श्रीः ।

सिद्धान्तकौमुदी ।

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्याय-

भट्टोजिदीक्षितविरचिता ।

श्रीमहोपाध्यायश्रीज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितया

तत्त्वबोधिनीसमाख्यया व्याख्यया समेता ।

जयपुरनिवासिपण्डितवर्यब्रजलालसूनु-

श्रीशिवदत्तपण्डितैः संशोधिता ।

तस्या इदम्

उत्तरार्धम् ।

खेमराजश्रीकृष्णदासइत्यनेन

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८१८ संवत् १९५३

प्रस्तावना.

विदांकुर्वन्तु विद्वांसः, वेदार्थपरिज्ञानैकप्रयोजनस्य महर्षिमण्डलाखण्डलमण्डनायमानपाणिनिकात्यायनपतञ्जलिमुनित्रयविरचितावगाहतीर्थस्य समग्रशब्दशास्त्रस्य पठनपाठनपरिपाटी किलास्मिन्सुविशाले भारतवर्षे सर्वतः सुप्रसिद्धैव–तत्र चादितः श्रीशङ्करप्रसादसमासादितवर्णसमाम्नायसूत्रगणे समस्तसंस्कृतभाषावैदिकभाषानियमानुबन्धननिबन्धनं सूत्राष्टाध्यायीग्रन्थं व्यरीरचद्भगवान्पाणिनिः, तदवशिष्टशब्दसिद्धिं पुपूरयिषता कात्यायनमहर्षिणा वार्तिकानि प्राणीयन्त. अथ पाणिनीयसूत्रेषु श्रीमता पतञ्जलिना भाष्यं निरमीयत–एवं चेयं ग्रन्थत्रयी मुनित्रयप्रणीता कतिपयं कालं यथोद्दिष्टक्रमेणैव पठनपाठनादिषूपायुञ्जत सर्वेऽपि शब्दशास्त्रमधिजिगांसवः–परंतु प्रचलता कालक्रमेण भूयांसो विद्वांसो बुद्धेःपारमगमन्, पिपठिषश्च तं क्रमं दुरधिगमं मन्यमाना असंपार्यैवाशेषतःशब्दशास्त्रं मध्यत एव चस्खलुः. तद्दृष्ट्वा कतिपये परोपकारनिपुणाः स्वस्वबुद्धिवैभवेन मूलरूपे शब्दशास्त्रग्रन्थे विविधा व्याख्या अकुर्वन्, तासु च व्याख्यासु ग्रहणधारणापटूनां विद्यार्थिबटूनां प्रायः प्रवेशसमौचिती सुदुर्ग्रहेति मन्यमानैः श्रीमन्महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितैः सुतरां शिक्षासौलभ्यार्थं पाणिनीयसूत्राणां लक्ष्यसंस्करणोपयुक्तयथोचितप्रदेशोपस्थापनपुरःसरं व्याचिख्यासुभिरेषा **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी**त्याख्या व्याख्या निरमीयत. अथ चास्या अपि व्याख्यायाःस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तैरेव **प्रौढमनोरमा**टीका निरमीयत, तदनु श्रीभट्टोजिदीक्षितशिष्यान्तःपातिभिः **श्रीज्ञानेन्द्रसरस्वतीभिः** सकलविद्यार्थिनां तस्या असंदिग्धबोधलब्धये भट्टोजिदीक्षितपौत्रश्रीहरिदीक्षिताध्यापनप्रसङ्गेनैषा **तत्त्वबोधिनी**त्याख्या व्याख्या विरच्य समुद्भासितं किल सकलविद्यार्थिजनानां ग्रहणधारणापटु निर्मलं चेतः । इत्येषा ग्रन्थावतारप्रक्रिया।प्रकृतं तावत्–एषा तत्त्वबोधिनीव्याख्याऽस्माभिर्मुद्रयित्वा प्रकाशयितव्येति मनसि निश्चितवद्भिर्जयपुरनिवासिदाधीचपण्डितव्रजलालसूनुश्रीशिवदत्तपण्डितवरैर्महता परिश्रमेण शोधयित्वा स्थलविशेषे च टिप्पणीभिः परिष्कार्य स्वकीये "**श्रीवेंकटेश्वर**" मुद्रणालये मुद्रयितुमुपाक्रम्यत । एतस्याः पूर्वार्धश्च कतिपयकालात्प्रागेव प्राकाश्यत, अथ च केषांचिद्विदुषां सूचनया विद्यार्थिजनसौलभ्यायायमुत्तरार्धः सिद्धान्तकौमुदीसमेतः संप्रति मुद्रयित्वा प्राकाश्यमानीयत ।

विज्ञाप्यन्ते चान्ते विद्वांसस्तदन्तेवासिनश्च----श्रीमद्भिरेषा तत्त्वबोधिनीव्याख्या समस्तसुव्यवस्थया संमुद्रिताऽवश्यं संग्रहीतव्येति ।

खेमराज श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेंकटेश्वर" मुद्रणालयम्–मुंबई.

श्रीः ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।

तत्त्वबोधिनीव्याख्यासहिता ।

तदुत्तरार्द्धम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रौत्राऽर्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् । तोष्टूय्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥ पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः । प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥ तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् । एषु पञ्चमो लका-

---

अज्ञाननाशने दक्षं दीक्षितं भक्तरक्षणे ।
वटमूलाश्रयं त्र्यक्षं दक्षिणामूर्तिमाश्रये ॥ १ ॥

ग्रन्थमध्ये विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति—**श्रौत्रेत्यादिना** । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' इति सूत्रे 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' इति वार्तिकाद्यलोपे अण्प्रत्यये च 'यस्येति च' इति इकारलोपः ॥ अर्हतो भाव आर्हन्ती । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति सूत्रे 'अर्हतो नुम् च' इत्युक्तेर्नुम् ष्यञ् च । षित्त्वान् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः ॥ ताभ्यां वित्तैः श्रौत्रार्हन्तीचणैः । 'तेन वित्तः' इति चणप् । श्रोत्रियत्वयोग्यताभ्यां प्रसिद्धैरित्यर्थः ॥ किं च गुण्यैर्गुणवद्भिः प्रशस्तगुणयुक्तैरिति यावत् । 'रूपादाहतप्रशंसयोः' इति सूत्रे 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इत्युक्त्वा 'गुण्याः ब्राह्मणाः' इत्यस्य भाष्यादावुदाहृतत्वात् ॥ **अहर्दिवमिति** । अहन्यहनि प्रत्यहमित्यर्थः ।'अचतुर'इत्यादिना निपातनात् साधुः ॥ **तोष्टूय्यमान इति** । स्तौतेर्यङन्तात् कर्मणि शानच् 'सार्वधातुके यक्' इति धातोर्यक् 'आने मुक्' इति मुक् ॥ अपिशब्देन आपाततो विरोधं द्योतयति ॥ वस्तुतस्तु न विरोधः । स्तुतिप्रयोजकीभूतानामनन्तकल्याणगुणानां श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेपि वियदादिवद्व्यावहारिकत्वात् । तदभावस्य पारमार्थिकत्वात् । एतच्चोत्तरमीमांसायां स्पष्टमेव ॥ **विभुः** व्यापकः परमेश्वरः । अतिशयेन विजयते विजयतेतराम्, सर्वोत्कर्षेण वर्त्तत इति फलितोर्थः । 'विपराभ्यां जेः' इति तङ् । तदन्तात् 'द्विवचनविभज्य'इत्यादिना तरपि 'किमेत्तिङव्ययघादाम्' इत्याम् ॥ नन्विह तरप् दुर्लभ एव 'विजयते' इत्यस्य अप्रातिपदिकत्वादतिङन्तत्वाच्च ॥ नच 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात्तिङन्तेन विशब्दस्य समासे प्रातिपदिकत्वं स्यादेवेतिवाच्यम् । 'स च छन्दस्येव' इति तत्रत्यग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । किं च प्रातिपदिकत्वाभ्युपगमे सोरुत्पत्तिः स्यात् । लिङ्गसर्वनामताभ्युपगमेन नपुंसकत्वात् सोर्लुक्यपि 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वो दुर्वारः स्यात् । समुदायान्तर्गतस्य 'जयते' इत्यस्य तिङन्तत्वेपि साकांक्षत्वेन असामर्थ्यात् ततोपि भवितुं नार्हति 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषितत्वात् । 'आमन्तेन विशब्दो युज्यते' इति कल्पनायां तु अन्तरङ्गत्वात् परस्मैपदप्रवृत्तौ 'विजयतितरामिति' स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । समुदायान्तर्गतात् 'जयते' इत्यस्मादेव तरप् । नच तस्य विशब्देन सह साकांक्षत्वेनासामर्थ्यं शङ्क्यम् । तिङन्तस्य प्रधानत्वेन सापेक्षत्वेपि दोषाभावादुपसर्गस्य द्योतकत्वेन प्रत्येकमर्थ एव नास्तीति साकांक्षताया वक्तुमशक्यत्वाच्चेति ॥ वृत्तकथनपूर्वकं वर्तिष्यमाणमाह । **पूर्वार्द्ध इति** । हलन्तेषु 'स्पृशोनुदके क्विन्' 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्' इत्यादिना क्विन्नादिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति भावः ॥ **तुर्यश्चतुर्थः** ।'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इत्युक्तत्वात् ॥ **अथेति** । इहापि कृत्सु 'णचः स्त्रियामञ्' 'अणिनुणः' इत्यञादिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकं बोध्यम् । प्राधान्येन तु तृतीयाध्यायस्था एवेहोच्यन्त इति भावः ॥ अनुबन्धभेदेन भेदमाश्रित्याह । **दश लकारा इति** ॥ **प्रदर्श्यन्त इति** ॥ यद्यपि पञ्चमलकारे रूपाणि अधुना न व्युत्पाद्यन्ते । तथापि लकारः स्वरूपेण प्रदर्श्यते । 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' 'लस्य'इत्यादिसूत्रविषयतां व्युत्पादयितुमिति भावः ॥ **पञ्चम इति** । लेडित्यर्थः । लट्लिट् इति स्वोक्तक्रमा-

रश्छन्दोमात्रगोचरः ॥ **वर्तमाने लट्** । ३ । २ । १२३ ॥ वर्तमानक्रियावृत्ते-र्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ॥ **लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः** । ३ । ४ । ६९ ॥ लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥

पेक्ष्यैव लेटः पञ्चमत्वम्, न तु सूत्रोक्तक्रमेणेति बोध्यम् ॥ **वर्तमाने लट्** ॥ 'वर्तमाने' इत्येतत् प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह । **वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरिति** । 'धातोः' इति सूत्रमातृतीयाध्यायान्तमधिक्रियत इति भावः । **लट् स्यादिति** । तस्य वाच्यं त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ॥ वर्तमानकालस्तु न तद्वाच्यः, किं तु द्योत्य एव । लङादिष्वपि भूतादिकालो यथायथं द्योत्य एवेत्यवगन्तव्यम् ॥ वस्तुतस्तु वाच्यत्वाभ्युपगमोऽपि सुगम इति 'विधि' इत्यादिसूत्रे वक्ष्यामः ॥ **अटावितावि**ति । 'अकार उच्चारणार्थः' इति तु नोक्तं लिडादिवैलक्षण्यसंपादनाय तस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । **लः कर्मणि च** ॥ चकारात् 'कर्तरि कृत्' इत्यतः 'कर्तरि' इत्यनुकृष्यते । सकर्मकविषयं चेदम् । अकर्मकेषु 'कर्मणि' इत्यंशस्य बाधितत्वाद् 'भावे च' इत्युत्तरवाक्येन तत्र विशेषविधानाच्च । तदेतदाह । **सकर्मकेभ्य इति** ॥ 'भावे च' इति चकारेण कर्तैवानुकृष्यते, न तु कर्म, असंभवात् । तदाह । **भावे कर्तरि च इति** ॥ ननु भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् 'शेषात् कर्तरि' इति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकाल्लकाराणां भावकर्मकर्त्तारोर्था अनुमातुं शक्यन्त इति किमनेन सूत्रेण ॥ मैवम् । असत्यस्मिन् सूत्रे सकर्मकेभ्योऽपि घञादिवद्भावे लकारापत्तौ 'घटं क्रियते देवदत्तेन' इत्यादिप्रयोगः प्रसज्येत । तन्मा भूदित्येतदर्थमेतत्सूत्रस्यावश्यकत्वात् । न चैवम् 'अकर्मकेभ्यो भावे लः' इत्येव सूत्र्यताम्, भावे अकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यम् । 'अकर्मकेभ्यो भाव एव' इति विपरीतनियमापत्त्या कर्तरि तेभ्यो लकारानापत्तेः । 'तस्मात् भावे च' इति चकार आवश्यकः ॥ न चैवं 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्येवास्त्विति वाच्यम् । 'भावे कर्तरि चाकर्मकेभ्य एव' इति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यो भाव इव कर्तर्यपि लकारानापत्तेः ॥ नन्वेवमपि 'लश्च भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्येवास्तु चकारेण 'कर्तरि' इत्यनुकर्षणात् 'लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्तरि स्युरकर्मभ्यो भावे कर्तरि च स्युः' इत्यर्थे पर्यवसिते कर्मणि तूक्तज्ञापकाद्भविष्यन्तीति किमनेन 'कर्मणि' इत्यंशेनेति चेत् ॥ मैवम् । उत्तरसूत्रे 'तयोः' इत्यनेन कर्मणोऽपि परामर्शार्थं तस्यावश्यकतया ज्ञापकानुसरणक्लेशस्य वैयर्थ्यात् । तस्माद्यथान्यासमेव रमणीयम् ॥ अत्र नैयायिकाः लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवात्, न तु कर्तरि, कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवाद्, देवदत्त इत्यादिप्रथमान्तपदेन तल्लाभाच्च । 'देवदत्तः पचति' इत्यत्र हि देवदत्तो विशेष्यः, यत्नो विशेषणम्, आश्रयत्वं तु संसर्गः । तथा च 'पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्तः' इत्यादिशाब्दबोधोऽपि सुष्ठूपपद्यत इति ॥ तन्न । 'पचति' इत्युक्ते 'पाककर्ता कः' इत्याकांक्षानुरोधेन 'लकाराणां कर्तरि शक्तिः' इत्युपगन्तुमुचितत्वात् । 'पाकानुकूला कृतिः' इति शाब्दबोधाभ्युपगमे तु 'कस्मिन्' इत्याकांक्षा स्यात्, 'कस्य' इति वा ॥ न च 'एककर्तृका पचिक्रिया' इति शाब्दबोधाभ्युपगमेऽपि 'कः' इत्याकांक्षा नोपपद्यत एवेति शङ्क्यम् । कर्तृसामान्यबोधे सति 'कः' इति कर्तृविशेषाकांक्षायां बाधकाभावात् ॥ नापि 'देवदत्तकर्तृका पचिक्रिया' इत्युक्तेऽपि 'कस्मिन्नस्ति, कस्य वा इत्याकांक्षा दुर्वारैव' इति शङ्क्यम् । विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्यैव पचिक्रियात्वात् तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वे निश्चिते 'कस्मिन्' इत्याद्याकांक्षाया अप्रवृत्तेः । किं च 'पचन्तं देवदत्तं पश्य' 'पचते देवदत्ताय देहि' 'पचमानस्य देवदत्तस्य द्रव्यम्' इत्यादौ शतृशानजादीनामपि तिबादिवल्लादेशत्वाविशेषेण तेभ्योऽपि कृतिमात्रबोधापत्तेः ॥ न चेष्टापत्तिः 'आश्रयत्वं संसर्गः' इत्युक्तत्वेन 'पाकानुकूलकृत्याश्रयं देवदत्तं पश्य' इत्याद्यर्थस्वीकारे दोषाभावादिति वाच्यम् । नामार्थयोर्भेदान्वयस्य स्वपरसिद्धान्तविरुद्धत्वात् ॥ न चैवं नामार्थयोरभेदसंसर्गव्युत्पत्त्यनुरोधेन 'शतृशानजादीनां कर्तरि शक्तिः', 'तिबादीनां कृतावेव' इति वैषम्यं स्त्रीक्रियते प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यम् । 'स्थान्येव वाचको लाघवान्न त्वादेशो गौरवात्' इति स्वसिद्धान्तस्य परित्यागापत्तेः । 'रामः ज्ञानं कतरदित्यादौ स्त्रोर्विसर्गे, सोरमि, सोरदड्, च कृते लाघवात्सुत्वेनैव शक्तिर्न तु तत्तद्रूपेण' इत्यादिभवदीयव्यवहारस्यासंगत्यापत्तेश्च ॥ एवं च 'तिबादीनां शत्रादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानीयत्वम् बोधकस्तु लकार एव' इति स्थितम् । स च 'शत्राद्यन्ते कर्तरि शक्तः' इत्यभ्युपगमे तिङन्ते कथं कृतिं बोधयेत् 'अन्याय्यश्चानेकार्थत्वम्' इति न्यायात् ॥ यदि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य 'सर्वत्रादेशा एव वाचकाः' इत्याद्यभ्युपगम्यते, तर्हि घटं घटेन हरेव विष्णोर्वेत्यादिषु 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिध्येदिति भवतां तन्महदनिष्टम् । किं च 'कर्तरि कृत्' इति यत् कर्तृग्रहणं तदेव 'लः कर्मणि' इति सूत्रे चकारेणानुकृष्यत इति कथं ण्वुलादीनां लकारादीनां च शक्तौ वैलक्षण्यम् ॥ न च नामार्थयोरभेदान्वयसंसर्गाभ्युपगम एव ण्वुलादौ कर्तृवाच्यत्वे बीजमिति वाच्यम् । 'पचतिरूपं पचतिकल्पं देवदत्तः' इत्याद्यनुरोधेन तिङ्क्ष्वपि कर्तृवाच्यत्वौचित्यात् ॥ ननु समुदायस्य नामत्वेऽपि तिङ्प्रत्ययो न नामेति चेत्, पाचक इत्यत्राप्यक इत्येतन्न नामेति तुल्यम् । अकान्तं नामेति चेत्, रूपबाद्यन्तमपि नामेति तुल्यम् । अतश्चात्र प्रशस्तपाककर्त्ता देवदत्त इत्याद्यभेदान्वयो भवद्भिरभ्युपगन्तव्य इति तिङ्क्ष्वपि कर्तृवाच्यता स्वीकर्तव्यैव । किं च कर्तृवाच्य-

त्वानभ्युपगमे 'युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः, अस्मद्युत्तमः' इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था, 'अभिहिते कर्तरि प्रथमा' इत्यादिकं च भवन्मते कथं संगच्छताम् ॥ यत्तु 'अनभिहिते 'इत्यस्य 'अनभिहितसंख्याकम्' इत्यर्थवर्णनेन 'देवदत्तः पचत्योदनम्,ओदनः पच्यते देवदत्तेन' इत्यादौ प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थापनमुक्तम् ॥ तन्न। कृत्तद्धितसमासेषु संख्याभिधानस्याप्रसिद्धत्वात्।ततश्च 'पक्तव्यस्तण्डुलः, शत्यः शतिकोऽश्वः, प्रासादिको ग्रामः' इत्यादिषु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्य प्रवृत्तौ प्रथमा न स्यात्। न च तिष्ठतीत्यध्याहारेण संख्याभिधानमिहाप्यस्तीति वाच्यम्। स्थित इत्याद्यध्याहारे तदभावात्। 'शाब्दिकोयं देवदत्तो न तु नैयायिकः' इत्यादिषु 'नीलमिदं न तु रक्तमि'त्यत्रेव क्रियापदाध्याहारस्यानावश्यकतया आख्यातेन 'शब्ददर्दुरं करोति' इति ठक्प्रत्ययेन वा कर्तृसंख्याया अनुक्तत्वाद्देवदत्ते कर्तरि तृतीयोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । तस्मात् 'अनभिहिते कर्तरि' इत्यादिव्याख्यानमेवाभ्युपेतव्यम् ॥ अपि च धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता, तत्राश्रयमात्रं कृतां लकाराणां चार्थः, न तु व्यापारोपि, तस्य धातुनैव लब्धत्वात् । अत एव कर्ता कारक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्नानन्वयः । व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वयः क्लिष्टः स्यात् ॥ यस्तु वदति कृधातोः कृतिरर्थः कृत्प्रत्ययस्यापि कृतावेव शक्तिर्न तु कर्तरि 'कर्तरि कृत्' इत्यत्र हि कर्तरीति भावप्रधानो निर्देशः कर्तृत्वं कृतिमत्त्वम् । तच्च कृतिरेव । यत्र तु देवदत्तादिपदसमभिव्याहारस्तत्र तृजादौ कृतिमति लक्षणेत्यादि ॥ तन्मते पूर्वोक्तकर्तेत्यादौ सुतरामनन्वयः ॥ 'कर्मवत् कर्मणा-' इति सूत्रे करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था, यत्नार्थत्वे तु करिष्यते घटः इत्यादि न सिध्येत् इति वक्ष्यमाणदूषणं च दुरुद्धरम् ॥ आश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु रथो गच्छतीत्यत्र रथस्याचेतनस्य यत्नाभावेपि गमनानुकूलचक्रभ्रमणादिव्यापाराश्रयत्वात् न काचिदनुपपत्तिः ॥ एवं स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्योक्तिसंभव एव नास्ति। कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्रायेण धातुत एव लाभात् । जानातीत्यादावाश्रयत्वं प्रत्ययस्यार्थ इति स्वीकृत्य यत्नार्थकत्वस्य त्वयापि त्यक्तव्यत्वात् । न हि यत्नमन्तरेण ज्ञानं नोदेतीति कश्चिदभ्युपैति । तस्मात् कृतां तिङां च वैलक्षण्यं दुर्लभमिति कर्त्रर्थकत्वमभ्युपेयम् ॥ एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातवाच्यत्वं कर्तुर्निरस्य जंजभ्यमानाधिकरणे यङन्ताद्विहितस्य जंजभ्यमान इति शानचः कर्तृवाचकत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसका अपि प्रत्युक्ताः ॥ यत्तु तैरुक्तं 'शानजंशे 'कर्तरि कृत्' इति व्याकरणं शक्तिग्राहकमस्ति'इति ॥ तन्न। कृद्वाक्यशेषो ह्ययमर्थाकाङ्क्षायामनिर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिष्वेवोपतिष्ठते 'आकाङ्क्षितविधानं ज्यायः' इति न्यायात्। न तु शत्रादिषु, स्थानिभूतलकारार्थेनैवैतेषां निराकाङ्क्षत्वाद् । अन्यथा भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेः । ततश्च 'शय्यमाने चायं गतः' इत्यादिप्रयोगो भावे न स्यात् । कर्मणि तु 'क्रियमाणः' इत्यादिप्रयोगो न स्यात् ॥ यत्तु भट्टपादा आहुः कर्तरि यदेकत्वं तत्र तिप् कर्तरि यद्वित्वं तत्र तस्, इत्यादिक्रमेण 'लः कर्मणि' इत्यस्य 'द्व्येकयोः' इत्यादेश्चैकवाक्यतया व्याख्यानान्न कर्तृवाच्यता सूत्रादायातीति ॥ तच्चिन्त्यम् । 'तान्येकवचनद्विवचन'इति विहितद्विवचनादिसंज्ञा हि तिबाद्यादेशनिष्ठा । ततश्च द्विवचनादिसंज्ञकतिबादिविधिना 'द्व्येकयोः' इत्यस्यैकवाक्यतास्तु । न च तिबादिविधौ 'कर्तरि' इत्यस्ति यद्वित्वैकत्वादिविशेषणतया कथंचिन्नीयेत ॥ ननु 'लः कर्मणि' इति सूत्रे 'कर्तरि कृत्' इत्यतोऽनुवृत्तं कर्तृग्रहणं तिबादिविधावस्त्येव लविधितिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्वीकारादिति चेत् ॥ सत्यम् । वाक्यैकवाक्यता हि सा, न तु पदैकवाक्यता 'लः कर्मणि' इति विहितलकारानुवादेन तिबाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् । तथा च लविधौ श्रूयमाणं कर्तृग्रहणं कथं संख्यां विशिनष्टु । न हि यत्र कर्तृग्रहणं तत्र संख्योपस्थापकमस्ति लकारस्य द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् । ततश्च 'कर्तरि यदेकत्वम्' इति व्याख्या कथमपि न संभवत्येव ॥ स्यादेतत् 'लः कर्मणि' इति सूत्रे 'लः' इत्यकारानुबन्धकयोर्लङ्लटोः सामान्यग्रहणं न भवति किं तूत्सृष्टानुबन्धलकाराणां सामान्यग्रहणमिति निर्विवादम् । तत्र ल इति जसन्तं माभूत् किं तु ङसन्तमस्तु 'लः परस्मैपदम्' इतिवत् । आदेशापेक्षा चेयं षष्ठी लस्य य आदेशः स कर्मणि चेत्यादि । न चाविहितस्य लकारस्यानुवादो न संभवतीति वाच्यम् । 'वर्त्तमाने लट्' इत्यादिभिरेव लविधानात् । तथा च लस्य स्थाने य आदेशः स सकर्मकात् कर्मणि कर्त्तरि च स्यादकर्मकाद्भावे कर्त्तरि च इत्यर्थः सुलभ इति भट्टपादोक्तयोजनिका निर्बाधैवेति चेत् । अत्राहुः । ल इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वे आदेशानामेवार्थ उक्तः स्यात् । सोपि तिबादीनामेव, न तु शत्रादीनाम्, तेषां द्विवचनादिसंज्ञाविरहात् । 'द्व्येकयोः' इत्यादिना अस्यैकवाक्यताया भवद्भिरुक्तत्वात् ॥ न च भवदुक्तरीत्या 'कर्तरि कृत्' इत्यनेनैव निर्वाहः । भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेरुक्तत्वात् ॥ न च शानज्विधिना सहात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतया 'भावकर्मणोः' इत्यनेनेष्टसिद्धिः । सकर्मकादपि भावे शानजापत्तेः ॥ किं च जसन्तत्वे श्रुते नैव संबन्धः षष्ठ्यन्तत्वे त्वादेश इत्यध्याहाराद्गौरवमित्यादि ॥ अत्रेदं बोध्यम् । 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्माणोपि गृह्यन्ते । अत एव 'णेरणौ' इति सूत्रे 'नेह पच्यते, नेह भुज्यते' इति भावे लकार इति हरदत्तः ॥ अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणं 'नेह पच्यते' इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः गम्यमानत्वाच्च कर्म न प्रयुज्यते इति मतान्तरम् । एतच्च 'गतिबुद्धि' इत्यादिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तम् 'अविवक्षितकर्मणां भावे लकारः' इति प्रसादकृतोक्तं भाष्यादिविरोधादयुक्तमिति ॥ तच्चिन्त्यम् । पक्षद्वयस्यापि भाष्यकैयटादिग्रन्थारूढत्वात् । प्रत्युत 'अविवक्षितकर्माणोप्यकर्मकाः' इति पक्ष एव प्रबलः। तथाहि 'समान-

लस्य । ३ । ४ । ७७ ॥ अधिकारोऽयम् ॥ **तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् । ३ । ४ । ७८ ॥** एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥ **लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ॥** लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥ **तङानावात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० ॥** तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ॥ **अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।** अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् ॥

कर्तृकेषु तुमुन्' इति सूत्रे 'इच्छता क्रियते' इति भावे लडुक्तो हरदत्तेन ॥ 'णेरध्ययने वृत्तम्' इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिरपि 'नपुंसके भावे क्तः' अकर्मकेभ्य एव' तयोरेव कृत्यक्त' इत्यत्र क्तमात्रस्य ग्रहणात्। तत्र 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यनुवर्तनात्। अन्यथा 'घटं कृतम् इति प्रसज्येत' इति सिद्धान्तितम् ॥ एवं स्थिते 'यद्यविवक्षितकर्माणोपीह सूत्रे अकर्मकग्रहणेन गृह्येरन्, तर्हि पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे क्तान्तादर्शआद्यच्' इति 'आदिकर्मणि' इति सूत्रे हरदत्तेन वक्ष्यमाणं 'कृतपूर्वीत्यत्र भावे क्तः' इति कैयटाद्युक्तं च कथं संगच्छताम्। कथं च 'गतं तिरश्चीनम्' इत्यादिप्रयोगाः संगच्छेरन् ॥ 'गतिबुद्धि' इति सूत्रे त्वकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्माणो न गृह्यन्त इत्युक्तम्, तेनाणौ यः कर्ता स ण्यन्ते कर्म न भवतीति 'देवदत्तेन पाचयति' इति सिद्धम् ॥ 'गत्यर्थाकर्मक–' इति सूत्रेपि न गृह्यन्ते। तेन हि सूत्रेण कर्त्तर्यपि क्तो विधीयत इति 'दत्तवान्, पक्कवान्' इत्याद्यर्थे 'दत्तः, पक्कः' इत्याद्यापत्तेः ॥ इह सूत्रे त्वविवक्षितकर्मणामकर्मकत्वेन ग्रहणे न कोपि दोष इत्यास्तां तावत् ॥ **लस्य ॥** वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्तते इति 'लुनाति, चूडाल' इत्यादौ तिबाद्यादेशः कुतो न भवतीति चेद् ॥ अत्राहुः। "लः कर्मणि" इति सूत्रे निर्दिष्टानां कर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लकारस्य ग्रहणम् इति ॥ अतोपि 'तिबाद्यादेशानुवादेन कर्त्राद्यर्थविधिः' इति कल्पना निरस्ता ॥ 'लस्थानिकतिबादीनां कर्त्राद्यर्थविधानम्' कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्य तिबादिविधानम् इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः ॥ यद्वा 'धातोः' इत्यधिकाराद् धातोर्विहितस्यैव लस्येह ग्रहणमिति नोक्तातिप्रसङ्गः ॥ लस्येत्संज्ञा तु न भवति फलाभावात्। न च लित्स्वरः फलम्। णलो लित्त्वेन तदभावस्य ज्ञापनात् । नाप्यश्रवणमेव फलम्। तदुच्चारणस्यानर्थक्यापत्तेरादेशविधिनैवाश्रवणलाभाच्च। लस्य तिबादिस्थानित्वाभ्युपगमे तु 'लः परस्मैपदम्' इत्यादि स्वरसतः संगच्छते इति दिक् ॥

तिप्तस्झि ॥ समाहारे द्वन्द्वः ॥ इटष्टकार आगमलिङ्गं न भवति, सप्तदशभिरादेशैः समभिव्याहारात्। किं तु 'इटोत्' इति विशेषणार्थः। 'एरत्' इत्युच्यमाने एधेवहि एधेमहीत्यत्रापि स्यात् वर्णग्रहणेप्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषयोरप्रवृत्तेः ॥ केचित्तु, 'इटोत्' इत्यत्र 'लिङः' इत्यनुवर्तनात् 'लिङादेशस्येवर्णस्य' इति सामानाधिकरण्येन व्याख्याने एधेवहि एधेमहीत्यादावतिप्रसङ्गो नास्त्येव। न हि तत्र इकारमात्रमादेशो भवति। तेन 'इटोत्' इत्यत्र टकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ एवेत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम्। इकारस्य विशेषणत्वे विशेषणेन तदन्तग्रहणात् 'इवर्णान्तस्य लिङोत्स्यात्' इत्यर्थप्रसक्त्या उक्तातिप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात्। वहिमहीत्यस्यापि स्थानिवत्त्वेन लिङ्त्वात् ॥ महिङो ङकारस्तङ् तिङिति प्रत्याहारार्थः। स च समुदायानुबन्धो न त्ववयवानुबन्धो व्याख्यानात्। तेनेषेः कर्मणि आशीर्लिङि एषिषीमहीत्यत्र गुणनिषेधो न, तथा वृश्चतेः पृच्छतेश्च कर्मणि लिटि वव्रश्चिमहे पप्रच्छिमहे इत्यत्र 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणं न ॥ **तङानौ ॥** 'लस्य' इत्यस्यानुवृत्तेर्लादेश एवानो गृह्यते इत्याशयेनाह–**शानच्कानचौ चेति** । तेन परस्मैपदिभ्योपि 'ताच्छील्यवयोवचन' इति चानश् भवत्येव। कतीह निघ्नानाः ॥ **अनुदात्तङितः ॥** अनुदात्तश्च ङश्च अनुदात्तङौ तौ इतौ यस्य सः अनुदात्तङित्। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकं संबध्यते। तत्रानुदात्तांशे तदन्तविधेः फलाभावात् अंशान्तर एव तदन्तग्रहणम् इत्याशयेनाह। **अनुदात्तेत इत्यादि ॥** 'उपदेशेजनुनासिकः' इत्यतोनुवृत्तमुपदेशग्रहणमपि ङिदंश एव संबध्यते नान्यत्र अव्यभिचारात्तदाह। **उपदेशे यो ङिदिति ॥** विशेष्यमन्तरेण तदन्तविधिरिह दुर्लभ इत्यत आह। **धातोरिति ॥ लस्येति ॥** नन्विहानुवृत्तेरभावादुभयमपि दुर्लभं 'भूवादयः' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तस्य 'धातव' इत्यस्य विभक्तिविपरिणामात्कथंचित् 'धातोः' इति पदे लब्धेपि 'लस्य' इत्येतत्र लभ्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः। 'इको झल्' इत्यत्र सना धातोरिवेहात्मनेपदेन लकारधात्वोराक्षेपो बोध्यः। तिङा लादेशत्वाल्लस्य च धातोर्विधानादिति ॥ उपदेश इति किम्। चुकुटिषति। 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति सन आतिदेशिकं ङित्त्वम् ॥ धातोः किम्। चङ्क्ष्ण्यां माभूत्। अदुद्रुवत् अवोचत् ॥ ननु लावस्थायामेव वृतादिभ्यः 'स्यतासी' इत्यादिना स्यप्रत्यये कृते व्यवधानादा-

---

१–" यदा त्विदं प्रकरणं तिबादिविधिना सहैकवाक्यतया 'अनुदात्तङितो धातोर्विहितस्य लस्य स्थाने एकत्वे गम्ये आत्मनेपदैकवचनं त' इत्यादि क्रमेण व्याख्यानाद्विधायकम् इति पक्षः। तदा तल्लाभः स्पष्ट एव" इति शब्दरत्नम् ॥

स्वरितञितःकर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ ।७२ ॥ स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥ **शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥** आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥ **तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥** तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥ **तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १ । ४ । १०२ ॥** लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणित्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ॥ **युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥** तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ॥ **प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च । १ । ४ । १०६ ॥** मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने मन्य-

---

त्मनेपदपरस्मैपदरूपनियमाप्रवृत्तावपि लकारसामान्याश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात् स्यप्रत्ययात् पूर्वमेव लस्य तिबादिषु सत्सु पक्षे परस्मैपदं पक्षे चात्मनेपदं सिध्यत्येवेति 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति सूत्रे स्यग्रहणं व्यर्थं सत् तेनैव स्यग्रहणेन 'विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्' इति ज्ञापितम् तेनानुदात्तेत्त्वात् 'वर्तिष्यते' इत्येवं नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदमपि पक्षे भवति। तथा च विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वाच्चङ्ङोर्न दोषः विकरणात् प्रागेव परस्मैपदप्रवृत्तिरिति चेत् ॥ सत्यम् । स्यग्रहणं विकरणव्यवधानेपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चङ्ङोर्दोषः स्यादेव । अयं पक्षः 'शदेः शितः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टः ॥ किं च तदन्तविधिलाभार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकं 'धातोरेकाचः' इत्यादिना यङ् बोभूयते 'ऋतेरीयङ्' ऋतीयते ॥ शेते न्हुते इत्यत्र तु व्यपदेशिवद्भावेन ङिदन्तत्वम् ॥ 'नमोवरिवश्चित्रङ' इति क्यचि चित्रीयते इत्येतत् कथमिति चेत् ॥ अत्राहुः अवयवे अचरितार्थो ङकारः क्यजन्तस्य विशेषणं भवति तथा च समुदायानुबन्धो ङकार इति व्यपदेशिवद्भावेनैव ङिदन्तत्वं बोध्यमिति ॥ **स्वरितञितः ॥** पूर्ववदिच्छन्दः प्रत्येकं संबध्यते । कर्तारमभिप्रैति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायं 'कर्मण्यण्' ॥ **धातोरिति ।** धातोर्लस्येत्यर्थः । लकारधात्वोराक्षेपः पूर्ववद्बोध्यः ॥ **तिङस्त्रीणि त्रीणि ॥** 'तिङः षट् त्रिकाः, संज्ञास्तु तिस्रः' इति यथासंख्यं न प्राप्नोतीत्यत आह । **उभयोरिति ।** परस्मैपदमात्मनेपदमिति चानुवर्तते । तेन पदद्वये प्रत्येकं त्रयस्त्रिका इति यथासंख्यं संज्ञा प्रवर्तत इति भावः ॥ ननु प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमावित्येवं कृतैकशेषाणां प्रथमादीनां प्रथमौ च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति द्वन्द्वेऽभ्युपगते त्रिकद्वयस्य त्रिकद्वयस्य यथासंख्यं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः स्युः, न त्वेकैकस्येति 'णलुत्तमो वा' इति सूत्रं विरुद्ध्येत णल उत्तमसंज्ञकत्वालाभात् । ततश्च 'प्रथममध्यमोत्तमा' इत्यत्र कृतद्वन्द्वानां प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्चेत्येकशेष आश्रीयताम् । तथाहि सति संज्ञा अपि षडिति परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तिक्लेशं विनैवेष्टसिद्धिरिति चेत् ॥ मैवम् । एकशेषाश्रयणे गौरवाद्वैयर्थ्याच्च । त्वयापि परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव । अन्यथा शतृक्वसोः सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया बाध्येत । ततश्च 'क्राम्यति क्रामति' इत्यादौ 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घो न स्याद् । आक्रामन्नित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् ॥ यदि तु 'परस्मैपदानाम्' इति विहितस्य णलो 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वविकल्पविधानाज् ज्ञापकात् परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया न बाध्यत इति ब्रूषे ॥ तर्हि सुतरां प्रतिपत्तिगौरवम् ॥ **तान्येकवचन ॥** 'तानि' इत्यस्य व्याख्यानं तु 'लब्ध' इत्यादि । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् प्रथमादिसंज्ञानामेकवचनादिसंज्ञानां च पर्यायः स्यात् । इष्टापत्तौ तु अत्तेर्लोटो 'मेर्निः' इति कृते एकत्वविवक्षायामुत्तमसंज्ञाभावात् 'आडुत्तमस्य' इत्यस्याप्रवृत्त्या अद्नीत्यादिप्रयोगोपि साधुः स्यादिति भावः ॥ **प्रत्येकमिति ॥** यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तम् ॥ तदयुक्तम् । शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विर्वचनायोगात् । 'येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शस् ' इति सिद्धान्तात् । तथा 'सुपः' इति सूत्रेप्येकैकश इति प्राचोक्तमयुक्तमेव । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् ॥ अन्ये तु एकैकमेवैकैकशः स्वार्थे शस्, न त्वत्र वीप्सायाम् । न च स्वार्थे यः शस् स आकरग्रन्थान्नावगम्यते इति वाच्यम् । 'एकां कपिलाम् एकैकशः सहस्रकृत्वो दत्वा' इति भाष्यात् शसन्तस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापि शसोवगम्यमानत्वात् । ततश्च 'एकैकशः' इति प्राचोक्तमयुक्तमिति यदुक्तं, तदेवायुक्तमित्याहुः ॥ **युष्मदि ॥** 'समानाधिकरणे' इत्यस्य व्याख्यानं—**तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति ।** भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् ॥ 'स्थानिनि' इत्यस्य व्याख्यानम्—**अप्रयुज्यमानइति ॥** समानाधिकरणे किम् । त्वां पश्यति, त्वया क्रियते, तुभ्यं ददाति ॥ **प्रहासे ॥** 'मन्योपपदे' इति सप्तम्यन्तस्यानुगुणत्वेन

तेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ॥ **अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥** तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् ॥ **शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ।** मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ भू सत्तायाम् ॥ कर्तृविवक्षायां भू ति इति स्थिते ॥ **तिङ्शित्सार्वधातुकम् । ३ । ४ । ११३ ॥** तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥ **कर्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ॥** कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ॥ **सार्वधातुकार्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ॥** अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ॥ **झोऽन्तः । ७ । १ । ३ ॥** प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ॥ **अतो दीर्घो यञि । ७ । ३ । १०१ ॥** अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यञादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भो-

---

व्याचष्टे–**तस्मिन्प्रकृतिभूते सतीति** । तस्माद्धातोर्लस्य स्थान इत्यर्थः ॥ **तथाभूतेति** । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः ॥ **तिङ्शित्** ॥ धात्वधिकारोक्ता इति किम् । हरीन् । शसः 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वे 'घेर्ङिति' इति गुणः स्यात् । लिहः श्रिय इत्यादिशसन्तेषु 'सार्वधातुके यक्' इति यक् च स्यात् । केचित्तु वारिणी इत्यत्र नुमि कृतेपि लघूपधगुणः स्यादित्याहुः ॥ तन्न । 'क्ङिति' इति निषेधाद् इगन्तत्वप्रयुक्तस्य नुमो गुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च ॥ **कर्तरि शप्** ॥ 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते 'धातोरेकाचः' इति सूत्राद्धातोरिति च तदाह। **कर्त्रर्थ इत्यादि** ॥ **झोन्तः** ॥ तकारादकार उच्चारणार्थः । 'आयनेयीनी' इति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते, न त्वादिग्रहणमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । तस्यापि अनुवृत्तौ तु 'शयान्ते' इति न सिध्येत् शीङो 'लेटोडाटौ' इत्यन्तरङ्गत्वादन्तादेशात्प्रागाटि कृते झस्यादित्वाभावादेतदाह–**प्रत्ययावयवस्येति** । प्राचा तु प्रत्ययादेर्झस्येत्युक्तम् । तदनेन प्रत्युक्तम् ॥ इह मनोरमायामादिग्रहणं निवृत्तमित्युक्तम् । तदापाततः । अन्यत्राप्रवृत्तस्यादिग्रहणस्य निवृत्तत्वायोगात् । 'निवृत्तम्' इत्यस्य 'अननुवृत्तम्' इत्यर्थ इति वा कथंचित् व्याख्येयम् ॥ यत्तु 'प्रत्ययादेः' इति ग्रन्थसमर्थनाय व्याचक्षते 'अडागमे कृते तत्सहितोपि प्रत्ययोस्तु नाम न तु 'तत्सहित एव प्रत्ययः' इति नियमोस्ति' इति ॥ तन्न। अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात् । अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादीनामिडागमापत्तेः ॥ ननु अङ्गात्परस्य प्रत्ययस्य इट् । यासुडन्तं तु नाङ्गमिति चेत् ॥ न । 'आगमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वम्' इति वदतां मते 'भवामि भविष्यामि' इत्यादौ विकरणान्तस्येव तदादिग्रहणबलेन यासुडन्तस्याप्यङ्गताया दुर्वारत्वात् । किंच लविषीयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्सीयुटि कृते लिङः स्थाने इट् तस्यागमेनादित्वविघातात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य 'प्रत्ययस्वरे कर्तव्ये आगमा अविद्यमानवत्' इत्यतिदेश 'आद्युदात्तश्च' इति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृतः । न चैतत्केवलस्यापि प्रत्ययत्वे युज्यते ॥ न च तन्मते आगमसहितस्यापि प्रत्ययत्वादिकारस्याप्युदात्तः स्यात्तद्वारणाय 'प्रत्ययस्वरे कर्तव्ये' इत्यादिग्रन्थः स्वीकर्तव्य एवेति नास्त्येवाकरग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । 'आगमा अनुदात्ताः' इति विशेषवचनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक् ॥ **झस्येति** । झकारादकार उच्चारणार्थः ॥ **अतो गुणे इति** ॥ 'अतो दीर्घो यञि' इति तु न प्रवर्त्तते, स्थान्यलादेशविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः ॥ **अतो दीर्घो** ॥ 'तुरुस्तुशम्यमः' इति सूत्रात्सार्वधातुकइत्यनुवर्तते ॥ सार्वधातुके किम् । केशवः अङ्गना ॥ 'अत आत्' इति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं 'दीर्घ एव यथा स्यादित्येवमर्थम्' । अन्यथा 'अपाक्षीरोदनं देवदत्त! ननु पचामि भोः' इत्यत्रानन्त्यस्यापि 'प्रश्नाख्यानयोः' इति प्लुतः स्यात् ॥ केचित्तु 'अत आत्' इति सुवचम् । तपरकरणसामर्थ्याद्विकारनिवृत्तिर्भवेदिति प्लुतस्य प्रसङ्गात् । 'उदात्तस्थाने उदात्त आकारः अनुदात्तस्थाने अनुदात्त आकार' इत्यादि 'स्थानेन्तरतमः' इत्यनेनैव सिद्धम् । अत एव 'वृषाकप्यग्नि' इति सूत्रे 'वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त एक एवोदात्तत्वं प्रयोजयति । अग्न्यादिषु तु 'स्थानेन्तरतम' इत्येव सिद्धम्, इति मनोरमादावुक्तम् । ततश्च प्रयोजनाभावात्तपरकरणमनणि विध्यर्थमिति नाशङ्कनीयमेव ॥ यदि तु 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्यत्र 'आ आप्' इतिवत् 'अत आ' इत्यत्रापि 'आ आ' इति प्रश्लेषः क्रियते तदा तपरकरणं विनापीष्टसिद्धिरित्याहुः ॥ 'प्रहासे च'

क्ष्येथे भोक्ष्यध्वे ॥ भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे॥मन्यसे मन्येथे मन्यध्वे इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते। तेनेह न। एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिः। प्रहासे किम्। यथार्थकथने मा भूत्। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ॥ **परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ॥** भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात्। लस्य तिबादयः ॥ **लिट् च । ३ । ४ । ११५ ॥** लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः। तेन शबादयो न ॥ **परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः । ३ । ४ । ८२ ॥** लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः। भू अ इति स्थिते ॥ **भुवो वुग् लुङ्लिटोः । ६ । ४ । ८८ ॥** भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि। नित्यत्वाद्वुग् गुणवृद्धी बाधते ॥ **एकाचो द्वे प्रथमस्य । ६ । १ । १ ॥ अजादेर्द्वितीयस्य । ६ । १ । २ ॥** इत्यधिकृत्य ॥

इति सूत्रस्योदाहरणमाह–**एहि मन्ये इति** । ' ओदनं भोक्ष्ये' इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः ॥ **एतम् एत वेति** । एतं मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे एत मन्ये ओदनं भोक्ष्यध्वे इत्यन्वयः ॥ भोक्ष्यावहे इति युवां मन्येथे। भोक्ष्यामह इति यूयं मन्यध्वे इति क्रमेणार्थः ॥ **परोक्षे लिट्** ॥ यद्यप्यधिश्रयणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षैव। उक्तं हि भाष्ये 'क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् ' इति । तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां पारोक्ष्यमिह विवक्षितम्। तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेपि लिट् भवत्येव। अयं पपाच त्वं पेचिथ ॥ ननु क्रियाशब्दवाच्याधिश्रयणाधःश्रयणादिव्यापाराणां युगपत्प्रत्यक्षाविषयत्वेपि क्रमशः प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति । यत्र तु क्रमशोपि प्रत्यक्षविषयत्वं नास्ति, तत्र हि पारोक्ष्यं क्रियायाः। ततश्च लिडुत्तमपुरुषो दुर्लभ इति चेत् ॥ अत्राहुः। स्वव्यापारस्यापि वर्त्तमानतादशायां व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिसंधाने ततः कार्येणानुमितौ भवत्येव । 'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ' इतिवदिति ॥ **लिट् च** ॥ **आर्धधातुकसंज्ञ एवेति** । 'लङः शाकटायनस्य' इति सूत्रादेवकारोनुवर्त्तत इति भावः ॥ **परस्मैपदानाम्** ॥ अत्र थशब्दस्य अकारो विधीयमानः अन्तस्य प्राप्नोति न चाकारस्याकारविधौ निरर्थकत्वमिति वाच्यम्। यथासंख्यसंपादनेन कृतार्थत्वात् ॥ अत्राहुः। 'धातोः' इत्यधिकारात् 'आदेः परस्य' इति व्यञ्जनमात्रस्य कृते द्वयोः 'अतो गुणः' इति पररूपम्। यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशः तथा चानेकाल्त्वात् सर्वादेशो सिद्धमिष्टमिति ॥ ननु सुबन्तानामेव द्वन्द्वस्तत्र त्वकारद्वयकल्पनायां सवर्णदीर्घ एव स्यादिति चेत् ॥ मैवम्। आदेशानां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् थशब्दस्य विधीयमानमकारद्वयं प्रत्येकमर्थवन्न भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेन 'अतो गुणे' इति पररूपस्यैव प्रवृत्तेः ॥ **भुवो वुक्** ॥ 'अचि श्नुधातु' इति सूत्राद्–' अचि' इत्यनुवर्तते तदाह। **लुङ्लिटोरचीति** । अचीति किम्। अभूत् इत्यत्र वुकि सति 'लोपो व्योः ' इति लोपं बाधित्वा परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः स्यात् ॥ ननु हल्ङ्यादिलोपादन्तरङ्गत्वात्' लोपो व्योः ' इति लोप एव भविष्यति । तथा च मव्यतेर्यङ्लुङन्ताल्लङि तिप्सिपोरमामत् अमामः इत्यत्र 'लोपो व्योः' एव माधवादिभिः स्वीकृतः । एवं चाज्ग्रहणम् 'ऋदुपधायाः ' इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमिहाप्युपरञ्जकतया वृत्तिकारादिभिर्योजितं न त्वावश्यकतयेत्येव निष्कर्ष उचित इति चेद् ॥ अत्राहुः 'भुवो वुक्' इत्यस्याङ्गत्वाद्बहिरपेक्षत्वेन हल्ङ्यादिलोपस्येव वुकोपि बहिरङ्गतया आसिद्धत्वे सति वेलि लोपस्य प्राप्तेरेवाभावादज्ग्रहणमिहार्थमपीत्येव युक्तमिति ॥ अयं च शङ्काग्रन्थः समाधानग्रन्थश्च मनोरमायां स्थितः ॥ अत्र नव्याः मव्यतेर्यङ्लुगन्त एव नास्ति अमामदित्यादि रूपं तु दूरादपास्तमेव "यकारवकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुग् नास्ति" इति 'च्छ्वोः शूड् ' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। कैयटेन स्पष्टीकृतम् ॥ इदं 'च्छ्वोः ' इति यत्रोठ् तद्विषयकम् ' ज्वरत्वर ' इत्यूठ्भाविनोः स्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यं माधवादिसंमतं च। मव्य बन्धने अयं यान्त ऊठ्भावी इति मूले वक्ष्यमाणत्वात्। तथाच तद्ग्रन्थेन सहात्रत्यमनोरमाग्रन्थो विरुध्यत इत्याहुः॥यदि तु ' मवतेर्यङ्लुगन्तात् ' इति मनोरमायां पठ्येत। तदा तत्र पूर्वापरग्रन्थविरोधो नास्तीति दिक् ॥ **'अजादेः'** इति यदि बहुव्रीहेः षष्ठी। तदा 'इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति, इन्द्रीयितुमिच्छति इन्दिद्रियिषति ' इत्यत्र दकारस्य 'न न्द्राः ' इति द्वित्वनिषेधः स्यात्। किं तु 'अच्चासावादिश्चाजादिस्तस्मात् ' इति कर्मधारयादेषा पञ्चमी। तदाह। **आदिभूतादचः परस्य रिवति** ॥ **भूवूभूव् इति**। यद्यप्यत्र धात्ववयवत्वं प्राथम्यं च न संगच्छते। तथापि व्यपदेशिवद्भावेन तद्बोध्यम् ॥ नन्विह चत्वार एकाचः। तत्रावयवास्त्रयः तत्र भू, ऊ, ऊव्, इति। ' भूव्' इति समुदा-

---

१ 'वलि लोपे वग्रहणप्रत्याख्यानेन तदप्राप्तेश्च ' इत्यपि बोध्यम्–इति शब्दरत्नम् ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ ॥ लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तः आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते ॥ **पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ॥** अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥ **हलादिः शेषः । ७ । ४ । ६० ।** अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः । **ह्रस्वः । ७ । ४ । ५९ ॥** अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥ **भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ॥** भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि ॥ **अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ॥** अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । झशां जशः खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः इति विवेक आन्तरतम्यात् ॥ **असिद्धवदत्राभात् । ६ । ४ । २२ ॥** इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन् कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते ॥ वुग्युटावुवङ्यणोः

यश्चतुर्थः । तथा चानियमेन यस्यकस्यचिद्द्वित्वं स्यात् ॥ मैवम् । समुदायस्यैकाच एव द्विर्वचनस्य न्याय्यत्वात् । तस्मिन् हि द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुच्यन्त एव वृक्षचलनेन सर्वावयवचलनवत् ॥ **अत्रेति** । 'एकाचो द्वे' इति प्रकरणे ॥ **हलादिः** ॥ 'अभ्यासस्य' इति जातिपरो निर्देशः । तेन आततुः आटतुरित्यादौ तकारादिनिवृत्तिः सिध्यति । क्वचिदभ्यासे आदेर्हलः सत्त्वमाश्रित्य सर्वत्रानादेर्लोपविधानात् ॥ **भवतेरः** ॥ 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति सूत्रादभ्यासपदमनुवर्तते ॥ अत्र प्राचोक्तम् । 'भवतेः' इति कर्तृनिर्देशाद् भावकर्मणोर्नात्वमिति ॥ व्याख्यातं च तत्पौत्रेण कर्त्रर्थयोः श्तिप्शपोर्निर्देशादित्यर्थः इति तन्न । धातुनिर्देशमात्रे श्तिपो विधानात् शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्य श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादेवेह प्रवृत्तेः । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या 'उपसर्गात्सुनोतिसुवति' इत्यादीनामपि भावकर्मणोरप्रवृत्तौ सर्वोपप्लव एव स्यात् । अपसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमेवाकरदृशाम् । प्रयुञ्जते च कर्मण्यपि अकारं कवयः 'तस्यातपत्रं बिभरांबभूवे' 'विभावरीभिर्बिभरांबभूविरे' इत्यादि ॥ एतत् प्रक्रियाप्रसादग्रन्थदूषणं मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र नव्यैः 'श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादेवेह शपः प्रवृत्तिः' इति यदुक्तम् । तन्न । पिबतिः ग्लायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । एवं च 'उपसर्गात् सुनोतिसुवति' 'भवतेरः' 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इत्यादिनिर्देशात् 'अकर्तृवाचिन्यपि परे शबादयः' इत्येव व्याख्येयम् । अन्यथा 'इक्श्तिपौ' इति सूत्रे वक्ष्यमाणस्वग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः ॥ केचित्तु शित्त्वात्तिपः सार्वधातुकत्वेन भवतिरित्यादौ 'आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः' इति इडागमनिवृत्त्या, ब्रवीतिरित्यत्र 'ब्रुव ईट्' इति ईडागमप्रवृत्त्या च, शित्त्वं चरितार्थमिति व्याचख्युः ॥ तच्चिन्त्यम् । 'तितुत्र' इत्यनेनेण्निषेधादार्द्धधातुकत्वेपि क्षत्यभावात् । 'ब्रुव ईट्' इत्यत्र 'ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईडागमः' इत्येतन्मात्रस्य मूले व्याख्यातत्वात् 'सार्वधातुकस्य' इति विशेषणाभावेपि क्षत्यभावात् । न च हलादेः पित्प्रत्ययस्य सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावे ब्रुवो लिटि वच्यादेशे सिपः थलि उवक्थेत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । थलोत्र पित्त्वाभावात् । न च स्थानिवद्भावेन पित्त्वम् श्नः शानचः शित्त्वेन लिङ्गेन क्वचिदनुबन्धकार्येपि 'अनल्विधौ' इति तन्निषेधात् ॥ तस्मात् पूर्वोक्तरीत्यैव श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादकर्त्तर्यपि शपः प्रवृत्तिरिति ग्रन्थो निराकर्त्तव्य इत्याहुः ॥ तदपरे न क्षमन्ते । थलः पित्त्वाभावे हि 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणे सति 'उवचिथ उवक्थ' इति न सिद्ध्येत् किं तु 'ऊचिथ ऊक्थ' इति स्यात् । तस्मात् स्थानिवत्त्वेन थलः कित्त्वेभ्युपगते उवक्थेत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय पितः सार्वधातुकस्य ईडागम इति व्याख्यातव्यमेव । तथा च ब्रवीतिरित्यत्र ईडागमप्रवृत्त्या शित्त्वं चरितार्थमिति कैश्चिद्यदुक्तं तदपि सम्यगेवेति ॥ **असिद्धवदत्राभात्** ॥ वत्करणं प्रतिपत्तिलाघवाय । अन्यथा सिद्धे 'असिद्धः' इति प्रयुज्यमानमनुपपन्नं सत् सामर्थ्यादसिद्धवदिति कल्पनीयं स्यात् । यथा राजभिन्ने पुरोहिते राजायमिति प्रयोगो राजवदिति कथंचित् कल्पयति । 'राजवदयं पुरोहितः' इत्युक्ते तु लघुप्रतिपत्तिर्भवति ॥ तथा चागत्या 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्यत्रासिद्धवदिति कल्प्यते । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यत्रापि किद्वदित्यगत्यैव कल्प्यते इति ज्ञेयम् ॥ आभादित्यभिविधावाङ् । भाधिकारम-

---

१ नारायणेन तु प्राचीनोक्तप्रकारेणाभ्यास उकार एव व्याख्याने समर्थितः ॥ एवं च 'श्रीहर्षप्रयोगः कीदृशः' इति संदिग्ध एव ॥ २ 'वार्तिके' इति सूचितम् ॥

सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः

भिव्याप्येत्यर्थः ॥ अधिकारश्चायम् ॥ अत्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् । आभाद्ग्रहणं विषयनिर्देशार्थम् । भाधिकारस्यावधिलाभस्तु 'अङ्गस्य' 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यादाविव व्याख्यानेनैव सिद्ध्यति । एवं च 'अनुदात्तोपदेश' इत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति 'एषामनुनासिकस्य लोपः स्यात् झलादौ क्ङिति परे' स चासिद्धो भवति । अत्र झलादिकिदाश्रित्यैव यदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्ये इति जङ्गहि जङ्घहि 'अतो हेः' इति लुग् न भवति । अनुनासिकलोपस्य हिशब्दाश्रितत्वेनासिद्धत्वात् ॥ नन्वस्याधिकारत्वे 'यत्र यत्रोपस्थानं तत एवारभ्य यदाभीयम् तस्मिन्नेव कर्त्तव्ये असिद्धत्वं स्यात् न तु ततः पूर्वस्मिन्नपि' । ततश्च 'घ्वसोः—' इत्येत्वं पूर्वस्मिन्नपि धित्वे कर्त्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेद् ॥ भवेदयं दोषः शब्दाधिकारे । अर्थाधिकारश्चायम् । ततश्चेह 'श्नान्नलोपः' इत्यवधिर्निर्णीतः । स एव प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते । तदेतत् सकलमभिप्रेत्याह—इत ऊर्ध्वमिति । अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वमेव आकरे स्थितम् । एतेन एधि शाधीत्यत्र स्थानिनो झलन्तत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्निबन्धनं 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धित्वं सिध्यति । प्राचोक्तकार्यासिद्धत्वपक्षे तु न सिद्ध्यति । 'देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य जीवनं न' इति न्यायेन एत्वविधिना झल्बुद्धौ निवर्तितायां पश्चाद्धित्वबुद्धिनिवर्तनेऽपि धित्वकार्यस्याप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ समानाश्रये इति किम्। पपुषः, चिच्युषः, लुलुवुषः, । इह पाधातोः, चिञो, लूञश्च, परस्य वसोर्यत्संप्रसारणं तत् 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे, 'एरनेकाचः' इति यण्युवङि च कर्तव्ये नासिद्धम् । 'आलोपादीनि हि क्ङसौ, संप्रसारणं तु विभक्तौ' इति व्याश्रयत्वात् । न च बहिरङ्गत्वेनासिद्धतास्त्विति शङ्क्यम् । 'नाजानन्तर्य' इति निषेधात् । 'वाह ऊठ्' सूत्रस्थबहिरङ्गपरिभाषाया अप्याभीयत्वेन आलोपादिषु कर्त्तव्येष्वसिद्धत्वाच्च । न चोक्तपरिभाषाया आलोपादीनां च समानाश्रयत्वं नेति शङ्क्यम् । वसोः संप्रसारणे कृते झजाद्याश्रयेणालोपादीनि प्रवर्तन्ते, तेषु कर्त्तव्येषु संप्रसारणस्यासिद्धत्वाय तद्विषये बहिरङ्गपरिभाषापि प्रवर्तत इति तेषां तत्सत्त्वादिति दिक् ॥ विषयलाभार्थम् आभाद्ग्रहणं किम्—' आभीयं प्रत्येवाभीयमसिद्धं नान्यं प्रति' इति यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन अभाजि राग इत्यत्र 'भञ्जेश्च चिणि' 'रञ्जेश्च' 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाभावात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्भवतीत्याहुः ॥ स्यादेतत् । देभतुः देभुरित्यत्र 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भि—' इति वक्ष्यमाणवचनेन लिटः कित्वान्नलोपेप्येत्वाभ्यासलोपौ न स्यातां तस्यासिद्धत्वात् ॥ अत्राहुः 'श्नसोरल्लोपः' इति तपरकरणाल्लिङ्गात् 'आभीयासिद्धत्वमनित्यम्' इति नास्त्यत्र दोषः । तपरकरणं हि आस्तामित्यत्र आडागमस्य लोपो मा भूदित्येतदर्थम् । यद्याडागमः श्नसोरल्लोपं प्रत्याभीयत्वेनासिद्धः स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेन । एवं च 'दम्भेश्च' इति वक्ष्यमाणं नापूर्ववार्तिकम्, किं त्वनित्यत्वबललभ्यमेवेति ॥ वुकः ॥ वुकृशास्त्रस्य । एवमग्रेपि । युट उदाहरणं तु दिदीये ॥ बभूवेति । अत्र प्राचा 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति सूत्रं 'पितोपि लिटः कित्वार्थम्' इति व्याख्याय 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिमाप्तौ 'क्ङिति च' इति निषेध इत्युक्तम् । तदुपेक्षितम् । 'इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्ध्योर्निषेधः' इति सिद्धान्ताद् । अन्यथा इक्स्थानिकयोर्निषेधे लैगवायन इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्यात् । न चात्र कित्त्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति वाच्यम् । थलि उत्तमे णलि च गुणनिषेधेन कित्वस्य चरितार्थत्वात् । सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेवाकरे । तथाच वार्तिकम् 'इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम्' इति ॥ यद्यपीह शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्ति । तथापि कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यता स्वीक्रियत इति पक्षोप्यस्मादेव वार्तिकादवगम्यते । तेन रधेर्णिचि परामपि उपधावृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वाद् 'रधिजभोरचि' इति नुमि कृते रन्धयतीति सिद्धम् ॥ नन्वेवमपि संयोगात् परस्य लिटः कित्वार्थम् 'इन्धेश्च' इत्यंशोपेक्षित एव । अन्यथा 'समीधे दस्युहन्तमम्' इत्यत्र इन्धेर्नलोपो न स्यात् ॥ मैवम् । 'छन्दस्युभयथा' इति सूत्रेण हि सार्वधातुकसंज्ञा आर्द्धधातुकसंज्ञा च विधीयते । तेन 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वे स्यादेव नलोप इति वार्तिकाशयात् ॥ अत्र नव्याः बभूवेत्यत्र 'द्विर्वचनेचि' इत्यजादेशस्य निषेधाद् गुणवृद्धिभ्यां प्रागेव वुकः प्रवृत्त्या 'भुवो वुको नित्यत्वात्' इति वार्तिके नित्यत्वादिति हेतुपन्यासो निष्प्रयोजनः । 'शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्ति' इत्याशङ्क्य 'कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यत्वं स्वीक्रियते' इत्यादिसमाधानमपि व्यर्थमेवेत्याक्षिप्य स्वयमेव समादधुः । षाष्ठद्वित्वप्रकरणान्ते हि वार्तिककृता पूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते । 'द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः' इति । तथाच 'द्विर्वचनेचि' इति सूत्रं नारम्भणीयमित्याश-

१ अत्रपदेन यत्रानुवृत्तिः तत्सूत्रस्थसप्तम्यन्तोल्लिखितो निमित्तसमुदायः परामृश्यते । सप्तमी च वैषयिकी । इदमेवाभिप्रेत्य 'निमित्तत्वं यथाकथंचित्' न तु कार्यभिन्नत्वेनैव सप्तम्यन्तोल्लिखितत्वेनैवेत्याग्रहः, इति प्राञ्चः । तेन नुको हिस्थानिकत्वेपि 'जहि' इत्यादावसिद्धत्वसिद्धिः इति शब्दरत्नम् ॥

। ७ । २ । ३५ ॥ वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ॥ **अनद्यतने लुट्** । ३ । ३ । १५ ॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥ **स्यतासी लृलुटोः** । ३ । १ । ३३ ॥ ल इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ स्तः लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः ॥ **आर्धधातुकं शेषः** । ३ । ४ । ११४ ॥ तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धात्वधिकारोक्तः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ॥ **लुटः प्रथमस्य डारौरसः** । २ । ४ । ८५ ॥ डा रौ रस् एते क्रमात् स्युः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः ॥ **पुगन्तलघूपधस्य च** । ७ । ३ । ८६ ॥ पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रा-

---

येन नित्यत्वादिति हेतुरुपन्यस्त इति ॥ 'द्विर्वचनेचि' इति सूत्रेण 'अजादेशस्य स्थानिवद्भावो विधीयते' इति पक्षे तु द्वित्वात् प्रागेव वृद्ध्याद्यादेशस्य स्वीकृतत्वादादेशानन्तरमपि वुकः प्रवृत्तिरस्तीति 'भुवो वुको नित्यत्वात्' इत्यादिग्रन्थः सम्यगेव । न चैवमपि नामधातुषु त्वापयति मापयति इत्यत्र 'मपर्यन्तस्य त्वमौ पररूपात् पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः' इति ग्रन्थः कथं संगच्छेतेति वाच्यम् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातमित्याशयेन तत्प्रवृत्तेः ॥ अत एव त्वादयति मादयतीत्येव न्याय्यमिति तत्रोक्तमिति दिक् ॥ **आर्धधातुकस्येड्वलादेः** ॥ 'नेड्वशि कृति' इत्यत इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं निषेधसंबद्धस्येटो निवृत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तु 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यनुवृत्तस्य पदत्रयस्य मध्ये 'प्राग्दिशः' इत्यनन्तरं 'समर्थानां प्रथमात्' इति निवृत्तम्, 'वा' इति त्वनुवर्तत इति व्याख्यानमिव 'नेति निवृत्तम्, इडित्यनुवर्तते' इति व्याख्यातुं शक्यत्वादिड्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् ॥ तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तत् स्वीकृतमिति बोध्यम् ॥ आर्धधातुकस्येति किम् । आस्ते शेते ॥ वलादेः किम् । एधनीयम् ॥ ननु 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यनेन 'सार्वधातुकस्य यदि इड् भवति, तर्हि रुदादिभ्य एव' इति नियमादास्ते शेते इत्यत्र न भवेदिति 'आर्धधातुकस्य' इति व्यर्थम् । न च 'रुदादिभ्यः सार्वधातुक एव' इति विपरीतनियमात्रोदितेत्यत्र न स्यात्, आस्ते शेते इत्यत्र तु स्यादिति शङ्क्यम् । 'रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च' इति क्त्वासनोः कित्त्वस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ त्वदुक्तरीत्या रुदादेः क्त्वासनोरिडागमाभावेन 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधाप्रवृत्त्या क्त्वाप्रत्यये औपदेशिककित्त्वस्य सुस्थत्वात् । 'हलन्ताच्च' इति झलादिसनः कित्त्वाच्च । तस्माद्विपरीतनियमासंभवनेन आर्धधातुकग्रहणं व्यर्थमेव ॥ ननु तद्ग्रहणाभावे 'वलादेः' इत्यस्य 'अङ्गस्य' इति यदधिकृतम्, तद्विशेष्यं स्यात् । ततश्च अडाटाविव इडागमोपि अङ्गस्य स्यात् ॥ मैवम् । कृतेप्यार्धधातुकग्रहणे 'वलाद्यार्धधातुकस्य यदङ्गं तस्येडागमः' इति व्याख्यानापत्त्या उक्तदोषतादवस्थ्यात् । अकृतेपि तद्ग्रहणे 'अङ्गस्य यो वलादिरङ्गनिमित्तं तस्येट्' इति व्याख्यानादिष्टसिद्धेश्च तस्मादुभयथापि व्याख्याने शरणीकर्तव्ये 'आर्द्धधातुकस्य' इत्यस्य त्याग एव श्रेयान् ॥ नन्वेवं केशवः अङ्गना वृक्षत्वमित्यत्रेट् स्यात् 'ऋत इद्धातोः' इत्यतः 'धातोः' इत्यनुवर्तनात् 'अधातोः परस्य न भवति' इति परिहारसंभवेपि 'लूभ्यां पूभ्यामित्यत्र दुर्वार एवेडागमः' विहितविशेषणेनाप्ययं वारयितुमशक्यः 'क्विबन्ताः धातुत्वं न जहति' इति पूर्भ्यां पुभिरित्यत्र भ्यामादेर्धातोर्विहितत्वानपायात् । किं च 'जुगुप्सते' इत्यादौ 'गुप्तिज्किद्भ्यः' इति धातोर्विहितस्य सनः इट् दुर्वारः स्यात् । न चेह 'धातोः परत्र विहितस्य वलादेः' इति व्याख्यानलाभाय 'धातोः' इति पञ्चम्यन्तमपेक्षितम् । तच्च दुर्लभम् 'ऋत इद्धातोः' इति षष्ठ्यन्तत्वात् तथा च वृक्षत्वमित्यादावपि इडागमप्रसङ्ग इति वाच्यम् । शब्दाधिकारपक्षे स्वरितत्वेन तत्सदृशशब्दोनुमीयत इति पञ्चम्यन्तलाभात् । अस्तु वा षष्ठ्यन्तत्वम्, विहितत्वं षष्ठ्यर्थ इति व्याख्यायामिष्टसिद्धेः ॥ तस्मात् 'जुगुप्सते' इत्यादावतिप्रसङ्गवारणार्थम् 'आर्द्धधातुकस्य' इति ग्रहणम् ॥ केचित्तु धातोरिति आवर्त्य 'धातोरित्युच्चार्य विहितो यः प्रत्ययः तस्य इट्' इति यदि व्याख्यायेत, तदा 'लूभ्यां जुगुप्सते' इत्यत्रातिप्रसङ्गाभावादार्धधातुकस्येति व्यर्थम्' इत्याहुः ॥ **बभूविवेति** । न चात्र 'श्र्युकः किंति' इति इण्निषेधे वुगागमोपि न स्यादिति शङ्क्यम् । क्रादिनियमादिटः प्रवृत्तेः ॥ **अनद्यतने** ॥ 'अतीताया रात्रेः पश्चार्धेन आगामिन्याः पूर्वार्धेनच सहितो दिवसोऽद्यतनः' इति 'कालोपसर्जने च तुल्यम्' इत्यत्र स्थितम् । **आर्धधातुकम्** । **धात्वधिकारोक्त इति** । 'धातोरेकाचः' इत्यतः धातोरित्यनुवर्तमाने पुनर्द्धातोरित्यधिकारसूत्रारम्भादिदं लभ्यते । एतच्च तत्रैव मनोरमायां स्पष्टम् ॥ धातोरिति विहित इति किम् । लूभ्यां जुगुप्सते ॥

माण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्यैको न गुणः । भवित् आ । अत्रेको गुणे प्राप्ते ॥ दीधीवेवीटाम् । १ । १ । ६ ॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ॥ तासस्त्योर्लोपः । ७ । ४ । ५० ॥ तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥ रि च । ७ । ४ । ५१ ॥ रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥ लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ । भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्य इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥ लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥ विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ॥ आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ॥ एरुः । ३ । ४ । ८६ ॥ लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु ॥ तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् । ७ । १ । ३५ ॥ आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि ङिच्चेत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया सम्भवाप्रयोजनङकारे तातङि मन्थरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते, इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् ॥ लोटो लङ्वत्

अनेकव्यवहितस्येति । सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं, न त्वङ्गस्येति भावः ॥ तासस्त्योः ॥ 'सः स्यार्धधातुके' इत्यतः सीत्यनुवर्तते । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणात् 'यस्मिन् विधिः' इति तदादिविधिस्तदिदमाह–सादाविति । एवं रादावित्यत्राप्यूह्यम् ॥ प्राग्वदिति । तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नेह संबध्यते, ततो रादिप्रत्ययस्यासंभवात् ॥ लृट् शेषे च ॥ 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति प्रागुक्तम्, ततोऽन्यः शेष इत्याह–असत्यामिति ॥ हरदत्तस्त्वाह 'अस्वरितत्वादेव' 'क्रियार्थायां क्रियायाम्' इति नानुवर्तते । एवं च 'शेषे च' इति सुत्यजम्, इति ॥ तच्चिन्त्यम् । 'शयिष्यत इति स्थीयते' इत्यादौ तुमुना लृटो बाधापत्तेः । कल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधेरभावात् । अत्र च ज्ञापकं 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' इत्यत्र 'लोटा बाधा मा भूत्' इति पुनः कृत्यविधिः इत्यादि कृदन्ते वक्ष्यति ॥ इदमपि ज्ञापकमित्यन्यदेतत् ॥ यत्तु प्राचा 'भविष्यतीति व्रजति' इत्युदाहृतम् ॥ तदापाततः । तुमुन्विषयेपि लृट् भवति तुमुना लृण्न बाध्यते इत्येतत्प्रतिपादनाय तस्यानुपयोगात् । न हि भविष्यतीत्यत्र कर्तरि तुमुनः प्राप्तिरस्ति । भावे हि सः 'समानकर्तृकेषु एव' इति च वक्ष्यते । लुङित्येतावत्सूत्रकरणेपि 'भविष्यतीति व्रजति' इत्ययं सिध्यत्येवेत्यास्तां तावत् ॥ लोट् च ॥ 'विधिनिमन्त्रणा–'इत्याद्यनुवर्तते, तदाह–विध्यादिष्विति ॥ आशिषि लिङ्लोटौ ॥ ननु विध्यादिसूत्र एव 'संप्रश्नप्रार्थनाशीःषु' इत्युच्यतां किमनेन पृथक्सूत्रकरणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः । इह हि 'क्तिच्क्तौ च–' इत्युत्तरसूत्रार्थमाशिषीति तावदावश्यकम् । लिङ्लोटावपि इहैव विधेयौ विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहणे हि 'स्मे लोट्' इत्यादिना स्वविषये परत्वाद्बाधः स्यात् । सिद्धान्ते परत्वादेष विधिः 'स्मे लोट्' इत्यादेर्बाधक इति महान् विशेष इति ॥ तुह्योस्तातङ् ॥ यद्यपि 'तिह्योस्तातङ्' इति वक्तुं शक्यम् तथापि लाघवाभावादतिप्रसङ्गवारणाय हिशब्दसाहचर्याश्रयणे, 'लोटः' इत्यनुवर्तने वा गौरवाच्च तुह्योरित्युक्तम् ॥ लोटो लङ्वत् ॥ 'लोटः' इत्युपमेये षष्ठीदर्शनादुपमानादपि षष्ठन्तादेव वतिस्तदाह–तेनेति ॥ अडाटौ तु नातिदिश्येते, न हि तौ लङः क्रियेते, किं त्वङ्गस्येति भावः ॥ नन्वेवमपि यान्तु वान्तु इत्यत्र 'लङः शाकटायनस्य' इति जुस् स्यात्, जुह्वतु विन्दन्त्वित्यत्र तु 'सिजभ्यस्त–' इति जुस्स्यात् ॥ अत्राहुः 'विदो लटो वा' इति वाग्रहणमिहानुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न जुस् ॥ यद्वा 'लङः शाकटायनस्य' इति सूत्रे 'नित्यं ङितः' इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः लङ्ग्रहणमतिरिच्यते, लुङि सिचा लङि स्यप्रत्ययेन च व्यवधानात् । लिङि तु 'झेर्जुस्' इति जुसो विहितत्वाच्च । ङित इत्यस्य लङ्येव पर्यवसानात् । ततो लङ्ग्रहणं विभज्यते नियमश्चायं 'लङेव यो लङ् तस्यैव झेर्जुस्, न तु लङ्वद्भावेन यो लङ् तस्य' इत्यतो नोक्तदोष इति ॥ तच्चिन्त्यम् । अदुरित्यत्र 'सिजभ्यस्त' इति नित्यजुसं बाधित्वा परत्वात् 'शाकटायनस्य' इति

१–भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधकल्पनेन दोषाभावात् । 'लङः' इति पदोच्चारणापेक्षया परशब्दस्येष्टवाचित्वाश्रयणे गौरवाभावादिति दिक् इति शब्दरत्नम् ॥

। ३ । ४ । ८५ ॥ लोटो लङ इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा हि॥ **तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः** । ३ । ४ । १०१ ॥ ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात् स्युः ॥ **नित्यं ङितः** । ३ । ४ । ९९ ॥ सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अलोन्त्यस्येति सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु ॥ **सेर्ह्यपिच्च** । ३ । ४ । ८७ ॥ लोटः सेर्हिःस्यात्सोऽपिच्च ॥ **अतो हेः** । ६ । ४ । १०५ ॥ अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥ **मेर्निः** । ३ । ४ । ८९ ॥ लोटो मेर्निः स्यात् ॥ **आडुत्तमस्य पिच्च** ॥ ३ । ४ । ९२ ॥ लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च । हिन्योरुत्वं न इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ॥ **अनद्यतने लङ्** । ३ ।२। १११ ॥ अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥ **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः** । ६ । ४।७१॥ एषु परेष्वङ्गस्याडागमःस्यात्स चोदात्तः ॥ **इतश्च** । ३ । ४ । १०० ॥ ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम॥ **विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्** । ३ । ३ । १६१ ॥ एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं

विकल्पप्रसङ्गात् । तस्माल्लङ्ग्रहणं शाकटायनसूत्रे कर्त्तव्यमेव । न तु तदतिरिच्यते । न च ' आतः ' इति सूत्रेण अदुरित्यत्र नित्यं जुस्स्यादिति वाच्यम् । तस्य नियमार्थत्वेन विध्यर्थत्वयोगाद् । अन्यथा अभूवन्नित्यत्र ' सिजभ्यस्त-' इति जुस् दुर्वार एव स्यादिति नव्याः ॥ यदि त्विह ' आतः ' इति सूत्रमावर्त्त्य विध्यर्थतां नियमार्थतां च व्याख्यायेत। तदा तु उक्तदोषाभावाद् यद्वेति समाधानमपि सम्यगेव । ' शाकटायनस्य ' इति जुसो वैकल्पिकत्वात् । तदभावपक्षे पुनः प्रसङ्गनिज्ञानात् ' सिजभ्यस्त ' इति जुसि स्वीकृते तु सुतरां सम्यगेव। परं तु जुहृतु विन्दत्वित्यत्र जुसुत्सारणाय व्यवस्थितविभाषा तु आश्रयणीयैवेति दिक् ॥ **सकारान्तस्येति** । ' ङिल्लकारोत्तमसकारस्य ' इति प्राचो व्याख्यानं त्वयुक्तम् । भूयासमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ **ङिदुत्तमस्येति** । ङिल्लकारोत्तमस्येत्यर्थः । तेन ' भवावः भवामः' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ **सोपिच्चेति** । एवं च पित्त्वेनानुदात्तस्य सिपः स्थाने यो हिरादेशः, स तु ' स्थानेन्तरतमः' इत्यनुदात्तो न भवति ॥ जहि शत्रून् । स्तुहि श्रुतम् ॥ **भवतादिति** । लुगपेक्षया परत्वाद्धेस्तातङ्। अन्तरङ्गमेव लुक् बाधते, न तु परमिति भावः[1] ॥ **स पिच्चेति** । स इति तच्छब्देन यस्याऽडागमः स परामृश्यत इत्याहुः ॥ **इतश्च** ॥ ' इतश्च लोपः ' इति सूत्रात्परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तं षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणमय्य ' इत ' इत्यनेन विशेष्यते, तदाह । **परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्येति** । प्राचा तु ' परस्मैपदेष्विकारस्य लोपः ' इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । भवेदित्यादावतिव्याप्तेः ॥ ननु 'अतो येयः ' इत्यत्र ईय् दीर्घादिरस्तु । एवं च नोक्तातिव्याप्तिः। इतःच इति तपरकरणात्। अत एव अबोभवीदित्यादावपि न दोष इति चेत् ॥ मैवम् । रुदेर्लङि अरुदितामित्यादौ दोषध्रौव्यादिति मनोरमायां स्थितम् ॥ **विधिनिमन्त्रणा** ॥ **द्योत्येषु वाच्येषु वेति** । पक्षद्वयस्यापि आकरे स्थितत्वादिति भावः ॥ अत्र आद्ये त्वित्थमुपपत्तिः-विध्यादीनां प्रत्ययार्थत्वमनुचितम्। तथाहि सति कर्त्रादीनामर्थानां लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोर्था बाधकाः स्युः । तथा च लिङः कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात्, ततश्च द्विवचनबहुवचने न स्याताम्, शबादयश्च न स्युः, पुरुषव्यवस्था च न स्यात्, अभिहितत्वप्रयुक्तस्तृतीयादिविरहश्च न सिध्येदिति ॥ द्वितीये त्वित्थमुपपत्तिः- विध्यादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यन्ते, परस्परविरोधाभावात्। तथा च ' लः कर्मणि- ' इत्यत्र ' लः ' इति बहुवचननिर्देशेन सर्वलकाराणां संग्रहात् लिङादीनामपि कर्त्रादयोर्था भवेयुः ॥ किं च कर्त्रादयोपि निरवकाशाः ॥ न च लङादयोवकाशाः । न्यायसाम्येन विध्यादिवद्वर्त्तमानत्वभूतत्वादेरपि तत्तल्लकारवाच्यत्वात् ॥ नचैवम् पचतीत्यादौ धात्वर्थं प्रति

१-'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते ' इति न्यायस्तु ' ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ' इति न्यायेनानित्यत्वान्न इति शेखरकृत् ॥

कामचारानुज्ञा। अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः। प्रवर्तनायां लिङ् इत्येवसुवचम्। चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम्॥ **यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । ३ । ४ । १०३ ॥** लिङः परस्मैपदानां यासुडागमःस्यात्स चोदात्तो ङिच्च। ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध इति। आदेशस्य शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गम्॥ **सुट् तिथोः । ३ । ४ । १०७ ॥** लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात्। सुटा यासुट् न बाध्यते, लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात्॥ **लिङस्सलोपोऽनन्त्यस्य । ७ । २ । ७९ ॥** सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात्। इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः। सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि। स्फुटतरं तु तत्रात्मनेपदे॥ **अतो येयः । ७ । २ । ८० ॥** अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात्। गुणः। यलोपः। भवेत्। सार्वधातुके किम्। चिकीर्ष्यात्। मध्येऽपवादन्या-

---

वर्त्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वं स्यात्, तथा चैककर्तृका वर्त्तमाना पचिक्रियेत्यादिशाब्दबोधवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम्। प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वापादानस्य कर्त्रादावपि तुल्यत्वात्॥ ननु 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्, प्रकृत्यर्थो विशेषणम्' इत्यौत्सर्गिकमाख्याते त्यज्यते। 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तानुरोधादिति चेत्॥ तर्हि तत एव नोक्तदोष इति दिक्। **प्रवर्तनायामिति।** प्रवर्तनात्त्वस्य विध्यादिषु चतुर्षु, अनुस्यूतत्वादिति भावः॥ अत्र वदन्ति। प्रवृत्तिः प्रवर्तना चोभयमपि व्यापारः स च धात्वर्थः। फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वस्वीकारात्तदाश्रयस्तु लकारार्थः व्यापारत्वेन प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वेपि। प्रवर्तना तु लिङ्त्वादिरूपेण लकारवाच्या द्योत्या चेति पक्षद्वयम्। प्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठा 'आर्थी भावना' इत्युच्यते। प्रवर्तना तु 'विधिः मां प्रेरयति' इत्यनुभवाल्लिङादिनिष्ठा 'शाब्दी भावना' इत्युच्यते वेद एव लिङादिनिष्ठा वक्तुरभावात् लोके तु पुरुषनिष्ठा इति केचिदभ्युपगच्छन्ति॥ प्रवर्तनाया अस्याः पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या, पुरुषप्रवृत्तेस्तु यजनदानादि भाव्यम्। एवं च 'धातूपात्तव्यापारस्य विषयविषयिभावेन द्वेधान्वये तात्पर्यग्राहका लिङादयः' इति द्योतकतापक्ष एव ज्यायान्॥ लिङ्त्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्तनायां शक्त्यन्तरकल्पने गौरवात्॥ एवं णिच्यपि। इयांस्तु विशेषः 'णिच्प्रत्ययद्योत्या प्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते पुरुषादिनिष्ठैव, न तु णिज्निष्ठा। लिङादिद्योत्या तु मतभेदेन लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वा' इति॥ स्यादेतत् 'लिङादिद्योत्या प्रवर्त्तना लोके पुरुषनिष्ठा' इति मते 'पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्तः' इतिवत् 'पचेदोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्तः' इति प्रयोगः स्यात्। प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्तनाश्रयश्च लकारेणोक्त इति कर्तरि तृतीया न भवति किं तु प्रथमैवेति चेत्, तर्हि 'ओदनं देवदत्तो यज्ञदत्तः पचेत्' इति प्रयोगः स्यात्-अत्राहुः॥ पुरुषनिष्ठेति मते प्रवर्त्तना लिङादिवाच्यैव न तु धातुवाच्या। तथाच लिङुपात्तव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वाभावान्नोक्तदोषः। देवदत्तेन पाचयति यज्ञदत्त इत्यादौ तु णिजन्तस्य धातुत्वाद्धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि कर्तृत्वाल्लकारेणाऽनुक्ते प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयेति वैषम्यमिति॥ कौस्तुभादौ तु—'हेतुमति च' इति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य णिज्वाच्यत्वपक्ष एव मुख्यत्वेन स्थापितः। व्यापारद्वयस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे तु अभीत्यस्य णिजर्थविशेषकत्वे अभिसावयति, प्रकृत्यर्थविशेषकत्वे तु 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वमभिषावयतीति सिद्धान्तस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेरिति॥ तथा 'गतिबुद्धि' इति सूत्रे अणिकर्त्तेति विशेषणमव्यावर्त्तकं स्यात्। त्वन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे प्रयोजकस्याप्यणौ कर्तृत्वादिति दिक्॥ **प्रार्थनं याञ्चा॥ क्वचिदिति।** ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेत्यादौ टिड्ढुगिल्लक्षणङीबभाव इति 'टिड्ढा-' इति सूत्रे एवोक्तम्॥ रुयादित्यादौ 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति न प्रवर्तते, भाष्ये 'पिच्च ङिन्न, ङिच्च पिन्न' इति व्याख्यानाद्विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधादित्यदादौ वक्ष्यमाणतया यासुटो ङित्त्वं न ज्ञापकमित्यपरितोषादाह-**आःशानचः शित्त्वमिति॥ सुट् तिथोः॥** तकारादिकार उच्चारणार्थः॥ **लिङःसलोपो॥** 'रुदादिभ्यः' इति सूत्रात् 'सार्वधातुके' इत्यनुवर्त्तते 'स' इति लुप्तषष्ठीकम् 'अनन्त्यस्य' इत्यनेन विशेष्यते तदाह-**सार्वधातुकलिङोनन्त्यस्येति॥ सकारद्वयस्यापीति।** 'अवयवावयवोपि समुदायं प्रत्यवयवः' इत्याश्रयणात्सुटोपि लिङ्भक्तत्वादिति भावः॥ **आशीर्लिङीति।** भूयास्तामित्यादौ॥ ननु सुटि कृते 'अनचि च' इति द्वित्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'स्कोः' इति यासुटः सकारो लुप्यते झलि परे यः संयोगस्तदादित्वात्। तथा चैकसकारकं रूपं तुल्यम् सुडभावे यासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि 'स्कोः' इति सलोपात्सुट एव सकारस्य द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूपं तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरितोषादाह-**स्फुटतरं त्विति।** एधिषीष्टेत्यादाविति भावः॥ **मध्येपवादन्यायेनेति॥** 'रुदादिभ्यः' इति सूत्रात् 'सा-

येन हि अतो लोप एव बाध्येत, भवेदित्यादौ तु परत्वाद् दीर्घः स्यात्। भवेताम्॥ **झेर्जुस्** । ३ । ४ । १०८ ॥ लिङो झेर्जुस् स्यात्। ज इत्॥ **उस्यपदान्तात्** । ६ । १ । ९६ ॥ अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते। परत्वान्नित्यत्वाच्चातो येय इति प्राञ्चः। यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं तथापि यास् इत्येतस्य इयु इति व्याख्येयम्। एवं च सलोपस्यापवाद इय्। अतो येय इत्यत्र तु सन्धिरार्षः। भवेयुः। भवेः। भवेतम्। भवेत। भवेयम्। भवेव। भवेम॥ **लिङाशिषि** । ३ । ४ । ११६ ॥ आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात्॥ **किदाशिषि** । ३ । ४ । १०४ ॥ आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात्। स्कोरिति सलोपः॥ **क्ङिति च** । १ । १ । ५ ॥ गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः। भूयात्। भूयास्ताम्। भूयासुः। भूयाः। भूयास्तम्। भूयास्त। भूयासम्। भूयास्व। भूयास्म॥ **लुङ्** । ३ । २ । ११० ॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात्॥ **माङि लुङ्** । ३ । ३ ।

र्वधातुके' इत्यननुवृत्तावयं न्यायः प्रवर्तत इति भावः॥ **अन्तरङ्गत्वादिति**। प्रत्ययमात्रापेक्षत्वाद् 'अतो येयः' इत्यस्य त्वाङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति भावः॥ नन्वपदान्ताकारस्य जुसश्चाश्रयणात्पररूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्त्येवेति चेत्॥ मैवम्। अनेकाश्रयत्वेपि प्रत्ययमात्राश्रयतया प्रकृतेरनाश्रयणात्॥ **व्याख्येयमिति**। एतच्च 'विप्रतिषेध' सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ **आर्धधातुकसंज्ञ इति**। 'लङः शाकटायनस्यैव' इत्यत एवकारोनुवर्तनीयः। अन्यथा एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वेन सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात्। ततश्च पक्षे शबादिः स्यात्॥ **किदाशिषि**॥ ङित्त्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थम्, जागर्यादित्यत्र गुणार्थं च, जागर्तेर्गुणो हि ङिति पर्युदस्यते। ङित्त्वं चेह विशेषविहितेन कित्त्वेन बाध्यते॥ **सलोप इति**। 'झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः, सुटस्तु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भावः' इति मनोरमायां स्थितम्, तदसंबद्धमिति मत्वा अत्र निष्कर्षमाहुः। भूयास्तां भूयास्तं भूयास्तेत्यत्र झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः। भूयादित्यत्र सुट इव यासुटोपि सस्य लोपः पदान्तसंयोगादित्वेनैव। अन्यथा झल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एव स्यात्। भृष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाबाधकत्वादिति॥ **ङिन्निमित्ते इति**। 'क्ङिति गिति ङिति परे इको गुणवृद्धी न स्तः' इति न व्याख्यातं, छिन्नं भिन्नमित्यत्र लघूपधगुणस्यानिषेधप्रसङ्गात्। न चारम्भसामर्थ्यं शङ्क्यम्। चितं स्तुतमित्यादावव्यवहिते किति चरितार्थत्वादिति भावः॥ अन्ये तु 'क्ङिति' इति प्रत्ययग्रहणात् प्रत्ययेन संनिधापितस्याङ्गस्य 'क्ङिति परे' इति व्याख्याने तु छिन्न भिन्नमित्यादि सिध्यत्येव॥ न चैवं भवाम इत्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। अन्तरङ्गं गुणं प्रति बहिरङ्गस्य निषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहुः॥ 'क्ङिति' इति सूत्रे चर्त्वेन गकारोपि प्रश्लिष्यत इत्याशयेन 'गित्किन्ङिन्निमित्ते' इत्युक्तम्॥ गिति किम् 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' जिष्णुः। किति त्वस्मिन्स्थास्नुरित्यत्र 'घुमास्था–' इतीत्वं प्रसज्येत। न च स्नोर्गित्त्वे भूष्णुरित्यत्र इण्निषेधो न स्यात् 'ग्लाजिस्थश्च' इति चकाराद्भुवश्च ग्स्नुर्भवतीति स्वीकारादिति वाच्यम्, 'श्र्युकः किति' इत्यत्रापि चर्त्वेन गकारं प्राश्लिष्य गित्कितोरिण्न स्यादिति व्याख्यानात्। न चैवं चर्त्वस्यासिद्धतया 'श्र्युकः' इत्यत्र विसर्जनीयो न लभ्यत इति 'हशि च' इत्युत्वमेव स्यादिति वाच्यम्। सौत्रत्वात् 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्वाभावाद्वा इष्टसिद्धेः॥ वामनस्तु 'ग्लाजिस्थः' इति सूत्रे स्था आ इति प्रश्लेषात् स्थास्नुरित्यत्र 'घुमास्था–' इतीत्वं न भविष्यतीति गकारप्रश्लेषाभावान्न 'श्र्युकः किति' इत्यत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वाभावसमर्थनक्लेश इत्याह[1]। **इग्लक्षणे इति**। 'इकः' इत्येवं विहिते इत्यर्थः॥ इग्लक्षणे किम्। लैगवायनः लिगोर्नडादित्वात्फक् इहादिवृद्धेरोर्गुणस्य च वस्तुगत्या इक्स्थानिकत्वेपि न निषेधः। न चेक इत्युक्तेपि 'क्ङिति च' इत्यारम्भसामर्थ्यादत्र निषेधो न भवेदिति शङ्क्यम्। नाडायनादौ तस्य चरितार्थत्वात्॥ **भूयादिति**। इह 'स्कोः' इति लोपस्यासिद्धत्वात्तकारस्य संयोगान्तलोपः प्राप्तः पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते॥ नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः स्यादपदान्ते संयोगादिलोपस्य भृट् भ्रडित्यादौ नावकाशत्वादिति चेत्॥ अत्राहुः। सुट्यासुटोः सतोस्ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वाभावाद् हलन्तायाः प्रकृतेः परत्वाभावाच्चोक्तदोषश-

---

१–इयं रीतिः 'ग्लाजि–' इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा॥

१७५ ॥ सर्वलकारापवादः ॥ स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १७६ ॥ स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ॥ च्लि लुङि । ३ । १ । ४३ ॥ शबाद्यपवादः ॥ च्लेः सिच् । ३ । १ ।४४। इचावितौ ॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । २।४।७७ ॥ एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥ भूसुवोस्तिङि । ७ । ३ । ८८ ॥ भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९६ ॥ सिच्च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः, सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तहल ईडागमः स्यात् । इतीट् नेह । सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् । हलः किम् ।

क्लैव नास्तीति ॥ **सर्वलकारापवाद इति** । मास्त्वित्यादौ निषेधार्थकमाशब्दोऽन्य एव, न तु माङित्याहुः ॥ **च्लि लुङि** ॥ इकार उच्चारणार्थ इति मनोरमा ॥ न च 'मन्त्रे घस' इति सूत्रे लेरिति स्थाने ल इत्युच्यमाने च्लिभिन्नस्यापि लकारस्य लुक् स्यादिति शङ्क्यम् ॥ 'गातिस्था' इति सूत्रात्सिच इत्यनुवर्त्य सिच्स्थानिनः स्थान्यर्हस्य लस्य लुगिति व्याख्यायामतिप्रसङ्गाभावात् ॥ विभाषानुवृत्तेर्लुको वैकल्पिकतया छन्दसि रूपान्तरस्यानापाद्यतया च सिजनुवृत्तिं विनापि नातिप्रसङ्ग इत्याहुः ॥ **शबाद्यपवाद इति** । आदिशब्दात्तत्तद्गणप्रयुक्तानां श्नन्नादीनां ग्रहणम् ॥ **इचावितावित्ति** ॥ तत्र इदित्त्वे प्रयोजनममंस्तेत्यत्र 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपाभावः ॥ **गातिस्था** ॥ इह व्यवहितोपि लुगनुवर्तते । न तु श्लुः, व्याख्यानादित्याशयेनाह—**लुगिति** ॥ **गापाविति** । 'गाति' इति श्तिपा विकरणशून्यस्य निर्देशाल्लुग्विकरण इणादेशो गृह्यते । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया पिबतिर्गृह्यते, न तु पातिरित्यर्थः ॥ **भूसुवोः** ॥ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने सुवतिसूत्योस्तु न ग्रहणं तिङो विकरणेन व्यवधानात् ॥ **अस्तिसिचोपृक्ते** ॥ अत्र प्राञ्चः । अस्तिश्च सिच्चेति समाहारद्वन्द्वे अस्तिसिच् तस्मादिति विग्रहं मत्वा अस्तेः सिचश्च परस्येति व्याचख्युस्तच्चिन्त्यम् । तत्र समासान्तस्यानित्यत्वाश्रयेण 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति प्राप्तस्य टचः परिहारेपि 'समुद्राभ्राद् घः' इति निर्देशात् 'अल्पाच्तरम्' इत्येतदनित्यमित्याश्रित्य सिच्छब्दस्य परत्वसमर्थनेपि 'अस्तेर्भूः' इति भूभावस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात् । तथा गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचो लुक्यपि स्थानिवद्भावेन सिचः परत्वानपायादगादस्थादभूदित्यादौ अतिप्रसङ्गाच्च । तदेतद् ध्वनयन् व्याचष्टे-**सिच्चास् चेति** । **सौत्रं भत्वमिति** । तेनात्र कुत्वजश्त्वे न भवत इति भावः ॥ **विद्यमानादिति** । सिचोस्तेश्च विद्यमानविशेषणेन लुप्तात्सिचः कृतभूभावादस्तेश्च नेति भावः ॥ भाष्यकारास्त्वाहुः । 'अस्तिसिचोपृक्ते' इति द्विसकारकोयं निर्देश इति ॥ अत्र माधवः 'अस् स्' इति समुदायस्याधातुतया 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति श्तिप्प्रत्ययो न स्यादि'ति॥ अत्र वदन्ति। द्विसकारकनिर्देशे श्तिप् न स्यादिति यदुक्तम् ॥ तद्भ्रमसोक्तिमात्रम् । इत्थं हि भाष्याशयः । सिच इत्यस्यानन्तरं सकारः प्रश्लिष्यते, न तु श्तिपः प्राक् । अत एव 'सिचोपृक्ते' इति द्विसकारकोयं निर्देशः, इत्युक्तं भाष्ये । अन्यथा 'अस्तीति निर्देशो द्विसकारकः, इत्येव ब्रूयात्, ॥ एवं च सान्तादस्तेः, सान्तात्सिच इति चार्थो निर्बाध एव ॥ द्वितीयश्च सकारो लुप्यते संयोगान्तस्य पदान्तस्येति व्याख्यानात्। व्यपदेशिवद्भावेन पदान्तत्वाद्वितीयसकारस्य । न च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो रोः' इत्युत्वं दुर्लभमिति वाच्यम् । 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे' इति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् । संयोगान्तं यत्पदमिति व्याख्याने तु नेह संयोगान्तलोपः । किंतु सकारद्वयस्यापि रुत्वे कृते 'अतो रोः' इत्यनेन एक एव उकारो भविष्यति । विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पश्वेकत्ववद्विवक्षितत्वात् । न च स्थानिभेदेन उकारद्वये सत्यपि न क्षतिः, सवर्णदीर्घानन्तरमाद्गुणे सति समीहितरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणे पश्चाद्वादेशप्रवृत्त्या 'सिचोपृक्ते' इति रूपासिद्धेः ॥ तस्मादुक्तरीत्या एक एवोकार इति स्वीकर्तव्यम् ॥ अत एव विधेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वाद् 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्र एकग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यातम् ॥ नन्वति परे यो रुः स त्वतः परो न भवति, अतः परस्तु अति पूर्वो न भवतीति रुद्वयस्थाने कथमुकारः स्यात् ॥ मैवम् । रोरिति जातिपरनिर्देशेनातः

---

१ 'माङो विशिष्टस्य ग्रहणं प्रतिषेधार्थकसंप्रत्ययार्थम् इह माभूत् प्रमाछन्दः' इति 'आङ्माङोश्च' इति सूत्रस्थभाष्येण तद्भावबोधनात् इति शेखरकृत ॥ २—प्रश्लिष्टनिर्दिष्टः, 'लुप्तनिर्दिष्टः' इत्यनुक्त्वा 'द्विसकारकोऽयं निर्देशः' इति वदतो भाष्यकृतः 'अस्तिसिचः' इत्येव सूत्रपाठः संगत, इति लघुसिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने प्रपञ्चितम् ॥ ३ तत्र तु 'पूर्वपरयोः' इत्येतत्सामर्थ्याद्द्वयोरेकादेशेपि प्रकृते स्थानिभेदेनादेशद्वयवारणे युक्त्यन्तरमन्वेषणीयम् ॥

ऐधिषि । अपृक्तस्येति किम् । ऐधिष्ट । अभूताम् ॥ **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । १०९ ॥** सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबन्धिनो झेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते ॥ **आतः । ३ । ४ । ११० ॥** सिज्लुक्यादन्तादेव झेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ॥ **न माङ्योगे । ६ । ४ । ७४ ॥** अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् भूद्वा ॥ **लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥** हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ॥ **ते प्राग् धातोः । १ । ४ । ८० ।** ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ **आनि लोट् । ८ । ४ । १६ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि ॥*॥ दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ * ॥ दुःस्थितिः दुर्भवानि ॥*॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम् ॥ * ॥अन्तर्धा। अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि ॥ **शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे । ८ । ४ । १८॥** उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति । प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेपि संहिता नित्या। तदुक्तम् ॥ संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा

परत्वस्य पूर्वत्वस्य च संभवात् । न चैवमपि परत्वात् ‘ हशि च ’ इति प्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यम् । रुत्वस्यासिद्धतया हश्परत्वाभावात् । न चाश्रयासिद्धत्वमिति वाच्यम् । स्थान्यंशे तथात्वेपि निमित्तभूतहशंशे तदसंभवात् ॥ यद्यपि सत्वजातेरेकत्वादुभयोरपि एक एव रुर्भवतीति व्याख्यायां नायं क्लेशः ॥ तथापि रुत्वविधौ ‘ पदस्य ’ इत्यनुवर्तनादेकपदान्तत्वं न संभवति द्वितीयसकारस्य पृथक्पदत्वादित्याहुः ॥ **अपृक्तहल इति** । अपृक्तसार्वधातुकस्येति प्राचोक्तं तु अयुक्तम् । ऐधिषि इत्यादावतिव्याप्तेः । सार्वधातुकग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च ॥ **आतः** ॥ सिज्ग्रहणमनुवर्तते, ‘ झेर्जुस् ’ इति च । सिच आकाराच्च परस्य झेर्जुस् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन सिचः परत्वम् , आकारात्तु श्रुत्या, एवं स्थिते फलितमाह । **सिज्लुकीति** । ‘ गातिस्था ’ इति सूत्रेणेत्यर्थः । ‘ सिजभ्यस्त–’ इति पूर्वसूत्रेण एवादन्तादपि सिद्धे नियमार्थोयमित्याह-**आदन्तादेवेति** ॥ **हेतुहेतुमद्भावादीति** । अत्र केचित् आदिशब्देनाशंसावचनं गृह्यत इति व्याख्याय आशंसावचने लिङो यन्निमित्तं तत्रापि क्रियातिपत्तौ भविष्यति लृङ् गुरुश्चेदायास्यत् आशंसेहमध्यैष्ये इत्युदाहरन्ति ॥ अन्ये तु ‘ भविष्यति मर्यादा’ इत्यादिना ‘ भविष्यति ’ इत्युपक्रम्य यो यो लिङ् विहितः तन्निमित्त एव क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति नान्यत्रेत्याहुः ॥ **लिङ्निमित्तमिति** । ‘ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ’ ‘ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ’ इत्यादि लकारार्थप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति ॥ **अनिष्पत्ताविति** । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यदिति तत्रैवोदाहरिष्यति ॥ **प्रागेवेति** । न परतः नापि व्यवहिता इत्यर्थः ॥ अत एव ‘ छन्दसि परेपि ’ ‘ व्यवहिताश्च ’ इति सूत्रितम् ॥ **आनि लोट्** ॥ ‘ नि लोट् ’ इत्येव वक्तव्ये आनिग्रहणमागमशास्त्रस्यानित्यतां ज्ञापयितुम् । तेन ‘ सागरं तर्तुकामस्य ’ ‘ जप्त्वा स्तोत्रम् ’ इत्यादि सिध्यति । लोट्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । न च प्रकृष्टा वपा येषां तानि प्रवपानि मांसानीत्यत्राप्यनेन नित्यं णत्वं स्यादिति वाच्यम् । उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्चास्याप्रवृत्तेः ॥ ‘ प्रातिपदिकान्त ’ इति वैकल्पिकं णत्वं तु इष्यत एव ॥ **दुरः षत्वेति** ॥ दुरः परस्य णत्वं नेति केचिदिति प्राचोक्तं त्वयुक्तम् । एवं हि सिद्धान्ते णत्वं स्यात् तच्चाकरविरुद्धमिति भावः ॥ **अन्तर्धेति** । ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इत्यङ् टाप् ॥ **अन्तर्धिरिति** । ‘ उपसर्गे घोःकिः ’ श्चच्छब्दस्याङ्विधावुपसर्गत्वमुपसंख्यायते, तत्तु प्रकृतानुपयोगादुपेक्षितम् । भिदादिपाठेन ‘ प्रज्ञाश्रद्धा ’ इति निपातनेन वा गतार्थत्वाच्च ॥ **शेषे विभाषा** ॥ ‘ नेर्गदनद ’ इति सूत्रोक्तापेक्षया शेष इत्याह—**गदनदादेरन्यस्मिन्निति** ॥ उपदेशे किम् । प्रनिचकार प्रनिचखादेत्यत्रापि निषेधो यथा स्यात् ॥ अषान्तेति किम् । प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणात् प्रनिपेक्ष्यति, ‘ चक्षिङः ख्याञ् ’ प्रनिचक्शे, इत्यत्रापि निषेधः ॥ शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ णत्वशास्त्रे ‘ संहितायाम् ’ इत्यधिकारात् संहितायामविवक्षितायां णत्वाभावः । संहितायां तु णत्व-

विवक्षामपेक्षते ॥ इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात् स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः । उक्तं च ॥ उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ १ ॥ इति ॥ एध वृद्धौ । कथ्थन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ॥ **टित आत्मनेपदानां टेरे** । ३ । ४ । ७९ ॥ टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ॥ **सार्वधातुकमपित्** । १ । २ । ४ ॥ अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत् स्यात् ॥ **आतो ङितः** । ७ । २ । ८१ ॥ अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥ **थासः से** । ३ । ४ । ८० ॥ टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे एधेथे एधध्वे । अतो गुणे । एधे एधावहे ॥ एधामहे ॥ **इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः** । ३ । १ । ३६ ॥ इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात् लिटि । आमो मकारस्य नेत्त्वमास्कासोराम्विधानाज्ज्ञापकात् ॥ **आमः** । २ । ४ । ८१ ॥ आमः परस्य लुक् स्यात् ॥ **कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि** । ३ । १ । ४० ॥ आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोनुप्रयुज्यन्ते । आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृभ्वस्तियोग इत्यतः कृञो द्वितीयेति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तिलाभः । तेषां

मिति विकल्पसिद्धेः किमनेन विभाषाग्रहणेनेत्याशङ्क्य न कार्यमित्याह—**इहोपसर्गाणामित्यादि** । 'एकपदे' इत्यनेनैव सिद्धे समासग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेनेति बोध्यम् । **वाक्ये त्विति** ॥ सा संहिता विवक्षाधीना, न तत्र नित्येत्यर्थः ॥ **उपलक्षणमिति** । एतच्च सत्ताद्यर्थनिर्देशं कृतवतो भीमसेनस्यापि संमतमित्यत्र 'कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव' इत्येवकारो ज्ञापकः । 'सेधतेर्गतौ' इति सूत्रे 'गतौ' इत्येतदपि 'षिध गत्याम्' इत्याद्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्व एव घटते नान्यथेति दिक् ॥ **उत्पद्यत इत्याद्यर्थादिति** । एवं च उपसर्गं विनाप्युत्पत्त्यर्थप्रतीतेरुद्भवतीत्यादौ प्रयुज्यमानोप्युपसर्गः द्योतक एव, न तु वाचक इति भावः ॥ **उपसर्गेण धात्वर्थ इति** । अत एवाऽमरेणाप्युक्तम् 'स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः । अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥ विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः । सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निन्हवः ॥' इति ॥ **टित आत्मने** ॥ ननु शानचोपि लस्थानिकात्मनेपदत्वात्पचमानो यजमान इत्यत्र टेरेत्वेन भवितव्यमिति चेत् ॥ अत्राहुः । प्रकृतेस्तिबादिभिरात्मनेपदानां विशेषणान्न दोषः । एवं तु '**टितस्तङां टेरे**' इत्येव वक्तुमुचितमिति ॥ **थासः से** ॥ एकारोच्चारणं ज्ञापनार्थमिति 'लिटस्तझयोः' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ **अतो गुणे इति** । इट एत्वे कृते आद्गुणं बाधित्वा वृद्धौ प्राप्तायामनेन पररूपमित्यर्थः ॥ **इजादेश्च** ॥ 'धातोरेकाचः' इत्यतो धातुग्रहणं 'कास्प्रत्ययात्' इत्यत 'आम् लिटी'ति चाऽनुवर्तत इत्याह—**इजादिर्यो धातुरित्यादि** ॥ गुरुमान् किम् । इयेष । ऋच्छेस्त्वानर्छ ॥ **आमः** ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च नेह । आम । आमतुः ॥ **परस्य लुगिति** । 'मन्त्रे घस' इति सूत्राल्लेरित्यनुवर्त्य लेर्लुगिति काशिकादौ व्याख्यातम् । तदत्रोपेक्षितं व्यावर्त्यालाभात् । तिङोपवादत्वाल्लावस्थायामेवायं लुक् । तेन आमन्तस्याऽतिङन्तत्वाद् देवदत्तादिपदात् परत्वेपि 'तिङ्ङतिङः' इति न निघातः । आमन्तात् परस्य निघातश्च । न चातिङन्तत्वे पदत्वाभावादामन्तात्परस्य निघातो न सिध्यतीति शङ्क्यम् । लिटः कृत्त्वात् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तावामन्तत्वाव्ययत्वात्सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततया पदत्वात् ॥ **कृञ् चानुप्रयुज्यते** ॥ कथं तर्हि 'तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्' 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार' इति ॥ प्रमाद एवायम् ॥ न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यात्पश्चात्प्रयोगो व्यवहितोपि न दुष्यतीति वाच्यम्, 'विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च' इति वार्तिकविरोधात् ॥ **अन्यस्यापीति** । यदि इह कृञ्शब्देन एक एव धातुर्गृह्येत, तदा धात्वन्तरस्य प्रापकाभावात् 'आम् प्रत्ययवद्' इति सूत्रेऽनुप्रयुज्यमानस्य 'कृञः' इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः । न चात्र 'कृञ् च' इति चकारेणैवाऽनुप्रयोगोन्यस्यापीति ज्ञायत इति शङ्क्यम् । 'धातोराम् स्यात् अनुप्रयुज्यते च लिट्परः कृञ्' इत्यर्थसमर्पकतया तस्योपक्षीणत्वात् ॥ **अभेदान्वय इति** । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकसिद्ध इति भावः ॥ एवं च 'एधांचक्रे एधांबभूवे' इत्यादौ 'एककर्तृकभूतानद्यतनपरोक्षा वृद्ध्यभिन्ना क्रिया' इति तुल्यो बोधः । ननु 'करोतिः सकर्मकः, भवतिस्त्वकर्मकः' इति

क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः। सम्पदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ॥ **आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ॥** आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृञोप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगेपि फले इन्दांचकारेत्यादौ न तङ् ॥ **लिटस्तझयोरेशिरेच् । ३ । ४ । ८१ ॥** लिडादेशयोस्तझयोरेश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं तङादेशानां टेरेत्वं नेति । तेन डारौरसां न । कृए इति स्थिते॥ **असंयोगाल्लिट् कित् । १ । २ । ५ ॥** असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् । क्ङिति चेति निषेधात्सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो न । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ॥ **द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५९ ॥** द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये ॥

कथमिह तुल्यतेति चेत् ॥ अत्राहुः । यदा हि करोतिरुत्पादनार्थकः स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते घटं चक्रे, राज्यं चकारेति, तदा नियमेन सकर्मत्वम् । यदा तु क्रियान्तरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते जुहवांचकारेत्यादौ, तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्तस्य सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां स्वयमपि तथाभावं भजते । एवं भ्वस्त्योरप्याम्प्रकृतिसामानाधिकरण्येन क्वचित्सकर्मकत्वं बोध्यम् । अत एवानुप्रयुज्यमानाद्भवतेः सकर्मकत्वात्कर्मणि लिट् । तथाच माघः 'तस्याऽऽतपत्रं बिभरांबभूवे' इति । श्रीहर्षश्च 'तपर्तुपूर्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्बिभरांबभूविरे' । इति ॥ अत्रेदमवधेयम् । जुहाव जुहवांचकार जुहवांबभूवेत्यादौ केवले केवलो होमो गम्यते, इतरत्र तु होमरूपा क्रियेति बोधः । फले तु न कश्चिद्विशेषः । घटमानय, द्रव्यं घटमानयेत्यत्र यथा । एवं चाम्प्रकृत्यर्थगतकारकसंख्याविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति॥ **अनन्वितेति** । संपद्यर्थस्याम्प्रकृत्यर्थस्य चाभेदान्वयो न संभवति उभयोरपि विशेषरूपत्वादिति भावः ॥ **आम्प्रत्ययवत्** ॥ आम्प्रत्ययान्तस्यात्मनेपदाभावादाह–**अतद्गुण इति** ॥ **आम् प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति**। तृतीयान्ताद्वतिः । 'अनुप्रयोगस्य' इत्यत्र कर्मणि घञ्' इति भावः॥ 'अनुदात्तङितः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह–**आत्मनेपदं स्यादिति** । एवमप्राप्तस्य विधानेपि प्राप्तस्य निवारणमनेनैव सूत्रेण न संभवतीत्यत आह–**वाक्यभेदेनेति** । अत्र च प्रमाणम् 'आम्प्रत्ययवद्' इति वचनमेव । अन्यथा 'पूर्ववद्' इत्यनुवृत्त्यैवाऽनुप्रयोगस्य कृञः आमः पूर्वेण तुल्यमित्यर्थलाभादिष्टसिद्धेः किं तेन 'आम्प्रत्ययवत्' इत्यनेन ॥ **लिटस्तझयोः** ॥ एशिति शकारकरणमकारविशिष्टतकारस्यादेशत्वाय ॥ **असंयोगात्** ॥ असंयोगादिति किम् । ममन्थे । अत्र नलोपो न ॥ **द्विर्वचनेचि** ॥ अचा सामानाधिकरण्यलाभाय द्विर्वचनशब्दस्य तन्निमित्ते लक्षणा स्वीक्रियते । यद्वा । उच्यते इति वचनं द्विर्वचनं यस्मिन्नचि तद्विर्वचनम् । अथवा द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीत्यर्शआद्यच् । तदेतदाह–**द्वित्वनिमित्तेऽचीति** । इह 'अचः परस्मिन्' इत्यतोऽच इति 'स्थानिवदादेश' इत्यस्मादादेश इति, 'नपदान्त–' इत्यतो नेति चानुवर्त्तते तदाह–**आदेशो न स्यादिति** ॥ यद्यपीह वृत्त्यादौ 'अजादेशः स्थानिवत् स्यात्' इति रूपातिदेशपक्षः स्वीकृतः । फलं चोभयत्र तुल्यम् ॥ तथाप्यादेशनिषेधपक्षोपि भाष्यारूढ इति स एवात्र ॥ किं च आदेशमङ्गीकृत्य पुनः स्थानिरूपाश्रयणापेक्षया निषेधपरतया व्याख्यानमेव लघु । 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायात् । 'न पदान्त' इति निषेधानन्तरं पाठोप्येवं सत्यनुगृहीत इति श्रेयानयं पक्षः । इष्टानुरोधेन 'द्विर्वचने' इत्यावर्त्य कालावधारणपरतयापि व्याचष्टे । **द्वित्वे इति** । कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादेवेति भावः॥ द्वित्वनिमित्ते किम् । दुद्यूषतीत्यत्र द्वित्वात् परत्वादूठि कृते यदि यणः पूर्वमेव द्वित्वं स्यात्, तदा दिद्यूषतीत्यनिष्टं रूपं स्यात्तन्माभूदिति 'द्वित्वनिमित्ते' इत्युक्तम् । न तूठ् द्वित्वनिमित्तम् ॥ अचीति किम् । जेघ्रीयते । देध्मीयते । शाशय्यते । इह 'ई घ्राध्मोः' इति ईकारः 'अयङ् यि क्ङिति' इत्ययङादेशश्च निषिध्येत स माभूदिति प्राञ्चः॥ अन्ये त्वाहुः । अचीति व्यर्थं घ्रीयुध्मीयुशय्य इति द्वितीयाजवधिकस्यैकाचः कार्यितया यङो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति ॥ अचः किम् । असूषुपत् । इह 'स्वापेश्चङि' इति यत्संप्रसारणं तस्मिन्निषिद्धेऽभ्यासे उवर्णो न श्रूयेत । न च द्वित्वे कृते पुनः संप्रसारणे स्वापेरवयवत्वाविशेषादभ्यासे तदुत्तरखण्डे च उकारश्रवणं भवेदिति वाच्यम् । परस्य संप्रसारणे कृते यून इत्यत्रेव 'न संप्रसारणे' इति पूर्वस्य यणः संप्रसारणनिषेधात्॥ स्यादेतत् । चक्रतुरित्यत्र अच आदेशस्य निषेधाप्रवृत्त्या यणू स्यादेव । अतुसो द्वित्वनिमित्तत्वेपि अकारस्याऽतथात्वात् ।

उरत् । ७ । ४ । ६६ ॥ अभ्यासऋवर्णस्य अत् स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् ॥ हलादिः शेषः । प्रत्यये किम् । वव्रश्च ॥ कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ॥ अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते एधांचक्रिरे ॥ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ । १० ॥ उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येट् न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् । यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि ॥ श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ इति । एतच्चैहैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचूकोपदेशो व्यावर्त्यते ।

न च 'द्विर्वचनेचि' इत्यस्य वैयर्थ्यम् । चक्रे इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा चैकाच्त्वाभावात् 'लिटि धातोः' इतीह द्वित्वं न स्यादिति चेन्मैवम् । इह द्वित्वनिमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा यत् द्वित्वप्रयोजकं लक्ष्यानुरोधेन तस्य सर्वस्य ग्रहणात् । एतच्च 'ठस्येकः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तथाच ऊर्णोतेः सनि 'सनीवन्त' इतीट्पक्षे 'विभाषोर्णोः' इति ङित्त्वविरहे ऊर्णुनविषतीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वविधाने सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्परे प्राप्तयोर्गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्तव्ये निषेधात् । अत एवाहुस्तद्भावभावितामात्रेणेह निमित्तत्वमिति । एवं च द्वित्वनिमित्तघटकतया सन इडागमो अतुस्रो डकारश्च द्वित्वनिमित्तमिति स्थितम् ॥ नन्वेवमृधातोः सनि 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' इति इटि कृते इसुशब्दानिमित्तकस्य गुणस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वित्वप्रसङ्गादारिरिषतीति न सिध्येत् । रिसुशब्दस्य द्वित्वे तु यद्यपि सिध्यति । तथापि गुणनिषेधे रिसुशब्द एव दुर्लभ इति चेद् ॥ अत्राहुः । गुणे रपरे कृते रिसुशब्दस्यैव द्वित्वम् । नच द्वित्वनिमित्ते ह्यचि गुणस्य निषेधः इसुशब्दस्तु नेह निमित्तम् । कार्यित्वात् । न हि कार्यी निमित्ततयाऽऽश्रीयते । 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' इति ज्ञापकात् । अन्यथा शीङो ङित्त्वेन 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधाच्छयितरीति रूपस्यासिद्ध्यापत्तेः । न च किति ङिति परे गुणवृद्धी नेति व्याख्यायामुक्तार्थे शयितरीति न ज्ञापकमिति वाच्यम् । तद्व्याख्यायां छिन्नं भिन्नमित्यत्र गुणनिषेधो न स्यादित्यादिदोषस्य 'क्ङिति च' इति सूत्र एवोपपादितत्वात् । न चैवं कार्यिणो निमित्तत्वानाश्रयणे सन्नन्तस्य कार्यित्वात्सनि परतः प्राप्तयोः गुणावादेशयोरनिषेधादुर्णुनविषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थीयेनेनिना कार्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात् ऊर्णोतिर्हि नुशब्द एव द्वित्वरूपकार्यमनुभवति न तु सन् । आरिरिषतीत्यत्रतु रिसुशब्दः कार्यभागिति वैषम्यादिति । **उभयान्वयीति** । मध्ये पाठाद्देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यत इत्यर्थः । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादाविण्निषेधः फलम् । णित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वात् ॥ पिपक्षति विभत्सतीत्यादाविण्निषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलम् । द्वित्वे कृते अनेकाच्त्वात् ॥ नन्वेकाच इत्युक्ते ह्युपदेशपदेनाप्यन्वयः स्वीकर्तव्यस्तदेव मास्तुं 'उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेरिति शङ्कते-**एकाचः किमिति** ॥ पिपक्षतीत्यादाविव यङ्लुक्यपि इण्निषेधः स्यादेवेत्याशङ्कायामाह-**स्मरन्ति हीति** । **श्तिपेत्यादि** । श्तिपा यथा 'स्यतिहन्तियातिवातिद्राति' इत्यादि । तेन प्रन्यजन्घनीदित्यादौ 'नेर्गद-' इति णत्वं न ॥ शपा यथा 'भर' इति । तेन बिभर्तेः भरतेः (यङ्लुगन्तात्) सनि बर्भरिषतीत्यत्र 'सनीवन्तर्ध' इतीड्विकल्पो न, किंतु नित्यमेवेट् 'एकाच' इति निषेधाप्रवृत्तेः ॥ अनुबन्धेन निर्देशो द्विधा स्वरूपेणेत्संज्ञकत्वेन च । स्वरूपेण यथा । 'शीङः सार्वधातुके गुणः' 'दीङो युडचि' इति । शेशीतः । देदितः । तासि क्त्वप्रत्यये चेमे क्रमेणोदाहरणे ॥ इत्संज्ञकत्वेन यथा । 'अनुदात्तङितः' तेन स्पर्ध शीङादिभ्यः 'अनुदात्तङितः' इत्यात्मनेपदं न । पास्पर्द्धीति । शेशयीति ॥ गणेन यथा । वेभिदीति । 'रुधादिभ्यः' इति श्नम् न ॥ एकाच्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे । तेन बेभेदिता चेच्छेदितेत्यादाविण्निषेधो न ॥ **एतच्चेति** । न च श्तिपा शपाद्यंशे कथमिदं ज्ञापकमिति शङ्क्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा सर्वत्र ज्ञापनस्य 'उपपदमतिङ्' इत्यादौ दृष्टत्वात् । अत एव तत्र 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति सिद्धमित्युक्तम् ॥ अनन्यार्थैः स्यतिहन्तिभरेत्यादिभिः श्तिवादिभिरेव ज्ञापनसंभवाच्च । 'अपरस्पराः' इति सूत्रे सातत्यग्रहणेन एकदेशानुमत्या 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इत्यादिपूर्वाचार्यश्लोको ज्ञापितः इति तु तत्रावोचाम । मनोरमायां तु—एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषायाः ज्ञापनस्य 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्यादौ दृष्टत्वात्—इत्युक्तम् तदयुक्तमिति नव्याः । 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा, न च तज्ज्ञापनं तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति ॥ **तद्वत इति** । न च मत्वर्थलक्षणायां मानाभावः । वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र मानत्वात् ।

१– 'बिभर्तेः' इति पाठस्तु 'शपा' इत्युक्तिविरुद्धः ॥

तेन वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाच्त्वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव संग्रहीष्यन्ते । एधांचकृषे । एधांचक्राथे ॥ **इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ॥** इण्णन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधांचकृढ्वे । एधांचक्रे । एधांचकृवहे । एधांचकृमहे । एधांबभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि कृञ्चानुप्रयुज्यत इति कृभ्वस्ति वा ब्रूयात् ॥ **अत आदेः । ७ । ४ । ७० ।** अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास । एधामासतुरित्यादि ॥ एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे । **धि च । ८ । २ । २५ ॥** धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ॥ **ह एति । ७ । ४ । ५२ ॥** तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे ॥ एधिष्यते । एधिष्येते एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥ **आमेतः । ३ । ४ । ९० ॥** लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥ **सवाभ्यां वामौ । ३ । ४ । ९१ ॥** सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्व अम् एतौ स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् ॥ **एत ऐ । ३ । ४ । ९३ ॥** लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोपवादः । एधै । एधावहै । एधामहै ॥ **आडजादीनाम् । ६ । ४ । ७२ ।** अजादीनामाट् स्यात् लुङादिषु । अटो-

---

न चेदानीमनुदात्तपाठः परिभ्रष्टः, आधुनिकानां वसतिशक्लित्यादिपाठस्तु अनार्षत्वान्न मानमिति शङ्क्यम् । पाणिनिना पठितानामेवानुदात्तधातूनामाधुनिकैर्व्याख्यातृपरम्परया संगृहीतत्वात् । अन्यथा एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिलाभार्थमेकग्रहणे कृतेप्यनुदात्तपाठस्य परिभ्रष्टत्वात् ‘ वसतिशक्लित्यादयोऽनुदात्ताः, न तु भ्वेधादयः ’ इति निर्धारणं न स्यात् ॥ **एकग्रहणेति** । नन्वेकाज्ग्रहणं यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमित्युक्त्वा पुनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तौ परस्परव्याघातः स्याद् इति चेत् ॥ अत्राहुः । एकाच्शब्देन एकाज्ग्रहणं यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमिति नार्थः किं तु वस्तुगत्यैवैकाज्ग्रहणं तच्चैकग्रहणं विनैव लभ्यत इत्यदोष इति ॥ **वधेरिति** । यस्तु तद्व्यावृत्तये अनिट्कारिकासु अदन्तपर्युदास उक्तो व्याघ्रभूतिना। स एव प्राचाऽनुसृतः ‘ अदूदृदन्तयुरुस्नुक्ष्णुशीयुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः । वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचः स्वरान्ता धातवोऽनिटः’ इति । स चादन्तपर्युदास इहोपेक्षितः । सूत्राऽननुगुणत्वात् । तथाहि ‘ सर्वे सर्वपदादेशाः ’ इति न्यायेन कृइत्यादेः करित्यादेशस्तस्य यथास्थान्युपदेशं गृहीत्वा कर्ता हर्तेत्यादौ निषेधः प्रवर्तते तथैव वधादेशेपि प्रवर्तमानः केन वार्यताम् । अदन्तपर्युदाससामर्थ्यादिति चेत् । न । सूत्रकारेणाऽपर्युदस्तत्वादिति भावः ॥ **इणः षीध्वम्** ॥ ‘ इण्कोः ’ इत्यधिकारेपि पुनरिण्ग्रहणं कवर्गात्परस्य माभूदित्येतदर्थम् । तेनेह न । पक्षीध्वम् ॥ **अङ्गात् परेषामिति** । ‘ विहितानाम् ’ इत्युक्तौ तु दाञो लुङि अदिढ्वमित्यत्राव्याप्तिः स्यात्, लिह्दुह्नहां ढत्वघत्वधत्वेषु लिक्षीध्वं धुक्षीध्वं नत्सीध्वमित्यत्राऽतिव्याप्तिश्च स्यादिति बोध्यम् ॥ अङ्गात् किम् । वेविषीध्वम् । यद्यप्यर्थवतः षीध्वमित्यस्य ग्रहणात् कृषीढ्वमित्यादावेव भवेत् । तथापि ‘अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा क्वचिन्न प्रवर्तते ’ इति ज्ञापनार्थमिदमुक्तम् । तेन ‘ अनिनस्मन्ग्रहणानि’ इति सिद्धम् ॥ **एधांबभूवेत्यादि** । ‘ आम्प्रत्ययवत् ’ इति सूत्रे कृञ्ग्रहणाद् अनुप्रयोगान्तरे तङ् नेति ‘ शेषात् कर्तरि ’ इति परस्मैपदमेव । भावकर्मणोस्तु स्यादेव । एधांबभूवे ईक्षांबभूवे इति । अस्तेस्तु भावकर्मणोस्तङि कृते एशि इटि च रूपे विप्रतिपद्येते । तथाहि । उभयत्रापि ‘ ह एति ’ इति हादेशे कृते ‘ एधामहि ईक्षामहि ’ इति केचित् । तासिसाहचर्यादिट्येव हत्वं न त्वेशीत्यन्ये ॥ तत्साहचर्यादेव सार्वधातुक एव एति हत्वम् । तथा च कर्मव्यतिहारे तङि व्यतिहे इत्यत्रैव भवति न तूक्तद्वयेपि । तेन एधामासे ईक्षामासे इत्येव रूपमित्यपरे ॥ **कृभ्वस्तीति** । यद्यपि ‘ कृञः ’ इत्युक्तौ लाघवमस्ति । तथापि धातुद्वयस्यैव लाभार्थं प्रत्याहाराश्रयणे क्लेश इति भावः ॥ **पररूपापवाद इति** । अपवाद इत्ययं ग्रन्थो नामधातुप्रक्रियास्थस्वग्रन्थेन सह विरुध्यते । तत्र हि ‘ अ इवाचरति अति । प्रत्ययग्रहणमपनीय ‘ कास्यनेकाचः’ इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल औ । वृद्धिः ’ इत्युक्तत्वात् । हलादिः शेषात् प्रागेव परत्वात् ‘ अत आदेः ’ इति दीर्घे कृते तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्तीति चिन्त्योयं ग्रन्थ इति नव्याः ॥ **आडजादीनाम्** । एतच्च ‘ अजादीनामटा सिद्धम् ’ इति वार्तिककृता प्रत्याख्यातम् ॥

पवादः । आटश्च । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥ **लिङः सीयुट्** । ३ । ४ । १०२ ॥ सलोपः । एधेत । एधेयाताम् ॥ **झस्य रन्** । ३ । ४ । १०५ ॥ लिङो झस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ॥ **इटोऽत्** । ३ ।४ । १०६ ॥ लिङादेशस्येटोऽत् स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥ **आत्मनेपदेष्वनतः** । ७ । १ । ५ ॥ अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथाम् । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् । ऐधिढ्वम् । इड्भिन्न एव इणिह गृह्यते इति मते तु । ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात् षोडश रूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्धलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ॥ ऊदृदन्तैर्यौति, रु, क्ष्णु, शी, स्नु, नु, क्षु, श्वि, डीङ्, श्रिभिः ॥ वृङ्, वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥ शक्ऌ, पच्, मुच्, रिच्, वच्, विच्, सिच्, प्रच्छि, त्यज्, निजिर्, भजः ॥ भञ्ज्, भुज्, भ्रस्ज्, मस्जि, यज्,

---

ननु अटि सति 'वृद्धिरेचि' इत्यनेन ऐधतेत्यादिसिद्धावपि ऐन्ददित्यादि न सिध्येत् । किं च 'अतो गुणे' इति पररूपप्रवृत्त्या ऐधतेत्याद्यपि न सिद्ध्येत् । यदि तु 'अटश्च' इति क्रियेत तर्हि अस्वपोऽहसद् इत्यत्र वृद्धिः स्यात् । 'रुदश्च पञ्चभ्यः' 'अड्गार्ग्यगालवयोः' इति अडागमस्य सत्त्वात् 'अतो रोरप्लुतात्' इति रोरुत्वे सति अच्परत्वाच्चेति चेत् ॥ न । 'उपसर्गादृति धातौ' इत्यपकृष्याजादौ धाताविति व्याख्यानात् । न च अस्वपोस्तीत्यादावोकारस्यान्तवद्भावेनाट्त्वात्परत्राजादिधातुसत्त्वाच्चोक्तदोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । आदित्यनुवर्त्य अकाररूपादटोऽचि परे वृद्धिरिति व्याख्यानात् । एतेन 'अटश्च' इत्युक्तावट गतावित्यस्माल्ल्युटि अटनमित्यत्रापि प्रसङ्गः स्यादित्येतदपि निरस्तम् ॥ न चैवमपि आतद् आतीद् इत्यादि न सिध्यति । 'अटश्च' इत्यस्य ऐन्ददित्यादौ सावकाशतया परत्वादिह 'अतो गुणस्यैव प्रवृत्तेः' इति वाच्यम् । चकारोत्र पुनर्वृद्धिविधानार्थं इत्यभ्युपगमादन्तरङ्गत्वाद्वा 'अटश्च' इत्यस्यैव प्रवृत्तेः ॥ स्यादेतत् । 'आडजादीनाम्' इति सूत्राभावे आस्तामासन् इति कथमटा सिध्यति । 'श्नसोः' इत्यल्लोपेन 'अटश्च' इति तत्र वृद्ध्यप्रवृत्तेः । मैवम् । अन्तरङ्गत्वात् प्रागेवाडागमे कृते वृद्धौ च कृतायां पश्चात् 'श्नसोरल्लोपः' इत्यस्याप्रसक्तेः । न च 'वार्णादांगं बलीयः' इति वृद्धेः प्रागल्लोप एव स्यादिति शंक्यम् । व्याश्रयत्वात्, 'वार्णादाङ्गम्' इति परिभाषाया अनित्यत्वाद्वा । तत्र हि 'श्नसोरल्लोपः' इति तपरकरणमेव लिङ्गम् यदि वृद्धेः प्रागेवाल्लोपः स्यात्, तर्हि किं तेन तपरकरणेनेति ॥ यद्यपि वैदिकप्राक्रियायामानट् आव इत्यादौ 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदर्थमाट्सूत्रं कर्तव्यम् तथाप्याटं विनैवाड्व्यत्ययेन आङ्पूर्वकत्वेन वा तत्र कथंचिद् व्याख्येयमिति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ **सलोप इति** ॥ 'लिङः सलोपोनन्त्यस्य' इत्यनेन ॥ **एधेयातामिति** । सीयुटः सलोपे 'आद् गुणः' ॥ **एधिषीध्वमिति** ॥ इणः परत्वेपि इण्णन्तादङ्गात् परत्वाभावात् 'इणः षीध्वम्' इति ढत्वं न भवति ॥ **आत्मने** । 'झोन्तः' इत्यतो झ इति 'अदभ्यस्तात्' इत्यस्मात् अदिति चानुवर्तते तदाह—**झस्यात्स्यादिति** ॥ आत्मनेपदेषु किम् । अदन्ति । सुन्वन्ति ॥ अनतः किम् । एधन्ते । प्लवन्ते ॥ **इड्भिन्न एवेणीति** । 'विभाषेटः' इति इटो विशिष्य ग्रहणाद्गोबलीवर्दन्यायेन कैश्चिदिड्भिन्न एवेणिह गृह्यत इति भावः ॥ ऊदृदन्तैरिति । ऊदृदन्तैर्विना यौत्यादिभिर्विना वृङ्वृञ्भ्यां विना च अन्ये ये एकाचोऽजन्तास्ते निहताः अनुदात्ता इत्यर्थः । तथा च दाता धाता चेता स्तोतेत्यादिषु इण् न भवति । ऊदन्ताः

१–अत्रारुचिबीजं तु भाष्येऽस्यादर्शनम् । सूत्रान्तरस्थेन गोबलीवर्दन्यायग्रहणे च न दृढतरं मानमिति– इति शब्दरत्नम् ॥

युजू, रुजू, रञ्ज, विजर्, स्वञ्ज, सञ्ज, सृजः ॥ २ ॥ अद्, क्षुद्, खिद्, छिद्, तुदि, नुदः, पद्य, भिद्, विद्यति, विनद्, ॥ शद्, सदी, स्विद्यति, स्कन्दि, हदी, क्रुध्, क्षुधि, बुध्यती ॥ ३ ॥ बन्धि, युधि, रुधी, राधि, व्यध्, शुधः, साधि, सिध्यती॥ मन्य, ह, न्नाप्, क्षिप्, छुपि, तप्, तिपस्तृप्याति, दृप्यती ॥ ४ ॥ लिप्, लुप्, वप्, शप्, स्वप्, सृपि, यभ्, रभ्, लभ्, गम्, नम्, यमो, रमिः । क्रुशि, दंशि, दिशी, दृश्, मृश्, रिश्, रुश्, लिश्, विश्, स्पृशः कृषिः ॥ ५ ॥ त्विष्, तुष्, द्विष्, दुष्, पुष्य, पिष्, विष्, शिष्, शुष्, श्लिष्यतयो घसिः । वसति, दह्, दिहि, दुहो, नह्, मिह्, रुह्, लिह्, वहि, स्तथा ॥ ६ ॥ अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् । तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ ७ ॥ तृप्, दृपी, तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ॥ किं च ॥ स्विद्य, पद्यौ, सिध्य, बुध्यौ, मन्य, पुष्य, श्लिषः श्यना॥८॥ वसिः शपा, लुका यौतिर्निर्दिष्टोन्यनिवृत्तये ॥ निजिर्, विजिर्, शक्लृ, इति सानुबन्धा

भूलूप्रभृतयः । ॠदन्ताः कॄप्रभृतयः । 'यु मिश्रणादौ' । 'रु शब्दे' 'रुङ् गतिरेषणयोः' इत्युभयोर्ग्रहणम् । निरनुबन्ध-परिभाषया 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोः' इति परिभाषया च । नच साहचर्याल्लुग्विकरणस्थस्यैव ग्रहणमिति शङ्क्यम् । तस्यानित्यत्वात् ॥ क्ष्णु तेजने । शीङ् स्वप्ने । स्नु प्रस्रवणे । णु स्तुतौ । टुक्षु शब्दे । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । डीङ् विहायसा गतौ । श्रिञ् सेवायाम् । वृङ् संभक्तौ । वृञ् वरणे ॥ नन्वेतद्भिन्नानामेकाचामेवानुदात्तत्वे ऊर्णुतः ऊर्णुतवानित्यादि न सिध्येदिति चेत् । मैवम् । 'ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेनेष्टसिद्धेः । अत एव ऊर्णोनूयते इत्यत्र 'धातोरेकाचः' इति यङ् । ऊर्णुनावेत्यत्रानेकाच्त्वेन प्रवृत्तस्याऽऽमोऽभावश्च सिध्यति । उक्तं च भाष्ये 'वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहाद्' ॥ इति । 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इति हेतावियं पञ्चमी । हेतुरिह फलम् । एतच्च कैय्यटे स्पष्टम् । उपग्रहः प्रतिषेधः । इट्प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । एवं च णुवद्भावेनैकाच्त्वात् श्र्युकः कितीति निषेधप्रवृत्तेरूर्णुत इत्यादि सिध्यति । 'एकाच उपदेशे' इतीण्निषेधस्तु न प्रवर्तते । णुवद्भावेनैकाच्त्वेप्यनुदात्तत्वाभावात् ऊर्णुधातोर्णुधातोश्च उदात्तत्वात्, तथा चोर्णुविता और्णावीदित्याद्यपि सिद्धम् ॥ 'वसतिशक्लृघस्लृभ्यः' इति प्राचो ग्रन्थस्थं पाठमुपेक्ष्य हलन्तेषु कादिक्रमेणाह । **शक्लृ इति** । कान्त एकः । चान्तेषु पच् मुच्रिच्वच्विच्सिचः षट् ॥ डुपचष् पाके । पचि व्यक्तीकरणे । द्वावपि पचित्यनेन गृह्येते । मुच्लृ मोक्षणे ॥ रिचित्यनेन रिचिर् विरेके । रिच वियोजनसंपर्चनयोरिति यौजादिकश्च गृह्यते ॥ वचित्यनेन तु वच परिभाषणे ब्रुवो वचिरपि । वचिर्यौजादिकोपि गृह्यते ॥ विचिर् क्षरणेभावे । षिच क्षरणे ॥ छान्तेषु प्रच्छेकः ॥ जान्तेषु त्यज्निजिर्भज्भञ्जभुज्भ्रस्ज्मस्ज्यज्युज्रुज्रञ्जविजिर्स्वञ्जसञ्जसृजः पञ्चदश ॥ भुजित्यनेन भुज पालनाभ्यवहारयोः, भुजो कौटिल्ये इति च गृह्यते॥युजित्यनेन युजिर् योगे, युज समाधाविति च गृह्यते॥ केचित्तु व्याघ्रभूतिश्लोके भाष्ये च युजित्येतत् 'युजिर् योगे' इत्येकदेशोच्चारणमित्याहुः ॥ तन्मते युज् समाधौ सेट् ॥ सृजित्यनेन तु 'सृज् विसर्गे' दिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते ॥ दान्तेषु अद्क्षुद्खिद्छिद्तुद्नुद्पद्यभिद्विद्यतिविनद्शद्सद्स्विद्यस्कन्दहदः पञ्चदश ॥ खिदित्यनेन खिद दैन्ये खिद्यतिः खिन्दतिः खिनत्तिश्च गृह्यन्ते ॥ विद्यतीति । विद सत्तायाम् ॥ विनदिति विद विचारणे ॥ धान्तेषु क्रुध्क्षुध्बुध्यबन्ध्युध्रुध्राध्व्यध्शुध्साध्सिध्या एकादश । रुधित्यनेन रुधिर् आवरणे । अनो रुध कामे इति दिवादिः गृह्यते ॥ नान्तेषु मन्यहनौ द्वौ ॥ मन ज्ञाने दिवादिः ॥ पान्तेषु आप्क्षिप्छुप्तप्तिप्तृप्यदृप्यलिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपस्त्रयोदश ॥ क्षिपित्यनेन क्षिप् प्रेरणे क्षिप्यतिः क्षिपतिश्च गृह्यन्ते ॥ छुप स्पर्शे । तपित्यनेन तप संतापे, तप ऐश्वर्ये दिवादिः, तप दाहे इत्यपि णिजभावपक्षे गृह्यते ॥ तिपृ रक्षणे तृप्यतिदृप्यत्योर्वेट्कत्वेपि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमर्थोयं पाठः ॥ भान्तेषु यभ्रभ्लभस्त्रयः ॥ मान्तेषु गम्नम्यम्रमश्चत्वारः ॥ शान्तेषु क्रुश्दंश्दिश्दृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्पृशो दश । रिश् रुश् हिंसायाम् । लिशित्यनेन 'लिश् अल्पीभावे' दिवादिः; 'लिश् गतौ' तुदादिश्च गृह्येते । षांतेषु कृष्त्विष्तुष्द्विष् दुष् पुष्यपिष्विष्शिष्शुष्श्लिष्या एकादश । कृषिति भ्वादौ

१–(निरनुबन्धक–सहचारित–) परिभाषाद्वयेन 'लुग्विकरणपरिभाषाबाधात्' लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्–इति शब्दरत्नम॥

२–इदं दुर्गवर्धमानादिरीत्या । अन्त्यस्येदित्त्वस्वीकारेण भाष्येऽनिदित्पाठेन तद्ग्रहासंभवात् । अत एव 'पचि विस्तारवचने' इति चुरादेरिदित्त्वाण्णिजभावेपि न ग्रहणम् ॥ इति शब्दरत्नम् ॥

अमी तथा ॥ ९ ॥ विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते । व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ॥ १० ॥ रञ्जि, मसूजी, अदि, पदी, तुद्, क्षुध्, शुषि, पुषी, शिषिः ॥ भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥ स्पर्ध संघर्षे ॥ संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ॥ **शर्पूर्वाः खयः । ७ । ४ । ६१ ॥** अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेष इत्यस्यापवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत । ३ ॥ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च ॥ गाधते । जगाधे । ४ ॥ बाधृ लोडने ॥ लोडनं प्रतिघातः । बाधते । ५ ॥ नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु ॥ *आशिषि नाथ इति वाच्यम् ॥ * ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । ६ ॥ अन्यत्र, नाथति । नाधते । ७ ॥ दध धारणे ॥ दधते ॥ **अत एकहल्मध्येऽनादे-**

दिकतौदादिकौ गृह्येते । विषित्यनेन ' विष्लृ व्याप्तौ ' तिपुविपृमिषिति दण्डकस्थोपि गृह्यते । शिषित्यनेन ' शिष्लृ विशेषणे 'कष खष शिषेति दण्डकस्थश्च गृह्यते' । विषिति 'विष्लृ व्याप्तौ' इति जौहोत्यादिक एव गृह्यते न दण्डकस्थः ॥ शिषित्यनेनापि ' शिष्लृ विशेषणे ' इति रौधादिक एव न तु दण्डकस्थः" इति वोपदेवादयः ॥ सान्तेषु घस्लृवसती द्वौ, 'घस्लृ अदने,' 'लुङ् सनोर्घस्लृ' इत्यत्तेरादेशस्य तु स्थान्यनुदात्तत्वेनापि सिद्धम् ॥ हान्तेषु दहदिहदुहमिहनहरुहलिहवहोष्टौ दुहित्यनेन दुहिरिति भौवादिको न गृह्यते किं तु दुह प्रपूरणे इति आदादिक एवेति प्राञ्चः ॥ इह मनोरमायां संग्रहश्लोक उक्तः 'कचच्छजा दधनपा भमशाः पसहाः क्रमात् । कचकाणणटा खण्डो गघजाष्टखजाः स्मृताः ॥' इति । तत्र पूर्वार्धोपात्ता ये चतुर्दश वर्णास्तदन्ता धातवः उत्तरार्धोपात्तकादिक्रमेण ये वर्णास्तत्संख्याका बोध्या इत्यर्थः । अत एव कान्त एकः । चान्ताः षट् । छान्त एकः । जान्ताः पञ्चदशेत्यादि व्याख्यानम् । क इत्येकस्य, च इति षण्णां, ण इति पञ्चदशानां संज्ञेत्याद्यभ्युपगमात् ॥ पान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह-**तुदादाविति** । तृपदृपी मतभेदेन तुदादौ स्थितौ । चुरादौ तु तृपिः सर्वमते स्थितः, दृपिस्त्वेकीयमतेनेति विवेकः ॥ अत एव वक्ष्यति । ' तृप तृम्फ तृप्तौ ' । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । दृप दृम्फ उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः द्वितीयो द्वितीयान्त इत्येके इति च तुदादौ ॥ चुरादौ तु 'तृप तृप्तौ' । ' तृप दृप संदीपने' इत्येके इति च॥ **अन्यनिवृत्तये इति** । निवर्तनीयास्तु 'ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः' । पद स्थैर्ये । षिध गत्याम् । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । बुधिर् बोधने । इति भौवादिकाः । ' मनु अवबोधने' तानादिकः । 'पुष पुष्टौ' भौवादिकः क्रैयादिकश्च । ' श्लिष दाहे' भौवादिकः । 'वस आच्छादने' आदादिकः, एते अनुदात्तत्वराहित्यात् सेटः । 'युज् बन्धने' क्रैयादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिट् । श्यना निर्देशेन संग्राह्यास्तु ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । पद गतौ । षिधु संराद्धौ । बुध अवगमे । मन ज्ञाने । पुष् पुष्टौ । श्लिष आलिङ्गने । वस निवासे एतेऽनिटः ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । अयं सेट् ॥ **अमी तथेति** । णिजिर् शुद्धौ । ओविजी भयचलनयोः । शक मर्षणे । इत्येषां क्रमेण आदादिकतौदादिकदैवादिकानां व्यावृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थः ॥ **विन्दतिरिति** । 'विदॢ लाभे' ॥ **इष्ट इति** । अनिट्त्वेनेति शेषः । **भाष्यानुक्ता इति** । भाष्यकृताऽनुक्ताः न तु प्रत्याख्याता इति नास्तीह तद्विरोधः । ततश्च व्याघ्रभूत्यादिग्रन्थानुरोधात् 'शुष्क धृष्टौ' 'क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्' इत्यादि सौत्रप्रयोगादत्तुं प्रतिपत्तुमित्यादिसार्वलौकिकव्यवहाराच्च उपलक्षणतयैव भाष्यं नेयमिति भावः ॥ **अकर्मक इति** । अत्र केचित् । अभिभवेच्छा धात्वर्थः । तथा च स्पर्धार्थकस्य सकर्मकता दृश्यते 'आह्वास्तमेरावमरावतींया' इति । उदाहरिष्यते च 'स्पर्धायामाङः' इत्यत्र स्वयमेव 'कृष्णश्चाणूरमाह्वयते, स्पर्धत इत्यर्थः' इति । श्रीहर्षोपि प्रायुङ्क्त 'तन्नासत्ययुगान्तं वा त्रेता स्पर्धितुमर्हति ' इति । अतोस्य सकर्मकत्वं न्याय्यमित्याहुः ॥ **शर्पूर्वाः** ॥ अतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरो न शेषः, किं तु खयामेव । इह स्पर्ध इत्यत्र रेफस्यापि द्वित्वं भवति, द्वितीयस्यैकाचः संबन्धिरेफस्यैव ' न न्द्राः' इति निषेधादिति बोध्यम् ॥ गाधृ । ऋकारो 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधार्थः । अजगाधत् । आस्पदं स्थापना अवस्थानं वा प्रतिष्ठा । एकत्र स्थापनं, संदर्भो

१–प्रसिद्धिकरं नाम ग्रामादि वा । यथा–'मया प्रतिष्ठा लब्धा' इति । स्थापनेति । यथा 'त्वयाऽस्य प्रतिष्ठा कृता' इति ॥ अवस्थानमिति । यथा–'क्व ते प्रतिष्ठा' इति ॥ इति शब्दरत्नम् ॥

२–एकत्र स्थापनं मण्यादेः, सूत्रादेर्वा ॥ संदर्भ इति । शब्दानामित्यर्थः ॥ इति शब्दरत्नम् ॥

शादेर्लिटि । ६ । ४ । १२० ॥ लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥ **थलि च सेटि । ६ । ४ । १२१ ॥** प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे । अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् । रराशे । एकेत्यादि किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिट आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे । ८ ॥ स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च ॥ **इदितो नुम् धातोः । ७ । १ । ५८ ॥** स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । ९ ॥ श्विदि श्वैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे । १० ॥ वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे । ११ ॥ भदि कल्याणे सुखे च । भन्दते । बभन्दे । १२ ॥ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे । १३ ॥ स्पदि किंचिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे । १४ ॥ क्लिदि परिदेवने । शोके इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे । १५ ॥ मुद हर्षे । मोदते । १६ ॥ दद दाने । ददते ॥ **न शसददवादिगुणानाम् । ६ । ४ । १२६ ॥** शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपौ न । दददे । दददाते । दददिरे । १७॥ ष्वद स्वर्द आस्वादने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ॥ **धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४ ॥** धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे । १८ ॥ स्वर्दते । सस्वर्दे । १९ ॥ उर्द माने क्रीडायां च ॥ **उपधायां च । ८ । २ । ७८ ॥** धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दाञ्चक्रे । २० ॥ कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव ।

वा, ग्रन्थः ॥ **नाथृ नाधृ** । उपतापो रोगः ॥ अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थं वार्तिकमित्याह—**आशिष्येवेति** ॥ **अत एकहल्मध्ये** ॥ एकशब्दोत्रासहायवचनः ॥ एकयोर्हलोर्मध्ये इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—**असंयुक्तेति**—इष्टानुरोधेन लिटीत्यावर्त्त्य आदेशविशेषणम्, एत्वस्य निमित्तं च क्रियत इत्याह—**लिण्निमित्तेति** ॥ **किति लिटीति च** । यद्यपि 'गमहन' इति सूत्रे कितीति वर्तते । तथापि प्रयोजनाभावात् ङितीत्येतन्नानुवर्तत इति भावः ॥ किति किम् । ननाद ॥ लिटि किम् । पापच्यात् **चकणतुरिति** । न चैवमपि बभणतुरित्यत्र 'अभ्यासे चर्च' इत्यस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपौ स्त एवेति वाच्यम् । फलभजग्रहणेन एत्वविधिं प्रति तत्सूत्रस्य सिद्धत्वज्ञापनात् । एवं च 'आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एव गृह्यते' इति व्याख्यानमवश्यं कर्तव्यमेवेति दिक् ॥ **मदि स्तुति** । मोदः संतोषः । मदो गर्वः ॥ स्वप्न आलस्यम् ॥ **न शसदद** ॥ 'शसु हिंसायाम्' दन्त्यांतः ॥ सूत्रेऽन्वयवाऽन्वयविभावः षष्ठ्यर्थः । तथा च 'शसददवादीनां योऽकारः' इत्यन्वयसंभवेपि अकारस्य गुणरूपत्वाद्भेदनिबन्धना षष्ठी न संभवतीत्याशङ्क्य तन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे—**गुणशब्देन भावितस्येति** । भावितत्वं च साक्षात् परम्परासाधारणम् । तथा च शशरतुः पपरतुरित्यादौ गुणशब्देन क्रियमाणो योऽर् तदवयवोऽकारः, लुलविथेत्यादौ तु गुणशब्देन क्रियमाणो य ओकारस्तत्स्थानिकस्यावादेशस्यावयवोऽकार इत्यर्थान्नास्त्यत्रानुपपत्तिः ॥ **दददे इति** । शशसतुः । शशसुः । ववमतुः । ववमुरित्यादावपि निषेधो बोध्यः ॥ **ष्वद स्वर्द** । **अयमिति** । प्रत्येकाभिप्रायेणोक्तमित्याहुः ॥ **सकर्मक इति** । स्वदस्व हव्यान्यनुभवेत्यर्थः । **अकर्मक इति** । 'अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा' इति श्रीहर्षः । न स्वदते, न रोचते इत्यर्थः ॥ **धात्वादेः** ॥ धातुग्रहणं किम् । षट् षड् । आदेः किम् । लषति ॥ **उपधायां च** । 'सिपि धातोः' इत्यतः धातोरित्यनुर्तते । 'र्वोरुपधाया' इत्यतः र्वोरिकः दीर्घः इति ।

१—'न शसददवादिक्ष्णाम्' इत्येव सिद्धे गुणग्रहणसामर्थ्याद्गुणशब्देन भावितस्थानिकत्वमादाय 'लुलविथ' इत्यादावपि प्रवृत्तिरिति भावः ॥ इति शब्दरत्नम् ॥

कूर्दते । चुकूर्दे ॥ २१ ॥ खूर्दते ॥ २२ ॥ गूर्दते ॥ २३ ॥ गोदते । जुगुदे ॥२४॥ षूद क्षरणे । सूदते । सुषूदे । सेकृ, सृप्, सृ, स्तृ, सृज, स्तृ, स्त्या, न्ये दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क्, स्विद्, स्वद्, स्वञ्ज, स्वप्, स्मिङः ॥ दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोपि । ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणाज् ज्ञापकात् ॥ २५ ॥ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे ॥ २६ ॥ ह्लादी सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते ॥ २७ ॥ स्वाद आस्वादने ॥ स्वादते ॥ २८ ॥ पर्द कुत्सिते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । पर्दते ॥ २९ ॥ यती प्रयत्ने ॥ यतते । येते ॥ ३० ॥ युतृ जुतृ भासने ॥ योतते । युयुते ॥ ३१ ॥ जोतते । जुजुते ॥ ३२ ॥ विथृ वेथृ याचने ॥ विविथे ॥ ३३ ॥ विवेथे ॥ ३४ ॥ श्रथि शैथिल्ये ॥ श्रन्थते ॥ ३५ ॥ ग्रथि कौटिल्ये ॥ ग्रन्थते ॥ ३६ ॥ कत्थ श्लाघायाम् । कत्थते ॥ ३७ ॥ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ॥ अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥ अत सातत्यगमने । अतति ॥ अत आदेः । आत । आततुः । आतुः । लुङि आतिस् ई इति स्थिते ॥ इट ईटि ।८।२।२८॥ इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ॥ *॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः ॥ *॥

'हलि च' इत्यतो हलीति च । तदाह—**धातोरित्यादि** ॥ धातोः किम् । 'ऊङुतः' कुरूः । कुर्वौ । कुर्व इत्यत्रेको दीर्घो माभूत् । न चात्र रेफस्य प्रातिपदिकोपधात्वेपि पदोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातोरित्यनुवर्तनमिहानावश्यकमिति वाच्यम् । 'पदस्य' इत्यनुवृत्तौ तु कूर्दते खूर्दते इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति स्वीकारात् 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वस्य निषेधाभ्युपगमेपि कार्यकालपक्षे 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इति परिभाषाया प्रवृत्तेर्बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वात् कुर्वौ कुर्व इत्यत्र 'उपधायां च' इति दीर्घो न भवेदिति धातुग्रहणाऽनुवर्तनस्य नात्यन्तावश्यकता । 'पदस्य' इत्यननुवृत्त्या कूर्दते इत्यादौ दीर्घः सिध्यत्येवेत्याहुः ॥ रेफवकारयोः किम् । पुष्यति ॥ हल्परयोः किम् । चिरिणोति जिरिणोति ॥ इकः किम् । अर्वते । नर्दति । ननु 'हलि च' इत्यत्र 'रेफवकारयोर्हल्परयोरिको दीर्घः स्यात्' इति व्याख्यायां कूर्दते गूर्दते इत्यादि सिध्यत्येवेति सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेत् । 'हलि च' इत्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तनीयमेव । अन्यथा दिवमिच्छति दिव्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च 'उपधायां च' इति सूत्राभावे उपधाभूतयोः र्वोः परतो दीर्घो न स्यात्, किं तु रेफवान्तयोरेव धात्वोः 'हलि च' इति सूत्रेण स्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति ॥ **सूदते इति** ॥ स्रवतीत्यर्थः ॥ ननु स्वर्देतिवत् स्वद सूदेति दन्त्यादय एव धातवः पठ्यन्ताम् । षोपदेशान् पठित्वा सत्वविधौ गौरवात् । मैवम् । तथाहि सति ण्यन्ताच्चङि असिष्वदत् असूषुदद् इत्यादौ, लिटि सुषूदे सिषेधेत्यादौ च 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं न स्यात् । इणः परस्य सकारमात्रस्य षत्वविधौ तु सुपिसौ सुपिस इत्यादावपि स्यादिति धातुपाठे पाणिनिना तालव्यदन्त्यादिपाठवत् षोपदेशा अपि व्यवस्थयैव पठिताः । स च पाठ इदानीं परिभ्रष्टः साधादिषु सादिपाठस्यैव दृश्यमानत्वादतो लक्षणमुखेन तान् व्यवस्थापयति । **सेगित्यादि** । दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ, तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य स दन्त्याजन्तः, दन्त्याजन्तश्चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः, स आदिर्येषां धातूनां ते दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयश्चैकाचः षोपदेशा बोध्याः । तथा च साधादौ सांप्रतं पठ्यमानः सकार उपदेशे न स्थित इत्यनुमेयमिति भावः ॥ दन्तेत्यादि किम् । चुस्कन्दे ॥ एकाचः किम् । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । सूचिसूत्री चुरादावदन्तौ ॥ उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह । **सेगिति** । सेकृ गतौ । सृप्लृ गतौ । सृ गतौ । स्तृञ् आछादने । सृज विसर्गे । स्तृञ् आच्छादने । स्त्यै शब्दसंघातयोः । एभ्योऽन्ये ॥ पूर्वेण केषांचिदसंग्रहादाह—**ष्वष्केति** । ष्वष्क गतौ । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । स्वद आस्वादने । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । ञिष्वप् शये । ष्मिङ् ईषद्धसने । एते षोपदेशा इत्यन्वयः ॥ 'स्वाद आस्वादने' इत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—**दन्त्यः केवलदन्त्य इति** । तथा च असिस्वददित्यादौ षत्वं नेति भावः ॥ **ल्हादी सुखे च ॥ चादव्यक्ते शब्दे** । ईकारः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीण्निषेधार्थः । प्रल्हन्नः, प्रल्हन्नवान् । इह 'ल्हादो निष्ठायाम्' इत्युपधाह्रस्वः ॥ **श्लाघायामिति** । अविद्यमानगुणसंबन्धज्ञापनं श्लाघा ॥ **आततुरिति** । हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वं न ॥ **इट ईटि** ॥ 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इति 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह—**लोपः स्यादिति** ॥ इटः किम् । अहार्षीत् ॥ ईटि किम् । आतिष्टाम् । आतिषुः ॥ **सिज्लोप इति** । अत्र वन्दन्ति 'सलोप' इति वक्तव्ये सिज्ग्रहणं 'झलो झलि' इत्यादिसूत्रत्रयं सिज्विषयकमिति ज्ञापनार्थम् । तेनेह न । सोमसुत् । स्तोता । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् । 'धि च'

आतीत् । आतिष्टाम् । आतिषुः ॥ **वदव्रजहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ॥** वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते ॥ **नेटि । ७ । २ । ४ ॥** इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्टाम् । अतिषुः ॥ १ ॥ चिती संज्ञाने ॥ चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः ॥२॥ च्युतिर् आसेचने । सेचनमार्द्रीकरणम् । आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च ॥*॥ इर इत्संज्ञा वाच्या ॥ * ॥ च्योतति । चुच्योत ॥ **इरितो वा । ३ । १ । ५७ ॥** इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत् । अच्योतीत् ॥ ३ ॥ श्च्युतिर् क्षरणे । श्च्योतति । चुश्च्योत । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् । यकाररहितोऽप्ययम् । श्चोतति ॥ ४ ॥ मन्थ विलोडने । विलोडनं प्रतीघातः । मन्थति । ममन्थ । यासुटः किदाशिषीति कित्त्वादनिदितामिति न लोपः । मथ्यात् ॥५॥ कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्त्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् ॥ ६ ॥ षिध गत्याम् ॥ सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । सात्पदाद्योरिति निषेधे प्राप्ते ॥ **उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ ६५ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् ॥ **सदिरप्रतेः । ८ । ३ । ६६ ।** प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् ॥ **स्तन्भेः । ८ । ३ । ६७ ॥** स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः

इति सूत्रे तु वामनमते सिचो लोपः । भाष्यमते तु सस्येति भेदो बोध्य इति ॥ **वदव्रज** ॥ अवादीत् । अव्राजीत् । 'अतो हलादेः' इति विकल्पं बाधित्वा अनेन नित्यं वृद्धिः ॥ हलन्तस्योदाहरणमपाक्षीत् । अधाक्षीदिति । तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । 'हलोऽचः' इत्युक्ते त्वजन्ताङ्गस्य हलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशङ्क्येत । अच इति तु इक्परिभाषाया अनुपस्थानार्थम् । अन्यथा अभैत्सीदित्यत्र स्यात् न त्वपाक्षीदित्यादौ ॥ **नेटि** ॥ **प्रागुक्तं नेति।** हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रजोर्विशिष्य विधानान्न निषेधः । किं तु हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधः । तस्या अनिडादौ सिचि चरितार्थत्वात् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय क्वचित् पुस्तकेषु 'हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न' इत्येव पठ्यते ॥ **इर इत्संज्ञेति।** इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक' इति, रेफस्य तु 'हलन्त्यम्' इति 'प्रत्येकमित्संज्ञायामिदितः'इति नुम् स्यादिति भावः॥ एतस्य वैयर्थ्यं 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ **चुश्च्योतेति।** 'शर्पूर्वाः खयः' ॥ **यकाररहितोप्ययमिति।** तथा च प्रयुज्यते 'मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतम्'इति ॥ **मन्थ** । अयं क्र्यादावपि ॥ **षिध गत्याम्** । अयमुदिदिति केचित् । तत्तु 'सिद्ध्यतिबुद्ध्यत्योः श्यना निर्देशात् सिधितं बुधितम्' इति वृत्तिग्रन्थविरुद्धम् । उदित्त्वे तु 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पान्निष्ठायामिड्न स्यात्, 'यस्य विभाषा'इति निषेधात् ॥ **सिषेधेति** । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ॥ **उपसर्गात्** ॥ सुनोति सुवतीत्यादिश्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । तेन अभिसोषवीति, ॥ अभिसोषीतीत्यादौ षत्वं नेति प्राञ्चः । स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वं, नतु सुनोत्यादिष्विति नियमान्नेह षत्वप्राप्तिरिति व्यर्थः प्रतिषेध इति मनोरमादौ स्थितम् ॥ सेनयेति णिजन्तो नामधातुः, सेनया अभियाति अभिषेणयति । सेधेति शपा निर्देशाद्भौवादिकस्य ग्रहणम्, न तु सिध्यतेः । परिसिध्यति ॥ 'गृहा दाराः'इत्यत्रेव तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्याह—**उपसर्गस्थादिति। निमित्तादिति।** इण्रूपात् । कवर्गस्तु नेह संबध्यते । असंभवात् । न च निःषुणोति निषेधति निःषिञ्चतीत्यादौ व्यवधानेन इणः परत्वाभावाद् सस्य षत्वं न स्यादिति शङ्क्यम् । षत्वविधौ 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि'इत्यधिकारात् । 'इण्णन्तादुपसर्गात्' इति व्याख्याने तु,स्यादेवात्राव्याप्तिः । 'दुरः षत्वणत्वयोः' इत्युपसर्गत्वप्रतिषेधात् दुःसुनोति दुःसेधतीत्यादौ तु षत्वेन न भवितव्यमिति दिक् । मूर्द्धन्यादेशे फलितमाह—**सस्य षः स्यादिति** ॥ 'स्थादिषु' ॥ 'प्राक्सितात्' इत्यत्र क्रमज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तेनैव क्रमेण षत्वसूत्राणि व्याचष्टे—**सदिरप्रतेः** ॥ अप्रतेः किम् । प्रतिसीदति। षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह—**सदेरिति** ॥ **स्तन्भेः** ॥ **सौत्रस्येति** । 'स्तन्भु स्तुन्भु' इति सूत्रे निर्दिष्टस्य रोधनार्थस्य, न तु ष्टभि प्रतिबन्धे इत्यस्येति भावः । एवं 'जॄस्तम्भु' इत्यङ्विधायकसूत्रेपि सौत्रस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम् । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया

---

१ अत एव न्यासपदमञ्जर्यारपि 'सिधेरुदित्त्वमनार्षम्' इत्युक्तम्—इति मनोरमा ॥

स्यात् योगविभाग उत्तरार्थः । किञ्च अप्रतेरिति नानुवर्तते । बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः ॥ **अवाच्चाऽऽलम्बनाऽऽविदूर्ययोः** । ८ । ३ । ६८ ॥ अवात्स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् ॥ **वेश्च स्वनो भोजने** ॥ ८ ॥ ३ ॥ ६९ ॥ व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ॥ **परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्** । ८ । ३ । ७० ॥ परिनिविभ्यः परेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ॥ **प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि** । ८ । ३ । ६३ ॥ सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधीत् न्यषेधिष्यत् ॥ **स्थादिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्य** । ८ । ३ । ६४ ॥ प्राक् सितात् स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ॥ **सेधतेर्गतौ** । ८ । ३ । ११३ ॥ गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ॥ **स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा** ।

लभ्यते । सौत्रो हि धातुर्नकारोपध इति प्रतिपदोक्तः । इदित्त्वान्नुमि ष्टभिर्लाक्षणिकः । तेन विस्तम्भते इत्यादौ षत्वं न । 'उदः स्थास्तम्भोः' इति सूत्रे मकारोपधग्रहणेन उभयोरपि ग्रहणादुत्तम्भते इति द्वयोरपि रूपं तुल्यम् । मकारस्योभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् ॥ **उत्तरार्थ इति** । उत्तरसूत्रे स्तन्भेरेवानुवृत्त्यर्थ इति भावः ॥ ननु 'सदिस्तन्भ्योः' इति सूत्रितेपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् कथंचिदनुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह—**किं चेति** । **नानुवर्तेत इति** । तथा च ' स्तन्भेः ' इत्यत्राऽननुवृत्तये योगविभाग आवश्यक इति भावः ॥ **अवाच्चा** ॥ चकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्याहुः ॥ आलम्बनमाश्रयणम् । यथा यष्टिमवष्टभ्य आस्ते । तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः ॥ आविदूर्यं सामीप्यम् । तच्च प्रयोगोपाधिः । अवष्टब्धा गौः । निरुद्धा सती समीपे आस्ते इत्यर्थः ॥ एतयोः किम् । अवस्तब्धो वृषलः शीतेन ॥ केचिदिह अविदूरशब्दात् स्वार्थे ष्यञ् । आविदूर्यमनतिदूरमीषद्दूरमित्यर्थः । तथा च अविदूरशब्दात् 'ननञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्' इति निषेधे प्राप्ते अत एव निपातनाद्भावप्रत्यय इति मनोरमाग्रन्थोक्तिर्नातीवोपयुज्यत इत्याहुः ॥ **वेश्च** ॥ विष्वणति । सशब्दं भुंक्ते इत्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् । एवमवष्वणति । व्यष्वणत् । विषष्वाण । 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति षत्वम् ॥ भोजने किम् । विस्वनति वीणा ॥ **परिनिविभ्यः** ॥ सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । न च यङ्लुग्निवृत्तये शपा निर्देश एवास्त्विति शङ्क्यम् । 'वकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुग्नास्ति' इति वक्ष्यमाणत्वात् । 'षेवृ सेवायाम्' । परिषेवते ॥ 'षिञ् बन्धने' क्तान्तः सितशब्दः एरजन्तः पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः, विषितः । विषयः ॥ प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम् । विसिनोति ॥ 'षिवु तन्तुसंताने' । परिषीव्यति ॥ 'षह मर्षणे' । परिषहते ॥ सुडागमः परिष्करोति । स्तुस्वञ्जोः 'उपसर्गात्सुनोति' इत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः परयोरेतयोः 'सिवादीनां वाड्व्यवायेपि' इति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् ॥ **प्राक् सितात्** ॥ ' उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना विहितं षत्वम् अड्व्यवाय एवेति भ्रमनिवारणार्थमपिशब्दस्योपादानम् ॥ **तेषामिति** । पञ्चदशानामित्यर्थः ॥ अभ्यषुणोदित्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥ **स्थादिषु** ॥ इह द्वे वाक्ये आद्यं षत्वविध्यर्थम् द्वितीयं तु नियमार्थमित्याशयेनाह—**व्यवायेपि षत्वमेषामेव चेति** । स्थादीनां दशानामेवाभ्यासस्य षत्वमित्यर्थः ॥ तत्फलं तु 'षू प्रेरणे' अभिसुसूषति । अत्रोक्तनियमादभ्याससकारस्य न षत्वम् द्वितीयस्य तु ' स्तौतिण्योः ' इति नियमान्न भवति । अभिसिषासतीत्यत्र तु षणोऽभावादभ्यासात् परस्य षत्वम् पूर्वस्य तु उक्तनियमान्नेति बोध्यम् ॥ स्यादेतत् । निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्य ' उपसर्गात्सुनोति ' इत्यनेनं सिद्धम् , अभ्यासात् परस्य तु ' आदेशप्रत्यययोः ' इत्यनेनेति किमाद्यवाक्येन ॥ अत्राहुः । फलत्रयार्थमाद्यं वाक्यम् । अषोपदेशार्थम् । तथाहि । सेनेया अभियातुमिच्छति अभिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च । 'अर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ' । षणि प्रतिप्रसवार्थं च । अभिषिषिक्षति । 'षिच क्षरणे' । 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमात् षभूते सनि निवर्तितमपि सत्वमुपसर्गमाश्रित्य अत्र भवतीति ॥ **सेधतेर्गतौ** ॥ श्तिपा निर्देशाद्गत्यर्थादस्माद्यङ्लुकि न निषेधः । तेन उपसर्गमाश्रित्य षत्वं भवत्येव । विषेषिधीति । नच सेधेति शपा निर्देशाद्यङ्लुकि 'उपसर्गात्सुनोति ' इति षत्वं न भवेदिति शङ्क्यम् । दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शपा निर्देशस्य चारितार्थ्यात् । अन्यथा ' सेधतेः ' इति श्तिपादिनिर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् ॥ **षिधू शास्त्रे** । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया । स्वार्थे ष्यञ् ॥ **स्वरतिसूति** ॥ ' स्वृ शब्दोपतापयोः' भ्वादिः ॥ ननु 'स्वरतिसूधूञूदितो वा' इति सूत्र्यतां किमनेन सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणेन ॥ मैवम् ।

---

१ अत्र सेनाशब्दस्याव्युत्पन्नत्वेनादेशसकाराभाव इति भावः । इति शब्दरत्नम् ॥

७ । २ । ४४ । स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥ **झषस्तथोर्धोऽधः** । ८ । २ । ४० । झषः परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेद्ध । सिषेधिथ । सेद्धा । सेधिता । सेत्स्यति । सेधिष्यति । असैत्सीत् ॥ **झलो झलि** । ८ । २ । २६ ॥ झलः परस्य सस्य लोपः स्यात् झलि । असैद्धाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्म । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टामित्यादि ॥ १२ ॥ खादृ भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद ॥ १३ ॥ खद स्थैर्ये हिंसायां च । चाद्भक्षणे । स्थैर्ये अकर्मकः । खदति ॥ **अत उपधायाः** । ७ । २ । ११६ ॥ उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद ॥ **णलुत्तमो वा** । ७ । १ । ९१ ॥ उत्तमो णल्वा णित्स्यात् । चखाद । चखद ॥ **अतो हलादेर्लघोः** । ७ । २ । ७ ॥ हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत् । अखदीत् ॥ १४ ॥ बद स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । बदति । बबाद । बेदतुः । बेदिथ । बबद । अबादीत् । अबदीत् । १५ ॥ गद व्यक्तायां वाचि । गदति ॥ **नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च** । ८ । ४ । १७ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्याद् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद । १६ ॥ रद विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद । रेदतुः । १७ ॥ णद अव्यक्ते शब्दे ॥ **णो नः** । ६ । १ । ६५ ॥ धातोरादेर्णस्य नः स्यात् ॥ णोपदेशास्त्वनर्द, नाटि, नाथृ,

---

तथाहि सति निरनुबन्धकपरिभाषया 'षू प्रेरणे' इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं स्यान्न त्वादादिकदैवादिकयोरेतयोः । नचैवं 'षूङ्' इति पठ्यतामिति वाच्यम् । 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोः' इति परिभाषया अलुग्विकरणस्य सूयतेरेव ग्रहणाप्रसङ्गात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणमेव ज्ञापकमित्याहुः ॥ 'धूञ् कम्पने' स्वादिः क्र्यादिश्च । सानुबन्धनिर्देशो 'धू विधूनने' इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । 'इट् सनि वा' इत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥ **झषस्तथोः** ॥ अध इति किम् । धत्तः ॥ **असैत्सीदिति** । 'अस्तिसिचः' इति ईडागमः । 'वदव्रज' इति वृद्धिः । ततश्चर्त्वम् ॥ **झलो झलि** ॥ 'संयोगान्तस्य' इत्यतो लोप इति । 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह—**सस्य लोपः स्यादिति** । 'पदस्य' इत्यधिकारात् प्रत्यासत्तेर्झलो झलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामेकपदसंबन्धित्वे लोपोयम् । तेन सोमसुत् स्थानमित्यत्र न भवति ॥ झलः किम् । अनैष्टाम् ॥ झलि किम् । असैत्सीत् ॥ **असेधीदिति** । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । गुणः ॥ **खादृ** । **ऋकार इदिति** । तेन 'नाग्लोपि' इति निषेधे अचखादत् । अतउप ॥ अतः किम् । तुतोद ॥ उपधायाः किम् । गणयति । इह अतो लोपं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः स्यात् । **अतो हलादेः** ॥ इह 'सिचि वृद्धिः' इति सूत्रमनुवर्तते 'नेटि' इति सूत्रादिटि इति 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणं च, तदाह—**इडादावित्यादि** ॥ अतः किम् । अदेवीत् ॥ हलादेः किम् । माभवानतीत् । अटीत् ॥ लघोः किम् अगदीत् । अरक्षीत् ॥ इडादौ किम् । अपाक्षीत् ॥ परस्मैपदे किम् । अयतिष्ट अयतिषाताम् ॥ अचकासीदित्यत्र चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय 'येन नाव्यवधानम्' इति न्यायेन यद्येकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते तदा त्वरक्षीदित्यत्रापि प्रसक्त्यभावात् 'लघोः' इति शक्यमकर्तुमित्याहुः ॥ तपरकरणं स्पष्टार्थम् ॥ **पवर्गीयादिरिति** । दन्त्योष्ठ्यादित्वे तु 'नशसदद' इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधाद् वेदतुः वेदिथेत्यादि न सिध्येदिति भावः ॥ **नेर्गदनद** ॥ गदादीनां चतुर्णां शपा निर्देशः स्यत्यादीनामेकादशानां श्तिपा निर्देशश्च यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । तेन प्रनिजागदीति । प्रनिनानदीति । प्रनिसासेति । प्रनिजंघनीति । इत्यादौ णत्वं न । घुशब्दने घुसंज्ञका दाधादयः षट् गृह्यन्ते । 'डुदाञ्' प्रणिददाति । 'दाण्' । प्रणियच्छति । 'दो' प्रणिद्यति । 'देङ्' प्रणिदयते । 'धेट्' प्रणिधयति । 'डुधाञ्' प्रणिदधाति ॥ माशब्देन मेङ्माङोरेव ग्रहणं घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् ॥ **णो नः** ॥ **धातोरिति** । 'धात्वादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्तनाद्धात्वादेरित्येव । नेह । अणति ॥ णोपदेशान् पर्युदासमुखेनाह—**णोपदेशास्त्ववति** । नर्द शब्दे । नट अव-

नाधृ, नन्द, नक्क, नृ, नृतः ॥ नाटेर्दीर्घाहस्य पर्युदासाद् घटादिर्णोपदेश एव तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नृनन्द्योश्च केचिण्णोपदेशतामाहुः ॥ **उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । १८ ॥ अर्द गतौ याचने च । अत आदेः ॥ **तस्मान्नुड् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ॥** द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् । १९ ॥ नर्द गर्द शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न णः । प्रनर्दति । २० ॥ गर्दति । जगर्द । २१ ॥ तर्द हिंसायाम् । तर्दति २२ ॥ कर्द कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति । २३ ॥ खर्द दन्दशूके । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द । २४ ॥ अति अदि बन्धने । अन्तति आनन्त । २५ ॥ अन्दति । आनन्द । २६ ॥ इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दाञ्चकार ॥ २७ ॥ बिदि अवयवे । पवर्गतृतीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदिरिति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति । २९ ॥ णिदि कुत्सायाम् ॥ निन्दति । प्रणिन्दति । ३० ॥ टुनदि समृद्धौ । **आदिर्ञिटुडवः । १ । ३ । ५ ॥** उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्त्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । ३१ ॥ चदि आल्हादे । चचन्द । ३२ ॥ त्रदि चेष्टायाम् । तत्रन्द । ३३ ॥ कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च। चकन्द । ३४ ॥ चक्रन्द । ३५ ॥ चक्लन्द । ३६ ॥ क्लिदि परिदेवने । चिक्लिन्द । ३७ ॥ शुन्ध शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् । ३८ ॥ अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । शीकृ सेचने । तालव्यादिः । दन्त्यादिरित्येके । शीकते । शिशीके । १ ॥ लोकृ दर्शने । लोकते । लुलोके । २ ॥ श्लोकृ संघाते । सङ्घातो ग्रन्थः । स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । ३ ॥ द्रेकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । दिद्रेके । ४ ॥ दिध्रेके । ५ ॥ रेकृ शङ्कायाम् । रेकते । ६ ॥ सेकृ ७ स्रेकृ ८ स्रकि ९ श्रकि १० श्लकि ११ गतौ ॥ त्रयो दन्त्यादयः द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशत्वान्न षः । सिसेके । शकि शङ्कायाम् । शङ्कते शशङ्के ॥ १२ ॥ अकि लक्षणे ॥ अङ्कते आनङ्के । १३ ॥ वकि कौटिल्ये । वङ्कते । १४ ॥ मकि

स्यन्दने चुरादिः । यस्तु 'नट नृत्तौ' इति घटादिः स नेह गृह्यते 'नाटि' इति दीर्घनिर्देशात् ॥ 'नाधृ नाधृ याञ्चादौ' । टुनदि समृद्धौ । नक्क नाशने । नृ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽष्टभ्यो भिन्ना इत्यर्थः ॥ **तवर्गेति** । तेषां तु पञ्चभ्यो भिन्ना णोपदेशाः ॥ **उपसर्गाद** ॥ 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतोऽनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणम् । कृते तु तस्मिन्नसमास एव स्यादित्यपेर्ग्रहणं कृतम् ॥ **प्रणिनदतीति** । 'नेर्गद' इति णत्वम् । धातुनकारस्य तु 'उपसर्गादसमासे' इति णत्वं न भवति अडादिभिन्नेन व्यवधानात् ॥ तस्मात् तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामृश्यत इत्याह ।**दीर्घीभूतादीति**॥ **खर्द** । दन्दशूकस्य सर्पत्वात्तद्वाचित्वे धातुत्वं न संगच्छत इत्यत आह—**दन्दशूकक्रियायामिति**। दन्दशूककर्तृकायामित्यर्थः । **आनन्तेति** । इदित्त्वान्नुम् 'तस्मान्नुड्द्विहल' इति नुट् ॥ **वदनैकदेश इति** । तत्क्रियायामित्यर्थः ॥ **आदिर्ञिटुडवः** ॥ 'उपदेशेऽजनुनासिक' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**उपदेशे इति** ॥ उपदेशे किम् । ञिकारीयति॥ 'ञिष्वप्' 'ञीतः क्तः' । सुप्तः । 'ट्वितोऽथुच्' नन्दथुः। 'ड्वितः क्त्रिः' । कृत्रिमम्॥ 'क्लिदि परिदेवने' अनुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थं स्वरितेत्सु अयं न पठितः । 'शुन्ध शुद्धौ' । अयं शौचकर्मणि युजादौ। माङ्गलिक एधतिस्तवर्गीयान्तस्तदनुरोधेन कतिचित् तवर्गीयान्ताः

मण्डने । मङ्कते । १५ ॥ कक लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते चकके । १६ ॥ कुक वृक आदाने । कोकते । चुकुके । १७ ॥ वर्कते । ववृके ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ १८ ॥ चक तृप्तौ प्रतिघाते च । चकते चेके । १९ ॥ ककि २० वकि २१ श्वकि २२ त्रकि २३ ढौकृ २४ त्रौकृ २५ ष्वष्क २६ वस्क २७ मस्क २८ टिकृ २९ टीकृ ३० तिकृ ३१ तीकृ ३२ रघि ३३ लघि ३४ गत्यर्थाः । कङ्कते । डुढौके । तुत्रौके ॥ सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ष्वष्कते । षष्वष्के । अत्र तृतीयो दन्त्यादिरित्येके ॥ लघि भोजननिवृत्तावपि । ३५॥ अघि वघि मघि गत्याक्षेपे ॥ आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये । अङ्घते। आनङ्घे। वङ्घते । मङ्घते॥ मघि कैतवे च।३८। राघृ लाघृ द्राघृ सामर्थ्ये ॥ राघते । ३९ । लाघते । ४० ॥ ध्राघृ इत्यपि केचित् ॥ द्राघृ आयामे च । आयामो दैर्घ्यम् । द्राघते।४१ ॥ श्लाघृ कत्थने। श्लाघते ॥४२॥ अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत्॥ फक्क नीचैर्गतौ। नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च। फक्कति। पफक्क। १ ॥ तक हसने। तकति। २ ॥तकि कृच्छ्रजीवने । तङ्कति। ३ ॥ बुक्क भषणे । भषणं श्वरवः । बुक्कति । ४ ॥ कख हसने । प्रनिकखति ५ ।ओखृ ६ राखृ ७ लाखृ ८ द्राखृ ९ध्राखृ १० शोषणालमर्थयोः । ओखति । ओखांचकार॥ शाखृ ११ श्लाखृ १२ व्याप्तौ । शाखति । उख १३ उखि १४ वख १५ वखि १६ मख १७ मखि १८ णख १९ णखि २० रख २१ रखि २२ लख २३ लखि २४ इख २५ इखि २६ ईखि २७ वल्ग २८ रगि २९ लगि ३० अगि ३१ वगि ३२ मगि ३३ तगि ३४ त्वगि ३५ श्रगि ३६ श्लगि ३७ इगि ३८ रिगि ३९ लिगि ४० गत्यर्थाः । कवर्गद्वितीयान्ताः पञ्चदश तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु रिख ४१ त्रख ४२ त्रिखि ४३ शिखि ४४ इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति ॥ **अभ्यासस्याऽसवर्णे ॥ ६ । ४ । ७८ ॥** अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोख । सन्निपातपरिभाषया इजादेरित्याम्न । ऊखतुः। ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्तो न भवति सकृत्प्रवृत्त-

---

पठिताः ॥ इदानीं लोकप्रसिद्धकादिपाठक्रमेणाह । **अथेत्यादि** ॥ **चुकुके इति** । परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वात् ‘असंयोगात्’ इति कित्त्वम् ॥ **सुब्धात्वित्यादि** । सुब्धातोरुदाहरणानि । षट् दन्ता अस्य षोडन् तमाचष्टे णिचि टिलोपः । षोडयति । एवं षण्ढं करोत्याचष्टे वा षण्ढयति । षण्ढीयतीत्यत्र षण्ढशब्दात् क्यचि ईत्वं बोध्यम् ॥ एतच्च वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । ‘धात्वादेः’ इति सूत्रे ‘उपदेशे’ इति वर्तते । न च सुब्धातूनामुपदेशोऽस्ति । ष्ठिवुष्वष्कती तु यकारादी । ‘लोपो व्योः’ इति यलोपः ॥ **प्रनिकखतीति** । ‘शेषे विभाषा–’ इत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्नेर्णत्वं नेति भावः ॥ **असवर्णेऽचीति** ॥ असवर्णे किम् । ऊखतुः ॥ अचि किम् । इयाज। उवाय ॥ **उवोखेति** । ‘द्विर्वचनेचि’ इति निषेधात् पूर्वं द्वित्वं, पश्चादुकारस्य लघूपधगुणे कृते अभ्यासस्योवङ् । एवमियेषेत्यत्रेयङ् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादियङादौ कर्तव्ये गुणोऽत्र न स्थानिवदिति बोध्यम् । **संनिपातपरिभाषयेति** । आमि सति लिट्परत्वं धातोर्न सिध्येदिति भावः ॥ अन्ये तु ‘इजादेः’ इति सूत्रे गुरुमानिति नित्ययोगे मतुप् ततश्च नित्यं यो गुरुमान् ‘एध वृद्धौ’ इत्यादिस्तत्रैव स्यादिति नात्र आमः प्रसक्तिरित्याहुः ॥ **ऊखतुरिति** ॥ कित्त्वाद् गुणाभावे ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ इति उवङ् न भवति ॥ ननु इयेष उवोषेत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे कृतेऽच्परत्वाभावादियङुवङौ न स्त इति इष्टरूपासिद्धेः किं तत्रासवर्णग्रहणेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । ‘वार्णादाङ्गं बलीयः’ इति परिभाषाज्ञापनार्थमेवासवर्णग्रहणं कृतम् । तेन भवतीत्यत्रान्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा गुणो भवति । तथा करोतेर्घञि कार इत्यत्र यणं बाधित्वा वृद्धिर्भवति । न चैवं सिवेरौणादिके नप्रत्यये स्योन इत्यत्र

खात् । आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः वार्णादाङ्गं बलीय इति न्यायात्परत्वाच्च ॥ उङ्खति ॥ ववखतुः । वङ्खति । मेखतुः ॥ त्वगि कम्पने च ॥ युगि ४५ जुगि ४६ बुगि ४७ वर्जने । युङ्गति ॥ घघ हसने । घघति । जघाघ । ४८ । मघि मण्डने । मङ्घति । ४९ ॥ शिघि आघ्राणे । शिङ्घति । ५० ॥ अथ चवर्गीयान्ताः ॥ तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः ॥ वर्च दीप्तौ । वर्चते । १ ॥ षच सेचने सेवने च ॥ सचते सेचे सचिता ॥ लोचृ दर्शने ॥ लोचते । लुलोचे । ३ ॥ शच व्यक्तायां वाचि । शेचे । ४ ॥ श्वच श्वचि गतौ ॥ श्वचते । ५ ॥ श्वञ्चते । ६ ॥ कच बन्धने ॥ कचते । ७ ॥ कचि ८ काचि दीप्तिबन्धनयोः ॥ चकञ्चे । चकाञ्चे । ९ ॥ मच १० मुचि कल्कने ॥ कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कथनमित्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे । ११ ॥ मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु ॥ ममञ्चे ॥ १२ ॥ पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते । १३ ॥ ष्टुच प्रसादे ॥ स्तोचते । तुष्टुचे । १४ ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ॥ अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते तेन द्विहल्त्वान्नुट् । आनृजे ॥ १५ ॥ ऋजि भृजी भर्जने- ऋञ्जते । उपसर्गादृतीति वृद्धिः । प्रार्ञ्जते । ऋञ्जांचक्रे । आर्ञ्जिष्ट । १६ ॥ भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ट । १७ ॥ एजृ १८ भ्रेजृ १९ भ्राजृ दीप्तौ ॥ एजांचक्रे । २० ॥ ईज गतिकुत्सनयोः । ईजांचक्रे ॥ २१ ॥ अथ द्विसप्ततिर्वज्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शुच शोके ॥ शोचति ॥ १ ॥ कुच शब्दे तारे ॥ कोचति ॥ २ ॥ कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः ॥ अनिदितामिति नलोपः । कुच्यात् । ३ ॥ क्रुच्यात् । ४ ॥ लुञ्च अपनयने लुच्यात् । ५ ॥ अञ्चु गतिपूजनयोः ॥ अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु अञ्च्यात् । ६ ॥ वञ्चु ७ चञ्चु ८ तञ्चु ९ त्वञ्चु १० म्रुचु ११ म्लुचु १२ ग्रुचु १३ ग्लुचु १४ गत्यर्थाः ॥ वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् । अम्रुञ्चीत् ।

'च्व्योः शूड्–' इत्यूठि कृते लघूपधगुणं बाधित्वा यण् न स्याद् इति वाच्यम् । समानाश्रय एव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । इह तु निमित्तभेदेन व्याश्रयत्वमिति ॥ **अभ्यासग्रहणेनेति** । पूर्वस्यान्तवत्त्वेनेत्यर्थः ॥ **पर्जन्यवल्लक्षणेति** । उपयोगानुपयोगाविचारेण प्रवर्तमानं शास्त्र ह्रस्वं प्रवर्तयतीत्यर्थः । तथा चैकस्मिन् लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इति न तस्य पुनः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ **आङ्गं बलीय इति** । ननु ह्रस्वसवर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात् समानाश्रयत्वाभावे कथमाङ्गस्य बलीयस्त्वमिति चेत् ॥ सत्यम् । इष्टानुरोधेन स्थानिनमादाय क्वचित् समानाश्रयत्वाभ्युपगमात् । अत एव 'उङ् शब्दे' इत्यस्माल्लिटि ऊवे उवाते इत्यादीष्टं सिध्यति । उवङः प्राक् सवर्णदीर्घप्रवृत्तौ तन्न सिध्येदिति दिक् ॥ **परत्वाच्चेति** । आपाततोयं हेतुः ह्रस्वस्याङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसवर्णदीर्घं प्रति परत्वोपन्यासस्यायुक्तत्वात् ॥ **उंखतीति** । इदित्त्वान्नुम् । लिटि उङ्खांचकार । आशिषि उख्यात् ॥ **ववखतुरिति** । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न ॥ एखति ॥ इङ्खति । इंखांचकार ॥ ईखति । ईखांचकार ॥ इङ्गति । इङ्गांचकार ॥ **त्वगि कम्पन इति** । अयम् उख उखीति दण्डके गतौ पठितस्य गतिविशेषे वृत्तिं बोधयितुं पठ्यते । अत एवानतिप्रयोजनत्वाद्बहुषु पुस्तकेषु न पठितः ॥ **सेवने चेति** । 'यं पूर्वो वृत्रहणं सचन्ते' इत्यादौ सेवन्ते इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात् । स्वरितेत्तु 'षच समवाये' इति वक्ष्यते ॥ **लोचृ** । ऋदित्त्वात् 'नाग्लोपि–' इति ह्रस्वनिषेधः । अलुलोचत् ॥ **पचि व्यक्तीकरणे** । 'पचि विस्तारवचने' इति चुरादौ ॥ **ऋज गति** । अर्जनं प्राधान्येन, उपार्जनं तु प्रासङ्गिकम् ॥ **नुड्विधावित्यादि** । 'नुड्विधिलादेशविनामेषु प्रतिविधेयम्' इति वचनान्नुडादिविधिषु वर्णैकदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणादिति भावः ॥ यद्वा द्विहल्ग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यायते । न च आट आटतुरित्यत्रातिप्रसङ्गः । 'अश्नोतेश्च' इत्यनेन अवर्णोपधस्य यदि भवति तर्ह्यश्नोतेरेवेति नियमात्सिद्धमिष्टमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ **ऋजिभृजी** । भर्जनं जलं विना तण्डुलादेः संतापविशेषः । ईदित्त्वात् 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति नेट् । भृक्तः । भृक्तवान् ॥ **एजृ भ्रेजृ भ्राजृ** । भ्राजेरृदित्करणमनुदात्तेत्त्वमात्रफलम् । 'भ्राजभास–' इत्यादिना चङ्परे णौ उपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् । अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् ॥ **परस्मैपदिन इति** । चवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥

अम्लुञ्चीत् ॥ जृम्तन्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च । ३ । १ । ५८ । एभ्यश्च्लेरङ्वा स्यात् । अम्रुचत् । अम्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् ॥ ग्रुचु १५ ग्लुचु १६ कुजु १७ खुजु १८ स्तेयकरणे ॥ जग्रोच । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । जुग्लोच । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् ॥ ग्लुञ्चु षस्ज गतौ ॥ अङ् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् । १९ ॥ सस्य श्चुत्वेन शः जश्त्वेन जः । सज्जति । अयमात्मनेपद्यपि । सज्जते । २० । गुजि अव्यक्ते शब्दे ॥ गुञ्जति । गुञ्ज्यात् । २१ ॥ अर्च पूजायाम् । आनर्च । २२ ॥ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे ॥ अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ । २३ ॥ लछ लाछि लक्षणे ॥ ललच्छ । २४ । ललाञ्छ । २५ ॥ वाछि इच्छायाम् ॥ वाञ्छति । २६ ॥ आछि आयामे ॥ आञ्छति ॥ अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाञ्छ ।२७॥ ह्रीछ लज्जायाम् ॥ जिह्रीच्छ । २८ ॥ हुर्छा कौटिल्ये ॥ कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः। उपधायां चेति दीर्घः । हूर्छति ।२९॥ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः॥ मूर्छति ।३०॥ स्फुर्छा विस्तृतौ ॥ स्फूर्छति ।३१॥ युच्छ प्रमादे॥युच्छति। ३२॥ उछि उञ्छे॥उञ्छःकणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः । उञ्छति । उञ्छाञ्चकार । ३३ ॥ उछी विवासे ॥ विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । व्युच्छति । ३४ ॥ ध्रज ३५ ध्रजि ३६ धृज ३७ धृजि ३८ ध्वज ३९ ध्वजि ४० गतौ ॥ ध्रजति । ध्रञ्जति । ध्वजति । ध्वञ्जति ॥ कूज अव्यक्ते शब्दे ॥ चुकूज । ४१ ॥ अर्ज षर्ज अर्जने ॥ अर्जति । आनर्ज । ४२ ॥ सर्जति । ससर्ज । । ४३ ॥ गर्ज शब्दे । गर्जति ।४४ ॥ तर्ज भर्त्सने ॥ तर्जति । ४५ ॥ कर्ज व्यथने ॥ चकर्ज । ४६ ॥ खर्ज पूजने च ॥ चखर्ज । ४७ ॥ अज गतिक्षेपणयोः ॥ अजति ॥ अजेर्व्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ॥ अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा ॥* वलादावार्धधातुके वेष्यते *॥ विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वादुपधायां चेति दीर्घे प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वम् । न च न पदान्तेति निषेधः, स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न

पूजायां त्विति । 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति निषेधादिति भावः ॥ जॄस्तन्भु ॥ स्तन्भुः सौत्रः । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । अश्वयीत् । 'विभाषा धेट्श्व्योः' इति चङि अशिश्वियत् ॥ अर्च पूजायाम् । अयं पूजादौ स्वरितेत् । इह पाठस्तु कर्तृगेपि परस्मैपदार्थः । दीर्घाभावादिति । स्वाभाविक ह्रस्वस्थानिकदीर्घाभावादित्यर्थः । मुखसुखार्थमिति । कृतह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारात् परस्यापि नुट् भवत्येवेति भावः ॥ युच्छ प्रमादे । युच्छतीति । अन्तरङ्गत्वात् ' छे च' इति तुकि लघूपधत्वाभावान्न गुणः । न च ' वार्णादाङ्गं बलीय ' इति वाच्यम् । आङ्गवार्णयोर्युगपत्प्रवृत्तावेव आङ्गस्य बलीयस्त्वात् । न च युच्छेति चकारछकारावुच्चार्येतां किमनेन तुग्विधिनेति शङ्क्यम् । बहुषु धातुरूपेषु चकारछकारयोरुच्चारणे गौरवात् । ' छे च ' इत्यस्य शिवच्छायेत्यादावावश्यकत्वाच्च ॥ अजेर्व्य ॥ वी इति च्छेदः । तेन संवीतः सवीतिरित्यादि सिध्यति ॥ आर्धधातुकविषय इति । तेन वीभावोत्तरं यङि वेवीयते इत्यादि सिध्यति । परसप्तम्यां तु हलादित्वाभावाद्यङ् न स्यादिति भावः ॥ यङ्लुक् तु अस्मान्न भवति । लुका यङोपहारे आर्धधातुकविषयत्वाभावान्नार्द्धधातुकाभिव्यक्तिरिति वीभावस्यैवाप्रसक्तेः । एतच्च ' न लुमता ' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ अघञपोः किम् । समाजः । ' समुदोरजः पशुषु ' इत्यप् समजः ॥ विव्यतुरिति । ' एरनेकाच ' इति यण् ॥ लोपाजादेश एवेति । एतच्च ' न पदान्त ' इति सूत्र एवाऽस्माभिरुपपादितम् ॥ एकाच इतीति । अजेरुदात्तत्वेपि वीभावोऽनुदात्तः ऊदृदन्तादिभिन्ना एकाचोऽ-

स्थानि वदित्युक्तेः । थलि एकाच इतीण्निषेधे प्राप्ते ॥ **कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि** ।७।२।१३॥ एभ्यो लिट इण् स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् ॥ **अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्** ।७।२।६१॥ उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्न स्यात् ॥ **उपदेशेऽत्वतः** ।७।२।॥६२॥ उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण् न स्यात् ॥

जन्ताः सर्वेप्यनुदात्ता इत्यभ्युपगमात् ॥ **कृसृभृ** ॥ डुकृञ् करणे । कृञ् हिंसायाम् । इह निरनुबन्धकग्रहणादेकानुबन्धद्व्यनुबन्धयोरुभयोर्ग्रहणम् ॥ एवमग्रेपि 'भृञ् भरणे' 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्युभयोर्ग्रहणम् । सृ गतौ । वृङ् संभक्तौ । वृञ् वरणे । इह निरनुबन्धग्रहणाद्भिन्नानुबन्धयोरप्युभयोर्ग्रहणम् । कृ सृ भृ एषामनुदात्तत्वात् 'एकाच उपदेशे' इति प्रकृत्याश्रये निषेधे प्राप्ते, वृङ्वृञोस्तूदात्तत्वात् 'श्र्युकः किति' इति प्रत्ययाश्रये निषेधे प्राप्ते, नियमोऽयमित्याह–**क्रादीनां चतुर्णामिति** । इह हि स्तुद्रादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य भारद्वाजनियमप्रापितेण्निषेधोपि प्रयोजनमिति बोधयितुमष्टानां ग्रहणमिति नोक्तम् । **इण्निषेध इति** । 'नेड्वशि' इति प्रक्रमात्रेणापादितस्यैवाभावस्य नियमो, नतु विभाषाबललभ्यस्यापि ॥ 'अनन्तरस्य' इति न्यायादपि संनिहितस्यैव नियम उचितः । तेन सिषेधिथ । सिषेद्ध । सिषिधिव । सिषिध्व । इत्याद्युभयं भवति ॥ **नान्येभ्य इति** । तेन पेचिव बभूविवेत्यादि सिद्धम् । न चैवं क्रादिनियमेनैव 'नेड्वशि कृति' इति निषेधस्याप्यप्रवृत्तौ सेदिवान् जक्षिवानित्यादि सिध्यत्येवेति 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीड्विधानं किमर्थमिति शङ्क्यम् । तस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् । अन्यथा बभूवानित्यत्रापीडागमः स्यादिति ॥ नन्विह क्रादिभ्यश्चेदिण् न स्यात्तर्हि लिट्येवेति विपरीतनियमः किं न स्यात् । तथा च कर्ता अकार्षीदित्यादाविडागमः स्यादिति चेत् । मैवम् । 'कृते ग्रन्थे' 'तमधीष्टो भृतः' 'परिवृतो रथः' इत्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः ॥ **वमादिष्विति** । आदिशब्देन सेध्वेवहिमहीनां ग्रहणम् । तुष्टुषे । तुष्टुढ्वे । तुष्टुवहे । तुष्टुमहे इत्यादि ॥ स्यादेतत् । अस्तु प्रकृत्याश्रयनिषेधस्य नियमः प्रत्ययाश्रयस्य तु न संभवति । वृग्रहणस्य ववर्थेत्यत्राप्राप्तनिषेधप्रापकत्वात् । न ह्यत्र प्रत्ययाश्रयो निषेधः प्राप्नोति थलो अकित्त्वात् । नापि प्रकृत्याश्रयः, वृञ उदात्तत्वात् । न चैवमपि वृङो नियमार्थत्वमस्त्विति वाच्यम् । तस्य विशिष्याग्रहणात् । यद्यपि विशिष्य ग्रहणं वृञोपि नास्ति । तथाप्यप्राप्तनिषेधप्राप्तिफलकत्वात् वृ इति वृञ एव ग्रहणं भवेद् 'विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायान्' इति न्यायात् । एवं च बभूविवेत्यादौ 'श्र्युकः किति' इति इण्निषेधो दुर्वार इति चेद् ॥ अत्राहुः । 'बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे' इति सूत्रेण छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्भाषायां वृञस्थल इटः स्त्रीकर्तव्यतया वृग्रहणस्य थल्विषयत्वायोगाद्वमादीनां च कित्त्वेन नियमस्य सुस्थत्वादिति ॥ **अचस्तास्वत्** ॥ उत्तरसूत्रात् 'उपदेशे' इत्यपकृष्यते, तच्चाजन्तस्य विशेषणमित्याह–**उपदेशेऽजन्त इति** । धातुरित्याक्षेपाल्लभ्यते न ह्यधातोस्थल् संभवति । नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । क्व च नित्यमनिडित्यपेक्षायां संनिधानात्तासाविव विज्ञायते, 'तासि च कॢपः' इति संनिहितं वाऽनुवर्तते । 'न वृद्भ्यः' इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तते, तदाह–**तासौ नित्यानिट् ततः परस्येति** । तासाविव तास्वत् इति सप्तम्यन्ताद्वतिः, यथा तासौ न भवति एवं थल्यपीत्यर्थः ॥ अच इति किम् । बिभेदिथ । रुरोधिथ ॥ उपदेशे इति किम् । जहर्थ । इह परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे च कृते अजन्तत्वाभावादेतस्याप्रवृत्ताविट् प्रसज्येतेत्युपदेश इत्युक्तम् ॥ थलीति किम् । पपिम ॥ नित्यमनिटः किम् । सस्वरिथ । नायं तासौ नित्यमनिट् 'स्वरतिसूति' इति विकल्पितेट्त्वात् । इह 'तासि' इति 'न इति' चानुवृत्त्यैवेष्टे सिद्धे 'तास्वत्' इत्येतन्नातीवोपयुज्यत इति केचित् ॥ अन्ये तु 'यस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थल इण्निषेधः' इत्येतल्लाभार्थं तत् । तेन उवयिथ । जघसिथेत्यत्र न निषेध इत्याहुः ॥ **उपदेशेऽत्वतः** ॥ पपक्थ । इयष्ठ ॥ उपदेशे किम् । कर्ष्टा । चकर्षिथ ॥ अकारवत इति किम् । भेत्ता । बिभेदिथ ॥ तपरकरणं किम् । राद्धा । रराधिथ ॥ तासौ किम् । जिघृक्षति । जग्रहिथ । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति सनि नित्यमनिट् । क्रान्तः । चक्रमिथ । उदित्त्वेन क्त्वायां वेट्त्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेट् ॥

---

१ केचित्तु यावान्कश्चिदिडभावः प्रतिबन्धनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा सर्वो बाध्यते इति मन्वानाः सिषेधिथेत्यादि एकमेव रूपम्, नत्वनिट्कमपि ॥ अत एव 'उपदेशेऽत्वतः' इति सूत्रे 'नित्यानिटः' इत्यस्मान्निर्व्यावर्त्यत्वेन भाष्ये उक्तः । अन्यथा तदभावे 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति विकल्पः स्यात् । तत्सत्त्वेप्युदित्त्वप्रयुक्तविकल्पस्यैव सत्त्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव । नतु क्रादिनियमेन तत्सत्त्वे नित्य इडिति विशेषोऽस्त्येवेतीदमेव मतं युक्तम् ॥ इति शब्दरत्नम् ॥

ऋतो भारद्वाजस्य । ७ । २ । ६३ ॥ तासौ नित्यानिट् ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः ॥ अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् । ऋदन्त ईदृङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥ १ ॥ न च स्तुद्र्वादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । अचस्तास्वदिति उपदेशेऽत्वत इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः । अनन्तरस्येति न्यायात् । विवयिथ–विवेथ–आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता–अजिता । वेष्यति–अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत्–वीयात् ॥ **सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ॥** इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत्–आजीत् । अवेष्यत्–आजिष्यत् । ४७ ॥ तेज पालने । तेजति । ४८ ॥ खज मन्थे ॥ खजति । ४९ ॥ खजि गतिवैकल्ये ॥ खञ्जति । ५० ॥ एजृ कम्पने ॥ एजांचकार ॥ ५१ ॥ टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे ॥ स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ॥५२॥ क्षि क्षये ॥ अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । चि-

---

नित्यानिटः किम् । अक्ता । अञ्जिता । आनञ्जिथ । किं च नित्यग्रहणानुवर्तनाच्चक्रमिथेत्यपि सिध्यति । न हि क्रमिस्तासौ नित्यानिट् 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इति परस्मैपदे सेट्कत्वात् ॥ **ऋतो भारद्वाजस्य** ॥ तपरकरणात् कॄतॄप्रभृतिषु दीर्घान्तेषु नायं निषेधः प्रवर्तते । ह्रस्वान्तेषु हृभृध्रादिषु 'अचस्तास्वत्' इत्येव सिद्धम् । वृञ्वृङौ यद्यपि सेटौ तथापि वृङः थलेव नास्ति आत्मनेपदित्वात् । वृञस्तु च्छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्ववरिथेति भाषायामिटा भाव्यम्, तस्मान्नियमोऽयमित्याह–**ऋदन्तादेवेति** । जहर्थ । दधर्थ ॥ **अन्यस्य स्यादेवेति** ॥ एवं च भारद्वाजमते स्यात् । अन्यमते न स्यादिति विकल्पः फलितः ॥ पपिथ । पपाथ । पेचिथ । पपक्थ । इयजिथ । इयष्ठ ॥ **अकारवानिति** । ह्रस्वाकारवानित्यर्थः ॥ **ईदृगिति** । यस्तास्यनिट् स ऋदन्तः थलि नित्यानिट् भवतीत्यर्थः ॥ ननु स्तुद्रुस्नुश्रुवामपि थलि भारद्वाजनियमादिट् स्यात् । न चैवं क्रादिसूत्रे तेषां पठनं निरर्थकं स्यादिति वाच्यम् । तत्पठनस्य वमादिष्वनिवृत्त्यर्थतया सफलत्वात् । अन्यथा क्रादिनियमात्तत्र इडागमो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह–**न चेति** ॥ **योगद्वयेति** । क्रादियोगप्रापितस्य तु न निवर्तक इति भावः ॥ कुत इत्याशङ्कायामाह–**अनन्तरस्येति** । न चैवम् 'उपदेशेऽत्वतः' इत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यम् । अत्वत्सु धातुषु ऋदन्तत्वादर्शनेन यद्यत्वतः थालि इण्निषेधः, तर्हि ऋदन्तादेवेति नियन्तुमशक्यत्वात् ॥ ननु तर्हि 'अचस्तास्वत्' इत्यस्यैव बाधोऽस्तु तत् कथं 'योगद्वयप्रापितस्य' इत्युक्तम् ॥ अत्राहुः 'उपदेशेऽचस्तास्वत्' इत्येवं सूत्रे कृतेऽपि तास्वत्थलीत्यादिपदानामिवोपदेशपदस्याप्यनुवृत्तिसंभवे 'अत्वतः' इति सूत्रे उपदेशपदस्य, 'अचः' इति पूर्वसूत्रे तु तास्वत्थलीत्यादेश्चाकरणादुभयोः समानयोगक्षेम इति ज्ञायते । तस्मादिष्टानुरोधाच्च योगद्वयमपि भारद्वाजनियमेन बाध्यते । यदि तु 'उपदेशेऽत्वतः' 'अतोऽचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्' इति एको योगः स्वीक्रियते, तदा अत्र नास्त्येव शङ्कालेशोऽपीति बोध्यमिति ॥ अन्ये तु व्याचक्षते 'अचस्तास्वत्–' इति सूत्रान्तरमेव 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति पठनीयं द्वयोरनन्तरमस्यारम्भादिह तास्वत्थल्यनिटो नित्यं तासीत्यनुवर्त्य 'योऽयं तासि नित्यानिटस्थलि' इति निषेधः, स 'भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैव' इति व्याख्यायते । तेन सर्वेष्टसिद्धिः । यद्वा क्रादिसूत्रे स्तुप्रभृतीनां ग्रहणमेवेड्द्वयस्यापि बाधकमस्तु । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । अनाश्रितविधानविशेषमिण्मात्रमनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन यथा बाध्येतेत्येतदर्थो हि स आरंभः । अमुमेवार्थं सिद्धवत्कृत्य 'ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम्' इति मूलेप्युपनिबद्धमिति ॥ **विव्यिव विव्यिमेति** । **क्रादिनियमान्नित्यमिट्** ॥ **सिचि वृद्धिः** ॥ 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषोपस्थानादाह । **इगन्तेति** ॥ परस्मैपदेष्विति किम् । अधविष्ट । अधोष्ट । सिचि किम् । एति । बिभर्ति । गुणं बाधित्वा वृद्धिः स्यात् ॥ **खज मन्थे** । **कजेति** केचित्पठन्ति ॥ **एजृ कम्पने** । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः ॥ **टुओस्फूर्जा** । 'ट्वितोऽथुच्' । स्फूर्जथुः । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थमोकारः । स्फूर्णः स्फूर्णवान् । आकारस्तु 'आदितश्च' इति निष्ठायामिटो निषेधार्थो 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति विकल्पार्थश्च ॥

१–'कृसृभृवृ–' इति नियमस्य विकल्पप्रयुक्तेडभावस्य वारकत्वाभावे भाष्योक्तं प्रयोजनमिदमसंमतं स्यात् । भारद्वाजनियमेन विकल्पाभावेपि 'स्वरति'–इति विकल्पस्यावारितत्वात् ॥

क्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षयिथ । चिक्षेथ । चिक्षियिव । चिक्षियिम । क्षेता ॥ **अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ॥** अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षैषीत् ॥ ५३ ॥ क्षीज अव्यक्ते शब्दे ॥ कूजिना सहायं पठितुं युक्तः ॥ चिक्षीज । ५४ ॥ लज ५५ लजि ५६ भर्जने ॥ लाज ५७ लाजि ५८ भर्त्सने च ॥ जज ५९ जजि युद्धे । ६० ॥ तुज हिंसायाम् ॥ तोजति । तुतोज । ६१ ॥ तुजि पालने । ६२ ॥ गज ६३ गजि ६४ गृजि ६५ गृजि ६६ मुज ६७ मुजि ६८ शब्दार्थाः ॥ गज मदने च । ६९ ॥ वज ७० व्रज ७१ गतौ ॥ वदव्रजेति वृद्धिः । अव्राजीत् ॥ अथ टवर्गीयान्ताः शाड्यन्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् ॥ अट्ट अतिक्रमहिंसनयोः ॥ दोपधोयम् ॥ तोपध इत्येके ॥ अट्टते । आनट्टे ॥ १ ॥ वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे । २ ॥ चेष्ट चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट । ३ ॥ गोष्ट लोष्ट सङ्घाते । जुगोष्टे । ४ ॥ लुलोष्टे । ५ ॥ घट्ट चलने ॥ जघट्टे । ६ ॥ स्फुट विकसने स्फोटते । पुस्फुटे । ७ ॥ अठि गतौ ॥ अण्ठते । आनण्ठे । ८ ॥ वठि एकचर्यायाम् वण्ठते । ववण्ठे । ९ ॥ मठि कठि शोके ॥ इह शोक आध्यानम् । मण्ठते । १० ॥ कण्ठते । ११ ॥ मुठि पालने । मुण्ठते । १२ ॥ हेठ विबाधायाम् । विबाधा शाठ्यम् । जिहेठे । १३ ॥ एठ च । एठांचक्रे । १४ ॥ हिडि गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे । १५ ॥ हुडि सङ्घाते । जुहुण्डे । १६ ॥ कुडि दाहे । चुकुण्डे । १७ ॥ वडि १८ विभाजने । मडि च । १९ ॥ ववण्डे ॥ भडि परिभाषणे ॥ परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् ॥ बभण्डे । २० ॥ पिडि सङ्घाते । पिपिण्डे । २१ ॥ मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च । मुण्डते । २२ ॥ तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते । २३ ॥ हुडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरण इत्येके । हुण्डते । २ ॥ चडि कोपे । चण्डते ।

स्फूर्णम् । स्फूर्जितमनेनेत्यादि । 'उपधायां च' इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घोपदेशः । तेन हुर्छेति मुर्छेति इत्यपि भवतीति केचित् ॥ **क्षि क्षये** । अजन्तेष्वस्य पाठो युक्तः । 'क्षि निवासगत्योः' इति तुदादौ ॥ **अकृत्सार्व** ॥ दीर्घग्रहणेन 'अचश्च' इति परिभाषोपस्थानादाह—**अजन्तेति** । **यादौ प्रत्यय इति** । 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतो यीत्यनुवर्त्यं अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्तेन विशिष्यते । विशेषणेन तदादिविधिः 'यस्मिन्विधिः' इति परिभाषोपस्थानादिति भावः ॥ **न त्विति** । कृद्यकारे । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उच्चैःकृत्य । तुकं बाधित्वा परत्वाद् दीर्घः स्यात् । तुग्विधिः सोमसुद् इत्यादौ चरितार्थः । ल्यपः पित्त्वमपि अनुदात्तार्थतया चरितार्थमित्याहुः ॥ सार्वधातुकयकारे तु चिनुयात् ॥ **कूजिनेति** । अर्थैक्यादेकत्र पाठ उचित इति भावः ॥ **लज लजि** । लज्यात् । लञ्ज्यात् । 'लज प्रकाशने' इति । कथादौ ॥ **भर्त्सने चेति** । चाद् भर्जने ॥ तुजि पालने । भाषार्थोयं युजादौ ॥ **गज गजि** । गञ्जा तु मदिरागृहम् ॥ **गज मदने च** । मदनं मदः चित्तविकारः ॥ **वज व्रज** । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववजतुः । वव्रजतुः ॥ **शाड्यन्ता इति** । 'शाड्ऋ श्लाघायाम्' इत्यन्ता इत्यर्थः ॥ **दोपधोयमिति** । तथा च चर्त्वे ष्टुत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वात् 'न न्द्राः' इति द्वित्वनिषेधेन दकारं विहाय टिशब्दस्य द्वित्वे पश्चाद् दकारस्य ष्टुत्वे च अट्टिटिषते आट्टिटदित्यादि सिध्यति । टोपधत्वे तु अटिट्टिषते । आटिट्टदिति स्यादिति भावः ॥ **तोपध इति** । अस्मिंस्तु पक्षे अतिट्टदित्यादि बोध्यम् । हलादिः शेषेण टकारनिवृत्तौ तन्निमित्तस्यापि ष्टुत्वस्य निवृत्तत्वादिति नव्याः ॥ मनोरमायां तु 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाभावाट्टकारद्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिः शेषे अटिट्टिषते आटिट्टदित्यादि सिध्यतीत्युक्तम् ॥ 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति त्वनित्यमिति तदाशयः ॥ **आनट्टे इति** । 'न न्द्राः' इति निषेधो न । तत्र द्वितीयस्येत्यनुवर्तनाद् द्वितीयैकाच एव नदराणां निषेधात् ॥ **घट्ट चलने** । अयं चुरादावपि ॥ **स्फुट** । अयं कुटादावपि ॥ **आनण्ठे इति** । 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुट् ॥ **वण्ठत इति** ॥ सहायं विना चरतीत्यर्थः ॥ **मडि च** । पृथक्पाठादयं वेष्टनेपीत्याहुः । 'मडि भूषायाम्' इत्यग्रे परस्मैपदिषु । 'यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम्' इत्यमरः ॥

२५ ॥ शडि रुजायां सङ्घाते च । शण्डते । २६ ॥ तडि ताडने । तण्डते । २७ ॥ पडि गतौ । पण्डते । २८ ॥ कडि मदे । कण्डते । २९ ॥ खडि मन्थे । ३० ॥ हेडृ होडृ अनादरे । जिहेडे । ३१ । जुहोडे । ३२ ॥ बाडृ आप्लाव्ये । बशादिः । आप्लाव्यमाप्लवः । बाडते । ३३ । द्राडृ ध्राडृ विशरणे । द्राडते । ३४ । ध्राडते । ३५ ॥ शाडृ श्लाघायाम् । शाडते ॥ ३६॥ अथ आटवर्गीयान्तन्नमाप्तेः परस्मैपदिनः । शौटृ गर्वे । शौटति । शुशौट १ । यौट बन्धे । यौटति । २ ॥ म्लेटृ म्रेडृ उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत् । म्लेटति । ३ । म्रेडति । ४ । कटे वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । चकाट । सिचि अतो हलादेर्लघोरिति वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् । ७ । २ । ५ । हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । अकटीत् । ६ ॥ अट पट गतौ । आट । आटतुः । आटुः । ७ । पपाट । पेटतुः । पेटुः । ८ ॥ रट परिभाषणे । रराट । ९ ॥ लट बाल्ये । ललाट । १० ॥ शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । शशाट । ११ ॥ वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः । ववटुः । ववटिथ । १२ ॥ किट खिट त्रासे । केटति । १३ । खेटति । १४ । शिट षिट अनादरे । शेटति । शिशेट । १५ । सेटति । सिसेट । १६ ॥ जट झट सङ्घाते । १८ । भट भृतौ । १९॥ तट उच्छ्राये । २० ॥ खट काङ्क्षायाम् । २१ । णट नृत्तौ । २२ । पिट शब्दसङ्घातयोः । २३ ॥ हट दीप्तौ । २४॥ षट अवयवे । २५ ॥ लुट २६ विलोडने । डान्तोयमित्येके । २७ ॥ चिट परप्रेष्ये । २८ ॥ विट शब्दे । २९ ॥ बिट ३० आक्रोशे । बशादिः । हिटेत्येके । ३१ ॥ इट किट कटी गतौ । एटति । ३२ । केटति । ३३ ॥ कटति । ईकारः श्वीदितो निष्ठायामितीण्निषेधार्थः । ३४ ॥ केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ते च इ ई इति प्रश्लिष्य अयति इयाय ईयतुः ईयुः इययिथ इयेथ । इयाय इयय । दीर्घस्य त्विजादेरित्यामि अयांचकारेत्यादि उदाहरन्ति ।३५॥ माडि भूषायाम् ।३६ ॥

शडि । 'शण्डोऽसुरपुरोहितः' । द्राडृ । विशरणमवयवविभागः ॥ शाडृ । डलयोरैक्यात् शालते इति काश्यपः ॥ शौटृ गर्वे । अस्योणादिषु ईरन्वक्ष्यते । 'तदेतदतिशौटीर्यमौडुलोमेर्न मृष्यति' इति कल्पतरुः । कटे ॥ ह्म्यन्तक्षण । अग्रहीत् । टुवम् । अवमीत् । 'हय गतौ '। अहयीत् ॥ क्षणु हिंसायाम् । अक्षणीत् ॥ श्वस प्राणने । अश्वसीत् ॥ जागृ निद्राक्षये । अजागरीत् ॥ ण्यन्ते छन्दसि 'नोनयतिध्वनयाति–' इत्यादिना चङि निषिद्धे औनयीदिति उदाहरणम् । टुओश्वि । अश्वयीत् ॥ इडादौ सिचीति ॥ इडादौ किम् । दह भस्मीकरणे । अधाक्षीत् ॥ किट खिट । 'इट किट' इति किटिर्गतौ पठिष्यते । इह पाठस्त्वर्थभेदात् ॥ जट झट । जेटतुः जझटतुः । इह त्वादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । खट । 'अशूप्रुषिलटिखाटिकाणिविशिभ्यः क्वन्' खट्वा ॥ णट नृत्तौ । प्रणटति । णोपदेशपर्युदासे नाटीति सवृद्धिकनिर्देशेन 'नट अवस्यन्दने' इति चौरादिकस्यैव ग्रहणादयं णोपदेश एव । हट दीप्तौ । हाटकं सुवर्णम् । 'संज्ञायां च' इति ण्वुल् । बाहुलकादस्त्रियामपि ॥ षट । पचाद्यजन्तात् टाप् 'सटा जटाकेसरयोः' ॥ चिट । 'सर्वधातुभ्यः' इति औणादिक इन् । चेटिः 'कृदिकारात्' इति ङीष् । चेटी ॥ विट । इगुपधलक्षणः कः । विटः ॥ इयायेति । द्वित्वे कृते णलि वृद्धौ सत्यामायादेशः । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ् ॥ ईयतुरिति । द्वित्वे कृते 'एरनेकाच' इति यणं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः । ततो 'अचि श्नुधातु-' इतीयङ् । एकादेशस्य पुर्वान्तत्वेन अभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यनेनेत्येके । केचित्तु 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति दीर्घं बाधित्वा यण् । न चेह समानाश्रयत्वं नेति वाच्यम् । अभ्यासोत्तरस्येकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन तयोः समानाश्रयत्वात् । अत एव ईयतुरित्यत्र 'इणो यण्' इति यणि ततो 'दीर्घ इणः किति' इत्यभ्यासदीर्घो विधीयते । अन्यथा सूत्रमिदं निर्विषयं स्याद् । अभ्यासाभावादित्याहुः ॥ स्यादेतत् । णल्थलोस्त्वभ्यासस्येयङ् दुर्लभः । तस्मिन्कर्तव्ये 'अचः परस्मिन्' इति

कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् । ३७ ॥ मुड प्रुड मर्दने । ३८॥ चुडि अल्पीभावे । ३९ ॥ मुडि खण्डने । मुण्डति । ४० ॥ पुडि चेत्येके । पुण्डति । ४१ ॥ रुटि लुटि स्तेये । रुण्टति । ४२ ॥ लुण्टति । ४३ ॥ रुठि ॥ ४४ लुठि इत्येके । ४५ ॥ रुडि ४६ लुडीत्यपरे । ४७ ॥ स्फुटिर् विशरणे । इरित्त्वादङ्वा । अस्फुटत् । अस्फोटीत् । ४८ ॥ स्फुटीत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम् । स्फुण्टति । ४९ ॥ पठ व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत् । अपाठीत् । ५० ॥ वठ स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ । ५१ ॥ मठ मदनिवासयोः । ५२ ॥ कठ कृच्छ्रजीवने । ५३ ॥ रट परिभाषणे । ५४ । रठेत्येके । ५५ ॥ हठ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति । जहाठ । ५६ ॥ रुठ ५७ लुठ ५८ उठ उपघाते । ओठति । ५९ ॥ ऊठेत्येके । ऊठति । ऊठांचकार । ६० ॥ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । ६१ ॥ शठ कैतवे च । ६२ ॥ शुठ प्रतिघाते । शोठति । ६३ ॥ शुठीति स्वामी । शुण्ठति ६४ ॥ कुठि च । कुण्ठति । ६५ ॥ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ६६ ॥ शुठि शोषणे । ६७ । रुठि ६८ लुठि गतौ । ६९ ॥ चुड्ड भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुड्डति । चुचुड्ड । ७० ॥ अड्ड अभियोगे । अड्डति । आनड्ड । ७१ ॥ कड्ड कार्कश्ये । कड्डति । ७२ ॥ चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः तेन क्विपि चुत् अत् कत् इत्यादि ॥ क्रीडृ विहारे । चिक्रीड । ७३ ॥ तुडृ तोडने । तोडति । तुतोड । ७४ ॥ तूड इत्येके । ७५ ॥ हुडृ ७६ हूडृ ७७ होडृ ७८ गतौ । हुड्यात् । हूड्यात् । होड्यात्॥ रौडृ अनादरे । ७९ ॥ रोडृ ८० लोडृ उन्मादे । ८१ ॥ अड उद्यमे । अडति । आड । आडतुः । आडुः । ८२ ॥ लड विलासे । लडति । ८३ । डलयोरेकत्वस्मरणाल्लतीति स्वाम्यादयः ॥ कड मदे । कडति । ८४ । कडि इत्येके । कण्डति । ८५ । गडि वदनैकदेशे । गण्डति । ८६ । इति टवर्गीयान्ताः ॥ अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत् । तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिट् । तितिपिषे । तेप्ता । तेप्स्यते ॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११॥ इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ् आत्मनेपदपरः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्त्वान्न गुणः । । तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि झलो झलीति सलोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत । १ ॥ तेपते । तितेपे । २ ॥ तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे ३ । तिष्टेपे ।

वृद्धिगुणयोः स्थानिवद्भावेन ‘ असवर्णे ’ इति प्रतिषेधादिति चेत् ॥ मैवम् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः । ननु नास्ति सामर्थ्यम् इयर्ति इयृत इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । ‘ न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति ’ । अन्यथा हि ‘ अभ्यासस्यार्त्तौ ’ इति ब्रूयात् ॥ एवं चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते ततो वृद्धिगुणयोः सतोः णलि आय थलि एथ । इट्पक्षे तु अयिथेति स्यादित्याशङ्कापि न कार्या । ‘ अभ्यासस्यासवर्णे ’ इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ एता । एष्यति ‘ अकृत्सार्व– ’ इति दीर्घः । ईयात् । ऐषीत् ॥ कुडि । वैकल्यमविवेकः । तुडृ । तोडनं दारणं हिंसनं च ॥ रोडृ लोडृ । उन्मादश्चित्तविभ्रमः॥ गडि वदनैकदेशे । टवर्गीयप्रकरणादिह पाठस्तु उचितः । अन्तत्यादिषु तु ‘ पञ्चैते न तिङ्विषया ’ इति मतान्तरं बोधयितुं प्रसङ्गादुपन्यस्तम् ॥ तिपृ तेपृ ॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ‘ इको झल् ’ ‘ हलन्ताच्च ’ इति वर्तते ‘ असंयोगाल्लिट् कित्– ’ इत्यतः किदिति च । तदाह इक्समीपादित्यादि ॥ इकः किम् । यक्षीष्ट । सति कित्त्वे संप्रसारणं स्यात् ॥ आत्मनेपदेति किम् । अद्राक्षीत् । कित्त्वे सति

तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे ॥ तेपृ कम्पने च । ४ ॥ ग्लेपृ दैन्ये । ग्लेपते ५ ॥ टुवेपृ कम्पने । वेपते । ६॥ केपृ ७ गेपृ ८ ग्लेपृ च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी। मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः । ९ ॥ मेपृ १० रेपृ ११ लेपृ १२ गतौ ॥ त्रपूष् लज्जायाम् । त्रपते ॥ तॄफल भजत्रपश्च । ६ । ४ । १२२ ॥ एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदित्त्वादिड्वा । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट । १३ ॥ कपि चलने । कम्पते । चकम्पे । १४ ॥ रबि १५ लबि १६ अबि शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे॥ लबि अवस्रंसने च । १७॥ कबृ वर्णे । चकबे । १८ ॥ क्लीबृ अधाष्टर्ये । चिक्लीबे । १९ ॥ क्षीबृ मदे । क्षीबते २० ॥ शीभृ कत्थने । शीभते । २१ ॥ चीभृ च । २२ ॥ रेभृ शब्दे । रिरेभे । २३ ॥ अभिरभी क्वचित्पठ्येते । अम्भते । २४ । रम्भते । २५ ॥ ष्टभि २६ स्कभि प्रतिबन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते । उदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । स्तन्भेरिति षत्वं तु न भवति । श्रुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्बीजं तु उदःस्थास्तम्भोरिति पवर्गीयोपधपाठः स्तन्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते ष्टम्भते । टष्टम्भे ॥ २७ ॥ जभी जृभि गात्रविनामे ॥ रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ॥ एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्ट । २८ । जृम्भते । जजृम्भे । २९ ॥ शल्भ कत्थने । शशल्भे । ३० ॥ वल्भ भोजने । दन्तोष्ठ्यादिः । ववल्भे ॥ ३१ ॥ गल्भ धाष्टर्ये । गल्भते ३२ ॥ श्रम्भु प्रमादे । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्रम्भते ॥ ३३॥ ष्टुभु स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट।३४॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ गुपू रक्षणे ॥ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । ३ । १ । २८॥ एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे। पुगन्तेति गुणः ॥ सनाद्यन्ता धातवः । ३।१।३२॥ सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वाल्लडादयः ।

'ह्रजिद्दशोर्झल्यमकिति'इत्यम् न स्यात्। आत्मनेपदपरत्वं सिच एव विशेषणम् न तु लिङः, लिङ्स्थानिकस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वासंभवात् ॥ **तेपृ कम्पने च** । चकारात्क्षरणार्थस्य लाभादस्य पूर्वत्र पाठस्त्यक्तुं शक्यः । केचित्तु **तिपृ देपृ** इति पठन्ति ॥ टुवेपृ । वेपथुः ॥ **केपृ गेपृ ग्लेपृ च** । योगविभागात्पूर्वोत्तरार्थौ चकारेणानुकृष्येते । तदाह—**चात्कम्पने गतौ चेति** । योगविभागसामर्थ्यादेव अर्थद्वयलाभे चकारो व्यर्थ इत्यन्ये ॥ **पुनः पाठ इति** । दैन्ये पठितस्य कम्पनाद्यर्थलाभार्थमिति भावः ॥ **तॄफल** ॥ तरतेरकारस्य गुणशब्देन भावितत्वात्फलभजोर्वैरूप्यसंपादकादेशादित्वात् त्रपतेस्त्वेकहल्मध्यस्थत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् ॥ तेरतुः । तेरुः । फेलतुः । फेलुः । भेजतुः । भेजुः॥ **अबि शब्दे** । अस्माद्'गुरोश्च हल'इति अप्रत्यये अम्बाशब्दः। तिस्रः अम्बा अकारोकारमकारात्मकाः शब्दा यस्य इति बहुव्रीहौ 'शेषाद्विभाषा'इति कप्रत्यये त्र्यम्बक इत्येके॥ केचित्तु त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्येति विगृह्णन्ति ॥ **अभिरभी इति**। 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इत्यधिकारे 'उदके नुम्भौ च' इति वक्ष्यमाणत्वाद् धात्वन्तरेणापि अम्भःशब्दः सिध्यतीति बोध्यम् । अम्भस्तोयम् । तस्यापत्यमाम्भिः भीष्मः । 'अम्भसो लोपश्च' इति बाह्वादिपाठादिञि सलोपः । **तद्बीजं तु इति** । पूर्वसवर्णप्रवृत्तेः षत्वाप्रवृत्तेश्च बीजमित्यर्थः ॥ **रधिजभोरचि** ॥ रन्धयति । परापि वृद्धिर्नित्येन नुमा बाध्यते ॥ अचीति किम् । रद्धा । जब्धा ॥ **सनाद्यन्ताः** ॥ **सनादय इति** ॥ सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्किप् णिज्यङौ तथा ॥ यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥ **धातुत्वादिति** । प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वादित्यर्थः । 'सुप्तिङन्तम्' इत्यनेन 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापितत्वाद्विशिष्टस्य धातुसंज्ञाल-

गोपायति ॥ **आयादय आर्धधातुके वा ३ । १ । ३१** ॥ आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥ **कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५** ॥ कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ॥*॥ कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥*॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः ॥ **आर्धधातुके । ६ । ४ । ४६** ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **अतो लोपः । ६ । ४ । ४८** ॥ आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे गोपायाञ्चकार । गोपायाम्बभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वाद्वेट् । जुगोपिथ । जुगोप्थ । गोपायिता । गोपिता । गोप्ता । गोपाय्यात् । गुप्यात् । अगोपायीत् । अगोपीत् । अगौप्सीत् ॥ १ ॥ धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि । जप २ जल्प ३ व्यक्तायां वाचि ॥ जप मानसे च । ४ ॥ चप सांत्वे । ५ ॥ षप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । ६ ॥ रप ७ लप व्यक्तायां वाचि । ८ ॥ चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ॥ ९ ॥ तुप १० तुम्प ११ त्रुप १२ त्रुम्प १३ तुफ १४ तुम्फ १५ त्रुफ १६ त्रुम्फ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्त्वाभावान्नलोपो न । किदाशिषीति कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् । प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरीति पारस्करादिगणे पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न । प्रतौतुम्पीति । त्रोपति त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः अन्ये सरेफाः आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः ततो द्वितीयान्ताः अष्टावप्युकारवन्तः । १७ ॥ पर्प १८ रफ १९ रफि २० अर्ब २१ पर्ब २२ लर्ब २३ बर्ब २४ मर्ब २५ कर्ब २६ खर्ब २७ गर्ब २८ शर्ब २९ षर्ब ३० चर्ब गतौ । आद्यः प्रथमान्तः ततो द्वौ द्वितीयान्तौ तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्बति । लर्बति । बर्ब-

---

भाय अस्मिन् सूत्रे अन्तग्रहणं कृतम् । ' भूवादयो धातवः ' इत्यस्यानन्तरं ' सनाद्यन्ताश्च ' इति न सूत्रितम् । ' सनादयो द्वादश एव ' इति निर्धारणाभावापत्तेः । ' सनाद्यन्ता धातवः ' इत्यस्यानन्तरं तु ' भूवादयश्च ' इति पठित्वा धातव इत्येतत्तत्र त्यक्तुं शक्यम् ॥ **आयादयः** ॥ आयेयङ्णिङ इत्यर्थः । विवक्षायामिति । परसप्तम्यां तु 'आर्धधातुकोपदेशकाले यदन्तम् ' इत्युपदं वक्ष्यमाणं न संगच्छेतेति भावः ॥ अन्ये तु ' गुपू रक्षणे' इत्यस्मात् क्तिनि पश्चादायप्रत्यये गोपायतिरित्यनिष्टं प्रसज्येत । विवक्षायामित्युक्ते तु आयप्रत्यये कृते क्तिनं बाधित्वा ' अप्रत्ययात् ' इत्यकारप्रत्यये टापि च गोपाया धूपायेति सिध्यतीत्याहुः ॥ **कास्प्रत्यया** ॥ अमन्त्रे किम्—कृष्णो नोनाव ॥ ' अच्छन्दसि ' इति तु नोक्तम् । मन्त्रभिन्ने छन्दसि आम इष्टत्वात् । यथा ' पुत्रमामन्त्रयामास ' । प्रत्ययान्तत्वादाम् । ' अथाह शुनःशेप ईक्षांचक्रे ' । ' इजादेश्च ' इत्याम्॥ इह चुलुम्पचकास्दरिद्रादिभ्य आमो अप्राप्तौ 'कास्यनेकाच्' इति वार्तिकमारभ्यते ॥ **प्रत्ययग्रहणमपनीयेति** । अन्यथा ' अ इव आचरति अति अस्य लिटि औ अतुः ' इत्यादि वक्ष्यमाणं न सिध्येदिति भावः ॥ अन्ये तु भाष्यवार्तिकयोः ' प्रत्ययग्रहणमपनीय ' इत्यनुक्त्या प्रत्ययान्तादेकाचोऽप्याम् भवत्येव । अ इवाचरति इत्याचारे क्विपि लिटि आंचकार, आंचक्रतुरित्यादीत्यहुः ॥ **अतो लोपः** ॥ ' अनुदात्तोपदेश ' इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्तते । तदाह—**आर्धधातुकोपदेशे इत्यादि** ॥ उपदेशे इति किम् ॥ **अय पय गतौ** । आभ्यां क्विपि 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ' इति वार्तिकात् 'लोपो व्योः' इति यलोपे ' अतो लोपः ' इति लोपो माभूत् । अत् यत् । इह ' ह्रस्वस्य पिति ' इति तुक् ॥ आर्धधातुके परं इति किम् । कथयति । वृद्धौ कर्तव्यायाम् ' अचः परस्मिन् ' इति स्थानिवत्त्वं यथा स्यात् ॥**गोपायामिति**॥ नन्विह आयप्रत्ययस्यादन्ततामाश्रित्य लोपकरणे फलाभावादुच्चारणार्थ एव तत्राकारोऽस्त्विति चेत् ॥ अत्राहुः । ' गोपायतं न ' इत्यत्र

ति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति । ३१ ॥ कुबि आच्छादने । कुम्बति । ३२ ॥ लुबि ३३ तुबि अर्दने । लुम्बति । तुम्बति । ३४॥ चुबि वक्त्रसंयोगे । चुंबति ३५॥ षृभु षृम्भु हिंसार्थौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । ३६ ॥ सृम्भति । ससृम्भ । सृम्भ्यात् । ३७ ॥ षिभु ३८ षिम्भु इत्येके । सेभति । सिम्भति ॥ ३९ ॥ शुभ ४० शुम्भ भाषणे । भासने इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ ४१ ॥ अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश घिणि घुणि घृणि ग्रहणे।नुम् ष्टुत्वम् घिण्णते । जिघिण्णे॥१।घुण्णते जुघुण्णे ॥२।घृण्णते जघृण्णे ॥३॥ घुण ४ घूर्ण भ्रमणे। घोणते।घूर्णते । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ । ५ ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च ॥ पन च ॥ स्तुतावित्येव सम्बध्यते पृथङ्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतवेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायाञ्चकार । पेणे । पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । ६ । पनायति । पनायाञ्चकार । पेने । ७॥ भाम क्रोधे । भामते । बभामे । ८ ॥ क्षमूष् सहने । क्षमते । क्षचमिषे । चक्षंसे । चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे ॥ **म्वोश्च । ८ । २ । ६५ ॥** मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे । चक्षण्महे । क्षमिष्यते । क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि । क्षमिषीष्ट । क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षंस्त ॥ ९ ॥ कमु कान्तौ । कान्तिरिच्छा ॥ **कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ॥** स्वार्थे । ङित्वात्तङ् । कामयते ॥ **अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु । ६ । ४ । ५५ ॥** आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाञ्चक्रे । आयादय आर्द्धधातुके वा । चकमे । कामयिता । कमिता । कामयिष्यते । कमिष्यते ॥ **णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ॥** ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे । काम्इअतेति स्थिते । **णेरनिटि । ६ । ४ ।५१ ॥** अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् ।

गोपायशब्दस्य धातुत्वात् धातोरन्त उदात्तो भवति, ततः शबकारेणैकादेशोपि'एकादेश उदात्तेन'इत्युदात्त एव, तकाराकारस्तु 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात्' इत्यनुदात्तः । ततश्च 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितो भवति । 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति न इत्यस्य एकश्रुतिः । आयप्रत्ययस्य अनदन्तत्वे नेदमिष्टं सिध्यतीति ॥ स्तुतावेवेति । भट्टिस्तु व्यवहारेपि प्रायुङ्क्त 'न चोपलेभे वणिजां पणायाम्' इति ॥ वणिजां व्यवहारमित्यर्थः । 'अप्रत्ययात्' इति आयप्रत्ययान्तादकारप्रत्यये टाप् । **चक्षंसे इति** । इह 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति उपधादीर्घो न कृतः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति स्थितस्य गतिमुत्प्रेक्षयन्ति ॥ **कमु कान्तौ** ॥ अस्य णिङभावे 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पः । कमित्वा । कान्त्वा । निष्ठायां तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधात्कान्तः ॥ **अयामन्ता** ॥ 'नामन्त' इति सूत्रितेपि 'णेरनिटि' इति वक्ष्यमाणलोपस्य निषेधे गुणायादेशयोः सतोः कामयांचक्रे इत्यादिरूपाणि सिध्यन्त्येव । तथापि 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्येवमर्थमायादेशवचनम् । प्रस्तनय्य । संगमय्य । न ह्यत्र गुणायादेशौ लभ्येते ॥ आम्—कारयामास ॥ अन्त—गण्डयन्तो मण्डयन्तः । 'तृभूवहिवसिसाधिगडिमडिजिन्दिभ्यश्च' इत्यौणादिको झच् । 'झोऽन्तः' ॥ 'स्पृहिगृहि—' इत्यालुच् । स्पृहयालुः ॥ 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्यः' इत्यौणादिक आय्यः । स्पृहयाय्यः । 'स्तनिहृषिपुषि—' इत्यौणादिक इत्नुच् । स्तनयित्नुः ॥ 'णेश्छन्दसि' इति इष्णुच् । वीरुधः पारयिष्णवः ॥ **णिश्रिद्रु** ॥ च्लेः सिचोपवादः ॥ **णेरनिटि** ॥ णेरिति णिङ्णिचोर्ग्रहणम् ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् । 'अनिटि' इत्यनेनाधिकृतम् 'आर्धधातुके' इत्येतद्विशेष्यते । 'यस्मिन्विधिः'

परत्वादेरनेकाच इति यणि प्राप्ते॥ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् ॥*॥ णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्त्वनिटीतिवचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः तथा चेयङादेरपवाद एवायम् । इयङ्, अततक्षत्। यण्, आटिटत्। गुणः, कारणा । वृद्धिः,कारकः । दीर्घः, कार्यते॥ **णौचङ्युपधाया ह्रस्वः।७।४।१॥** चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ **चङि । ७ । १ । ११ ॥** चङि परे अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य ॥ **सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । ७।४। ९३ ॥** चङ्परे इति बहुव्रीहिः। स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत्, तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याऽभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् नाग्लोपेऽसति।अथवाङ्गस्येति नावर्तते।चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत्॥**सन्यतः।७।४।७९॥**अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि॥**दीर्घो लघोः।७। ४ । ९४ ॥** लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङभावपक्षे॥

इति तदादिविधिः । 'अतो लोपः' इत्यस्माल्लोप इति चानुवर्तते तदाह । **अनिडादावित्यादि ॥ यणि प्राप्त इति ॥** ननु परत्वादियङ्यणादिविधयो यथासंभवमत्र सन्तु नाम, तेषु स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणेन ग्रहणाल्लोपो भविष्यतीति चेत् । नैव शङ्क्यम् । इयङादेशे ह्यन्त्यलोपः प्रसज्येतेति दोषः स्यात् । एतच्च 'अतो लोपः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥ न चात्र कारणा कारक इत्यादौ गुणवृद्ध्योः कृतयोरन्तरङ्गत्वादयायादेशयोः कृतयोरन्त्यस्य लोपः प्राप्नोतीति कथमियङादेशे एव दोष उक्त इति शङ्क्यम् । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इत्ययायौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीति भाष्याशयात् ॥ **ण्यल्लोपाविति** । णिलोप इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन । अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यामिति विवेकः ॥ णिलोपस्य निरवकाशत्वेन वार्तिकस्योक्तिसंभव एव नास्तीत्यत आह–**पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमिति** । तत्र 'तितुत्र–' इतीण्निषेधादिति भावः । **वचनसामर्थ्यादिति** ॥ अयं भावः–णेः' इत्येतावति सूत्रे कृतेऽपि 'आर्द्धधातुके' इत्यनुवृत्त्या आर्धधातुके परतः प्रवर्तमानो णिलोप इयङ्यणादिभिर्बाधितः सन् परिशेषात् क्तिच्येव स्यादिति 'अनिटि' इत्यस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत । तथा चानिडार्धधातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु क्तिजन्तमेवेति ॥ **अयमिति** ॥ णिलोप इत्यर्थः । अलोपांशे तु वचनमपेक्षितमेव । तेन चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धिः चिकीर्ष्यादित्यत्र 'अकृत्सार्व–' इति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन 'अतो लोपः' इति लोपो भवतीत्याह ॥ **णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः** ॥ उपधायाः किम् । अचकाङ्क्षीत् ॥ **सन्वल्लघुनि** ॥ 'चङ्परे' इत्येतावतैव णिरिति न लभ्यते । श्रिद्रुस्रुवामपि चङ्परत्वादत आह । **अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति ॥ अङ्गस्याभ्यास** इति । 'अङ्गस्य ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यास' इत्यर्थः ॥ **अङ्गस्येति नावर्ततइति** । अस्मिंस्तु व्याख्याने 'चङ्परे' इत्येतावतैव णिरिति लभ्यते । श्रिद्रुस्रुषु परेषुं अङ्गत्वासंभवादतो व्याचष्टे–**चङ्परे णौ यदङ्गमिति** । 'चङ्परे' इत्यस्यैव व्याख्यानं णाविति ज्ञेयम् ॥ **अनग्लोपे किम्** । 'अचकथत् ॥ **सन्यतः** ॥ 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः 'अभ्यासस्य' इति, 'भृञामित्' इत्यत इद्ग्रहणं चानुवर्तते तदाह । **अभ्यासस्येत्यादि** ॥ तपरकरणं किम् । पापच्यते सन् । पापचिषते ॥ न च 'सनि योऽभ्यासः सन्निमित्तः' इति विज्ञानात्तपरकरणाभावेपि नोक्तातिप्रसङ्गः । अभ्यासस्येह यन्निमित्तत्वादिति वाच्यम् । तादृशविवक्षायामधीषिषति प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः ॥ न हि कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते । यद्याश्रीयेत तर्हि 'द्विर्वचनेचि' इति निषेधेन रिस्शब्दस्य द्वित्वाप्रवृत्तावरिरिषतीत्यादि न सिध्येत् ॥ नन्वेवं पिपक्षतीत्यादावव्याप्तिरभ्यासस्य सन्परत्वाभावात् । न च 'येन नाव्यवधानन्यायेन सन्प्रवृत्त्या व्यत्रहितेप्यभ्यासस्येत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । प्रतीषषतीत्यादावभ्यासस्याव्यवहितसन्परत्वसंभवादुक्तन्यायप्रवृत्तेरिति चेत् ॥ अत्राहुः । सना धातुमाक्षिप्य 'सनि यो धातुः सन्नन्तस्तदीयाभ्यासस्य' इति व्याख्याने नोक्तदोषः । न च 'सनि परे अभ्यासस्य' इति यथाश्रुतं परित्यज्योक्तव्याख्याने किं मानमिति वाच्यम् । तपरकरणस्यैव तत्र मानत्वात् । किं च अकारग्रहणमपि तत्र मानम् । अन्यथा सनीत्येव ब्रूयात् । तावताप्यधीषिषतीत्यादावित्वप्रवृत्तिसिद्धेरिति ॥ **दीर्घो लघोः ॥ लघोरभ्यासस्येति** ॥ ननु अज्झलसमुदायस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञा दुर्लभा

कमेश्चलेश्चङ्क्तव्यः ॥ * ॥ णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत । १० ॥ संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ॥ तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाश्चिवति माधवः ॥ १ ॥ चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ॥ किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाश्चिवदं द्वयम् ॥ २ ॥ वस्तुतोऽङ्गस्याऽवयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् । ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥ चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्य-

---

'ह्रस्वं लघु' इति सूत्रितत्वात् ॥ नैष दोषः । इमे हि न समानाधिकरणे षष्ठ्यौ, किं तु व्यधिकरणे । तथा चाभ्यासावयवस्य लघोर्दीर्घ इत्यर्थः ॥ 'लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सर्वमिहानुवर्तते ॥ तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयं तदाह-**सन्वद्भावविषय इति** ॥ 'हलादेः' इति प्राचोक्तमिहोपेक्षितम्, निष्प्रमाणत्वात् । न हि मुनित्रयोक्तिं विना 'हलादेः' इति व्याख्यातुमुचितम् । न चैवमौन्दिददत् आट्टिटदित्यादौ दीर्घः स्यादिति शङ्क्यम् । अङ्गलघ्वोरुभयोरपि णिचं प्रति विशेष्यत्वे दीर्घस्य तत्राप्राप्तेः । चङ्परे हि यदङ्गम् उन्द इति न तदीयोऽभ्यासः, न वा चङ्परणिच्परं यल्लघु तत्परः ॥ एतेन आट्टिटदित्यादिभाष्योदाहरणमेव 'हलादेः' इति व्याख्याने प्रमाणमिति केषांचिदुत्प्रेक्षापि प्रत्युक्ता ॥ दीर्घाप्राप्त्यैवोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वात् ॥ लघोः किम् 'क्ष्णु हिंसायाम्' । अचिक्ष्णवत् ॥ शास्त्रेऽस्मिन् 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षद्वयमप्यस्ति जातिव्यक्तिपक्षवत् । तथा च 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यस्य 'सन्वल्लघुनि' इत्यादिना सह पक्षद्वयेपि एकवाक्यता समानैव । तथापि 'कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता । यथोद्देशपक्षे तु वाक्यैकवाक्यता' इत्यस्ति विशेषः ॥ तत्रेदानीं कार्यकालपक्षपाति माधवमतं तावद्व्याचष्टे 'संज्ञायाः' इत्यादिना श्लोकद्वयेन । **अङ्गं यत्रेति** । अयं भावः । 'सन्वल्लघुनि,' 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रद्वये अङ्गस्येत्यनुवर्तते । अभ्यासस्येति च । तेनाङ्गस्य ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितम् । 'द्वे' इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याह्रियते । तच्च कृदन्तं तद्योगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी । तेन यत्राङ्गं द्विरुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ स्तः इति । अचीकरत् । अपीपचत् ॥ युक्तं चैतत् । अङ्गस्येति षष्ठ्या कारकविभक्तित्वसंभवे तदुपेक्ष्य शेषषष्ठीत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ **नाङ्गं द्विरुच्यते इति** । एवं चाचचकासत् । आर्तथपत् । और्णुनवद् इत्येव भवतीति भावः ॥ **अवयवः कश्चिदिति** । हलादेः प्रथमावयवो द्विरुच्यते अनादेस्तु द्वितीयावयव इत्यर्थः ॥ अङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ विधियमानौ एकाच्त्वे फलितौ । किं च । अस्मिन्पक्षे 'एकाचः' इत्यङ्गस्य विशेषणं शब्दतोपि सुलभम् 'एकाचो द्वे' इत्यधिकारादित्याशयेनाह-**तस्मादेकाश्चिवति** । स्यादेतत् । उक्तरीत्या ह्रस्वहलादिशेषचुत्वादीन्यपि अनेकाक्षु न स्युः । न चेष्टापत्तिः । दिद्रासति । दिदरिद्रासति जिगणयिषतीत्यादिलक्ष्यस्य सर्वसंमतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत इति चेत् ॥ तर्हि इहापि स एवोचितः । अर्थाधिकारपक्षस्यैवाभ्यर्हितत्वाद् वृत्त्यादिषु स्वीकृतत्वाच्चेति अभिप्रेत्याह-**वस्तुत इति** ॥ **ऊर्णौ दीर्घ इति** । स्यादित्यपकृष्यते । और्णुनवत् इह सन्वद्भावस्तु नोपयुज्यते णौ कृतस्यादेशस्य स्थानिवद्भावेन निषेधेन वा नुशब्दस्य द्वित्वे सति अभ्यासे अवर्णाभावादिति भावः ॥ **अर्थापयताविति** । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिच्यापुगागमे ततश्च च्लेश्चङि दीर्घस्य 'सन्वत्–' इतीत्वस्य च प्रवृत्तौ आर्तीथपदित्येव भवतीति भावः ॥ 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' इत्यस्य तु चङ्परे णौ आर्तथतेति भवति, न तत्र दीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्तिरिति चुरादौ स्फुटीभविष्यति ॥ **उभयमिति** । दीर्घः सन्वच्चेत्येतद्द्वयमित्यर्थः ॥ **न स्यात् स्याच्च व्यवस्थयेति** । 'चङ्परे णौ यल्लघु' इति व्याख्याने न स्यात् । 'चङ्परे णौ यदङ्गम्' इति व्याख्याने तु स्यात् । एवं च अचचकासत् । अचीचकासदिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः ॥ ननु यथा चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने 'येन नाव्यवधान-' न्यायेन अपीपचदित्यादावेवे उभयं भवति न त्वनेकव्यवाये अचचकासदित्यादौ तथा न्यायसाम्येन 'लघुनि योऽभ्यासः' इत्यत्राप्येकेनैव व्यवायस्य स्वीकार्यत्वादचिक्ष्णवदित्यादौ 'सन्वत्' इतीत्वं न स्यादिति चेत् । अत्राहुः । 'अत्स्मृदृत्वर-' इतीत्वापवादेन अत्ववचनेन तुल्यजातीयापेक्षेण संयोगस्य व्यवधानेपि इत्त्वस्य ज्ञापितत्वान्नोक्तदोषः । अत एव 'दीर्घो लघो' इति सूत्रे 'लघोः' इति सार्थकम् ॥ माधवोपि 'जागृ धातौ' इत्यमेवाह। एवं च वदन् यथोद्देशपक्षमेवाशिश्रियत् ॥ तथा च ऊर्णुधातोः यत्तेनोक्तमौर्णुनवदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति 'चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासः' इति सूत्रार्थात् । अत्र तु अङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्येत्यादि ॥ तत्र तस्यापि आग्रहो नास्तीति गम्यते ॥ अत एव चकास्तावचीचकासदित्युदाजहार ॥ तथा च मतभेदाभिप्रायेण पूर्वापरग्रन्थविरोधः समाधेय इति ॥ कातन्त्रपरिशिष्टे त्वित्वदीर्घयोः अजीजागरदित्युदाहृतम् ॥ तन्मतद्वयमप्यसम-

वस्थया । णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥ इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् । णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥ अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः ॥ अण १ रण २ वण ३ भण ४ मण ५ कण ६ क्वण ७ व्रण ८ भ्रण ९ ध्वण शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः । ववणिथ । १० ॥ धणिरपि कैश्चित्पठ्यते । धणति ॥ ओणृ अपनयने । ओणति । ओणाञ्चकार । ११ ॥ शोणृ वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण । १२ ॥ श्रोणृ सङ्घाते । श्रोणति । १३ ॥ श्लोणृ च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः । १४ ॥ पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । प्रैणृ इति क्वचित्पठ्यते । पिपैण । १५ ॥ ध्रण शब्दे । उपदेशे नान्तोयम् रषाभ्यामिति णत्वम् । ध्रणति । नोपदेशफलं यङ्लुकि, दन्ध्रन्ति । १६ । बणेत्यपि केचित् । बेणतुः बेणिथ । १७ ॥ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान।१८॥ ष्टन वन शब्दे । स्तनति । १९ ॥ वनति । २० ॥ वन षण सम्भक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति ससान सेनतुः ॥ ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥ जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति । सायात् । सन्यात् । २१ ॥ अम गत्यादिषु । कनीदीप्तिकान्तिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन ग्रहः । अमति । आम । २२ ॥ द्रम हम्म मीमृ गतौ । द्रमति । दद्राम । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अद्रमीत् । २३॥हम्मति । जहम्म।२४॥मीमति । मिमीम॥अयं शब्दे च।२५॥ चमु २६ छमु २७ जमु २८ झमु२९अदने ॥ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ॥ एषामचो दीर्घः स्याच्छिति ॥ आङि चम इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् ॥ जिमिं केचित्पठन्ति । जेमति॥ क्रमु पादविक्षेपे ॥ वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ।३। १।७०॥ एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ॥ क्रमः परस्मैपदेषु । ७ । ३ । ७६ ॥ क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु ।

वादुपेक्ष्यम् ॥ व्यवस्थामेव विवृणोति—**णेरिति** । संनिहितमिति हेतुगर्भविशेषणं 'लघुनि'इत्येतत् णेर्विशेष्यं भवति । संनिहितत्वादित्यर्थः ॥ **अङ्गमेवेति** । अस्य चङ्परे इत्यत्र आदेशरूपचङंशे आकाङ्क्षाभावेपि णाविति प्रत्ययांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वादिति हेतुः स्पष्ट एवेति भावः॥ **कैयटेनैवेति** । तथा च एकं हरदत्तमतम्। अपरं तु, कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः ॥ चङ्पर इत्यावर्त्य अग्लोपविशेषणतयापि योजितम् । तस्य फलमाह । **णेरिति** । श्रिद्रुस्रुषु परतो अग्लोपित्वासंभवादिहापि 'चङ्परे' इत्येतावतैव णाविति लभ्यते इति बोध्यम् ॥ **अगितामपीति** । पचिकमिशाकिप्रभृतीनामित्यर्थः । नहीत्संज्ञकादौ लोपो णिचं प्रतीक्षत इति भावः ॥ **नोपदेशफलमिति** । अनुस्वार इत्यर्थः । **दंध्रन्तीति** । 'नुगतोनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासस्य नुक् ॥ **गत्यादिष्विति** । गतिशब्दसंभक्तिष्वित्यर्थः ॥ **मीमृ** । ऋदित्फलं तु 'नाग्लोपि—' इति निषेधः । अमिमीमत् ॥ **ष्ठिवुक्लमु** । ष्ठीवति । क्लाम्यति ॥ **आङि चम इति** । 'ष्ठिवुक्लमुआचमाम्' इति वृत्तिकारोक्तपाठोऽयुक्त इति भावः ॥ **जिमिं केचिदिति** । तथा च जेमनमिति भोजने प्रयुज्यते ॥ **वा भ्राश** ॥ उभयत्रविभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमिः, क्लमित्रसी च दिवादी ॥ तेभ्यो नित्यं प्राप्ते चारम्भात् ॥ भ्राश्टृ भ्लाशृ दीप्तौ । फणादावेतौ ॥ 'भ्रमु चलने' भ्वादिः ज्वलादिः फणादिरपि मनोरमायां पठ्यते, तद्भ्रमसादिति नव्याः ॥ 'भ्रमु अनवस्थाने' । दिवादिः पुषादिः शमादिः, तत्र भ्वादेः भ्रम्याति भ्रमति । शमादेस्तु श्यनि दीर्घे भ्राम्यतीति त्रैरूप्यम् । क्लमु ग्लानौ । त्रसी उद्वेगे । त्रुट छेदने । लष कान्तौ ॥ क्रमः॥ 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्–' इत्यतोऽनुवर्तनादाह-**परस्मैपदे शितीति** । परस्मैपदे किम् । उपक्रमते । परा-

क्रामतु॥ **स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते** ।७।२।३६॥अत्रैवेट्। अक्रमीत्।३०॥अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः॥ अय १ वय २ पय ३ मय ४ चय ५ तय ६ णय ७ गतौ। अयते॥ **दयायासश्च** । ३ । १ । ३७ ॥ दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चक्रे। अयेताम् । अयिषीष्ट ॥**विभाषेटः** । ८ । ३। ७९॥इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वं-लुङ्लिटां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीढ्वम् । अयिषीध्वम् । आयिष्ट। आयिढ्वम्। आयिध्वम् ॥ **उपसर्गस्यायतौ** । ८ । २ । १९ ॥ अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफ-स्तस्य लत्वं स्यात् । प्लायते । पलायते । निसूदुसोरुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निर-यते। दुरयते।निर्दुरोस्तु निलयते । दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अथ कथमुद-यति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः।इटकिटकटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति । यद्वा। अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात् । वादित्वात् व-वये । पेये । मेये । चेये । तेये। प्रणयते । नेये॥दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। आदानं ग्रहणम् । दयाञ्चक्रे । ८ ॥ रय गतौ । ९ ॥ ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयाञ्चक्रे । १० ॥ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये । ११ ॥ क्नूयी शब्दे उन्दे च । चुक्नूये । १२ ॥ क्ष्मायी विधूनने । चक्ष्माये । १३ ॥ स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फायते । प-स्फाये । १४ ॥ प्यायते ॥ **लिड्यङोश्च** । ६ । १ । २९ ॥ लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम् । एरनेकाच इति यण् । पिप्ये पिप्याते । पिप्यिरे ॥ **दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्** । ३ । १ । ६१ ॥ एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ॥ **चिणो लुक्** । ६ । ४ । १०४ ॥ चिणः परस्य लुक् स्यात् । अप्यायि। अप्यायिष्ट । १५ ॥ तायृ सन्तानपा-लनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि । अतायिष्ट। १६ ॥ शल च-लनसंवरणयोः। १७ ॥ वल वल्ल संवरणे संचरणे च । ववले । १८॥ ववल्ले । १९ ॥ मल मल्ल धारणे । मेले । २० ॥ ममल्ले । २१ ॥ भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । बभले। २२ । बभल्ले । २३ ।कल शब्दसंख्यानयोः।कलते। चकले॥२४॥ कल्ल अव्य-क्ते शब्दे । कल्लते । अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्तूष्णीम्भाव इति च । २५ ॥ तेवृ देवृ देवने । तितेवे । २६ ॥ दिदेवे । २७ ॥ षेवृ २८ गेवृ २९ ग्लेवृ ३० पेवृ ३१ मेवृ ३२ म्लेवृ सेवने । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे। अयं सोपदेशो-पीति न्यासकारादयः । तद्भाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे। मेवते ।

क्रमते ॥ **स्नुक्रमोः** ॥ **अनात्मनेपदनिमित्ते इति** । आत्मनेपदानिमित्ताभावे इत्यर्थः॥ अन्ये तु द्विवचनस्थाने व्यत्य-येन एकवचनम् अनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थ इत्याहुः ॥ उभयोरपि भावकर्मकर्मव्यतिहारास्तङ्निमित्तं क्रमेस्तु वृत्तिसर्गा-दयोपीति बोध्यम् ॥ स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमार्थोयमित्याह–**अत्रैवेडिति** ॥ अनात्मनेपदेति किम् । उपस्नो-ष्यते जलेन । उपक्रंस्यते ॥ निमित्तइति किम् । स्नौतीति स्नविता स इवाचरति स्नवित्रीयते । इह क्यङ् आत्मनेपदनिमित्तं न तु स्नौतिरित्याहुः ॥ **लुङ्लिटां धस्येति** ॥ लिटि । लिलिहिढ्वे । लिलिहिध्वे ॥ **अथ कथमिति** । शानचा भाव्यमिति शङ्कितुराशयः ॥**क्नूयी शब्दे उन्दे च** ॥ उन्दः क्लेदनम् ॥ **लिड्यङोश्च** ॥ यङि पेपीयते ॥ **दीपजन**॥ दीपी दीप्तौ । जनी प्रादुर्भावे । बुध अवगमने । पूरी आप्यायने। एते दिवादयः ॥ **चिणो लुक्** ॥ **परस्य लुक्स्या-दिति** । तशब्दस्येति कैश्चित्पठ्यते । तदार्थिकार्थकथनम् । तशब्दे परतः चिणि विहिते चिणः परस्य जायमानो लुक् प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ' इति वचनात्तशब्दस्यैवेति स्पष्टत्वात् ॥ **अयमिति** । षेवृ धातुः ॥ **भाष्यविरुद्धमिति** ।

म्लेवते । ३३॥ शेवृ ३४खेवृ ३५ क्लेवृ इत्यप्येके ।३६॥ रेवृ प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लुतगतिः । रेवते । ३७ ॥ अथावन्त्यन्ताः परस्मैपदिनः । मव्य बन्धने । ममव्य । १ ॥ सूर्क्ष्य २ ईर्क्ष्य ३ ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः । ४॥ हय गतौ । अहयीत् । यान्तत्वान्न वृद्धिः।५॥ शुच्य अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाऽभिषवः स्नानं च । शुशुच्य । ६ ॥ चुच्य इत्येके । ७ ॥ हर्य गतिकान्त्योः । जहर्य । ८ ॥ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल ॥ **अतो ल्रान्तस्य** । ७ । २ । २ ॥ ल्रेति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्याऽङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि। नेटीतिनिषेधस्यातोहलादेरिति विकल्पस्य चापवादः । मा भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते अलते इत्याद्यपि।९॥ ञिफला विशरणे । तृफलेत्येरत्वम् । फेलतुः।

यदि सोपदेशः स्यात्तदास्त्यायतिरिवायमपि षोपदेशलक्षणे पर्युदस्येत तदकरणान्नास्ति सोपदेश इति भावः । **प्लवगताविति** । केचित् ‘ प्लव ’ इति धात्वन्तरमित्याहुः॥ तद्धि मनोरमायां दूषितम् । प्लवेति धात्वन्तरत्वे ‘ विभाषाङि रुप्लुवोः ’ इत्यत्र प्लुवः पक्षे घञ्विधानं व्यर्थं स्यात् ॥ प्लवेत्येतस्माद् घञि आप्लावशब्दस्य सिद्धत्वात् । तथा ‘ स्रवतिशृणोति ’ इति सूत्रेण प्लवतेरभ्यासोकारस्य इत्त्वविधानमपि व्यर्थं स्यात् । तद्धि पक्षे अपिप्लवदिति रूपसिद्धयर्थं क्रियते । तच्च रूपं प्लवधातोः ‘ सन्यतः ’ इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादनेनेति ॥ **ममव्येति** । ‘ यस्य हलः ’ इति लोपस्तु न भवति यस्येति संघातग्रहणामिति सिद्धान्तितत्वात् । वर्णग्रहणे त्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या पुत्रकाम्येत्यादावपि लोपः स्यादिति दिक्॥ लुटि मव्यिता । आशिषि मव्यात् ‘ हलो यमाम् ’ इति धातुयकारस्य लोपः । **सूर्क्ष्य ईर्क्ष्य** । णलि । सुसूर्क्ष्य । ईर्क्ष्याचकार । ईर्ष्याचकार ॥ एभ्यः क्विपि ‘ लोपो व्योः ’ इति लोपे ‘ स्कोः ’ इति कलोपे जश्त्वचर्त्वयोः । सूर्ट् । ईर्ट् । संयोगान्तलोपस्त्विह न भवति ‘ रात्सस्य ’ इति नियमात् ‘ सूर्क्ष्य आदरे ’ इति वक्ष्यते । तस्यापि सूर्ट् इत्येव रूपम् ॥ **हय गतौ** । जहाय । हय्यात् ॥ **शिथिलीकरणमिति** । ‘ सोममभिषुणोति ’ इत्यादौ दर्शनात्॥ सुराया इति । तत्प्रकरणे ‘ संधानं स्यादभिषवः ’ इत्यमरोक्तेः ॥ **अतो ल्रान्तस्य** ॥ यद्यवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्गं चान्य पदार्थः । तत्पक्षे विशेषणेन तदन्तविधेः सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकम् । अश्वल्लीदित्यत्रातिव्याप्तिश्च । समीपवाचिनाअन्तशब्देन षष्ठीसमासपक्षे रपिरणिशल्लप्रभृतिष्वतिव्याप्तिः , अङ्गस्यातः ल्रोः समीपत्वात् ल्रश्च तदन्तश्चेति समीपवाचिनान्तशब्देन कर्मधारयपक्षे त्वन्तशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः स्यादत आह—**लुप्तषष्ठीकमिति** ॥ अन्तशब्दः समीपवाचीत्यभिप्रेत्याह ।**अतः समीपाविति** । **अतो वृद्धिः स्यादिति** । इह ‘ अत ’ इत्यस्य तन्त्रावृत्त्यादिकं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रयोजनाभावात् ‘ इक् ’ परिभाषानुपस्थानेपि ‘ अलोन्त्य ’ परिभाषया अन्त्यस्य स्यादिति भावः ॥ यद्यपि ‘ अतोल्रस्य ’ इत्युक्तेपि ‘ ल्रान्तस्याङ्गस्य अतः सिचि परे वृद्धिः ’ इत्यर्थे स्वीकृते ‘ येन नाव्यवधान—’ न्यायेनेष्टं सिध्यति । तथापि ‘ अङ्गस्य सिचि परे अतो वृद्धिः ’ इत्यर्थोपि प्रतीयेत । ततश्चाश्वल्लीदित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । तद्वारणाय सूत्रे अन्तग्रहणं कृतमिति ॥ तदनुरोधेनान्तशब्दस्य समीपवाचित्वमत इत्यस्य चानुवृत्तिः स्वीकृतेति बोध्यम् ॥ अतः समीपाविति किम् । अखोरीत् । अमीलीत् ॥ **ल्रान्तस्याङ्गस्य किम्** । ‘ श्वल्ल आशुगमने ’ । अश्वल्लीत् । अत्र अकारसमीपो यो लकारः स नाङ्गस्यान्तः, यस्त्वङ्गस्यान्तः स तु नाकारसमीपः ॥ ननु ‘ ल्र ’ इत्यस्य लुप्तषष्ठीकत्वाभ्युपगमेप्यन्तशब्दस्यावयववाचित्वं स्वीकृत्य ‘अङ्गस्यान्तं यत् ल्रं तस्यातः तत्समीपस्यातो वृद्धिः ’ इति व्याख्याने त्वत इत्यस्यावृत्तिर्नापेक्षितेति चेत् ॥ अत्राहुः । ‘ हलन्त्यम् ’ इति सूत्रे मनोरमायां ‘ सामीप्यं षष्ठ्यर्थः ’ इति पक्षस्य निराकरणात्तदनुरोधेनात्रात इत्यस्यावृत्तिराश्रितेति ॥ अत्र केचित् । ‘ अतो ल्लान्त—’ इति ल्लेति लुप्तसप्तमीकम् । अथवा ‘ अतो ल्लान्तः ’ इति व्यस्तमेव सूत्रयितुं शक्यम् । तथा च ‘ अङ्गस्यान्तं यद् ल्रं तस्मिन् परेऽव्यवहितस्यातो वृद्धिः ’ इति व्याख्यानसंभवान्न तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणक्लेशः । न चाङ्गस्य विशेष्यत्वेनैवान्वयो युज्यते, न तु विशेषणत्वेन ‘ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य ’ इति परिभाषायाः ‘ पदमङ्गं च विशेष्यं भवति ’ इत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम् । ‘ अल्लोपोनः ’ इति सूत्रे‘अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थान—’ इत्येवं भाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्यानात् क्वचिद्विशेषणत्वेप्यङ्गस्य न क्षतिरित्याहुः—**नेटीत्यादि** । यद्यपि ‘ पुरस्तादपवाद ’ न्यायेन ‘ नेटि ’ इत्यस्यापवादो न तु विकल्पस्यापि । तथापि बाध्यसामान्यचिन्तायां ‘ स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते ’ इति ‘ पुरस्तादपवाद-

फेलुः अफालीत् ॥ १० ॥ मील ११ श्मील १२ स्मील१३ क्ष्मील निमेषणे । निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । १४ ॥ पील प्रतिष्टम्भे ।प्रतिष्टम्भो रोधनम् । १५ ॥ नील वर्णे । निनील । १६ ॥ शील समाधौ । शीलति ।१७॥ कील बन्धने । १८ ॥ कूल आवरणे । १९ ॥ शूल रुजायां सङ्घोषे च । २० ॥ तूल निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम् । तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् । तुतूल । २१ ॥ पूल सङ्घाते । २२ ॥ मूल प्रतिष्ठायाम् । २३ ॥ फल निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः । २४ ॥ चुल्ल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः । २५ ॥ फुल्ल विकसने । २६ ॥ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । २७ ॥ तिलगतौ । तेलति । २८ ॥ तिल्ले-त्येके । तिल्लति । २९ ॥ वेल्ल ३० चेल्ल ३१ केल्ल ३२ खेल्ल ३३ क्ष्वेल्ल ३४ वेल्ल चलने । पञ्च ऋदितः षष्ठो लोपधः । ३५ ॥ पेल्ल ३६ फेल्ल ३७ शेल्ल गतौ । ३८॥ षेल्ल इत्येके । ३९ ॥ स्खल सञ्चलने । चस्खाल । अस्खालीत् ४० ॥ खल सञ्चये । ४१ ॥ गल अदने । गलति । अगालीत् । ४२ ॥ षल गतौ । सलति । ४३ ॥ दल विशरणे । ४४ ॥ श्वल ४५ श्वल्ल आशुगमने । शश्वाल । अश्वालीत् । शश्वल्ल । अश्वल्लीत् । ४६ ॥ खोल ४७ खोर्ऋ गतिप्रतिघाते । खोलति । खोरति । ४८ ॥ धोर्ऋ गतिचातुर्ये । धोरति । ४९ ॥ त्सर छद्मगतौ । तत्सार । अत्सारीत् । ५० ॥ क्मर हूर्च्छने । चक्मार । ५१ ॥ अभ्र ५२ वभ्र ५३ मभ्र ५४ चर ५५ गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवानभ्रीत् । अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः । ष्ठिवु निरसने । ष्ठिवुक्लम्वितिदीर्घः । ष्ठीवति । अस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः। तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । हलि चेति दीर्घः । ष्ठीव्यात् । ५६ ॥ जि जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति ॥ **सन्लिटोर्जेः । ७ । ३ । ५७** ॥ जयतेः सन्लिण्निमित्तो योभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ । जिगेथ । जिगाय।जिगय। जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जीयात् । अजैषीत् । ५७ ॥ जीव प्राणधारणे । जिजीव । ५८ ॥ पीव ५९ मीव ६० तीव ६१ णीव स्थौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव। निनीव । ६२ । क्षीवु ६३ क्षेवु निरसने । ६४ ॥ उर्वी ६५ तुर्वी ६६ थुर्वी ६७ दुर्वी ६८ धुर्वी हिंसार्थाः । ऊर्वांचकार । उपधायां चेति दीर्घः । तुतूर्व । ६९ ॥ गुर्वी उद्यमने । गूर्वति । जुगूर्व । ७० ॥ मुर्वी बन्धने । ७१ ॥ पुर्व ७२ पर्व ७३ मर्व पूरणे । ७४ ॥ चर्व अदने । ७५ ॥ भर्व हिंसायाम् । ७६ ॥ कर्व ७७ खर्व ७८ गर्व

न्यायोत्र न प्रवर्तते ' इति भावः ॥ **मील** ॥ **संकोच इति** । नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रयोगः ॥ **तिल गतौ** । ' तिल स्नेहने इति चुरादौ ॥ **दल विशरणे** । विशरणमवयवानां विभागः ॥ **धोर्ऋ** । धोरितकमश्वानां गमनविशेषः । निष्ठान्तात्संज्ञायां कन् ॥ **त्सर** । छद्मना कपटेन गतिः छद्मगतिः ॥ **क्मर हूर्च्छने**। हूर्च्छनं कौटिल्यम् ॥ **ष्ठिवु निरसने** । अस्य ल्युटि ष्ठेवनम् । ' ष्ठीवनाऽसृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् ' इत्यत्र पृषोदरादित्वात्पक्षे दीर्घ ईकार इत्याहुः ॥ **सन्लिटोर्जेः** ॥ **सन्लिण्निमित्त इति** । यदि तु ' सनि लिटि च परे योभ्यासः' इति प्राचो व्याख्यानमाद्रियेत तदा ' येन नाव्यवधान ' न्यायेन प्रकृतिव्यवधानं सोढव्यमेव । परं तु यङ्लुगन्तात्सनि जेजयिषतीत्यत्र कुत्वं

दर्पे ।७९॥ अर्व ८० शर्व ८१ षर्व हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति सर्वति ।८२। इवि व्याप्तौ । इन्वति । इन्वांचकार । ८३ ॥ पिवि ८४ मिवि ८५ णिवि सेचने । तृतीयो मूर्द्धन्योष्मादिरित्येके । सेवनइति तरंगिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व । ८६ ॥ हिवि ८७ दिवि ८८ धिवि ८९ जिवि प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ॥ **धिन्विकृण्व्योर च । ३ । १ । ८७ ॥** अनयोरकारोन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये । अतो लोपः तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति ॥ **लोपश्चास्याऽन्यतरस्यांम्वोः । ६ । ४ । १०७ ॥** असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्यांगस्य लोपो वास्यान्म्वोःपरयोः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । मिपितु परत्वाद्गुणः । धिनोमि ॥ **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥** असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति । इत्यादि।९०॥ रिवि ९१ रवि ९२ धवि गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति धन्वति॥९३॥कृवि हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणोति । ९४ । इत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च ॥ मव बन्धने।मवति।मेवतुः। मेवुः। अमवीत् । अमावीत्९५॥अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनाक्रियेच्छादीप्त्यवास्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु।अवति। आव । मा भवानवीत् । ९६ ॥ धावु गतिशुद्ध्योः । स्वरितेत् । धावति । धावते । दधाव । दधावे ॥ ९७ ॥ अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः ॥ धुक्ष धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे । १ । धिक्षते । दिधिक्षे । २ ॥ वृक्ष वरणे । वृक्षते । ववृक्षे ३ ॥ शिक्ष विद्योपादाने । शिक्षते । ४ ॥ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते । ५ ॥ क्लेश अव्यक्तायां वाचि । बाधनइति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे । ६ ॥ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे। ७ ॥ दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे । ८ ॥ ईक्ष दर्शने । ईक्षांचक्रे । ९ ॥ ईष गतिहिंसा-

---

स्यात् । न च तन्माधवग्रन्थसंमतमिति भावः ॥ **धिन्विकृण्व्योर च** ॥ 'अलोन्त्यस्य' इति वकारस्याकारादेशः । चकारेण तु उप्रत्ययोनुकृष्यते । बोपदेवेन त्वनयोस्तनादित्वं स्वीकृतम् । तन्मते तु चकारं विनाप्युप्रत्ययलाभः ॥ **अतो लोप** इति । यद्यपि उपदेशेऽदन्तत्वं नास्ति । तथाप्यार्द्धधातुकोपदेशे तदस्त्येव 'धिन्विकृण्व्योर च' इति श्रुतत्वाद् अकारादेशे कृते चानुकृष्टस्य पश्चाज्जायमानत्वादिति भावः ॥ **लोपश्च** ॥ **यः प्रत्ययोकार इति** । असंयोगपूर्वो यः प्रत्यय इति प्रत्ययविशेषणं तु न कृतम् । अक्ष्णुवः अक्ष्णुम इत्यादावनिष्टाभावेपि अश्नुवहे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । एवम् 'उतश्च' इति सूत्रेपि अक्ष्णुहीत्यत्र दोषाभावेपि अश्नुहीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादिति 'असंयोगपूर्व' इति प्रत्ययविशेषणं न कृतमित्याहुः ॥ अश्नुहीति परस्मैपदं यद्यपि लोके दुर्लभं तथापि वेदाभिप्रायेण तत्प्रयोगस्य साधुत्वं बोध्यम् । आप्नुहीति । पाठस्तूचितः ॥ **कृवि । अयमिति** । कृणोतीत्यादिरित्यर्थः । स्वादौ हि कृवीत्ययं धातुः न पठ्यते, किं तु 'कृञ् हिंसायाम्' इति । तस्य च परस्मैपदेषु सार्वधातुके कृणोतीत्यादीनि रूपाणि तुल्यानीति फलितोर्थः ॥ **अव रक्षणे** । एकोनविंशतिरर्थाः । कान्तिः शोभा, दीप्तिस्तेज इत्याहुः, तृप्तिरिच्छानाशः । स्वाम्यर्थः स्वामित्वम् । हिंसा हननम् । आदानं ग्रहणम् । न चात्र दानमेवार्थोस्त्विति वाच्यम् । 'भागे वृद्धौ ग्रहे बंधे' इत्येवमर्थानां विशिष्य बोपदेवेन गणितत्वात् ॥ **भिक्ष** । याञ्चालाभालाभास्त्रयोऽर्थाः ॥ स्वामी तु 'क्लेशे व्यक्तायां वाचि च' इति पठित्वा इमावपि भिक्षधातोरर्थाविति मन्यते ॥ 'क्लिश उपतापे' इति दिवादौ । 'क्लिशू विबाधने' इति क्र्यादौ ॥ **दीक्ष** । पञ्चार्थाः ॥ **ईष गति** । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये टाप् । ईषा । मनस ईषा मनीषा । शकन्ध्वादिः । मनीषामभिनिविष्टं मनीषितम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इति णिचि तदन्तात् क्तः । 'ईष उञ्छे' इति तु परस्मैपदिषु ॥ ह्रस्वादयस्त्रयः 'इष गतौ' दिवादिः । 'इष इच्छायाम्' तुदादिः । 'इष आभीक्ष्ण्ये' क्र्यादिः ॥

दर्शनेषु । ईषांचक्रे । १० ॥ भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । ११ ॥ वर्ष स्नेहने । दन्त्योष्ठ्यादिः ।ववर्षे।१२॥गेपृ अन्विच्छायाम् । ग्लेपृ इत्येके।अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे । १३ ॥ पेषृ प्रयत्ने । पेषते । १४ ॥ जेषृ १५ ॥ णेषृ १६ एषृ १७ प्रेषृ गतौ ॥ जेषते । नेषते । एषाञ्चक्रे । पिप्रेषे । १८ ॥ रेषृ १९ हेषृ २० ह्रेषृ अव्यक्ते शब्दे । आद्यो वृकशब्दे । ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेषते । हेषते । ह्रेषते ॥ २१ ॥ कासृ शब्दकुत्सायाम् । कासाञ्चक्रे । २२ ॥ भासृ दीप्तौ । बभासे । २३ ॥णासृ २४ रासृ शब्दे । नासते । प्रणासते । २५ ॥ णस कौटिल्ये । नसते । २६ ॥ भ्यस भये। भ्यसते । बभ्यसे । २७ ॥ आङः शसि इच्छायाम् ॥ आशंसते । आशशंसे । २८ ॥ ग्रसु २९ ग्लसु अदने । जग्रसे । जग्लसे । ३० ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहाञ्चक्रे । ३१ ॥ बहि ३२ महि वृद्धौ । बंहते । बबंहे । मंहते । ३३ ॥ अहि गतौ । अंहते आनंहे । ३४ ॥ गर्ह ३५ गल्ह कुत्सायाम् । जगर्हे । जगल्हे । ३६ ॥ बर्ह ३७ बल्ह प्राधान्ये । ओष्ठ्यादी । ३८ वर्ह॥३९ वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । दन्त्योष्ठ्यादी । केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादितां चाहुः ।४०॥प्लिह गतौ । पिप्लिहे । ४१ ॥ वेहृ ४२ जेहृ ४३ बाहृ प्रयत्ने । आद्यो दन्तोष्ठ्यादिः । अन्त्यः केवलोष्ठ्यादिः।उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके । दन्त्योष्ठ्यादी इत्यपरे । जेहतिर्गत्यर्थोऽपि । ववाहे । ४४ ॥ द्राहृ निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके । ४५ ॥ काशृ दीप्तौ।चकाशे।४६॥ऊह वितर्के । ऊहाञ्चक्रे।४७॥ गाहू विलोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिषे । जघाक्षे । जगाहिढ्वे । जगाहिध्वे । जघाढ्वे ॥ ढो ढे लोपः । ८ । ३ । १३ ॥ ढस्य लोपः स्याड्ढे परे । गाहिता । गाढा। गाहिष्यते । घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट ।घाक्षीष्ट।अगाहिष्ट । अगाढ। अघाक्षाताम्।अघाक्षत । अगाढाः । अघाढ्वम् । अघाक्षि । ४८ ॥ गृहू गर्हणे । गर्हते । जगृहे ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्व विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ जगृहिषे । जघृक्षे । जघृढ्वे । गर्हिता ।

कासांचक्रेइति । 'कास्प्रत्यया-' इत्याम् ॥ भासृ दीप्तौ । अस्य ऋदित्वं भ्राजतेरिव तङ्मात्रफलकम् । 'भ्राजभास' इत्यादिनोपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् ॥ णस कौटिल्ये । लिण्निमित्तादेशादित्वाभावादेत्वम् । नेसे ॥ आङः शसि । शंसु स्तुताविति तु परस्मैपदिषु वक्ष्यते ॥ ग्रसु ग्लसु । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट् । ग्रसित्वा। ग्रस्त्वा । 'यस्य विभाषा' इति नेट् । ग्रस्तः ॥ वेहृ ॥ आद्य इति । वेहतेरति प्रत्यये वेहत्शब्दो निपातितः । पोटायुवतीति सूत्रे इति भावः ॥ वेहत् गर्भोपघातिनी ॥ अन्त्य इति । बाहुशब्दस्य भुजपर्यायस्य 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्त-' इतिनिपातितस्य बाढशब्दस्य च निर्विवादत्वादिति भावः ॥ दन्त्योष्ठ्यादी । उभावपीत्यनुषज्यते । 'अनुदात्तेत्त्वकृतमात्मनेपदमनित्यम्' । तेन 'ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सहस्रशः' इति सिद्धम् । न चात्रार्थासंगतिः, । धातूनामनेकार्थत्वात्स्रवणार्थकत्वे बाधकाभावादित्याहुः ॥ ऊह । कथं तर्हि 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः' अत्राहुः । अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्य तङोऽनित्यत्वान्न दोष इति ॥ गाहू । ऊदित्वादिड्वा । इडभावे ढत्वम् । 'एकाचः' इति भष्भावः। 'षढोः कः सि' इति कः । कात्परस्य षत्वम् । जघाक्षे ॥ 'विभाषेटः' इति वा मूर्धन्यः । जगाहिढ्वे । जगाहिध्वे । इडभावेतु भष्भावः ॥ ढो ढे लोपः ॥ जघाढ्वे ॥ ढे किम् । ऊढः । इह पूर्व ढलोपो माभूत् । कृते तु ढग्रहणे 'ष्टुना ष्टुः' इत्यस्य आश्रयात् सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः ॥ अगाढेति । 'झलो झलि' इति सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपः । सिचो लोपात्पूर्वं भष्भावस्तु न, असिद्धत्वात् । भष्भावस्तु सिज्लोपानन्तरमपि न भवति सकारपरत्वाभावात् ॥ न च कृतेपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सिच्परत्वाद्भष्भावो दुर्वार इति शङ्क्यम् । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । अन्यथा गवे हितं गोहितमित्यत्रावादेशः स्यादिति दिक् ॥ जगृहे इति । कित्त्वात्परत्वात्पुगन्त इति गुणे प्राप्ते 'ऋदुप-

गर्ढा । गर्हिष्यते । घर्क्ष्यते । गर्हिषीष्ट । घृक्षीष्ट । लुङि । अगर्हिष्ट । इडभावे ॥ **शल इगुपधादनिटः क्सः । ३ । १ । ४५ ॥** इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात् । अघृक्षत ॥ **क्सस्याचि । ७ । ३ । ७२ ॥** अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् । अलोन्त्यस्य । अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त ॥ ४९ ॥ ग्लह च । ग्लहते ॥ ५० ॥ घुषि कान्तिकरणे । घुंषते । जुघुन्ते । केचिद्घुषेत्यदुपधंपठन्ति ॥ ५१ ॥ अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुषिर् अविशब्दने । विशब्दनं प्रतिज्ञानं ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेठुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्वादङ् वा । अघुषत् । अघोषीत् ॥ १ ॥ अक्षू व्याप्तौ । **अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ७५ ॥** अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ । आनष्ठ । अक्षिता । अष्टा । अक्षिष्यति । स्कोरिति कलोपः । षढोः कः सि । अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् । उदित्त्वाद्वेट् । नेटि । मा भवानक्षीत् । अक्षिषुः । इडभावे तु मा भवानाक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः । २ ॥ तक्षू ३ त्वक्षू ४ तनूकरणे ॥ **तनूकरणे तक्षः । ३ । १ । ७६ ॥** श्नुः स्याद्वा शब्विषये । तक्ष्णोति । तक्षति काष्ठम् । ततक्षिथ । ततष्ठ । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः सन्तक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ उक्ष सेचने । उक्षाञ्चकार ॥ ५ ॥ रक्ष पालने ॥ ६ ॥ णिक्ष चुम्बने । प्रणिक्षति ॥ ७ ॥ तृक्ष ८ स्तृक्ष ९ णक्ष गतौ । तृक्षति । स्तृक्षति । नक्षति ॥ १० ॥ वक्ष रोषे सङ्घाते इत्येके ॥ ११ ॥ मृक्ष १२ सङ्घाते ॥ म्रक्ष इत्येके ॥ १३ ॥ तक्ष त्वचने । त्वचनं संवरणं ग्रहणं च । पक्ष परिग्रह इत्येके ॥ १४ ॥ सूर्क्ष आदरे । सुसूर्क्ष । अनादर इति तु क्वाचित्कोपपाठः । अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणमित्यमरः ॥ १५ ॥ काक्षि १६ वाक्षि १७ माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ १८ ॥ द्राक्षि १९ ध्राक्षि २० ध्वाक्षि घोरवासिते च ॥ २१ ॥ चूष पाने । चुचूष ॥ २२ ॥ तूष तुष्टौ । २३ ॥ पूष वृद्धौ ॥ २४ ॥ मूष स्तेये । ॥ २५ ॥ लूष २६ रूष भूषायाम् । २७ ॥ शूष प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् ।

धेभ्यः ' इति वार्तिकात्कित्त्वे गुणाभावः ॥ **शल इगुपधा** ॥ शल इति धातोर्विशेषणादन्तलाभः ॥ शल इति किम् । अतिप्त । इगिति किम् । अगाढ ॥ अनिटः किम् । औहिष्ट ॥ **क्सस्याचि** ॥ **अजादाविति** । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययोत्र विशेष्यः । 'ताङि'इति तु केषांचित्प्रक्षेपस्तस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः । अन्ये तु 'लुग्वा दुह–' इत्यतः ' आत्मनेपदे'इत्यपकर्षणात्तङीति लभ्यते । तेन ' दृशेः क्सः' इति वार्तिकोक्तक्सप्रत्ययस्य लोपो न भवति । सदृक्षाः अन्यादृक्षा इत्यत्रेत्याहुः ॥ **घुषि कान्तिकरणे** । लुङि । अघुंषिष्ट । अघुंषिषाताम् ॥ अदुपधपाठे तु । अघाषीत् । अघषीत् ॥ **अतक्षीदिति** । ' नेटि'इति वृद्धिनिषेधः । इडभावे तु अताक्षीत् ॥ **प्रणिक्षतीति** । ' उपसर्गादसमासेपि ' इति नित्यं णत्वम् । ' वा निंसनिक्षनिन्दाम्' इति तु कृद्विषयम् । ' ण्वुल्तृचौ' । प्रणिक्षकः । प्रनिक्षकः । प्रणिक्षिता । प्रनिक्षिता ॥ **अवज्ञेत्यादि** । ' सूर्क्षणमादरः ततोऽन्यदसूर्क्षणम्' इत्यमरग्रन्थार्थः ॥ यदि तु ' सूर्क्षणमनादरः' इति उच्यते । तर्हि 'असूर्क्षणमवज्ञापर्यायो न स्यात्'इति भावः ॥ **काक्षि** । काङ्क्षा इच्छा । **द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि** । घोरवासितं घोरशब्दः ॥ वासृ शब्दे । ध्वाङ्क्षतीति ध्वाङ्क्षः काकः । द्राक्षिधातोः'गुरोश्च हलः' इति अप्रत्यये द्राक्षा । यवादिगणे निपातनान्नलोपः । द्राक्षामान् । इह मतोर्वत्वं तु न भवति 'अयवादिभ्यः' इत्युक्तेः ॥ **तूष तुष्टौ** । दिवादौ तु ह्रस्वोपधः । मूष

तालव्योष्मादिः ॥ २८ ॥ यूष हिंसायाम् । २९ ॥ जूष च । ३० ॥ भूष अलङ्कारे । भूषति । ३१ ॥ ऊष रुजायाम् । ऊषाञ्चकार । ३२ ॥ ईष उञ्छे । ३३ ॥ कष ३४ खष ३५ शिष ३६ जष ३७ झष ३८ शष ३९ वष ४० मष ४१ रुष ४२ रिष हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्तोष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । क्सः । अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः । जझषतुः । शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ॥ **तीषसहलुभरुषरिषः । ७ । २ । ४८ ॥** इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । रोषिता । रोष्टा । रोषिष्यति । रेषिता । रेष्टा । रेषिष्यति ॥ ४३ ॥ भष भर्त्सने । इह भर्त्सनं श्वरवः । भषति । बभाष । ४४ ॥ उष दाहे । ओषति ॥ **उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ॥** एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषाञ्चकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषिथ ॥ ४५ ॥ जिषु ४६ विषु ४७ मिषु सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेषिथ । विवेषिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् । ४८ ॥ पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्केषु पुष्यति । श्यना निर्देशादयं सेट् । अतो न क्सः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् । ४९ ॥ श्रिषु ५० श्लिषु ५१ प्रुषु ५२ प्लुषु दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट्, अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं तत्स्वोक्तिविरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्लोष । ५३ ॥ पृषु ५४ वृषु ५५ मृषु सेचने । मृषु सहने च । इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् । ५६ ॥ घृषु संघर्षे । ५७ ॥ हृषु अलीके । ५८ ॥ तुस ५९ ह्रस ६० ह्लस ६१ रस शब्दे । तुतोस । जह्रास । जह्लास । ररास । ६२ ॥ लस श्लेषणक्रीडनयोः । ६३ ॥ घस्लृ अदने । अयं न सार्वत्रिकः । लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्लादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । क्मरचि तु विशिष्योपादानम् । घसति । घस्ता ॥ **सः स्यार्धधातुके । ७ । ४ । ४९ ॥** सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघसत् । घसेत् । लिङ्ग्याद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ॥ **पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ ॥**

स्तेये । संज्ञायां क्वानि मूषकः । क्र्यादौ तु ह्रस्वोपधोऽयम् ॥ **भूष अलङ्कारे** । अयं चुरादावपि ॥ **ईष उञ्छे** । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये ईषा लाङ्गलदण्डः ॥ **कष खष** । षान्ते 'शिष' इत्ययमप्यनिट्कः' न तु रौधादिक एव । संकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति । शेष्टा । अशिक्षदित्यादि ॥ **तीषसह** ॥ इष इच्छायाम् । षह मर्षणे । लुभ गार्ध्ये । रुष रिष हिंसायाम् । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । लोभिता । लोब्धा । **उवोषेति** । 'पुगन्त-' इति गुणः । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति उवङ् ॥ **घृषु संघर्षे** । ल्युटि घर्षणम् ॥ **घस्लृ अदने** । **अयमिति** । यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात् । तदा लिट्यपि प्रयुज्येत ततश्च 'लिट्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं भवेदिति भावः ॥ **अत्रैव पाठ इति** । भ्वादौ परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः । **क्मरचीति** । 'सृघस्यदः क्मरच्' इति सूत्रे ॥ **सःस्यार्ध** ॥ 'सः, सि' इति च्छेदः ॥ सादौ किम् । घस्मरः ॥ आर्धधातुके इति किम् । वस्से ॥ **आशिषीति** । आशीर्लिङीत्यर्थः । एतच्च कर्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तम् । कर्मणि तु यग्विषये प्रयोगो नेति बोध्यम् ॥ **पुषादिद्युता** ॥

१—कर्तरीति । कर्मणि 'घत्सीष्ट' इत्यादौ वलाद्यार्धधातुकसत्त्वादस्यैव प्रयोगः । एवं कर्मव्यतिहारे कर्तर्यप्यस्यैव प्रयोग इति भावः ॥ यग्विषय इति चिणोऽप्युपलक्षणम् ॥ इति शब्दरत्नम् ॥

श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् ॥ ६४ ॥ जर्ज ६५ चर्च ६६ झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ६७ ॥ पिसृ ६८ पेसृ गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः । ६९ ॥ हसे हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः । अहसीत् । ७० ॥ णिश समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणेशति ।७१॥ मिश ७२ मश शब्दे रोषकृते च ।७३॥ शव गतौ । दन्तोष्ठ्यान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत् । अशावीत्।७४॥शशप्लुतगतौ। तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः । शेशिथ ।७५॥शसु हिंसायाम् ॥ दन्त्योष्मान्तः । न शसददेत्येत्त्वं न । शशसतुः शशसुः । शशसिथ ।७६॥शंसु स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् । ७७ ॥ चह परिकल्कने । परिकल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् ।७८॥मह पूजायाम् । अमहीत् ।७९॥ रह त्यागे।८०॥रहि गतौ । रंहति । रंह्यात्।८१॥दृह८२ दृहि ८३ वृह८४ वृहु वृद्धौ । बृहि दर्हति । ददर्ह । ददृहतुः । दृंहति । वर्हति । वृंहति । बृहि शब्दे च । बृंहितं करिगर्जितम् । ८५ ॥ बृहिर् इत्येके । अबृहत् । अबर्हीत् । ८६ ॥ तुहिर् ८७ दुहिर् ८८ उहिर् ८९ अर्दने । तोहति । तुतोह । अतुहत् । अतोहीत् । दोहति । अदुहत् । अदोहीत् । अनिट्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । मा भवानुहत् । औहीत् ॥ अर्ह पूजायाम् । आनर्ह ॥ अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः ॥

पुष धातुर्भ्वादौ दिवादौ क्र्यादौ चुरादौ च पठ्यते, यदि तु 'पुष पुष्टौ' इति भौवादिकधातुमारभ्य पुषादिगणो गृह्येत,तदा द्युतादिग्रहणमनर्थकं भवेत् पुषेरुत्तरत्र द्युतादीनां पाठात्।नापि क्र्याद्यन्तर्गणः। तत्र हि पुषधातोरग्रे 'मुषस्तेये' 'खच भूतप्रादुर्भावे' 'हेठ च' 'ग्रह उपादाने' इति चत्वार एव पठ्यन्ते। यदि तु ते एव जिघृक्षिताः स्युस्तर्हि लाघवाल्लृदित एव क्रियेरन् । ग्रहेः स्वरितेत्त्वेपि लृकारेणैव तन्निर्वाहादनेकानुबन्धासङ्गगौरवशङ्काया अपि अभावात् । नापि चुरादिः । णिचा व्यवधानेन ततोऽनन्तरस्य च्लेरसंभवात् । अतः परिशेषाद् दिवादय एव गृह्यन्त इत्याह॥ श्यन्विकरणपुषादेरिति ॥ केचित्तु दिवाद्यन्तर्गण एव पुषादिर्गृह्यते व्याख्यानादित्याहुः । 'चुरादीनां सर्वेषां णिज्विकल्पः' इति पक्षे चौरादिकपुषादेरपि परः च्लिः संभवतीति तेषामाशयः॥'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' इतिवत्'पुषादिद्युताद्यॢदितः' इति सूत्रयितुमुचितम् ॥ ननु पुषादयो द्युतादयश्च लृदित एव कुतो न कृता इति चेत् । अत्राहुः । निरनुबन्धेषु सानुबन्धेषु च प्रत्येकं लृकारपाठे विपरीतगौरवं स्यात् । न च अनुबन्धान्तरस्य यत्प्रयोजनमात्मनेपदं तत्तु लृदित्करणेपि सिध्यतीति अनेकानुबन्धासङ्गगौरवदोषो नास्तीत्यपि शङ्क्यम् । आदितामीदितामूदितां च तेषु सत्त्वात् लृकारेण तत्तत्कार्याणामनिर्वाहादनेकानुबन्धासङ्गगौरवस्य दुर्निवारत्वादिति ॥ जर्ज चर्च झर्झ । एषां परिभाषणादिभिः सह यथासंख्यं नास्ति व्याख्यानादित्याहुः ॥ परिभाषणं सनिन्दोपालम्भः॥ त्रयाणामपि चवर्गीयान्तेषु पाठ उचितो न त्विहोष्मान्तेषु ॥ णिश समाधौ । समाधिरन्तःकरणनिरोधः॥ प्रणेशतीति । 'उपसर्गादसमासेपि' इति णत्वम् ॥ रोषकृते चेति । चकारात्समाधौ ॥ शश प्लुतगतौ ।'न शसदद–'इति प्रतिषेधसूत्रे सान्तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । शेशतुरिति । प्राचा तु शशसतुरित्युक्तं तदयुक्तमिति भावः ॥ अचहीदिति । 'ह्मयन्त–' इति न वृद्धिः ॥ रह त्यागे । अयं कथादावपि । 'ज्ञपमिच्च' इति । मित्प्रकरणेप्ययमेकीयमतेन पठितः ॥ नेच्छन्तीति । व्याख्यानमेवात्रावलम्बनम् ॥ मा भवानुहदिति । 'न माङ्योगे' इत्याडभावः । 'इरितो वा' इत्यङ् ॥

द्युत दीप्तौ । द्योतते ॥ **द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्** । ७ । ४ । ६७ ॥ अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । द्योतिता ॥ **द्युद्भ्यो लुङि** । १। ३ । ९१ ॥ द्युतादिभ्यो लुङि परस्मैपदं वा स्यात् । परस्मैपदेऽङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट । १ ॥ श्विता वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट । २ ॥ ञिमिदा स्नेहने । मेदते ॥ **मिदेर्गुणः** । ७ । ३ । ८२ ॥ मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ । एश आदिशित्त्वाभावान्नानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट ॥ ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट । ४ ॥ ञिक्ष्विदा चेत्येके । अक्ष्विदत् अक्ष्विदिष्ट।५॥रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ट ।६॥घुट परिवर्तने । घोटते । अघोटिष्ट ।७॥रुट ८ लुट ९ लुठ प्रतिघाते । अरुटत् अरोटिष्ट । १० ॥ शुभ दीप्तौ ॥ ११ ॥ क्षुभ सञ्चलने ।१२॥ णभ १३ तुभ १४ हिंसायाम् । आद्योऽभावेपि । नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट । इमौ दिवादी क्र्यादी च । स्रंसु १५ ध्वंसु १६ भ्रंसु१७ अवस्रंसने । ध्वंसु गतौ च । अङि न लोपः । अस्रसत् । अस्रंसिष्ट । नास्रसत्करिणां ग्रैवमिति रघुकाव्ये । भ्रंशु१८ इत्यपि केचित्पेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । भृशु भ्रंशु १९ अधःपतन इति दिवादौ ॥ स्रम्भु विश्वासे । अस्रभत् । अस्रम्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । २० ॥ तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः । वृतु वर्तने । वर्तते । ववृते ॥ **वृद्भ्यः स्यसनोः** । १ । ३ ।९२॥ वृद्भ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च ॥ **न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः** । ७ । २ । ५९ ॥ एभ्यः सकारादे-

---

॥ अथ द्युतादिः ॥ **द्युतदीप्तौ** ॥ **द्युतिस्वाप्योः** ॥ स्वापीति णिजन्तग्रहणम् ॥ **दिद्युते इति** । संप्रसारणे कृते ' संप्रसारणाच्च ' इति पूर्वरूपम् । स्वापेरुदाहरणं तु सुष्वापयिषति । इह स्वापेर्णिजन्तस्याऽभ्यासनिमित्तप्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमिष्यते ॥ तेनेह न । स्वापेर्ण्वुल् स्वापकः, तमिच्छति स्वापकीयति, ततः सन् सिष्वापकीयिषति ॥ **द्युद्भ्यो लुङि** ॥ बहुवचननिर्देशात् ' शौण्डैः ' इत्यत्रेव तदादिग्रहणम् । तदाह॥**द्युतादिभ्य इति** । द्युतादयो ' घट चेष्टायाम्' इत्यवधिकाः । ' ङः सि ' इत्यत्रेव लुङीति सप्तम्याः षष्ठ्यर्थतेत्यभिप्रेत्याह । **लुङः परस्मैपदमिति** ॥ **ञिमिदा** ॥ **मिदेर्गुणः** । ' ष्ठिवुक्लमुचमाम् ' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । तत्र शश्चासौ इच्चेति कर्मधारयात्सप्तमी अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्तु विशेष्यः तेन ' यस्मिन्विधिः ' इति तदादिविधिः प्रवर्तते। तदाह ॥**इत्संज्ञकशकारादाविति** ॥ **आदिशित्त्वाभावादिति** । मेद्यति मेद्यत इत्यादौ ' दिवादिभ्यः ' इति श्यन आदिशित्त्वाद्गुणो भवत्येव ॥ **मिमिदे इति** । शितीति बहुव्रीहौ त्विह स्यादेव गुणः । तथा पपे तस्थे इत्यादौ पिबादयोपि स्युरिति भावः ॥ **ञिष्विदा** । अनिट्कारिकायां स्विद्यतिरिति श्यना निर्देशादयं सेट् । स्वेदिता । स्वेदिष्यते ॥ **ञिक्ष्विदा चेति** । पूर्वोक्तयोरेवार्थयोरयमिति बोध्यम् ॥ **हरये इति** । ' रुच्यर्थानाम् ' इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥ **घुट** परिवर्तनमितस्ततो भ्रमणम् ॥ **जुघुटे इति** । ' असंयोगात् ' इति कित्त्वाद् गुणाभावः ॥ **क्षुभ** । संचलनं प्रकृतिविपर्यासो मन्थनं च । क्षोभते । क्षुभ्यतीति दिवादौ । क्षुभ्नातीति क्र्यादौ ॥ **नास्रसदिति** । नास्रंसदित्यपपाठ एव । न चेदं लङो रूपम् । तत्र परस्मैपदासंभवादिति भावः ॥ वृतादयः पञ्च ॥ **न वृद्भ्यः** ॥ गणकार्यत्वादुभयोर्यङ्लुक्यप्रवृत्तिः । वर्वर्तिष्यति । वर्वर्तिषति । चतुर्ग्रहणफलं तु स्फुटीभविष्यति । ' सेऽसिचि ' इति सूत्रात्से इत्यनुवर्तते तदाह॥**सकारादेरिति** । **इण् न स्यादिति** । स्यन्देरूदि-

रार्धधातुकस्येण् न स्यात्तङानयोरभावे । वर्त्स्यति वर्तिष्यते । अवृतत् । अवर्तिष्ट । अवर्त्स्यत् अवर्तिष्यत । २१ ॥ वृधु वृद्धौ । २२॥ शृधु शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृतिवत् । २३ ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता । स्यन्ता । वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न वृद्भ्य इति निषेधः । स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते। स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदपक्षे अङ् नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सत । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्त्स्यत ॥ **अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु** । ८ । ३ । ७२ ॥ एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्देते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ।२४॥ कृपू सामर्थ्ये। **कृपो रो लः** ।८ । २ । १८॥ कृप उः इति च्छेदः । कृपेति लुप्तषष्ठीकम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात्, कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात्। कल्पते । चक्लृपे । चक्लृपिषे । चक्लृप्से । इत्यादि स्यन्दिवत् ॥ **लुटि च क्लृपः** । १ । ३ । ९३ ॥ लुटि स्यसनोश्च क्लृपः परस्मैपदं वा स्यात् । **तासि च क्लृपः** । ७ । २ । ६१ ॥ क्लृपेः

त्वाद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिटि प्राप्ते निषेधोयम् ॥तङानयोरिति । जिगमिषिता । जिगमिषितारौ इत्यादौ तृचि परतः सन इडागमसिद्धये ‘ गमेरिट् परस्मैपदेषु ’ इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयतीत्यभ्युपगम्यते । तच्चात्रापि तथैवानुवर्तते अर्थाधिकाराश्रयणात् । तेन परस्मैपदाभावेपि तृचि ‘ विवृत्सिता । विवृत्सितारौ ’ इत्यत्र ‘ अतोहेः ’ इति हेर्लुकि ‘ त्वं विवृत्स ’ इत्यत्र च सन इण्निषेधः सिध्यतीति भावः । अत्र भाष्यवार्तिकयोः ‘वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्वचनादन्यत्र निषेधः’ इति स्थितम् । तेन विवर्तिषते विवर्धिषते इत्यादाविट् भवति । विवृत्सितेवाचरति विवृत्सित्रीयते इत्यत्र त्वात्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समानपदस्थत्वाभावादन्तरङ्गोऽयं निषेधः प्रवर्तते ।स च पश्चात्तङि कृतेऽपि न निवर्तते ॥ **चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति** ॥ अत्र व्याचख्युः । ‘ पञ्चभ्यः ’ इति वक्तुमुचितम् । एवं च ‘ तासि च ’ इत्येव सूत्रं कर्तव्यम् । न च वृतादिष्वतिव्याप्तिः , तङानयोः सत्त्वादिति ॥ अस्यन्तेति । अत्र ‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपो न भवति । सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वात् ॥ **अनुविपर्यभिनिभ्यः**॥ **एभ्य इति** । पञ्चभ्य इत्यर्थः ॥ **षत्वं भवत्येवेति** । प्राण्यप्राणिकर्तृकस्याप्यप्राणिकर्तृकत्वानपायादिति भावः ॥ असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिदोषाभ्यां प्रसज्यप्रतिषेधो न सूत्रेऽभिमत इत्याशयेनाह ॥ **प्राणिषु नेत्युक्ताविति** । **कृपू सामर्थ्ये** । भाष्यकृतां व्याख्यामाह ॥ **कृपउ इति** । ‘कृपे रो लः ’ इत्यर्वाचीनपाठस्तु नादर्तव्य इति ध्वनयति॥**कृपेर्ऋकारस्येत्यादिना** । वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेनाग्रहणादाह ॥ **रेफसदृश इति** । एवं चात्र कृपेत्यस्यावृत्तिरवश्यं स्वीकर्तव्या। तथा च ‘लुटि च क्लृपः ’ इत्यादिसौत्रनिर्देशोप्युपपद्यत इति भावः ॥ **तासि च क्लृपः** ॥ चकारात्साद्यार्धधातुकं गृह्यते ॥

---

१ एवं हि तत्र भाष्यम्–अविशेषेण वृतादिभ्य इट्प्रतिषेधमुक्त्वा ‘वृतादीनामात्मनेपदेन समानस्थस्येड्भवतीति वक्तव्यम्’ इति ॥ ‘ वृतादिसंबन्धिनः सादेरार्धधातुकस्यात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येट् ’ इति तदर्थः ॥ इति शब्दरत्नम् ॥

२ वार्तिके ‘ आत्मनेपदेनैव समानपदस्थस्य ’ इत्यर्थात् ॥ अयं च क्यङुत्पत्तेः प्राक् सुबन्तेनापि समानपदस्य इति न दोष इत्याशयः ॥ इति शब्दरत्नम् ॥

३–कृप उरिति, इत्युचितम् ॥

परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेण्न स्यात्तङानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्प्तास्थः । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट । क्लृप्सीत् । अकल्पिष्ट । अक्लृप्त । अकल्प्स्यत् । अकल्प्स्यत ॥ वृत् ॥ वृतः सम्पूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च ॥ घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा, तत्फलं तु णौ मितां ह्रस्व इति चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये।प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि। शृणु । घट सङ्घात इति चौरादिकस्येदम्। न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोयमिति वाच्यम्।नान्ये मितो हेताविति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः । १ ॥ व्यथ भयसंचलनयोः । व्यथते । **व्यथो लिटि । ७।४। ६८ ॥** व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिःशेषापवादः । थस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । २ ॥ प्रथ प्रख्याने। पप्रथे ।३।। प्रस विस्तारे । पप्रसे ।।४। म्रद मर्दने।५।। स्खद स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् ।६।।क्षजि गतिदानयोः।मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेपि चिण्णमुलोरितिदीर्घविकल्पः।अक्षञ्जि ।अक्षाञ्जि।क्षञ्जंक्षञ्जम्।क्षाञ्जंक्षाञ्जम् ।७।। दक्ष गतिहिंसनयोः।योयं वृद्धिशैघ्र्ययोरनुदात्तेत्सु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोनुवादः ।८॥ क्रप कृपायां गतौ।९।। कदि १० क्रदि ११ क्लदि वैक्लव्ये । वैकल्य इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थे आत्मनेपदार्थश्च ।१२। ञित्वरा संभ्रमे।१३॥घटादयः षितः।षित्त्वादङ् कृत्सु वक्ष्यते ॥*॥

क्लृप्सीष्टेति । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः ॥ वृदिति । 'वृतु वर्तने' इत्यस्मात् क्विप् ॥ 'ञित्वरा संभ्रमे'इत्यस्यानन्तरं' घटादयः षितः' इत्युक्तत्वात् 'त्वरत्यन्तास्त्रयोदशैव षितो न तु फणान्ताः सर्वेऽपि' इति सिद्धम् । तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह ॥ षितश्चेति ॥ प्रयोजनं तु 'षिद्भिदादिभ्यः' इत्याङि टाप् । घटा, व्यथेत्यादिरूपासिद्धिः ॥ घट चेष्टायाम् । ये धातवोऽन्यत्राऽधीतास्तेषामिह पाठोऽर्थनियमार्थः । ये त्विहैव पठ्यन्ते, तेषामुपसर्गादिनाऽर्थान्तरपरत्वेपि मित्त्वमस्त्येवेति धातुवृत्त्यादिषु स्थितम्। तदेव ध्वनयन्नुदाहरति ॥ विघटयतीति ॥ व्यथो लिटि ॥ हलादिःशेषापवाद इति । हलादिःशेषप्रक्रमणादिति भावः।एवं च 'उत्सर्गसदेशश्चापवादः' इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटाद्युक्तो'न संप्रसारणे' इति निषेधोऽत्र नापेक्षितः । केचित्तु हलादिःशेषेण यकारनिवृत्तावपि वकारस्य सत्त्वात्सूत्रमिदं सावकाशमिति अपवादत्वं न संभवतीति मत्वा 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्'इति वचनाद्धलादिःशेषं बाधित्वा परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य निषेधः।'संप्रसारणं तदाश्रयं च इति'वचनाभावे तु'व्यथो लिटि'इति संप्रसारणस्य धातुविशेषप्रत्ययविशेषाश्रयत्वेन 'इग्यणः' इति संज्ञाविशेषद्वयाश्रयत्वेन बह्वपेक्षस्य बहिरङ्गत्वात् संप्रसारणं बाधित्वा हलादिःशेषे जाते वकारस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः ॥ थस्येति । संप्रसारणस्याभ्यासान्तर्गतयकारनिवृत्तेरपवादत्वम्, न तु थकारनिवृत्तेरिति भावः ॥ लिटीति किम् । विव्यथिषते । इह 'सन्यतः' इति इत्त्वम् । वाव्यथ्यते वाव्यथीति॥क्रप कृपायां गतौ। चकाराभावेपीहार्थद्वयमित्येव बोध्यमित्याहुः॥कदि क्रदि । क्रन्दयाति।अक्रन्द्रि।अक्रान्दि।क्रन्दं क्रन्दम्।क्रान्दम् क्रान्दम्॥ञित्वरा।आदित्त्वमिह व्यर्थम् । ह्रस्वोच्चारणेनापि आत्मनेपदसिद्धेः। न च निष्ठायाम्, आदितश्च इतीट्प्रतिषेधार्थमिति शङ्क्यम् ।

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ ज्वर रोगे । ज्वरति । जज्वार । १ ॥ गड सेचने । गडति । जगाड । २ ॥ हेड वेष्टने । हेडृ अनादर इत्यात्मनेपदिषु गतः स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि। अहीडि । अनादरे तु हेडयति । ३ ॥ वट ४ भट परिभाषणे । वट वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः । ५ ॥ णट नृतौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ णट नृताविति पठन्ति । गताविरत्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता णाटीति दीर्घपाठाद् घटादिर्णोपदेश एव । ६ ॥ ष्टक प्रतिघाते । स्तकति । ७ ॥ चक तृप्तौ । तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् । ८ ॥ कखे हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः । अकखीत् । ९ ॥ रगे शङ्कायाम् । १० ॥ लगे सङ्गे । ११ ॥ ह्रगे १२ ह्लगे १३ षगे १४ ष्टगे संवरणे । १५ ॥ कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये । १६ ॥ अक १७ अग १८ कुटिलायां गतौ ॥ कण रण गतौ । चकाण । १९ । रराण । २० ॥ चण २१ शण २२ श्रण २३ दाने च । शणगताविरत्यन्ये ॥ श्रथ २४ श्लथ २५ क्नथ २६ हिंसार्थाः ॥ जासिनिप्रहणेति सूत्रे क्राथेति मित्त्वेपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्त्वं तु निपातनात्परत्वाच्चिण्णमुलोरिति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि । अक्राथि । क्रथंक्रथम् । क्राथंक्राथम् । २७ ॥ चन च । हिंसायामिति शेषः । २८ । वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । २९ ॥

'रुष्यमत्वर–' इति निष्ठायामिटो विकल्पितत्वात्[1] । तूर्णः । त्वरितः ॥ ज्वर रोगे । णौ । ज्वरयति । अज्वरि । अज्वारि । ज्वरं ज्वरम् । ज्वारं ज्वारम् ॥ गड सेचने । णौ । गडयति । अगडि अगाडि । गडं गडम् । गाडं गाडम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥ हेड वेष्टने । उत्सृष्टानुबन्ध इति । तेन वेष्टनेपीति निषेधशङ्कैव नास्तीति भावः ॥ णोपदेश एवेति । प्रणटयति । नाटीत्यस्य तु प्रनाटयति ॥ वृद्धिर्निपात्यत इति । तेन 'मितां ह्रस्वः' इति न प्रवर्तते इति भावः ॥ निपातनात्परत्वादिति । निपातनविषयीभूत–'मितां ह्रस्वः' इत्यस्मात्परत्वात् 'मितां ह्रस्वः' इत्येतदेव निपातनेन बाध्यते, न तु ततः परं 'चिण्णमुलोः' इत्येतदित्यर्थः[2] ॥ वन च । संभक्तौ पठितस्य हिंसायां मित्त्वार्थोऽनुवादः । वनति । णौ । वनयति । अवनि । वनं वनम् । वानं वानम् । तानादिकस्येति । 'वनु याचने' इत्यस्येत्यर्थः ॥ सामर्थ्यादिति । अनुवादे तु तत्र कृतेनोदित्त्वेन क्त्वायामिड्विकल्पस्य निष्ठायामिट्प्रतिषेधस्य च सिद्धेः पुनरुदित्करणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ वनतीत्यादीति । णौ । वनयति । तानादिकस्य तु वनुते । वानयति । मित्त्वविकल्पः । इति । 'ग्ला

१–आदित्वं 'रुष्यमत्वर–' इत्यस्य भावादिकर्मणो निष्ठायामप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् ॥ एवं च 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इत्यर्थः तत्–इति शब्दरत्नम् ॥

२–'बाध्यत्वेन' इति शेषः ॥

ज्वल दीप्तौ। णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते। प्रज्वलयति। ३०॥ ह्वल ३१ ह्मल चलने। प्रह्वलयति। प्रह्मलयति।३२॥स्मृ आध्याने। चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः। आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम्।३३॥दॄ भये। दॄ विदारणे इति क्र्यादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः। दृणन्तं प्रेरयति दरयति। भयादन्यत्र दारयति। धात्वन्तरमेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि। केचिद्घटादौ अत्स्मृद्वत्वरेतिसूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति तन्नेति माधवः। ३४॥ नॄ नये। क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः। नयादन्यत्र नारयति। ३५॥ श्रा पाके। श्रै इति कृतात्वस्य श्रा इत्यदादिकस्य च सामान्येनानुकरणम्। लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम्। श्रपयति विक्लेदयतीत्यर्थः। पाकादन्यत्र श्रापयति। स्वेदयतीत्यर्थः। ३६॥ मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा॥ निशामनं चाक्षुषं ज्ञानमिति माधवः। ज्ञापनमात्रमित्यन्ये। निशानेष्विति पाठान्तरम्। निशानं तीक्ष्णीकरणम्। एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित्। ज्ञप मिच्चेति चुरादौ ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः। कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति, तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च। शृणु। माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात्। ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात्। निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः। ३७॥ कम्पने

स्नावनुवमां च' गणसूत्रेण॥ **णप्रत्ययार्थमिति**। 'ज्वलतिकसन्तेभ्यो णः' इति ज्वलादिभ्यो णप्रत्ययार्थम्॥ **दॄ भये**। धातोरनेकार्थत्वाद्भयार्थकत्वम्। दृणाति। दरयति। **तन्नेतीति**। माधवस्यायमाशयः। सूत्रे दीर्घान्त एव पाठः सर्वसंमतः तेन घटादावपि दीर्घान्त एव सर्वैः पठ्यते। यद्ययं ह्रस्वान्तो भवेत्, तर्हि 'शृदृप्रां ह्रस्वो वा' इति ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे दृग्रहणमनर्थकं स्यात्। धातुद्वयेन दद्रतुः ददरतुरिति रूपद्वयसिद्धेः।न च विदारणे रूपद्वयलाभार्थं दृग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम्। धातूनामनेकार्थत्वात्समीहितसिद्धेरिति॥ **नॄ नये**। नृणाति। नरयति। अनरि। अनारि। नरं नरम्। नारं नारम्॥ **श्रै इति** अयं हि वक्ष्यमाणो भौवादिकः॥ **लुग्विकरणेति**। अत्र व्याचक्षते। 'स्वरतिसूति–' इति सूत्रे सूङ् इति पठितेपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सदिमां परिभाषां ज्ञापयति। न च 'लुग्विकरणं बलीयः' इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम्। इष्टानुरोधात्। सूङः इति पठिते स्वरतिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यान्न तूभयोरित्यपि न शङ्क्यम्। साहचर्यस्यानित्यत्वात्। तस्मात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापकमेवेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धा। लाक्षणिकं हि विलंबितोपस्थितिकं प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति॥ **परिभाषाभ्यमिति**। यद्यपि उक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्तावपि इष्टं सिध्यति। तथाप्यविशेषादुभयोः प्रवृत्तिरप्यत्र युक्तैवेति भावः॥ **मारणतोषणे**। निशामनमित्यस्य 'शम आलोचने' इत्यस्मान्निष्पन्नत्वादाह॥**चाक्षुषं ज्ञानमिति**। **एष्वर्थेष्विति**। पशुं संज्ञपयति मारयतीत्यर्थः। विष्णुं विज्ञपयति। संतोषयतीत्यर्थः। संज्ञपयति रूपं।माधवमते दर्शयतीत्यर्थः।मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः।प्रज्ञपयति शरम्।तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। स्यादेतत्। निशामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते 'श्लाघह्नुङ्स्था–' इति सूत्रे ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुमभिमत इति वृत्तिग्रन्थः संगच्छतां नाम। माधवमते तु तद्ग्रन्थस्य का गतिरित्यत आह॥ **ज्ञपमिच्चेति ज्ञापनमिति**। एवं च वृत्तिग्रन्थो माधवमतेपि संगच्छत इति भावः॥ **मारणादिकं चेति**। एतच्च मतान्तराभिप्रायेणोक्तम्।चुरादिषु तु 'ज्ञपमिच्च'अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्त्तते, इति वक्ष्यमाणत्वात्॥ **कथमिति**। ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मित्त्वाद् ह्रस्वेन भवितव्यमिति भावः। **मित्त्वाभावादिति**।एवं च बोधने ज्ञाधातो

चलिः । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः । । ३८ ॥ छदिरूर्जने । छद अपवारण इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जेरर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थणिचि तु छादयति । बलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः । ३९ ॥ जिह्वोन्मथने लडिः । लड विलास इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् । ४० ॥ मदी हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः। मदयति । हर्षयति ग्लेपयति वेत्यर्थः।अन्यत्र मादयति । चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । ४१ ॥ ध्वन शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । ४२ ॥ अत्र भोजः । दलि ४३ वलि ४४ स्खलि ४५ रणि ४६ ध्वनि ४७ त्रपि ४८ क्षपयश्चेति पपाठ । ४९ ॥ तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ । दल विशरणे । वल संवरणे । स्खल सञ्चलने । त्रपूष् लज्जायामिति गताः । तेषां णौ । दलयति । वलयति । स्खलयति । त्रपयति । क्षै क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्त्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति । स्वन अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति । ५०॥ घटादयो मितः ॥ मित्संज्ञा इत्यर्थः ॥ जनी ५१ जृष् ५२ क्नसु ५३ रञ्जोऽमन्ताश्च । ५४ ॥ मित इत्यनुवर्तते । जॄषिति षित्त्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु जनी जॄं ष्णसु इति पठित्वा ष्णसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति ॥ ज्वल ५५ ह्वल ५६ ह्मल ५७ नमामनुपसर्गाद्वा । ५८ ॥ एषामित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति । ज्वाल-

---

ज्ञापयति, ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वयं माधवमते बोध्यम् ॥ **छदिरूर्जने** । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' । अत्र च्छदिर्मित् । चुराद्यन्तर्गणो यौजादिकः स्वार्थे॥ **णिजभाव इति**।'आ धृषाद्वा' इति वैकल्पिकत्वादिति भावः ॥ **लडयति जिह्वामिति** । जिह्वां ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ **जिह्वयेति** । जिह्वया पदार्थान्तरं ज्ञापयतीत्यर्थः । जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाह ॥ **लडयति शत्रुमिति** । शत्रुमुद्दिश्य गालनादि करोतीत्यर्थः ॥ **लडयति दधीति** । उन्मथ्नाति, विलोडयतीत्यर्थः ॥ केचित्तु जिह्वाव्यापारे लडयति दधि, उन्मथने तु लडयति शत्रुमिति व्यत्यासेन योजयन्ति ॥ **लाडयति पुत्रमिति** । शर्करादिदानेन अनुकूलयतीत्यर्थः ॥ **ध्वनिरणी उदाहृताविति** । ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृतः । रणिस्तु 'कण रण गतौ' इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **स्वन अवतंसने** । अवतंसनं भूषणम् ॥ **स्वनयतीति** । भूषयतीत्यर्थः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । अस्वनि । अस्वानि । स्वनं स्वनम् । स्वानम् स्वानम्॥**घटादयो मितः**॥**मित्संज्ञा इत्यर्थ इति**। अन्ये तु 'मकारानुबन्धाः' इति व्याचक्षते । 'घट चेष्टायाम्' इति प्रत्येकं पाठे गौरवादेकत्रैव सर्वेषां मित्संज्ञा मकारानुबन्धकत्वं वाऽनेन सूत्रेण विधीयते इति भावः ॥ **जनीजृष्** । जनी प्रादुर्भावे । जृष् वयोहानौ । क्नसु ह्वरणदीप्त्योः' । त्रयोपि दिवादयः । 'रञ्ज रागे' दैवादिको भौवादिकश्च । अमन्ताः कमिगमीत्यादयः॥ जनयति । जरयति । क्नसयति । रञ्जयति मृगान् । रञ्जयति पक्षिणः । क्रमयति।गमयति।रमयति॥ **ज्वलह्वल** । **एषामित्त्वमिति** । मित इत्यनुवृत्तस्येह भावप्रधानता । अनुपसर्गादिति तु षष्ठ्यर्थे पञ्चमी-

यति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वम् । मज्वलयति । कथं तर्हि मज्वालयति, उन्नामयतीति । घञन्तात्तत्करोतीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितां ह्रस्व इति सूत्रे वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन रजो विश्रामयन् राज्ञाम्, धुर्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ग्ला ५९ स्ना ६० वनु ६१ वमां च । ६२ ॥ अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा स्यात् । आद्ययोरमाप्ते इतरयोः माप्ते विभाषा ॥ न कम्यमि ६४ चमाम् । ६५ ॥ अमन्तत्वात्माप्तं मित्त्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति ॥ शमोदर्शने ॥ शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु मणयिनो निशमय्य वधूः कथाः । कथं तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो ममेति । शम आलोचन इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शाम्यतिवत् । ६६ ॥ यमोऽपरिवेषणे ॥ यच्छतिर्भोजनातोऽन्यत्र मिन्न स्यात् । आयामयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् । ६७ ॥ स्खदि ६८ रवपरिभ्यां च ॥ मिन्नेत्येव । अवस्खादयति । परिस्खादयति । अपावपरिभ्य इति न्यासकारः । स्वामी तु न कमीति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शमः अदर्शने इति चिच्छेद । यमस्त्वपरिवेषणे मित्त्वमाह । तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव । उपसृष्टस्य स्खदेश्चेदवादिपूर्वस्येति नियमात्प्रस्खादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरणमत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः।इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ फण ६६ गतौ ॥ नेति निवृत्तमसम्भवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः फणादिकार्यानुरोधात् ॥ **फणां च सप्तानाम्** । ६ । ४ । १२५ ॥ एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफ-

---

त्येवं क्लेशेन व्याख्येयमिति भावः ॥ 'नमोऽनुपसर्गाद्वा' इति पाठान्तरम् तत्र न कश्चित् क्लेशः ॥ **प्राप्तविभाषेति** । ज्वल दीप्तौ । 'ह्वल ह्मल चलने' इति त्रयाणां पूर्वपठितत्वात्, नमेस्तु अमन्तत्वादिति भावः॥ **कथं संक्रामयतीति** । क्रमेः 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधाद् घञि क्रम इत्येव भवति । न तु क्राम इति पूर्वोक्तसमाधानस्यात्रासंभवात् पृथक् प्रश्नः ॥ **व्यवस्थितविभाषेत्यादि** । क्वचित् णौ मितां ह्रस्वो न प्रवर्तत इति भावः॥ **वृत्तिकृदिति** । केचित्तु घञन्तात् क्रमशब्दात् प्रज्ञाद्यणि क्रामशब्दं स्वीकृत्य तस्मात् 'तत् करोति' इति णौ संक्रामयतीति समादधत इति भावः ॥ **इतरयोः प्राप्ते इति** । वनेः पूर्वं पाठात्, वमेरमन्तत्वाच्चेति भावः । ग्लापयति । ग्लपयति । स्नापयति । स्नपयति । वनयति । वानयति । वमयति । वामयति ॥ **शाम्यतिवदिति** । यथा शाम्यतिर्निशामयतीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते, तथा चुरादिः शमधातुरपि श्रवणे भविष्यतीत्यर्थः ॥ **यमोऽपरिवेषणे** । यच्छतिरिति । 'यम उपरमे' इत्ययं धातुः । भोजनाशब्दो 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युजन्तो ज्ञेयः। परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारः । ततोऽन्यस्मिन्नर्थे मिन्निषेधः ॥ **नियमयन्निति** । नियमवच्छब्दाण्णिचि विन्मतोर्लुकि शतरि शप्रत्यये गुणे च ज्ञेयम् ॥ **व्यत्यासः फलित इति**। स्वामिमते त्वपरिवेषणे आयामयति । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । अवादिपूर्वस्य स्खदेरवस्खदयति, प्रपूर्वस्य तु प्रस्खादयतीत्येवं व्यत्यासो ज्ञेयः ॥ **उपेक्ष्यमिति** । 'न पादम्या-' इति सूत्रे आयामयत इत्युदाहृत्य वृत्तावुक्तं 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यनेन मित्त्वं प्रतिषिध्यत इति ॥ न्यासेऽपि तत्र 'न कम्यमि' इत्यतो नेत्यनूवर्तत इत्युक्तम् ॥ एवं हि निषेधानन्तरं पाठ उपपद्यते॥ अन्यथा 'न कमि' इत्यतः प्रागेव

णतुः । पफणुः । फणयति ॥ वृत् । घटादिः समाप्तः ॥ फणेः प्रागेव वृद्धिरित्येके । तन्मते फाणयतीत्येव ॥ राजृ दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे । रराजे । अत इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात एत्त्वम् । ७० ॥ टुभ्राजृ ७१ टुभ्राशृ ७२ टुभ्लाशृ ७३ दीप्तौ । अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिषत्वाभावार्थः। तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रेजे। बभ्राजे। वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्रेशे । बभ्राशे । भ्लाश्यते। भ्लाशते । भ्लेशे । बभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ ॥ स्यमु १ स्वन २ ध्वन ३ शब्दे । स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्येमतुः । सस्यमतुः । अस्यमीत् । स्वेनतुः । सस्वनतुः । सस्वनुः । अस्वानीत् । अस्वनीत्। विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । वेश्च स्वन इति षत्वम्। फणादयो गताः ॥ दध्वनतुः ॥ षम ष्टम अवैकल्ये । ससाम । ४ ॥ तस्ताम । ५ ॥ ज्वल दीप्तौ । अज्वालीत् । ६ ॥ चल कम्पने । ७ ॥ जल घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् । ८ ॥ टल ९ ट्वल वैक्लव्ये । १० ॥ स्थल स्थाने । ११ ॥ हल विलेखने । १२ ॥ णल गन्धे । बन्धन इत्येके । १३ ॥ पल गतौ । पलति । १४ ॥ बल प्राणने धान्यावरोधने च । बलति । बेलतुः । बेलुः । १५ ॥ पुल महत्त्वे । पोलति । १६ ॥ कुल संस्त्याने बन्धुषु च । संस्त्यानं सङ्घातः। बन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल । १७ ॥ शल १८ हुल १९ पत्ल २० गतौ । शशाल । जुहोल । पपात । पेततुः । पतिता ॥ पतः पुम् । ७ । ४ । १९ ॥ अङि परे । अपप्तत् । नेर्गदेति णत्वम् । प्रण्यपप्तत्॥ क्वथे निष्पाके । क्वथति । चक्वाथ । अक्वथीत् ॥ २१ ॥ पथे गतौ ॥ अपथीत् । २२ ॥ मथे विलोडने । मेथतुः । अमथीत् । ॥ २३ ॥ टुवम् उद्गिरणे । इहैव निपातनाद्वत इत्त्वमिति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतं तद्भाष्यादौ न दृष्टम्

त्रिसूत्रीं पठेदिति भावः ॥ फण गतौ । फणति । लुङि अफाणीत् । अफणीत् । णौ तु 'चिण्णमुलोः' इति वा दीर्घः । अफाणि । अफाणि । फणं फणम् । फाणं फाणम् ॥ असंभवादिति । मित्त्वप्राप्तिं विना निषेधासंभवादिह नेत्येतन्न संबध्यते किन्तु मित्संज्ञैव तदेतदाह ॥ फणयतीति ॥ सामर्थ्यादिति । फणादिषु पाठसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ तत्र हीति । षत्वविधौ हीत्यर्थः। तथा च विभ्राट् । विभ्राड्भ्याम् । पूर्वपठितस्य तु विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि सिध्यतीति भावः ॥ अस्यमीदिति । मान्तत्वान्न वृद्धिः ॥ अथ ज्वलादिः ॥अज्वालीदिति । 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः । वैक्लव्य इति । वैक्लव्यं भयादिजनितोद्विग्नता । तद्व्यापार इति । बन्धुतानुकूलो व्यापारः ॥ पतः पुम् ॥ मित्त्वादन्त्यादचः परः ॥ अक्वथीदिति । एदित्त्वान्न वृद्धिः । एवम् अपथीत्, अमथीदित्यत्रापि ॥ टुवम् । केचिदमुमुदितं पठित्वा वान्त्वा, वमित्वेत्युदाहरन्ति। तत्तु वामनेन विरुध्यते । तेन हि 'आदितश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य वान्त इत्यत्र इडभावः साधितः । उदित्त्वे तु 'यस्य विभाषा' इत्यनेनैव वान्त इति सिद्धेस्तदसंगतं स्यात् । एवं च क्त्वाप्रत्यये वमित्वेत्येव साधु ॥ निपातनादिति । अन्यथा गुणे सति उद्वरण इति स्यात्। यद्यपि अर्थनिर्देश आधुनिकस्तथापि पृषोदरादित्वमित्यत्रैव तात्पर्यं बोध्यम् ॥ इत्याद्यप्युदाहृतमिति । 'वेमुश्च केचिद्रुधिरम्' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन तथोदाहृतमित्याहुः ॥ ननु वादित्वेन निषेधादेत्त्वाभ्यासलोपौ कथमिह स्यातामिति चेत्॥ अत्राहुः । 'न शसददवादिगुणानाम्' इति सूत्रितेपि 'व' इत्यकारान्तसंघातग्रहणेन इष्टसिद्धेरादिग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । 'एकान्ता अनुबन्धाः' इति च स्वीक्रियते

। २४ ॥ भ्रमु चलने । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्रम्यति । भ्रमति । भ्राम्यतीति तु दिवादौ वक्ष्यते ॥ **वा जॄभ्रमुत्रसाम् । ६ । ४ । १२४ ॥** एषामेत्त्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः । अभ्रमीत् । २५ ॥ क्षर सञ्चलने । अक्षारीत् । २६ ॥ अथ द्वावनुदात्तेतौ । षह मर्षणे । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । तीषसहेति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः॥ **सहिवहोरोदवर्णस्य । ६ । ३ । ११२ ॥** अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे सति ॥ **सोढः । ८ । ३ । ११५ ॥** सोढ्रूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् । परिसोढा ॥ **सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ७१ ॥** परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेऽपि पर्यषहत । पर्यसहत । १॥ रम क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ॥ २ ॥ * ॥ अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः ॥ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु **पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः । ७ । ३ । ७८ ॥** पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदिथ । ससत्थ । सत्ता । सत्स्य-

---

तथा च नायं वादिः, किं तु द्वादिरिति ॥ अन्ये तु वमेरादौ 'लोपो व्योः' इति लोपेन यकारः प्रश्लिष्यते । ततश्चोपदेशे वादित्वाभावान्निषेधो नेत्याहुः ॥ **भ्रमु चलने ।** मण्डलाकारेण चलनमेव धात्वर्थो, न तु चलनमात्रम् । तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानं च धात्वर्थः । शुक्तिं पश्यन् रजतमिति भ्रमतीति प्रयोगात् । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट् । भ्रमित्वा भ्रान्त्वा । 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेट् । भ्रान्तः ॥ नन्वस्य ज्वलादिगणे पाठः किमर्थः । न चात्र णप्रत्ययार्थमेव पाठ इति वाच्यम् । पचादेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययेनापि भ्रम इति रूपसिद्धेः । 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधात् णप्रत्यये अच्प्रत्यये च रूपस्य तुल्यत्वादच्प्रत्ययः स्यात्, तर्हि अभ्रम इत्यत्र 'अच्कावशक्तौ' इति नञः परमन्तोदात्तं स्यात् । णप्रत्यये त्विह 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्याद्युदात्तमेव भवतीति ॥ **वा जॄभ्रमुत्रसाम् ॥** अप्राप्तविभाषेयम् ॥ **अभ्रमीदिति ।** मान्तत्वान्न वृद्धिः ॥ अक्षारीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधे 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः ॥ षह । अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणं मर्षणम् ॥ **सहिवहो ॥** इह रेफलोपस्यासंभवाद् 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इत्यतो ढलोप एवानुवर्तते तदाह ॥ **ढलोप इति ॥** ढलोपे किम् । सह्ते । वह्ते ॥ **सोढः ॥** षत्वं नेति । 'न रपर-' इति सूत्रान्नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥ **सिवादीनाम् ॥** सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जः सिवादयः । पर्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । पर्यष्करोत् । पर्यस्करोत् । न्यष्टौत् । न्यस्तौत् । व्यष्वजत् । व्यस्वजत् ॥ **रम क्रीडायाम् ।** अमुमुदितं मत्वा, रत्वा रमित्वेति केचिदुदाजह्रुः । तन्माधवादयो न सहन्ते । तथा च क्त्वायां रन्त्वेत्येव साधु ॥ **रेमिषे इति ।** क्रादिनियमादिट् । पचाद्यचि टाप् । रमा । घञि तु रामः । अमन्तत्वेन मित्त्वात् णौ ह्रस्वः । रमयति ॥ **षद्लृ ।** विशरणमवयवानां विश्लेषः । अवसादनं नाशः ॥ **पाघ्राध्मा ॥** 'पा पाने' । 'पा रक्षणे' इति तु न गृह्यते । लुग्विकरणत्वात् ॥ 'द्रष्टि' इति केषांचित् पाठस्तत्र 'सृजिदृशोः' इत्यम् । अर्तीत्यादौ ऋच्छादेशाद्यभाव इव सौत्रत्वात् पश्यादेशाभाव इति बोध्यम् । 'दृश्यर्ति' इति पाठस्तु निर्दुष्ट एव ॥ **पादीनामिति ।** एकादशानामेषां यथासंख्यमेकादश पिबाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः ॥ 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते, स च कर्मधारय इत्यभिप्रेत्याह । **इत्संज्ञकशकारादाविति ।** शकारादावीति किम् । पपे । जघ्रे । दध्मे । शितीति बहुव्रीहिरित्यभ्युपगमे त्विह पिबाद्यादेशाः स्युरेव ॥ **सेदिथेति ।** 'उपदेशेऽत्वतः' इति क्रादिनि-

---

१--'द्रष्टि' इत्येव प्राचीनः पाठः, इति मनोरमातोऽवसीयते ॥

ति । लृदित्वादङ् । असदत् ॥ सदिरमतेः ॥ निषीदति । न्यषीदत् ॥ **सदेः परस्य लिटि । ८ । ३ । ११ ॥** सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद । निषेदतुः । १ ॥ शदॢ शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ॥ **शदेः शितः । १ ।३।६०॥** शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शदतुः । शेदिथ । शशत्थ । शत्ता । अशदत् २ ॥ क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । च्लेः क्सः।अक्रुक्षत् । ३ ॥ कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । कोचति।चुकोच । । ४ ॥ बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति । ५ ॥ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च॥रोहति । रुरोहिथ । रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् । ६॥ कस गतौ॥अकसीत्।अकासीत् । ७ ॥ वृत् ॥ ज्वलादिगणः समाप्तः ॥ अथ गूहत्यन्ताः स्वरितेतः ॥ हिक्क अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति । हिक्कते ॥ १ ॥ अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चति । अञ्चते । २ ॥ अचु इत्येके । ३ ॥ अचि इत्यपरे । ४ ॥ टुयाचृ याच्ञायाम् । याचति । याचते । ५॥ रेटृ परिभाषणे । रेटति । रेटते ।६॥ चते चदे याचने च । चचात । चेते । अचतीत् ।७॥ चचाद । चेदे । अचदीत् ।८। प्रोथृ पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे।९॥ मिदृ मेदृ मेधाहिंसनयोः । मिमेद । मिमिदे।१०॥मिमेदे । थान्ताविमाविति स्वामी । मिमेथ । धान्ताविति न्यासः॥ ११॥ मेधृ सङ्गमे च । मेधति । मिमेधे । १२ । णिदृ १३ णेदृ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद । निनिदतुः । निनिदे । १४ ॥ शृधु मृधु उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । ।१५॥मर्धति । मर्धते ।१६। बुधिर् बोधने । बोधति । बोधते । इरित्त्वादङ् वा । अबुधत्। अबोधीत् । अबोधिष्ट । दीपजनेति चिण् तु न भवति।पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् । १७ ॥ उबुन्दिर् निशामने । बुबुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् । १८ ॥ वेणृ गति-

---

यमप्राप्तस्येटो निषेधेऽपि भारद्वाजनियमादिट् । **सदेः परस्य** ॥ सदेरिति षष्ठी । फलितमाह॥अभ्यासात्परस्येति । 'स्थादिष्वभ्यासेन च' इति प्राप्तिः ॥ लिटीति किम् । निषिषत्सति । 'सदिस्वञ्ज्योः' इति वृत्त्यादिरूढोपि पाठ इहोपेक्षितः, भाष्याननुगुणत्वात्॥निषसादेति। 'सदिरप्रतेः' इत्यत्राप्रतेरिति पर्युदासात्प्रतिससादेत्यत्राभ्यासस्यापि षत्वं नेति बोध्यम् ॥ **शदॢ** । विशीर्णतायामिति वक्तव्ये 'शातने' इत्युक्तिरसंगतेत्याशङ्क्य कथंचित्समाधत्ते॥शातनं त्विति।शदेरेव हि णिचि 'शदेरगतौ' इति तत्वे ल्युटि च शातनमिति रूपम् । तथा चास्यैव धातोरिदं रूपं प्रसिद्धं चेत्याभिप्रेत्य तन्निर्देशः कृतः ॥ यथा 'गम्लृ गतौ' 'डुपचष् पाके' इत्यादाविति भावः ॥ **कुच सम्पर्चनेत्यादि** । 'कुच शब्दे तारे' इति चवर्गीयान्तेषु पठितस्य पुनरिह पाठः संपर्चनादावेव ज्वलादित्वप्रयुक्तो णप्रत्ययो यथा स्यादिति मनोरमादौ स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । अनेनैव ग्रन्थेन पाणिनिनापि कचित् कचित् अर्थनिर्देशः कृत इत्यनुमीयते । अन्यथाऽत्रत्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेरित्याहुः ॥ **बोधितेति** । बुध्यतेरेवानिट्कारिकासु पठितत्वादयं सेडिति भावः ॥ **अकासीदिति** । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधेपि 'अतो हलादेः' इति वैकल्पिकी वृद्धिः ॥ **वृदिति** । अत्र नव्याः 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः' इति निर्देशाद्वृत्करणमिहानार्थमित्यनुमीयते । अन्यथा ' ज्वलादिभ्यो णः ' इत्येव सूत्रयेदित्याहुः ॥ **अञ्चु गतौ** । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । अच्यात् । ' अचि ' इत्येकीयमते तु इदित्वादश्रयात् ॥ **मेधृ संगमे च** । चात् पूर्वोक्तेऽर्थे । ' प्रजायै गृहमेधिनाम् ' इत्यत्र ' गृहैर्दारैर्मेधन्ते संगच्छन्ते ' इति विग्रहः । ' सुप्यजातौ ' इति णिनिः ॥ **शृधु मृधु** । **क्लेदनमिति** । आर्द्रीभाव इत्यर्थः । उदित्त्वात्क्त्वायां वेट् । शर्धित्वा । शर्द्ध्वा ॥ **बुधिर्** ॥ **पूर्वोत्तरेति** । दैवादिकैर्नित्यात्मनेपदिभिश्च साहचर्यात्तथाभूतस्यैव ग्रहणमित्यर्थः ॥ **उबुन्दिर्** । बुन्दित्वा । बुन्त्वा । निष्ठायां बुन्नम् ॥ निशामनं चाक्षुषं ज्ञानम् ॥ **वेणृ** । गत्यादयः पञ्चार्थाः । वाद्य-

ज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु। वेणति। वेणते। नान्तोप्ययम्। १९॥ खनु अवदारणे। खनति। खनते॥ **गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि। ६। ४। ९८॥** एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि। चख्नतुः॥ **ये विभाषा। ६। ४। ४३॥** खायात्। खन्यात्। २०॥ चीवृ आदानसंवरणयोः। चिचीव। चिचीवे। २१॥ चायृ पूजानिशामनयोः। २२॥ व्यय गतौ। अव्ययीत्। २३॥ दाशृ दाने। ददाश। ददाशे। २४॥ भेषृ भये। गतावित्येके। भेषति। भेषते। २५॥ भ्रेषृ २६ भ्लेषृ २७ गतौ॥ अस गतिदीप्त्यादानेषु। असति। असते। आस। आसे। अयं षान्तोपि। २८॥ स्पश बाधनस्पर्शनयोः। स्पर्शनं ग्रथनम्। स्पशति। स्पशते। २९॥ लष कान्तौ। वा भ्राशेति श्यन्वा। लष्यति। लषति। लेषे। ३०॥ चष भक्षणे। ३१॥ छष हिंसायाम्। चच्छषतुः। चच्छषे। ३२॥ झष आदानसंवरणयोः। ३३॥ भ्रक्ष ३४ भ्लक्ष अदने। ३५॥ भक्ष इति मैत्रेयः। ३६॥ दासृ ३७ दाने॥ माहृ माने। ३८॥ गुहू संवरणे॥ **ऊदुपधाया गोहः। ६। ४। ८९॥** गुह उपधाया ऊत् स्याद्गुणहेतावजादौ प्रत्यये। गूहति। गूहते। ऊदित्वादिड्वा। गूहिता। गोढा। गूहिष्यति। घोक्ष्यति॥ गूहेत्। गूह्यात्। अगूहीत्। इडभावे क्सः। अघुक्षत्॥ **लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये। ७। ३। ७३॥** एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। अगूढ। अघुक्षत। क्सस्याचीत्यन्तलोपः। अघुक्षाताम्। अघुक्षन्त। अगुह्वहि। अघुक्षावहि। अघुक्षामहि। ३९॥ अथाजन्ता उभयपदिनः। श्रिञ् सेवायाम्। श्रयति। श्रयते। शिश्रियतुः। श्रयिता। णिश्रीति चङ्। अशिश्रियत्।१॥ भृञ् भरणे। भरति। बभार। बभ्रतुः। बभर्थ। बभृव। बभृषे। भर्ता॥ **ऋद्धनोः स्ये। ७। २। ७०॥** ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात्। भरिष्यति॥ **रिङ् शयग्लिङ्क्षु। ७। ४। २८॥**

भाण्डस्य वादनार्थं ग्रहणं वादित्रग्रहणम्। 'वेणिः, वेणी, वेणुः' इत्यादिरूपाण्यस्यैव धातोः॥ **नान्तोपीति।** 'उत माता महिषमन्ववेनत्' इत्यत्र नान्तदर्शनादिति भावः॥ **खनु**॥ खनित्वा। खात्वा॥ निष्ठायाम्। खातः॥ **गमहन**। 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्यतो अचीत्यनुवर्तते। 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यत उपधाग्रहणं च। तदाह **एषामुपधाया इत्यादि।** जग्मतुः। जग्मुः। जघ्नतुः। जघ्नुः। जज्ञे। जज्ञाते। जक्षतुः। जक्षुः। अनङीति किम्। अगमत्॥ **चीवृ**। चीवरं वस्त्रम्। 'चीवरपीवरमीवर–' इत्युणादिषु निपातितोऽयम्॥ **व्यय गतौ**॥ वित्तत्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत इति मनोरमा। न कुत्रापि गत इति चिन्त्यैव सा॥ **अव्ययीदिति**। यान्तत्वान्न वृद्धिः॥ **स्पश बाधनस्पर्शनयोः।** 'णिश्रि–'इति च्लेश्चङि अपस्पशत् 'अत्स्मृदृत्वरप्रथ–' इत्यादिना अभ्यासस्यात्त्वं सन्वदित्त्वापवादः। पस्पशा यङन्तादचि'यङोऽचि च' इति लुक् 'अजाद्यतः'इति टाप्।'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घस्तु न भवति संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्याहुः॥ 'जपजभदहदशभञ्जपसां च' इत्यत्र पसेति सौत्रो धातुः। पसतीत्यादि। यङ्लुकोस्तु 'जपजभ-' इत्यनेनैवाभ्यासस्य नुक्। याङि पंपस्यते।लुकि पंपसीति। पंपस इति कण्ड्वादिः। पंपस्यति॥**ऊदुपधायाः**॥**गुणहेताविति**।एतच्च गोह इति विकृतनिर्देशाल्लब्धम्।'अचि श्नुधातु–'इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो विशेष्यते, विशेषणेन तदादिविधिस्तदाह॥**अजादावीति**॥ **दन्त्ये तङीति**। दन्त्यादौ तङीत्यर्थः॥ अदुग्ध। अधुक्षत। अदिग्ध। अधिक्षत। अलीढ। अलिक्षतेत्यादि॥ **रिङ् शयग्लिङ्क्षु**॥ 'अयङ्यि क्ङिति' इत्यतोऽनुवृत्तं यीत्येतल्लिङ एव विशेषणं शेऽसंभवाद्यकि तु वैय-

---

१–यद्यपि पूर्वं न पठितः, तथापि 'क्वचिद्धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यभिप्रायेणेदम्–इति शब्दरत्नम्॥ विपूर्वस्य 'अय गतौ' इत्यस्य श्न शक्तिस्वाभाव्याद्व्ययत्याग एव शक्तिस्वीकारपरत्वे तु न कोप्यपराधः। इति वदन्तस्तु द्वित्वाडाम्–विषये फलभेदेन प्रत्युक्ताः॥

शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् ॥ **उश्च । १।२। १२॥** ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तङ्परः सिचेत्येतौ कितौ स्तः।भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । अभार्ष्टाम् । अभार्षुः ॥ **ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २।२७ ॥** सिचो लोपः स्याज्झलि । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् । २ ॥ हृञ् हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च।जहर्थ।जहिव।जहिषे।हर्ता । हरिष्यति । । ३ ॥ धृञ् धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत । ४ ॥ णीञ् प्रापणे । निनयिथ । निन्यिषे । ५ ॥ अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । धेट् पाने । धयति ॥ **आदेच उपदेशेऽशिति । ६ । १ । ४५ ॥** उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्वं स्यान्न तु शिति ॥ **आत औ णलः । ७ । १ । ३४ ॥** आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ॥ **आतो लोप इटि च । ६ । ४ । ६४ ॥** अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः पर-

---

र्थ्यात् । तथा 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणमित्यभिप्रेत्याह ॥ **यादावित्यादि** । शे म्रियते । 'तुदादिभ्यः' इति शः । यकि क्रियते । म्रियते ॥ **उश्च** । 'इको झल्' इत्यतो झल्ग्रहणं 'लिङ्सिचौ' इति पूर्वसूत्रं चानुवर्तते तदाह ॥ **ऋवर्णादित्यादि** ॥ **अभार्षीदिति** । 'सिचि वृद्धिः' इति वृद्धिः ॥ **ह्रस्वादङ्गात्** ॥ ह्रस्वात् किम् । अच्योष्ट । अप्लोष्ट । अङ्गग्रहणादिह ' रात्सस्य ' इत्यतः सस्येत्यनुवृत्तावपि प्रत्ययस्यैव । तत्रापि इष्टत्वात् सिच एव लोपो भवति॥तेनेह न । अस्तं द्विष्टमाम् ॥ केचित्विह अङ्ग्रहणाभावे अयाविष्टाम्, अलाविष्टामित्यादावपि अतिप्रसङ्गः स्यादित्याहुः।तदपरे न क्षमन्ते । सन्निपातपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति । झलीति किम् । अभृषाताम् । अभृषत॥**हृञ् हरणे** । चत्वार इहार्थाः । भारं हरति । प्रापयतीत्यर्थः ॥ अंशं हरति । स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वर्णं हरति । चोरयति ॥ पापं हरति । नाशयति । **धृञ्** । दधार । दध्रतुः । दधर्थ । दध्रे । दध्राते । धर्ता । ध्रियात् ॥ **णीञ्** ॥ **निनयिथेति** ॥ भारद्वाजनियमादिड्विकल्पः ॥ **आदेच उपदेशेऽशिति** ॥ 'लिटि धातोः' इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तमेचा विशेष्यते तदाह ॥ **एजन्तस्य धातोरिति** ॥ उपदेशे किम् । चेता । स्तोता । ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् ॥ अत्राहुः । 'वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते' इति ज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणम् । तेन 'क्रीङ्जीनां णौ' इति कृतात्त्वे क्रापयतीत्यादौ पुक् सिध्यतीति मनोरमाकृत् ॥ धातोः किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् । अस्ति ह्यत्रापि 'गमेर्डो' 'ग्लानुदिभ्यां डौ' इत्युपदेशे एच् ॥ अशितीति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह॥ **न तु शितीति** । पर्युदासे तु जग्ले, मम्ले इत्यादौ 'द्विर्वचनेचि' इति निषेधादात्त्वं न स्यात्, अभ्यासे इकारश्च श्रूयेत ॥ किं च सुग्ल इत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, सुग्लेत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति स्त्रियामङ्, सुग्लान इत्यत्र 'आतो युच्' इति युच् न स्यात्।'प्रत्ययनिमित्तं ह्यात्त्वम्, आदन्ताच्च प्रत्ययः' इत्यन्योन्याश्रयात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न कोपि दोषः । 'ह्वावामश्च' इति सूत्रेण कबाधनार्थे पुनरणुविधानं च प्रतिषेधपक्षे ज्ञापकम्।तदाहुः 'अनैमित्तिकमात्त्वं शिति तु प्रतिषेधः' इति । नन्वेवमपि एशः शित्त्वाज्जग्ले इत्यादि न सिध्यतीति चेद् ॥ अत्राहुः । यदि तु शितीति बहुव्रीहिः स्यात्तदात्र स्यादेव दोषः । किं तु कर्मधारयोऽयम् । तथा च ' अशिति' इत्यत्रेत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थः । धातुग्रहणाक्षिप्तप्रत्ययस्य शितीति कर्मधारयेण विशेषणाद्विषयसप्तम्यां तु इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्ययविषये आत्त्वमित्यर्थात् पर्युदासेऽपि न क्षतिरिति ॥ **आत औ णलः** ॥ इह अङ्गस्येत्यनुवर्तते,धातोरिति तु फलितार्थकथनम् । आदन्तादङ्गादित्यर्थः ॥ **आतो लोप इटि च**॥ 'आर्धधातुके' इत्यनुवर्तते, 'दीङो युडचि क्ङिति' इत्यतोऽचि क्ङितीति च । तदेतत्फलितमाह । **अजाद्योरार्द्धधातुकयोरिति** । अजाद्योः किम् ।

१—वर्णग्रहणे उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तौ 'ओत्' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । 'अध्याप्य गतः' इति भाष्यप्रयोगात्कृतात्वानामपि पुग्विधौ ग्रहणम् इति न दोषः ॥

योरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते द्विर्वचनेऽचीति निषेधाद् द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिथ । दधाथ । दधिव । दधिम । धाता ॥ **दाधा घ्वदाप् । १ । १ । २० ॥** दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना ॥ **एर्लिङि । ६ । ४ । ६७ ॥** घुसंज्ञानां मास्थादीनां च एत्त्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ॥ **विभाषा धेट्श्व्योः । ३ । १ । ४९ ॥** आभ्यां च्लेश्चङ्वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । चङीति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ॥ **विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः । २ । ८ । ७४ ॥** एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् । अधाताम् । अधुः ॥ **यमरमनमातां सक् च । ७ । २ । ७३ ॥** एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः । १ ॥ ग्लै म्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ ॥ **वाऽन्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ ॥** घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्त्वं वा स्यादा-

---

ग्लायते । यक् ॥ जाग्लायते । यङ् ॥ दासीय । डुदाञो लिङुत्तमैकवचनमिट् ॥ आर्द्धधातुकयोः किम् । यान्ति । वान्ति । व्यतिरे । 'रा दाने' । कर्मव्यतिहारे धातोर्लङुत्तमैकवचनमिट् ॥ **दधिथेति** ॥ एवं च अजाद्यार्द्धधातुकस्य कित्त्वेन दधिव दधिमेत्यादिषु आतो लोपसिद्धावपि दधिथ पपिथेत्यादिरूपसिद्धये सूत्रेऽस्मिन् 'इटि'इति ग्रहणमावश्यकमिति ज्ञेयम् । यदि तु इडागम एवात्र गृह्यते व्याख्यानात् । 'तदा अचिक्ङिति' इत्येतदार्द्धधातुकस्यैव विशेषणं न तूभयोः ॥ **दाधा घ्वदाप्** । इह दारूपाश्चत्वारः । डुदाञ् दाने । दाण् दाने । दो अवखण्डने । देङ् रक्षणे । धारूपौ तु द्वौ 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । 'धेट् पाने' । अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् 'आदेच उपदेशे'इत्यात्त्वे दोदेङ्धेटामनुकरणे दाधारूपत्वमस्ति । एवं च दाश्च दाश्च दाश्च दाः । धाश्च धाश्च धौ । दाश्च धौ च दाधाः इति विग्रहः ॥ **दाप्दैपौ विनेति** । दाप् लवने, दैप् शोधने, एताद्भिन्ना इत्यर्थः । दैपः पित्त्वमिह प्रतिषेधार्थं न त्वनुदात्तार्थम् । 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति प्रत्ययस्यैव पितोऽनुदात्तत्वात् । न च दैपो लाक्षणिकत्वान्नास्य प्रतिषेध इति शङ्क्यम् । पित्करणस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् । इदमेव दैपः पित्त्वं 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः इति परिभाषायां ज्ञापकमित्याहुः ॥ अदाबिति किम् । दातं बर्हिः । लूनमित्यर्थः । इह 'दो दद्घोः इति दद्भावो न । अवदातं मुखम् । शुद्धमित्यर्थः । इह तु 'अच उपसर्गात्' इति तादेशो न ॥ **एर्लिङि** ॥ **मास्थादीनामिति** । 'मास्थागापाजहातिसाम्' इत्यर्थः । मा माने । गामादाग्रहणेष्वविशेषेऽपि माङ्मेङौ नेह गृह्येते लिङि कित्त्वासंभवात् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । 'गै शब्दे' । 'गाङ् गतौ'इति तु न गृह्यते लिङि कित्त्वासंभवादेव ॥ 'पा पाने' । 'ओहाक् त्यागे' । 'षोन्तकर्मणि' ॥ देयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । हेयात् । अवसेयात् ॥ आर्द्धधातुके किम् । मायात् । मायाताम् । मायुः । कितीति किम् । दासीष्ट । इह 'दीङो युडचि' इत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तमानेऽपि प्रकृतोपयोगितया कितीत्यस्यैवानुवृत्तिः कृता ॥ **विभाषा धेट्** । 'च्लि लुङि' इत्यनुवर्तते । 'णिश्रि'इत्यस्मात् कर्तरीति चङ्ङिति च तदाह ॥ **च्लेश्चङ् वेत्यादि** ॥ **अदधदिति** । चङि आतो लोपः । श्वयतेरुदाहरणमाशिश्वियत् ॥ **विभाषा घ्रा** ॥ इह 'ण्यक्षत्रियार्ष'इत्यतो लुगनुवर्तते 'गातिस्था-'इत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति च तदाह ॥ **सिचो लुग्वेत्यादि** ॥ **अधुरिति** । ' आतः ' इति झेर्जुस् ॥ परस्मैपदे किम् । व्यत्यघ्रास्त ॥ **यमरमनमा** ॥ इह ' आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडनुवर्तते 'अञ्जेः सिचि ' इत्यतः सिज्ग्रहणम् ' स्तुसुधूञ्भ्यः ' इत्यतः परस्मैपदग्रहणं च तदाह ॥ **एभ्यः सिच इडित्यादि** । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् ॥ व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ॥ परस्मैपदेषु किम् । उदायत भारम् । अरंस्त । अरंसाताम् ॥ **वान्यस्य** ॥

१—'च्लेः सिच्' इत्यतश्च्लेरिति तूचितम् ॥ २ इदं तु ' अधुरिति ' इति प्रतीकतः प्रागेव युक्तम् ॥

र्धधातुके किति लिङि । ग्लायात् । ग्लेयात् । अग्लासीत् । २॥म्लायति ।३॥ द्यै न्यक्करणे । न्यक्करणं तिरस्कारः । ४ ॥ द्रै स्वप्ने । ५ ॥ ध्रै तृप्तौ । ६ ॥ ध्यै चिन्तायाम् । । ७ ॥ रै शब्दे । ८ ॥ स्त्यै ९ ष्ट्यै १० शब्दसङ्घातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ट्यासति, अतिष्ट्यपदित्यत्र षत्वम्। खै खदने । ११ ॥ क्षै १२ जै १३ षै १४ क्षये । जज्ञौ । ससौ । घुमास्थेत्यत्र विभाषा घ्राधेडित्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेनैत्त्वसिज्लुकौ न । सायात् ॥ कै १५ गै शब्दे । गेयात् । अगासीत् । १६ ॥ शै १७ श्रै पाके । १८ ॥ पै १९ ओवै २० शोषणे । पायात् । अपासीत् । घुमास्थेतीत्त्वम् । गातिस्थेति सिज्लुक् च न । पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् ॥ ष्टै वेष्टने । स्तायति । २१ ॥ ष्णै वेष्टने । शोभायां चेत्येके । स्नायति । २२ ॥ दैप् शोधने । दायति । अघुत्वात्सिज्लुकौ न । दायात् । अदासीत् ।२३॥ पा पाने । पाघ्राध्मेति पिबादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् । अपात् । २४ ॥ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात् । घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् । २५ ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति । २६ ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । स्थादिष्वभ्यासेनेति षत्वम् । अधितष्ठौ । उपसर्गादिति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् । २७ ॥ म्ना अभ्यासे । मनति ॥ दाण् २८ दाने । प्रणियच्छति । देयात् । अदात्॥२९॥ ह्वृ कौटिल्ये । ह्वरति ॥ **ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ॥** ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्णल्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्ता । ऋद्धनोः स्ये । ह्वरिष्यति॥**गुणोर्तिसंयोगाद्योः ।**

अन्यस्य किम् । स्थेयात् ॥ **द्यै न्यक्करणे** । द्यायति । दद्यौ । अद्यासीत् ॥ **घुमास्थेत्यत्रेति** । व्याख्यानात्तन्त्रान्तरे 'जहातिस्यतीनाम्' इति श्यनानिर्देशाच्चेति भावः॥**विभाषाघ्रेति** । श्यन्विकरणाभ्यां शाच्छाभ्यां साहचर्यादिति भावः॥एवं 'शाच्छासा' इति युग्विधावपि स्यतेरेव ग्रहणमिति बोध्यम् । तेनास्य अर्तिह्रीति' पुगेव । सापयति ॥ **पै ओवै** । पायति । वायति । शुष्यतीत्यर्थः । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । वानम् । 'शुष्के वानमुभे त्रिषु' इत्यमरः ॥ **अदन्तत्वादिति** । केचित्तु अङ्गवृत्तपरिभाषयापि गुणाभावं समर्थयन्ति ॥ **घ्रा गन्धोपादाने** । गन्धोपादानं गन्धग्रहणम् ॥ नन्वेवं कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकत्वेन 'जिघ्रति कुसुमम्' इत्यादिप्रयोगो न सिध्येदिति चेद् ॥अत्राहुः । यद्धात्वर्थेन कर्तृनिष्ठकर्मण उपसंग्रहस्तस्यैव धातोरकर्मकत्वम्' नान्यस्य । भवति हि जीवतिनृत्यतीत्यादेरकर्मकत्वम् । तदर्थोपसंगृहीतकर्मणः कर्तृनिष्ठत्वात् । घ्राधातोः कर्मणस्त्वतथात्वान्नाकर्मतेति॥**ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः** । शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुरिह गृह्यते । तेन शङ्खं धमतीतिवत् मृदङ्गं धमतीति प्रयोगो नेत्याहुः ॥ अग्निसंयोगे सुवर्णं धमति । संयुनक्तीत्यर्थः ॥ **स्थेयादिति** ॥ 'एर्लिङि' इति नित्यमेत्त्वम् । लुङि । अस्थात्॥ **म्ना अभ्यासे** । मनति विद्याम् । अभ्यस्यतीत्यर्थः । मम्नौ । अम्नासीत्॥**अदादिति**।'गातिस्था-' इति सिचो लुक् ॥ **ऋतश्च** । संयोगादेः किम् । चक्रतुः । चक्रुः । तपरकरणं स्पष्टार्थम् ॥ स्तृञ् इत्यादेर्लिटि तस्तरतुरित्यादौ'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणस्य जायमानत्वात्॥चकारो मन्दप्रयोजनः।'दयतेर्दिगि लिटि'इत्यतोऽनुवर्तनादाह॥**गुणः स्याल्लिटीति**। 'अवृद्धिनिमित्ते लिटि'इति प्राचो व्याख्यानं तु नादर्त्तव्यम् । न च स्वविषये वृद्धिर्बाधिकेति फलितार्थकथनपरतया तदुक्तिः संगच्छत इति वाच्यम् । परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः ॥ **गुणोर्ति** ॥ अर्तीति भ्वादिह्वाद्योर्ग्रहणम् । लुका निर्देशस्तु सौत्रः । ऋग्रहणे कर्तव्ये स्तिपा निर्देशो

। ७ । ४ । २९ ॥ अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च । ह्वर्यात् । अह्वार्षीत् । अह्वार्ष्टाम् । ३० ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः । स्वरतिसूतीति वेट् । सस्वरिथ । सस्वर्थ । वमयोस्तु ॥ **श्र्युकः किति । ७ । २ । ११ ॥** श्रिञ एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण्न स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वादृद्धनोरिति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टाम् । ३१ ॥ स्मृ चिन्तायाम् । ३२ ॥ ह्वृ संवरणे । ३३ ॥ सृ गतौ । क्रादित्वान्नेट् । ससृव । रिङ् । स्रियात् । असार्षीत् । असार्ष्टाम् ॥ **सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ॥** एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुग्विकरणशपा शासिना साहचर्यात्सर्त्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते, तेन भ्वाद्योर्नाङ्, । शीघ्रगतौ तु पाघ्राध्मेति शिति धौरादेशः । धावति । ३४ ॥ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ॥ **ऋच्छत्यॄताम् । ७ । ४ । ११ ॥** तौदादिकऋच्छेर्ऋधातो ॠतां च गुणः स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः। आर । आरतुः । आरुः ॥ **इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् । ७ । २ । ६६ ॥** अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्ष्टाम् । । ३५ ॥ गृ ३६ घृ ३७ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जग्रिव । रिङ् । ग्रियात् । अगार्षीत् ॥ ध्वृ हूर्च्छने । ३८ ॥ स्रु गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव । स्रूयात् । णिश्रीति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुस्रुवत् । ३९ ॥ षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुषोथ । सुषविथ । सुषुविव । सोता ॥ **स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मै-**

यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः ॥ 'रीङ् ऋतः इत्यस्मादृत इति वर्तते'तच्च संयोगादित्वेन विशेष्यते तदाह॥**संयोगादेरिति** । 'अर्तिसंयोगाद्योरः' इत्यकारे विधेये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। 'अयङ्यि क्ङिति ' इति सूत्रात् यीत्यनुवर्तते, तच्च लिङो विशेषणं 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु'इति सूत्राद्यग्ग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह॥**यकि यादाविति**।'आर्द्धधातुके'इत्येतत् 'अकृत्सार्वधातुकयोः'इत्यनुवृत्तिपर्यालोचनया फलितार्थकथनमिति ज्ञेयम् ॥ संयोगादेरिति किम्।संस्कृषीष्ट।आर्द्धधातुके किम्। इयृयात्॥ **स्वृ**॥ उपतापो रोगः॥ **श्र्युकः किति**॥'एकाच उपदेशे'इत्यतः एकाच इत्यनुवर्तते,तच्च उको विशेषणमित्याह॥**एकाच उगन्तादिति**।श्रितः श्रितवान् । श्रित्वा । भूतः । भूत्वा । भूतिः॥ गित्युदाहरणम्।भूष्णुः 'ग्लाजिस्थश्च' इति ग्स्नुः । स च गित् भवति, न कित् । स्थास्नुरित्यत्र 'घुमास्था'इति ईत्त्वप्रसङ्गात्॥एकाच इति किम्।जागरितः। जागरितवान्। ऊर्णोतिस्तु नुवद्भावेन ऊर्णुतः । ऊर्णुतवान् इति सिध्यति॥उगन्तात् किम् । शयितः । शयितवान्॥**पुरस्तादित्यादि**॥'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यादिविधिकाण्डात् प्रागेव 'नेड्वशि कृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः॥ **निषेधे प्राप्ते इति** । स्वृतः । सूतः । धूतः । इत्यादौ यथेति भावः॥ **सृ गतौ** । सरति । सरिष्यति ॥ **सर्तिशास्त्यर्ति**। परस्मैपदेष्विति न संबध्यते।पुषादियोगादस्य पृथक्करणात् । 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यस्यात्र न ग्रहणम्, किं तु सर्त्यर्तिभ्यां साहचर्यात् परस्मैपदिनः शासेरेवेत्याहुः ॥ असरत् । अशिषत्।आरत्॥**प्राग्वदिति**।किदर्थमारब्धोपि गुणः परत्वाण्णल्यपि भवति। रपरत्वम् । तत उपधावृद्धिरित्यर्थः॥**नित्यमिट् स्यादिति**।'विभाषा सृजिदृशोः'इत्यतो विभाषा नानुवर्तते इति भावः॥**ध्वृ हूर्च्छने**।हूर्च्छनं कौटिल्यम् ॥ **स्रु गतौ** । यद्यपि सामान्येन गतिरुक्ता, तथापि द्रवद्रव्यस्यैव गतिरिह ज्ञेया । स्रवति घृतम्॥ **प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति**।'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे' इत्यादावभ्यनुज्ञानार्थदर्शनात्॥**स्तुसुधूञ्भ्यः** ॥परस्मै-

पदेषु । ७ । २ । ७२ ॥ एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां ञिद्भ्यां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे । असौषीत् । ४ ॥ श्रु श्रवणे ॥ **श्रुवः शृ च । ३ । १ । ७४ ॥** श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च । शपोऽपवादः । श्नोर्ङित्त्वाद्धातोर्गुणो न । शृणोति । शृणुतः ॥ **हुश्नुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ॥** जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः । शृणुवः । शृण्मः शृणुमः। शुश्रोथ । शृणु । शृणवानि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् । ४२ ॥ दुद्रु गतौ । दुद्रोथ दुद्रविथ । ४३ ॥ दुद्रोथ । दुद्रविथ ॥ णिश्रीति चङ् । अदुद्रुवत् । ४४ ॥ जि ४५ ज्रि ४६ अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आद्ये सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । विपराभ्यां जेरिति तङ् । पराजेरसोढ इत्यपादानत्वम् ॥ अथ ङीङन्ता ङितः ॥ ष्मिङ् ईषद्धसने । सिष्मिये । सिष्मियिढ्वे । सिष्मियिध्वे । १ ॥ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गुवते । जुगुवे । २ ॥ गाङ् गतौ । गाते । गाते । गाते।इट एत्त्वे कृते वृद्धिः । गै । ळङ इटि। अगे । गेत।गेयाताम्।गेरन् । गासीष्ट । गाङ्कुटादिसूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य। तेनाङित्त्वाद् घुमास्थेतीत्त्वं न । अगास्त । आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । ३ ॥ कुङ् ४ घुङ् ५ उङ् ६ ङुङ् ७ शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् इत्याहुः । कवते । चुकुवे । घवते । अवते । ऊवे । वार्णादाङ्गं बलीय इत्युवङ् ततः सवर्णदीर्घः । ओता ।

पदेषु किम्।अस्तोष्ट । अधोष्ट ॥ श्रुवः शृ च । यद्ययं श्रुधातुः स्वादौ पठ्येत, तर्हि चकारो न कर्तव्य इति लाघवमित्याहुः ॥ हुश्नुवोः । जुह्वति । सुन्वन्ति । हुश्नुवोः किम् । योयुवति । नोनुवति ॥ सार्वधातुके किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः ॥ असंयोगपूर्वेति किम् । अक्ष्णुवन्ति ॥ असंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं न तु श्नुप्रत्ययस्य, तेन 'आप्नुवन्ति' इत्यत्रापि यण्निषेधः सिध्यति । प्रत्ययविशेषणत्वे तु 'अक्ष्णुवन्ति' इत्यत्रैव निषेधः स्यादिति भावः ॥ स्यादेतत् । यङ्लुकश्छान्दसत्वाद्योयुवतीत्यादौ प्रत्ययस्य 'छन्दस्युभयथा' इत्यनेन आर्धधातुकत्वाश्रयणे यणादेशो न भवेदिति किमनेन हुश्नुग्रहणेन । न च युवन्ति नुवन्ति इत्यत्रातिमसङ्गवारणार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । 'अनेकाचः' इत्यस्यानुवर्तनेनोक्तदोषाभावादिति चेद् ॥ अत्राहुः । 'दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतु' इति च्छन्दसि निपातनाद्भाषायां यङ्लुकि 'बोभवीति' इत्यादौ 'भूसुवोः' इति गुणनिषेधो न प्रवर्तते । अत एव भाषायामपि यङ्लुक् सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ योयुवतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय हुश्नुग्रहणं कर्तव्यमेवेति ॥ 'हुश्नुग्रहणाज्ज्ञापकाद् भाषायामपि क्वचिद्यङ्लुक् भवति' इति भाष्यकाराः ॥ एवं च सार्वधातुकपरयोर्हुश्नुवोरनेकाच्त्वाव्यभिचारादनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेत्याशङ्काया निरवकाश एव॥ तदनुवृत्त्यभावे हुश्नुग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवादिति दिक् ॥ दुद्रविथेति । भारद्वाजनियमादिट्॥दुद्रोथ । दुद्रुवेति । क्रादित्वाल्लिटि नेट् ॥ गाङ् गतौ । गाते गाते गात इति । पूर्वं शपा सह सवर्णदीर्घे कृते 'आतो ङितः' इति न प्रवर्तते, 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति तु प्रवर्तते इति तातांझेषु तुल्यरूपमित्याहुः ॥ गै । गावहे । गामहे । जगे । जगाते । गाताम् ॥ गाताम् । गाताम् । गास्व । उत्तमे तु । गै । गावहै । गामहै । अगाताम् । अगात् ॥ न त्वस्येति । गाते इत्यादौ तङं प्रवर्त्य ङकारस्य चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्तु न चरितार्थः स्थानिवद्भावेन ङित्त्वादेव तङः सिद्धत्वाद् इति भावः ॥ आदादिकोयमितीति । एवं च गाते, गाथे इत्यादावाताम्आथामोः परतः आतो ङित इत्यस्य प्रवृत्तिशङ्कैव नास्ति इति भावः॥फले तु न भेद इति । न च गाते, गाथे इत्यादौ शपा सह सवर्णदीर्घे कृतेऽपि पूर्वस्मा-

ओष्यते। ओषीष्ट। औष्ट। ङवते। जुङुवे। ङोता। च्युङ् ८ ज्युङ् ९ प्रुङ् १० प्लुङ् गतौ। ११। क्लुङ् इत्येके। १२॥ रुङ् गतिरेषणयोः। रेषणं हिंसा। रुरुवे। रविता से। १३॥ धृङ् अवध्वंसने। धरते। दध्रे। १४॥ मेङ् प्रणिदाने। प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च। प्रणिमयते। नेर्गदेति णत्वम्। तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात्। १५॥ देङ् रक्षणे। दयते॥ **दयतेर्दिगि लिटि। ७।४।९॥** दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः। दिग्ये॥ **स्थाघ्वोरिच्च। १।२।१७॥** अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात्। अदित। अदिथाः। अदिषि। १६॥ श्यैङ् गतौ। श्यायते। शिश्ये॥ १७॥ प्यैङ् वृद्धौ। प्यायते। पप्ये। प्याता। १८॥ त्रैङ् पालने। त्रायते। तत्रे। १९॥ पूङ् पवने। पवते। पुपुवे। पविता। २०॥ मूङ् बन्धने। मवते। २१॥ डीङ् विहायसा गतौ। डयते। डिड्ये। डयिता। २२॥ तॄ प्लवनतरणयोः॥ **ॠत इद्धातोः ७।१।१००॥** ॠदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात्। इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन॥ * ॥ तरति। ऋच्छत्यॄतामिति गुणः। तॄफलेत्ये-

---

त्परस्य विधौ कर्तव्ये स्थानिवत्त्वादतः परत्वेन ङितामाकारस्य इय् स्यादिति शङ्क्यम्। पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वाभ्युपगमादिति भावः॥ जुङुवे इति। 'कुहोश्चुः' इति ङस्य ञः॥ क्लुङ् इति। अस्मात्पचाद्यचि विक्लवः। वबयोरभेदाद्विक्लब इत्यन्ये॥ मेङ्॥ प्रणिमयत इति॥ ननु 'नेर्गद–' इति कथमिह णत्वं स्यात्, शिद्विषये आत्वाभावेन मारूपाभावादशिद्विषये कृतात्वेऽप्यस्मिन् णत्वं दुर्लभमेव। प्रतिपदोक्तस्यैव माधातोर्ग्रहणौचित्यात्, न त्वस्य लाक्षणिकस्य। 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इत्यभ्युपगमे तु मीनातिमिनोत्योरात्वे कृते प्रनिमाता प्रनिमास्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह। तत्रेति। इष्टत्वादिति। अयं भावः। घुसंज्ञासूत्रे प्रणिदयते प्रणिधयतीत्यादौ णत्वसिद्धये भाष्यकारैरित्थं सिद्धान्तितम्॥ 'नेर्गदनद–' इति णत्वविधौ 'घुमा' इत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमाङिति पठनीयम्। घुश्च प्रकृतिश्च माङ् चेति द्वन्द्वः। प्रकृतिश्च कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानात् पूर्वोत्तरयोरेवेति न काप्यव्याप्तिः। नापि 'मा माने' इत्यत्र, मीनातिमिनोत्योश्चातिव्याप्तिः। 'माङ्' इति ङकारानुबन्धकस्यैव पठितत्वादिति॥ दिग्यादेशेनेति। दयतेर्लिटि परे द्वित्वं प्राप्तम्, दिग्यादेशश्च, तत्र विशेषविहितेन दिग्यादेशेन द्वित्वशास्त्रस्य बाधः। न चैवं 'प्यायः पी' 'चक्षिङः ख्याञ्' इति पीख्याञोरपि विशेषविहितत्वात्ताभ्यां द्वित्वबाधः स्यादिति वाच्यम्। विषयसप्तमीमाश्रित्य लिङुत्पत्तेः प्रागेव तयोः प्रवृत्तत्वात्। दिग्यादेशविधौ तु लिटीति परसप्तम्येव न तु विषयसप्तमी, लक्ष्यानुरोधात्तदेतत्सूचयति॥ इष्यत इति। दयतेर्लिटि द्वित्वे प्राप्ते तद्बाधित्वा परत्वाद्दिग्यादेश इति तु नोक्तम्। परस्परलब्धावकाशयोरेव परस्य बलीयस्त्वात्। दिग्यादेशं विना द्वित्वस्य सावकाशत्वेपि द्वित्वं विना दिग्यादेशस्य तदभावादिति दिक्॥ स्थाघ्वोरिच्च॥ इह 'लिङ्सिचौ' इति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम्। परस्मैपदेषु 'गातिस्था–' इति लुकः प्रवृत्तेर्व्यावर्त्यालाभात्॥ अस्थित। अस्थिषाताम्॥ 'भाव्यमानोण् कचित्सवर्णान् गृह्णाति' इत्यत्र इदमपि तपरकरणं लिङ्गमित्याहुः॥ अत्र वदन्ति। विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेपि तपरकरणमिह व्यर्थम्। न चात्र दीर्घः स्यादिति वाच्यम्। 'घुमास्था–' इत्यनेनैव तासिद्धौ विधिवैयर्थ्यापत्तेः। न चैवमपि प्लुतः स्यादिति वाच्यम्। प्लुताप्लुतप्रसङ्गे 'प्लुतश्च विषये स्मृतः' इति सिद्धान्तादिति॥ डीङ्। विहायसा आकाशेन। विहायसामिति पाठस्त्वनाकरः इत्याहुः॥ ॠत इद्धातोः॥ किराति। गिराति। कीर्णः। स्तीर्णः॥ धातोः किम्। मातॄणाम्॥ इत्वोत्वाभ्यामिति। परत्वाद्गुणवृद्धी भवत इति वक्तव्ये किमिदं वार्तिकमिति चेत्। अत्राहुः। 'परादप्यन्तरङ्गं प्रबलम्' इति

त्वम् । तेरतुः । तेरुः ॥ **वृतो वा । ७ । २ । ३८ ॥** वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरीता । तरिता । अलिटीति किम् । तेरिथ । हलि चेति दीर्घः । तीर्यात् ॥ **सिचि च परस्मैपदेषु । ७ । २ । ४० ॥** अत्र वृत इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् । २३ ॥ अथाष्टावनुदात्तेतः ॥ गुप गोपने । १ ॥ तिज निशाने । २ ॥ मान पूजायाम् । ३ ॥ बध बन्धने । ४ ॥ **गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । ३ । १ । ५ ॥ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ॥** सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ॥ गुपेर्निन्दायाम् ॥ * ॥ तिजेः क्षमायाम् ॥ * ॥ कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशने संशये च ॥ मानेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ बधेश्चित्तविकारे ॥*॥ दानेरार्जवे ॥*॥ शानेर्निशाने ॥*॥ सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् ॥ **सन्यङोः । ६ । १ । ९ ॥** सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तो अजादेस्तु द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किद्भिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतो दानशानौ च स्वरितेतौ । एते नित्यसन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरित्यविहितत्वात्सनोऽत्र नार्धधातुकत्वम् । तेनेड्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्साञ्चक्रे । तितिक्षते । मीमांसते । भष्भावः । चर्त्वम् ।

इत्वे प्राप्ते वार्तिकमिदमारब्धमिति ॥ **वृतो वा** ॥ इहार्द्धधातुकस्येडित्यत इडित्यनुवर्तते, 'ग्रहोऽलिटि'इत्यतोऽलिटि दीर्घ इति च तदाह ॥ **इटो दीर्घो वेत्यादि** ॥ **सिचि च** ॥ 'न लिङि' इत्यतो नेत्यनुवर्तनादाह ॥ **इटो दीर्घो नेति** ॥ **मान्बध** ॥ आभ्यासस्येति च्छेदः । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः।स चात्र 'सन्यतः' इतीत्वमेव । यदि तु ह्रस्व इत्येव गृह्येत तर्हि तद्धितानिर्देशो व्यर्थः स्यात् । तदेतदाह ॥ **अभ्यासेकारस्येति** ॥ वृत्तिकाराद्युपनिबद्धार्थान् दर्शयति । **गुपेर्निन्दायामित्यादिना** ॥ **सन्यङोः** ॥ सप्तमीमाश्रित्य 'सनि यङि च परे' इति व्याख्यायां प्रतीषिषति, अटाट्यते इत्यादि न सिध्येत् । सन्यङोः प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसक्तेरत आह ॥ **सन्नन्तस्येति** ॥ ननु सप्तमीपक्षेपि सन्यङोरेव द्वित्वं स्यात्, न तु प्रकृतिभागस्य ॥ शपोऽकारेणैव जुगुप्सते, तितिक्षते इत्यादिरूपसिद्धेः।तयोरकारोच्चारणस्य अजादेर्द्वितीयस्य इति द्वित्वार्थत्वात् । यद्यपि निमित्तस्य कार्यित्वस्वीकारे आट, आटतुरित्यादौ लिटि परतः पूर्वभागमात्रस्य द्वित्वं न सिध्येत्, तथाप्यकारोच्चारणसामर्थ्यात् सन्यङोः कार्यित्वमभ्युपगन्तुं शक्यमिति चेत् ॥ मैवम् । अकारफलानां बहूनां सत्त्वात् । तथा हि दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र 'अचो यत्' इति याति कृते 'यतोनावः'इत्याद्युदात्तः सिध्यति। अकाराभावे तु 'ऋहलोः' इति ण्यतीष्टस्वरो न सिध्येत् ॥ किं च पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम् न भवति । अकाराभावे तु स्यादेव नुम् । अपि च पापाचक इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न प्रवर्त्तते । अपि च 'यस्य हलः' इत्यत्र यस्येति संघातग्रहणमहयीदित्यादौ यलोपव्यावृत्त्यर्थमिति सर्वसंमतम् ॥ तथा च अपापचिष्टेत्यादौ यलोपोप्यकारफलमिति 'सन्यङोः' इति षष्ठ्येव युक्ता । एवं हि यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वं सिध्यति । परसप्तम्यां तु द्वित्वस्याङ्गकार्यत्वात् 'न लुमता' इति निषेधः प्रवर्तेतेति दिक् ॥ **दानशानौ चेति** । आर्जवनिशानार्थाविति भावः ॥ **अर्थान्तरे त्विति** । धातुपाठोपात्ते गोपनादिरूपेऽर्थे इत्यर्थः ॥ **अननुबन्धका इति** । सानुबन्धकत्वे तु केवलेऽचरितार्थत्वात् । अनुबन्धस्य सन्नन्तादिव अकर्तृगफलाद् ण्यन्तादपि तङ् स्यादिति भावः ॥ एवं चानुपूर्वीमात्रसाम्येपि भ्वादयश्चुरादिभ्यो भिन्ना एवेति फलितम् । **इड्गुणौ नेति** । यद्यपि हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वेनापि गुणाभावः सुसाधुः । तथापि इडभावार्थमुक्तहेतुरेवाश्रयणीय इति किं हेत्वन्तराश्रयणेनेति भावः ॥ केचित्तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया इच्छासन एव 'हलन्ताच्च' इति सूत्रे ग्रहणमिति नास्य

बीभत्सते । रभ राभस्ये । आरभते । आरेभे । रब्धा । रप्स्यते । ५ ॥ डुलभष् प्राप्तौ । लभते । ६ ॥ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे ॥ **दंशसञ्जस्वञ्जां शपि । ६ । ४ । २५ ॥ रञ्जेश्च । ६ । ४ । २६ ॥** एषां शपि नलोपः । स्वजते । परिष्वजते । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम् ॥ * ॥ देभतुः । सस्वज इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते।सदेः परस्य लिटीति सूत्रे स्वञ्जेरुपसंख्यानम् ॥*॥अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिषस्वजे परिषस्वञ्जे ।सस्वजिषे । सस्वञ्जिषे । स्वङ्क्ता।स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत।स्वङ्क्षीष्ट । मत्यष्वङ्क्त । प्राक्सितादिति षत्वम्। परिनिविभ्यस्तु सिवादीनां वेति विकल्पः। एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्जोः परिनिवीत्यत्र पुनरुपादानम्।पर्यष्वङ्क्त । पर्यस्वङ्क्त । ७ ॥ हद पुरीषोत्सर्गे । हदते । जहदे । हत्ता । हत्स्यते । हदेत । हत्सीष्ट । अहत्त । ८ ॥ अथ परस्मैपदिनः॥ञिष्विदा अव्यक्ते शब्दे । १ ॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ । चस्कन्थ । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । नलोपः । स्कद्यात् । इरित्त्वादङ् वा । अस्कदत् । अस्कान्त्सीत् ।अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सुः ॥ **वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । ८ । ३ । ७३ ॥** षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम्, अनिष्ठायामितिपर्युदासात् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । निष्ठायां तु विस्कन्नः ॥ **परेश्च । ८ । ३ । ७४ ॥** अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागादनिष्ठायामिति न संबध्यते । परिष्कन्दति । परिस्कन्दति । परिस्कन्नः । परिष्कण्णः । षत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रतया बहिरङ्गत्वात् षत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् ॥ यभ मैथुने । येभिथ । ययब्ध यब्धा । यप्स्यति । अयाप्सीत् । ३ ॥ णम प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिथ । ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । ४ ॥ गम्लृ सृप्लृ गतौ ॥ **इषुगमियमां छः । ७ । ३ । ७७ ॥** एषां छः स्याच्छिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । गन्ता ॥ **गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७ । २ । ५८ ॥** गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृदित्त्वादङ् । अनङीति पर्युदासान्नोपधालोपः । अगमत् । ५ ॥ सर्पति । ससर्प ॥ **अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६ । १ । ५९ ॥** उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति परे । स्रप्ता । सर्प्ता । स्रप्स्यति । सर्प्स्यति । असृपत् ।६॥यम उपरमे । यच्छति ।

स्वार्थसनः कित्त्वमित्याहुः ॥ **रभ राभस्येति** । राभस्यमुपक्रमः । लिटि । रेभे । रेभाते । लुङि । अरब्ध। अरप्साताम् ॥ **डुलभष्** । ड्वितः क्त्रिः । लभ्त्रिमम् । 'षिद्भिदादिभ्यः' इत्यङ् । लभा । लिटि । लेभे । लुङि । अलब्ध ॥ **वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्** ॥ 'सिवादीनाम्' इत्यतो वेति वर्तते ॥ अषोपदेशत्वाद् अप्राप्ते विभाषेयम् ॥ माधवादिग्रन्थानुरोधेनाऽऽह ॥ **कृत्येवेदमिति** । प्राचा तु विष्कन्दतीत्युदाहृतम् । तत्र मूलं मृग्यमिति भावः ॥ **न संबध्यत इति** । अत एव तिङन्तेपि षत्वमुदाहरन्ति । **परिष्कन्दतीति** ॥ **णम प्रह्वत्वे**। केचिदमुमुदितं पठन्ति । तत् प्रामादिकमित्याहुः॥**जग्मतुरिति** । 'गमहन-' इत्युपधालोपः। **अनुदात्तस्य** ॥ 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते ॥ उपदेशे किम् । स्रप्तुम्, तुमुनि उदात्तः ॥ ऋदुपधस्य किं, कर्त्ता ॥ झलीति किं, ससर्प ॥ अकितीति किम् । सृप्तः ॥ **असृपदिति**। लृदित्वादङ्।'स्पृशमृश' इति सिच्विकल्पवार्तिके सृपं प्रक्षिप्य अस्राप्सीदिति केचिदुदाहरन्ति, तत् प्रामादिक-

येमिथ । ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । ७ ॥ तप सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् ॥ **निसस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ॥** षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति । ८ ॥ त्यज हानौ । तत्यजिथ । तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । ९ ॥ षञ्ज सङ्गे । दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । १० ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । पश्यति ॥ **विभाषा सृजिदृशोः । ७ ।२।६५ ॥** आभ्यां थल इड्वा ॥ **सृजिदृशोर्झल्यमकिति । ६ । १ । ५८ ॥** अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति । दद्रष्ठ । ददर्शिथ । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्त्वादङ् वा ॥ **ऋदृशोऽङि गुण । ७ । ४ । १६ ॥** ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । अदर्शत् । अङभावे ॥ **न दृशः । ३ । १ । ४७ ॥** दृशश्च्लेः क्सो न । अद्राक्षीत् । । ११ ॥ दंश दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याऽऽधुनिकत्वात् । दंशसञ्जेति नलोपः । दशति । ददंशिथ । ददंष्ठ । दंष्टा । दङ्क्ष्यति दश्यात् । अदाङ्क्षीत् । १२॥ कृष विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । क्रष्टा । कर्ष्टा । क्रक्ष्यति । कर्क्ष्यति ॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः ॥ * ॥ अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अकार्क्षीत् । अकार्ष्टाम् । अकार्क्षुः । पक्षे क्सः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् अकृक्षन् । १३ ॥ दह भस्मीकरणे । देहिथ । ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । अदाग्धाम् । अधाक्षुः । १४ ॥ मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् । १५ ॥ कित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्त्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु केतयति । १६ ॥ दान खण्डने । १ ॥ शान तेजने । २ ॥ इतो वहत्यन्ताः स्वरितेतः । दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति । डुपचष् पाके । पचति । पचते । पेचिथ । पपक्थ । पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट । ३ ॥ षच समवाये । सचति । सचते ।४॥ भज सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । बभक्थ । भक्ता । भक्ष्यति । भक्ष्यते । अभाक्षीत् । अभक्त । ५ ॥ रञ्ज रागे । नलोपः । रजति । रजते । अराङ्क्षीत् । अरङ्क्त ।६॥ शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप । शेपे । अशाप्सीत् । अशप्त । ७ ॥ त्विष दीप्तौ ।

मित्याहुः । अयंसीदिति । 'यमरम' इति इट्सकौ ॥ निसस्तपता । 'मूर्धन्यः' इत्यनुवर्तमाने फलितमाह॥ षःस्यादिति । आसेवने तु निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥ विभाषा सृजिदृशोः । क्रादिनियमान्नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥ सृजिदृशोः । झलि किम् । ससर्ज । ददर्श ॥ अकिति किम् । सृष्टः । सृष्टवान् । दृष्टः । दृष्टवान् ॥ अदाङ्क्षीदिति । ' वदव्रज ' इति वृद्धिः । अदांष्टाम् । अदाङ्क्षुः ॥ क्रष्टा । कर्ष्टेति । 'अनुदात्तस्य च' इत्यम् वा ॥धक्ष्यतीति । घत्वषत्वभष्भावाः ॥ अधाक्षीदिति । 'अस्तिसिचः' इतीट् । वृद्धिः । घत्वादि प्राग्वत् ॥ मिह । सेचनमिह मिश्रीकरणकं विवक्षितम् । न तु सेचनमात्रम् । 'मेढ्रं मेहनशेफसी' इत्यमरः॥कित निवासे । कितेर्व्याधिप्रतीकारादावेव सन्नित्युक्तं तदुदाहरति॥ चिकित्सतीति । रोगमपनयतीत्यर्थः ॥ शत्रुं चिकित्सति । निगृह्णातीत्यर्थः । क्षेत्रे तृणं चिकित्सति । अपनयति नाशयति वेत्यर्थः । अर्थान्तरे चुरादिरित्युक्तं, तदुदाहरति ॥ केतयतीति । षच समवाये ॥ समवायः संबन्धः ॥ भेजतुरिति । ' तॄफलभज ' इत्येत्त्वम् ॥ भक्ष्यतीति । कुत्वषत्वे ॥ त्विष दीप्तौ ॥

त्वेषति। त्वेषते। तित्विषे। त्वेक्ष्यति। त्विक्षीष्ट। अत्विक्षत। अत्विक्षाताम्। ८॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु। यजति। यजते॥ **लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्। ६। १। १७॥** वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि। इयाज॥ **वचिस्वपियजादीनां किति। ६। १। १५॥** वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्किति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम्। ईजतुः। ईजुः। इयजिथ। इयष्ठ। ईजे। यष्टा। यक्ष्यति। इज्यात्। यक्षीष्ट। अयाक्षीत्। अयष्ट। ९॥ डुवप् बीजसन्ताने। बीजसन्तानं क्षेत्रे विकरणं गर्भाधानं च। अयं छेदनेपि। केशान्वपति। उवाप। ऊपे। वप्ता। उप्यात्। वप्सीष्ट। प्रण्यवाप्सीत्। अवप्त। १०॥ वह प्रापणे। उवाह। उवहिथ। सहिवहोरोदवर्णस्य॥ उवोढ। ऊहे। वोढा। वक्ष्यति। अवाक्षीत्। अवोढाम्। अवाक्षुः। अवोढ। अवक्षाताम्। अवक्षत। अवोढाः। अवोढ्वम्। ११॥ वस निवासे। परस्मैपदी। वसति। उवास॥ **शासिवसिघसीनां च। ८। ३। ६०॥** इणुकुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात्। ऊषतुः। ऊषुः। उवसिथ। उवस्थ। वस्ता॥ **सः स्यार्धधातुके। ७। ४। ४९॥** सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके। वत्स्यति। उष्यात्। अवात्सीत्। अवात्ताम्। १२॥ वेञ् तन्तुसन्ताने। वयति। वयते॥ **वेञो वयिः। २। ४। ४१॥** वा स्याल्लिटि। इकार उच्चारणार्थः। उवाय॥ **ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च। ६। १। १६॥** एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात्। यकारस्य प्राप्ते॥ **लिटि वयो यः। ६। १। ३८॥** वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि। ऊयतुः। ऊयुः॥ **वश्चास्यान्यतरस्यां किति**

अत्विषतेति। 'शलः' इति क्सः। कत्वषत्वे॥ **अत्विक्षातामिति।** 'क्सस्याचि' इति लोपः॥ **यज देव।** देवपूजा त्विह देवोद्देशेन विधिबोधितो द्रव्यत्यागः॥ **लिट्यभ्यासस्यो॥** वच्यादयो वचिस्वपियजादयः। ग्रह्यादयस्तु ग्रहिज्यावयीत्यादयः॥ यद्यपि ग्रहिपृच्छतिभृज्जतीनामभ्यासस्य संप्रसारणे कृतेऽकृते च विशेषो नास्ति, तथापि पर्जन्यवल्लक्षणं प्रवर्तते॥ जग्राह। पप्रच्छ। बभ्रज्ज। वृश्चतेस्तु विशेषोस्ति। संप्रसारणस्याकरणे वव्रश्चेत्यत्र वकारस्य संप्रसारणं स्यात्। कृते तु संप्रसारणे 'न संप्रसारणे' इति निषेधप्रवृत्तिरिति॥ लिटीति किम्। विवक्षति। यियक्षति॥ **वचिस्वपि॥** आगणान्ताद्यजादयः। यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ् व्येञ् इत्यपि। ह्वेञ्वदी श्वयतिश्चेति यजाद्याः स्युरिमे नव॥ १॥ कितीति किम्। इयष्ट॥ डुवप्। 'ड्वितः क्त्रिः' उप्त्रिमम्॥ **शासिवसिघसीनां च॥** धातुसकारस्याप्राप्ते विधिरयम्॥ ननु सुपिस इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय 'धातोः सकारस्य चेदेषामेव' इति नियमार्थतां स्वीकृत्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रं त्यज्यतामिति चेद्। अत्राहुः। आदेशावयवस्य षत्ववारणाय आदेशस्येत्यंशस्त्वावश्यकः। तद्ग्रहणे कृते 'धातुभिन्नसकारस्य चेद्भवति आदेशरूपस्यैव' इति नियमप्रसङ्गवारणाय प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमेवेति॥ **अवात्सीदिति।** 'वदव्रज' इति वृद्धिः। सः सीति तः। अस्तिसिच इतीट्॥ **उच्चारणार्थ इति।** इत्संज्ञायाम् 'इदितः' इति तु नुम् स्यादिति भावः॥ **उवायेति।** 'ग्रहिज्या' इत्यत्र वयिग्रहणात् 'वेञः' इति निषेधोत्र न प्रवर्तते इत्याहुः॥ **ग्रहिज्यावयि॥** गृह्णाति। गृहीतः। जिनाति। जिनीतः। जीनः। ङिति वयेरुदाहरणं नास्ति, किति तु 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सिद्धम्, यजादिषु वेञः पाठात्। अत एवाभ्याससंप्रसारणमपि सिद्धम्। 'वेञः' इति संप्रसारणनिषेधस्तु 'लिटि वयो यः' इति निषेधारम्भान्न प्रवर्तते। तस्माद् ग्रहिज्यादिषु वयिग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम्॥ **वश्चास्या॥** अस्येत्यनेन

। ६ । १ । ३९ ॥ वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयेस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन त्रित्त्वात्तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे ॥ **वेञः । ६ । १ ।४०॥** वेञो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ । ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् । १३ ॥ व्येञ् संवरणे । व्ययति ॥ **न व्यो लिटि । ६ । १।४६॥** व्येञ आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् । उभयेषांग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । इडत्त्यर्तीति नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय । विव्यय । विव्ये।व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अव्यास्त । १४ ॥ ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च ॥ **अभ्यस्तस्य च । ६ । १ । ३३ ॥** अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः संप्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहविथ । जुहुवे । ह्वाता । हूयात् । ह्वासीष्ट ॥ **लिपिसिचिह्वश्च । ६ । १ । ५४ ॥** एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ॥ **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ ।५४ ॥** आतो लोपः । अह्वत् । अह्वताम् । अह्वन् । अह्वत । अह्वास्त ॥ १५ ॥ अथ द्वौ परस्मैपदिनौ॥वद व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । वदव्रजेति वृद्धिः । अवादीत् । १ ॥ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । श्वयति ॥ **विभाषा श्वेः । ६ । १ । ३० ॥** श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः । श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः ॥ * ॥ तेन लिटभ्यासस्येति संप्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् ।

'वयो य' इति परामृश्यते।तदाह॥**वयो यस्येति**।'वो वा किति' इत्येव सुवचम्।'लिटि वयो यः' इति प्रकृतत्वात्॥ 'उपदेशेऽत्वतः' इति निषेधमाशङ्क्याह॥**वयेस्तासावभावादिति** । ननु स्थानिनस्तासौ विद्यमानत्वात् स्थानिवद्भावेन तासौ विद्यमानत्वं सुलभमिति चेद् ॥ अत्राहुः । शास्त्रीयकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लौकिके 'अचस्तास्वत्' इति निषेधस्य शास्त्रीयत्वेपि सोऽत्र नातिदिश्यते । 'अचः' इत्युक्तेरल्विधित्वादिति ॥ **वेञः** । लिटि किम् । उतम् । उतवान्॥ **न व्यो लिटि** । लिटि किम् । व्याता । व्यास्यति । **हलादिश्शेषं बाधित्वेति**।हलादिःशेषे तु वस्य संप्रसारणं स्यादिति भावः॥अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेड् भवतीत्याशङ्कायामाह॥**नित्यमिडिति**॥ **वीयादिति**। संप्रसारणे 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घः ॥ **ह्वेञ्**। 'शब्दे' इति सामान्योक्तावपि आकारणरूपशब्द एवात्र गृह्यते इत्याहुः ॥ तथा च माघे 'यातोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरादुद्बाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः' इति कर्मणि प्रयोगः ॥ 'ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे॥**अभ्यस्तस्य चेति** । पूर्वयोगस्तु णौ च संश्चङोर्विषये प्रवर्तते । जुहावयिषति । अजूहवत् ॥ **अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञ इति** । अभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये परे द्विर्वचनात् प्रागेव ह्वेञः संप्रसारणमिति फलितोर्थः । अभ्यस्तमस्यास्तीति अभ्यस्तः सनादिस्तस्य यो ह्वेञ् तत्प्रकृतिभूतस्तस्येत्यादि व्याख्यानस्य स्वीकारात् । तेन जिह्वायकियिषतीत्यत्र ह्वेञः संप्रसारणं भवति ण्वुलो द्वित्वानिमित्तत्वाभावाद् । अत एव णिचो द्वित्वनिमित्तत्वं नेति 'ह्वः संप्रसारणम्' इति योगविभागः क्रियते । एतच्च आकरे स्पष्टम् ॥ **लिपिसिचि** । लिप उपदेहे । षिच क्षरणे । अलिपत् । असिचत् ॥ **अच्छ वदतीति** । अच्छेत्यस्य वदयोगे गतित्वाद्धातोः प्राक् प्रयोगः ॥ **विभाषा श्वेः** ॥ **लिटि यङि चेति** । 'लिड्यङोश्च' इति पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते इति भावः ॥ उभयत्र विभाषेयं लिडंशे अतुसादौ नित्यं प्राप्ते णलादावप्राप्ते यङंशे त्वप्राप्तविभाषा । शोशूयते । शेश्वीयते ॥ **संप्रसारणं नेति** । अन्यथा

शूयात् । जॄस्तम्भ्वित्यङ् वा ॥ **श्वयतेरः । ७ । ४ । १८ ॥** श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । विभाषा धेट्श्व्योरिति चङ् । इयङ् । अशिश्वियत् । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अश्वयीत् । २ ॥ वृत् ॥ यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ॥ * ॥ इति भ्वादयः ॥

॥ अथ अदादयः ॥

ऋतेरीयङ् । ३ । १।२९॥ ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः । कृपायां चेत्येके । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । ऋतीयाञ्चक्रे । आर्धधातुकविवक्षायां तु । आयादय आर्धधातुके वेतीयङभावे शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् । १ ॥ अद भक्षणे । द्वौ पदस्मैपदिनौ ॥ **अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ ॥** लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ॥ **लिट्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ॥** अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि । जघास । गमहनेत्युपधालोपः । तस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद् घस्य चर्त्वम् । शासिवसीति षत्वम् । जक्षतुः। जक्षुः । घसस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । जघसिथ । आद । आदतुः । इडत्त्यर्तीति नित्यमिट्।आदिथ।अत्ता । अत्स्यति ॥ **हुझल्भ्यो हेर्धिः । ६ । ४ । १०१ ॥** होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि–अत्तात् । अदानि ॥ **अदः सर्वेषाम्।७।३।१००॥** अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन।आदत्।आत्ताम्। आदन् । आदः।आत्तम्। आत्त।आदम् । आद्व। आद्म। अद्यात्।अद्याताम् । अद्युः।अद्यात् । अद्यास्ताम् । अद्यासुः॥

शुश्वायेत्यादि स्यादिति भावः ॥ **श्वयतेरः** ॥ अलोन्त्यपरिभाषालभ्यमाह ॥ **इकारस्येति** । **पररूपमिति** । अतो लोपस्तु न भवति ' आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तम् ' इति व्याख्यातत्वात् । **इयङिति** । लघूपधगुणापेक्षया अन्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ **अश्वयीदिति** ॥ नन्विह अन्तरङ्गत्वाद् गुणाऽयादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वादेव वृद्धिनिषेधो भवेद् इति किमनेन णिश्विग्रहणेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । ' न सिच्यन्तरङ्गमस्ति' इति ज्ञापनार्थं णिश्विग्रहणम् । तेन चिरिणोतिजिरिणोत्योः, यङ्लुगन्तानां विनिप्रभृतीनां च, सिचि बहिरङ्गा वृद्धिरेव भवति । अचिरायीत् । अजिरायीत् । अचेचायीत् । अनेनायीत् । इति ॥ **तेनेति** । उक्तं च वार्तिककृता 'कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम् ' इति ॥ **चुलुम्पतीति** । लुम्पतीत्यर्थः । ' चुलुम्प लोपे ' इति कविकल्पद्रुमे उक्तत्वात् ॥ इति भ्वादयः ॥

ऋतेरीयङ् ॥ तान्तोऽयं धातुरिकारानिर्दिष्टो, न त्विकारान्तः । ' वश्चिलुच्यृतश्च ' इति निर्देशात्।।केचित्तु 'ईयङ्' इति दीर्घोच्चारणात्तान्तोयमिति ज्ञायते, इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धेरियङमेव कुर्यादित्याहुः, तच्चिन्त्यम् । इदन्तत्वे तु ' एरनेकाचः ' इति यणा सवर्णदीर्घस्य बाधात् । न च ऋतेर्यङ्विधौ 'अकृत्सार्व--' इति दीर्घोपपत्तेरीयङ्विधानं तान्तत्वे लिङ्गं भवत्येवेति वाच्यम् । यङ्विधौ ' सन्यङोः ' इति द्वित्वापत्तेः । **कृपायां चेति** । ' अर्तमं च ऋतीया च घृणीया च घृणार्थकाः ' इति ' जुगुप्सा करुणा घृणा ' इति चामरः ॥ **हुझल्भ्यो हेर्द्धिः** ॥ जुहुधि । ' घसिभसोर्हलि ' इत्यतो हलीत्यनुवर्त्य हलादेरिति व्याख्यानाद् रुदिहि स्वपिहि इत्यादाविडादेर्हेर्धिर्न भवति ॥ अत्तादित्यत्र तु धित्वात्परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन पुनर्धित्वं तु ' सकृद्गतौ ' इति न्यायान्नेत्याहुः ॥ अन्ये तु ' हेर्धिः ' इत्यत्र स्थान्यादेशयोर्द्वयोरपि इकार उच्चारणार्थ इति हकारस्य धकार आदेशः । तेन हलीत्यनुवृत्तिर्न कर्तव्या, नापि तातङो धित्वप्रसङ्ग इति सकृद्गतिन्यायाश्रयणमपि मास्त्वित्याहुः ॥ **अदः सर्वेषाम्** ॥ ' अड्गार्ग्यगालवयोः ' इत्यतः अडित्यनुवर्तते । गार्ग्यगालवयोरित्यस्य त्वनुवृत्तिशङ्कां निवारयितुं ' सर्वेषाम् ' ग्रहणम् ॥

लुङ्सनोर्घसॢ । २ । ४ । ३७ ॥ अदो घसॢ स्यात् लुङि सनि च । ऌदित्वादङ् । अघसत् । १॥ हन हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ॥ **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति । ६ । ४ । ३७ ॥** अनुनासिकेतिं लुप्तषष्ठीकं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे। यमि रमि गमि नमि हनि मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः। तनु, षणु, क्षणु, क्षिणु, ऋणु, तृणु, घृणु, वनु, मनु, तनोत्यादयः । हतः । घ्नन्ति ॥ **वमोर्वा । ८ । ४ । २३ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहण्मि–प्रहन्मि । प्रहण्वः–प्रहन्वः । होहन्तेरिति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ॥ **अभ्यासाच्च । ७।३ । ५५॥** अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ–जघन्थ । हन्ता । ऋद्धनोरितीट् । हनिष्यति । हन्तु । हताम् । घ्नन्ति ॥ **हन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ ॥** हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक् । जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अघ्नन् । अहनम् ॥ **आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **हनो वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च । २ । ४ । ४३ ॥** वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विध्यादौ हन्यात् । हन्तेरिति णत्वम् । प्रहण्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति न वृद्धिः । अवधीत् ॥ अथ चत्वारः स्वरितेतः ॥ द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति । द्वेष्टु । द्विष्यात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषावहै । अद्वेट् ॥ **द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ॥** लङो झेर्जुस्वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विषीत । द्विक्षीष्ट । अद्विक्षत् ॥ १॥ दुह प्रपूरणे । दुग्धः । धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु। दुग्धि । दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम्। दोहै । अधोक् । अदोहम् । अधुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षत । लुग्वा दुहेति लुक्पक्षे तथासुध्वंवहिषु लङ्वदपि॥ २॥ दिह उपचये । प्रणिदेग्धि ॥३॥ लिह आस्वादने । लेढि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढ्वे ।

लुङ्सनोः ॥ जिघत्सति ॥ **प्रणिहन्तीति** । 'नेर्गद–' इति णत्वम् ॥ **अनुदात्तोपदेश** ॥ यद्यत्र ' एतेषाम् अनुनासिकलोपः ' इति व्याख्यायेत , तदा मन्यतेर्नेम्नहमिहमुचमस्जादीनां च अनन्त्यस्यापि लोपः स्यात् । तथा च मतः नतः नद्धः मीढः मग्न इत्यादि न सिध्येदत आह ॥ **लुप्तषष्ठीकमिति** ॥ **वनतीतरेषामिति** । वनतेरव्यभिचाराद्विशेषणं व्यर्थमिति भावः ॥ वतिः । इह क्तिनि ' तितुत्र ' इति इण्निषेधाज्झलि ङिति लोपः ॥ **लोपः स्यादिति** । अलोन्त्यस्येति भावः । अनुनासिकान्तानुदात्तोपदेशान्दर्शयति॥ **यमिरमेति**। तनोत्यादीनप्यनुनासिकान्तान् दर्शयति॥ **तनुषणुक्षणुक्षिण्विति** । करोतिवर्जितास्तनोत्यादयो नव । तन्मध्ये सनोतेः ' जनसनखनाम् ' इत्यात्वं वक्ष्यतीति न स परिगणितः । ततः क्षतः, क्षित इत्यादीन्युदाहरणानि । तनोत्यादीनामुदित्वात् क्त्वायामिड्विकल्पनान्निष्ठायां नेट्॥ अनुनासिकान्तानामिति किम् । शक्तः । रुद्धः ॥ झलीति किम् । गम्यते । नम्यते ॥ क्ङितीति किम् । गन्ता । मन्ता॥ **जघान जघ्नतुरिति** । यद्यप्यत्र ' अभ्यासाच्च ' इत्यस्यापि प्रवृत्तिरस्ति । तथाप्यन्तरङ्गत्वाद् ' हो हन्तेः ' इत्युपन्यस्तम् ॥ **आभीयतयेति** ॥ सन्निपातपरिभाषयापि हेर्लुग् नेति वक्तुं शक्यमिति केचित् ॥ तन्मन्दम् । अतो हेरित्यारम्भसामर्थ्यात्तस्या अप्रवृत्तेरितिं नव्याः ॥ **वधादेशोऽदन्त इति** । तेन आदेशोपदेशे अनेकाच्त्वात् अवधीदित्यत्र ' एकाचः ' इतीण्निषेधाप्रवृत्ताविडादौ सिचि 'अतो हलादेः' इति प्राप्ता वृद्धिरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नेति भावः ॥ **दुह प्रपूरणे** । प्रपूरणं त्याजनम् ॥ **लङ्वदपीति** । अदुग्ध । अदुग्धाः । अदुग्ध्वम् । अदुह्वहि ॥ **दिह** । उपचयो वृद्धिः ॥ **प्रणिदेग्धीति** । ' नेर्गद-' इति णत्वम् ॥

लेढु। लेढि। लेहानि। अलेट्। अलिक्षत् अलिक्षत अलीढ । अलिक्षताम् । अलीढ । अलिह्वहि। ४॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। अयं दर्शनेऽपि। इकारोऽनुदात्तो युजर्थः विचक्षणः प्रथयन्। नुम् तु न अन्तेदित इति व्याख्यानात् । ङकारस्तु अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन स्फायन्निर्मोकसन्धिरित्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य॥ **चक्षिङः ख्याञ् । २ । ४ । ५४॥ वा लिटि । २ । ४।५५॥** अत्र भाष्ये ख्शादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे शस्य यो वेति स्थितम्। ञित्त्वात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्शे । चयो द्वितीया इति तु न चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता । क्शाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । क्शास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यास्यति । ख्यायात्। क्शायात्॥ क्शेयात्॥ **अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्। ३। १। ५२॥** एभ्यश्च्लेरङ् । अख्यत । अक्शास्त ॥ वर्जने ख्शाञ् नेष्टः ॥ * ॥ समचक्षिष्टेत्यादि ॥ ५ ॥ अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ ईर् गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईराञ्चक्रे । ईर्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट । १ ॥ ईड स्तुतौ । ईट्टे ॥ **ईशः से । ७ । २ । ७७ ॥ ईडजनोर्ध्वे च । ७ । २ । ७८ ॥** ईशीड्जनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे। ईडिध्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । ईडिष्व । ईडिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् । ऐड्ढ्वम् । २ ॥ ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे । ३ ॥ आस उपवेशने । आस्ते । दयायासश्च। आसाञ्चक्रे । आस्स्व । आध्वम् । आसिष्ट । ४ ॥ आङः शासु इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन नमोवाकं प्रशास्महे

अलिक्षतेति । 'शल इगुपधा- ' इति क्सः । अलिक्षाताम् । अलिक्षन्त ॥ **अलीढेति** । 'लुग्वा दुह–' इति वा लुक् । अलीढाः । अलीढ्वम् ॥ **चक्षिङ्** ॥ **दर्शनेपीति** । ' विश्वा रूपा अभिचष्टे शचीभिः ' इत्यत्र दर्शनार्थत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावः ॥ **युजर्थ इति** । ' अनुदात्तेतश्च हलादेः ' इति युच् ॥ **अन्तेदित इति** । 'इदितः' इति नुम्विधौ ' गोः पादान्ते ' इत्यस्मादन्ते इत्यनुवर्तत इति भावः॥ एवं च नुमागमशङ्कानुत्थानाय चक्षिङ इकारस्थाने अकार एव आसक्तुमुचितः । अनुदात्तेत्त्वेनैव तङि सिद्धे ङकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह॥ **ङकारास्त्विति** ॥ **स्फायन्निति** । 'स्फायी वृद्धौ ' इत्यनुदात्तेतो लटः शत्रादेशः॥ **चष्टे इति**। 'स्कोः'इति कलोपः, ष्टुत्वम्॥ **ख्शादिरिति** । तेन पुंख्यानमित्यत्र 'पुमः खय्यम्परे' इति रुत्वं नेत्यादि पूर्वार्द्धे एवोक्तम् ॥ **असिद्धकाण्डे इति** । णत्वप्रकरणानन्तरमिति शेषः । तेन पर्याख्यानमित्यत्र शकारेण व्यवधानात् 'कृत्यचः' इति णत्वं न । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः । यत्वस्यासिद्धत्वाद् ' धन्वयोपधात्' इति वुञ् न, किं तु च्छ एवेति बोध्यम् ॥ **अचष्टेति**। 'स्कोः'इति कलोपः ष्टुत्वम्॥ **अस्यतिवक्ति** ॥ ख्यातीत्यत्र विधिसामर्थ्याद्यत्वं नासिद्धम् । स्वतन्त्रस्य ख्याधातोः सार्वधातुकमात्रविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् । अस्यतेः पुषादिपाठादङि सिद्धे तदर्थं ग्रहणमित्यादि पुषादिषु वक्ष्यति । वक्तीति ' ब्रुवो वचिः ' ' वच परिभाषणे ' इति उभयोर्ग्रहणम् ॥ **ईर्**॥ ईरिता । ईरिष्यते । लङि । ऐर्त । ऐराताम् । ऐरत । ऐरि । ऐर्वहि । ऐर्महि ॥ **ईशः से** ॥ यथाश्रुतसूत्रन्यासे ईशो ध्वेशब्दे परे ईशिध्वमिति न सिध्येदत आह॥ **ईशीड्जनामिति** । **वैचित्र्यार्थ इति** । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः । से इत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरित्येवं विचित्रबोधार्थमित्यर्थः । इह काशिकादौ जनेरुदाहरणमुक्तम् । तथा हि । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्मात् श्यनश्छान्दसो लुक् उपधालोपाभावश्च । जनिषे । जनिध्वे । जनिष्व । जनिध्वम् । ' जन जनने ' इति श्लुविकरणस्याप्युपधालोपे व्यतिजज्ञिषे । व्यतिजज्ञिध्वे । ' कर्तरि कर्मव्यतिहारे ' इति तङ् ॥ **नमोवाकमिति** । ' नमस्ते रुद्र मन्यवे ' इत्यादि नमोवचनम् । वचेर्घञ् । ' चजोः ' इति

इति सिद्धम्। ५ ॥ वस आच्छादने। वस्ते। वस्से। वध्वे। ववसे। वसिता। ६ ॥ कसि गतिशासनयोः। कंस्ते। कंसाते कंसते। अयमनिदिदित्येके। कस्ते। तालव्यान्तोप्यनिदित्। कष्टे। कशाते। कक्षे। कड्ढ्वे। ७॥ णिसि चुम्बने। निंस्ते। दन्त्यान्तोऽयम्। आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम। ८ ॥ णिजि शुद्धौ। निङ्क्ते। निङ्क्षे। निञ्जिता। ९ ॥ शिजि अव्यक्ते शब्दे। शिङ्क्ते। १० ॥ पिजि वर्णे। सम्पर्चने इत्येके। उभयत्रेत्यन्ये। अवयवे इत्यपरे। पिङ्क्ते। ११॥ पृजीत्येके। पृङ्क्ते। १२ ॥ वृजी वर्जने। दन्तोष्ठ्यादिः। ईदित्। वृक्ते। वृजाते। वृक्षे। इदिदित्यन्ये। वृङ्क्ते। १३ ॥ पृची सम्पर्चने। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सूते। सुषुवे। सोता। सविता। धूसुवोरिति गुणनिषेधः। सुवै। सविषीष्ट। असविष्ट। असोष्ट। १५ ॥ शीङ् स्वप्ने ॥ **शीङः सार्वधातुके गुणः। ७। ४। २१ ॥** क्ङितीति चेत्यस्यापवादः। शेते। शयाते ॥ **शीङो रुट्। ७। १। ६ ॥** शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात्। शेरते। शेषे। शेध्वे। शये। शेवहे। शिश्ये। शयिता। अशयिष्ट। १६ ॥ * ॥ अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः। ऊर्णुस्तूभयपदी। यु मिश्रणेऽमिश्रणे च ॥ **उतो वृद्धिर्लुकि हलि। ७। ३। ८९ ॥** लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य। यौति। युतः। युवन्ति। युयाव। यविता। युयात्। इह उतो वृद्धिर्न। भाष्ये पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानात्। विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात्। यूयात्। अयावीत्। १॥ रु शब्दे ॥ **तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके। ७। ३। ९५ ॥** एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा स्यात्। नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः

कुत्वम् ॥ **ववसे इति**। वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न ॥ **णिसि चुम्बने ॥ बभ्रामेति**। 'नुम्विसर्जनीय–' इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्यादिभिरुक्तं 'नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वमिष्यते तेन निंस्से निंस्स्व इत्यत्र न भवति' इति। तच्चास्य सान्तत्वे युज्यते, शान्तत्वे तु व्रश्चादिषत्वे 'षढोः' इति कत्वे कवर्गात्परत्वे षत्वं दुर्वारमिति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छत इति भावः ॥ **णिजि शुद्धौ**। अनिट्केषु 'णिजिर्' इति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणादयं सेडिति ध्वनयति ॥ **निञ्जितेति** ॥ **शिजि अव्यक्ते शब्दे**। क्तप्रत्यये शिञ्जितम्। आवश्यकाणिन्यन्तात् ङीपि शिञ्जिनी। 'भूषणानां तु शिञ्जितम्'। 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इति चामरः ॥ **सुषुविषे इति**। 'स्वरतिसूति' विकल्पं बाधित्वा 'श्र्युकः किति' इति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् ॥ **शीङ्स्वप्ने ॥ क्ङिति चेत्यस्येति**। अन्यत्र 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यनेन सिद्धमिति भावः ॥ **शीङो रुट्**। 'झोन्तः' इत्यतो झ इत्यनुवर्तते। 'अदभ्यस्तात्' इत्यतोऽदिति च। तथा चेष्टानुरोधेनाऽदिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य व्याचष्टे ॥ **झादेशस्याऽत इति**। झस्यैव रुडागमे तु अदादेशो दुर्लभ इत्यदित्यस्याप्यनुवृत्तिः कृता ॥ **शिश्ये इति**। 'एरनेकाचः' इति यण्। शेताम्। शयाताम्। शेरताम्। शेष्व। शयाथाम्। शेध्वम् ॥ **उतो वृद्धिः**॥ 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इत्यतो निषेधानुवृत्तेराह ॥ **न त्वभ्यस्तस्येति** ॥ उतः किम्। एति। एषि ॥ लुकीति किम्। सुनोति। जुहोति ॥ हलि किम्। यवानि। यवाव। 'आडुत्तमस्य' इत्याडागमः पित् ॥ पिति किम्। युतः। रुतः ॥ नाभ्यस्तस्येति किम्। योयोति। रोरोति ॥ सार्वधातुके किम्। यूयात्। न चात्र 'ङिच्च पिन्न' इति व्याख्यानान्निर्वाहः शङ्क्यः 'किदाशिषीति यासुटः कित्त्वात्। केचित्तु युयात् स्तुयात् इत्यादावपि 'ङिच्च पिन्न'त्येतदाश्रित्य व्याचक्षते 'संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्धिर्न भवति। अन्यथा 'उत औत्' इत्येव वदेत्' इति ॥ **तुरुस्तु** ॥ तुः सौत्रो धातुरिति

सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम्। रवीति-रौति। रुवीतः-रुतः। हलादेः किम्। रुवन्ति। तिङः किम्। शाम्यति । सार्वधातुके किम्। आशिषि रूयात्। विध्यादौ तु रुयात्। रुवीयात्। अरविष्यत् । २ ॥ तु इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिहिंसासु। अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति। तवीति-तौति। तुवीतः-तुतः। तोता। तोष्यति। ३ ॥ णु स्तुतौ। नौति। नविता। ४ ॥ टुक्षु शब्दे। क्षौति। क्षविता। ५ ॥ क्ष्णु तेजने। क्ष्णौति। क्ष्णविता। ६ ॥ ष्णु प्रस्रवणे। स्नौति। सुस्नाव। स्नविता। स्नूयात्। ७॥ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ **ऊर्णोतेर्विभाषा। ७। ३। ९० ॥** वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके। ऊर्णौति। ऊर्णुतः। ऊर्णुवन्ति। उर्णुवाते। ऊर्णुवते। ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम् ॥*॥ **नन्द्राः संयोगादयः। ६। १। ३ ॥** अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति। नुशब्दस्य द्वित्वं णस्यासिद्धत्वात्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम्, उभौ साभ्यासस्येति लिङ्गात्। ऊर्णुनाव। ऊर्णुनुवतुः। ऊर्णुनुवुः ॥ **विभाषोर्णोः। १। २। ३ ॥** इडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात्। ऊर्णविता। ऊर्णौतु। ऊर्णवानि। ऊर्णवै ॥ **गुणोऽपृक्ते। ७। ३। ९१ ॥**

वक्ष्यति ॥ **अपिदर्थमिति** ॥ एभ्यः परस्य पितः सार्वधातुकस्येति प्राचो व्याख्यानं प्रामादिकम्। रुवितः स्तुवीत इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेरिति भावः। शम्यमोरुदाहरणं तु शमीध्वम्। अभ्यमीति-अभ्यान्ति। शम्यमोश्छन्दसि विकरणस्य लुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवतीति काशिकायामुक्तम् ॥ आपिशलास्तु तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके 'छन्दसि' इति पठन्ति ॥ तन्मते सूत्रमिदं छन्दस्येव ॥ **ऊर्णोतेर्विभाषा** ॥ 'उतो वृद्धिः' इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥ हलादौ किम्। ऊर्णवानि ॥ पिति किम्। ऊर्णुतः॥ सार्वधातुके किम्। ऊर्णूयात्। **ऊर्णोतेराम्नेति** ॥ 'ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः' इति वक्ष्यमाणस्य आमभावेपि फलमिति भावः ॥ **नन्द्राः** ॥ 'अजादेः' इति वर्तते स च कर्मधारयः आदिग्रहणस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगस्तदेतदाह॥ **अचः परा इति**। उन्दिदिषति। अड्डिडिषति। अर्चिचिषति ॥ न्द्रा इति किम्। ईक्षतेः सनि ईचिक्षिषते ॥ संयोगादयः किम्। प्राणिणिषति। अरिरिषति ॥ अचः पराः किम्। इन्द्रीयितुमिच्छतीति क्यजन्तात् सनि इन्दिद्रीयिषति। इह नकारस्य द्वित्वाभावेपि दकारस्तु द्विरुच्यत एवाचः परत्वाभावात् ॥ **नुशब्दस्येति**। उपदेशे नकार एव। णत्वं तु 'रषाभ्याम्' इत्यनेनेति भावः। **पूर्वत्रासिद्धीयमिति**। अत्र द्विर्वचनशब्देन षाष्ठमाष्टमिकं चोभयं गृह्यते। तत्र षाष्ठस्य ऊढिमाख्यत् औडिढत् इत्युदाहरणम्। आष्टमिकस्य तु द्रोग्धाद्रोग्धा द्रोढाद्रोढेति। इह त्रिपादीस्थघत्वढत्वादिकं द्विर्वचने सिद्धमेव। असिद्धत्वे तु त्रिपादीस्थकार्यात् पूर्वमेव द्रोह्ता इत्यस्य द्वित्वे पश्चात् 'वाद्रुह' इति घत्वढत्वयोः प्रवृत्तौ द्रोग्धा द्रोढेत्यपि द्विर्वचनं कदाचित् स्यात् न तु द्रोग्धा द्रोग्धेति समानजातीयस्यैव नियमेन द्विर्वचनं सिध्यति। किं च षट् सन्त इत्यत्र डस्य चर्त्वे टकारस्य द्वित्वं 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्युक्तेरिति मनोरमादावुक्तम्। अत एव सुद्ध्युपास्य इत्यत्र धस्य जश्त्वेन दकारे व्यक्तिभेदात् दकारस्यापि द्वित्वं सुवचमेवेत्याहुः॥ **अनित्यमिति**। अत एव हतिशब्दस्य द्वित्वमौजिढदित्यपि नामधातुषु वक्ष्यति ॥ **उभौ साभ्यासस्येति**। 'अनितेः' इत्यनेन णत्वं कृत्वा द्विर्वचने कृते प्राणिणत् प्राणिणिषतीति सिद्धमिति सूत्रमिदं ज्ञापकमित्यर्थः। एवं च प्रणिनायेत्यादौ द्वितीयस्य णत्वाभावः सिद्धः ॥ **विभाषोर्णोः**॥ 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यतो ङिदिति 'विज इट्' इत्यत इडिति चानुवर्तते इत्याशयेनाह ॥ **इडादिप्रत्यय इत्यादि**। तेन गुणविकल्पे पक्षे उवङ् ॥ **गुणोऽपृक्ते** ॥ 'नाभ्यस्तस्याचि' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतो

ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्ध्यपवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह वृद्धिर्न । ङिच्च पिन्नेति भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णविषीष्ट । ऊर्णुविषीष्ट । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् ॥ **ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । २ । ६ ॥** इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । और्णाविषुः । और्णवीत् । ८ ॥ द्यु अभिगमने । द्यौति । द्योता ।९॥ षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् ।१० ॥ कु शब्दे । कोता । ११ ॥ ष्टुञ् स्तुतौ । स्तौति । स्तवीति । स्तुते । स्तुवीते । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । अस्तावीत् । प्राक् सितादिति षत्वम् । अभ्यष्टौत् । सिवादीनां वा । पर्यष्टौत्—पर्यस्तौत् । १२ ॥ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि॥**ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ३ । ४ ।८४॥** ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः।अकार उच्चारणार्थः।आह । आहतुः। आहुः ॥ **आहस्थः । ८ । २ । ३५ ॥** झलि परे । चर्त्वम् । आत्थ । आहथुः ॥ **ब्रुव ईट् । ७ । ३ । ९३॥** ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं झलीति थत्वविधानान्न भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवति । ब्रूते । आर्धधातुकाधिकारे॥ **ब्रुवो वचिः ।२ । ४ । ५३॥** उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ—उवक्थ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु । ब्रूतात् । ङिच्च पिन्नेत्यपित्त्वादिणू न । ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । अस्यतिवक्तीत्यङ् ॥ **वच उम् । ७ । ४ । २० ॥** अङि परे । अवोचत् । अवोचत । १३॥ * ॥ अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ्त्वात्मनेपदी ॥ इण् गतौ । एति । इतः॥**इणो यण्।६।४।८१॥**अजादौ प्रत्यये परे । इयङोपवादः । यन्ति।इयाय॥ **दीर्घ इणः किति । ७ । ४ । ६९ ॥** इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इयेथ । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ॥ **एतेर्लिङि । ७। ४ । २४ ॥** उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति लिङि । निरियात् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः । समेयात् । समीयादिति प्रयोगस्तु

हलीति वर्तते । तदाह ॥ **हलादावित्यादि** ॥ **ऊर्णोतेर्विभाषा** ॥ 'सिचि वृद्धिः' इति सूत्रं 'नेटि' इत्यत इटीति चानुवर्तत इत्याशयेनाह॥**इडादावित्यादि** ॥ **स्तवीतीति** । 'तुरुस्तुशम्यमः' इति इट्॥ 'स्तुसुधूञ्भ्यः' इत्यत्र परस्मैपदेष्वित्युक्तेरात्मनेपदे तु नेट् । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् ॥ **ब्रुवः पञ्चानाम्** । 'विदो लटो वा' इत्यतो लटो वेति वर्तते । 'ब्रुवः' इत्येतदादिमं पञ्चम्यन्तम्, अन्तिमं तु षष्ठ्यन्तमित्याशयेनाह ॥ **ब्रुवो लट इत्यादि** ॥ **चर्त्वमिति** । प्रक्रियालाघवात् 'आहस्तः' इत्येव सुवचमित्याहुः ॥ **ब्रुव ईट्** ॥ हलादेः किम् । ब्रवाणि ॥ पितः किम् । ब्रूतः ॥ **झलीति थत्वविधानादिति** । ईडागमे कृते झलादित्वाभावादिति भावः ॥ **इण् गतौ** ॥ **इयङोऽपवाद इति** । 'येन नाप्राप्ति-' न्यायेनेति भावः । गुणवृद्धी तु परत्वादस्य बाधिके । अयनम् । आयकः॥**दीर्घ इणः किति**॥'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽभ्यासस्य इत्यनुवर्तते, 'व्यथो लिटि' इत्यतो लिटीति च ॥किति किम् । इयाय। अत्र वदन्ति।इह दीर्घे कृतेपि 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङा रूपसिद्धेः कितीति व्यर्थम्।न च दीर्घस्येयङि दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । ईयुरित्यत्र 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति यणि कृते दीर्घविधेरावश्यकत्वात् । किं च लिटीत्यनुवर्तनमपीह व्यर्थमेव व्यावर्त्याभावादिति ॥ एता । एष्यति । एतु । इतात् । इताम् । यन्तु । इहि । उत्तमे तु अयानि । अयाव । अयाम । लङ्मध्यमे ऐः । ऐतम् । ऐत । उत्तमे तु आयम् । ऐव । ऐम ॥ **ईयादिति** । 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घः ॥ **एतेर्लिङि** ॥ इह 'आर्द्धधातुके' इति स्वरूपकथनार्थं प्रक्षिप्तम् । 'किति लिङि' इत्येतावतैवेष्टसिद्धेः ॥ **उभयत आश्रय इति** । अन्ता-

भौवादिकस्य ॥ **इणो गा लुङि । २ । ४ । ५१ ॥** गातिस्थेति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । १ ॥ इङ् अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ॥ **गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ ॥** इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति दर्शनेन्तरङ्गत्वाद् गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः णेरध्ययने वृत्त-मिति निर्देशान्न भवति । अध्यैत । परत्वादियङ् । तत आट् । वृद्धिः । अध्यैयाताम् । अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ॥ **विभाषा लुङ्लृङोः । २।४।५० ॥** इङो गाङ् वा स्यात् ॥ **गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् । १ । २ । १ ॥** गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः ॥ **घुमास्थागा-पाजहातिसां हलि । ६ । ४ । ६६ ॥** एषामात ईत्स्यात् हलादौ क्ङित्यार्धधातुके । अध्यगीष्ट । अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत । २ ॥ इक् स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः ।

दिशब्दौ अवयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वस्य अवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते, तदा तस्यैव परस्य कथमादिवद्भावः । एवं परस्यादिवत्त्वे पूर्वस्यान्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्य-विरोधादिति भावः ॥ नन्वेवं रामौ इत्यस्य 'सुप्तिङन्तम्' इति पदत्वं न स्यात्, परादित्वे रामेति प्रकृतेरभावात् । 'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति स्वीकाराद्राम इत्यस्य प्रकृतित्वात् । पूर्वान्तत्वे तु परत्र प्रत्ययाभावात् ॥ अत्राहुः । पूर्वं पदसंज्ञा पश्चादेकादेश इति नोक्तदोषः । इह च ज्ञापकं 'सुपिस्सूतिसमाः' इति ॥ विध्यादौ समीयादिति न भवत्येव । आशीर्लिङि तु 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घे कृतेपि ह्रस्वत्वेन भाव्यमित्याशङ्क्याह ॥ **भौवादिकस्येति** । 'इटकिटकटी' इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य ईधातोराशीर्लिङि इदं रूपम् । 'वीगति' इत्यत्र ईकारोपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यत इति मते तु विध्यादि-लिङ्यपि भवत्येवेति बोध्यम् ॥ **गाङ् लिटि** ॥ **लावस्थायामिति** । वार्तिकमते एकादेशात् प्रागेव गाङादेशे 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रं न प्रवर्तते द्वित्वनिमित्ताचोऽभावात् ॥ **विवक्षित इति** । भाष्य-मते तु सुतरां न प्रवर्त्तते, अनैमित्तिकत्वादिति भावः ॥ **निर्देशान्न भवतीति** । 'वार्णा-दाङ्गं बलीयः' इति समाधानं तु न प्रवर्तते व्याश्रयत्वादिति भावः ॥ **अध्यैयतेति** । 'आत्मनेपदेष्वन-तः' इति झस्य अत् । लङ्मध्यमे तु अध्यैथाः । अध्यैयाथाम् । अध्यैध्वम् ॥ **अध्येषीष्टेति** । 'लिङः सीयुट्' । अध्येषीयास्ताम् । अध्येषीरन् ॥ **गाङ्कुटादिभ्यो** ॥ इह 'गाङ् गतौ' इत्यस्य न ग्रहणम् । तङर्थतया ङकारानुबन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्त्वचरितार्थः । स्थानिवद्भावेनैव तङः सिद्धत्वादत आह ॥ **गाङादेशादिति** । कुटादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । केचित्तु कुट आदिर्येषां ते कुटादयः । कु-टस्य आदिः कुटादिः कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादयः इति समासद्वयमाश्रित्य कुटपूर्वस्य लिखधातोरपि ग्रहणाल्लिखनमिति प्रयोगः सिद्ध इत्याहुः । तच्च 'रलोव्युपधात्' इति सूत्रस्थेन 'लिखित्वा । लेखित्वा । लिलिखि-षति । लिलेखिषति' इति वृत्तिग्रन्थेन 'शकुनिष्वालेखने' इति सौत्रप्रयोगेण च विरुध्यते ॥ अञ्णिदिति किम् । घञि कोटः पोटः । णलि चुकोट पुपोट ॥ **घुमास्था** ॥ 'दीङो युडचि' इत्यतः क्ङितीत्य-नुवर्तते । 'आर्धधातुके' इति चाधिक्रियत एव ॥ क्ङिति किम् । दाता धाता ॥ हलादौ किम् । ददतः । ददुः । अन्य-था आतो लोपात्परत्वादीत्वं स्यात् ॥ आर्धधातुके किम् । मातः । माथः ॥ **अध्यगीष्टेति** ॥ सिचो ङित्वा-दीत्वम् । इक् **स्मरणे** । ककार इह 'इण्वदिकः' इति विशेषणार्थः । एरित्युक्ते तु 'इटकिटकटी' इत्य-

---

१-'एशादेशात्' इति तूचितम् । यथाश्रुतपाठस्तु पूर्वापरविरुद्धः ॥

अधीगर्थदयेशामितिलिङ्गात् । अन्यथाहीगर्थेत्येव ब्रूयात् । इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण् न । तथा च भट्टिः । ससीतयो राघवयोरधीयन्निति । ३ ॥ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति केचित् । अव्यन् । ४ ॥ अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् । ५ ॥ या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति॥ **लङः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ ॥** आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अयुः । अयन् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् । ६ ॥ वा गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् । ७ ॥ भा दीप्तौ । ८ ॥ ष्णा शौचे । ९ ॥ श्रा पाके । १० ॥ द्रा कुत्सायां गतौ । ११ ॥ प्सा भक्षणे । १२ ॥ पा रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् । १३ ॥ रा दाने । १४ ॥ ला आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः । १५ ॥ दाप् लवने । प्रणिदाति । प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् । १६ ॥ ख्या प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्थानो जिह्वामूलीयः । स नेति ख्याञादेशस्य खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः ।१७॥ मा माने । अकर्मकः । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकः । उदरं परिमाति मुष्टिना । नेर्गदेत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति । प्रनिमाति ।१८॥ वच परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर

त्र प्रश्लिष्टस्य इधातोरपि ग्रहणं स्यादित्याहुः ॥ केचित्तु इति आर्द्धधातुकाधिकारे वार्तिकपाठात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादतिदेश इति भावः ॥ अधीयन्निति । स्मरन्नित्यर्थः । राघवयोरित्यत्र 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी ॥ वीगति ॥ अडागमात्परत्वादियङ्॥अवियन्निति ॥ अडागमे सतीति । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण अटो नित्यत्वादिति भावः ॥ अत एवापरितोषात् 'असिद्धवदत्राभात्' इति समानाश्रये यणि कर्तव्ये अटोऽसिद्धत्वादियङ्वोचित इत्याशयेन वा केचिदित्युक्तम् । 'लावस्थायामेवाडागमः' इति पक्षे तु यणेवेति बोध्यम् । ईकारोपीति ॥ प्रयुञ्जते च 'न हि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्तिः इति ॥ व्याख्यातं च मनोरमायाम् । कर्मव्यतिहारे तङ् ॥ न च 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इति निषेधः शङ्क्यः । उत्पूर्वस्याऽविभार्वार्थत्वादिति ॥ अत्र वदन्ति । व्यतिशब्दं विना कर्मव्यतिहारकल्पनं क्लेशावहम् । परकीयकर्म च कर्मव्यतिहारेऽपेक्ष्यते तच्चात्र नोपात्तम् । परस्परकरणं तु न संभवत्येव । ततश्च 'उदीते' इति भावे निष्ठा ज्ञेया । तथा चोदये दिक्पराधीनवृत्तिस्तरणिर्नेत्यर्थः सुगम इति ॥ प्रणिदातीति । 'शेषे विभाषा' इति णत्वविकल्पः ॥ अदासीदिति । अघुत्वान्न सिज्लुक् । नमः ख्यात्रे इति ॥ यद्ययमार्धधातुकेपि प्रयुज्येत, तर्हि तृजन्तेऽस्मिन् परे 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यादेवेति तद्भावः । 'खशादित्वे प्रयोजनम्' इति वार्तिककाराद्युक्तिर्व्याकुप्येतेति भावः ॥ संपूर्वस्येत्यादि । संख्यातीत्यादिप्रयोगो नास्त्येव । संख्येति प्रयोगस्तु ख्याञादेशस्येति न्यासकाराशयः ॥ मा माने । नास्येति । 'घुप्रकृतिमाङ्' इति पाठात् ङितामेव तत्र ग्रहणम् । ततश्च 'शेषे विभाषा' इति विकल्प एव प्रवर्तेत इत्याह ॥ प्रणिमातीत्यादि ॥ वच परिभाषणे । उवाच । वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु । वक्तात् । अवक् । अवक्ताम्॥अयमन्तिपर इति । तथा च वचन्ति । वक्ष्यन्ति । वचन्तु । अवचन्।अवोचन्। अवक्ष्यन्नित्येतेऽसाधवः ॥ बहुवचनपर इति । अस्मिन् पक्षे लटि मध्यमे । वक्थः । उत्तमे तु । वच्मः । लिटि । ऊचुः ।

इत्यन्ये । झिपर इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अवोचत् । १९ ॥ विद ज्ञाने ॥ **विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३** ॥ वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे वेत्ति । वित्तः । इत्यादि । विवेद । विविदतुः । उषविदेत्याम् । पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः । विदाञ्चकार । वेदिता ॥ **विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१** ॥ वेत्तेर्लोटचाम् । गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते इतिशब्दात् ॥ **तनादिकृञ्भ्य उः । ३ । १ । ७९** ॥ तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्याऽनित्यत्वे लिङ्गं तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् । विदाङ्कुरोतु ॥ **अत उत्सार्वधातुके । ६ । ४ । ११०** ॥ उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । उदिति तपरकरणसामर्थ्यान्न गुणः । विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम् । उतश्चेति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्त्वम् । विदां कुरु । विदां करवाणि । अवेत् । अवित्ताम् । सिजभ्यस्तेति झेर्जुस् । अविदुः ॥ **दश्च । ८ । २ । ७५** ॥ धातोर्दस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः । अवेत् । । २१ ॥ अस् भुवि । अस्ति ॥ **श्नसोरल्लोपः । ६ । ४ । १११** ॥ श्नस्याऽस्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । स्तः । सन्ति । तासस्त्योरिति सलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥ **अस्तेर्भूः । २ । ४ । ५२** ॥ बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ॥ **ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११९** ॥ घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्धौ परे अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । श्नसोरित्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न, परेण तातङा बाधात्, सकृद्गतावि-

---

मध्यमे । ऊच । उत्तमे तु । ऊचिम । लुटि वक्तारः । लिटि वच्यासुः । उच्यासुरित्यादयोप्यसाधवः ॥ **झिपर इति** । अस्मिंस्तु पक्षे । वक्थः । वच्मः । ऊच । ऊचिमेत्यादयः साधव इति दिक् ॥ **विदो लटो वा** ॥ पञ्चमीयं न तु षष्ठी । तेन विद्यतिविन्दत्योरव्यवहितपरस्य लटोऽभावान्नैते आदेशास्तदाह ॥ **वेत्तेरिति** ॥ **लोटो लुगिति** । 'आमः' इति सूत्रे 'मन्त्रे घस' इत्यतो लेरिति अनुवर्त्य ' आमः परस्य लेर्लुक् ' इति व्याकुर्वतां मतेनेदमुक्तम् ॥ निष्कर्षे तु तेनैव लुगिति बोध्यम् । **पुरुषवचने इति** । प्रथमपुरुषो बहुवचनं चेत्यर्थः । परस्मैपदमप्यविवक्षितमेवेति केषांचिन्मते कर्मव्यतिहारे तङ् । व्यतिविदाङ्कुरुताम् । व्यतिविदाङ्कुर्वातामित्यादि ज्ञेयम् ॥ **तेनेति** । विश्वसेदित्यत्र शपो लुगभावः सिद्ध इति भावः । एवमप्यविश्वस्तमित्यत्रेडभावः कथमिति चेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृहाण ॥ **अत उत्सार्व** ॥ क्ङिति किम् । करोषि । **लुकोऽसिद्धत्वादिति** । सार्वधातुग्रहणमुत्तरार्थमेव तत्रावश्यकम् । इह भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपरत्वमाश्रीयते इति वृत्तिमते त्वसिद्धवर्णनस्योपयोगलेशोपि नास्तीति ज्ञेयम् ॥ **दश्च** । ' सिपि धातोरुर्वा इत्यनुवर्तते ' पदस्य ' इति, ' झलां जशोन्ते ' इत्यस्मादन्त इति च तदाह ॥ **धातोर्दस्येत्यादि** । सिपि किम् । तिपि । अवेत् । दान्तस्य धातोः सिपि रुर्वेत्येतावतैवेष्टसिद्धौ पदान्तानुवृत्तिर्मन्दप्रयोजनेत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ वेत्सीत्यत्रातिप्रसङ्गात् चर्त्वस्यासिद्धत्वेन दान्तत्वात् ॥ **श्नसोरल्लोपः** ॥ ' अत उत् ' इति सूत्रादत इत्यनुवर्त्य अद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ **श्नसोरिति** । शकन्ध्वादित्वात् पररूपमित्याह ॥ **श्नस्यास्तेश्चेति** । श्नस्योदाहरणम् । रुन्धन्तीत्यादि ॥ क्ङिति किम् । रुणद्धि । अस्ति । तपरकरणमास्तामासन्नित्यत्र ह्याडागमे कृते तस्य लोपो मा भूत् इत्येतदर्थम् । निष्कर्षस्तु अनुपदं स्फुटीभविष्यति ॥ **ध्वसोरेद्धा** ॥ एत्वमलोन्त्यस्य, लोपस्तु शित्वात्सर्वस्येति भाष्यादौ

तिन्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव असाम । अस्तिसिच इतीट् । आसीत् । श्नसोरित्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादिण् न ॥ **उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । ८ । ३ । ८७ ।** उपसर्गेभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद् यकारेऽचि च परे । निष्यात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परः किम् । अभिस्तः । २२ ॥ मृजू शुद्धौ ॥ **मृजेर्वृद्धिः । ७ । २ । ११३ ॥** मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे ॥ क्ङित्यजादौ वेष्यते ॥*॥ व्रश्चेति षः । मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति । मार्जन्ति । ममार्ज । ममार्जतुः । ममृजतुः । ममार्जिथ । ममार्ष्ठ । मार्जिता । मार्ष्टा । मृड्ढि । अमार्ट् । अमार्जम् । अमार्जीत् । अमार्क्षीत् । २३ ॥ रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ **रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७ । २ । ७६ ॥** रुद्, स्वप्, श्वस्, अन् , जक्ष् , एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति रुदितः । हौ परत्वादिटि धित्वं न । रुदिहि ॥ **रुदश्च पञ्चभ्यः । ७ । ३ । ९८ ॥** हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य इट् स्यात् ॥ **अड् गार्ग्यगालवयोः । ७ । ३ । ९९ ॥** अरोदीत् । अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः।अरोदः।प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्याट्सुट् । रुद्यात्।अरुदत्। अरोदीत् । १ ॥ ञिष्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ । सुष्वप्थ॥ **सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः । ८ । ३ । ८८ ॥** एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ॥ सुषुषुपतुः । सुषुषुपुः । अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य

स्पष्टम् । देहि । धेहि ॥ **असिद्धत्वादाडिति** । नन्वेवमाटोऽसिद्धत्वात् 'श्नसोः' इत्यल्लोपो न भवेदिति तपरकरणं तत्र व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । आभाच्छास्त्रस्यानित्यताज्ञापनाय तपरकरणम् । तेन देभतुरित्यादि सिद्धमिति ॥ स्यादेतत् । अत्र केचित् । अड्ग्रहणस्य निष्फलत्वे तपरकरणस्य ज्ञापनार्थत्वं न सिध्येत् । न च 'अत उत्' इति सूत्रस्थतपरकरणमेव ज्ञापनार्थमस्त्विति वाच्यम् । अस्येत्युक्तौ गौरवादर्धमात्रालाघवाय तत्र तपरत्वमिति सुवचत्वात् । तस्मादुक्तज्ञापनार्थमड्ग्रहणमावश्यकमित्याहुः ॥ **उपसर्गप्रादुर्भ्या** ॥ **प्रादुसश्चेति** ॥ प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । 'प्रादुषश्च' इति पाठे 'प्रादुर्भ्याम्' इति निर्देशो न युज्यते इति प्राचां षान्तपाठः प्रामादिकः॥ **परस्येति** । अयमस्तेः सस्य विशेषणं न त्वस्तेः, तेन प्रादुरस्तीत्यत्र न षत्वम् ॥ **उपसर्गेत्यादि किम्**। दधि स्यात् ॥ अस्तेः किम् । परिसृजाति ॥ **मृजू शुद्धौ** । अयं न षिद् भिदादिपाठसामर्थ्यात् ॥ **मृजेर्वृद्धिः** ॥ गुणापवादः । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इत्याह ॥ **धातुप्रत्यये इति** ॥ धातुप्रत्यये किम् । कंसपरिमृड्भ्याम् ॥ **क्ङित्यजादाविति** । एतच्चान्येषां वैयाकरणानां मतम् 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे भाष्यकृता स्वीकृतम् ॥ **मृड्ढीति** । 'हुझल्भ्यः' इति हेर्धिः । षत्वष्टुत्वजश्त्वानि ॥ **वलादेः सार्वधातुकस्येति** । वलादेः किम् । रुदन्ति ॥ सार्वधातुके किम् । स्वप्ता ॥ **धित्वं नेति** । 'सकृद्गतौ' इति न्यायात् । हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोरिकार उच्चारणार्थ इत्यादिप्रागुक्तसमाधानाद्धेति भावः ॥ **रुदश्च** ॥ पञ्चभ्यः किम् । जागर्तेर्लङि अजागः ॥ **प्रकृतिप्रत्ययेत्यादि** । हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गत्वमडीटोः ॥ **अरुददिति** । 'इरितो वा' इत्यङ् ॥ **अरोदीदिति** । 'अस्तिसिचः' इतीट् । 'रुदश्च' इत्यनेन तु न सिचा व्यवधानेन रुदादेः परत्वाभावात् ॥ **सुषुपतुरिति** । 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् ॥ **सुपिसूतिसमा इति** ॥ सूतीति क्तिन्नन्तः । समेति।पचाद्यजन्तः ॥ सुषुप्तिः । सुषूतिः सुषमा । विषमः । अद्विर्वचन इति ॥

संप्रसारणम्।षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिः शेषः नित्यत्वाच्च।ततः सुपिरूपाभावान्न षः। सुषुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्।अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् सुषुप्यात्।अस्वाप्सीत्।२॥ श्वस प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत् । अश्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । ह्मन्तक्षणेति न वृद्धिः।अश्वसीत्।३॥अन च । अनिति । आन । अनिता । आनीत्।आनत्॥ **अनितेः । ८ । ४ । १९ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति । ४ ॥ जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ॥ **अदभ्यस्तात् । ७ । १ । ४ ॥** झस्य अत्स्यादन्तापवादः । जक्षति । सिजभ्यस्तेति जुस् । अजक्षुः । अयमन्तःस्थादि-रित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम । ५ ॥ रुदादयः पञ्च गताः ॥ जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । उषविदेत्याम् वा । जागराञ्चकार । जजागार ॥ **जाग्रोऽविचि-णल्ङित्सु । ७ । ३।८५॥** जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस्॥**जुसि च। ७।३ । ८३॥**अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् । जागृयुः आशिषि तु । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि । अजागरीत् । जागृइस् इत्यत्र यण् प्राप्तः तं सार्वधातुकगुणो बाधते तं सिचि वृद्धिः तां जागर्तिगुणः तत्र कृते हलन्तलक्षणा प्राप्ता नेटीति निषिद्धा ततोऽतोहलादेरिति बाधित्वातोल्रान्त-स्येति प्राप्ता ह्म्यन्तेति निषिध्यते ॥ तदाहुः ॥ गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् । पुनर्वृद्धिर्निषेधोतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नवेति ॥ दरिद्रा दुर्गतौ । दरि-

---

तेन षत्वसहितस्य द्वित्वम् । **सुपिरूपाभावादिति** । 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति तु न प्रवर्तते । तस्य 'स्थानिवत्' सूत्रशेषत्वात् । षत्वस्य त्रैपादिकत्वेन तत्कार्यं प्रति स्थानिवद्भावादित्याहुः ॥ वस्तु-तस्तु 'स्थानिवदादेशः' इत्येतं प्रति त्रिपादी सिद्धेत्युक्तम् । तस्मादिह समाधानान्तरमूह्यमित्यन्ये ॥ **अनितेः** ॥ 'उपसर्गादसमासेपि' इत्यत उपसर्गादिति वर्तते 'रषाभ्याम्' इत्यतो नो ण इति तदाह ॥ **उपसर्गस्थादित्यादि** ॥ **अन्तापवाद इति** । 'झोन्तः' इत्यस्य अदादेशोऽ पवादः । अस्य त्वपवादो जुशीति ज्ञेयः ॥ **बभ्रामेति** जक्षन् क्रीडन् रममाण इत्यु-पनिषदि जशादित्वस्य निर्विवादत्वात् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेधेन जक्षन् इति नुमश्छा-न्दसत्वेपि जशादित्वस्य तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । धातुवृत्त्यादौ जशादिपाठाच्च ॥ **जाग्रोऽविचिण्णल्** ॥ **ङिद्भ्योन्यस्मिन्निति** । जागृविः । 'विशब्देन वादिप्रत्ययो गृह्यते, इकारस्तु उच्चारणार्थः' इति वदतां मते क्वसावपि न भवति । जजागृवान् । जजागृवांसौ ॥ चिण् अजागारि ॥ णल् । जजागार ॥ ङित् । जागृतः । जागृथः ॥ **वृद्धिविषये इति** । ण्वुलि । जागरकः । घञि । जागरः । णिचि । जागरयति । न चैतेषु गुणे कृतेपि 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः स्याद् इति वाच्यम्। गुणविधेश्चिण्णल्प्रतिषेधस्य चाऽनर्थक्यापत्तेः ॥ **जुसि च** ॥ चकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः । 'क्सस्याचि' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तत इत्याह । **अजादाविति** ॥ **जागृयुरिति** । एवं शृणुयुः चिनुयुरित्यादावपि गुणो नेति बोध्यम्। 'यासुटो ङित्त्वात् शृणुयुरित्यादौ गुणो न' इति प्राचामुक्तिस्तु मनोरमायां दूषिता। 'जुसि च' इति गुणस्य निषेधापवादत्वादिति ॥ केचित्तु 'जुसि च' इत्यत्र उसीत्यावर्त्य उसरूपे जुसीति व्याख्याना-न्नोक्तदोष इत्याहुः ॥ अजादौ जुसीति समाधानं तु भाष्यारूढम् । जागर्तेः सिच इटि कृते यणादिप्राप्ति-क्रमं दर्शयति । **जागृ इस् इत्यत्रेति** ॥ **तत्र कृते इति** । हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जागर्तिगुणेन बाधस्तेन हलन्तत्वसंपादनात् । या हि गुणप्रवृत्तिसमये वृद्धिः, सा बाध्यते नान्येति भावः । अजागरिष्ट । अजा-

द्राति ॥ **इद्दरिद्रस्य । ६ । ४ । ११४ ॥** दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रितः ॥ **श्नाभ्यस्तयोरातः । ६ । ४ । ११२॥** अनयोरातो लोपः स्यात् क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्राञ्चकार । आत औ णल इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः॥ * ॥ लुङि वा॥*॥ सनि ण्वुलि ल्युटि च न ॥ * ॥ दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्रयात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् । २ ॥ चकासृ दीप्तौ । झस्य अत् । चकासति । चकासाञ्चकार । धिचेति सलोपः सिच एवेत्येके । चकाद्धि । चकाधीत्येव भाष्यम् ॥ **तिप्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ॥** पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । अचकात् । अचकाद् । अचकासुः ॥ **सिपि धातो रुर्वा । ८ । २ । ७४ ॥** पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा, पक्षे दः । अचकाः । अचकात् । ३ ॥ शासु अनुशिष्टौ । शास्ति॥**शास इदङ्हलोः ।६।४।३४॥**शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च । शासिवसीति षः । शिष्टः । शासति । शशासतुः । शास्तु । शिष्टाम्। शासतु॥ **शा हौ । ६ । ४ । ३५ ॥** शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः ।

गरीरित्यादि ॥ **दरिद्रा ॥ इद्दरिद्रस्य** ॥ ' इद्दरिद्रः ' इति वक्तुमुचितम् ॥ **श्नाभ्यस्त** । क्रीणन्ति । क्रीणते । युनन्ति । युनते । दधति । दधते ॥ **क्ङिति किम्** । क्रीणाति । युनाति । दधाति ॥ **आतः किम्** । बिभ्रति ॥ **ओ इत्येव सिद्धे इति** । प्रथमत्यागे मानाभावादिति भावः ॥ **निर्मूलमेवेति** ॥ यत्तु व्याख्यातृभिः समर्थ्यते । आमोऽभावे आतो लोपे कृते आदन्तत्वाभावादौत्वं नेति॥तन्न ।'आत औ णलः' इत्यत्र प्राथम्यादोकारे कर्तव्ये औकारविधानं दरिद्रातेराल्लोपेऽपि श्रवणार्थं सत् आमभावे लिङ्गमिति हरदत्तमाधवादिग्रन्थैः स्वग्रन्थेन च विरोधात्, तत्कथमौत्त्वस्याप्रवृत्तिर्भवेत् । यदप्युक्तम् । ओकारौकारयोर्द्विमात्रत्वाविशेषादौकारविधानमिति ॥ तदपि स्थवीयः । तस्मिन् पक्षे आमो दुर्वारत्वप्रसङ्गात् । **विवक्षित इति** । तेन दरिद्रातीति दरिद्र इति पचाद्यजेव भवति । परसप्तम्यां तु ' श्याद्व्यधा ' इत्यादन्तलक्षणो णः स्यात् । सति तु तस्मिन् ' आतो युक् चिण्कृतोः ' इति युकि दरिद्राय इति स्यादिति भावः । **सनि ण्वुलीति** । एतेष्वालोपो नेत्यर्थः । दिदरिद्रासति । दरिद्रायकः । दरिद्राणम् ॥ **अदरिद्रुरिति** । ' सिजभ्यस्त ' इति झेर्जुस् 'लङः शाकटायनस्यैव ' इत्यादन्तलक्षणो विकल्पस्तु न भवति परत्वात् ' श्नाभ्यस्तयोः ' इत्याल्लोपे अकारान्तस्यैवाभावात् । ' ई हल्यघोः ' इत्यात ईत्वमिह न शङ्क्यमेव झेर्जुसि हलादिपरत्वाभावादिति भावः ॥ ननु दरिद्रा झि इति स्थिते जुसः प्रागेव आलोपात् परत्वादपवादत्वाच्च ईत्वं स्यात् ॥ मैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वाद् ईत्वनिमित्तं हलादित्वं तत्र विनाशोन्मुखं जुसो भावित्वात् ॥ **झस्य अदिति** । ' अदभ्यस्तात् ' इत्यनेन ॥ **तिप्यनस्तेः** ॥ पदान्तस्य किम् । चकास्ति ॥ सस्येति किम् । वशेर्लङि तिपि अवट् ॥ तिपि किम् । क्विपि चकाः ॥ अनस्तेः किम् । सर्वमा इदम् । आ इति लङि तिपि अस्ते रूपम् । ' बहुलं छन्दसि' इति ईट् न ॥ **शास इदङ्हलोः** ॥ अङि । अशिषत् । अशिषताम् । क्ङिति । शिष्टः । शिष्टवान् । शिष्यात् । शिष्यास्ताम् । अङ्साहचर्यात् परस्मैपद एवेत्त्वम् । नेह । आशास्ते ॥ अन्ये तु यस्मात् छासेरङ् संभवाति तस्यैवेत्वमिति व्याख्याय व्यतिशिष्टे व्यतिशिड्ढ्व इत्यात्मनेपदेपि इत्त्वं स्वीकुर्वन्ति ॥ **शा हौ** ॥ पूर्वसूत्रे उपधापदान्वयानुरोधेन ' शासः ' इत्यवयवषष्ठ्यपि इह स्थानषष्ठ्येव, ' उपधायाः ' इत्यस्य निवृत्तत्वादित्याह ॥ **शास्तेः शादेश इति** । ' धि च ' इति सलोपेन शाधीति रूपे सिद्धेपि सलो-

शाधि। अशात्। अशिष्टाम्। अशासुः। अशात्। अशाः। शिष्यात्। सर्तिशास्तीत्यङ्। अशिषत्। अशासिष्यत्।४॥ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः। एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः। दीधीते। एरनेकाच इति यण्। दीध्याते॥ **यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः। ७। ४। ५३॥** एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे। इति लोपं बाधित्वा। नित्यत्त्वादेरेत्वम्। दीध्ये। दीधीवेवीटामिति गुणनिषेधः। दीध्याञ्चक्रे। दीधिता। दीधिष्यते। १॥ वेवीङ् वेतिना तुल्ये। वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तते इत्यर्थः। २॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः॥ षस सस्ति स्वप्ने। सास्ति। सस्तः। ससन्ति। ससास। सेसतुः। सधि। सस्तु। पूर्वत्रासिद्धमिति सलोपस्यासिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न। असत्। असस्ताम्। असः। असत्। सस्यात्। अससीत्। असासीत्। ॥ १ ॥ सन्ति। सन्तः। संस्तन्ति॥ बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति लोपाभावात्। संस्ति संस्त इत्येके। २॥ वश कान्तौ। कान्तिरिच्छा। वष्टि। उष्टः। उशन्ति। वक्षि। ऊशतुः। वशिता। वष्टु। उष्टात्। उड्ढि। अवट्। औष्टाम्। औशन्। अवशम्। उश्यातास्। उश्यास्ताम्॥ चर्करीतं च॥ यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम्। ह्नुङ् अपनयने। ह्नुते जुह्नुवे। ह्नुवीत। ह्नोषीष्ट। अह्नोष्ट।४ ॥ इत्यदादयः ॥ * ॥

॥ अथ जुहोत्यादयः ॥

हु दानादनयोः। आदाने चेत्येके। प्रीणनेऽपीति भाष्यम्। दानं चेह प्रक्षेपः। स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते। इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः॥ **जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। २। ४। ७५॥** शपः श्लुः स्यात्॥ **श्लौ। ६। १। १०॥** धातोर्द्वे स्तः। जुहोति। जुहुतः। अदभ्यस्तादित्यत्। हुश्नुवो-

---

पस्यासिद्धत्वात् 'शास इत्' इति इत्त्वं स्यात्। तद्वारणाय शाविधानमित्याहुः॥ **यीवर्णयोः॥** य्वोरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ यकारेकारयोरिति स्फुटप्रतिपत्तिर्न स्यादिति वर्णग्रहणं कृतम्। यिश्च इवर्णश्च यीवर्णौ तयोः। 'यिश्च' इतीकार उच्चारणार्थो न तु विवक्षितस्तदाह॥ **यकारे इवर्णे चेति।** 'यिवर्णयोरिति पाठस्तूचितः॥ **लोपं बाधित्वेति।** लोपस्य तु उदाहरणम्। आदीध्य गतः। आवेव्य गतः। दीधिता। दीधिष्यते। वेविता। वेविष्यते॥ यीवर्णयोरिति किम्। आदीध्यनम्। आवेव्यनम्॥ **षस। अवदिति।** 'तिप्यनस्तेः' इति दत्वम्॥ **अस इति।** 'सिपि धातोः' इति रुर्वा। पक्षे दः॥ **सन्तीति।** इदित्वान्नुमि सन्सत्ति इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपे 'झरो झरि सवर्णे' इति तकारस्य वा लोपः॥ **संस्ति, संस्त इति।** इहापि पूर्ववत्तलोपो वा बोध्यः॥ **वश कान्तौ।** भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते। 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' 'जयाय सेनान्यमुशंति देवाः' इति॥ **चर्करीतं च॥** गणसूत्रमिदम्। चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा॥ **अदादौ बोध्यमिति।** तेन यङ्लुगन्तेषु 'अदिप्रभृतिभ्यः' इति शपो लुग्भवतीति भावः॥ प्राचा तु 'चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं परस्मैपदम्' इत्युक्तम्। तच्चेहाप्रकृत्वादुपेक्षितम्॥ इत्यदादयः॥

हु दाना॥ यद्यपि स्वत्वानिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोपादानमेव दानं, तथापि प्रयोगमनुसृत्य व्याचष्टेप्रक्षेप इति॥ **वैध इति।** आहवनीयादौ॥ **हविष इति।** विधिबोधितद्रव्यस्येत्यर्थः॥ **स्वभावादिति।** तेन आहवनीये पुरोडाशे प्रक्षेप्तव्ये प्रमादेन कोपेन वा पाषाणः प्रक्षिप्तः पुरोडाशो वा गर्तादौ, स तु प्रक्षेपो न होम इति ज्ञेयम्॥ **परस्मैपादिन इति।** तेन 'होष्ये' इति केषांचित् प्रयोगोऽसाधुरेव। 'स्मराग्नौ

रिति यण् । जुह्वति ॥ **भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । ३ । १ । ३९ ॥** एभ्यो लिटयाम्वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च । जुहवाञ्चकार । जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्धिः । जुहुधि । आटि परत्वाद्गुणः । जुहवानि । परत्वाज्जुसि चेति गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् । १ ॥ ञिभी भये । बिभेति ॥ **भियोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ११५ ॥** इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । बिभितः । बिभीतः । बिभ्यति । बिभयाञ्चकार । बिभाय । भेता । २ ॥ ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति । जिह्रीतः । जिह्रियति । जिह्रियाञ्चकार । जिह्राय । ३ ॥ पॄ पालनपूरणयोः ॥ **अर्तिपिपर्त्योश्च । ७ । ४ । ७७ ॥** अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ ॥ **उदोष्ठ्यपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ॥** अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ॠत्तदन्तस्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपर्ति । उत्त्वम् । रपरत्वम् । हलि चेति दीर्घः । पिपूर्तः । पिपुरति । पपार । किति लिटि ऋच्छत्यॄतामिति गुणे प्राप्ते॥ **शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा । ७ । ४ । १२ ॥** एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता । परीता । अपिपः । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । ह्रस्वान्तोयमिति केचित् । पिपर्ति । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । आशिषि । प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु तं रोदसी पिपृतमित्यादौ छान्दसत्वं शरणम् । ४॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ **भृञामित् । ७ । ४ । ७६ ॥** भृञ्, माङ्, ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत् स्यात् श्लौ । बिभर्त्ति । बिभृतः बिभ्रति । बिभृध्वे । श्लुवद्भावाद्वित्वेत्त्वे । बिभरामास । बभार । बभर्थ । बभृव । बिभृहि । बिभराणि । अबिभः । अबिभृताम् । अबिभरुः । बिभृयात् । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृत । ५ ॥ माङ् माने शब्दे च ॥ **ई हल्यघोः । ६ । ४ । ११३ ॥** श्नाभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि न तु घुसंज्ञकस्य । मिमीते । श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपः । मिमाते । मिमते । मण्यमास्त ६॥

जुह्वानाः' इत्यानन्दलहरीप्रयोगस्तु साधुरेव । शानचोऽप्रवृत्तावपि चानशन्तत्वात् ॥ आटीति । ' आडुत्तमस्य ' इत्यनेन ॥ **परत्वादिति** । ' हुश्नुवोः ' इति यणपेक्षया परत्वादित्यर्थः ॥ **भियोऽन्यतरस्याम्** । सार्वधातुके किम् । भीयते । बेभीयते ॥ हलादौ किम् । बिभ्यति ॥ क्ङिति किम् । बिभेति । केचिदत्र ' हलादौ क्ङिति ' इत्येतन्नातीवोपयुज्यते । इत्त्वविधानस्य बिभित इत्यादौ चरितार्थत्वात् । बिभ्यति, बिभेतीत्यादौ यणादेः प्रवृत्तिसंभवादित्याहुः ॥ **अर्तिपिपर्त्योश्च** ॥ अर्तेरुदाहरणमियर्तीति वक्ष्यति ॥ **उदोष्ठ्य** ॥ अङ्गावयवेति किम् । ' ॠ गतौ ' क्र्यादिः, तस्मात् क्तप्रत्यये ' श्र्युकः किति ' इति इण्निषेधात् समीर्ण इति भवति । अन्यथा तु समूर्ण इति स्यात् ॥ शॄदॄप्राम् । शॄ हिंसायाम् । दॄ विदारणे । इमौ क्र्यादौ ॥ **पक्षे गुण इति** । ' ऋच्छत्यॄताम् ' इत्यनेन ॥ **पप्रतुरिति** । ह्रस्वपक्षे यण् ॥ ननु ह्रस्वग्रहणमिह मास्तु, गुणानुवृत्त्या तस्यैव विकल्पोऽस्तु । तथा च यणादेशेन पप्रतुः शश्रतुरित्यादि सिध्यत्येव। गुणपक्षे तु पपरतुः शशरतुरित्याद्यपि सिध्यतीति चेत् । मैवम् । गुणाभावपक्षे ' ॠत इद्धातोः ' इति इत्त्वप्रसङ्गात् । न चान्तरङ्गत्वाद्यणेव स्याद् इति वाच्यम् । वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् ॥ डुभृञ् । ' ड्वितः क्त्रिः ' भृत्रिमम् ॥ **भृञामित्** ॥ ' निजां त्रयाणाम् ' इत्यतोऽनुवर्तनादाह ।**एषां त्रयाणा**मिति । केचित्तु कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रयाणामिति लभ्यत इत्याहुः॥ त्रयाणां किम् । जहाति ॥ श्लौ किम् ॥ बभार ॥ **ई हल्यघोः** ॥ **श्नाभ्यस्तयोरिति** । लुनीते ॥ क्ङितीति किम् । लुनाति ॥ अघोः किम् । धत्तः । दत्तः ॥ **मिमीते इति** । ' घुमास्था–' इतीत्त्वमिह न प्रवर्तते, तत्रार्द्धधातुक इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा मातः माथः ।

ओहाङ् गतौ ॥ जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते । ७ ॥ ओहाक् त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ॥ **जहातेश्च । ६ । ४ । ११६ ॥** इत्त्स्याद्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके । पक्षे ईत्त्वम् । जहितः । जहीतः । जहति । जहौ ॥ **आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ॥** जहातेर्हौ परे आ स्यात् । चादिदीतौ । जहाहि । जहिहि । जहीहि । अजहात् । अजहुः ॥ **लोपो यि । ६ । ४ । ११८ ॥** जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । एर्लिङि । हेयात् । अहासीत् । ८ ॥ डुदाञ् दाने । प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ । घ्वसोरिति एत्त्वाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित । ९ ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । दानेप्येके । प्रणिदधाति ॥ **दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ॥** द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धातोर्बशो भष् स्यात्तथयोः स्ध्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत् । धत्तः । दधति । धत्थः । धत्थ । दध्वः । धत्ते । धत्से । धध्वे । धेहि । अधित । १० ॥ अथ त्रयः स्वरितेतः । णिजिर् शौचपोषणयोः ॥ **निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७ । ४ । ७५ ॥** निज्, विज्, विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । निनेज । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु । नेनिग्धि ॥ **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । ७ । ३ । ८७ ॥** लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनिक्त । १ ॥ विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेविक्ते । विवेजिथ । अत्र विज इडिति ङित्त्वं न । ओविजी इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिविजी रुधादावपि । २ ॥ विष्लृ व्याप्तौ । वेवेष्टि । वेविष्टे । लृदित्वादङ् । अविषत् । ताङि क्सः । अजादौ क्सस्याचीति अल्लोपः । अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त । ३ ॥ अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः । जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन । भृञामित्, बहुलं छन्दसीति इत्त्वम् । १ ॥ हृ प्रसह्यकरणे । अयं स्रुवो अभिजिहर्ति होमान् । २ ॥ ऋ सृ गतौ । बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्त्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् । इयर्ति । इयृतः । इयृति । आर । आरतुः । इडत्त्यर्तीति नित्य-

---

गाते । गासे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अत एव काशिकायामुक्तम् आर्द्धधातुक इ'त्यधिकारो' 'न ल्यपि' इति योगं 'यावद्' इति ॥ **जहातेश्च** ॥ क्ङितीति किम् । जहाति ॥ सार्वधातुके किम् । हीयते ॥ **चादिदी**तािवति । अत एव भट्टिः प्रायुङ्क्त ' जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्याम् ' इति ॥ **लोपो यि** । सार्वेति किम् । हेयात् ॥ **प्रणिददातीति** । ' नेर्गद' इति णत्वम् ॥ **दत्त इति** । ' श्नाभ्यस्तयोः ' इत्यालोपः । अघोरित्युक्तत्वात् ईत्त्वं तु न ॥ **अदादिति** । 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् ॥ **दधस्तथोश्च** ॥ दध इति कृतद्विर्वचनाभ्यासकार्यो धात्वेव गृह्यते, न तु ' दध धारणे ' इत्ययमिति व्याचष्टे ॥ **द्विरुक्तस्येति** । झषन्तस्य किम् । दधाति ॥ नन्वेवं धत्त इत्यादावपि न स्यादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाझषन्तत्वादत आह ॥ **वचनसामर्थ्यादिति** ॥ **निजाम्** ॥ श्लाविति किम् । निनेज ॥ **नाभ्यस्तस्य** ॥ अभ्यस्तस्य किम् । द्वेषाणि ॥ अचि किम् । देद्वेष्टि । पिद्ग्रहणम् ' उतो वृद्धिर्लुकि हलि ' इत्युत्तरार्थम् ॥ सार्वेति किम् । निनेज ॥ **बहुलं छन्दसि** ॥ इतीत्वमिति । एतच्च पूर्वोक्तान्वयि ॥ **इयर्तीति** । अभ्यासस्येयङ् । अभ्यासादुत्तरस्य

मिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयृताम् । ऐयरुः । इयृयात् । अर्यात् । आरत् । ३ ॥ ससर्ति । ४ ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति । घसिभसो-र्हलीत्युपधालोपः । झलो झलीति सलोपः । बब्धः । बप्सति । ५ ॥ कि ज्ञाने । चिकेति । ६ ॥ तुर् त्वरणे ॥ तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति । ७॥ धिष शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः । ८ ॥ धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति । ९ ॥ जन जनने । जजन्ति ॥ **जनसनखनां सञ्झलोः** । ६ । ४ । ४२॥ एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च । जजातः । जज्ञति । जजंसि । जजान । जजन्यात् । जजायात् । जन्यात् । जायात् । १० ॥ गा स्तुतौ । देवान् जिगाति सुम्नयुः । जिगीतः । जिगति । ११ ॥ * ॥ इति जुहोत्यादयः ॥ * ॥

॥ अथ दिवादयः ॥

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । झृषन्ताः परस्मैप-दिनः॥ **दिवादिभ्यः श्यन्** । ३ । १ । ६९॥ शपोऽपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । १ ॥ षिवु तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति परिषिषेव । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् ।२॥ स्रिवु गतिशोषणयोः । ३ ॥ ष्ठिवु निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति । ४ ॥ ष्णुसु अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । स्नुस्यति । सुष्णोस । ५ ॥ ष्णसु निरसने । स्नस्यति । सस्नास । ६ ॥ क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । ह्वरणं कौटिल्यम् । चक्नास । ७ ॥ व्युष दाहे । वुव्योष । ८ ॥ प्लुष च । ९ ॥ नृती गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त ॥ **सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः** । ७ । २ । ५७ ॥ एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्ध-धातुकस्य इड्वा स्यात् । नर्तिष्यति । नर्त्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् । १० ॥ त्रसी उद्वेगे । वा भ्राशेति श्यन्वा । त्रस्यति । त्रसति । त्रेसतुः । तत्रसतुः । ११ ॥ कुथ पूतीभावे।

तु गुणः॥इयृतीति। 'अदभ्यस्तात्' इत्यत्॥अर्यादिति। 'गुणोर्ति' –इति गुणः॥आरदिति। 'सर्तिशा-स्ति–' इत्यङि 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः ॥ बब्ध इति । तसस्तकारस्य 'झषस्तथोः' इति धत्वम्॥ तुतूर्त इति। 'हलि च' इति दीर्घः ॥ धन धान्ये।धान्यार्जन इत्यर्थः ॥ दधन्त इति । छान्दसत्वात् 'अनु-नासिकस्य' इति नेह दीर्घ इत्याहुः ॥ जनसनखनाम् । 'जन जनने' 'जनी प्रादुर्भावे' इत्युभयोरपि ग्रहणम् । झलादौ सनि सिषासति । जज्ञतीति । 'गमहन–' इत्युपधालोपः । जजायादिति । 'ये विभा-षा' इति वा आत्वम् । एवं जायादित्यत्रापि ॥ जिगातीति।'बहुलं छन्दसि' इति इत्वम्॥इति जुहोत्यादिः॥

दिवु क्रीडा । उदित्करणं क्त्वायामिड्विकल्पार्थं निष्ठायामनिडर्थं च । देवित्वा । द्युत्वा । द्यूतम् । क्री-डायां दीव्यन्ति माणवकाः । विजिगीषायां शत्रुं दीव्यति । विजिगीषते इत्यर्थः । कान्तिरिच्छा, द्युतेः पृथ-ग्ग्रहणात् ॥ षिवु ॥ परिषिषेवेति । स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमो नेह प्रवर्तते । तत्र 'प्राक् सितात्' इत्यनुवृत्तेः । अस्य चाप्राक्सितीयत्वात् । तेनाभ्यासस्य षत्वं 'परिनिविभ्यः' इत्यनेन भवत्येव ॥ न्य-षेवीदिति । 'सिवादीनां वा' इति विकल्पः ॥ नृती । ईदित्करणं 'श्वीदितः' इति निष्ठायामिण्निषे-धार्थम् । यद्यपि 'सेऽसिचि' इति इटो विकल्पितत्वाद् 'यस्य विभाषा' इत्यनेनैवेष्टं सिध्यति । तथापि 'यस्य विभाषा' इत्यस्य अनित्यत्वज्ञापनार्थमीदित्करणम् । तेन 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि सिद्धम् ॥ सेऽसिचि ॥ नर्तिष्यति।नर्त्स्यतीति । निनर्तिषति । निनृत्सति । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । चिकर्तिषति । चिकृत्सति इत्यादि ज्ञेयम् ॥ अनर्तीदिति। 'असिचि' इत्युक्तत्वादिह नित्यमिट् ॥ त्रेसतुरिति । 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ॥कुथ । पूतीभावः पवित्रभवनंवा । कुथ्यति भूमिः । पवित्रीभवतीत्यर्थः ॥

पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् । १२ ॥ पुथ हिंसायाम् । १३ ॥ गुध परिवेष्टने । १४ ॥ क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता । १५ ॥ पुष्प विकसने । पुष्प्यति । पुपुष्प । १६ ॥ तिम १७ ष्टिम १८ ष्टीम १९ आर्द्रीभावे । तिम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति ॥ व्रीड ॥ चोदने लज्जायां च । व्रीड्यति । २० ॥ इष गतौ । इष्यति । २१ ॥ षह २२ षुह चक्यर्थे । चक्यर्थ-स्तृप्तिः । सह्यति । सुह्यति । २३ ॥ जॄष् २४ झॄष् वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः । जेरतुः । जरिता । जरीता । जीर्येत् । जीर्यात् । जॄस्तम्भ्वित्यङ्वा । ऋदृशोऽङि गुणः । अजरत् । अजारीत् । अजारिष्टाम् । झीर्यति । जझरतुः । अझारीत् । २५ ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । स्वरतीति विकल्पं बाधित्वा श्र्युकः कितीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्य-मिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता । सविता । २६ ॥ दूङ् परितापे । दूयते । २७ ॥ दीङ् क्षये । दीयते ॥ **दीङो युडचि क्ङिति । ६ । ४ । ६३** ॥ दीङः परस्याजादेः क्ङिति आर्धधातुकस्य युट् स्यात् ॥ वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दिदीये ॥ **मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । ६ । १ । ५०** ॥ एषामात्त्वं स्याल्ल्यपि चकारादशित्येज्निमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्थाः । २८ ॥

पुष्प विकसने । 'कालात्साधुपुष्प्यत्–' इति शत्रन्तः । पचाद्यचि पुष्पम् । संज्ञायां कन् । पुष्पकम् ॥ व्रीड' 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये टाप् व्रीडा । घञि तु व्रीडः । अत एव 'व्रीडमावहति मे स संप्रति' इति कालिदासः । 'व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये' इति माघश्च ॥ षह षुह । 'परिनिविभ्यः' इत्यत्र सहेत्यकार उच्चा-रणार्थ इति षत्वमिह भवति ॥ परिषह्यति । 'तीषसह–' इतीड्विकल्पस्तु नास्य भवति । 'सह - इति शबन्तानिर्देशात्, किं तु 'षह मर्षणे' इत्यस्यैव स इत्यात्रेयादयः ॥ सहेति निर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वे 'तीषसह–' इत्यत्र शपा निर्देशः । 'परिनिविभ्यः' इत्यत्र तु नेत्यर्धजरतीयमिदं हेयमेव ॥ तत्त्वं तु प्रयो-गमनुसृत्य महद्भिरेव निर्धार्यम् ॥ 'नपुंसके भावे क्तः' सुहितं तृप्तिः । अत एव 'पूरणगुण–' इति सूत्रे 'सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः' इति व्याख्यातम् ॥ **जेरतुरिति** । 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे कृते 'न शस– इति गुणशब्देन भावितस्य निषेधात् 'अत एकहल्मध्ये' इत्यप्रवृत्तौ 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्त्वाभ्यास-लोपविकल्पः ॥ **षूङ्** । प्रसव उत्पत्तिः । 'मृत्पिण्डो घटं सूयते' इत्यादिप्रयोगाभावात् प्राणीत्युक्तम् ॥ 'स्वादय ओदितः' इति वक्ष्यमाणत्वात् 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वं प्रसूनम् ॥ **विकल्पमिति** । परमपीति शेषः ॥ **निषेधे प्राप्त इति** । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः ॥ **दीङो** ॥ पञ्च-मीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे ॥ **परस्येति** । 'ङः सि' इत्यत्रेव 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति सप्त-म्याः षष्ठीकल्पनम् ॥ **अचि किम्** । देदीयते ॥ **क्ङितीति किम्** । उपादानम् ॥ आभीयत्वेनासिद्धत्व-माशङ्क्याह ॥ **वुग्युटाविति** ॥ **दिदीये इति** । परमपि यणं बाधित्वा नित्यत्वादादौ युट् । सति तु यणि ईकारस्य श्रवणं न स्यादिति युटः सिद्धत्वमुक्तम् ॥ **मीनाति** ॥ मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । प्रमाय उपदायः । प्रमातव्यम् । उपदातव्यम् ॥ **एज्निमित्त इति** । विषय-सप्तमी । तेन आदावात्त्वं पश्चात् घञ् । 'आतो युक्' इति युक् । उपदाय इति सिध्यति । अन्यथा एरचि कृते आत्त्वे उपदाः इति स्यात् ॥ **अदास्तेति** । 'दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे' इति न घुत्वमित्यदितेति रूपं न भवतीत्येके ॥ अन्ये तु 'स्थाघ्वोरिच्च' इत्येतत्तु न भवति दीङोऽनुकरणे दारूपासंभवेन अघुत्वात् । अत एव प्रनिदातेत्यादौ 'नेर्गद–' इति णत्वमपि न भवति इत्या-हुः ॥ अयं भावः 'दो अवखण्डने' इत्यादेर्दारूपत्वं संभवति । 'आदेच उपदेशे' इत्यस्य अनैमित्तिक-त्वात् । दीङस्तु एज्निमित्तप्रत्ययविषये आत्त्वं दाइत्यनुकरणे एज्निमित्तस्याभावित्वान्न घुत्वम् । एवं

डीङ् विहायसा गतौ। डीयते। डिड्ये।२९॥धीङ् आधारे। धीयते। दिध्ये। ध्येता।३०॥ मीङ् हिंसायाम्। हिंसात्र प्राणवियोगः। मीयते। ३१ ॥ रीङ् श्रवणे। रीयते। ३२॥ लीङ् श्लेषणे ॥ **विभाषा लीयतेः। ६। १। ५१** ॥ लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना। लीलीङोरात्त्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च। लेता। लाता। लेष्यते। लास्यते। एज्विषये किम्। लीयते। लिल्ये। ३३ ॥ व्रीङ् वृणोत्यर्थे। व्रीयते। विव्रिये। स्वादय ओदितः। तत्फलं तु निष्ठानत्वम्। ३४ ॥ पीङ् पाने। पीयते। ३५ ॥ माङ् माने। मायते। ममे। ३६ ॥ ईङ् गतौ। ईयते। अयाञ्चक्रे। ३७ ॥ प्रीङ् प्रीतौ। सकर्मकः। प्रीयते। पिप्रिये। ३८ ॥ * ॥ अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः॥ शो तनूकरणे॥ **ओतः श्यनि। ७। ४। ७१** ॥ लोपः स्यात् श्यनि। श्यति। श्यतः। श्यन्ति। शशौ। शशतुः। शाता। शास्यति। विभाषा घ्राधेडिति सिचो वा लुक्। लुगभावे यमरमेतीट्सकौ। अशात्। अशाताम्। अशुः। अशासीत्। अशासिष्टाम्। १ ॥ छो छेदने। छ्यति। २ ॥ षोऽन्तकर्मणि। स्यति। ससौ। अभिष्यति। अभ्यष्यत्। अभिससौ। ३ ॥ दो अवखण्डने। द्यति। ददौ। प्रणिदाता। देयात्। अदात्। ४ ॥ अथात्मनेपदिनः पञ्चदश। जनी प्रादुर्भावे ॥ **ज्ञाजनोर्जा। ७। २। ७९** ॥ अनयोर्जादेशः स्याच्छिति। जायते। जज्ञे। जज्ञाते। जज्ञिरे। जनिता। जनिष्यते। दीपजनेति वा चिण्॥**जनिवध्योश्च।७।३।३५**॥ अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च।

च घुप्रकृतित्वमपि नास्तीति णत्वस्याप्रसक्तिरिति ॥ **डीङ्**। डीनः। डीनवान्। स्वादिषु पाठसामर्थ्यान्निष्ठायामिण्न। इटि हि सति व्यवधानाद् 'ओदितश्च' इति नत्वं न स्यादिति। स्वादिषु पाठसामर्थ्यादिड्व्यवधानेऽपि नत्वमस्त्विति न शङ्क्यमिष्टानुरोधात्॥ डयित इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य। 'निष्ठा शीङ्–' इत्यत्र निष्ठेति योगविभागादकित्त्वे गुण इत्याहुः ॥ **मीङ् हिंसायाम्**। मीञ् इति क्र्यादौ। **प्राणवियोग इति**। मीयते प्राणैर्वियुज्यत इत्यर्थः ॥ **लीङ्**। 'ली श्लेषणे' इति क्र्यादौ ॥ **यकेति**। 'सार्वधातुके यक्' इति विहितेन॥**न तु श्यनेति**। अन्यथा लीङ् इत्येव ब्रूयाद् इति भावः॥यका निर्देशस्य फलमाह॥**लीलीङोरिति**। ल्यपि। विलाय। विलीय ॥ **व्रीङ्** ॥ वृणोत्यर्थो। वरणम् 'वृञ् वरणे' इति स्वादौ पठिष्यमाणत्वात्। 'वरणे' इति वक्तव्ये 'वृणोत्यर्थे' इति वचनं वैचित्र्यार्थम्।'व्री वरणे' इति क्र्यादौ॥**माङ्**॥**मायत इति**।'घुमास्था-'इतीत्त्वं तु न।तत्रार्द्धधातुक इत्यधिकारात्॥**षो अन्त**। अन्तक नाशनम् ॥ 'राघवस्य शरैर्बाणैर्घोरं रावणमाहवे' इति। राघवेति संबुद्ध्यन्तम्। स्येति लोण्मध्यमैकवचनम् ॥ **अभिष्यतीति**। 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् ॥ **अभ्यष्यदिति**। 'प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् ॥ **अभिससाविति**। 'स्थादिषु' इति नियमान्न षत्वम् ॥ **दो अवखण्डने**। अवेत्युपसर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थः। 'खण्डने' इत्येतावत्युक्तेपि इष्टसिद्धेः ॥ **प्रणिदातेति**। 'नेर्गद–' इति णत्वम्॥ **देयादिति**। 'एर्लिङि' इत्येत्त्वम्॥**अदादिति**। 'गातिस्था-' इति सिचो लुक्॥ **ज्ञाजनोर्जा** ॥ जानाति ॥ शिति किम्। ज्ञाता। ज इति ह्रस्वोच्चारणेपि 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घे सिद्धे जाग्रहणमङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनार्थम्। तेन पाधातोः पिबादेशे कृते गुणो न भवति ॥ पिबादेशस्यादन्तत्वाश्रयणं तूपायान्तरमित्याहुः ॥ **ञिति णिति कृति चेति**। ञिति कृत्युदाहरणं घञि जनः - णिति कृति तु जनकः। जनयतीत्यत्र उपधावृद्धौ सत्यां 'जनीजॄष्' इति मित्त्वात् 'मितां ह्रस्वः' ॥

१–इदमसंगतम् 'प्रकृतिग्रहणं शिदर्थं कर्तव्यम्। प्रणिधयतीत्यादौ 'नेर्गद-' इति णत्वं स्यात् इति वार्तिकोत्थानानापत्तेः, 'दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे' इति वार्तिकानुत्थानापत्तेश्च। तस्मात्कृतात्त्वदाधामेवानुकरणं सूत्रे। ऋषितात्पर्यस्य ऋषिवाक्यैरेव निर्णेयत्वात् ॥ एवं च 'प्रणिदाता' इत्यादौ णत्वं भवत्येव-इति शब्दरत्नम् ॥

अजनि । अजनिष्ट । १ ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट । २ ॥ पूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट । ३ ॥ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । तूर्यते । तुतूरे । ४ ॥ धूरी गूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे । ५ ॥ गूर्यते । जुगूरे । ६ ॥ घूरी ७ जूरी ८ हिंसावयोहान्योः ॥ शूरी हिंसास्तम्भनयोः । ९ ॥ चूरी दाहे । १० ॥ तप ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तङ्श्यनौ लभते । अन्यदा तु शब्विकरणः । परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्तु वाग्रहणं वृतुधातोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते।पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरम्।द्युतयामानियुतः पत्यमानः।११॥ वृतु वरणे । वृत्यते।पक्षान्तरे।वावृत्यते।ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षतेति भट्टिः । १० ॥ क्लिश उपतापे । क्लिश्यते । क्लेशिता । १३॥ काशृ दीप्तौ ॥ काश्यते । १४ ॥ वाशृ शब्दे । वाश्यते । ववाशे । १५ ॥ अथ पञ्च स्वरितेतः । मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे । १ ॥ ईशुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः।शुच्यति । शुच्यते । शशोच । शशुचे । अशुचत् । अशोचीत् । अशोचिष्ट।२॥णह बन्धने । नह्यति । नह्यते। ननाह । ननद्ध । नेहिथ । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । ३ ॥ रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते । ४ ॥ शप आक्रोशे । शप्यति । शप्यते ॥ ५ ॥ अथैकादशाऽनुदात्तेतः ॥ पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ॥ **चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० ॥** पदश्च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपत्साताम् । अपत्सत । १ ॥ खिद दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त । २ ॥ विद सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । ३ ॥ बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् । ४ ॥ युध सम्प्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं युध्यतीति, युधमिच्छतीति क्यच् । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा । ५ ॥ अनो रुध कामे । अनुरुध्यते । ६ ॥ अण प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता । ७ ॥ अनेति दन्त्यान्तोऽयमित्येके ।८॥ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता । ९ ॥ युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता । १० ॥ सृज विसर्गे । अकर्मकः । संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । लिङ्सिचाविति कित्त्वान्न गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् ।११॥ लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यसे ।लिक्षीष्ट । अलिक्षत।अलिक्षाताम्।१२॥*॥

दीपी दीप्तौ । ईदित्त्वान्निष्ठायामिण्न । दीप्तः ।एवं पूरीत्यादेरीदित्त्वात्पूर्ण इत्यादि ज्ञेयम् ॥ **केचित्त्विति** । तेषां मते ऐश्वर्ये तप्यते इत्येव प्रयोगो न तु तपतीति ॥ **न्यविक्षतेति** । निपूर्वाद्विशतेर्लुङि 'शल इगुपधा-' इति क्सः । 'नेर्विशः' इति तङ् ॥ **वाशृ शब्दे** । 'मन्दिवाशि-' इत्युरच् । वाशुरा रात्रिः॥ **तितिक्षायामिति** । 'गुप्तिज्किद्भ्यः' इति सन् । तत्र हि तिजेः क्षमायामित्युक्तम् ॥ **ईशुचिर्** । ईदित्वान्नेट् शुक्तम् । क्लिन्नमित्यर्थः ॥ **ननद्धेति** । 'नहो धः' इति धत्वम् ॥ **चिण् ते पदः** ॥ **तशब्द इति** । सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् ॥ **तशब्दे किम्** । अपत्थाः ॥ **प्रण्यपादीति** ॥ 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । **अबोधीति** । 'दीपजनबुध-' इति चिण् ॥ **अनो रुध कामे** । अनोः परो रुधधातुः कामे।काम इच्छा । दिवादिषु पाठसामर्थ्यात् 'रुधादिभ्यः' इति श्नमं बाधित्वा श्यन् ॥ **नाप्यमिति** । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यकित्येव विधानात् ॥ **लिश** । आतपादिनानल्पस्य अल्पभावोऽल्पीभावः॥**लिक्षीष्टेति** । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः॥**अलिक्षतेति** । 'शल इगु

अथागणान्तात्परस्मैपदिनः । राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह । वृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति। दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थे अन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिथ । राधो हिंसायामित्येत्त्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च । १ ॥ व्यध ताडने । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यद्ध । विव्यधिथ । व्यद्धा।व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । २॥ पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ ।पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत् ।३॥ शुष शोषणे । अशुषत् ।४॥तुष प्रीतौ । ५ ॥ दुष वैकृत्ये । ६ ॥ श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा। श्लेक्ष्यति ॥ **श्लिषः । ३ । १ । ४६ ॥** अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादन्यायात् ॥ **आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ॥** श्लिषश्च्लेरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्र। योगविभागसामर्थ्याच्छल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियमः । आश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम्।समश्लिषज्जतु काष्ठम् । अङ् । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु क्सः। एकवचने चिण्। अश्लेषि । आश्लिक्षाताम् । आश्लिक्षत । अश्लिष्ठाः । अश्लिड्ढ्वम् । ७ ॥ शक विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति, शक्यते, हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ । शशक्थ । शेके । शक्ता। शक्ष्यति । शक्ष्यते । अशकत् । अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मते नानिट्कारिकासु लृदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति । ८ ॥ ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे। घर्मस्रुतावित्यर्थः । अयं ञीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदत् । ९ ॥ क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । १० ॥ क्षुध बुभुक्षायाम् ।

पध—' इति क्सः ॥ **राधोऽकर्मकात्** । भिन्नक्रमं दर्शयति । अकर्मकादेवेति । 'राधो वृद्धावेव श्यन्' इति व्याख्यायामकर्मकादिति विशेषणं व्यर्थं स्यात्, वृद्धावस्याकर्मकत्वात् । अकर्मकात् किम्।शत्रुमपराध्नोति । हिनस्तीत्यर्थः । ' राध संसिद्धौ ' इति स्वादौ । 'राधो हिंसायाम्' इत्यनुवादाद्धिंसायामपि अयम्॥**उदाहरणमाहेति** । ' अकर्मकत्वप्रयोजकस्य कस्यचिदर्थस्य ' इति भावः । अकर्मके श्यन्नन्तस्य प्रयोगान् दर्शयति ॥ **यन्मह्यमित्यादिना** ॥ **कृष्णायेति** । ' राधीक्ष्योः ' इति चतुर्थी ॥ **अपुषदिति** । ङित्त्वाद् गुणाभावः ॥ **शुष । शोष्टा । शोक्ष्यति** ॥ ' श्लिष आलिङ्गने ' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे॥**श्लिष इति** । **अनिटश्च्लेः क्स इति** । एतच्च ' च्लेः सिच् ' ' शल इगुपधात् ' इत्यतोऽनुवर्तते इति भावः ॥ अनिटः किम् । 'श्लिषु दाहे' इति भौवादिकस्य सेटो माभूत् । अश्लेषीत्। 'शल इगुप—' इति सिद्धे पुनः क्सविधेः फलमाह॥**पुषाद्यङ इति** ॥ **सामर्थ्यादिति** । यदि हि श्लिष इति प्राप्त एव क्सो नियम्येत, तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यादिति भावः ॥ **शल इगुपधादित्यस्यापीति** । तेन कर्मण्यातामप्रभृतिष्वनालिङ्गने सिजेव भवति न तु क्सः । समाश्लिक्षत जन्तूनि काष्ठैरिति।क्सप्रत्यये सति तु समाश्लिक्षन्तेति स्यादिति भावः । **प्रत्यासत्ताविति** । आलिङ्गनं हि प्राणिकर्तृकं न तु काष्ठादिकर्तृकमिति भावः॥ श्लिषश्च्लेरालिङ्गन एव क्स इति व्याख्यानफलं दर्शयति ॥ **कर्मणीत्यादिना** । अश्लिक्षातामित्यादौ यद्यपि क्ससिचोर्विशेषो नास्ति 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपात्' तथापि थासादावस्त्येव विशेष इति ध्वनयन्नुदाहरति॥**अश्लिष्ठाः** । **अश्लिड्ढ्वमिति** ॥ **न्यासकारादय इति** । तथा च तन्मते ' ञीतः क्तः ' इति वर्त-

क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति । सम्पदादिक्विबन्तात्तारकादित्वादितच् इति माधवः । वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितीट् । ११ ॥ शुध शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । १२ ॥ षिधु संराद्धौ । ऊदित्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् ।१३॥ रध हिंसासंराद्ध्योः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । रधिजभोरचीति नुम् । ररन्धतुः ॥ **रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४५ ॥** रधू, नश्, तृप्, दृप्, द्रुह्, मुह्, ष्णुह्, ष्णिह्, एभ्यो वलाद्यार्द्धधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धिथ । ररद्ध । ररन्धिव । रेध्व ॥ **नेट्यलिटि रधेः । ७ । १ । ६२ ॥** लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम्न स्यात् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रत्स्यति । आङि नुम् । अनिदितामिति नलोपः । अरधत् । १४ ॥ णश अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिथ ॥ **मस्जिनशोर्झलि । ७ । १ । ६० ॥** नुम् स्यात् । ननंष्ठ । नेशिव । नेश्व । नेशिम । नेश्म । नाशिता । नंष्टा । नशिष्यति । नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥ **नशेः षान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ॥** णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति । नशिष्यति । १५ ॥ तृप प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम् । पितॄनताप्सींदिति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ । तत्रप्थ । ततर्प्थ । तर्पिता । तर्प्ता । त्रप्ता । कृशमृशस्पृशेति सिज्वा । अताप्सींत् । अतर्पींत् । अत्राप्सीत् । अतृपत् ।१६॥दृप हर्षमोहनयोः।मोहनं गर्वः।दृप्यतीत्यादि । रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता।१७॥द्रुहजिघांसायाम् । वा द्रुहमुहेति वा घः।पक्षे ढः।दुद्रोग्ध । दुद्रोढ । दुद्रोहिथ । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिष्यति । ध्रोक्ष्यति । ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् । १८ ॥ मुह वैचित्त्ये । वैचित्त्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोढ । मोढा।मोहिता । मोहिष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत्।१९॥ष्णुह उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोह । सुष्णोहिथ । सुष्णोग्ध।सुष्णोढ । सुष्णुहिव।सुष्णुह्व । स्नोहिता । स्नोग्धा । स्नोढा। स्नोहिष्यति । स्नोक्ष्यति । अस्नुहत् ।२०॥ष्णिह प्रीतौ । स्निह्यति सिष्णेह ।२१॥वृत्॥रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिद्धान्तः ॥ शमु उपशमे॥**शमामष्टानां दीर्घः श्यनि । ७ । ३ । ७४ ॥** शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः।शेमिथ।

माने क्तो भवति । आदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । स्विन्नः 'विभाषा भावादिकर्मणोः' । खिन्नम् । स्वेदितमित्यादि॥ **'षिधु'** । संराद्धिर्निष्पत्तिः । ' उदितो वा ' इति क्त्वायामिड्विकल्पः । इट्पक्षे ' रलो व्युपधात् इति वा कित्त्वम् । सिधित्वा । सेधित्वा । सिद्ध्वा ॥ **प्रामादिक इति** । ऊदित्त्वे त्वनुदात्तेषु सिध्यतेः पाठो व्यर्थः स्यादिति भावः ॥ **रधादिभ्यश्च** । ' स्वरतिसूति—' इत्यतो वेत्यनुवर्तते । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । गणनिर्देशाद्यङ्लुकि राराधितेत्येव , न तु रारद्धेति ॥ **नेट्यलिटि** ॥ इटीति किम् । रन्धकः ॥ अलिटीति किम् । ररन्धिव । नुमि कृते संयोगात् परत्वेनाकित्त्वान्नलोपो न ॥ **नंष्टेति** । ' नशेर्वा ' इति कुत्वमिह न शङ्क्यम् । पदान्त एव तद्विधानात् । अन्यथा नष्टं नष्टिरित्यादि न सिध्येत् ॥ **प्रणश्यतीति** । 'उपसर्गादसमासेपि' इति णत्वम् ॥ **नशेः** ॥ ' न भाभूपूकमिगमि—' इत्यतो नेत्यनुवर्तते तदाह॥**णत्वं न स्यादिति** । षस्येत्युक्तेपि 'पदस्य' इत्यस्य विशेषणेन षान्तस्येति लाभादन्तग्रहणं व्यर्थं सज् ज्ञापयतीत्याह ॥ **भूतपूर्वेति** ॥ **काष्ठानामिति**। करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥ **तत्रप्थेति** । ' अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य ' इति विकल्पेन अमागमः ॥ **रधादय इति** । रधनशतृपदृपद्रुहमुहष्णुहष्णिह इत्यर्थः ॥ **शमु** । उदित्त्वात्क्त्वायां वेट् । शमित्वा । शान्त्वा । 'यस्य विभाषा' इति

शमिता । अशमत् । १॥ तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् । २ ॥ दमु उपशमे । उपशमे इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् । ३ ॥ श्रमु तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् । ४ ॥ भ्रमु अनवस्थाने । वा भ्राशेति श्यन्वा । तत्र कृते शमामष्टानामिति दीर्घः । भ्राम्यति । लुङ्यङ् । अभ्रमत् । शेषं भ्वादिवत् । ५ ॥ क्षमू सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्व । चक्षमिम । चक्षण्म । क्षमिता । क्षन्ता । अयमषित् । भ्वादिस्तु षित् । अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा । ६ ॥ क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति । क्लामति । शपीव श्यन्यपि ष्ठिवुक्लम्वित्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः । अङ् । अक्लमत् । ७ ॥ मदी हर्षे । माद्यति । अमदत् । ८ ॥ शमादयोऽष्टौ गताः ॥ असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता ॥

अस्यतेस्थुक् । ७ । ४ । १७ ॥ अङि परे । आस्थत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे अस्यतिवक्तीति वचनं तङर्थम् । तङ् तूपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वक्ष्यते । पर्यास्थत । १॥ यसु प्रयत्ने ॥ **यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥ संयसश्च । ३ । १ । ७२ ॥** श्यन्वा स्यात् । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्यति । २ ॥ जसु मोक्षणे । जस्यति । ३ ॥ तसु उपक्षये ॥ दसु च । तस्यति । अतसत् । ४ ॥ दस्यति । अदसत् । ५ ॥ वसु स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतुः । न शसददेति निषेधः । बशादिरयमिति मते तु बेसतुः । बेसुः । ६ ॥ व्युष विभागे । अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङर्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तोयम् । व्युसतीत्यन्ये । अयकारं बुस इत्यपरे । ७ ॥ प्लुष दाहे । अप्लुषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तन्न भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् । ८ ॥ विस प्रेरणे । विस्यति । अविसत् । ९ ॥ कुस संश्लेषणे । अकुसत् । १० ॥ बुस उत्सर्गे । ११ ॥ मुस खण्डने । १२ ॥ मसी परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके । १३ ॥ लुठ विलोडने । १४ ॥ उच समवाये । उच्यति । उवोच । ऊचतुः ॥ मा भवानुचत् । १५ ॥ भृशु १६ भ्रंशु १७ अधःपतने । बभर्श । अभृशत् । अनिदितामिति नलोपः । भ्रश्यति । अभ्रशत ॥१७॥ वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् । । १८ ॥ कृश तनूकरणे । कृश्यति । १९ ॥ ञितृषा पिपासायाम् । २० ॥ हृष तुष्टौ । श्यन्नङौ भौवादिकाद्विशेषः । २१ ॥ रुष रिष २२ हिंसायाम् । तीषसहेति वेट् । रोषिता । रोष्टा । रेषिता । रेष्टा । २३ ॥ डिप क्षेपे । २४ ॥ कुप क्रोधे । २५ ॥ गुप व्याकुलत्वे । २६ ॥ युपु २७ रुपु २८ लुपु २९ विमोहने । युप्यति रुप्यति । लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेट्कः, अनिट्कारिकायां लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव

निष्ठायामनिट् । शान्तः । **भ्रमु अनवस्थाने ॥ शेषमिति** । श्यनि दीर्घो, लुङि अङ् च विशेष उक्तस्ततोऽन्यदित्यर्थः ॥ **चक्षण्वेति** । 'म्वोश्च' इति मस्य नत्वे कृते णत्वम् ॥ **शमादिपाठ इति** । 'शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्' ॥ **शमादय इति** । शम्तम्दम्श्रम्भ्रम्क्षम्क्लम्मद इत्यर्थः ॥ **यसोऽनुप** ॥ अत्र वदन्ति । 'यसः' इत्येवास्तु । ततः समः नियमार्थमिदम् । सोपसर्गाद्यसश्चेत् संपूर्वकादेवेति । एवं च पूर्वसूत्रे 'अनुपसर्गात्' इति ग्रहणम् । उत्तरत्र च 'यसश्च' इति ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति ॥ **दाहे पठित इति** । अस्मिन्नेव गणे पठित इत्यर्थः ॥ **अङर्थमिति** । दाहे पठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् ॥

ग्रहणात् । लुभ गार्ध्ये । गार्ध्यमाकाङ्क्षा । तीषसहेति वेट् । लोभिता । लोब्धा।लोभिष्यति। लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वादेरवृत्कृतत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः ॥ ३० ॥ क्षुभ सञ्चलने । क्षुभ्यति । ३१ ॥ णभ ३२ तुभ ३३ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते । तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः क्र्यादित्वात्पक्षे सिज् भवत्येव।इह पाठस्तु श्यनर्थः।। क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिद्यति । चिक्लेदिथ । चिक्लेत्थ।चिक्लिदिव।चिक्लिद्व।चिक्लिदिम। चिक्लिद्म।क्लेदिता।क्लेत्ता।३४।।ञिमिदा स्नेहने । मिदेर्गुणः । मेद्यति । अमिदत् । द्युतादि-पाठादेवामिदत् । अमेदिष्टेति सिद्धे इहपाठोऽमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो बहिरेवा-त्मनेपदिषु पाठस्तूचितः । ३५ ॥ ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः । ३६ ॥ ऋधु वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् । ३७ ॥ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् । ३८ ॥ वृत् ॥ पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादि-वदाकृतिगणः । तेन क्षीयते-मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ॥ इति दिवादयः ॥

अथ स्वादयः ॥

षुञ् अभिषवे । अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासंधानं च । तत्र स्नानेऽकर्मकः॥**स्वा-दिभ्यः श्नुः। ३ । १ । ७३ ॥** सुनोति । सुनुतः । हुश्नुवोरिति यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः । सनुवः । सुन्वहे । सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनवानि । सुनवै । सुनु-यात् । सूयात् । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ॥ **सुनोतेः स्यसनोः । ८ । ३ । ११७ ॥** स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात् । विसोष्यति । १ ॥ षिञ् बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय सिष्ये । सेता । २ ॥ शिञ् निशाने । तालव्यादिः । शेता । ३ ॥ डुमिञ् प्रक्षेपणे । मीनातिमि-नोतीत्यात्त्वम् । ममौ । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ।४॥ चिञ् चयने । प्रणिचिनोति ॥ **विभाषा चेः ८ । ३ । ५८ ॥** अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणि-चिकाय । चिचाय । चिक्ये । चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट । ५ ॥ स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । गुणोर्तीति गुणः । स्तर्यात् ॥ **ऋतश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ॥** ऋदन्तात् संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत । ६ ॥ कृञ् हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । ७ ॥ वृञ् वरणे ॥ **बभूथाततन्थजगृ-**

इति दिवादयः ॥

षुञ् ॥ **सुन्व इति** । 'लोपश्चास्य' इत्युकारस्य वा लोपः । **सुनवानीति** । 'आडुत्तमस्य' इत्यादि कृते 'हुश्नुवोः' इति यणं बाधित्वा परत्वाद् गुणः ॥ **सुनोतेः स्यसनोः**।। 'न रपर-' इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तनादाह॥ **षो न स्यादिति** । सनि तु अभिसुसूः । सन्नन्तादस्मात् क्विप्यतो लोपे रुत्वे दीर्घः । सुसूषतीत्येतत्तु नोदाह-रणम् । 'स्तौतिण्योरेव षणि' इति नियमेनैव षत्वाभावसिद्धेः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ **चिञ्** । चयनं रचनाविशेषः ॥ **विभाषा चेः**॥ 'चजोः' इति सूत्रात्कुरित्यनु-वर्तते 'सन्लिटोर्जेः' इत्यतः सन्लिटोरिति च । सन्युदाहरणं चिकीषति । चिचीषति ॥ **ऋतश्च संयोगादेः**॥ 'इट् सनि वा' इत्यत इट् वेत्यनुवर्तते, 'लिङ्सिचोः' इति सूत्रादात्मनेपदे-ष्विति च, तदाह ॥ **इड् वा स्यात्तङीति** ॥ तङि किम् । अस्तार्षीत् ॥ **बभूथाततन्थ** ॥ भूधातोस्तनो-

1-आकृतिगणत्वात्-इति पाठान्तरम् ।

भ्मववर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥ एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता । वरीता ॥ **लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ॥** वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि ॥ **न लिङि । ७ । २ । ३९ ॥** वॄतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत । ८ ॥ धुञ् कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौषीत् । अधोष्यत् । ९॥ दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति । धूनुते । स्वरतिसूतीति वेट् । दुधविथ । दुधोथ । किति लिटि तु श्र्युक इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । स्तुसुधूञ्भ्य इति नित्यमिट् । अधावीत् । अधविष्ट अधोष्ट । १० ॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ टुदु उपतापे । दुनोति । १॥ हि गतौ वृद्धौ च ॥ **हिनुमीना । ८ । ४ । १५ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति ॥ **हेरचङि । ७ । ३ । ५६ ॥** अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि । जिघाय । २॥ पृ प्रीतौ ॥ पृणोति । पर्ता । ३ ॥ स्पृ प्रीतिपालनयोः । प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार । ४ ॥ स्मृ इत्येके । स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः । ५ ॥ आप्लृ व्याप्तौ । आप्नोति ॥ आप्नुतः । आप्नुवन्ति । आप्नुवः । आप । आप्ता । आप्नुहि । लृदित्त्वादङ् । आपत् । ६ ॥ शक्लृ शक्तौ ॥ अशकत् । ७ ॥ राध साध संसिद्धौ ॥ राध्नोति ॥ **राधो हिंसायाम् । ६ । ४ । १२३ ॥** एत्त्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः । रेधिथ । राद्धा । ८ ॥ साध्नोति । साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् ।९॥ अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ अशू व्याप्तौ सङ्घाते च । अश्नुते ॥ **अश्नोतेश्च । ७ । ४ । ७२ ॥** दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अशिता । अष्टा । अशिष्यते । अक्ष्यते । अश्नुवीत । अक्षीष्ट । अशिषीष्ट । आशिष्ट । आष्ट । आक्षाताम् । । १ ॥ ष्टिघ आस्कन्दने । स्तिघ्नुते । तिष्टिघे । स्तेघिता ॥ २ ॥ अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनः । तिक तिग गतौ च । चादास्कन्दने । तिक्नोति ।१ । तिग्नोति ।२ ॥ षघ हिंसायाम् । सघ्नोति । ३ ॥ ञिधृषा प्रागल्भ्ये ॥ धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता । ४ ॥

तेश्च थलि इडभावो निपात्यते । 'त्वं हि होता प्रथमो बभूथ' । 'येनान्तरिक्षमुर्वी ततन्थ' भाषायां तु बभूविथ । तेनिथ । 'जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्रहस्तम्' । भाषायां जगृहिम । वृणोतेस्थलि क्रादिसूत्रेण इण्निषेधे सिद्धेऽपि निगम एव निषेधो नान्यत्रेति नियमार्थं ववर्थग्रहणम् । 'ववर्थ त्वं हि ज्योतिषाम्' । भाषायां ववरिथ । ववृषे ॥ **लिङ्सिचोः** ॥ 'वृतः' इत्यनुवर्तते ॥ आत्मनेपदेषु किम् । अवारीत् । अवारिषुः । 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेधादिह 'वृतो वा' इति न दीर्घः ॥ **हिनुमीना** ॥ प्रमीणाति ॥ **हेरचङि** ॥ जेघीयते ॥ अचङीति किम् । अजीहयत् । इह ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वात् केवलस्य त्वभ्यासनिमित्तप्रत्ययपरत्वाभावात् कुत्वप्राप्तिरेव नास्तीति 'अचङि' इति निषेधो व्यर्थः सन् ज्ञापयति। 'ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवति' इति । तेन जिघापयिषतीत्यादि सिद्धम्॥ आप्नुहीति । संयोगपूर्वत्वात् 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुङ् न ॥ **राधो हिंसायाम्** ॥ 'अतः' इत्यनुवर्तमानेपि सामर्थ्यादकारमात्रं स्थानित्वेनाश्रीयते ॥ **अश्नोतेश्च** ॥ 'तस्मान्नुड्' इत्यनुवर्तत इत्याह । दीर्घादिति । श्नुविकरणनिर्देशः किम् । क्र्यादेः 'अश भोजने' इत्यस्य मा भूत् । आश । आशतुः ॥ **ञिधृषा** । शूलेन धृष्णोति प्रगल्भते इति शूलधृक् ॥ शूलधृषौ । 'ऋत्विग्दधृक्–' इति किनो विधानादन्यत्रापि पदान्तविषये कुत्वम् ॥

दम्भु दम्भने॥दम्भनं दम्भः । दभ्नोति ददम्भ । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदितामिति नलोपः । तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्त्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ दम्भेश्च एत्त्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ ॥*॥ देभतुः । ददम्भतुः । इदं कित्त्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिब्मिप्सु । देभ । देभिथ । देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेत्येव । दभ्यात् । ५ ॥ ऋधु वृद्धौ ।६॥ तृप प्रीणन इत्येके ॥ क्षुभ्नादित्वाण्णत्वं न । तृप्नोति । ७ ॥ छन्दसि ॥ आगणान्तादधिकारोऽयम् । अह व्याप्तौ ॥ अह्नोति । १ ॥ दघ घातने पालने च ॥ दघ्नोति । २ ॥ चमु भक्षणे । चम्नोति । ३ ॥ रि ४ क्षि ५ चिरि ६ जिरि ७ दाश ८ दृ ९ हिंसायाम् ॥ रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपीत्येके । न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति । वृत् ॥ ॥ इति स्वादयः ॥ * ॥

॥ अथ तुदादयः ॥

तुद व्यथने ॥ इतः षट् स्वरितेतः ॥ **तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७॥** तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् । अतुत्त । १ ॥ णुद प्रेरणे । नुदति । नुदते नुनोद । नुनुदे । नोत्ता । २ ॥ दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत । ३ ॥ भ्रस्ज पाके । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन शः । शस्य जश्त्वेन जः । भृज्जति । भृज्जते॥**भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४७ ॥** भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यात्स्यादार्धधातुके । मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज ।

दम्भु । लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठानं दम्भः ॥ तृप । अयं सेट्कः । अनुदात्तेषु श्यना निर्देशात् ॥ अह व्याप्तौ । अस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यति अह्य इति 'तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम्' इत्यत्रास्माभिरुपपादितम् ॥ अन्ये त्वाहुः । 'शतचक्रं योह्योवर्तनिः' इत्यत्र अह्य इति षष्ठ्यन्तमेव । 'घेर्ङिति' इति गुणस्तु अहिशब्दस्य च्छान्दसत्वान्नेति ॥ रिक्षि । एते षड् धातवः । एक एव अजादिरिति मते तु पञ्च धातवः ॥ इति स्वादयः ॥

तुदतीति । परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् श इत्येके ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया गुणो न प्रवर्तेत इत्यन्ये ॥ भ्रस्ज पाके ॥ भर्जनरूपः पाकोऽत्र धात्वर्थो, न त्वोदनादेः पाकः, तत्र प्रयोगाभावादित्याहुः॥भ्रस्जो इति केषांचित् पाठे तु 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वप्रसक्त्या भृष्टः भृष्टवानिति न सिध्येत्॥ भ्रस्जो रोपधयोः ॥ रम्यकार उच्चारणार्थः । रमित्यस्य अन्त्याचः परत्वे 'रोपधयोः' इति षष्ठीनिर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह ॥ निवृत्तिरिति॥ अयं भावः । स्थानविशेषलाभाय मित्त्वस्य करणान्न रोपधयोः स्थाने रम् भवति । यत्र ह्यनिर्धारितः स्थानषष्ठ्या निर्दिश्य विधीयते स तत्स्थाने भवति । यथा 'इको यणचि' इत्यादौ यणादिः । प्रकृते तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वाद्रोपधयोः स्थाने न भवति । एवं चास्य आदेशागमत्वे भवतो यथा श्रमः प्रत्ययागमत्वे इति ॥ अन्ये त्वेतादृग् व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा 'सनः क्तिचि' इत्यतो लोपमनुवर्त्य 'भ्रस्जो रोपधयोर्लोपः, रम् तु आगम एव' इत्याहुः ॥ अपरे तु 'भ्रस्जो रसरन्यतरस्याम्' इत्येव सूत्रमस्तु । रसः ऋ इति च्छेदः । रस इति रेफाकारसकाराणां

बभर्जतुः । बभर्जिथ । बभर्ष्ठ । बभर्जे । रमभावे । बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । स्कोरिति सलोपः । व्रश्चेति षः । बभ्रष्ठ । बभ्रज्जे । भर्ष्टा । भ्रष्टा । भ्रक्ष्यति । भर्क्ष्यति ॥ क्ङिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ भृज्ज्यात् । भृज्ज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट । भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत् । अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट । अभ्रष्ट । ४ ॥ क्षिप प्रेरणे ॥ क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त । ५ ॥ कृष विलेखने । कृषति । कृषते । क्रष्टा । कर्ष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । स्पृशमृशकृषेति सिज्वा । पक्षे क्सः । सिचि अम् वा । अक्रा-

---

यः संघातस्तस्य ऋ इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ततश्च अक्ङिति भर्जको भर्जनं बभर्जेत्यादि सिध्यति । ऋकाराभावपक्षे तु भ्रज्जको भ्रज्जनं बभ्रज्जेत्यादि । क्ङिति तु ऋकारपक्षे भृष्टिः भृज्यादित्यादि । तदभावे संप्रसारणे सति तदेव रूपम् । एवं च 'बरीभृज्यते' इत्यादौ रीको रेफस्य निवृत्तिं वारयितुम् 'अनुदात्तोपदेश' इत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्त्यम् । इदानीं तु नानुवर्त्यं 'क्ङिति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणम्' इति पूर्वविप्रतिषेधश्च न कर्तव्य इति महदेव लाघवमित्याहुः ॥ इदं च 'रसोर्वचनात्सिद्धम्' इति वार्तिकाशयवर्णनमेव, न त्वपूर्वम् । 'र्वचनात्' इत्यस्य 'वा ऋवचनात्' इति च्छेदः । भाष्यकारैस्तु 'सूत्रं भिद्यते यथान्यासमेवास्तु' इति वदद्भिरस्यां कल्पनायां दुष्टत्वं सूचितम् । तच्च मनोरमायां स्पष्टमेव । तथा हि रेफाकारसकारसमुदायस्य ऋभावे पञ्च दोषाः।अपिल्लिटि बभर्जतुः बभर्जुरित्यादीष्यते । बभृजतु-बभृजुरित्यादि स्यात् । न चात्र गुणेन निर्वाहः । ऋभावे सति 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वप्रवृत्त्या तन्निषेधात् ॥ 'सनीन्वत–' इति इङ्किल्पाद्विभर्क्षतीत्यादि इष्यते, बिभृक्षतीत्यादि स्यात् । ऋभावे 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वप्रवृत्तेः । लिङ्सिचोस्तङि भर्क्षीष्ट ।अभर्ष्टेत्यादीष्यते । भृक्षीष्ट, अभृष्ट, इत्यादि स्यात् 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वात् । णिजन्ताच्चङि अबभर्जदितीष्यते अबीभृजदित्यपि स्यात् । इररारामपवादत्वेन 'उर्ऋत्' इति ऋत्त्वप्रवृत्तौ 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावात् 'सन्यतः' इतीत्वे 'दीर्घो लघोः' इति प्रवृत्तेः । यद्यपि 'उर्ऋत्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वादबभर्जदिति सिध्यत्येव, तथापि पक्षे अबीभृजदित्यनिष्टं स्यादिति बोध्यम् ॥ 'ऋजि भृजी भर्जने' इति भ्वादेस्तादृशं रूपमिष्टमिति चेत् ॥ मैवम् । भर्जनार्थे हि तादृग्रूपमिष्टं न तु पाकसामान्ये । उभयोरेकार्थत्वाभ्युपगमेपि प्राचीनाश्चत्वारो दोषास्तु दृढा एव । न हि तेऽपि धात्वन्तरेण सुपरिहाराः । अपिल्लिटि भृजेरपि धातोर्गुणाभावादनुदात्तत्वेन आत्मनेपदित्वाच्च बभर्जतुरित्यादिरूपस्य तेनाप्यासिद्धेः । तथा भृजेरुदात्तत्वेन ततः परेषां सँल्लिङ्सिचामिडागमध्रौव्यात् । बिभर्क्षति भर्क्षीष्ट अभर्ष्टेत्यादिरपि तेन न सिध्यति । एतेन भ्रस्जेर्भृजिरादेश इति पक्षोऽपि निरस्तः । पूर्वोक्तदूषणगणप्रसङ्गात् । किं च अस्मिन् पक्षे यङ्लुकि अधिको दोषः । वधादेशवत्साभ्यासस्य भृज्जादेशे पुनर्द्विर्वचनस्य दुर्लभत्वात् । स्थानिवत्त्वेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधात् । स्वीकृतेऽपि द्विर्वचने रुग्रिग्रीकोऽभ्यासस्य स्युरेवेति रुगादिरहितं बाभर्जिष्यतीत्यादि रूपं नैव सिध्येत् ॥ यदि तु लाघवे पक्षपातेन स्वातन्त्र्यं चिकीर्ष्यते । तर्हि 'भ्रस्जे रसोऽर्' इति पठित्वा रसिति समुदायस्य अरेव विधीयतां तथा च न कोपि दोष इति ॥ अयमत्र संग्रहः-

रस ऋत्वेदपिल्लिट्सन्लिङ्सिच्चङ्परणिक्षु ते ।
दोषो भ्रस्जेर्भृजौ चैव दोषो यङ्लुकि चाधिकः ॥
साभ्यासस्य हि भृज्भावो भवेद्धन्तेर्वधिर्यथा ।
द्वित्वं पुनर्न लभ्येत स्थानिवत्त्वाद्धधेरिव ॥
तस्मादस्तु यथान्यासं स्वातन्त्र्येऽस्तु रसोरिति ॥

पूर्वविप्रतिषेधेनेति।नित्यत्वादित्यपि सुवचम्।न च संप्रसारणात् पूर्वं धातो रेफस्य,पश्चात्तु रमागमे रेफस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या संप्रसारणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम्।लक्ष्यानुरोधेन कृताकृतप्रसङ्गित्वेनापि क्वचिन्नित्यत्वस्वीकारात्॥विज इट् ॥ इह 'वृद्धिर्यस्या–'इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या यस्यादिरिति अनुवर्तते,तेन इडादिप्रत्ययो लभ्यत इति मनोरमायांस्थितम्॥नव्यास्तु इह इडित्यनेन उत्तमैकवचनं न गृह्यते ।तथा च सति विजिषीयेत्यत्रैव स्यान्न तूद्विजितेत्यादौ। ततश्चेट्प्रसिद्ध्यर्थमिडागमो गृह्यते तस्य,त ङित्त्वं व्यर्थम् । तन्निमित्तगुण-

क्षीत् । अकार्क्षीत् । अकृक्षत् । तङि लिङ्सिचावितिकित्त्वादम् । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त । ६ ॥ ऋषी गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष । १ ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते । १ ॥ ओविजी भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ॥ **विज इट् । १ । २ । २ ॥** विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । २ ॥ ओलजी ओलस्जी व्रीडायाम् ॥ लजते । लेजे । ३ ॥ लज्जते । ललज्जे । ४ ॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ ओव्रश्चू छेदने । ग्रहिज्या । वृश्चति । वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ । वव्रष्ठ । लिट्यभ्यासस्येति सम्प्रसारणम् । रेफस्य ऋकारः । उरत् । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्न संप्रसारण इति वस्योत्त्वं न । व्रश्चिता । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत् । अव्राक्षीत् । अव्रक्ष्यत् । १ ॥ व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते । अनसीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् । २ ॥

स्याप्राप्तेः । अतोलक्षणया इड्वान् गृह्यते।इट्प्रत्ययस्यादिरिति फलितार्थकथनम्॥**इडादिप्रत्ययो ङिद्वदिति।** एवं च इडादिरिति लाभाय 'यस्यादिः' इत्यनुवर्तनक्लेशो व्यर्थ एवेत्याहुः॥इह ओविजीति तुदादिः रुधादिश्च गृह्यते, न तु 'विजिर् पृथग्भावे' इति जुहोत्यादिर्व्याख्यानात्॥यस्त्वत्र हरदत्तेन जुहोत्यादेरग्रहणे हेतुरुक्तः तस्यानिट्कत्वादिति ॥ तदयुक्तम् । क्रादिनियमेन लिटि इट्संभवात् । न च तत्र कित्त्वेन गतार्थत्वादिटो ङित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । अपिल्लिटः कित्त्वेऽपि विविजिथेत्यत्र पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् ॥ **वव्रश्चेति** । अत्र नव्याः । वव्रश्चेत्यादौ 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासावयवयोर्द्वयोरपि यणोः संप्रसारणप्रसक्तौ पूर्वस्य यणो निषेधाय 'न संप्रसारणे' इति सूत्रं स्वीक्रियते । ततश्च अत एव ज्ञापकात् परस्य प्रथमं संप्रसारणमिति परिकल्प्य आपादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इति पक्षमभ्युपगम्य उरदत्त्वस्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वस्वीकाराद् 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या संप्रसारणपरत्वमाश्रित्य वकारस्य संप्रसारणनिषेधः कथंचिदुपपाद्यते 'परस्य संप्रसारणम्' 'परस्य यणः संप्रसारणम्' इति वा सूत्रिते 'परस्यैव संप्रसारणं न तु पूर्वस्य यणः' इत्यर्थलाभादुक्तक्लेशं विनैव वव्रश्च यून इत्यादि सर्वं सिध्यति ॥ नचैवं 'लिटि वयो यः' 'वेञः' इत्यत्र संप्रसारणनिषेधाय नञोऽनुवृत्तिर्न लभ्येतेति वाच्यम् । 'न लिटि वयो यः' इति सूत्रकरणे बाधकाभावात् 'न संप्रसारणे' इति यथाश्रुतसूत्रप्रणयने त्वन्ततो गत्वा मात्राद्वयस्याधिक्याच्च । एवं च लघूपायेनेष्टसिद्धौ 'न संप्रसारणे' इति सूत्रारम्भो ज्ञापयति 'निमित्तभेदाभावेपि स्थानिभेदे पुनरपि कार्यं प्रवर्तते' इति । तथा च सुध्युपास्य इत्यादौ उकारात्परस्य धकारस्य द्वित्वे कृते पुनरुकारात्परस्य दकारस्यापि द्वित्वमिति प्रक्रियाकारादिव्याख्यानं सूत्रकाराभिप्रेतमेव ॥ यदि स्थानिभेदेपि निमित्तैक्ये कार्याप्रवृत्तिः क्वचिद् दृश्यते, तत्र तु 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति स दोषः परिहियतामित्याहुः ॥ **अव्रश्चीदिति** । ऊदित्त्वात् पक्षे इट् 'वदव्रज–' इति वृद्धिः 'नेटि' इति निषेधः ॥ **अव्रक्ष्यादिति** । स्कोरिति सलोपः 'व्रश्च इति षः' । 'षढोः' इति कः । ततः सस्य षत्वम् । न चात्र सकारस्य कथं लोप इति वाच्यम् । धातुपाठे सकारस्य पाठात् । तदाहुः–

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।
सकारजः शकारश्च षाट्टवर्गस्तवर्गजः इति ॥

व्यच । व्याजीकरणं छद्मकरणम् ॥ **पर्युदासेनेति** । प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽसमर्थसमासश्च प्रसज्येतेति भावः ॥ **कृन्मात्रविषयत्वादिति** । तेन उद्विचिता उद्विचितुमित्यत्र संप्रसारणं भवति । व्यचितेत्यादौ तु तिङ्विषये न भवति। विव्याचेत्यत्र कुटादित्वे जातेपि न क्षतिः।'गाङ्कुटादिभ्यः' इति सूत्रे अञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युरिति उक्तत्वात् । उत्तमे णलि तु णित्त्वाभावपक्षे ङित्त्वात् संप्रसारणे विव्यचेति

उछि उञ्छे ॥ उञ्छति । ३ । उछी विवासे ॥ उच्छति । ४ ॥ ऋच्छ गतीन्द्रियमलयमूर्तिभावेषु ॥ ऋच्छत्यृतामिति गुणः । द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । ऋच्छिता ।५। मिच्छ उत्क्लेशे । उत्क्लेशः । पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् । ६ । जर्ज ७ चर्च ८ झर्झ ९ परिभाषणभर्त्सनयोः । त्वच संवरणे । तत्वाच । १० ॥ ऋच स्तुतौ ॥ आनर्च । ११ । उब्ज आर्जवे । १२ ॥ उज्झ उत्सर्गे । १३ ॥ लुभ विमोहने ॥ विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति । १४॥ रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति । रिरेफ । १५ ॥ रिहेत्येके । शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति । १६ ॥ तृप तृम्फ तृप्तौ ॥ आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तृपति । ततर्प।तर्पिता। स्पृशमृशेति सिज्विकल्पः पौषादिकस्यैव अङ्पवादत्वात् । तेनात्र नित्यं सिच् । अतर्पीत् । तृम्फति । १७ ॥ शस्य ङित्त्वादनिदितामिति नलोपे ॥ शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः ॥ * ॥ आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः । तृम्फति।ततृम्फ । तृफ्यात्।१८॥तुप१९ तुम्प २० तुफ २१ तुम्फ २२ हिंसायाम् ॥ तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति ॥ दृफ २३ दृम्फ २४ उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके । दृपति । दृफति । दृम्फति ।२५॥ ऋफ २६ ऋम्फ २७ हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फाञ्चकार ॥ गुफ २८ गुम्फ २९ ग्रन्थे । गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ ॥ उभ ३० उम्भ ३१ पूरणे । उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भाञ्चकार ॥ शुभ ३२ शुम्भ ३३ शोभार्थे ॥ शुभति । शुम्भति । दृभी ग्रन्थे। दृभति ।३४॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः। चर्तिता । सेऽसिचीति वेट् । चर्तिष्यति । चर्त्स्यति । अचर्तीत् । ३५ ॥ विध विधाने ॥ विधति । वेधिता ।३६॥ जुड ३७ गतौ ॥ तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुडति । मरुतो जुनन्ति । ३८ ॥ मृड सुखने ॥ मृडति । मर्डिता । ३९॥

न सिध्येदिति 'अनसि' इति पर्युदास आवश्यक इति बोध्यम्॥ उछि उञ्छे।उछी विवासे। इमौ भ्वादिगणे व्याख्यातौ । इह पाठस्तु उञ्छतीत्यत्र ' आच्छीनद्योः ' इति नुम्विकल्पार्थः । पूर्वपाठस्तु स्वरार्थः । तथा हि।उञ्छति उच्छतीत्यादौ पिद्वचने शप्तिबादीनां पित्त्वात् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तं पदम् । शे तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमिति । न च ' सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः ' इति वक्ष्यमाणत्वात् कथमिह मध्योदात्ततेति वाच्यम् । कुरुत इत्यादौ तसादेर्विकरणात् परत्वेन तत्स्वरस्योदात्तस्य विकरणस्वरापेक्षया प्रबलत्वेपि शस्य धातोः परत्वेन धातुस्वरापेक्षया शस्वरस्योदात्तस्य प्रबलत्वात् ॥ उपलक्षणत्वादिति । अत एव ' अदुपधस्य चेद् अश्नोतेरेव ' इति नियममाश्रित्य द्विहल्ग्रहणं भाष्यकारैः प्रत्याख्यातम् ॥ अन्यथा तत्र संगच्छेतेति भावः॥ आनर्च्छेति । ' अनृच्छः' इति पर्युदासान्नाम् ॥ नव्यास्तु ' ऋच्छत्यृताम् ' इति लिटि परे गुणविधानसामर्थ्यादामभावः सिद्ध इति ' इजादेः ' इति सूत्रे ' अनृच्छः ' इत्येतत्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः ॥ अन्ये तु ' ऋच्छत्यृताम् ' इत्यत्र तौदादिकऋच्छेरिति सर्वैरेव व्याख्यातत्वात् गणान्तरेपि ऋच्छिरस्तीत्यनुमीयते तद्धातोस्तु लिव्याभ्रियारणाय अनृच्छ इत्येतदावश्यकमित्याहुः ॥ मिच्छ । उत्कटः क्लेशः उत्क्लेशः ॥ ऋच स्तुतौ । ऋच्यते स्तूयते देवतादिकमनयेति ऋक् । बाहुलकादिह करणे क्विप् ॥ लोभिता । लोब्धा । ' तीषसह—' इति वेट् ॥ शिशुं न विप्रा इति । नशब्द इवार्थे । विप्रा ब्राह्मणाः शिशुमिव मतिभी रिहन्ति हिंसन्ति न्यूनीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ईदित्करणं ' श्वीदितो निष्ठायाम् ' इति इण्निषेधार्थम् ।

पृड च। पृडति। ४० ॥ पृण प्रीणने। पृणति। पपर्ण। ४१ ॥ वृण च ॥ वृणति। ४२ ॥ मृण हिंसायाम्। ४३ ॥ तुण कौटिल्ये ॥ तुतोण । ४४ ॥ पुण कर्मणि शुभे। पुणति। ४५॥ मुण प्रतिज्ञाने। ४६ ॥ कुण शब्दोपकरणयोः। ४७ ॥ शुण गतौ। ४८ ॥ द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु। ४९ ॥ घुण ५० घूर्ण ५१ भ्रमणे । षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरति। सुषोर । आशिषि । सूर्यात्। ५२॥ कुर शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र न भकुर्छुरामिति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः । ५३ ॥ खुर छेदने । ५४ ॥ मुर संवेष्टने । ५५ ॥ क्षुर विलेखने । ५६ ॥ घुर भीमार्थशब्दयोः । । ५७ ॥ पुर अग्रगमने। ५८ ॥ वृहू उद्यमने। दन्त्योष्ठ्यादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये।५९॥तृहू ६० स्तृहू ६१ तृंहू हिंसार्थाः ॥ तृहति। ततर्ह । स्तृहति। तस्तर्ह। तर्हिता।तर्ढा। स्तर्हिता। स्तर्ढा। अतृंहीत्। अताङ्क्षीत्। अताण्ढाम्।६२॥ इष इच्छायाम् ।इषगमीति छः॥ इच्छति । एषिता । एष्टा । एषिष्यति । इष्यात्। ऐषीत्। ६३ ॥ मिष स्पर्धायाम्। मिषति। मेषिता । ६४ ॥ किल श्वैत्यक्रीडनयोः। ६५ ॥ तिल स्नेहने । ६६ ॥ चिल वसने । ६७ ॥ चल विलसने ।६८॥ इल स्वप्नक्षेपणयोः। ६९ ॥ विल संवरणे दन्त्योष्ठ्यादिः । ७० ॥ बिल भेदने। ओष्ठ्यादिः। ७१ ॥ णिल गहने । ७२ ॥ हिल भावकरणे । ७३ ॥ शिल ७४ षिल उञ्छे। ७५ ॥ मिल श्लेषणे। ७६ ॥ लिख अक्षरविन्यासे । लिलेख । ७७ ॥ कुट कौटिल्ये। गाङ्कुटादिभ्य इति ङित्त्वम्। चुकुटिथ। चुकोट। चुकुट। कुटिता। ७८ ॥ पुट संश्लेषणे। ७५॥ कुच सङ्कोचने। ८० ॥ गुज शब्दे । ८१ ॥ गुड रक्षायाम्। । ८२ ॥ डिप क्षेपे। ८३ ॥ छुर छेदने ॥ न भकुर्छुरामिति न दीर्घः । छुर्यात्। । ८४ ॥ स्फुट विकसने। स्फुटति। पुस्फोट । ८५ ॥ मुट आक्षेपमर्दनयोः। । ८६ ॥ त्रुट छेदने। वा भ्राशेति श्यन्वा। त्रुट्यति। त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता। । ८७ ॥ तुट कलहकर्मणि ॥ तुटति। तुतोट। तुटिता। ८८ ॥ चुट ८९ छुट छेदने।

यद्यप्यस्य वेट्कत्वान्निष्ठायामिण्निषेधः सिध्यति । तथापि ' यस्य विभाषा ' इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमीदित्करणम् । तेन ' धावितमिभराजधिया ' इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ कुर शब्दे । करोतेरेवेति। सुप्रसिद्धत्वात्। कुर्यादित्युक्ते हि लोकानां कृञ एवोपस्थितिर्भवति न त्वस्येति भावः ॥ मुर संवेष्टने। इगुपधलक्षणः कः। मुरो दैत्यः मुरारिर्विष्णुः ॥ क्षुर विलेखने । विलेखनं छेदनम्। केशान् क्षुराति। ' इगुपध-' इति कः। क्षुरः शस्त्रम् ॥ तिल स्नेहने ॥ तिलति ' इगुपध-' इति कप्रत्यये तिलः। ' तिल गतौ ' तेलति शपि ॥ लिख अक्षरविन्यासे। लिखितुं लिखिष्यतीति प्रयोगः प्रामादिकः ॥ यत्तु कैश्चित् कुटस्यादिः कुटादिः, कुट आदिर्येषां ते कुटादयः, कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादयः इत्येकशेषं स्वीकृत्य लिखितुमित्यादि समर्थितम् ॥ तदसत्। लेखिता लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थविरोधात्। ' गाङ्लिखादिभ्यः ' इत्येव सूत्रितव्ये ' कुटादिभ्यः ' इति पठनस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेश्च। किं च ' शकुनिष्वालिखने ' इति सौत्रप्रयोगोऽपि विरुध्यत इति प्रागेवोक्तमित्यास्तां तावत् ॥ लिखाययतीति प्रयोगस्तु मनोरमायामित्थं समर्थितः। आयनम् आयः प्राप्तिः लिखस्यायो लिखायस्तं करोति। स्फुट विकसने। स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः।

---

१ अत्रोदित्पाठः प्रामादिकः। २ मनोरमायां तु-लेखापयतीति कथम्।आपनम् आपः। आप्नोतेर्घञ्, इत्यभिहितम् ॥

९० ॥ जुड बन्धने । ९१ ॥ कड मदे । ९२ ॥ लुट संश्लेषणे । ९३ ॥ कृड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकर्ड । कृडिता । ९४ ॥ कुड बाल्ये । ९५ ॥ पुड उत्सर्गे । ९६ ॥ घुट प्रतिघाते । ९७ ॥ तुड तोडने । तोडनं भेदः । ९८ ॥ थुड ९९ स्थुड १०० संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड ॥ खुड १०१ छुड इत्येके । १०२ ॥ स्फुर १०३ स्फुल १०४ सञ्चलने । स्फुर स्फुरणे ॥ स्फुल सञ्चलने इत्येके ॥ **स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥** षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति । निःस्फुरति । स्फर इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार । १०५ ॥ स्फुड १०६ चुड १०७ व्रुड १०८ संवरणे ॥ क्रड १०९ भृड निमज्जन इत्येके । ११० ॥ गुरी उद्यमने ॥ अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता । १११ ॥ णू स्तवने । दीर्घान्तः । परिणूतगुणोदयः ॥ इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ॥ नुवति । अनुवीत् । १ ॥ धू विधूनने । धुवति । २ ॥ गु पुरीषोत्सर्गे । जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगुषीत् । ह्रस्वादङ्गात् । अगुताम् । अगुषुः । ३ ॥ ध्रु गतिस्थैर्ययोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रूयात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् । ४ ॥ कुङ् शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकुत । २ ॥ वृत् ॥ कुटादयो वृत्ताः ॥ पृङ् व्यायामे ॥ प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् । १ ॥ मृङ् प्राणत्यागे ॥ **म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १।३।६१ ॥** लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र । ङित्त्वं स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत । २ ॥ अथ परस्मैपदिनः सप्त ॥ रि १ पि २ गतौ । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता ॥ धि धारणे । ३ ॥ क्षि निवासगत्योः । ४ ॥ षू प्रेरणे । सुवति । सविता । ५ ॥ कॄ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार । चकरतुः । करिता । करीता । कीर्यात् । अकारीत् ॥ **किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ॥** उपात्किरतेः

स च पदस्फोटवाक्यस्फोटादिभेदेन अनेकविधः ॥ **कड मदे** । कुटादिकार्याभावेऽपि डान्तानुरोधेनायं कुटादौ पठितः । भ्वादौ पठितस्य पुनरत्र पाठः शतरि नुम्विकल्पार्थः । पूर्वः पाठस्तु उच्छतीत्यादाविव कडतीत्यादौ आद्युदात्तार्थः ॥ **स्फुरतिस्फुलत्योः** ॥ 'सिवादीनाम्' इत्यतो वेत्यनुवर्तनादाह । **षत्वं वा स्यादिति** । **परिणूतेति** । 'श्र्युकः किति' इतीण्निषेधः ॥ **म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च** ॥ चात् 'शितः' इति अनुकृष्यते तदाह । **शितश्च प्रकृतिभूतादिति** ॥ **तङिति** । आत्मनेपदमित्यर्थः । तेन म्रियमाण इति सिद्धम् । **स्वरार्थमिति** । 'मा हि मृत–' इत्यत्र 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्' इत्यनेन ङितः परस्य लादेशसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुरुदात्तः । ङित्त्वाभावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यात् । न च सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् ङितः परत्वं लसार्वधातुकस्य दुरुपपादत्वमिति तस्य कथमनुदात्तता स्यादिति शङ्क्यम् । ङित्त्वसामर्थ्यात् शिज्लोपस्यासिद्धत्वं नेति सुवचत्वात् । अमृतेत्यत्राडागमस्यैवोदात्तत्वात् मृङो ङित्त्वस्य न किंचित् प्रयोजनमिति अणुनिवारणाय 'मा हि मृत' इति माङः प्रयोगे 'तिङ्ङतिङः' इति तिङन्तनिघातेऽपि ङित्त्वं व्यर्थमेव स्याद् इति हिशब्दप्रयोगे तु 'हि च' इत्यनेन तिङन्तनिघातनिषेधादिष्टस्वरः सिध्यतीति बोध्यम् ॥ **रि पि गतौ** । रपरत्वाल्लघूपधगुणः स्यादित्याशङ्कायामाह । **अन्तरङ्गत्वादिति** ॥ **किरतौ लवने** ॥ 'उपात्

सुडागमः स्याच्छेदेर्थे। उपस्किरति॥ अड्भ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपास्किरत्। उपचस्कार॥ **हिंसायां प्रतेश्च। ६। १। १४१॥** उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम्। उपस्किरति। प्रतिस्किरति। ६॥ गॄ निगरणे॥ **अचि विभाषा। ८। २। २१॥** गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ। गिरति। गिलति। जगार। जगाल। जगरिथ। जगलिथ। गरिता। गलिता। ७॥ दृङ् आदरे। आद्रियते। आद्रियेते। आदद्रे। आदद्रिषे। आदर्ता। आदरिष्यते। आदृषीष्ट। आदृत। आदृषाताम्। १॥ धृङ् अवस्थाने। ध्रियते। २॥ अथ परस्मैपदिनः षोडश। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्॥ पृच्छति पप्रच्छ। पप्रच्छतुः। पप्रच्छिथ। पप्रष्ठ। प्रष्टा। प्रक्ष्यति। अप्राक्षीत्। १॥ वृत्॥ किरादयो वृत्ताः॥ सृज विसर्गे। विभाषा सृजिदृशोः। ससर्जिथ। सस्रष्ठ। स्रष्टा। स्रक्ष्यति। सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमः। सृजेत्। सृज्यात्। अस्राक्षीत्। २॥ टुमस्जो शुद्धौ॥ मज्जति। ममज्ज। मस्जिनशोर्झलीति नुम्॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः॥ * ॥ संयोगादिलोपः। ममङ्क्थ। ममज्जिथ। मङ्क्ता। मङ्क्ष्यति। अमाङ्क्षीत्। अमाङ्क्ताम्। अमाङ्क्षुः। ३॥ रुजो भङ्गे। रोक्ता। रोक्ष्यति। अरौक्षीत्। अरौक्ताम्। ४॥ भुजो कौटिल्ये॥ रुजिवत्। ५॥ छुप स्पर्शे। छोप्ता। अच्छौप्सीत्। ६॥ रुश ७ रिश ८ हिंसायाम्। तालव्यान्तौ। रोष्टा। रेष्टा। रोक्ष्यति। रेक्ष्यति॥ लिश गतौ। अलिक्षत ९॥ स्पृश संस्पर्शने। स्प्रष्टा। स्पर्ष्टा। स्प्रक्ष्यति। स्पर्क्ष्यति। अस्प्राक्षीत्। अस्पार्क्षीत्। अस्पृक्षत्। १०॥ विच्छ गतौ। गुपूधूपेत्यायः। आर्द्धधातुके वा। विच्छायति। विच्छायाञ्चकार। विविच्छ। ११॥ विश प्रवेशने। विशति। वेष्टा। १२॥ मृश आमर्शने। आमर्शनं स्पर्शः। अम्राक्षीत्। अमार्क्षीत्। अमृक्षत्। १३॥ णुद प्रेरणे। कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः। १४॥ षदॢ विशरणगत्यवसादनेषु। सीदतीत्यादि भौवादिकवत्। इह पाठो नुम्विकल्पार्थः। सीदती। सीदन्ती। ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः। सादः। स्वरार्थश्च। शबनुदात्तः शस्तूदात्तः। १५॥ शदॢ शातने॥ स्वरार्थ एव पुनः पाठः। शता तु नास्ति शदेः शित इति आत्मनेपदोक्तेः। १६॥ अथ षट् स्वरितेतः॥ मिल सङ्गमे।

प्रतियत्न-' इति सूत्रादुपादिति वर्तते॥ लवने किम्। उपकिरति॥ **हिंसायां प्रतेश्च।** चादुपात्॥ 'उरो विदारं प्रतिचस्करे नखैः' इति माघः। कर्मणि लिट्। 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणः॥ **दृङ् आदरे।** 'तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि' इति श्रीहर्षः॥ **प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्।** ज्ञातुमिच्छा ज्ञीप्सा। अत्र ज्ञपिर्ज्ञाने। 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' अत्र 'लोपः' इत्यभ्यासलोपः। ण्वुलि। प्रच्छकः॥ पृच्छाशब्दात् 'तत्करोति' इति णिजन्तात् ण्वुलि तु पृच्छकः। पृच्छाशब्दस्तु भिदादेराकृतिगणत्वादङि संप्रसारणे बोध्यः॥ **किरादयो वृत्ता इति।** एते च 'भूषाकर्मकिरादिसनाम्' इति वक्ष्यमाणयकुचिणादिनिषेधवार्तिके उपयोक्ष्यन्ते। 'किरश्च पञ्चभ्यः' इत्यत्र पञ्चभ्य इत्येतदुत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमिति बोध्यम्॥ **ससर्जिथेति।** 'विभाषा सृजिदृशोः' इति थलि वेट्॥ **विच्छ गतौ।** तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शो, न तु शप्। तेन विच्छायती, विच्छायन्ती इति नुम्विकल्पः। केचित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वं स्वीकृत्य विच्छती, विच्छन्ती इति नुम्विकल्पम् विच्छति विच्छतः विच्छन्तीत्यादिरूपाणि चोदाजहुस्तेषां तु मते तुदादिपाठस्य केवले

---

१ इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम्॥

मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तङर्थः। मिलति। मिलते। मिमेल। मिमिले। १ ॥ मुच्लृ मोक्षणे ॥ शे मुचादीनाम्। ७। १। ५९ ॥ नुम् स्यात्। मुञ्चति। मुञ्चते। मोक्ता। मुच्यात्। मुक्षीष्ट। अमुचत्। अमुक्त। अमुक्षाताम्। २ ॥ लुप्लृ छेदने। लुम्पति। लुम्पते। अलुपत्। अलुप्त। ३ ॥ विदॢ लाभे। विन्दति। विन्दते। विवेद। विविदे। व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम्। वेदिता। भाष्यादिमतेऽनिट्कः। वेत्ता। परिवेत्ता। परिवेदने। ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः। तृन्तृचौ। ४॥ लिप उपदेहे। उपदेहो वृद्धिः। लिम्पति। लिम्पते। लेप्ता। लिपिसिचीत्यङ्। ताङि तु वा। अलिपत्। अलिपत। अलिप्त। ५॥ षिच क्षरणे। सिञ्चति। सिञ्चते। असिचत्। असिचत। असिक्त। अभिषिञ्चति। अभ्यषिञ्चत्। अभिषिषेच। ६ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ कृती छेदने। कृन्तति। चकर्त। कर्तिता। कर्तिष्यति। कर्त्स्यति। अकर्तीत्। १। खिद परिघाते। खिन्दति। चिखेद। खेत्ता। अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च। २. ॥ पिश अवयवे। पिंशति। पेशिता। अयं दीपनायामपि। त्वष्टा रूपाणि पिंशतु। ३ ॥ वृत् ॥ मुचादयस्तुदादयश्च वृत्ताः ॥ ॥ इति तुदादयः ॥ * ॥

त्वष्टा रूपाणि पिंशति

॥ अथ रुधादयः ॥

रुधिर् आवरणे। नव स्वरितेत इरितश्च ॥ रुधादिभ्यः श्नम्। ३। १। ७८॥ शपोऽपवादः। मित्त्वादन्त्यादचः परः। नित्यत्वाद् गुणं बाधते। रुणद्धि। श्नसोरल्लोपः। णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः। तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न। न पदान्तेति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत्। रुन्धः। रुन्धन्ति। रुन्धे। रोद्धा। रोत्स्यति। रोत्स्यते। रुणद्धु। रुन्द्धात्। रुन्धि। रुणधानि। रुणधै। अरुणत्। अरुन्धाम्। अरुणत्। अरुणः। अरुणधम्। अरुधत्। अरौत्सीत्। अरुद्ध। १ ॥ भिदिर् विदारणे॥ भिनत्ति। भिन्ते। भेत्ता। भेत्स्यति। अभिनत्। अभिनः। अभिनदम्। अभिन्त। अभिदत्। अभैत्सीत्। अभित्त। २ ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे। अच्छिदत्। अच्छैत्सीत्। अच्छित्त। ३ ॥ रिचिर् विरेचने ॥ रिणक्ति। रिङ्क्ते। रिरेच। रिरिचे। रेक्ता। अरिणक्। अरिचत्। अरैक्षीत्। अरिक्त। ४ ॥ विचिर् पृथग्भावे। विनक्ति। विङ्क्ते। ५ ॥ क्षुदिर् संपेषणे ॥ क्षुणत्ति। क्षुन्ते। क्षोत्ता। अक्षुदत्। अक्षौत्सीत्। अक्षुत्त। ६ ॥ युजिर् योगे ॥ योक्ता। ७ ॥ उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः ॥ छृणत्ति। छृन्ते।

चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताच्छबेव। तेन विच्छायन्ती इति नित्यमेव 'शप्श्यनोः' इति नुम्॥ पठितस्येति। अस्मिन्नेव गणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः॥ तङर्थ इति। पूर्वपाठस्तु संश्लेषेण कर्त्रभिप्रायेपि परस्मैपदार्थः॥ षिच क्षरणे। षिचिरिति केचिदिरितं पठन्ति। तत्तु फलाभावादुपेक्ष्यम्। इह 'लिपिसिचिह्वश्च' इति च्लेरङ् विधीयते स चाप्राप्तविधिः। इरित्त्वे तु विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थो विधिरिति फलाभावः॥ पिंशत्विति। दीपयत्वित्यर्थः॥ इति तुदादयः॥

रुधादिभ्यः श्नम्॥ प्रत्ययत्वेऽपि मित्त्वादन्त्यादचः परः। प्रत्ययसंज्ञाफलं तु शस्येत्संज्ञा। शस्योच्चारणं तु 'श्नसोरल्लोपः' 'श्नान्नलोपः' इत्यत्र विशेषणार्थं न तु सार्वधातुकसंज्ञार्थं फलाभावात्। न चापित्सार्वधातुकस्य ङित्त्वे गुणनिषेधः फलमिति शङ्क्यम्। इगन्तस्याङ्गत्वाभावात्॥ अरुण इति। सिपि 'दश्च' इति रुर्वा। एवमभिन इत्यत्रापि॥ उछृदिर्। उकारः क्त्वायामिड्विक-

चच्छर्द । सेऽसिचीति वेट् । चच्छृदिषे । चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति।छर्त्स्यति।अच्छृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट । ८ ॥ उतृदिर् हिंसानादरयोः ॥ तृणत्तीत्यादि । ९ ॥ कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् । १ ॥ ञिइन्धी दीप्तौ ॥ अथ त्रय आत्मनेपदिनः ॥ **श्नान्नलोपः । ६ । ४ । २३ ॥** श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ श्नसोरल्लोपः ॥ इन्धे । इन्त्से । इन्धिता । इन्धै । ऐन्ध । ऐन्धाः ।१॥खिद दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता ।२॥ विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता ।३॥अथ परस्मैपदिनः । शिष्लृ विशेषणे । शिनष्टि । शिंष्टः । शिंषन्ति । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । झरो झरीति वा डलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्ढि । शिण्ड्ढि । शिनषाणि । अशिनट् । ऌदित्त्वादङ् । अशिषत् । १ ॥ पिष्लृ सञ्चूर्णने । शिषिवत् । पिनष्टि । २ ॥ भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्क्ता । ३ ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् । ४ ॥ तृह ५ हिसि हिंसायाम् ॥ **तृणह इम् । ७ । ३ । ९२ ॥** तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति । तृणेढि । तृण्ढः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । ६ ॥ उन्दी क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दाञ्चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औनदम् । ७ ॥ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु ॥ अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ । आनङ्क्थ । अङ्क्ता । अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक्॥ **अञ्जेः सिचि । ७ । २ । ७१ ॥** अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् ।८॥ तञ्चू सङ्कोचने । तङ्क्ता । तञ्चिता । ९ ॥ ओविजी भयचलनयोः । विनक्ति । विङ्क्तः । विज इडिति ङित्त्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् अविजीत् । १० ॥ वृजी वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । ११ ॥ पृची संपर्के । पृणक्ति । पपर्च । १२ ॥ इति रुधादयः ॥ ॥

त्पार्थः । छृत्त्वा । छर्दित्वा । इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधाद्गुणः ॥ **श्नान्नलोपः** ॥ अस्य मुख्योदाहरणम् । अनक्ति । श्नादित्युत्सृष्टमकारानुबन्धस्य श्नमो ग्रहणमित्याह । **श्नमः परस्येति** । एवं च 'यजयाच–' इति विश्नशब्दस्यामि नुटि विश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोः प्रवृत्त्या नलोपशङ्कैव नास्तीत्याहुः ॥ इन्धे । इन्त्से । श्नमो नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । **तृणह इम्** ॥ तृह इति वक्तव्ये सश्नमो ग्रहणं विशेषविहितेन इमा श्नमो बाधो मा भूदित्येवमर्थम् । न च तौदादिकस्य तृह इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थमेवास्त्विति शङ्क्यम् । ततः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानात् । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इत्यतः पितीति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति च वर्तते तदाह ॥ **हलादौ पितीति** । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति सूत्रस्थभाष्यकारीयनिष्कर्षे तु हलीति नानुवर्तते, किं तु पितीति अनुवर्तते एव । तेन तृढ इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । न च हलीत्यननुवृत्तौ तृणहानीत्यत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अचि नेत्यनुवर्तनात् ॥ **उन्दी** । क्लेदनमार्द्रीभावः ॥ अञ्जू । व्यक्तिर्विवेचनम्, म्रक्षणं स्निग्धता ॥ **अञ्जेः सिचि** ॥ **नित्यमिट् स्यादिति** । विभाषाग्रहणं नानुवर्तते इति भावः ॥ सिचि किम् । अङ्क्ता ॥ **पृची** । ईदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । पृक्तः । 'अपृक्त एकाल्' इत्यत्र नञ्पूर्वः ॥ इति रुधादयः ॥

॥ अथ तनादयः ॥

अथ सप्त स्वरितेतः॥ तनु विस्तारे । तनादिकृञ्भ्य उः । तनोति । तन्वः । तनुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत् । अतानीत् ॥ **तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७९ ॥** तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यादेकवचनं तशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट । अतानिष्ट । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । तङि । अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः । १ ॥ षणु दाने । सनोति । सनुते । ये विभाषा । सायात् । सन्यात् । जनसनेत्यात्त्वम् । असात । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः । २ ॥ क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः । अक्षणिष्ट । ३ ॥ क्षिणु च । उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित । अक्षेणिष्ट । ४ ॥ ऋणु गतौ । ऋणोति । अर्णोति । अर्णुतः । अर्णुवन्ति । आनृणे । अर्णितासि । आर्णीत् । आर्त । आर्णिष्ट । आर्थाः । आर्णिष्ठाः । ५ ॥ तृणु अदने । तृणोति । तर्णोति । तृणुते । तर्णुते । ६ ॥ घृणु दीप्तौ ॥ जघर्ण । जघृणे । ७ ॥ अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ वनु याचने ॥ वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान । १ ॥ मनु अवबोधने ॥ मनुते । मेने । २ ॥ डुकृञ् करणे॥करोति । अत उत्सार्वधातुके । कुरुतः । यण् । न भकुर्छुरामिति न दीर्घः । कुर्वन्ति ॥ **नित्यं करोतेः । ६ । ४ । १०८ ॥** करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्मोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः । चकर्थ । चकृव । कर्त्ता । करिष्यति ॥ **ये च । ६ । ४ । १०९ ॥** कृञ उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । तनादिभ्य इति लुकोऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अकृत । अकृथाः । **संपरिभ्यां** करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ॥ **समवाये च । ६ । १ । १३८ ॥** सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे सङ्घाते चार्थे । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकात् । परिनिविभ्य इति षः । परिष्करोति । सिवादीनां वा । पर्यष्कार्षीत् । पर्यस्कार्षीत् ॥ **उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६ । १ । १३९ ॥** उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु । चात्प्रागुक्तयोः । प्रतियत्नो गुणाधानम् ।

अतनिष्ट अतानिष्टेति । 'तस्थस्थमिपाम्' इति तादेशः । 'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः॥अततेति । 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिज्लुक्यनुनासिकलोपः ॥ अतनिष्टेति । लुगभावपक्षे इट् ॥ षणु दाने । नान्तोऽयम्, णकारस्तु लाक्षणिकः । तेन यङ्लुकि संसन्ति इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ ॥ क्षणु हिंसायाम् क्षिणु च ॥ इमावपि लाक्षणिकणकारौ तेन चंक्षन्ति । चिक्षेन्ति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ ॥ सिचो लोप इति । न चास्मिन् पक्षे प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या अकृतेत्यत्र गुणः स्यादिति वाच्यम् । 'उश्च' इति सिचः कित्त्वेन तन्निषेधात् ॥ 'संपर्युपेभ्यः' इति वृत्तिस्थपाठं विहाय भाष्यवार्त्तिकानुसारेणाह ॥ संपरिभ्यामिति ॥

विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलंकृतेत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । एधोदकस्योपस्कुरुते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ॥ **सुट्कात्पूर्वः । ६ । १ । १३५ ॥** अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तम् । संचस्कार । कात्पूर्व इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वम् । एवं च ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । संचस्करतुः ॥ कृसृभृ सूत्रे ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे च, कृञोऽसुट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन ससुट्कात्परस्येट् । संचस्करिथ । संचस्करिव । गुणोऽर्तीतिसूत्रे नित्यं छन्दसीति सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न । संस्क्रियात् । ऋतश्च संयोगादेरिति लिङ्सिचोर्नेट् । एकाच उपदेशे इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरितिव्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् । ॥ १ ॥ * ॥ इति तनादयः ॥ * ॥

॥ अथ क्र्यादयः ॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ **क्र्यादिभ्यः श्ना । ३ । १ ।८१॥** क्रीणाति ॥ ई हल्यघोः । क्रीणीतः । ईत्त्वात्पूर्वं झेरन्तादेशः परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं झस्याद्भावः। ततः श्नाभ्यस्तयोरित्याल्लोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट । १ ॥ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ॥ कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते । २ ॥ श्रीञ् पाके । ३ ॥ मीञ् हिंसायाम् ॥ हिनुमीना । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आत्त्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । । ४ ॥ षिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता । ५ ॥ स्कुञ् आप्रवणे ॥ **स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च । ३ । १ । ८२ ॥** चात् श्ना । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । ६ ॥ स्तम्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थः । चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः । विष्टभ्नोति । विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति । अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । जृस्तम्भ्वित्यङ्वा । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत् । स्तुभ्नोति । स्तुभ्नाति ॥ **वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ॥** वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात् । विष्कभ्नोति । विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति । स्कुभ्नाति ॥

इति तनादयः ॥

एवं झस्याद्भाव इति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यनेन ॥ **सौत्रा इति** । नकारोपधा इत्यपि ज्ञेयाः ॥ **विष्टभ्नोतीति** । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'स्तन्भेः' इति षत्वम् ॥ **वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्** ॥ 'सिवादीनां वा' इत्यतो वेति नानुवर्तते इति ध्वननार्थमिह नित्यग्रहणम् ॥ **विष्कभ्नोतीति** । स्कभ्नाते-

हलः श्नः शानज्झौ । ३ । १ । ८३॥ हलः परस्यः श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तभान । स्तुभान । स्कभान स्कुभान । पक्षे स्तभ्नुहीत्यादि ॥ युञ् बन्धने । युनाति । युनीते । योता । ७ ॥ क्नूञ् शब्दे ॥ क्नूनाति । क्नूनीते । क्नविता ।८॥ द्रूञ् हिंसायाम् । द्रूणाति । द्रूणीते । ९ ॥ पूञ् पवने ॥ **प्वादीनां ह्रस्वः । ७ । ३ । ८० ॥** शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता । १० ॥ लूञ् छेदने ॥ लुनाति । लुनीते । ११ ॥ स्तॄञ् आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरिता । स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिषि । स्तीर्यात् । लिङ्सिचोरिति वेट् ॥ **न लिङि । ७ । ३ । ३९ ॥** वृत इटो लिङि दीर्घो न स्यात् । स्तरिषीष्ट । उश्चेति कित्त्वम् । स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेष्विति न दीर्घः। अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तारिष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तरीष्ट । अस्तीर्ष्ट । १२ ॥ कॄञ् हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे । १३ ॥ वॄञ् वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता । वरीता । आशिषि । उदोष्ठ्यपूर्वस्य । वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूर्षीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्ष्ट । १४ ॥ धूञ् कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ । दुधोथ । दुधुविव । धोता । धविता । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । १५ ॥ अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शॄ हिंसायाम् । शॄद्दमां ह्रस्वो वेति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा ऋच्छत्यॄतामिति गुणः । शश्रतुः शशरतुः । श्रयुकः कितीतिनिषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । शशरिव । शश्रिव । शरिता । शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् । १ ॥ पॄ पालनपूरणयोः। पप्रतुः । पपरतुः । आशिषि । पूर्यात् । २ ॥ वॄ वरणे । भरण इत्येके । ३ ॥ भॄ भर्त्सने ॥ भरणेऽप्येके । ४ ॥ मॄ हिंसायाम् । मृणाति । ममार । ५ ॥ दॄ विदारणे ॥ ददरतुः । दद्रुः । ६ ॥ जॄ वयोहानौ । ७ ॥ झॄ इत्येके । ८ ॥ धॄ इत्यन्ये । ९ ॥ नॄ नये । १० ॥ कॄ हिंसायाम् । ११ ॥ ऋ गतौ ॥ ऋणाति । अराञ्चकार । अरिता । अरीता । आर्णीत् । आर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत् । आरिष्टाम् । १२ ॥ गॄ शब्दे । १३ ॥ ज्या वयोहानौ ॥ ग्रहिज्या ॥ **हलः । ६ । ४ । २ ॥** अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते । प्वादीनां ह्रस्वः । जिनाति । जिज्यौ ।

रित्यत्र श्नाविशिष्टं रूपं न विवक्षितम् , किं तु धातुमात्रम् । अन्यथा विष्कभितमित्यादावपि षत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । माधवादिग्रन्थविरोधादिति भावः ॥ हलः श्नः ॥ स्तभानेति । ' अतो हेः ' इत्यारम्भसामर्थ्यात् संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्हेर्लुक् । अत एव जहीत्यत्र हिलोपवारणायेयं परिभाषा नोपन्यस्तेत्याहुः ॥ यत्तु कैश्चित् शानजादेशो धातुपाठपठितेभ्यः परस्य श्नो भवति, न तु सौत्रेभ्य इति व्याख्याय स्तभ्नीहीत्युदाहृतं तन्निष्प्रमाणं माधवादिग्रन्थविरुद्धं च ॥ प्वादीनां ह्रस्वः। ' ष्ठिवुक्लमुचमाम् ' इत्यतः शितीत्यनुवर्तत इत्याह ॥ शिति पर इति ॥ न लिङीति ॥ अनेन वॄत इटो लिङि दीर्घो नेति स्मारितम् । उदोष्ठ्य । दन्तोष्ठ्योपि ओष्ठ्यग्रहणेन गृह्यत इत्याह ॥ वूर्यादिति॥वरिषीष्टेति । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वेट्॥वूर्षीष्टेति । 'उश्च' इति लिङ्सिचोः कित्त्वाद् गुणाभावे सत्युत्त्वम्॥ हलः ॥ ' संप्रसारणस्य ' इत्यनुवर्तते, ' अङ्गस्य ' इत्यवयवषष्ठी । हल इति पञ्चमी तदेतदाह । अङ्गावयवादिति ॥ अङ्गावयवात् किम् । निरुतं दुरुतम् ॥ तदन्ताङ्गस्य किम् । विध्यति ॥

जिज्यतुः । १४ ॥ री गतिरेषणयोः । रेषणं वृकशब्दः । १५ ॥ ली श्लेषणे । विभाषा लीयतेरित्येज्विषये आत्त्वं वा । ललौ । लिलाय । लाता । लेता । १६ ॥ व्ली वरणे । व्लिनाति । १७ ॥ प्ली गतौ । १८ ॥ वृत् ॥ ल्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके ॥ व्री वरणे । १९ ॥ भ्री भये । २० ॥ भरण इत्येके । २१ ॥ क्षीष् हिंसायाम् । एषां त्रयाणां ह्रस्वः । केषांचिन्मते तु न । २२ ॥ ज्ञा अवबोधने ॥ ज्ञाजनोर्जा । जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । २३ ॥ बन्ध बन्धने । बध्नाति । बबन्धिथ । बबन्ध । बन्धा । बन्धारौ । भन्त्स्यति । बधान । अभान्त्सीत् । पूर्वत्रासिद्धमिति भष्भावात्पूर्वं झलो झलीति सिज्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्द्धाम् । अभान्त्सुः । २४ ॥ वृङ् सम्भक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृढ्वे । वरिता । वरीता । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत । १ ॥ श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः । इतः परस्मैपदिनः । श्रथ्नाति । श्रन्थिग्रन्थीत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्त्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ, इति हरदत्तादयः । श्रेथतुः । श्रेथुः । इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते । श्रेथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि । शश्राथ । उत्तमे तु शश्राथ शश्रथेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् । १॥ मन्थ विलोडने । २ ॥ श्रन्थ ३ ग्रन्थ ४ सन्दर्भे । अर्थभेदात् श्रन्थेः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् । कुन्थ ५ संश्लेषणे । संक्लेशे इत्येके । कुथ्नाति । चुकुन्थ ॥ कुथेति दुर्गः । चुकोथ । ६ ॥ मृद क्षोदे । मृद्नाति । मृदान । ७ ॥ मृड च । अयं सुखेऽपि । ष्टुत्वम् । मृड्णाति । ८ ॥ गुध रोषे । गुध्नाति । ९ ॥ कुष निष्कर्षे । कुष्णाति । कोषिता ॥ **निरः कुषः । ७ । २ । ४६ ॥** निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोषिता । निष्कोष्टा । निरकोषीत् । निरकुक्षत् । १० ॥ क्षुभ सञ्चलने ॥ **क्षुभ्नादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥** क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षोभिता । क्षुभाण । ११ ॥ णभ १२ तुभ १३ हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति । नभते । तोभते इति शपि । नभ्यति ।

क्षीष् हिंसायाम्।षित्त्वादङ् । क्षिया।'हेति क्षियायाम्' 'क्षियाशीः' इत्यादौ 'क्षिया धर्मव्यतिक्रम आचारभेदः इति वक्ष्यति ॥ **दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति** । ननु दीर्घग्रहणेन अङ्गवृत्तपरिभाषा ज्ञाप्यत इत्याकरे स्थितम्। अन्यथा ज्ञाजनोर्जे विदध्यात् । ' अतो दीर्घो यञि ' इति दीर्घसिद्धेः । तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपक्षयात् कथमिह ह्रस्वाभावसिद्धिरिति चेद् ॥ अत्राहुः । ह्रस्वाभावे सत्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषायां ज्ञापकः । सति तु ह्रस्वे पुनरङ्गकार्यं प्रवृत्तमेवेति न ज्ञापकः।तथा च ह्रस्वाभावसिद्धौ न किंचिद्बाधकमिति। किं च ' अङ्गवृत्तावविधिः ' इत्येव परिभाषाशरीरं तच्चोक्तज्ञापकात्सिद्धम् । यदि तु ' भ्यसोभ्यम् ' इति सूत्रे भाष्ये ' परिनिष्ठितस्य ' इत्येव पाठस्तर्हि स्वतन्त्रमेवेदं वचनं, न तु ज्ञापकसिद्धमिति पक्षोऽपि युष्मदस्मच्छब्दगतमनोरमाग्रन्थादवगम्यते । तस्मिंस्तु पक्षे दीर्घग्रहणसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति सम्यगेवायं ग्रन्थ इति।।केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न ह्रस्व इति व्याख्येयमित्याहुः।।**बध्नातीति**।'अनिदिताम्'इति नलोपः।। **अभान्त्सीदिति**।'वदव्रज' इति वृद्धिः।भष्भावः।।**अबान्द्धामिति**।'झषस्तथोः'इति तस्य धत्वम्।' झरो झरि ' इति वा लोपः।।**वृङ् संभक्तौ**।भक्तिर्भजनम्।।**श्रन्थ**।।**कित्त्वपक्षे इति**। 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां लिटः कित्त्वं वा ' इति व्याकरणान्तरमित्युक्तत्वात्।। **निरः कुषः**।'स्वरति' इति सूत्राद्वेत्यनुवर्तते ' आर्द्धधातुकस्येट् ' इत्यधिक्रियत एव तदाह । **वलादेरित्यादि**।।निरः किम् । कोषिता । कोषितुम्।। **निरकुक्षदिति**।इडभावे क्सः।।

तुभ्यतीति श्यनि । क्लिशू विबाधने । शादिति श्चुत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लेशिता । क्लेष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् । १३ ॥ अश भोजने । अश्नाति । आश । १४ ॥ उध्रस् उञ्छे । उकार इत् । ध्रस्नाति । १५ ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसाञ्चकार । इष आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । तीषसहेत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम् । इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति ॥ * ॥ १६ ॥ विष विप्रयोगे ॥ विष्णाति । वेष्टा । १७ ॥ मुष क्षुष स्नेहनसेवनपूरणेषु ॥ मुष्णाति । १८ ॥ क्षुष्णाति । १९ ॥ पुष पुष्टौ । पोषिता । २० ॥ मुष स्तेये ॥ मोषिता । २१ ॥ खच भूतप्रादुर्भावे ॥ भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्नाति । २२ ॥ वान्तोऽयमित्येके ॥ **च्छ्वोः शूडनुनासिके च । ६। ४।१९॥** सतुक्कस्य छस्य च क्रमात् श ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति । खौनाति । चखाव । खविता । शानचः परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच् । खौनीहि । २३ ॥ हेठ् च । ष्टुत्वम् । हेठ्णाति । २४ ॥ ग्रह उपादाने । स्वरितेत् । ग्रहिज्या । गृह्णीते ॥ **ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ॥** एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यान्न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु । जग्रहिथ । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत । । १ ॥ इति क्र्यादयः ॥ * ॥

॥ अथ चुरादयः ॥

चुर स्तेये ॥ **सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥** एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः

सहिना साहचर्यादिति । यद्यपि 'षह षुह चक्यर्थे' इति दिवादिरपि सहिरस्ति, तथापि सहेति शपा निर्देशाद् भौवादिकेनैव सहिना साहचर्यमित्याहुः ॥ **श्यन्प्रत्ययादिति** । बहुव्रीहिरयम् । श्यन्प्रत्ययवत इषेस्तकारे परत इड्विकल्पप्रतिषेध इति वार्तिकार्थः । तथा च दैवादिकाद्विकल्पो नेति फलितम् । एवं च 'तीषसह–' इत्यत्र इष्णातेरपि ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ **पोषितेति** । अनिट्सु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेडिति भावः ॥ **च्छ्वोः शूडनु**॥च्छ्वोरिति सतुक्कस्यानुकरणम् ॥ श्चुत्वेन तकारस्थाने चकार इत्याह । **सतुक्कस्येति** । एवं च सूत्रे छकारात् पूर्वं श्चकारो ज्ञेयः ॥ सतुक्कस्य किम् । विच्छप्रच्छाभ्यां नङ्प्रत्यये छकारस्य शकारे कृते तुकोऽश्रवणं यथा स्यात् । 'अकृतव्यूह' परिभाषा त्वनित्या अस्मादेव सतुक्ग्रहणात् । तेनातिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानित्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ सूत्रस्थेन चशब्देन 'क्झलोः क्ङिति ' इत्यनुकृष्यत इत्याह । **क्वावित्यादि** ॥ **ग्रहोऽलिटि दीर्घः** ॥ एकाचः किम् । जाग्रहिता । जाग्रहिष्यति इत्यादौ यङ्लुकि मा भूत् ॥ विहितस्येति किम् । ग्राहितम् । न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ग्रहेः परत्वं नेति वाच्यम् । दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । त्रैपादिकदीर्घविधावेव स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यभ्युपगमे तु विहितविशेषणं व्यर्थमेवेत्याहुः ॥ प्रकृतस्येटो ग्रहणाद् ग्राहिता ग्राहिष्यत इत्यादौ चिण्वदिटो न दीर्घः॥ **ग्रहीषीष्टेति** । 'वृतः' इत्यनुवृत्तेः 'न लिङि ' इति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते॥**अग्रहीषातामिति** । लुङात्मनेपदद्विवचनम् ॥ इति क्र्यादयः ॥

सत्यापपाश ॥ एतस्योदाहरणानि अग्रे नामधातुषु स्फुटीभविष्यन्तीति नास्माभिरुपपाद्यन्ते । त्वच-

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्येव सिद्धं तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप्शबादि गुणायादेशौ । चोरयति ॥ **णिचश्च । १ । ३ । ७४ ॥** णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिश्रीति चङ् । णौचङीति ह्रस्वः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचुरत । १ ॥ चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात् । चिन्त्यते इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । अत एकहल् इत्यत्र वृत्तिकृता जगाण । जगणतुरित्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे, अत एवाधृषाद्वेत्यस्य न वैयर्थ्यम् । २ ॥ यत्रि सङ्कोचे । यन्त्रयति । यन्त्रेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रितन्त्रिमन्त्रिषु । ३ ॥ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुण्डयति । इदित्करणात् । स्फुण्डति । ४ ॥ स्फुटीति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति । ५ ॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥ कुद्रि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । ६ ॥ लड उपसेवायाम् । लाडयति । ७ ॥ मिदि स्नेहने ॥ मिन्दयति । मिन्दति । ८ ॥ ओलडि उत्क्षेपणे । ओलण्डयति । ओलण्डति । ९ ॥ ओकार इदिदित्येके । लण्डयति । लण्डति । १० ॥ उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति । ११ ॥ जल अपवारणे । १२ ॥ लज इत्येके । १३ ॥ पीड अवगाहने ॥ पीडयति ॥ **भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ३ ॥** एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपी-

---

शब्दोऽकारान्तः ॥ **प्रपञ्चार्थमिति** । सत्यापग्रहणं तु आपुगर्थमिति ज्ञेयम् ॥ अन्ये त्वाहुः । सापेक्षेभ्योपि णिजर्थमेषामुपादानम् । अन्यथा ' रमणीयं घटं करोति ' इत्यादाविव ' रमणीयं रूपयति ' इत्यादावपि णिज् न स्यादिति ॥ **अचूचुरदिति** । अत्र प्राचा व्याख्यात्रा ' सन्वल्लघुनि ' इति सन्वद्भाव इत्युक्तम् ॥ तद्भ्रमसात् । सन्वद्भावविषये हि जायमानो दीर्घः सन्वद्भावं नापेक्षत इति ॥ **सामान्यापेक्षमिति** । ' सर्वेऽपि चुरादयो विकल्पेन णिचं लभन्ते ' इत्येतदर्थकमित्यर्थः । न चैवम् ' आधृषाद्वा ' इति व्यर्थमिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् । एवं चास्मिन् पक्षे आधृषीयाणामेवैच्छिको विकल्पः । अन्येषां तु शिष्टप्रयोगाद्व्यवस्थित इत्यर्थः ॥ **जगाण । जगणतुरिति** ॥ वृत्तौ चकाण चकणतुरिति प्रचुरः पाठः तस्मिंस्तु पाठे नास्त्येव प्रकृतार्थसिद्धिः ॥ केचित्तु णिजभावे गणयामासेत्यादिरूपाभावेऽपि गणधातोरदन्तत्वाद्गणामासेत्यामा भवितव्यमिति जगाणेत्यादिपाठश्चिन्त्य इत्याहुः ॥ **न वैयर्थ्यमिति** । वैयर्थ्यशङ्कापि नेत्ययमेव पक्षो युक्त इति भावः । न च पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगाण। जगणतुरिति वृत्तिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शङ्क्यम् । भ्वादेराकृतिगणत्वात् । तत्रत्यधातोस्तद्रूपासिद्धेः ॥ **तच्चिन्त्यमिति** ॥ यत्रितत्रिमन्त्र्यादिषु इकारो व्यर्थ एव , न तु ज्ञापनार्थः । तेषां संयोगान्तत्वात् । यन्त्रतन्त्रमन्त्र इति नकारे पठितेपि ' अनिदिताम् ' इति लोपो न लभ्यते , नकारस्यानुपधात्वात् चिन्त्यादित्यत्र तु ' चिन्त स्मृत्याम् ' इति नकारोपधपाठे नलोपः स्यादेवेति तद्वारणाय क्रियमाण इकारस्तु ज्ञापक इति भावः ॥ **लड** ॥ स्नेहपूर्विकासेवोपसेवा । लाडयति पुत्रम् । लडयोरभेदाल्लालयति ॥ **ओकार इदित्येक इति** । ओदित्करणम् ' ओदितश्च' इति धातोरव्यवहितस्य निष्ठातकारस्य नत्वार्थमिति तद्व्लान्तेडित्येके । लण्डूणः ॥ ओदिद्धलादिड्व्यवधानेपि नत्वमित्यन्ये । लण्डिनः ॥ **पीड अवगाहने** ॥

पिडत्—अपिपीडत् । १४ ॥ नट अवस्यन्दने ॥ अवस्यन्दनं नाट्यम् । १५ ॥ श्रथ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके । १६ ॥ बध संयमने । बाधयति । बन्धेति चान्द्रः । १७ ॥ पॄ पूरणे ॥ पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गं तद्धि सेट्कत्वाय । एवं पृणातिपिपर्तिभ्यां परितेत्यादिसिद्धावपि परीति परत इत्यादिसिद्धिः फलम् । १८ ॥ ऊर्ज बलप्राणनयोः । १९ ॥ पक्ष परिग्रहे । २० ॥ वर्ण २१ चूर्ण २२ प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णन इत्येके । मथ प्रख्याने । माथयति । नान्ये मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्त्वम् ॥

अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् । ७ । ४ । ९५ ॥ एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्त्वापवादः । अपप्रथत् । २३ ॥ पृथ प्रक्षेपे ॥ **उर्ऋत् । ७ । ४ । ७ ॥** उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत् । अपपर्थत् । २४ ॥ पथ इत्येके । पाथयति । २५ ॥ षम्ब सम्बन्धने । सम्बयति । अससम्बत् । २६ ॥ शम्ब च ॥ अशशम्बत् । २७ ॥ साम्ब इत्येके । २८ ॥ भक्ष अदने । २९ ॥ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्येके । कुट्टयति । ३० ॥ पुट्ट ३१ चुट्ट ३२ अल्पीभावे ॥ अट्ट ३३ षुट्ट अनादरे । अट्टयति । अयं दोपधः । ष्टुत्वस्यासिद्धत्वान्नन्द्रा इति निषेधः ॥ आट्टिटत् । ३४ ॥ लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । लुण्ठतीति लुठि स्तेये इति भौवादिकस्य । ३५ ॥ शठ ३६ श्वठ ३७ असंस्कारगत्योः ॥ श्वठि इत्येके । ३८ ॥ तुजि ३९ पिजि ४० हिंसाबलादाननिकेतनेषु ॥ तुञ्जयति । पिञ्जयति । इदित्करणात् । तुञ्जति । पिञ्जति ॥ तुज ४१ पिज ४२ इति

'भ्राजभास-' इति ह्रस्वपक्षे सन्वद्भावविषयत्वात् 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे तु न दीर्घ इत्याह—**अपीपिडदित्यादि** ॥ पॄ पूरणे । **दीर्घोच्चारणमित्यादि** । पारयतीत्यादिरूपाणि ह्रस्वोच्चारणेऽपि सिध्यन्तीति परतीत्याद्यर्थं दीर्घोच्चारणमित्यर्थः ॥ अत्र वदन्ति । धातुपाठकृता पाणिनिना विशिष्यैव उदात्ता अनुदात्ताश्च पठिताः । न हि 'ऋकारान्ताः सेट्काः' इति । तेन परिभाषितम् , येनेत्थं तस्याशयः कल्प्येत । कविकल्पद्रुमे त्वस्य नित्यण्यन्तत्वमुक्तमिति ॥ एवं चास्मिन् पक्षे दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति फलितम् ॥ अन्ये तु दीर्घोच्चारणं परिता परीतेत्यादौ 'वृतो वा' इति इटो दीर्घविकल्पार्थम् । ततश्च णिज्विकल्पः सिद्ध एवेति परतीत्यादिरूपमाहुः ॥ **ऊर्ज** । ऊर्जयति । बलवान् भवति जीवति वेत्यर्थः ॥ **उर्ऋत्** ॥ 'जिघ्रतेर्वा' इत्यतो वेति वर्तते ॥ **इररारामिति** । ऋकारोपधे 'उपधायाश्च' इत्यचीकृतदित्यादौ इर् प्राप्तः । अमीमृजदित्यत्र मृजेर्वृद्धिरार् प्राप्तः । इतरेषाम् ऋदुपधानां गुणेन अपीपृथदित्यादावर् इति विवेकः ॥ नन्विह उरित्यनूद्यमानः सवर्णान् गृह्णाति ऋदिति विधीयमानस्तु न गृह्णाति । तथा च अचीक्लृपदित्यत्र 'उर्ऋत्' इत्यनेन ऋवर्णे सति अचीकृपदिति प्रसज्येतेति चेत् ॥ मैवम् । लत्वस्यासिद्धत्वेन प्रथमम् 'उर्ऋत्' इत्यस्य प्रवृत्तौ पश्चात् 'कृपो रो लः' इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य ऌकारैकदेशविधानादिष्टसिद्धेः । न च 'चलीक्लृप्यते' इत्यादौ रीगागमादेर्लत्वार्थं 'कृपो रोलः' इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि कृपूधातुः 'क्लृपू सामर्थ्ये' इत्येव पठ्यताम् । एवं हि प्रक्रियालाघवं लभ्यते 'ऋकारैकदेशस्य ऌकारैकदेशः' इति व्याख्यानक्लेशोपि न भवतीति वाच्यम् । अचीक्लृपदित्यत्र 'उर्ऋत्' इत्यस्य प्रवृत्तावनिष्टरूपप्रसङ्गात् । 'कृपोरोलः' इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य ऌकारैकदेश इत्यभ्युपगमे तु उक्तव्याख्यानक्लेशध्रौव्यात् । इदं च कैयटरीत्योक्तम् ॥ नन्विदं क्षोदक्षमम् । 'ऋत उत्' इत्यनेन तपरकरणेन ऌवर्णग्राहकत्वे रूपसिद्धेः स्पष्टत्वात् ॥ **अयं दोपध इति** । टोपधत्वे त्वाटिट्टदिति स्यादिति भावः ॥ **शठ श्वठ** । शाठयति । असंस्कृतो भवति गच्छति वेत्यर्थः ॥

केचित्। लजि ४३ लुजि ४४ इत्येके। पिस गतौ। पेसयति। पेसतीति तु शपि गतम्। ४५ ॥ षान्त्व सामप्रयोगे। ४६ ॥ श्वल्क ४७ वल्क परिभाषणे। ४८ ॥ ष्णिह ४९ स्नेहने। स्फिट इत्येके। ५० ॥ स्मिट अनादरे। अषोपदेशत्वान्न षः। असिस्मिटत्। ५१। ष्मिङ् अनादर इत्येके। ङित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाण्णिजन्तात्तङ्। स्माययते। ५२ ॥ श्लिष श्लेषणे। ५३ ॥ पथि गतौ। पन्थयति। पन्थति। । ५४ ॥ पिच्छ कुट्टने। ५५ ॥ छदि संवरणे। छन्दयति। छन्दति। ५६ ॥ श्रण दाने। मायेणायं विपूर्वः। विश्राणयति। ५७ ॥ तड आघाते॥ ताडयति। । ५८ ॥ खड ५९ खडि ६० कडि ६१ भेदने॥ खाडयति। खण्डयति। कण्डयति॥ कुडि रक्षणे। ६२ ॥ गुडि ६३ वेष्टने। रक्षण इत्येके॥ कुठि ६४ इत्यन्ये। अवकुण्ठयति। अवकुण्ठति। गुठि इत्यपरे। ६५ ॥ खुडि खण्डने। ६६ ॥ वटि ६७ विभाजने। वडि ६८ इत्येके॥ मडि भूषायां हर्षे च। ६९ ॥ भडि कल्याणे। ७० ॥ छर्द वमने। ७१ ॥ पुस्त ७२ बुस्त ७३ आदरानादरयोः॥ चुद सञ्चोदने। ७४ ॥ नक्क ७५ धक्क ७६ नाशने॥ णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोऽयम्। मनक्कयति॥ चक्क ७८ चुक्क व्यथने॥ क्षल शौचकर्मणि। ७९ ॥ तल प्रतिष्ठायाम्। ८० ॥ तुल उन्माने। तोलयति। अतूतुलत्। कथं तुलयति तुलना इत्यादि। अतुलोपमाभ्यामिति निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच्। ८१ ॥ दुल उत्क्षेपे। ८२ ॥ पुल महत्त्वे। ८३ ॥ चुल समुच्छ्राये। ८४ ॥ मूल रोहणे। ८५ ॥ कल ८६ विल ८७ क्षेपे॥ बिल भेदने। ८८ ॥ तिल स्नेहने। ८९ ॥ चल भृतौ। ९० ॥ पाल रक्षणे। ९१ ॥ लूष हिंसायाम्। ९२ ॥ शुल्ब माने। ९३ ॥ शूर्प च। ९४ ॥ चुट छेदने। ९५ ॥ मुट सञ्चूर्णने। ९६ ॥ पडि ९७ पसि ९८ नाशने॥ पण्डयति। पण्डति। पंसयति। पंसति॥ व्रज ९९ मार्ग १०० संस्कारगत्योः॥ शुल्क अतिस्पर्शने। १०१ ॥ चपि गत्याम्। चम्पयति। चम्पति। १०२ ॥ क्षपि क्षान्त्याम्। क्षम्पयति। क्षम्पति। १०३ ॥ छजि कृच्छ्रजीवने। १०४ ॥ श्वर्त गत्याम्। १०५ ॥ श्वभ्र च। १०६ ॥ ज्ञप मिच्च॥ अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते। १०७ ॥ **मितां ह्रस्वः। ६।४।९२॥** मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ परे। ज्ञपयति॥ यम च परिवेषणे। चान्मित्। परिवेषणमिह वेष्टनम्। न तु भोजना नापि वेष्टना। यमयति चन्द्रम्। परिवेष्टत इत्यर्थः। १०८ ॥ चह परिकल्कने॥ चहयति।

स्माययत इति।आत्त्वं तु नेह भवति। 'नित्वं स्मयतेः' इति निर्देशेन 'स्मिङ् ईषद्धसने' इति भौवादिकादेव हेतुमण्णौ तद्विधानात्॥ श्रण दाने। विश्राणनं वितरणम्॥ चुद संचोदने। 'न्यासश्रन्थः' इति युचि चोदना॥ व्रज मार्ग। वाजयति। मार्गयति॥ केचित्तु मार्गेति न धात्वन्तरं, किं तु व्रजेत्येक एव धातुर्मार्गसंस्कारे गतौ चेति व्याचख्युः॥ ज्ञप मिच्च। चाद्गतावित्येके। ज्ञपधातुर्णिचं लभते मित्संज्ञकश्चेत्यन्ये॥ ज्ञाने ज्ञापने चेति। 'प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः'। 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' इत्यत्र ज्ञाने। 'श्लाघहुङ्' सूत्रे ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुमिष्यमाण इति व्याख्यया ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति भावः॥ वेष्टनमिति। 'परिवेषस्तु परिधिः' इत्यमरः॥ न त्वित्यादि। अयं भावः। घटादौ 'यमोपरिवेषणे' इति पठितं, तत्र परिवेषणमिति हेतुमण्ण्यन्तस्य रूपम्। हेतुमण्ण्यन्तस्य हि भोजना वेष्टना चार्थः। तथा च 'अपरिवेषणे' इत्यनेन भोजनातो वेष्टनातश्चान्यत्र मित्त्वनिषेधेऽपि तयोरर्थयोस्त्वमन्तत्वादेव मित्त्व-

अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न । अचचहत् । १०९ ॥ चप इत्येके । चपयति । ११० ॥ रह त्याग इत्येके । अरीरहत् । कथादेस्तु । अररहत् । १११ ॥ बल माणने बलयति । ११२ ॥ चिञ् चयने ॥ **चिस्फुरोर्णौ । ६ । १ । ५४ ॥** आत्त्वं वा स्यात् ॥ **अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ । ७ । ३ । ३६ ॥** चपयति । चययति । ञित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चयते । मणिचयति । प्रनिचयति । नान्ये मितोऽहेतौ । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न । ११३ ॥ घट्ट चलने । ११४ ॥ मुस्त सङ्घाते । ११५ ॥ खट्ट संवरणे । ११६ ॥ षट्ट ११७ स्फिट्ट ११८ चुबि हिंसायाम् । ११९ ॥ पूल सङ्घाते । १२० ॥ पूर्ण इत्येके । पुणेत्यन्ये । १२१ ॥ पुंस अभिवर्धने । १२२ ॥ टकि बन्धने । टङ्कयति । टङ्कति । १२३ ॥ धूस कान्तिकरणे ॥ धूसयति । दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यपरे । १२४ ॥ कीट वर्णे । २५ ॥ चूर्ण सङ्कोचने । १२६ ॥ पूज पूजायाम् । १२७ ॥ अर्क स्तवने ॥ तपन इत्येके । १२८ ॥ शुठ आलस्ये । १२९ ॥ शुठि शोषणे ॥ शुण्ठयति । शुण्ठति । १३० ॥ जुड प्रेरणे । १३१ ॥ गज १३२ मार्ज शब्दार्थौ ॥ गाजयति । मार्जयति । १३३ ॥ मर्च च ॥ मर्चयति । १३४ ॥ घृ प्रस्रवणे । स्रावण इत्येके । १३५ ॥ पचि विस्तारवचने । पञ्चयति । पञ्चति । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् । १३६ ॥ तिज निशाने ॥ तेजयति । १३७ ॥ कृत संशब्दने ॥ **उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ॥** धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात् । रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः । कीर्तयति ।

सिद्धेरिति । यद्यपि घटादौ यच्छतिर्भोजनातोऽन्यत्र मिन्नेति व्याख्यातम् । तथाप्यत्रत्यग्रन्थानुगुण्येनोपलक्षणतया तथा व्याख्येयमित्याहुः ॥ अत्रेदं बोध्यम् । घटादौ 'यमोपरिवेषणे' इत्यत्र परिपूर्वकस्य विषेर्णिजन्तस्य ल्युटि रूपम् । 'यम च परिवेषणे' इत्यत्र तु केवलस्यैव ल्युटि रूपम्, न तु णिजन्तस्य । तथा च भोजनावद्वेष्टनाया अपि परिवेषणशब्दार्थत्वादुभयत्राप्यमन्तत्वेनैव मित्त्वं सिध्यति । वेष्टने तु अपरिवेषणे इत्यनेन अमन्तत्वप्रयुक्तमित्त्वस्य निषेधेपि 'यम च परिवेषणे' इत्यनेन मित्त्वं सिध्यतीति दिक् ॥ **चिस्फुरोर्णौ** ॥ 'आदेच उपदेशे' इत्यत आदित्यनुवर्तते 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषाग्रहणं च तदाह–आत्त्वं वा स्यादिति ॥ **अर्तिह्री** ॥ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ पुक् पश्चाद् गुणः । अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यल्लोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति ॥ **चपयतीति ।** वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कबाधनाय 'ह्वावामश्च' इत्यारम्भादिति । भावः । ज्ञपादिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः । मतान्तरे तु सप्त ॥ **पूर्णेत्येके ।** पुणेत्यन्येइति । ईदृशेषु पाठशुद्धिर्निर्णेतुमशक्या । अत एव क्षीरस्वामिनोक्तम् ।

पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः ।
न विद्मः किं जहीमोऽत्र किमुपादद्महे वयमिति ॥

पूल पूर्णादिषु पाठे भ्रंशः, वजधातोर्मार्गसंस्कारोर्थः, उत संस्कार एवेत्यर्थे भ्रंशः । आगमभ्रंशात् शास्त्रभ्रंशात् ॥ **चूर्ण संकोचने ।** प्रेरणे पठितस्य पुनः पाठोऽर्थभेदकृतः ॥ **मर्च चेति ।** कचिद्धातुपाठेऽस्यादृष्टत्वेपि नायमप्रामाणिक इति मन्तव्यम् । 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इति सूत्रे कैयटेनास्योपन्यस्तत्वात् । मर्चो मर्तम् । मर्चयाति द्वयेनेति प्रयोगदर्शनाच्च ॥ **उपधायाश्च** ॥ 'ऋत इद्धातोः' इति वर्तते तदाह–धातोरुपधाया इति ॥ ननु 'ऋत इद्धातोः' इति सूत्रे धातोर्ऋत

उत्कृत् । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् ।१३८॥ वर्ध छेदनपूरणयोः ।१३९॥ कुबि आच्छादने । १४० ॥ कुम्बयति ॥ कुभि इत्येके । १४१ ॥ लुबि १४२ तुबि अदर्शने । अर्दने इत्येके । १४३ ॥ ह्लप १४४ व्यक्तायां वाचि ॥ क्लृपेत्येके । १४५ ॥ चुटि छेदने १४६ ॥ इल प्रेरणे॥एलयति । ऐलिलत्।१४७॥म्रक्ष म्लेच्छने । १४८ ॥ म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । १४९ ॥ ब्रूस । १५० ॥ बर्ह हिंसायाम् । १५१ ॥ केचिदिह गर्ज १५२ गर्द १५३ शब्दे ॥ गर्ध १५४ अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति॥गुर्द१५५ पुर्व १५६ निकेतने ॥ जसि रक्षणे । मोक्षण इति केचित् । जंसयति । जंसति । १५७ ॥ ईड स्तुतौ १५८ ॥ जसु हिंसायाम् । १५९ ॥ पिडि सङ्घाते । १६० ॥ रुष रोषे । १६१ ॥ रुठ इत्येके । १६२ ॥ डिप क्षेपे । १६३ ॥ ष्टुप समुच्छ्राये । १६४ ॥ आकुस्मादात्मनेपदिनः ॥ कुस्म नाम्नो वेति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् ॥ चित सञ्चेतने । चेतयते । अचीचितत् । १ ॥ दशि दंशने ॥ दंशयते । अददंशत । इदित्त्वाणिजभावे । दंशति । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिचूसन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् । २॥ दसि ३ दर्शनदंशनयोः । दंसयते । दंसति । दसेत्यप्येके । ४॥डप ५ डिप सङ्घाते । ६ ॥ तन्त्रि कुटुम्बधारणे ॥ तन्त्रयते । ७ ॥ चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति । ८ ॥ मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे । ९॥ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । १० ॥ तर्ज ११ भर्त्स तर्जने । १२ ॥ बस्त १३ गन्ध अर्दने । बस्तयते । गन्धयते । १४ ॥ विष्क १५ हिंसायाम् ॥ हिष्केत्येके । १६ ॥ निष्क परिमाणे । १७ ॥ लल ईप्सायाम् । १८ ॥ कण संकोचे । १९ ॥ तूण पूरणे । २० ॥ भ्रूण आशाविशङ्कयोः ॥ २१ ॥ शठ श्लाघायाम् । २२ ॥ यक्ष पूजायाम् ॥ २३ ॥ स्मय वितर्के । २४ ॥ गूर उद्यमने । २५ ॥ शम २६ लक्ष २७ आ-

---

इति वैयधिकरण्येन व्याख्याने सिद्धमिष्टमिति किमनेन सूत्रेणेति चेत् ॥ मैवम् । तथा हि सति ऋकारीयतीत्यत्रापि इत्त्वप्रसङ्गात् ॥ **अर्दन इत्येक इति** । अत्र वदन्ति । अर्दने लुबितुबी भ्वादौ पठितौ तयोस्तत्र पाठो वृथा स्यात् । इदित्त्वादेव लुम्बति—तुम्बतीत्यादिरूपसिद्धेः । अदर्शने त्वर्थेऽर्थभेदात् भ्वादिपाठः सार्थक इत्यर्दनार्थत्वं चौरादिकयोरयुक्तमित्यस्वरसादेक इत्युक्तमिति ॥ **म्रक्ष म्लेच्छने** । म्रक्षणेप्ययम् । तच्च तैलादिनाऽभ्यञ्जनम् । म्रक्षयति । अमम्रक्षत् । **गुर्द पुर्व निकेतने** । गूर्दयति।पूर्वयति । केचित्तु पूर्वनिकेतने इति पठित्वा गुर्दधातुः पूर्वनिवासे वर्तते इति व्याचक्षते ॥ **जसु हिंसायाम्** । क्त्वायामिड्विकल्पार्थमुदित्करणमिति तत्सामर्थ्यादस्य णिजनित्यः । जासयति । जसति। जसित्वा । जस्त्वा । जस्तम् । **चित** । संचेतनं मूर्च्छाद्यवस्थानिवृत्त्युत्तरकालिकं ज्ञानम् ॥ **दंशतीति** । इह ' दंशसञ्ज ' इति नलोपमाशङ्क्याह—**सञ्जिसाहचर्यादिति** ॥ **स्पश** । स्पाशयते । ' अत् स्मृदृत्वर—' इत्यादिनाऽभ्यासस्य अत्त्वम् । इत्त्वापवादः । अपस्पशत् ॥ **तर्ज भर्त्स तर्जने** । भर्त्सयते । ' तर्जयन्निव केतुभिः' इति प्रयोगस्तु णिजन्तादस्माद्भौवादिकात् तर्जतेर्वा हेतुमण्णिचि बोध्यः ॥ **भ्रूण** । भ्रूणयते । ' भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे ' इत्यमरः । **गूर उद्यमने** । दीर्घोपधोयम् । गूरयते । ह्रस्वोपधस्तु दिवादौ तुदादौ चेति मनोरमायां स्थितम् । यद्यपि तुदादौ ' गुरी उद्यमने ' इति पाठाद्ध्रस्वोपध एव । तथापि दिवादौ ' घूरीगूरी हिंसागत्योः ' इति पाठान्नास्ति ह्रस्वोपध इति नव्याः ॥ **शम लक्ष** ॥ ननु 'निशामय तदुत्पत्तिम्' इत्यत्र शामय इत्येतत् 'शमु उपशमे' इत्यस्माण्णिचि रूपं चेद्॥अमन्तत्वान्मित्त्वे सति ह्रस्वेन भाव्यमित्याशङ्क्य कथमनेन सिद्धमिति वदन्ति। आकुस्मीयत्वात्तङि निशामयस्वेति रूपस्य

लोचने ॥ नान्ये मित इति मित्त्वनिषेधः । शामयते । कुत्स अवक्षेपणे ।२८॥ त्रुट छेदने । २९ ॥ कुट इत्येके । ३० ॥ गल स्रवणे । ३१ । भल आभण्डने । ३२ ॥ कूट आप्रदाने । अवसादन इत्येके । ३३ ॥ कुट्ट प्रतापने । ३४ ॥ वञ्चु प्रलम्भने ।३५ ॥ वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिसंबन्धश्च । वर्षयते । ३६ ॥ मद तृप्तियोगे । मदयते । ३७ ॥ दिवु परिकूजने । ३८ ॥ गृ विज्ञाने । गारयते । ३९ ॥ विद चेतनाख्यानविवासेषु ॥ वेदयते । ४० ॥

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।
विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात् ॥

मान स्तम्भे ॥ मानयते । ४१ ॥ यु जुगुप्सायाम् । यावयते । ४२ ॥ कुस्म नाम्नो वा ॥ कुस्मेति धातुः ।कुत्सितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । ४३ ॥ अथवा कुस्मेति प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थे णिच् ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥

चर्च अध्ययने । १ ॥ बुक्क भाषणे । २ ॥ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चाद्भाषणे । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । अनुपसर्गाच्च । आविष्कारे इत्येव । शब्दयति । ३ ॥ कण निमीलने । काणयति । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ काण्यादीनां वेति विकल्प्यते । अचीकणत् । अचकाणत् । ४ ॥ जभि नाशने । जम्भयति । जम्भति । ५ ॥ षूद क्षरणे । सूदयति । असूषुदत् । ६ ॥ जसु ताडने । जासयति । जसति।७॥ पश बन्धने । पाशयति ।८॥ अम रोगे । आमयति । नान्ये मित इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमण्णौ न कम्यमिचमामिति निषेधः । आमयति । ९ ॥ चट १० स्फुट ११ भेदने । विकासे शशपोः स्फुटति स्फोटते इत्युक्तम् ॥ घट सङ्घाते । घाटयति । १२ ॥ हन्त्यर्थाश्च ॥ नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्त इत्यर्थः ॥ दिवु मर्दने ॥ उदित्त्वाद्देवतीत्यपि । १३ ॥ अर्ज प्रतियत्ने ॥ अयमर्थान्तरेऽपि ।

सर्वसंमतत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । स्वार्थण्यन्तादस्माद्धेतुमणिचि निशामयेति रूपम् । न चार्थसंगतिः ।
'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते' ॥

इति सिद्धान्तादिति ॥ कुत्स अवक्षेपणे । 'यूनश्च कुत्सायाम्' इति निर्देशादङ् । कुत्सा । 'ण्यासश्रन्थ–' इति युच् । कुत्सना ॥ भल । आभण्डनं निरूपणमित्याहुः ॥ वञ्चु प्रलम्भने । ल्युटि । वञ्चनम् । उदित्करणस्य क्त्वायामिड्विकल्पार्थत्वाण्णिजनित्यः । वञ्चयति । वञ्चते । वचित्वा–वञ्चित्वा । वक्त्वा । 'वञ्चिलुञ्च्यृतश्च' इति सेटः क्त्वः कित्त्वविकल्पनात् पाक्षिको नलोपः, इडभावे तु नित्यम् । निष्ठायां तु वक्तम् 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधः ॥ 'नाम्नो वा' इति वाशब्दं व्याचष्टे–अथवेति ॥ प्रातिपदिकमिति । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रे 'अन्येभ्योपि' इति वक्ष्यमाणत्वात्कुपूर्वात् स्मयतेर्डप्रत्यये टिलोपे 'कुगति–' इति समासे च निष्पन्नमित्यर्थः । यद्यपि कुपूर्वस्य स्मिङो लडादिषु कुस्मयते इत्यादि सिद्धम् । तथापि प्रकुस्मयते इत्यादि न सिध्येदुपसर्गस्य धातुना व्यवधानायोगात् । कुस्मयाञ्चक्रे इत्याद्यर्थमऽपि कुस्मेति पाठोऽर्थवान् ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥

चर्च । 'सर्वोपि चुरादिणिच् पाक्षिकः' इति पक्षे 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । चर्चा ॥ कण निमीलने । एकनेत्रनिमीलन एवायं शब्दस्वभावात् । काणः ॥ काण्यादीनामिति । एते हेतुमण्ण्यन्तेषु वक्ष्यन्ते ॥ हन्त्यर्थाश्च । तेन घातयति हन्तीत्येतौ समानार्थौ । अर्ज । प्रतियत्नो गुणाधानम् ।

द्रव्यमर्जयति । १४ ॥ घुषिरविशब्दने ॥ घोषयति । घुषिराविशब्दन इति सूत्रेऽविशब्दन इति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्त्वादङ्वा । अघुषत् । अघोषीत् । ण्यन्तस्य तु अजूघुषत् । १५ ॥ आङः क्रन्द सातत्ये । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थ उक्तः । स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसातत्ये इत्याहुः । आघोषयति । १६ ॥ लस शिल्पयोगे । १७ ॥ तसि भूष अलङ्करणे ॥ अवतंसयति । अवतंसति ।१८॥ भूषयति । १९ ॥ अर्ह पूजायाम् । २० ॥ ज्ञा नियोगे । आज्ञापयति । २१ ॥ भज विश्राणने । २२ ॥ शृधु प्रहसने । अशशर्धत् । अशीशृधत् । २३ ॥ यत निकारोपस्कारयोः । २४ ॥ रक २५ लग २६ आस्वादने ॥ रघ इत्येके । २७ ॥ रगेत्यन्ये । २८ ॥ अन्चु विशेषणे । अञ्चयति । उदित्त्वमिड्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् । २९ ॥ लिगि चित्रीकरणे । लिङ्गयति । लिङ्गति । ३० ॥ मुद संसर्गे । मोदयति सक्तून् घृतेन । ३१ ॥ त्रस धारणे ग्रहणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये । ३२ ॥ उध्रस ३३ उञ्छे । उकारो धात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । ध्रासयति । उध्रासयति।३४॥मुच प्रमोचने मोदने च।३५॥ वस स्नेहच्छेदापहरणेषु ।३६॥चर संशये ।३७॥च्यु ३८ सहने हसने । चेत्येके । च्यावयति । च्युसेत्येके । च्योसयति । ३९ ॥ भुवोऽवकल्कने अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति । ४० ॥ कृपेश्च । कल्पयति । ४१॥ आ स्वदः सकर्मकात् ॥ स्वदिमभिव्याप्य सम्भवत्कर्मभ्य एव णिच् ॥ ग्रस ग्रहणे । ग्रासयति फलम् । १ ॥ पुष धारणे ॥ पोषयत्याभरणम् ।२॥ दल विदारणे ॥ दालयति ।३॥ पट ४ पुट ५ लुट ६ तुजि ७ मिजि ८ पिजि ९ लुजि १० भजि ११ लघि १२ त्रसि १३ पिसि १४ कुसि १५ दशि १६ कुशि १७ घट १८ घटि १९ बृहि २० बर्ह २१ बल्ह २२ गुप २३ धूप २४ विच्छ २५ चीव २६ पुथ २७ लोकृ २८ लोचृ २९ णद ३० कुप ३१ तर्क ३२ वृतु ३३ वृधु भाषार्थाः । पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति।तुञ्जति । एवं परेषाम् । घाटयति । घण्टयति ॥ **नाग्लोपिशास्वृदिताम्** । ७ । ४ । २ ॥ णिच्यग्लोपिनः

अर्जयतीति । संगृह्णातीत्यर्थः । **घुषिर्** । अविशब्दनं प्रतिज्ञानम् ॥ **निषेधाल्लिङ्गादिति** ॥ ‘ घुषिरविशब्दने ’ इति सूत्रेण अविशब्दने निष्ठाया इण्णिषिध्यते विशब्दनार्थादेतस्मादनन्तरा निष्ठा नास्त्येव णिचा व्यवधानात् । अतो ‘ घुषिरविशब्दने ’ इति भौवादिकादेव निष्ठाया इण्निषेधो भवेदिति किं विशब्दनप्रतिषेधेन । ततश्चानेनैव विशब्दनप्रतिषेधेनानित्योस्य णिजिति ज्ञाप्यते इति भावः ॥ इरित्करणादपि णिज्विकल्पः सिध्यतीति केचित् ॥ **शिल्पयोग इति** । क्रियाकौशलं शिल्पम् ॥ **यत निकारोपस्कारयोः**।यत्नो वा प्रैषो वा निकारः।निराकारोपस्कारयोरिति पाठान्तरम् । क्रियानिघण्टौ च॥

यत्ने प्रैषे निराकारे यातयेदप्युपस्कृतौ । निसोयं धान्यधनयोः प्रतिदाने इत्युक्तम् ।

अस्यार्थः।यत्नाद्यर्थेषु चतुर्षु यतधातुं प्रयुञ्जीत।निसः परभागे चेत् प्रयुज्यते,तदाऽयं धान्यधनयोः प्रतिदाने वर्तत इति॥ऋणं निर्यातयति । प्रतिददातीत्यर्थः । **अन्चु विशेषणे** । विशेषणं व्यावर्तनम् ॥ **भुवोऽवकल्कने** । भूधातोर्णिच् स्यात् ॥ **भावयतीति**। मिश्रीकरोति चिन्तयति वेत्यर्थः ॥ **कृपेश्च** । कृपेर्णिच् स्यात् अवकल्कने॥**आ स्वदः** । **अभिव्याप्येति** ।‘आकुस्मात्’पूर्वत्र,‘आधृषात्,आगर्वात्’ इति परत्र च आङोऽभिविध्यर्थतायाः सर्वसंमतत्वेन तन्मध्यपतितेऽत्रापि तथैव व्याख्यानमुचितमिति भावः ॥ **अन्ये** त्वाङ्पूर्वकात् स्वदः सकर्मकाण्णिजिति व्याचख्युः । आस्वदीयेषु धातवः सर्वे सकर्मकाः । **घाटयतीति** । अयं

शास्तेर्ऋदितां च उपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति । उदित्त्वाद्वर्तति । वर्धति । ३४॥ रुट३५लजि३६अजि३७दसि३८भृशि-३९ रुशि ४० रुसि ४१ शीक ४२ नट ४३ पुटि ४४ जिवि ४५ रघि ४६ लघि४७ अहि ४८ राहि ४९ माहि ५० च ॥ लडि ५१ तड ५२ नल ५३च ॥ पूरी आप्यायने । ईदित्त्वं निष्ठायामिण्निषेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति । पूरति । ५४ ॥ रुज हिंसायाम् । ५५ ॥ ष्वद ५६ आस्वादने ॥ स्वाद इत्येके ॥ असिष्वदत् । दीर्घस्य त्व-षोपदेशत्वात् । असिस्वदत् । ५७ ॥ आ धृषाद्वा । इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातु-मभिव्याप्य । युज पृच संयमने । योजयति । योजति । अयौक्षीत् ।१॥ पर्चयति । पर्चति। पर्चिता । अपर्चीत् । २ ॥ अर्च पूजायाम् । ३॥ षह मर्षणे ॥ साहयति । स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् । ४ ॥ ईर क्षेपे । ५ ॥ ली द्रवीकरणे । लाययति । लयति । लेता । ६ ॥ वृजी वर्जने । वर्जयति । वर्जति । ७ ॥ वृञ् आवरणे ॥ वारयति । वरति । वँरते । वरिता । वरीता । ८ ॥ जॄ वयोहानौ । जारयति । जरति । जरिता । जरीता । ९ ॥ चि च । चाययति । चयति । चेता । १० ॥ रिच वियोजनसम्पर्च-नयोः । रेचयति । रेचति । रेक्ता । ११ ॥ शिष असर्वोपयोगे ॥ शेषयति । शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये । १२ ॥ तप दाहे ॥ तापयति । तपति । तप्ता । १३॥ तृप तृप्तौ । सन्दीपने इत्येके । तर्पयति । तर्पति । तर्पिता । १४ ॥ छृदी सन्दीपने । छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । सेऽसिचीति विकल्पो न, साह-चर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात्।१५॥चृप१६छृप१७ दृप१८ सन्दीपन इत्येके।चर्पयति। छर्पयति ॥ दृभी भये । दर्भयति । दर्भति । दर्भिता । १९ ॥ दृभ सन्दर्भे । अयं तुदा-दावीदित् ॥ श्रथ मोक्षणे । हिंसायामित्येके । २१ ॥ मी गतौ । माययति । मयति । मे-

---

चुरादावेव संघाते गतः । पुनः पाठस्तु अर्थभेदात् । स्वाद इत्येक इति। अस्मिन् मते पूर्वत्रापि 'आस्वादः सकर्मकात्' इति पाठ्यम्।ननु दीर्घपाठो व्यर्थः।ह्रस्वपाठेऽप्युपधावृद्ध्या स्वादयतीति रूपाणां तुल्यत्वादत आह। **दीर्घस्य त्विति।** 'सः स्विदिस्वदिसहीनां च' इति सूत्रेण अभ्यासेणः परस्य सस्य सकारो न तु षत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् । सन्नन्तेऽपि सिस्वादयिषतीत्यादि रूपं तुल्यमेवेत्यभिप्रेत्याह ॥**असिस्वददिति** । इत्यास्व-दीयाः ॥ **आधृषाद्वा** । व्याख्यानाद् योग्यताबलाद्वा णिजिति संबध्यते । **अयौक्षीदिति** । णिजभावपक्षे अनिट्कोऽयमिति भावः ॥ **ली द्रवीकरणे** । 'लिनातिलीयत्योर्यका निर्देशः' इति भाष्यकारोक्तत्वाद् 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्त्वमिह न प्रवर्तते इति ध्वनयति ॥ **लेतेति** ॥ **वरीतेति** । 'वृतो वा' इति दीर्घः । लिङि वूर्यात् । आत्मनेपदे तु वृषीष्ट । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वेट् । 'न लिङि' इति इटो दीर्घनिषेधः । इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः । लुङि अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिषुः । 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति दीर्घनिषेधः । आत्मनेपदे तु अवरीष्ट । इडभावे सिचो लोपः । अवृत ॥ **रिच** । णिजभावे अयमनिडित्याह ॥ **रेक्तेति** ॥ **अशिक्षदिति** । 'शल इगुपधा—' इति क्सः ॥ **तृप** । अ-निट्सु श्यना निर्देशादयं सेडिति ध्वनयति ॥ **तर्पितेति** ॥ **छृदी** । ईदित्त्वान्निष्ठायामनिट् । ऋवर्णान्तस्य

ता । २२ ॥ ग्रन्थ बन्धने ॥ ग्रन्थयति । ग्रन्थति । २३ ॥ शीक आमर्षणे । २४ ॥ चीक च । २५ ॥ अर्द हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति । अर्दति । अर्दते । २६ ॥ हिसि हिंसायाम् । हिंसयति । हिंसति । हिनस्तीति श्नमि गतम् ।२७॥ अर्ह पूजायाम् । । २८ ॥ आङः षद पद्यर्थे ॥ आसादयति । आसीदति । पाघ्रेति सीदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् । २९ ॥ शुन्ध शौचकर्मणि । शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् । ३० ॥ छद अपवारणे । स्वरितेत् । ३१॥ जुष परितर्कणे ॥ परितर्कणमूहो हिंसा वा। परितर्पण इत्यन्ये । परितर्पणं परितृप्तिक्रिया । जोषयति । जोषति । प्रीतिसेवनयोर्जुषते इति तुदादौ । ३२ ॥ धूञ् कम्पने । णावित्यधिकृत्य ॥ धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ धूनयति । धवति । धवते । केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्धूनातेरेव नुकमाहुः । धावयति । ३३ ॥ अयं स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च । स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कविरहस्ये—

धूनाति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ॥
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ १ ॥

प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति ।धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु । प्राययति।प्रयति।प्रयते।३४॥ श्रन्थ ३५ ग्रन्थ सन्दर्भे । ३६ ॥ आप्लृ लम्भने ॥ आपयति । आपति । आपत् । आप्ता । स्वरितेदयमित्येके । आपते । ३७ ॥ तनु श्रद्धोपकरणयोः । उपसर्गाच्च दैर्घ्ये । तानयति । वितानयति । तनति । वितनति । ३८ ॥ चन श्रद्धोपहननयोरित्येके । चानयति । चनति।३९॥वद सन्देशवचने । वादयति । स्वरितेत् । वदति । वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदिथ । ववदे । वद्यात् । ४० ॥ वच परिभाषणे । वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत् । ४१ ॥ मान पूजायाम् । मानयति । मानति । मानिता । विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नन्तः । स्तम्भे मानयते इत्याकुस्मीयः । मन्यते इति दिवादौ मनुते इति तनादौ च । ४२ ॥ भू प्राप्तावात्मनेपदी । भावयते । भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति । ४३ ॥ गर्ह विनिन्दने । ४४ ॥ मार्ग अन्वेषणे । ४५ ॥ कठि शोके । उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः । ४६॥ मृजू शौचालङ्कारयोः । मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्ष्टा।४७॥ मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यति मृष्यते इति दिवादौ ॥ सेचने शपि मर्षति । ४८ ॥ धृष प्रसहने । धर्षयति । धर्षति ।४९॥ इत्याधृषीयाः ॥

णत्वम् । छृण्णः । छृण्णवान् ॥ ह्रस्वश्चेति । 'धुञ् कम्पने ' इत्यर्थः ॥ अवाक्षीदिति । ' अस्यतिवक्ति-' इति लुका निर्देशादङ् नेति भावः॥'वचिस्वपि-'इति संप्रसारणम्।उच्यात् ॥धृष प्रसहने । केचित्त्वादितमाहुः । तन्मते धृष्टः, मुख्यमते धृषितः । नन्वत्र 'निष्ठा शीङ्-'इत्यादिना सेण्निष्ठायाः कित्त्वनिषेधात् गुणेन भाव्यमिति चेद्॥अत्राहुः । आदित्साहचर्यादादित एव 'ञिधृषा' इत्यस्य तत्र ग्रहणात्।न चआदितो निष्ठाया इड् दुर्लभ इति शङ्क्यम् । ' विभाषा भावादिकर्मणोः' इति तत्संभवादिति ॥ इत्याधृषीयाः ॥

अथादन्ताः ॥ कथ वाक्यप्रबन्धे । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् । १ ॥ वर २ ईप्सायाम् । वरयति । वारयतीति गतम् । गण संख्याने । गणयति ॥ ई च गणः । ७ । ४ ।९७ ॥ गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परे णौ । चादत् । अजीगणत् । अजगणत् । ३ ॥ शठ ४ श्वठ ५ सम्यगवभाषणे । पट ६ वट ग्रन्थे । ७ ॥ रह त्यागे । अररहत् । ८ ॥ स्तन ९ गदी १० देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत्॥पत गतौ वा । वा णिजन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आद्ये । पतयति । पतति । पताञ्चकार । अपतीत् । द्वितीये पातयति । अपीपतत् । ११ ॥ पष अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पषयति । १२ ॥ स्वर आक्षेपे । स्वरयति । १३ ॥ रच प्रतियत्ने । रचयति । १४ ॥ कल गतौ संख्याने च । १५ ॥ चह परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च । १६ ॥ मह पूजायाम् । महयति । महतीति शपि गतम् । १७ ॥ सार १८ कृप १९ श्रथ २० दौर्बल्ये । सारयति । कृपयति । श्रथयति ॥ स्पृह ईप्सायाम् । २१ ॥ भाम क्रोधे । अबभामत् । २२ ॥ सूच पैशुन्ये । सूचयति । अषोपदेशत्वान्न षः । असूसुचत् । २३ ॥ खेट भक्षणे । । २४ ॥ तृतीयान्त २५ इत्येके ॥ खोट इत्यन्ये । २६ ॥ क्षोट क्षेपे । २७ ॥ गोम उपलेपने ॥ अजुगोमत् । २८ ॥ कुमार क्रीडायाम् ॥ अचुकुमारत् । २९ ॥ शील उपधारणे ॥ उपधारणमभ्यासः । ३० ॥ साम सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमत् । ३१ ॥ वेल कालोपदेशे । वेलयति । ३२ ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति । ३३ ॥ पल्पूल लवनपवनयोः । ३४ ॥ वात सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनेष्वित्येके । वातयति । अववातत् । ३५ ॥

अथादन्ता इति । वक्ष्यमाणेषु धातुषु अन्त्याऽवयवोऽकारः, न तूच्चारणार्थः इत्यर्थः ॥ स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति । 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रेणेत्यर्थः । न च स्थानिनि सति यत् कार्यं तदेव 'स्थानिवत्' इत्यनेनातिदिश्यते, न त्वादेशप्रयुक्तं वार्यते । अन्यथा नायकः पावकः इत्यादि न सिद्ध्येदिति वृद्धिरत्र दुर्वारेति वाच्यम् । 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र 'स्थानिवत्' इत्यनुवर्त्य शब्दाधिकारपक्षाश्रयेण भावाभावावप्यतिदिश्येते इति सिद्धान्तात् । स्थानिनि सत्यभवन्त्या वृद्धेरादेशेप्यभावात् । स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशेपि न भवतीत्यत्र तु 'न पदान्त–' इति सूत्रस्थयलोपादिग्रहणमेव लिङ्गमिति दिक् । ई च गणः ॥ 'अत् स्मृदृत्वर–' इत्यत्र योऽत् स चकारेण समुच्चीयते । स्तन गदी ॥ गदीत्यत्र इका निर्देशादतो लोपः । अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात् षत्वं न । तिस्तनयिषाति । 'स्तनिहृषिपुषि–' इति णेरिष्णुचि 'अयामन्त–' इत्ययादेशः । 'स्तनयित्नुर्बलाहकः' । पत गतौ वा ।गणसूत्रमिदम् ॥ कृपयतीति । 'कृपो रो लः' इति न प्रवर्तते तत्र 'कृपू सामर्थ्ये' इत्यस्य ग्रहणात् । कृपूप्रकृतिकणिजन्तस्य तु धात्वन्तरत्वात् । स्पृह । आप्तुमिच्छा ईप्सा ॥ अबभामदिति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'णौ चङि' इत्युपधाह्रस्वो न ॥ सूच । पिशुनो दुर्जनस्तस्य कर्म पैशुन्यम् ॥ अषोपदेशत्वादिति । अनेकाच्त्वादिति भावः॥ साम सान्त्वने इत्यतीतस्य त्विति। अयं धातुः इतः प्राङ् मूलपुस्तके न कुत्रापि दृष्टः पुस्तकान्तरेषु मृग्यः । केचित्तु 'साम सान्त्वने' इत्यस्य क्वाप्यपठितत्वेऽपि 'षान्त्व सामप्रयोगे' इति प्राक् पठितमेव । तत्र च 'षान्त्व साम' इति धातुद्वयं प्रयोगे वर्तते । प्रयोगश्च सान्त्वप्रयोगपरः । स च सान्त्वनमेवेत्येवं ग्रन्थकाराशयं वर्णयित्वा स्थितस्य गतिं समर्थयन्ते ॥

गवेष मार्गणे । अजगवेषत् । ३६ ॥ वास उपसेवायाम् । ३७ ॥ निवास आच्छादने ॥ अनिनिवासत् ।३८॥ भाज पृथक्कर्मणि । ३९ ॥ सभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति । ४० ॥ ऊन परिहाणे ॥ ऊनयति । ओः पुयण्ज्यि इति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं णिच्यच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कार्ये इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच्‌ प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्त्तदिति सिद्धम् ।

गवेष । मार्गणमन्वेषणम् ॥ **ऊन परिहाणे** । अस्माण्णौ चङि द्वित्वात् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च अल्लोपेन 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिचा सह द्वित्वे औनिनदित्यनिष्टं प्रसज्यते, किं तु औननदित्येवं रूपमिष्टम् । तच्च नशब्दस्य द्वित्वं विना न संभवति । न च 'द्विर्वचनेचि' इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् निषेधाद्वा नशब्दस्य द्वित्वं सिध्यतीति वाच्यम् । णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादत आह॥ **ओः पुयण्जीत्यादि** । 'संपूर्णसूत्रं लिङ्गम्' इति केषांचिद् भ्रमं निवर्तयितुमाह॥**पययोरिति** । अयं भावः । 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' 'सनीवन्तर्ध-' इति सूत्राभ्यां पूङ्यौतिभ्यां परस्य सन इडागमे कृते 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावादादेशनिषेधाद्वा उवर्णान्तस्यैव द्वित्वमिति पुपविषते । पुपविषतीत्यनिष्टं प्रसज्येत । ततश्च अभ्यासोवर्णस्येत्त्वार्थं पययोरित्यपेक्षितम्।अन्यथा पिपविषते, पिपविषतीति न सिद्ध्येद् इति ॥ **वर्गप्रत्याहारेत्यादि** । 'पुयण्जि' इति वर्गादिग्रहणफलं तु अबीभवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवत् अजीजवत् बिभावयिषति मिमावयिषति रिरावयिषति लिलावयिषतीत्यादिरूपसिद्धिरिति वाच्यं तद् दुरूपपादम्, णिचि परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च वृद्ध्यादौ कृते द्वित्वे सत्यभ्यासे उवर्णस्य दुर्लभत्वादकारस्य 'सन्यतः' इतीत्त्वेन रूपसिद्धेश्च । ततो वर्गादिग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः ॥ ज्ञापनफलं तु यत्र 'ओः पुयण्जि—' इत्यस्याप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् । तद्यथा । चुक्षावयिषति । चङ्यचुक्षवत् । उडुरिवाचरति उडवति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इत्याचारे क्विप् तदन्ताद्धातोर्णौ सन् । उडुडावयिषति । चङि औडुडवत् । तु इति सौत्रो धातुस्ततो णौ सन् । तुतावयिषति । चङि अतूतवत् । नुनावयिषति । अनूनवत् । पुस्फारयिषति । अपुस्फुरत् । 'चिस्फुरोर्णौ' इति वात्त्वम् । अपुस्फरदित्यादिष्वभ्यासे उकारश्रवणं भवति ज्ञापनात् । अन्यथा चिक्षावयिषतीत्यादि प्रसज्येत । तदेतत्सकलमभिप्रेत्य वार्तिककृतोक्तम् 'ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य' इति॥स्थानिवद्भावः प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम्॥ **अच आदेशो न स्यादिति** । प्रतिषेधपक्षो मुख्य इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । प्रतिषेधः स्थानिवद्भावस्याप्युपलक्षणमिति बोध्यम् ।नन्वेवं 'कृत संशब्दने' इति धातोर्णौ चङि इरादेशात् प्रागेव कृत इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे च अचकीर्तदिति स्यान्न तु अचिकीर्तदित्यत आह॥**यत्र द्विरुक्ताविति** ॥ **आद्योजिति** । चङ्सहितस्योत्तरखण्डत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् ॥ अन्ये तु आद्यग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं धातोरवयवस्यैकाचो द्वित्वे सत्यभ्यासोत्तरखण्डे अज्द्वयासंभवादित्याहुः ॥ औजढत् औननदित्यादौ परिनिष्ठिते अवर्णस्यालाभादाह—**प्रक्रियायामिति** । चुक्षावयिषतीत्यादौ प्रक्रियायामवर्णो न लभ्यते इत्याह—**परिनिष्ठिते रूपे वेति** ॥ वाशब्दोऽनास्थायाम् । क्वचिदवर्णपरत्वं विवक्षितं न तु अमुकत्रैवेत्याग्रह इति भावः ॥ **सजातीयापेक्षत्वादिति** । पुयण्जो ह्यभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरा भवन्ति । अतस्तथैव ज्ञापकमित्यर्थः । अत एव भाष्यकृता पवर्गादेरन्यस्मिन् अपि हलि अवर्णपरे एव स्थानिवत्त्वमिति अचिकीर्तदित्यादौ नातिव्याप्तिरिति सिद्धान्तितम् ॥ ननु 'ओः पुयण्जि' इति सूत्रे णिचि इति नास्ति,तथा च 'णिच्यच आदेशो न स्यात्' इत्यर्थे कथमिदं ज्ञापकं भवेत् । न च सामान्यतो 'द्वित्वे कार्ये अच आदेशो न स्यात्' इत्येव ज्ञाप्यतामिति वाच्यम् । दिदवनीयिषति निनवनीयिषतीत्यादावभ्यासे उकारश्रवणप्रसङ्गादिति चेद् ॥ अत्राहुः । 'येन नाव्यवधानम्' इत्येकेन प्रत्ययेन द्वित्वनिमित्तप्रत्ययस्य व्यवधानमाश्रीयते तच्च णेरेव संभवतीति णिविषयकमेव ज्ञापकम् ॥ दिदवनीयिषतीत्यत्र तु ल्युटा क्यचा च व्यवधानमिति न तद्विषयं ज्ञापन

प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वं तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः । औननत् । मा भवानूननत् । ४१ ॥ ध्वन शब्दे । अदध्वनत् ।४२॥ कूट परितापे । परिदाहे इत्यन्ये । ४३ ॥ सङ्केत ४४ ग्राम ४५ कुण ४६ गुण ४७ चामन्त्रणे । चात्कूटोऽपि । कूटयति । सङ्केतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम् । केत श्रावणे निमन्त्रणे च ॥ केतयति । निकेतयति । ४८ ॥ कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात्केतने । कूण सङ्कोचनेऽपि ॥ स्तेन चौर्ये । अतिस्तेनत् ।४९॥ आ गर्वादात्मनेपदिनः ॥ पद गतौ । पदयते । अपपदत । १ ॥ गृह ग्रहणे । गृहयते । २ ॥ मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृग्यतीति कण्ड्वादिः । ३ ॥ कुह विस्मापने । ४ ॥ शूर ५ वीर विक्रान्तौ ।६॥ स्थूले परिबृंहणे । स्थूलयते । अतुस्थूलत ।७॥ अर्थ उपयाच्ञा-

---

मिति । अस्मिन् सति आचारक्विबन्ताद्ध्वनशब्दात्सनि दुदवनिषतीति स्यात्, तच्च नेष्यते ' णौ स्थानिवद्भावस्य ज्ञापकम्' इति वार्तिकोक्तेः स्थानिवत्त्वेन प्रतिषेधेन वा णावेवाभ्यासे उकारेण भवितव्यम् । अतो वार्तिककारवचनादेव णौ स्थानिवदिति स्वीकर्तव्यम् । तथा च न पूर्वोदाहरणेषु दोष इति दिक् ॥ फलितमाह—प्रकृते त्विति ॥ औननदिति । ' नोनयतिध्वनयति ' इति चङ्निषेधस्त्विह न, तत्र 'च्छन्दसि' इत्यनुवृत्त्या ' मात्वायतो जरितुः काममूनयीः ' इत्यादावेव तन्निषेधात् ॥ यद्यपि परिनिष्ठित एव अवर्णपरत्वमित्याशयेन ' उवर्णादेश एव स्थानिवत् स्यान्नान्यः ' इति वदतां बोपदेवादीनां मते औनिनदित्येव भाव्यम् । अवर्णादेशस्य स्थानिवत्त्वे तु परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वाभावात् ॥ तथापि अचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य 'उत्तरभागे अवर्णाभावात्' इति भाष्यकारोक्तपरिहारपर्यालोचनया उवर्णादेश एव स्थानिवदिति नियमो नास्तीत्यौननदिति रूपं निर्बाधमेव । किं च उवर्णादेश एवेति नियमे ' लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ' इति सूत्रे ' अपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ ' शाच्छासा—' इत्यादिना युकि चङि उपधालोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् पाय्शब्दस्य द्वित्वम् ' इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्येत । अपि च ' शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढत्तथा ' इति वैयाघ्रपद्यवार्तिकस्थ औजढदिति प्रयोगोपि विरुध्येत । एतद्धि ' पूर्वत्रासिद्धम् ' इत्यस्य प्रयोजनकथनवार्तिकम् । तद्यथा शुष्किकेत्यत्र ' उदीचामातः ' इति इत्वविकल्पो न । ' शुषः कः ' इति कत्वस्यासिद्धत्वेन यकपूर्वत्वाभावात् ॥ शुष्कजङ्घेत्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वादेव ' न कोपधायाः ' इति पुंवद्भावनिषेधो न । ' क्षामिमान् ' इत्यत्र तु ' मादुपधायाः ' इति वत्वं न । ' क्षायो मः ' इति मत्वस्यासिद्धत्वात् । वहेः क्तान्ताण्णिचि चङि औजढदित्यत्र ढत्वस्यासिद्धत्वाण्णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च हतशब्दस्य द्वित्वं ' कुहोश्चुः ' ' अभ्यासे चर्च ' सन्वदित्वं तु अनग्लोपीति प्रतिषेधान्न भवति ॥ एवं काशिकायामपि ' पूर्वत्रासिद्धम् ' इति सूत्रे औजढदित्युदाहृत्य ऊढिमाख्यदौजिढदित्येतत्तु क्तिन्नन्तस्य ऊढिशब्दस्य भवतीत्युक्तम् । तदपि विरुध्येत । ' उवर्णादेश एव स्थानिवद् ' इति नियमे णौ कृतस्य टिलोपस्यात्र स्थानिवत्त्वाभावेन हतशब्दस्य हतिशब्दस्य वा द्वित्वासंभवात् । एवं चाङ्कधातोर्णिच्यलोपे चङि स्थानिवत्त्वात् कशब्दस्य द्वित्वे आञ्चकदिति रूपमेव सर्वमतम् , न त्वाञ्चिकदिति बोपदेवोक्तमिति बोध्यम् ॥ नन्वचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य ' उत्तरभागे अवर्णाभावात् ' इति वदन् भाष्यकारो न बोपदेवग्रन्थस्य प्रतिकूलः उत्तरभागे परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वमुवर्णादेशस्यैव संभवति नान्यस्येत्यनेनैव भाष्यकारेण तथोक्तमिति वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । तथा हि सति यत्र ' ओः पुयण्ज्ि— ' इत्यस्य प्राप्तिस्तत्राप्युवर्णादेश एव स्थानिवत् । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादित्येवमेव भाष्यकारो वदेत् । ऋजुमार्गेण सिध्यतोर्थस्य वक्रेण साधनायोगाद् इति दिक् ॥ संकेत ॥ चत्वारोऽत्र धातवः ॥ पाठान्तरमिति ॥ ' संकोचने ' इत्येतत्पर्यन्तम् ॥ अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं नेति ध्वनयति ॥ अतिस्तेनदिति ॥ गृहयत इति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः । लुङि अजगृहत । अग्लोपान्न सन्वद्भावः ॥ मृगयते इति ॥

याम्। अर्थयते। आर्त्तथत। ८॥ सत्र सन्तानक्रियायाम्। असस्त्रत। अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः। सिसत्रयिषते। ९॥ गर्व माने। गर्वयते। अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्पः। धातोरन्त उदात्तो लिघ्याम्‌च फलम्। एवमग्रेऽपि। १०॥ इत्यागर्वीयाः॥ सूत्र वेष्टने। सूत्रयति। असुसूत्रत्। १॥ मूत्र प्रस्रवणे। मूत्रयति। मूत्रति। । २॥ रूक्ष पारुष्ये। ३॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ। अपपारत्। ४॥ अतिरीरत्। ५॥ पुट संसर्गे। पुटयति। ६॥ धेक दर्शने इत्येके। अदिधेकत्। ७॥ कत्र शैथिल्ये। कत्रयति। कत्रति। ८॥ कर्तेत्यप्येके। कर्तयति। कर्तति। ९॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यादिष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः।

मार्गयति, मार्गतीति तु 'मार्ग अन्वेषणे' इत्याधृषीयस्य॥ **अर्थ**। अर्थयत इति। 'वृद्धेर्लोपो बलीयान्' इत्यल्लोपान्न वृद्धिः॥ बोपदेवस्तु वृद्धौ कृतायां युकि चार्थापयते इति रूपमाह॥ तद् रभसात्। न च 'अर्थवेदसत्यानाम्' इत्यापुक् स्यादेवेति वाच्यम्। तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात्॥ **अदन्तत्वसामर्थ्यादिति**। कथादिषु उपधावृद्धिदीर्घसन्वद्भावविरहेण सारभामप्रभृतीनामुपधाह्रस्वस्य गृहमृगप्रभृतीनामुपधागुणस्य च व्यावर्तनेन अदन्तत्वं सार्थकम्। इह त्वदन्तत्वे प्रागुक्तफलाभावात् णिचः पाक्षिकत्वं ज्ञापयतीति भावः॥ ननु अदन्तत्वसार्थकत्वाय वाल्लोप इति प्राचोक्तमेवाभ्युपगम्यतामिति चेद्॥ अत्राहुः। चिन्तयतेरितीत्त्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति मते इह अदन्तत्वस्य फलं स्पष्टमेव। विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति तु तत्र तत्र आकार इकार ईकार उकार ऊकाराश्चेत्यनुबन्धाः यथा ज्ञापकतया स्वीकृताः। तथा अदन्ततापि णिज्विकल्पमेव ज्ञापयितुं क्लृप्तैनैव णिज्विकल्पेन कृतार्थत्वे अपूर्वस्य लोपबाधस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वात्। तथा हि सति मतद्वयेप्येकरूपमेव फलं लभ्यते इति॥ **असुसूत्रदिति**। अनेकाच्त्वान्न षत्वम्॥ **प्रातिपदिकादिति**। यदि सुबन्ताण्णिच् स्यात्, तदा स्रजयतीत्यादौ कुत्वं स्याद् इति भाव इति केचित्। तन्न। इष्ठवद्भावेन भत्वे कुत्वस्याप्रसक्तेः॥ अत्र बहुलं णिच् स्यात् स च णिच् इष्ठवत् भवतीति अन्वयात् पक्षे वाक्यमपि भवतीत्याह—**पटुमाचष्ट इति**। 'धात्वर्थे' इत्यनेन करणाख्यानादिर्गृह्यते इति भावः॥ तेन बहून्याचष्टे भावयतीत्यत्र 'इष्ठस्य यिट्च' इति णिचोपि यिट् स्याद्। अत्राहुः। 'टेः' इति सूत्रे 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' इति वार्तिके प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थम्।तेनात्र णिचो यिट् न भवति तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं संनियोगशिष्टत्वात्। किं तु बहयतीत्येव भवितव्यमिति मतान्तरम्॥ एतच्च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टमिति॥ अन्ये त्वाहुः—'इष्ठवत्' इति हि सप्तम्यन्ताद्वतिः 'णौ' इत्युपमेये सप्तमीदर्शनात्तेन इष्ठनि परे पूर्वस्य यत् कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्ठनोऽपीति॥ **पुंवद्भावेति**। अतिशयेन पट्वी पटिष्ठेत्यत्र 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावः। क्रशिष्ठः द्रढिष्ठ इत्यत्र 'र ऋतो हलादेः' इति रभावः। साधिष्ठ इत्यादौ टिलोपः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति विनो लुक्। अतिशयेन गोमान् गविष्ठ इत्यादौ मतुपो लुक्। स्थविष्ठ इत्यादौ 'स्थूलदूर—' इत्यादिना यणादिलोपः। प्रेष्ठ इत्यादौ 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः॥ **तद्वण्णावपीति**। पुंवद्भावस्योदाहरणम्—एणीमाचष्टे एतयाति। टिलोपेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्भावग्रहणं दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादिसिद्ध्यर्थमिति बोध्यम्। द्रढयतीत्यादौ रभावः। स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यत्र विनो लुक्। गोमन्तमाचष्टे गवयतीत्यत्र मतुपो लुक्। अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिरत्र न भवति। प्रियमाचष्टे प्रापयति स्थिरमाचष्टे स्थापयतीत्यादौ तु वृद्धिर्भवत्येव। द्वयोरिति निर्देशेन

पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । णौ चङीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति स्थितम्।अपपटत्।।तत्करोति तदाचष्टे॥पूर्वस्य प्रपञ्चः। करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः।लडर्थस्त्वविवक्षितः।।तेनातिक्रामति ॥ अश्वेनातिक्रामति अश्वयति।हस्तिनातिक्रामति हस्तयति।।धातुरूपं च।। णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम् ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति ॥ * ॥ कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसं हन् इति स्थिते ॥ **हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२ ॥** हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति । नन्वत्राऽङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता ततश्चाडुद्वित्वयोर्दोषः । किं च कुत्वतत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् ।

तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक्।।परत्वाद्वृद्धाविति । लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः, वृद्धिरप्यनित्या, उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिस्तस्यां कृतायामौकारस्यावादेशात् प्रागेव परत्वाद्वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च लोप इत्यर्थः॥ एवं चानग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ स्त इत्याह ॥ अपीपटदिति । इह टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानाद्दीर्घसन्वद्भावौ नेति न भ्रमितव्यम् । स्थानिवत्त्वेऽप्यङ्गस्य णिच्परत्वानपायात् । 'चङ्परे णौ यल्लघु' इति पक्षेऽपि अभ्यासस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति दीर्घसन्वद्भावौ स्त एव ॥ केचित्तु चङ्परे णौ यल्लघु इति पक्षे पटुशब्दोकारस्य वृद्धौ कृतायां णिपरं लघु दुर्लभमिति सन्वद्भावाप्राप्त्याऽपपटदित्येव रूपम् । प्रथमं टिलोपः पश्चाद्द्विर्वचनमिति मत्वा 'अभ्यासस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्ति' इति मनोरमोक्तं यत् ॥ तन्नादर्तव्यम् । 'णिच्यच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये' इति निषेधपक्षस्य मुख्यतया प्रागुक्तत्वेन प्रथमं टिलोपस्य दुरुपपादत्वादित्याहुः ॥ तन्मन्दम् । अपीपटदित्यत्र द्वितीयाच्पर्यन्तस्य प्रथमावयवस्य द्वित्वमिति हि निर्विवादम् । तथा च द्वितीयस्याचो द्वित्वाकरणात् प्रथमं टिलोपः स्यादेवेति ॥ **वृद्धेर्लोप इति ।** कृताऽकृतप्राप्तिमात्रेण लोपो नित्यः । वृद्धिस्त्वनित्या । टिलोपे सति स्थानिनः पूर्वत्र कर्तव्यायां लोपस्य स्थानिवत्त्वात् स्वविधौ स्वस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्च । अस्मिंस्तु पक्ष 'मुण्डमिश्र—' इति सूत्रे हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनस्य वैयर्थ्यमेव । वृद्धेः प्राक् टिलोपे सति अग्लोपित्वसंभवात् । तथा चादन्तत्वनिपातनसामर्थ्याट्टिलोपात् पूर्वं वृद्धिरेवेत्यनग्लोपित्वादपीपटदित्येव रूपं साध्विति प्रतीयते । भाष्यद्वयप्रामाण्याद्रूपद्वयमपि साध्विति बहवः ॥ **लडर्थस्त्विति ।** 'करोत्याचष्टे' इति हि कर्तरि वर्तमाने लडेकवचनम् । लडर्थाविवक्षायां तु ण्यन्ताद् भावकर्मणोः भूतभविष्यतोर्द्वित्वबहुत्वयोश्च प्रत्ययो भवत्येवेति भावः ॥ यद्यप्येकत्वादिसंख्या लडर्थो न भवति । तथापि लडादेशतिङर्थोऽपीह लडर्थत्वेन गृहीत इति ज्ञेयम् ॥ **तेनातिक्रामति ।** तृतीयाप्रकृतिभूतात् प्रातिपदिकाण्णिच् । तृतीयान्तात् णिजित्यन्ये । एवं तत्करोति इत्यत्रापि द्वितीयाप्रकृतिभूताद्द्वितीयान्ताद्वा णिच् । न च सुबन्ताण्णिचि वाचं करोत्याचष्टे वाचाऽतिक्रामति वाचयतीत्यत्र कुत्वं स्यादिति शङ्क्यम्।इष्टवद्भावेन भसंज्ञया पदसंज्ञाया । बाधात्।यशस्विनमाचष्टे यशसयति स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ विनो लुकि प्राप्तस्य पदकार्यस्य बाधार्थं भसंज्ञातिदेशस्य आवश्यकत्वात् । 'तत्करोति' इत्यादिनिर्देशानुगुणत्वाच्च सुबन्ताण्णिजिति पक्ष एव न्यायानित्याहुः ॥ **णिच्प्रकृतिरिति ।** वधशब्दो णिच्प्रकृतिः, इदानीं तु कृल्लुक्यवशिष्टभाग एव प्रकृतिरित्यर्थः ॥ **व्याख्यानात् कृत इति ।** यद्यपि वधशब्दः कृदन्तः, स आख्यानं न भवति । तथाप्याख्यानवाची कृदन्तश्च कंसवधशब्दो भवत्येव' कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहात् ॥ **कृल्लुगिति ।** 'हनश्च वधः' इति विहितस्य अप्प्रत्ययस्य लुक् ॥ **प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति ।** विकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थः । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । **कंसं हन् इति स्थिते इति ॥ कंसविशिष्टस्येति ।** तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः ॥ **दोष इति ।** कशब्दात् पूर्वमडागमः कंस् इत्यस्य द्विर्वचनं स्यादित्यर्थः ॥ **किं चेति ।** एवं च कंसमजीघनदिति इष्टं न सिध्येदिति भावः॥**तत् प्रत्यये ।** धातोर्विहितप्रत्यये। तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र 'हनस्तः' इति तत्वं न भवतीति ज्ञेयम्॥

सत्यम्। प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः। कारकं चात्कार्यम्। हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हेन्यादेर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः। कंसमजीघतत्॥ कर्तृकरणाद्धात्वर्थे॥ कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः। असिना हन्ति असयति। बष्क दर्शने। १॥ चित्र चित्रीकरणे। आलेख्यकरण इत्यर्थः। कदाचिद्दर्शने। चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते। चित्रयति। २॥ अंस समाघाते। ३॥ वट विभाजने। ४॥ लज ५ प्रकाशने। वटि ६ लजि ७ इत्येके। वण्टयति। लञ्जयति। अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये। वण्टापयति। लञ्जापयति। शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुक्माह। तन्मते कथापयति। गणापयतीत्यादि॥ मिश्र सम्पर्के। ८॥ संग्राम युद्धे। अयमनुदात्तेत्। अकारप्रश्लेषात्। अससंग्रामत। ९॥ स्तोम श्लाघायाम्। अतुस्तोमत्। १०॥ छिद्र ११ कर्णभेदने॥ करणभेदन इत्यन्ये। कर्णेति धात्वन्तरमित्यन्ये। १२॥ अन्ध दृष्ट्युपघाते। उपसंहार इत्यन्ये। आन्दधत्। १३॥ दण्ड दण्डनिपातने। १४॥ अङ्क १५ पदे लक्षणे च। आञ्चकत्। अङ्ग च। आञ्जगत्। १६॥ सुख १७ दुःख १८ तत्क्रियायाम्॥ रस आस्वादनस्नेहनयोः। १९॥ व्यय वित्तसमुत्सर्गे। अवव्ययत्। २०॥ रूप रूपक्रियायाम्। रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया। २१॥ छेद द्वैधीकरणे॥ अचिच्छेदत्। २२॥ छद अपवारण इत्येके। छदयति। २३॥ लाभ प्रेरणे। २४॥ व्रण गात्रविचूर्णने। २५॥ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु। वर्णक्रिया वर्णकरणम्। सुवर्णं वर्णयति। कथां वर्णयति। विस्तृ-

---

उक्तदोषान् परिहरति॥सत्यमिति। प्रकृतिवच्चेति चकारोऽनुक्तसंग्रहार्थ इत्याह। चात् कार्यमिति। यद्यप्यन्यतरातिदेशेनाप्यड्द्विर्वचने सिध्यतः।तथापि धातावनन्तर्भूतद्वितीयान्तादिलाभाय कारकातिदेशः।कार्यातिदेशस्तु कुत्वतत्वादिलाभायेति विवेकः॥ इह भारतभागवतादिप्रसिद्धे कंसवधाद्युपाख्याने एव णिजिति नाग्रहः, किं तु उपाख्यानमात्रे। तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति। इह कृत्प्रकृतौ राज्ञः कर्तृत्वेपि गमेर्हेतुमण्णौ 'गतिबुद्धि–' इत्यनेन तस्य कर्मत्वमिति द्वितीयान्तमेव रूपातिदेशबलात् स्वीक्रियते। देवदत्तपाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र तु देवदत्तस्य कर्तृत्वानपायात् तृतीयैव भवति। रुक्मिणीहरणप्राचष्टे इत्यादौ 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इति विकल्पात् रुक्मिणीं रुक्मिण्या वा हारयतीति प्रयोगः॥ कर्तृकरणादिति। कर्तृग्रहणाभावे चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्यादावेव स्यात्, न तु करिभिरवबध्नाति अवकरयतीत्यादौ। लोके इन्द्रियाणामेव करणत्वेन सुप्रसिद्धत्वादतः तत्संग्रहार्थं कर्तृग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम्॥ नव्यास्तु साधकतमत्वेन विवक्षितं यत् तत् करणशब्देन गृह्यते न तु लोकप्रसिद्धकरणमेव। अन्यथा 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यादावपि लोकप्रसिद्धकरणग्रहणप्रसक्त्या बाणेन हत इत्यादि रूपं न सिध्येत्। तथा च कर्तृग्रहणं विनाप्यवकरयतीति रूपसिद्धौ न किंचिद्बाधकमिति व्याख्याय 'कर्तृकरणात्' इत्यत्र समाहारद्वन्द्वं मत्वा देवदत्तेन पाचयति देवदत्तयतीत्युदाजहुः॥ कदाचिद्दर्शने। 'चित्रकरणकदाचिद्दर्शनयोः' इति सुवचम्॥ अदन्तेषु पाठबलादिति। अदन्तस्य फलान्तराभावादतोलोपं बाधित्वा वृद्धिरित्यर्थः॥ संग्राम। संग्रामेति युद्धवाचि प्रातिपदिकं करोतीत्यर्थे णिचं लभते॥ अनुदात्तेदिति। एतच्च 'भृशादिभ्यो भुवि' इति सूत्रे कैयटेनोक्तम्॥ अकारप्रश्लेषादिति। तेन प्रश्लिष्टस्येत्संज्ञा, प्रकृत्यकारस्य तु 'इष्ठवत्' इति टिलोपः। तथा च अग्लोपादससंग्रामतेत्यत्र नोपधाह्रस्वः॥ सुख दुःख। तच्छब्देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थौ परामृश्येते। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव सिद्धे अनयोः पाठः सोपसर्गात्प्रत्ययार्थ

णातीत्यर्थः । हरिं वर्णयति स्तौतीत्यर्थः।२६॥बहुलमेतन्निदर्शनम्॥अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः ॥ तद्यथा ॥ पर्ण हरितभावे ॥ अपपर्णत् । २७ ॥ विष्क २८ दर्शने ॥ क्षप २९ प्रेरणे ॥ वस ३० निवासे ॥ तुत्थ ३१ आवरणे ॥ एवमान्दोलयति ३२ प्रेङ्खोलयति ३३ विडम्बयति ३४ अवधीरयतीत्यादि । ३५ ॥ अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनाऽपठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनाऽपठितेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच् । रामो राज्यमचीकरदिति यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः॥ णिङङ्गान्निरसने ॥ अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते । श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ॥ श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टेऽश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः । तत्करोति गालोडयते । आह्वरयते । केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि ॥ पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥ णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु मास्तु पुच्छभाण्डेति णिङ्विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ॥ इति चुरादयः ॥ * ॥

॥ अथ ण्यन्तप्रक्रिया ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५॥ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥ **हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥** प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । णिचश्चेति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयांबभू-

---

इत्येके ॥ सुखदुःखाभ्यां तत्क्रियायामेव णिच् स्यान्न त्वाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे इत्येतदर्थः पाठ इत्यन्ये ॥ **पुच्छादिष्विति** । भीमसेनस्य वाक्यम् ॥ ग्रन्थान्त इति । 'भू सत्तायाम्' इत्यादिधातुपाठस्यान्त इत्यर्थः ॥ इति चुरादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ तच्छब्देन 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते । तस्य कर्तुःप्रयोजकः प्रेरकः तद्व्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चकार एकसंज्ञाधिकारबाधनार्थः । तदाह ॥ **हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति** । हेतुसंज्ञायाः प्रयोजनं 'भीस्म्योर्हेतुभये' 'भियो हेतुभये षुक्' इत्यादौ प्रयोजकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः । कर्तृसंज्ञायास्तु 'लः कर्मणि च भावे च' इति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारादयः ॥ **हेतुमति च** ॥ स्वनिष्ठाधारतानिरूपताधेयतासंबन्धेन हेतुर्यत्रास्ति स हेतुमान् व्यापारः । तस्मिन् वाच्ये णिजित्याह॥**प्रयोजकव्यापार इति** । प्रयोजकश्चेतनाचेतनसाधारण्येन विवक्षितः।स च क्वचित्सिद्धः, क्वचित् फलरूपः । देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः । भिक्षा वासयति संग्रामो वासयतीत्यादौ तु फलरूपः॥**प्रेषणादाविति** । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणा । आज्ञेत्यर्थः । आदिशब्देन अध्येषणानुमत्यादीनामुपादानम् ॥ समानस्याधिकस्य वा ऋत्विगाचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणम् । प्रार्थनेत्यर्थः ॥ अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः तां विना यागादिक्रिया न निष्पद्यत इत्यनुमतिमात्रेण राजादिः प्रयोजकः ॥ अनुमत्यादीत्यादिशब्देनात्रोपदेशानुग्रहयोरुपादानम् । 'ज्वरितः कषायं पिबेत्' इत्युपदेशमात्रेण वैद्यादिः प्रयोजकः । यस्तु केनचिद्धन्तुमिष्टं पलायमानं निरुणद्धि, सोऽपि हन्तुरनुग्राहकत्वेन प्रयोजकः । सर्वेऽप्येते विशेषाः कथं णिच्प्रत्ययगम्या इति चेद्॥अत्राहुः॥सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं णिचोऽर्थः,विशेषास्तु

व ॥ **ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ॥** सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्त्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ॥ **स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा । ७ । ४ । ८१ ॥** एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात्सन्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे। असिस्रवत् । असुस्रवत् । नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः । अशशासत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे । अचचकासत् । अग्लोपी तु सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ण्यन्ताण्णिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । णौ चङीति ह्रस्वः । दीर्घो लघोः । न चाग्लोपित्वाद् द्वयोरप्यसम्भवः । ण्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् ॥ **णौ च संश्चङोः ।६।१।३१॥** सन्परे चङ्परे च णौ श्व-

---

अर्थप्रकरणादिगम्या इति ॥ नन्वेवं णिचो लोडादीनां च पर्यायता स्यात् । ततश्च इदानीं पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति णिजपि प्रयुज्येतेति चेत् ॥ मैवम् । कर्तुः प्रयोजको हि हेतुः प्रैषविषयो यः संबोध्यो देवदत्तादिः स तु नाद्यापि प्रश्नकर्तृत्वेनावधारितः ॥ तथा च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता या प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सा णिजर्थस्तदनुपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु लोडर्थ इत्युभयोर्भेदः ॥ उक्तं च ॥

'द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड् विधीयते ।
सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचः' ॥

इति । अस्यार्थः । कर्तृत्वेनानवधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रैषे 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' इत्यादेर्लोट् भवति प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु यदा सा णिचो विषय इति ॥ किं च प्रयोक्तृनिष्ठा प्रयुक्तिर्लोडर्थः प्रयोक्प्रयोक्तृकर्तृका तु णिजर्थः । पच देवदत्तेत्यत्र हि वक्तैव प्रेरकः, पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः, पाचयामीत्यादौ तु वक्तेति दिक् ॥ **ओः पुयण्जि** । पुयण्जीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम् । 'अपरे' इति बहुव्रीहिः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्य इत्यनुवर्तते, 'भृञामित्' इत्यत इद्ग्रहणं, 'सन्यतः' इत्यतः सनीति च, 'अङ्गस्य' इति तु अधिक्रियत एव तदेतदभिप्रेत्याह ॥ **सनि परे यदङ्गमित्यादि** । अपरे किम् । बुभूषति ॥ पवर्गयण्जीति किम् । ऊर्णुनविषति ॥ **अबीभवदित्यादि** । 'भू सत्तायाम्' । पूङ् पवने । मूङ् बन्धने । यु मिश्रणादौ । रु शब्दे । लूञ् छेदने । जु गतौ । सौत्रोऽयं धातुः 'जुचंक्रम्य—' इत्यत्र निर्दिष्टः । ननु भू भू इति द्वित्वोत्तरं वृद्ध्यावादेशौ भवतस्ततः कृतस्य 'णौ चङि' इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वाभावात्सन्वद्भावाप्रवृत्त्याऽबीभवदित्यादावभ्यासोवर्णस्येत्त्वं दुर्लभमिति चेद् ॥ अत्राहुः । आरम्भसामर्थ्यादेव न स्थानिवत्त्वमिति ॥ **स्रवतिशृणोति** । 'अपरे' इत्यनुवर्तते । ननु पुयण्जीति, पवर्गजकारयोरसंभवाद्यणः संभवेऽपि अव्यभिचारात्तदाह॥**अवर्णपरे धात्वक्षरे इति** । अक्षरशब्दोऽत्र वर्णपरः ॥ अवर्णपरे किम् । शुश्रूषति । शृणोत्यादेरुदाहरणं तु अशिश्रवत् । अशुश्रवत् । अदिद्रवम् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् ॥ **अडुढौकदिति** । ढौकृ गतौ । 'चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरः' इति पक्षाश्रयेणाह॥**अचीचकासदिति** ॥ **मतान्तर इति** । 'अङ्गं यत्र द्विरुच्यते' इति मते, 'चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासः' इति मते चेत्यर्थः ॥ **सुब्धातुप्रकरण इति** । अतितिरायत् । असस्रधायत् । अविविश्वद्रायत् । अदिदेवद्रायदित्याद्युदाहरिष्यदित्यर्थः ॥ **वृद्धिं बाधित्वेति** । 'ण्यल्लोपावियङ्—'इत्यादिवचनाण्णिलोपांशप्रत्याख्यानपक्षे अपवादत्वाद्वेत्यर्थः ॥ **असंभव इति** । तथा च अचुचोरदित्येव रूपमिति भावः ॥ **ण्याकृतिनिर्देशादिति** । चङ्परे णावित्यत्र चङ्परे णित्वे इत्यर्थस्तेन णिद्वये सत्यपि णित्वं चङ्परमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति संभव इति भावः । एतेन अवीवदद्वीणां परिवादके नेत्यादौ सन्वद्भावो व्याख्यातस्तत्रापीत्थमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्तुल्यत्वात् ॥ **णौ च** ॥ 'विभाषा श्वेः'इत्यनुवर्तते संश्चङोरिति णावित्यस्य विशेषणम्,'ह्वः संप्रसारणम्'इत्यतः संप्रसारणमनुवर्तत एवेत्याह॥**सन्परे चङ्परे चेत्यादि**।

यलेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति वचनात्सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्वयत् ॥ **स्तम्भुसिवुसहां चङि । ८।३।११६ ॥** उपसर्गनिमित्त एषां सस्य षो न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिशत् । बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रागेव ओणेर्ऋदित्करणात् लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ विधानान्न वृद्धिः । मा भवान् प्रेदिधत् । न न्द्राः इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् आड्डिडत् । आर्चिचत् । उदूज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति सूत्रे निपातनाद्दस्य बः । सचाऽन्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये न न्द्राः इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न त ततः-

---

वचनादिति । इयं च परिभाषा ' लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ' इत्यत्र वच्यादीनां ग्रह्यादीनामनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धावुभयेषांग्रहणसामर्थ्यात् लभ्यते । अन्यथा ववश्चेत्यत्र हलादिःशेषे कृते वस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः ॥ **स्तम्भुसिवु** ॥ स्तम्भुः सौत्रः । षिवु तन्तुसंताने । षह मर्षणे । स्तम्भतेः 'स्तन्भेः ' इत्यनेन प्राप्तिः, अन्ययोस्तु ' परिनिविभ्यः 'इत्यनेनेति विवेकः ॥ आटिटत् । **आशिशदिति** । णिचा सह द्वित्वात् सन्वद्भावो नेति तद्विषये विहितो यो ' दीर्घो लघोः ' इति दीर्घः स न प्रवर्तते ॥ **ऋदित्करणाल्लिङ्गादिति** । यदि पूर्वं द्विर्वचनं भवेत् । तदा णिशब्दस्य द्वित्वे सत्युपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रतिषेधार्थमृदित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदुक्तेऽर्थे ज्ञापकमेव ॥ **एजादावेधताविति** । ' एत्येधत्यूठ्सु ' इति सूत्रे एजाद्योरेत्येधत्योरिति व्याख्यातत्वादिति भावः । न च मा भवान् प्रेदिधद् इत्यत्र ' णौ चङि–' इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वृद्धेरप्रवृत्तौ किमेधतेरेजादिविशेषणेनेति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि ' अजादेर्द्वितीयस्य ' इति धिशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशे सति वव्रसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम् ।' द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम् ' इति भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा इहैव प्रेदिधदित्यत्र णिलोपो न स्यात् । जिघांसतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यादिति दिक् ॥ **उदूज आर्जव इति** । अयमुपध्मानीयोपध इति वार्तिककृतोक्तम् । तस्य 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वेन बकारे कृते उब्जिता । उब्जितमिति रूपम् । एतच्चायोगवाहानां शर्षु पाठस्य फलम् ॥ भाष्यकारादयस्तूपध्मानीयोपधपाठे उबुजिजिषतीति रूपं न सिध्येत् । यदि ' पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ' इत्याश्रित्य बकारोत्तरं द्वित्वं क्रियते, यदि वा अस्यानित्यतामाश्रित्य बकारात् पूर्वमेवोपध्मानीयस्य द्वित्वम्, उभयथापि इष्टरूपासिद्धिः, आद्ये उबिब्जिषति, द्वितीये तूपध्मानीयस्याच्त्वात्तदादेः ' अजादेर्द्वितीयस्य ' इति द्वित्वे हलादिःशेषे द्वितीयोपध्मानीयस्य जश्त्वेन बकारे पश्चात् प्रथमस्यापि तथैव बकारे उबब्जिषतीत्यापत्तेस्ततश्चेष्टसिद्धये दकारोपधोयं स्वीकार्यः । ' भुजन्युब्जौ ' इति निपातनादुपधादकारस्य बो भवतीति वाक्यं कल्प्यते, तच्च ' स्तोः श्चुना श्चुः ' इत्यस्याग्रे । तदयमर्थः । श्चुना योगे उद्जेर्दकारस्य बकार इति । अभ्युद्रः समुद्र इत्यत्र तु उब्जिता उब्जितुमित्यत्रेव चवर्गयोगो नास्तीति न बकारः । दकारोपधे चास्मिन् स्वीकृते ' न न्द्राः ' इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे ततो बकारे च उब्जिजिषतीति सिध्यति रूपम् । न च ' पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ' इति बकारोत्तरं द्विर्वचने सति स्यादेवानिष्टमिति वाच्यम् । द्विर्वचने हि त्रैपादिकं सिद्धं, न तु तन्निषेधेपि । तथा च निषेधे त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वात् ' न न्द्राः ' इति निषेधः प्रवर्तते । यद्वा । तादृशवाक्यमिह न कल्प्यते, किं तु ' भुजन्युब्जौ ' इति निपातनेन दस्य ब इति । न चैवं बकारसहितस्य द्वित्वप्रसङ्गः । धातौ दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । न चाभ्युद्र इत्यादावपि बकारश्रवणप्रसङ्गः । अकुत्वविषय एव बकारनिपातनाभ्युपगमात् ॥ यद्वा । अभ्युद्र इत्यादिरूपं द्व्युपसर्गाद्रमेर्डप्रत्यये ज्ञेयम् । उद्जेस्तु घञि अनभिधानात् प्रयोगाभाव इति वदन्ति ॥ तदेतद्भाष्यादिमतमभिप्रेत्याह–उपदेशे दकारोपध इत्यादि ॥ ' न न्द्राः ' इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते । तेन आदिभूतादचः परा एव नदरा

प्राक्, दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औञ्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह । अदिद्रपत् ॥ **रभेरशब्लिटोः । ७ । १ । ६३ ॥** रभेर्नुम् स्यादचि न तु शब्लिटोः ॥ **लभेश्च । ७ । १ । ६४ ॥** अररम्भत् । अललम्भत् । हेरचङीतिसूत्रेऽचङीत्युक्तेः कुत्वं न । अजीहयत् । अत् स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् । अससमरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्या-दत्र लघोर्न दीर्घः ॥ **विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । ७ । ४ । ९६ ॥** अभ्यासस्यात्त्वं वा स्याच्च-ङ्परे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् । भ्राजभासेत्यादिना वोपधाह्रस्वः । अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ण्यन्ताः कणरणभण-श्रणलुपहेठाः काण्यादयः षड् भाष्ये उक्ताः । ह्वायिवाणिलोटिलोपयश्चत्वारोऽधिका न्यासे । चाणिलोठी इत्यप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश । अचीकणत् । अचकाणत् । **स्वापेश्चङि । ६ । १ । १८ ॥** ण्यन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूषुपत् ॥ **शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् । ७ । ३ । ३७ ॥** णौ । पुकोऽपवादः । शाययति । ह्वाययति ॥

द्विर्नोच्यन्ते नान्ये इत्यर्थः ॥ ननु ' लावस्थायामेव अट् ' इति भाष्यकारोक्तपक्षे अदिद्रपदित्यत्र अजा-दित्वमस्त्येव न्याय्यश्च प्रथममट्परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चेति चेद् ॥ अत्राहुः । द्वितीयस्येत्यप्यत्रानुवर्तते । तत्सामर्थ्याच्च नित्यं द्वितीयस्येति तदर्थः । तेन लावस्थायामटि कृतेपि धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाले अजादित्वा-भावान्नोक्तदोषः । नित्यं द्वितीयस्यैकाचो ये नदरास्तेषामेव निषेधात् । न चैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्ययैव इष्टसिद्धावजादेरित्यस्यानुवृत्तिर्मास्त्विति वाच्यम् । इन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः । अजादेरित्युक्तौ त्वादिभूताचः परत्वं दकारस्य नेति सिद्धमिष्टम् । न च अजादेरित्युक्तावपि चन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दोषः स्यादेव आद्यवयवस्य हल्त्वान्नकारस्य द्वित्वनिषेधाप्र-सङ्गादिति वाच्यम् । अजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीत्युक्तत्वात् । इह च एकदेशे स्वरितत्वं प्रति-ज्ञाय अत्र इत्येवानुवर्त्यताम् । अथवा आदेरित्यस्याप्यनुवर्तनमस्तु।तस्य नावयवपरत्वं, किं तु पूर्ववर्तिमा-त्रपरत्वं शब्दाधिकाराश्रयणादिति ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येति ग्रहणस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति भाष्ये विरुध्येतेति चेत् ॥ मैवम् । यस्मिन् सूत्रे पठितं तत्र मास्त्विति तदाशयात् । न च अजादेरित्येतावत्युक्ते यस्य कस्यचिदेकाचो द्वित्वं स्यादिति वाच्यम् । प्रथमस्यैकाचः पूर्वेणैव सिद्धेः पुनरारम्भो द्वितीयस्य द्वित्वार्थमिति सुवचत्वात् ॥ **रभेरशब्लिटोः** ॥ ' रधिजभोः ' इत्यतोऽचीति, ' इदितः ' इत्यतो नुमिति चानुवर्तते ॥ अचि किम् । आरब्धम् ॥ अशब्लिटोः किम् । रभते । रेभे ॥ **लभेश्च** ॥ योगविभाग ' आङो यि ' इत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥ **काण्यादीनामिति** । कण निमीलने । रण शब्दे । भण शब्दे । श्रण दाने । लुप्लृ छेदने । हिठ विबाधायाम् । षट् ॥ ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च । वण शब्दे । लुठ प्रतिघाते । लुप्लृ छेदने लोपीति णिजन्तनिर्देशः । ' लापयः ' इति पाठान्तरे ' लप व्यक्तायां वाचि ' ॥ केचित्तु लपहठ इति पठन्ति ॥ न्यासे चत्वारः ॥ चण दाने । लुठ स्तेये । भ्वादिः । चुरादौ दण्डकपाठे भाषार्थकोपि ॥ अरीरणत् । अरराणत् । अबी-भणत् । अबभाणत् । अशिश्रणत् । अशश्राणत् । अलूलुपत् । अलुलोपत् । अजीहिठत् । अजिहेठत् ॥ **स्वापेश्चङि** ॥ चङि किम् । स्वापयति ॥ **असूषुपदिति** । इह संप्रसारणोत्तरं द्वित्वम् ॥ **शाच्छासा** । शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । ह्वेञ् स्पर्द्धायाम् । व्येञ् संवरणे । वेञ् तन्तुसंताने । पा पाने ' लुग्विकरणालुग्विकरण-' इति परिभाषया पा रक्षणे इति नेह गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदं वक्ष्यति ॥ शाययति । अशीशयत् ॥ छाययति । अचिच्छयत् ॥ साययति । असीषयत् । ह्वाययति ॥ व्याययति । अविव्ययत् ॥ वाययति । अवीवयत् ॥ पाययति । अपीप्यत् ॥ इह शाच्छासादीनां कृतात्त्वानां निर्देशः पुकः प्राप्तिं ध्वनयितुं तत्प्रयोजनं त्वस्मिन्प्रकरणे ' लक्षणप्रतिपदोक्त ' परिभाषाया अप्रवृत्तिः । तेन ध्यापयति

ह्वः सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३२ ॥ सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः सम्प्रसारणं स्यात् । अजूहवत् । अजुहावत् ॥ **लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य । ७ । ४ । ४ ॥** पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । अर्त्तिह्रीति पुक् । अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति ॥ **तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ ।** उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् ॥ **जिघ्रतेर्वा । ७ । ४ । ६ ॥** अजिघ्रिपत् ॥ उर्ऋत् ॥ अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । अवीवृतत् । अववर्त्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् ॥ पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ पुकोऽपवादः । पालयति ॥ **वो विधूनने जुक् । ७ । ३ । ३८ ॥** वातेर्जुक् स्याण्णौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति ॥ विभाषा लीयतेः ॥ **लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७ । ३ । ३९ ॥** लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति । विलाययति । विलालयति । विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुक् न । स्नेहद्रवे किम् । लोहं विलापयति ॥

क्नापयतीत्यादि सिद्धम् ॥ **ह्वः संप्र ॥** 'णौ च संश्चङोः' इति वर्तते तदाह–सन्पर इत्यादि । अजूहवत्, अजुहावदिति ॥ 'काण्यादीनां वा' इति ह्रस्वविकल्पः ॥ **अपीप्यदिति** । उपधालोपस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रतिषेधात्, कृते लोपे स्थानिवद्भावाद्वा पायशब्दस्य द्वित्वे हलादिःशेषे ईकारः । स च 'अनभ्यासविकारे' इति निषेधादन्त्यस्यादेशः । इहाग्लोपित्वादलघूपधत्वाच्च सन्वदित्त्वदीर्घयोरप्राप्तावीत्त्वं विधीयते ॥ व्लेपयतीत्यादि । व्ली वरणे । रीङ् क्षये । क्नूयी शब्दे उन्दे च । क्ष्मायी विधूनने ॥ **तिष्ठतेरित्** ॥ तकारो मन्दप्रयोजनः । श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । अतास्थयत् । लटि तास्थायाति । तास्थायेति ॥ **उर्ऋत्** । चुरादौ व्याख्यातम् ॥ **अचीकृतदिति** । ऋदादेशाभावपक्षे 'उपधायाश्च' इतीत्त्वे रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः ॥ **पुकोऽपवाद इति** । आदन्तत्वात्पुकः प्राप्तिः । एवं च लुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेव फलम् । पालयतीति रूपस्य 'पाल रक्षणे' इति धातुनाऽपि सिद्धेरिति भावः ॥ **वो विधू** । 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरण–' परिभाषया 'ओवै शोषणे' इत्यस्यैव ग्रहणम् । न तु 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्य । 'लक्षणप्रतिपदोक्त' परिभाषा त्वस्मिन् प्रकरणे न प्रवर्तते इत्युक्तं प्राक् । 'ओवै शोषणे' इत्यस्य रूपमिति वदन् वामनोऽप्यत्रानुकूलः । 'वज गतौ' इति धातुना वाजयतीति रूपे सिद्धे जुगागमस्य पुग्निवृत्तिरेव इहापि फलम् ॥ **वातेरिति** । वातेरिति वक्तुं युक्तम् । आत्त्वविधायकसूत्रं स्मारयति । **विभाषा लीयतेरिति** । लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । अन्यथा 'विभाषा लीङः' इत्येवावक्ष्यत् । तेन लीलीङोरुभयोरप्यात्त्वं भवति ॥ **लीलोः** ॥ लीङ् श्लेषणे दिवादिः । ली श्लेषणे क्र्यादिः । लाग्रहणेन 'ला आदाने' अदादिः, कृतात्वौ लीलीङौ च त्रयोपि गृह्यन्ते ॥ **लीयतेरिति** ॥ औचित्यादिहापि यका निर्देश इत्युभयोरपि ग्रहणम् । न च 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया सूत्रेपि लीङो न ग्रहणमिति वाच्यम् । इयं हि परिभाषा 'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' इत्यत्र डित्त्वेन ज्ञापिता । ज्ञापनं च उत्सर्गतः सजातीयापेक्षमिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते । यथा 'सदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन' इत्यत्र तव्यस्यैव ग्रहणं न तु तव्यतः । अत एव 'जॄव्रश्च्योः क्त्वि' इति सूत्रे जृणातिजीर्यत्योरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकृतोक्तम् । अतोत्र लीलीङोर्ग्रहणमिति सम्यगेव । न चैवं 'दिव औत्' इत्यत्र निरनुबन्धपरिभाषया दिविति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु धातोरिति ग्रन्थः कथं सङ्गच्छते इति वाच्यम् । उत्सर्गतः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति वदन्ति ॥ **विलीनयतीति** । लीलीङोरीकारान्तयोर्नुकि रूपम् ॥ **विलाययतीति** । नुगभावपक्षे तयोरेव रूपम् ॥ **विलालयतीति** । लातेः कृतात्वयोर्लीलीङोश्च लुकि रूपम् ॥ **विलापयतीति** । लुगभावपक्षे आदन्तानां तेषामेव रूपम् ॥ **लोहंविलापयतीति** ।

---

१ सन्वदित्वदीर्घप्राप्तौ–इति मनोरमास्थःपाठः साधीयान् ॥

प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति वाच्यम् ॥ * ॥ **लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ । ७० ॥** लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः ॥ **बिभेतेर्हेतुभये । ६ । १ । ५६ ॥** बिभेतेरेच आत्त्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ॥ **भीस्म्योर्हेतुभये । १।३।६८॥** ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ । सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते ॥ **भियो हेतुभये षुक् । ७ । ३ । ४० ॥** भी ई इतीकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्याण्णौ हेतुभये । भीषयते ॥ **नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ॥** स्मयतेरेचो नित्यमात्त्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयैनं भाययति । विस्माययति । कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा । मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णौ शतेति व्याख्येयम् ॥ **स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ॥** णौ । स्फावयति ॥ **शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ॥** शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥ **रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ४३ ॥** णौ । रोपयति । रोहयति ॥ **क्रीङ्जीनां णौ । ६ । १ । ४८॥** एषामेच आत्त्वं स्याण्णौ ॥ क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥ **णौ च संश्चङोः । २ । ४। ५१ ॥** सन्परे चङ्परे च णाविङो गाङ स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥ **सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४९ ॥** ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच

नुग्लुकोरभावादात्त्वपक्षे पुक् । आत्त्वाभावे तु वृद्ध्यायादेशौ ॥ **प्रलम्भनेति** । प्रलम्भनं वञ्चनम् । अशिति किम् । लीयते । लिनाति ॥ **लियः संमान** । चात् प्रलम्भने ॥ **बिभेतेर्हेतुभये** ॥ हेतुः प्रयोजकः । इह ' आदेच उपदेशे ' इत्यत एच आदित्यनुवर्तते, ' विभाषा लीयतेः ' इत्यतो विभाषा, ' चिस्फुरोः ' इत्यतो णाविति च तदाह॥**बिभेतेरेच इत्यादि** ॥ **भीस्म्योः** ॥ व्यत्ययेन षष्ठीत्याह ॥ **आभ्यामिति** । ' णेरणौ ' इत्यतो णेरित्यनुवृत्तेर्ण्यन्ताभ्यामेव विधिरकर्त्रभिप्रायार्थः ॥ **ईकारान्तस्येति** । तेन आत्त्वपक्षे भाययते इत्येव, न त्वत्र पुगित्यर्थः ॥ **करणादेव हीति** । तथा च करणात् स्मये आत्त्वाभावेन पुग् दुर्लभ इति भावः ॥ **प्रयोज्यकर्त्रीति** । यद्यपि प्रथमणिजर्थं प्रति मनुष्यवागेव प्रयोजिका अत एव आत्त्वं प्रवृत्तम् । तथापि द्वितीयणिजर्थाभिप्रायेणेदमुक्तमिति मनोरमायाम् ॥ केचित्तु प्रयोज्यस्य कर्त्री प्रयोजककर्त्रीति यावदिति प्रथमणिजभिप्रायेणैवेदं सुयोजमित्याहुः॥**ण्यन्ताण्णाविति** । राजा विस्मयते तं मनुष्यवाक् विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन् इत्यर्थः । एवं च प्रथमणीचि हेतुर्मनुष्यवागिति आत्त्वपुकावुपपन्नौ ॥ **क्रीङ्जीनाम्** ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । इङ् अध्ययने । जिजये । अचिक्रपत् । अजीजपत् ॥ **अध्यजीगपद् इति** । नात्र णिञ्निमित्तस्य गाङो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः । यत्राभ्यासोत्तरखण्डे आद्योजवर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात् । इह तु गाङः पूर्वं सति हि द्वित्वे ' अजादेर्द्वितीयस्य इति णिच एव द्वित्वं भवेत्ततश्चङ्परणिञ्निमित्तो गाङ् । ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखण्डे दुर्लभं कीर्तयतिसाम्यादिति नोक्तशङ्कावकाशः ॥ **अध्यापिपदिति** । पिशब्दस्यात्र द्वित्वम् ॥ **सिध्यतेरपार** ॥ श्यना निर्देशाद्दै-

आत्त्वं स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः ॥ **प्रजने वीयतेः । ६ । १ । ५५ ॥** अस्यैच आत्त्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥ **ऊदुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८९ ॥** गूहयति ॥ **दोषो णौ । ६ । ४ । ९० ॥** दुष इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्याण्णौ । दूषयति ॥ **वा चित्तविरागे । ६ । ४ । ९१ ।** विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः । मितां ह्रस्वः । भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः । घटयति । जनीजॄष् । जनयति । जरयति । जॄणातेस्तु । जारयति ॥ रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः ॥*॥ मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् । मृगेति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु । रञ्जयति मृगान् तृणदानेन । चुरादिषु ज्ञपादिश्चिन्न ॥ चिस्फुरोर्णौ । चपयति । चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु । चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति । अपुस्फरत् । अपुस्फुरत् ॥ **उभौ साभ्यासस्य । ८ । ४ । २१ ॥** साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् ॥

वादिकस्याग्रहणम् ॥ **तत्त्वं निश्चिनोतीति ।** तत्त्वनिश्चयश्चात्मविषयकः । स च परलोके उपयुज्यते ॥ **प्रजने ॥** वीयतेरिति 'वी गतिप्रजनादौ' आदादिकस्य यका निर्देशः । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । 'वीतेः' इति वक्तव्ये यका निर्देशात् व्येञोऽपि ग्रहणम् । तस्यापि यकि संप्रसारणे वीधातुना समानरूपत्वात् । अतो द्वयोरपि प्रजनेऽर्थे आत्त्वं वा स्यात् । तत्र आत्त्वे तदभावे च यद्यपि व्येञ ख्यापयतीति रूपं तुल्यं 'शाच्छासा—' इति पुकोऽपवादतया युग्विधानात् । तथापि णिजन्तात् क्विपि व्याः व्यौ व्याः । आत्त्वाभावपक्षे व्यैः व्यायौ व्यायः इत्यस्ति विशेषः विभाषाविधानसामर्थ्यात् पक्षेऽपि 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति न प्रवर्तते । अनेकार्थत्वाच्च धातूनां व्ययतेरपि प्रजनेऽर्थे इति ॥ **दोषो णौ ।** 'दुष वैकृत्ये' दिवादिः ॥ णौ किम् । दोषः ॥ **चित्तमिति ।** 'चिती संज्ञाने' इत्यस्मात् क्तः ॥ **दूषयति । दोषयति वेति ।** चित्तं दुष्यति स्नानसंध्यादौ विरक्तं भवति । तत् प्रयुङ्क्त इत्यर्थः ॥ **जॄणातेस्त्विति ।** अषित्त्वादस्य मित्त्वं नेति भावः ॥ **आखेटकमिति ।** मृगयेत्यर्थः ॥ **रजयतीति ।** रजन्ति मृगाः ग्रहणमरणाद्यनुकूलव्यापारविषया भवन्ति, तान् मृगान् तादृग्व्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः ॥ **ज्ञपादिश्चिन्न इति ।** तेन मित्त्वाद्ध्रस्व इति भावः । स्वादिगणस्थस्य तु मित्त्वं नेत्युदाहरति ॥ **चापयतीत्यादि ॥ अपुस्फरादिति ।** द्वित्वे कर्तव्ये अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्फुरेरुकारवतो द्वित्वं ततः 'चिस्फुरोर्णौ' इति वा आत्त्वम्॥**उभौ सा।**'रषाभ्याम्'इति सूत्रे 'नः'इति षष्ठ्यन्तं प्रथमाद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते इत्याह॥**उभौ नकाराविति ।** ननु 'साभ्यासस्य इत्युक्त्या उभयोरपि भविष्यतीत्युभौग्रहणं व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । साहित्यमात्रं विवक्षितं न तुल्ययोग इत्यभ्युपगमे द्वयोर्युगपन्न सिध्येदित्युभौग्रहणम् । न च तुल्ययोगाविवक्षायां 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समासोऽत्र न स्यादिति शङ्क्यम् । तुल्ययोगग्रहणं प्रायिकं, सकर्मकः सलोमक इत्युक्तत्वादिति । कैयटे तु उभावित्यस्मिन्नसति साभ्यासस्यानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यनाश्रीयमाणे अकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते अनन्तरस्य 'अनितेः' इति पूर्वेणैव णत्वस्य सिद्धत्वात् व्यवहितनकारार्थमिदं णत्वं स्यात् । अनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्यन्यायेन न स्यादिति उभावित्युच्यत इति स्थितम् ॥ साभ्यासस्येति किम् । प्राणमिति । असत्यस्मिन् 'अनितेः' इति षष्ठी संबन्धसामान्ये स्यात्तत्श्चानन्तर्यादिसंबन्धोऽपि गृह्येत । सति तस्मिन् अवयवावयविभावसंबन्धो लभ्यते । अतोऽर्थवत्साभ्यासग्रहणम् ।

णौ गमिरबोधने । २ । ४ । ४६ ॥ इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इण्वदिकः । अधिगमयति । हनस्तोऽचिण्णलोः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घातयति ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यियत्।ऐर्षिष्यत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिःशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमण्णौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ॥ * ॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥ * ॥

अथ सन्नन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ ।१।७॥ इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । सन्यतः । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । लुङ्सनोर्घस्लृ । एकाच उपदेश इति नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्यियिषति । ईर्ष्यिषिषति ॥ **रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च । १ । २ । ८॥**

यदि त्विष्टानुरोधेन'अनितेः'इति षष्ठी अवयवसम्बन्धे व्याख्यायते।अनितेश्च नकारद्वयाभावात्सामर्थ्याद्द्विर्वचनं प्राप्त एवानितिर्गृह्येत । तदा 'साभ्यासस्य' इति मन्दप्रयोजनम् । इह पूर्वं णत्वं कृत्वा द्वित्वे कृते प्राणिणदित्यादिसिद्धावयमारम्भः ' पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वात् पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वादभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावः सिद्धः ॥ **प्रत्याययतीति** । प्रतिपूर्वस्येणो ज्ञानार्थता। लुङि प्रत्यायियत् । इह इणो णिचि कृते ' इणो यण् ' इति यणं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः।न च ओः पुयण्जि–' इति ज्ञापकात् पूर्वं द्वित्वं पश्चाद् वृद्धिरिति शङ्क्यम् ।' अजादेर्द्वितीयस्य ' इति णिचोऽभ्यासोत्तरखण्डस्यावर्णपरत्वाभावात् ॥ इति वार्थ इति । व्याख्यानद्वयमप्याकरारूढमिति भावः ॥ **यकारस्येति** । रेफस्य तु ' न न्द्राः ' इत्यनेन निषेधादिति भावः ॥ **द्वितीये त्विति** । ' तृतीयस्यैकाचः ' इति पक्षे सन्नन्ते प्रवर्तते इति वचनसामर्थ्यादिति भावः । **ऐर्ष्यियदिति** । ' तृतीयव्यञ्जनस्य ' इति पक्षे इदमुदाहरणम् ॥ ऐर्षिष्यादिति रूपस्यासाधुत्वमाशङ्क्योपपादयति ॥ **द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना**। **द्वितीयस्यैवेति** । एकाच इति शेषः ॥**अप्रवृत्तेरिति** । किं तु सन्नन्त एव प्रवर्तते । तत्र ह्यनुपदम् ईर्ष्यियिषति इत्युदाहरिष्यति । ' अर्थ उपयाच्ञायाम्' इत्यस्य आगर्वीयत्वादात्मनेपदेन भाव्यमिति प्रार्थयन्तीति माघकाव्यादिप्रयोगोऽसाधुरित्याशङ्क्य तत्समर्थनायाह ॥ **निवृत्तप्रेषणादिति** । उक्तं च ।

निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते ।

इति ॥ **तेनेत्यादि** । प्रार्थनां कुर्वन्तीति विवक्षितार्थे प्रयोगः सिद्ध इति भावः ॥ केचित्तु परस्मैपदसिद्ध्यर्थं प्रार्थनं प्रार्थः तं कुर्वन्ति प्रार्थयन्तीति व्याचक्षते ॥ तदसत् । धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाणां पृथक्करणस्य वक्ष्यमाणतया ' अर्थवेद ' इत्यापुगागमस्य दुर्वारत्वात् ॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणः ॥ इषिकर्मण इत्यादि । इच्छायामिति श्रुतत्वात्कर्मत्वं कर्तृत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यत इति भावः ॥ **पठितुमिच्छतीति** । एकनिष्ठा पाठगोचरा वर्तमानेच्छेत्यर्थः ॥ **यिसनोरिति**। ' तृतीयव्यञ्जनस्य ' इति पक्षे यकारस्य द्वित्वम् ॥ 'तृतीयस्यैकाचः ' इति पक्षे तु सन इत्यर्थः ॥ **रुदविद** ॥

एभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ स्तः । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति ॥ **सनि ग्रहगुहोश्च । ७ । २ । १२ ॥** ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण् न स्यात् । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भावः । जिघृक्षति । जुघुक्षति ॥ **किरश्च पञ्चभ्यः । ७ । २ । ७५ ॥** कॄ गॄ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति ॥ अत्रेटो वृतो वा दीर्घो नेष्टः ॥ * ॥ दिदरिषते । दिधरिषते । कथमुद्दिधीर्षुरिति । भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण ॥ **इको झल् । १ । २ । ९ ॥** इगन्ताज्झलादिः सन् कित्स्यात् । बुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति दिदीषते । एज्विषयत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्यात्त्वं न । अत एव सनिमीमेति सूत्रे माधातोः पृथग्मीग्रहणं कृतम् ॥ **हलन्ताच्च । १ । २ । १० ॥** इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । गुहू । जुघुक्षति । बिभित्सति । इकः किम् । यियक्षते । झल्किम् । विवर्द्धिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम् । तृन्हू । तितृक्षति । तितृंहिषति ॥ **अज्झनगमां सनि । ६ । ४ । १६ ॥** अजन्तानां हन्ते-

---

रुदसाहचर्याद् वेत्तेरेव ग्रहणम् । इह रुदविदमुषाणां ग्रहणं 'रलो व्युपधात्' इति विकल्पे प्राप्ते, ग्रहेः 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधात् क्त्वाया अप्राप्ते,स्वपिप्रच्छचोस्तु क्त्वः कित्त्वेऽपि सनः कित्त्वस्याप्राप्तौ वचनम्॥ रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । एतेषु गुणाभावः कित्त्वस्य फलम् । गृहीत्वा । सुप्त्वा । पृष्ट्वा । एतेषु संप्रसारणमपि फलम् ॥ **सनि ग्रहगुहोश्च** ॥ ग्रहेर्नित्यं , गुहेर्विकल्पेन प्राप्ते निषेधोऽयम् ॥ **सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भाव इति ।** 'कत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भावः' इत्येव सुवचम् । केचित्तु ढत्वे सति भष्भाव इत्यध्याहारेण योजयन्ति । तथा च जगृहूस इति स्थिते । इणः परत्वेन सस्य षत्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वाड्ढत्वे भष्भावः । ततश्च कत्वे, कवर्गात् परस्य षत्वमिति विधिक्रमः॥ अन्ये तु षत्वे ढत्वे च कृते पश्चाद्भष्भावे कर्तव्ये सकारपरत्वाभावाद् भष्भावो न स्याद् इत्याशङ्कायां 'सनः षत्वस्यासिद्धत्वात्' इति ग्रन्थः प्रवृत्त इति कार्यासिद्धिपक्षावलम्बनेन व्याचक्षते ॥ **जिघृक्षतीति ।** गुहेर्जुघुक्षति । सूत्रे चकारात् 'श्र्युकः किति' इत्यत उक इति अनुकृष्यते । उगन्तात् बुभूषति । लुलूषति । श्रयतिस्तु नानुकृष्यते । तस्य 'सनीवन्तर्ध' इति विकल्पविधानात् ॥ **किरश्च पञ्चभ्यः** ॥ पञ्चग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । एवं च प्रच्छधातोरनन्तरं गणपाठस्थं वृत्करणं त्यक्तुं शक्यम् । अत्रत्य 'पञ्चभ्यः' इत्यनेनैव वृत्करणं यत् तदपाणिनीयमिति व्याख्येयमित्याहुः ॥ केचित्तु 'भूषाकर्मकिरादिसनाम्' इति वार्तिके किरादिज्ञानार्थं वृत्करणमावश्यकमित्याहुः ॥ **अत्रेट इति ।** 'वृतो वा' इति प्राप्ते भाष्यकारेष्टिरियम् ॥ **भौवादिकयोरिति ।** तथा च 'अज्झनगमाम्' इति वक्ष्यमाणेन दीर्घ इति भावः ॥**इको झल्**॥ 'रुदविद–' इत्यतः सन्ननुवर्तते,सनाक्षिप्तो धातुरिका विशेष्यते विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह॥**इगन्तादिति ।** इगन्तात् किम् । पिपासति । तिष्ठासति॥झलिति किम् । शिशयिषते ॥ **कित् स्यादिति ।** 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतः किदनुवर्तते इति भावः॥**एज्विषयत्वाभावादिति ।** कित्त्वेन गुणाप्राप्तेरित्यर्थः ॥ **अत एवेति।**यद्येज्विषयादन्यत्राप्यात्त्वं भवेत् तदा मीग्रहणं तत्र न कुर्याद्मामादाग्रहणेष्वविशेषादिति भावः ॥ **हलन्ताच्च ।** इगित्यनुवर्तते तदवयवत्वं हलो न सम्भवतीति समीपवाच्यत्रान्तशब्द इत्याशयेन व्याचष्टे ॥ **इक्समीपादिति ।** सौत्रत्वाद्विशेषणस्यान्तशब्दस्य परनिपातः ॥ **तितृक्षतीति ।** कित्त्वे सति 'अनिदिताम्' इति नलोपः ॥ **अज्झनगमाम्** ॥ गमः सामान्येन ग्रहणे 'गम्लृ गतौ' इत्यस्मात् संजिगंसते इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादतः 'सनि च' 'इङश्च' इति सूत्राभ्यां विहितस्येणिङोरादेशस्य 'इणवदिकः'

रजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । सन्लिटोर्जेः । जिगीषति॥विभाषा चेः । चिकीषति । चिचीषति ॥ जिघांसति ॥ **सनि च ।२। ४ । ४७ ॥** इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति।बोधने प्रतीषिषति । इण्वदिकः । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट्।झलादौ सनीति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः।जिगंसते । सञ्जिगंसते ॥ **इङश्च।२।४।४८॥**इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥ **रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च।१।२।२६॥**उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ वा कितौ स्तः । द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । रुरुचिषते । रुरोचिषते । लिलिखिषति । लिलेखिषति । रलः किम् । दिदेविषति।व्युपधात्किम् । विवर्त्तिषते। हलादेः किम्।एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेर्ऋदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात्॥**सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्।७।२। ४९ ॥** इवन्तेभ्यः ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात् । इडभावे हलन्ताच्चेति कित्त्वम् । च्छ्वोरिति वस्य ऊठ् । यण् । द्वित्वम् । दुद्यूषति । दिदेविषति । स्तौतिण्योरेवेति वक्ष्यमाणनियमान्न षः। सुस्यूषति । सिसेविषति ॥ **आप्ज्ञप्यृधामीत् । ७ । ४ । ५५ ॥** एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि ॥ **अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ॥** सनि मीमेत्यारभ्य यदुक्तन्तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्द्धितुमिच्छति । रपरत्वम् । चर्त्वम् । ईर्त्सति । अर्दिधिषति । बिभ्रज्जिषति । बिभर्जिषति । बिभ्रक्षति । बिभर्क्षति ॥ **दम्भ इच्च । ७ । ४ । ५६ ॥** दम्भेरच इत् स्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । हलन्ताच्चेत्यत्र हल्ग्रहणञ्जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्त्वान्नलोपः । धिप्सति । धीप्सति । दिदम्भिषति । शिश्रीषति शिश्रयिषति । उदोष्ठ्यपूर्वस्य । सुस्वूर्षति । सिस्वरिषति । युयूषति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनुविषति । ऊर्णुनविषति । न च परत्वाद् गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् ।

इति इक आदेशस्य च ग्रहणमित्याशयेनाह ॥**अजादेशगमेरिति**। एतच्च सूत्रेऽज्ग्रहणाल्लभ्यते । तथा हि। इह ‘ सनि ’ इत्येव सूत्रं कर्तव्यं दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्य विशेषणादजन्ताङ्गस्य दीर्घः । चिचीषति । ततो ‘ हनिगम्योः ’ इत्यपरं कर्तव्यम् । एवं चाज्ग्रहणमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणार्थम्। अजन्तस्य दीर्घो भवति ॥ **अजादेशगमेश्चेति** । झलादाविति किम् । जिगमिषति । ‘ ग्रमेरिट् परस्मैपदेषु ’ इति इट् ॥ **सनि च** । ‘ णौ गमिरबोधने ’ इत्यतोऽबोधन इत्यनुवर्तते । **प्रतीषिषतीति** । तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यानित्यत्वात्सन्रूपस्याभ्यासस्येत्त्वम् । अनित्यत्वे लिङ्गं तु ‘ नित्यं कौटिल्ये गतौ ’ इत्यत्र नित्यग्रहणमिति वक्ष्यते ॥ **संजिगंसते इति** । ‘ समो गमृच्छिभ्याम् ’ इति तङ् ‘ पूर्ववत्सनः ’ इति सन्नन्तादपि भवति ॥ **रलो व्युपधा** ॥ ‘ न क्त्वा सेट् ’ इत्यतः सेडिति वर्तते । चकारेण क्त्वायाः संग्रहः । ‘असंयोगात् ’ इत्यतः किदिति ‘नोपधात् ’ इति वेति चानुवर्तते तदाह ॥ **क्त्वासनावित्यादि**। सेट् किम् । भित्त्वा । छित्त्वा । बुभुक्षते ॥ **आप्ज्ञप्यृ** ॥ ‘ सनि मीमा– ’ इत्यतः ‘ अचः ’ इत्यनुवर्तते, ‘ सः स्यार्धधातुके ’ इत्यतः सीति च तदाह ॥ **अच ईत्स्यात्सादाविति** ॥ सीत्यस्य सनो विशेषणात्सादाविति लाभः॥ **ईप्सतीति**। ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति प्सशब्दस्य द्वित्वम्॥**बिभ्रज्जिषतीति** । इटि तदभावे च रमागमविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि ॥ **सुस्वूर्षतीति** ।‘अज्झनगमाम्’ इति दीर्घे सत्युत्त्वम् ॥ **यियविषतीति** । ‘ द्विर्वचनेऽचि ’ इत्यादेशनिषेधाद् द्वित्वे कृते अभ्यासस्येत्त्वम् ॥ **ऊर्णुनूषतीति** ।

द्विर्वचनेऽचीति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वम्प्रंति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् । कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी निमित्ततया नाश्रीयते न त्वननुभवन्नपि । न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । बुभूर्षति । बिभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञः । पकारान्तश्चौरादिकश्च इडभावे इको झलिति कित्त्वान्न गुणः । अज्झनेति दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । आप्ज्ञप्येति ईत् । ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । अमितस्तु । जिज्ञापयिषति । जनसनेत्यात्त्वम् । सिषासति । सिसनिषति ॥ तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः ॥ * ॥ **तनोतेर्विभाषा । ६ । ४ । १७ ॥** अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति । तितंसति । तितनिषति ॥ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः ॥*॥ श्वा मुमूर्षति । कूलम्पिपतिषति ॥ **सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् । ७ । ४ । ५४ ॥** एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । स्कोरिति सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । सः सीति तः । मित्सति । मित्सते । मा माने । मित्सति । माङ्मेङोः । मित्सते । दोदाणोः । दित्सति । देङ् । दित्सते । दाञ् । दित्सति । दित्सते । धेट् । धित्सति । धाञ् । धित्सति । धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्लृ । शिक्षति । शक मर्षण इति दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति । शिक्षते । पित्सते । राधो हिंसायां सनिस् वाच्यः ॥ * ॥ रित्सति । हिंसायां किम् । आरिरात्सति ॥ **मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । ७ । ४ । ५७ ॥** सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । विवृत्सति । तङि तु । विवर्तिषते । सेऽसिचीति वेट् । निनर्त्तिषति । निनृत्सति ॥ **इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ॥**

इडभावे 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घः । इट्पक्षे तु 'विभाषोर्णोः' इति वा ङित्त्वम् ॥ **न चेह सन्निति** । किं तु नुशब्द इत्यर्थः ॥ **कित्वान्न गुण इति** । णिचः स्थाने इत्यर्थः ॥ **श्वा मुमूर्षतीति** ॥ एकश्वविषया मरणशङ्केति बोधः । मरणशङ्काविषयो भवतीत्यन्ये । 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमिह न शङ्क्यम् । 'शदेः' इत्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ **सनि मीमा** ॥ 'सः सि—' इत्यतः सीत्यनुवर्तते, तस्य सनो विशेषणत्वात् सादौ सनीति लाभः ॥ **मीरूपाविशेषादिति** ॥ ननु मिनोतेर्मीरूपस्य लाक्षणिकत्वात् मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । 'यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते , तत्र 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः' इति परिभाषोपस्थानम् न तु यत्र प्रयोगाश्रयणं तत्र' इति 'इको झल्' इति सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् । तस्यायमाशयः । मीरूपमात्रस्य प्रयोगोऽत्राश्रितः 'विभाषा दिक्समासे' इत्यत्र तु लक्षणाभिनिर्वृत्तस्य समासशब्दस्याश्रयणात् 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति प्रतिपदोक्त एव समास आश्रीयते इति ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात् क्वचिदुपतिष्ठते, क्वचिन्नोपतिष्ठते इति तु निष्कृष्टोऽर्थः ॥ **मित्सतीति** । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्नोपधागुणः ॥ **शिक्षतीति** ॥ ननु निरनुबन्धपरिभाषया 'शक मर्षणे' इत्यस्यैव ग्रहणमुचितमिति चेद् ॥ अत्राहुः । इयं हि परिभाषा प्रत्ययग्रहणविषया । अत एव 'जॄव्रश्च्योः' इत्यत्र जॄजॄषोरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकारेणोक्तमतोऽत्रापि स्वादिदैवादिकयोर्ग्रहणं युक्तमेवेति ॥ **मुचोऽकर्मकस्य** । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वेन गुणाभावे प्राप्ते विधिरयम् ॥ **विवृत्सतीति** । 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति विकल्पेन परस्मैपदम् ॥ **इट् सनि वा** ॥ चिकीर्षतीत्यादौ 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घे

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च सन इड्वा स्यात् । तितरिषति । तितरीषति । तितीर्षति । विवरिषति । विवरीषति । वुवूर्षति । वृङ् । वुवूर्षते । विवरिषते । दुध्वूर्षति । **स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि । ७ । २ । ७४ ॥** स्मि पूङ् ऋ अञ्जू अशू एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । इह रिसूशब्दस्य द्वित्वम् । इसु इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगाद् द्विर्वचनेऽचीति न प्रवर्त्तते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । उभौ साभ्यासस्य । प्राणिणिषति । उच्छेस्तुक् । चुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति चच्छाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम् हलादिः शेषः।उचिच्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति त्वनित्यम्।च्छोरिति सतुक्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । णौ च संश्चङोरिति सूत्राभ्यामिङो गाङ् श्वयतेः सम्प्रसारणं च वा । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति । शुशावयिषति । ह्वः सम्प्रसारणम् । जुहावयिषति । णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति । चुक्षावयिषति । ओः पुयण्ज्यपरे । पिपावयिषति । यियावयिषति । बिभावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । पुयण्जि किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति । स्रवतीतीत्त्वं वा।सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषतीत्यादि। अपर इत्येव । शुश्रूषते ॥ **स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । ८।३।६१ ॥** अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । घुतिस्वाप्योरित्युत्त्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात्तु स्थादिष्वभ्यासेन चेति षत्वम् । परिषिषिक्षति । षणि किम् । तिष्ठासति । सुषुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः । इणू । प्रतीषिषति । इकू । अधीषिषति ॥ **सः स्विदिस्वदिसहीनां च । ८ । ३ । ६२ ॥** अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । स्थादिष्वभ्यासस्येति नियमान्नेह । अभिसुसूषति ॥

कृते नेदं प्रवर्तते ॥ 'एकाच उपदेशे' इत्यतः 'उपदेश' इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात् ।अत एवेटं विनैवोदाहरति–दुध्वूर्षतीति । ध्वृ कौटिल्ये । 'अज्झन–' इति दीर्घः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वं रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः । **स्मिपूङ्** ॥ पूङि ङकारानुबन्धग्रहणात् पूञः पुपूषतीत्येव 'सनि ग्रह–' इतीण्निषेधात् ॥ **सिस्मयिषत इति** । 'स्मिङ् ईषद्धसने' अस्यानिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः । 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षः ॥ **अरिरिषतीति** । अस्याप्यनिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः ॥ **रिसूशब्दस्येति** । सन इटि गुणे च कृते अरिस इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति रिसूशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ **अञ्जिजिषतीत्यादि** । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादौ । अशू व्याप्तौ । अनयोरुदित्त्वाद्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । अश भोजने इति क्र्यादिस्तु नित्यं सेडेव ॥ **सूत्राभ्यामिति** । एकं द्वितिये परं तु षष्ठे तत्राद्येन गाङादेशोऽपरेणासंप्रसारणम् । ह्वः सम्प्रसारणम् । इदं च णिजन्तेषु व्याख्यातम् । इह तु स्मारितम् ॥ **जिजीवयिषतीति** । सौत्रो धातुर्जुचङ्क्रम्येत्यत्रोक्तः ॥ **शुश्रूषते इति** । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदम् ॥ **स्तौतिण्योरेव** ॥ एवं च सिषाधयिषेति प्रयोगस्य साधुत्वं न तु सिसाधयिषेत्यस्येति ज्ञेयम् ॥ **उपसर्गे त्विति** । मध्येपवादन्यायात् 'स्तौतिण्योः' इति नियमेन 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वमेव बाध्यते न तु 'स्थादिष्वभ्यासेन च' इत्युत्तरेण विहितमिति भावः ॥ **सुषुप्सतीति** । 'रुदविद–' इति सनः कित्त्वान्न गुणः॥**प्रतीषिषतीति**।इह षभूते सनीण् गताविति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येवेत्यर्थः ॥ **नियमान्नेहेति** । न चात्र नियमादेव निषेधे 'सुनोतेः स्य-

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न। तेन शालीये भव इति वाक्यमेव न तु छान्ताच्छः।सरूपः किम्। अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः। आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः। अणणन्ताच्छः। तथा मत्वर्थात्सरूपः स न। धनवानस्यास्ति इह मतुबन्तान्मतुब् न। विरूपस्तु स्यादेव। दण्डिमती शाला। सरूप इत्यनुषज्यते। अर्थद्वारा सादृश्यन्तस्यार्थः। तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न।स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव। जुगुप्सिषते।मीमांसिषते॥*॥इति सन्नन्तप्रक्रिया॥

अथ यङन्तप्रक्रिया ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्। ३। १। २२ ॥ पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात्। **गुणो यङ्लुकोः।** ७। ४। ८२ ॥ अभ्यासस्य गुणः स्याद्याङि यङ्लुकि च। सनाद्यन्ता इति धातुत्वाल्लडादयः। ङिदन्तत्वादात्मनेपदम्। पुनःपुनरतिशयेन वा भवति। बोभूयते। बोभूयाञ्चक्रे। अबोभूयिष्ट। धातोः किम्। आर्धधातुकत्वं यथा स्यात्। तेन ब्रुवो वचिरित्यादि। एकाचः किम्। पुनःपुनर्जागर्ति। हलादेः किम्। भृशमीक्षते। भृशं शोभते, रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम्। पौनःपुन्ये तु स्यादेव। रोरुच्यते। शोशुभ्यते। सूचिसूत्रिमूत्र्यटचर्त्यर्शूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः ॥ * ॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। मोमूत्र्यते। अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात् षत्वं न ॥ **यस्य हलः।** ६। ४। ४९ ॥ यस्येति सङ्घातग्रहणम्। हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्द्धधातुके। आदेः परस्य। अतो लोपः। सोसूचाञ्चक्रे। सोसूचिता। सोसूत्रिता। मोमूत्रिता ॥ **दीर्घोऽकितः।** ७। ४। ८३ ॥ अकितोऽभ्यासस्य

सनोः' इति सूत्रं सन्विषये निर्विषयं स्यादिति वाच्यम्। अभिसुसूषतेरप्रत्ययः। अभिसुसूरित्यत्र षत्वनिषेधाय तस्यावश्यकत्वात्। एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ **शैषिकेति।** एतच्च श्लोकवार्तिकमिति केचित्। भाष्यमिति बहवः। शेषे भवः शैषिकः। अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। मतुबर्थे भवो मतुबर्थीयः। गहादित्वाच्छः। मतुबर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्थिकः 'अत इनिठनौ' इति ठन् ॥

॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

धातोरेकाचो ॥ 'क्रियासमभिहारे' इत्युक्ताद्धातोरेव स्यान्न तु प्रातिपदिकादिति पृच्छति—**धातोः किमिति** ॥ '**ब्रुवो वचिः**' **इत्यादीति**। वावच्यते चाख्यायत इत्यादिरूपासिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः। धातुग्रहणाभावे धिगित्यव्ययादपि स्यात्तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्त्वाच्चेति तद्वारणार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकमित्याहुः ॥ **यस्य हलः** ॥ **संघातग्रहणमिति**। तेन ईर्ष्यिता अहर्यीदित्यादौ यलोपो न। संघातग्रहणेन चार्थवद्ग्रहणपरिभाषोपस्थित्या पुत्रकाम्येत्यादौ नातिप्रसङ्गः। वर्णग्रहणे तु उक्तपरिभाषाया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भावः ॥ हलः किम्। लोलूयिता। पोपूयिता ॥ **दीर्घोऽकितः** ॥ अकितः किम्। यंयम्यते। रंरम्यते ॥ ननु दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाचा 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽनुवृत्तमभ्यासस्येत्येतद्विशिष्यताम्। ततश्चाजन्ताभ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थात् पापच्यत इत्यादावेव दीर्घो भवेन्न तु यंयम्यते जङ्घनीतीत्यादौ। तत्र हि परत्वान्नुकि कृतेऽभ्यासस्याजन्तत्वाभावाद्दीर्घस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति किमनेन 'अकितः' इत्यनेन। न चाभ्यासावयवस्याचो दीर्घ

दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । अटाट्यते ॥ **यङि च । ७ । ४ । ३० ॥** अर्त्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः । बेभिदिता ॥ **नित्यङ्कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ॥** गत्यर्थात् कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ॥ **लुपसदचरजपभजदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् । ३ । १ ।२४॥** एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते ॥ **चरफलोश्च । ७ । ४ ।८७ ॥** अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः ॥ नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते ॥ स च पदान्तवद्वाच्यः॥*॥ पदान्तस्येति यथा स्यात् । **उत्परस्यातः । ७ ।४।८८॥** चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति दीर्घः । चञ्चूर्यते । चंचूर्यते । पम्फुल्यते।पंफुल्यते॥**जपजभदहदशभञ्जपशां च।७।४।८६॥** एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितञ्जपति । जञ्जप्यते । इत्यादि ॥ **ग्रो यङि । ८ । २ । २० ॥** गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितङ्गिलति । जेगिल्यते । घुमास्थेतीत्त्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेषीयते । विभाषा श्वेः । शोशूयते । शेश्वीयते । यङि च । सास्मर्य्यते । रीङ् ऋतः । चेक्रीयते । सुट् । सञ्चेस्क्रीयते ॥

इति वैयधिकरण्यान्वये स्वीकृतेऽकिद्ग्रहणं प्रयोजनवदिति वाच्यम् । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । येन नाप्राप्तिन्यायेन नुको दीर्घापवादत्वस्वीकाराच्च । तस्मात् 'अकितः' इति व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । डोढौक्यते इत्यत्राभ्यासह्रस्वं बाधित्वा परत्वात् 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे कृते डोढौक्यत इति स्यात् । तस्माद् 'अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन् बाधका न बाधन्ते' इति ज्ञापनाय 'अकितः' इति ग्रहणं कर्तव्यमिति । तथा चोक्तज्ञापकनिर्वाहाय 'दीर्घोऽकितः' इत्यत्राभ्यासस्याच इति वैयधिकरण्यपक्षस्याश्रयणात् यंयम्यत इत्यादौ दीर्घात् प्रागेव नुकि कृतेऽपि दीर्घः स्यात् तद्वारणार्थमकित इत्यावश्यकमिति दिक् ॥ **अटाट्यत इति** । इह ट्यशब्दस्य द्वित्वम् ॥ **यङि च** ॥ इह 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' इत्येतत्सर्वमप्यनुवर्तते ॥ **यकारपररेफस्येति** ॥ यदि भाष्योदाहरणं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं स्यात्, तदाऽर्यमाख्यत् आर्यर्यदित्यादि सिध्यति ॥ **नित्यं कौटिल्ये** ॥ नित्यंशब्दो अवधारणार्थक इत्याह—**कौटिल्ये एवेति**। तक्रकौण्डिन्यन्यायेनैवेष्टे सिद्धे नित्यग्रहणं तस्य न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'गतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तेनाबाधनात् पूजार्थेभ्यो भूते क्तः सिध्यति । ततश्च 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी न प्रवर्तत इति 'पूजितो यः सुरासुरैः' इति तृतीया साधुरेव ॥ **इत्यादीति** । जंजभ्यते । दंदश्यते । दंदह्यते । बंभज्यते । पसधातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' इत्यत्र माधवः ॥ यंयस्यते । काशिकायां तु तालव्यान्तः क्वचिद् दृश्यते । एवं जञ्जपीति । जञ्जभीति । दन्दहीतीत्यादि यङ्लुकि उदाहर्तव्यम् ॥ **ग्रो यङि** ॥ 'कृपो रो लः' इत्यतो रो ल इति वर्तते तदाह—**रेफस्य लत्वमिति** ॥ **चेक्रीयते इति**। परत्वाद्रीङि कृते द्विर्वचनम् । **सञ्चेस्क्रीयते इति** । रीङि द्वित्वे च सुट् । न च संकृ इत्यस्यामवस्थायां द्वित्वात्परत्वात्सुटि कृते संयोगादित्वेन रीङ्प्रवृत्तेः प्राक् गुणः स्यादिति वाच्यम् । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इत्यस्यारम्भे अडभ्यासयोः कृतयोरेव सुट् न तु ततः प्रागिति सिद्धान्तात् ॥ एतेन सुटो बहिरङ्गत्वान्न संयोगादित्वेन गुण इति केषांचित् समाधानं परास्तम् ॥ अभ्यासात् परस्य सुटि कृते साभ्यासस्याङ्गस्य संयोगादित्वमृदन्तत्वं च नास्तीति गुणप्राप्तेरभावात् ॥ नतु 'अडभ्यासव्यवायेऽपि, सुट् कात् पूर्वः' इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते'

सिचो यङि । ८ । ३ । ११२ ॥ सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । सेसिच्यते ॥ **न कवतेर्यङि । ७ । ४ । ६३ ॥** कवतेरभ्यासस्य चुत्वन्न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते ॥ **नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । ७ । ४ । ८४ ॥** एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यत इत्यादि ॥ **नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ । ४ । ८५ ॥** अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुकाऽनुस्वारो लक्ष्यत इत्युक्तम् । यँय्यम्यते । यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद् भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । बाभाम्यते । ये विभाषा । जाजायते । जञ्जन्यते ॥ हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः ॥ * ॥ जेघ्नीयते । हिंसायाङ्किम् । जङ्घन्यते ॥ **रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ । ९० ॥** ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । क्षुभ्नादित्वान्न णः । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लृप्यते । रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ॥ **स्वपिस्यमिव्येञां यङि । ६ । १ । १९ ॥** सम्प्रसारणं स्याद् यङि । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥ **न वशः । ६ । १ ।२० ॥** वावश्यते । **चायः की । ६ । १ । २१ ॥** चेकीयते ॥

इति पक्षं स्वीकृत्य भाष्यकृता संचस्करतुरित्यादावन्तरङ्गत्वात् सुटि ससुट्कस्यैव द्वित्वाभ्युपगमात् संचेस्क्रियते इति न सिध्येत् । तत्र हि सुटि कृते रीङं बाधित्वा परत्वाद् 'यङि च' इति गुणे सञ्चास्कर्यत इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गात् ॥ यदि तु इष्टानुरोधेन 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण' इति मताश्रयणेन रीङादेशं द्वित्वं च कृत्वा पश्चात्सुटि इष्टं रूपं सिध्यति । तर्हि 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति वचनं स्वीकर्तव्यमेव स्यादिति चेद् ॥ अत्राहुः । 'अडभ्यास–' इत्यादिवार्तिकं विनापि संचस्करतुरित्यादिरूपसिद्धये भाष्यकृता 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इति पक्ष आश्रितः । संचेस्क्रियते इत्यादि सिद्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति ॥ **सिचो यङि** ॥ अभ्याससकारस्य 'उपसर्गात्सुनोति–' इति ततः परस्य तु 'स्थादिष्वभ्यासेन च' इति षत्वे प्राप्ते निषेधोऽयम् ॥ यङि किम् । अभिषिषिक्षति ॥ **न कवतेर्यङि** ॥ इह कोरित्येव वाच्ये कवतेरिति शपा निर्देशात् 'कुङ् शब्दे' इति भ्वादिरेव गृह्यते, न तु 'कु शब्दे' इति अदादिः 'कुङ् शब्दे' इति तुदादिश्चेत्याशयेनाह-कौतिकुवत्योस्त्विति ॥ ननु कोरित्युक्तेऽपि कूङः प्रसङ्गो नास्ति दीर्घान्तत्वाल्लुग्विकरणपरिभाषया च कौतेरपि प्रसङ्गो नास्तीति चेद् ॥ अत्राहुः । कोरित्युक्ते तु निरनुबन्धपरिभाषाया अपि जागरूकत्वादुभयोर्ग्रहणं स्यादिति कौतिव्यावृत्त्यर्थं शपा निर्देशः कर्तव्यः । कृते च तस्मिन् कुवतिमपि व्यावर्तयतीत्यत्र तात्पर्यमिति ॥ कुङ इत्येवात्र सुवचम् ॥ **इत्यादीति** । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । चनीकस्यते पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्कद्यते । एवं वनीवञ्चीति । सनीस्रंसीति । दनीध्वंसीतीत्यादि यङ्लुक्युदाहर्तव्यम् ॥ **घ्नीभाव इति** ॥ ह्नीभावे कृतेऽपि 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वेन जेघ्नीयत इति सिध्यति । तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नी इत्युक्तमिति मनोरमा ॥ अन्ये तु सेर्हिर्मेर्निरिति इकारोच्चारणसामर्थ्याद्यथा एरुरित्युत्वं न भवति, तथा ह्नीभावे हि कृते 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वं न स्यादित्याशयेन घ्नीभावः कृत इत्याहुः ॥ अत्र च दिग्यादेशेनेव घ्नीभावेन द्वित्वं न बाध्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु यङन्तावयवस्य द्वितीयाजवधिकस्य द्वित्वं घ्नीभावस्तु प्रकृतिमात्रस्येति विषयभेदाद्द्वित्वं निर्बाधमेव ॥ **रीगृदुपधस्य च** ॥ ऋदिति किम् । चेकीर्त्यते । णिजभावपक्षे एकाच्त्वाद्यङ् ॥ **स्वपिस्यमि** ॥ यङि किम् । स्वमक् । सेसिप्यते इति । 'स्यमु शब्दे' दन्त्याजन्तसादित्वाभावेनाषोपदेशत्वान्न षः॥ वेवीयते इति । 'हलः' इति च 'अकृत्सार्व–' इति वा दीर्घः ॥ **चायः की** ॥ यङि परे चायः की स्यात्॥दीर्घो-

ई घ्राध्मोः । ७ । ४ । ३१ ॥ जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥ **अयङ् यि क्ङिति । ७ । ४ । २२ ॥** शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते ॥ * ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥ * ॥

॥ अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥ यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः । शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम् । अनुदात्तङित इति तु न, ङित्त्वस्य प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्राऽत्वसन्तस्येति दीर्घो न । येऽपि स्पर्द्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न । अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च श्तिपा शपेति निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न । गणेन निर्देशात् । किन्तु शबेव । चर्करीतञ्चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् **॥ यङो वा ।७।३।९४॥**

च्चारणं यङ्लुगर्थम् । अत एव 'न लुमता' इति निषेधोऽपि न प्रवर्त्तते इति यङ्लुक्यपि चायः की स्यादेव । चेकीतः ॥ **ई घ्राध्मोः ॥** दीर्घोच्चारणं प्राग्वत्॥जेघ्रीतः । 'अस्य च्वौ' इत्याद्यर्थं दीर्घग्रहणमिति तु सुवचम् ॥ **शाशय्यते इति** ॥ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङादेशे कृते द्वित्वम् ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽचि च॥यङा साहचर्यादचीति प्रत्ययो गृह्यते न तु प्रत्याहारः।'ण्यक्षत्रियार्ष-'इत्यतोऽत्र लुगनुवर्त्तते। तदाह । **अच्प्रत्यये लुक् स्यादिति** । चकारेण 'बहुलं छन्दसि' इत्यतो बहुलमित्यनुकृष्यत इत्याह । **बहुलं लुक् स्यादिति** । केचित्तु 'छन्दसि' इत्यनुकर्षन्ति । तेषामपि क्वचिद्भाषायां यङ्लुग् भवत्येव । 'भूसुवोः' इति गुणनिषेधे सिद्धे 'बोभूतु' इति छन्दसि निपातनाज्ज्ञापकात् । एतच्च मूले एव स्फुटीभविष्यति ॥ **अनैमित्तिकोऽयमिति** । अच्प्रत्यये विधीयमानो यङ्लुक् तु तन्निमित्त एव । तेन लोलुवः पोपुव इत्यादौ 'न धातुलोपे' इति निषेधः सिध्यति ॥ **यङन्तत्वादिति** । 'सन्यङोः' इति षष्ठी, न तु सप्तमी । अन्यथा यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेर्द्वित्वं न स्यादिति भावः । न चाङ्गाधिकारविहितकार्यस्यैव 'न लुमता' इति निषेधाद् द्वित्वमत्र स्यादेवेति सप्तमीपक्षोऽपि निर्दुष्ट इति वाच्यम् । 'न लुमता' इत्यत्राङ्गाधिकारो न गृह्यते, किं तु 'आङ्गमनाङ्गं वा प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधीयमानं सर्वम्' इति सिद्धान्तात् । अन्यथा राजपुरुष इत्यादौ नलोपो न स्यात् । त्वदुक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ भत्वेन पदत्वबाधात् । यद्यपि 'एकाचः' इति विधीयमानद्वित्वं 'श्तिपा शपा' इत्यादिना निषिध्यते । तथापि तत्स्यादेव।'गुणो यङ्लुकोः' 'रुग्रिकौ च लुकि' इत्याद्यभ्यासकार्यविधिभिर्द्वित्वानिषेधस्य ज्ञापनात्॥ **प्रत्ययेति** । प्रत्यये ङित्त्वं दृश्यते 'ऋतेरीयङ्' इत्यादिषु, अप्रत्ययेऽपि दृश्यते चित्रङ्गादिषु । एवं च यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङाश्रितङित्त्वप्रयुक्तकार्यमात्मनेपदमत्र न शङ्क्यमिति भावः ॥ 'ङितः' इत्यनुबन्धनिर्देशादिति परिहारस्त्वत्र नोक्तः । शीङादीनामिव भूइत्यादिधातूनामनुबन्धेनानिर्दिष्टत्वाद् यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन समुदायाननुबन्धत्वात् यङन्तोऽपि धातुरनुबन्धेनानिर्दिष्ट इति बोध्यम् ॥ **सुदृषदिति** । शोभना दृषदोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ दृषच्छब्दो असन्तः ॥ **दीर्घो नेति** । असिति प्रत्ययोऽप्रत्ययश्चास्तीति प्रत्ययस्यासाधारणरूपानाश्रयणात् प्रत्ययलक्षणेनासन्तत्वाभावादिति भावः॥**तेभ्योऽपीति** । ये त्वनुदात्तेतः प्रत्ययलक्षणं विनैव ङितश्च तेभ्योपीत्यर्थः । **अदादौ पाठादिति** । तथा च 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इत्यनेन यङ्लुगन्तात्परस्य शपो लुगित्यर्थः॥**यङो वा**॥'नाभ्यस्तस्याचि' इति सूत्रात्पिति सार्वधातुक इति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति चानुवर्त्तते, 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईट् च ।

यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईड्वा स्यात् । भूसुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायान्न । बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुग् भाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुक्यप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् । प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात् । बोभवीति । बोभोति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवाञ्चकार । बोभविता । अबोभवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । गातिस्थेति सिचो लुक् । यङो वेतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस् । नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवुः । अबोभविष्यदित्यादि । पास्पर्द्धीति । पास्पर्द्धि । पास्पर्द्धः । पास्पर्द्धति । पास्पर्त्सि । हुझल्भ्यो हेर्धिः । पास्पर्द्धि । लङ् । अपास्पर्द । अपास्पर्द् । सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे । रो रि । अपास्पाः । जागाद्धि । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि । रुत्वपक्षे ।

तदेतदाह॥यङन्तादित्यादि । यङो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनात्र यङन्तत्वम्॥एतेन यङन्ताद्धलादिपित्सार्वधातुकं न संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्तं लक्ष्यत इति व्याख्यानं परास्तम् । उक्तरीत्या यङन्तत्वानपायात् । किं च यङन्ताद्धलादिपिन्न संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्ते लक्षितेऽपि ' सन्यङोः ' इति द्वित्वस्य यङन्ते चरितार्थतया यङ्लुगन्तलक्षणायां बीजाभावाद्यङ्लुकि द्वित्वाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥ छन्दसि निपातनादिति ॥ गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमिदं छन्दस्येव गुणनिषेधो नान्यत्रेति नियमार्थमित्यर्थः । बोभूत्विति समुदायस्यातिरिक्तत्वाद् ' भूसुवोः ' इति गुणनिषेधो न प्राप्नोतीति निपातनमिदं न नियमार्थमित्याशङ्कायामाह–न चेति ॥ द्विःप्रयोग इति । तथा च ' प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ' इत्येतन्न्यायसिद्धं नापूर्वं वचनमिति भावः । बोभुवतीति । ' अदभ्यस्तात् ' इत्यत् ॥ अबोभूवीदिति ॥ केचिदिह ' भुवो वुक्' इति सूत्रे ' ओः सुपि ' इत्यतो ओरित्यनुवर्तते । तथा च ' उवर्णान्तस्य भुवो वुक्' इत्यर्थाद् गुणे कृते वुकः प्राप्तिर्नास्तीत्यनित्यो वुक् । स च पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां बाध्यते । तेन ' अबोभवीत् ' इति रूपमाहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । ' भुवो वुको नित्यत्वात् ' इति भाष्यग्रन्थविरोधात् । तस्माद्वुको नित्यत्वमाश्रित्य ' इन्धिभवतिभ्यां च ' इति सूत्रं प्रत्याख्यातवतो भाष्यकृतः ओरित्यनुवर्तनमसंमतमेव ॥ ' आतः ' इति नियमाज्जुसभावमाशङ्क्याह–अभ्यस्ताश्रय इति ॥ अयं भावः । 'सिजभ्यस्त–' इति सूत्रेण सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमो न त्वभ्यस्ताश्रयस्य जुस इति ॥ ' जुसि च ' इति गुणमाशङ्क्याह । नित्यत्वाद्वुगिति ॥ अबोभूवुरिति । न चात्र परत्वात् ' अदभ्यस्तात् ' इति अदादेशः स्यादिति वाच्यम् । अभ्यस्ताश्रयजुसोऽदादेशापवादत्वात् ॥ पास्पर्धीतीति । 'स्पर्ध संघर्षे ' । ' दीर्घोऽकितः ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ' यङो वा ' इति ईड्विकल्पः । ईडभावपक्षे ' झषस्तथोः– ' इति धत्वं ' झरो झरि सवर्णे ' इति वा धलोपः ॥ लिटि–पास्पर्धाञ्चकार ॥ लुटि पास्पर्धिता । लृटि पास्पर्धिष्यति । लोटि–पास्पर्धीतु–पास्पर्द्धु–पास्पर्धात् । पास्पर्धाम् । पास्पर्धन्तु ॥ पास्पर्धीति । हेर्धित्वे वा धलोपः ॥ लङि–इडागमपक्षे अपास्पर्धीत् ॥ रुत्वपक्षे इति । पक्षान्तरे तु अपास्पर्त् । अपास्पर्द् ॥ लिङि पास्पर्ध्यात् । पास्पर्ध्याताम् । पास्पर्ध्यास्ताम् ॥ लुङि । ' अस्तिसिचोऽपृक्ते ' इति नित्यमीट् । 'इट ईटि ' इति सलोपः । अपास्पर्धीत् । अपास्पर्धिष्टाम् । अपास्पर्धिषुः ॥ लृङि । अपास्पर्धिष्यत् ॥ जागाद्धीति । ' गाधृ प्रतिष्ठादौ ' ईट्पक्षे तु जागाधीति ॥ जाघात्सीति । ' एकाचः ' इति भष्भावः । धस्य चर्त्वम् ॥ लोटि । जागाधीतु । जागाद्धु । जागाद्धाम् । जागाधतु । लङि अजागाधीत् । अजाघात् । अजागाद्धाम् । अजागाधुः ॥

अजाघाः । नाथृ । नानात्ति । नानात्तः । दध । दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि । अदाधत् । अदादद्धाम् । अदादधुः । अदाधः । अदाधत् । लुङि । अदादाधीत् । अदादधीत् । चोस्कुन्दीति । चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति । मोमोत्ति । मोमोदाञ्चकार । मोमोदिता । अमोमुदीत् । अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः । अमोमोः । अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । चोकूर्ति । चोकूर्दीति । लङ् तिप् । अचोकूर्त् । अचोकूर्दीत् । सिप्पक्षे । अचोकूः । अचोखूः । अजोगूः । वनीवञ्चीति । वनीवङ्क्ति । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति । जङ्गन्ति । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्ग्मति । म्वोश्च । जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाज्ग्रहणेनोक्तत्वान्नेणूनिषेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि । मो नो धातोः । अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ् । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । अभ्यासाच्चेति कुत्वम् । यद्यपि हो हन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । श्तिपा शपेति निषेधस्त्वनित्यः । गुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । जङ्घनीति । जङ्घन्ति । जङ्घतः । जङ्घ्नन्ति । जङ्घनिता । श्तिपा निर्देशाज्जादेशो न । जङ्घहि । अजङ्घनीत् । अजङ्घन् । जङ्घन्यात् । आशिषि तु । वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वन्तु न भवति । स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येतिनिषेधात् । तद्धि समानाधिकरणन्धातोर्विशेषणं बहुव्रीहिबलात् । आङ्पूर्वात्तु आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । आजङ्घते इत्यादि । उत्परस्येति तपरत्वान्न गुणः । हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेव । तस्या सिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चञ्चुरीति । चञ्चूर्ति । चञ्चूर्त्तः । चञ्चुरति ।

लुङि अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् ॥ नाथृ नाधृ याच्आदौ ॥ नानात्तीति । ईट्पक्षे—नानाथीति ॥ दध । धारणे । ईट्पक्षे दादधीति । लुङि 'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः ॥ चोस्कुन्तीति । 'स्कुदि आप्रवणे' । 'इदितः' इति नुम् । ईडभावे 'झरो झरि सवर्णे' इति वा लोपः । लङि । ईट्पक्षे अचोस्कुन्दीत् । लुङि तु 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कुन्दिष्टाम् ॥ मोमुदीतीति । 'मुद हर्षे' । 'नाभ्यस्तस्याचि' इति लघूपधगुणनिषेधः ॥ मोमोदितेति । न चात्र 'न धातुलोपे' इति गुणनिषेधः शङ्क्यः । बहुलग्रहणेन प्राप्तस्य यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् ॥ लुङि गुण इति । सिज्निमित्तकोऽयं गुणस्तेन 'नाभ्यस्तस्याचि' इति निषेधो न शङ्कनीय इति भावः ॥ चोकूर्त्तीति । 'कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायाम्' । लङि तिपि । ईट्पक्षे अचोकूर्दीत् । अजोगूर्दीत् ॥ पक्षे अचोकूरिति । 'दश्च' इति रुत्वपक्षे इत्यर्थः ॥ वनीवञ्चीतीति । 'वञ्चु गतौ' । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङ् । 'नीग्वञ्चु—' इत्यभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुका लुप्तत्वात् न तदाश्रितो नलोपः ॥ वनीवक्त इति । तसो ङित्त्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्' इति नलोपः । लोटि वनीवञ्चीतु । वनीवङ्क्तु । वनीवक्तात् । वनीवक्ताम् । वनीवचतु । वनीवग्धि । वनीवञ्चानि ॥ जङ्गमीतीति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् ॥ जंग्मतीति । 'गमहन—' इत्युपधालोपः ॥ अजङ्गन्निति । ईट्पक्षे त्वजङ्गमीत् । अजङ्गताम् । अजङ्ग्मुः । अजङ्गमीः । अजङ्गन् । अजङ्गतम् । अजङ्गत । अजङ्गमम् । अजगन्व । अजङ्गन्म ॥ सामान्यापेक्षेति । अयं भावः—'एकाचो द्वे' इत्यत्रैकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि द्विर्वचनं न कुत्रापि प्राप्नोति । तथा च 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य विधीयमानो गुणो द्विर्वचनं विना निवेशमलभमानः सन् 'श्तिपा शपा—' इति सर्वेषामपि निषेधानां क्वचिद्यङ्लुक्यप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति । तथा च प्रयुज्यते-'राजा वृत्रं जङ्घनत्' इत्यादि ॥ द्वित्वं तु न भवतीति । वध्यात् अवधीदित्यत्र कृतद्विर्वचनस्य 'हनो वध लिङि' 'लुङि च' इति वधादेशात्पुनर्द्वित्वं न भवतीत्यर्थः ॥ तत्र हेतुमाह स्थानिवत्त्वेनेति ॥ आङ्पूर्वादिति । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः ॥ चञ्चूर्तीति । चरति-

अचश्नुरीत्। अचञ्नुः।चङ्खनीति।चङ्खन्ति। जनसनेत्यात्त्वम्।चङ्खातः।गमहनेत्युपधालोपः। चङ्खनति। चङ्खाहि। चङ्खनानि। अचङ्खनीत्।अचङ्खन्। अचङ्खाताम्।अचङ्खनुः। ये विभाषा।चङ्खायात्।चङ्खन्यात्।अचङ्खनीत्।अचङ्खानीत्।उतो वृद्धिरित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न। योयोति। योयवीति।अयोयवीत्। अयोयोत्।योयुयात्।आशिषि दीर्घः।योयूयात्। अयोयावीत्।नोनवीति।नोनोति।जाहेति।जाहाति।ई हल्यघोः। जाहीतः। इह जहातेश्च, आ च हौ, लोपो यि, घुमास्था, एर्लिङीत्येते पञ्चापि न भवन्ति, श्तिपा निर्देशात्। जाहति। जाहासि। जाहेषि। जाहीथः। जाहीथ। जाहीहि। अजाहेत्। अजाहात्। अजाहीताम्। अजाहुः। जाहीयात्। आशिषि। जाहायात्। अजाहासीत्। अजाहासिष्टाम्। अजाहासिष्यत्। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् स्वपिस्यमीत्युत्त्वं न। रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वादिण् न। सास्वपीति। सास्वप्ति। सास्वप्तः। सास्वपति।असास्वपीप्। असास्वप्। सास्वप्यात्। आशिषि तु। वचिस्वपीत्युत्त्वम्। सासुप्यात्। असास्वापीत्। असास्वपीत्॥ **रुग्रिकौ च लुकि ।७।४।९१॥** ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि॥ **ऋतश्च। ७।४।९२॥**ऋदन्तधातोरपि तथा। वर्वृतीति। वरिवृतीति वरीवृतीति।वर्वर्त्ति।वरिवर्त्ति।

गतौ भक्षणे च। 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुक्। 'उत्परस्यातः' इत्युत्त्वम्। 'हलि च' इति दीर्घः। अचञ्नूरित्यत्र तु पदान्तविषयत्वाद् 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः॥ **चङ्खनीतीति**। 'खनो अवदारणे'। **चङ्खात इति**। यत्तु केचित् 'धातुग्रहणेन कृतं कार्यं यङ्लुकि वा' इति 'जनसन–' इत्यात्त्वाभावे 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घोऽपि न भवति क्विप्साहचर्याद्धि झलादिः कृदेव तत्र गृह्यते, न तु तिङिति अभ्युपेत्य चङ्खन्त इति रूपमाहुः॥ तदयुक्तम्। धातुग्रहणेन कृतस्य यङ्लुक्यप्रवृत्तौ मानाभावात्। सत्यपि प्रमाणे आत्त्वं वेति विकल्पोक्त्या चङ्खात इति रूपं केन वार्यताम्॥ यच्चोक्तम् 'अनुनासिकस्य' इति सूत्रे क्विप्साहचर्याज् झलादिरपि कृदेव गृह्यत इति॥ तदप्ययुक्तमेव। यदि हि कृदेव क्विप्स्यात्, तदा साहचर्योक्तिः संगच्छेत किं तु कृद्भिन्नोऽपि अस्त्येवाचारक्विप्। अत एव राजानति चर्माणति इत्यादौ माधवादिभिः क्विनिमित्तो दीर्घ उक्तः॥ **चङ्खाहीति**। हेरपित्त्वेन ङित्त्वात् 'जनसन–' इत्यात्त्वम्॥ **चङ्खानीदिति**। 'अतो हलादेः-'इति वा वृद्धिः॥ **जाहेतीत्यादि**। हाङ्हाकोस्तुल्यानि रूपाणि। ङित्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्लुक्यप्रवृत्तेः। 'भृञामित्' इति हाङ् इत्यस्य श्लुनिमित्ताभ्यासस्यैव विहितत्वाच्च। न च 'अकितः' इति निषेधेन हाकोऽभ्यासस्य दीर्घो दुर्लभ इति कथमुभयोस्तुल्यरूपतेति शङ्क्यम्। 'अकितः' इत्यत्र हि न विद्यते किद्यस्याभ्यासस्येति बहुव्रीहिराश्रीयते तेन 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' इत्यभ्युपगमाद्धातोः कित्त्वे अभ्यासस्य कित्त्वेऽपि वनीवञ्चीतीत्यादाविव ।कित्त्वाभावान्न दोषः। किं च द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेपि द्वित्वे सति समुदाय एवार्थवानिति हि सर्वसंमतम्। तथा कित्त्वमपि समुदायस्यैवास्तु न तु प्रत्ययावयवमिति नास्त्येव दीर्घे प्रतिबन्धः॥ **जाहीयादिति**। 'ई हल्यघोः' इतीत्त्वम्॥ **लुका लुप्त इति**। सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलीयस्त्वात् 'अकृतव्यूह–' परिभाषया च लुकः पूर्वं न शङ्क्यमेवेति भावः॥ **उत्त्वं नेति**। फलितार्थकथनमिदम्, 'स्वपिस्यमि–' इत्यादिना विधीयमानं यत्संप्रसारणं तन्नेत्यर्थः॥ **असास्वापीदिति**। 'अतो हलादेः' इति विकल्पेन वृद्धिः॥ **रुग्रिकौ च**॥ चकारेण 'रीगृदुपधस्य–' इत्यतो रीगनुकृष्यते, रुक उकार उच्चारणार्थः॥ **ऋतश्च**। ऋताऽनुवर्तमानमङ्गं विशेष्यते। ऋदन्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्येत्यर्थः। 'ऋदन्ताद्धातोः' इति पाठस्तु फलितार्थकथनपरतया नेयः। लोटि। वर्वृतीतु ३।

वरीवर्त्ति। वर्वृतः ३। वर्वृतति ३। वर्वर्त्तामास ३। वर्वर्त्तिता ३। गणनिर्दिष्टत्वान्न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति न। वर्वर्त्तिष्यति ३। अवर्वृतीत् ३। अवर्वर्त् ३। सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे रो रि। अवर्वाः३। गणनिर्दिष्टत्वादङ् न। अवर्वर्तीत् ३। चर्करीति३। चर्कर्त्ति। चारिकर्त्ति। चरीकर्त्ति। चर्कृतः ३। चर्कृति ३। चर्कराञ्चकार ३। चर्करिता ३। अचर्करीत् ३। अचर्कः ३। चर्कृयात् ३। आशिषि रिङ्। चर्क्रियात् ३। अचर्कारीत् ३। ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह। कॄ विक्षेपे। चाकर्त्ति। तातर्त्ति। तातीर्त्तः। तातिरति। तातीर्हि।तातराणि।अतातरीत्। अतातः। अतातीर्ताम्।अतातरुः। अतातारीत्। अतातारिष्टामित्यादि। अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वं रपरत्वम्। हलादिः शेषः। रुक्। रिग्रीकोस्तु अभ्यासस्यासवर्णे इति इयङ्। अरर्त्ति। अरियर्ति। अररीति। अरियरीति। अर्ऋतः। अरियृतः। झि अत्। यण्। रुको रोरीति लोपः। न च तस्मिन् कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम्। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। आरति। अरियृति। लिङि शितपा निर्देशाद्गुणोऽर्त्तीति गुणो न। रिङ्। रलोपः। दीर्घः। आरियात्। अरिरियात्। अरीरियात्। गृहू ग्रहणे। जर्गृहीति ३। जर्गर्ढि ३।

वर्वर्तु ३। वर्वृतात् ३। वर्वृताम् ३। वर्वृततु ३। वर्वृद्धि ३॥ अर्ङ्गेति। 'पुषादिद्युतादि–' इत्यनेन॥ चर्करीतीति॥ 'डुकृञ् करणे'॥ चर्कृयादिति। सार्वधातुकत्वात् 'अकृत्सार्व–' इति न दीर्घः॥ लुङि। 'सिचि वृद्धिः–' इति वृद्धिः। अचर्कारीत् ३। अचर्कारिष्टाम् ३। अचर्कारिषुः ३। अचर्कारीः ३। चाकर्तीति। ईट्पक्षे चाकरीति। लोटि। चाकरीतु। चाकर्त्तु। चाकीर्तात्। चाकीर्ताम्। चाकिरतु। चाकीर्हि॥ लङि अचाकरीत्। अचाकः।अचाकीर्ताम्। अचाकरुः। लिङि। चाकीर्यात्। आशिषि तु चाकर्यास्ताम्। लुङि। अचाकारीत्। अचाकरिष्टाम्। एवं तातरीतीत्यादि॥अर्तेरिति। भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणम्॥ उरदत्त्वमिति। केचित्तु 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणमाहुः। फले तु न विशेषः॥ रिग्रीकोस्त्विति। एवं च अरियर्तीति रूपमुभयोस्तुल्यमिति भावः॥ आरतीति। 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः। 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घस्तु न भवति कित्त्वात्॥ अरियृतीति। परत्वात्पूर्वमियङ् ततो यण्। रिग्रीकोस्तुल्यमिदम्, मध्यमोत्तमयोस्तु अरर्षि। अरियर्षि। अररीषि। अरियरीषि। अर्ऋथः। अरियृथः। अरर्मि। अरियर्मि। अररीमि। अरियरीमि। अर्ऋवः। अरियृवः॥ लिटि अरराञ्चकार। रिग्रीकोस्तु। अरियराञ्चकार॥ लुटि। अररिता। रिग्रीकोस्तु अरियरिता। अरिरिष्यति ४। अरियरिष्यति। अरर्तु। अरियर्तु। अर्ऋतात्। अरियृतात्। अर्ऋताम्। अरियृताम्। अरियृतु। अर्ऋहि। अरियृहि। अरराणि। अरियराणि। अरराव। अरियराव। लङि। आरः। आरियः। आररीत्। आरियरीत्। आर्ऋताम्। आरियृताम्। आररुः। आरियरुः। आरियः। आररीः। आरियरीः। आर्ऋतम्। आरियृतम्। आर्ऋत। आरियृत। आररम्। आरियरम्। आर्ऋव। आरियृव। विधिलिङि अर्ऋयात्। अरियृयात्। अर्ऋयाताम्। अरियृयाताम्। अर्ऋयुः॥ लिङीति। आशीर्लिङीत्यर्थः। अरिरियादिति। रिग्रीकोः अरियृ इति स्थिते लिङि रिङ्। बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वाद्यलोपो न भवति 'अचः परस्मिन्–' इति स्थानिवत्त्वाच्च। न च 'न पदान्त–' इति निषेधः शङ्क्यः। स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात्। न च 'अकृतव्यूह' परिभाषया इयङ् नेति शङ्क्यम्। रिङः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावाद् उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। अत एव अरियृतीत्यपि सिद्धम्। तत्रापि यणः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात् तत्परिभाषाप्रवृत्तेरियङो निर्बाधत्वात्॥ क्वचित्तु मूलपुस्तकेषु परत्वाच्च पूर्वं रिङि कृते इयङोऽप्रवृत्तिरित्याशयेन आरिरियात् आरीरियादिति पठ्यते॥ तदापाततः। अरियृतीति रूपासिद्ध्या पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्विरोधापत्तेः॥ लुङि। आरारीत्। आरियारीत्॥ लङि आररिष्यत्। आरियरिष्यत्॥ जर्गृहीतीति।

जर्गृढः३। जर्गृहति ३ । अजर्घर्ट् ३ । गृह्णातेस्तु । जाग्रहीति । जाग्राढि । तसादौ ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः । जागृढः । जागृहति । जाग्रहीषि । जाग्रक्षि । लुटि । जाग्रहिता । ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्तु न तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गृधीति ३ । जर्गर्द्धि । ३ । जर्गृद्धः ३ । जर्गृधति ३ । जर्गृधीषि ३ । जर्घर्त्सि ३ । अजर्गृधीत् ३ । इडभावे गुणः । हल्ङ्यादिलोपः । भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । अजर्घर्त् । ३ अजर्गृद्धाम् ३ सिपि

'नाभ्यस्तस्याचि–' इति गुणनिषेधः । मध्यमोत्तमयोस्तु जर्गृहीषि ३ जर्घर्क्षि ३ । जर्गृढः ३ । जर्गृहीमि३। जर्गर्ह्मि ३ । जर्गृह्वः ३ । जर्गृह्मः ३ । जर्गृहाञ्चकार । जर्गर्हिता । जरीगर्हिता । इहानुबन्धनिर्देशादूदिल्लक्षण इड्विकल्पो न । जर्गृहीतु । जर्गर्ढु । जर्गृढात् । जर्गृहतु ३ । जर्गृढि ३ । मिपि । जर्गृहाणि ३ । लङि । अजर्गृहीत् ३। ईडभावे 'एकाचः' इति भष्भावः । अजर्घर्ट् ३ ॥ यद्यपि इह 'यत्रैकाज्ग्रहणं च–' इति निषेधाद्भष्भावो दुर्लभः । तथापि 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यनेन 'श्तिपा शपा' इत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनाद्भष्भावोऽत्र प्रवर्त्तते इत्याहुः ॥ अजर्गृढाम् । अजर्गृहुः ३ । अजर्गृहीः । अजर्घर्ट् ३ । अजर्गृह्म् ३। अजर्गृह्व ३ । अजर्गृहम्३।अजर्गृह्म३। जर्गृह्यात्३। अजर्गर्हीत् । अजर्गर्हिष्टाम्३। अजर्गर्हिष्यत् ३। जाग्रहीतीति । 'ग्रह उपादाने' यङो लुका लुप्तत्वात्तन्निमित्तं 'ग्रहिज्या–' इति सम्प्रसारणमिह नेति भावः ॥ जागृढ इति । 'उरत्' । 'दीर्घोऽकितः' ॥ तत्रैकाच इति ॥ 'ग्रहोऽलिटि–' इत्यत्र 'एकाचः' अनुवर्त्तत इति 'एकाचो द्वे' इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥ माधवस्त्विति । अयं भावः । 'ग्रहोऽलिटि–' इति सूत्रे 'यङ्लोपे चोक्तम्' इति वार्तिकतदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया जरीगृहितेत्यादिषु ग्रहेर्यङन्तात्तृचस्तासेर्वा य इट् तस्य दीर्घाभावे युक्तिद्वयं लभ्यते । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्येके । ग्रहेर्विहितो य इट् तस्य दीर्घ इत्यपरे । तत्राद्यः पक्षो भाष्यवार्तिककाररीत्या । ताभ्यां हि 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यवष्टभ्य दीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । त्रैपादिकदीर्घातिरिक्तदीर्घेऽस्मिन् कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य तन्मते सुवचत्वात् ॥ द्वितीयस्तु सूत्ररीत्या तेन तु सामान्यतो दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषिद्धत्वात् । तन्मते स्थानिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च यङ्लुकि दीर्घप्रवृत्तौ न किंचिद् बाधकं यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् । अज्झलादेशत्वाच्च स्थानिवद्भावायोगात् । 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' इति सिद्धान्ताद्यङ्लुगन्ताद् गृह्णातेर्विहितस्य ग्रहेर्विहितत्वानपायाच्च ॥ तद्भाष्यादिविरुद्धमिति । आदिशब्देन कैयटहरदत्तौ गृह्येते । विरोधश्चात्र मनोरमायामुपपादितः । तथा हि 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति सूत्रे ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह । वृत्तो हि जरीगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः, विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति ॥ यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तम् । तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घ इति लक्ष्यते ॥ एकाज्ग्रहणमनुवर्तयन् हरदत्तोप्यत्रानुकूलः । न ह्यस्मिन्पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्य प्रसक्तिरस्ति । एवं च 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः' इति ग्रहेर्विहितस्य दीर्घ इति च प्रागुक्तसमाधानस्रुपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन यङन्तांशे उपायान्तरपरतया नेयम् । न च ग्रहिति यथाश्रुतरूपाश्रयणे गृहीत इत्यादावपि दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतरूपस्यैव सत्त्वात् । ग्राहितमित्यादौ तु नैवम् । 'एकाचः' इति समाधानं तु णिज्भिन्नविषयकमेव 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपे ग्राहितमित्यादावेकाच्त्वानपायात् ॥ तदित्थम्–

यङ्लुगन्ताण्णिजन्ताच्च यङन्ताच्च ग्रहेरिटः ।
द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा च दीर्घप्राप्तिः समाहिता ॥

अस्यार्थः।यङ्लुगन्ताद्दीर्घे प्राप्ते समाधानद्वयम्।'ग्रहेरङ्गात्' इति व्याख्यानम्, 'एकाचः' इत्यनुवृत्तिश्चेति। णिजन्तात्तु, ग्रहिस्वरूपाभावः, विहितविशेषणम्, स्थानिवद्भावश्चेति समाधानत्रयम् ॥ यङन्तात् समाधान-

दश्चेति पक्षे रुत्वम् । अजर्घाः ३ । अजर्गर्धीत् ३ । अजर्गर्द्धिष्टाम् ३ । पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि । तसादौ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणन्न भवति श्तिपा निर्देशात् । च्छ्वोः शूडिति शः । व्रश्चेति षः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छ्वः । पाप्रश्मः । यकारवकारान्तानां तु ऊठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्तीति च्छ्वोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैयटेन स्पष्टीकृतम् । इदं च्छ्वोरिति यत्रोठ् तद्विषयकम् । ज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोः स्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् । माधवादिसम्मतं च । मव्य बन्धने । अयं यान्त ऊठ्भावी । तेवृ देवृ देवने इत्यादयो वान्ताः । हय गतौ । जाहयीति । जाहति । जाहतः । जाहयति । जाहयीषि । जाहसि । वलि लोपे यञादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । हर्य्य गतिकान्त्योः । जाहर्य्यीति । जाहर्ति । जाहर्तः । जाहर्यति । लोटि । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्युः । मव बन्धने ॥ **ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ६ । ४ । २० ॥** ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र क्ङितीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्त्तते । अवतेर्मन्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति । मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामोतु । मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । तुर्वी हिंसा-

---

चतुष्टयम् । एकाच इत्यनुवृत्तिः, पूर्वोक्तसमाधानत्रयं चेति । **अजर्घारिति** । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । इह अपदान्तस्यापि रेफस्य 'रो रि' इति लोपो भवत्येव । तत्र मण्डूकप्लुत्या 'पदस्य' इत्यनुवर्तनात् ॥ **पाप्रष्टीति** । 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' । 'व्रश्च' इति षः । पाप्रच्छिता । पाप्रच्छिष्यति । पाप्रष्टु । पाप्रष्टात् । पाप्रष्टाम् । पाप्रच्छतु । पाप्रड्ढि । पाप्रच्छानि । अपाप्रट् । अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः । अपाप्रट् । अपाप्रष्टम् । अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छम् । अपाप्रश्म ॥ **भाष्ये ध्वनितमिति** । 'च्छ्वोः शूठ्' इति सूत्रे भाष्ये 'क्विद्ग्रहणमनुवर्तते, न वा' इति विकल्प्य कांश्चिद्दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तम् 'एतावानेव विशेषः । अनुवर्तमाने क्विद्ग्रहणे च्छः षत्वं वक्तव्यम्' इति ॥ अननुवर्तमाने तु छः शत्वे कृते शान्तत्वादेव षो भविष्यतीति प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिसिद्धये व्रश्चादिसूत्रे च्छग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः ॥ एवं हि वदता भाष्यकृता 'ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुक् नास्ति' इत्युक्तप्रायम् ॥ अन्यथा दिवेर्यङ्लुकि ईडभावपक्षे देदेति देदेषि इत्यादौ ऊठो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात् । तत्र क्विद्ग्रहणाननुवृत्तावूठः प्रवृत्त्या देद्योति देद्योषीत्यादिरूपविशेषलाभात् । ततश्च 'एतावानेव' इत्येवकारो विरुध्येत ॥ **स्रिविमव्योस्त्विति** । स्रिवु गतिशोषणयोः । मव बन्धने ॥ **जाहामीति** । ईट्पक्षे जाहयीमि । लोटि । जाहयीतु । जाहतु । जाहतात् । जाहयानि । जाहयाव । जाहयाम । लङि अजाहयीत् । अजाहत् । अजाहताम् । अजाहयुः । अजाहयीः । अजाहः । अजाहतम् । अजाहत । अजाहयम् । अजाहाव । अजाहाम । जाहय्यात् ॥ 'ह्म्यन्तक्षण–' इति वृद्धिनिषेधः । अजाहयीत् । अजाहयिष्टाम् । अजाहयिष्यत् ॥ **ज्वरत्वर** ॥ 'ज्वर रोगे' 'ञित्वरा संभ्रमे' । अत्र वृत्तौ 'झलादौ क्ङिति' इत्युक्तम् तत्र क्ङितीत्येतद्भ्रमकृतमेवेत्याह– **क्ङितीति नानुवर्तत इति** ॥ **अवतेस्तुनीति** । 'ज्वरत्वर–' इत्युपधावकारयोरूठि गुणे च कृते ओतुरिति सिध्यति नान्यथा । तेनात्र क्ङितीति नानुवर्तनीयमिति भावः ॥ **अवतेरिति** । उपधावकारयोरूठि गुणे च कृते मन्प्रत्ययस्य टिलोपे चोमिति सिध्यतीत्यर्थः । ज्वरादेरुदाहरणं क्विपि जूः जुरौ जुरः । झलादौ तु जूर्तिः । जूर्णः । जूर्णवान् । त्वर । तूः तुरौ तुरः । तूर्तिः । तूर्णवान् ॥ स्रिवि । स्रूः । स्रुवौ । स्रुवः । स्रूतिः ॥ अवि । ऊः । उवौ । उवः । ऊतिः ॥ मव । मूः । मुवौ । मुवः । मुतः । मूतिः । मामोषि इत्यादि ।

याम् । तोतूर्वीति ॥ **राल्लोपः । ६ । ४ । २१ ॥** रेफात्परयोश्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । लघूपधगुणः ॥ **न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ॥** धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह निषेधः । तिबादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । हलि चेति दीर्घः ।

ईट्पक्षे मामवीषि । मामवीमि । मामवीतु । अमामवीत् । अमामवीरिति बोध्यम् ॥ **राल्लोपः** ॥ 'च्छ्वोः शूड्--' इत्यतः च्छ्वोरित्यनुवर्त्तते । क्वावुदाहरणम् । तूः । तुरौ । तुरः ॥ धुर्वी । धूः धुरौ धुरः ॥ मुर्छा । मूः । मुरौ । मुरः ॥ **न धातुलोप** ॥ आर्धधातुके धातुलोपो नास्तीति लक्षणया व्याचष्टे—**धात्वंशेति** ॥ यद्यपि 'दुरिणो लोपश्च' इत्यौणादिके रक्प्रत्यये धातुलोपः प्रसिद्धः । तथापि प्रयोजनवानप्रसिद्धः । इणो लुप्तत्वादेव गुणाप्रसङ्गात् । प्रत्ययसंनियोगेन धातुलोपविधानात् । आर्धधातुकस्य निमित्तत्वमपि नास्ति । अत एव दूरमित्यत्र 'ढ्रलोपे' इति दीर्घे कर्तव्ये धातुलोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्ति ॥ इह धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, विशेष्यं चार्द्धधातुकमित्याशयेनाह—**लोपनिमित्ते इति** ॥ **गुणवृद्धी न स्त इति** ॥ यद्यपि 'क्ङिति च' इति सूत्रे लैगवायन इत्यत्र गुणनिषेधो मा भूदिति 'इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः' इति व्याख्यातम् । तथापि इह प्रयोजनाभावात् 'इक्लक्षणे' इति नोक्तम् ॥ धात्विति किम् । लूञ् । लविता । पूञ् । पविता ॥ नन्वत्रानुबन्धलोपनिमित्तमार्धधातुकं न भवतीति व्यङ्गविकलमिदमिति चेद् ॥ अत्राहुः । धातुग्रहणे सति धातोर्लोपो यस्मिन् इति बहुव्रीहिलाभात् 'लोपनिमित्ते' इत्यर्थो लभ्यते । तदभावे तु 'लोपे सत्यार्द्धधातुके' इत्यर्थाल्लवितेत्यादौ दोषः स्यादेवेति ॥ यदा तु 'लोपयतीति लोपः, तस्मिँल्लोपनिमित्ते आर्धधातुके इको गुणवृद्धी न स्तः' इति व्याख्यायते तदा धातुग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । 'उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्वमिति कैयटादिमते तु धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयणं विनापि 'धात्ववयवलोपे सत्यार्धधातुके' इति व्याख्यायां लवितेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥ आर्धधातुके किम् । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । 'रु शब्दे' इत्यस्मात् 'धातोरेकाचः' इति यङि तस्य लुक् । यङन्तस्य धातुत्वे यङो धात्ववयवत्वाल्लुप्तत्वाच्चात्रापि निषेधः स्यात् । तन्मा भूदिति ॥ नन्वत्र यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वादिको लोपनिमित्तपरत्वं नास्तीति व्यङ्गविकलमिति चेद् ॥ अत्राहुः । आर्धधातुकग्रहणे सति अन्यपदार्थलाभाद् बहुव्रीहिर्लभ्यते, तदभावे तु 'अवयवलोपे सति गुणवृद्धी न स्तः' इत्यर्थाद्रोरवीतीत्यत्र दोषः स्यादेवेति ॥ केचित्तु धातु लोपयतीति धातुलोपः 'ढ्रलोपे' इत्यत्रेव 'कर्मण्यण्' इत्यभ्युपेत्य व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं विनैव 'धात्ववयवलोपनिमित्ते गुणवृद्धी न स्तः' इति व्याचक्षते ॥ इक इति किम् । रागः । अभाजि । 'घञि च भावकरणयोः' इति रञ्जेर्नलोपे कृते वृद्धिः। अभाजीत्यत्र तु 'भञ्जेश्च चिणि' इति नलोपे वृद्धिः॥ निषेध इति। सूत्रस्योदाहरणं तु लोलुवः पोपुवः मरीमृज इत्यादि बोध्यम्। तत्र लोलूयपोपूयशब्दाभ्यां पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति यङ्लुकि कृते अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणो निषिध्यते, मरीमृज इत्यत्र तु वृद्धिः ॥ ननु लोलूयादिभ्योऽच्प्रत्यये 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे यकारस्य 'यङोऽचि च' इति लुक्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादच्प्रत्ययनिमित्तः 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणो, 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धिश्च न भवेदिति किमनेन निषेधसूत्रेण॥ नैवमपि लोलुव इत्यादावुवङि कृते लघूपधगुणः स्यात् तद्वारणाय निषेधोऽयमावश्यकः । उवङ आदिष्टादचः पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । स्थानिद्वारानादिष्टादचः पूर्वत्वेन उवङो दृष्टत्वात् । स्थानिद्वारा दृष्टत्वेऽपि स्थानिवद्भवतीत्येतत् 'न पदान्त' इति सूत्रे सवर्णग्रहणेन ज्ञापितम् । न हि शिण्ढि इत्यत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनानुस्वारो दृष्टः किं तु स्थानिद्वारा । तथा च अनुस्वारस्य परसवर्णे कर्तव्ये श्नसोरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाय तत्र सवर्णग्रहणं कृतमितीह स्थानिवद्भावः सिद्धः । नोनावित्यत्र तु लिडुत्पत्तेः प्रागेव बहुलग्रहणादकारविशिष्टस्य यङो लुकि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या न वृद्ध्यभावशङ्केति न धातुलोप इति सूत्रस्य न किंचित्प्रयोजनमिति चेत् ॥ सत्यम् । अत एव भाष्ये प्रत्याख्यातमिदमिति संक्षेपः ॥ **तोतोर्त्तीति** । यद्यप्यत्र 'लोपो व्योः' इत्यनेन लोपः सिध्यति । तथापि

तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोथोर्त्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । मूर्च्छा । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी । वेवीयते । अस्य यङ्लुग्नास्ति लुकापहारे विषयत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ * ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

॥ अथ नामधातुप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ॥ इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् ॥ **क्यचि च । ७ । ४ । ३३ ॥** अस्य ईत्स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो यि प्रत्यये । गव्यति । नाव्यति । लोपः शाकल्यस्येति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि ॥ **नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥** क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गव्याञ्चकार । गव्यिता । नाव्याञ्चकार । नाव्यिता । नलोपः । राजीयति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयोरित्येव । युष्मद्यति । अस्मद्यति ।

तोतूर्त इत्यादौ वलोपार्थं 'राल्लोपः' इत्युपन्यस्तम् । अन्यथा तत्र 'लोपो व्योः' इति लोपं बाधित्वा वस्य 'च्छ्वोः शूड्-' इति ऊठ् स्यात् ॥ **तोथोर्ति इत्यादि** । 'थुर्वी दुर्वी हिंसायाम्' । 'मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । मोमूर्च्छीषि । मोमोर्षि । मोमूर्थः । मोमूर्थ । मोमूर्च्छीमि । मोमोर्मि । मोमूर्च्छ्वः । मोमूर्मः । मोमूर्च्छाञ्चकार । मोमूर्च्छिता । मोमूर्च्छीतु मोमोर्तु । मोमूर्त्तात् । मोमूर्हि । अमोमूर्च्छीत् । अमोमोः । अमोमूर्च्छुः मोमूर्च्छ्यात् । अमोमोर्च्छीत् । अमोमूर्च्छिष्टाम् । अमोमूर्च्छिष्यत् ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ धातोः कर्मण इति पूर्वसूत्रात् कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । ततश्च सन्निधानादिच्छाकर्मण एव भवतीत्याह-**इषिकर्मण इति** ॥ परस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रातिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे आत्मशब्द उपात्तः । स तु स्वशब्दपर्यायः, स्वश्च क इत्याकाङ्क्षायामिच्छायाः संनिधापितत्वादेषितैव गृह्यते तदाह-**एषितृसंबन्धिन इति** ॥ सुबन्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारके बोध्यम् ॥ **नः क्ये** ॥ 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यष् दुर्लभ इत्यभिप्रेत्याह-**क्यचि क्यङीति** ॥ एवं चेह क्यषीत्यपि कैश्चिदुक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । 'यस्य हलः' इति लोपमाशङ्क्याह-**संनिपातपरिभाषयेति** ॥ यकारे परे वान्तादेशविधानाद्यकारो यलोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः ॥ **गव्यतीति** । अत्रान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाल्लोपो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह-**अपदत्वादिति** ॥ इदं च समाधानस्य समाधानान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन समाधिसौकर्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु उक्तरीत्या तु शङ्कैव नेति बोध्यम् । अन्ये तु वार्तिक एव प्रश्लेष इति द्वितीयपक्षमाश्रित्येदं सूत्रं वकारप्रश्लेषे लोपासंभवात् न हि कार्यीति न्यायात् । न च वलीति निमित्तत्वेनाश्रयणात् तत्रापि लोपो भवत्येव । अन्यथा रलीत्येव कुर्यादिति वाच्यम् । वकारे परतो यकारलोपाय निमित्तत्वेनाश्रयणावश्यकत्वादिति द्वितीयकल्प एव युक्त इत्याहुः ॥ **राजीयतीति** । 'क्यचि च' इत्यवर्णस्य ईत्त्वे कर्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलोपोऽसिद्धो न भवति 'नलोपः सुप्स्वर-' इति नियमात् । यद्यपि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति 'नलोपः सुप्स्वर-' इति सूत्रं राजीयतीत्यादिषु पठनीयम्, राजभ्यामित्यादौ तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलोपस्यासिद्धत्वेन दीर्घाद्यभावसिद्धेः । तथापि विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षाभ्युपगमेन हलन्तेषु राजभ्यां राजभिरित्यत्रैव पठितमिति ज्ञेयम् । न च विधिमुखप्रवृत्तिपक्षो निरालम्ब एवेति वाच्यम् । 'अनुपराभ्यां कृञः' इति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थपर्यालोचनया तत्पक्षावगमात् । यत्तु 'नलोपः सुप्स्वर-' इति सूत्रे मनोर-

हलि च । गीर्यति । पूर्यति । धातोरित्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्गिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु माचः मामादिक एव । अदस्यति । रीङ्तः । कर्त्रीयति ॥ **क्यच्व्योश्च । ६ । ४ । १५२ ॥** गार्गीयति । वाच्यति । अकृत्सार्वेति दीर्घः । कवीयति । समिध्यति ॥ **क्यस्य विभाषा । ६ । ४ । ५० ॥** हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता । समिध्यिता । मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न ॥ * ॥ किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ॥ **अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्धेषु । ७ । ४ । ३४ ॥** क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥ **अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि । ७ । १ । ५१ ॥** एषां क्यचि असुगागमः स्यात् ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥ * ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायाम् ॥ * ॥ क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः ॥ सर्व-

---

मायामुक्तं नियमसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसंकोचकता चेति पक्षस्य 'द्युद्भ्यो लुङि' इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति ॥ तच्चिन्त्यम् । तत्सूत्रस्य भाष्यकारैरस्पृष्टत्वात् ॥ केचित्तु 'द्युद्भ्यो लुङि' इत्यत्र ध्वनितत्वादिति वक्तव्ये सूत्रग्रहणं बहुव्रीहिलाभार्थम् । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति सूत्रं यस्मिन् प्रकरणे तद्द्युद्भ्यो लुङि इति सूत्रम् । परस्मैपदप्रकरणमित्यर्थः॥ तत्र हि 'अनुपराभ्यामिति सूत्रं वर्तत इति तत्सूत्रे यद् ध्वनितं, तत्तु परस्मैपदप्रकरणे ध्वनितं भवति ॥ यद्वा 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यत्र हि भाष्यकृता 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परामृष्टम् । तथा च 'द्युद्भ्यो लुङि' इति सूत्रं यस्मिन् तत् द्युद्भ्यो लुङीति सूत्रम् । 'अनुपराभ्यां कृञः' इति सूत्रमित्यर्थ इत्येव कविकृतिवत् कथंचित् स्थितस्य गतिः समर्थनीयेत्याहुः ॥ पूर्गिरोः साम्यादिति । गॄ शब्दे । पॄ पालनपूरणयोरित्याभ्यां क्विपि ॠत इद्धातोः 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति प्रवृत्तेरिति भावः ॥ प्रामादिक एवेति। दिवु धातोः क्विपि तु द्यूरिति स्यात् । ततः क्यचि तु द्युयतीति भवति । क्विपं विहाय विचि कृते तूपधागुणो वलोपश्च स्यात् । ततः क्यचि तु देवयतीति भवति । तथा च 'हलि च' इति सूत्रे वृत्तावपि 'धातोरित्येव नेह । दिवमिच्छति दिव्यति' इत्येवोक्तमिति भावः ॥ आपत्ययकारस्य लोपं स्मारयति–क्यच्व्योश्चेति ॥ 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावात् कुत्वं नेत्याह–वाच्यतीति । एवं समिध्यतीत्यत्र जश्त्वं नेति बोध्यम् ॥ 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इति वार्तिकस्य यथाश्रुतव्याख्याने पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् । पुत्रौ पुत्रान् वा इच्छतीत्यादावेव स्याद् अतो व्याचष्टे–मान्तप्रकृतिकादिति ॥ अशनायोदन्य ॥ क्यजन्ता इति । उदकशब्दस्योदन्भावः । अन्ययोर्दीर्घ इत्यपि ज्ञेयम् । इह यः सद्य एव भोक्तुमशनमिच्छति, यश्च पातुमुदकम्, यश्च धने सत्यपि पुनर्धनम्, तत्रोदाहरणानि । यस्तु कालान्तरोपयोगार्थमशनमिच्छति, यश्च स्नातुमुदकम्, यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति, तत्र प्रत्युदाहरणानि ॥ ननु 'उदन्या तु पिपासा तृड्' इति निघण्टौ परस्परसामानाधिकरण्यं न स्याद् । उदन्याशब्दस्य उदकेच्छावाचित्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । अशनायतीत्यादिषु अविवक्षितप्रकृत्यर्थं बुभुक्षापिपासादिकमेवार्थस्तथा च नोक्तदोष इति ॥ अश्वक्षीर ॥ 'आज्जसेः–'इत्यतोऽसुगिति वर्तते ॥ अश्वस्यतीति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । एवं वृषमिच्छति मैथुनार्थं वृषस्यति गौः ॥ ननु 'इति रामो वृषस्यन्तीम्' इति प्रयोगो मनुष्यविषये कथं संगच्छते इति चेद् ॥ अत्राहुः । अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छैवार्थः । अत एव 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इति को-

प्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ ॥ * ॥ दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति ॥ **काम्यच्च । ३ । १ । ९ ॥** उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य हल इति लोपो न । अनर्थकत्वात् । यस्येति सङ्घात- ग्रहणमित्युक्तम् । यशस्कामति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किं- काम्यति । स्वःकाम्यति ॥ **उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ॥** उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति च्छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे ॥ **कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ॥** उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्संनियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः ॥ ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया ॥ ॥ * ॥ कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेका- र्थत्वे तु । युष्मद्यते । अस्मद्यते ॥ क्यङ्मानिनोश्च ॥ कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वीव गुरूयते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । सप- त्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृदूयते । न कोपधायाः । पाचि- कायते ॥ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब् वा ॥ * ॥ वाग्रहणात् क्यङपि । अवग- ल्भादयः पचाद्यजन्ताः । क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते

शोऽपि स्वरसतः संगच्छते इति । **लालसायामिति** । उत्कटेच्छायामित्यर्थः ॥ **काम्यच्च** ॥ उच्चारण- सामर्थ्यान्न कस्येत्संज्ञा । ' मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः ' इत्यस्यानुवृत्त्यभावं सूचयति—**अयं स्यादेवेति** ॥ **आचरतीति** ॥ व्यवहरतीत्यर्थः ॥ **अधिकरणाच्चेति** । सप्तम्यन्तरूपात् सुबन्तादित्यर्थः ॥ **कर्तुः क्यङ् सलोपश्च** ॥ ' धातोः कर्मणः ' इति सूत्राद्वेत्यनुवर्तत इत्याह—**क्यङ्वा स्यादिति** । सेति लुप्तषष्ठीकं कर्तृ- विशेषणमित्याह—**सान्तस्येति** । चकारस्तु अन्वाचये बोध्यः ॥**तद्वतीति** । तथा च ओजायत इत्यत्र ओज- स्वीवाचरतीति विग्रहो बोध्यः ॥ **विद्वस्यत इति** । नान्तस्यैव पदत्वात्सस्य रुत्वं न ॥ पुंवद्भावं स्मा- रयति—**क्यङ्मानिनोश्चेति** । **सपत्नीवेति** । त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यम् । **सपत्नायत इति** । शत्रुपर्या- यात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादिङीनन्तात् क्यङि पुंवद्भावे ' अकृत्सार्व—' इति दीर्घे च रूपमिदम् ॥ **सपती- यत इति** । समानस्वामिकाभिधायिनो भाषितपुंस्कस्य ' नित्यं सपत्न्यादिषु ' इति नादेशे नान्तत्वा- न्ङीप्, ततः क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः ॥ **सपत्नीयतइति** । विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकेन पतिशब्दे- न समासे सति नित्यस्त्रीत्वान्न पुंवत् ॥ **युवायत इति** । न च ङ्याप्सूत्रे भाष्ये युवतितरेत्युदाहरणाद्यौवनं जातिरिति 'जातेश्च' इति निषेधे युवतीयत इत्युदाहरणमिहोचितमिति वाच्यम् । वयसोऽनित्यत्वेनाजाति- त्वात् । अन्यथा युवजानिरिति 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रस्थोभाष्यग्रन्थो विरुध्येत ।युवतितरेति भाष्यस्य तु का गतिरिति चेद् ॥ अत्राहुः । 'तसिलादिषु' इति पुंवद्भावे प्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव न पुंवदिति ॥ युवतीशब्दस्य तु तरपि ' घरूप—' इति ह्रस्वे युवतितरेति भवत्येव । **पट्वीमृदूयत इति** । पूर्वपदस्य क्यङ्- परत्वाभावान्न पुंवत् ॥ **पाचिकायत इति** । पुंवद्भावे सति कात् पूर्वस्येत्त्वं न श्रूयेतेति भावः । एवं पञ्चमीयते।स्रौघ्नीयते । सुकेशीयते । ब्राह्मणीयत इत्यादि ॥ **आचारेऽवगल्भ** ॥ ' गल्भ धार्ष्ट्ये ' । ' क्लीबृ अधार्ष्ट्ये' । ' होडृ अनादरे ' । **क्यङपीति** । अपिशब्दाद्वाक्यम् । तत्तु ' सर्वप्रातिपदिकेभ्यः ' इत्यत्र वाग्रहणाल्लभ्यते इत्याहुः ॥ **क्विप्सन्नियोगेनेत्यादि** । तेन क्यङ्सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वयोरभा-

तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्, एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसम्भवाद् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाञ्चक्रे । क्लीबाञ्चक्रे । होडाञ्चक्रे । वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः । तङ् नेति तूचितम् ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासञ्जनार्थं तत्र क्विबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतो गुण इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल् । औ । वृद्धिः । अतुसादिषु त्वातो लोप इटि चेत्यालोपः । मालेवा-

---

वादित्संज्ञालोपौ न स्त इति 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घे सति अवगल्भायते क्लीबायत इत्यादि भवति ॥ **तेन तङिति** । आत्मनेपदमित्यर्थः । तथा च अवगल्भमानः क्लीबमान इत्यादि सिध्यति ॥ **माधवादय इति** । केचित्तेषामाशयमाहुः 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यत्र सुप इत्यनुवर्तते । तथा च । केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टादवगल्भप्रगल्भादिसुबन्तात् क्यङेव न तु क्विप् ॥ **तङ् नेति तूचितमिति** । उत्तरवार्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात् क्विप् विधीयत इति एतेभ्योऽपि त्रिभ्यः क्विपि सिद्धे तत्सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वमात्रमप्रत्ययस्य 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यवगल्भादिषु प्रतिज्ञायते लाघवात् । अन्यत्र तु गल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषु क्विपि परस्मैपदमेव भवति न तु तङिति भावः ॥ नन्वेवम् 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यत्र वाग्रहणात् क्यङमनुवर्त्य अवगल्भादिप्रातिपदिकेभ्यः क्यङ्विधानेप्यन्यत्र सुबन्तादेव क्यङिति क्यङो विषय एव नास्ति । तथा च । केवलादुपसर्गांतरन्विशिष्टाच्च क्यङप्ययुक्त इति चेद् ॥ अत्र वदन्ति । प्रातिपदिकेभ्यः क्विप् सुबन्तेभ्यः क्यङिति विषयभेदेनापि गल्भति गल्भायते प्रगल्भति प्रगल्भायते इत्यादि सिध्यत्येवेति ॥ स्यादेतत् । 'गल्भ धाष्टर्ये' इत्यादीनामनुदात्तत्वादवगल्भते इत्यादिप्रयोगसिद्धावपि अवगल्भादिषूत्तरवार्तिकेन क्विपि सत्यवगल्भतीत्याद्यनिष्टप्रयोगः स्यात्तद्वारणार्थम् 'आचारेऽवगल्भ—' इति वार्तिकारम्भस्यावश्यकतया सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वाद् भूतपूर्वादप्यनेकाच आमित्येतत् अयुक्तमिति चेत् ॥ सत्यम् । अत्र ह्ययमाशयः । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिके वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाश्रीयते । तथा च अवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विपोऽभावादनिष्टप्रयोगो न भविष्यतीति स्वीकृते सामर्थ्यं नोपक्षीणमिति दिक् ॥ **पदकार्यं नेति** । सवर्णदीर्घो यद्यपि पदमात्रकार्यं न भवति । तथापि पदस्य जायमानं कार्यं नेत्यत्र तात्पर्यं बोध्यम् । तनोतीति तत्, स इव आचरति तताति । अत्र जश्त्वं न । त्वगिव आचरति त्वचति । अत्र कुत्वं नेत्याद्यपि बोध्यम् ॥ **द्वित्वमिति** । अणल् इति स्थिते 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधादतो लोपो न भवतीति भावः ॥ **अतो गुण इति** । द्वित्वे कृतेऽप्यतो लोपो न भवति । अन्तरङ्गेणानेन बाधितत्वादिति भावः ॥ यद्यप्यत्र फले विशेषो नास्ति, तथापि शास्त्रप्रासिक्रममनुरुध्योक्तम् । यद्यप्येवं 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति परिभाषयाऽतो लोप एवोचित इति चेत् ॥ मैवम् । तस्याः समानाश्रये कारश्चकारेत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकारात्त्र तु व्याश्रयेऽपि । न च परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अत आदेः' इत्यनेनैव प्रथमं भाव्यमिति वाच्यम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् । न चापवादत्वात् 'अत आदेः' इत्यनेन भाव्यमिति वाच्यम् । 'अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि अन्तरङ्गेण बाध्यते' इत्युक्तत्वात् । आनर्देत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हलादिःशेषात् प्रागेव परत्वात् 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तेः । न च नित्यत्वाद्धलादिः शेष एव प्रथमं स्यादिति वाच्यम् । नित्यत्वस्य 'अत आदेः' इत्यत्रापि तुल्यत्वात् । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् ॥ केचिदत्र वदन्ति । 'अतो गुणे' इति पररूपापवादस्य 'अत आदेः' इत्यस्य आनर्देत्यादौ चरितार्थत्वादन्तरङ्गमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिन्त्यम् । स्वविषयमध्ये एकत्रो-

चरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालाञ्चकार । लङि । अमालात् । अत्र हल्ङ्यादिलोपो न ङीसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङि । कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनुवर्त्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत्।विरिव वयति । विवाय।विव्यतुः।अवयीत् ।अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय। शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र गातिस्थेति भुवो वुगिति भवतेर इति च न भवन्ति अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । द्रुरिव द्रवति । णिश्रीति न चङ् । अद्रावीत् ॥ **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति । ६ । ४ । १५ ॥** अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति । इदमिवाचरति । इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति ।

दाहरणे चरितार्थस्योदाहरणान्तरेऽपि प्रवृत्त्यभ्युपगमात् । न हि गोद इत्यत्र 'आतोनुपसर्गे कः' इति चरितार्थमिति गोप इत्यादौ न प्रवर्तते । तस्मादणं बाधित्वा कप्रत्ययो यथा स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तते तथेहापि प्रवर्तत इति ॥ तदपरे न क्षमन्ते । गोदगोपादौ सर्वत्राणः कस्य च प्राप्तिसम्भवे विनिगमनाविरहादणं बाधित्वा कप्रत्यय एव भवति । प्रकृते त्वानर्देत्यादौ हलादिःशेषात् प्राक् 'अतो गुणे' इत्यस्य प्राप्त्यभावाद्वैषम्यमस्तीति॥ननु 'अत आदेः' इत्यस्य पररूपापवादत्वमेधामासेत्यत्र यदुक्तंतत् कथं संगच्छते । आनृधतुरित्यादौ 'आद्गुणः' इति गुणस्यापि प्राप्तेः।न च यथा सवर्णदीर्घो यण्गुणयोरपवादस्तथायमप्युभयोरपवाद इति वाच्यम् । एवमप्यानर्देत्यत्रैव हलादिःशेषात् प्रागिवासेत्यत्रापि 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तौ किं तेन पररूपापवादत्वकथनेनेति चेत् ॥ अत्र केचिदाहुः । 'द्वन्द्वापवाद एकशेषः' इति केषांचित् प्रवादे यथाऽपवादशब्दो बाधकपरः'सरूपाणाम्' इत्येकशेषानारम्भे हि स्वाद्युत्पत्तौ द्वन्द्वस्य प्रवृत्तेः । एकशेषसूत्रारम्भे तु पदान्तराभावेन तदप्रवृत्तेस्तथाऽत्रत्यापवादशब्दोऽपि बाधकपरः।'अत आदेः' इत्यनारम्भे हि हलादिःशेषे पररूपप्रवृत्तावेधामासेति स्यात् । आरब्धे तु तत्सूत्रे परत्वाद्धलादिःशेषात् प्रागेव दीर्घप्रवृत्त्या पररूपस्याप्रसक्तेरिति ॥ यद्यप्यासेत्यादौ प्रथमतः 'अत आदेः' इति दीर्घीकरणेपि हलादिःशेषे पररूपे च कृते तस्य पूर्वान्तवद्भावे सति अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् 'अत आदेः' इति दीर्घप्रवृत्त्या समीहितरूपसिद्धिः । तथाप्यानर्देत्यादि न सिध्यत्येव । तत्र हि 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति दीर्घीभूतादकारान्नुटि नकारोपर्यकारश्रवणाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥ प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् क्विपोऽनुत्पत्तिमाशङ्क्याह–लिङ्गविशिष्टेत्यादि॥सिचि वृद्धिरित्यत्रेति । सिचा धातोराक्षेपात् 'ऋत इद्धातोः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनाच्च धातुरेव यो धातुरिति व्याख्या लभ्यत इति ज्ञेयम् ॥ विरिवेति । विः पक्षी ॥ अनुनासिक ॥ अङ्गस्येति विशेष्यसन्निधानात् तदन्तलाभः । 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घग्रहणं 'नोपधायाः' इत्यत उपधाग्रहणं चानुवर्तते तदाह–अनुनासिकान्तस्येत्यादि ॥ झलादाविति । एतच्च 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति परिभाषया लभ्यते । झलादौ किति शान्तो दान्त इत्युदाहरणम् । ङिति तु यङ्लुकि तसि शंशान्तः दन्दान्तः ॥ पथीनतीति । अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घस्ततो न गुण इत्याहुः । 'इन्हन्–' इत्यनेन शावेवेति नियमाद् दीर्घाभावे गुणे सति पथेनतीत्येव रूपमित्यन्ये ॥ येषामिन्नादीनां शावुपधादीर्घः क्रियते परमदण्डीनीत्यादौ, तेषामेव दण्डिन्वृत्रहन्नादीनाम् 'इन्हन्' इति नियमो न तु पथ्यादीनाम् । एतेषां तु शौ परतः सुपन्थानीत्यादावुपधादीर्घप्रवृत्तावपि 'इतोत्सर्वनामस्थाने' इत्यत्त्वे कृते 'इन्हन्' इति नियमावृत्तेः । अन्यथा पन्थानौ पन्थान इति न सिध्येत् । तथा च पथीनतीत्याद्येव साध्वित्यपरे ॥

मथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि य्ववतीत्युचितम् । क इव कति । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु ण्यल्लोपाविति वचनात् णलि वृद्धिं बाधित्वाऽतो लोपाच्चक इति रूपमाह।स्व इव स्वति।सस्वौ । सस्व ।यत्तु स्वामास स्वाञ्चकारेति तदनाकरमेव ॥ **भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ।३ । १।१२ ॥** अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते।अच्वेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव इति लब्धं तेनेह न । क दिवा भृशा भवन्ति। ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् अस्य सलोपः सुमनायते । चुरादौ संग्राम युद्ध इति पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकं तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक्क्रियते इति । तेन मनश्शब्दात्प्रागट् । स्वमनायते । उन्मनायते । उदमनायत । एवं चावागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य ओढायित्वा । अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवन्न ल्यप् ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठं वार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथा हि ॥

देवतीति माधव इति । अपदान्तत्वात् ' दिव उत् ' न ॥ **अत्रेति** । लघूपधगुणं बाधित्वान्तरङ्गत्वादूठि यण् तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गस्याप्यूठो नासिद्धत्वं ' नाजानन्तर्ये ' इति निषेधात् । न च वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्यणं बाधित्वा लघूपधगुणः स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् । अत एव सिवेरौणादिके नप्रत्यये स्योनशब्दः सिध्यतीति भावः ॥ **क इवेति** । को ब्रह्मा । **चक इतीति** । नन्वेवमौ अतुरित्यत्रापि 'अत आदेः ' इति दीर्घं बाधित्वा अतो लोप एव स्यादिति चेद् ॥ अत्राहुः । ' ण्यल्लोपौ– ' इति वचनेन जायमानो योऽतो लोपः स तु सन्निहितमेव ' अकृत्सार्व– ' इति दीर्घं बाधते ' अनन्तरस्य ' इति न्यायात् न तु व्यवहितमपि ' अत आदेः 'इति दीर्घमिति माधवाशयात् नानेन तद्ग्रन्थस्य विरोध इति ॥ **अनाकरमेवेति** । अनेकाच्त्वाभावादित्यर्थः । अन्ये तु भाष्ये ' प्रत्ययग्रहणमपनीय ' इत्युक्तत्वात् प्रत्ययान्ततया स्वामासेत्यादि रूपं शुद्धमेवेत्याहुः॥**भृशादिभ्यो**॥भुवीत्येतद् व्याचष्टे-**भवत्यर्थ इति** ॥ भृश , शीघ्र, मन्द, पण्डित, दुर्मनस्,सुमनस्,उन्मनस् इत्यादयो भृशादयः । क दिवेत्यादि भाष्यकारीयं प्रत्युदाहरणं व्याचष्टे–ये **रात्रावित्यादिना** ॥ **प्रातिपदिकमिति** । न त्वयं धातुः ' ग्रसेरा च ' इत्यौणादिकेन मन्प्रत्ययान्ततया निष्पादितत्वादेव च वक्ष्यमाणज्ञापकं संगच्छत इति भावः ॥ **अनुबन्ध इति** । संग्रामेति मशब्दाकाराद् भिन्नोऽकारोऽनुबन्ध इत्यर्थः । तथा च अत्र 'अतो गुणे' इति पररूपं ज्ञेयम् । यदि तु मकारादकारोऽनुबन्धः स्यात्तर्हि अससंग्रामतेत्यत्र ' णौ चङि ' इति उपधाह्रस्वः स्यात् । णिच्सन्नियोगेनानुबन्धाकरणे तु अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्य आत्मनेपदस्याप्रवृत्त्या ' णिचश्च ' इति कर्तृगामिनि क्रियाफल एव आत्मनेपदं स्यान्न तु परगामिनीति विवेकः ॥ **सामर्थ्यादिति** । केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावादिति भावः ॥ क्रियायोगाभावादुपसर्गो नेत्यभिप्रेत्याह–**समानाकारमिति** ॥ **पूर्वपदमिति**।तच्च समास एव संभवति तेन आन्दोलयित्वा प्रेङ्खोलयित्वेत्यादौ अप्रेत्यादानां न पृथक्करणम्।अन्यथा तेन समासे सति ल्यप् स्यादिति भावः ॥ **तेनेति** । सुमिमनायिषतीत्यादौ मनश्शब्दस्य द्विर्वचनं पृथक्करणस्य फलमिति बोध्यम् ॥ **अवागल्भतेति** । 'आचारेऽवगल्भ–' इति क्विब्विधौ अवेत्यस्य पृथक्करणात् गल्भशब्दात् प्रागट् ॥ किं तत्साजात्यमित्यत आह–**तेनेति** ॥

१–इदमेव भाष्यसंमतम्, इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्॥

उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः ॥*॥ उसि ओमाङोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्रामैच्छत् औस्रीयत् । औङ्कारीयत् । औढीयत् । आटश्चेति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् । **लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । ३ । १ । १३ ॥** लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ॥ **वा क्यषः । १ । ३ । ९० ॥** क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्राच्वेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धं तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषण न तु डाचोऽसम्भवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ॥ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति॥*॥ नचैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्। तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति।पटपटायते । कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच् । डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु, लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च।मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥ इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष्। लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥ **कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥** चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात्। कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्व-

---

उस्रामिति।' माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी'इत्यमरः॥**औस्रीयदिति**। क्यजन्तादुस्राशब्दाल्लङि अङ्गस्याटि च कृते'उस्यपदान्तात्'इति पररूपं प्राप्तम् । न चानर्थकोऽयमुस् न ग्रहीष्यत इति वाच्यम्।छिन्धुभिन्धुरित्यादावप्युसोऽनर्थकत्वात्। आगमसहितस्यैवार्थवत्त्वात्। तथा च'अयुः,अपुः' इत्यादावेव स्याद् । एवं चायमेवाऽडागमस्य उसि परे प्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अत्राप्रवृत्तौ ज्ञापक इति स्थितम् ॥ अत एव ' उस्यपदान्तात्'इत्यत्र ' अपदान्तात् किम्—कोस्रा'इति भाष्ये प्रत्युदाहृतम्॥**औङ्कारीयदिति**।'ओमाङोश्च' इति पररूपं प्राप्तम्॥आडागमस्याङि परे उदाहरणमाह—**औढीयदिति** । यत्रादेशेन अपहृतं तत्रापि यदि पृथक्कृतिः।तदा आङः परत्राटा भाव्यमित्याडागमस्याङि परे पररूपनिषेधो व्यर्थः स्यात्।तथा च ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमयमेव निषेध इति भावः ॥ चशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रकारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेऽनुकूल इत्याह—**चशब्देनेति** ॥ **षाष्ठे स्थितमिति**। भाष्यकारोऽप्युक्तार्थे प्रमाणभूत इति भावः॥ स्यादेतत्। अवधीरयतीत्यादाववशब्दस्य पृथक्करणमस्ति वा , न वा । आद्ये बोपदेवेनावशब्दात् प्रागाडागमं वकारद्वित्वं च कृत्वा चङि आववधीरादित्युदाहृतम्, तन्न संगच्छेत । द्वितीये तु ' इतीव धारामवधीर्य मंडलीक्रियाश्रियामण्डितुरङ्गमैर्मही ' इति श्रीहर्षप्रयोगो न संगच्छेतेति चेद् ॥ अत्राहुः । नायं धातुश्चुरादौ पठितः , किं तु ' बहुलमेतन्निदर्शनम् ' इति बाहुलकादूहितः । ऊहश्च धीरेत्यस्यापि संभवति अवधीरेत्यस्यापि । प्रयोगद्वयप्रामाण्यात् मुनित्रयविरोधाभावाच्च । यदा त्ववधीरेति विशिष्टस्यैव धातुत्वं तदाऽवधीरयित्वेति साधु, धीरेत्यस्यैव धातुत्वे तु अवधीर्येत्यस्य साधुत्वमिति ॥ **तस्येति** ।आदिशब्दस्येत्यर्थः ॥ **तस्यापीति** । क्यषः ककारस्येत्यर्थः । एतेन ' नः क्ये ' ' क्यस्य विभाषा ' इति सूत्रद्वये क्यषोऽपि ग्रहणं वदन्तः परास्ताः ॥**लोहिनीयतीति** । क्यङि सति तङेव स्यात् । 'क्यङ्मानिनोश्च ' इति पुंवद्भावश्चेति भावः ॥ **कष्टाय क्रमणे** ॥ क्यङेवानुवर्तते स्वरितत्वात् न तु क्यष् ॥ ' कष्टाय ' इति निर्देशादेव चतुर्थ्यन्तं लभ्यते ॥ क्रमणमुत्साहः । ' वृत्तिसर्गतायनेषु ' इति क्रमेरात्मनेपदविधायकसूत्रे ' सर्ग उत्साहः' इति सर्वैर्व्याख्यातत्वात् । कष्टं कृच्छ्रम् ' कृच्छ्रगहनयोः कषः ' इतीड्भावः । न च दुःखं कर्तुमुत्साहः संभवतीति तत्साधनं पापमिह गृह्यते इत्याह—**पापं कर्तुमिति** ॥

चिकीर्षायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते । कक्षायते इत्यादि ॥ **कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥** रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते ॥ हनुचलन इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चर्वितस्यापकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्थः तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥*॥ तपश्चरति तपस्यति ॥ **बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । ३ ।१।१६ ॥** आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते ।ऊष्मायते॥फेनाच्चेति वाच्यम् ॥ ॥*॥ फेनायते ॥ **शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ॥** एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च ॥ * ॥ सुदिनायते ॥ **सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥** सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते । सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते ॥ **नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । ३ । १ । १९ ॥** करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषते इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयते इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥ **पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् । ३ । १ । २० ॥** पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ * ॥ विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । विपुच्छयते । उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥*॥ सम्भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति।राशीकरोतीत्यर्थः । समबभाण्डत ॥ चीवरादर्जने परिधाने च ॥ * ॥ सञ्चीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ॥ **मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्योणिच् । ३ । १ । २१ ॥** कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति ।

द्वितीयान्तेभ्य इति ॥ चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तम् ॥ **कर्मणो** ॥ 'रोमन्थतपोभ्याम्' इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् कर्मणा इति पञ्चमी, प्रत्येकं संबन्धादेकवचनमित्याह- कर्मभ्यामिति ॥ **वर्तनायां चरण इति** ॥ सूत्रे 'वर्ति' इति ण्यन्तात् वृतेः 'ण्यासश्रन्थः' इति युचं बाधित्वा अस्मादेव निपातनात् क्तिन् । चरतेस्तु संपदादित्वात् भावे क्विबिति भावः ॥ केचित्तु वर्तिशब्दो वर्तयतेः 'इक्कृश्तिपौ' इति इकि रूपम् । लक्षणया चार्थलाभ इत्याहुः ॥ **शब्दवैर** ॥ कर्मण इत्यनुवर्तत इत्याह-एभ्यः कर्मभ्य इति ॥ **सुखादिभ्यः** । कर्तृ इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' इति चौरादिकाद्युचि वेदनाशब्दो ज्ञानवाची, तदपेक्षमेव कर्तृत्वम्, कर्ता च सुखादिभिरन्वेति तदेतदाह-वेदनाकर्तुरेवेति ॥ **परस्य सुखमिति** । इह यन्निष्ठं सुखं तद्भिन्नो वेदनाकर्तेति वाक्यमेव ॥ सुखादयः सुखदुःखतृप्तकृच्छ्रादयः ॥ **नमो वरिवः** । चित्रङः क्यज्विधानमीत्त्वार्थम् । ङित्करणं तु तङर्थम् । विस्मापयत इत्यन्य इति । तथा च भट्टिः 'ततश्चित्रीयमाणोऽसौ' इति ॥ असौ मायामृगश्चित्रीयमाणः विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः ॥ **पुच्छभाण्ड** । करणे इत्यनुवृत्तेरत्रापि क्रियाविशेषं दर्शयति-पुच्छादित्यादिना । ङकारोत्र 'णेरनिटि' इति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणार्थो नित्यात्मनेपदार्थश्च ॥ उदपुपुच्छत ॥ **मुण्डमिश्र** ॥ **कृञर्थ इति** ।

व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः॥*॥पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति॥ वस्त्रात्समाच्छादने॥*॥संवस्त्रयति॥ हल्यादिभ्यो ग्रहणे ॥*॥ हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति, हलयति कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेन अगेव लुप्यते।अतः सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे। मुण्डादयः सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धे केषांचिद् ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्य आपुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति ॥ अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति । विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभियाति अभिषेणयति । उपसर्गात्सुनोतीति षः । अभ्यषेणयत् । प्राक् सितादिति षः । अभिषिषेणयिषति । स्थादिष्वभ्यासेन चेति षः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वच संवरणे । घः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा सन्नह्यति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति । इष्ठवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत् । अपप्रथत् । मृदुम् । म्रदयति।अमम्रदत् । अमिम्रदत्।भृशं कृशं दृढम्।भ्रशयति।क्रशयति।द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिव्रढयति । पर्यवव्रढत् । ऊढिमाख्यत् औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् हतिशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यमित्युक्तम् । ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिढत् । ऊढमाख्यत् । औजढत् । औडढत् ।

क्वचित् क्रियासामान्ये, प्राचुर्येण तु क्रियाविशेषे ॥ व्रतादिति । पयो व्रतयति । अश्नातीत्यर्थः । शूद्रान्नं व्रतयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥ वस्त्रादिति । वस्त्रसमाच्छादने यो वस्त्रशब्दस्तस्मात् करोत्यर्थे णिजित्यर्थः॥ संवस्त्रयतीति । वस्त्राच्छादनं करोतीत्यर्थः ॥ अदन्तत्वमिति । अयमेव निपातो 'वृद्धौ सत्यां टिलोपः' इत्यत्र ज्ञापकः । यदि पूर्वं लोपो भवेत्तदाऽल्लोपकार्यसिद्धौ किमनेन निपातनेन ॥ तथा च । अपपटदिति सिध्यतीत्यादि चुरादिष्वेवोपपादितम् ॥ कृतयतीति । उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ पठितुं युक्ता इति । एकसूत्रकरणे लाघवमिति भावः ॥ सापेक्षेभ्योऽपीति । विधानसामर्थ्यादिति भावः । अन्यत्र तु रमणीयं पटुमाचष्टे इत्येव, न पटयतीति वृत्तिः ॥ सापेक्षत्वमेव दर्शयति—माणवकमित्यादिना ॥ अयं भावः । द्वितीयान्ताद्विधीयमानस्य णिचः पदविधित्वात् सापेक्षेभ्यो न भवेत् किं तु यदा प्रकरणादिना माणवकस्येति ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति वृत्तिः स्यात् । न तु माणवकादिप्रयोगे । णिजन्तस्य सनाद्यन्तवृत्तित्वात्सविशेषणानां वृत्त्यभावाच्चेति ॥ घ इति । 'पुंसि संज्ञायाम्' इत्यनेन ॥ पुंवद्भावादय इति । आदिशब्देन रभावटिलोपादयः । टिलोपेनैवैतयतीत्यादिरूपसिद्धौ पुंवद्भावग्रहणं दारदयतीतिसिद्ध्यर्थमिति चुरादिष्वेवास्माभिरुक्तम् । दरदोऽपत्यं दारदः । 'द्व्यञ्मगध—' इत्यण् । तस्य 'स्त्रियाम्' 'अतश्च' इति लुकि दरद्, तामाचष्टे दारदयति । इह पुंवद्भावाभावे टिलोपे सति दरयतीति स्यात् ॥ प्रथयतीति । 'र ऋतो हलादेः' इति रभावः ॥ अपिप्रथदिति । वृद्धौ सत्यां टिलोपेनाग्लोपित्वात्सन्वद्भावे सति 'सन्यतः' इतीत्त्वम्, वृद्धेः पूर्वं टिलोपे तु अपप्रथत् ॥ औजढदिति । इह टिलोपे सति णिच्सहितस्य द्वित्वे पश्चा-

ओः पुयणज्यीति वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति ऊनयतावुक्तम्। प्रकृत्यैकाच् । वृद्धिपुकौ । स्वापयति।त्वां मां वाऽऽचष्टे त्वापयति । मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः । वृद्धिः पुक् । त्वादयति । मादयतीति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यं भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति । अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । नस्तद्धित इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न । येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्ये तु नस्तद्धित इति नेहातिदिश्यते इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात् । स्रग्विष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया सम्प्रसारणं नेत्येके । सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक् सम्प्रसारणम्। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोपः । विदयति इत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चम् । प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इकोऽसवर्णे इति प्रकृतिभावपक्षे । प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् । समिअचि-

---

दभ्यासेऽकारो दुर्लभ इत्यत आह—ओः पुयण्जीत्यादि ॥ त्वमाविति । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इत्यनेन ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । न च ' वार्णादाङ्गम् ' इति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरुचितेति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् ॥ भाष्यस्येति । वृत्तिकारैर्हि ' प्रकृत्यैकाच् ' इति सूत्रे प्रेयान् प्रेष्ठ इत्यादय उदाहृताः । ते च प्रस्थाद्यादेशविधायकस्य ' प्रियस्थिर ' इत्यादिशास्त्रस्य ' असिद्धवदत्राभात् ' इत्यसिद्धवद्भावेन प्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा भाष्ये प्रकृतिभावं विनैव साधिताः । स्रग्वान् स्रजिष्ठ इत्यादावपि टिलोपो न भविष्यति लोपापवादस्य विन्मतोर्लुकस्तत्र प्रवर्तनात् । एवैवानेकाक्षु पयस्वान् पयसिष्ठः चम्पकस्रजिष्ठ इत्यादिषु गतिः । न चैतावता 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति मन्तव्यम् । स्थापयतीत्यादौ तस्यावश्यकत्वाद् इति भावः ॥ युवामावामिति । युष्मानस्मानिति विग्रहेपि युष्मयाति अस्मयतीत्येव रूपम् । न च द्वयोक्तौ युवावौ भवत इति रूपे विशेषः शङ्क्यः । विभक्तिपरत्वाभावात् । न च प्रत्ययलक्षणम् । लुका लुप्तत्वात् । न च प्रागेवादेशोस्त्विवति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते इति न्यायात् । 'अकृतव्यूह ' परिभाषाया जागरूकत्वाच्च ॥ येन नाप्राप्तीति । यत्र यत्र ' प्रकृत्यैकाच् ' इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र ' टेः ' इत्यस्य प्रवृत्तिर्न तु ' नस्तद्धिते ' इत्यस्य । स्रजिष्ठ इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इति न्यायेनेत्यन्ये ॥ संप्रसारणमिति । न च टिलोपे सत्यन्नन्तत्वाभावात् ' श्वयुवमघोनाम् ' इति कथमिह संप्रसारणप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा टिलोपेप्यन्नन्तत्वलाभात् । ' अतद्धिते ' इति हि तत्र पर्युदासो , न तु प्रतिषेधः । तेन ताद्धिते न विधिर्न निषेधः , किं तु तद्धितभिन्ने परे विधिः । तद्धितभिन्नत्वं तु णिचोऽस्त्येवेति न संप्रसारणप्रतिबन्धः ॥ नापि दविष्ठ इत्यादौ इष्ठनि ओर्गुणो दृष्ट इति इहापि वृद्धिं बाधित्वा गुणः स्यादिति वाच्यम् । जातेऽपि गुणे पुनर्वृद्धौ रूपसिद्धेः ॥ अथवा टिलोपसम्प्रसारणयोर्गुणं प्रति 'असिद्धवदत्रा ' इत्यसिद्धत्वादिष्ठवद्भावेन नास्ति गुणप्रसङ्गः ॥ शुनयतीति । इष्ठवद्भावेन भत्वात् संप्रसारणम् । ' प्रकृत्यैकाच् ' इति प्रकृतिभावः ॥ नित्यत्वादिति । शब्दान्तरप्राप्त्या तु टिलोपस्यानित्यत्वमिति भावः ॥ उदीचयतीति । उपसर्गं पृथक्कृत्याञ्चशब्दादेव णिजिति 'प्रकृत्यैकाच् ' इति टिलोपो न । 'उदईत्' इतीत्वम् ॥ ' अनिदिताम् ' इति क्विन्निमित्तो नलोपः ॥ उदैचिचदिति । लुङि द्विर्वचनेऽचि ' इति णिलोपस्य निषेधाच्चिशब्दस्य द्वित्वम् ॥ प्रतीचयतीति। ' अचः ' इत्यल्लोपे ' चौ ' इति पूर्वस्य दीर्घः ॥ प्रत्यचिचदिति । इह धात्वकारस्य ' अचः ' इति लोपे चिशब्दात् प्रागटि पूर्वस्य यण् । न चास्तामासन्न

चत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । असिद्धवदत्रेति चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः अतः पुनष्टिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्यग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्र्यञ्चमाचष्टे सध्राययति । अससध्रायत् । विष्वद्र्यञ्चम् । अविविष्वद्रायत् । देवद्र्यञ्चम् । अदिदेवद्रायत् । अदद्र्यञ्चम् । अददद्रायत् । अदमुयञ्चम् । अदमुआययति । अददमुआयत् । अमुमुयञ्चम् । अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआयत् । भुवं भावयति । अबीभवत् । भ्रुवम् । अबुभ्रवत् । श्रियम् । अशिश्रयत् । गाम् अजूगवत् । रायम् । अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वश्वम् स्वाशश्वत् । स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । स्वयति । असस्वत् । असिस्वत् । बहून् भावयति । बहयतीत्यन्ये । स्रग्विणम् ।

इत्यादिवदलोपस्यासिद्धत्वादाट् स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् णिनिमित्तो हि लोपः लुङ्निमित्तश्चाट् ॥ आसन्नित्यादौ तु न तथेति वैषम्यम् ॥ **तिराययतीति** । उपसर्गसमानाकारत्वाभावादिह तिरसः पृथक्करणं नास्ति । तेन 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यप्रवृत्तेष्टिलोपस्तदाह–**अञ्चेरिति** ॥ **चिणोलुङ्न्यायेनेति** । यथाऽपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तशब्दस्य लुकि पुनस्तरप्रत्ययस्य लुङ् न भवति प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन व्यवधानात्, तथेत्यर्थः ॥ **पुनष्टिलोपो नेति** । तिर्यादेशस्येकारस्य लोपो नेत्यर्थः ॥ **अग्लोपित्वादिति** । अनग्लोपिनोऽप्यग्लोपित्वस्वीकारादितिं भावः ॥ **देवद्र्यञ्चमिति** । ननु 'आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे' इति कारकस्य पृथक्करणाद्देवाञ्चयतीति प्रसज्येत । बलिबन्धनमाचष्टे बलिंबन्धयतीतिवत् । इष्यते तु देवद्राययतीत्येव रूपम् । किं च कारकस्य पृथक्करणेऽदिदेवद्रायदित्याद्यपि न सिध्येत् । न च पुराणप्रसिद्धाख्यान एव कारकस्य पृथक्करणादिकमिति वाच्यम् । राजानमागमयतीत्यत्राव्याप्तेरिति चेद् ॥ अत्राहुः । यत्राख्याने कृच्छ्रूयते तत्रैवेदं प्रवर्तते । कृल्लुगिति संनियोगशिष्टविधानात् । किं च । आख्यानग्रहणसामर्थ्यात् महाजनप्रसादविषयीभूतार्थविषयकमेव तत् । भाष्यादौ तादृशानामेवोदाहृतत्वात् । यदि तु देवाञ्चनमाचष्टे इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरस्ति तदा देवानञ्चयतीति भवत्येवेति ॥ **आमुमुआयदिति** । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यसिद्धत्वनिषेधान्मुशब्दस्य द्वित्वम् ॥ **अबीभवदिति** । 'ओः पुयण्जि' इत्यभ्यासोवर्णस्येत्त्वम् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः ॥ ननु परत्वात् प्रथमं दीर्घे कृते पश्चादित्वं स्यात् । न चैवं 'दीर्घो लघोः' इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अजूहवदित्यादौ तस्य सावकाशत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वाल्लक्ष्यानुरोधेन दीर्घात् प्रागित्त्वमेव भवति । लक्ष्यभेदात् पुनरिकारस्य दीर्घो वा भवतीति ॥ **अबुभ्रवदिति** । इहाभ्यासात् परो यः पवर्गः सत्ववर्णपरो न, यस्त्ववर्णपरो यण् नासावभ्यासात् पर इत्यभ्यासोकारस्येत्त्वं न । गां गावयति ॥ **स्वश्वमिति** । शोभनः अश्वः स्वश्वः । शोभनः अश्वो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । **स्वाशश्वदिति** । उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणाद् 'अजादेः' इति द्वितीयस्य द्वित्वमाडागमश्च ॥ **स्वयतीति** । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु 'येन नाप्राप्ति–' न्यायात् 'टेः' इत्यस्यैव बाधको न तु 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यस्येति भावः ॥ **असस्वदिति** । 'ओः पुयण्जि–' इति ज्ञापकेन द्वित्वे कार्येऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्वर्शब्दस्य द्वित्वमिति मतेनेदम् । अनग्लोपिन्यग्लोपित्वाभ्युपगमेप्यज्झलादेशेऽजादेशत्वव्यवहारो नास्तीति मते तु णिचुसदितस्यैव द्वित्वं तदाह–**असिस्वदिति** ॥ **भावयतीति** । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' 'इष्ठस्य यिट्च' इति भूभावः । न चैवं यिडागमोपि णेरस्त्विति वाच्यम् । णावित्युपमेये सप्तमीनिर्देशात् 'इष्ठवत्' इत्यत्र सप्तम्यन्ताद्वतिरित्यभ्युपगमात् । एवं चेष्ठनि परे पूर्वस्य यत् कार्यं तदेवातिदिश्यते न त्विष्ठनोऽपि कार्यमिति स्थितम् ॥ **बहयतीत्यन्य इति** । यिडभावे तत्सन्नियोगशिष्टस्य भूभावस्यापि अभाव इति भावः ॥ नन्वेवमन्यमतत्वेन किमर्थमिदमुपन्यस्तमिति चेद् ॥

स्रजयति। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्राययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीम् , पयसयति । इह टिलोपो न । तदपवादस्य लुकः प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम्, स्थवयति। दूरम्, दवयति । कथं तर्हि दूरयत्यवनते विवस्वतीति। दूरमतति अयते वा दूरात् । दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं । युवयति । कनयति । युवाल्पयोरिति वा कन् । अन्तिकं नेदयति । बाढं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह श्रज्यौ न । उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । वर्षयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति । उरुं

अत्राहुः । प्राधान्यात् ' इष्ठवत् ' इति कार्यातिदेशो न त्वयं शास्त्रातिदेशः । तथा चेष्ठनि दृष्टं भूभावं स एवातिदेशो विधत्त इति नात्र संनियोगशिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तिः । इत्थं च भावयतीत्येव रूपं सम्यगिति॥ स्रजयतीति । इष्ठवद्भावेन ' विन्मतोः ' इति लुक् । ननु ' अजादी गुणवचनादेव ' इत्युक्तत्वाद् इष्ठन्प्रत्ययः स्रग्विन् शब्दाद्दुर्लभ इति इष्ठवद्भावोऽत्रायुक्त इति वाच्यम् । अस्मादेव लुग्वचनात् ज्ञापकाद्विन्नन्तात् मतुबन्ताच्च अजादी भवत इत्यभ्युपगमात् ॥ श्रीमतीमिति । मतुपो लुक् । श्राययति ॥ अशिश्रयदिति । द्वित्वे णिनिमित्तगुणे सत्ययादेशः । एतेन 'स संचरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाशिश्रयदाश्रयः श्रियाम्'इति माघश्लोके'अशिश्रयत्'इति प्रचुरः पाठो व्याख्यातः।श्रीमतीमकरोदित्यर्थादिति मनोरमायां स्थितम् । अत्र केचित् । सापेक्षाणां वृत्त्यभावान्मनोरमोक्तं यत् , तदयुक्तम् । न हि कश्चित् यं घटं करोति तमानयेत्यर्थे यं घटयति तमानयेति प्रयुङ्क्ते । अत एव ' तत् करोति– ' इत्यनेनैव सिद्धे मुण्डादिग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थामिति पूर्वोक्तं संगच्छते । यद्यन्यत्रापि सापेक्षेभ्यो णिच् स्यात् तन्न संगच्छेत । न चात्र सापेक्षत्वं नेति विवदितव्यम् । यां दिशं श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् । नापि सविशेषणानां वृत्त्यभावेपि विशेष्ययोगे स्यादेव वृत्तिरिति नात्रानुपपत्तिरिति श्रीमतीमित्यर्थं प्रति दिशो विशेष्यत्वादिति वाच्यम् । विशेष्ये हि बहिर्भूते विशेषणानां वृत्तिर्नाङ्गीक्रियते । न हि कश्चित् श्रीमतो राज्ञ इदमित्यर्थे राज्ञः श्रैमतमिति वृत्तिमभ्युपैति । किं च माघश्लोके अशिश्रियदित्येव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते न त्वशिश्रयदित्यलं । शुद्धे ग्रन्थसमर्थनाभिनिवेशेनेत्याहुः ॥ पयसयतीति । इह विन्मतोर्लुकि अग्लोपात्सन्वदित्त्वादिकं च न । अनग्लोपेऽपि सन्वद्भावात् णौ चङीति सूत्रे अत्वरराजदिति भाष्यमिह प्रमाणम् । लुङि अपपयसत् । एवं स्रग्विणमाख्यत् असस्रजदित्यत्रापि सन्वदित्त्वं न । गोमन्तं गवयति । लुङि । अजुगवत् । इहाग्लोपात् ' दीर्घो लघोः ' इति दीर्घो न । गां स्रजं पय इति विग्रहे तु अजुगवत् । असिस्रजत् । पययति । अपपयत् । टेर्लोपस्य बहिरङ्गत्वेन असिद्धत्वादिह वृद्धिर्न । अग्लोपित्वात्तु सन्वद्भावदीर्घौ न ॥ तदपवादस्येति । ' येन नाप्राप्ति–' न्यायेन टिलोपापवादो लुक् ॥ स्थवयतीति । ' स्थूलदूर–' इति यणादिलोपो गुणश्च । न च गुणस्य 'अचो ञ्णिति ' इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्तेः । ' प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे ' इति बहुलग्रहणाद्वा । लुङि । अतुस्थवत् । दवयति इत्यादि । इहापि पूर्ववद्वृद्ध्यभावः । लुङि अदूदवत् । अयूयवत् । अचीकनत् ॥ नेदयतीति । ' अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ' । टिलोपः । लुङि । अनिनेदत् । अससाधत् । प्रशस्यम् । प्राशशस्यत् ॥ पृथक्कृतेरिति । तेन विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावात् नादेशाविमौ भवत इत्यर्थः ॥ ज्यापयतीति । ' वृद्धस्य च ' इति ज्यादेशः । स च ' प्रियस्थिर–' इति वर्षादेशेन सह विकल्प्यत इत्याह–वर्षयतीति ॥ लुङि अजिज्यपत् । अववर्षत् । प्रियम् । अपिप्रपत् । स्थिरम् । अतिस्थपत् । सस्यादेशावयवत्वात् षत्वं न । स्फिरम् । अपिस्फपत् ॥ उरुमिति । वरादेशे कृते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्बाहुलकाद्वा माधवेन विकल्पेन उपधावृद्धिरुदाहृतेति

वरयति । वारयति । बहुलं बंहयति । गुरुं गरयति । तृप्रं त्रापयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ॥ * ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

॥ अथ कण्ड्वादिप्रक्रिया ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे। धातुभ्यः किम् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ड्वादयः । धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते॥१॥मन्तु अपराधे । रोष इत्येके। मन्तूयति । चन्द्रस्तु ञितमाह। मन्तूयते ॥ २ ॥ वल्गु पूजामाधुर्ययोः । वल्गूयति ॥३॥ असु उपतापे। असु असूञ् इत्येके । अस्यति । असूयति । असूयते ॥ ५ ॥ लेट् ६ लोट् ७ धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च॥दीप्तावित्येके। लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता ॥ लेला दीप्तौ ॥ ८ ॥ इरस् ९ इरज् १० इरञ् ११ ईर्ष्यायाम् ॥ इरस्यति । इरज्यति । हलि चेति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते ॥ उषस् प्रभातीभावे॥१२॥ वेद धौर्त्ये स्वप्नेच॥१३॥ मेधा आशुग्रहणे ॥ मेधायति ॥ १४ ॥ कुषुभ क्षेपे ॥ कुषुभ्यति ॥ १५ ॥ मगध परिवेष्टने ॥ नीचदास्य इत्यन्ये ॥१६॥ तन्तस् १७ पम्पस् १८ दुःखे ॥ सुख१९दुःख तत्क्रियायाम् ॥ सुख्यति ॥ दुःख्यति ॥ २० ॥ सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः ॥ सपर पूजा-

---

स्वयमपि तथैवाह—वरयति ॥ वारयतीति । अवीवरत् ॥ बंहयतीति । अग्लोपित्वादबबंहत् ॥ गरयतीति। अजीगरत् ॥ त्रपयतीति । अतित्रपत् ॥ द्राघयतीति । अदद्राघत् ॥ वृन्दयतीति । अववृन्दत् ॥

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ 'धातोरेकाचः' इत्यस्माद्धातोरिति वर्तते, वेति निवृत्तम् । अन्यथा कण्डवतीत्यपि स्यात्तदाह—धातोर्नित्यमिति ॥ केचित्तु 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तत इत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । तत्र हि नित्यग्रहणमेवकारार्थे वर्तते । तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिति प्राग् व्याख्यातत्वात् । किं च 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यत्रापि वेत्यनुवर्तते । अन्यथा गत्यर्थेभ्यो नित्यं यङ् स्यादिति ॥ स्वार्थे इति । कण्ड्वादिभ्यो यक् स्यात् कृञर्थे इति प्राचोक्तमयुक्तमिति भावः ॥ द्विधा इति । यकः कित्त्वेन धातव इति ज्ञायन्ते 'कण्डूञ्' इति दीर्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति । यदि तु धातव एव स्युस्तर्हि ह्रस्वान्ते पठितेऽपि यकि परे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घेण कण्डूयतीत्यादिसिद्धेः किं तेन दीर्घपाठेन ॥ द्वैविध्ये तु धातुभ्यो यकि गुणानषेधेन कित्त्वं सार्थकम् । कण्डूरित्यादियग्रहितरूपसिद्ध्या दीर्घपाठोऽपि सार्थकः । अतएवोक्तं भाष्ये—

'धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।
आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभावितः' इति ।

एतेन कण्डूं करोति कण्डूयति इति प्राचोक्तविग्रहोऽपि परास्तः । कण्ड्वादयः प्रातिपदिकान्येवेत्यनभ्युपगमात् । न च द्वैविध्याभ्युपगमेऽपि प्रातिपदिकादेव यक् स्यादिति वाच्यम् । तथा हि सति धातोर्लडादौ कण्डवतीत्याद्यनिष्टप्रसङ्गात् । सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अल्लोपासंभवेन सुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । यत्तु कैश्चित् 'शब्दवैरकलह—' इति सूत्रात् करणे इत्यनुवर्तनात् कृञर्थे यागिति प्राचोक्तव्याख्यायां न किंचित् बाधकमित्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । अनुवृत्तौ मानाभावात् । अन्यथा णिजन्तेष्विव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्यापारद्वयापत्तेरिति दिक् ॥ पूर्वभाव इति । पूर्वत्वमित्यर्थः । लेटितेति । 'यस्य हलः' इति यलोपः ॥ सुख्यतीति । चुरादौ तु 'सुखदुःख तत्क्रियायाम् सुखयतीत्याद्युदाहृतम्' ॥ सपर । यग-

याम् ॥ २१ ॥ अरर आराकर्मणि ॥ २२ ॥ भिषज् चिकित्सायाम् ॥ २३ ॥ भिष्णज् उपसेवायाम् ॥ २४ ॥ इषुध शरधारणे ॥२५॥ चरण २६ वरण गतौ ॥ २७ ॥ चुरण चौर्ये ॥ २८ ॥ तुरण त्वरायाम् ॥ २९ ॥ भुरण धारणपोषणयोः ॥ ३० ॥ गद्गद वाक्स्खलने ॥ ३१ ॥ एला ३२ केला ३३ खेला ३४ विलासे ॥ इलेत्यन्ये ॥ लेखा ३५ स्खलने च ॥ अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति ॥ ३६ ॥ लिट अल्पकुत्सनयोः ॥ लिट्यति ॥ ३६ ॥ लाट जीवने ॥ ३७ ॥ हृणीङ् रोषणे लज्जायां च ॥ ३८ ॥ महीङ् पूजायाम् ॥ महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ रेखा श्लाघासादनयोः ॥ ४० ॥ द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ४१ ॥ तिरस् अन्तर्धौ ॥ ४२ ॥ अगद नीरोगत्वे ॥ ४३ ॥ उरस् बलार्थः ॥ उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ तरण गतौ ॥ ४५ ॥ पयस् प्रसृतौ ॥ ४६ ॥ सम्भूयस् ४७ प्रभूतभावे ॥ अम्बर ४८ सम्बर ४९ सम्भरणे ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ * ॥ इति कण्ड्वादिप्रक्रिया ॥*॥

॥ अथ प्रत्ययमालाप्रक्रिया ॥

कण्डूयतेः सन् ॥ सन्यङोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते ॥ कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् ॥ यथेष्टं नामधातुषु ॥ * ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयियिषति । अशिश्वीयिषति । अश्वीयियिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रीयिषति । इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिषति । चन्दिद्रीयिषति । चन्द्रीयियिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति । प्रापिपयिषति । प्रापयियिषति । उरुम् । विवारयिषति । वारिरयिषति । वारयियिषति । बाढं सिसाधयिषतीत्यादि रूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति । यङ्सनृण्यन्तात्सन् । बोभूयिषयिषति । यङ्णिच्सन्नन्तात् णिच् । बोभूयियिषयतीत्यादि ॥ * ॥ इति प्रत्ययमालाप्रक्रिया ॥*॥

न्तात् 'अ प्रत्ययाद्' 'गुरोश्च हलः' इत्यनेन वा अप्रत्यये टाप् । सपर्या । अरर । आरा प्रतोदः । तत्करणकं कर्म आराकर्म ॥ अदन्तोऽयमिति । लेख्यति । आदन्तपक्षे तु लेखायति ॥ महीङ् । 'प्रेत्य स्वर्गे महीयते' इति रामायणम् ॥ प्रसृताविति । प्रसृतिः परिमाणविशेषः । प्रभूतभावे इति । बाहुल्य इत्यर्थः । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु' इत्यमरः । संभूयस्यति । असम्भूयसीत् । न इह संशब्दस्य पृथक्कृतिर्यत्र प्रातिपदिकाद्धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्य विधानं तत्रैव पृथक्कृतिरित्याहुः ॥आकृतिगण इति। तेन 'दुवस् सन्दीपने' इत्यादि सिद्धम् । प्रयुज्यते च समिधाग्निं दुवस्यत इत्यादि ॥ इति कण्ड्वादिप्रक्रिया ॥

प्रथमस्येति ॥ अजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम् । प्राचा तु 'यथेष्टं नामधातुषु' इति प्राप्ते कण्ड्वादेस्तृतीयस्य' इत्युक्तमित्यवतारितम् । तदयुक्तम् । नामधातुत्वस्य निराकृतत्वात् । अत एव मूले नामधातून् समाप्य कण्ड्वादयः पृथगेवोक्ताः ॥ द्रीशब्दयिशब्दयोरिति । नकारस्य त्वचः परत्वाद् द्वित्वं नेति भावः । पिप्रापयिषतीति । णाविष्ठवद्भावेन प्रियशब्दस्य 'प्रियस्थिर–' इत्यादिना प्रादेशस्ततो द्वित्वादि ॥ सिसाधयिषतीति । इष्ठवद्भावादिह 'अन्तिकबाढयोः' इति साधादेशः।षत्वं तु नास्तीति' आदेशावयवत्वादिति भावः॥बोभूयिषयिषतीति । इह यङ्निमित्तद्वित्वे कृतेऽपि सन्निमित्तद्वित्ववारणाय 'लिटि धातोः–' इति सूत्रे 'अनभ्यासस्य' इत्येतद् अवश्यं कर्तव्यम् । एवं च 'लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति अनभ्यासग्रहणं तत्र मास्त्विति भाष्यस्थं प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रमिति भावः ॥

॥ इति प्रत्ययमालाप्रक्रिया ॥

॥ अथात्मनेपदप्रक्रिया ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते ॥ **भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ ॥** बभूवे । अनुबभूवे ॥ **कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥** क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । श्नसोरल्लोपः । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । तासस्त्योरिति सलोपः । व्यतिसे । धि च । व्यतिध्वे । ह एति । व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यतिषीत । व्यत्यास्त । व्यतिराते ३ । व्यतिभाते ३ । व्यतिबभे ॥ **न गतिहिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥** व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥*॥ हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ हरतेरप्रतिषेधः ॥ * ॥ सम्प्रहरन्ते राजानः ॥ **इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ॥** परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥ **नेर्विशः । १ । ३ । १७ ॥** निविशते ॥ **परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ॥** अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥ **विपराभ्यां जेः । १ । ३ । १९ ॥** विजयते । पराजयते ॥ **आङो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ॥** आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्येति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति ॥ पराङ्गकर्मकान्न निषेधः ॥ * ॥ व्याद-

---

भावकर्मणोः ॥ भावे कर्मणि यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः ॥ **कर्तरि कर्म** ॥ **अन्यस्येति** । शूद्रस्य योग्यं सस्यादिलवनं करोतीत्यर्थः ॥ परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः ॥ संप्रहरन्ते राजानः । पृथक्सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ **व्यतिस्त इति** । यन्परत्वाभावान्न षः ॥ **व्यतिस इति** । 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इति नेह षत्वम् । सकारस्यास्त्यवयवत्वाभावात् । 'आदेशप्रत्यययोः इति षत्वं तु 'सात्पदाद्योः' इति निषिद्धम् । एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमात्रस्य पदत्वात् ॥ **न गतिहिंसार्थेभ्यः** ॥ अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः । अर्थग्रहणसामर्थ्याद् ये शब्दान्तरमनपेक्ष्य गतिहिंसयोर्वर्तन्ते त एवेह गृह्यन्ते । हरतिस्तु उपसर्गवशाद् हिंसायां प्रवर्तते इति 'हरतेरप्रतिषेधः' इति वार्तिकमर्थग्रहणलभ्यमेवेत्याहुः ॥ **इतरेतरा** ॥ नन्वितरेतरादिशब्दैरेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वात् तद्द्योतकमात्मनेपदं न प्राप्नोतीति किमर्थो निषेधः । अत्राहुः । लौकिके व्यवहारे लाघवानादरादात्मनेपदं प्रसज्येतेति निषेधोऽयमारभ्यते । अत एव व्यतिलुनीत इत्यादौ कर्मव्यतिहारद्योतनाय व्यतीत्युपसर्गावात्मनेपदं च समुच्चित्य प्रयुज्यत इति ॥ **नेर्विशः** ॥ नेः किम् । प्रविशति । 'अर्थवद्ग्रहण' 'लक्षणप्रतिपदोक्त' परिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् । तेनेह न । मधूनि विशन्ति भ्रमराः ॥ 'इत्युक्त्वा मैथिली भर्तुरङ्के निविशती भयात्' इत्यत्र तु 'अङ्कानि विशती' इति पाठ्यम् । न च पदसंस्कारपक्षे त्वङ्के निविशतीति पाठेऽप्यदोष इति वाच्यम् । त्वं करोति भवान् करोषीत्यादिप्रयोगस्यापि त्वदुक्तरीत्या साधुत्वापत्तेः ॥ 'वा लिप्सायाम्' इत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ स्यादेतत् । 'नवाम्बुदश्यामतनुर्न्यविक्षत' इत्यत्रात्मनेपदं न स्याद् । अटा व्यवधानात् । न च स्वाङ्गमव्यवधायकमिति वाच्यम् । अङ्गभक्तस्याटो विकरणविशिष्टस्यावयवत्वेऽपि धातोरनवयवत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । 'लावस्थायामडागमः' इति भाष्यमते न कश्चिद्दोषः । मतान्तरे तु 'उपसर्गनियमे अड्व्यवाये उपसंख्यानम्' इति वार्तिकमस्तीति ॥ **आङो दो** ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । तेन 'व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयम्' इति प्रयोग आस्यविहरणेऽपि सिद्धः ।

दते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥ **क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥** चाद् आङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्नेउपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः ॥ तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ समोऽकूजने ॥ * ॥ संक्रीडते । कूजने तु । संक्रीडति चक्रम् ॥ आगमेः क्षमायाम् ॥ * ॥ ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ आशिषि नाथः ॥ * ॥ आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं, नाथसे किमु पतिं न भूभृतामिति। नाधस इति पाठ्यम् ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ * ॥ गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मातुश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले ॥ **अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । ६। १ ।१४२ ॥** अपात्किरतेः सुट् स्यात् ॥ सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः ॥*॥ अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तङ्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यते इत्याहुः । गजोऽवकिरति ॥ आङि नुप्रच्छ्योः ॥ * ॥ आनुते । आपृच्छते ॥ शप उपालम्भे ॥ * ॥ आक्रोशार्थात् स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ॥ **समवप्रविभ्यः स्थः । १ । ३ । २२ ॥** सन्तिष्ठते । स्थाघ्वोरिच्च । समस्थित । समस्थिषाताम् । समस्थिषत । अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते । वितिष्ठते॥आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् ॥*॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते।नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥ **प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ।१। ३ । २३ ॥** गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठति यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ **उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥** मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति

क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणात् ॥ **शिक्षेर्जिज्ञासायामिति** । 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्यस्य नेह ग्रहणम् । अनुदात्तेत्त्वादेवात्मनेपदसिद्धेः । किं तु शकेः सन्नन्तस्येति ध्वनयति—**धनुर्विषय इत्यादिना** ॥ **नियमार्थमिति** । नाथतेरनुदात्तेत्त्वं तु 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युचि नाथन इति रूपसिद्ध्यर्थमिति भावः ॥ **मातुरनुहरतीति** । सादृश्यमात्रमत्र विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्ये ॥ **गजोऽवकिरतीति** ॥ अत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावात् सुटोऽप्राप्तिः ॥ **कृष्णाय शपते इति**। 'श्लाघह्नुङ्' इति संप्रदानसंज्ञा । 'नीवीं प्राति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि' इत्यत्र तु स्वाशयं प्रकाशयामीत्यर्थो विवक्षितो न तु शपथ इति न तङित्याहुः ॥ **प्रकाशन**॥प्रकाशनं ज्ञापनम् । स्थेयो विवादपदानिर्णेता । तिष्ठन्तेऽस्मिन् विवादपदनिर्णयार्थमिति व्युत्पत्तेः । बाहुलकादधिकरणे अचो यत् । 'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते' इति मेदिनी ॥ **कर्णादिष्विति**।अधिकरणे सप्तमी । तेषां स्थेयत्वं तिष्ठते इत्यात्मनेपदेन द्योत्यते, तमेवार्थमाह—**कर्णादीनिति** ॥ **प्रकाशनेत्यादि किम्** । चैत्रे तिष्ठति ॥ **उदोऽनूर्ध्वकर्मणि** ॥ स्थ इत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलं यत् कर्म तदूर्ध्वकर्म ।

१— इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ।

किम् । पीठादुत्तिष्ठति ॥ ईहायामेव ॥ * ॥ नेह ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ॥ **उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥** आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्ध्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देवतात्वारोपाद् नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॥*॥ भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ॥ **अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ॥** उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ **उद्विभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥** अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं न त्वद्रवमिति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः ॥ **आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ॥** आयच्छते । आहते । अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि, आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविः । आहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्य इत्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादिस्तुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु । समीपमेत्येति वा ॥ **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ ॥** हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । अवधिष्ट । अवधिषाताम् ॥ **हनः सिच् ।१।२।१४॥** कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम्।आहसत॥

‘ उदोऽनूर्ध्वे ’ इत्युक्तेप्यनूर्ध्वक्रियायां वर्तमानादुत्पूर्वात्तिष्ठतेर्लस्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यत एव । तथापि परिस्पन्दार्थलाभाय कर्मपदमित्यभिप्रेत्याह—**ईहायामेवेति** ॥ इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा सा च ग्रामाच्छतमित्यत्र नास्ति ॥ **उपान्मन्त्रकरणे** ॥ मन्त्रः करणं यत्र, मन्त्रकरणं स्तुतिः । तत्र वर्तमानादुपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् । **आग्नेय्येति** । अग्निदेवताकया ऋचा आग्नीध्रमग्निविशेषं स्तौतीत्यर्थः। अत्र केचित् । श्लोकै राजानं स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठत इति प्रयोगो नेष्यते । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्याआग्नीध्रमिति वैदिकविषय एव सर्वैरुदाहृतत्वात् । तथा च तिष्ठतेरर्थे यदा मन्त्रः करणं तदा तङिति व्याख्येयम् । उपतिष्ठते इत्यस्य तु समीपावस्थानमेवार्थः । न च तत्र षष्ठ्यादिवन्मन्त्रस्य करणत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । उपस्थानस्वरूपे तस्योपयोगाभावेऽपि तत्कार्ये स्तुतावुपयोगादुपस्थानकरणत्वं मन्त्रस्य न विहन्यते । आग्नीध्रमिति द्वितीया तु करणत्वान्यथानुपपत्तिलभ्येन स्तोतुमित्यनेनान्वेति । एवं चाग्नेय्या आग्नीध्रं स्तोतुं तत्समीपे तिष्ठतीत्येव वाक्यार्थः । आदित्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तु तत्समीपावस्थानस्यासम्भवादादित्यं स्तोतुं तदभिमुखतया तिष्ठतीत्यर्थ इत्याहुः ॥ **गङ्गा यमुनामिति** । एतेन यमुनैव प्राचीना, गङ्गा तु पश्चाद्यमुनया सह मिलितेति प्रतीयते॥**स्वाङ्गकर्मकाच्चेति**॥ चकारेणाकर्मकस्य संग्रहः ॥ **न त्वद्रवमिति** । अन्यथा चैत्रो मैत्रस्येत्यादि वक्ष्यमाणं न संगच्छेतेति भावः॥ **आङो यमहनः** ॥ **प्राप्येति** । तथा च । हन्तेरकर्मकतया आजघ्ने आहध्वमित्यात्मनेपदं युक्तमित्यर्थः ॥ **भेत्तुमित्यादीति** । एवं च ल्यब्लोपपञ्चम्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । **समीपमेत्येति** । विषमविलोचनस्य समीपमेत्य वक्षः आजघ्ने । स्वकीयमेव वक्षो मल्ल इव सन्तोषातिशयादास्फालनं चक्रे इत्यर्थात् स्वाङ्गकर्मकत्वमस्त्येवेति भावः ॥ **आत्मनेपदेष्विति**॥ तङीत्येव सुवचम्॥ ‘ समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ’ इति वृत्तिस्थं पाठमुपेक्ष्य भाष्यस्थं पाठमनुसरति—

यमो गन्धने। १। २। १५॥ सिच् कित्स्यात्। गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम्। उदायत। गन्धने किम्। उदायंस्त पादम्। आकृष्टवानित्यर्थः॥ **समो गम्यृच्छिभ्याम् । १। ३। २९॥** अकर्मकाभ्यामित्येव। सङ्गच्छते॥ **वा गमः। १। २। १३॥** गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः। सङ्गसीष्ट।। सङ्गंसीष्ट। समगत। समगंस्त। समृच्छिष्यते। अकर्मकाभ्यां किम्। ग्रामं सङ्गच्छति॥ विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्॥ *॥ वेत्तेरेव ग्रहणम्। संवित्ते। संविदाते॥ **वेत्तेर्विभाषा। ७। १। ७॥** वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात्। संविद्रते। संविदते। संपृच्छते। संस्वरते॥ अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्॥ *॥ अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम्। अङ्विधौ त्वियर्तेरेवेत्युक्तम्। मा समृत। मा समृषाताम्। मा समृषतेति। समार्त्त। समार्षाताम्। समार्षतेति च भ्वादेः। इयर्तेस्तु मा समरत। मा समरेताम्। मा समरन्त। समारत। समारेताम्। समारन्तेति च। संशृणुते। संपश्यते। अकर्मकादित्येव। अत एव, रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः। अध्याहारो वा इति कथयद्भ्यः इति। अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् शृणु।

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥ १॥

वहति भारम्। नदी वहति। स्यन्दत इत्यर्थः। जीवति। नृत्यति। प्रसिद्धेर्यथा। मेघो वर्षति। कर्मणोऽविवक्षातो यथा। हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः॥ उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्॥ *॥ अकर्मकादिति निवृत्तम्। बन्धं निरस्यति। निरस्यते।

समो गम्यृच्छिभ्यामिति॥ संगच्छत इति। संगतं भवतीत्यर्थः॥ **वा गमः॥** 'असंयोगाल्लिट् कित्।' इत्यतः किदनुवर्तते 'इको झल्' इत्यतो झल्ग्रहणं 'लिङ्सिचौ—' इत्यतो लिङ्सिचाविति चानुवर्तते। कित्त्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेश—' इति मलोपः। **समृच्छिष्यत इति।** लृटः प्रयोगस्तु तौदादिकऋच्छेरत्र ग्रहणं न तु ऋच्छादेशस्येति ध्वननार्थम्॥ **ग्रामं संगच्छतीति।** 'तच्चैक्यं समगच्छत' इत्यत्र तु एकं जातमित्यर्थाद्भूमेरकर्मकत्वमेवेति तङ्। एकमेवैक्यम्। स्वार्थे ष्यञ्॥ **विदिप्रच्छि।** परस्मैपदिसाहचर्यादाह—**वेत्तेरेवेति।** विन्दतिर्हि स्वरितेत्। सत्ताविचारणार्थयोस्तु अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धम्। न च निरनुबन्धपरिभाषयैव वेत्तेर्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्। 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोः' इति परिभाषया तु विन्दतेर्ग्रहणप्रसङ्गात्। **वेत्तेर्विभाषा॥** 'शीङो रुट्' इत्यतो रुडनुवर्तते 'अदभ्यस्तात्' इत्यनुवर्त्य षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणम्यत इत्याह—**अतो रुडागम इति॥ अङ्विधौ त्विति।** 'सर्तिशास्त्यर्ति—' इति लुप्तविकरणेन शासिना साहचर्यादिति भावः॥ **मा समृतेति।** 'उश्च' इति कित्त्वम्। माङ्योगादडभावः॥ **समार्तेति।** ननु सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् 'आटश्च' इति वृद्धौ कृतायां 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिज्लोपाप्रवृत्त्या समार्ष्टेति रूपं स्यात्। न च ह्रस्वाद्विहितस्येति व्याख्यानादिष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। विहितविशेषणे मानाभावात्। उदायत आहतेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च॥ अत्र केचित्। 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इत्यनेन पूर्वं सिज्लोपे पश्चात् वृद्धिर्भवति। एकादेश इति विषयसप्तम्याश्रयणात्। न चैवमध्यैष्टेति न सिध्येत्तत्राप्युक्तरीत्या पूर्वं सिज्लोपे वृद्धौ सत्यामध्यैतेति रूपप्रसङ्गादिति वाच्यम्। 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति पूर्वमेव गुणे कृते सिज्लोपो न प्रवर्तते 'इटश्च' इति वृद्धौ कृतायामध्यैष्टेति रूपस्य निर्बाधत्वात्। समार्तेत्यत्र तु 'उश्च'

समूहति। समूहते ॥ **उपसर्गाद्धस्व ऊहतेः। ७। ४। २३॥** यादौ क्ङिति। ब्रह्म समुह्यात्। अग्निं समुह्य ॥ **निसमुपविभ्यो ह्वः। १। ३। ३०॥** निह्वयते ॥ **स्पर्द्धायामाङः। १। ३। ३१॥** कृष्णश्चाणूरमाह्वयते। स्पर्धायां किम्। पुत्रमाह्वयति ॥ **गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः। १। ३। ३२॥** गन्धनं हिंसा। उत्कुरुते। सूचयतीत्यर्थः। सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद् हिंसैव। अवक्षेपणं भर्त्सनम्। श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते भर्त्सयतीत्यर्थः। हरिमुपकुरुते। सेवते। परदारान् प्रकुरुते। तेषु सहसा प्रवर्तते इत्यर्थः। एधोदकस्योपस्कुरुते। गुणमाधत्ते। गाथाः प्रकुरुते। प्रकथयतीत्यर्थः। शतं प्रकुरुते। धर्मार्थं विनियुङ्क्ते। एषु किम्। कटं करोति ॥ **अधेः प्रसहने। १। ३। ३३॥** प्रसहनं क्षमाऽभिभवश्च। षहमर्षणेऽभिभवे चेति पाठात्। शत्रुमधिकुरुते क्षमत इत्यर्थः। अभिभवतीति वा ॥ **वेः शब्दकर्मणः। १। ३। ३४॥** स्वरान्विकुरुते। उच्चारयतीत्यर्थः। शब्दकर्मणः किम्। चित्तं विकरोति कामः ॥ **अकर्मकाच्च। १। ३। ३५॥** वेः कृञ इत्येव। छात्रा विकुर्वते। विकारं लभन्ते॥ **संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः। १। ३। ३६॥** अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः। इतरे प्रयोगोपाधयः। तथा हि। शास्त्रे नयते। शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः। तेन च शिष्यसम्माननं फलितम्। उत्सञ्जने। दण्डमुन्नयते। उत्क्षिपतीत्यर्थः। माणवकमुपनयते। विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते। ज्ञाने। तत्त्वं नयते। निश्चिनोतीत्यर्थः।कर्मकरानुपनयते। भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। विगणनमृणादेर्निर्यातनम्। करं विनयते।राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः। शतं विनयते। धर्मार्थं विनियुङ्क्त इत्यर्थः॥ **कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि। १। ३। ३७॥** नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं

इति क्त्वेन गुणाप्रवृत्त्या पूर्वमेव सिज्लोपे पश्चात् 'आटश्च' इति वृद्धिरिति वैषम्यमित्याहुः॥ अन्ये तु सिज्लोपानन्तरं यत्र एकादेशः प्रसज्यते तत्रैव सिज्लोपः सिद्धो यथा अग्रहीदिति। न चात्र तादृशो विषयोऽस्ति। किं च 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति पूर्वमेव गुणे कृते इत्यादि यदुक्तम्। तदसत्। समानाश्रये हि 'वार्णादाङ्गं बलीयः' अन्यथा द्यौरिवाचरति द्यवति इत्यत्र यण् न स्यात् किं तु 'पुगन्त-' इति गुण एव स्यात्। तथा च समार्ष्टेत्येव वक्तव्ये समार्तेति लेखकप्रमाद इत्याहुः॥ गन्धनं हिंसेति। 'गन्ध अर्दने'। 'अर्द हिंसायाम्' इत्यनयोश्चुरादौ पाठादिति भावः॥ सहसा वर्तते साहसिकः। 'ओजःसहोम्भसः' इति ठक्। तस्य कर्म साहसिक्यम्। ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्॥ परदारानित्यादि। तां वशीकरोतीत्यर्थः। साहसिक्यं न धात्वर्थः। तथा हि सति परदारानिति कर्मणोऽनन्वयः स्यात् किं तु प्रयोगोपाधिरित्यभिप्रेत्याह—**तेषु सहसेति**॥ **एधोदकस्येति**। एधशब्दोऽकारान्तः। 'अवोदैधौद्म-' इति निपातितः। एधश्च उदकं च तेषां समाहारः॥ यद्वा। एधःशब्दः सकारान्तः। तथा च एधांसि च दकं चेति विग्रहः। दकशब्दोऽप्युदकवाच्येवेत्यर्थोऽत्र न भिद्यते। उक्तं च हलायुधे। 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति॥ **संमानन**॥ **उपनयनपूर्वकेणेति**। उपनयनं बटुसंस्कारः। तस्य परगामित्वात् परस्मैपदे प्राप्ते अनेनात्मनेपदं विधीयते। नह्युपनयनमात्रेण आचार्यत्वं भवति, किं तु तत्पूर्वकाध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वं परम्परया ज्ञेयम्॥ 'उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः' इति स्मृतिः॥ **कर्तृस्थे**॥ **कर्मणीति**॥आत्मगामिनि क्रियाफले इत्यर्थः॥

प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते । अपगमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात् स्वरितञित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गण्डं विनयति । कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ॥ **वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १ । ३ । ३८ ॥** वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते उत्सहते । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ **उपपराभ्याम् । १ । ३ । ३९ ॥** वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह । संक्रामति ॥ **आङ उद्गमने । १ । ३ । ४० ॥** आक्रमते सूर्यः । उदयत इत्यर्थः ॥ ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् ॥ * ॥ नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥ **वेः पादविहरणे । १ । ३ । ४१ ॥** साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ॥ **प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १।३।४२ ॥** समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ॥ **अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ ॥** क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव ॥ **अपह्नवे ज्ञः । १ । ३ । ४४ ॥** शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥ **अकर्मकाच्च । १ । ३ । ४५ ॥** सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ **सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । १ । ४ । ४६ ॥** शतं संजानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्यान इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते ।मातरं मातुर्वा सञ्जानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥ **भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः । १ । ३ । ४७ ॥** उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषोपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । यत्ने । क्षेत्रे वदते । विमतौ । क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते प्रार्थयत इत्यर्थः ॥ **व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥** मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । सम्प्रवदन्ति खगाः ॥ **अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ॥** व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात्किम् ।

वृत्तिसर्ग ॥ ' तायृ सन्तानपालनयोः ' । तायनं स्फीतता तदाह—**स्फीतानि इति** । प्रवृद्धानीत्यर्थः ॥ **वेः पाद** । यद्यपि क्रमेः पादविक्षेप एवार्थस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वादेवमुक्तम् ॥ **प्रोपाभ्याम्** ॥ ' प्रोपाभ्यां प्रारम्भे' इत्येव सुवचम् ॥ **उपक्रामतीति** । वृत्त्याद्यर्थेष्वेव ' उपपराभ्याम् ' इति प्रवृत्तेर्नोत्रात्मनेपदं शङ्क्यमिति भावः ॥ **वृत्त्यादौ त्विति** । न च वृत्त्यादिसूत्रं सोपसर्गे चरितार्थमित्यनुपसर्गात् क्रमेर्वृत्त्याद्यर्थेऽपि विभाषैवास्त्विति वाच्यम् । ' उपपराभ्याम् ' इति नियमस्योक्तत्वात् ॥ **अकर्मकाच्च** ॥ ' अनुपसर्गाज्ज्ञः ' इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनुजानीते इत्यादिसोपसर्गार्थमिदं सूत्रम् ॥ **भासनोपसंभाषा** ॥ एषु किम् । यत् किंचिद्वदति ॥ **अनुवदते कठ इति** । अनुः सादृश्ये । तेन कलापस्येति

उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम् । अनुवदति वीणा ॥ **विभाषा विप्रलापे । १। ३ । ५० ॥** विरुद्धोक्तिरूपं व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः ॥ **अवाद् ग्रः । १ । ३ । ५१ ॥** अवगिरते । गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एवेति भाष्यम् ॥ **समः प्रतिज्ञाने । १। ३ । ५२ ॥** शब्दं नित्यं सङ्गिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । सङ्गिरते ग्रासम् ॥ **उदश्चरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ॥** धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । बाष्पमुच्चरति । उपरिष्टाद् गच्छतीत्यर्थः ॥ **समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥** रथेन सञ्चरते ॥ **दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ॥** संपूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते ॥ **उपाद्यमः स्वकरणे । १ । ३ । ५६ ॥** स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ॥ **विभाषोपयमने । १ । २ । १६॥** यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत।उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः।गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्वम् ॥ **ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । १ । ३ । ५७ ॥** सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ॥ **नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ॥** पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् । तेनेह न । सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः। पूर्ववत्सन इति तङ् । अकर्मकाच्चेति केवलाद्विधानात् ॥ **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । १ । ३ । ५९॥** आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव । देवदत्तं प्रतिशुश्रूषते ॥ **शदेः शितः । १ । ३ । ६० ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च।१।३।६१॥**व्याख्यातम् ॥ **पूर्ववत्सनः ।१।३।६२।**सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविक्षते । पूर्ववत्किम् । बुभूषति। शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न। शिशत्सति।मुमूर्षति ॥ **आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ।१ । ३ । ६५ ॥** एधाञ्चक्रे॥ **प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । १ । ३ ।६६॥** प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ॥ स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यश्चि

तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी ॥ विभाषा विप्रलापे ॥ अप्राप्तविभाषा ॥ स्वकरणं स्वीकार इति ॥ स्वकरणमित्यत्र च्विर्न भवति 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति विकल्पात् । स्वकरणशब्देन भार्यास्वीकारो गृह्यते इति वृत्तिकृत् ॥ भट्टिस्तु स्वीकारमात्रेऽपि प्रायुङ्क्त 'उपायंस्त महास्त्राणि' इति ॥ गन्धनाङ्गे इति ॥ पूर्वविप्रतिषेधश्च 'नवेति विभाषा' सूत्रे भाष्ये उक्तः । नित्यं कित्वमिति। 'यमो गन्धने' इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः॥ज्ञाश्रुस्मृ॥ 'अपह्नवे ज्ञः' इत्यादिना ज्ञाधातोः'अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च' इति श्रुदृशिभ्यां चात्मनेपदे कृते तस्मिन् विषये 'पूर्ववत्सनः' इत्यनेन सिद्धेऽपि विषयान्तरे सन्नन्तादनेन विधीयत इति ज्ञेयम् ॥ निविविक्षत इति । 'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदविधानात् सन्नन्तादपि आत्मनेपदम् ॥ सनो नेत्यनुवर्त्येति ॥ 'नानोर्ज्ञः' 'पूर्ववत्सनः' इति सूत्राभ्यामिति शेषः ॥

पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ **समः क्ष्णुवः । १ । ३ । ६५ ॥** संक्ष्णुते शस्त्रम् ॥ **भुजोऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥** ओदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् । वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते । इहोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति ॥ **णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने । १ । ३ । ६७ ॥** ण्यन्तादात्मनेपदं स्याण्णौ या क्रिया सैव चेद् ण्यन्तेनोच्यतेऽणौ यत्कर्मकारकं स चेण्णौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । णिचश्चेति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽणावकर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते ॥ कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् ।

समः क्ष्णुवः ॥ 'समो गम्यृच्छिक्ष्णुभ्यः' इति पठनीये पृथगस्य पाठस्सकर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति—**संक्ष्णुते शस्त्रमिति ॥ भुजोऽनवने ॥** अवनं पालनम् 'अदने' इति वक्तव्ये 'अनवने' इति पर्युदासस्य प्रयोजनद्वयम् । संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावधारणहेतुत्वाद्द्रोधादिकस्यैव भुजेर्ग्रहणमित्येकम् । अदनादर्थान्तरेप्युपभोगादौ आत्मनेपदं भवति इति द्वितीयं तदाह—**बुभुजे पृथिवीपाल इति ॥ इहेति ।** उपभोग इत्युपलक्षणमात्मसात्करणस्यापि । पृथिवीं बुभुजे । स्वाधीनां चकारेत्यर्थः । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यस्य रुधादेरेव ग्रहणमिति 'भुज कौटिल्ये' इत्यस्मात्तुदादेः परस्मैपदमेव । पाणिं विभुजति । मूलानि विभुजति ॥ **णेरणौ यत् कर्म ॥** आत्मनेःपदमित्यधिक्रियते । इहावान्तरवाक्यानि चत्वारि प्रतीयन्ते ॥ 'णेरात्मनेपदम्' इत्येकं वाक्यम् । तच्च स्यादित्यन्तेन व्याख्यातम् ॥ 'अणौ यत् कर्म णौ चेत्' इति द्वितीयम् । कर्मशब्दः क्रियापर- 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इतिवत् । तथा च अणौ या क्रिया सैव ण्यन्ते चेदित्यर्थः ॥ एवं स्थिते फलितमाह—**सैव चेद् ण्यन्तेनोच्यतेइति ॥** 'स कर्ता' इति तृतीयं वाक्यम् । अणावित्यादि चेच्छब्दान्तमिहानुवर्तते । कर्मशब्दश्चात्र कारकविशेषपरः शब्दाधिकाराश्रयणात्तदेतद्व्याचष्टे—**अणौ यदित्यादिना स्यादित्यन्तेन ॥** 'अनाध्याने' इति वाक्यान्तरं व्याचष्टे—**न त्विति ।** आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् ॥ वस्तुतस्तु पर्युदास एव लाघवादाश्रयणीयः । तथा च अत्र वाक्यत्रयमेवेति बोध्यम् ॥ **विकल्प इति ।** परत्वात् प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः ॥ **पूर्वविप्रतिषेधेनेति ।** 'विभाषोपपदेन—' इत्यस्यावकाशः स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते इत्यादि । 'णेरणौ—' इत्यस्य तु दर्शयते राजेत्यादि । तथा 'अणावकर्मकात्' इत्यस्य शेते कृष्णस्तं गोपी शाययतीत्यवकाशः । 'णेरणौ' इत्यस्य तु लावयते केदारः स्वयमेवेति । तत्र हि लूयते केदार इति द्वितीयकक्षायामणावकर्मकत्वादिति भावः ॥ न च पश्यति भव इतिवत् द्वितीयकक्षायां लुनाति केदार इत्येव प्रयोग इति भ्रमितव्यम् । लवनस्य कर्मस्थक्रियात्वेन 'कर्मवत् कर्मणा—' इति यगात्मनेपदप्रवृत्तेः।नव्यास्तु 'अणावकर्मकात्—'इत्यस्य बाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो मानम्।तत्र हि निवृत्तप्रेषणपक्षे दृशेरणावकर्मत्वाच्चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च—परस्मैपदप्राप्तेः । 'विभाषोपपदेन—' इति विकल्पबाधे तु न किंचिन्मानम् । किं च 'अणावकर्मकात्' इत्यस्य बाधेऽपि नास्त्येव प्रमाणम् । पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वात् । तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वात् 'अणावकर्मकात्' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकमस्तीति 'पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते' इत्येतच्चिन्त्यमित्याहुः ॥ अस्मिन् पक्षे 'आध्यानभिन्ने' इत्यर्थे सति फलितो 'न त्वाध्याने' इति नेयः ॥ 'कर्मवत् कर्मणा—' इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कां निरस्यति—**कर्तृस्थभावका इति ॥** अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया । साधनं कारकं तत्साध्यत्वाद्धात्वर्थस्य ॥ ननु नृत्यन्तं भवं पश्यतीत्यत्र दृशेः कर्तृस्थभावकता न स्यात् किं तु कर्तृस्थक्रियाकतैव स्यात् । न च साधनशब्देन लकारवाच्यं कारकं विवक्षितमिति वाच्यम् । नृत्यन् भवः पश्यतीत्यत्र तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । आरोहणादौ सपरिस्पन्द एव देवदत्तादिर्यथा साधनं तथा दर्शनश्रवणादौ न भवति,किं तु स्पन्दनरहितोऽपीति नोक्तदोष इति॥

तथा हि। पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः। प्रेरणांशत्यागे। पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः। ततो हेतुमण्णिच्। दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायाम् । दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तङ्।क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात्।प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः।न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते। न्यग्भवतीत्यर्थः। यद्वा । पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाण्णिच् । दर्शयति भवः। आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः। ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न तङ् । समानक्रियत्वाभावाण्णिजर्थस्याधिक्यात्। अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः। स्मरयति वनगुल्मः।उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः।

कर्तृस्थभावकमुदाहरति-पश्यन्तीति ॥ प्रेरणांशेति ॥ सौकर्यविवक्षयेति भावः । तत इति । त्यक्तप्रेरणांशकात् धातोरित्यर्थः॥ पुनर्ण्यर्थस्येत्यादि । न चैवं णिजपि गच्छतीति दर्शयते भव इति न सिद्ध्येत् इति वाच्यम् । उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनादिति कैयटोक्तेः । एवं च स्वार्थ एव णिजिति पर्यवसानादाह-द्वितीयचतुर्थ्योरिति ॥ तुल्योऽर्थ इति । न्यूनाधिकभावरहितः ॥ तत्र तृतीयेति । प्रथमाद्वितीययोस्तु ण्यन्तत्वाभावात् तङः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः॥ क्रियासाम्येऽपीति । प्रथमकक्षया सहेत्यर्थः॥ द्वितीयामादायेति । 'अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्ते' इत्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् ॥ यदा त्वधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते । तदा प्रथमामादाय तत्संभवति ॥ इदानीं कर्तृस्थक्रियाकमुदाहरति-एवमित्यादिना ॥ आरोहति हस्तीति । प्रेषणांशत्यागे उदाहरणमिदम् ॥ ततो णिजिति । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रेरणांशविवक्षायां णिजित्यर्थः ॥ पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायामुदाहरणमाह-आरोहयते इति ॥ एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह-यद्वेति ॥ हेतुत्वारोपादिति । प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः । अत्रापि सौकर्यविवक्षैव बीजम् ॥ पश्यत इति । पश्यतो भक्तान्, आरोहतो हस्तिपकानिति क्रमेणार्थः ॥ आधिक्यादिति । अस्मिन् पक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेन आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनत्वमपि । अन्यथा तृतीयकक्षायामपि तङ् न स्यात् । प्रकृत्युपात्तप्रेषणांशस्य त्यागेन न्यूनतायाः सत्त्वादिति भावः ॥ णेरिति किम् । पश्यत्यारोहतीत्यादिनिवृत्तप्रेषणान्मा भूत् । न च णौ चेदिति श्रुतत्वात् ण्यन्तादेव स्यादिति वाच्यम् । अणावित्यस्यापि श्रुतत्वात् । तस्याग्रिमप्रयोगार्थमवश्यकर्तव्यस्य स्पष्टार्थमिहैव कर्तुमौचित्याच्च ॥ अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्ते इति किम् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्तीत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां मा भूत् ॥ कथं तर्हि 'करेणुरारोहयते निषादिनम्' इति माघप्रयोगः,' स संततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुताम्' इति भारविप्रयोगश्च संगच्छत इति चेत् ॥ अत्राहुः । 'णिचश्च' इत्यनेन क्रियाफले कर्तृगामिनि तङ् न तु प्रकृतसूत्रेणेति ॥ अणौ यत् कर्मकारकं णौ चेत्स कर्तेति किम् । दर्शयन्ति भवमिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां मा भूत् ॥ स्मरति वनगुल्ममिति । पक्षद्वयेऽपीयं प्रथमकक्षा ॥ स्मरयति वनगुल्म इति । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्षेयम् । अध्यारोपितपक्षे तु तृतीयकक्षेति ज्ञेयम् ॥ केचित्तु एतत्सूत्रस्थे भाष्ये 'दर्शयते भृत्यान् राजा' इत्युदाहरणम्, 'स्मरयत्येनं वनगुल्मः' इति प्रत्युदाहरणं च दृश्यते । ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामेवानेनात्मनेपदं भवति, न तु

भीस्म्योर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ॥ व्याख्यातम् ॥ **गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने** । १ । ३ । ६९ ॥ प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्द्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति वर्जयतीत्यर्थः ॥ **लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च** । १ । ३ । ७० ॥ व्याख्यातम् ॥ **मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे** । १ । ३ । ७१ ॥ णेरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपप-

---

तृतीयकक्षायामिति प्रतीयते । तथा च कर्मपदमावर्त्य तस्य क्रियावाचित्वं स्वीकृत्य ' अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येत ' इति वाक्यान्तराभ्युपगमेप्येवकारेणाधिक्यं न व्यवच्छिद्यते किं तु न्यूनतैवेत्यस्मादेव भाष्यादवगम्यते । एवं च दर्शयते भवः, आरोहयते हस्तीति कर्मप्रयोगरहितं मूलग्रन्थस्योदाहरणम्, स्मरयति वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च भाष्याविरुद्धमेवेत्याहुः ॥ अन्यैस्त्वविवक्षितमिह कर्मेत्युक्त्वाऽत्रत्यमूलग्रन्थाविरोधेनैव भाष्यग्रन्थः समर्थितः ॥ तेषामयमाशयः । ' गभीरायां नद्यां घोषः ' इत्यत्र गभीराभिन्ननद्यामिति गभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायां तीरस्य गभीरत्वाभावात्, नद्यास्तु गभीरत्वेऽप्येकदेशान्वयासंभवाच्च अनर्थकमपि गभीरायामिति पदं प्राथमिकबोधमादाय सार्थकम् । तद्वदिहापि अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्यन्विते ततो णिजर्थस्यैव कर्मणोऽपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय सार्थक्यम् । स्वबोध्यसंबन्धो लक्षणेत्यभ्युपगमात् । विशिष्टवाक्यार्थस्य चेह बोध्यत्वेन तत्संबन्धस्य बोधकतारूपस्य वाक्ये सत्त्वात् । एवैवार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिः । अन्यथा ' वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः ' इत्यादिविधिवाक्यस्य योऽर्थवादः ' वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति ' इत्यादिः । तत्र ' वायुमेव स्वेन भागधेयेन स एवैनम् ' इत्यादिरूपस्य विभक्तिभेदेन प्रयोगस्य वैयर्थ्यं स्यादिति ॥ नन्वेतत्सूत्रस्योदाहरणं च यथाश्रुतभाष्यानुसारेण सकर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमानकर्मणोऽविवक्षितत्वोपपादनक्लेशेनेति चेत् ॥ मैवम् । निवृत्तप्रेषणपक्षे ' दर्शयते भवः ' इत्याद्युदाहरणस्य प्रत्युदाहरणस्य च कर्मरहितस्य स्वीकर्तव्यतया तदैकरूप्यायास्मिन्नपि पक्षे अकर्मकोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धये कर्मणोऽविवक्षितत्वव्याख्याया उचितत्वात् । किं च ' कर्मवत्कर्मणा ' इत्यनेनैव सिद्धे कर्तृस्थभावक्रियार्थं सूत्रमिति भाष्यग्रन्थस्वारस्यादप्यकर्मकमेवोदाहरणं प्रत्युदाहरणं चायाति । न च ' कर्मवत् कर्मणा ' इति सूत्रे तुल्यशब्देनापि कर्मस्थक्रियातो न्यूनतैव व्यवच्छिद्यते न त्वाधिक्यमिति स्वीकृते नास्ति भाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम् ॥ तथा हि सति ' कर्मवत् कर्मस्थक्रियः ' इत्युक्तेऽपि कर्मस्था क्रिया यस्य कर्तुः स कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभात् तत्समीहितसिद्धौ ' कर्मणा तुल्यक्रियः ' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । द्वितीयकक्षायां भवे हस्तिनि च विषयत्वापादानविषयकप्रेरणायाश्च न्यग्भवनविषयकप्रेरणायाश्च क्रमेण सत्त्वेऽपि विषयत्वापत्तिरूपाया न्यग्भवनरूपायाश्च कर्मस्थक्रियायाः सत्त्वात्॥ यदि तु ' कर्मणा तुल्यक्रियः इत्येतत्सार्थक्याय तुल्यशब्देनात्र न्यूनाधिकव्यवच्छेदः क्रियत ' इत्युच्यते । तदा ' कर्मवत्कर्मणा ' इति सूत्रस्य द्वितीयकक्षायामप्रवृत्तेः ' कर्मवत्कर्मणा ' इत्यनेनैव सिद्धे इत्यादिभाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गो भवत्येव । ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायामेवोदाहरणम् । न तु द्वितीयकक्षायामित्यभ्युपगन्तव्यम् ॥ एतेनाध्यारोपितप्रेषणपक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नेत्यत्र विनिगमनाभावान्न्यूनत्वव्यवच्छेद एव स्वीकृते द्वितीयकक्षायां तङ् दुर्वार इति न्यूनाधिकव्यवच्छेद एव ग्राह्यस्तेन कक्षाचतुष्टयपक्ष एव साधीयानिति वदन्तः परास्ताः । दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्योदाहरणबलेन अध्यारोपितपक्षस्यैव प्रबलत्वादिति दिक् ॥ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः ॥ मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे॥ इह करोतिरुच्चारणार्थत्वादकर्मकः । उच्चारणं निःसरणं ण्यन्तस्तूच्चारणवृत्तिः सकर्मकः ॥उच्चारयतीति । निःसारयतीत्यर्थः । असकृदुच्चारणे तु धातोर्लक्षणा । आत्मनेपदं तु द्योतकम्,

दात्किम् । पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति ॥ **स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥** यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् । ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति ॥ **अपाद्वदः । १ । ३ । ७३ ॥** न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । अपवदति ॥ **णिचश्च । १ । ३ । ७४ ॥** कारयते ॥ **समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । १ । ३ । ७५ ॥** अग्रन्थे इति च्छेदः । व्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव ॥ **अनुपसर्गाज्ज्ञः । १ । ३ । ७६ ॥** गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः । इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥ **विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । १ । ३ । ७७ ॥** स्वरितञित इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोति कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वां गां जानाति जानीते वा ॥ * ॥ ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥ * ॥

॥ अथ परस्मैपदप्रक्रिया ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥ अत्ति ॥ **अनुपराभ्यां कृञः । १ । ३ । ७९ ॥** कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः, कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि कर्मेत्यतः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ॥ **अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ॥** क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥ **प्राद्वहः । १ । ३ । ८१ ॥** प्रवहति ॥ **परेर्मृषः । १ । ३ । ८२ ॥**

तेनैव द्योतितत्वात् 'नित्यवीप्सयोः' इति न द्विर्वचनम् ॥ ऋत्विजो जयन्तीति । दक्षिणादिकं तु न यागफलम् । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधानात् स्वर्गादिरेव फलमिति भावः ॥ **समुदाङ्भ्यो** ॥ 'आङो यमहनः' इत्येव सिद्धे आङ्पूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति– वस्त्रमायच्छत इति ॥ **अनुपसर्गाज्ज्ञः** ॥ 'अकर्मकाच्च' इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थ आरम्भः ॥ **विभाषोपपदेन** ॥ उपपदेन फलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते तङोऽप्राप्तविभाषेयम् ॥ कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्ये प्राप्ते प्राप्तविभाषेत्यन्ये ॥ **स्वं यज्ञमिति** । स्वमित्युपलक्षणम् । स्वार्थं यज्ञं यजति । आत्मार्थं यज्ञं यजति इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ इत्यात्मनेपदम् ॥

शेषात्कर्तरि ॥ 'अनुदात्तङितः' इत्यादिनात्मनेपदमेवेति नियमान्न तत्र परस्मैपदस्य संभवः । तथा च 'कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यनेन परस्मैपदमेवेति नियमिते तद्भिन्नानामेव तद् भविष्यतीति शेषग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः ॥ 'अनुदात्तङितः' इत्यादिष्वेवात्मनेपदमिति नियमात् 'शेषात् कर्तरि–' इत्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भविष्यतीति परस्मैपदग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित् ॥ **अस्य बाधादिति** । 'अनुपराभ्याम्–' इत्यस्येत्यर्थः । अत एव 'कर्मवत् कर्मणा–' इति सूत्रे कार्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति । शास्त्रातिदेशपक्षे 'कर्मवत् कर्मणा' इत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते । किं तु तद्विधायकम् 'भावकर्मणोः' इति शास्त्रमतिदिश्यते तस्य च पूर्वत्वात् परेण 'अनुपराभ्याम्' इत्यनेन बाधमाशङ्क्याह–**शास्त्रातिदेशइत्यादि** ॥ **स्वरितेदिति** । तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थः सूत्रारम्भ इति भावः ॥ **परेर्मृषः** ॥

परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेति योगं विभज्य वहेरपीति केचित् ॥ **व्याङ्परिभ्यो रमः** । १ । १ । ८३ ॥ विरमति ॥ **उपाच्च** । १ । १ । ८४ ॥ यज्ञदत्तमुपरमति। उपरमयतीत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ **विभाषाऽकर्मकात्** । १ । १ । ८५ ॥ उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा । उपरमति उपरमते वा । निवर्तत इत्यर्थः ॥ **बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः** । १ । ३ । ८६ ॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचश्चेत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः ॥ **निगरणचलनार्थेभ्यश्च** । १ । १ । ८७ ॥ निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ॥ अदेः प्रतिषेधः ॥ * ॥ आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीतिकर्मत्वमादिखाद्योर्नेति प्रतिषिद्धम् । निगरणचलनेतिसूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं बटुना ॥ **अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात** । १।३ । ८८ ॥ ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णस्तं गोपी शाययति ॥ **न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः** । १ । १ । ८९ । एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृकाकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥ धेट उपसंख्यानम् ॥*॥ धापयेते शिशुमेकं

स्वरितेत्त्वात्पदद्वये प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ परिमर्षतीति । 'आधृषाद्वा' इति वैकल्पिकत्वाद् णिजभावः ॥ **उपाच्च** ॥ 'व्याङ्पर्युपेभ्यः' इति नोक्तम् । उत्तरसूत्रे उपेत्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥ **निगरणचलनार्थेभ्यश्च** ॥ निगरणं भक्षणम् । प्रुद्रुस्रूणां चलनार्थानामनेनात्मनेपदे सिद्धेऽप्यचलनार्थानां तत्सिद्धये पूर्वसूत्रे ग्रहणम् । अत एव तत्र विवृतं 'प्रापयतीत्यर्थः' इत्यादिना ॥ कथं तर्हि 'इमां किमाचामयसे न चक्षुषी' इति श्रीहर्षः । आङ्पूर्वाच्चामेरनेन परस्मैपदौचित्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । आचामयेति पृथक्पदम् । ई लक्ष्मीस्तया सहिता सेस्तस्याः संबोधने हे स इति ॥ केचित्तु सा त्वम् । इने चक्षुषी इनचक्षुषी श्रेष्ठचक्षुषी आचामय किमिति व्याचक्षते ॥ **अणावकर्मकात्** ॥ क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायाम् आत्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदार्थमिदम् ॥ अणाविति किम् । हेतुमण्ण्यन्तादकर्मकात् परस्मैपदनियमो मा भूत् । आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते । न्यग्भवन्तं प्रेरयतीत्यर्थः । 'णेरणौ—' इति सूत्रे उदाहरणत्वेन य आरोहयतिरकर्मको निर्णीतस्तस्मात् द्वितीये णिचि प्रत्युदाहरणमिदम् । केचित्तु अणाविति किम् । चुरादिण्यन्तात्परस्मैपदनियमो मा भूत् । तद्यथा 'पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे' । पुट्टयति । चुट्टयति । अल्पीभवतीत्यर्थः । अकर्मकाविमौ । ततो हेतुमण्णिचि पुट्टयते चुट्टयते इति प्रत्युदाहरन्ति । तद्भाष्यादिविरुद्धम् । तथा हि । बुधादिसूत्रादिह णेरिति वर्तते । बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णिरेव संभवतीति तदन्तादेवायं विधिः । अणाविति प्रतिषेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तेन चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णौ परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितम् । तथा च हेतुमण्णेः प्राक् योऽकर्मको हेतुमण्ण्यन्ताभिन्नः तस्माद्धेतुमण्णावात्मनेपदं नेति फलितोऽर्थः ॥ अकर्मकात् किम् । कटं यः करोति तं प्रयुङ्क्ते कटं कारयति ॥ चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । शुष्यन्ति व्रीहयस्तान् शोषयते ॥ **न पाद** ॥ चित्तवत्कर्तृकाऽकर्मका इति । दिवादौ दमिः सकर्मक इत्युक्तम् । इह त्वकर्मक इति, पूर्वोत्तरविरोधो यद्यप्यस्ति, तथापि कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां दमिरत्राकर्मक इत्याहुः ॥ पाययत इति । 'शाच्छासा—' इति युक् ॥ आयामयते इति । 'यमोपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधः ॥ वासयते इति । 'वस निवासे' इत्यस्य

समीची । अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान् पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । भिक्षां वासयति ॥ **वा क्यषः । १ । ३ । ९० ॥** लोहितायति । लोहितायते ॥ **द्युद्भ्यो लुङि । १ । ३ । ९१ ॥** अद्युतत् । अद्योतिष्ट ॥ **वृद्भ्यः स्यसनोः । १ । ३ । ९२ ॥** वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्त्तिषते ॥ **लुटि च क्लृपः । १ । ३ । ९३ ॥** कल्प्ता । कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते चिक्लृप्सति । चिकल्पिषते । चिक्लृप्सते ॥ * ॥ इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥ * ॥

॥ समाप्ता पदव्यवस्था ॥

॥ अथ भावकर्मप्रक्रिया ॥

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । भावकर्मणोरिति तङ् ॥ **सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ॥** धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना उत्पादनाक्रिया

ग्रहणम् ‘ वस आच्छादने ’ इत्यस्य तु न निषेधः । सकर्मकत्वेन तस्य प्राप्त्यभावात् । कर्मकर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वेऽपि लुग्विकरणपारिभाषया नात्र ग्रहणमित्याहुः ॥ **समीची इति** । प्रथमाद्विवचनम् । ‘ वा च्छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ **परस्मैपदं स्यादेवेति** । ‘ अनन्तरस्य ’ इति न्यायेन योगद्वयेन प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भावः ॥

इति पदव्यवस्था ॥

सार्वधातुके यक् । ‘धातोरेकाचः’ इत्यतो धातोरिति, ‘चिण् भावकर्मणोः’ इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते ॥ **भावो भावनेति** । उत्पत्त्यर्थात् भवतेर्णिजन्तात् ‘एरच्’ इति भावः ॥ ‘एरजण्यन्तानाम्’ इति त्वनार्षमिति तस्मिन्नेव सूत्रे कैयटः । भवतेरुत्पत्त्यर्थत्वं ण्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तुल्यार्थत्वं च दर्शयति—उत्पादनाक्रियेति ॥ यथा ‘ करोति घटम् ’ इत्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठः । तथा ‘ भावयति घटम् ’ इत्यादावपि ॥ भवति घट इत्यत्रापि घटनिष्ठ उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारोऽस्त्येव । परं तु फलसमानाधिकरणः सः । कुलालनिष्ठस्तु फलव्यधिकरण इतीयान्भेदः ॥ अत एव फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्याद्भवत्यादिरकर्मकः । तयोस्तु वैयधिकरण्यात् करोत्यादिः सकर्मक इत्याहुः॥ एतेन भावो भावनेत्यादिग्रन्थेन ‘ भूवादयो धातवः ’ इत्यत्र क्रियावाचिनः किम् । विकल्पार्थकवाशब्दाद् भावे चिण् मा भूत् । अन्यथा भ्वादिगणे वाशब्दमात्रपठनादक्रियावाचिनोपि वाशब्दस्य धातुत्वे ‘धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ’ इति विकल्पस्यापि भावत्वापत्त्या तद्वाचकवाशब्दाल्लिट् स्यादेवेति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम् ॥ भावनावाचकादेव भावे लिटः स्वीकारात् । विकल्पस्य तु भावनाभिन्नत्वात् । अन्यथा क्रियावाचिन इति विशेषणे दत्तेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यात् । विकल्पवाचकाल्लिडभावेऽपि लडादयः स्युरिति तु न शङ्कनीयमेव । वर्तमानक्रियादिवृत्तेर्धातोरेव लडादीनां विधानात् । किमर्थं तर्हि ‘ क्रियावाचिनो भ्वादयः ’ इति सर्वैरेव तत्र व्याख्यातम् । याः पश्यसीत्यत्रापि ‘लक्षणप्रतिपदोक्त ’ परिभाषया याशब्दस्य धातुत्वासंभवात् ‘ आतो धातोः ’ इति तत्राल्लोपाप्रसक्तेरिति चेत् ॥ अत्राहुः । ‘ कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ’ इति पक्षे ‘ आतो धातोः ’ कार्यप्रदेशे ‘ भ्वादयो धातवः ’ इत्युपतिष्ठते । भ्वादिषु याशब्दमात्रपठनाद्द्रव्यवाचकोऽपि याशब्दस्तत्रोपतिष्ठते । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । ‘आतो धातोः’ इत्यत्र त्वात इति वर्णग्रहणात् । तस्माद्द्रव्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसंज्ञा माभूदिति क्रियावाचिन इति विशेषणमवश्यं वक्तव्यमेवेति ॥ ‘ उत्पादना क्रिया ’ इत्यनेन तु ‘ क्रियावाची-

सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः। तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि। किं त्वेकवचनमेव। तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्तरि तृतीया। त्वया मयाऽन्यैश्च भूयते। बभूवे॥ **स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ६।४।६२॥** उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च

धातुर्धात्वर्थः क्रिया' इत्यन्योन्याश्रयोऽत्र दुष्परिहर इति केषांचिदाक्षेपो निरस्तः। उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य क्रियात्वात्। तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया' इति॥ **धातुत्वेनेति।** सकलधातुषु धातुत्वं जातिरखण्डोपाधिर्वेत्यन्यदेतत्। तच्च वाचकतावच्छेदकम्। क्रियात्वं तु वाच्यतावच्छेदकमिति भावः॥ **धातुवाच्येति॥** नन्वेवं पचतीत्यादावेककर्तृका वर्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात्। प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादौ क्लृप्तत्वात्। तथा च भावना तिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति चेत्॥ अत्राहुः।'प्रत्ययार्थःप्रधानम्' इति उत्सर्गः। स चेह त्यज्यते 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति स्मरणात्। टाबाद्यर्थत्वेन मीमांसकैरभ्युपगतस्य स्त्रीत्वस्य पाचिकादौ विशेषणत्वाभ्युपगमात् 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति नियमस्य प्रत्युक्तत्वाच्च। किं च भोक्तव्यमित्यादौ तिङं विनापि भावना प्रतीयते, कारकापेक्षा च दृश्यते, अस्ति च करोतिसामानाधिकरण्यम्। किं कर्तव्यम्, भोक्तव्यम्, किं कृतवान्, भुक्तवान् इति। न च कृतामपि तव्यदादीनां भावनावाचकत्वमस्त्विति शङ्क्यम्। नामार्थयोरभेदान्वयाऽनुरोधेन 'कर्तरि कृत्' इति, 'तव्यदादयः कर्मादौ' इति परैरप्यभ्युपगमात्। अन्यथा 'पाचको देवदत्तः' 'पक्तव्य ओदनः' इत्यत्राभेदबोधो न स्यात्। तथा च धातुवाच्यत्वं भावनाया इत्येव मतं रमणीयतरमिति॥ लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्तृकर्मोऽभिधायिन एव संभवति, न भावाभिधायिन इत्याशयेन व्याचष्टे। **सामानाधिकरण्याभावादिति।** न चैवं 'युष्मदस्मद्भिन्नोपपदे समानाधिकरणे देवदत्तः पचतीत्यादाविव प्रथमपुरुषेण भाव्यमिति प्रथमपुरुषोप्यत्र न स्यादिति वाच्यम्। 'शेषे प्रथमः' इत्यत्र 'मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात्' इति व्याख्यानात्॥ **तिङ्वाच्येति।** घञादिवाच्यायास्तु सत्वरूपत्वमिष्टमेवेति पाकं पाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः प्रवर्तन्ते। अत एव भाष्यकृतोक्तं 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते' इति द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः॥ **एकवचनमेवेति।** प्रायोवादोऽयम्। अन्यथा 'उष्ट्रासिका आस्यन्ते, हतशायिकाः शय्यन्ते' इति भाष्ये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते' इत्यासिकाः शायिका इत्यत्र बहुवचनसिद्धावपि आस्यन्ते शय्यन्ते इत्यत्र तन्न सिध्येत्। न च कर्मण्येवात्र लकारोऽस्त्विति शङ्क्यम्। धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वेन तदसंभवाद्। अर्थासङ्गतेश्च। अत्र उष्ट्राणां यादृशान्यासनानि,हतानां यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यासनादीनीत्यर्थः। सादृश्यावगमादिह आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासाद् बहुवचनम्। नचैवं संख्यान्वयित्वे असत्त्वरूपता न स्यादिति वाच्यम्। लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेणासत्त्वरूपत्वमुपपद्यते इति कारकेषूक्तत्वात्॥ केचिदिह उष्ट्रासिकाहतशायिकाशब्दयोस्तत्सदृशे लक्षणां स्वीकृत्य आस्यन्त इत्यादिना अभेदान्वयमाहुः॥ मनोरमायां तु आसिकाः शायिका इति च, द्वितीयाबहुवचनं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात्। न चैवं क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं च स्यादिति वाच्यम्। 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारात् स्त्रीत्वावधारणेन 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यस्यावधारणेनैकवचनाप्रवृत्तेश्चेत्युक्तम्॥ **स्यसिच्सीयुट्तासिषु॥** यद्यप्यजादयो द्वन्द्वेन निर्दिष्टाः। तथापि 'उपदेशे' इत्यच एव विशेषणम्, न हनादीनाम्। अव्यभिचारात्तदाह। **उपदेशे योऽजिति।** उपदेशे अजन्तानामिति न व्याख्यातम्। तथा हि सति णिजन्तस्य न स्यात्त-

चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुक इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं नेतरेषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद् वृद्धिः । भाविता । भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट ॥ **चिण् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ॥** च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत । अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयाञ्चक्रे। भावयाम्बभूवे। भावयामासे। इह तशब्दस्य एशि इट एत्वे च कृते ह एतीति हत्वं न । तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । पक्षे । भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभावि। अभाविषाताम्। अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे। बुभूषिता । बुभूयिष्यते। बोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्तु । बोभूयते । बोभवाञ्चक्रे । बोभाविता । बोभविता। अकृत्सार्वेति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्तविता । स्तोता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते। अस्तावि।

स्योपदेशाभावात् । उपदेशो हि साक्षादुच्चारणम्, न च ण्यन्तस्य तदस्ति॥ चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः। स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशादतो व्याचष्टे—चिणीवेति ॥ ननु चिणि दृष्टमात्रस्य वृद्ध्यादिकार्यस्यातिदेशे घानिष्यते अध्यायिष्यते इत्यत्र हनो वधादेशः , इणो गादेशः , इङो गाङादेशोपि स्यादिति चेत् ॥ मैवम् । अङ्गाधिकारवलेन आङ्गस्यैव कार्यस्यातिदेशात् । न चैते हन्निङ्ङ्गुदेशा आङ्गास्तदेतदाह—अङ्गकार्यं वा स्यादिति ॥ सीयुट इति । तथा च सीयुट्शब्देन तद्विशिष्टं लक्ष्यते इति भावः ॥ 'आर्धधातुके ' इत्यनेन व्यावर्त्यस्तु विधिलिङ् ॥ तेन भूयेतेत्यत्र न भवति । न चात्र ' लिङः सलोपः ' इति सलोपाद्वलादित्वं नास्तीति वाच्यम् । तस्येहानपेक्षणात् । यदाहुः—

' चिण्वद्वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति ।
इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वलूनिमित्तो विघाती ' ॥ इति ॥

अस्यार्थः । चिण्वद् इत्यतिदेशस्य वृद्ध्यादिकं प्रयोजनम् । तथा हि । भाविता भाविष्यते इत्यादौ वृद्धिः । दायिता दायिषीष्टेत्यादौ युक् । घानिता घानिष्यत इत्यादौ घत्वम् । हेतुमण्ण्यन्तात् कर्मणि लकारे शामिता शमिता शामिष्यते शमिष्यते इत्यादौ ' चिण्णमुलोः—' इति मितामुपधाया वा दीर्घः । अत्रैव शामितेत्यादौ 'स्यसिच्सीयुट्' इत्यनेन कृत इट् आभीयत्वेनासिद्धः । तेन 'अनिटि' इति निषेधो न प्रवर्तते इति णेर्लोपो भवति । भाविष्यते इत्यादौ भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिडेव भवति । यतोऽयं नित्यः । वलूनिमित्तो विघातीत्यनित्यः । सातमिके तस्मिन् कृतेऽयं चिण्वदिट् भवति। अस्मिन् कृते तु स न भवति । वलादिनिमित्तस्य विहितत्वात्।एवं च नित्यत्वात्सेड्भ्योऽप्ययमेवेट् भवति । एतदभावपक्षे तु सेड्भ्यो वलादिलक्षण इट् भवतीति बोध्यम् ॥ चिण् भावकर्मणोः ॥ ' च्लेः सिच् ' इत्यतः च्लेरिति, 'चिण् ते पदः' इत्यतस्ते इति चानुवर्तते । तत्रत्यं तु चिण्ग्रहणं 'न रुधः' इति निषेधेन तिरोहितमिति पुनरत्र चिण्ग्रहणं कृतम् ॥ तशब्दे किम् । अभाविषाताम् ॥ चिण्वदिट इति । ण्यन्तस्य धातोरुपदेशाभावेऽप्युपदेशे योऽजिति व्याख्यानाच्चिण्वदिडिह प्रवर्तत एवेति भावः ॥

अस्ताविषाताम्।अस्तोषाताम्।गुणोर्तीति गुणः। अर्यते। स्मर्यते।सस्मरे।परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट्। आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । गुणोर्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः। संस्क्रियते । अनिदितामिति नलोपः। स्रस्यते। इदितस्तु नन्द्यते। सम्प्रसारणम्।इज्यते ॥ **अयङ्यि क्ङिति । ७ । ३ । २२ ॥** शय्यते ॥ **तनोतेर्यकि । ६ । ४ । ४४ ॥** आकारोऽन्तादेशो वा स्यात्। तायते । तन्यते । ये विभाषा । जायते । जन्यते ॥ **तपोऽनुतापे च । ३ । १ । ६५ ॥** तपश्च्लेश्चिण् न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तृ तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः । घुमास्थेतीत्त्वम् । दीयते । धीयते । आदेच इत्यत्राशितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एश आदिशित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्त्वम् । जग्ले ॥ **आतो युक् चिण्कृतोः । ७ । ३ । ३३ ॥** आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । दायिता । दाता । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अधायिषाताम् । अधिषाताम् । अग्लायिषाताम् । अग्लासाताम् । हन्यते । अचिण्णलोरित्युक्तेर्हनस्तो न । होढन्तेरिति

परत्वादिति । चिण्वदिडपेक्षया ॥ नित्यत्वादिति । न च कृते चिण्वदिटि वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । अचो ञ्णिति वृद्धिं बाधित्वा परत्वाद् गुणे रपरत्वे च पश्चात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वाऽनपायात् ॥ उपदेशग्रहणादिति । तत्सामर्थ्यादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वमृधातोर्व्यपदेशिवद्भावेन यत् स्थितम् । तदादाय ण्यन्तादप्यारितेत्यादौ चिण्वदिट् प्रवर्तते इति भावः ॥ नन्वेवं स्मारितेत्यादि न सिध्येत् । स्मृ इत्यस्य उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाभावात् । उपदेशेऽजन्तानामिति व्याख्याने तु ण्यन्तस्य न स्यादिति उक्तत्वादिति चेत् ॥ सत्यम् । अत एवापरितोषान्मनोरमायामुक्तम्–अस्तु वा उपदेशे यदजन्तं तस्येति व्याख्यानम् । अङ्गस्येति व्यधिकरणषष्ठी अङ्गावयवस्याजन्तस्येत्यर्थ इति । एवं च णिजन्तेऽपि शामितेत्यादौ चिण्वदिट् सिध्यति।व्यपदेशिवद्भावेन णिजेव णिजन्तस्तदवयवकं शामीत्यङ्गमित्याश्रयणात् ॥ आरिता स्मारितेत्याद्यपि सिध्यति । ऋधातुः स्मृधातुश्चोपदेशेऽजन्तस्तदवयवकं भवत्यार् स्मारित्यङ्गमिति दिक् ॥ नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति । 'नित्यं छन्दसि' इति सूत्रात् ॥ काशिकायां तु सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणोऽत्र न प्रवर्तते इत्युक्तम् ॥ 'सुट् कात् पूर्वः' इति विधीयमानः कभक्तो, न त्वङ्गभक्तस्तेनासंयोगाद्येव अङ्गमित्यभक्तत्वादित्यस्याशयः ॥ तनोतेर्यकि ॥ 'विड्वनोः–' इति सूत्रादादिति, 'ये विभाषा' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । यकि किम् । तन्तन्यते ॥ तपोऽनु ॥ चकारेण 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतः कर्मकर्तरीत्येतदनुकृष्यते ॥ कर्मण्युदाहरणमिति ध्वनयति–अभ्याहत इत्यर्थ इति ॥ भावेऽपीदमुदाहरणमित्याह–पापेन पुंसेति ॥ अविचार्य कर्म कृत्वा पश्चादशोचीत्यर्थः । कर्मकर्तरि तु तत्प्रकियायामुदाहरिष्यति ॥ आतो युक् ॥ 'अचो ञ्णिति' इत्यतो ञ्णितीत्यनुवर्तते तच्च कृतो विशेषणम्, न तु चिणः । तस्य णित्त्वेनाव्यभिचारात् ॥ चिण्कृतोः किम् । चौडिः । बालाकिः । बाह्वादित्वादिञ् । ददौ ॥ ञ्णितीति किम् । पानीयम् । दानीयम् ॥ अदायिषातामिति । 'स्थाघ्वोरिच्च' इत्येतद् बाधित्वा परत्वात् चिण्वदिटि कृते 'घुमास्था–' इतीत्त्वं न भवति अजादित्वात् । 'स्थाघ्वोरिच्च' इत्यपि पुनर्न भवति, अझलादित्वादित्याहुः । तेषामयमाशयः । 'इको झल्' इति सूत्रात् झलनुवर्तते । तथा च झलादिरेव सिच् कित् । न त्वयमिडादिः सिच् । एवं च तत्सन्नियोगशिष्टत्वादिष्टत्वमप्यत्र न भवतीति । वस्तुतस्तुसत्यपि

कुत्वम् । घानिता । हन्ता । घानिष्यते । आशीर्लिङि । वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः । आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे । वधिषीष्ट । अघानि । अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधिषाताम् । अघानिष्यत । अहनिष्यत । न च स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद् वधादेशः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो ग्रहोऽलिटीत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता । ग्रहीता । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्त्वादम्र । अदृक्षाताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि । चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये त्विटि वृतो वेति वा दीर्घः । अगरीध्वम् । अगरिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । लिङ्सिचोरिति विकल्पत्वादिडभावे उश्चेति कित्त्वम् । इत्त्वं रपरत्वं हलि चेति दीर्घः । इणः षीध्वमिति नित्यं ढत्वम् । अगीर्ढ्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ।

इट् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा । इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि लः । यक् । णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ॥

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ ॥ चिण्परे णमुल्परे णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो मितो ह्रस्व एव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताण्णौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति

तस्मिन्नेह काचित् क्षतिः । कित्त्वेऽप्यानिग्लक्षणाया अनिषेधात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्ध्या रूपनिष्पत्तेः ॥ आशीर्लिङीति । न तु लुङि । तत्र चिण्वद्भावात् 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशस्यापि वैकल्पिकतया 'येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः ॥ आर्धधातुके सीयुडित्यादि । यद्यपि 'हनो वध लिङि' इत्यत्रापि आर्धधातुकाधिकारादार्धधातुके लिङि इत्यपि समानम् । तथापि लिङ्ङिति पदद्वयसाधारणम् । सीयुट् तु आत्मनेपद एवेति विशेषविहितत्वमस्तीति भावः ॥ अहसातामिति । चिण्वदिटोऽभावे 'हनः सिच्' इति कित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेश–' इत्यनुनासिकलोपः ॥ चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वाच्चिण्वद्भावेन स्यादिषु प्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति–न चेत्यादिना ॥ अदर्शिषातामिति । 'न दृशः' इति क्सस्य निषेधादिह सिचि चिण्वदिट् ॥ सिचः कित्त्वादिति । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इत्यनेन ॥ लत्वमिति । 'अचि विभाषा' इति गिरते रेफस्य लत्वे षट् ॥ ढत्वमिति । 'विभाषेटः' इत्यनेन षण्णां ढत्वे द्वादश ॥ द्वित्वत्रयं चेति ॥ 'अनचि च' इति द्वादशानां मध्ये षण्णां ढस्य षण्णां धस्य च द्वित्वे चतुर्विंशतिः ॥ 'मय इति पञ्चमी, यण इति षष्ठी' इति पक्षे वकारस्य द्वित्वे त्वष्टचत्वारिंशत् । 'अनचि च' इति मकारस्य द्वित्वे षण्णवतिः ॥ ढवमानामिति । 'अचो रहाभ्याम्' इति ढस्य द्वित्वे द्वयम् । द्वयोरपि वस्य 'यणो मय' इति द्वित्वे चत्वारि । चतुर्णामपि 'अनचि च' इति द्वित्वे त्वष्टौ ॥ चिण्णमुलोः ॥ शामितेत्यादौ 'जनीजॄष्–' इत्यादिना मित्त्वेन मितामुपधाया नित्यं ह्रस्वे प्राप्ते दीर्घोऽनेन विकल्प्यते ॥ ण्यन्ताण्णाविति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादिति भावः ॥ दीर्घः सिध्यतीति । 'न पदान्त–' इति निषेधादित्यर्थः । ननु त्रिपादीस्थे दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनैव सिद्ध इति दीर्घग्रहणस्योपयोगाभावेऽपि ण्यन्ताण्णौ 'चिण्णमुलोः'

जातिपरो निर्देशः । " दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति " तदाशयः । शमिता । शमिता । शमयिता । शामिष्यते । शमिष्यते।शमयिष्यते।यङन्ताण्णिच् । शंशम्यते।शंशामिता। शंशमिता । शंशमयिता । यङ्लुगन्ताण्णिच्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना ॥ **नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचमेः । ७ । ३ । ३४ ॥** उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । आचामि ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चिणि आयादय इति णिङभावे । अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम्।अवामि । वध हिंसायां हलन्तः।जनिवध्योरिति न वृद्धिः।अवधि । जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्स्वित्युक्तेर्न गुणः । अजागारि ॥ **भञ्जेश्च चिणि।६ । ४ । ३३॥** नलोपो वा स्यात् । अभाजि । अभञ्जि ॥ **विभाषा चिण्णमुलोः । ७ । १ । ६९ ॥** लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि । अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वात् प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु ।

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥

इति दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत आह–जातिपरो निर्देश इति ॥ इदं मास्त्विति । ह्रस्वविकल्पेनापीष्टं सिध्यतीति भावः ॥ वस्तुतस्तु ' चिण्णमुलोः– ' इति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा हि । ' हेडृ अनादरे ' घटादिः । मितां ह्रस्वे कर्तव्ये एच इक् । हिडयति । अत्र चिण्णमुलोः कृतयोर्ह्रस्वे विकल्प्यमाने अहिडि अहेडि इति स्यात् । दीर्घे तु अहिडि अहीडीति भवति ॥ एतच्चात्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ शंशामितेत्यादि । चिणि । अशंशामि । अशंशामि । णमुलि शंशमं शंशामित्यादि द्रष्टव्यम् ॥ दीर्घो नास्तीति । यङोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिच्परत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधावृद्धेश्चाप्रवृत्तेः । तथा च फलभेदाद्दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानं न युज्यत इति भावः ॥ शम्यते मुनिनेति । अकर्मत्वाद् भावे लः ॥ नोदात्तोपदेशस्य ॥ ञिति कृति । शमः । दमः । घञ् ॥ णिति कृति शमकः दमकः । ण्वुल् ॥ उपदेश इति किम् । शमी । इह घिनुणि कृते वर्ज्यमानस्वरेण उदात्तत्वाभावान्निषेधो न स्यात् । कथं तर्हि 'हरेर्यदक्रामि पदैककेन खम्' इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेद् ॥ अत्राहुः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिचि ततश्चिण् बोध्यः । तथा च णिचोऽकृत्त्वादवृद्धेरनिषेधः । ' मिताम् ' इति ह्रस्वस्तु न भवति ' वा चित्तविरागे ' इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति घटादावुक्तत्वात् । किं च ह्रस्वे जातेऽपि न क्षतिः । 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्पनाद् इति ॥ कथम् 'अड उद्यमे' । 'यम उपयमे' इति प्रयोगः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभाव इति ज्ञेयम् । अथवा उद्यमोपयमशब्दौ घञर्थे कविधानाद्बोध्यौ ॥ णिङ्णिचोरप्येवमिति।णिङन्ताण्णिजन्ताद्वा कमेश्चिणि 'णेरनिटि' इति णिलोपे सति रूपं तुल्यमिति भावः ॥ विभाषा ॥ 'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति वर्तते । णमुलि । लम्भं लम्भम् । लाभं लाभम् । प्रादेस्तु प्रलम्भम्, प्रलम्भमित्येव ॥ अथ ये द्विकर्मकास्तेषु लकृत्यक्तखलर्थाः किं मुख्ये कर्मणि, उत गौणे, किं वोभयोरिति संदेहे व्यवस्थामाह–द्विकर्मकाणां त्विति॥दुह्यादेरिति । ' दुह्याच्पच- ' इति श्लोके पूर्वार्धोपात्ता द्वादश दुह्यादयस्तेभ्यो गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः ॥ ' अकथितं च ' इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्गौणम् ॥ ' गतिबुद्धि– ' इति सूत्रेण ये द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह–बुद्धिभक्षार्थयोरिति ॥ निजेच्छयेति । गौणे वा मुख्ये वा कर्मणीत्यर्थः । इह 'गतिबुद्धि–' इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्गौणम्॥

---

१ अयमपपाठः । अहिडि अहीडीतिरूपार्थतस्यावश्यकत्वात् ।

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ।

गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते ह्रियते कृष्यते उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः । माणवको धर्ममिति वा।देवदत्तो ग्रामं गम्यते।अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते । मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ॥ * ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात्। तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः।साध्वसिश्छिनत्ति।काष्ठानि पचन्ति।स्थाली पचति।कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः।पच्यते ओदनेन।भिद्यते काष्ठेन। कर्तरि तु । **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ॥** कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि ।

प्रयोज्येति । अणौ कर्तुर्णौ कर्मसंज्ञा यस्य तत् प्रयोज्यकर्म ॥ **अन्येषामिति** । गत्यर्थाकर्मकहृकरोतीनाम् ॥ **लादय इति** । कृत्यक्तखलर्था आदिशब्देन ग्राह्याः । **गौर्दुह्यते इति** । देवदत्तेनेति शेषः । कृत्यादिषु गौर्दोग्धव्या दोहनीया पयः । गौः सुदोहा दुर्दोहा पयः । अजा ग्रामं नेतव्या । नयनीया । हर्तव्या । हरणीया । अजा ग्रामं नेया इत्याद्युदाहर्तव्यम्॥**ग्रामं गम्यत इति** । यज्ञदत्तेनेत्यध्याहारः॥ **माणवक इति** । अयं प्रयोज्यः कर्ता । देवदत्तेनेति प्रयोजकस्त्वध्याहर्तव्यः ॥

इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

कर्मणस्त्विति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमित्यनुषङ्गः ॥ **प्रायेणेति** । ये भिदिच्छिदिप्रभृतय एककर्मकास्ते अकर्मकाः । ये तु द्विकर्मकास्ते सकर्मका इति भावः ॥ अकर्मकत्वस्य फलमाह—**भावे कर्तरि चेति** । 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्युक्तत्वादिति भावः । द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणम्—'मथ्नाति सागरोऽमृतम्' । 'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति, 'प्रदुग्धे' इत्यत्र 'कर्मवत् कर्मणा' इति प्राप्तस्य 'सकर्मकाणाम्' इति निषेधे 'दुहिपच्योः' इति प्रतिप्रसूतस्य यको 'न दुहस्नुनमाम्' इति निषेधः । उक्तप्रयोगानुरोधात् । द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा न मुख्यस्येत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । अजा ग्रामं नयतीत्यत्र मुख्यकर्मणः। कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् ॥ अत्रेदमवधेयम् । अधिकरणत्वाविवक्षायां व्रजो गौणकर्मेति रुणद्धि व्रजो गां स्वयमेवेति भवति । यदा तु व्रजस्य न कर्मत्वं तदा मुख्यकर्मणोऽपि कर्तृत्वविवक्षा भवति। रुध्यते व्रजे गौः स्वयमेवेति । तथा गोरपादानत्वविवक्षायां गौर्दुह्यते पयः स्वयमेवेत्यादि ॥ **कर्मवत् कर्मणा** ॥ वत्करणं किमर्थम् । यथा अब्रह्मदत्ते प्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दः ब्रह्मदत्तवद् इत्यर्थं वदति तथा कर्मेत्युच्यमानेऽपि कर्मवदित्यर्थलाभात् ॥ सत्यम् । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मेत्युच्यमाने कर्मसंज्ञक इत्यर्थः स्यात् । तथा हि सति अकर्मकव्यपदेशाभावात् भावे लकारो न स्यात् । किं तु कर्मणि स्यात् । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठमिति । यद्यप्ययं प्रयोगः सिद्धान्ते इष्ट एव । तथापि पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेति भावे न स्यादिति बोध्यम् ॥ कर्मशब्देनात्र कर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इत्याह—**कर्मस्थयेति** । कर्मकारकस्थयेत्यर्थः । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्य प्रथमया विपरिणम्यते स च विशेष्यस्तदाह—**तुल्यक्रियः कर्तेति** ॥ **कार्यातिदेशोऽयमिति** । यद्यपि शास्त्रातिदेशेऽपि लक्ष्यं सिध्यति । तथापि

ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । लिङ्याशिष्यङ्क्ङिति द्विलकारकाल्ल इत्यनुवृत्तेः । भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति किं तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधा भवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किं च कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत् । गच्छति ग्रामः । आरोहति

शास्त्रस्यापि कार्यार्थतया मुख्यत्वात् कार्यातिदेश एवाश्रितः ॥ भावे लकारे इति । तत्र कर्तुरनभिहितत्वादिति भावः ॥ द्विलकारकादिति । 'व्यत्ययो बहुलँल्लिङ्याशिष्यङ्' इति संहितया पाठेऽनुस्वारस्य परसवर्णेन जाते लकारे तस्योपरि लद्वयमित्यर्थः । तेन लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभाद्यगादिकमेव भवति,न तु द्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः॥यत्र लकारवाच्यः कर्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमिति व्युत्पादनस्य फलमाह— अत एवेति॥ न भवन्तीति । लकारेणैव कर्मकर्तुरुपस्थानात् कृत्यादीनां प्रसक्तिर्नास्त्युक्तार्थानामप्रयोगात् । लविधेः पूर्वं तु सुतरां नास्ति लकारोपस्थाप्यकर्तुरभावेन कर्मवत्त्वाभावादिति भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् । 'कृत्यक्तखलर्थाः' इत्यत्र क्तग्रहणं त्यक्तुमुचितम् । तस्य कर्मकर्तरि इष्टत्वात् । भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । वक्ष्यति च स्वयमपि 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' इति वार्तिके 'सिनो ग्रासः स्वयमेव' इति॥ननु 'गत्यर्थाकर्मक—' इत्यत्राविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते 'दत्तवान्' पक्वान्' इत्यर्थे दत्तः, पक्वः' इत्यापत्तेरिति चेद् ॥ अत्राहुः । 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' इति निष्ठातकारस्य नकारविधानसामर्थ्यादविवक्षितकर्माणोऽपि क्वचिद् गृह्यन्ते । अन्यथा निष्ठातकारस्तत्र न लभ्येत । तेन 'सिनो ग्रासः स्वयमेव' भिन्नः कुसूलः स्वयमेव' इत्यादि संगच्छते इति ॥ अत्र केचिद्वदन्ति । लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वे 'कर्मवत् कर्मणा' इत्यत्र वत्ग्रहणं व्यर्थम् । न च कर्तुः कर्मसंज्ञायां भावे लकारो न स्यादित्युक्तमिति वाच्यम् । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां धातुरकर्मक इत्यकर्मकात् कर्तरीव भावे लकारस्य निर्बाधत्वात् । लकारवाच्यस्य कर्मसंज्ञायामपि केवलकर्तुस्तदनभ्युपगमात् । न हि भावे लकारः कर्तारं वक्ति । न च वत्करणाभावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृव्यपदेशाभावात् 'नमते दण्डः' इत्यत्र 'न दुहस्नुनमाम्' इति यको निषेधेऽपि शप् न स्यात्, वत्करणे कृते तु कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यम् । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयसमावेशादिष्टसिद्धेरिति ॥ न तु तत्तुल्येति । तुल्यत्वं हि सादृश्यम् । तच्च भेदनिबन्धनम् । न च प्रकृते भेदोस्ति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्थफलरूपक्रियाया एव कर्तृस्थत्वात् । तथा च सूत्रमिदमसमञ्जसमिति भावः ॥ वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह । कर्मत्वेति । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्भेदोपाधिकम् । अवस्थाभेदसमानाधिकरणं क्रियाभेदमाश्रित्येत्यर्थः । एवं चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तुरस्तीति भावः ॥ करणाधिकरणाभ्यामिति । 'तुल्यक्रियः कर्ता' इत्येतावत्युच्यमाने 'असिना भिनत्ति,' 'स्थाल्यां पचाति' इत्यादौ करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः स एव इदानीम् 'असिश्छिनत्ति' 'स्थाली पचति' इत्यादौ कर्तृस्थ इत्यतिप्रसङ्गः स्यात् तन्मा भूदित्यर्थः । न च कर्मत्वावस्थानां विक्लित्त्यादिरिव करणत्वाद्यवस्थामपि असिस्थाल्योर्व्यापारो वस्तुतः सन्नपि धातुना नोपात्त इति कथमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सादृश्यप्रतियोगिक्रियाया धातूपात्तत्वेनाविशेषितत्वात् । न ह्येतस्मिन् सूत्रे 'धातूपात्तक्रियया तुल्यक्रियः' इत्युक्तमस्ति, येनातिप्रसङ्गो न भवेत् ॥ ननु तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद् भवतीत्युक्ते केनेत्याकाङ्क्षायामनेककारकोपस्थितावपि कर्मवादिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यत एवेत्यत आह—किं चेति ॥

१—'सादृश्यमुपमा भेदे' इत्यत्र भेदशब्दस्य 'नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे—' इत्यत्र अन्यशब्दस्य चोपादानेन सादृश्यं न भेदघटितम् ॥ अत एव वाधातोर्धातुसंज्ञा इति मञ्जूषायां विस्तरः ॥

हस्ती । अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधाति वा । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्केषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । न हि पक्कापक्कतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत् । ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्यनि कृते ओल्लोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावयं चानश् न त्वात्मनेपदम् ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति ॥

'अधिगच्छति–' इत्यादिश्लोकस्योत्तरार्द्धं तु 'यत्कृपावशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा' ॥ ननु फलं व्यापारश्च धात्वर्थः स एव क्रियाशब्दवाच्यः । तत्र व्यापाराश्रयः कर्ता, फलाश्रयस्तु कर्म । एवं च पचिभिदिप्रभृतीनां गमिरुहिप्रभृतीनां च सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये 'कर्तृस्थभावका गम्यादयः' इति कथं ज्ञातव्या इत्यत आह । यत्र कर्मणीति ॥ ग्रामेष्विति । आरूढानारूढहस्तिषु अधिगतानाधिगतशास्त्रार्थेष्वित्यादावपि वैलक्षण्यं नोपलभ्यते इति बोध्यम् ॥ कारिष्यते इति । 'स्यसिच्सीयुट्–' इति वैकल्पिकः चिण्वदिट् । पक्षे 'ऋद्धनोः स्ये' इति इट् । करिष्यते । एवं लृङि अकारिष्यत अकरिष्यत । सिचश्चिण्वदिटि अकारिष्ट । पक्षे अकृत । सीयुटश्चिण्वदिटि कारिषीष्ट । पक्षे कृषीष्ट । तासि तु कारिता कर्ता । यक्चिणोस्तु क्रियते घटः स्वयमेव ॥ अकारीत्यादि ॥ नैतत्सिध्येदिति । 'कर्मवत् कर्मणा–' इति कर्मवत्त्वं न सिध्येदित्यर्थः । एतेन 'पचति पाकं करोति' इति विवरणादाख्यातस्य यत्ने शक्तिरिति नैयायिकोक्तिः परास्ता । करोतेर्यत्नार्थत्वे तु यतते इतिवत् सकर्मकतापि न स्यादिति ॥ एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ यगभावादिति । सति तु यक्यनुव्यवसीयमान इति स्यादिति भावः । ओल्लोप इति । 'ओतः श्यनि' इत्यनेन । ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिह शानजित्यत आह–ताच्छील्यादाविति ॥ नत्विति । शानच् न भवतीत्यर्थः । 'देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यं स्पृशतः' इत्यत्र तयोरेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्ति इति कर्तृस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वात् कर्मवद्भावप्राप्तिमाशङ्क्याह–सकर्मकाणामिति । न चात्र देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदोऽवश्यमाश्रयितव्यः । तथा च स्वनिष्ठां क्रियां प्रति कर्तृत्वम्, इतरक्रियां प्रति तु कर्मत्वं भवति । अन्यथा द्वयोरपि कर्तृत्वमेव स्याद् इमौ गङ्गां स्पृशत इत्यत्र यथा । एवं च कर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वाभावात् कर्मवद्भावो न प्राप्नोति । न च संयोगस्य द्विष्ठत्वात् कर्मस्थफलस्य कर्तृस्थत्वाच्चास्त्येवेति शङ्क्यम् । तत्तन्निरूपितसंयोगस्य भिन्नत्वात् । अन्यथा फलव्यापारयोरेकाश्रयत्वे सकर्मकत्वमेव न लभ्येत । किं च रुहिगम्योः कर्तृस्थक्रियत्वात् 'आरोहते हस्ती, गच्छति ग्रामः' इत्यत्र कर्मवद्भावो नेति भाष्यकैयटादिसंमतम् । तथा च संयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्यतया रुहिगमिभ्यां स्पृशेर्वैषम्यं दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह–अजेति ॥ ग्रामं नयतीति । इह प्रतिषेधाभावे यक् स्यात्, क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेऽप्यात्मनेपदं स्यादिति भावः ॥ नन्विहापि कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यत इति कर्मस्थक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेद् ॥ अत्राहुः । क्रियाकृतविशेषोपलम्भानुपलम्भवदुद्देश्यतापि नियामिका । यत्र कर्मस्थांशस्योद्देश्यता, सा कर्मस्थक्रिया । यत्र तु व्यापारांशस्य, सा कर्तृस्थेति । तथा हि । दर्शनारोहणाभ्यां विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात् कर्तृस्थता । उद्देशानुरोधाच्च ॥ अहं पश्येयमित्युद्देशः, न त्वयं विषयो भवत्विति । एवमहमुपरिगच्छेयमित्युद्देशः, न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति। ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेष उपरिगमनं तदेव रुहेरर्थः । न तु न्यग्भावमात्रम् । वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि भूमिष्ठे पुरुष आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव हि 'यद्धितुपरं छन्दसि' इत्यत्र भाष्ये 'रुहिर्गत्यर्थः' इति। अत एव चारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकास्तानारोहयति महामात्र इत्यादिप्रयोगेष्वणौ कर्तुर्णौ

दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम् ॥*॥ **न दुहस्नुनमां यक्चिणौ**। ३। १। ८९ ॥ एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः। दुहेरनेन यक एव निषेधः। चिण् तु विकल्पिष्यते। शब्लुक्। गौः पयो दुग्धे ॥ **अचः कर्मकर्तरि**। ३। १। ६२ ॥ अजन्तात् च्लेश्चिण् वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे। अकारि। अकृत ॥ **दुहश्च**। ३। १। ६३ ॥ अदोहि। पक्षे क्सः। लुग्वेति पक्षे लुक्। अदुग्ध। अधुक्षत। उदुम्बरः फलं पच्यते ॥ **सृजियुज्योः श्यंस्तु** ॥ * ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत्। यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः ॥ सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम् ॥ * ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः। श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः। असर्जि। युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥ भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् ॥ * ॥ भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः। अलङ्कुरुते कन्या। अलमकृत। अवकिरते हस्ती। अवाकीर्ष्ट। गिरते। अगीर्ष्ट। आद्रियते। आदृत। किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः। चिकीर्षते कटः। अचिकीर्षिष्ट। इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् ॥ **न रुधः**। ३। १। ६४ ॥ अस्मात् च्लेश्चिण् न। अवारुद्ध गौः। कर्मकर्तरीत्येव। अवारोधि गौर्गोपेन ॥ **तपस्तपःकर्मकस्यैव**। ३। १। ८८ ॥ कर्ता कर्मवत् स्यात्। विध्यर्थमिदम्। एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः। तप्यते तपस्तापसः। अर्जयतीत्यर्थः। तपोऽ-

---

कर्मत्वं संगच्छते ॥ पचिभिद्योस्तु विक्लित्तिद्विधाभवनरूपो विशेषः। कर्मणि दृष्टस्तदुद्देशेनैव कारकव्यापार इति कर्मस्थक्रियत्वात् 'पच्यते ओदनः, भिद्यते काष्ठम्' इत्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येव, 'अजा ग्रामं नयाति' इत्यत्रापि कर्मस्थांशस्य संयोगस्योद्देश्यता, न तु व्यापारांशस्येति कर्मवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमावश्यक इति दिक् ॥ दुहिपच्योरिति। द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वान्निषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ गौः पयो दुग्धे इति। अत्र कर्मवद्भावेन आत्मनेपदं नित्यं 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः' इत्युक्तत्वात् मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां पयो गां दुग्धे इति नोदाहृतमित्याहुः॥ एवं च 'प्रधाने नीहृकृष्वहाम्' इत्युक्तत्वात् तुल्यन्यायेन न्यादीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति फलितम् ॥ अचः कर्म ॥ 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिणुतेशब्दावनुवर्तेते 'दीपजन–' इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च तदाह–अजन्तादित्यादि ॥ अचः किम्। अभेदि काष्ठम्। अत्र नित्यं चिण्॥ कर्मकर्तरि किम्। अकारि घटः कुलालेन। अत्रापि नित्यमेव ॥ दुहश्च ॥ कर्मकर्तरीत्येव। अदोहि गौर्गोपेनेत्यत्र तु नित्यम् ॥ उदुम्बरः फलमिति। कालः उदुम्बरं फलं पचतीति स्थिते गौणकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिह कर्मवद्भावः ॥ ननु 'द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठः' इति ये वदन्ति तेषामयं ग्रन्थः कथं संगच्छते इति चेद् ॥ अत्राहुः। उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र 'कर्मवत् कर्मणा' इत्यस्याप्राप्तौ 'दुहिपच्योः' इत्यनेन कर्मवद्भावो बहुलं विधीयते, सृजियुज्योरिवेति न काऽप्यनुपपत्तिरिति॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु। श्यनो नित्त्वमाद्युदात्तार्थम्। यकि तु 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते यक उदात्तत्वं श्रूयेत ॥ श्रद्धोपपन्न इति। अश्रद्धायुक्ते कर्तरि तु यगेव ॥ भूषाकर्मेति। कर्मशब्दः क्रियावाचीत्याह–भूषावाचिनामिति ॥ अन्यत्रेति ॥ आत्मनेपदादन्यस्य निषेध आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह– अवाकीर्ष्टेति। 'लिङ्सिचोः' इति वेट् ॥ आद्रियत इति। तुदादित्वाच्छ 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङि इयङ्॥ आदृतेति। 'उश्च' इति कित्त्वम्। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः ॥ न रुधः॥ 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिणनुवर्तते। अचः कर्मकर्तरि' इत्यतोऽनुवर्तनादाह–कर्मकर्तरीत्येवेति॥

नुतापे चेति चिण्निषेधात्सिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ । प्रस्नुते । प्रास्नाविष्ट । प्रास्नोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथाम् । अवोचत ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति । णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् । उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् । उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चङौ । श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु । श्रथ्नीते ग्रथ्नीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्चेति तङ् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ॥

कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च । १ । ३ । ९० ॥ अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किं तु श्यन् परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति कुष्यते पादः । रज्यति रज्यते वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रङ्क्षीष्ट ॥ * ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ * ॥

अतप्तेति ॥ तपस्तापस इत्यनुषज्यते ॥ न दुहस्नु॥ ननु दोग्धिपर्यायत्वेन स्नौतेरपि द्विकर्मकत्वाद्गोरूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि पयोरूपकर्मणो विद्यमानत्वात् सकर्मकाणां प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्राप्तिरेव नास्तीति चेद् ॥ अत्राहुः । वत्सादियोगेन क्षीरप्रस्रवणानुकूला उत्कण्टा स्नुधातोरर्थः , सा च गोनिष्ठा । 'स्नु प्रस्रवणे' इत्यत्रापि करणे ल्युट् । प्रस्नूयतेऽनेनेति प्रस्रवणं सा चोत्कण्ठा ॥ 'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति प्रयोगे उपस्नुता उत्कण्ठितेत्यर्थः । वत्सो गां प्रस्नौति उत्कण्ठयति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्नौतिः । गोः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्नुते गौरिति ॥ प्रास्नाविष्टेति। चिण्वदिट् । न च चिणि निषिद्धे चिण्वदिडपि न स्यादिति शङ्क्यम् । चिण्वदित्यनेन हि चिणीव कार्यमतिदिश्यते । न च 'चिण् न' इत्युक्त्या सोऽतिदेशो निषेद्धुं शक्यते, येन चिण्वदिटो निषेधः स्यात् ॥ प्रास्नोष्टेति। 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इति नियमाद्वलादिलक्षण इड् न॥ नमते दण्ड इति। इह नमितानमितयोर्विशेषदर्शनादुद्देशानुरोधाच्च कर्मस्थक्रियत्वमस्ति कर्मस्थांशस्य नमनस्य उद्देश्यता न तु तदनुकूलव्यापारस्येति कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः ॥ अचीकरतेति । चिणि प्रतिषिद्धे 'णिश्रि-' इति चङ् ॥ 'णिश्रन्थि-' इति णेः सामान्यग्रहणस्य फलमाह । पुच्छमुदस्यतीत्यादि । 'पुच्छभाण्ड-' इति णिङ् ॥ आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति—विकुर्वते सैन्धवा इति ॥ कुषिरञ्जोः ॥ 'न दुहस्नुनमाम्' इत्यतो नेति वर्तते तदाह—न यगिति ॥ किं तु श्यन्निति ॥ तस्मिन्नेव विषय इति भावः । 'न गिरा गिरेति ब्रूयात्' इत्यादौ गिरं कृत्वा गेयमित्यत्र गिरापदं प्रतिषिध्य गिरापदं विधीयमानं गिरापदस्थान एव यथा भवति । एवमिहापि यकः प्रतिषेधं कृत्वा विधीयमानः श्यन् तदीये स्थान एव भवति । अतो व्याचष्टे—यगविषये तु नास्येति । श्यना संनियोगशिष्टं परस्मैपदं श्यन्नभावे न भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति—कोषिषीष्टेति ॥ कोषिष्यते । चुकुषे । अकोषिष्यत । रङ्क्ष्यते । ररञ्जे । अरञ्जि । अरङ्क्ष्यते । इत्याद्यपि ज्ञेयम् । श्यन्पक्षे कुष्यन्तीत्यत्र

॥ अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥

अभिज्ञावचने लृट् । ३ । २ ।११२॥ स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लङोऽपवादः।स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः।एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेपि। तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् ॥ **न यदि । ३ । २ । ११३ ॥** यद्योगे उक्तं न। अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्ज्महि॥ **विभाषा साकाङ्क्षे । ३ । २। ११४ ॥** उक्तविषये लृड्वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि न यदीति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः॥ **परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ॥** चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप । बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ॥ अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः ॥ * ॥ कलिङ्गेष्ववात्सीः। नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥ **हशश्वतोर्लङ् च । ३ । २ । ११६ ॥** अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति हाकरोच्चकार वा । शश्वदकरोच्चकार वा ॥ **प्रश्ने चासन्नकाले । ३ । २ । ११७ ॥** प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले

नित्यं नुम् । यक्पक्षे तु 'आच्छीनद्योः–' इति विकल्पः । स्वरे विशेषोऽप्यस्त्येव । इह प्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति वृत्त्यादौ प्रयुज्यते, तत्र स्वयंशब्दः करणार्थको ज्ञेयः । आत्मना करणेनेति । कर्मत्वे तु कर्मणि लः स्यात् । स्पष्टं चेदं कैयटादौ ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अभिज्ञा ॥ 'भूते' इत्यधिक्रियते 'अनद्यतने लङ्' इत्यतः अनद्यतन इति वर्तते । अभिज्ञा स्मृतिः, सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाह–**स्मृतिबोधिनीत्यादि** ॥ **वत्स्याम इति** । अवसामेत्यर्थः । पश्य मृगो धावतीत्यत्र वाक्यार्थरूपमृगकर्तृकधावनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासो वाक्यार्थः कर्म, कृष्णेति संबोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणम् ॥ तथा च पूर्वोक्तनिवासकर्मकं स्मरणमिति फलितोऽर्थः ॥ **न यदि** ॥ लटः प्रतिषेधे उत्सर्गो लङ् ॥ **वासो लक्षणमिति** । प्रसिद्धत्वाज्ज्ञापकमित्यर्थः । **चारणं लक्ष्यमिति** । सहसा बुद्ध्यनारोहात् ज्ञाप्यम् ॥ **पक्षे लङिति** । वने वने अवसाम । गाः अचारयाम ॥ **यच्छब्दयोगेऽपीति** । अत एव 'न यदि' इति योगात् पूर्वं 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति न कृतमिति भावः ॥ अत्यन्तापह्नवोऽपलापः । तत्र आत्यन्तिकत्वं नामेत्थं यदभियुक्तस्तद्धेतोरप्यपह्नुतिः ॥ **नाहमित्यादि** कलिङ्गो नाम निषिद्धो देशः ।

'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥'

इति स्मरणात् । 'तस्मिन्देशे त्वया (गत्वा) चिरं स्थितम्' इति केनचित् कश्चिदुक्तः सन्नाह–'नाहं कलिङ्गान् जगाम' इति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते, किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनमपीति भवत्यत्यन्तापह्नवः । यदा तु कलिङ्गेष्वगम इत्युक्तः सगमनमेवापलपति, न तदात्यन्तापह्नवे इति लङ्केव भवति न कलिङ्गेष्वगच्छमिति ॥ **प्रश्ने** । भूतानद्यनपरोक्षे इति वर्तते । प्रश्न इत्यत्र कर्मणि लङ्कित्याह–**प्रष्टव्य इति** ॥ **आसन्नेति** । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालम् ।

१–यत् यस्मात् कारणात् अभियुक्तः प्रत्यवायित्वस्थापनेन परै रुद्धः । 'अभियुक्तः परै रुद्ध' इति मेदिनीवाक्यात् । वाक्स्तम्भीकृतः । तद्धेतोः प्रत्यवायकारणस्य हेतोः अपि अपलाप इत्यर्थः ॥

पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लड्लिटौ स्तः । अगच्छत्किम् ।जगाम किम् । अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ॥ **लट् स्मे । ३ । २ । ११८ ॥** लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥ **अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ॥** भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ॥ **ननौ पृष्टप्रतिवचने । ३ । २ । १२० ॥** अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ॥ **नन्वोर्विभाषा । ३ । २ । १२१॥** अकार्षीः किम् । न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम्॥**पुरि लुङ् चाऽस्मे । ३ । २ । १२२॥**अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते। पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः अवात्सुः।अवसन्।ऊषुर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने॥ **यावत्पुरानिपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥** यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् । यावद् दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ॥ **विभाषा कदाकर्ह्योः । ३ । ३ । ५ ॥** भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा ॥ **किंवृत्ते लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६ ॥** भविष्यति लड्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि भोजयिष्यसि भोजयितासि वा । लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥ **लिप्स्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ॥** लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लड्वा स्यात् । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥ **लोडर्थलक्षणे च । ३ । ३ । ८ ॥** लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे

पञ्चवर्षातीतं तु विप्रकृष्टकालमित्याहुः ॥ **पृच्छ्यमान इति** । आसन्नकालिके भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तिधात्वर्थे प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः ॥ प्रश्ने किम् । भूतानद्यतनपरोक्षे लिडेव । जगाम चैत्रः ॥ **लट् स्मे** ॥ 'स्मं' इत्यव्ययं भूतकालद्योतकम् ॥ **ननौ** ॥ पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः । समाहारद्वन्द्वे तूभयत्र स्यात् । इष्यते च प्रतिवचने एव लट् तदाह—ननु **करोमीति** । न च पृष्टग्रहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवतीति वाच्यम् । विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुख्यमपि प्रतिवचनमिति पृष्टग्रहणं कर्तव्यमिति कैयटे स्थितत्वात् ॥ **नन्वोः** । भूत इत्येव । पक्षे लुङ् । अनद्यतने तु लङ् ॥ **पक्षे यथाप्राप्तमिति** । लुङ्लटोरभावपक्षे लङ् । पारोक्ष्ये तु लिडित्यर्थः । **भविष्यतीति** । 'भविष्यति गम्यादयः' इति सूत्रात् ॥ **यावत्पुरा** ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्येति निपातग्रहणेन ज्ञाप्यते । **यावद्भुङ्क्त इति** । निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः । **यावद्दास्यत इति** । अनद्यतनभविष्यति तु यावद्दाता तावद्भोक्तेति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥ **विभाषा** ॥ ननु 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' इत्यनद्यतने किमो र्हिल् विहितः । ततश्च कर्हियोगे लुटैव भाव्यमिति कथमुदाह्रियते 'कर्हि भोक्ष्यते' इति ॥ अत्राहुः । भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यते इति लृट् । कर्हियोगे तु अनद्यतनावगतिर्लक्षणयेति ॥ **भोक्तावेति** ॥ 'ननु भविष्यत्सामान्येऽयं लड्विहितः, तस्य लुटा सह कथं विकल्पो विषयभेदात्' इति चेद् ॥ अत्राहुः । 'अनद्यतने लुट्' इत्यत्र 'विभाषा कदा—' इत्यादीनि कानिचित् सूत्राणि इष्टानुरोधेन अनुवर्तन्ते । तेन लुड्विषयेऽपि लड् भवति ' न त्वनद्यतने लुटा लड् बाध्यत इति ॥ **किंवृत्ते** ॥ किमो वृत्तं किंवृत्तम् । केचित्तु यद्यपि कदाकुत्रेत्याद्यपि किंवृत्तम् । तथापि तन्न गृह्यते । अनभिधानात् । तेन कदा भोजयिष्यसीत्यादौ भविष्यति लड् नेत्याहुः॥**लिप्स्यमानसिद्धौ** लिप्सायाः सत्त्वात् पूर्वेण सिद्धेऽप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्नुदाहरति—**योऽन्नमिति** ॥ **लोडर्थ** ॥ लोडर्थस्य लक्षणमिति षष्ठीतत्पुरुषः।

वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लङ्वा स्यात्। कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय। पक्षे लुट्लृटौ॥ **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ।३।३।९॥** ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः। निपातनात्समास उत्तरपदवृद्धिश्च। ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः। मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत्। आगच्छति। आगमिष्यति। आगन्ता वा। अथ त्वं छन्दोऽधीष्व॥ **वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ३।३।१३१॥** समीपमेव सामीप्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। वर्तमाने लडित्यारभ्य उणादयो बहुलमिति यावत्। येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः। कदा आगतोऽसि। अयमागच्छामि। अयमागमम्। कदा गमिष्यसि। एष गच्छामि। गमिष्यामि वा॥ **आशंसायां भूतवच्च ।३।३। १३२॥** वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते। भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम्। देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्म वपामो वप्स्यामो वा। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्तेन लङ्लिटौ न॥ **क्षिप्रवचने लृट् ।३।३।१३१॥** क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात्। वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः। नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात्। श्वः शीघ्रं वप्स्यामः॥ **आशंसावचने लिङ् ।३।३।१३४।** आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत्।

कृष्णभोजनं लोडर्थगोचारणप्रेषस्य लक्षणम्। भोजनकाले गोचारणं त्वया कर्तव्यमित्यर्थः॥ पक्षे लुडिति। कृष्णश्चेद्भोक्ता, कृष्णश्चेत् भोक्ष्यते त्वं गाश्चारयेत्यर्थः॥ **लिङ्चोर्ध्व**॥ कालाट्ठञ्। 'तद्धितार्थोत्तरपद'–इत्यत्र 'दिक्संख्ये' इत्यनुवर्तनादिह समासो दुर्लभ इत्याशङ्कायामाह–निपातनादिति॥ **वर्तमान**॥ **स्वार्थे ष्यञिति**। अस्मादेव 'सामीप्ये' इति निर्देशात् ष्यञि सिद्धौ 'चतुर्वर्णादिभ्यः' इति वार्तिकं प्रपञ्चार्थमित्याहुः॥ न चात्र 'पूरणगुण–' इति निषेधात् षष्ठीसमासो न प्राप्नोति इति वाच्यम्। अनेनैव निर्देशेन तन्निषेधस्य अनित्यत्वाभ्युपगमात्। तेन बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम्॥ **येनोपाधिनेति**। धातुविशेषाद्युपाधिना। तथा हि। पूङ्यजोः शानन्विहितः स ताभ्यामेव धातुभ्यां भवति न तु धात्वन्तरात्। तच्छीलादिविशिष्टे कर्तरि 'अलंकृञ्' इत्यारभ्य 'भ्राजभास–' इति यावद् ये इष्णुजादय उक्तास्तेऽपि कृञादिभ्यो धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधौ सत्येव भवन्ति॥ कदागतोऽसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यम्। आगच्छामीत्युदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयेऽयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवागतामिति वर्तमानसमीपभूतकालद्योतनाय। तेन ह्यागमनाविनाभूतं यद् रूपं धूलीधूसरताप्रस्वेदादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते॥ एवं कदा गमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्यं गच्छामीत्युदाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये एष इति प्रयोगस्त्विदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय। तेन हि गमनाऽविनाभूतं यद् रूपं परिकरबन्धादियुक्तं तत् प्रतिनिर्दिश्यते॥ न च कदेति प्रश्ने उत्तरवाक्ययोः कालानुपादानादसंगतिः शङ्क्या। उत्तरत्रायमेषशब्दाभ्यामिदानीमिति कालावगमात्॥ सामीप्ये किम्–कदा आगतो भवान्। अस्मान्मासात् पूर्वस्मिन् मासे आगच्छम्। एतच्च सूत्रमाकरे प्रत्याख्यातम्। गङ्गासमीपे गङ्गात्वारोपवद् वर्तमानसमीपे वर्तमानत्वारोपसंभवात्॥ **आशंसायाम्**॥ आशंसनमाशंसा। अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा। आशंसायां वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्कालसंबन्धाद्भविष्यतीत्युक्तम्॥ आशंसायां किम्। गमिष्यति॥ **क्षिप्रवचने**॥ वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थम्। तदाह–क्षिप्रपर्याय इति॥ **पूर्वविषय इति**। आशंसायामित्यर्थः। तेन पूर्वलकारापवादोऽयम्॥ **आशंसावचने**॥ भूतवर्तमानवत् प्रत्यययोरपवादः॥ **न तु भूतवदिति**। न वर्तमान-

गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥ **नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ३ । ३।१३५॥** क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधीत । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ॥ **भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । ३ । ३ । १३६ ॥** भविष्यति काले मर्यादोक्तावपरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवन्न। योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पास्यामः ॥ **कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३ । १ । १३७ ॥** पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे ॥ **परस्मिन् विभाषा । ३ । ३ । १३८ ॥** अवरस्मिन् वर्ज्यं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमा-

---

वदित्यपि बोध्यम् ॥ **अधीयीयेति** । एवं प्रार्थये अधीयीय इच्छामो वयमधीयीमहीत्यादि ज्ञेयम् ॥ **क्षिप्रमिति** । क्षिप्रप्रयोगेऽपि परत्वाल्लिङिति भावः ॥ **नानद्यतन** ॥ भूतानद्यतने लङ्विहितः भविष्यत्यनद्यतने तु लुट्, तौ चानयोरर्थयोर्निषिध्येते तदाह—**लङ्लुटौ नेति** । एवं च भूते लडित्याशयेनोदाहरति—**अन्नं दास्यतीत्यादि** ॥ **अग्नीनिति** । आहवनीयादीन् ॥ **भविष्यति मर्यादा** ॥ अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं चेदं वचनम् । नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इत्याह—**अनद्यतनवन्नेति** । लुडत्र नेत्यर्थः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता, तत्र विशेषं वक्ष्यति- **तस्य यदवरमिति**। पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्ब्याःसकाशादित्यर्थः । **कौशाम्ब्याः पूर्वमिति** यावत्॥ भविष्यति किम् । योऽध्वा अतिक्रान्त आ पाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तूनपिबाम॥ मर्यादावचने इति किम् । योऽध्वा गन्तव्यो निरवधिकस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पास्यामः ॥ अवरस्मिन्निति किम् । योऽध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पातास्मः ॥ **कालविभागे च** ॥ कालविभागः कालविशेषः । अनहोरात्राणामिति सम्बन्धषष्ठी ॥ **पूर्वसूत्रमिति**। तदयमर्थः । मर्यादोक्तौ कालविभागे भविष्यत्यनद्यतनवन्न, स चेत् कालविभागः अहोरात्रसंबन्धी न चेदित्यर्थः ॥ इह 'कालविभागे सत्यवरस्मिन् अनद्यतनवन्न' इत्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायामर्थात्कालविशेषादिति लभ्यते इत्येके ॥ केचित्तु 'कालविभागे' इति पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः ॥ **उत्तरार्थ इति** । 'परस्मिन् विभाषा' इति सूत्रे कालमर्यादाया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥ भविष्यतीति किम् । यः संवत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयोऽपिबाम ॥ मर्यादायामिति किम् । यो निरवधिः समयस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयः पातास्मः ॥ **पञ्चदशरात्र इति** ॥ नन्वत्र 'संख्यापूर्वं रात्रम्' इति क्लीबत्वेन भाव्यम् । न च पञ्चदश रात्रयो यस्मिन् पक्षे इति बहुव्रीह्याश्रयणात् पुंल्लिङ्गः सिद्ध इति वाच्यम् । 'अहःसर्वैकदेश–' इत्यच्प्रत्ययस्याभावप्रसङ्गादिति चेत् ॥ सत्यम् । अत एव हि भाष्यप्रयोगात् क्लीबत्वं नेत्याहुः ॥ **परस्मिन्** ॥ भविष्यत्यनद्यतनवन्नेति विकल्पेन निषिध्यते ॥ **वर्ज्यमिति** ॥ णिजन्ताद्वचो यदिति कर्मणि यत् ॥ वर्जमिति पाठे तु 'द्वितीयायां च' इति णमुल् । अनहोरात्राणामित्येव ॥ योऽयं वत्सर आगामी तस्य यत् परं पञ्चदशरात्रात्तत्र पयः पातास्म इत्यादि ॥

ग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे ॥ **लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ। ३ । ३ । १३९** ॥ भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥ **भूते च । ३ । ३ । १४०** ॥ पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते ॥ **वोताप्योः । ३ । ३ । १४१** ॥ वा आ उताप्योः । उताप्योरित्यतः प्राग् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः॥ **गर्हायां लडपिजात्वोः।३।३।१४२**॥आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीन् परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि जातु गणिकामाधत्से गर्हितमेतत् ॥ **विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३** ॥ गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् । कथं धर्मं त्यजेस्त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ्भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ॥ **किंवृत्ते लिङ्लृटौ । ३ । ३ । १४४** ॥ गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥ **अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५** ॥ गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥ **किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट् । ३ । ३ । १४६**॥अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायां चेति यावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्दधे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं

लिङ्निमित्ते॥अतिपत्तिरनिष्पत्तिः ॥ **भूते च** ॥ लिङ्निमित्ते लृङ् स्यात् भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ । अद्यतनानद्यतनसाधारणं भूतसामान्यमिह ज्ञेयम् ॥ अस्योदाहरणानि 'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्' इत्यारभ्य 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति विहाय सप्तसूत्र्यां बोध्यानि । ततः प्राचीनेषु 'वोताप्योः' इत्यनेन विकल्पोक्तेः ॥ **लृङ् चेति** । लिङ्निमित्ते भूत एवायं विकल्पो भविष्यति तु नित्यमेव लृङ् ॥ **गर्हायाम्** ॥ अत्र 'वोताप्योः' इति न संबध्यते । वर्तमाने लडुक्तः । कालत्रये तु न प्राप्नोतीति विधेयम् ॥ **कालत्रये इति**। कालविशेषानुपादानादिति भावः ॥ **परत्वादिति**।निरवकाशत्वादित्यपि बोध्यम्॥ **अपि जायामिति** । त्यक्ष्यसि अत्याक्षीरित्यादिविषयेऽपि त्यजसीत्यादिलडेव प्रयुज्यत इति भावः । एवं यो जायां तत्याज अत्यजत् अत्याक्षीत् त्यक्ता त्यक्ष्यतीत्यादिविषयेऽपि यो जायामपि त्यजति ॥ **जातु गणिकामाधत्ते इति** ॥ लडेव कालत्रयलकारापवादतया प्रयोक्तव्यः । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति ॥ **कालत्रये लकारा इति** । परोक्षानद्यतनभूते लिट्—कथं धर्मं तत्यक्थ । भूतानद्यतने लङ्—कथं धर्ममत्यजः । भूतसामान्ये लुङ्—अत्याक्षीः । भविष्यत्सामान्ये लृट्—कथं धर्मं त्यक्ष्यसे इत्यादि॥ **अत्रेति** । क्रियातिपत्ताविति ज्ञेयम् ॥ **किंवृत्ते** ॥ लिङ्लृटौ कालत्रये स्तः ॥ **नानुवर्तते इति** । एवं चास्मिन् विषये निन्दति निन्दिष्यत्यनिन्ददिति कालत्रये लकाराः पक्षे न भवन्तीति भावः ॥ **प्राग्वदिति** । क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्यर्थः ॥ **अनवक्लृप्त्यमर्षयोः** ॥ लिङ्लृटावनुवर्तेते । तौ च कालत्रये भवतस्तेन सर्वलकाराणामपवादौ । किंवृत्तस्यानधिकारादेवाविशेषादुभयोर्भविष्यतीत्य- किंवृत्तेऽपीति न कर्तव्यम् । पूर्वनिपातार्हस्याल्पाचः परनिपातो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । लृङ् प्राग्वदिति । भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः । नाहं भावयामि चैत्रो हरिमनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ **किंकिलास्त्यर्थेषु** ॥ लिङ्लृटोः प्राप्तयोरिह लृड्ग्रहणाल्लिङ् निवर्तते इत्याशयेनाह—**लिङोऽपवाद इति** ॥ **अस्तिभवतीति** । त्वत्कर्तृकं शूद्रागमनमस्तीत्यादिरर्थः ॥

गमिष्यसि । अत्र लङ्न ॥ **जातुयदोर्लिङ्** । ३ । ३ । १४७ ॥ यदायद्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ लटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लङ् प्राग्वत् ॥ **यच्चयत्रयोः** । ३ । ३ । १४८ ॥ यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः । न श्रद्दधे न मर्षयामि ॥ **गर्हायां च** । ३ । ३ । १४९ ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् ॥ **चित्रीकरणे च** । ३ । ३ । १५० ॥ यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् ॥ **शेषे लडयदौ** । ३ । ३ । १५१ ॥ यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लट् स्यात् । आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ॥ **उताप्योः समर्थयोर्लिङ्** । ३ । ३ । १५२ ॥ बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादघं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि धास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ् ॥ **कामप्रवेदनेऽकच्चिति** । ३ । ३ । १५३ ॥ स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् । कच्चिज्जीवति ॥ **सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे** । ३ । ३ । १५४ ॥ अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्संभावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति ।

लङ् नेति । लिङो निवृत्तत्वेन तन्निमित्तत्वाभावात् ॥ जातुयदोर्लिङ् ॥ 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति लिङ्लृटोः प्राप्तयोर्वचनमिदं लटो बाधनार्थम् । तदाह—लटोऽपवाद इति । अयं कालत्रये ॥ **लङ् प्राग्वदिति** । क्रियातिपत्तौ भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः । जातु भवान् हरिमनिन्दिष्यादित्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ अगर्हार्थमिदम् । गर्हायां तु जातुयोगे लङुक्तः ॥ यच्चयत्रयोः ॥ 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति वर्तते यथासंख्यमिह नेष्यते । अयमपि लिङ्लृटोरपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रद्वये यच्चयत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थः ॥ क्रियातिपत्तौ लङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वमेवमकरिष्यः न श्रद्दधे न मर्षयामीत्यादि ॥ **गर्हायां च** ॥ कालत्रयेऽयं भवतीति सर्वलकारापवादः ॥ **लिङेव स्यादिति** । 'गर्हायां विभाषा कथमि' इति लट् प्राप्तस्तत्रैव 'किंवृत्ते' इति लट् प्राप्तस्तयोरपवादो यच्चयत्रयोर्योगे विहितोऽयं लिङिति भावः । **लङ् प्राग्वत्** । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्यस्तदन्याय्यमित्यादि ॥ **चित्रीकरणे च** ॥ अयमपि कालत्रये । लङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्यः । आश्चर्यमेतत् ॥ **शेषे** ॥ सर्वलकारापवादः ॥ **सोऽधीयीतेति** । यदायद्योरुपसंख्यानात् 'जातुयदोः' इति लिङ् । लिङ्निमित्ताभावादिह लङ् न ॥ **उताप्योः** ॥ धातोर्लिङ् स्यात् कालत्रये ॥ **भूतेऽपि नित्य इति** । वाग्रहणस्य निवृत्तत्वाद् भविष्यतीव भूतेऽपि नित्यं लङ् । उताहनिष्यद्दस्युं राजा । नाहन् न हनिष्यतीति गम्यते ॥ **कामप्रवेदने** ॥ **लिङ् स्यादिति** । कालत्रये सर्वलकारापवादः । **कच्चिज्जीवतीति** । कामो मे इत्यनुषञ्जनीयम् । 'वर्तमानसामीप्ये' इति लट् ॥ **संभावनेल** ॥ **प्रौढिरिति** । पर्याप्तिरित्यर्थः ॥ **प्रथमया सप्तम्या चेति** । संभावने इति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते, अलमिति प्रथमान्तं सप्तम्येति संबन्धः ॥ **संभावनेऽर्थे इति** ॥ ननु प्रथमया विपरिणमितत्वात् कथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति चेद् ॥ अत्राहुः । 'संभावनेऽलम्' इत्यावर्त्य द्वितीयस्यैव विपरिणामात्सर्वेष्टसिद्धिरिति । संभावनं क्रियासु योग्यताध्यवसायः । **अलमितीति** । तच्च संभावनं समर्थ इति चेद्भवति तदा लिङ् स्यादित्यर्थः ॥ **सिद्धेति** । सिद्धः अप्रयोगो यस्य तस्मिन्न-

अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ॥ **विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि** । ३ । ३ । १५५ ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । सम्भावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् ॥ **हेतुहेतुमतोर्लिङ्** । ३ । ३ । १५६ ॥ वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥ भविष्यत्येवेष्यते ॥ * ॥ नेह हन्तीति पलायते ॥ **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ** । ३ । ३ । १५७ ॥ इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् । कामप्रवेदने इति वक्तव्यम् ॥* ॥ नेह । इच्छन् करोति॥

लमि सति । यत्रालंशब्दो न प्रयुज्यते, तदर्थस्तु गम्यते , तत्रेति फलितोऽर्थः । मनोरमायां तु ' अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेत् ' इति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तम् । तत्र सिद्धस्याप्रयोग इति विग्रहः । कस्याप्रयोग इत्याकाङ्क्षायामर्थादलंशब्दस्येति बोध्यम् ॥ **अपि गिरिमिति** । संभावनद्योतकोऽपिशब्दो गिरिविदारणे पर्याप्त इति संभावनात्र गम्यते । कालसामान्येऽयं लिङ् । लङ् प्राग्वत् । अपि गिरिं शिरसाऽभेत्स्यत् ॥ अलमिति चेत् किम् । प्रायेण गमिष्यति ॥ **विभाषा धातौ** ॥ संभावनमुच्यते येन तत्संभावनवचनं तस्मिन् धातौ । संभावनार्थकधातावित्यर्थः ॥ **भुञ्जीथास्त्वमिति** । अत्र पूर्वेण नित्यो लिङ् ॥ धातौ किम् । संभावनवचनं स्वरूपग्रहणं मा भूत् । कृते तु संभावनवचने तद्वाचकधातोरप्रयोगादिह विभाषा न भवति । भुञ्जीत भवान् । पूर्वेणात्र नित्यो लिङ्॥**हेतुहेतु**—॥'विभाषा इत्यस्यानुवर्तनादाह—वा स्यादिति ॥ **नमेच्चेदिति** । कृष्णनतिः सुखप्राप्तौ हेतुः ॥ **भविष्यत्येवेति** । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः ॥ **हन्तीत्यादि** ॥ ननु ' लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ' इति हन्तेः शतृप्रत्ययः स्यात् । हननस्य पलायने हेतुत्वात् ॥ मैवम् ।

' देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ' ॥

इति ' शाच्छोरन्यतरस्याम् ' इति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात् । व्याख्यातं च कैयटेन तत्रैव सूत्रे । देवत्रात इति संज्ञा । तत्र ' नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ' इति न नत्वं भवति । देवत्राण इति, किं तु देवत्रात इत्येव । ' ग्रो यङि ' ' अचि विभाषा ' इति प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वम् । गलः । विषवाचके गर इत्यत्र न भवति । ' विभाषा ग्रहः' इति णप्रत्ययो जलचरे भवति। ग्राहः । ज्योतिषि न । ग्रहः । ' लक्षणहेत्वोः ' इति सूत्रे ' नन्वोर्विभाषा ' इत्यतो विभाषेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादितिशब्दयोगे सद्विधिः । शतृशानचौ न भवतः । हन्तीति पलायते । वातायने गवाक्षः । अन्यत्र त्ववङ् न भवति । गोक्षः । संशितव्रत इति बहुव्रीहिः । अत्र ' शाच्छोरन्यतरस्याम् ' इति संशात इति इत्त्वविकल्पो न भवति । अन्यत्र तु शातः । शितः । ते पूर्वोक्तनत्वादिविधयो मिथः परस्परम् एकविषये न विकल्प्यन्ते तत्तद्विधायकसूत्रे व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः ॥ क्रियातिपत्तौ तु भूते भविष्यति च नित्यं लङ् । यद्यवर्षिष्यत् सस्यमुदपत्स्यत् ॥ **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ** ॥ एषूपपदेषु धातोरेतौ स्तः । सर्वलकाराणामपवादः । ' लिङ् च ' इत्यनेन समानकर्तृकेषु लिङो विधानादिह लिङ्लोटावसमानकर्तृकेषु भवत इति बोध्यम् ॥ **इच्छन् करोतीति** । अत्रानभिधानात् ' समानकर्तृकेषु ' इति तुमुन् न ॥ ननु ' कामप्रवेदने कच्चिति ' इत्यनेनैव लिङः सिद्धत्वादिह लिङ्ग्रहणं मास्तु, लोडेव विधीयतामिति चेत् । न । लोटा लिङो बाधा मा भूदिति लिङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् । न चैवम् 'इच्छार्थेषु लोट् च इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । चकारेण लिङोऽनुकर्षे तत्संबद्धस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षणप्रसक्त्या

लिङ् च ३ । ३।३ । १५९ ॥ समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥ **इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३ । ३ । १६० ॥** लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत्। इच्छति । कामयेत । कामयते । विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । विधौ । यजेत । निमन्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इहासीत । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्ने । किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने । भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ॥ **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥** प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ॥ **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । १६४ ॥** प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजेत । यजताम् । यष्टव्यम् ॥ **स्मे लोट् । ३ । ३ । १६५ ॥** पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चाऽपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म ॥ **अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ॥** स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ॥ **लिङ्यदि । ३ । ३ । १६८ ॥** यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान् ॥ **अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९ ॥** चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ॥ **शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥** शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः ॥ **माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥** मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किं तु माशब्दः ॥

लकारान्तरमपि स्यादिति । न चैवमपि 'कालप्रवेदने' इत्युपसंख्यानादनेनैव सिद्धे 'कामप्रवेदने कच्चिति' इति सूत्रं मास्त्विति वाच्यम् । यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते, इच्छार्थकमुपपदं नास्ति तदर्थं तदारम्भात् ॥ **लिङ् च ॥** 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इत्यनेन 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति विहितयोर्लिङ्लोटोर्बाधे प्राप्ते लिङः प्रतिप्रसवार्थं सूत्रम् । न चात्र वासरूपविधिना लिङ्लोटोर्नित्यं बाधा नेति शङ्क्यम् । क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु तदभावात् । अथापि वासरूपविधिः स्यात् । एवमपि लिङेव यथा स्यात्, लोट् मा भूदित्येवमर्थं तदारब्धव्यमेव । क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् ॥ **इच्छार्थेभ्यो ॥** इच्छार्थेभ्यः किम् । पचति गच्छति ॥ **प्रैषातिसर्ग ॥ प्रैषो विधिरिति** । विधिग्रहणे कर्तव्ये प्रैषग्रहणं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमित्याहुः ॥ **लोटोऽनुकर्षणमिति** । 'लोट् च' इति योगस्येदमेव प्रयोजनम् । एकयोगत्वे तु लिङोऽप्यनुकर्षणं स्यात् । **प्राप्तकालार्थमिति** । प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति भावः ॥ **लिङ् चोर्ध्व ॥** प्राप्तकालविशेषेप्राप्तस्य लिङो विधानार्थमिदं सूत्रम् । प्रैषातिसर्गयोस्तु पूर्वेण प्राप्त एव लिङ्लोट्कृत्यानां कालविशेषेऽस्मिन् लिङा बाधा मा भूदिति चकारः॥**पूर्वसूत्रस्यविषय इति**। प्रैषादय और्ध्वमौहूर्तिके इति चानुवर्तते इति भावः ॥ **अधीष्टे च ॥** लिङोऽपवादः । योगविभागस्तु ऊर्ध्वमौहूर्तिकाननुवृत्त्यर्थः ॥ **लिङ्यदि ॥ कालसमयवेलासु चेति** । उपपदेष्विति वचनविपरिणामेन संबध्यते । तुमुनोऽपवादः ॥ **यद्भुञ्जीतेति** । यत्कालः पचतीत्यत्र तु न । प्रैषादीनामननुवृत्तेः ॥ **अर्हे** । योग्ये कर्तरि गम्यमाने कृत्यतृचो भवन्ति । त्वया कन्या वोढव्या । वहनीया । त्वं कन्यां वोढा ॥**कन्यां वहेरिति** । कन्योद्वहने योग्यस्त्वमित्यर्थः ॥ नन्वर्हे किमर्थं कृत्यतृचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विहितत्वादर्हेऽपि भविष्यन्तीति चेद् ॥ अत्राहुः। अर्हतायां द्योत्यायामप्राप्तो लिङ् विधीयते, तेन तु लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधानम् । न च वासरूपविधिना समीहितसिद्धिः स्त्र्यधिकाराद्र्ध्वं तदप्रवृत्तेरिति॥

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ॥ धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥

धातुसंबन्धे ॥ इह धात्वोर्विशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धोऽनुपपन्नः स्वार्थस्मारणेनोपक्षीणत्वात् । पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः कारकविशिष्टा क्रिया चेति स्वीकारात् । ' शब्दानुगमादृते न शाब्दोस्ति प्रत्ययः ' इत्यवष्टम्य शाब्दबोधे शब्दोऽपि भासत इत्यभ्युपगमेऽपि शब्दस्य स्वार्थं प्रत्येव प्रकारत्वं न तु शब्दान्तरं प्रति । तथा च धातुसंबन्धो वाक्येन न बुध्यते इति तस्य वाक्यार्थत्वासंभवाद्धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते। ननु ' धातोः कर्मणः समानकर्तृकात् ' इति सन्विधौ कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रितम् । तथेहापि धात्वोरर्थद्वारकः संबन्धोऽस्त्विति चेत् ॥ मैवम् । तथा हि सति परस्परसंबद्धार्थबोधकानेकधातुप्रयोग एव प्रत्ययाः स्युः । ततश्च गोमानासीत् गोमान् भवितेत्यादि न सिध्येत्।न ह्यत्र 'वसन् ददर्श'इत्यत्र वर्तमानकालो वसिरिव वर्तमानकालोऽस्तिःप्रयुज्यतेः न चाप्रयुज्यमानस्य धात्वन्तरेण संबन्धोऽस्ति ।अर्थयोः संबन्धाभ्युपगमे धातुद्वयाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वात् गोमानासीदित्यादौ नानुपपत्तिः । तदेतदभिप्रेत्याह—धात्वर्थानामिति ॥ विषयबहुत्वापेक्षं बहुवचनम्। एकैकविषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यम् ॥ एतच्च मनोरमानुसारेण व्याख्यातम् । केचित्तु धात्वोरर्थद्वारकसंबन्धेऽभ्युपगते गोमानासीद्भवितेत्यादि न सिध्येदिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव । ' तत् करोति तदाचष्टे ' इत्यत्रेव ' तदस्यास्त्यस्मिन्' इत्यत्राप्येकत्ववर्तमानत्वयोरविवक्षितत्वात् प्रकृतसूत्रानपेक्षयैव तत्सिद्धेः । न ह्यत्र मतुब्विधौ ' वर्तमाने लट् ' इत्यादाविव कालविशेषपरिग्रहोऽस्तीत्याहुः ॥ तद्भाष्यकैयटाद्यननुगुणम् । तथा हि भाष्ये प्रत्यय इत्यनुवर्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहणं किमर्थमित्याक्षिप्य अधातुप्रत्ययानामपि संबन्धे साधुत्वं यथा स्यात् । गोमानासीत् भविता वेति समाहितम् ॥ कैयटेन तु ' तदस्यास्त्यस्मिन्–' इति मतुप् प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो विहित इत्युक्तम् ॥ तथा च मतुब्विधावस्तीत्यत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानत्वं विवक्षितमिति तद्ग्रन्थबलादवगम्यते ॥ किं च दण्डिनमानयेत्युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टदण्डयुक्त एवाऽऽनीयते नान्यः । तथा च आसीत् भवितेति तिङन्तपदानुरोधेन गोमानित्यत्र गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्ते मतुप्प्रत्ययः प्रकृतसूत्रेणैव विधीयते न तु तदुक्तरीत्या लभ्यत इति दिक् ॥ ननु तत्तद्विधिवाक्यैरेव स्वविषये प्रत्ययाः सिद्धाः किमनेन सूत्रेणेत्यत आह–यत्र काल इति ॥ ' वर्तमानसामीप्ये ' इत्यारभ्य कालान्यत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते तदेव चेह गृह्यत इति भावः ॥ ' वनानि पश्यन् ययौ ' इत्यादौ वर्तमानभूतकालादिप्रत्ययेषु को वा स्वकालात् प्रच्युतो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह–तिङन्तवाच्येति॥ प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचितं न तु विपरीतमिति भावः॥ प्रत्यया इति । कालान्तरभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ भूते लडिति । एवं च उषित्वा ददर्शेत्यर्थः ॥ अतीतेति । अतीतवासकर्ता यस्य दर्शनस्येति बहुव्रीहिः ॥ सोमयाजीति । ' करणे यजः ' इति भविष्यति णिनिः । अत एवाह–सोमेन यक्ष्यमाण इति ॥ एवं च पश्यन् ययावित्यत्र दृशेर्भूते लट् । दृष्ट्वा ययावित्यर्थः । 'निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे' इत्यत्र तु वेदयतेर्भूते लट् तस्य 'लटः सद्वा' इति शतृप्रत्ययः । निवेदनं कृतवत इत्यर्थ इत्याद्यूह्यम् ॥ स्यादेतत् । 'भाविकृत्यमासीत्' इत्यत्र सूत्ररीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे स्वीकृते सत्यतीतं भवनमित्यर्थादासीच्छब्दस्याप्येककर्तृकमतीतं भवनमित्यर्थाद् भाव्यासीच्छब्दयोर्युगपत् प्रयोगो न स्यात् । भाविशब्दार्थस्य आसीच्छब्देनैव लाभात् । ततश्चैतावन्तं कालं भावितया व्यवहृतं तदिदानीमासीदित्यर्थोऽत्रावश्यं स्वीकर्तव्यः । स्वीकृते तु गोमानासीद् इत्यत्रापि गोमानिति व्यवहारविषय आसीदित्यर्थोऽस्तु । वसन् ददर्शेत्यादौ भूते लक्षणया यथायथं लडादिः स्वीकर्तव्यः । सोमयाजीत्यत्र तु भूत-

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥ पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचन-

---

एव णिनिप्रत्यये जातेऽपि भवितेति लुङन्तसमभिव्याहारे साति सोमयाजीति व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारेण णिनेर्भविष्यदर्थे लक्षणया वा प्रयोगो भवेदिति किमनेन सूत्रेणेति चेट् ॥ अत्राहुः । अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तक्लेशं विनैव प्रायशो निर्वाहार्थः सूत्रारम्भः । न हि भावि कृत्यमासीदित्यादौ कचिदध्याहारादिकमगत्या भवतीति सर्वत्र तत् स्वीकर्तुमुचितमिति ॥ **क्रियासमभिहारे** ॥ **द्योत्य इति** । क्रियासमभिहारो धातोरेवार्थः । लोट् तु द्योतक इति भावः ॥ **तस्य च हिस्वौ स्त इति** । ननु लोट इत्यनेन तिङो लक्षयित्वा तिङामेव हिस्वौ विधीयेताम् । तथा सति तिङन्तत्वात्पदत्वं लभ्यत इति गुणोऽप्यस्ति । वा च तध्वमोरिति वाक्यशेषोऽपि स्वरसतः संगच्छते । अन्यथा येन नाप्राप्तइतिन्यायेन हिस्वयोस्तिङपवादत्वे सति तध्वमोः स्थाने तयोर्विकल्पेन विधानासंभवादुक्तवाक्यशेषो दुरुपपाद इति चेट् ॥ अत्राहुः । लोट्शब्दस्य तिङ्लक्षणा न न्याय्या । असंजातविरोधित्वेनोपक्रमस्य प्राबल्याद्विषयसप्तम्याश्रयणेन वाक्यशेषस्योपपन्नत्वाच्च । किं च तिङामादेशत्वे तिपुसिपुमिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्त्वान्ङित्त्वाभावेन लुनीहीत्यत्र 'ईहल्यघोः' इतीत्त्वं न स्यात् । ब्रूहीत्यत्र 'ब्रुव ईट्' इतीडागमे ब्रवीमि इति स्यात् । तृण्ढीत्यत्र तु 'तृणह इम्' इतीमागमे तृणेढीति स्यात् । किं च लादेशानामेव परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे, न तु लादेशतिङादेशानामिति सर्वेषां तिङां द्वावपि हिस्वौ पर्यायेण स्याताम् । न तु तिवादीनां हिस्तङां स्व इति पदव्यवस्थया । ततश्च लकारस्यैवादेशौ हिस्वौ न तु तिङामित्यवश्यं स्वीकर्तव्यमिति ॥ नन्वेवं द्वयोरपि लः परस्मैपदसंज्ञा स्यात् । ततश्च परस्मैपदिभ्य एव हिस्वौ स्यातामत आह—**तौ चेति** ॥ अयं भावः । 'लोटो हिस्वौ' इति वाक्ये 'क्रियासमभिहारे लोट्' इति वाक्याल्लोडित्यनुवर्तते, तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । न च हिस्वौ लोटौ भवत इति सामर्थ्याल्लोट्धर्मकावित्यर्थः संपद्यते । तत्रापि मुख्यलोट्संबन्धिनो धर्मस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशो व्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धेः । किं तु स्थानिवद्भावलब्धलोड्व्यपदेशकौ तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते ॥ केचित्तु 'क्रियासमभिहारे लोट्' इत्यनन्तरं लाघवात् 'तस्य हिस्वौ' इति वक्तव्ये लोट्ग्रहणसामर्थ्याल्लोड्धर्मकावेव हिस्वौ लोटः स्थाने भवत इत्यर्थः संपद्यते । तथा च पूर्वोक्तरीत्या तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते इति सिद्धमिष्टम् । एवं च 'लोटो हिस्वौ' इति वाक्ये पूर्ववाक्याद् लोट्ग्रहणं नानुवर्तनीयमित्याहुः ॥ **तिङ्संज्ञौ चेति** । तेन पदत्वं 'तिङ्तिङः' इति च भवति ॥ **हिस्वविधाने इति** ।यदि हि पुरुषवचनसंज्ञे अपि स्याताम्, तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वाभ्यां भाव्यम् । तत्र च व्यर्थो हिस्वविधिरिति भावः ॥ हिः कर्तरि, स्वो भावकर्मकर्तृष्विति । उक्तं च कैयटेनापि 'हिशब्दस्य कर्ता वाच्यः स्वशब्दस्य तु भावकर्मकर्तारः' इति ॥ अत्र नव्याः । 'अल्पे' 'ह्रस्वे' इत्यादौ कप्रत्ययवत् क्रियासमभिहारे लोडयं स्वार्थिक एव । न त्वस्मिन् लोटि 'लः कर्मणि च' इत्याद्यर्थो नाभ्युपेयः प्रयोजनाभावात् । यदि तु हिशब्दस्य कर्ता अर्थः स्यात् पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थ इति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरसतो न संगच्छेत । याहियाहीत्यादौ तु कर्त्रादिप्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिव्याहारेण सुलभैव । यथा एधाञ्चक्रे इत्यत्र तङ्कादेशात् प्रागेव आमः परस्य लेर्लुक्यामन्ते संख्याप्रतीत्यभावेऽपि चक्रे इत्यनुप्रयोगवशेन एककर्तृका वृद्धिरूपा क्रियेत्यविद्यमानापि संख्या प्रतीयते, तथैव हिस्वान्तेष्वपि कालकारकसंख्याप्रतीतिर्यातीत्याद्यनुप्रयोगबलेन भवतीत्याहुः ॥ स्यादेतत् । 'क्रियासमभिहारे हिस्वौ लोड्वा च तध्वमोः' इति सूत्रमस्तु । तथा च हिस्वौ लोटौ भवत इति लोड्धर्मकावित्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्या स्यादिति सर्वेष्टसिद्धौ किमनेन लोट

विषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥ **समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ।३।४।३॥** अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात्॥ **यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ।३।४।४॥** आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः॥ **समुच्चये सामान्यवचनस्य ।३।४।५॥** समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः ॥ क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये ॥ * ॥ याहियाहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानकालिकं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ ।

इति षष्ठ्यन्तकरणेनेति चेद्॥अत्राहुः। हिस्वयोर्यदि लोट्स्थानिकत्वं न स्वीक्रियते, तर्हि तयोर्लोडादेशवद्भावेन 'ईहल्यघोः' इत्यादिप्रवृत्त्या लुनीहीत्यादिसिद्धावपि हिस्वान्तस्य लोडन्तत्वं न सिध्येत् । तथा च 'हन्त च ' इत्यनुदात्तविकल्पो न स्यात् । हन्त प्रलुनीहीत्ययं लुनाति । एवं च लोडन्तत्वलाभार्थं ' लोटो हिस्वौ' इति विधीयते ॥ यदि तु ' हिस्वौ लोट् ' इत्युक्तेऽपि लोड्वद्भावाश्रयेण लोट्कार्यं ' हन्त च ' इति स्वरविकल्पः सिध्यतीति ब्रूषे । तर्हि स्थानिवद्भावलब्धलोड्धर्मकौ हिस्वावित्यर्थस्यानाश्रयणाल्लोडादेशकार्याणि परस्मैपदात्मनेपदतिङ्संज्ञास्तु न सिध्यन्ति । तथा च पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थः स्यात् । ' लोट् लोटो हिस्वौ ' इत्युक्ते तु स्थानिवद्भावेन हिस्वयोर्लोट्त्वात् लोडन्तकार्यम्, स्वरविकल्पः सिध्यति 'क्रियासमभिहारे लोट्'इति वाक्यात् लोडित्यनुवर्त्य ' हिस्वौ लोट् ' इति प्रागेव व्याख्यातत्वात् लोडादेशवद्भावेन परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादीन्यपि सिध्यन्तीति ॥ **समुच्चय इति**॥चिनोतेर्भावे 'एरच्' इत्यच् । **प्रागुक्तमिति** । धातोर्लोट् लोटो हिस्वौ तध्वमोर्विषये वेत्यर्थः॥**यथाविध्यनु॥पूर्वस्मिन्**॥क्रियासमभिहारविषये । अत्र संख्याकारकादीनां हिस्वान्तादप्रतीतेस्तद्बोधनायानुप्रयोगो न्यायत एव प्राप्तस्तदनुवादेन यथाविधीति नियम्यते।तथा च पक्षे प्राप्तस्य नियमनाद् 'याहियाहीति गच्छति' इत्यादि न भवति । यद्यप्यन्यत्र 'इन्हन्पूषार्यम्णां शौ'इत्यादौ नियमशब्देन परिसंख्या व्यवह्रियते ' सर्वनामस्थाने च' इत्यादिना शौ तद्भिन्ने च दीर्घे प्राप्ते शेरन्यत्र तु तन्निवृत्तिपरत्वात् । तथापीह कदाचिद्यातीत्यस्य कदाचिद्गच्छतीत्यस्यानुप्रयोगे प्राप्ते ' यथाविधि ' इत्ययमप्राप्तांशपरिपूरणाय ' व्रीहीनवहन्ति ' इत्यादिवद्विधीयत इति नियमविधिरेव ॥ एतेन मीमांसकप्रसिद्धनियमविधिः शब्दशास्त्रेऽप्रसिद्ध इति वदन्तः परास्ताः ॥ **द्वे वाच्य इति** । वार्तिकमिदं द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् ॥ **इतिशब्दस्त्विति** ॥ ननु इतिशब्देन व्यवधानाद्यातीत्यस्यानुयोगत्वं कथमिति चेद् ॥ अत्राहुः । अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वाद्व्यवहितविपरीतप्रयोगयोरिष्टापत्तिः । एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णीयते ॥ न च ' समुच्चये सामान्यवचनस्य ' इति विशेषस्योक्तत्वात् सूत्रैकदेशस्य पूर्वस्मिन् इति पदस्य वैयर्थ्यमस्तु नाम । 'यथाविध्यनुप्रयोगः' इति तु यथाविधीति नियमार्थं स्वीकर्तव्यमेव । अन्यथा याहियाहीति गच्छतीत्यादि स्यादिति वाच्यम् ॥ यस्माल्लोड्विधिस्तत्प्रकृतिकतिङन्तस्यैवोपस्थितत्वेनानुपयोक्तुमर्हत्वान्न तूपस्थितपरित्यागेन यत्किंचिद्धातुप्रकृतिकतिङन्तस्यानुप्रयोगार्हतेति । अत एव ' स्वं रूपं शब्दस्य ' इत्यपि सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्यकारेण । ' अग्नेर्ढक् ' इत्यादौ विधिवाक्यगतस्याङ्गारवाचकाग्निशब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्परित्यागेनानुपस्थितवह्न्यादिशब्देभ्यो ढगादिर्न भवेदिति ॥ एवं चास्मिन् प्रत्याख्याते यथाविध्यनुप्रयोगसूत्रे मीमांसकप्रसिद्धनियमविधेः स्थितोदाहरणमन्यदन्वेषणीयमिति दिक्॥**एवमिति** । याहियाहीति यातः याहियाहीति यान्तीत्येवमूह्यमित्यर्थः ॥ **पक्षे इति**।'वा च तध्वमोः—'इत्युक्तत्वात् हिस्वाभावपक्षे इत्यर्थः। 'तध्वमोः' इत्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुषबहुवचनं गृह्यते । ध्वंसाहचर्यात् । यद्यपि ध्वमित्यस्यात्मनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येण प्रथमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति । तथापि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्माभ्यां मध्यमपुरुषबहुवचनमेव गृह्यत इत्याशयेनो-

यातयातेति यूयं याथ । याहियाहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वम्विषये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये तु सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ग्ध्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुपयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून् पिबति धानाः खादति अन्नं भुङ्क्ते दाधिकमास्वादयते । एतेन ।

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ॥
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥ १ ॥ इति व्याख्यातम् ।

अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्यानुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादिमध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद् भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥ * ॥

॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ * ॥

इति भट्टोजीदीक्षितविरचितायां
सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धे तिङन्तं समाप्तम् ।

दाहरति—यातयातेति यूयमिति । अस्यापि लोटो लङ्वत्वात् 'तस्थस्थमिपाम्' इति यात इत्यत्र थस्य तादेशः । विध्यादिलोट्विषये त्वनुप्रयोगेऽपि थस्य तादेशप्रवृत्तेर्यूयं यातेत्यनुप्रयोक्तव्यम् ॥ अधीध्वमधीध्वमिति । 'सवाभ्याम्' इत्यम् ॥ अधीध्वे इति । विध्यादिलोड्विषये तु अधीध्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यम् ॥ भावकर्मणोस्तु भूयस्वभूयस्वेति भूयते । पच्यस्वपच्यस्वेति पच्यते इत्याद्युन्नेयम् ॥ 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे 'क्रियासमभिहारे' इत्यननुवर्तनात् द्वित्वमकृत्वैवोदाहरति—सक्तून् पिब धानाः खादेति ॥ अभ्यवहरथेति । विध्यादिलोड्विषये तु अभ्यवहरतेत्यनुप्रयोक्तव्यम् । एवं अभ्यवहरध्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्यम् ॥ पक्षे हिस्वाविति । पिब खादेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्ष्व आस्वादस्वेत्यभ्यवहरध्वे इत्युदाहार्यम् ॥ लवनादीति । आदिशब्देन मोषणहरणे ग्राह्ये । अनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधकमाह—लोडन्तस्येति ॥ भ्रम एवेति । पुरुषांशे वचनांशे च लोडंशे तु प्रमैवेति भावः ॥ एवमुक्तोदाहरणेषु हिस्वान्तेषु तिङन्तत्वं यथायथं परस्मैपदात्मनेपदान्तत्वं च सिद्धम् । पुरुषवचनसंज्ञे तु विधानसामर्थ्याद्धिस्वयोर्न स्त इत्युक्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसे-
वकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
तत्त्वबोधिन्याख्यायां तिङन्तकाण्डम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया ।

धातोः । ३ । १ । ९१ ॥ आतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ९२ ॥ कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ९४ ॥** परिभाषेयम् । अस्मिन् धात्वधिकारेऽ-

---

समस्तजगतामीशौ जगदानन्दकारकौ ।
जगतीजनकौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

'कृदतिङ्' इति तिङ्भिन्नप्रत्ययस्य कृत्संज्ञाकरणात् कृतां तिङ्ज्ञानाधीनज्ञानत्वात्तिङ्निरूपणान्तरमेव कृतां निरूपणमुचितमिति तिङो निरूप्य कृतो निरूपयितुमाह—धातोः॥ननु तिङ्निरूपणात्प्रागेव'स्पृशोऽनुदके क्विन्' 'ऋत्विग्दधृक्-' इत्यादिना क्विन्नादिनिरूपणं कृतमिति कथमियं भवदुक्तसंगतिःसंगच्छते इति चेद्॥ अत्राहुः । क्विन्नादिनिरूपणस्य तत्र प्रासङ्गिकत्वात् प्राधान्येन च कृतामत्रैव निरूपणान्नोक्तशङ्कावकाश इति ॥ यद्यपि 'धातोरेकाचो हलादेः' इति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्तते एव । तथापि आर्द्धधातुकसंज्ञाया आश्रितशब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्धातोरिति ग्रहणं कृतम् । अन्यथा 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यनेन तिङ्शिद्भिन्नस्य धातोर्विहितप्रत्ययमात्रस्यार्धधातुकसंज्ञायां लूभ्यां पूभ्यामित्यादाविड्गुणौ स्यातां धातोर्विहितत्वेन भ्यामादेरार्द्धधातुकत्वात् । पुनर्धातुग्रहणे कृते तु तव्यत्तव्यादय इव धातोरित्येवमविधानाद्भ्यामादेरार्धधातुकत्वं नेति दिक् ॥ 'प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः' इति पक्षोऽयुक्त इत्याशयेनाह—आतृतीयसमाप्तेरिति । तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्तामित्यर्थः । 'प्राग्लादेशात्' इति पक्षे तु 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इत्यत्र 'धातोः' इत्यधिकाराभावात् शित्प्रत्ययमात्रस्य सार्वधातुकत्वेन शसोऽपि सार्वधातुकत्वे 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वे च हरीनित्यादौ 'घेर्ङिति' इति गुणः स्यादिति ज्ञेयम् ॥ स्यादेतत् । धातोर्लकारे सति तस्मिन् परतो नित्यत्वात्करिष्यतीत्यादौ प्रथमं स्यप्रत्ययप्रवृत्तौ तिबाद्यप्रसङ्गः । यत्र तु तिबाद्याश्रयो विकरणस्तत्रैव व्यवधानाभावाद्भवतीत्यादौ तिबादयः स्युरिति चेत् ॥ मैवम् । 'विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्' इति स्वीकारात् । अथवा विहितविशेषणाश्रयणेन 'धातोर्विहितस्य लस्य' इति व्याख्यानादिष्टसिद्धेः ॥ नन्वेवं विहितविशेषणाश्रयणे'विद्लृ लाभे'इत्यस्माद्धातोर्विहितस्य लटः शब्विकरणव्यवायेऽपि 'विदो लटो वा'इति णलादयः स्युरिति चेद् ॥ अत्र हरदत्तः । धातुनाऽत्र विहितं विशेष्यते, विदिना त्वानन्तर्यमिति॥तथा चायमर्थः संपद्यते। धातोर्विहितस्य विदोऽनन्तरस्य लटो णलादय इत्यभ्युपगमात् वेत्तेरेव विहितस्य लटो णलादयो भवन्ति, न तु विन्दतेर्लट इति दिक् ॥ विधेयानिर्देशात्स्वरितत्वाच्चाधिकारसूत्रमिदमित्याह ॥ अधिकारोऽयमिति ॥ तत्रोपपदमित्यादि । एतेन कृत्संज्ञोपपदसंज्ञयोरिह विधानसौष्ठवाय द्वितीयो धात्वधिकार आवश्यक इति ध्वनितम् ॥ अयं भावः । यदि द्वितीयधात्वधिकारो न स्यात्, तदा पूर्वधात्वधिकारेऽपि कृदुपपदसंज्ञे स्याताम् । इष्टापत्तौ तु सप्तमीनिर्दिष्टमात्रस्योपपदत्वेन 'च्लि लुङि' इत्यादौ लुङन्ते उपपदे च्लिरित्येवमनिष्टोऽर्थः प्रसज्येत । तिङ्भिन्नधात्वधिकारप्रत्ययस्य कृत्संज्ञायां करिष्यतीत्यादौ स्यप्रत्ययस्य कृत्त्वेन 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्वात् 'औत्सर्गिकमेकवचनम्' इति सर्वसंमतत्वेन सुप्रत्ययप्रसङ्गाच्च । तस्मादधिकारविशेषे अनयोः संज्ञयोर्विधानार्थमयमधिकार इति॥वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ अपवादेन नित्यं बाधे प्राप्ते क्वचिदुत्सर्गस्यापि प्रवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । अत एव 'अचो यत्' 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्याद्यपवादविषये तव्यदादयोऽपि प्रयुज्यन्ते ॥ भव्यं भवितव्यम् । कार्यं कर्तव्यं करणीयम् । वाच्यम् । वक्तव्यमित्यादि॥परिभाषेति । 'अधिकारसूत्रम्' इति स्वीकृते तु स्त्र्यधिकारेण विच्छेदाद् 'वाऽसरूप—सूत्राप्रवृत्त्या आसित्वा भुङ्क्ते, आस्यते भोक्तुमित्यादिरूपाणि न सिध्यन्ति । इह हि भोजनार्थत्वादासनस्य पूर्वकालता गम्यते । क्त्वाप्रत्ययश्च तुमर्थाधिकाराद्भावे भवति लकारोऽपि तत्रैवेति समानविषयत्वादुभयोर्बाध्यबाधकभावः स्यात् ॥ किं च 'वर्णात्कारः' इत्युत्सर्गः । स च 'रादिफः' इत्यनेन बाध्येत । न चेष्टापत्तिः।

ऽसरूपोऽपवादः प्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥ **कृत्याः । ३ । १।९५ ॥** अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् ॥ **कर्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७॥** कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ॥ **तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । ३ । ४ । ७० ॥** एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥ **तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ९६ ॥** धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ॥ वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च ॥ * ॥ वसतीति वास्तव्यः ॥ केलिमर उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् ॥ **कृत्यचः । ८ । ४ । २९ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमग्नः ॥ निर्विण्णस्यो-

---

'रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति' इत्यादिप्रयोगविरोधात् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय हरदत्तादिभिः 'परिभाषेयम्' इत्युक्तम् ॥ एतेन 'शकि लिङ् च' इति ज्ञापकात् 'वाऽसरूपविधेरनित्यत्वेन स्त्र्यधिकारादुत्तरेषु क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इति सिद्धान्तः संगच्छत इति दिक् ॥ 'वाऽसरूपः' इत्यत्र 'असरूपः' इतिच्छेदोऽन्यथा लाघवे विशेषाभावेनासन्देहाय 'सरूपो वा' इति ब्रूयादित्याशयेनाह–असरूप इति ॥ असरूप इति किम् । 'कर्मण्यण्' उत्सर्गः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यपवादः स तूत्सर्गस्य नित्यं बाधको यथा स्यात् । गोदः कम्बलदः । न च कृतेऽप्यसरूपग्रहणे अणूकयोरप्यसरूपत्वान्नेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् ।'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति सिद्धान्तात् । 'अस्त्रियाम्' इत्यत्र स्त्रीशब्दः स्वर्यते स्वरितेन चाधिकारावगतिरित्याशयेनाह–स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति ॥ तेन 'स्त्रियां क्तिन्' इत्युत्सर्गम् 'अप्रत्ययात्' इत्यपवादो नित्यं बाधते । चिकीर्षा । जिहीर्षा ॥ ननु 'अस्त्रियाम्' इत्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय स्वरितेनाधिकारावगतिरित्यादिव्याख्यां विहाय 'स्त्रियामभिधेयायां वाऽसरूपविधिर्न' इति, 'स्त्रियामित्येवंशब्दमुच्चार्य विहिते वाऽसरूपविधिर्न' इति वा व्याख्यायतामिति चेद् ॥ अत्राहुः । 'स्त्रियां वाच्यायाम्' इति पक्षे लव्या लवितव्येति यतो विषये तव्यो न स्यात्, द्वयोरपि इह स्त्रीत्ववाचकत्वात् । स्त्रियामितिशब्दोच्चारणपक्षे तु व्यावक्रोशी व्यावकृष्टिरिति कर्मव्यतिहारे णचो विषये क्तिन्न स्यात्, द्वयोरपि स्त्रियामित्युच्चार्य विधानात् । ततश्च स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति व्याख्यैव न्यायसीति दिक् ॥ **कृत्याः** ॥ अत्र 'प्रत्ययः' इत्यादिवत् 'कृत्यः' इत्यधिकारेणापीष्टसिद्धेर्बहुवचनमनुक्तप्रत्ययसमुच्चयार्थम् । तेन केलिमरादयो ज्ञापकसिद्धा इति नोपसंख्येया इत्याहुः ॥ **ण्वुलः प्रागिति** । 'ण्वुल्तृचौ' इत्यतः प्रागित्यर्थः । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' इति नावधिः, प्रत्यासत्तिन्यायात् । अवधिविशेषे ज्ञापकं तु 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यत्र कृत्यात्पृथक् तृचो ग्रहणमेव ।न चैवं तृचोऽकृत्त्वेऽपि ण्वुलः कृत्यत्वं दुर्वारं स्यात् । इष्टापत्तौ तु 'तयोरेव' इति भावकर्मणोरेव ण्वुल् स्यान्न तु कर्तरीति वाच्यम् भाष्य एव ण्वुलः कृत्यत्वमाशङ्क्य 'योगापेक्षं ज्ञापकम्' इति सिद्धान्तितत्वात् वृत्तिकारस्तु सूत्रे 'प्राक् ण्वुलः'इति प्रचिक्षेप॥**तयोरेव**॥तच्छब्देन भावकर्मणी परामृश्येते । एवकारस्तु कर्तृयोगव्यवच्छेदार्थस्तदाह–भावकर्मणोरेवेति । यद्यप्येतत्तक्रकौण्डिन्यन्यायेनैव लभ्यते तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवकार इत्येके ॥ तन्न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमित्यन्ये ॥ **स्वरार्थाविति** । तकारस्तुः 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वार्थः । रेफस्तु 'उपोत्तमं रिति' इति मध्योदात्तार्थः ॥ **कृत्यचः** । 'उपसर्गात्' इत्यनुवर्तते, 'रषाभ्याम्' इति च । तत्र तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्याह–उपसर्गस्थादिति ॥ **कृत्स्थस्य नस्येति** । अच उत्तरस्येत्यस्य कृतो विशेषणत्वे तु प्रयापणमित्यादौ न स्यादिति भावः॥**प्रमग्न इति** । 'टुमस्जो शुद्धौ', 'ओदितश्च'इति निष्ठानत्वं तस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः–'इति सलोपः, 'चोः कुः' ॥ **निर्विण्णस्येति** । विदेः क्तस्य 'रदाभ्याम्' इति नत्वं

पसंख्यानम् ॥ * ॥ अचः परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य ष्टुत्वम् । निर्विण्णः ॥ **णेर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं किम् । यका व्यवधानेपि यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । णत्वे दुर उपसर्गत्वं नेत्युक्तम् । दुर्यानम् । दुर्यापनम् ॥ **हलश्चेजुपधात् ।८।४।३१ ॥** हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणयिम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् ॥ **इजादेः सनुमः । ८ । ४। ३२ ॥** सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्यैव । प्रेङ्खणीयम् । इजादेः किम् । मगि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् । नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । अट्कुप्वाङिति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् ॥ **वा निंसनिक्षनिन्दाम् । ८ । ४ । ३३ ॥** एषां नस्य णो वा स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम् । प्रनिंसितव्यम् ॥ **न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ । ४। ३४ ॥** एभ्यः कृन्नस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम्॥पूञ एवेह ग्रहणमिष्यते ॥*॥ पूङस्तु प्रपवणीयः सोमः ॥ ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रभापनीयम् ।

पूर्वस्य दस्य च ॥ **प्रयापणीयमिति** । 'या प्रापणे' णिचि 'अर्तिह्री–' इति पुक् 'णेरनिटि' इति णिलोपः॥ **प्रयाप्यमाणमिति**। यातेर्णिचि पुकि ण्यन्तस्य धातुत्वेन वर्तमाने कर्मणि लटि लटः शानच् तस्य शित्वेन 'तिङ्शित्' इति सार्वधातुकत्वे 'सार्वधातुके यक्' इत्यनेन यकि कृते 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'आने मुक्' इति मुगागमे णत्वे च सिध्यति रूपम् ॥ विहितविशेषणाकरणे तु यका व्यवधानेन ण्यन्तात्परत्वाभावान्न सिध्यति । न च 'अड्व्यवायेऽपि' इति भविष्यतीति वाच्यम् । रषाभ्यां परस्य नस्येत्यंशे 'तस्मात्–' इति निर्दिष्टपरिभाषया प्रापितस्याव्यवधानस्य रामाणामित्यादिसिद्धये 'व्यवायेऽपि' इति योगविभागेन बाधे सति आदर्शेनेत्यादावतिप्रसङ्गे प्राप्ते 'अट्कुप्वाङ्' इत्यंशो नियमार्थः । आङ्ग्रहणं तु 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधं बाधितुमिति स्थितम् ॥ 'णेर्विभाषा' इत्यत्र तु ण्यन्तकृतोरव्यवधानस्या' पेक्षा कथमङ्ग्रहणेन निवार्येतेति भावः ॥ **हलश्चे** ॥ इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचाराद्धल इत्यनेन तदादित्वं लक्ष्यत इत्याह–**हलादेरिति**॥ **प्रकोपणीयमिति** । 'कुप क्रोधे' ॥ **प्रोहणीयमिति** । 'ऊह वितर्के' अत्र 'कृत्यचः' इति नित्यमेव णत्वम् ॥ एवं प्रवपणीयमित्यत्रापि डुवप् बीजसंताने ॥ **इजादेः सनुमः** ॥ 'कृत्यचः' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह–**सनुमश्चेदित्यादि** । इह 'हलः' इत्यनुवृत्तं तदन्तपरम्, न तु तदादिपरम्, इजादेर्हलादित्वासंभवात्तदाह–**हलन्तादिति** ॥ **विहित इति** । यदि तु विहितविशेषणं न व्याख्यायेत तर्हि नियमार्थता न लभ्येत । णिजन्ताद्विहितस्यापि कृत्स्थनकारस्य णिलोपे कृते हलन्तात्परत्वेन 'णेर्विभाषा' इति विकल्पं बाधितुं विधेः संभवात् । इष्टापत्तौ तु अणिजन्तप्रकृतिकानीयर्प्रत्ययान्तप्रेङ्खणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात् किं तु णिजन्तप्रकृतिकमेवोदाहरणं स्यात् । किं च अस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वाभावात्प्रमङ्गनीयमित्यत्र 'कृत्यचः' इत्यनेन णत्वं स्याद् । अतो विहितविशेषणमवश्यं स्वीकार्यमिति दिक्॥नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते, प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थत्वसंभवात्, नुम्नकारेण व्यवधानात् 'कृत्यचः' इत्यस्याप्राप्तेरित्यत आह–**नुम्ग्रहणमिति** ॥ अट्कुप्वाङिति सूत्र इवात्रापि नुमानुस्वारो लक्ष्यते इति विध्यर्थत्वमिह न शङ्कनीयमिति भावः ॥ **प्रोम्भणमिति** । 'उम्भ पूरणे' इत्यस्माद्भावे ल्युट् ॥ **वा निंस** ॥ 'कृत्यचः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह–**कृति पर इति** ॥ **ण्यन्तभादीनामिति** । ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । 'हेरचङि' इति सूत्रे अचङीति पर्युदासेन 'प्रकृतिग्रहणे

कृशाग्नः शस्य यो वेत्युक्तं णत्वप्रकरणोपरि तद्बोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् ॥ **कृत्यल्युटो बहुलम्** । ३ । ३ । ११३ ॥ स्नान्त्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥ **अचो यत्** । ३ । १ । ९७ ॥ अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोपि सुपठत्वात् ॥ **ईद्यति** । ६ । ४ । ६९ ॥ यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥ तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ॥ * ॥ तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवध्योश्चेति निषेधात् ॥ हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् । घात्यः ॥ **पोरदुपधात्** ।३।१।९८ पवर्गान्तादुपधाद्यत्स्यात्। ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ॥ **आङो यि** ।

ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्' इति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति केचिदाहुः॥तद्भ्रमसात्।ज्ञापनं तु कुत्वमात्रविषयकमिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात् ॥ **अचो यत्** । धातोरिति वर्त्तते , अज्ग्रहणं च धातोर्विशेषणम् । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह–अजन्तादिति ॥ **शक्यमकर्तुमिति** । अत्र केचिदज्ग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमर्थमपेक्षितम् । तेन दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र याति कृते ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । ण्यति कृते तु ' तित्स्वरितम् ' इति प्रसज्येत । न च दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र ' ऋहलो' इति ण्यतः प्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । आर्धधातुकविवक्षायामेव अतो लोपे कृते हलन्तत्वेन तत्संभवादित्याहुः ॥ तदापाततः । आर्धधातुके विवक्षिते यद्यतो लोपः स्यात्तदा हीदं संभवेत्, लोपस्तु आर्धधातुके पर एवोचितः । अन्यथा परनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावे गणयतीत्यादावुपधावृद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ सुपठत्वादिति । द्वये धातवोऽजन्ता हलन्ताश्च तत्र हलन्तात् ण्यतं वक्ष्यतीति परिशेषादजन्तादेव यद्भविष्यतीति भावः॥तकिशसि॥ 'तक हसने' ' शसु हिंसायाम् ' ' चते याचने ' । यत्तु केचित् 'शासि' इति सानुस्वारं पठन्ति । तदुपेक्ष्यम् । ' ईड्वन्दवृशंसदुहां ण्यतः ' इति सूत्राविरोधिन शंसेर्ण्यत एव स्वीकर्तव्यत्वात् ॥ हनो वा यदिति ॥ हन्तेर्वा यत्स्यात् , यत्संनियोगेन वधादेशस्तु नित्य एव । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति ' शीर्षच्छेदाद्यच्च ' इत्यतो यदित्यनुवर्तमाने ' दण्डादिभ्यः ' इति तद्धितेन यतापि सिध्यति । तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इति समासो न सिध्येत् । कृताति पुनः ' कर्तृकरणे कृता ' इति सिध्यति । न चासिवधमर्हतीति विग्रहे कृतसमासादेव ताद्धितोऽस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्प्रत्ययविधौ तदन्तविधेश्च प्रतिषेधात्स्वरे भेदाच्च आसिवधशब्दाद्यति हि सति ' तित्स्वरितम् ' इति स्वरितः प्रसज्येत । कृदन्तेन समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तः । अत एव वध्यशब्देन तद्धितान्तेन सह' सुप्सुपा ' इति समास इत्यपि न वाच्यम् । अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गादिति दिक् ॥ घात्य इति । ' हनस्तोऽचिण्णलोः ' इति तत्त्वम् । ' हो हन्तेः ' इति कुत्वम् ॥ पोरदुपधात् ॥ पोः किम् । पाक्यम् ॥ अदुपधात्किम् । कोप्यम् ॥ तपरकरणं किम् । आप्लृ व्याप्तौ । आप्यम् ॥ नानुबन्धेति ॥ अनुबन्धानामनवयवत्वात् तत्कृतमसारूप्यं नाश्रीयते । एकान्तत्वपक्षेऽपि ' ददातिदधात्योर्विभाषा ' इति विभाषाग्रहणात् लिङ्गान्नाश्रीयते । अन्यथा अनुबन्धकृतादसारूप्यादेव शविषये णो भविष्यतीति किं तेन विभाषाग्रहणेन । ततश्च पक्षद्वयेऽपि शप्यमित्यादौ ण्यन्न भवतीति भावः ॥ एतच्च ' ददाति–' इत्यादिसूत्रे विभाषाग्रहणमनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे शविषये णस्याप्राप्तौ विभाषा, एकान्तत्वपक्षे तु प्राप्तविभाषेति पक्षद्वयसाधारणं विभाषाग्रहणं लिङ्गं मनोरमायामेकान्तत्वपक्षे एवोपन्यस्तमिति तदनुसारेणेहाप्युक्तम् ॥ अनेकान्तत्वपक्षे त्वसाधारणं लिङ्गम् ' उदीचां माङः ' इति

७ । १ । ६९ ॥ आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृतेऽदुपधत्वाभावाण्ण्यदेव । आलम्भ्यो गौः ॥ **उपात्प्रशंसायाम्** । ७ । १ । ६६ ॥ उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्य उपलभ्यः ॥ **शकिसहोश्च** । ३ । १ । ९९ ॥ शक्यम् । सह्यम् ॥ **गदमदचरयमश्चानुपसर्गे** । ३ । १।१००॥गद्यम् । मद्यम्।चर्यम्।चरेराङि चागुरौ॥*॥आचर्यो देशः।गन्तव्य इत्यर्थः।अगुरौ किम्।आचार्यो गुरुः यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गान्मा भूदिति । प्रयाम्यम्।निपूर्वात्स्यादेव । तेन न तत्र भवेद्विनियम्यमिति वार्तिकप्रयोगात्।एतेनानियम्यस्य नायुक्तिः ।त्वया नियम्यानन्नु दिव्यचक्षुषेत्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ॥ **अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु** । ३ । १ । १०१ ॥ वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव सोपि गर्हायामेवेत्युभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । गर्ह्ये किम् । अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं च ॥

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥

सूत्रे माङो ग्रहणम् । मेङ इत्यत्र हि सत्यपि ङकारानुबन्धे तस्यानवयवत्वाद् एजन्तत्वमविहतमिति ‘ आदेच उपदेशे ’ इत्यात्त्वस्वीकारादिति दिक् ॥ ण्यदेवेति । तेन ‘ तित्स्वरितम् ’ इति स्वरिते सति आलम्भ्य इत्यत्र समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्वरितान्तत्वमिष्टं सिध्यति, यति तु ‘ यतो नावः ’ इत्याद्युदात्तत्वेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत । तच्चानिष्टमिति भावः ॥ उपात्प्रशंसायाम् । यादौ प्रत्यये विवक्षिते उपपूर्वाल्लभेर्नुम् स्यात्प्रशंसायाम् । सा चेह गम्यमानतया विशेषणम् । धात्वर्थस्तु प्राप्तिरेव । तेन यस्य प्राप्तिर्यस्माद्वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भवति तदिहोदाहरणम् । विपरीतं तु प्रत्युदाहरणम् । इहापि यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्यर्थान्नुमि कृते ण्यति सत्यन्तस्वरितत्वं भवति, यति तु सत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । प्राचा तु स्वरे विशेषमनालोच्य ‘ पोरदुपधात् ’ इति यतमेव स्वीकृत्य यति परे नुमिति व्याख्यातम् । तदाकरविरोधादुपेक्ष्यमित्याहुः ॥ गदमद । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी । एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यत्स्यात् ण्यतोऽपवादः ॥ अनुपसर्गे किम् । ‘ न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् ’ इति श्रीहर्षः ॥ यमेरिति । ‘ पोरदुपधात् ’ इत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः ॥ नियमे साधुरिति । ‘ यमः समुपनिविषु च ’ इति वैकल्पिकेऽप्प्रत्यये कृते ‘ तत्र साधुः ’ इति तद्धितो यदित्यर्थः ॥ यद्यपि अस्मिन्पक्षे ‘ कृत्यानां कर्तरि वा ’ इत्यस्याप्रवृत्तेः कर्त्तरि तृतीया दुर्लभा । तथापि त्वयेति तेनेति च करणत्वविवक्षया तृतीयेति स्थितस्य गतिर्बोध्या ॥ केवलाद्यतं कृत्वा निशब्देन समास इत्यपरे । यद्वा ‘यमोऽपरिवेषणे मित्’ इति मतमाश्रित्य ‘ पर्यवसितम् ’ ‘ नियमयन् ’ इत्यादाविव मित्त्वं स्वीकृत्य ण्यन्ताद्यत् बोध्यः । अथवा संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् ण्यत्येव वृद्धिर्न प्रवृत्तेति दिक् ॥ एवं च वार्तिकप्रयोगोऽप्यन्यथासिद्ध इति तद्बलेन निपूर्वाद्यदिति न कल्पनीयमिति भावः॥ अनुद्यमिति । अत्र वदेः क्यबेव भवति । यजादित्वात्संप्रसारणम् । ‘न लोपो नञः’ ‘तस्मान्नुडचि’ ॥ व्यवहर्त्तव्येति । यद्यपि पणितव्यशब्दोऽर्थद्वयसाधारणः । तथापि निपातनस्येह रूढ्यर्थत्वाद्व्यवहर्तव्य एवायं निपात्यते ॥ उक्तं च हरिणा—

‘ धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च ।
अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनम् ’ ॥ इति ॥

इति स्मृतेः । पण्या गौः व्यवहर्तव्येत्यर्थः। पाण्यमन्यत्। स्तुत्यर्हमित्यर्थः। अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृङो यत् । शतेन वर्या कन्या । वृत्यान्या ॥ **वह्यं करणम्** । ३ । १ । १०२ ॥ वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणं किम् । वाह्यम् । वोढव्यम् ॥ **अर्यः स्वामिवैश्ययोः** । ३ । १ । १०३ ॥ ऋ गतौ । अस्माद्यत् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्य्यो ब्राह्मणः । प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥ **उपसर्या काल्या प्रजने** । ३ । १ । १०४ । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्या गौः। गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसार्या काशी प्राप्तव्येत्यर्थः ॥ **अजर्यं संगतम्** । ३ । १ । १०५ ॥ नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत्संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् । तेन संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्धेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । संगतं किम् । अजरिता कम्बलः । भावे तु संगतकर्तृकेऽपि ण्यदेव । अजार्यं संगतेन ॥ **वदः सुपि क्यप् च** । ३ । १ । १०६ ॥ उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप्स्याच्चाद्यत् अनुपसर्गे सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम्॥ **भुवो भावे** ।३।१।१०७॥ क्यप् स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव । भव्यम् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रभव्यम् ॥ **हनस्त च** । ३ । १ । १०८ ॥ अनुपसर्गे

अनुबन्धविकाराणां नित्यमस्य च प्राप्त्यर्थमिति पूर्वेणान्वयः ॥ **शतेनेति** । शतशब्दोऽनियमपरः । कन्याया वरणे वरयितॄणां नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ **वर्येति** । संभक्तव्येत्यर्थः । ' वृङ् संभक्तौ ' इत्यस्येदं निपातनं तत्रैवानिरोधरूपस्यार्थस्य संभवादिति भावः ॥ अनिरोधेष्वित्यस्यानुक्तौ वृञोऽपि स्यादिति ध्वनयति-**वृत्येति** ॥ ' एतिस्तुशास्-' इत्यादिना वृञः क्यप् । इह सूत्रेऽवद्यादीनि निर्विभक्तिकानि पृथक्पदानि । तत्र वर्याशब्दष्टावन्तोऽनुक्रियते न त्वयं द्वन्द्वेन जसन्तेन निर्देशः । तेन वर्येति स्त्रियामेव निपात्यते । अस्त्रियां तु वृङः ऋहलोर्ण्यत् वार्या ऋत्विजामपि यज्ञमात्रे वरणीयत्वादनिरोधोऽस्ति । स्त्रीत्वं तु नास्तीति ण्यदेव भवति एतच्च वृत्तिकारमतम् । न चात्र ' एतिस्तु-' इति क्यप् शङ्क्यः । तत्र वृञ एव ग्रहणं न तु वृङ इति सिद्धान्तात् ॥ भट्टिस्तु ' द्वन्द्वाज्जसा निर्देशः ' इति मत्वा पुंल्लिङ्गेऽपि यतं प्रायुङ्क्त-' सुग्रीवो मम वर्योऽसौ ' इति ॥ **वाह्यमिति** । वहनकर्मेत्यर्थः ॥ **उपसर्या** ॥ उपपूर्वात्सरतेः सर्तेर्वा यन्निपात्यते । कालः प्राप्तोऽस्याः काल्या ' तदस्य प्राप्तम् ' इति वर्त्तमाने ' कालाद्यत् ' इति यत् । प्रजननं प्रजनः गर्भग्रहणम् भावे । घञ् । 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः ॥ **उपसार्येति** । कर्मणि ण्यत् ॥ **कर्त्तरि यदिति** ॥ ' तयोरेव- ' इति भावे प्राप्ते कर्त्तरि यन्निपात्यते इति भावः ॥ **संगतं चेदिति** । ' नपुंसके भावे क्तः ' ॥ **विशेष्यमिति** । इहाजर्यमिति समुदायस्य संगतं वाच्यमित्यर्थो न ग्राह्यः , पर्यायाणां युगपत् प्रयोगासंभवेन ' अजर्यं सतां संगतम् ' इति प्रयोगानापत्तेः । ' तेन संगतम् ' इति भट्टिप्रयोगानुपपत्तेश्च ॥ **वदः** । सकर्मकत्वाद्भावे कृत्यप्रत्ययो दुर्लभः ' लः कर्मणि- ' इति सूत्र इव ' तयोरेव ' इत्यत्रापि सकर्मकेभ्यः कर्मणि , अकर्मकेभ्य एव भावे इति सिद्धान्ताद् अत आह-भाव इत्याकृष्यते इति । ' भुवो भावे ' इत्यत्र ' अनुपसर्गे ' इत्यनुवर्तनात् निरुपसर्गस्य भवतेरकर्मकत्वात् ' तयोरेव कृत्य- ' इति भावे कृत्यप्रत्ययसिद्धौ भावग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कायां भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्थितम् । तद्भाष्यस्वारस्यग्राहिणां मतमाह-**कर्मणीति** ॥ सुप्यनुपसर्ग इति । सुपि किम् । ' हनस्तोऽचिण्णलोः ' । घातः ॥ अनुपसर्गे किम् । प्रघातः । भावे घञ्॥

सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप् स्यात्तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ **एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्** । ३ । १ । १०९ ॥ एभ्यः क्यप्स्यात् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । इत्यः । स्तुत्यः । शास इदङ्हलोः । शिष्यः । वृ इति वृञो ग्रहणं न वृङः । वृत्यः । वृङस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः। शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य श्रः । ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् ॥ आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । अनिदितामिति नलोपः । आज्यम् ॥ **ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः** । ३ । १ । ११० ॥ वृत् । वृत्यम् । वृधू । वृध्यम् । क्लृपिचृत्योस्तु । कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपरकरणं किम् । कॄत् । कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव॥ **ई च खनः** । ३ । १ । १११ ॥ चात् क्यप् । आद्गुणः । खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुपठः ॥ **भृञोऽसंज्ञायाम्** । ३ । १ । ११२ ॥ भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ समश्च बहुलम् ॥ * ॥ संभृत्याः संभार्याः । असंज्ञायामेव वि-

---

एतिस्तु ॥ एभ्य इति ॥ सुप्यनुपसर्गे भावे इति च निवृत्तमिति भावः । एतीतीण एव ग्रहणं नोङिकोः । तयोरधिपूर्वयोरेव ग्रहणादेतीति निर्देशानुपपत्तेः । तथा च ‘ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् ’ इति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः । केचित्तु ‘ इण्वदिक इति वक्तव्यम् ’ इति वचनादिकोऽपि भवतीत्यधीत्या मातेत्युदाहरन्ति ॥ इत्य इति । कथं तर्हि ‘ उपेयम् ’ इति । ‘ ईङ् गतौ ’ इति दैवादिकाद् यत् ॥ न वृङ इति । ‘ ईडवन्द– ’ इति ज्ञापकात् तत्र हि ईडवन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो वृङ एव ग्रहणमिति भावः ॥ **परस्यापीति** । ‘ ओरावश्यके ’ इति प्राप्तस्य ॥ तस्यावकाशोऽवश्यं लाव्यमिति आवश्यकविवक्षायाम् । स्तुत्य इत्यादौ क्यपोऽवकाशः । अवश्यस्तुत्य इत्यादावुभयप्राप्तौ ‘विप्रतिषेधे परम्’ इति ण्यत्स्यात् तन्माभूदिति पुनः क्यबुक्तिरिति भावः ॥ **आङ्पूर्वादञ्जेरिति** । ननु ण्यत्येव नलोपः कस्मान्नोक्त इति चेन्न । कुत्वप्रसङ्गात्, तित्स्वरप्रसङ्गाच्च । तस्मात् क्यबन्त एवाज्यशब्दः ॥ नन्वेवमवग्रहः प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः । , ‘ आज्यं किमासीत् ’ इत्यादौ पदकारैस्तदकरणादिति चेद् ॥ अत्र भाष्यम् । ‘न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः , पदकारैस्तु लक्षणमनुवर्त्यम् ’ इति ॥ सत्यपि अवान्तरपदत्वे ‘ ऋत्विजं पूर्वेभिः ’ इत्यादाविव संप्रदायानुरोधेन क्वचिदवग्रहो न क्रियते इत्यादिस्तदाशयः ॥ **क्लृपिचृत्योस्त्विति** । ‘ कृपू सामर्थ्ये ’ ‘ चृती हिंसाग्रन्थनयोः ’ ॥ कल्प्यमिति । कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वात् ऋॢवर्णयोः सावर्ण्यविधानाच्च ऋदुपधत्वम् ॥ **ह्रस्वः सुपठ इति** । दीर्घं पठतः सूत्रकृतस्त्वयमाशयः । दीर्घनिर्देशः ‘इइ’ इतिप्रश्लेषार्थः, तत्र द्वितीय इकारो ‘ये विभाषा’ इत्यात्त्वबाधनार्थः । अन्यथा ‘ये विभाषा’ इत्यस्यावकाशः खायते खन्यते , इत्त्वस्यावकाशः यस्मिन् पक्षे आत्त्वं नास्ति , आत्त्वपक्षे तु उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चात्त्वं स्याद् । ‘ ये विभाषा ’ इत्यत्र हि ये इति विषयसप्तमी, तथा च यकारादौ बुद्धिस्थे एव प्राप्तमात्त्वमन्तरङ्गम्, ईकारस्तु क्यपा सह विधानाद्बहिरङ्गः ॥ तथा चान्तरङ्गस्यात्त्वस्य बाधनाय प्रश्लेषेण द्वितीय इकारविधिरावश्यक इति ‘ ई च ’ इति दीर्घोच्चारणं कृतमिति ॥ दीर्घं प्रत्याचक्षाणस्य भाष्यकृतस्त्वयमाशयः।इत्त्वमन्तरङ्गं परानिमित्तमनपेक्ष्य विधानात्,क्यप्संनियोगशिष्टं हि तत्।आत्त्वं तु बहिरङ्गं ये इति परसप्तम्याश्रयणात् । एवं इत्त्वेनात्त्वबाधो न्याय्य एवेति दीर्घो न पठनीयः । ह्रस्वपाठे मात्रालाघवमस्तीति तदनुरोधेन ये इति परसप्तम्याश्रयणमपि युक्तमिति ॥ स्यादेतत् । इ चेति ह्रस्वादेशाभ्युपगमे

कल्पार्थमिदं वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति । इह हि संज्ञायां समजेति क्यपा भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यम् । बिभर्तेर्भृ इति दीर्घान्ताद् ॠयादेर्वा ण्यत् । क्यप्तु भरतेरेव । तदनुबन्धकग्रहणे इति परिभाषया ॥ **मृजेर्विभाषा** । ३ । १ । ११३ ॥ मृजेः क्यप् वा स्यात् पक्षे ण्यत् । मृज्यः ॥ **चजोः कु घिण्ण्यतोः** । ७ । ३ । ५२ ॥ चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च परे । मृजेर्वृद्धिः । मार्ग्यः ॥ **न्यङ्क्वादीनां च** । ७ । ३ । ५३ ॥ कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । नावञ्चेरित्युप्रत्ययः ॥ **राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः** ॥ ३ । १ । ११४ ॥ एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्ड्यतेऽत्रेति अधिकरणे क्यप् । निपातनाद्दीर्घः ।राजसूयः । राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि क्यप् । निपातनादुत्त्वम् । यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति क्यपो रुट् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथतेऽव्यथ्यः ॥ **भिद्योद्ध्यौ नदे** । ३ । १ । ११५ ॥ भिदेरुज्झेश्च क्यप् । उज्झेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्झत्युदकमुद्ध्यः । नदे किम् । भेत्ता । उज्झिता ॥ **पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे** । ३ । १ । ११६ ॥ अधिकरणे क्यन्निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः ॥ **विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु** । ४ । १ । ११७ ॥ पूङ्नीजिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः ।

तस्यादेशस्य पूर्वेण सह आद्गुणे तस्यासिद्धतया 'ह्रस्वस्य पिति–' इति तुक् स्यात् 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति षत्वे तुकि च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वस्वीकारादतो दीर्घ एव विधेय इति चेत् ॥ मैवम् । पदान्तपदाद्योरादेशोऽसिद्धो न त्वन्योऽपीति सिद्धान्ताद् । अन्यथा 'वृक्षे छत्रम्' इत्यत्र ङावाद्गुणस्यासिद्धतया 'छे च' इति ह्रस्वाश्रयो नित्यस्तुक् स्याद् । इष्यते तु 'दीर्घात्पदान्ताद्वा' इति वैकल्पिक इति दिक् ॥ 'भृञोऽसंज्ञायाम्' इत्यसंज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्भार्येत्यत्र सूत्रान्तरेणापि क्यप् न भविष्यतीत्यत आह–पुंसि चरितार्थ इति । भार्या नाम क्षत्रिया इत्यत्रेत्यर्थः ॥ तदनुबन्धेति । 'डुभृञ्' इत्यनेकानुबन्धत्वात् बिभर्त्तेः क्यपोऽप्रसङ्ग इति भावः ॥ मृजेर्विभाषा ॥ ऋदुपधत्वान्नित्यं क्यपि प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ चजोः । यथासंख्यं नेह विवक्षितं 'तेन रक्तं रागात्' इति लिङ्गात्, इति कैयटहरदत्तादिभिरुक्तं तदालोच्याह–चस्य जस्य चेत्यादि ॥ घिति ण्यति च चस्य कुत्वम्, पिति ण्यति च जस्य कुत्वमिति विवेकः ॥ न्यङ्कुरिति।कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररोहिषा इत्यमरः॥राजसूय॥यद्वेति। 'राजानं क्रीणन्ति' इत्यादौ तथादर्शनादिति भावः । षुञ् अभिषवे' इत्यस्य ह्रस्वान्तत्वात्तदाह–निपातनाद्दीर्घ इति ॥ निपातनं च रूढ्यर्थमपि । तेनाद्यपक्षे अश्वमेधादौ, द्वितीयपक्षे ज्योतिष्टोमादौ च नातिप्रसङ्गः ॥ उत्त्वमिति । तस्य परत्वाद् 'हलि च' इति दीर्घे इति भावः ॥ नित्यं क्यबिति । तेन 'वदः सुपि क्यप् च' इति यत् प्रत्ययो नेति भावः ॥ भिद्योद्ध्यौ ॥ क्यबिति । कर्त्तरीति शेषः ॥ उद्ध्य इति । 'तोयदागम इवोद्ध्यभिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम्' इति रघुः ॥ पुष्यसिद्ध्यौ । नक्षत्रे किम्।पोषणं सेधनम्।अधिकरणे ल्युट् पुष्यसिद्ध्ययोः पर्यायत्वेऽपि स्वरूपपरत्वात्सूत्रे

विनीयः कल्कः " पिष्टं औषधिविशेष इत्यर्थः "। पापमिति वा। जित्यो हलिः। बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम्। अन्यत्रतु विपव्यम्। विनेयम्। जेयम्॥ **प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः**। ३। १। ११८॥ छन्दसीति वक्तव्यम्॥ * ॥ प्रतिगृह्यम्। अपिगृह्यम्। लोके तु प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम्॥ **पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च**। ३। १। ११९॥ अवगृह्यम्। प्रगृह्यं पदम्। अस्वैरी परतन्त्रः। गृह्यकाः शुकाः। पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः। बाह्यायां ग्रामगृह्या सेना। ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुन्नपुंसकयोर्न। पक्षे भवः पक्ष्यः। दिगादित्वाद्यत्। आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः। तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः॥ **विभाषा कृवृषोः**। ३। १। १२०॥ क्यप्स्यात्। कृत्यम्। वृष्यम्। पक्षे॥ **ऋहलोर्ण्यत्**। ३। १। १२४॥ ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात्। कार्यम्। वर्ष्यम्॥ **युग्यं च पत्रे**। ३। १। १२१॥ पत्रं वाहनम्। युग्यो गौः। अत्र क्यप् कुत्वं च निपात्यते॥ **अमावस्यदन्यतरस्याम्**। ३। १। १२२॥ अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत्। वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते। अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कौ अमावास्या। अमावस्या। ऋहलोर्ण्यत् चजोरिति कुत्वम्। पाक्यम्। पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः॥ * ॥

द्वन्द्वः। पुष्ये तु सिद्ध्यतिष्याविति अमरः॥ पापमिति वेति। 'तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः' इत्युपक्रम्य 'तान्येव भावोपहतानि कल्कः' इति भारते दर्शनात् 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि' इति कोशाच्चेति भावः॥ वक्तव्यमिति। वृत्तिकृता तु सूत्रे प्रक्षिप्तम्। क्यप उदाहरणं तु छन्दस्येव। मत्तस्य न प्रतिगृह्यं तस्मान्नापिगृह्यम्। लोके त्विति। ण्यदेवेति भावः॥ पदास्वैरि। एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप्स्यात्॥ अवगृह्यमिति। यस्य पदस्यावग्रहः क्रियते तत्पदम्॥ अवग्रहो विच्छेदः, अवान्तरपदसंज्ञां सूचयितुं पदपाठकाले किंचित्कालमवसानम्॥ प्रगृह्यमिति। यस्य प्रग्रहस्तत्पदम्॥ प्रग्रहस्तु प्रकृतिभावाद्यणाद्यभावे परस्परमचोरसंनिकर्षः। यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता तत्प्रगृह्यमिति वृत्तिः॥ यद्यपि पदावयवस्य द्विवचनादेः प्रगृह्यसंज्ञा, न तु पदस्य। तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारो बोध्यः। अवगृह्यप्रगृह्यशब्दौ प्रातिशाख्यादिषु पदविशेषपरतया निरूढौ॥ अस्वैरीति। स्वेन ईरितुं शीलमस्य स्वैरी स्वतन्त्रः 'स्वादीरेरिणोः' इति वृद्धिः। नञ्पूर्वस्तु अस्वैरी॥ गृह्यका इति। 'अनुकम्पायाम्' इति कन्। 'गृह्यासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ये' इत्यमरः॥ विभाषा कृ। करोतेः क्यप्यप्राप्ते, वृषेस्तु ऋदुपधत्वान्नित्यं प्राप्तेऽयमारम्भः॥ पत्रं वाहनमिति। पतत्यनेनेत्यर्थे 'दाम्नीशस-' इत्यादिना करणे ष्ट्रन्॥ युग्यो गौरिति। यद्यपि 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति तद्धितयतापि इदं सिद्ध्यति। तथापि। ण्यतं व्यावर्तयितुमिदं सूत्रम्। अन्यथा हि योग्यो गौरिति स्यात्॥ अन्ये त्वाहुः[1]युग्यो हस्ती इति हि वृत्तावुदाहृतम्। तत्तु तद्धितेन न सिध्यति, न हि हस्ती युगं वहति। कृता तु सिद्ध्यति युज्यते संबध्यते ह्यसौ कुथादिनेति ततश्चात्र वैयर्थ्यशङ्कैव नास्तीति दिक्॥ वृद्धौ सत्यामिति। तेन 'अमावास्याया वा' इति विहितस्तद्धितो ह्रस्वपक्षेऽपि सिद्ध्यति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्॥ यदि तु यत्प्रत्ययान्तस्येदं पाक्षिकं निपातनमित्याश्रीयेत, तदा यता मुक्तेऽधिकरणे ण्यदेव तावद्दुर्लभः। अथापि बाहुलकाल्लभ्येत, एवमपि ण्यदन्तमनुद्य विहितस्तद्धितो यदन्तान्न स्यादिति दिक्[2]॥ ऋहलो-॥ पञ्च-

---

१-अयं पाठ शेखरस्थः २-उपपदसमासतत्प्रयुक्त, स्वरासिद्धिर्दिगर्थ इति शब्दरत्नम्।

ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः। पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः। समवपूर्वाच्च ॥*॥ समवसर्ग्या ॥ **न क्वादेः । ७ । ३ । ५९ ॥** क्वादेर्धातोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिट इति पूरयित्वा न क्वादेरित्यादि मत्याचख्यौ । तेन अर्जितर्जिप्रभृतीनां न कुत्वं निष्ठायां सेट्त्वात् । ग्रुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं माप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ॥ **अजिव्रज्योश्च । ७ । ३ । ६० ॥** न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः ॥ **भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः । ७ । ३ । ६१ ॥** एतयोरेतौ निपात्यौ । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः समुद्गः ॥ **प्रयाजाऽनुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७ । ३ । ६२ ॥** एतौ निपातौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् । प्रयागः । अनुयागः ॥ **वञ्चेर्गतौ । ७ । ३ ६३ ॥** कुत्वं न । वञ्च्यम् । गतौ किम् । वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ॥ **ओक उचः के । ७ । ३ । ६४ ॥** उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तवृषलौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम्॥ **ण्य आवश्यके । ७ । ३ । ६५ ॥** कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ॥ **यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । ७ । ३ । ६६ ॥** ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् ।

म्यर्थे षष्ठी । ऋ इति ऋधातोर्न ग्रहणम्, किं तु ऋवर्णस्य हला साहचर्यात् 'परं कार्यम्' इति निर्देशात् ईडवन्द–इत्यादिलिङ्गाच्च । 'ऋहलोः' इत्येतदनुवर्तमानस्य धातोर्विशेषणम्, विशेषणेन तदन्तविधिस्तदेतदाह–ऋवर्णान्तादित्यादि । अत्रेदमवधेयम् । मूलपुस्तकेषु सर्वत्र 'विभाषा कृवृषोः' इत्यत्र पक्षे ण्यत् भवतीति वक्तुम् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति सूत्रं पठित्वा पश्चाद् 'युग्यं च पत्रे' 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इति पठितम् । मनोरमायां तु सूत्रपाठक्रमेण 'युग्यं च पत्रे' 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इति व्याख्याय पश्चात् 'ऋहलोः' इति सूत्रं व्याख्यातम्, तथैवात्रापि व्याख्यातमिति ॥ **गर्ज्यमिति** ॥ 'गर्ज शब्दे' । 'ऋहलोः–' इति ण्यति 'चजोः–' इति कुत्वे प्राप्तेऽस्य निषेधः ॥ **कुत्वं स्यादेवेति** । 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामनिट्त्वादिति भावः ॥ **विपरीतमिति** । सूत्रकारमते ग्रुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां 'न क्वादेः' इति कुत्वं न भवतीति । वार्तिककारमते तु निष्ठायामनिट्त्वात् 'चजोः–' इति कुत्वं भवतीति परस्परविरुद्धमित्यर्थः ॥ **यथोत्तरमिति** । तथा च वार्तिकानुरोधेन कुत्वं स्वीकर्तव्यमिति भावः ॥ **समाज इति** । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्माद्घञि 'चजोः–' इति कुत्वे प्राप्तेऽस्य निषेधः । एवं व्रजेरपि ॥ **न्युब्ज इति** ॥ 'उब्ज आर्जवे' निपूर्वस्यास्य जस्य कुत्वाभावो दस्य च बकारो निपात्यते ॥ **घञा सिद्धे इति** । 'उच समवाये' इत्यस्माद्घञि 'चजोः–' इति कुत्वे लघूपधगुणे च ओक इति रूपं सिद्ध्यति । परं तु 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तमनिष्टं स्यादिति भावः ॥ **ण्य आवश्यके** ॥ अवश्यंभावः आवश्यकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुञ्, 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' ॥ **अवश्यपाच्यमिति** । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' 'कृत्याश्च' इति ण्यत् । आवश्यकशब्दोऽर्थद्योतनार्थो न तु प्रयोगार्थः तेनार्थप्रकरणादिगम्येऽपि तस्मिन् ण्यत्कुत्वाभावश्च भवति । यथा 'अशोच्यानन्वशोच्यस्त्वम्' । इति । केचित्तु शोचितुमर्हाः शोच्याः न शोच्याः अशोच्या इति भगवद्गीतास्विदं व्याचक्षते ॥ तच्चिन्त्यम् । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति ण्यति 'चजोः–' इति कुत्वप्रसङ्गात् । 'चजोः' इति कुत्वं 'निष्ठायामनिटः' इति वार्त्तिकमते तु सम्यगेवेति दिक् ॥ **यजः** ॥ यज देवपूजादौ । टुयाचृ याच्ञायाम् । रुच दीप्तौ । प्रपूर्वो 'वच परिभाषणे' ।

रोच्यम् । प्रवाच्यम् । ग्रन्थविशेषः । ऋचू अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽपि अत एव ज्ञापकात् ण्यत् ॥ त्यजेश्च ॥ * ॥ त्याज्यम् । त्यजिपूज्योश्चेति काशिका ॥ तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यं भाष्यानुक्तत्वात् । ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम् ॥ **वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ७ । ७ ३ । ६ ॥** वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ॥ **प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । ७ । ३ । ६८ ॥** प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यो नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः ॥ **भोज्यं भक्ष्ये । ७ । ३ । ६९ ॥** भोग्यमन्यत् । ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोपि वार्तिकबलात् स्वीकार्यः । दाभ्यः ॥ **ओरावश्यके । ३ । १ । १२५ ॥** उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यं भावे द्योत्ये । लाव्यम् । पाव्यम् ॥ **आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च । ३ । १ । १२६ ॥** षुञ् । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् ॥ वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । चाम्यम् ॥ **आनाय्योऽनित्ये । ३ । १ । १२७ ॥** आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यः घटादिः । वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥ **प्रणाय्योऽसंमतौ ३ । १ । १२८ ॥** संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरोऽपि संमतिः । प्राणाय्यश्चौरः प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाप्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ॥

ऋच स्तुतौ ॥ **ग्रन्थविशेष इति ।** तथा च संज्ञेयमिति ' वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ' इत्यस्याप्रसङ्गान्निषेधोऽयमिति भावः ॥ **ज्ञापकादिति ।** सरूपत्वाद्वासरूपविधिना ण्यद्भवेदिति न शङ्कनीयमिति भावः ॥ **वाक्यमिति ।** ' तिङ्सुबन्तचयो वाक्यम् ' ॥ **भोज्यम् ॥** भक्ष्यमिहाऽभ्यवहार्यमात्रं विवक्षितम्, न तु स्वरविशदमभ्यवहार्यम् । तेन भोज्या यवागूरित्यपि भवतीत्याहुः । **भोग्यमन्यादिति ।** पालनीयमुपभोग्यं चेत्यर्थः ॥ **लपिदभिभ्यां चेति ।** ' पोरदुपधात् ' इति प्राप्तस्य यतोऽपवादः । जयादित्यस्तु ' आसुयुवपिरपि–' इति सूत्रे लपिं प्रक्षिप्य ' रपिलपित्रपि–' इति पठित्वाऽनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण दभेः संग्रह इत्युक्तवान् । तत्र वैषम्येण व्याख्यानं निर्बीजं भाष्यविरोधश्च स्पष्ट एवेति बोध्यम् ॥ **स्वीकार्य इति ।** 'कास्यनेकाच आम्वक्तव्यश्चुलुम्पाद्यर्थम्' इति वार्तिकबलाद्यथा चुलुम्पादिभ्य आम् स्वीक्रियते तद्वदिति भावः । तथा च प्रयुज्यते । 'न ता नशन्ति न दभाति तस्करः, विष्णुर्गोपा अदाभ्यः' इत्यादि ॥ **लाव्यमिति ।** आवश्यके उपपदे इति व्याख्याने तु नेदं सिध्यतीति भावः । कचित्तु लाघवं प्रत्यनादरात् व्यतिसे इत्यादौ व्यतिशब्दवत् द्योतितार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते । अवश्यलाव्यम् । अत्रोपपदसमासासंभवेऽपि मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः ॥ **आसु ॥ षुञ् ॥ आसाव्यमिति ।** ' षुञ् अभिषवे ' इत्ययं गृह्यते न ' षु प्रसवैश्वर्ययोः ' इति ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति बहुलग्रहणादिति भावः ॥ **यु मिश्रण इति ।** ' युञ् बन्धने ' इति तु न गृह्यते सानुबन्धकत्वादिति भावः । अत्र युप्रभृतीनां द्वन्द्वं कृत्वा पश्चादासुशब्देन द्वन्द्वः, तेन ' अल्पाच्तरम् ' इति युशब्दस्य न पूर्वनिपातः शङ्क्यः । इहाऽऽद्ययोः ' अचो यत् ' इत्यनेन रपित्रपिचमां तु ' पोरदुपधात् ' इत्यनेन यत्प्रत्यये प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ अनित्यमात्रे यदि प्रयोगस्तर्हि घटादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह–**दक्षिणाग्निविशेष इत्यादि ॥ वैश्यकुलादेरिति ।** दक्षिणाग्नेर्हि योनिर्विकल्प्यते वैश्यकुलाद्वित्तवतो भ्राष्ट्राद्वा, गार्हपत्याद्वेति ॥ **कर्मव्यापार इति ।** तथा चायमर्थः । लोकानां या प्रीतिस्तद्विषयीभवनं यस्मिन्नास्ति चोरादौ सोऽसंमतिरिति । वस्तुतस्तु प्रीतिविषयीभवनापेक्षया लाघवात्प्रीतिरेव संमतिः सा

---

१ मनोरमायां भाष्यादीति पाठः । शब्दरत्ने च तत्प्रतीकमादाय ' तत्रोभयविषयवार्तिकस्यैव पाठादिति भावः ' इत्युक्तम् ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु । ३ । १ । १२९ ॥ मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वं च । आतो युगिति युक् । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः।ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः।अधिकरणे ण्यत् । आयू धात्वादेः कुत्वं च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् ॥ **क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ । ३ । १ । १३० ॥** कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । संचीयतेऽसौ संचाय्यः ॥ **अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । ३ । १ । १३१ ॥** अग्निधारणार्थे स्थलविशेष एते साधवः । अन्यत्र तु । परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥ **चित्याग्निचित्ये च । ३ । १।१३२॥** चियतेऽसौ चीत्योऽग्निः अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥ **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥** त्वया गन्तव्यम् । गमनीयम्।गम्यम्।इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः।स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वाचिन्नेति ज्ञापयति । तेन क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति सिद्धम् ॥ **अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९॥** स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म । स्तोता । स्तुतिकर्ता । लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोर्विधिः ॥ **भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापा-**

यस्मिंश्चौरादौ नास्ति लोकानां सोऽसंमतिः । यद्वा संमतिः प्रीतिविषयेषु यस्य नास्ति स विरक्तोऽसंमतिः । तन्त्रेणार्थद्वयमपि गृह्यते ॥ पाय्यसान्नाय्य ॥चतुर्षु अर्थेषु चत्वारो निपात्यन्ते । **मीयतेऽनेनेति॥** माङः करणे ण्यत् । मेयमन्यत् । हविर्विशेष इति । 'ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्' इति विहितो दधिपयोरूपः ॥ धीयतेऽनयेति । अत्र सर्वा सामिधेनी न ग्राह्या किं तु समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण विकृतिषु प्रक्षिप्यमाणा 'पृथुपाजा अमर्त्यः' इत्यादिकैव । अयं च विशेषो निपातनस्य रूढ्यर्थत्वाल्लभ्यते । नन्वेवं निपातनात्सामिधेनीविशेषवाचकत्वे सामिधेनीग्रहणं व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । सूत्रे सामिधेनीग्रहणं प्रयोगविशेषोपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते । 'धाय्याः शंसन्ति' इति । न हि शस्त्रेण समित् प्रक्षिप्यते ॥ **क्रतौ ॥ कुण्डपाय्य इति ।** कुण्डशब्दे तृतीयान्ते उपपदे पिबतेरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते । नन्वत्र ण्यदेव निपात्यतां प्रकृतत्वाद्, एवं च 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति सिद्धत्वात् यक् च न निपातनीय इति लाघवमस्तीति चेत् । मैवम् । तित्स्वरप्रसङ्गाद् । इष्यते तु 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तथा च प्रयुज्यते । प्रणायात् कुण्डपाय्य इति । संपूर्वाच्चिनोतेस्तु ण्यदायौ निपात्येते । क्रतौ किम् । कुण्डपानम् ॥ संचेयम् ॥ **अग्नौ परि –॥** अग्निरिह न ज्वलनः किं तु तद्धारणार्थमिष्टकाचयनेन निर्मितं स्थलं तदाह– **स्थलविशेष इति ॥ एते साधव इति ।** स्थलविशेषेऽभिधेये परिपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशयोः संपूर्वस्य वहेस्तु संप्रसारणदीर्घयोश्च निपातनादिति भावः ॥ **चित्योऽग्निरिति ।** चिनोतेः कर्मणि क्यप्यतोऽपवादः । इह सूत्रे अग्नावित्यनुवर्तते तच्च चित्यशब्दस्यैव विशेषणं न द्वितीयस्य, तस्य भावार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासंभवात् । अग्नेरन्यत्र चेयमित्येव॥शब्दकौस्तुभादौ तु अग्निचित्येत्यत्र भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च निपात्यते, न तु क्यप्, तेनान्तोदात्तत्वं भवति। क्यपि तु कृते क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण चित्य इवाद्युदात्तः स्यादिति स्थितम्॥ननु वासरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यन्तीत्यत आह– **स्त्र्यधिकारादूर्ध्वमिति । क्तल्युडिति॥**हसितं हसनं छात्रस्य 'नपुंसके भावे क्तः' 'ल्युट् च' इत्यनयोर्विषये 'भावे' इति घञ् ॥ इच्छति भोक्तुम् । अत्र 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति लोण्न, लिङ् तु भवत्येव , 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' 'लिङ् च' इति वचनात् । ईषत्पानः । 'आतो युच्' इति युच् । अत्र 'ईषद्दुस्सुषु' इति खल् न ॥ **लिङा बाधेति ।** चकारेण 'लिङ् यदि' इत्यतो लिङनुकृष्यत इति भावः ॥ **भव्य ॥** 'तयोरेव–' इति

त्या वा । ३ । ४ । ६८ ॥ एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवति इति भव्यः।भव्यमनेन वा। गायतीति गेयः । साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि ॥ **शकि लिङ् च । ३ ।३ ।६७२॥** चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो वाह्यः । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः । लाघवादनेनैव ज्ञापनसंभवे मैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सुत्यजम् अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ॥ इति कृत्सु कृत्यप्रक्रिया ॥

॥ अथ कृत्प्रक्रिया ॥

ण्वुल्तृचौ । ३।१।१३३॥ धातोरेतौ स्तः कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे । युवोरनाकौ । कारकः । कर्ता । वोढुमर्हो वोढा । कारिका । कर्त्री । गाङ्कुटेति ङित्त्वम् । कुटिता । अञ्णिदित्युक्तेर्न ङित्त्वम् । कोटकः । विज इट् । विजिता । हनस्तो चिण्णलोः । घातकः । आतो युक् । दायकः । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः । जनिवध्योश्च । जनकः । वध हिंसायाम् । वधकः । रधिजभोरचि । रन्धकः । जम्भकः । नेट्यलिटि रधेः । रधिता । रद्धा । मस्जिनशोरिति नुम् । मङ्क्ता । नंष्टा । नशिता । रभेरशब्लिटोः । रम्भकः । रब्धा । लभेश्च । लम्भकः । लब्धा । तीषसह । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । ण्वुलि न । दरिद्रायकः । कृत्यल्युट इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरि-

---

नियमात्कर्तर्यप्राप्ते वचनम् ॥ **साम्नामिति** । कर्मणि षष्ठी ॥ इत्यादीति । प्रवक्तीति प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्यायः । उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः । उपस्थानीयो गुरुः शिष्येण । जायते जन्यः जन्यमनेन वा । आप्लवते आप्लाव्यः ण्यत् आप्लाव्यमनेन वा ॥ **शकि लिङ् च** ॥ वोढव्य इति । 'वह प्रापणे' इत्यस्मात्तव्यः हस्य 'हो ढः' इति ढत्वे 'झषस्तथोः' इति धत्वे । 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वे 'ढो ढे लोपः' 'सहिवहोः' इत्यवर्णस्यौत्त्वम् । अत्र ढलोपे कर्तव्ये ष्टुत्वमसिद्धमिति नाशङ्क्यम् । आश्रयात् सिद्धत्वात् ॥ बाधा मा भूदिति । कृत्यानामिति शेषः ॥ कृत्योक्तिरिति ॥ कृत्यानुकर्षकचकारोक्तिरित्यर्थः ॥

इति कृत्यप्रक्रिया ॥

ण्वुल्तृचौ । णकारो वृद्ध्यर्थः । लकारो 'लिति' इति स्वरार्थः तृचश्चकारस्तु 'तुरिष्ठेमेयस्सु' 'तुश्छन्दसि' इत्यादौ सामान्यग्रहणाविघातार्थः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थस्तु न भवति 'आद्युदात्तश्च' इत्यनेनैव सिद्धेः । एवं च 'अप्तृन्' इति सूत्रे तृन्तृचोः पृथग्ग्रहणं विहाय 'अप्तृस्वसृ' इत्येव सुवचमित्येके ॥ अन्ये तु 'सामान्यग्रहणेऽपि क्वचिद्विशेषस्यैव ग्रहणं भवति' इति ज्ञापनार्थम् । 'अप्तृन्–' इति सूत्रे तृन्तृचोरुभयोर्ग्रहणम् । तेन कोपधग्रहणे तद्धितवुग्ग्रहणमित्येतत्सिद्धमित्याहुः ॥ **वोढेति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति तृच् । ढत्वादयस्तु वोढव्य इत्यत्रेवात्राप्यूह्याः ॥ **रन्धितेति** । 'रधादिभ्यश्च' इति वेट् ॥ **रद्धेति** । इह 'नेट्यलिटि' इति । निषेधाप्रवृत्तावपि 'रधि' इत्यनेन अच्परत्वाभावान्नुम् । **मङ्क्तेति** । 'टुमस्जो शुद्धौ' अस्मात् तृच् 'मस्जि' इति नुम् अन्त्यात्पूर्वः । 'स्कोः' इति सलोपः । जस्य कुत्वे चर्त्वम् अनुस्वारपरसवर्णौ 'बहूनां समवाये द्वयोर्द्वयोः संयोगः' इति पक्षे तु नुमागमस्याच्परत्वेऽपि 'स्कोः' इति सलोपो भवत्येवेति ज्ञेयम् ॥ **नंष्टेति** । रधादित्वादिडभावपक्षे नुम् ॥ **लब्धेति** । 'झषस्तथोः' इति धः, भकारस्य जश्त्वम् । 'लभेश्च' इति नुम् तु न भवत्यचीत्यनुवर्तनात् ॥ **ण्वुलि नेति** ।

---

१ निरनुबन्धकस्य कुत्राप्यभावादिति भावः ।

त्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् ॥ क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः ॥ ॥ * ॥ प्रक्रन्ता । कर्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । आत्मनेपदेति किम् । संक्रमिता । अनन्यभावो विषयशब्दः । तेनानुपसर्गाद्वेति विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् । गमेरिडित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयति । सञ्जिगमिषिता । एवं न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । विवृत्सिता । यङन्तात् ण्वुल् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पापचकः । यङ्लुगन्तात्तु । पापाचकः।

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥ नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रह्यादेर्णिनिःपचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतीति विभीषणः । लवणः।नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम् । ग्राही । स्थायी । मन्त्री । विशयी । वृद्ध्यभावो निपातनात्। विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी । परिभवी । पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । शिवशमरिष्टस्य करे कर्मणि टोऽठच् इति सूत्रयोः करोतेर्घटेश्च अच्प्रयोगाद् अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च केषांचित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः । केषांचित् मपश्चार्थः केषांचिद्बाधकबाधनार्थः । पचतीति पचः । नदट् । चोरट् । देवट्।इत्यादयष्टितः ।नदी।चोरी । देवी । दीव्यतेरिगुपधेति कः प्राप्तः । जारभरा । श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण् प्राप्तः । न्यङ्क्वादिषु पाठात् श्वपाकोपि । यङोचि चेति लुक् । न धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ॥ चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्व-

'सनि ण्वुलि ल्युटि च न' इति वचनात् ॥ **योगविभागेनेति** । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति सूत्रे 'कृतो बहुलम्' इत्येवाकरे स्थितम् । तथा च योगविभागं विनैव सर्वेष्टसिद्धिरित्याहुः ॥ **प्रक्रन्तेति** । 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इति क्रमेरात्मनेपदविषयता ॥ **अनन्यभावो विषयशब्द इति** । तदन्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावः, तथा च विकल्पार्हस्य क्रमेः परस्मैपदात्मनेपदोभयप्राप्तिविषयत्वान्निषेधो नेति भावः । **संजिगमिषितेति** । संपूर्वाद्गमेः सन् 'सन्यङोः' इति द्वित्वं हलादिःशेषे 'सन्यतः' इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । 'आर्द्धधातुकस्य' इति सन इट् षत्वं सन्नन्तात्तृच् पुनरिट् ॥ **अल्लोपस्येति** । प्राचा तु 'न धातुलोपे' इति सूत्रे इक इत्यनुवृत्तेर्वृद्धेरनिषेधः पापाचक इत्युक्तम् । तन्न । यङन्ते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन वृद्धेः प्राप्त्यभावात् ॥ ननु यङ्न्ते तु पापाचकरूपाभिप्रायेण तथोक्तम् । तत्र हि अकारविशिष्टस्यैव यङो लुगिति सर्वसंमतत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादिति चेत् । मैवम् । एवं तर्हि आर्द्धधातुकस्य धात्ववयवलोपनिमित्तत्वाभावेन यङ्लुगन्ते 'न धातुलोपे–' इति निषेधस्य प्रसक्त्यभावात् ॥**नन्दिग्रहि** । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते तदाह–नन्द्यादेर्ल्युरित्यादि ॥ **मधुसूदन इति** । मधुं दैत्यं सूदयतीति विग्रहः। 'सूद क्षरणे' । इह अर्दिसूदिभ्यां कर्मण्यणि प्राप्ते नन्द्यादिपाठात् ल्युः ॥ **विभीषण इति** । 'भियो हेतुभये षुक्' ॥ **ग्राहीति** । णिनेर्णित्त्वादुपधावृद्धिः ॥ **स्थायीति** । आतो युक् ॥ **मन्त्रीति** । मत्रीति चुरादाविदित्पाठान्नुम् 'णेरनिटि' इति लोपः ॥ **विषयीति** । 'षिञ् बन्धने' 'धात्वादेः' इति षस्य सत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति प्राप्तस्य षत्वस्य 'सात्पदाद्योः' इति निषेधादाह–**इह षत्वमपीति** । निपातनादित्यनुषज्यते ॥ 'परिनिविभ्यः–' इति सूत्रे सितसयेति क्तान्ताजन्तसिनोतेर्ग्रहणाण्णिन्यन्तसिनोतेर्निपातनं विना षत्वं दुर्लभमिति भावः ॥ **जारभरेत्यादि** । जारं बिभर्ति श्वानं पचतीति विग्रहः ॥ **श्वपाकोपीति** । 'कर्मण्यण्' अपिपक्षे भवतीति भावः । **चेक्रिय इति** । संयोगपूर्वत्वात् 'एरनेकाचः' इति न यण् ॥ **लोलुव इति** । इह सुबभावात् 'ओः सुपि' इति यणेनेति 'अचि श्नुधातु' इत्युवङ् ॥ **मरीमृज इति** । 'रीगृदुपधस्य

मन्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो हलादिःशेषश्च न । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । हन्तेर्घत्वं च ॥*॥ घत्वमभ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कुत्वम् । घनाघनः ॥ पाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाटूपटः । पक्षे चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः । रात्रेः कृतीति वा नुम् । रात्रिञ्चरो रात्रिचरः ॥ **इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । ३ । १ । १३५ ॥** एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि । क्षेपकः । क्षेप्ता ॥ **आतश्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६ ॥** कः स्यात् । श्याद्व्यधेति ण्यस्यापवादः । सुग्लः । प्रज्ञः ॥ **पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । ३ । १ । १३७ ॥** पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेटष्टित्त्वात् स्तनन्धयीति खशीव ङीप् प्राप्तः खशोन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तः।पश्यतीति पश्यः।घ्रः संज्ञायां न । व्याघ्रादिभिरिति निर्देशात्॥**अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ।३।१।१३८ ॥** शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः। चेतयः । सातिः । सुखार्थः सौत्रो हेतुमण्ण्यन्तः सातयः । वासरूपन्यायेन क्विपि सात् परमात्मा । सान्त्वन्तो भक्ताः।षह मर्षणे चुरादिः । हेतुमण्ण्यन्तो वा । साहयः।अनुपसर्गात्किम्।प्रलिपः॥ नौ लिम्पेर्वाच्यः ॥ * ॥ निलिम्पा देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥*॥ गोविन्दः अरविन्दम् ॥ **ददातिदधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३९ ॥** शः स्यात् । ददः ।

च' इति रीगागमः ॥ हलादिःशेषश्च नेति । सति तु हलादिःशेषे आगमस्य आदेशस्य वा विशेषो नास्तीति 'आचाभ्यासस्य' इत्येव ब्रूयादिति भावः ॥ पाटेर्णिलुगिति । 'णेरनिटि' इति लोपे हि प्रत्ययलक्षणन्यायेन पाटूपट इत्यत्रोपधावृद्धिः स्यादिति भावः । इहापि पूर्ववद्ध्रस्वहलादिःशेषयोरभावः ॥ इगुपध ॥ इक् उपधा यस्य सः । ज्ञा अवबोधने, प्रीञ् तर्पणे, कॄ विक्षेपे, एषामितरेतरयोगद्वन्द्वे व्यत्ययेन पञ्चम्येकवचने । कृशब्दस्य धात्वनुकरणत्वेन 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशात् ऋत इद्धातोः' इति इत्त्वम् । समाहारद्वन्द्वे तु नपुंसकह्रस्वत्वे सति इत्त्वं न स्यात् । ज्ञ इति । जानातीति ज्ञः 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः ॥ पाघ्राध्मा । पापाने । पा रक्षणे इत्ययं तु न गृह्यते, लुग्विकरणत्वात् । इह सूत्रे उपसर्गे इति केचिदनुवर्तयन्ति, तद् बहूनामसंमतम् । तथा च श्रीहर्षः– 'फलानि धूमस्य धयानधोमुखान्' इति । श्रूयते च–'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्' इति ॥ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द ॥ इह लिम्पविन्दोति भाविना नुमा सनुम्कौ निर्दिष्टौ । तेन लाभार्थस्यैव विन्देर्ग्रहणं, न तु सत्ताद्यर्थकानाम् ॥ धारय इति । धृञ् धारणे । धृङ् अवस्थाने । ण्यन्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । अथ कथं 'न मह्यमत्रोत्तरधारयस्य ते' इति श्रीहर्षः । परत्वाद्धि सूत्रधारादिष्विव कर्मण्यणा भाव्यम् । तथा च वार्तिकम्–'अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन' इति॥सत्यम् । कर्मणः शेषत्वविवक्षायामणोऽप्राप्त्या शे कृते शेषषष्ठ्यन्तेन समासो भविष्यति । एतेन गङ्गाधरभूधरजलधरादयो व्याख्याताः ॥ पारय इति । 'पार कर्मसमाप्तौ' चुरादिण्यन्तः । 'पॄ पालनपूरणयोः' इति वा हेतुमण्ण्यन्तः ॥ वेदय इति । 'विद चेतनाख्यानादिषु' चुरादिः ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्ण्यन्तः । इहोदाहरणेषु लिपिविदिभ्यां 'तुदादिभ्यः शः' 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् । धार्यादिभ्यस्तु शब् गुणायादेशौ ॥ अरविन्दमिति । चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तराले स्थितानि काष्ठानि अराः तदाकाराणि दलानि तत्सादृश्यादरास्तान् विन्दति लभते इत्यर्थे कर्मण्यणो बाधनायेदम् ॥ ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ ददः । दध इति । शे परे 'जुहोत्यादिभ्यः' इति श्लुः 'श्लौ' इति द्वित्वम्

दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥ **ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ १ । १४० ॥** इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पक्षेऽच् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः ॥ तनोतेरुपसंख्यानम् ॥*॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते । अवतनोतीत्यवतानः । **श्याद्व्यधास्रुसंस्रुतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च । ३ । १ । १४१ ॥** श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैङोऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे पृथक् ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः । धायः । व्याधः । स्रु गतौ आङ्पूर्वः संपूर्वश्च । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥ **दुन्योरनुपसर्गे । ३ १ । १४२ ॥** णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद्दुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः ॥ **विभाषा ग्रहः । ३ । १ । १४३ ॥** णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । भवतेश्चेति काशिका ॥ भवो देवः संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्त्यर्थाच्चुरादिण्यन्तादच् । भावः ॥ **गेहे कः । ३ । १ । १४४ ॥** गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्या-

---

अपित्सार्वधातुकस्य शस्य ङित्त्वात् ‘ आतो लोपः ’ इत्यालोपः ॥ **वक्ष्यमाणो ण इति** । ‘ श्याद्व्यध– ’ इति णप्रत्यये आतो युकि दायः धायः ॥ **प्रदः प्रध इति** । ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इति कः । स्यादेतत् । ‘दद दाने’ ‘ दध धारणे ’ आभ्यामचि ददो दध इति सिद्धम् , दाधाभ्यामादन्तलक्षणे णप्रत्यये दायो धाय इत्यपि , ततश्चेदं व्यर्थमिति चेत् ॥ सत्यम् । स्वरार्थमिदं सूत्रम् । अददः अदधः । इह हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्यते । अजन्तत्वे तु ‘ अच्कावशक्तौ ’ इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् ॥ **इति शब्द आद्यर्थ इति** । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ **श्याद्व्यधा** । अनुपसर्गादिति निवृत्तम् । उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणाद् । एवं च तत्संबद्धं विभाषाग्रहणमपि निवृत्तं तदाह–**नित्यमिति** । इह सूत्रे ‘ श्यैङ् गतौ ’ इत्यस्य आत्त्वे श्या आद् इति प्रश्लेषो न तु शीङो यणादेशेन , नाप्यततेः अच्छन्दान्तानां वा यतिप्रभृतीनां, नाप्यकारान्तानां वा प्रश्लेषेण ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः ॥ **कं बाधितुमिति** । अन्यथा ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इति विशेषविहितः कः सामान्यविहितस्य णस्य बाधकः स्यादित्यर्थः ॥ **स्रु गतौ** । प्राचा तु सूत्रे ‘ आश्रु संश्रु ’ इति तालव्यं पठित्वा श्रृणोतिरुदाहृतः, तदनाकरम् । तथा च प्रयुञ्जते– ‘ अनाश्रवा वः किमहं कदापि वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः ’ इति नैषधादौ । अमरोऽप्याह ‘ वचने स्थित आश्रवः ’ इति । यदि तु सूत्रे अस्मिन् श्रृणोतेर्ग्रहणं स्यात्तर्हि ‘ ऋदोरप् ’ इति सामान्यविहितमपं बाधित्वा आङ्पूर्वकाच्छृणोतेर्विशेषविहितो ण एव स्यात् । तथा च आश्रव इति रूपं न स्यात्किंत्वाश्राव इति स्यादिति दिक् ॥ **लेहः श्लेष इति** । ‘ इगुपधज्ञा–’ इति कप्रत्यये गुणो न स्यादिति भावः ॥ **दुनोतेरिति** । ‘ टुदु उपतापे ’ इत्यस्मात् । **देवतेरिति** । ‘ दु गतौ ’ इत्यस्मात् ॥ **दव इति** । ‘ दवदावौ वनारण्यवह्नी ’ इत्यमरः ॥ **काशिकेति** । भाष्ये त्वेतद्वार्तिकं नास्तीति तन्मते भावशब्दोऽसाधुरित्यत आह–**भाष्यमते त्विति** ॥ **गेहे कः** ॥ गेह इति प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणं नोपपदम् । ‘ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ’ इति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह–**गेहे कर्तरीति** । एतत्सूत्रं तु शक्यमकर्तुं

१-इदं तु प्रत्ययार्थं निमित्तमनपेक्ष्य, तदाश्रयणे तु सामान्यत्वेनाभिमतस्यापो भावे कर्तृभिन्नकारके वा विधानेन विशेषत्वेनाभिमतस्य णस्य कर्तरि विधानेन सामान्यविशेषभावस्यासंभवात् ।

दिकमिति गृहम्। तात्स्थ्याद्गृहा दाराः ॥ **शिल्पिनि ष्वुन्। ३। १। १४५॥** क्रियाकौशलं शिल्पं तद्वत्कर्तरि ष्वुन् स्यात् ॥नृतिखनिरञ्जिभ्य एव॥*॥नर्तकः।नर्तकी। खनकः। खनकी॥ अस्य केऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः॥ * ॥ रजकः। रजकी। भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन्। रञ्जेस्तु शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन्। टाप्। रजिका। पुंयोगे तु रजकी ॥ **गस्थकन्। ३। १। १४६॥** गायतेस्थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि। गाथकः ॥ **ण्युट् च। ३। १। १४७॥** गायनः। टित्त्वाद् गायनी॥ **हश्च व्रीहिकालयोः। ३। १। १४८॥** हाको हाङश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि। जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः। जहाति भावानिति हायनो वर्षम्। जिहीते प्राप्नोतीति वा ॥ **प्रुसृल्वः समभिहारे वुन्। ३। १। १४९॥** समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते। प्रवकः। सरकः। लवकः॥ **आशिषि च। ३। १। १५०॥** आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन् स्यात्कर्तरि। जीवतात्। जीवकः। नन्दतात्। नन्दकः। आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः। आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ॥ **कर्मण्यण्। ३। २। १॥** कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात्। उपपदसमासः। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न॥ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः॥ * ॥ अणोऽपवादार्थं वार्तिकम्। मांसशीला। मांसकामा। मांसभक्षा। कल्याणाचारा। ईक्षिक्षमिभ्यां च ॥*॥ सुखप्रतीक्षा। बहुक्षामा। कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति॥

'ग्रहू ग्रहणे' इति भ्वादेरिगुपधलक्षणे कप्रत्यये कृते गृहशब्दस्य सिद्धेः॥ **तात्स्थ्यादिति**। भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ मञ्चशब्देन पुरुषा अपि व्यपदिश्यन्ते। एवं च गृहशब्दो वेश्मनि मुख्यो दारेषु त्वौपचारिक इत्यर्थः। अत्रेदमवधेयम्। गृहशब्दोऽयमर्द्धर्चादित्वादुभयलिङ्गः। तत्र नपुंसकलिङ्गोऽभिधेयवचनः, पुंलिङ्गस्तु बहुवचनान्त एव। 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरोक्तेरिति॥ **शिल्पिनि ष्वुन्**॥ पूर्वेण साहचर्याच्छिल्पिनीत्यपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न तु उपपदमित्याह—**तद्वति कर्तरीति**॥ **भाष्यमते त्विति**।तथा च षष्ठे'रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्'इति वार्तिकं प्रत्याख्यातुं भाष्यकृतोक्तम्। 'रजकरजनरजःसु कित्त्वात् सिद्धं कित एवैते औणादिकाः'इति॥तत्र कैयटः—रजक इति 'क्वुन् शिल्पि—'इति क्वुन्।रजनमिति'रञ्जेः क्युन्'इति क्युन्।रज इति'भूरञ्जिभ्यां कित्'इत्यसुन् प्रत्यय इत्यादि॥ **गस्थकन्**॥गामादाग्रहणेष्वविशेषेऽपि गै शब्दे इत्ययमेवेह गृह्यते, न तु 'गाङ् गतौ' इति। थकन् प्रत्ययो हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातुं समर्थ इत्याशयेनाह—**गायतेरिति**॥ **ण्युट् च**॥ योगविभाग उत्तरत्र अस्यैवानुवृत्त्यर्थः। **गायन इति**। 'आतो युक्'॥ **जहात्युदकमिति**। उदकादधिकं वर्द्धनात्। **भावान् इति**। भावाः पदार्थाः तान्॥ **जिहीते इति**। 'ओहाङ् गतौ' 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्त्वम्॥ **प्रुसृल्वः**॥ पञ्चमीस्थाने व्यत्ययेन जस्। 'ओः सुपि' इति यण्। **लक्ष्यत इति**। भूयः सहचाराद्यो हि यां क्रियां पुनःपुनरनुभवति स तत्र प्रायेण कौशलं लभते, तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र वुन्, यस्तु बहुशोऽपि दुष्टं करोति तत्र नेति भावः॥ **आशिषि च**॥ अप्राप्तप्रार्थनमाशीः, सा च प्रयोक्तृधर्मो प्रत्ययार्थः 'कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थे विधानादित्याशयेनाह—**आशीर्विषयार्थेत्यादिना**॥ **जीवतादिति**। जीवनं तव भूयादित्यर्थः। **जीवक इति**। स्त्रियां तु टापि 'आशिषि वुनश्च न' इति निषेधात् 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्त्वाभावः। जीवका॥ **कर्मण्यण्**॥ **उपपदसमास इति**। 'तत्रोपपदम्'इति कर्मादिवाच्यकुम्भादिवाचकपदस्योपपदसंज्ञायाम् 'उपपदमतिङ्'इति समास इत्यर्थः॥ **कुम्भकार इति**। अणि कृते 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासः॥ **शेषत्वविवक्षायामिति**। पदसंस्कारपक्षे तु धरतीति धरः गङ्गाया धर इति कर्मणि याषिष्ठा तदन्तेन समास

ह्वावामश्च। ३। २। २॥ अण् स्यात् कापवादः। स्वर्गह्वायः। तन्तुवायः। धान्यमायः॥ **आतोऽनुपसर्गे कः। ३। २। ३॥** आन्दताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् नाऽण्। आतो लोपः। गोदः। पार्ष्णित्रम्। अनुपसर्गे किम्। गोसन्दायः॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः॥ * ॥ ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः। सर्वत्र ग्रहणात्॥ आतश्चोपसर्गे॥ आह्वः। प्रह्वः॥ **सुपि स्थः। ३। २। ४॥** सुपीति योगो विभज्यते। सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात्। द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः। समस्थः। विषमस्थः। ततःस्थः। सुपि तिष्ठतेः कः स्यादारम्भसामर्थ्याद्भावे। आखूनामुत्थानमाखूत्थः॥ **प्रष्ठोऽग्रगामिनि। ८। ३। ९२॥** प्रतिष्ठित इति प्रष्ठो गौः। अग्रतो गच्छतीत्यर्थः। अग्रेति किम्। प्रस्थः॥ **अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः। ८। ३। ९७॥** स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम्। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात्। द्विष्ठः।

इति सुवचम्॥स्यादेतत्।धातोर्विधीयमानस्याणादेः पदविधित्वाभावेन समर्थपरिभाषाया अनुपस्थानात्पश्यति कुम्भं करोति कटमित्यादावसमर्थादपि धातोरणादयः स्युरिति चेद्॥अत्राहुः।कुम्भाद्युपपदे विधीयमानस्याणादेरपि पदाश्रितविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानान्नोक्तदोषः। उपोच्चारितं पदं ह्युपपदं पदं च सुप्तिङन्तमिति प्रागेवोक्तत्वादिति॥ **ह्वावामश्च॥ कापवाद इति॥** 'आतोनुपसर्गे' इति प्राप्तिर्बोध्या। **स्वर्गह्वायइत्यादि।** ह्वेञ्वेञोः 'आदेच' इत्यात्वे 'आतो युक्' इति युक्। 'माङ् माने' 'मेङ् प्रणिदाने' अनयोरिह ग्रहणं, न तु 'मा माने' इत्यस्य, अकर्मकत्वात्। कविधानस्य फलमाह—**आतो लोप इति॥ पार्ष्णित्रमिति।** पार्ष्णिं त्रायत इति 'त्रैङ् पालने'। **गोसंदाय इति ॥अण् युक्॥ प्रसारणिभ्य इति।** प्रसारणमिति संप्रसारणपर्यायः॥**जिनातीति।**'ज्या वयोहानौ'। 'क्र्यादिभ्यः' इति—श्नाप्रत्यये 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे च कृते 'प्वादीनाम्' इति ह्रस्वः॥ **ब्रह्मज्य इति।** डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। पूर्वेण के हि सति कित्त्वात्संप्रसारणादौ च ब्रह्मजिय इति स्यात्। **आह्वः प्रह्व इति।** के हि सति 'वचिस्वपि—' इत्यादिना ह्वेञः संप्रसारणे सत्याहुवः प्रहुव इति स्यादिति बोध्यम्॥ **सुपि स्थः।** सुबिति प्रत्याहारो गृह्यते, न तु सप्तमीबहुवचनं कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणात्॥**आरम्भसामर्थ्यादिति।** कर्तरि पूर्वेणैव सिद्धत्वादिह 'कर्तरि कृत्' इति न संबध्यते। अनिर्दिष्टार्थश्च स्वार्थे। धातोः स्वार्थो भाव एव॥ नन्वेवं 'घञर्थे कविधानम्' इत्यनेन गतार्थतेति चेत्। न। वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेः। किंच 'षष्ठी' इति सूत्रेण पाक्षिकसमासे प्रसक्ते 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासार्थमिदम्। अत एव ल्युडन्तेनाऽस्वपदविग्रहमाह—**आखूनामुत्थानमिति॥** नन्वेवं 'घञर्थे कविधाने स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' इति वार्तिके स्थाग्रहणं व्यर्थमिति चेद्। अत्राहुः। अकर्तरि कारके विधानार्थं तत्र स्थाग्रहणमिति॥ **आखूत्थ इति।** स्था इत्यस्य के परे 'आतो लोपः' इत्यालोपः 'उदः स्थास्तम्भोः' इति उदः परस्य थः उदो दस्य चर्त्वम्॥ अत्र प्राचा आखूत्थं वर्तते इति नपुंसके पठितं तदुपेक्ष्यमिति मनोरमायामुक्तम्। भाष्यादौ सर्वत्र पुँल्लिङ्गस्यैव उदाहृतत्वात्। 'ल्युः कर्त्तरि मनिज् भावे कः किर्घोः प्रादितोऽन्यतः' इत्यमरकोशे भावे कस्य पुंस्त्वविधानात् 'भावे नणकचिद्भ्योन्यः' इति नपुंसकविधाने कस्य पर्युदासाच्चेति नणकचिद्भ्य इत्यत्र चकार इत्यस्य स चित् नश्च णश्च कश्च चिच्च नणकचितस्तेभ्योन्य इति विग्रहः॥**अम्बाम्ब॥ कप्रत्ययान्तेति।** तेन भूमिस्थितम्। गोस्थानमित्यादौ नेति भावः।प्राचा तु स्थस्य सस्येति व्याख्यातव्ये स्थः सस्येति व्याख्यातं तदाकरविरोधेन कप्रत्ययान्तस्येत्यध्याहृत्य व्याख्येयम्॥ **द्विष्ठः त्रिष्ठ इति।** द्वयोस्तिष्ठतीत्यादीविग्रहः। एवमम्बष्ठः आम्बष्ठः गोष्ठः भूमिष्ठः सव्यष्ठः अपष्ठः

त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः । **तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३ । २ । ५ ॥** तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् । आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् ॥ महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ॥ **प्रे दाज्ञः । ३ । २ । ६ ॥** दारूपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सुपि न कः । गोसम्प्रदायः ॥ **समि ख्यः । ३ । २ । ७ ॥** गोसंख्यः ॥ **गापोष्टक् । ३ । २ । ८ ॥** अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे । सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः॥ पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम् ॥*॥ सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ॥ **हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३ । २ । ९ ॥** अंशहरः । अनुद्यमने किम् । भारहारः ॥ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥*॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः ॥ सूत्रे च धार्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्र अणेव । सूत्रग्राहः॥ **वयसि च।३।२।१०॥** उद्यमनार्थं सूत्रम्। कवचहरः कुमारः॥ **आङि ताच्छील्ये । १ । २ । ११ ॥** पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् । भारहारः ॥ **अर्हः । ३ । २ । १२ ॥** अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदे ।

कुष्ठः शङ्कुष्ठः अङ्गुष्ठः मञ्जिष्ठः पुञ्जिष्ठः परमेष्ठः बर्हिष्ठः दिविष्ठः अग्निष्ठः ॥ **आभ्यामिति** । परिमृजापनुदोरित्यत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठीति भावः । **तुन्दपरिमृज इति** । अत्र 'मृजेरजादौ' इति वैकल्पिकी वृद्धिर्व्यवस्थितविभाषया नेत्येके । स्यादेवेत्यन्ये ॥ **मूलविभुजादिभ्य इति** । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । मूलविभुजादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ **प्रे दा** ॥ गामादाग्रहणेष्वविशेषादाह—दारूपादिति ॥ **पथिप्रज्ञ इति** । पन्थानं प्रकर्षेण जानातीत्यर्थः ॥ **प्रादन्यस्मिन्निति** । प्रशब्दमात्रोपपदे अस्य सूत्रस्य चरितार्थत्वादुपसर्गान्तरे सति 'आतोऽनुपसर्गे' इत्यनेनापि न भवतीति भावः ॥ **गोसंख्य इति** । गाः संचष्टे इति विग्रहः । 'चक्षिङः ख्याञ्' । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य तु संपूर्णस्य प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः । सार्वधातुकमात्रविषयोऽसौ धातुरिति च मनोरमादौ स्थितम् ॥ **गापोष्टक्** । इह गामादाग्रहणेष्वविशेषेऽपि गायतेरेव ग्रहणं, न तु 'गाङ् गतौ' 'गा स्तुतौ' इत्यनयोः, अनभिधानात्॥ **सामगः सामगीति** । एतेन टकः कित्त्वमालोपार्थं टित्त्वं तु ङीबर्थमिति ध्वनितम् । प्रत्ययाधिकाराट्टकः प्रत्ययत्वेन 'प्रत्ययः' 'परश्च' इति धातोः पर एव स्यादिति 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्यस्यात्र आशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् । **सामसंगाय इति** । कर्मण्यणि सति 'आतो युक्' इति युक् ॥ **पिबतेरिति** । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोः' इति परिभाषालब्धार्थकथनम्, उपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव ॥ **क्षीरपेति** ॥ क्षीरं पिबतीति 'आतोऽनुपसर्गे कः' ॥ **शक्तीति** । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन मद्रराज्ञीत्यत्र टच् न द्विषतीताप इत्यत्र 'द्विषत्परयोः' इति खच् नेति दिक् ॥ **कवचहर इति** । कवचोद्यमनं क्रियमाणं

---

१ मूलविभुज, नखमुच, काकग्रह, कुमुद, महीध्र, कुध्र, गिल, आकृतिगणोऽयम् ।

अणोऽपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी ॥ **स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३ । २ । १३ ॥** हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती । तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वा ङेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ॥ **शमि धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ॥** शम्भवः । शंवदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृञो हेत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला च ॥ **अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५ ॥** खे शेते खशयः ॥ पार्श्वादिषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥ उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सः अवमूर्धा । अधोमुखः शेत इत्यर्थः ॥ गिरौ डश्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः । कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः ॥ **चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥** अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी ॥ **भिक्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ॥** भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पचादिषु चरडितिपाठात् ॥ **पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः । ३ । २ । १८ ॥** पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इति एदतन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः ॥ **पूर्वे कर्तरि । ३ । २ । १९ ॥** कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥ **कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० ॥** एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमीति सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ॥ **दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु । ३ । २ । २१ ॥** एषु

संभाव्यमानं वा वयो गमयति तेनासत्यपि कवचग्रहणे कवचहर इति भवत्येव ॥ **हस्तिसूचकयोरिति** । अन्यत्र तु स्तम्बे रन्ता कर्णे जपिता ॥ **शमि धातोः** । शमि उपपदे धातुमात्रात्संज्ञायामच्स्यात् ॥ **पुनर्धातुग्रहणमिति** । असति धातुग्रहणे 'शमि संज्ञायाम्' इत्यस्यावकाशः। शंभवः शंवदः। 'कृञो हेतुताच्छील्या–' इत्यस्यावकाशः श्राद्धकरः । शङ्कर इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाट्ट एव स्यात् धातुग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादजेव भवति तदाह–**शङ्करा नामेत्यादि** ॥ अनधिकरणार्थमुपसंख्यानमिति दर्शयति–**पार्श्वाभ्यामित्यादिना** ॥ **कुरुचर इति** । कुरुषु देशेषु चरत्यटतीत्यर्थः ॥ **भिक्षासेना** । अनधिकरणार्थ आरम्भः॥**भिक्षां चरतीति** । चरतिरत्र चरणपूर्वके अर्जने वर्तते , चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः॥ **सेनाचरा इति** । सेनां चरति प्रविशतीत्यर्थः ॥ **पचादिष्विति** । टविधानं तु 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासार्थम् । सहचरः । सहचरीत्यत्र तु ' सुप्सुपा ' इति वैकल्पिकः समासः ॥ **कृञो** ॥ हेतुरिह लौकिको न तु ' तत्प्रयोजको हेतुश्च ' इति कृत्रिमः, केवले कृञि तदसंभवात् ॥ **द्योत्येष्विति** । न तु वाच्येषु ' कर्तरि कृत् ' इत्यस्य बाधापत्तेरिति भावः । हेत्वादिषु क्रमेणोदाहरति–**यशस्करीत्यादि** । एषु किम् । कुम्भकारः । इह प्रसिद्धतरत्वाद् ड्वनुबन्धोऽपि करोतिरेव गृह्यते , न तु ' कृञ् हिंसायाम् ' इति । हेतुः कारणम् । आनुलोम्यमाराध्यचित्तानुवर्तनम् ॥ **दिवाविभा** ॥ ननु अन्तकरशब्देन नञ्समासे स्वीकृतेपीष्टसिद्धौ सूत्रे त्वन्तशब्दात्पृथगनन्तग्रहणं व्यर्थमिति चेत् ॥ अत्राहुः । स्वरे तु विशेषोऽस्ति । नञ्समासे हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः स्यात् , अनन्तशब्दस्योपपदत्वे तु ' गतिकारकोपपदात् कृत् ' इति

कृञष्टः स्यात् अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वादहस्करः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ॥ किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानमिति वार्तिकम् ॥ * ॥ किंकरा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीष् । किङ्करी ॥ **कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ॥** कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ॥ **न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु । ३ । २ । २३ ॥** एषु कृञष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ॥ **स्तम्बशकृतोरिन् । ३ । २ । २४ ॥** व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥ **हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ॥** दृतिनाथयोरुपपदयोर्हञ इन् स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृतिहरिः।नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् । दृतिहारः । नाथहारः ॥ **फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ॥** फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृञ इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेठुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरा इति मुरारिः॥ **एजेः खश् । ३।२।२८॥**

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति ॥ **दिवाकर इति** । दिवा दिवसं करोतीति विग्रहः । 'दिवाभूता रात्रिः' इत्यादाविव दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वात् ॥ मूलेऽनुक्तान्यपि कानिचिदुदाहरणानि ऊह्यानि ॥ कर एव कारः प्रज्ञादित्वादण् । कारं करोतीति कारकरः , आदिकरः , नान्दीकरः , किंकरः, बलिकरः , भक्तिकरः , कर्तृकरः, चित्रकरः , क्षेत्रकरः , जङ्घाकरः , बाहुकर इति ॥ **वार्तिकमिति** । कैयटहरदत्तादिरीत्योक्तम् । माधवस्तु इष्टिरियमित्याह ॥ **पुंयोगे ङीषिति** । यत्तु न्यासकृतोक्तं हेत्वादिषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति, तेन किंकरणशीला किंकरीत्युपपन्नं भवतीति ॥ तन्नादर्तव्यम् । परत्वादचा टचो बाधितत्वात्पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वाच्चेति भावः । वृत्तौ तु पक्षान्तरमप्युक्तम् । अथ वा पचादिषु पाठः करिष्यत इति। 'दिवाविभा—'इत्यस्मिन् सूत्रे किमादिग्रहणमपनीय पचादिष्वेव 'किंयत्तद्बहुषु कृञः'इति पठितव्यम्।वार्तिकमपीत्थमेव नेयमितिं तस्याशयः।अस्मिन्पक्षे कर्मण्यणं बाधित्वा चरितार्थमिदं वचनं हेत्वादिविवक्षायां परत्वाट्टेन बाध्यते । तेन पुंयोगं विनापि किंकरी स्यादेव, पुंयोगविवक्षायां तु निर्विवादो ङीष् ॥ 'किंयत्तद्बहुष्वज्वा' इति प्रक्रियायां विकल्पोक्तिस्त्वाकरविरुद्धत्वात्कर्मण्यणोऽपि पक्षे प्रसङ्गाच्चायुक्तैव । न चाजभावे 'दिवाविभा—' इति टः स्यादिति वाच्यम् । सूत्रे किमादिग्रहणापनयनस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वाद् ॥ अथवा सूत्रे किमाद्यपनयनं मास्त्विति प्रौढिवादेन प्रक्रियाग्रन्थः प्रवृत्त इति स्वीक्रियते । तथा च हेत्वाद्यविवक्षायां 'किंयत्तत्' इति वार्तिकेनाच्, तद्विवक्षायां तु परत्वाट्ट इति विषयविशेषे व्याख्याभेदात् फलितं विकल्पमाश्रित्य प्रक्रियायामज्वेति प्राचोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥ **कर्मणि भृतौ** ॥ भृतिर्वेतनम् । कर्मानुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणात्स्वरूपपरतेत्याह—**कर्मशब्द इति** ॥ **स्तम्बकरिरित्यादि** । इनो नित्त्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ **कुक्षिम्भरिरिति** । एवं च 'गिरिस्तु कनकाचलः कति न सन्ति चाश्मव्रजाः किटिस्तु धरणीधरः कति न सन्ति भूदारकाः।मरुत्तु मलयानिलः कति न सन्ति झञ्झानिलाः प्रभुस्तु विबुधाश्रयः कति न सन्ति कुक्षिम्भराः । इति केषांचित्प्रयोगः प्रामादिक एव ॥ **एजेः खश्** ॥ 'एजृ कम्पने' एजेरिति ण्यन्तस्य निर्देशो,न तु

ण्यन्तादेजेःखश् स्यात् ॥ **अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।६।३।६७॥** अरुर्द्विषदजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य । शित्त्वाच्छबादिः । जनम् एजयतीति जनमेजयः ॥ वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश उपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातमजा मृगाः ॥ **खित्यनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६ ॥** खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्द्धंजहा माषाः । शर्द्धोऽपानशब्दः तं जहति इति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥ **नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३।२।२९॥** अत्र वार्तिकम् ॥ स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । धेटष्टित्त्वात् स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ॥ **नाडीमुष्ट्योश्च । ३ । २।३०॥** एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् ॥ यथासंख्यं नेष्यते ॥ नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः । घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ घटिन्धमः । घटिन्धयः । इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ॥ **उदि कूले रुजिवहोः ।३।२।३१॥** उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः ॥ **वहाभ्रे लिहः । ३ । २ । ३२ ॥** वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्त्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः ॥ **परिमाणे पचः । ३ । २ । ३३ ॥** प्रस्थम्पचा स्थाली । खारीम्पचः कटाहः ॥ **मितनखे च । ३ । २ । ३४ ॥** मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ॥ **विध्वरुषोस्तुदः । ३ । २ । ३५ ॥** विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः ।

शुद्धस्यैका निर्देशः। खशः कित्करणाल्लिङ्गात्। तद्धि सार्वधातुकत्वे सति शब्यथा स्यादिति। नच शुद्धस्य शपी सत्यसति वा विशेषोऽस्ति । न चोत्तरार्थं शित्त्वमिति वाच्यम्। इहार्थत्वे संभवति केवलोत्तरार्थत्वस्यान्याय्यत्वा त्तदेतदाह—ण्यन्तादेजेरिति ॥ **अरुर्द्विषत्** ॥ वर्णग्रहणे तदन्तविधेः सिद्धावप्यन्तग्रहणं शुनिंधय इत्यादौ ह्रस्वे कृते मुम्प्रवृत्त्यर्थम् । तथा हि । अन्तशब्दः समीपपरः अच्चासावन्तश्चेति विग्रहः । निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः । समीपः 'खित्यनव्ययस्य' इति सूत्रेण विहितो योऽच् तदन्तस्य मुमिति व्याख्यायते। एवं च जनमेजय इत्यादौ स्वतो ह्रस्वेऽपि मुम्सिद्धये प्रथमं 'खिति—' इति ह्रस्वः प्रवर्तनीय इत्यवधेयम् ॥ **शर्द्धंजहा इति** । शर्द्धनं शर्द्धः । 'शृधु कुत्सायाम्' । घञ् । तं जहति इति । ननु माषाः शर्द्धमपानशब्दं त्याजयन्ति न तु स्वतो जहतीत्याशङ्कयामाह—अन्तर्भावितण्यर्थ इति ॥ यथासंख्यं वारयितुमाह—अत्रेति ॥ **धेटष्टित्त्वादिति** । अवयवे अचरितार्थत्वादिति भावः । खश्प्रत्ययान्तादेव धेटो ङीबिष्टो नान्यत इति वर्द्धमानक्षीरस्वामिहरदत्तादयः । तेन 'पाघ्राध्माधेट्—' इति शप्रत्यये 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये च टाबेव । धया कन्या । गां धयतीति गोधा । अत्र च संप्रदाय एव शरणम् । नासिकंधमइति । 'पाघ्राध्मा—' इति धमादेशः ॥ **नाडीमुष्ट्योश्च** ॥ **यथासंख्यं नेति** । एतच्चैहैव सूत्रे भाष्ये वृत्तौ च स्थितम् । यत्तु 'यथासंख्यम्' इति सूत्रे 'नाडीमुष्ट्योः' इत्युदाहृतं भाष्ये । तत्प्राप्तिमात्राभिप्रायेणेत्येके । शब्दकौस्तुभे तु मतभेदेन तद्बोध्यमिति स्थितम् । **घटीखारीखरीष्विति** । जयादित्यस्तु वातशब्दमप्युदाजहार—वातंधमः वातंधय इति । तत्तु भाष्यादौ न दृश्यत इति मूलेऽत्रोपेक्षितम् ॥ **उदि कूले** ॥ ननु कूलस्यैवोच्छब्दस्यापि सप्तम्यन्तत्वादुपपदत्वं स्यात्तश्च रुजिवहिभ्यां सह यथासंख्यं स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । 'नाडीमुष्ट्योः' इतिवल्लाघवात् 'उत्कूलयोः' इति वक्तव्ये उदीति व्यस्तोच्चारणान्नोपपदम् । एवं चोदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी, रुजिवहोरिति तु पञ्चम्याः स्थाने षष्ठीति । एतच्च यथासंख्यसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । किं च रुजेः सकर्मकत्वात्कर्मणीत्युपतिष्ठते तेन कूलं विशेष्यते, नोच्छब्दः । असत्त्ववाचित्वेनासंभवात् तदेतदाह—उत्पूर्वाभ्यामित्यादिना ॥ **विधुन्तुद इति** । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य'

अरुन्तुदः ॥ **असूर्यललाटयोर्दृशितपोः । ३ । २ । ३६ ॥** असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥ **उग्रम्पश्येरंमदपाणिन्धमाश्च । ३ । २ । ३७॥** एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् । उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरा उदकं तेन माद्यति दीप्यतेऽबिन्धनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यन्न । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा । अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते ॥ **प्रियवशे वदः खच् । ३ । २ । ३८ ॥** प्रियंवदः । वशंवदः ॥ गमेः सुपि वाच्यः ॥ * ॥ असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती ॥ विहायसो विह इति वाच्यम् ॥ * ॥ खच्च डिद्वा वाच्यः ॥ * ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः । भुजङ्गः ॥ **द्विषत्परयोस्तापेः । ३ । २ । ३९ ॥** खच् स्यात् ॥ **खचि ह्रस्वः । ६ । ४ । ९४ ॥** खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । घटघटीग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः॥**वाचि यमो व्रते । ३ । २ । ४० ॥** वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्व्रते गम्ये ॥ **वाचंयमपुरन्दरौ च । ६ । ३ । ६९ ॥** वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥ **पूःसर्वयोर्दारिसहोः । ३ ।**

इत्युकारात्परो मुम् । ' तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः ' इत्यमरः । **अरुन्तुद इति** ॥ 'अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृग् ' इत्यमरः । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः ' इति च ॥ **असूर्यम्पश्या इति** । ' पाघ्राध्मा– ' इति पश्यादेशः । गुप्तिपरं चेदम् । एवं नाम राजदाराः गुप्ताः , यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति किं पुनः परपुरुषमिति । तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुध्यते । यदा तु सूर्याभावदर्शनमात्रं सूर्येतरचन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश् न भवत्यनभिधानादिति न्यासकारादयः ॥ **प्रियवशे वदः खच्** ॥ खकारो मुमर्थः । चकारस्तु ' खचि ह्रस्वः ' इति विशेषणार्थ इति वृत्तिः ॥ ' खे ह्रस्वः ' इत्युच्यमाने एजेः खशि जनमेजय इत्यत्रापि स्यादिति तदाशयः । एकानुबन्धग्रहणे द्व्यनुबन्धस्य न ग्रहणमिति खशि न भविष्यतीत्यादिना वृत्तिग्रन्थस्यायुक्तत्वमाहुः । खशि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् । द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्यातां शप् च मा भूदिति ॥ नन्वेवमुत्तरत्रैव क्रियतामिति चेत् । सत्यम् ॥ इह करणमन्यतोऽपि क्वचित् भवतीति ज्ञापनार्थं तेन 'गमेः सुपि' इति नापूर्वं वार्त्तिकं, किं तु ज्ञापकसिद्धमेव । **असंज्ञार्थमिति** । संज्ञायां तु वक्ष्यमाणेन ' गमश्च ' इति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः । **विहंगम इति** । विहायसा आकाशेन गच्छतीति विग्रहः । पूर्ववार्तिकेनैक्यमकृत्वा ' खच् च डिद्वा' इति पृथक्करणसामर्थ्यादन्यत्रापि क्वचिद्भवतीत्याशयेनोदाहरति–**भुजंगमः भुजंग इति** । इह ' गमेः सुपि ' इति खच् ॥ **द्विषन्तप इति** । ' अरुर्द्विषत्–' इति मुमि कृते संयोगान्तलोपः ॥ **निपात्यत इति** ॥ न चैवं खश् प्रत्ययोऽप्यत्रैव निपात्यतामिति वाच्यम् । व्रतादन्यत्रापि प्रसङ्गात् । यदि तु निपातनबलादेव व्रतविषयता आश्रीयते तत्रैव वा व्रतग्रहणं क्रियते ' वाचंयमो व्रते ' ' पुरन्दरश्च ' इति, तदा इह ' वाचि यमो व्रते ' इति सूत्रं ' पूस्सर्वयोः ' इत्यत्र पुरिदारेत्यंशश्च शक्यमकर्त्तुम् ॥ **पूःसर्वयोः** ॥ ' दृ

१–दमयन्त्यादिपतिव्रताभिः कृतस्य चन्द्रदर्शनस्यान्यथानुपपत्त्या राजदाराणां चन्द्रादिदर्शनं भवत्येव । ललाटंतपसूर्यं तु ताः सौन्दर्यविघातकमुखमेचकिमोत्पादकत्वेन न पश्यन्ति ॥ सूर्यदर्शनस्य पातिव्रत्यविघातकत्वे तु 'अथैनां सूर्यमुदीक्षयति– ' इति गृह्यसूत्रोक्तकर्मणोऽकरणेऽङ्गवैगुण्यमेव स्यादिति केचित् ॥

२ । ४१ ॥ पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वंसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् । भगे च दारेरिति काशिका ॥ बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः ॥ **सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । ३ । २ । ४२ ॥** सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीषङ्कषा वात्या ॥ **मेघर्तिभयेषु कृञः । ३ । २ । ४३ ॥** मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः ॥ **क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३ । ३ । ४४ ।** एषु कृञोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमङ्करः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथं तर्हि " अल्पारम्भाः क्षेमकराः" इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ॥ **आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ॥** आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्येनेनाशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनम् आशितम्भवः ॥ **संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६ ॥** विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगन्धरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिंदमः । दमिः शमनायां तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः ॥ **गमश्च । ३ । २ । ४७ ॥** सुतंगमः ॥ **अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । ३ । २ । ४८ ॥** संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम् । उरसो लोपश्च ॥ * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ * ॥ सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः ॥ अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रामगः ॥ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः ॥

विदारणे' अयमेव गृह्यते, न तु ' दृ भये ' ' दृङ् आदरे ' इत्येताविति संप्रदायः ॥ **असंज्ञार्थमिति** : संज्ञायां तु ' संज्ञायां भृतॄवृजि–' इति वक्ष्यमाणेन सिध्यतीति भावः ॥ **आशितंभव इति** । यावता ओदनेन अतिथ्यादिर्भोजितो भवति स एवमुच्यते । इह वासरूपविधिना ल्युडपि । आशितभवनम्, घञ् तु बाध्यत एव सरूपत्वादित्याहुः । न चात्र ' क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्न ' इति ल्युटोऽनिषेधः शङ्क्यः । यत्र हि घञादेर्बाधकत्वेन क्तल्युडादयः प्रसक्तास्तत्र नित्यं बाधो न तु विकल्पेनेति तस्यार्थः । इह तु ल्युटोऽप्यपवादः खच् । अत्र वासरूपन्यायो निर्बाध एव । एतच्च आशितभवनमित्युदाहरतो जयादित्यस्यापि संमतमेवेति दिक् ॥ **संज्ञायां भृतॄ** ॥ ' विश्वंभरा कैटभजित् ' । ' रसा विश्वंभरा स्थिरा ' इत्यमरः । **व्युत्पत्तिमात्रमिति** । तत्फलं तु स्वरावग्रहौ ' रथंतरमाजभारा वसिष्ठः ' इत्यत्र हि रथमित्यवगृह्णन्ति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं चाधीयते । अखण्डत्वे त्ववग्रहो न स्यात् ' नब्विषयस्य ' इत्याद्युदात्तश्च स्यात् ॥ **इत्युक्तमिति** । माधवाद्यनुरोधेनेत्यर्थः ॥ **मतान्तरे त्विति** । हरदत्तादिमत इत्यर्थः । चित्तव्यापारोपरमः शमः, इन्द्रियव्यापारोपरमस्तु दम इत्यादिवेदान्तग्रन्थाश्चेहानुकूलाः । संज्ञायां किम् । कुटुम्बं बिभर्तीति कुटुम्बभारः ॥ **गमश्च** ॥ पूर्वसूत्र एव गमिर्नोक्तः उत्तरसूत्रे गमेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् भृतॄप्रभृतीनां मा भूदिति ॥ **सुदुरोरधिकरणे** ॥ कर्मणि तु ' ईषद्दुःसुषु–' इति खलेव, सुखेन गम्यत इति सुगमः पन्थाः । दुर्गमः ॥

आशिषि हनः । ३ । २।४९ ॥ शत्रुं बध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघातः ॥ दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥*॥ दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघाटः ॥ चारौ वा ॥ * ॥ चार्वाघाटः ॥ कर्मणि समि च ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति वर्णसङ्घाटः । पदसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घातः ॥ **अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ॥** अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः ॥ **कुमारशीर्षयोर्णिनिः । ३ । २ । ५१ ॥** कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ॥ **लक्षणे जायापत्योष्टक् । ३ । २ । ५२ ॥** हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥ **अमनुष्यकर्तृके च । ३ । २।५३॥** जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किम् । आखुघातः शूद्रः । अथ कथं 'बलभद्रः मलम्बघ्नः शत्रुघ्नः कृतघ्नः' इत्यादि । मूलविभुजादित्वात्सिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादणि ॥ **शक्तौ हस्तिकपाटयोः । ३ । १ । ५४ ॥** हन्तेष्टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । कवाटेति पाठान्तरम् ॥ **पाणिघताडघौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ॥** हन्तेष्टक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम्॥*॥ राजानं हन्ति राजघः ॥ **आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् । ३ । २ । ५६ ॥** एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मण्युपपदेषु कृञः ख्युन् स्यात्।अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम्।अच्वौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन ।

दाराविति । शब्दापक्षेया पुंलिङ्गता तदाह—**दारुशब्द इति** । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः । टविधानार्थमिदम् । अण् तु 'कर्मण्यण्' इत्येव सिद्धः । 'अलोन्त्यस्य' इत्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्यथा हि टः प्रत्ययः संभाव्येत ॥ दार्वाहन्तीति दार्वाघाटः । 'गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्'॥ **कुमारशीर्षयोर्णिनिः**॥एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । 'सुप्यजातौ' इत्यादिभिः सिद्धेताच्छील्यावश्यकाधमर्ण्यविरहेऽपि णिन्यर्थं शिरसः शीर्षभावार्थं वचनम्॥**लक्षणवतीति**। सूत्रे लक्षणशब्दोऽर्शआद्यजन्त इति भावः । **जायाघ्न इति**। जायामरणसूचकं पाणिरेखाविशेषादिकं यस्यास्ति स तां हन्तीति गौणो व्यवहारः । एवं पतिघ्नीत्यत्रापि बोध्यम्॥ **अमनुष्यकर्तृके च**॥ मनुष्यभिन्नकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाद्धन्तेः कर्मण्युपपदे टक् स्यात् । यद्यप्यमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहेति प्रागुक्तम्, तथापीह लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यातव्यमित्याशयेनाह—**तिलकालक इत्यादि** ॥ 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति टगणोः सारूप्याद्वासरूपविध्यप्रवृत्तेराह—**बाहुलकादिति** ॥ **शक्तौ हस्ति** । शक्तौ किम् । विषेण हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः । यद्यपीह शक्तिरस्ति, अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापि शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षो विज्ञायते । तेन स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा गृह्यते ॥ **कपाटघ्न इति** । कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम् । पाठान्तरे तु अटतेः पचाद्यच् 'कवंचोष्णे' इत्यत्र योगविभागात्कोः कवादेश इति हरदत्तः ॥ **आढ्यसुभग** ॥ **च्व्यर्थेष्विति** । अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः । **आढ्यंकरणमिति** । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आढ्यशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्, तदापि 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वेन एतदेव रूपम्॥ **आढ्यीकुर्वन्त्यनेनेति** । नन्विह ख्युनोऽभावेऽपि 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटा भवितव्यमित्यत आह—**प्रतिषेधसामर्थ्यादिति** ॥ तथा हि आढ्यीकरणमिति रूपं ल्युट्ख्युनोस्तुल्यम्।न च ख्युनि मुम्ह्रस्वौ स्या-

इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्वावित्युत्तरार्थम् ॥ **कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ । ३ । २ । ५७ ॥** आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः ॥ **स्पृशोऽनुदके क्विन् । ३ । २ । ५८ ॥** घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् ॥ **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च । ३ । २ । ५९ ॥** व्याख्यातम् ॥ **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । ३ । २ । ६० ॥** समानान्ययोश्चेति वाच्यम् ॥*॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥ क्सोऽपि वाच्यः ॥ * ॥ तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥ **सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् । ३ । २ । ६१ ॥** एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । द्युसत् । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निविदित्यादि ॥ अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः ॥ * ॥ अग्रणीः । ग्रामणीः ॥ **भजो ण्विः । ३ । २ । ६२ ॥** सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ॥ **अदोऽनन्ने । ३ । २ । ६८ ॥** विट् स्यात् । आममत्ति आमात् । सस्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः ॥ **क्रव्ये च । ३ । २ । ६९ ॥** अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम् । क्रव्यात् । आममांसभक्षकः । कथं तर्हि क्रव्यादोऽस्रप आशर इति । पक्वमांसशब्दे उपपदेऽण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् ॥ **दुहः कप् घश्च । ३ । २ । ७० ॥** कामदुघा ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ॥** छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् क्वनिप्

तामिति वाच्यम् । अनव्ययस्येति पर्युदासात् । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति निपातसंज्ञकत्वेन च्व्यन्तस्य अव्ययत्वात् । न च ख्युनि सति 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यम् । ल्युट्यपि गतिसमासस्य संभवात् । तस्यापि नित्यसमासत्वात् । न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः, ल्युटि 'टिड्ढा–' इति सूत्रेण ख्युनि तत्रत्येन ख्युन उपसंख्यानेन च ङीपस्तुल्यत्वात् । नापि स्वरे विशेषः, ल्युटि लित्स्वरेण कृञ उदात्तत्वाविशेषात् । न चोत्तरार्थमच्वावित्युक्तमिति वाच्यम् । केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात् । तदेतदुक्तम्–इह ल्युडपि नेति ॥ भाष्यमते त्विति ॥ भाष्यवार्तिकस्वरसेन ल्युडिष्ट इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कैयटः ॥ **कर्तरि भुवः ॥** च्व्यन्तेष्विति । अच्वावित्यनुवर्तते, अन्यथा आढ्यीभविष्णुः आढ्यीभावुक इति स्यादिति भावः । कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं चेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवानुवृत्तिसिद्धेः । उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च । खकारो मुमर्थः ॥ चकारः 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थः । ञकारो वृद्ध्यर्थः । स्यादेतत् । खिष्णुच इकारो मास्तु खस्नुरित्येवोच्यताम् । एवं चकारोऽपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धेः । इकारादित्वसिद्ध्ये इडागमे कृतेऽपि 'आगमा अनुदात्ताः' इति तस्यानुदात्तत्वात् । न च 'कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च' इति स्वरसूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात् । चकारानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्षणिकत्वात्षत्वणत्वयोरसिद्धत्वेनेष्णु इति रूपाभावाच्चेति वाच्यम् । कृतेऽपि इकारे 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया अलंकृञादीष्णुच एव ग्रहणं स्यान्न त्वेतस्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेद्धन्तैवं खष्णुजयमस्तु तत्रेटि कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेति चिन्त्यमेतत् । न चेह लाघवाभावादिकारोऽस्तु चकार एव मास्त्विति शङ्क्यम् । 'एकमात्रो ह्रस्वः, व्यञ्जनं त्वर्द्धमात्रकम्' इति सर्वसंमतत्वात् ॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तं षत्वणत्वयोः सामर्थ्यादस्य ग्रहणमिति तदापाततः । स्नुजपेक्षया ष्णुजुक्तौ प्रक्रियालाघवेन षत्वणत्वयोः करणस्योचिततया सामर्थ्यायोगादिति दिक् ॥ **निवृत्तमिति ॥** ननु स्पृशेः सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपदे इति चेद्

वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥ **नेड्वशि कृति । ७ । २ । ८ ॥** वशादेः कृत इण् न स्यात् । शॄ सुशर्मा । प्रातरित्वा ॥ **विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् । ६ । ४ । ४१ ॥** अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ । अवावा । विच् । रोट् । रेट् । सुगण् ॥ **क्विप् च । ३ । २ । ७६ ॥** अयमपि दृश्यते । सत्सूद्विषेति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् ॥ **अन्तः । ८ । ४ । २० ॥** पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् । शास इदितीत्त्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः ॥ आशासः क्वौ उपधाया इत्त्वं वाच्यम् ॥ * ॥ आशीः ।

अत्र प्राचः।पूर्वसूत्रात्कर्त्तरि इत्यनुवर्त्तते, सा चानुवृत्तिः'कर्त्तरि कृत्'इत्यनेनैव कर्त्तरि क्विनः सिद्धत्वाद्व्यर्था सती कर्तृप्रत्ययार्था । कर्मण्युपपदे एकः कर्त्ता, करणादौ चापर इत्येवं कर्तृप्रत्ययस्तथा च सुबन्ते उपपदे इति फलितं भवतीति मन्त्रस्पृगित्याद्यपि सिद्धमिति । वस्तुतस्तु कर्तृग्रहणं व्यर्थमिति पूर्वसूत्र एवोक्तम् । न चेह कर्तृप्रत्ययार्थं तदावश्यकमिति शङ्क्यम् । मन्त्रस्पृगित्यादेः क्विपि सिद्धेः । न च क्विपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिबलादेव कुत्वसंभवादिति दिक् ॥ **सदृगिति** । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः । स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीति व्युत्पत्त्या कर्मकर्तरि प्रत्ययः रूढचर्थानुगुणत्वात् ॥ **सत्सूद्विष** । षद्लृ विशरणादौ । सू इति द्विषा साहचर्यात्सूतेरादादिकस्य ग्रहणं, न तु सुवतिसूयत्योः । 'युजिर् योगे ' युज समाधौ द्वयोरपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने, विद विचारणे, विद सत्तायां त्रयाणामपि ग्रहणं विदॢ लाभे इत्यस्य तु न ग्रहणम् विदित्यकारस्य विवक्षितत्वात् । **द्युसदिति** । 'पूर्वपदात्' इति षत्वं तु न भवति छन्दसीत्यनुवृत्तेः । तथा च माघः– ' मनस्सु येन द्युसदान्यधीयत ' इति । ' आदितेयादिविषदः ' इत्यत्र तु सुषामादित्वात्षत्वमिति माधवादयः । उपनिषदित्यत्र तु ' सदिरप्रतेः ' इति षः ॥ **अग्रग्रामाभ्यामिति** । ' स एषां ग्रामणीः ' इति निर्देशेन ज्ञापितमेतत् । नीरूपप्रत्ययविषयत्वे चेदम् । तेन कर्मण्यणि णत्वं न भवति । ग्रामनायः । ज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वादग्रशब्दोपपदादपि णत्वम् । तेनाग्रणीरित्यपि सिद्धमित्याहुः॥**अदोनन्ने॥विट्स्यादिति**। ' जनसनक्रमगमो विट् ' इति पूर्वसूत्रानुवृत्तेः । पूर्वसूत्रं त्विह नोपन्यस्तम् । तत्र हि ' छन्दसि सहः ' इत्यतः छन्दसीत्यनुवर्तनात् ॥ **कामदुघेति** । धेनुरिति शेषः । कामं दोग्धीति विग्रहः ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते** । इह ' विजुपे छन्दसि ' इत्यतो विच्प्रत्ययः । ' आतो मनिन्– ' इति सूत्रान्मनिन्नादयश्चानुवर्त्तन्ते तदाह–मनिन्क्वनिबित्यादि ॥ **सुशर्मेति** । सुष्ठु शृणोतीति विग्रहः॥ प्रातरेतीति प्रातरित्वा । इणः क्वनिपि ' ह्रस्वस्य पिति ' इति तुक् ॥ **अवावेति** । अनुनासिकस्य आत्त्वे अवादेशः, सौ दीर्घनलोपौ । **रोट्** । **रेडिति** ॥ ' रुष रिष हिंसायाम् ' । उपधागुणः । जश्त्वचर्त्वे ॥ **वाहभ्रडिति** । वाहादश्वाद् भ्रश्यतीति विग्रहः । वृत्तौ तु वहाभ्रडिति पाठः । वहः स्कन्धः ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति पूर्वपदान्तस्य दीर्घं इति हरदत्तः ॥ **अन्तः** । ' अनितेः ' इति वर्त्तते, अन्तोत्तरपदापेक्षो गृह्यते, नानितेरपेक्षाया अव्यभिचारादत आह–पदान्तस्येति ॥ **हे प्राणिति** । ' अन प्राणने ' क्विप् ' अनुनासिकस्य ' इति दीर्घः । ' न ङिसंबुद्ध्योः ' इति नलोपनिषेधः । अन्यत्र तु नलोपेनं भाव्यमिति संबुद्ध्यन्तमुदाहृतम् ॥ **मित्रशीरिति** । लुप्तेऽपि क्विप्प्रत्यये प्रत्ययलक्षणन्यायेन हलादिकित्प्रत्ययपरत्वमस्ति , ' वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ' इत्येतद्वर्णप्राधान्य एवेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **आशास इति** । ' शासु अनुशिष्टौ ' आङः शासु इच्छायामात्मनेपदे, 'शास इद्–' इत्यादिना

१–अरुचिबीजं तु ' पूर्वपदात्संज्ञायाम् ' इत्यनेनैव सिद्धौ अपूर्ववचनकल्पनं तस्यापि विशेषविषयत्वकल्पनं गुरुभूतम् । इति ॥

इत्त्वोत्त्वे । गीः । पूः ॥ **इस्मन्त्रन्क्विषु च । ६ । ४ । ९७ ॥** एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । मो नो धातोः । प्रतान् । प्रशान् । च्छ्वोरित्यूठ् । अक्षद्यूः । ज्वरत्वरेत्यूठ् । जूः । जुरौ । जुरः । तूः । स्रूः । ऊठ् । वृद्धिः । जनानवतीति जनौः । जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्वौ । सुम्वः । राल्लोपः । मुर्छा । मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी । धूः ॥ **गमः क्वौ । ६ । ४ । ४० ॥** अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् । गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परीतत् । संयत् । सुनत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोपश्च अग्रेगूः । भ्रमु । अग्रेभ्रूः । **स्थः क च । ३ । २ । ७७ ॥** चात् क्विप् । शंस्थः शंस्थाः । शमि धातोरित्यचं बाधितुं सूत्रम् ॥ **सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ॥** अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी ।

सिद्धे क्वावेव उपधाया इत्त्वमिति नियमार्थमिदम् । तेन आशास्ते इति सिद्धमित्येके ॥ अन्ये तु विध्यर्थमेवेदं, न नियमार्थं प्राप्त्यभावात् । न च ' शास इदङ् हलोः ' इति इत्त्वस्य प्राप्तिरस्तीति वाच्यम् । तत्राङ्साहचर्यात्परस्मैपदिन एव शासेर्ग्रहणात् । यद्यपि ' सर्त्तिशास्ति–' इति सूत्रे पृथक् योगकरणादर्त्तेर्लुङि आरत समारतेति पदद्वयेऽप्याङिति सिद्धान्तस्तथाप्युत्तरार्थतया परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरप्याकरे स्पष्टतया परस्मैपदे दृष्टो यः शास्तिस्तस्मात्परस्याङिति निष्कर्षः । तथा चाऽऽशास्ते इत्यत्र इत्त्वप्रसक्तिरेव नास्तीत्याहुः । वस्तुतस्तु ' आशिषि लिङ्लोटौ ' ' क्षियाशीःप्रैषेषु ' इत्यादिनिर्देशेनैव सिद्धमिति नेदमपूर्वं वार्तिकम् । ततश्च इत्त्वं वाच्यमित्यस्य इत्त्वं व्याख्येयमित्यर्थः । आशिषीत्याद्युक्तनिर्देशादिति दिक् ॥ सुम्वाविति । ' ओः सुपि ' इति यण् ॥ स्थः क च ॥ शंस्था इति ॥ क्विपि लुप्ते ' घुमास्था ' इति ईत्त्वं न स्थानिवद्भावस्यानल्विधाविति निषेधात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु प्रत्ययस्यासाधारणरूपं यत्राश्रीयते तत्रैवेति नियमार्थमिति निष्कर्षात् । यत्तु कैयटेनोक्तम् । ईत्त्वमवकारादाविति वचनाद्भाष्यकारीयोदाहरणप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेन ईत्त्वं नेति । तत् अतृणेडित्यादिसिद्धये प्रत्ययप्राधान्ये अल्विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति पक्षमभिप्रेत्य । तथाप्यवकारादाविति वचनस्वीकारे सुधीवेति न सिध्येदित्यपरितोषेण पक्षान्तरस्वीकार इति बोध्यम् । न तु नियमार्थमिति निष्कर्षपक्षे तु प्रागुक्तमित्रशीरित्यत्र कथमित्त्वं भवेदिति चेत् । अत्राहुः । 'शास इत् ' इति , ततः ' आङि ' नियमार्थमिदम् । अजादौ चेदित्त्वं स्यादङ्येव नान्यत्रेति हल्ग्रहणं मास्त्विति ज्ञेयमिति । न चैवमपि हलादौ पिति सार्वधातुके तृण इमो विधानादतृणेडित्यादि तु नियमपक्षे न सिध्यतीत्यल्विध्यर्थमिति पक्षोऽपि स्वीकार्य इति वाच्यम् । ' उतो वृद्धिः ' इति सूत्राद्धल्ग्रहणमनुवर्त्य तृणहानीत्यत्रानिष्टवारणाय ' नाभ्यस्तस्याचि– ' इति सूत्रादचि नेत्यनुवर्त्य व्याख्यानात् एतच्च रुधादिगण एव व्याख्यातम् ॥ स्यादेतत् । 'सुपि स्थः' 'क्विप् च' इति सूत्राभ्यां कक्विपौ सिद्धौ तत्राह–शमीत्यादि ॥ धातुग्रहणसामर्थ्याद्धि धातुमात्राद्भवन्नच् प्रत्ययो हेत्वादिषु कृञष्टं यथा बाधते तथा तिष्ठतेः कक्विपावपि बाधेतेति 'स्थः क च' इत्यारम्भ इति भावः । नन्वेवं 'शमि धातोः–' इत्यस्यानन्तरं ' स्थः क च ' इति सूत्र्यतां चकारेणाचि समुच्चिते सवर्णदीर्घेण शंस्था इति भविष्यति एवं चोत्सर्गापवादयोः समानदेशतया संदर्भशुद्धिरपि लभ्यते इत्त्वाभावार्थं च न यतनीयमिति महल्लाघवमिति चेत् ॥ अत्राहुः । अशंस्था इत्यत्र ' अच्कावशक्तौ ' इति सूत्रेणोत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । ' कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ' इति शंस्थाशब्दस्याजन्तत्वात् । क्विबन्तेन नञ्समासे तु नञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यतीति ॥ उष्णभोजीति । उष्णं

शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसंख्यानमिति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् । एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः । स बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । पतत्यधोधामविसारि । न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादौ ॥ साधुकारिण्युपसंख्यानम् ॥*॥ ब्रह्मणि वदः ॥*॥ अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ॥ **कर्तर्युपमाने** ।३ । २ । ७९ ॥ णिनिः । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥ **व्रते** । ३ । २ । ८० ॥ णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ॥ **बहुलमाभीक्ष्ण्ये** । ३ । २ । ८१ ॥ पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ॥ **मनः** । ३ । २ । ८२ ॥ सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥ **आत्ममाने खश्च** । ३ । २ । ८३ ॥

भोक्तुं शीलमस्य ॥ **आमन्त्रयितेति** ॥ ' मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे ' चुरादिराङ्पूर्वः । इदित्त्वान्नुम् । ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वात्तृन् अत एव ' न लोका- ' इति निषेधात् । ब्राह्मणानित्यत्र कर्मणि षष्ठी न कृता ॥ **उपसर्गभिन्न एवेति** । ' सत्सूद्विष- ' इति सूत्रे उपसर्गेऽपीत्युक्तत्वादुपसर्गभिन्नस्यैव सुपो लाभायास्मिन्सूत्रे पुनः सुप्ग्रहणं कृतमिति भावः ॥ **भाष्यविरोधादिति** । उक्तं च भाष्ये ' सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम् । अनुपसर्गे इत्येवं तदभूत्, इदं तु सुब्मात्रे यथा स्यादुदारासारिण्यः प्रत्यासारिण्यः' इति । अस्यायमाशयः । ' सत्सूद्विष- ' इति सूत्रे ' सुपि स्थः ' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते । तच्च उपसर्गेतरपरम् । उपसर्गेऽपीति पृथगुक्तेः । तदिहानुवर्तमानमर्थाधिकारादुपसर्गेतरपरमेव स्यादिति । निष्कर्षे तु मा भूदिह सुब्ग्रहणमुपसर्गेऽपीत्यंशस्याप्यनुवृत्त्या निर्वाहात् । सर्वथापि सुब्मात्रे उपपदे णिनिः न त्वनुपसर्ग एवेति सिद्धान्तः । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ **प्रसिद्धश्चेति** । एवं च ' पाणिनीयानुसारिणीम्' इति प्रक्रियाकारप्रयोगोऽपि निर्बाध एव । अमरश्च प्रायुङ्क्त-'लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ' इति दिक् ॥ **साधुकारिणीति** । एतच्च ज्ञापकसिद्धम् । ' आ केः ' इति सूत्रे हि तच्छीलात्पृथक् साधुकारी गृह्यते तच्च ताच्छील्यं विनापि णिनौ सत्येव संगच्छते । ' ब्रह्मणि वदः ' इदं तु वाचनिकमेव । अताच्छील्यार्थमिदम् । एतच्च कैयटहरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टम् ॥ यत्तु भट्टवार्तिके ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिपरतया व्याख्यानं कृतम् । ' आ केः-' इत्यधिकारे तु ब्रह्मणि वदेर्णिनिविधायकं वचनं नास्त्येवेति कथमिदं संगच्छते इति चेत् । अत्राहुः । भट्टपादानामयमाशयः-' सुप्यजातौ' इति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिः, उपसंख्यानेन ज्ञापकेन वा साधुकारिणि णिनिः, ' आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ' इत्यावश्यके णिनिस्तु तद्धर्मे पर्यवस्यति, न त्विह ' आ केः-' इति सूत्रस्य व्यापारोऽस्तीति । ननु ब्रह्मवादिनो वदन्ति इत्यत्र ब्रह्म वेद इति ब्रह्मशब्दस्यापि जातिवाचकत्वात्कथमिह ताच्छील्ये णिनिरिति समर्थनमिति चेदत्र नव्याः । 'सुप्यजातौ-' इत्यत्र प्राणिजातिरेव पर्युदस्यते ताच्छील्यसमभिव्याहारात् । ब्राह्मणानामन्त्रयितेति प्रत्युदाहरणानुगुण्याच्चेति न काऽप्यनुपपत्तिरिति ॥ **मनः** ॥ बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह ' मन ज्ञाने ' इति दैवादिकस्यैव ग्रहणं, न तु ' मनु अवबोधने ' इति तानादिकस्य । तेन उत्तरसूत्रे खशि श्यन्नेव भवति, न तूप्रत्ययस्तदाह-मन्यतेरिति ॥ **आत्ममाने** ॥ मननं मानः भावे घञ् । आत्मनो मान इति कर्मणि षष्ठ्या समासः । स्वपर्याय आत्मशब्दः

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्याद् चाद् णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः । पण्डितमानी । खित्यनव्ययस्य । कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या ॥ **इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च** ।६।३।६८॥ इजन्तादेकाचोऽम् स्यात्स च स्वाद्यम्वद् खिदन्ते परे । औतोम्शसोः । गाम्मन्यः । वाम्शसोः । स्त्रियम्मन्यः । स्त्रीम्मन्यः । नृ । नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनाद् श्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च ॥ **भूते** । ३ । २ । ८४ ॥ अधिकारोऽयम् । वर्तमाने लडिति यावद् ॥ **करणे यजः** । ३ । २ । ८५ ॥ करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥ **कर्मणि हनः** । ३ । २ । ८६ ॥ पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति यावदधिक्रियते ॥ **ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्** । ३ । २ । ८७ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप्स्याद् । ब्रह्महा । भ्रूणहा ।

प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितः । कर्ता स्वपदार्थस्तदाह—स्वकर्मक इत्यादि । चादिति । ननु 'वासरूप-' विधिना लभ्यत एव णिनिरिति किमर्थश्चकार इति चेत् ॥ अत्राहुः । चकारेणाविच्छेदाय णिनिः समुच्चीयते । तेन 'करणे यजः' इत्यादौ णिनिरेवानुवर्तते न तु खश्, एवं चोक्तप्रयोजनानुरोधेन 'चानुकृष्टं नोत्तरत्र' इतीह न प्रवर्त्तत इति ॥ पण्डितमात्मानमिति । एकस्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वं पण्डितत्वविशिष्टरूपेण च कर्मत्वं बोध्यम् । आत्ममाने किम् । दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्य । कालिम्मन्येति । 'स्त्रियाः पुंवद्' इति प्राप्तं पुंवद्भावं बाधित्वा परत्वाद् ह्रस्वः । यत्त्वत्र 'क्यङ्मानिनोश्च' इति प्राप्तः पुंवद्भाव इति प्रसादकृतोक्तं, तद्भ्रमसोक्तमेव, मानिन्रूपाभावस्य स्पष्टत्वात् ॥ दिवामन्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिस्वभावात्कर्मत्वम् ॥ इच एकाचः । अम्ग्रहणमिहावर्तते तत एकेन अम् विधीयते, परेण प्रत्ययो विशेष्यते, तदाह—स्वाद्यम्वदिति ॥ एवं च 'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधान्मकारस्य नेत्संज्ञा अत एव परश्च भवति । औतोऽम्शसोः' इत्यत्र शसा साहचर्यात् सुबेवाम् गृह्यते इत्युक्तत्वादोत आकारश्च भवतीत्याशयेनोदाहरति—गांमन्य इति ॥ नरंमन्य इति । 'ऋतो ङि-' इत्यादिना गुणः । भाष्यकारेति । अयं भावः । यथा पृष्ठादयः शब्दाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्तन्ते पृष्ठी गणिकेति, तथेह श्रीशब्दः परित्यक्तस्वलिङ्गः क्लीबः सन् कुले वर्त्तते, तत्र 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः । मुम् तु न, अपवादेन अमा बाधात् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो लुक् । न चैवं गांमन्य इत्यादावपि 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् स्यादिति वाच्यम् । अम्विधिसामर्थ्यादेव तद्बाधादित्याहुः ॥ अम्प्रत्ययस्तु 'मध्येऽपवादाः' इति न्यायेन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः-' इति लुकमेव बाधते न तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकमिति भाष्यादौ स्थितम् । स्यादेतत् । नपुंसकह्रस्वे कृते मुमः प्राप्तिरेव नास्ति कथमत्रापवादेन अमा बाधादित्युक्तिः संगच्छेत, 'अरुर्द्विषत्—' इति सूत्रे हि अन्तग्रहणस्य समीपवाचित्वेन 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वे कृते पश्चान्मुमिति व्याख्यातत्वात् ॥ सत्यम् । जनमेजय इत्यत्र स्वतःसिद्धेपि ह्रस्वे यथा 'खित्यनव्ययस्य' इति पुनर्ह्रस्वो मुमर्थं स्वीक्रियते, तथाऽत्रापि भवेदित्यस्त्येव मुमःप्राप्तिरिति ॥ भूते ॥ धातोरित्यधिकाराद्धात्वर्थस्य विशेषणमिदम् । भूतेऽर्थे विद्यमानाद्धातोरित्यर्थः ॥ करणे ॥ स्वरितत्वाण्णिनिरेवानुवर्तते न तु खश् इत्याह—णिनिः स्यादिति । सोमेन लताविशेषेण यागं कृतवानित्यर्थः । अग्निष्टोमेति । अग्निष्टोमस्तोत्रेण समाप्यमानो यो यागः स लक्षणयाऽग्निष्टोमस्तेनापूर्वं भावितवानित्यर्थः । उक्तं च काशिकायाम् । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणमिति ॥ कर्मणि हनः ॥ पितृव्यघातीति । अत्र काशिका । कुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत् । चोरं हतवानिति । यद्यपीदं भा-

वृत्रहा। क्विप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम्। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्विबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका। ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम्॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः। ३। २। ८९॥ सौ कर्मादिषु च कृञः क्विप्स्यात्। त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका। सुकृत्। कर्मकृत्। पापकृत्। मन्त्रकृत्। पुण्यकृत्। क्विबेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राऽण् न। कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः। अत्र न क्विप्। भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्विप्। स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्। शास्त्रकृत्। भाष्यकृत्॥

सोमे सुञः। ३। २। ९०॥ सोमसुत्। चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका। एव-

---

व्ये नास्ति, तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिदं लभ्यत इत्याहुः॥ **चतुर्विध इति**। अयमाशयः। इह सूत्रे श्रुतत्वात्पूर्वं ब्रह्मादय उद्देश्यास्ततोऽनन्तरं प्रकृतित्वाद्धन्तिस्ततः पारिशेषाद्भूत इति। क्विप् तु सर्वान्ते निर्देष्टव्यः। विधेयत्वात्। तदेवं वचनव्यक्तिः। ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विबिति। एवं स्थिते यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोऽत्र भवन्ननन्तरे भवति ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणे, हन्तेस्तदनन्तरं निर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलो नियमो भवति। ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते इत्यवधारणे त्वनन्तरत्वाद्विशेषेऽपि प्राथम्यादुपपदनियमो धात्वन्तरनिवृत्तिफलकः, ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते एव क्विबित्यवधारणे तु क्विप्हन्त्योरानन्तर्येऽविशिष्टेऽपि प्राधान्यात्कालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः प्रत्ययनियमः। ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेवेति वचनव्यक्तौ प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः कालनियमः। सोऽयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानां विवेकः। अगृह्यमाणविशेषात्तु चतुर्विधस्यापीह ग्रहणम्। तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानकाले भविष्यत्काले चोपपदान्तरेऽपि भवत्येव। पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा 'अरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः'। अरीन् हन्तीति अरिहा स चासौ योगश्च अरिहयोगस्तत्र विचक्षण इत्यर्थः। प्रकृतिनियमफलं तु पुरुषं हतवान् पुरुषहा इति भूतार्थे प्रयोगाभावः। ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमेऽपि भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानभविष्यत्कालयोर्धात्वन्तरादपि भवत्येव। वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति। उपपदनियमफलं तु वृत्रं जितवान् वृत्रजिदिति प्रयोगाभावः। भूत एव क्विबिति प्रत्ययनियमेऽपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेरुपपदान्तरे वर्तमानभविष्यत्कालयोर्हन्तेः क्विप् भवत्येव। पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा अरिहेति प्राग्वत्। प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं हन्ति ब्रह्महेत्यादिप्रयोगाभावः। भूते क्विबेवेति कालनियमेऽपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेरुपपदान्तरे भूतेऽपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती, इह 'कर्मणि हनः' इति भूते णिनिः। कालनियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्मघातीति प्रयोगाभावः। सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते। निष्ठा तु भवत्येव वृत्रं हतवानिति। भाष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमावेवाशिश्रियत्। तस्यायमाशयः—धातुकालौ हि नेह सूत्रे श्रुतौ किं तु प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणेनोपस्थितौ अतस्तयोरेवोपरोधो न्याय्यो न तूपपदप्रत्ययोः श्रुत्युपस्थापितत्वात्। एवं न्यायोपष्टब्धेन भाष्येण सह विरोधात् वृत्तिमतमुपेक्ष्यमेवेति कैयटे स्थितम्। यत्त्विह हरदत्तेनोक्तं धातूपपदविषयं नियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति तत्र धातुकालविषयमिति वक्तव्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकमित्यवधेयम्॥ **सुकर्म**॥ **त्रिविध इति**। धातुनियमस्त्विह नेष्यते इति भावः। **क्विबेवेतीति**। भूते क्विबेवेति प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलककालनियमादित्यर्थः॥ **कृञ एवेतीति**। सुकर्मादिषु कृञ एवेति धात्वन्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकोपपदनियमादित्यर्थः॥ **भूत एवेतीति**। भूत एव क्विबिति कालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकप्रत्ययनियमादित्यर्थः॥ **स्वादिष्वेवेतीति**। स्वादिष्वेव कृञ इत्युपपदान्तरसम्बन्धनिवृत्तिफलकधातुनियमाभावादित्यर्थः॥ **सोमे सुञः**। इहापि चतुर्विधो नियम इति वृत्तिः। एवमुत्तरसूत्रेऽपि। तत्र भूतकालस्य क्विपि नियतत्वात्सोमं सुतवान् सोमसावः, अग्निं चितवान् अग्निचाय इत्यण् न भवति।

मुत्तरसूत्रेऽपि ॥ **अग्नौ चेः । ३ । २ । ९१ ॥** अग्निचित् ॥ **कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । ३ । २ । ९२ ॥** कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप्स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ॥ **कर्मणीनि विक्रियः । ३ । २ । ९३ ॥** कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् ॥ कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ॥ **दृशेः क्वनिप् । ३ । २ । ९४ ॥** कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा ॥ **राजनि युधि कृञः । ३ । २ । ९५ ॥** क्वनिप् स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥ **सहे च । ३ । २ । ९६ ॥** कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥ **सप्तम्यां जनेर्डः । ३ । २ । ९७ ॥** सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । ङ्यापोरिति ह्रस्वः ॥ **पञ्चम्यामजातौ । ३ । २।९८॥** जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्त उपपदे जनेर्डः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः ॥ **उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३ । २ । ९९ ॥** प्रजा स्यात्सन्ततौ जने ॥ **अनौ कर्मणि । ३ । २ । १०० ॥** अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा ॥ **अन्येष्वपि दृश्यते । ३ । २ । १०१ ॥** अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् । अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः

सुनोतेः सोम एव उपपदे नियतत्वाच्चिनोतेस्त्वग्नावेवोपपदे नियतत्वात् । सुरां सुतवान् सुरासुत् इष्टकाश्चितवानिष्टकाचिदिति न भवति किं तु सुरासावः इष्टकाचाय इत्यणेव भवति सोमस्य सुनोतावेव धातोर्नियतत्वात् । अग्नेस्तु चिनोतावेव नियतत्वात् । सोमं क्रीतवान् सोमक्रीः अग्निं भृतवान् अग्निभृद् इति क्विप् न भवति किं तु सोमक्रायः अग्निभार इत्यणेव भवति । भूत एव क्विपो नियतत्वात्सोमं सुनोति सोष्यति वेत्यर्थे क्विप् न भवति । तथा अग्निं चिनोति चेष्यति वेत्यर्थे क्विबभावः किं त्वणेव ॥ **कर्मण्यग्न्याख्यायाम्** ॥ **श्येनचिदिति** । समुदायोयम् आहवनीयधारणार्थे इष्टकानिर्मितस्थलविशेषे निरूढः ॥ **कर्मणीति** ॥ **कुत्सितग्रहणमिति** । एतच्च वार्तिकं पुनः कर्मग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते, यत्कर्म क्रियया संबध्यमानं कर्तुः कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः । सोमादयश्च विक्रियमाणाः शास्त्रे प्रतिषेधात्कुत्सावहाः । कुत्सितग्रहणान्नेह । धान्यविक्रायः ॥ **दृशेः क्वनिप्** ॥ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सिद्धे नियमार्थमिदं क्वनिबेव यथा स्यात्तत्सहनिर्दिष्टौ मनिन्वनिपौ मा भूताम्, न वा अणादय इति । सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन निवर्तनान्निष्ठा तु भवत्येव ॥ **पारं दृष्टवानिति** । एवं स्थिते 'विश्वदृश्वनयना वयमेव' इत्यादौ विश्वं पश्यन्ति विश्वदृश्वानि, तानि नयनानि येषां ते विश्वदृश्वनयना इत्येवं क्वनिबन्तस्य ल्टा विग्रहेऽपि न क्षतिः । प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्येवं वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वात् । कालान्तरनिवृत्त्यर्थमिदमिति कैरप्यभियुक्तैरनुक्तत्वादिति दिक् ॥ **राजनि युधि कृञः** ॥ **सहे च** । इदमपि सूत्रद्वयं 'दृशेः क्वनिप्' इतिवन्नियमार्थमिति न्याय्यम् । वस्तुतस्तु दृशिग्रहणेन निर्वाहस्यागतिकत्वादियं त्रिसूत्री विधात्रीत्यपि सुवचम् । प्राचां ग्रन्थास्त्विह उदासीना एवेति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ **मन्दुरायामिति** । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः ॥ **पुमनुजेति** । इह जनिः सकर्मकः, अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात् ॥ **अन्येष्वपि दृश्यते** । 'सप्तम्यां जनेः' इत्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यत इत्याह—अज' । द्विज इति । न जायत इत्यजः, द्विर्जातो द्विजः, 'जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः' इत्यभियुक्तोक्तेः । 'पञ्चम्यामजातौ' इत्युक्तं, जातावपि दृश्यते इत्याह—ब्राह्मणज इति॥ **अपिशब्द इति** । यत्तु 'अन्तात्यन्ताध्व—' इति प्रकरणे 'अन्यत्रापि दृश्यते' इत्युपसंख्यातं

---

१ शूद्रसमः 'वृत्त्या शूद्रसमो ज्ञेयः' इत्युक्तेः । यथाश्रुते शूद्रस्यापि संस्कारैर्द्विजत्वापत्तिः ।

तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचिद् । परितः खाता परिखा ॥ **क्तक्तवतू निष्ठा** । १ । १ । २६ ॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः॥ **निष्ठा** । ३ । २।१०२॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्याद् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥ **निष्ठायामण्यदर्थे** । ६ । ४ । ६० ॥ ण्यदर्थौ भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्याद् ॥ **क्षियो दीर्घात्** । ८ । २ । ४६ ॥ दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्याद् । क्षीणवान्।भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । श्र्युकः किति । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः । ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः ॥*॥ तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः। नुतः । वृतः ॥ **रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः** ॥ ८ । २ । ४२ ॥ रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्याद् निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शॄ । ॠत इद् । रपरः । णत्वम् । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः ॥ **संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः** ।८ ।२।४३॥ निष्ठातस्य नः स्याद् । द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः । म्लानः॥ **ल्वादिभ्यः**।८।२।४४॥ एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वद्।लूनः।ज्या । अहिज्या । जीनः । दुग्वोर्दीर्घश्च ॥*॥ दु गतौ।दूनः।टुदु उपताप इत्ययं तु न गृह्यते सानुबन्धकत्वाद् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः ॥ पूञो विनाशे ॥*॥ पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यद् ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥*॥

तद्भूतकालं विनापि यथा स्यादित्येवमर्थम् । वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रस्थस्यापिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्तद्वार्तिकमनेनैव गतार्थम् । विभावितं चेदम् ' इको गुणवृद्धी ' इति सूत्रे जनेर्ड प्रकम्य 'गमेरप्ययं डो वक्तव्यः ' इति वदता भाष्यकारेण , एवं च प्रकृतसूत्रस्थम् ' अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' इति वार्तिकमपि गतार्थमिति बोध्यम् ॥ क्तक्तवतू निष्ठा । ननु क्तक्तवतोः सिद्धयोर्निष्ठेति संज्ञासिद्धिः , सिद्धायां निष्ठासंज्ञायां क्तक्तवत्वोर्विधानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत् । अत्राहुः । भाविनी संज्ञाऽत्र विज्ञायते स भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति संज्ञा भवति इत्याश्रयणे सामर्थ्यात् क्तक्तवत्वोर्विधानमेतदिति नास्त्युक्तदोष इति ॥ **ण्यदर्थौ भावकर्मणी इति** । यद्यपि याल्या स्रगित्यादौ करणादावपि बाहुलकाण्ण्यद्भवति तथापि ' तयोरेव ' इति वचनाद्भावकर्मणी एव साक्षादुपात्तोऽर्थ इति स एवेह विवक्षित इति भावः॥ **क्षियो** । ' क्षि क्षये ' ' क्षि निवासगत्योः ' द्वयोरपि ग्रहणम्॥क्षितः काम इति। अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वात्कर्मणि क्तः। एतत् 'अक्षितोतसनेदिमम्'इति मन्त्रव्याख्यायां माधवग्रन्थे स्पष्टम्।भावे तु क्षितं कामेनेत्याद्युदाहरणीयम् । इण्निषेधसूत्रं स्मारयति । श्र्युकः किताति ॥ **क्षुत इति** । 'टुक्षु शब्दे'॥नुत इति। 'णु स्तुतौ '॥ **वृत इति**। ' वृङ् संभक्तौ ' ' वृञ् वरणे ' ॥ **रदाभ्याम्** । इह रदाभ्यामित्यनेन तकारो विशेष्यते , न निष्ठा, तेन चरितमुदितमित्यत्र न , तकारस्येटा व्यवहितत्वात्तदेतदाह–परस्य निष्ठातस्येति ॥ **बहिरङ्गत्वेनेति** । निष्ठातकाराद्बहिर्भूततद्धितञिन्प्रत्ययमाश्रित्याङ्गस्यादेरचो विधीयमानत्वाद्वृद्धिर्बहिरङ्गेति भावः ॥ **द्राण इति** । 'द्रा कुत्सायां गतौ'॥ग्लानः म्लान इति । ' ग्लै म्लै हर्षक्षये '॥**एकविंशतेरिति** । क्र्यादिषु प्वादयो द्वाविंशतिः पठ्यन्ते , तत्र पूञं विहाय ल्वादयो ज्ञेयाः ॥ **जीन इति** । सिद्धत्वान्नित्यत्वाच्च 'अहिज्या ' इति संप्रसारणे कृते ' संयोगादेरातः ' इत्यस्याप्राप्तिः । **गून इति** । 'गु पुरीषोत्सर्गे' । **विनष्टा इति** । धातूनामनेकार्थत्वात् ' पूञ् पवने' इत्यस्य विनाशेऽपि वृत्तिः । **सिनोतेरिति** । ' षिञ् बन्धने ' । ग्रासरूपं (कर्म) ग्रासकर्म तत्कर्तृ यस्य सिनोतेस्ततः परस्य निष्ठातस्य नः स्यादित्यर्थः ॥ **सिनो**

सिनो ग्रासः । ग्रासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन ॥ **ओदितश्च** । ८ । २ । ४५ ॥ भुजो । भुग्नः । टुओश्वि । उच्छूनः । ओहाक् । प्रहीणः । स्वादय ओदित इत्युक्तम् । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट् 'उड्डीनः ॥ **द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः** । ६ । १ । २४ ॥ द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ **श्योऽस्पर्शे** । ८ । २ । ४७ ॥ श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥ **प्रतेश्च** । ६ । १ । २५ ॥ प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥ **विभाषाभ्यवपूर्वस्य** । ६ । १ । २६ ॥ श्यः संप्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानं घृतम् । अभिशीनम् । अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवश्यानः ॥ **अञ्चोऽनपादाने** । ८ । २ । ४८ ॥ अञ्चो निष्ठातस्य न स्यान्न त्वपादाने ॥ **यस्य विभाषा** । ७ । २ । १५ ॥ यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण् न स्यात् । उदितो वेति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट् । समक्नः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् ॥ नत्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेति षत्वे प्राप्ते ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः ॥ वृक्णः । वृक्णवान् ॥ **परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु** । ८ । ३ । ७५ ॥ पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति किम् । परिष्कन्दः । परिस्कन्दः । परेश्चेति विकल्पः । स्तन्भेरिति प्राप्ते ॥ **प्रतिस्तब्ध**षत्वे

ग्रास इति । पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो यदा दध्यादिव्यञ्जनवशाद् बन्धनेऽनुकूलो भवति तदा कर्मण एव कर्तृत्वमिति बोध्यम् ॥ **ग्रासेति किमिति** । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थमित्यर्थः ॥ **कर्मकर्तृकेति किमिति** । ग्रासकर्मकस्येत्येवास्तु कर्तृपदं किमर्थमित्यर्थः । कर्मपदं विहाय ग्रासकर्तृकस्येत्युक्तौ तु ग्रासेन कण्ठः सित इत्यत्रापि स्यादिति बोध्यम् ॥ **भुग्न इति** । 'भुजो कौटिल्ये' नत्वस्यासिद्धत्वात् झलि परतः कुत्वम् ॥ **उच्छून इति** । श्वयतेर्यजादित्वात्संप्रसारणे पूर्वरूपे च 'हलः' इति दीर्घः ॥ **प्रहीण इति** । 'घुमास्था-' इति ईत्वम् ॥ **सून इति** । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' ॥ **दून इति** । 'दूङ् परितापे' ॥ **ओदिन्मध्ये इति** । यदि डीङ इट् स्यात्तर्हि धातोः परो निष्ठातकारो न संभवतीति नत्वार्थः पाठोऽनर्थकः स्यादिति भावः । न च ओदिन्मध्ये पाठसामर्थ्यादिटा व्यवधाने नत्वं भवेदिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम् । लक्ष्यानुरोधेन इडभावकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् । अन्ये तु सत्यपि इडागमे सवर्णदीर्घे चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादिडा व्यवधानं नास्त्येवेतीष्टं सिध्यतीत्याहुः ॥ **संश्यान इति** । 'श्यैङ् गतौ' इत्यस्य 'आदेचः' इत्यात्वे 'संयोगादेरातः' इति निष्ठातस्य नः ॥ **यस्य विभाषा** । यस्येत्यार्द्धधातुकापेक्षया षष्ठी । यदीयस्यार्द्धधातुकस्येत्यर्थः । **समक्न इति** । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' संपूर्वः । नत्वस्यासिद्धत्वात् झलि परतः कुत्वम् ॥ **उदक्तमिति** । उद्वृत्तमित्यर्थः । व्यक्तमित्येतत्तु 'अञ्जू व्यक्ति-' इत्यस्य, न त्वञ्चेः तेनात्र नत्वाभावः । **वृक्ण इति** । 'ओव्रश्चू च्छेदने' 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् । नत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सलोपः चोः कुत्वं च । ऊदित्वेन वेट्कत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाया इडभावः । नुड्विधिलादेशविनामेषु वर्णैकदेशस्यापि वर्णत्वेन ग्रहणादृकारैकदेशो रेफो निमित्तमिति 'अट्कुप्वाङ्' इति नस्य णत्वम् । णत्वस्य विनाम इति प्राचां संज्ञा ॥ ऋवर्णान्नस्य णत्वमिति । यथाश्रुतपक्षेऽपि णत्वनिषेधार्थं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दपाठादृकारं निमित्तीकृत्यापि 'अट्कुप्वाङ्-' इति णत्वं भवत्येवेति दिक् ॥ **परिस्कन्दः** ॥ अत्र निपातनम् ।

ध्वनिस्तब्धौ च । ८ । ३ । ११४ ॥ अत्र षत्वं न स्यात् ॥ **दिवोऽविजिगीषायाम्** । ८ । २ । ४९ ॥ दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः।विजिगीषायां तु द्यूतम् ॥ **निर्वाणोऽवाते** । ८ । २ । ५० ॥ अवाते इति च्छेदः । निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः॥ **शुषः कः** । ८ । २।५१ ॥ निष्ठात इत्येव । शुष्कः ॥ **पचो वः** । ८ । २ । ५२ ॥ पक्वः ॥ **क्षायो मः** । ८ । २ । ५३ ॥ क्षामः ॥ **स्त्यः प्रपूर्वस्य** । ६ । १ । २३॥ प्रात् स्त्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ **प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्** । ८ । २ । ५४ ॥ निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रात्किम् । स्त्यानः ॥ **अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः** । ८ । २ । ५५ ॥ ञिफला । फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते ॥ क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते ॥ फुल्लवान् । क्षीबादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीबो मत्तः । कृशस्तनुः। उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात्किम् ॥ **आदितश्च** । ७ । २ । १६ ॥ आकारेतो निष्ठाया इण् न स्यात् ॥ **ति च** । ७ । ४ । ८९ ॥ चरफलोरत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्तः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति । फुल्ल विकसने । पचाद्यच् सूत्रं तु फुल्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ **नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्** । ८ । २ ५६ ॥ एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः । नुत्तः । विद विचारणे रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ॥ **श्वीदितो निष्ठायाम्** । ७ । २ । १४ ॥ श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् न । उन्नः । उत्तः । त्राणः । त्रातः । घ्राणः । घ्रातः । ह्रीणः । ह्रीतः ॥ **न ध्याख्यापॄ-**

अथवा निष्ठातकारस्य लोप इति काशिका ॥ द्यून इति । 'च्छ्वोः शूड्-' इत्यूठ् । क्षीण इत्यर्थः । द्यूतमिति । विजिगीषया हि तत्राक्षाः पात्यन्ते इति गम्यते विजिगीषा ॥ निर्वाणोऽवाते ॥ 'वा गतिगन्धनयोः' निःपूर्वादस्मान्निष्ठातस्य नत्वे णत्वम् ॥ वातश्चेत्कर्त्ता नेति । एवं च वातेन हेतुना निर्वाणो दीप इत्यत्र निषेधो नेत्याहुः ॥ निर्वात इति । 'गत्यर्थाकर्मक-' इति कर्तरि क्तः । नितरां वातो गत इत्यर्थः ॥ शुष्क इति । 'शुष शोषणे' ॥ क्षाम इति । 'क्षै क्षये' 'आदेचः' इत्यात्त्वम् ॥ प्रस्तीमः प्रस्तीत इति । 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः' आत्त्वे कृते 'संयोगादेः' इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते 'हलः' इति दीर्घः पश्चाद्यण्वत्त्वादन्तत्वयोर्विरहात्र नत्वम् । संस्त्यान इत्यत्र तु भवत्येव ॥ क्षीबादिष्विति ॥ 'क्षीबृ मदे,' 'कृश तनुत्वे,' 'लाघृ शक्तौ' उत्पूर्वः, एभ्यः क्तः ॥ ननु 'फुल्ल विकसने' इत्यस्मादुल्लाघेश्च पचाद्यचि इतराभ्यामिगुपधलक्षणे कप्रत्यये च फुल्लादयः सिद्ध्यन्ति तत्किं सूत्रेणेत्यत आह- सूत्रं त्विति ॥ निवृत्त्यर्थमित्युपलक्षणम् । फुल्लवानिति रूपस्य, 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्याद्युदात्तस्य च सिद्ध्यर्थमिति बोध्यम् ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति । यद्यपि प्रफुल्ल इतिवत्फुल्लेः पचाद्यचा सिद्धं तथापि उत्फुल्तः संफुल्त इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ नुद- । 'रदाभ्याम्' 'संयोगादेरातः' इति नित्ये प्राप्ते, ह्रीत्यस्याप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम् ॥ वेत्तेस्त्विति । तथा च भाष्यम् ।

'वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।
विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विदन्तेः' इति ॥

उन्नः उत्त इति । 'अनिदिताम्' इति नलोपः ॥ न ध्या ॥ 'ध्यै चिन्तायाम्' । 'ख्या प्रकथने' । 'पॄ पाल-

मूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ॥ एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । घ्रातः । ख्यातः । पूर्तः ॥ राल्लोपः । मूर्तः । मत्तः ॥ **वित्तो भोगप्रत्यययोः** । ८ । २ । ५८ ॥ विन्दतेर्नैष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा गमहनेति क्वसौ वेट्त्वादिह नेट् ॥ **भित्तं शकलम्** । ८ । २ । ५९ ॥ भिन्नमन्यत् ॥ **ऋणमाधमर्ण्ये** । ८ । २ । ६० ॥ ऋधातोः क्तकारस्य नत्वं निपात्यते अधमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् ॥ **स्फायः स्फी निष्ठायाम्** । ६ । १ । २२ ॥ स्फीतः ॥ **इण् निष्ठायाम्** । ७ । २ । ४७ ॥ निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ॥ **वसतिक्षुधोरिट्** । ७ । २ । ५२ ॥ आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ॥ **अञ्चेः पूजायाम्** । ७ । २ । ५३ ॥ पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ॥ **लुभोऽविमोहने** । ७ । २ । ५४ ॥ लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यान्न तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु लुब्धः ॥ **क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः** । ७ । २ । ५० ॥ इड्वा स्यात् । क्लिश उपतापे नित्यं प्राप्ते क्लिशू विबाधने अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः । क्लिष्टः ॥ **पूङश्च** । ७ । २ । ५१ ॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् ॥ **पूङः क्त्वा च** । १ । २ । २२ ॥ पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव सम्बध्यते ॥ **निष्ठा शीङ्स्वि-**

नपूरणयोः, । 'मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । 'मदी हर्षे' ॥ **पूर्त इति** । 'श्र्युकः किति' इति इण्निषेधः । लोपविधिं स्मारयति-**राल्लोप इति** ॥ **मूर्त इति** । 'आदितश्च' इति नेट् ॥ **मत्त इति** । 'श्वीदितः' इति नेट् । वेत्तेर्ज्ञानार्थकाद्विदेरिटा भाव्यं सत्तार्थकविदेर्विचारणार्थकविदेश्च भोगप्रत्यययोर्वृत्तिर्न संभवतीत्याशयेनाह-**विन्दतेरिति** ॥ 'विदॢ लाभे' इत्यस्येत्यर्थः । भुज्यत इति भोगः । प्रतीयत इति प्रत्यय इति कर्मसाधनावेताविति व्याचष्टे-**भोग्ये प्रतीते चार्थे इति** ॥ **भित्तं शकलम्** ॥ भिदेः क्ते 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तनत्वस्याभावो निपात्यते । 'भित्तं शकलखण्डे वा' इत्यमरः ॥ **भिन्नमन्यदिति** । विदीर्णमित्यर्थः ॥ **ऋणमाधमर्ण्ये** ॥ अधमं दुःखप्रदमृणमस्य सोऽधमर्णः, तस्य भाव आधमर्ण्यं तेन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते । ततश्च उत्तमर्णेऽपि सिध्यतीत्याशयेन व्याचष्टे-**अधमर्णव्यवहार इति** ॥ स व्यवहारो दातृग्रहीत्रोः सम्बन्धी भवतीत्युत्तमर्णेऽपि प्रयोगो न विरुध्यते, लक्षणायां तु 'धारेरुत्तमर्णः' इति निर्देशो लिङ्गम् ॥ **स्फायः स्फी** ॥ 'स्फायी' वृद्धौ ॥ कथं तर्हि 'स्फीतिकामः' इति । स्फीतमाचष्ट इति ण्यन्तात् 'अच इः' अल्लोपणिलोपौ ॥ **यस्येति** । 'निरः कुषः' इति विकल्पितेट्त्वादिति भावः ॥ **उषित इति** । यजादित्वात्संप्रसारणम् । 'शासिवासि-' इति षः । वसतीति शपा निर्देशः स्पष्टार्थः । वस्तेः सेट्कत्वाद्भवितव्यमेवेटा ॥ **क्षुधित इति** । एवं च 'तस्यालमेषा क्षुधितस्य' इति प्रयोगो निर्बाध एवेति क्षुधेर्धातोर्भावे क्विपि तारकादित्वादितजिति धातुवृत्तिषु यदुक्तं तन्नादर्तव्यम् । समानन्यायतया क्रुधितादावुपयोक्ष्यत इति वा कथंचिन्नेयम् ॥ **अञ्चेः** । उदित्त्वात् क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इति निषेधे वचनम् ॥ **अञ्चित इति** । 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपनिषेधः ॥ **अक्त इति** । अनिदिताम्' इति नलोपः ॥ **लुभो** । 'तीषसह-' इति क्त्वायां विकल्पे निष्ठायां निषेधे, च प्राप्ते वचनम् ॥ **पूङश्च** ॥ 'श्र्युकः किति' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ **पूङः क्त्वा च** ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यनेनैव सिद्धे क्त्वाग्रहणमिह व्यर्थमित्यत आह-**उत्तरार्थमिति** ॥ **क्त्वैवेति** । न तु निष्ठा, चानुकृष्टत्वादिति भावः ॥

दीपिमिदिक्ष्विदिधृषः। १। २। १९॥ एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात्। शयितः। शयितवान्। अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। शेशियितः। शेशियितवान्॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या॥ * ॥ **आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च। ३। ४। ७१॥** आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः॥ **विभाषा भावादिकर्मणोः। ७२। १७॥** भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया इड्वा स्यात्। प्रस्वेदितश्चैत्रः। प्रस्वेदितं तेन। ञिष्विदेति भ्वादिरत्र गृह्यते ञिद्भिः साहचर्यात्। स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव। ञिमिदा, ञिक्ष्विदा दिवादी भ्वादी च। प्रमेदितः। प्रमेदितवान्। प्रक्ष्वेदितः। प्रक्ष्वेदितवान्। प्रधर्षितः। प्रधर्षितवान्। धर्षितं तेन। सेट् किम्। प्रस्विन्नः। प्रस्विन्नं तेनेत्यादि॥ **मृषस्तितिक्षायाम्। १। २। २०॥** सेण्निष्ठा किन्न स्यात्। मर्षितः। मर्षितवान्। क्षमायां किम्। अपमृषितं वाक्यम्। अविस्पष्टमित्यर्थः॥ **उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्। १। २। २१॥** उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात्। द्युतितम्। द्योतितम्। मुदितम्। मोदितं साधुना। प्रद्युतितः। प्रद्योतितः। प्रमुदितः। प्रमोदितः साधुः। उदुपधात्किम्। विदितम्। भावेत्यादि किम्। रुचितं कार्षापणम्। सेट् किम्। क्रुष्टम्॥ शब्विकरणेभ्य एवेष्यते॥ * ॥ नेह गुध्यतेर्गुधितम्॥ **निष्ठायां सेटि। ६। ४। ५२॥** णेर्लोपः स्यात्। भावितः। भावितवान्। दृवीदिति ज्ञात नेट्। संप्रसारणम्। शूनः। दीप्तः। गुहू। गूढः। वनु। वतः। तनु। ततः। पतेः सनि वेट्कत्वादिड्भावे प्राप्ते। द्वितीया श्रितेति सूत्रे निपातनादिट्। पतितः। सेसिचीति वेट्कत्वात्सिद्धे कृन्तत्यादीनामीदित्त्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा।

शेशियित इति। 'एरनेकाचः' इति यण्॥ आदिकर्मणीति। आद्येषु क्षणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावान्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम्। आदिकर्मणि क्तस्य कर्तरि विधानार्थं चेत्याहुः॥ चादिति। अन्यथा तक्रकौण्डिन्यन्यायेन भावकर्मणोर्न स्यादिति भावः॥ प्रस्वेदित इति। चशब्द आदिकर्मद्योतनार्थः, स्वेदितमित्यादि भावे॥ भ्वादिरत्रेति। 'ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः' इति पठितः॥ स्विद्यतेस्त्विति। 'ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे' इति दिवादिषु पठितस्य॥ स्विदित इत्येवेति। क्त्वानिषेधाभावादिति भावः। न च ष्विदेति दैवादिकोऽपि ञीदिति वाच्यम्। हरदत्तग्रन्थविरोधादिति भावः॥ अत्र हरदत्तः। 'ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः' इति दिवादिर्गृह्यते न तु 'ञिष्विदा अव्यक्ते शब्दे' इति भ्वादिरपि, मिदिना साहचर्यादित्याह। तच्चिन्त्यम्। भ्वादिष्वपि मिदेः पठ्यमानत्वात्। तस्मादविशेषादुभयोर्ग्रहणं न्याय्यं तदेतदाह—दिवादी भ्वादी चेति। स्विदादीनामादितश्च' इतीण्निषेधात्सेण् निष्ठा न संभवतीत्यादिकर्मणि निष्ठोदाहृता॥ अविस्पष्टमिति। मृषधातेस्तितिक्षायामेव वृत्तिसत्त्वेऽपि सूत्रस्थतितिक्षाग्रहणमेव ज्ञापयति 'अनेकार्था धातवः' इति॥ रुचितमिति। 'रुच दीप्तौ'। 'गत्यर्थाकर्मक—' इति कर्तरि क्तः। क्रुष्टमिति। 'क्रुश आह्वाने रोदने च' व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वम्॥ गुधितमिति। 'गुध परिवेष्टने' दिवादिः॥ संप्रसारणमिति॥ 'वचिस्वपि—' इत्यनेन॥ शून इति। 'टुओश्विगतिवृद्ध्योः' 'हलः' इति दीर्घः, 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नः॥ गूढ इति। 'यस्य विभाषा' इति नेट्। ढत्वधत्वढलोपदीर्घाः। वतः तत इति। 'अनुदात्तोपदेश—' इति नलोपः॥ सनि वेट्कत्वादिति। 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेड्वाच्यः' इति वचनात्। कृन्तत्यादीनामिति। 'श्वीदितः' इति निष्ठायामनिट्कार्यम्। 'कृती छेदने' 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' 'नृती गात्रविक्षेपे' इत्येतेषामिदित्त्वकरणेन 'यस्य विभाषा' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनाद्वा॥ पतित इति। सिद्धमित्यर्थः॥

तेन धावितमिभराजधियेत्यादि। यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्येव। दरिद्रितः॥ **क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताऽविस्पष्टस्वराऽनायासभृशेषु। ७। २। १८॥** क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु। द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थो मन्थनदण्डश्च। क्षुब्धो मन्थश्चेत्। स्वान्तं मनः। ध्वान्तं तमः। लग्नं सक्तम्। निष्ठानत्वमपि निपातनात्। म्लिष्टमविस्पष्टम्। विरिब्धः स्वरः। म्लेच्छ रेभृ अनयोरुपधाया इत्त्वमपि निपात्यते। फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः। माधवस्तु नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह। बाढं भृशम्। अन्यत्र तु क्षुभितम्। क्षुब्धो राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्। स्वनितम्। ध्वनितम्। गलितम्। म्लेच्छितम्। विरेभितम्। फणितम्। बाहितम्॥ **धृषिशसी वैयात्ये। ७। २। १९॥** एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः। धृष्टो विशस्तः। अन्यत्र धर्षितः। विशसितः। भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति। अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः। धृषेरादित्त्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः। माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह। धष्टम्। धर्षितम्। प्रधृष्टः। प्रधर्षितः॥ **दृढः स्थूलबलयोः। ७। २। २०॥** स्थूले बलवति च निपात्यते। दृह दृहि वृद्धौ। क्तस्येडभावः। तस्य ढत्वम्। हस्य लोपः। इदितो नलोपश्च। दृंहितः। दृहितोऽन्यः॥ **प्रभौ परिवृढः। ७। २। २१॥** वृह वृहि वृद्धौ। निपातनं प्राग्वत्। परिवृहितः। परिवृंहितोऽन्यः॥ **कृच्छ्रगहनयोः कषः।**

क्षुब्ध॥ 'क्षुभ संचलने' 'झषस्तथोः' इति धत्वम्। 'स्वन ध्वन शब्दे' इडभावे 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घः, 'लगे सङ्गे' 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' 'व्रश्च—' इति षत्वे ष्टुत्वम्। 'रेभृ शब्दे' 'फण गतौ'। दीर्घः ष्टुत्वम्। 'बाहृ प्रयत्ने' इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। अनायासशब्देन तत्साध्यो लक्ष्यत इत्याह— **अनायाससाध्य इति**॥ क्षुण्णमौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योऽभिषुत्य पूत्वा यत्पीयते तत्फाण्टमित्याहुः॥ **वेदभाष्ये इति।** 'तद्धै नवनीतं भवति घृतं देवानाम्, फाण्टं मनुष्याणाम्' इति शतपथश्रुतेर्व्याख्यायामित्यर्थः॥ **अन्यत्र त्विति।** मन्थादेरवाच्यत्वे त्वित्यर्थः॥ **धृषिशसी।** 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' 'शसु हिंसायाम्'। अनयोः 'आदितश्च' 'विभाषा—' इति सूत्राभ्यामिट्प्रतिषेधे हि सिद्धेऽप्यनयोर्वैयात्य एवानिट्त्वं नान्यत्रेति नियमार्थमित्याह—**अविनये एवेति**॥ विरुद्धं यातो वियातः अविनीतस्तस्य भावो वैयात्यम्। ननु धृषेः 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्मान्न भवतीत्याशङ्कायामाह— **नास्तीति**॥ अनभिधानादिति भावः॥ अत्र प्रमाणमाह—**अत एवेति**। **माधवस्त्विति**॥ एवं च आदित्त्वस्य फलवत्त्वात् हरदत्तोक्तं यच्चिन्त्यं तदेवचिन्त्यमिति भावः॥ **दृढः स्थूल।** बलमस्यास्तीति बलः 'अर्शआदिभ्योऽच्'॥ **बलवतीति**॥ स्थूलो मांसलः स च निर्बलोऽपि, बलवांस्तु कृशोऽपि दृढ इति फलितोऽर्थः॥ **तस्येति।** तकारस्येत्यर्थः॥ **हस्येति**॥ ननु 'हो ढः' इति ढत्वे ढोढेलोपेनैव सिद्धमिति तस्य ढत्वं हस्य लोपश्च न निपात्यतामिति चेत्। मैवम्। तथा हि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेन द्रढिमेत्यत्र 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रभावो न स्यात्परिद्रढय्य गत इत्यत्र 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशो न स्यात्। परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी कन्येत्यत्र गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् स्यात्। अतोऽसिद्धत्वनिवृत्तये हलोपो निपात्यत इति भाष्यादौ स्थितम्। अत एव 'ढ्रलोपे' इति सूत्रे अणः किं दृढ इति प्राचो ग्रन्थस्य प्रामादिकतामभिप्रेत्य वृढो वृढ इति प्रत्युदाहृतम्॥ **प्रभौ**॥ निपातनमिति। हलोपे प्रयोजनमपि व्रढिमा परिव्रढय्येत्यादिसिद्धिरिति प्रागवदेव बोध्यम्॥ **कृच्छ्रगहनयोः**। कृच्छ्रं दुःखं, तत्कारणं च लक्षणया गृह्यते।

७ । २ । २२ ॥ कषो निष्ठायां इण्न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ॥ **घुषिरविशब्दने ।** ७ । २ । २३ ॥ घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ॥ **अर्देः सन्निविभ्यः** ।७।२।२४॥ एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ॥ **अभेश्चाविदूर्ये** ।७।२।२५॥ अभ्यर्णम् । नातिदूरम् आसन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ॥ **णेरध्ययने वृत्तम्** ।७।२।२६॥ ण्यन्ताद् वृतेः क्तस्येडभावो णिलुक् चाधीयमानेऽर्थे । वृत्तं छन्दश्छात्रेण ॥ सम्पादितम् । अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ॥ **शृतं पाके ।** ६ । १ । २७ ॥ श्रातिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते ॥ क्षीरहविषोः पाके ॥ * ॥ शृतं क्षीरं स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणं श्रपितं वा ॥ **वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः** । ७ । २ । २७ ॥ एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । ज्ञपितः ॥ **रुष्यमत्वरसंघुषाऽऽस्वनाम्** । ७ । २ । २८ ॥ एभ्यो निष्ठाया इडा । रुषितः । रुष्टः । आन्तः । अमितः । तूर्णः ।

कषतिर्हिंसार्थः ॥ कष्टो मोह इति । दुःखहेतुरित्यर्थः ॥ घुषिरवि । घुषिरविशब्दार्थ इति भ्वादिः 'घुषिरविशब्दने' इति चुरादिर्द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणम् ॥ ननु विशब्दनार्थाद्घुषेश्चुरादिणिचा भाव्यं ततश्च णिचो व्यवधानाद् घुषेः परा निष्ठा नास्तीति कथमिण्निषेधप्रसङ्गः, किं च विशब्दने त्विण्निषेधाभावाण्णिच्युपधागुणे 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपे च घोषितं वाक्यमित्यपि स्यादिति चेत् । अत्राहुः । एवं तर्हि विशब्दनप्रतिषेध एव ज्ञापकः'विशब्दनार्थस्य चुरादिणिजनित्यः'इति नास्त्युक्तदोष इति दिक् । अभेः ॥ विशेषेण दूरं विदूरं ततोऽन्यदविदूरं तस्य भाव आविदूर्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । अस्मादेव निर्देशात् 'न नञ्पूर्वात्पुरुषात्—' इति निषेधो न भवति । सामीप्य इत्येव तु नोक्तं नातिदूरस्यासंग्रहापत्तेस्तदेतद्ध्वनयन्व्याचष्टे—नातिदूरमासन्नं वेति ॥ एवं च 'सामीप्ये' इति प्राचीनव्याख्यानमुपलक्षणतया नेयमित्याहुः ॥ णे । अधीयत इति अध्ययनम् 'कृत्यल्युटः' इति बहुलवचनात्कर्मणि ल्युट् ॥ णिलुक् चेति । निपात्यत इति शेषः । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन गुणः स्यादिति भावः ॥ शृतम् ॥ श्रातिश्रपयत्योरिति । 'श्रा पाके' इत्यदादौ पठ्यते चुरादावपि घटादिष्वपि पठ्यते मित्त्वार्थम् । 'श्रै पाके' इति च भ्वादौ तस्यापि कृतात्त्वस्येह ग्रहणम् । निपातनसामर्थ्याल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इत्याहुः ॥ शृभावो निपात्यत इति । 'ष्यङः संप्रसारणम्' इति प्रकृतमेव संप्रसारणं न विहितम् । श्रयतेरपि श्रितमेव यथा स्यादिति । अत्र 'विभाषाभ्यवपूर्वस्य' इति विभाषाऽनुवर्तते, सा च व्यवस्थिता, तेन क्षीरहविषोरेव शृभावो नित्यश्च, अन्यत्र तु नैव भवतीत्याशयेनाह—क्षीरहविषोः पाक इति ॥ अन्यत्तु इति । शाकादि ॥ श्रपितमिति । णौ 'मितां ह्रस्वः' ॥ वा दान्त । 'शमु दमु उपशमे' 'पूरी आप्यायने' दिवादिश्चुरादिश्च, 'दसु उपक्षये' 'स्पश बाधने' 'छद अपवारणे' । ज्ञपिर्मित् संज्ञायां 'मारणतोषणनिशामनेषु' इत्युक्तः ॥ रुष्य ॥ 'रुष रोषे' । 'तीषसह—' इति विकल्पितेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते । 'अम गत्यादिषु,' 'अम रोगे' इति चौरादिकस्तु न गृह्यते 'एकाचः' इत्यधिकारादित्याहुः ॥ आन्त इति । 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः ॥ तूर्ण इति । 'ञित्वरा संभ्रमे' 'ज्वरत्वर' इत्यूठ् निष्ठानत्वम् । 'आदितश्च' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पः, एवं च आदित्त्वस्य फलमात्मनेपद-

त्वरितः । अस्याऽऽदित्त्वे फलं मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वनितः । **हृषेर्लोमसु । ७ । २ । २९ ॥** हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं हृषितं लोम ॥ विस्मितप्रतिघातयोश्च ॥ * ॥ हृष्टो हृषितो मैत्रः । विस्मितः । प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु । हृषु अलीके उदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । हृष तुष्टौ इट् ॥ **अपचितश्च । ७ । २ । ३० ॥** चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः । अपचायितः ॥ **प्यायः पी । ६ । १ । २८ ॥** वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः पीनः स्वेदः । सोपसर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव । आपीनोन्धुः । आपीनमूधः ॥ **ह्रादो निष्ठायाम् । ६ । ४ । ९५ ॥** ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः ॥ **द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति । ७ । ४ । ४० ॥** एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्त्वदद्भावयोरपवादः । दितः । सितः । मा माङ् मेङ् । मितः । स्थितः ॥ **शाच्छोरन्यतरस्याम् । ७।४।४१ ॥** शितः । शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्सम्पादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ॥ **दधातेर्हिः । ७ ।४। ४२ ॥** तादौ किति । अभिहितम् ॥ निहितम् ॥ **दो दद्घोः । ७।४।४६ ॥** घुसंज्ञकस्य दाइत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । घोः किम् । दातः । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः ।

मात्रम् । तत्र एधत्यादिवद्ध्रस्वानुबन्धत्वेऽपि सिध्यत्येवेत्याशयेनाह—**फलं मन्दमिति** ॥ **संघुष्ट इति** । संपूर्वाद् 'घुषेर्विशब्दने' इटि प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अविशब्दनेऽपि संपूर्वस्य परत्वादयं विकल्प एव ॥ **आस्वान्त इति** । आङ्पूर्वस्य स्वनेर्मनोभिधानेऽप्ययमेव विकल्पः स्यात् । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मन इति ॥ **हृषेः** ॥ 'हृषु अलीके' उदित्त्वान्निष्ठायामनिट्, 'हृष तुष्टौ' सेट्, उभयोरपि ग्रहणमित्युभयत्रविभाषेयम् ॥ **पीनमिति** । ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । **प्यान इति** । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीडभावे यलोपः । नत्वे व्यवस्थान्तरमाह—**सोपसर्गस्य नेत्यादि** । अन्धुः कूपः ॥ **प्रह्लन्न इति** । 'ह्लादी सुखे' ईदित्त्वादिडभावे 'रदाभ्याम्' इति नत्वम् ॥ **द्यतिस्यति** । 'दोऽवखण्डने' 'षोऽन्तकर्मणि' 'मा माङ् माने' 'मेङ् प्राणिदाने' 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' 'श्तिपा निर्देशो धातुविशेषणार्थः । न हि श्तिपं विना श्यन् सुलभः । यत्तु प्रसादकृतोक्तम्—श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । दादत्तः सासात इति तन्न । यङ्लुकि हि इटा भाव्यं दादितः सासित इति । तत्र 'ति किति' इति वचनान्नास्ति प्रसङ्गः । किं च 'दो दद् घोः' इति विधीयमान आदेशः अनेकाल्त्वात्सर्वस्येति निर्विवादः । तथा च हन्तेर्यङ्लुगन्तस्य वधादेशवत्साभ्यासस्य प्रवर्तेतेति दादत्त इति त्वदुदाहृतरूपं कथमुक्तिसंभवं लभेतेत्याहुः ॥ **शाच्छो** । 'शो तनूकरणे' 'छो छेदने' ॥ **दधातेर्हिः** । श्तिपा निर्देशो धेटो निवृत्त्यर्थः ॥ तीत्यनुवृत्तेर्यङ्लुकि न, दाधितः । अत्रापि प्रसादकृता श्तिपा निर्देशस्य यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थत्वाद्दाधीत इति 'घुमास्था—' इतीत्त्वमुदाहृतं तत्पूर्ववदेव हेयम् ॥ **दो दद् घोः** ॥ इहादेशः थान्त एव, न तु तदधान्तः । जश्त्वे कृते संहितायास्तुल्यत्वेऽपि प्रक्रियाया दोषादिति प्राञ्चः । तथा चाहुः, 'तान्ते दीर्घत्वाख्यो दोषो दान्ते दोषो निष्ठानत्वं धान्ते दोषो धत्वाख्यः स्यान्निर्दोषत्वात् थान्तो ग्राह्यः' इति तदनुसारेणाह । दथ् स्यादिति । **दात इति** । 'दाप् लवने' 'अदाप्' इति निषेधान्न घुत्वम् । इह सर्वे पक्षास्सापवादा इत्याह—**तान्तो वेत्यादिना** । **दीर्घापत्तिरिति** । विदत्तमित्यादावुपसर्गस्येत्यर्थः । 'दस्ति'

तकारादौ तद्विधानात्। दान्तो वा धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्व, धान्तत्वे झषस्तथोरिति धत्वं शङ्कयम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ॥ **अच उपसर्गात्तः**। ७ । ४ । ४७॥ अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । मत्तः । अवत्तः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ॥
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ॥ **दस्ति** । ६ । ३ । १२४ ॥ इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरि चेति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् । घुमास्थेतीत्त्वम् । धेट् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । जनसनेत्यात्त्वम् । जातम् । सातम् । खातम् ॥ **अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति** । २ । ४ । ३६ ॥ ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । झरो झरि । जग्धः ॥ **आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च** । प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठायामण्यदर्थ इति दीर्घः । क्षियो दीर्घादिति नत्वम् । प्रक्षीणः सः । **वा क्रोशदैन्ययोः** । ६ । ४ । ६१ ॥ क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षिणायुर्भव । क्षितायुर्वा। क्षीणोऽयं तपस्वी। क्षितो वा। **निनदीभ्यां स्नातेः कौशले** । ८ । ३ । ८९ ॥ आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौ-

---

इत्यत्र द्वौ पक्षौ दा इत्यस्य य आदेशः स तकारान्तस्तकारादिर्वेति । तत्राद्ये पक्षेऽयं दोषो नान्त्ये, इत्याशयेनोक्तदोषं परिहरति—तकारादाविति । निष्ठानत्वमिति । 'रदाभ्याम्' इत्यनेन ॥ **सन्निपातेति** । तादिं निमित्तीकृत्य विहितो यो दान्ताद्यादेशः स तकारविघातकनत्वादिविधेर्निमित्तं न भवतीति भावः ॥ **अच उपसर्गात्तः**॥ तकारादकार उच्चारणार्थः। अच इत्यावर्तते तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गं विशिनष्टि, अपरं षष्ठ्यन्तं स्थानलाभायेति व्याचष्टे—अजन्तादित्यादिना । यद्वा अच इत्यनावृत्तं पञ्चम्यन्तमेवास्तु किं तु द्वितकारकोऽयमादेशस्तेनानेकाल्त्वात्सर्वस्य घोर्भविष्यति एकतकारो हि 'अलोन्त्यस्य' इति बाधित्वा 'आदेः परस्य' इत्यादेरेव स्यादच इति पञ्चमीनिर्देशात् । यद्येवम्'अपोभि'इत्युत्तरसूत्रेऽपि द्वितकार एवेति सर्वादेशः स्यादिति चेत्।अत्राहुः—पञ्चम्यन्तस्याच इत्यनुवृत्तेरचः परस्य पकारस्यैव भविष्यति तत्रान्तस्य संयोगान्तलोपे पूर्वस्य जश्त्वेन सिद्धमिष्टमिति ॥ **अवदत्तमित्यादि** । आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमित्यस्यैव विशेषणं नेतरेषामसंभवात्। दातुं प्रक्रान्तमारब्धमिति प्रदत्तमित्यस्यैवार्थः ॥ **इष्यते इति** । तादेशबाधनार्थं निपातनमिष्यत इत्यर्थः । अन्ये तु अवादीनामुपसर्गप्रतिरूपकत्वाश्रयणे ह्यवदत्तं विदत्तमित्यादि सिद्ध्यति उपसर्गत्वाश्रयणे तु पूर्वोक्तमवत्तमित्यादीति नापूर्वमिदं वचनमित्याहुः ॥ **दस्ति** ॥ 'इकः काशे' इत्यत इक इति 'उपसर्गस्य घञि' इत्यत उपसर्गस्येति 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्त्तते 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतोऽनुवृत्तस्योत्तरपदे इत्यस्य तीति विशेषणं 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिस्तदेतत्सकलमभिप्रेत्य व्याचष्टे—इगन्तोपसर्गस्येत्यादिना॥ ननु चर्त्वस्यासिद्धत्वादादेशतकारो नास्तीत्यत आह—आश्रयात्सिद्धमिति । 'अतो रोः—'इत्युत्त्वं प्रति रुत्ववदिति भावः ॥ **धीतमिति** । 'दधातेर्हिः' इत्यत्र लुग्विकरणस्य निर्देशात्'धेट्पाने' इति ध्वादेर्हिर्न भवति, नापि दत् 'दो दद् घोः' इति 'द इत्युपादानादिति भावः॥ **उच्चारणार्थ इति** । इदित्त्वे तु नुम् स्यादिति भावः॥ **धत्वमिति**।'झषस्तथोः—' इत्यनेन॥**झरो झरीति**।अनेन पाक्षिको धलोप इत्यर्थः । इदानीं क्तार्थान् प्रपञ्चयाति—**आदिकर्मणि** ॥ व्याख्यातम् ॥ **प्रकृतः कटमिति** । कटं कर्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रशब्द आदिकर्मद्योतनार्थः।क्तेनोक्तत्वात्कर्तरि प्रथमा कर्मण्यनुक्तत्वाद् द्वितीया॥**प्रकृतः कटस्तेनेति**।कर्मणि प्रयोगे तु विपर्ययः।

शले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । सुपीति कः ॥ **सूत्रम्प्रतिष्णातम्** । ८ । ३ । ९० ॥ प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् ॥ **कपिष्ठलो गोत्रे** । ८ । ३ । ९१ ॥ कपिष्ठली नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥ **विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्** । ८ । ३ । ९६ ॥ एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥ **गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च** । ३ । ४ । ७२ ॥ एभ्यः कर्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे, प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ॥ **क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः** । ३ । ४ । ७६ ॥ एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ॥

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणा इति । भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥ **ञीतः क्तः** । ३ । २ । १८७ ॥ ञिक्ष्विदा । क्ष्विण्णः । ञिइन्धी । इद्धः ॥ **मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च** । ३ । २ । १८८ ॥ मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मत इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितो रक्षितः । क्षान्तः । आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि ॥ **नपुंसके भावे क्तः** । ३ । ३ । ११४ ॥ क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ॥ **सुयजोर्ङ्वनिप्** । ३ । २ । १०३ ॥ सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप् स्याद्भूते ।

नदीष्ण इति । नद्यां स्नातो नदीस्नानेन कुशल इत्यर्थः ॥ **गत इति** । 'अनुदात्तोपदेश—' इति मलोपः ॥ **प्राप्त इति** । प्रपूर्वः 'आप्लृ व्याप्तौ' व्याप्तिरपीह सूत्रे गतिशब्देन विवक्षितेति भावः ॥ **ग्लान इति** । ग्लै हर्षक्षये' अकर्मकोऽयम् । 'आदेचः' इत्यात्वे 'संयोगादेरातः' इति नत्वम् ॥ **शेषमिति** । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥ **अधिष्ठित इति** । 'द्यतिस्यति' इति इत्त्वम् ॥ **उपोषित इति** । 'वसतिक्षुधोः' इतीट्, 'शासिवसि—' इति षत्वम् ॥ **अनुजीर्ण इति** । 'जॄष् वयोहानौ' 'ॠत इद्धातोः', 'हलि च' इति दीर्घः, नत्वं, णत्वम् ॥ **मुकुन्दस्येति** । आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितमासनमित्यर्थः । यायतेऽस्मिन्निति यानं मार्गः । भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तं भोजनमित्यर्थः । त्रिष्वपि 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी । **क्ष्विण्ण इति** । 'आदितश्च' इति नेट् ॥ **इद्ध इति** । 'श्वीदितः' इति नेट् नलोपः ॥ **राज्ञामिति** । 'क्तस्य च वर्त्तमाने' इति षष्ठी ॥ **इष्ट इति** । 'तीषसह—' इति वेट्कत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति नेट् ॥ **शीलित इत्यादि** । 'शील समाधौ' 'रक्ष पालने' 'क्षमूष् सहने' 'क्रुश आह्वाने' 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ॥ **सुयजोर्ङ्वनिप्** ॥ **सुनोतेरिति** । 'षुञ् अभिषवे' यद्यपीह 'सु गतौ' 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' इति निरनुबन्धकयोरेव ग्रहणं न्याय्यं तथाप्यनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा तयोर्ग्रहणं न भवतीति भावः । ङकारः

गुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ॥**जीर्यतेरतृन्** ।३।२।१०४॥भूत इत्येव । जरन्। जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठाऽपि । जीर्णो जीर्णवान् ॥ **छन्दसि लिट्** । ३ । २ । १०५ ॥ **लिटः कानज्वा** । ३ । २ । १०६ ॥ **क्वसुश्च** ।३।२।१०७॥ इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनि-मतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते । तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे । श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मु-षस्त इत्यादि ॥ **वस्वेकाजाद्धसाम्** । ७ । २ । ६७ ॥ कृतद्विर्वचनानामेकाचा-मादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् । एकाच् आदिवान् । आरिवान् । आत् ददिवान्। जक्षिवान् । एषां किम् । बभूवान् ॥ **भाषायां सदवसश्रुवः** । ३ । ४ । १०८ ॥ सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात् । तस्य च नित्यं क्वसुः । निषेदुषीमासन-

---

सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः । पकारस्तु स्वरार्थस्तुगर्थश्च ॥ **यज्वेत्यादि** । क्वनिपि कृते त्वत्र 'वचिस्वपि–' इति संप्रसारणं स्यादिति ङ्वनिवुक्तः ॥ **अतृनिति** । नकारः स्वरार्थः । ऋइत् । **जरन्निति** । ऋकारस्य गुणे रपरोऽकारः 'उगिदचाम्' इति नुम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घः ॥**छन्दसि लिडिति**॥**सूत्रस्यार्थ-माह** । **भूतसामान्ये इति** । न च 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इत्यनेन गतार्थता शङ्क्या। धातुसंबन्धाधि-कारे हि स विधिः । इदं तु धातुसंबन्धं विनापि भवतीति विशेषात् । अत्र व्याचख्युः । कानचः कित्करणं तिस्तिराण इत्यत्र 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणस्य निषेधार्थं सति प्रतिषेधविषये आरभ्यते । 'चक्राण' इत्यत्र तु 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्येव सिद्धं कित्त्वमिति ॥ **त्रिमुनिमतमिति** । सूत्रकृता 'छन्दसि' इति प्रक्रान्तत्वादुत्तरसूत्रे भाषाग्रहणाच्च भाष्यवार्तिकयोरपि क्वसुकानचोः 'छन्दस्युभयथा' इति वचनात्सार्व-धातुकत्वेन 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वादेवाजिवानित्यादौ नलोपादीनां कित्कार्याणामन्यथासिद्धि-माशङ्क्य तितीर्वान् तिस्तिराण इत्यादौ 'ऋच्छत्यृताम्' इति प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थं कित्करणमिति सिद्धान्तितत्वात् ॥ अत एव कित्करणसामर्थ्याद्भाषायामपि क्वसुकानचौ स्त इति केषाञ्चिदुत्प्रेक्षा नादर्त-व्येति हरदत्तमाधवादिग्रन्थे स्पष्टमिति भावः । **कवयस्त्विति** । गतानुगतिकतयेति भावः ॥ **वस्वे** –॥ 'वसु' इत्यविभक्तिको निर्देशस्तथा च व्याख्यास्यति । **वसोरिति** । नित्यत्वाद् द्वित्वे कृते एकाच्त्वमेव नेति कथमिट् स्यादित्यत आह । **कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति** । कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव ये अवशि-ष्यन्ते तेषामित्यर्थः । 'नेड्वशि कृति' इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमात्सर्वत्र प्राप्तस्येटो नियमोऽयमि-त्याह । **नान्येषामिति** ॥ **आदिवानिति** । 'अद भक्षणे' द्वित्वं हलादिशेषाभ्यासदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृतेषु कृतद्वित्वेऽप्ययमेकाजेवेतीड् भवति ॥ **आरिवानिति** । 'ऋ गतौ' 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे कृते द्वित्वादिषु पूर्ववत्कृतेष्वयमप्येकाच् ॥ **ददिवानिति** । 'डुदाञ् दाने' कृते द्वित्वे नायमेकाच् इण्निमित्तश्चातो लोपो वा सति तस्मिन्भवतीत्यनेकार्थमाद्ग्रहणम् ॥ **जक्षिवा-निति** । 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदेर्घस्लादेशः । द्वित्वे कृते नायमेकाजिति वसिग्रहणम् । अत्र व्याचख्युः–द्वित्वात्पूर्वं परत्वाद् 'घसिभसोर्हलि' इत्युपधालोपः स्यात्तस्मिंश्च कृतेऽनेकाच्त्वात् द्वित्वमेव न स्यात् । न चास्य द्वित्वे कर्तव्ये 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यनेन स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः द्वित्वनिमि-त्तस्याचोऽभावात् । ततश्च नायं कृतद्विर्वचन एकाज् भवतीति घसिग्रहणं तत्सामर्थ्यात्तु परत्वादुपधालोप-मिडागमो बाधते । कृते त्विडागमे 'गमहन–' इत्युपधालोपस्तस्य चाज्निमित्तत्वेन स्थानि-वत्त्वाद् द्वित्वम् । यद्वा 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधपक्षे तूपधालोपात्प्रागेव द्वित्वं, पश्चादुपधालोपः 'शासि-वसिघसीनां च' इति षत्वं, चर्त्वं, क्षः 'अभ्यासे चर्च' इत्यभ्यासघकारस्य जश्त्वमिति ॥**निषेदुषीमिति**। 'षद्लृ विशरणादौ' । 'लिटि धातोः–' इति द्वित्वे 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ 'उगितश्च' इति ङीपि 'वसोः–' इति संप्रसारणे वलादित्वाभावान्नेट् । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । पुंसि तु निषे-

बन्धधीरः। अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य। शुश्रुवान्॥ **उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च। ३।२।१०९॥** एते निपात्यन्ते। उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा तस्य नित्यं क्वसुः। इट्। उपेयिवान्। उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम्। उपेयुषी। उपेत्यविवक्षितम्। ईयिवान्। समीयिवान्। नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च। धृतजयधृतेरनाशुष इति भारविः। अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच्। वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः॥ **विभाषा गमहनविदविशाम्। ३।२।६८॥** एभ्यो वसोरिड्वा। जग्मिवान्। जगन्वान्। जघ्निवान्। जघन्वान्। विविदिवान्। विविद्वान्। विविशिवान्। विविश्वान्। विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम्। वेत्तेस्तु विविद्वान्। नेड्वशि कृतीतीणूनिषेधः॥ दृशेश्च॥ * ॥ ददृशिवान्। ददृश्वान्॥ **लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे। ३।२।१२४॥** अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः। शबादि। पचन्तं चैत्रं पश्य॥ **आने मुक्। ७।२।८२॥** अङ्गस्यातो मुगागमः स्यादाने परे। पचमानं चैत्रं पश्य। लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम्।

दिवान्॥ अध्यूषुष इति। 'वस निवासे' अधिपूर्वः। 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसारणं द्वित्वहलादिशेषसवर्णदीर्घाः ङसि भत्वात्संप्रसारणम्। प्रथमैकवचने तु अध्यूषिवान्॥ **उपेयिवानना॥इडिति।** वलादिलक्षण एवेट् 'नेड्वशि कृति—' इति निषिद्धः क्र्यादिनियमात्पुनः प्राप्तः 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति सूत्रेण 'कृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् स्यान्नान्येषाम्' इति नियच्छता प्रतिषिद्धो नित्यत्वात् द्वित्वे कृतेऽनेकाच्त्वात्। न च सवर्णदीर्घेणैकाच्त्वम्। 'दीर्घ इणः किति' इत्यभ्यासदीर्घे कृते तत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घाभाव इति पक्षाश्रयणात्। स एव वलादिलक्षण इट् इह प्रतिश्रूयते नापूर्वो विधीयते, तेन संप्रसारणविषये न भवति, अत एवोदाहरति—**उपेयुष इति**। सति त्विटि तस्य यणादेशे उपेय्युष इति स्यादिति भावः॥ **अविवक्षितमिति**। व्याख्यानमेवात्र शरणम्। **ईयिवानिति**। इणो द्वित्वे सवर्णदीर्घं बाधित्वा अङ्गत्वात् 'इणो यण्' इति यण् भवति।वसोरिडागमे हि परत्राजादिप्रत्ययस्य सत्त्वात्॥ **वचेरिति**। 'वच परिभाषणे' इत्यस्माद् ब्रुवो वचेर्वा कर्तरि, न तु भावकर्मणोः। एतच्च निपातनाल्लभ्यम्॥ **जग्मिवानित्यादि**। इट्पक्षे 'गमहन—' इत्युपधालोपः॥ **लटः शतृ—॥ सामानाधिकरण्ये सतीति**। यद्यप्यादेशरहितस्य लटः प्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यं दुर्लभं, तथापि शतृशानचोस्तद् दृष्ट्वा स्थानिन्यपि सामानाधिकरण्यं कल्पते॥ **शबादीति**। शित्त्वेन सार्वधातुकत्वादिति भावः॥ **पचन्तमिति**। शतुरुगित्त्वान्नुम्। 'विक्लित्त्यनुकूलवर्त्तमानव्यापाराश्रयमित्यर्थः॥ **आने मुक्॥** 'अतो येयः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तं पञ्चम्यन्तमप्यत इति पदं षष्ठ्या विपरिणम्यते आन इति सप्तमीबलात्। न चात इति पञ्चमीबलादान इति सप्तम्यन्तम्पदं षष्ठ्या विपरिणम्यतामिति शङ्क्यम्। पञ्चम्याः पूर्वसूत्रे चरितार्थत्वात्सप्तम्याश्च चरितार्थत्वात्तदेतदाह—**अङ्गस्यात इति**॥ प्राचा त्वदन्ताङ्गस्येति व्याख्यातम्। तदयुक्तम्। पचमान इत्यादौ 'अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्' इति शानचः स्वरस्यासिद्धिप्रसङ्गात्॥ **अदन्ताङ्गस्येति**। पक्षे हि अङ्गभक्तो मुक्। स चाङ्गमेव व्यवदध्यात्तदवयवमकारन्तु व्यवदध्यादेव। अकारमात्रभक्तत्वे तु तदवयवत्वान्नास्ति व्यवधानमित्यदोषः॥ ननु 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषया मुकोऽविद्यमानत्वेन व्यवधानाभावात्स्यादेवानुदात्तत्वमिति चेत्। अत्राहुः। 'हलः स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवन्नान्यत्र' इत्याकराारूढम्। न चात्र हलः स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृते परिभाषेयं नोपयुज्यते। अन्यथा मरुत्वानित्यादावपि 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वं स्यादिति दिक्॥ **लडिति**। यद्यपि प्रथमान्तं प्रकृतं, तथापि 'धातोः' इत्यधिकारात्पञ्चम्यन्तात्परं प्रथमान्तं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः। न च 'वर्तमाने लट्' इत्यत्रैवोक्तरीत्या विप-

तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्। सन् ब्राह्मणः॥ माङ्याक्रोश इति वाच्यम्॥*॥ मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति।माङि लुङिति प्राप्ते। एतद्वचनसामर्थ्याल्लट्॥ **संबोधने च**। ३। २। १२५॥ हे पचन्। हे पचमान॥ **लक्षणहेत्वोः क्रियायाः**। ३। २। १२६॥ क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः। शयाना भुञ्जते यवनाः। अर्जयन्वसति। हरिं पश्यन्मुच्यते। हेतुः फलं कारणं च॥ **कृत्यचः**। ८। ४। २९॥ प्रपीयमाणः सोमः॥ **ईदासः**। ७। २। ८३॥ आसः परस्यानस्य ईत्स्यात्। आदेः परस्य। आसीनः॥ **विदेः शतुर्वसुः**। ७। १। ३६॥ वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात्। विदन्। विद्वान्। विदुषी॥ **तौ सत्**। ३। २। १२७॥ तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः॥ **लृटः सद्वा**। ३। ३। १४॥ व्यवस्थितविभाषेयम्। तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम्। करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य। करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः। करिष्यद्भक्तिः। हे करिष्यन्। अर्जयिष्यन्वसति। प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित्। करिष्यतीति करिष्यन्॥ **पूङ्यजोः शानन्**। ३। २ १२८॥ वर्तमाने। पवमानः। यजमानः॥ **ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्**। ३। २। १२९॥ एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश्। भोगं भुञ्जानः। कवचं बिभ्राणः। शत्रुं निघ्नानः॥ **इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि**। ३। २। १३०॥ आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि। अधीयन्। धारयन्। अकृच्छ्रिणि किम्। कृच्छ्रेणाधीते। धारयति।

रिणामोऽस्त्विति शङ्क्यम्। प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वं नास्तीति 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इत्यत्र भाष्यकारैः स्वीकृतत्वात्॥ **प्रथमासामानाधिकरण्येऽपीति**। उपलक्षणमिदम्। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावेऽपीत्यर्थः। तेन कुर्वतोऽपत्यं कौर्वतः, कुर्वतो भक्तिः कुर्वद्भक्तिः, कुर्वाणभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिध्यति। अन्यथा कुर्वतोऽपत्यमित्यादौ तद्धितसमासौ न स्याताम्॥ **लक्षणहेत्वोः**॥ लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं परिचायकम्॥ **शयाना इति**। शीङ आत्मनेपदित्वात्परस्य लटः शानच्। अत्र शयनं लक्षणं चिह्नं यवनकर्तृकभोजनस्य, न तु फलं, नापि करणमिति हेत्वपेक्षया लक्षणस्य पृथङ् निर्देशः॥ **अर्जयन्निति**। 'अर्ज प्रतियत्ने' चुरादिः। अर्जनार्थो वास इत्यर्थः। **हरिमिति**। हरिदर्शनं मुक्तौ कारणमित्यर्थः॥ **विदेः**॥ स्थानिवत्त्वादेव सिद्धे सोरुगित्करणं 'वसोः सम्प्रसारणम्' इत्यत्र क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थम्। तत्सामर्थ्याच्च 'एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' इत्येतदपि न प्रवर्तते॥ **पूङ्यजोः**॥ शाननः शकारः सार्वधातुकत्वार्थः, नकारः स्वरार्थः। ण्वुलादिवत्स्वतन्त्रोऽयं न तु शत्रादिवल्लादेशः। तथा हि सति वेति वाच्यं। स्यात्पवते यजते इति तिङोऽपि यथा स्युरिति। न च वासरूपन्यायेन निर्वाहः। 'लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इत्याकरे स्थितत्वात्। किञ्च लादेशत्वे 'लः कर्मणि च' इति भावकर्मणोर्विहितं स्यादिति भावकर्मणोरपि प्रयुज्येत, इष्यते तु कर्त्तर्येव, एवं चानशः, 'इङ्धार्योः—' इति शतुश्च स्वातन्त्र्यं बोध्यम्॥ अत्र केचित्। शाननो लादेशत्वे लसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादित्याहुः॥ तच्चिन्त्यम्। परत्वान्नित्स्वरप्रवृत्त्या पवमान इत्यादेराद्युदात्तत्वे शाननोऽनुदात्तत्वस्येष्टत्वात्॥ नन्वेषां लादेशत्वानङ्गीकारे सोमं पवमान इत्यादौ कर्मणि षष्ठी स्यादिति चेत्॥ मैवम्। 'न लोका—' इति सूत्रे तृन्निति प्रत्याहारनिर्देश इत्युक्तत्वात्॥ **ताच्छील्य**। वचनग्रहणं स्पष्टार्थम्। चानशो लादेशत्वाभावेनात्मनेपदत्वाभावात्परस्मैपदिभ्योऽपि विधानमिति ध्वनयन्नुदाहरति—**निघ्नान इति**॥ 'गमहन—' इत्युपधालोपः॥ **इङ्धार्योः**। इङ आत्मनेपदित्वात् शता न सिध्यति धारयतेरपि कर्तृगामिनि क्रियाफले न सिध्यति लसार्वधातुका-

द्विषोऽमित्रे । ३ । ४ । २३१ ॥ द्विषन् शत्रुम् ॥ **सुञो यज्ञसंयोगे** । ३ । २ । १३२ ॥ सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमानाः सत्रिणः ॥ **अर्हः प्रशंसायाम्** । ३ । २ । १३३ । अर्हन् ॥ **आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु** । ३ । ३ । १२४ । क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः । **तृन्** । ३ । २ । १२९ ॥ कर्ता कटम् ॥ **अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्** । ३ ।२। १३६ ॥ अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥ **णेश्छन्दसि** । ३ । २ ।१३७॥ वीरुधः पारयिष्णवः ॥ **भुवश्च** । ३ । २ । १३८ ॥ छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति । निरंकुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ॥ **ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः** । ३ । २ । १३९ ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्नुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चाक्ष्णुवः । श्र्युकः कितीत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः । दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दङ्क्ष्णवः पशवः ॥ **त्रसिगृ-**

नुदात्तत्वं च प्राप्नोतीत्ययमारम्भः ॥ **सुञो यज्ञसंयोगे** ॥ सुनोतेः शतृप्रत्ययः स्यात् यज्ञेन संयुज्यमाने वृत्तिश्चेत्॥नन्विह ' सुञो यज्ञे' इत्येवास्तु, यज्ञविषयकश्चेत्सुनोत्यर्थ इति व्याख्यायां सुरां सुनोतीत्यादेर्व्यावर्तयितुं शक्यत्वात् ॥ अत्राहुः। संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थं, तेन यजमानादन्यत्र न भवतीति । एवं चाप्रधाने कर्त्तरि 'लटः शतृशानचौ' इत्यनेनापि न भवति संयोगग्रहणसामर्थ्यादिति हरदत्तः।यः सुन्वन्तमवतीत्यादीनामेकवचनान्तानां यजमानपरत्वसंभवेऽपि बहुवचनान्तानां तु न संभवति एकस्मिन्योगे एकस्यैव यजमानत्वादित्याशङ्क्य योगविशेषे तु संभवतीति दर्शयितुमुदाहरति–सर्वे सुन्वन्त इत्यादि ॥सत्रयोगे हि बहवो यजमानास्त एव ऋत्विजां कर्म सोमाभिषवणं कुर्वन्तीति सुन्वन्त इत्यादिबहुवचनान्तस्यापि यजमानपरत्वं संभवतीति भावः ॥ **अर्हः** ॥ प्रशंसायां किम् । अर्हति चौरो वधम् ॥ **आक्वेः** ॥ शीलादीनां त्रयाणां विशेषणं समर्थयितुं निर्दिष्टैस्त्रिभिस्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधात्वर्थो निर्दिश्यते । **क्विपमभिव्याप्येति** । ' भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जि' इति वक्ष्यमाणमिति शेषः॥ **कर्त्ता कटानिति** । ' न लोकाव्यय–' इति षष्ठीनिषेधः ॥ **अलंकृञ्** । कृञिति ' डुकृञ् करणे ' इत्यस्यैव, न तु ' कृञ् हिंसायाम् ' इत्यस्य, 'प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणम् ' इति न्यायात् । निराङ्पूर्वोऽपि कृञ् स एव, प्रपूर्वो ' जनी प्रादुर्भावे ' इह ' डुपचष् पाके ' 'पतॢ गतौ''मदी हर्षे' त्रयोऽपि उत्पूर्वाः पठ्यन्ते, तत्र उदः पचपतमद इत्येव वक्तव्ये प्रत्येकमुत्पूर्वस्य पाठ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थः । तेन समुत्पतिष्णुरित्यादि न भवतीत्याहुः ॥ ' रुच दीप्तौ' अपपूर्वः 'त्रपूष् लज्जायाम् ' ' वृतु वर्तने ' ' वृध वृद्धौ ' 'षह मर्षणे ' ' चर गतौ'॥**इत्यादीति**। आदिशब्दग्राह्यास्तु निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुः उत्पचिष्णुः उत्पतिष्णुरिति । ' उत्पतिष्णुसहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ' इति भट्टिः । कालिदासोऽप्याह–' एलानामुत्पातिष्णवः ' इति ॥ केचित्तु पत इति स्थाने दान्तं सूत्रे पठित्वा ' पद गतौ ' इत्यस्मात्प्रत्ययमाहुः । उन्मदिष्णुः रोचिष्णुः अपत्रपिष्णुः वर्तिष्णुः वर्द्धिष्णुः सहिष्णुः चरिष्णुः ॥ **पारयिष्णव इति** । ' अयामन्ता–' इति णेरय् ॥ **नैतदिति** । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमित्यर्थः ॥ **ईत्वं नेति** । 'घुमास्था ' इत्यादिना ॥ **गित्त्वादिति** । ' क्ङिति च ' इत्यत्र गकारं प्रश्लिष्य गिति किति ङितीति व्याख्यानादिति भावः ॥ **गकारप्रश्लेषादिति** । नन्वेवं गकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वात् ' हशि च ' इत्युत्त्वं स्यादिति चेत् । सत्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः । तथा च वार्तिकम् । ' ग्स्नोर्गित्त्वान्न स्थ ईकारः क्ङितीत्त्वशासनात् । गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनिट्त्वं कगोः ' इति । **दङ्क्ष्णव इति** । ' दंश दशने ' ' व्रश्च– ' इत्यादिना षत्वे ' षढोः कः सि' इति क-

धिधृषिक्षिपेः क्नुः । ३ । २ ।१४० ॥ त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः। क्षिप्नुः ॥ **शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्** । ३ । २ । १४१ ॥ उकार उच्चारणार्थ इति काशिका। अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी, तमी, दमी, श्रमी, भ्रमी, क्षमी, क्लमी, प्रमादी, उत्पूर्वान्मदेः अलंकृञादिसूत्रेणेष्णुजुक्तो वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादी । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति इति तु प्रायिकम्॥ **सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च** । ३ । २ । १४२ ॥ घिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥ **वौ कषलसकत्थस्रम्भः** । ३ । २ । १४३ ॥ विकाषी । विलासी । विकत्थी । विस्रम्भी ॥ **अपे च लषः** । ३ । २ । १४४ ॥ चाद्वौ । अपलाषी । विलाषी ॥ **प्रे लपसृद्रुमथवदवसः** । ३ । २। १४५ ॥ प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ॥ **निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञो वुञ्** । ३ । २ । १४६ ॥ पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसक इत्यादि । ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं ताच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति ॥ **देविक्रुशोश्चोपसर्गे** । ३ । २ । १४७ ॥

त्वम् ' आदेशप्रत्यययोः ' इति षत्वम् । 'अनिदिताम्' इति ' नलोपो न गुन्रोर्गित्त्वेन प्राप्त्यभावात् ॥ त्रस्नुरिति । ' नेड्वशि– ' इति नेट् ॥ **शमित्यष्टाभ्यो** ॥ इतिशब्द आद्यर्थः ॥ **शमिनीतरेत्यत्रेति** । अत्र नव्याः । विद्वत्तरेतिवत् ' तसिलादिषु– ' इति पुंवद्भावेन शमितरेति भाव्यम् । न च उगित्त्वाभ्युपगमस्य फलाभावाद्ध्रस्वविकल्प एव भवतीति वाच्यम् । पाक्षिकह्रस्वेन उगित्करणस्य चरितार्थत्वाद्ध्रस्वाभावपक्षे तु पुंवद्भावस्य दुर्वारत्वादित्याहुः ॥ **संपृचा**॥ **संपर्कीति** । 'पृची संपर्के ' , ' चजोः–' इति कुत्वं गुणः ॥ **परिदेवीति** । ' देवृ देवने ' भ्वादिः, ण्यन्तस्य, दीव्यतेस्तु नेह ग्रहणं लाक्षणिकत्वात् । अण्यन्तैः साहचर्याच्च ॥ **अभ्याघातीति** । अभ्याङ्पूर्वाद्धन्तेर्हस्य कुत्वेन घः ' हनस्तोऽचिण्णलोः ' इति नस्य तः , ' अत उपधायाः ' इति वृद्धिः ॥ **वौ कष–** ॥ कष हिंसार्थः , ' लस श्लेषणक्रीडनयोः ' ' कत्थ श्लाघायाम् ' ' स्रम्भु विश्वासे ' ॥ **अपे च लषः** ॥ ' लष कान्तौ ' ॥ **प्रे लप** । 'लप व्यक्तायां वाचि' ॥ **प्रमाथीति** । ' मथे विलोडने ' ॥ **निन्दहिंस** । इह सूत्रे विनाशेति विपूर्वस्य नशेर्ण्यन्तस्य भाविना णिलोपेन निर्देशः। अकारस्त्वागन्तुकः । केचित्तु विनाशीति ण्यन्तमेव पठन्ति। परिवादीति तु वदेर्ण्यन्तस्य पाठो निर्विवाद एव । असूयतिः कण्ड्वादिर्यगन्तः, निन्दादीनामसूयान्तानां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । स्यादेतत् । असूयतेरेव वुञ् विधेयो नेतरेभ्यः, निन्दादीनां ण्वुलैव सिद्धेः । न हि तत्र लित्स्वरनित्स्वरयोर्विशेषोऽस्ति, उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् । असूयतेस्तु ण्वुलि ' लिति–' इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं, वुञि तु ' ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्यादिरुदात्त इति विशेषस्तत्राह–**ण्वुलेति** ॥ **तृजादयो नेति** । नेदं ण्वुलिविषयकमेव ज्ञापकं, किं तु सामान्यतः प्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः ॥ **देविक्रुशोः** ।

आदेवकः। आक्रोशकः। उपसर्गे किम्। देवयिता। क्रोष्टा॥ **चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्।३।२।१४८॥** चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात्। चलनः। चोपनः। कम्पनः। शब्दनः। रवणः। अकर्मकात्किम्। पठिता विद्याम्॥ **अनुदात्तेतश्च हलादेः।३।२।१४९॥** अकर्मकाद्युच् स्यात्। वर्तनः। वर्धनः। अनुदात्तेतः किम्। भविता। हलादेः किम्। एधिता। अकर्मकात्किम्। वसिता वस्त्रम्॥ **जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः।३।२।१५०॥** जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च। जवनः। चङ्क्रमणः। दन्द्रमणः। सरणः। पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं लषपतपदेत्युकञा बाधा मा भूदिति। तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति। तेनालंकृञस्तृन्न॥ **क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च।३।२।१५१॥** क्रोधनः। रोषणः। मण्डनः। भूषणः॥ **न यः।३।२।१५२॥** यकारान्ताद्युच् न स्यात्। क्नूयिता। क्ष्मायिता॥ **सूददीपदीक्षश्च।३।२।१५३॥** युच् न स्यात्। सूदिता। दीपिता। दीक्षिता। नमिकम्पीतिरेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति मायिकमिति। तेन कम्रा कमना युवतिः। कम्प्रा कमना शाखा। यदि सूदेर्युज् न कथं मधुसूदनः। नन्द्यादिः॥ **लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्।३।२।१५४॥** लाषुकः। पातुकः इत्यादि॥ **जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्।३।२।१५५॥** जल्पाकः। भिक्षाकः।

दीव्यतेर्हेतुमण्ण्यन्तस्य 'दिवु कूजने' इति चुरादिण्यन्तस्य च ग्रहणम्॥ **चलनशब्दार्था।** 'चल कम्पने' 'चुप मन्दायां गतौ' 'कपि चलने' 'शब्द शब्दने' चुरादिः, 'रु शब्दे'॥ **चलन इत्यादि।** 'युवोः–' इत्यनादेशः॥ **अनुदात्तेतश्च हलादेः।** ननु सर्वोऽप्यनुदात्तेत् हलन्त एवेति तदन्तविधिं बाधित्वा सामर्थ्याद्धलादिरेव ग्रहीष्यते तत्किमादिग्रहणेनेति चेत्। अत्राहुः।आदिग्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात्, तथा हि सत्येधितेत्यादावतिप्रसङ्गः स्याज्जुगुप्सन इत्यादि च न सिध्येत्। अस्ति चेहानुदात्तेत्त्वं गुपादिष्ववयवेष्वचरितार्थस्यानुबन्धस्य समुदायविशेषकत्वादिति दिक्॥ **जुचङ्क्रम्य॥** क्रमिद्रमी यङन्तौ 'क्रमु पादविक्षेपे' 'द्रमहम्ममीमृ गतौ'॥ **पूर्वेणेति।** 'अनुदात्तेतश्च' इत्यनेन॥ इह पदिग्रहणं सकर्मकार्थमिति वृत्तिकृतोक्तम्। भाष्ये तु अनभिधानादेव सकर्मकान्न भविष्यतीत्युक्तत्वात्। ज्ञापनार्थमेव तदित्याशयेनाह–**बाधा मा भूदित्यादि॥ परस्परमिति।** 'निन्दहिंस–' इत्यादिसूत्रे हि तच्छीलादिषु वासरूपविधानात् तृजादयो नेति ज्ञापितम्, इह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं नेति ज्ञापितमिति विवेक इति भावः॥ **क्रुध–।** 'क्रुध क्रोधे' 'रुष रोषे' 'मडि भूषायाम्,' 'भूष अलंकारे'॥ **न यः।** 'अय वय पय मय चय तय णय गतौ' इति पठितस्य नयतेर्नायं निर्देशः। अनुदात्तेत्त्वादेव युचः सिद्धत्वात्किं तु नेति पृथक् पदमिति मत्वाह–**यकारान्तादिति॥क्नूयिता।क्ष्मायितेति।** 'क्नूयी शब्दे उन्दे च,' 'क्ष्मायी विधूनने'॥ **सूददीप॥** 'सूद क्षरणे,' 'दीपी दीप्तौ' 'दीक्ष मौण्ड्येज्यादौ॥ **ताच्छीलिकेष्विति।** परस्परमिति शेषः॥ **प्रायिकमिति।** न केवलं यथाश्रुतभाष्यमवलम्ब्य युच्रयोरेव समावेश इति मन्तव्यं, किन्तु प्रायिकत्व एव भाष्यस्य तात्पर्यम्। तेन गमेः 'लषपतपद–' इत्युकञ्विषये तृन्नपि। गन्ता। गामुकः। तथा 'वौ कषलस–' इति घिनुण्विषये युजपि। विकत्थी विकत्थन इत्यादि सिध्यतीति भावः॥ **जल्प–॥** 'जप जल्प व्यक्तायां वाचि,' 'भिक्ष भिक्षायां लाभेऽलाभे च,' 'कुट्ट छेदने,' 'लुण्ट स्तेये,' चौरादिकाविमौ।

कुट्टाकः। लुण्टाकः। वराकः। वराकी॥ **प्रजोरिनिः ।३।२।१५६॥** प्रजवी। प्रजविनौ। प्रजविनः ॥ **जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ।३।२।१५७॥** जयी। दरी। क्षयी। विश्रयी। अत्ययी। वमी। अव्यथी। अभ्यमी। परिभवी। प्रसवी॥ **स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।३।२।१५८॥** आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः। स्पृहयालुः। गृहयालुः। पतयालुः। दयालुः। निद्रालुः। तत्पूर्वो द्रा। तदो नान्तत्वं निपात्यते। तन्द्रालुः॥ शीङो वाच्यः॥ *॥ शयालुः॥ **दाधेट्सिशदसदो रुः ।३।२।१५९॥** दारुः। धारुः। सेरुः। शद्रुः। सद्रुः॥ **सृघस्यदः क्मरच् ।३।२।१६०॥** सृमरः। घस्मरः। अद्मरः॥ **भञ्जभासमिदो घुरच् ।३।२।१६१॥** भङ्गुरः। भासुरः। मेदुरः॥ **विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।३।२।१६२॥** विदुरः। भिदुरम्। छिदुरम्॥ **इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ।३।२।१६३॥** इत्वरः। इत्वरी। नश्वरः। जित्वरः। सृत्वरः॥ **गत्वरश्च ।३।२।१६४॥** गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते। गत्वरी॥ **जागुरूकः ।३।२।१६५॥** जागर्तेरूकः स्यात्। जागरूकः॥ **यजजपदशां यङः ।३।२।१६६॥** एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात्। दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः। यायजूकः। जञ्जपूकः। दन्दशूकः॥ **नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ।३।२।१६७॥** नम्रः। कम्प्रः। स्मेरः। जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते। अजस्रं सन्ततमित्यर्थः। कम्रः। हिंस्रः।

अत्र व्याचख्युः। जल्पेः 'चलनशब्दार्थात्' इति भिक्षेः 'अनुदात्तेतश्च' इति युचि प्राप्ते कुट्टलुण्टयोः 'णेश्छन्दसि' इति इष्णुचि प्राप्ते वृङस्तु 'आदृगमहनजन-' इति किकिनोः प्राप्तयोरयं विधिरिति। षो ङीषर्थ इत्याह-वराकीति॥ प्रजो-॥ 'जु' इति सौत्रो गत्यर्थः॥ जिदृक्षि-। 'जि जये,' 'जि अभिभवे,' 'दृङ् आदरे,' 'क्षि क्षये' 'क्षि निवासगत्योः,' 'श्रिञ् सेवायाम्' विपूर्वः। 'व्यथ भयसञ्चलनयोः' नञ्पूर्वः, निपातनान्नञो धातुना समासे नलोपे ततः प्रत्ययः। 'अम गत्यादिषु' अभिपूर्वः॥ प्रसवीति। 'षू प्रेरणे' अस्मादिनिः। 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इमौ न गृह्येते, सानुबन्धत्वात्। 'जिदृक्षि-' इत्यत्रैव प्रजुं पठित्वा पूर्वसूत्रं त्यक्तुमुचितम्। एवं हि पृथग्विभक्तिश्चकारश्च मास्त्विति सुवचम्॥ स्पृहि॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' 'गृह ग्रहणे' 'पत गतौ' ॥त्रयश्चुरादाविति। तेन णेरयादेशेन रूपसिद्धिरिति भावः। यद्येवं णिचि उपधागुणवृद्धी स्यातामत आह-अदन्ता इति॥ ततश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्तदभावः॥ तत्पूर्व इति। तच्छब्दस्य समासोऽपि निपातनादिति बोध्यम्। डुधाञ् श्रत्पूर्वः। श्रद्धालुः। धेटस्तु नेदं रूपम्। श्रत्पूर्वस्य तस्य प्रयोगाभावादिति व्याचख्युः। कथं कृपालुः स्पर्धालुः। कृपां स्पर्द्धां च लातीति विग्रहे मृगय्वादित्वात्कुः॥ दाधेट्। डुदाञ्दोदेङां त्रयाणामेव ग्रहणं, न तु दाण्दापोरित्याहुः॥ भंगुर इति। 'चजोः' इति कुत्वम्। अभिधानस्वभावाद्भञ्जेः कर्मकर्तर्य्येवेत्याहुः॥ विदिभिदि॥ विदेर्ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणं, न तु लाभार्थस्य, व्याख्यानात्। छिदुरमिति। कर्मकर्त्तरि प्रत्यय इति वृत्तिः। नैतद्भाष्ये दृष्टम्। तथा च माघः मुख्ये कर्त्तरि प्रायुङ्क्त-'प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना' इति। इह अदुरिति च्छेदः॥ इत्वरः। इत्वरी इति। 'इण् गतौ' 'ह्रस्वस्य पिति-' इति तुक्। कित्त्वाद्गुणाभावः, 'टिड्ढा-' इत्यादिना स्त्रियां ङीप्॥ जागुरूकः॥ जागुरिति पञ्चम्यन्तं तद्व्याचष्टे-जागर्त्तेरिति॥ 'जागरूकः' इति सिद्धरूपमेव तु न निपातितम्। उत्तरसूत्रे ऊकस्यानुवृत्तिप्रसङ्गात्॥ यजजप॥ यायजूक इति। यजेर्यङि द्वित्वादि 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासदीर्घः अतो लोपे 'यस्य हलः' इति लोपः॥ जञ्जपूक-इत्यादि। 'जपजभदहदश-' इत्यादिना नुक्, वावदूकशब्दस्तु उलूकादयश्चेत्यत्र वक्ष्यते।

दीप्रः ॥ **सनाशंसभिक्ष उः । ३ । २ । १६८ ॥** चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥ **विन्दुरिच्छुः । ३ । २ । १६९ ॥** वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः ॥ **क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १७० ॥** देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥ **आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ । १७१ ॥** आदन्ताद्दन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः ॥ भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः ॥ दधिः । चक्रिः। सस्रिः । जग्मिः । जज्ञिः । नेमिः ॥ सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीगभावश्च निपात्यते ॥ **स्वपितृषोर्नजिङ् । ३ । २ । १७२ ॥** स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । धृषेश्चेति वाच्यमिति काशिकादौ । धृष्णक् ॥ **शॄवन्द्योरारुः । ३ । २ । १७३ ॥** शरारुः । वन्दारुः ॥ **भियः क्रुक्लुकनौ । ३ । २ । १७४ ॥** भीरुः । भीलुकः ॥ क्रुकन्नपि वाच्यः ॥ * ॥ भीरुकः ॥ **स्थेशभासपिसकसो वरच् ।**

माधवस्त्वाह कुर्वादिगणे वावदूक इति पाठादेव यङन्ताद्वदेरूकः प्रत्यय इति ॥ **सनाशंस ।** सनिति प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम् । 'षणु दाने' 'षण संभक्तौ' इति धात्वोस्तु नेह ग्रहणम् । गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात् । आशंसेति 'आङः शंसु इच्छायाम्' इत्ययं गृह्यते, न 'शंसु स्तुतौ' इति, आङा सह निर्देशात् ॥ **विन्दुरिच्छुः ।** 'विद ज्ञाने' इत्यस्यैव ग्रहणं, नेतरेषाम् । एवमिषेरपि इच्छार्थकस्यैव ग्रहणं, न तु, 'इष गतौ' 'इष आभीक्ष्ण्ये' इत्यनयोः अनभिधानान्निपातनाद्वेति भावः । विन्दुशब्दस्तु पवर्गीयादिः 'विदि अवयवे' अस्मान्मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये बोध्यः ॥ **क्याच्छन्दसि ॥** क्य इति क्यच्क्यष्क्यङां सामान्यग्रहणम् । क्यान्तधातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु उप्रत्ययो भवतीति काशिका । क्य इति व्याख्यानात्कण्ड्वादियगपि गृह्यते । तेन 'तुरण्यवोऽङ्गिरसो न क्षन्त समर्थे सपर्यवः, यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम्' इत्यादि सिद्धम् । 'तुरण त्वरायाम्' । 'सपर पूजायाम्' । भुरण धारणपोषणयोः' इत्येते कण्ड्वादिषु पठिताः । अथ कथं 'सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः' इति भट्टपादाः । भृगय्वादिषु असूयशब्दो द्रष्टव्य इति हरदत्तः ॥ **सुम्नयुरिति ।** सुम्नशब्दात्क्यचि तदन्तादुः । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति निषेधात् 'क्यचि च' इति ईत्त्वम् , अकृत्सार्व-' इति दीर्घश्च न भवति ॥ **आदृ ॥** 'ऋदोरप्' इतिवदादिति दकारो मुखसुखार्थो न त्वयं तकारस्तेन तातपरत्वाभावाद् इत्यनेन दीर्घोऽपि गृह्यते । तेन ततुरिर्जगुरिः । 'तॄ प्लवनतरणयोः' इत्यस्य, 'गॄ निगरणे' इत्यस्य च 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्त्वे रूपमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु आदित्यादिप्रकृतिविशेषणमुदाहरणं प्रपञ्चमात्रम् । 'किकिनौ लिट् च' इत्येतावन्मात्रमेव विवक्षितम् । तथा च वार्तिकम् । 'किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' इति । उदाहृतं च भाष्ये सेदिर्नेमिरित्यादि । एवं स्थिते आदिति तपरकरणेऽपि न क्षतिरिति ध्वनयन्नाह—अदन्ताद्दन्तादिति ॥ **बभ्रिर्वज्रमिति ।** 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया । किकिनोः स्थाने तिबादयो न, लिड्वदित्यतिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात् । छान्दससूत्रद्वयोपन्यसनं 'भाषायां धाञ्-' इत्यादिवार्तिकविषयबोधनार्थम् । इह च वार्तिके गमिर्यद्यपि न दृश्यते, तथापि धातुवृत्तौ क्वचिद्वृत्तिपुस्तके च दर्शनादुपन्यस्तः ॥ **जग्मिरिति ।** 'गमहनजन-' इत्युपधालोपः ॥ **जघ्निरिति ।** 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् ॥ **दधिरिति ।** 'आतो लोपः' ॥ **नेमिरिति ।** एत्वाभ्यासलोपौ ॥ **सासहीत्यादि ।** यङोऽतो लोपे यलोपःअभ्यासदीर्घः ॥ **नीगभावश्चेति ।** नीग्वञ्चु-' इत्यादिना प्राप्तस्य नीगागमस्याभाव इत्यर्थः ॥ **तृष्णगिति ।** ङित्त्वान्न गुणः । नजिङ् इकार उच्चारणार्थः ॥ **क्रुकन्नपीति ।** अत एव 'भीरुभीलुकभीरुकाः' इत्यमरः ॥

। ३ । २ । १७५॥ स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥ **यश्च यङः ।** ३ । २ । १७६ ॥ यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । अतो लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाल्लोपोव्योरिति यलोपः । अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्यातो लोपे प्राप्ते वरे लुप्तं न स्थानिवत् । यायावरः ॥ **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ।** ३ । २ । १७७ ॥ विभ्राट् । भाः । भासौ । धूः ।धुरौ । विद्युत्।ऊर्क् । पूः । पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः।जूः।जुवौ । जुवः। ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । ग्रावस्तुत् ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।** ३ । २ । १७८ ॥ क्विप् । छित् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्विचिद्दीर्घः क्वचित्सम्प्रसारणं क्वचिद् द्वे क्वचिद्ध्रस्वः । तथा च वार्तिकम् । क्विब् वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च ॥ * ॥ क्विब्वचीत्यादिना उणादिसूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः।कटं प्रवंते कटप्रूः । जूरुक्तः । श्रयति हरिं सा श्रीः ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥ दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् । जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ जुहूः । दृ भये । अस्य ह्रस्वश्च । दीर्यते दद्दत् । ध्यायतेः संप्रसारणं च ॥ *॥ धीः ॥ **भुवः संज्ञान्तरयोः ।** ३ । २ । १७९ ॥ मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ॥ **विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ।** ३ । २ ।१८०॥ एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः।प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता ।संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् । मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ *॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः।

ईश्वर इति । 'नेड्वशि–'इतीडभावः॥पेस्वर इति। 'पिसृ पेसृ गतौ'॥कस्वर इति । 'कस गतौ'॥भ्राज॥ 'आक्वेः–'इत्युक्तत्वात्तच्छीलादिष्वयं क्विप् । 'भ्राजृ दीप्तौ' 'धुर्वी हिंसायाम्,' 'द्युत दीप्तौ,' 'ऊर्ज बलप्राणनयोः,' 'पॄ पालनपूरणयोः'। 'जु गतौ' सौत्रः । ग्रावपूर्वः 'ष्टुञ् स्तुतौ' ॥ विभ्राडिति । 'व्रश्च–' इति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे ॥ धूरिति । 'राल्लोपः' इति वलोपः, 'र्वोः–' इति दीर्घः ॥ ऊर्गिति । 'चोः कुः'। 'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । पूरिति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । 'र्वोः–' इति दीर्घः ॥ वाक् प्राडिति । इह दीर्घः सम्प्रसारणाभावश्च । सम्प्रसारणप्राप्तिस्तु 'वचिस्वपि,' 'ग्रहिज्यावयि–' इत्यादिना ॥ श्रयति हरिं श्रीरिति । प्राचा तु श्रयन्त्येतामिति कर्मणि क्विबुदाहृतस्तत्र 'कर्त्तरि कृत्' इति सूत्रविरोधः स्पष्ट एव । बाहुलकं तु अगतिकगतिः ॥ द्युति ॥ द्वे चेति । क्वेरऽपि द्वित्वे अभ्याससंज्ञेह दुर्लभा, प्रत्यासत्त्या षाष्ठद्वित्व एव प्रवृत्तेरत एव आष्टमिके सा नेत्याशङ्कायामाह–दृशिग्रहणादिति ॥ दिद्युदिति ॥ 'द्युतिस्वाप्योः' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । जगदिति । 'गमः क्वौ' इति मलोपे तुक् । अत्र द्वे चेति चकारेण दीर्घः समुच्चीयमानो द्युतिगम्योर्न भवति, दीर्घश्रुत्या 'अचश्च' इति परिभाषोपस्थानादजन्तजुहोतेरेव संभवतीत्याशयेनाह–जुहोतेर्दीर्घश्चेति । जुहोतीति जुहूः। ह्रस्वश्चेति चकारेण द्वित्वं समुच्चीयते । धीरिति । ध्यायतीति धीः । 'हलः' इति दीर्घः । ननु ध्यायति पुरुषो, न तु धीः एवं जुहोत्यनया पुरुष इति सर्वसंमतत्वात्कथं तर्हि हि भवदुक्तार्थः संगच्छत इति चेद् । अत्राह हरदत्तः । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां क्विप् भवति ॥ भुवः संज्ञा ॥ धनिकेत्यादि । तेन ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र नेति भावः । एतच्च दृशिग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते ॥ 'नन्वेवं प्रतिभूशब्दः संज्ञेति फलितं तत संज्ञायामित्येव सिद्धं किमन्तरग्रहणेन । अत्राहुः ।

अन्तर्भावितण्यर्थोत्र भवतिः ॥ **धः कर्मणि ष्ट्रन् । ३ । २ । १८१ ॥** धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु ॥ **दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३ । २ । १८२ ॥** दाबादेः ष्ट्रन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥ **तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । ७।२।९ ॥** एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् न स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नध्री ॥ **हलसूकरयोः पुवः । ३ । २ । १८३ ॥** पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् स्यात् । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः ॥ **अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः । ३ । २ । १८४ ॥** अरित्रम् । लवित्रम् । धुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥ **पुवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८५ ॥** पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम् ॥ **कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८६ ॥** पुव इत्रः स्याद् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु अग्निः पवित्रं स मा पुनातु ॥ ॥ इति पूर्वकृदन्तम् ॥

अथोणादयः ॥

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥*॥ करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च । आतो युक्॥

यावद्द्रव्यभाविन्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव तस्मिन् ऋणप्रदानेन निवर्तेत इत्युभयोर्भेद इति ॥ शं सुखं भावयतीति शम्भुरित्यर्थाभ्युपगमनायाह–**अन्तर्भावितेति॥** शं भवति सुखस्वरूपो भवतीति शम्भुरित्यन्ये ॥ शं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिस्तु अपादाने डुप्रत्ययाभावाच्चिन्त्येति माधवः ॥ **धः कर्मणि ॥** कर्मणीति नोपपदम् । 'ह्वावामश्च' इत्यनन्तरमेव 'धः ष्ट्रन्–' इति वक्तव्ये पृथक्कर्मग्रहणाद्व्याख्यानाद्वेत्याशयेनाह–**कर्मण्यर्थे इति।**अत एव 'धीयते पीयते' इति धात्री स्तनदायिनीत्यादि व्याचक्षते॥**दाम्नी॥** **मेढ्रमिति** । 'होढः' धत्वष्टुत्वढलोपाः ॥ **दंष्ट्रेति** । षित्त्वेपि ङीष् इह न भवति 'अनित्यः षितां ङीष्' इत्युक्तत्वात् । अन्ये त्वजादिपाठाट्टापमाहुः ॥ **नध्रीति** । 'नहो धः' इति धत्वम् । 'झषस्तथोर्धः' जश्त्वम् । सूत्रे 'दश–' इति नलोपिनो निर्देशो ज्ञापकः 'क्वचिदकित्यपि दंशेर्नलोपो भवति,' इति । तेन 'दंश दशने' इत्यस्माल्ल्युटि दशना दन्ता इति सिद्धम् । न च संनिधानात् ष्ट्रन्येव, नलोपः स्यादिति वाच्यम् । 'शुनो दन्तदंष्ट्रा–' इति निर्देशात् ॥ **तच्चेत्करणमित्यादि** ॥ एतेन हलसूकरयोरभिधेयत्वमुपपदत्वं च निरस्तम् । **मुखमित्यर्थ इति** । तत्रैव रूढिरिति भावः ॥ **अर्तिलूधूसू** ॥ 'धू विधूनने' इति कुटादिरेव गृह्यते निरनुबन्धकत्वात् । अत एव 'गाङ्कुटा' इति ङित्त्वाद्गुणनिषेधे उवङ् तदाह–**धुवित्रमिति** ॥ **पुवः** ॥ पूङ्पूञोरुभयोर्ग्रहणमविशेषात् ॥ करण इत्यनुवृत्तेराह–**येनाज्यमिति** ॥ **कर्त्तरि चर्षि** ॥ **इत्रः स्यादिति** । करणे कर्त्तरि चेत्यर्थः काशिकानुसारेण यथासंख्यं व्याचष्टे–**ऋषौ करणे इति** । 'कर्त्तरि कृत्' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोस्तु 'यथासंख्यं न' इति गम्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ इति पूर्वकृदन्तम् ॥

अथोणादयः ॥

कृवापा ॥ 'डुकृञ् करणे,' 'वा गतिगन्धनयोः,' 'पा पाने,' 'पा रक्षणे,' 'जि अभिभवे,' 'डुमिञ् प्रक्षेपणे,' 'स्वद आस्वादने,' 'साध संसिद्धौ,' 'अशू व्याप्तौ,' ॥ 'विश्वकर्मणि ना कारुस्त्रिषु कारकशिल्पिनोः' इति मेदिनीकोशः ॥ 'कारुः शिल्पिनि कारके' इति धरणिकोशस्तदेतदभिप्रेत्याह–**कारुरित्यादि** । आद्ये योगरूढिर्द्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः । अत एव द्वितीये धात्वर्थे प्रति

वातीति वायुः।पायुर्गुदम्।जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम्।मिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति मायुःपित्तम्। स्वादुः। साध्नोति परकार्यं साधुः।अश्नुते आशु शीघ्रम्। आशुर्व्रीहिः पाटलःस्यात् ॥ छन्दसीणः ॥ * ॥ मा न आयौ ॥ दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ॥*॥ दीर्यत इति दारु। स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्। जानु। जानुनी। इह जनिवध्योश्चेति न निषेधः अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात्। चारु रम्यम्। चाटु प्रियं वाक्यम्। मृगय्वादित्वात्कुमत्यये चटु इत्यपि॥किञ्जरयोः श्रिणः॥*॥किं शृणोतीति किंशारुः सस्यशूकं बाणश्च।जरामेति जरायुः।गर्भाशयो जरायुः स्यात्। त्रो रश्च लः॥*॥तरन्त्यनेन वर्णाः इति तालुः॥कृके

कारकान्वयो भवत्येव। तथा च भट्टिः 'राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः। सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्' इति ॥ पिबत्यनेन तैलादिकमिति पायुर्गुदस्थानम्। 'गुदं त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः। पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोपि। तथा च मन्त्रः 'भुवस्तस्य स्वतवा पायुरग्ने' इति। 'स्वतवान्पायौ' इति नस्य रुत्वम्॥ 'अगदो जायुः' इत्यमरः। पुंलिङ्गसाहचर्याज्जायुः पुंसि॥ 'मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा' इत्यमरः।गोपूर्वाद्गां वाचं विकृतां मिनोति प्रक्षिपतीति गोमायुः शृगाल इत्युज्ज्वलदत्तः॥ वस्तुतस्तु मायुः शब्दः, 'यत्पशुर्मायुमकृत गोमायुरेकः, अजमायुरेकः' इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वात्॥स्वदते रोचते इति स्वादुः विशेष्यनिघ्नोयम्॥एवं साधुरपि। आशु शीघ्रमिति॥विलम्बाभावमात्रे क्लीवम्, तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गम्। 'अथ शीघ्रं त्वरितम्' इत्युपक्रम्य 'क्लीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्' इत्यमरः। व्रीहौ पुंस्येव। 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनादन्यस्मादप्युण् भवति। 'रह त्यागे'। गृहीत्वा चन्द्रं रहति त्यजतीति राहुः॥ 'वस निवासे' वसत्यस्मिन्सर्वमिति सर्वत्रासौ वसतीति वा वासुः। वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः। वसुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थे 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यणि कृते वासुदेव इति व्युत्पत्त्यन्तरमिति दिक्॥ छन्दसीणः॥ उण्नुवर्तते। एति गच्छतीत्यायुः। 'मान आयौ' इति आयुशब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः अत एव 'त्वामग्ने प्रथममायवे' 'मानस्तोके तनये मान आयौ' इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातम्। अर्वाचीनास्तु 'छन्दसीणः' इति सूत्रं बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रवर्तत इति स्वीकृत्य 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरग्रन्थे आयुशब्दमुकारान्तं व्याचख्युः। ननु 'एतेर्णिच्च' इत्युस्प्रत्यये सकारान्तो वक्ष्यमाण आयुःशब्दस्तु लोकवेदयोर्निर्विवाद एव। अत एव जटा आयुरस्येति विग्रहे 'गृध्रं हत्वा जटायुषम्' इति रामायणप्रयोगो, 'यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्' इति श्रीहर्षप्रयोगश्च संगच्छते। तथा च 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यत्रायुःशब्दः सकारान्त इत्येव व्याख्यायतां किमुकारान्तास्युपगमेनेति चेद्। अत्राहुः। सकारान्त आयुःशब्दो नपुंसक इति तस्य पुंलिङ्गता नेत्याशयेन तथोक्तमिति। अन्ये तु 'छन्दसीणः' इति सूत्रस्य भाषायां प्रवृत्त्यभावे 'मा वधीष्ट जटायुं माम्' इति भट्टिप्रयोगः, 'तटीं विन्ध्यस्याद्रेरभजत जटायोः प्रथमजः' इति विन्ध्यवर्णने अभिनन्दोक्तप्रयोगश्च न संगच्छेतेत्याहुः। वस्तुतस्तु जटां याति प्राप्नोतीति जटायुः मृगय्वादित्वात्कुः आयात्यायुः। एवं च 'जटायुषा जटायुं च विद्यादायुं तथायुषा' इति द्विरूपकोशः, 'वायुना जगदायुना' इति वर्णविवेकश्च सुसाध इति दिक्॥ दृसनि। 'दृ विदारणे' 'षणु दाने,' 'जन जनने,' 'चर गतौ,' 'चट भेदने' ॥ दार्विति। 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः॥ चाट्विति। 'चटु चाटु प्रियं वाक्यम्' इति हट्टचन्द्रः। 'चाटुर्नारि प्रियोक्तिः स्यात्' इति रत्नमालाकोशः नारि पुंसि। 'चकार च किल चाटून् प्रौढयोषिद्वदस्य' इति माघः। माघे तु नपुंसकमपि दर्शितम्। 'चाटु चाकृतकसंभ्रममासाम्' इति॥ किंजरयोः। 'शृ हिंसायाम्,' 'इण् गतौ' आभ्यामुण् स्यात्। सस्येति। 'किंशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्कपक्षिणि' इति मेदिनीकोशः॥ त्रो रश्च लः॥ 'तॄ प्लवनतरणयोः' त्रः रश्चेति च्छेदः। केचित्तु ऋ इति प्रश्लिष्य द्वयोरपि सवर्णदीर्घे त्रौ तयोस्त्रोरित्युक्त्वा 'ऋ गतौ' इत्यस्मादपि ञुण् रस्य ल इति व्याख्या-

वचःकश्च ॥*॥ कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः। कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे इति विश्वः। भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः ॥*॥ भरति बिभर्ति वा भरुः हरिर्हरश्च। म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मरुर्निर्जलदेशः। शेते शयुरजगरः। तरुर्वृक्षः। चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः। त्सरुः खड्गादिमुष्टिः। तनुः स्वल्पम्। स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः। धनुः शस्त्रविशेषः। धनुर्नो च धनुर्विदुः। धनुरिवाजनि वक्र इति श्रीहर्षः। मयुः किंनरः। मद्गुः पानीयकाकिकेति रभसः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वं जश्त्वेन सस्य दः॥ अणश्च ॥*॥ लवलेशकणाणवः। चात्कटिवटिभ्याम्। कटति रसनां कटुः। वटतीति वटुः॥ **धान्ये नित्**॥धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् स च नित्। नित्त्वादाद्युदात्तः। प्रियङ्गवश्च मेणवश्च मे। व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्। निद्ग्रहणं फलिपाटीत्यादिसूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते॥ शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च ॥*॥ शृणातीति शरुः। शरुरायुधकोपयोः। स्वर्यन्ते प्राणा अनेन स्वरुर्वज्रम्। स्नेहुर्व्याधिः चन्द्र इत्यन्ये। त्रपु सीसम्।

य इयर्ति अर्यते वा आलुः। शाकविशेषो घटी चेत्याहुः। 'कर्कर्यालुर्गलन्तिका'॥ **भृमृशी**॥ 'भृञ् भरणे,' 'मृङ् प्राणत्यागे' 'शीङ् स्वप्ने,' 'तॄ प्लवनतरणयोः,' 'चर गतौ,' अयं भक्षणेपि, 'त्सर छद्मगतौ,' 'तनु विस्तारे,' 'धन धान्ये,' 'डुमिञ् प्रक्षेपणे,' 'टुमस्जो शुद्धौ' 'भरुः स्वर्णे हरे पुंसि' इति मेदिनी। 'भरुर्भर्तृकनकयोः' इति हेमचन्द्रः। **शयुरिति**। 'अजगरे शयुर्वाहसः' इत्यमरः॥ **तरुरिति**। तरन्ति नरकमनेन रोपकाः॥ **चरुरिति**। अनवस्रावितान्तरूष्मपक्व ओदन इति याज्ञिकाः। तृचर्वधिकरणेप्येवमुक्तम्। 'उगवादिभ्यो यत्' इति सूत्रे कैयटस्त्वाह–स्थालीवाची चरुशब्दस्तात्स्थ्यादोदने भाक्त इति॥ 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति मेदिनी॥ 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्ते मेदिनी। विश्वप्रकाशमुदाहरति–**धनुषा चेत्यादि**॥ धनुषा सार्द्धं धनुं विदुरित्यर्थः। 'स्यात्तनुस्तनुषा सार्द्धम्' इत्यतः सार्द्धमित्यनुषज्यते। 'शुद्धवंशजनितोपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः। क्षेप्तुरेनमृजुमाशु सपक्षं सायकम्' इति श्रीहर्षश्लोकशेषः। 'धनुर्वंशविशुद्धोपि निर्गुणः किं करिष्यति' इति धन्वन्तरिः। इह पूर्वत्र च धनुरिति नकारान्तः सकारान्तो वा बोध्यः। न च सकारान्तधनुःशब्दो नपुंसक एवेति शङ्क्यम्। 'अथास्त्रियां धनुश्चापौ' इत्यमरोक्त्या तस्यापि पुंस्त्वात्। **किंनर इति**। 'तुरंगवदनो मयुः' इत्यमरः। 'मीनातिमिनोति–' इत्यात्वं तु नेह बाहुलकात्। 'मयुस्तुरंगवदने मृडोपि मयुरिष्यते' इति विश्वः। मज्जति पानीये इति मद्गु॥ **अणश्च**॥ 'अण शब्दे' अस्मादुप्रत्ययः स्यात्। **चादिति**। 'कटे वर्षादौ' 'वट वेष्टने'॥ कटति रसनामिति 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि। नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंल्लिङ्गो रसमात्रके। त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेपि क्षुरेपि च' इति॥ वटतीति वटुः। 'वटुर्द्विजसुतः स्मृतः' इति संसारावर्त्तः। नटवटुरिति तूपचारात्॥ **अभिव्याप्येति**। यद्यपि 'फलिपाटि–' इति सूत्रं यावदनुवर्तत इति न्यासग्रन्थेन मर्यादीकृत्येत्यपि प्रतीयते तथाप्यभिव्याप्येवोचितम्॥ 'पिबतं सौम्यं मधु' इत्यादौ मधुशब्दस्याद्युदात्ततादर्शनात्। 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रे हरदत्तेनाप्यभिव्याप्येति स्पष्टमभिधानाच्चेति भावः॥ **शृस्वृस्निहि**॥ 'शॄ हिंसायाम्,' 'स्वृ शब्दोपतापयोः'। 'ष्णिह उपतापे' 'त्रपूष् लज्जायाम्'। 'असु क्षेपणे' 'वस निवासे,' 'हन हिंसागत्योः' 'क्लिदू आर्द्रीभावे,' 'बन्ध बन्धने,' 'मन ज्ञाने'। **शरुरिति**। 'शरुः कोपे शरे वज्रे' इति हेमचन्द्रः॥ **स्वरुर्वज्रमिति**। 'शतकोटिः स्वरुः शंबः' इत्यमरः॥ **त्रपु सीसमिति**। तद्धि अग्निं दृष्ट्वा त्रपते

---

१ 'अनवस्रावि चान्तरे' इति मनोरमापाठः॥

पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः । वसुर्हदेऽग्नौ योक्त्रेऽशौ वसु तोये धने मणौ । हनुर्वक्त्रैकदेशः । क्लेदुश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः । चात् बिदि अवयवे । बिन्दुः ॥ स्यन्देः सम्प्रसाणं धश्च ॥ * ॥ देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः ॥ उन्देरिच्चादेः ॥ * ॥ उनत्ति इन्दुः ॥ ईषेः किच्च ॥ * ॥ ईषेरुः स्यात्स च कित् आदेरिकारादेशश्च । ईषते हिनस्ति इषुः शरः । इषुर्द्वयोः ॥ स्कन्देः सलोपश्च ॥ * ॥ कन्दुः ॥ सृजेरसुमूच ॥ * ॥ चात्सलोप उप्रत्ययश्च । रज्जुः ॥ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ * ॥ ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् ॥ नावञ्चेः ॥ * ॥ न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः ॥ फलिपाटिनमिमनिजनां गुक् पटिनाकिधतश्च ॥ * ॥ फलेर्गुक् । फल्गुः । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यते इति मधु । जायते इति जतु ॥ वलेर्गुक् च ॥ * ॥ वल संवरणे । वल्गुः ॥ शः कित्सन्वच्च ॥ * ॥ श्यतेरुः स्यात्स च कित्सन्वच्च । शिशुर्बालः ॥ यो द्वे च ॥ * ॥ ययुरश्वोऽश्वमेधीयः । सन्वदिति प्रकृते द्वेग्रहणमित्त्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ कुर्भ्रश्च ॥ * ॥ बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू

लज्जते इव । 'रङ्गसीसकयोस्त्रपु' इति मेदिनी ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति शरीरमित्यसवः प्राणाः ॥ हनुरिति । 'हनुः पुमानधरो गण्डात्' इति वररुचिकोशः । स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम् । 'हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' इति मेदिनीकोशः । अतिशायने मतुप् । हनुमान् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दृशिग्रहणात्पाक्षिको दीर्घः । हनूमान् ॥ स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः । प्रज्ञादित्वाद्बान्धवः । 'बन्धुर्बन्धूकपुष्पे स्याद्बन्धुर्भ्रातरि बान्धवे' इति विश्वः ॥ मनुरादिराजो मन्त्रश्च ॥ स्यन्देः ॥ 'स्यन्दू प्रस्रवणे' ॥ उन्देः ॥ 'उन्दी क्लेदने' ॥ ईषेः ॥ 'ईष गतिहिंसादानेषु' ॥ स्कन्देः ॥ 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' ॥ कन्दुरिति । स्कन्दत्यस्मिन् जनताप इति व्युत्पत्त्या भोगस्थानमिति केचित् । अन्ये तु स्कन्दाति शोषयतीति कन्दुर्लोहादिपात्रमित्याहुः ॥ अत एव 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम्' इत्यमरः । कन्दुर्वा ना इति पूर्वेणान्वयाद्वा पुमानित्यर्थः ॥ सृजेः ॥ 'सृज विसर्गे' सृजतीति रज्जुः स्त्रियाम् । आगमसकारस्य श्चुत्वेन शः, जश्त्वेन जः । 'सृजेरसुम् च' इति सुवचमिति नव्याः ॥ 'रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित्' इति मेदिनी॥कृतेराद्यन्त ॥ 'कृती छेदने' ॥ तर्कुरिति । कृत्यतेऽनेनेति तर्कुः सूत्रवेष्टनं यन्त्रविशेषः । 'तर्कुटी सूत्रला तर्कुः' इति हारावली ॥ नावञ्चेः ॥ 'अञ्चु गतौ' । 'न्यङ्कुर्मुनौ मृगे पुंसि' इति मेदिनी ॥ फलिपाटि ॥ 'फल निष्पत्तौ' 'पट गतौ' ण्यन्तः, 'णम प्रह्वत्वे शब्दे,' 'मन ज्ञाने,' 'जनी प्रादुर्भावे' । एभ्य उः स्यादेषाश्च यथाक्रमं गुगागमः, पटि नाकि ध त इत्यादेशाश्च भवन्ति । इह एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते । गुगागमे हि फलेरवयवषष्ठी, पट्याद्यादेशचतुष्टयविधौ तु पाट्यादिभ्यः स्थानषष्ठी, सापि धतयोर्विधौ अन्तेऽप्युपसंह्रियत इति विवेकः । 'अनागमकानां सागमका आदेशाः' इति पक्षे स्थानषष्ठ्येवेति बोध्यम् । 'फल्गवसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलप्वां स्त्री' इति मेदिनी ॥ नाकुर्वल्मीकमिति । 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः ॥ मध्विति । 'मधुश्चैत्रे च दैत्ये च मद्ये पुष्परसे मधु' इति हट्टचन्द्रः । 'मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्द्धर्चादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधु' इति शाश्वतः ॥ वलेः ॥ 'वल संवरणे' इति दन्त्योष्ठ्यादिः । 'वल्गु स्याच्छगले पुंसि सुन्दरे चाभिधेयवत्' इति मेदिनी। यत्तु उज्ज्वलदत्तेन 'बलेर्गुक् च' इति ओष्ठ्यादित्वात् 'बल प्राणने' इत्युपन्यस्तं तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । 'अयं नाभावदति वल्गु वो गृहे' इत्यादौ दन्त्योष्ठ्यपाठस्य निर्विवादत्वात्॥शः कित्॥'शो तनूकरणे' अस्मादुप्रत्ययः । 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वं द्वित्वं 'सन्यतः' इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ॥ शिशुः॥यो द्वे च ॥ 'या प्रापणे' ॥ कुर्भ्रश्च । 'भृञ् भरणे' अस्मात्कुप्रत्ययो धातोर्द्वित्वञ्च । भरतीति बभ्रुः । धरणिकोशस्थमाह–बभ्रुरित्यादि ॥ 'बभ्रुर्वैश्वानरे शूलपाणौ च गरुडध्वजे ।

नकुलपिङ्गलौ । चादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जघ्नुर्हन्ता । पपुः पालकः ॥ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः॥*॥ कुः स्यात्। पुरुः । भिनत्ति भिन्दुर्वज्रम्। ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्।विरहिणं विध्यति विधुः । विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे । गृधुः कामः । धृषुर्दक्षः ॥ कृग्रोरुच्च ॥ * ॥ करोतीति कुरुः । गृणातीति गुरुः ॥ अपदुःसुषु स्थः ॥*॥ सुषामादिषु चेति षत्वम् । अपष्ठु प्रतिकूलम् । दुष्ठु । सुष्ठु ॥ रपेरिच्चोपधायाः ॥ * ॥ अनिष्टं रपतीति रिपुः ॥ अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च ॥ * ॥ अर्जयति गुणान् ऋजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः । अन्धुः कूपः । पांशुर्ना न द्वयो रजः । तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः । बाधते इति बाहुः।बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः॥प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च ॥*॥ त्रयाणां कुः सम्प्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च । पृथुः । मृदुः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्।भृज्जति तपसा भृगुः॥लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च॥ ॥ * ॥ लघुः ॥ वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते ॥ * ॥ रघुर्नृपभेदः ।

विशाले नकुले पुंसि पिङ्गले त्वभिधेयवत् ' इति मेदिनीकोशः ॥ चादन्यतोऽपीति । ' भः कुश्च ' इति वक्तव्ये प्राक्प्रत्ययनिर्देशादित्येके । भश्चेति प्रकृतिसंसृष्टेन चकारेण प्रकृत्यन्तरं समुच्चयादित्यन्ये ॥ पृभिदि । ' पृ पालनपूरणयोः ' । ' भिदिर् विदारणे ' ' व्यध ताडने' ' गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ' । ' ञिधृषा प्रागल्भ्ये ' ॥ पुरुरिति । कुप्रत्यये परत ' उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इत्युत्त्वे रपरत्वम् । ' पुरुः प्राज्येऽभिधेयवत् । पुंसि स्याद्देवलोके च नृपभेदपरागयोः ' इति मेदिनी ॥ ' विधुः शशाङ्के ' इत्यादि तु विश्वकोशः । इह सूत्रे ' धृषिहृषिभ्यश्च ' इति पठित्वा हृषुर्हर्षः । ' सूर्याग्निशनिराहवोऽपि हृषवः ' इति केचित् ॥कृग्रोरुच्च॥ 'डुकृञ् करणे ' ' गृ शब्दे ' आभ्यां कुः स्यादुकारोऽन्तादेशश्च । ' उरणपरः ' ' कुरुर्नृपान्तरे भक्ते पुमान् पुंभूम्नि नीवृति ' इति मेदिनी ॥ अपदुःसु ॥ ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' ॥ सुषामेत्यादि । एतच्च न्यासाद्यनुरोधेनोक्तम् । वार्तिककृता तु ' स्थास्थिन्स्थूनाम् ' इत्युपसंख्यातम् । ' अपष्ठुः पुंसि बाले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः ' इति मेदिनी । वामे प्रतिकूले । एषां त्रयाणां मृगय्वादिपाठेन सिद्धत्वात्सूत्रमिदं न्यासकारस्य न संमतमिति रक्षितः ॥ अर्जिदृशि ॥' अर्ज अर्जने ' अस्य ऋजिरादेशः , दृशेः पशिरादेशः , कमेस्तुगागमः , ' अम रोगे गत्यादौ वा ' अस्य धुगागमः , ' पाशि नाशने ' सौत्रो धातुरस्य दीर्घः , ' बाधृ लोडने ' अस्य हादेशः , षड्भ्योऽपि कुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ अविशेषेणेति । चादिगणे पश्विति पठितम् । 'पशु दृश्यर्थमव्ययम्' इति धरणिः । कन्तुः कन्दर्पः। 'इः कन्तुर्मकराङ्कः' इति त्रिकाण्डशेषः। पांशुरिति । ' पडि पसि नाशने ' चुरादिर्ण्यन्तः ॥ स्त्रीपुंसयोरिति । उक्तं ह्यमरेण ' द्वौ परौ द्वयोः । भुजबाहू ' इति । परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरिति तदर्थः॥अकारान्तोऽप्ययम् । अत एव ' बाहोऽश्वभुजयोः पुमान् ' इति दामोदरः ॥ 'बाहा भुजे पुमान्मानभेदाश्वबृषवायुषु' इति मेदिन्यां टाबन्तोऽप्ययम् ॥ प्रथिम्रदि ॥ ' प्रथ प्रख्याने,' ' म्रद मर्दने , ' ' भ्रस्ज पाके ' प्रथते इति । ' पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽथ पुमानग्नौ नृपान्तरे ' इति मेदिनी । म्रदितुं शक्यतेऽकठिनत्वादिति मृदुः कोमलः । ' भृगुः शुक्रे प्रपाते च जमदग्नौ पिनाकिनि ' इति विश्वः ॥ लङ्घि-॥ ' लघि लाघि गतौ, ' ' बहि महि वृद्धौ' ॥ लघुरिति ।' पृक्कायां स्त्री लघुः क्लीबं शीघ्रे कृष्णागुरुण्यपि ' इति त्रिकाण्डशेषः । ' लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधौ स्त्रियाम् ' इति मेदिनी ॥ नृपभेद इति । एतेन ' अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भ-

---

१-संप्रति भाष्ये ' स्थास्थिन्स्थूणाम्' इति पठ्यते । ' सव्येष्ठाः, परमेष्ठी, सव्येष्ठा सारथिः इति' चोदाहृतम् । किंश्चेदं भाष्यम् न वार्तिकमिति चिन्त्यमेतत् ॥ इति शब्दरत्नम् ॥

बहुः ॥ ऊर्णोतेर्नुर्लोपश्च ॥ * ॥ ऊरु सक्थि ॥ महति ह्रस्वश्च ॥ * ॥ उरु महत् ॥ श्लिषेः कश्च ॥ * ॥ श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृत्यः । उद्यतो ज्योतिश्च ॥ आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च ॥ * ॥ आखनतीत्याखुः। परं शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात्पर्शुरपि॥ हरिमितयोर्द्रुवः॥*॥द्रुगतावस्माद् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित्। हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृक्षः । मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः ॥ शते च ॥ * ॥ शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकात्केवलादपि । द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः शाखा च । तद्वान् द्रुमः ॥ खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ॥ * ॥ पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः । क्रूरो मूर्खः अश्वश्च । शङ्कुर्नो कीलशल्ययोः । पिबतेरीत्त्वं युगागमश्च । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णं च । निपूर्वाल्लगिगतावित्यस्मात्कुत्वं नेर्दीर्घश्च । नीलङ्गुः कृमिविशेषः। शृगालश्च । नीलाङ्गुरिति पाठान्तरम् तत्र धातोरपि दीर्घः । लगे सङ्गे । अस्य अत इत्त्वं च लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूर्खः ॥ मृगय्वादयश्च ॥ * ॥ एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । आकृतिगणोऽयम् ॥ मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ॥ * ॥ मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः ।

वम् ' इति कालिदासवचनं व्याख्यातम् ॥ बहुरिति । ' बहुस्तुल्यादिसंख्यासु विपुले त्वभिधेयवत् ' इति मेदिनी ॥ ऊरुरिति । ' सक्थि क्लीबे पुमानूरुः ' इत्यमरः । ऊर्णूयते आच्छाद्यते इत्यूरुः कर्मणि प्रत्ययः ॥ उरु महदिति।कर्त्तरि प्रत्ययः ॥ श्लिषेः। ' श्लिष आलिङ्गने' अस्मात्कुप्रत्ययः कश्चान्तादेशः ॥ उद्यत इति । स हि यावत्कार्यं श्लिष्यति लगति व्याप्रियत इति यावत् ॥ आङ्पर ॥ ' खनु अवदारणे ' ' शॄ हिंसायाम्'॥पर्शुरपीति । ' पर्शुः परशुना सह' इति विश्वः ॥ हरिमित । 'द्रु गतौ ' अस्माद्धरिमितयोरुपपदयोः कुः स्यात्स च डित् । हरिद्रुर्वृक्ष इति । दारुहरिद्रा इत्येके । शतद्रुर्नदीभेदः। ' शितद्रुस्तु शतद्रुःस्यात् ' इत्यमरः॥तद्वानिति । द्युद्रुभ्यां मः॥ खरुशङ्कु॥ ' खनु अवदारणे ' ' शकि शङ्कायाम् '॥काम इत्यादि । खरुः पतिंवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । 'खरुर्दर्पे हरे दन्ते दैत्ये श्वेते तु वाच्यवत् ' इति विश्वत्रिकाण्डशेषौ ॥ शङ्कतेऽस्मादिति शङ्कुः । ' शङ्कुः कीले गरे शस्त्रे संख्यापादपभेदयोः। यादोभेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते ' इति विश्वः ॥ पीयुरिति । ' पीयुः काले रवौ घोरे ' इति मेदिनी ॥ क्रिमिविशेष इति । 'नीलङ्गुः क्रिमिजातौ स्याद्भम्भरालीप्रसूनयोः ' इति विश्वः । ' नीलङ्गुः स्यात्कृमौ पुंसि भम्भराल्यान्तु योषिति ' इति मेदिनीकारः ॥ पाठान्तरमिति । ' नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः ' इति विश्वः॥धातोरपीति॥ केचित्तु—नीलशब्दे उपपदे गमेष्टिलोपः उपपदस्य मुम् दीर्घश्च पाक्षिको निपात्यते इत्याहुः । ' लिगु चित्ते नपुंसकम् ' इति वररुचिः ॥ मृगय्वादयश्च ॥ ' मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि ' इति मेदिनी ॥ मृगयुर्ब्रह्मणि ख्यातो गोमायुव्याधयोरपि ' इति विश्वः । ' देवयुर्वाच्यलिङ्गे स्याद्धार्मिके लोकयात्रिके ' इति मेदिनी ॥ आकृतिगण इति । तेन ' पील प्रतिष्टम्भे ' अस्मात्कुः । ' पीलुर्गजे द्रुमे काण्डे परमाणुप्रसूनयोः ' इति विश्वः । भाट्टास्तु पीलुशब्दस्य वृक्षे आर्यप्रसिद्धिः, गजे तु म्लेच्छप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवजह्रुः । ' पडि गतौ ' अस्मात्कुः धातोर्वृद्धिश्च पाण्डुः । ' कडि मदे ' कण्डुरित्यादि बोध्यम् ॥ मन्दिवाशि ॥ ' मदि स्तुत्यादौ ' 'वाशृ शब्दे ' 'मन्थ विलोडने, ' ' चते याचने ' । ' चङ्क'इति सौत्रो धातुः, ' आकि लक्षणे ' ॥ वाशुरा रात्रिरिति । वाश्यन्तेऽस्यामिति विग्रहः ' वाशुरो गर्दभः ' इत्यन्ये ।

चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः। खर्जूरादित्वादङ्कूरोऽपि ॥ व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च ॥ * ॥ विथुरश्चोररक्षसोः । मकुरदर्दुरौ ॥ * ॥ मकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मुकुरोऽपि । दृ विदारणे । धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुकू टिलोपश्च । दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः । दर्दुरा चण्डिकायां स्याद् ग्रामजाले च दर्दुरमिति विश्वः, ॥ मद्गुरादयश्च ॥*॥ उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्यतेर्गुक् । मद्गुरो मत्स्यभेदः । कबृ वर्णे । रुगागमः । कर्बुरः श्वेतरक्षसोः । बध्नातेः खर्जूरादित्वादूरोऽपि । बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु इति रन्तिदेवः ॥ कोकतेर्वा कुक्॥*॥कुक्कुरः । कुकुरः ॥ असेरुरन्॥*॥असुरः॥ प्रज्ञाद्यण् । आसुरः ॥ मसेश्च ॥ * ॥ पञ्चमे पादे मसेरूरन्निति वक्ष्यते । मसूरा मसुरा व्रीहिभेदे पण्ययोषिति । मसुरा मसूरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः । मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । मसूरमसुरौ च द्वाविति विश्वः ॥ शावशेराप्तौ ॥ * ॥ शु इति आश्वर्थे । श्वशुरः । पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोरित्यमरः ॥ अविमह्योष्टिषच् ॥*॥ अविषः । महिषः ॥ अमेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ आमिषं त्वस्त्रियां मांसे

'वाशुरा वाशितारात्र्योः' इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । **चङ्कुर इति** । 'चङ्कुरः स्यन्दने वृक्षे' इति मेदिनी ॥ 'अङ्कुरो रुधिरे लोम्नि पानीयेऽभिनवोद्भिदि' इति च । खर्जूरादित्वादिति ऊरप्रत्ययोऽपीति भावः ।'अङ्कुरोऽङ्कूर एव च' इति विश्वप्रकाशः ॥ **व्यथेः**॥ 'व्यथ भयसंचलनयोः' अस्मादुरच् कित्स्याद्धातोः संप्रसारणञ्च । दशपाद्यां तु 'व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च' इति सूत्रं पठित्वा थकारमन्तादेशं विधाय विधुरोऽनग्निक इत्युदाहृतम्।माधवप्रसादकारादिभिरपि तदेवानुसृतं न त्वेतद्युक्तम्। 'त्वमेषां विथुरा शवांसि' 'अथ विद्धा विथुरेणाचिदस्ना' इत्यादिमन्त्रेषु थकारपाठस्य निर्विवादत्वात् । यदपि माधवेनोक्तं 'विदि भिदिच्छिदि-' इत्यत्र 'व्यथेः सम्प्रसारणं च' इति वचनात्कुरचि धान्तरूपमिति । तदपि स्वकीय कुरज्विधायके सूत्रे व्यथेरुपसंख्यानस्याप्रसिद्धत्वात् । तस्मादिह 'धः किच्च' इति दशपादीपाठ उपेक्ष्य एव । कथं तर्हि 'विधुरः' इति प्रयोगस्य निर्वाह इति चेत् । धुरो विगत इति प्रादिसमासेनेत्यवधेहि । 'समासान्ताः' इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्योस्तथैवोक्तत्वात् । इह 'व्यथेः किच्च' इत्येवास्तु 'ग्रहिज्या-' इत्यनेन सम्प्रसारणं स्यादेवेति न भ्रमितव्यम् । ग्रहिज्यादिषु व्यधिर्वर्गचतुर्थो, न त्वयमिति निष्कर्षात्॥ **मकुर इति** । 'मकि मण्डने' अस्मादुरच् नलोपश्च ॥ **बाहुलकादिति** । धातोरुपधायाः पक्षे उकार इति भावः । 'मकुरो मुकुरोऽपि च' इति विश्वः । 'मकुरः स्यान्मुकुरवद्दर्पणे च कुलद्रुमे । कुलालदण्डे' इति मेदिनी ॥ **धातोर्द्विवचनमिति** । केचित्तु गुणो दुगागमश्च निपात्यत इत्याहुः । ग्रामजाले चेति यामजाले चेति पाठान्तरम् ॥ **मद्गुरादयश्च** । 'मदी हर्षे' 'कर्बुरं' सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' इति मेदिनी ॥ **बन्धूरबन्धुराविति** । 'बन्ध बन्धने' । **मकुकुर इति** । 'कुक आदाने' '। कुक्कुरः कुकुरौ मतः' इति हट्टचन्द्रः । 'कुक्कुरः सारमेये ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकः' इति मेदिनी । 'अत सातत्यगमने' आदिदीर्घः । आतुरः ।' वा गतिगन्धनयोः' । गुगागमः। 'वागुरा मृगबन्धिनी' इत्यादिरपि ज्ञेयम् ॥ **असेः** । 'असु क्षेपणे' ॥ **मसेश्च** ॥ 'मसी परिणामे' । मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः । मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्' इति मेदिनी ॥ **शावशेः** ॥ शु इति कृताकारलोप आशुशब्दस्तस्मिन्नुपपदे आप्तौ गम्यमानायाम् । 'अशू व्याप्तौ' इत्यस्माद्धातोरुरन्स्यात् ॥ श्वशुरो दम्पत्योः पिता । 'पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः, श्वशुरस्तु पिता तयोः' इत्यमरः ॥ **अवि** ॥ 'अव रक्षणादौ' । 'मह पूजायाम्' ॥ **अविष इति** । राजा समुद्रश्च ॥ महिषो महान् । 'तुरीयं धाम महिषो विवक्ति उत माता महिषमन्ववेनत्' ।

तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि ॥ रुहेर्वृद्धिश्च ॥ * ॥ रङ्कुशम्बररौहिषाः । रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतमिति संसारावर्तः ॥ तवेर्णिद्वा ॥ * ॥ तवेति सौत्रो धातुः । तविषताविषावब्धौ स्वर्गे च । स्त्रियां तविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् ॥ नञि व्यथेः ॥ * ॥ अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः । अव्यथिषी धरारात्र्योः॥ किलेर्बुक् च ॥ * ॥ किल्बिषम् ॥ इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच्॥*॥इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । मुदिरः कामुकाभ्रयोरिति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः छिदिरोऽसिकुठारयोः । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि । मन्दिरं मन्दिरापि स्यादिति विश्वः । चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः। मुहिरः काम्यसभ्ययोः। मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः । शुष शोषणे।शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ॥ अशेर्णित् ॥* ॥ आशिरो वह्निरक्षसोः । अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः ॥ * ॥ अजेर्वीभावाभावः । अजिरमङ्गणम् । शशेरुपधाया इत्त्वम् । शिशिरं स्याद्दतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् । श्रथ मोचने उपधाया इत्त्वं रेफलोपः । मत्ययरेफस्य लत्वम् । शिथिलम् । स्थास्फायोष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं मभूतम् । तिष्ठतेर्वुग् ह्रस्वत्वं च । स्थविरः । खदिरः । बाहुलकात् । शीङो बुग् ह्रस्वत्वं च ।

टित्त्वान्ङीप्। महिषी राजपत्नी ॥ रुहेः । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । 'रौहिषो मृगभेदः स्याद्रौहिषश्च तृणं मतम्' इति संसारावर्तः ॥ वेदभाष्यमिति । 'इन्द्रो वृत्रस्य तविषीम्' । 'इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरप्शिन्' इत्यादिमन्त्रेष्विति भावः । वैदिकनिघण्टौ 'ओजः पाजः' इत्यादिषु बलनामसु तविषीशब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति बोध्यम् । 'तविषः शोभनाकारे मेलेऽब्धिव्यवसाययोः । तविषी देवकन्यायां पुंसि स्वर्गे महोदधौ' । 'ताविषी चेन्द्रकन्यायां ना स्वर्गाम्बुधिकाश्चने' इति मेदिनी ॥ नञि व्यथेः ॥ 'व्यथ भयसंचलनयोः' ॥ किलेः ॥ 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' अस्मादिषच् धातोर्बुगागमश्च । 'किल्बिषं पापरोगयोः । अपराधेऽपि' इति मेदिनी ॥इषिमादि ॥ 'इषु इच्छायाम्,' 'मदी हर्षे,' 'खिद दैन्ये,' 'छिदिर् द्वैधीकरणे' 'भिदिर् विदारणे,' 'मदि स्तुत्यादौ,' 'चदि आह्लादने,' 'तिम आर्द्रीभावे,' 'मिह सेचने,' 'मुह वैचित्त्ये,' 'मुच्लृ मोक्षणे,' 'रुच दीप्तौ,' 'रुधिर् आवरणे,' 'बन्ध बन्धने,' 'शुष शोषणे' ॥ इषिरोऽग्निरिति ।आहार इत्यन्ये । 'छिदिरः पावके रज्जौ करवाले परश्वधे' इति मेदिनी । 'मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये' इति मेदिनी । 'चान्दिरोऽनेकपे चन्द्रे' इति च । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' इति । 'मिहिरः सूर्यवृद्धयोः' इति मेदिनी । 'मुहिरः कामिमूर्खयोः' इति च । 'सुन्दरं रुचिरं चारु' इत्यमरः । 'रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः' इति मेदिनी । बधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितः । 'शुषिरं विवरं बिलम्' इत्यमरः ॥ अशेः ॥ 'अश भोजने ॥ अजिर ॥ 'अज गतौ,' 'शश प्लुतगतौ' 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ,' 'स्फायी वृद्धौ,' 'खद हिंसायाम्' ॥ अजिरमिति । दशपादीवृत्तौ तु नञ्पूर्वस्य जीर्यतेर्ऋवर्णलोपो निपात्यते इत्युक्तम् । तदपि ग्राह्यम् । 'आशुद्रतमजिरं प्रत्नमीड्यम्' इत्यादौ न जीर्यतीत्यजिर इत्यस्यानुगुणत्वात्॥अङ्गणमिति । अङ्गेर्ल्युटि अनादेशः । नकारस्य बाहुलकात् णत्वमित्येके । अन्ये तु दन्त्यमेवेच्छन्ति । 'अजिरं प्राङ्गणे काये विषये दर्दुरेऽनिले' इति मेदिनी । 'शिशिरो ना हिमे न स्त्री त्वृतुभेदे जडे त्रिषु' इति च।विश्वकोशस्थमाह–शिशिरं स्यादिति ॥ 'खदिरो वृक्षभेदः । खदिरी शाकभेदे

शिबिरम् । सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् ॥ * ॥ सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् ॥ कलिलम् । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भड इति सौत्रो धातुः । भडिलौ शूरसेवकौ । भण्डिलो दूतः कल्याणं च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः । कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात्कुटिलः ॥ कमेः पश्च ॥ * ॥ कपिलः॥ गुपादिभ्यः कित् ॥ * ॥ गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् ॥ मिथिलादयश्च ॥ * ॥ मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः पथिकः । पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ॥ * ॥ पतेरः पक्षी गन्ता च । कठेरः कृच्छ्रजीवी । कुठेरः पर्णाशः । बाहुलकान्नुम्न । गडेरो मेघः।गुडेरो गुडकः । दशेरो हिंस्रः ॥ कुम्बेर्नलोपश्च ॥ *॥ कुबेरः ॥ शदेस्त च ॥*॥ शतेरः शत्रुः ॥ मूलेरादयः ॥ * ॥ एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरा जटा । गुधेरो गोप्ता । गुहेरो लोहघातकः । मुहेरो मूर्खः ॥ कबेरो तच् पश्च ॥ * ॥ कपोतः पक्षी ॥ भातेर्डवतुः ॥ * ॥ भातीति भवान् ॥ कठिचकिभ्यामोरन् ॥ * ॥ कठोरः । चकोरः। किशोरादयश्च ॥ * ॥ किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः किमोऽन्त्यलोपश्च । किशोरोऽश्वशावः । सहोरः साधुः । कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ॥ * ॥ कपीति निर्देशान्नलोपः ।

स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने ' इति मेदिनी ॥ **शिबिरमिति** । शेरतेऽस्मिन् राजबलानि, ' निवेशः शिबिरं शण्डः ' इत्यमरः ॥ **सलिकलि** ॥ ' षल गतौ, ' ' कल संख्याने, ' ' अन प्राणने, ' ' मह पूजायाम्,' ' भाडि परिभाषणे, ' ' भडि कल्याणे, ' ' शडि रुजायाम्, ' ' पिडि संघाते, ' ' तुडि तोडने, ' ' कुक आदाने, ' ' भू सत्तायाम्, ' ' कुट कौटिल्ये '॥ **कलिल इति** । मिश्रो गहनश्च । ' कलिलं गहनं समे ' इत्यमरः॥ **महिलेति** ।'महिला फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी ।' प्रियङ्गुः फलिनी फली ' इत्यमरः । **पृषोदरेति** । तथा च दमयन्तीकाव्ये प्रयोगः–' परमहेलारतोप्यपरदारिकः ' इति । परस्य महेला स्त्री, अय च परमा उत्कृष्टा हेला क्रीडा, तत्र रत इत्यर्थः ॥ **कमेः** ॥ ' कमु कान्तौ ' । अस्मादिलच् पश्चान्तादेशः। कपिला रेणुकायां च शिंशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे ' इति मेदिनी । रेणुकेह लताविशेषः । ' हरेणुरेणुकाकुन्तीकपिलाभस्मगन्धिनी ' इत्यमरात्॥**गुपादिभ्यः** ॥' गुपू रक्षणे, ' 'तिज निशाने'' गुह संवरणे'॥ **मिथिलादयश्च**॥ ' मथे विलोडने' अकारस्येत्त्वं निपातनात् । ' पथे गतौ'॥**पति**। पत्ल्ट गतौ'। 'कठ कृच्छ्रजीवने, ' 'कुठिच' ' गड सेचने,' 'गुड रक्षायाम्, ' ' दंश दशने ' । कुटिधातोरिदित्वात् नुमि प्राप्ते आह–बाहुलकादिति ॥ **कुबेः**॥ 'कुबि आच्छादने ' अन्येषामैश्वर्यं करोतीति ' कुबेरस्त्र्यम्बकसखः '॥**शदेः** ॥ ' शद्ल्ट शातने '॥ **मूलेरा** ॥'मूल प्रतिष्ठायाम् ' । 'गुध परिवेष्टने ',' गुह संवरणे' ' मुह वैचित्ये॥**कबे**। 'कबृ वर्णे ' ।' कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे पारावतविहङ्गयोः' इति मेदिनी ।' कपोतः पक्षिमात्रेऽपि' इति त्रिकाण्डशेषः । अत्र ओतचश्चित्त्वं प्रामादिकं ' यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति' ' देवाः कपोतइषितो यदिच्छन् ' इत्यादौ सर्वत्र प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादित्याहुः॥ **भातेः** ॥ ' भा दीप्तौ ' । भवानिति सर्वनामशब्दोऽयम् ॥ **कठि**।' कठकृच्छ्रजीवने ' ' चक तृप्तौ ' । कठोरः कठिनः पूर्णश्च । ' कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः ' इति माघः । चकोरः पक्षिभेदः ॥ **किशोर**। ' शॄ हिंसायाम् ' । ' षह मर्षणे ' । ' किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपर्ण्यौषधौ च स्यादरुणावस्थसूर्ययोः' इति मेदिनी ॥ **कपिगडि** ॥ ' कपि चलने ' ' गड सेचनो ' ' गडि

१–गुपादिसूत्रादारभ्य एतदन्तानि सप्त सूत्राणि केषांचिदसंमतानि । इति मनोरमा ॥

कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ ।कटोलः कटुः।पटोलः॥मीनातेरूरन्॥*॥मयूरः॥ स्यन्देः सम्प्रसारणं च ॥ * ॥ सिन्दूरम् ॥ सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ॥ * ॥ सिनोतीति सेतुः । तितुत्रेति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः।अर्धर्चादिः । ज्वरत्वरेत्यूट् । तत्र कुङ्क्तीत्यनुवर्तत इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्बिडालः । धातुः । क्रोष्टा ॥ पः किच्च ॥ * ॥ पिबतीति पीतुर्वन्हौ दिवाकरे ॥ अर्तेश्च तुः ॥*॥ अर्तेस्तुः स्यात्स च कित् । ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः ॥ कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ॥ * ॥ एभ्यस्तुः स्यात् । कन्तुः कन्दर्पवित्तयोः । मन्तुरपराधः। जन्तुः प्राणी । गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च । भातुरादित्यः । यातुरध्वगकालयोः । रक्षसि क्लीबे । हेतुः कारणम् । चायः किः ॥ * ॥ केतुर्ग्रहपताकयोः ॥ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ॥ * ॥ अप्तुः शरीरम् ॥ वसेस्तुन् ॥ * ॥ वस्तु ॥ अगारे णिच्च ॥*॥ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ कृञः क्तुः ॥ * ॥ क्रतुर्यज्ञः ॥ एधिवह्योश्च तुः ॥ * ॥ एधतुः पुरुषः । वहतुरनड्वान् ॥ जीवेरातुः ॥*॥ जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे ॥ आतृकन् वृद्धिश्च ॥ * ॥ जीवेरित्येव । जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषीवले ॥ कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ॥ * ॥ कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां

वदनैकदेशे ' ' कटे वर्षावरणयोः ' ' पट गतौ ' ॥ कपोल इति । केचित्तु सूत्रे कडिं पठन्ति ' कडि मदे ' कण्डोलश्चण्डालः । ' चण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ' इत्यमरः ॥ पटोल इति।' पटोलं वस्त्रभेदे नौषधौ ज्योत्स्न्यां तु योषिति' इति मेदिनी ।' कल्ल शब्दे ' बाहुलकादन्तोप्योलच् । ' कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यान्महत्सूर्मिषु वारिणः ' इति मेदिनी ॥ स्यन्देः ॥ ' स्यन्दू प्रस्रवणे ' ' सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके ' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ सितनि ॥ ' षिञ् बन्धने '' तनु विस्तारे' 'गम्लृ गतौ' 'मसी परिणामे ' ' षच सेचने ' ' अव रक्षणादौ ' ' डुधाञ् धारणपोषणयोः ' ' क्रुश आक्रोशे ' । ' सेतुर्नालौ कुमारके ' इति मेदिनी । ' सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ' इत्यमरः । ' सूत्राणि नरि तन्तवः ' इत्यमरः । '·मण्डं दधिभवं मस्तु ' इति च । ' धातुर्ना नेन्द्रिये त्रिषु । शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषाद्गैरिकेऽस्थि च' इति मेदिनी। 'श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानि तद्गुणाः । इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ' इत्यमरः ॥ पः किच्च ॥ 'पा पाने अस्मात्तुन् स च कित्कित्त्वात् ' घुमास्था–' इतीत्वम् ॥ अर्तेश्च तुः ॥ ' ऋ गतौ ' तुनि प्रकृते' अन्तोदात्तार्थं तुः क्रियते ' ऋतुना यज्ञं, य ऋतुर्जनीनाम् ' इत्यादि । ' ऋतुर्वर्षादिषट्सु च । आर्तवे मासि च पुमान् ' इति मेदिनी । ' ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ' इत्यमरः ॥ कमिमनि ॥ ' कमु कान्तौ ' 'मन ज्ञाने ' ' जनी प्रादुर्भावे ' ' गै शब्दे ' 'भा दीप्तौ' ' या प्रापणे ' 'हि गतौ'। कमिग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। ' अर्जिदृशि–' इत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्धत्वात् ॥ मन्तुरिति ॥ ' मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' इति मेदिनी । 'गातुर्ना कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे त्रिषु रोषणे' इति मेदिनी । 'भातुर्ना किरणे सूर्ये ' इति मेदिनी।चायः किः॥'चायृ पूजानिशामनयोः'।अस्मात्तुर्धातोः किरादेशश्च । 'केतुर्ना रुक्पताकाविग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि ' इति मेदिनी ॥ आप्नोतेः । ' आप्लृ व्याप्तौ ' ॥ अप्तुः शरीरमिति । अभिलषितार्थेश्वाप्तव्यत्वात् । अत एव यागविशेषवाचकस्याप्तोर्यामशब्दस्याभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः ॥ वसेः ॥ 'वस निवासे ' ॥ कृञः ॥ ' डुकृञ् करणे ' क्तोः कित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः ॥ ' क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि' इति मेदिनी॥एधिवह्योश्चतुः ॥ ' एध वृद्धौ ' ' वह प्रापणे ' चित्त्वादन्तोदात्तः । 'स्योनं पत्ये वहतूः कृणुष्व ' 'वहतुः पाथिके वृषभे पुमान्' इति मेदिनी ॥ जीवे- ॥ ' जीव प्राणधारणे' ॥ आतृकन् ॥

स्त्रियां मतः । चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । सर्ज सर्जने । सर्जूर्वणिक् । खर्ज व्यथने । खर्जूः पामा ॥ मृजेर्गुणश्च ॥ * ॥ मर्जूः शुद्धिकृत् । वहो धश्च ॥ * ॥ वधूर्जायास्नुषा-स्त्रीषु ॥ कषेश्छश्च ॥ * ॥ कच्छूः पामा ॥ णित्कसिपद्यर्तेः ॥ * ॥ कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः ॥ अणो डश्च ॥ * ॥ आडूर्जलप्लवद्रव्यम् ॥ नञि लम्बेर्नलोपश्च ॥ * ॥ तुम्ब्यलाबूरुभे समे इत्यमरः ॥ के श्र एरङ् चास्य ॥ *॥ कशब्दे उपपदे शृणातेरूः स्यादेरङ् चादेशः॥कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री॥बाहुलकादुमत्यये कशेरुः क्लीबे पुंसि च । त्रो दुट् च॥*॥तरतेरूः स्यात्तस्य दुट्। तर्दूः स्याद् दारुहस्तकः ॥ दरिद्रातेर्या-लोपश्च॥*॥इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः।दर्द्रूः कुष्ठभेदः॥नृतिशृध्य्वोः कूः॥*॥नृतूर्नर्तकः । शृधूरपानम्॥ऋतेरम् च॥*॥ऋतिः सौत्रो धातुः । ततः कूरमागमश्च । रन्तूर्देवनदी स-त्यवाक् च ॥ अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः ॥ * ॥ एते कूमत्ययान्ता निपा-त्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । दृभी ग्रन्थे । निपातनान्नुम् । दृम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपा-तनादित्येके । दृन्भूः ॥ जनेर्बुक् ॥ * ॥ जम्बूः । जमु अदने इत्यप्येके । बाहुलका-

---

'चमु अदने' 'तनु विस्तारे' 'धन धान्ये' रभसकोशस्थमाह—कर्षूः पुंसीति॥ 'कर्षूः पुमान् करीषाग्नौ' 'जैवातृकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोऽस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥ कृषिचामि— ॥ 'कृष विलेखने' 'स्त्रियां कुल्यालपखातयोः' इति मेदिनी । 'चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति' इति मेदिनी । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'सर्जूर्वणिजि विद्युति । स्त्रियां स्वर्गे विधौ रुद्रे' इति मेदिनी ॥ 'खर्जूः कीटान्तरे वृतौ । खर्जूरा पादपे कण्ड्वाम्' इति च ॥ मृजेः ॥ 'मृजू शुद्धौ' अस्मादूः स्याद्वृ-द्ध्यपवादो गुणश्च । 'मर्जूः स्त्री शुद्धौ धावकेऽपि च' इति मेदिनी ॥ वहो धश्च ॥ वह प्रापणे । 'वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनासु च' इति विश्वः । 'पृक्का महिला च वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कषेच्छश्च ॥ 'कषशिष' इति दण्डके हिंसार्थः अस्मादूः स्याच्छश्चान्तादेशः । 'कच्छ्वां तु पाम पामा विचर्चिका' इत्यमरः॥णित्कसि ॥ 'कस गतौ,' 'पद गतौ' 'रिगतौ' 'कासूर्विकलवाचि स्यात्तथा शक्त्या-युधे स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'कासूः शक्त्यायुधे रुजि । बुद्धौ विकलवाचि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ अणो डश्च ॥ 'अण' दण्डके शब्दार्थः । अस्मादूः स्यात्स च णित् । डश्चान्तादेशः ॥ नञि लम्बेः ॥ 'लबि अवस्रंसने' न लम्बते जले इत्यलाबूः ॥ के श्र— ॥ 'शॄ हिंसायाम्' ॥ त्रो दुट् च । 'तॄ प्लवनतरणयोः' ॥ तर्दूरिति 'नेड्वशि—' इति नेट् । 'वरमनादौ' इति परिगणनं तु बाहुलकान्नाश्रीयते इत्याहुः । केचित्तु इडभावाय 'त्रो दुक् च' इति पठित्वा धातोर्दुगागममाहुः । तेषां तु धातोर्गुणो दुर्लभः । दुगागमात्पूर्वं यत्मात्सं तदपि भवतीत्येवं चकार-बलेन व्याख्याय वा गुणः साधनीयः ॥ दरिद्रातेः ॥ 'दरिद्रा दुर्गतौ '॥इश्च आश्चेति । भोजदेवस्तु 'र्यालोप' इति रेफादिकं पदं छित्त्वा द्वेधा व्याख्यातवान् । रिश्च आश्चेति व्याख्याने दद्रूः 'रश्च इश्च आश्च' इति व्याख्याने तु 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' इति द्वितीयस्यैव रेफस्य लोपाद्दर्द्रूरिति ॥ मृगय्वा-दित्वात्कुप्रत्यये दर्द्रुरित्यन्ये । 'दर्द्रुणो दर्द्रुरोगी स्यात्' इत्यमरः । इत्थं चत्वारि रूपाणि ॥ नृति ॥ 'नृती गात्रविक्षेपे,' 'शृधु शब्दकुत्सायाम्' ॥ अन्दूदृम्भू ॥ 'अदि बन्धने' । 'नृतिशृध्य्वोः कूः' इत्यत्रादिग्रहणं न कृतं वैचित्र्यार्थमित्याहुः । 'ला आदाने' कफपूर्वः । 'डुधाञ् धारणादौ' कर्कपूर्वः । 'षोऽन्तकर्मणि' दिधिपूर्वः षत्वं च ॥ अन्दूर्बन्धनमिति । 'अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च' इति मेदिनी । 'अन्दुको हस्तिनिगडे' इत्यमरः । संज्ञायां कन्, 'केणः' इति ह्रस्वः । केचित्तु 'अम गतौ' अस्य दुक् । अन्दूर्बुद्धिरिति व्याचख्युः । 'दृभी ग्रन्थे' इति तुदादिरयम् । दृभतीति दृम्भूः संदर्भकर्त्तेत्यर्थे । कथक इत्यन्ये । कैयटमतानुरोधे-

ह्रस्वोऽपि । जम्बुः । कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः । निपातनादेत्त्वम् । कर्कं दधाति कर्कन्धूर्बदरी । निपातनान्नुम् । दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः । पुनर्भूः । केचित्तु । अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बू इति पठन्ति । दृम्फ उत्क्लेशे । दृम्फूः सर्पजातिः ॥ कमेर्बुक् ॥ * ॥ कम्बूः परद्रव्यापहारी ॥ मृग्रोरुतिः ॥ * ॥ मरुत् । गरुत्पक्षः ॥ ग्रो मुट् च ॥ * ॥ गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मुत्सुवर्णं तृणविशेषश्च । हृषेरुलच् ॥ ॥ * ॥ हृषुलो मृगकामिनोः । बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं शोभनम् । हृसृरुहियुषिभ्य इतिः ॥ * ॥ हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः । सरिन्नदी । रोहित् मृगविशेषस्य स्त्री । युष इति सौत्रो धातुः । ऋश्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित् इति भाष्यम् । ताडेर्णिलुक् च ॥ * ॥ ताडयतीति तडित् ॥ शमेर्ढः ॥ * ॥ बाहुलकादित्संज्ञा एयादेश इट् च न । शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ । शण्ढः क्लीबः ॥ कमेरठः ॥ * ॥ कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकमिति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः ॥ रमेर्वृद्धिश्च ॥ * ॥ रामठं हिङ्गु ॥ शमेः खः ॥ * ॥ शङ्खः ॥ कणेष्ठः ॥ * ॥

नास्य रूपाणि हूहूवदित्युक्तम् । माधवादयस्तु दृढशब्दे उपपदे भुवः कुप्रत्ययः, उपपदस्य दृन्नादेशो निपात्यते, यद्वा दृढार्थकं दृन्निति नान्तमव्ययमुपपदम् ।' दृन्भूस्तु सर्पः कपिर्वा' इति व्याख्याय 'दृन्कर—' इति यणि वर्षाभूवद्रूपमस्येत्याहुः ॥ ह्रस्वोऽपीति । अत एव विक्रमादित्येनोक्तं 'तस्य जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्तते ' इति । केचित्तु 'परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा ' इति भारविप्रयोगं ह्रस्वान्तत्वे साधकत्वेनोदाजह्रुः । तन्न । 'इको ह्रस्वोऽङ्यः ' इत्युत्तरपदाधिकारस्थह्रस्वविधायकसूत्रेण गतार्थत्वात् ॥ दिधिमिति । केचित्तु दधातेरित्त्वं द्वित्वं षुक् च निपात्यते दधात्यसौ दिधिषूरित्याहुः । 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः ' इत्यमरः । द्विरूढा द्विवारं विवाहितेत्यर्थः ॥ उज्ज्वलदत्तोक्तं पाठमाह—केचित्त्विति ॥ एतच्च कैयटमाधवादिग्रन्थविरुद्धम् । अत एव 'दृम्भूः स्त्री सर्पचक्रयोः ' इति भान्ते मेदिनी ॥ मृग्रोः । 'मृङ् प्राणत्यागे ' 'गॄ निगरणे ' आभ्यामुतिरितीकारस्तकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थः ॥ मरुदिति । प्रज्ञादित्वादणि मारुतोऽपि । मरुतशब्दोऽप्यव्युत्पन्नोऽस्ति तथा च विक्रमादित्यकोशः—' मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत् ' इति । 'कोयं वाति स दाक्षिणात्यमरुतः ' इति कविराजश्लोकेऽनुपपत्तिं मत्वा 'दाक्षिणात्यपवनः ' इति पाठं केचित्कल्पयन्त्यल्पदृश्वान इति वर्णविवेकः ॥ गरुदिति । यवादिरयं तेनास्मात्परस्य मतुपो मस्य 'झयः' इत्यनेन वत्वं न । गरुत्मान् ॥ गर्मुदिति । 'गर्मुत्स्त्री स्वर्णलतयोः ' इति मेदिनी ॥ हृषे ॥ 'हृष तुष्टौ ' । चटतेरिति । 'चटे वर्षावरणयोः ' ॥ हृसृ ॥ 'हृञ् हरणे ' 'सृ गतौ ' 'रुह बीजजन्मनि ' ॥ विश्वकोशस्थमाह—हरिदिति ॥ 'हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि हर्षवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च' इति मेदिनी ॥ ऋश्यस्येति । एतेन 'गतं रोहिद्भूतां रिरमयिषुमृश्यस्य वपुषा ' इति पुष्पदन्तप्रयोगो व्याख्यातः । 'रोहिन्मृग्यां लताभेदे स्त्री नार्के ' इति मेदिनी ॥ ताडेः ॥ 'तड आघाते ' ण्यन्तः । 'तडित्सौदामनी विद्युत् ' इत्यमरः ॥शमेः ॥ 'शम उपशमने ' ॥ बाहुलकादिति । यद्यपि 'नेड्वशि कृति ' इत्यनेनैव इडभावस्य सिद्धत्वादिट् च नेत्येतदयुक्तं तथापि 'नेड्वरमनादौ ' इति परिगणनाद्बहुलग्रहणमाश्रित्यैव इडभावोऽपि साधितः ।' शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि ' इति मेदिनी ॥ कमेः ॥ 'कमु कान्तौ ।' 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकः ' इति मेदिनी ॥ जरठ इति । 'जॄ वयोहानौ ' । 'जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत् ' इति विश्वमेदिन्यौ । 'जरठः कठिने जीर्णे ' इति वैजयन्ती ॥ रमेः ॥ 'रमु क्रीडायाम् ' ॥ शमेः ॥ 'शम उपशमे ' । 'शङ्खो निधौ ललाटास्थि कम्बौ न स्त्री ' इत्यमरः ।' शङ्खः कम्बौ न योषिन्ना भालास्थिनिधिभिन्नखे ' इति मेदिनी ॥ कणेः ॥ 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे '

कण्ठः ॥ कलस्तृपश्च ॥ * ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः । चात्तृफतेः । तृपला लता । तृफला तु फलत्रिके ॥ शपेर्वश्च ॥ * ॥ शबलः ॥ वृषादिभ्यश्चित् ॥ * ॥ वृषलः । पललम् । बाहुलकाद् गुणः । सरलः । तरलः ॥ कमेर्बुक् ॥ * ॥ कम्बलः । मुस खण्डने । मुसलम् । लङ्गेर्वृद्धिश्च ॥ * ॥ लाङ्गलम् ॥ कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् ॥ * ॥ कुट्मलः ॥कुडेरपि । कुड्मलः । कश्मलम्।बाहुलकाद्गुणः । कोमलम्॥मृजेष्टिलोपश्च॥*॥ मलम् ॥ चुपेरच्चोपधायाः ॥ * ॥ चपलम् ॥ शकिशम्योर्नित् ॥ * ॥ शकलम् ॥ शमलम् । छो गुगू ह्रस्वश्च ॥ * ॥ छगलः । प्रज्ञादित्वाच्छागलः । अमन्ताड्डः ।

इति विश्वमेदिन्यौ ॥ कल ॥ 'तृप प्रीणने' ॥ फलत्रिक इति । 'तृपला त्रिफला च सा' इति विश्वः । 'त्रिफलाशब्दसमानार्थस्तृपलाशब्दः' इति 'द्विगोः' इति सूत्रे रक्षितः॥शपेः॥'शप आक्रोशे'॥वृषादिभ्यः॥ 'वृषु सेचने' 'पल गतौ' 'सृ गतौ' 'तॄ प्लवनतरणयोः'। 'शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः' इत्यमरः । 'वृषलस्तुरगे शूद्रे' इति हेमचन्द्रः।'पललं तिलचूर्णे च पिके मांसे नपुंसकम् । ना राक्षसे' इति मेदिनी । कलप्रत्ययस्य कित्त्वादाह—बाहुलकादिति ॥ 'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिषु' इति मेदिनी । 'सरला विरलायन्ते घनायन्ते कलिद्रुमाः ।न शमी न च पुन्नागा अस्मिन्संसारकानने' इत्यभियुक्तप्रयोगः ॥ कमेः ॥ 'कमु कान्तौ' अस्माद् वृषादित्वेन कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुषज्यत इति बुक् । 'कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसके' इति मेदिनी । 'मुसलं स्यादयोग्रे च पुन्नपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि' इति मेदिनी ॥ मूर्द्धन्यमध्योप्ययमिति वर्णदेशना । मुस खण्डन इति धातोर्दन्त्यान्तेषु मूर्द्धन्यान्तेषु च बोपदेवादिभिः पठितत्वात् । उज्ज्वलदत्तादयस्तु तालव्यमध्यमप्याहुः । अत एव 'मुसलो मुषलोपि च' इति विश्वकोशे 'मुशलोपिच' इति पाठान्तरम् ॥लङ्गे—॥ 'लगि गतौ' । अस्मात्कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुषङ्गाद्वृद्धिरिति भावः । एवमग्रेऽपि मुडागमो बाहुलकादेव॥कुटिकाशि॥ 'कुट कौटिल्ये' 'कश गतिशासनयोः' 'कु शब्दे' अस्मात्कलप्रत्यये गुणो नेत्याशङ्क्याह—बाहुलकादिति ॥ 'कोमलं मृदुलं मृदु' बाहुलकादन्यत्रापि बोध्यः । तद्यथा 'कुस श्लेषणे' दन्त्यान्तोऽयम् । बोपदेवमते तु तालव्यान्तोऽपि । गुणः।कोशलः कोसलो वा देशविशेषः। 'वृद्धेत्कोसला--' इति सूत्रे तु दन्त्यान्त एव साम्प्रदायिकः 'सम्ब संबन्धे शम्ब च'। सम्बलम् । शम्बलम् 'शम्बलोऽस्त्री सम्बलवत् कूलपाथे च मत्सरे' इति मेदिनी । 'कदि आह्वाने' नलोपः । गौरादित्वान्ङीषि कदली । 'मन्दान्दोलितकर्पूरकदलीदलसंज्ञया । विश्रमाय श्रमापन्नानाह्वयन्तमिवाध्वगान्' इति काशीखण्डम् । अजादिराकृतिगणत्वाट्टावपि । 'कदला कदलौ पृश्न्यां कदली कदलौ पुनः । रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगभेदयोः । कदली बिम्बिकायांच' इति मेदिनी । 'कुश' इति सौत्रो धातुः । 'कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकः' इति मेदिनी ।'कमु कान्तौ' 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः' इति विश्वमेदिन्यौ । 'मडि भूषायाम्' । 'मण्डलं परिधौ कोठे देशे द्वादशराजके' इति मेदिनी । 'कोठो मण्डलकम्' इत्यमरः । 'बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु' इति च ॥ मृजेः ॥ 'मृजू शुद्धौ' 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥ चुपेः ॥ 'चुप मन्दायां गतौ' 'चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च। नपुंसके तु शीघ्रं स्याद्वाच्यवत्तरले चले' इति मेदिनी ॥ शकिशम्योः ॥ 'शक्लृ शक्तौ' 'शम उपशमने' 'शकलं खण्डे' । रोहितादीनां त्वचि च तद्योगात् । शकली मत्स्यः । मत्स्यान् शकलानिति भाष्यम् । 'शकलं त्वचि खण्डे स्याद्रागवस्तुनि वल्कले' इति मेदिनी ॥ छो गुक् ॥ 'छो छेदने' । 'छगलं नीलवस्त्रे ना छागेऽस्त्री वृद्धदारके' इति मेदिनी ॥ अमन्ताड्डः ॥ अमिति प्रत्याहारः । 'दमु उपशमे', 'रम क्रीडायाम्' । 'खनु अवदारणे', 'मन ज्ञाने', 'वन संभक्तौ', 'अम

॥ * ॥ दण्डः । रण्डः । खण्डः । मण्डः । वण्डश्छिन्नहस्तः । अण्डः । बाहुलकात्सत्वाभावः । षण्डः सङ्घातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः । गण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीबः। पण्डा बुद्धिः । क्रादिभ्यः कित् ॥*॥ कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात् । कुण्डम् काण्डम् । गुङ् । गुडः । घुण भ्रमणे । घुण्डो भ्रमरः ॥ स्थाचतिमृजेरालजूवालञालीयचः ॥ * ॥ तिष्ठतेरालच् । स्थालम् । स्थाली । चतेर्वालञ् । चात्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो बिडालः ॥ पतिचण्डिभ्यामालञ् ॥ * ॥ पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके ॥ तमिविशिबिडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्॥*॥तमालः । विशालः।बिडालः । मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् ।

गत्यादिषु ', ' षणु दाने ', ' गम्लृ गतौ ' , ' चण दाने ', ' पण व्यवहारे स्तुतौ च ' । काशिकायां तु ' त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ' इत्युक्तम् । ञम्प्रत्याहारस्तु न स्वीकृतः । अष्टाध्याय्यां तस्य विषयाभावात् ॥ दण्ड इति । बाहुलकात् ' चुटू ' इति नेत्संज्ञा। 'दण्डोऽ स्त्री लगुडोऽपि स्यात् ' इत्यमरः। ' रण्डा मूषकपर्ण्यां च विधवायां च योषिति ' 'खण्डोऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिभेदयोः । ' 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीबं तु मस्तुनि ' । ' चण्डा तु पांशुलायां स्त्री त्रिषु हस्तादिवर्जिते ' । अमन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेनेति अण्डः प्राण्यवयवः । 'षण्डः पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान् ' । 'शडि रुजायाम्' अस्मात् घञि शण्डशब्दः तालव्यादिरपि संघाते वर्तते इत्याशयेन मतान्तरमाह—तालव्यादिरित्यपरे इति ॥ ' गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि जिह्मवीरकपालेषु हयभूषणबुद्बुदे ।' ' चण्डो ना तिन्तिणीवृक्षे यमकिंकरदैत्ययोः । चण्डी कात्यायनीदेव्यां हिंस्राकोपनयोषितोः ' । ' पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात् ' इति मेदिनी । फण्ड इति फण गतौ फण्डः । प्रज्ञादित्वादण् । फाण्डमुदरम् ॥ क्रादिभ्यः कित् ॥ ' कुण शब्दोपकरणयोः ' ॥ कुण्डमिति । कुण्डमित्यत्र प्रायेणानुस्वारमेव लिखन्ति तत्तु प्रमादकृतमेवमन्यत्रापि बोध्यम् । डस्य कित्त्वान्न गुणः । ' अनुनासिकस्य क्विझलोः ' इति दीर्घस्तु न भवति बाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वेत्याहुः। ' कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये। कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना ' इति मेदिनी । ' अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ' इत्यमरः ॥ काण्डमिति। ' कमु कान्तौ ' । ' अनुनासिकस्य ' इति दीर्घः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु ' इत्यमरः । अर्वाङ् कुत्सितः । अत एव ' काण्डं स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम् ' इति मेदिनी । ' गुङ् अव्यक्ते शब्दे ' गुडो 'गोलेक्षुपाकयोः ' इत्यमरः । गुडा स्नुही तद्वत्केशा यस्य स गुडाकेशः शिवः जटाधारित्वात् । ' गुडः स्याद्गोलके हस्तिसंनाहेक्षुविकारयोः । गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति'इति मेदिनी । गुडाका निद्रा तस्या ईशः इति वा । जितेन्द्रियत्वादिति भावः ॥ स्थाचति ॥ ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ' , ' चते याचने ' ' मृजू शुद्धौ ' । लचा सिद्धे आलच आकारश्चिन्त्यप्रयोजनः । चित्स्वरं बाधित्वा पक्षे आद्युदात्तार्थमित्येके । ' स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात् पादलेखयोः ' इति मेदिनी । ' चात्वालो यज्ञकुण्डे स्याद्दर्भे च ' इति विश्वः । ' मार्जालीयः स्मृतः शूद्रबिडाले कायशोधने ' इति मेदिनी ॥ पतिचण्डि । ' पत्लृ गतौ ' ' चडि कोपे' पतन्त्यस्मिन्नधर्मेणेति पातालम् । उपधावृद्धिः । ' अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ' इत्यमरः । ' पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले ' इति मेदिनी ॥ चण्डाल इति । इदित्त्वान्नुमि अदुपधत्वाभावान्न वृद्धिः । माधवेन तु पतिचण्डिभ्यामालञिति नितं पठित्वा पातालशब्दे बाहुलकाद्वृद्धिमुक्त्वा वृद्ध्यर्थमालञिति केषांचित्पाठे तु चण्डालशब्देऽपि वृद्धिः स्यादित्युक्तम् । तदतिरभसात् ॥ एके इति । उज्ज्वलदत्तादयः । एतच्च ' कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि ' इति चण्डालात्स्वार्थेञं विदधता वार्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरुद्धमिति बोध्यम् ॥तमिविषि ॥ ' तमु काङ्क्षायाम् ' । ' विश

पञ्चालाः ॥ पतेरङ्गच् पक्षिणि ॥ * ॥ पतङ्गः ॥ तरत्यादिभ्यश्च ॥ * ॥ तरङ्गः । लवङ्गम् ॥ बिडादिभ्यः कित् ॥*॥ विडङ्गम् । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च ॥ सृवृञोर्वृद्धिश्च ॥ * ॥ सारङ्गः । वारङ्गः । खड्गादिमुष्टिः ॥ गन् गम्यद्योः ॥ * ॥ गङ्गा । अद्गः पुरोडाशः ॥ छापूखडिभ्यः कित् ॥*॥ छागः । पूगः । खड्गः । बाहुलकात् । षिट अनादरे गन्सत्त्वाभावश्च । षिड्गः तरलः । षिड्गैरगयत ससंभ्रममेवमेके इति माघः ॥ भृञः किन्नुट् च ॥ * ॥ भृञो गन् कित्स्यात्तस्य नुट् च । भृङ्गः षिड्गालिधूम्याटाः ॥ शृणाते-

---

प्रवेशने ' ' विड आक्रोशे ' ' मृण हिंसायाम् ' । ' कुल संस्त्याने ' ' कपि चलने ' निर्देशान्नलोपः । ' पल गतौ ' ' पचि विस्तारे ' । ' तमालस्तिलके खड्गे ना पिच्छे वरुणद्रुमे ' इति मेदिनी । ' विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेप्यभिधेयवत् ' इति मेदिनी । 'बिडालो नेत्रपिण्डे स्याद्वृषदंशकके पुमान् ' इति मेदिनी । ' ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ' इत्यमरः । ' मृणालं नलदे क्लीबं पुंनपुंसकयोर्बिसे ' इति मेदिनी । ' कुलालः ककुभे कुम्भकारे स्त्रीत्वं जनान्तरे ' इति च मेदिनी । ' कुलालो घूकपक्षिणि । ककुभे कुम्भकारे च ' इति हेमचन्द्रः । ' कपालोऽस्त्री शिरोस्थि स्यात् घटादेः शकले व्रजे ' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । ' पञ्चाली पुत्रिकागीत्योः स्त्रियां पुंभूम्नि नीवृति ' इति मेदिनी । बाहुलकात् श्यतेरपि कालन् । ' आदेच उपदेशे' इत्यात्त्वम् । शाला । ' शल चलने ' अस्मात् घञि शाला । ' सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ' इति निपातनात्स्त्रीत्वमिति न्यासः । ' शाला द्रुस्कन्धशाखायां गृहगेहैकदेशयोः । ना झषे ' इति मेदिनी ॥ पतेरङ्गच् ॥ ' पत्लृ गतौ ' पक्षिणीत्यपलक्षणम् । ' पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते ' इति मेदिनी । सूते पारद इत्यर्थः ॥ तरत्या ॥ ' तॄ प्लवनतरणयोः ' । ' लूञ् छेदने ' । तरङ्ग ऊर्मिः । ' तरङ्गस्तुरगादीनामुत्फाले वस्त्रभङ्गयोः ' इति विश्वः । लवङ्गं देवकुसुमे ' । आकृतिगणोऽयम् ॥ विडादिभ्यः ॥ ' विड आक्रोशे ' ' मृद क्षोदे ' ' कॄ विक्षेपे ' । एभ्योङ्गच् कित्स्यात् । विडङ्ग ओषधिविशेष इति उज्ज्वलदत्तः । 'विडङ्गः कृमिसंघघ्ने विडङ्गो नागरेऽन्यवत् ' इति विश्वः । ' विडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात् कृमिघ्ने पुंनपुंसकम् ' इति मेदिनी । 'मृदङ्गः पटहे घोषे ' इति च । ' कुरङ्गो मृगविशेषः ॥ बाहुलकादुत्वश्चेति । ' कुर शब्दे ' इत्यस्मादङ्गच् तस्य कित्त्वेन गुणाभाव इत्यन्ये ॥ सृवृञोः ॥ 'सृ गतौ ' ' वृञ् वरणे ' । ' सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके शबले त्रिषु' इति मेदिनी । बाहुलकात् ' नॄ नये ' । ' अथ नारङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्गद्रुमेपि च' इति मेदिनी ॥ गन् गम् ॥ ' गम्लृ गतौ, ' ' अद भक्षणे' । बाहुलकात् ' अम गत्यादिषु ' अस्मादपि गन् । 'अङ्गं गात्रे उपाये च प्रतीके चाप्रधानके । अङ्गो देशविशेषः स्यादङ्ग सम्बोधनेऽव्ययम् ' इति विश्वः । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके ' इति मेदिनी ॥ छापू । ' छो छेदने ' ' पूङ् पवने ' ' खड भेदने ' । छायते छिद्यते यज्ञार्थमिति छागः । पूयते मुखमनेनेति पूगः । 'पूगस्तु क्रमुके वृन्दे ' इति मेदिनी । 'खड्गो गण्डकशृङ्गे स्यात् निस्त्रिंशे गण्डकेपि च ' इति शब्दतरङ्गिणी । ' खड्गो गण्डकशृङ्गासिबुद्धभेदेषु गण्डके ' इति मेदिनी ॥ भृञ । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' । किदित्यनुवर्तनात्किद्ग्रहणमिह स्पष्टार्थम् । 'भृङ्गो धूम्याटषिङ्गयोः ॥ मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि ' इति मेदिनी ॥ शृणातेः ॥ ' शॄ हिंसायाम् ' अस्माद्गन् धातोर्ह्रस्वत्वं प्रत्ययस्य तु कित्त्वं नुट् च । ' शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौ ' इति मेदिनी । ' शृङ्गं विषाणमाख्यातं शैलाग्रे

ह्रस्वश्च ॥ * ॥ शृङ्गम् ॥ गणू शकुनौ ॥ *॥ नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ॥ मुदिग्रोर्गग्गौ ॥ * ॥ मुद्गः ॥ गर्गः॥ अण्डन् कृसृभृवृञः ॥* ॥ करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः ॥ शृदृभसोऽदिः ॥ * ॥ शरत् । दरत्भयकूलयोः । भसज्जघनम्॥दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च ॥*॥ दृषत् ॥ त्यजितनियजिभ्यो डित् ॥*॥ त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः ॥ एतेस्तुट् च ॥ * ॥ एतद् ॥ सर्तेरटिः ॥ * ॥ सरट् स्याद्वातमेघयोः । वेदभाष्ये तु याभिः कृशानुमिति मन्त्रे सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्य इति व्याख्यातम् ॥ लङ्घेर्नलोपश्च ॥ * ॥ लघट् वायुः ॥ पारयतेरजिः ॥*॥ पारक् सुवर्णम् ॥ मथेः कित्सम्प्रसारणं च ॥ * ॥ पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ भियः षुक् ह्रस्वश्च ॥*॥ भिषक् ॥ युष्यसिभ्यां मदिक् ॥ *॥ युषु सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम्।अहम्॥ अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्॥*॥एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन्।अर्मश्चक्षूरोगः । स्तोमःसङ्घातः।सोमः।होमः।सर्मो गमनम्।धर्मः।क्षेमं कुशलम्।क्षोमम्।मज्ञाद्यणि क्षौमं च।भाम आदित्यः।यामः।वामः शोभनदुष्टयोः । पद्मम् । यक्ष पूजायाम्। यक्ष्मो रोगराजः। नेमः ॥

जलयन्त्रके । मीनौषधिसुवर्णानां भेदे शृङ्गी प्रयुज्यते ' इत्युत्पलिनीकोशः ॥ गणू शकुनौ ॥ शृणातेः शकुनौ वाच्ये गणू स्यात्तस्य नुट् । ' अचो ञ्णिति ' इति धातोर्वृद्धिः । शार्ङ्गः पक्षी । शार्ङ्गं धनुरिति तु शृङ्गस्य विकार इति बोध्यम्॥मुदिग्रोः॥'मुद हर्षे '' गॄ निगरणे ' आभ्यां यथासंख्यं गक् ग इत्येतौ स्तः । मुद्गः सस्यभेदः । गर्गो मुनिविशेषः ॥ अण्डन् ॥'डुकृञ् करणे ' ' सृ गतौ' ' भृञ् भरणे' ' वृञ् वरणे ।' 'करण्डो मधुकोशासिकारण्डेषु दलाटके ' इति मेदिनी । ' वरण्डोप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः ' इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् ' तॄ प्लवनतरणयोः ' अपि । ' तरण्डो बडिशीसूत्रबद्धकाष्ठादिके प्लवे ' इति मेदिनी ॥ शृदृ ॥ ' शॄ हिंसायाम् ' । 'दृ विदारणे' ' भस भर्त्सनदीप्त्योः' । ' शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ ' ॥ ' दरत् स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि ' ॥ ' भसत् स्त्री भास्वरे योनौ ' इति मेदिनी । ' ऊवे अम्बसुलाभिकः ' इति मन्त्रव्याख्यायां ' भसद्भगः ' इति वेदभाष्यम् ' जाघन्यां पत्नीः संयाजयन्ति भसद्वीर्या हि स्त्रियः ' इत्यत्र भसजघनमिति व्याख्यातारः ॥ दृणातेः ॥ ' दॄ विदारणे ' । ' दृषन्निष्पेषणशिलापट्टप्रस्तरयोः स्त्रियाम् ' इति मेदिनी ॥ त्यजिः—॥ 'त्यज हानौ ' ' तनु विस्तारे ' ' यज देवपूजादौ ' । त्यदित्यादि । अदेर्डित्त्वाट्टिलोपः ॥ एतेः ॥ ' इण् गतौ ' अस्मादददिस्तस्य तुटि गुणः । एतद् ॥ सर्तेः ॥ ' सृ गतौ '॥लङ्घेः—॥ 'लघि शोषणे' ॥पारयतेः ॥ ' पार तीर कर्मसमाप्तौ ' चुरादिः॥ पारगिति । णिलोपः । कुत्वम् ॥ प्रथः ॥ ' प्रथ प्रख्याने '॥ भियः ॥ ' ञिभी भये ' ॥ युष्यसि ॥ 'असु क्षेपणे'॥अर्तिस्तु—॥'ऋ गतौ' ' ष्टुञ् स्तुतौ' 'षुञ् अभिषवे' 'हु दानादनयोः '। 'सृगतौ '।'धृञ् धारणे' 'क्षि क्षये ' ' टुक्षु शब्दे ' ' भा दीप्तौ ' ' या प्रापणे ' ' वा गतिगन्धनयोः ' ' पद गतौ ' ' णीञ् प्रापणे '।' सोमस्तुहिनदीधितौ । वानरे च कुबेरे च पितृदेवे समीरणे । वसुप्रभेदे कर्पूरे नीरे सोमलतौषधौ' इति मेदिनी ॥ होम इति । देवतोद्देशेन हविःप्रक्षेपः । ' धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे ॥' इति च । ' धर्मः पुण्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोः क्रतौ इति विश्वः । ' क्षौमं मन्देऽतनुकूलेऽस्त्री क्षौमं वल्कलनांशुके । शणजेऽतसिजे ' इति मेदिनी ।' ' भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ ' इति च । ' यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः ' इति च । ' वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यां स्त्रियामथ । वामी शृगालीवडवारासभीकरभीषु च' इति । ' पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे' इति च मेदिनी ॥ यक्ष पूजायामिति । अयमन्तस्थादिः । मनिन्प्रत्यये तु नकारान्तः शब्दः ' क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च ' इत्यमरः । ' राजयक्ष्मेव रोगाणाम् ' इति माघः । ' यक्ष्मणापि परिहाणिराययौ' इति रघुः । अत्र नकारयकारयोर्भेदाग्रहेण ' नक्षभक्ष हसनयोः ' इत्युज्ज्वलदत्तेनोपन्यस्तम् । तन्न । तस्य चवर्गतृतीयादि-

जहातेः सन्वदालोपश्च ॥*॥ जिह्मः कुटिलमन्दयोः ॥ अवतेष्टिलोपश्च ॥*॥ मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वरेति ऊठौ तयोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तन्न । तेषामसत्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् ॥ ग्रसेरा च ॥ * ॥ ग्रामः ॥ अविसिविसिशुषिभ्यः कित् ॥ * ॥ ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । शुष्मममग्निसमीपयोः । इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् ॥ * ॥ इष्मः कामवसन्तयोः । ईषीति पाठे दीर्घादिः । युध्मः शरो योद्धा च । इध्मः समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्मं व्रणः ॥ युजिरुचितिजां कुश्च ॥ * ॥ युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । हन्तेर्हि च ॥ * ॥ हिमम् ॥ भियः षुग् वा ॥ * ॥ भीमः । भीष्मः ॥ घर्मः

त्वात् । अत एव 'अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां चुबुकादधि । यक्ष्मं सर्वस्मात्' इति मन्त्रे यक्ष्मशब्दस्यान्तस्थादित्वम् 'जक्षत् क्रीडन् रममाणः' इत्यादिमन्त्रे तु जक्षच्छब्दस्य चवर्गतृतीयादित्वं वेदभाष्यकृतो व्याचख्युः ॥ 'नेमः कीलेऽवधौ गर्ते प्राकारे कैतवेऽपि च' मेदिनी । 'नेमस्त्वर्द्धे प्राकारगर्तयोः । अवधौ कैतवे च' इति हेमचन्द्रः ॥ जहातेः ॥ 'ओहाक् त्यागे' ॥ जिह्मइति । मन्प्रत्ययस्य सन्वत्त्वाद् द्वित्वे 'सन्यतः' इतत्त्विम् । 'जिह्मस्तु कुटिले मन्दे क्लीबं तगरपादपे' इति मेदिनी ॥ अवतेः । 'अव रक्षणादौ' । 'ओं प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे' इति विश्वः ॥ ग्रसेरा च ॥ 'ग्रसु अदने' अतो मन्धातोराकारश्च । 'ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वके' इति विश्वः । शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे 'शब्दग्रामो गुणग्रामः' इति यथा । 'शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः' इत्यमरः। संपूर्वोऽयं युद्धे ।तदुक्तम् 'सम्पूर्वः संयुगे स्मृतः' इति ॥ अविसिवि ॥ 'अव रक्षणादौ' 'षिवु तन्तुसन्ताने' 'षिञ् बन्धने' 'शुष शोषणे' । एभ्यो मन्स्यात्स च कित् । ऊठादिकं पूर्ववत् ॥ ऊमं नगरमिति ॥ 'त्वे क्रतुम्' इति मन्त्रे 'ऊमास्तर्पका यजमानाः' इति वेदभाष्यम् । टापि बाहुलकाद्ध्रस्वत्वे 'उमाऽतसीहैमवतीहरिद्राकान्तिकीर्तिषु' इति मेदिनी ॥ स्यूमो रश्मिरिति । सूत्रं तन्तुरित्यन्ये ॥ सिमः सर्वनामगणे पठितः ॥ 'शुष्मं तेजसि सूर्ये ना' इति मेदिनी । 'शुष्मं बलम्' इति वेदभाष्यम् ॥ इषियुधि ॥ 'इष गतिहिंसादानेषु' । 'ईष गतौ' इति केचित् । ईष्मः । 'युध संप्रहारे' ॥ ञिइन्धी दीप्तौ । 'दसु उपक्षये' 'श्यैङ् गतौ' 'धुञ् कम्पने' 'षूञ् प्राणिगर्भविमोचने' ॥ युध्म इति । 'युध्मो धनुषि संयुगे' इति मेदिनी । 'दस्मस्तु यजमाने स्यादपि चौरे हुताशने' इति च ॥ 'त्रिषु श्यामो हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिका निशा' इत्यमरः। 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके।पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरीचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिकौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि गुग्गुलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णात्रिवृतिकौषधे । नीलिकायाम्' इति मेदिनी ॥ ईर्ममिति । 'ईर गतौ' । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे' इत्यमरः । बाहुलकात् 'जन जनने' इत्यस्मादपि । जन्मम् । 'रुह बीजजन्मनि' इति निर्देशान्मनिन्नन्तोऽप्यस्ति स तु नान्तः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरस्तु अकारान्तनकारान्तोभयसाधारणः ॥ युजि ॥ 'युजिर् योगे' 'रुच दीप्तौ' 'तिज निशाने' एभ्यो मक् कवर्गश्चान्तादेशः । 'रुक्मं तु काञ्चने लोहे' इति विश्वमेदिन्यौ । तिग्मं तीक्ष्णम् ॥ हन्तेः ॥ 'हन हिंसागत्योः' अस्मान्मक् धातोर्हिरादेशश्च । 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' इति मेदिनी ॥ भियः ॥ 'ञिभी भये' बिभेत्यस्मादिति विग्रहः । 'भीष्मो गाङ्गेयघोरयोः' । 'भीमोऽम्लवेतसे घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे' इति मेदिनी ॥ घर्मः ॥ 'घृ

घृधातोर्मग्गुणश्च निपात्यते ॥ * ॥ ग्रीष्मः ॥ ग्रसतेर्निपातोऽयम् ॥ प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च ॥ * ॥ पृथिवी । षवन्नित्येके । पृथवी पृथिवी पृथ्वी इति शब्दार्णवः ॥ अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् ॥*॥अश्वः । प्रुष स्नेहनादौ । प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः । प्रुष्वा जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः फलं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्वे किण्वमपि । खट्वा । विश्वम् । इण्शीभ्यां वन् ॥ * ॥ एवो गन्ता । ये व एवा मरुतः।असत्वे निपातोऽयम् । शेवं मित्राय वरुणाय ॥ सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे॥*॥अकर्तर्येते निपात्यन्ते।सृतमनेन विश्वमिति सर्वम्।निपूर्वाद् घृषेर्गुणाभावोऽपि। निघृष्यतेऽनेन निघृष्वः खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये । तत्रोपधाया इत्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः । शीङो ह्रस्वत्वम् । पद्वो रथो भूलोकश्च । प्रह्वयते इति प्रह्वः । ह्वेञ आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् । ईष्व आचार्यः । इष्व इत्यन्ये । अतन्त्रे किम् । सर्तो सारकः। बाहुलकाद् ह्रसतेः ह्रस्वः । शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ॥ * ॥ शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यह्वः । ह्रस्वो हुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा । लकारस्य जो गुणाभावश्च । गिरन्त्यनया ग्रीवा ईडागमश्च । आप्नोतीत्याप्वा वायुः । मीवा उदरक्रिमिः । वायुरित्यन्ये ॥ कॄगॄशॄदॄभ्यो वः ॥ * ॥ कर्वः काम आखुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः ॥ कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः ॥ * ॥ यौतीति युवा । वृषा

क्षरणदीप्त्योः ' ॥ ग्रीष्मः ॥ ' ग्रसु अदने ' 'घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्भसोरपि ॥ ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः ' इति च मेदिनी ॥ प्रथेः ॥'प्रथ प्रख्याने ' षित्त्वान्ङीष् । ' पृथिवी पृथवी पृथ्वी धरा सर्वसहा रसा ' इति शब्दार्णवः ॥ अशूप्रुषि । ' अशू व्याप्तौ ' । ' लट बाल्ये ' ' कण निमीलने ' खटि काङ्क्षायाम् ' । ' विश प्रवेशने ' । ' अश्वः पुंजातिभेदे च तुरङ्गे च पुमानयम् ' इति मेदिनी । ' अश्वः पुंभेदवाजिनोः ' इति विश्वः । ' लट्वा करञ्जभेदे स्यात्फले वाद्ये खगान्तरे ' इति विश्वमेदिन्यौ । ' कण्वं पापे मुनौ पुंसि ' इति मेदिनी । ' किण्वं बीजाघसीधुषु ' इति च पठ्यते । शयनार्थिभिः काङ्क्ष्यते इति खट्वा । ' विश्वा ह्यतिविषायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदेष्वखिले त्रिषु ' इति मेदिनी ॥ इण् ।' इण् गतौ ' ' शीङ् स्वप्ने ' । ' शेवं सुखम् ' इति वेदभाष्यम् । शेवं मेढ्रमित्युज्ज्वलदत्तः॥ सर्वनिघृष्व ॥ ' सृ गतौ ', ' घृषु संघर्षे ', ' रिष हिंसायाम् ', ' लष कान्तौ ', ' शीङ् स्वप्ने ', ' पट गतौ', ' ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च ' 'ओहाक् त्यागे'इति वा,' ईषृ गत्यादिषु' । तन्त्रशब्दोऽत्र कर्तृवाचीत्याह—अकर्तरीति ॥ निपात्यन्त इति । वन्प्रत्ययान्ततयेति शेषः ॥ह्रस्व इति । ' ह्रस शब्दे ' । 'ह्रस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिषु ' इति मेदिनी ॥ शेवयह्व ॥ एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ अन्तोदात्तार्थमिति । 'इण्शीभ्याम् ' इत्यनेन आद्युदात्तत्वात्सिद्धेरिति भावः । ' शीङ् स्वप्ने ' शेवा लिङ्गाकृतिः । दशपादीवृत्तिरित्याह—यान्त्यनेनेति । उज्ज्वलदत्तस्तु ' यज देवपूजादौ ' नकारस्य हकारो यह्वो यजमान इत्याह । वैदिकनिघण्टौ महन्नामसु यह्वशब्दः पठितः । 'प्रवो यह्वं पुरूणाम् ' ' यह्वं महान्तम्' इति वेदभाष्यम् । 'लिह आस्वादने ' ॥ लिहन्त्यनयेति । जिह्वा।'नि जये' हुगागमः 'जिह्वा रसना' इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ ग्रीवेति । ' गॄ निगरणे ' ' आप्लृ व्याप्तौ ' ' मीञ् हिंसायाम् ' ॥ मीवेति । वेदे तु ' अमीवा ' इति छित्त्वा ' अम रोगे ' इत्यस्माद्वः । इड्वेत्युक्तम् । ' अमीवहा वास्तोष्पते ' इत्यादिमन्त्रास्तत्रानुकूलाः ॥ कॄ गॄ । ' कॄ विक्षेपे । ' गॄ निगरणे ' ' शॄ हिंसायाम् ' । दॄ विदारणे ' । गर्वः अहङ्कारः । शर्वो रुद्रः ॥ कनिन्यु ॥ ' यु मिश्रणे ' ' वृषु सेचने ' ' तक्षू तनूकरणे ' ' राजृ दीप्तौ '

इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । द्युवा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः ॥ सप्यशूभ्यां तुट् च ॥ * ॥ सप्त । अष्ट ॥ नञि जहातेः ॥ ॥ * ॥ अहः । श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति ॥ * ॥ एते त्रयोदश कनिन् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति श्वा । उक्षा । पूषा । प्लिह गतौ । इकारस्य दीर्घत्वम् । प्लेहते इति प्लीहा कुक्षिव्याधिः । क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः । स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा । मुहेरुपधाया दीर्घः धोन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माङ् अर्यमा । विश्वं प्सातीति विश्वप्साऽग्निः । परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च । जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः । मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । धातोरिकारलोपः । मह पूजायाम् । हस्य घो वुगागमश्च । मघवा इन्द्रः ॥ ॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥ * ॥

'धन्वि गत्यर्थः' 'द्यु अभिगमने' 'दिवु क्रीडादौ' । 'युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनि' इति मेदिनी । 'वृषा कर्णे महेन्द्रे ना' इति च । 'तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट्' इत्यमरः । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इति च । 'समानौ मरुधन्वानौ' इति च । 'अथास्त्रियाम् । धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इति चामरः । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबे चापे स्थलेऽपि च' इति मेदिनी ॥ सप्यशूभ्याम् ॥ षपू समवाये "अशू व्याप्तौ" ॥ नञि ॥ 'ओहाक् त्यागे' कनिनि आतो लोपः ॥ श्वन्नुक्षन् ॥ 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' 'उक्ष सेचने' । 'पूषु वृद्धौ' 'ष्णिह प्रीतौ' 'मुह वैचित्त्ये' 'मुर्वी बन्धने' । उकारस्य दीर्घत्वं वकारस्य धकार इत्युज्ज्वलदत्तः । 'टुमस्जो शुद्धौ' । मस्जेः सकारस्य शकारस्तस्य जश्त्वेन जः । 'माङ् माने शब्दे च' 'प्सा भक्षणे' 'जनी प्रादुर्भावे' । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' ॥ कनिप्रत्ययान्ता इति । नायं निदिति भावः । केचित्तु नित्त्वं स्वीकृत्य उक्षन्नादीनां सूत्रेऽन्तोदात्तनिपातनमाहुः । तच्च गौरवग्रस्तमित्युपेक्ष्यम् ॥ श्वेति । इकारलोपो निपात्यते ॥ पूषेति । 'सौ च' इत्युपधादीर्घः । 'इन्हन्—' इति नियमात्पूषणौ पूषण इत्यादौ न दीर्घः । 'क्लेदौषधिशशाङ्कयोः' इति यादवः ॥ मूर्द्धेति । 'मूर्द्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ मज्जेति । नकारान्तोऽयम् । टाबन्तोऽप्यभ्युपगम्यते।'ऊष्मया सार्द्धमूष्मापि मज्जोक्तौ मज्जया सह' इति द्विरूपकोशात् ।'अर्यमा तु पुमान् सूर्ये पितृदेवान्तरेऽपि च' इति मेदिनी ॥ परिजायत इत्यादि । एतच्च दशपादीवृत्त्यनुरोधेनोक्तम् । 'परिज्मानं सुखं रथम्' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु 'परिज्मा परिगन्ता, अज्रेः परिपूर्वस्य 'श्वन्नुक्षन्—' इत्यादिना मन्प्रत्ययः अकारलोपः आद्युदात्तत्वं च निपात्यते' इत्युक्तम् । उज्ज्वलदत्तस्तु परिज्वेति पठित्वा 'ज्ञु इति सौत्रो धातुः परिपूर्वः, यणादेशः, परिज्वा चन्द्रः' इत्याह । तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ मातरिश्वेति । सप्तम्या अलुक् । इह भत्वविषये संप्रसारणं न भवति 'श्वयुव—' इति सूत्रे अभिव्यक्ततरत्वेन कुक्कुरवाचकस्यैव श्वशब्दस्य तदन्तस्य च ग्रहणात् । तेन मातरिश्वनः । मातरिश्वनेत्येव । इह सूत्रे इतिशब्द आद्यर्थः । तेनान्येभ्योऽपि यथादर्शनं कनिः प्रयोक्तव्यः । दशपाद्यां तु इतिशब्दोऽत्र न पठ्यते ॥ ॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥ * ॥

कृहृभ्यामेणुः ॥ * ॥ करेणुः । हरेणुर्गन्धद्रव्यम् ॥ हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् ॥*॥ हथो विषण्णः । कुष्ठः । नीथो नेता । रथः । काष्ठम्॥अवे भृञः ॥*॥अवभृथः॥ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ॥ * ॥ ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकात् । शोथः॥ सर्तेर्णिद् ॥ * ॥ सार्थः समूहः ॥ जृवृञ्भ्यामूथन् ॥ * ॥ जरूथं मांसम् । वरूथो रथगुप्तौ ना ॥ पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ॥*॥ पीथो रविर्घृतं पीथम् । तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाम्भस्त्रीरजःसु च विश्रुतमिति विश्वः । तुत्थोऽग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकाद्वचेरपि । रिक्थमृक्थं धनं वसु । सिक्थम् । अर्तेर्निरि ॥ * ॥ निर्ऋथः साम ॥ निशीथगोपीथावगथाः ॥ * ॥ निशीथोऽर्धरात्रः रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातःस्नातः ॥ गश्चोदि ॥ * ॥ उद्गीथः साम्नो भागविशेषः ॥ समीणः ॥ * ॥ समिथो वह्निः संग्रामश्च ॥ तिथपृष्ठगू-

---

कृहृभ्याम् ॥ 'डुकृञ् करणे' 'हृञ् हरणे' 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । 'करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति मेदिनी ॥ गन्धद्रव्यमिति । कलायश्चेति बोध्यम् । 'कलायस्तु सतीनकः' इत्यमरः । 'हरेणुः खण्डिके चास्मिन्' इत्यमरः । 'हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोषितोः' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ हनिकुषि ॥ 'हन हिंसागत्योः' । 'कुष निष्कर्षे' 'णीञ् प्रापणे' 'रमु क्रीडायाम्' 'काशृ दीप्तौ' । 'कुष्ठं रोगे पुष्करे स्त्री' इति मेदिनी । 'कुष्ठं रोगे सुगन्धे च' इति विश्वः । 'नीथे नीथे मघवानं सुतासः' इति मन्त्रे नीथशब्दस्यान्तोदात्तत्वं बाहुलकात् । 'नीथे नीथे स्तोत्रे स्तोत्रे' इति वेदभाष्यम् । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' इति मेदिनी । 'रथः स्यात्स्यन्दने काये चरणे वेतसेऽपि च' इति विश्वः । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ अवे ॥ 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' । अवभृथो यज्ञावसानम् ॥ उषिकुषि ॥ 'उष दाहे' । 'कुष निष्कर्षे' । 'गै शब्दे' 'ऋ गतौ' । 'कोष्ठं कुक्षिकुसूलयोः' । 'गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृत्तयोः' इति मेदिनी । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः ॥ शोथः श्वयथुः । 'शु गतौ' ॥ सर्तेः॥ 'सृ गतौ' । 'सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संपातमात्रके' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ जृ वृञ् ॥ 'जॄ वयोहानौ' क्र्यादिः । 'जॄष्' दिवादौ, 'वृञ् वरणे' । जरूथोऽसुरविशेष इति वेदभाष्यम् । 'वरूथः स्यात्तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः' इति हेमचन्द्रः ॥पातॄ॥'पा पाने', 'तॄ प्लवनतरणयोः', 'तुद व्यथने', 'वच परिभाषणे', 'रिचिर् विरेचने' 'षिचिर् क्षरणे', 'ऋच स्तुतौ' । 'तुत्थोऽग्नावञ्जने तुत्था नीलीसूक्ष्मैलयोरपि' इति विश्वः । 'तुत्थमञ्जनभेदे स्यान्नीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' । 'सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ अर्तेः ॥ 'ऋ गतौ' । 'द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम्' इति मन्त्रे 'निर्ऋथो हिंसा' इति वेदभाष्यम्॥ निशीथ –॥ 'शीङ् स्वप्ने' निपूर्वः । 'पा पाने' गोपूर्वः । 'घुमास्था–' इतीत्त्वम् । 'गाङ् गतौ' अवपूर्वस्य धातोः ह्रस्वत्वम् । 'निशीथस्तु पुमानर्द्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनी । 'प्रतित्यं चारुमध्वरम्' इति मन्त्रे 'गोपीथः सोमपानम्' इति वेदभाष्यम् । तीर्थमिति तु वृत्तिकारः ॥ गश्चोदि ॥ उदि उपपदे 'गै शब्दे' इत्यस्मात् थक् ॥ समि ॥ 'इण् गतौ' अस्मात्सामि उपपदे थक् । समिथशब्दः संग्रामपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः । 'श्रिये जातः' इति मन्त्रे 'समिथाः युद्धानि' इति वेदभाष्यम् । तच्च युक्तमेव, सम्यगेति जयार्थमत्रेति व्युत्पत्तेः । संपूर्वस्येणः क्विन्नाद्यन्तस्य लोकेऽपि युद्धार्थत्वदर्शनाच्च । उक्तं ह्यमरेण 'समित्याजिसमिद्युधः' इति ॥ तिथपृष्ठ ॥ 'तिज निशाने', 'पृषु सेचने', 'गु पुरीषोत्सर्गे' 'यु मिश्रणे', 'गुङ् गतौ' । एते थक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'पृष्ठन्तु चरमं तनोः' इत्यमरः । 'पृष्ठं चरममात्रेऽपि देहस्यावयवान्तरे' इति

थयूथप्रोथाः ॥ * ॥ तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं विष्ठा । यूथं समूहः । प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते ॥ स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् ॥ * ॥ द्वाविंशत्यो रक् स्यात् । वलि यलोपः । स्फारम् । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सृप्रश्चन्द्रः। तृप्रः पुरोडाशः।दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः । उन्दी । उन्द्रो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे । अजेर्वी। वीरः । नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षो । देशभेदश्च । मुद्रा प्रत्ययकारिणी । खिद्रो रोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि चन्दोऽपि । हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः।शशी चन्दो हिमद्युतिः । दहोऽग्निः।दस्रः स्ववैद्यः।दम्भ्रः समुद्रः स्वल्पश्च ॥ वसेः सम्प्रसारणे ॥ **न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् । ८ । ३ । ११० ॥** रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोभिप्राया । तेन शासिवसीति प्राप्तमपि न । उस्रो रश्मिः । उस्रा गौः । वास्रो दिवसः । वास्रं मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्रो मूर्खः । सिध्रः

मेदिनी । स्तोत्रविशेषेऽपि पृष्ठम् । 'पृष्ठैः स्तुवत' इत्यादौ तथा निर्णयात् ॥ **गूथमिति** । निपातनाद्दीर्घः । एवं यूथेऽपि । 'यूथं तिर्यक्समूहेऽपि वृन्दमात्रेऽपि भाषितम्' इति विश्वः । 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्' इति रघुः॥ **प्रोथमिति** । निपातनाद्गुणः ॥ 'प्रोथोऽस्त्री हयघोणायां ना कट्यामध्वगे त्रिषु ।' इति मेदिनी ॥ **स्फायितञ्चि** ॥ 'स्फायी वृद्धौ,' 'तञ्चु संकोचने,' 'वञ्चु प्रलम्भने,' 'शक्लृ शक्तौ' 'क्षिप प्रेरणे,' 'क्षुदिर् संपेषणे,' 'सृप्लृ गतौ,' 'तृप प्रीणने' दृप हर्षमोचनयोः,' 'वदि अभिवादनस्तुत्योः,' 'उन्दी क्लेदने,' 'श्विता वर्णे', 'वृतु वर्तने,' 'अज गतिक्षेपणयोः' 'णीञ् प्रापणे,' 'पद गतौ,' 'मदी हर्षे,', खिद दैन्ये,' 'छिदिर् द्वैधीकरणे,' 'भिदिर् विदारणे,' 'मदि स्तुतौ,' 'चदि आह्लादने,' 'दह भस्मीकरणे,' 'दसु उपक्षये,' 'दम्भु दम्भने,' 'वस निवासे,' 'वाश्ट शब्दे,' 'शीङ् स्वप्ने,' 'हसे हसने,' 'षिध गत्याम्' । 'शुभ दीप्तौ ॥ **द्वात्रिंशत् इति** ॥ दशपाद्यां तु त्रयस्त्रिंशत् उक्ताः । 'दम्भिवहिवासि—' इति पठित्वा 'वह प्रापणे' 'उह अनड्वान्' इत्युदाहरणात् । माधवोऽप्येवम् ॥ **स्फारमिति** । 'नेड्वशि कृति' इति नेट् । वलि यलोपः' 'स्फारः स्यात्पुंसि विकटे करकादेश्च बुद्बुदे' इति मेदिनी ॥ 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम्' इत्यमरः ॥ 'वक्रः स्याज्जटिले क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरे' इति विश्वः ॥ 'शक्रः पुमान् देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः' इति मेदिनी ॥ 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत्' इति मेदिनी ॥ **तृप्रः पुरोडाश इति** । 'न तृप्रा उरुव्यचमम्' इति मन्त्रे वेदभाष्यकारैरित्थं व्याख्यातम् । प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलदत्तादिभिश्च ॥ दशपादीवृत्तौ तु तृप्रमाज्यं काष्ठं चेत्युक्तम् ॥ तृप्रं दुःखमिति सुधातुवृत्तौ माधवः ॥ **हिमांशुरित्यादि** । हिमद्युतिरित्यन्तं शब्दार्णवः ॥ दस्यति रोगान् क्षिपतीति 'दस्रः खरेऽश्विनीसुते' इति मेदिनी । 'दस्रः खरे चाश्विनयोः' इति विश्वः ॥ **शासिवसीति प्राप्तमपि नेति** । एवञ्च 'अविन्द उस्रियाः' इति मन्त्रे षत्वाभावः सिद्धः । माधवस्तु वृत्तिग्रन्थानुरोधेन 'बाहुलकादिह षत्वं नेति व्याचष्टे । 'उस्रो वृषे च किरणे उस्रार्जुन्युपचित्रयोः' इति मेदिनी । 'माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी' इत्यमरः । 'वास्रो ना दिवसे क्लीबं मन्दिरे च चतुष्पथे' इति मेदिनी । 'वास्रो रासभपक्षिणीः' इति केचित् । माधवेन तु 'वास्रेव विद्युन्मिमाति' इति मन्त्रे 'शब्दयुक्ता प्रस्तुत-

साधुः । शुभ्रम् । मुसेरक् ॥ * ॥ मुस्रम् । बाहुलकाद् अश्रु ॥ चकिरम्योरुच्चोपधायाः ॥ * ॥ चुक्रमम्लद्रव्यम् । रुम्रोऽरुणः ॥ वौ कसेः ॥ * ॥ विकुस्रश्चन्द्रः ॥ अमितम्योर्दीर्घश्च ॥ * ॥ आम्रम् । ताम्रम् ॥ निन्देर्नलोपश्च ॥ * ॥निद्रा ॥ अर्देर्दीर्घश्च ॥ * ॥ आर्द्रम् ॥ शुचेर्दश्च ॥ * ॥ शूद्रः ॥ दुरीणो लोपश्च ॥ * ॥ दुःखेनेयते माप्यत इति दूरम् । कृतेश्छः क्रू च ॥ *॥ कृच्छ्रम् । क्रूरः ॥ रोदेर्णिलुक् च ॥ * ॥ रोदयतीति रुद्रः । बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः ॥ * ॥ णिलुगित्येव । वान्ति पर्णशुषो वाता-

---

स्तना धेनुर्वीशा ' इति व्याख्यातम् । ' शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिषु ' इति मेदिनी ॥ मुस्रमिति । ' मुस खण्डने ' ॥ चकि॥ 'चक तृप्तौ', 'रमु क्रीडायाम् ' । ' चुक्रस्त्वम्लेऽम्लवेतसे । चुक्री चाङ्गेरिकायां स्याद्वृक्षाम्ले चुक्रमिष्यते ' इति विश्वः ॥ वौ कसेः ॥ ' कस गतौ ' विपूर्वादस्माद्रक् स्यादुत्वं चोपधायाः ॥ अमि ॥ ' अम गत्यादिषु ', ' तमु काङ्क्षायाम् ' । आभ्यां रक् स्यादुपधाया दीर्घश्च ॥ निन्देः ॥ ' णिदि कुत्सायाम् ' ॥ अर्देः ॥ ' अर्द गतौ ' । 'आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यात्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवत् ' इति मेदिनी ॥ शुचेः ॥ ' शुच शोके ' अस्माद्रक् दश्चान्तादेशः धातोर्दीर्घश्च । शूद्रो वृषलः । ' अहहारे त्वा शूद्र–' इति श्रुतौ रूढेर्बाधाद् योग एव पुरस्कृतः । तथा चोत्तरतन्त्रे भगवता व्यासेन सूत्रितम् । ' शुगस्य तदनादरश्रवणात्' इति ॥ दुरीणो ॥ ' इण् गतौ ' इत्यस्मादुरुपपदे रक् स्याद्धातोर्लोपश्च । ' रोरि ' इति रेफस्य लोपे ' ढ्रलोपे ' इति दीर्घः ॥ कृते– । ' कृती छेदने ' इत्यस्माद्रक् स्याच्छः क्रू इत्येतावादेशौ च स्तः । छस्त्वन्त्यस्यादेशः , क्रू त्वनेकाल्त्वात्सर्वस्यादेशः । ' कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसंतापनादिनोः ' इति विश्वमेदिन्यौ । ' स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् ' इत्यमरः । ' क्रूरस्तु कुटिले घोरे नृशंसे चाभिधेयवत् ' इति विश्वः । ' नृशंसो घातुकः क्रूरः प्रायो धूर्तस्तु वञ्चकः ' इत्यमरः ॥ रोदेः ॥ ' रुदिर् अश्रुविमोचने ' ण्यन्तादस्माद्रक् णेश्च लुक् । ' णेरनिटि–' इति लोपे तु 'पुगन्त–' इति गुणः स्यादिति णिलुक् चेत्युक्तम् ॥ रोदयतीति रुद्र इति । नन्वेवं ' सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ' इति श्रुत्या सह विरोधोऽत्र स्यादिति चेद् । अत्राहुः । 'कर्तरि कृत्' इति सूत्रानुरोधेन शम्भुरित्यत्र शं भावयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थता यथा स्वीक्रियते , तथा 'अरोदीत्' इत्यत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थतायां स्वीकृतायां ' रोदनं कारितवान् ' इत्यर्थलाभान्नास्ति श्रुतिविरोधः । न च 'देवैरग्नौ वामं वसु स्थापितं, तच्च धने , देवैर्याचितं चेदग्निस्तु रोदनं कृतवान् ' इति सोऽरोदीदित्यादिश्रुत्यर्थादिहान्तर्भावितण्यर्थकल्पनं न संभवतीति श्रुतिविरोधस्त्वपरिहार्य एवेति वाच्यम् । ' देवैः स्थापितं वामं वसु देवेभ्योऽग्निना न दत्तं चेद्देवा एव रोदनं कृतवन्तः । अग्निस्तु तमदत्त्वा रोदनं कारितवान् ' इत्यर्थकल्पनायाः सम्भवात् । अथवा अग्नौ प्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्य रोदितीति रुद्र इत्येवार्थोऽस्तु, परंतु ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति व्यवह्रियमाणो यो रुद्रस्तद्वाचकरुद्रशब्दस्य रोदेरित्युणादिसूत्रानुरोधेन रोदयतीति रुद्र इत्येवार्थकल्पनायां बाधकाभावात्, श्रुतिविरोधोऽत्र नास्त्येवेति ॥ अन्यत्रापीति । धात्वन्तरात्प्रत्ययान्तरेऽपि णेर्लुगित्यर्थः । संज्ञायामुदाहरणं बृंहयति वर्द्धयति प्रजाः ब्रह्मा, शं सुखं भावयति शम्भुरित्यादि । छन्दसि तु 'वृधु वृद्धौ' 'वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयः' वर्द्धयन्त्वित्यर्थः । ' य इमा जजान ' । ' जनीं प्रादुर्भावे ' लिटि रूपम् । जनयामासेत्यर्थः । इह णलि परतः ' अत उपधायाः ' इति वृद्धिर्भवत्येव, ' जनिवध्योश्च ' इति निषेधस्य चिणि ञिति णिति कि(कृ)ति च स्वीकारात् । न च णिलोपे सति प्रत्ययान्तत्वात् ' कास्प्रत्ययात्–' इत्याम् स्यादिति वाच्यम् । ' अमन्त्रे ' इति पर्युदासादामोऽप्रसक्तेः । ' कास्यनेकाचः ' इति वार्तिकेन तु आम्शङ्का दूरापास्तैव, लिटि णिलोपे सत्यनेकाच्त्वाभावात् । ननु णलि ' णेरनिटि ' इत्यनिडादावार्द्धधातुके णिलोपे जजानेति रूपं सिद्धमिति किमनेन लुक्युदाहरणेनेति चेत् । मैवम् । णिलोपे सति 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति णौ मित्त्वे मितां ह्रस्वः स्यात्, प्रत्ययलक्षणन्यायेन णिपरत्वसंभवात्, ततश्च जजनेति स्यात् लुकि सति तु प्रत्ययलक्षणन्यायो न प्रवर्तत इति मित्त्वाभावादिष्टं सिध्यति ॥ बाहुलकादसंज्ञाछन्दसोरपि क्वचिद्भवतीत्याशयेनोदाहरति–वान्तीत्यादि ॥ पर्णानि शोषयन्तीति पर्णशुषः । पर्णानि मोचयन्तीति पर्णमुचः ॥

स्ततः पर्णमुचोऽपरे ॥ ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः मवर्षति ॥ जोरी च ॥ * ॥ जीरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके ॥ सुसूधागृधिभ्यः क्रन् ॥ * ॥ सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ॥ शुसिचिमीनां दीर्घश्च ॥ * ॥ शुः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः ॥ वाविन्धेः ॥ * ॥ वीध्रं विमलम् । वृधिवपिभ्यां रन् ॥ * ॥ वर्ध्रं चर्म । वप्रः प्राकारः ॥ ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्रेरामालाः ॥*॥ रन्नन्ता ऊनविंशतिः । निपातनाद् गुणाभावः । ऋज्रो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गे-र्नलोपः । अग्रम् । वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ । डुवप् उपधाया इत्वम् । विप्रः । कुम्बिचु-म्ब्योर्नलोपश्च । कुब्रमरण्यम् । चुब्रं मुखम् । क्षुर विलेखने । रेफलोपः । अगुणः । क्षुरः । खुर छेदने । रलोपो गुणाभावश्च । खुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । उच समवाये । चस्य गः । उग्रः । ञिभी भेरी । पक्षे लः । भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः । पक्षे लः । शुक्लः । गुङ् वृद्धिः । गौरोऽरुणे सिते पीते । वन संभक्तौ । वन्रो विभागी । इणो गुणा-

---

जोरी च॥'जु गतौ' सौत्रः । अस्माद्रक् ईकारश्चान्तादेशः । 'जीरः खड्गे वणिग्द्रव्ये' इति विश्वः । 'जीरस्तु जरणे खड्गे' इति मेदिनी॥ ज्यश्चेति । 'ज्या वयोहानौ' अस्माद्रक् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणं, पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घः ॥ एके इति । मुख्या इत्यर्थः । तथा च 'न धातुलोप' इति सूत्रे 'जीविरदानुक्' इत्यस्य प्रत्याख्यानार्थं 'नैतज्जीवे रूपं, किं तु 'रक्ि ज्यः सम्प्रसारणम्' इति भाष्ये उक्तम् ॥ सुसूधा ॥ 'षुञ् अभि-षवे,। 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने ' ' डुधाञ् धारणादौ ' ' गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ' । ' सुरा चषकमद्ययोः । पुंलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात् ' इति मेदिनी । 'सुरो देवे सुरा मद्ये चषकेऽपि सुरा क्वचित् ' इति विश्वः ॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति सूरः सूर्यः।'सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः(?)' इत्यमरः ॥ 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' इति मेदिनी ॥ 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्य लिङ्गोऽथ लुब्धके' इति ॥ शुसिचि—'शु गतौ' , ' षिञ् बन्धने', ' चिञ् चयने' , 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' एभ्यः क्रन् एषां दीर्घत्वञ्च ॥ 'शूरः स्याद् यादवे भटे ' इति मेदिनी । 'शूरश्चारुभटे सूर्ये ' इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ ' सीरोऽर्कहलयोः पुंसि ' । ' चीरी झिल्ल्यां नपुंसके । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः' इति मेदिनी । ' चीरं तु गोस्तने वस्त्रे चूडायां सीसकेऽपि च । चीरीकृच्छारिकाझिल्ल्योः ' इति विश्वः ॥ वाविन्धेः ॥ ' ञिइन्धी दीप्तौ ' विपूर्वादस्मात् क्रन् ' अनिदिताम् ' इति नलोपः । ' वीध्रं तु विमलात्मकम् ' इति विशेष्यनिघ्नेऽमरः ॥ वृधि ॥ ' वृधु वृद्धौ ' ' डुवप् बीजसन्ताने ' । ' वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररो-धसोः ' इति धरणिरन्तिदेवौ । ' वप्रस्ताते पुमानस्त्री वेणुक्षेत्रचये तटे ' इति मेदिनी ॥ ऋज्रेन्द्राग्र ॥ ' ऋजु गतिस्थानादिषु, ' ' इदि परमैश्वर्ये, ' ' अगि गतौ, ' ' वज गतौ, ' ' डुवप् बीजसन्ताने, ' ' कु-बि आच्छादने, ' ' चुबि वक्त्रसंयोगे, ' ' भदि कल्याणे, ' ' शुच शोके, ' ' गुङ् अव्यक्ते शब्दे, ' ' इण् गतौ ' ॥ नायक इति । ' ऋज्राश्वः पृष्टिभिरम्बरीषः ' इति मन्त्रे ' ऋज्रा गतिमन्तोऽश्वा यस्य स ऋज्राश्वः' इति वेदभाष्यम् ॥ ' इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोगयोः ' इति विश्वः ॥ ' अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते स्यात्पुन्नपुंसकम् ॥ अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत् । ' इति मेदिनी ॥ क्षुरो लोमच्छेदकः । ' क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे ' इति विश्वमेदिन्यौ । ' खुरः कोलदले शफे ' इति मेदिनी । ' भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभेरुकदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः ' इति च ॥ ' उग्रः शूद्रासुते क्षत्रा-द्रुद्रे पुंसि त्रिषूत्कटे । स्त्री वचाक्षुद्रयोः ' इति मेदिनी ॥ भेरीति । गौरादित्वान्ङीष् ' भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ' इत्यमरः । ' भेलः प्लवे भीलुके च' निर्बुद्धिमुनिभेदयोः ' इति विश्वः । ' भेलः प्लवे मणौ पुंसि भीरावज्ञे च वाच्यवत् ' इति ॥ ' शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्, शुक्लो योगान्तरे सिते नपुंसकं तु रजते ' इति च॥' गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धेऽप्यभिधेयवत् । ना श्वेतस-

भावः । इरा मद्ये च वारिणि । मा माने । माला ॥ समि कस उकन् ॥ * ॥ कस गतौ । सम्यक्कसन्ति पलायन्ते जना अस्मादिति सङ्कसुको दुर्जनः।अस्थिरश्च ॥ पचिनशो-र्णुकन्कनुमौ च ॥*॥ पचे कः । पाकुकः सूपकारः । नशेर्नुम् । नंशुकः ॥भियः क्रु-कन् ॥ * ॥ भीरुकः । क्रुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥ * ॥ रजकः । इक्षुकुट्टकः।च-रकः । चष भक्षणे । चषकः । शुनकः । भषकः॥रमे रश्च लो वा ॥ * ॥ रमको वि-लासी । लमकः ॥ जहातेर्द्वे च ॥ * ॥ जहकस्त्यागी कालश्च ॥ ध्मो धम च ॥ * ॥ धमकः कर्मकारः ॥ हनो वध च ॥ * ॥ वधकः । बहुलमन्यत्रापि । कुह विस्मापने । कुहकः । कृतकम् ॥ कृपेर्वृद्धिश्चोदीचाम् ॥ *॥ कार्षकः । कृषकः॥उदकं च ॥ * ॥ प्रपञ्चार्थम् ॥ वृश्चिकृष्योः किकन् ॥ * ॥ वृश्चिकः । कृषिकः ॥ प्राङि पणिकषः॥*॥ प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ॥ मुषेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ मूषिक आखुः ॥ स्यमेः सम्प्रसारणं च ॥ * ॥ चाद्दीर्घः ।सीमिको वृक्षभेदः ॥ क्रिय इकन् ॥ ॥*॥ क्रयिकः क्रेता ॥ आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः ॥ * ॥ आपणिकः । आपनिक इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषको वराहश्च ॥

षेपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे। गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचने रजनी पिङ्गप्रियङ्गवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति ' इति च मेदिनी । ' नदीभेदे च गौरी स्याद् वरुणस्य च योषिति ' इति विश्वः । ' अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते । सा गौरी तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः ' इति ब्रह्माण्डपुराणे । एतेन 'गौरः शुच्याचारः' इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् ॥ ' इरा भूवा-क्सुराप्सु स्यात्' इत्यमरः ॥ मालेति । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् । ' मालं क्षेत्रे स्त्रियां पक्वान्नजोर्जात्यन्तरे पुमान् ' इति मेदिनी । ' मालं क्षेत्रेऽजिने मालो माला पुष्पादिदामनि ' इति विश्वः । ' मालमुन्नतभूत-लम् ' इत्युत्पलः । ' क्षेत्रमारुह्य मालम् ' इति मेघदूतः । मणिपूर्वोऽयमर्थान्तरे रूढः । ' मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणां दन्तक्षतान्तरे ' इति विश्वः॥ समि कस॥'संकसुकोऽस्थिरः ' इति विशिष्यनिघ्नेऽमरः ॥ पचिनशोः ॥ ' डुपचष् पाके, ' ' णश अदर्शने ' । आभ्यां णुकन् प्रत्ययः स्यात् । णकारो वृद्ध्यर्थः । अनयोर्यथाक्रमं कादेशनुमागमौ च भवतः ॥ भियः ॥ ' ञिभी भये ' ' भीरुकः कातरस्त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः ' इत्यमरः ॥ क्रुन् ॥ शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां गम्यमानायां च क्रुन् स्यादपूर्वस्य निरुपपदस्य च । अपिशब्दात्सोपपदस्य।पञ्चम्यर्थे षष्ठी । यद्वा अर्थद्वारकसंबन्धे षष्ठी, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात् । एवं च निरुपपदप्रकृत्यर्थनिरूपितकर्तृकारके क्रुन्नित्यायर्थः फलितः ॥ शिल्पिनि तावत् ' रञ्ज रागे ' ' रजको धावके शुके ' इति विश्वः । ' रजकौ धावक-शुकौ ' इति हेमचन्द्रः । ' कुट्ट च्छेदने ' इक्षून् कुट्टयति गौडिकः । ' चर गतिभक्षणयोः ' संज्ञा-यां तु ' चषकोऽस्त्री पानपात्रम् ' । ' शुन गतौ ', ' भष भर्त्सने ' शुनकः भषकः श्वा ॥ लमक इति । ऋषिविशेषः ॥ जहातेः ॥ ' ओहाक् त्यागे ' ॥ ध्मो धम च ॥ ' ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ' । कुहको दाम्भिकः ॥ कृतकमिति । ' कृती छेदने '॥ कृषेः ॥ ' कृष विलेखने ' । अस्मात्क्रुन् । कार्षकः कृषी-वलः । कृषकः स एव । ' कृषकः पुंसि फाले स्यात्कार्षके त्वभिधेयवत् ' इति मेदिनी ॥ उदकं च ॥ ' उन्दी क्लेदने ' अस्मात्क्रुन् । ननु ' क्रुन् शिल्पि–' इत्यादिना गतार्थमित्याशङ्कायामाह-प्रपञ्चार्थमिति ॥ वृश्चिकृष्योः ॥ ' ओव्रश्चू छेदने ' ' कृष विलेखने ' ॥ प्राङि ॥ ' पण व्यवहारे ' ' कष शिष–' इति दण्डके हिंसार्थकः ॥ मुषेः ॥ ' मुष स्तेये ' अस्मात्किकन् धातोर्दीर्घश्च ॥ स्यमेः ॥ ' स्यमु शब्दे ' ॥ क्रियः ॥ ' डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ' ॥ आङि पणि ॥ ' पण व्यवहारे स्तुतौ च ' । ' पन च ', ' पत्लृ गतौ ', ' खनु अवदारणे ' । एभ्य आङि उपपदे इकन् स्यात् ॥ आपणिक इति । नन्वत्रैव प्रपूर्वे आङि

श्यास्त्याहृञविभ्य इनच् ॥ *॥ श्येनः ।स्त्येनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः॥ वृजेः किच्च ॥*॥वृजिनम् । अजेरजच॥*॥वीभावबाधनार्थम् अजिनम् । बहुलमन्यत्रापि ॥*॥ कठिनम्।नलिनम् ।मलिनम्। कुण्डिनम् । द्यतेः । द्यत्परुषि दिनम् । दिवसोऽपि दिनम् ॥ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ॥ * ॥ द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ॥ अर्तेः किदिच्च ॥* ॥ इरणं शून्यम् ॥ वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च ॥ विपिनम् । तुहिनम् ॥ तलिपुलिभ्यां च ॥ * ॥ तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु । पुलिनम् ॥ गर्वेरत उच्च ॥ * ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥ गुर्विणी गर्भिणी ॥ रुहेश्च ॥*॥ रोहिणः॥महेरिनण् च ॥* ॥ चादिनन् । माहिनम् । महिनं राज्यम् ॥ **क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च ॥** ॥ वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति स्रूर्यज्ञोपकरणम् । द्रूर्हिरण्यम्। कटप्रूः कामरूपी कीटश्च । जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम् ॥ आ-

---

प्रापणिक इति सिद्धौ 'आङि पणि—' इत्यत्र पणिग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्युज्ज्वलदत्तः। उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं तु मनोरमायाम्, आपणिकशब्दोऽयं नित्स्वरेणाद्युदात्तः। आपणेन व्यवहरतीत्यर्थे ठकि तु ' कितः ' इत्यन्तोदात्तः ॥ **श्यास्त्या** ॥ ' श्यैङ् गतौ ' ' स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः ', ' हृञ् हरणे ', ' अव रक्षणादौ ' ' श्येनः पत्रिणि पाण्डुरे ' इति मेदिनी । स्त्येनश्चौरः । ' स्तेन चौर्ये ' इति चौरादिकात्पचाद्यचि तु स्तेन इति निर्यकारोऽपि । केचित्तु ' स्तायूनां पतये नमः' इत्यादिप्रयोगोपष्टम्भेन निर्यकारस्यापि ष्टैधातोर्माधवादिभिर्ग्रन्थादिषु स्वीकृतत्वात्प्रकृतसूत्रेऽपि ष्टैधातुमेव पठन्तः स्तेनशब्दो निर्यकार एवेत्याहुः॥ ' हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेयवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च ' इति मेदिनी ॥ **वृजेः** ॥ ' वृजी वर्जने ' । वृजिनं पापम् । ' वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिलेऽन्यवत् ' इति मेदिनी ॥ **अजेः** ॥ ' अज गतिक्षेपणयोः ' अस्मादिनच् अजेरजादेशविधानं व्यर्थमित्यत आह—**वीभावबाधनार्थमिति**॥'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री ' इत्यमरः॥**बहुलमन्यत्रापि**॥ अन्यस्मादपीत्यर्थः । ' कठ कृच्छ्रजीवने ' , ' णल गहने ' , ' मल मल्ल धारणे ' ' कुडि दाहे ' ' दो अवखण्डने ' । ' कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धे तु त्रिषु नपुंसकं स्थाल्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च ' इति मेदिनी ॥ ' मलिनं दूषिते कृष्णे ऋतुमत्यां तु योषिति ' इति मेदिनी ॥ **कुण्डिनमिति** । 'नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ ' इति श्रीहर्षः । कुण्डिन ऋषिः । तस्यापत्यं कौण्डिन्यः ॥ ' यत्परुषि पर्वणि दिनं खण्डितं तद्देवानाम् ' इति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः॥**द्रुदक्षि**॥ 'द्रु गतौ' 'दक्ष वृद्धौ'।'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे' इति मेदिनी।'दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवृत्तिषु। अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम् ' इति च । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवृत्तिषु ।वाच्यवद्दक्षिणावाचि यज्ञदानप्रतिष्ठयोः 'इति विश्वः ॥ **अर्त्तेः**॥' ऋ गतौ ' अस्मादिनन् कित्स्याद् इकारश्च धातो रपरत्वम्। ' इरिणं शून्यमूषरम् ' इत्यमरः । 'इरिणं तुषरे शून्येऽपि ' इति मेदिनी ॥ **वेपि**॥' टुवेपृ कम्पने ' ' तुहिर् अर्दने '। आभ्यामिनन् ह्रस्वश्च धातोः । ' अटव्यरण्यं विपिनम् ' इत्यमरः ॥ **तुहिनमिति** । लघूपधगुणे कृते ह्रस्वः ॥ **तलि** ॥ ' तल प्रतिष्ठायाम् ' । ' पुल महत्त्वे ' ॥ **गर्वेः** ॥ ' गर्व मोचने ' । अस्मादिनन् । अकारस्य उत् ॥ **रुहेश्च** ॥ ' रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' ॥ **रोहिण इति** । प्रज्ञादित्वादणि रौहिणश्चन्दनतरुः ॥ **महे** ॥ ' मह पूजायाम् ' । ' कुतस्त्वमिन्द्रमाहिनः सन् ' इति मन्त्रे ' माहिनो महनीयः पूजनीयः ' इति वेदभाष्यम् ॥ **क्विब्वचि** ॥ ' वच परिभाषणे ' ' प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ' । ' श्रिञ् सेवायाम् ' । ' स्रु गतौ ' । ' द्रुङ् गतौ ' ' प्रुङ् गतौ ' । ' जु गतौ ' सौत्रः ॥ **वागिति** । ' वचिस्वपि—' इति संप्रसारणाभावः । पृच्छतीति प्राट् । 'ग्रहिज्या—' इति सम्प्रसारणाभावः । ' च्छ्वोः शूठ् ' इति शः, 'व्रश्च—' इति षत्वं, जश्त्वचर्त्वे ।प्राशौ।प्राशः ॥ **श्रीरिति** । ' कृदिकारात्' इति ङीष् न भवति, कृत-

आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ॥ ॥ आपः । अपः । अद्भिः । अद्भ्यः ॥ **परौ व्रजेः षश्च पदान्ते ॥** ॥ व्रजेः क्विब्दीर्घौ स्तः पदान्ते तु षश्च । परिव्राट् । परिव्राजौ ॥ **हुवः श्लुवच्च ॥** ॥ जुहूः ॥ **स्रुवः कः ॥** ॥स्रुवः॥ **चिक् च ॥** ॥ इकार उच्चारणार्थः। क इत्कुत्वम् । स्रुक् । स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि ॥ **तनोतेरनश्च वः ॥** ॥ तनोतेश्चिक् प्रत्ययः । अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् ॥ **ग्लानुदिभ्यां डौः ॥** ॥ ग्लौः । नौः ॥ **च्विरव्ययम् ॥** ॥ डौरित्येव । ग्लौकरोति । कृन्मेजन्त इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्व्यन्त एवेति ॥ **रातेर्डैः ॥** ॥ राः । रायौ । रायः ॥ **गमेर्डोः ॥** गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु । बाहुलकाद् द्युतेरपि डोः । द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः ॥ **भ्रमेश्च डूः ॥** ॥ भ्रूः । चाद्रमेः । अग्रेगूः । **दमेर्डोसिः ॥** दोः । दोषौ ॥ **पणेरिज्यादेश्च वः ॥** ॥ वणिक् । स्वार्थेऽण् । नैगमो वाणिजो वणिक् ॥ **वशेः कित् ॥** ॥ उशिगग्नौ घृतेऽपि च ॥ **भृञ ऊच्च ॥** भूरिक् भूमिः ॥

त्ययस्य य इकार इति व्याख्यानात् । कृदन्तं यदिकारान्तमिति पक्षे तु यद्यपि ङीष्प्राप्तिरस्ति, तथापि कारग्रहणसामर्थ्येन केवलस्येकारस्य ग्रहणादिकारान्तपक्षो दुर्बल इत्याहुः । दुर्घटस्तु ङीषि श्रीमित्यपि रक्षित इच्छतीत्याह ॥ 'श्री वेषरचनाशोभाभारतीसरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तिविधोपकरणेषु च । विभूतौ च मतौ च स्त्री' इति मेदिनी । 'जूराकाशे' इत्यादिमूलोदाहृतमपि मेदिनी ॥ आप्नोतेः ॥ 'आप्लृ व्याप्तौ' अस्मात्क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च । 'आपस्त्री भूम्नि वार्वारि' इत्यमरः ॥ परौ ॥ 'व्रज गतौ' ॥ हुवः ॥ 'हु दानादनयोः' अस्मात्क्विप् धातोश्च दीर्घः । श्लुवद्भावाद्द्विर्वचनम् ॥ स्रुवः कः ॥ 'स्रु गतौ' । स्रुवो यज्ञपात्रविशेषः । 'अयं स्रुवोऽभिजिहर्ति, स्रुवेण पार्वणौ जुहोति' इत्यादौ प्रसिद्धः ॥ चिक्च ॥ स्रुव इत्येव ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । क इदिति । तेन स्रुक् स्रुचौ स्रुच इत्यादौ गुणो न॥तनोते-॥'तनु विस्तारे' व इति संघातग्रहणं तदाह- शब्दादेश इति ॥ 'स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा' इत्यमरः ॥ ग्लानुदि-॥ 'ग्लै हर्षक्षये' 'णुद प्रेरणे' । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः। 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः' इति च । ग्लौकरोतीति । अग्लौः ग्लौः संपद्यते तथा करोतीत्यर्थः । अव्ययत्वात्सुपो लुक् ॥ च्व्यन्त एवेति । तेन ग्लौर्नौर्गौरित्यादीनां नाव्ययत्वमिति भावः ॥ रातेः ॥ 'रा दाने' ॥ रा इति । 'रायो हलि' इत्यात्वम् । 'रः स्मृतः पावके तीक्ष्णे राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः' इति मेदिनी । 'रस्तीक्ष्णे दहने रास्तु सुवर्णे जलदे धने' इति हेमचन्द्रः ॥ गमेः । 'गम्लृ गतौ' । 'गोतो णित्' गौः । केशवोक्तमाह-गौर्नादित्य इत्यादि । 'गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रे पुमान् भवेत् । अर्जुने नेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता' इत्यमरः ॥ द्युतेरपीति । 'द्युत दीप्तौ' द्योतन्ते देवा अस्यामिति द्यौः ॥ भ्रमेश्च ॥ 'भ्रमु अनवस्थाने' । 'गम्लृ गतौ' अग्रेगूः सेवकः ॥ दमेः ॥ 'दमु उपशमे' डित्वाट्टिलोपः । दोः । 'दोषं तस्य' इति श्रीहर्षप्रयोगात्पुंस्त्वम् । 'ककुद्दोषणी' इति भाष्यप्रयोगान्नपुंसकत्वम् । 'दोर्दोषा च भुजो बाहुः' इति धनञ्जयकोशात्स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥ पणेः । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च । ' अमरकोशमाह-नैगम इत्यादि ॥ वशः ॥ 'वश कान्तौ' अस्मादिजिः कित्स्यात् । 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् ॥ भृञः ॥ 'भृञ् भरणे' अस्मादिजिः कि-

---

१-कारग्रहणस्य 'वर्णात्कारः' इत्युक्तेर्वर्णसमानार्थकत्वस्य 'तयेकारोकारौ, ऋकारास्त्रिंशतः' इत्यत्र मूल एवाङ्गीकरणेन तपरसमानार्थकतया ह्रस्वस्यैव बोधकत्वं मन्यमानास्तु प्राञ्चा एवेति बोध्यम् । अत एव 'तां दृष्ट्वा श्रीमिवायतीम्' 'वन्यामिव श्रीमपि कुत्सयन्तः' इत्यादिप्रयोगा ङीषि साधका इति दिक् ॥

जसिसहोरुरिन् ॥ ॥जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च॥**सुयुरुवृञो युच् ॥** सवनश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः ॥ **अशेरश च ॥** ॥ अश्नोतेर्युच् स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् ॥ **उन्देर्नलोपश्च ॥** ॥ ओदनः ॥ **गमेर्गश्च ॥** ॥ गमेर्युच् स्याद्गश्चादेशः । गगनम् । बहुलमन्यत्रापि युच् स्यात् । स्यन्दनः । रोचना ॥ **रञ्जेः क्युन् ॥** ॥ रजनम् ॥ **भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि ॥** ॥ भुवनम् । सुवन आदित्यः । धुवनो वह्निः । निधुवनं सुरतम् । भृज्जनमम्बरीषम् ॥ **कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः ॥** ॥ किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् ॥ **धृषेर्धिषच्च संज्ञायाम् ॥** ॥

त्स्यात् धातोरूकारान्तादेशश्च ॥ **जसि** ॥ 'जसु मोक्षणे' । 'जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम्' इति मन्त्रे जसुरये श्रान्तायेति, 'नीचायमानं जसुरिं न श्येनम्' इत्यत्र जसुरिं क्षुधितं श्येनं न श्येनपक्षिणमिवेति, 'उतस्य वाजी सहुरिर्ऋतौ' इति मन्त्रे सहुरिः सहनशील इति च वेदभाष्यम् ॥ **सुयु** ॥ 'षुञ् अभिषवे,' 'यु मिश्रणे,' 'रु शब्दे,' 'वृञ् वरणे' ।' सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च ' इति मेदिनी। यवनो म्लेच्छविशेषः ॥ 'रवणः शब्दने स्वरे ' इति च मेदिनी । रवणः कोकिल इत्येके ॥ वरणो वृक्षभेदः । टापि तु वरणा नदी । 'वरणस्तिक्तशाकेऽपि प्राकारे वरणं वृतौ' इति विश्वः । 'वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ' इत्यमरः ॥ **अशेः** ॥ 'अशू व्याप्तौ' । **जिह्वावाची त्विति** । 'रस आस्वादने' चौरादिकः । ततो नन्द्यादित्वात् ल्युः । 'ण्यासश्रन्थ–' इति युच्वा । रसत्यास्वादतीति रसना । 'रसनं स्वदने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्याद्रास्नायां रसना स्त्रियाम्' इति मेदिनी । काञ्चीवाची तालव्यशकारवान् जिह्वावाची दन्त्यसकारवानित्येषा व्यवस्था भूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता । वस्तुतस्तु तालव्यशकारवान् रशनाशब्दोऽपि काञ्च्यां जिह्वायां च तथा दन्त्यसकारवान् रसनाशब्दोप्यर्थद्वये बोध्यः । तथा हि 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः । रशनापि च जिह्वायाम्' इति विश्वकोशाज्जिह्वायामुभयं साधु । 'रसनं निःस्वने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः' इत्यजयधरणिकोशाभ्यां काञ्च्यामप्युभयं साधु । एवं च 'अशेरश च' इति सूत्रे 'अशू व्याप्तौ' 'अश भोजने' इति धातुद्वयमपि ग्राह्यम्। 'रस आस्वादने' 'रस शब्दे' इति धातुभ्यां तु 'बहुलमन्यत्रापि' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणेन युच् । तेन सर्वत्रावयवार्थानुगमोऽपि सूपपाद इत्याहुः ॥ **उन्देः** ॥ 'उन्दी क्लेदने' अस्माद्युच् । 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते वलायामोदने स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ **गमेः** ॥ 'गम्लृ गतौ' । 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः ॥ **बहुलम्** ॥ 'स्यन्दू प्रस्रवणे', 'रुच दीप्तौ' । 'स्यन्दनं तु स्रुतौ नीरेऽतिनिशे ना रथे स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'रोचना रक्तकह्लारे गोपित्तवरयोषितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु' इति च । 'चदि आह्लादे' । 'चन्दनं मलयोद्भवे । चन्दनः कपिभेदे स्यान्नदीभेदे तु चन्दनी' इति विश्वः । 'चन्दनी तु नदीभिदि । चन्दनोऽस्त्री मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकम्' इति मेदिनी । भद्रकाली ओषधिविशेषः । 'भद्रकाली तु गन्धोल्यां कात्यायन्यामपि स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'असु क्षेपणे' । 'असनं क्षेपणे क्लीबे पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे' इति मेदिनी । 'अत सातत्यगमने' राजपूर्वः । 'राजातनः क्षीरिकायां प्रियाले किंशुकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ **रञ्जेः** ॥ 'रञ्ज रागे' । ल्युटि तु रञ्जनम् । 'रजनो रागजनने रजनं रक्तचन्दने' इति मेदिनी । बाहुलकात्कृपेरपि क्युन् । 'कृपो रो लः' इति प्राप्तलत्वाभावश्च । कृपणः ॥ **भूसू** ॥ 'भू सत्तायां' 'षूङ् प्राणिप्रसवे', 'धूञ् कम्पने', 'भ्रस्ज पाके'।बहुलवचनाद्भाषायामपि क्वचित्।'भुवनं विष्टपे तु स्यात्सलिले गगने जने' इति मेदिनी । 'विष्टपं भुवनं जगत्'इत्यमरः ॥ **भृज्जनमिति**।'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्।सस्य जश्त्वेन दः, दस्य श्चुत्वेन जः।'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रोना'इत्यमरः॥**कॄपॄ**–॥'कॄ विक्षेपे','पॄ पालनादौ,' 'वृजी वर्जने', 'मदि स्तुत्यादौ', 'डुधाञ् धारणपोषणयोः'।'निधनं स्यात्कुले नाशे' इति मेदिनी। 'निधनं कुलनाशयोः' इति हेमचन्द्रः॥**धृषेः**॥'ञि-

धिषणो गुरुः । धिषणा धीः ॥ **वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च** ॥ ॥ अतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पृषु सेचने गुणाभावः । पृषन्ति । बृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् ॥ **संश्चत्तृपद्वेहत** ॥ ॥ एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । संचिनोतेः सुट् । इकारलोपः । संश्चत् कुहकः । तृपच्छत्रम् । विपूर्वाद्धन्तेष्टिलोप इत ए च । वेहत् गर्भोपघातिनी ॥ **छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम्** ॥ शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः ॥ **ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्** ॥ ऋञ्जसानो मेघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ॥ **अर्तेर्गुणः शुट् च** ॥ ॥ अर्शसानोऽग्निः ॥ **सम्यानच् स्तुवः** ॥ ॥ संस्तवानो वाग्मी ॥ **युधिबुधिदृशिभ्यः**

धृषा प्रागल्भ्ये ' अमात्क्युः धिषादेशश्च धातोः । 'धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा धियि योषिति' इति मेदिनी । ' गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ' इत्यमरः ॥ वर्तमाने ॥ शतृवच्चेति । तथा च ' उगिदचाम् ' इति नुमि महान् । स्त्रियां तु 'उगितश्च' इति ङीपि महतीत्यादि सिध्यतीति भावः ॥ ननु पृषन्महदादयः ' लटः शतृशानचौ ' इति शतृप्रत्ययान्ता एव भवन्तु ततश्च वर्तमान इति, शतृवच्चेति, न कर्त्तव्यमिति महदेव लाघवमिति चेत् । अत्राहुः । शतृप्रत्ययान्तत्वे तु ' कर्त्तरि शप्' इति शप्प्रत्यये, महतीत्यादौ ' आच्छीनद्योः ' इति नुम् स्यान्महानित्यादौ तु ' तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् ' इति लसार्वधातुकस्वरः स्यादतिप्रत्ययान्तत्वे तु तस्यातिप्रत्ययस्यार्द्धधातुकत्वाभ्युपगमेन शबभावान्नोक्तदोष इत्याशयेनातिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनं स्वीकृतमिति ॥ 'वृह वृद्धौ ' ' मह पूजायाम् ' ' गम्लृ गतौ ' ॥ पृषन्तीति । बिन्दुवाची पृषच्छब्दो नपुंसकमिति ध्वननाय बहुवचनमुदाहृतम् । ' पृषन्मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ ' इति मेदिनी । ' बृहती क्षुद्रवार्त्ताक्यां कष्टकायां च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोः ' इति विश्वः । शतृवद्भावात् ' उगिदचाम् ' इति नुम् । बृहन् विपुलः । 'महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवत्' इति मेदिनी । महती नारदवीणा । ' विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी ' इति वैजयन्ती । ' अवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ' इति माघः । ' जगत्स्याद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु । जगती भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च ' इति मेदिनी ॥ तत्र वायुवाचिनः पुंलिङ्गस्य शतृवद्भावादुगित्त्वेन नुमि जगन् जगन्तौ जगन्त इत्यादि भवति, ' द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' इति व्युत्पादितस्य तु नुमभावाज्जगत् जगतौ जगत इत्यादीति बोध्यम् ॥ संश्चत्तृ– ॥ ' चिञ् चयने ', ' तृप प्रीणने ' ' हन हिंसागत्योः ' ॥ निपात्यन्त इति । अतिप्रत्ययान्ता इति विशेषः ॥ निवृत्त्यर्थमिति । एवञ्च संश्चदित्यत्र ' उगिदचाम् ' इति नुमः शङ्कैव नास्ति, वेहदित्यत्र तु ' उगितश्च ' इति ङीप् नेति भावः ॥ संचिनोतेरिति । सुभूतिचन्द्रस्तु ' संपूर्वाच्छ्यतेः संश्चत्' इत्याह ॥ तृपच्छत्रमिति । चन्द्रमा इत्यन्ये । विहन्ति गर्भमिति वेहत् ॥ इत एवेति । विशब्दसम्बन्धिन इकारस्य एकार इत्यर्थः । गौरित्यनुवृत्तौ ' वेहद् गर्भोपघातिनी ' इत्यमरः ॥ छन्दसि ॥ ' शु गतौ ', ' जॄष् वयोहानौ ' ॥ पन्था इति । ' प्रथन्महः' इत्यादिमन्त्रद्वये शवसानशब्दो गन्तृपरतया व्याख्यातः ॥ ऋञ्जि । ' ऋजि भर्जने ' ' वृधु वृद्धौ ' ' मदि स्तुत्यादौ ' ' षह मर्षणे ' । एभ्यो असानच् कित्स्यात् ॥ ऋञ्जसानो मेघ इति । ऋजेरिदित्त्वान्नुम् । इदित्त्वादेव नलोपाभावः । एवं चायं मदिसही च त्रयोऽपि पूर्वसूत्र एव पठितुं शक्याः । कित्त्वं तु वृधुधातावेवोपयुज्यते । उत्तरसूत्रेऽपि गुणग्रहणं सुत्यजम् ॥ 'अर्तेः शुट् च' ' वृधेः किः' इत्युक्तौ सर्वसामञ्जस्यादित्याहुः । ' ऋञ्जसानः पुरुवार उक्थैः । अस्मिन् यज्ञे मन्दसानो वृषण्वसु ' इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये तु यौगिकार्थ एव पुरस्कृतः ॥ अर्तेः ॥ ' ऋ गतौ ' धातोर्गुणः प्रत्ययस्य सुडागमः । 'असाविषदर्शसानाय' इति मन्त्रस्य भाष्ये तु अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे इति व्याख्यातम् ॥ समि ॥ 'ष्टुञ् स्तुतौ' अस्मात्सम्युपपदे आनच् ॥ युधि ।

किच्च ॥ ॥ युधानः । बुधानः । दृशानो लोकपालकः ॥ **हुर्च्छेः सनो लुक् छलोपश्च ॥** जुहुराणश्चन्द्रमाः ॥ **श्विदेर्दश्च ॥** ॥ शिश्विदानः पुण्यकर्मा ॥ **तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥** ॥ शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः । तौ चानिटौ । शंस्ता स्तोता । । शंस्तरौ । शंस्तरः । क्षदिः सौत्रो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । वृक्ये चक्षदानमितिमन्त्रात् । उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते इति ब्राह्मणाच्च । क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वास्थे वैश्यायामपि शूद्रजे । बहुलमन्यत्रापि । मन् । मन्ता । हन् । हन्ता । इत्यादि ॥ **नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दुहितृ ॥** ॥ न पतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः षुग्गुणश्च । नेष्टा । त्विषेरितोऽत्वम् । त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः । भ्राजतेर्जलोपः । भ्राता । जायां माति जामाता । मान पूजायां नलोपः । माता । पातेराकारस्य इत्त्वम् । पिता । दुहेस्तृच इड् गुणाभावश्च । दुहिता ॥ **सुञ्यसेर्ऋन् ॥** ॥ स्वसा ॥ **यतेर्वृद्धिश्च ॥** ॥ याता । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥ **नञि च नन्देः ॥** ॥ न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तेत इत्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा

' युध संप्रहारे ' युधानो रिपुः । ' बुधिर् बोधने ' बुधान आचार्यः । ' दृशिर् प्रेक्षणे ' । बाहुलकात्कृपेरप्यानच् । कृपाणः खड्गः । ' कृपाणेन कथंकारं कृपणः सह गण्यते । परेषां दानसमये यः स्वकोशं विमुश्चति ' ॥ हुर्च्छेः ॥ ' हुर्च्छा कौटिल्ये ' अस्मात्सन्नन्तात् आनच् स्यात्सनो लुक् छलोपश्च । ' युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः ' इति मन्त्रे जुहुराणं कौटिल्यकारि एनः पापं युयोधि पृथक् कुरु इति भाष्यम् ॥ श्वित ॥ ' श्विता वर्णे ' अस्मात्सन्नन्तादानच् ' सन्यङोः ' इति द्वित्वम् । सनो लुक् तकारस्य च दकारः किदित्यनुवृत्तेर्न गुणः ॥ पुण्यकर्मेति । ' शिश्विदानः पुण्यकर्मा ' इति विशेष्यनिघ्ने अमरः । अकृष्णं शुक्लं निष्पापत्वात् शुद्धं कर्म यस्येत्यर्थः । क्षीरस्वामिना तु प्रकृतसूत्रं विस्मृत्य ' श्विदि श्वैत्ये ' अस्माल्लिटः कानजिति व्याख्यातम् । तदसंगतं कानचश्छान्दसत्वात् । इदित्त्वेन नलोपानुपपत्तेश्चेति दिक् ॥ तृन्तृचौ ॥ शंस्तेति । ' शंस स्तुतौ ' अस्मात्तृन् । ' अप्तृन् ' इति सूत्रे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थमौणादिकतृन्तृजन्तानां चेदुपधादीर्घस्तर्हि नप्त्रादीनामेवेत्युक्तम् । तेनात्र दीर्घो नेत्युदाहरति—शंस्तरौ शंस्तर इति ॥ नित्त्वादाद्युदात्तः । तथा च मन्त्रः ' ग्रावग्राम उत शंस्ता सुविप्रः । आदिशब्दात् ' शासु अनुशिष्टौ ' शास्ति विनयाति सत्वान् शास्ता बुद्धः, शास्तरौ शास्तरः । ' शास्तरः समन्तभद्रे ना रशासके पुनरन्यवत् ' इति । प्रपूर्वस्य तु नप्त्रादिषु पाठात् ' अप्तृन्— ' इति दीर्घः । प्रशास्तारौ प्रशास्तारः । ' क्षत्ता शूद्राच्च वैश्याजे प्रतीहारे च सारथौ ' इति मेदिनी । कोशानुसारेणाह—वैश्यायामीति । अमरस्तु ' क्षत्रियायां च शूद्रजे ' इत्याह । ' णीञ् प्रापणे ' उत्पूर्वः, उन्नेता ऋत्विग्भेदः । बहुलमन्यत्रापि ॥ अन्यत्रापि धातोर्बहुलं तृन्तृचौ भवतः । पूर्वसूत्रस्थादिशब्देनैव मन्ता हन्तेत्यादेः सिद्धत्वात्प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रम् ॥ नप्तृनेष्टृ ॥ नप्त्रादयो दश तृन्तृजन्ता निपात्यन्ते ॥ नप्तेति । नञः प्रकृतिभावः ' पत्लृ गतौ ' इत्यस्याच्छब्दलोपः । ' णीञ् प्रापणे ' ' त्विष् दीप्तौ ' ' हु दानादनयोः ' ' पूञ् पवने ' ' भ्राजृ दीप्तौ ' ' मा माने ' ' पा रक्षणे, ' ' दुह प्रपूरणे ' । ' त्वष्टा पुमान् देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि ' इति मेदिनी । जायां मातीत्यन्तर्भावितण्यर्थः ॥ सुञ्यसेः ॥ सुञि उपपदे ' असु क्षेपणे ' इत्यस्मात् ऋन् । यणादेशः । स्वसा भगिनी । ' सौवसेः ' इति तु काचित्कः पाठः ॥ यतेः ॥ ' यती प्रयत्ने ॥ नञि च ॥ ' टुनदि समृद्धौ ' अस्मान्नञ्युपपदे ऋन् ॥ न नन्दतीति । कृतायामपि सेवायां न तुष्यतीत्यर्थः । ' उषाप्युषा , ननान्दा च ननन्दा च प्रकीर्तिता ' इति

१—मनोरमायां तु नोपलभ्यते ॥

नन्दिनी च सेति शब्दार्णवः ॥ **दिवेर्ऋः** ॥ ॥ देवा । देवरः ॥ स्वामिनौ देवृदेवरौ ॥ **नयतेर्डिच्च** ॥ ना । नरौ । नरः ॥ **सव्ये स्थश्छन्दसि** ॥ ॥ अम्बाम्बेत्यत्र स्थास्थिन्स्थूणामुपसंख्यानम् ॥ ॥ सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः ॥ **अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः** ॥ ॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिरग्नेर्योनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाहुलकात् रजनिः ॥ **आङि शुषेः सनश्छन्दसि** ॥ ॥ आशुशुक्षणिरग्निर्वातश्च ॥ **कृषेरादेश्च चः** ॥ ॥ चर्षणिर्जनः ॥ **अदेर्मुट् च** ॥ ॥ अद्मनिरग्निः ॥ **वृतेश्च** ॥ ॥ वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह ॥ **क्षिपेः किच्च** ॥ ॥ क्षिपणिरायुधम् ॥ **अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः** ॥ ॥ अर्चिर्ज्वाला । इदन्तोऽप्ययम् । अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः । शोचिर्दीप्तिः । हविः सर्पिः । इस्मन्निति ह्रस्वः ।

द्विरूपकोशः ॥ दिवेः ॥ 'दिवु क्रीडाविजिगीषादौ' ॥ देवेति । 'भ्रातरः' इत्यनुवृत्तौ 'स्वामिनौ देवृदेवरौ' इत्यमरः ॥ नयतेः ॥ 'णीञ् प्रापणे' अस्माद् ऋप्रत्ययः स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः। 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः' इत्यमरः ॥ सव्ये॥ 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' अस्मात्सव्यशब्दे उपपदे ऋ स्यात्स च डित् । 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुक् ॥ उपसंख्यानमिति । षत्वस्येति शेषः॥ अर्ति ॥ 'ऋ गतौ' 'सृगतौ' 'धृञ् धारणे' 'धमिः सौत्रः' 'अम गतौ' 'अश भोजने' 'अव रक्षणादौ' 'तृ प्लवनतरणयोः' । 'अरणिर्वह्निमन्थेना द्वयोर्निर्मथ्यदारुणि' इति मेदिनी । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः' इति दन्त्यादौ रभसः । 'सरणिः पङ्क्तौ मार्गेऽस्ति' इति मेदिनी । 'शृ हिंसायाम्' ततोऽनिप्रत्ययः । शरणिरित्येके। 'शरणिः पथिचापलौ' इति तालव्यादावजयः । 'इमामग्ने शरणिम्' इति मन्त्रे 'शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः क्षमस्व' इति वेदभाष्यम्॥धरणिर्भूमिः।'धमनी तु शिरा हट्टविलासिन्यां तु योषिति' इति मेदिनी।अमनिर्गतिः। अश्यते भुज्यते राज्यमिन्द्रेणानयेति अशनिर्वज्रम्।'अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चञ्चलायां स्वावपि' इति मेदिनी । अवनिः पृथिवी । 'तरणिर्द्युमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ कुमारी लताविशेषः । 'तरणी रामतरणी कर्णिका चारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाढ्या' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥ रजनिरिति । 'रञ्ज रागे' अस्मादप्यनिः । नलोपोऽपि बाहुलकात् । कृदिकारादिति ङीष् रजनी । 'रजनी नीलिनी रात्रिर्हरिद्राजतुकासु च' इति मेदिनी ॥ आङि॥ 'शुष शोषणे' अस्मात्सन्नन्तादाङि उपपदे अनिः स्यात् ॥ कृषेरादेः ॥ 'कृष विलेखने' । 'चर्षणिर्जनः' इति वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु पाठात् । 'ओमासश्चर्षणीधृतः' इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्यकारैस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु 'आदेश्च धः' इति पठित्वा धर्षणिर्बन्धकीति व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । तथा सति 'धृषेः' इत्येव सूत्रयेत् । प्रागल्भ्यरूपावयवार्थानुगमात् । 'आदेश्च धः' इत्यंशस्य त्यागेन लाघवाच्च । तस्मात् 'आदेश्च चः' इति दशपादीपाठ एव युक्त इत्याहुः ॥ अदेः ॥ 'अद भक्षणे' अस्मादनिस्तस्य मुडागमश्च ॥ वृतेश्च ॥ 'वृतु वर्तने' अस्मादप्यनिः ॥ वर्तनिरिति। 'कृदिकारात्' इति ङीषि तु वर्तनी । 'सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च' इत्यमरः ॥ क्षिपेः॥ 'क्षिप प्रेरणे'॥ क्षिपणिरायुधमिति । 'उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति'इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु 'क्षिपणिं क्षेपणमनु तुरण्यति त्वरयति गन्तुम्'इति व्याख्यातम्॥ आर्चे ॥ 'अर्च पूजायाम्' । 'शुच शोके' 'हु दाने,' 'सृप्लृ गतौ,' 'छद अपवारणे' ण्यन्तः 'छर्द वमने' ॥ अर्चिरिति ॥ सान्तम् । 'तमर्चिषा स्फूर्जयन्' इति मन्त्रः, 'नयनमिव सनिद्रं घूर्णते दैवमार्चिः' इति माघः । 'ज्वालाभासोर्न पुंस्यार्चिः' इति नानार्थे सान्तेष्वमरः ॥ इदन्तोऽपीति । णिजन्तादर्चेः 'अचः' इति भावः । 'आर्चिर्हेतिःशिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे'

छदिः पटलम् । छर्दिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि । छर्द्यतीसारशूलवान् ॥ **बृंहेर्नलोपश्च॥** ॥ बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः ॥ **द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ॥** ॥ ज्योतिः ॥ **वसौ रुचेः संज्ञायाम् ॥** ॥ वसुरोचिर्यज्ञः ॥ **भुवः कित् ॥** ॥भुविः समुद्रः॥ **सहो धश्च ॥** सधिरनड्वान् ॥ **पिबतेस्थुक् ॥** पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः ॥ **जनेरुसिः ॥** ॥ जनुर्जननम् ॥ **मनेर्धश्छन्दसि ॥** ॥ मधुः ॥ **अर्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ॥** ॥ अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः । तनुषी । तनूंषि । धनुरस्त्रियाम् ॥ धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति । सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् । तपुः सूर्याग्निशत्रुषु ॥ **एतेर्णिच्च ॥** ॥ आयुः । आयुषी ॥ **चक्षेः शिच्च ॥** ॥ शित्त्वात्सार्वधातुकत्वेन ख्याञ्बाधः । चक्षुः॥ **मुहेः किच्च ॥** ॥मुहुरव्ययम् । बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः ॥ **कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् ॥** ॥ कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः । गर्वरोऽहंकारी । शर्वरी रात्रिः । वर्वरः प्राकृतो जनः । चत्वरम् ॥ **नौ सदेः ॥** ॥ निषद्वरस्तु जम्बालः । निषद्वरी रात्रिः ॥ ॥इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥ * ॥

इति ॥ सर्पिर्घृतम् । छद्यतेऽनया छदिः 'छदिः स्त्रियामेव' इति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । एवं च 'पटलं छदिः' इत्यमरग्रन्थे पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्त उपेक्ष्याः[1] ॥ **छर्द्यतीति** । छर्दिश्चातिसारश्च शूलश्च तानि यस्य सन्तीति विग्रहः ॥ **बृंहेः** ॥ 'बृहि वृद्धौ' अस्मादिसिः ॥ **कुशशुष्मणोरिति** । शुष्मा नाम अग्निः । 'आग्नेवैश्वानरो वह्निः' इत्युपक्रम्य 'बर्हिः शुष्मा' इत्यमरेणोक्तत्वात् ॥ **द्युतेः** ॥ 'द्युत दीप्तौ'। ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान् नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' इति मेदिनी ॥ **वसौ** ॥ 'रुच दीप्तौ' अस्माद्वसुशब्दे उपपद इसिन्स्यात्संज्ञायाम् । बाहुलकात्केवलादपि 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे' इत्यमरः ॥ **भुवः** ॥ भवतेरिन्स्यात्स च कित् ॥ **सहो** ॥ 'षह मर्षणे' अस्मादिसिन् धश्चान्तादेशः ॥ **पिबतेः** ॥ 'पा पाने' अस्मादिसिन्धातोश्च थुगागमः ॥ **जनेः** ॥ 'जनी प्रादुर्भावे' ॥ **मनेः** ॥ 'मन अवबोधने' अस्मादुसि स्याच्छन्दसि धकारश्चान्तादेशः । मधु पवित्रद्रव्यम् ॥ **अर्तिपॄ** ॥ 'ऋ गतौ,' 'पॄ पालनपूरणयोः' । 'डुवप् बीजसन्ताने,' 'यज देवपूजादौ,' 'तनु विस्तारे,' 'धन धान्ये,' 'तप सन्तापे' एभ्य उसिर्नित्स्यात् । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे' इत्यमरः । 'ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी' इति च । 'वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपि' इति मेदिनी 'शस्ताकृतिः प्रशस्ताकृतिरित्यर्थः ॥ **यजुरिति** । यजुर्वेदः । तनुः शरीरम् । 'तनुषेऽनङ्गम्' इति सुबन्धुः । 'स्यात्तनुस्तनुषा सार्द्धं धनुषा च धनुं विदुः' इति द्विरूपेषु विश्वः । 'अथास्त्रियां धनुश्चापो' इत्यमरः । 'धनुः प्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु' इति सान्ते मेदिनी ॥ **एतेः** ॥ 'इण् गतौ' इत्यस्मादुसिः । णित्त्वाद्वृद्धौ कृतायामायादेशः ॥ **अक्षेः** ॥ 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' अस्मादुसिः शिद्भवति शित्त्वात् ख्यादेशाभावः । चक्षते रूपमनुभवत्यनेनेति चक्षुः ॥ **मुहेः** ॥ 'मुह वैचित्त्ये' । 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यव्ययेष्वमरः ॥ कॄ गॄ । 'कॄ विक्षेपे' 'गॄ निगरणे', 'शॄ हिंसायाम्' । वृञ् वरणे', 'चते याचने' । 'नैर्ऋतः कर्वरः क्रव्यात्कर्वुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'शर्वरी यामिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी । 'वर्वरः पामरे केशविन्यासे नीवृदन्तरे । वर्वरः फञ्जिकायां तु वर्वरा शाकपुष्पयोः ।' इति विश्वः । 'वर्वरः पामरे केशचक्रले नीवृदन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकपुष्पभेदभिदोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ 'चत्वरं स्थण्डिले गणे' इति च ॥ **नौ सदेः** ॥ 'षद्लृ विशरणादौ' निपूर्वादस्मात्ष्वरच् स्यात् । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । निषद्वरः स्मरे पङ्के निशायां तु निषद्वरी' इति मेदिनी ॥ ॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥२॥*॥

१– 'पटलछादिषी समे' इति हैमीयाभिधानचिन्तामणिसंवादेन 'प्रायशो रूपभेदेन' इत्यादिपरिभाषानुरोधेन च छदिषः क्लीबत्वस्यैव न्याय्यत्वात् लिङ्गानुशासनसूत्रस्य प्रामाणिकत्वे 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति वदता भाष्यकृताप्यश्रद्धेयत्वसूचनाच्चिन्त्यमेतत् ॥

छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः॥एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ छिदिर् छद् अनयोस्तकारोऽन्तादेशः । छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो धूर्तः । छत्वरो गृहकुञ्जयोः । धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः ।नीवरः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे वर्षादौ । कट्वरं व्यजनम् । यमेर्दकारः । संयद्वरो नृपः । पदेः सम्पद्वर इत्येके ॥ **इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्** ॥ ॥ इनः सूर्ये नृपे पत्यौ । सिनः काणः । जिनोऽर्हन् । दीनः । उष्णः । ऊनः ॥ **फेनमीनौ** ॥ ॥एतौ निपात्येते । स्फायतेः फेनः । मीनः ॥ **कृषेर्वर्णे** ॥ ॥ कृष्णः ॥ **बन्धेर्ब्रधिबुधी च** ॥ ब्रध्नः । बुध्नः ॥ **धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः** ॥ धाना भृष्टयवे स्त्रियः । पर्णं पत्रम् । पर्णः किंशुकः । वस्नो मूल्ये वेतने च । अजेर्वी । वेनः । अत्न आदित्यः । बाहुलकात् शृणोतेः श्रोणः पङ्गुः ॥ **लक्षेरट् च** ॥ ॥ लक्षेश्चुरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चान्मुडित्येके । लक्षणं लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च । लक्षणो लक्ष्मणश्च राम-

---

छित्वर ॥ **अनयोरिति** । ' छिदिर् द्वैधीकरणे ' ' छद अपवारणे ' । ' छित्वरश्छेदने द्रव्ये धूर्त्ते वैरिणि च त्रिषु ' इति मेदिनी ॥ ' डुधाञ् धारणपोषणयोः ', ' पा पाने ', ' मा माने ' । एषां त्रयाणामीत्त्वमन्तस्य निपात्यते इत्येके । अन्ये तु ' पीव मीव तीव नीव स्थौल्ये ' एभ्यः ष्वरचि लोपो व्योरिति लोपमाहुः । ' पीवरः कच्छपे स्थूले ' इति मेदिनी ॥ **मीवर इति** । हिंसक इत्यर्थानुगुण्येन 'मीञ् हिंसायाम् ' इत्यस्मात् ष्वरजिति केचिदाहुः । ' तीवरो नाऽम्बुधौ व्याधे' इति मेदिनी । ' स्यान्नीवरो वाणिजिके वास्तवेऽपि च दृश्यते ' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ **गाहतेरिति** । ' गाहू विलोडने ' । ' कट्वरं कुत्सिते वाच्यलिङ्गं तक्रे नपुंसकम् ' इति मेदिनी । बाहुलकादुपपूर्वक-' हु दानादनयोः ' इत्यस्मात्ष्वरच्युकारलोपः ॥ ' उपह्वरं समीपे स्यादेकान्तेऽपि नपुंसकम् ' इति मेदिनी । उपह्वरो रथ इति केचित् ॥ **इण्** ॥ ' इण् गतौ ', ' षिञ् बन्धने ', ' जि जये ', ' दीङ् क्षये ', ' उष दाहे ', ' अव रक्षणे ' । ' इनः पत्यौ नृपार्कयोः ' इति मेदिनी ॥ ' जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्यात् त्रिषु जित्वरे 'इति च । दीना मूषिकयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यवत् ' इति विश्वः ॥ ' उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः ' इति मेदिनी । ' ज्वरत्वर-' इत्यूठौ । ऊनमसम्पूर्णम् ॥ **फेन** ॥ ' स्फायी वृद्धौ ' अस्य फे इत्यादेशः, ' मीञ् हिंसायाम् ' । ' डिंडीरोऽब्धिकफः फेनः ' इत्यमरः । ' मीनो राश्यन्तरे मत्स्ये ' इति विश्वः ॥ **कृषेः** ॥ ' कृष विलेखने ' अस्माद्वर्णे वाच्ये नक् स्यात् । ' कृष्णः सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः ' इति मेदिनी ॥ **बन्धेः** ॥ ' बन्ध बन्धने ' अस्मान्नक् । ' भास्करोऽह्स्करो ब्रध्नः प्रभाकरदिवाकरौ ' इत्यमरः । 'बुध्नो ना मूलरुद्रयोः ' इति मेदिनी ॥ **धापॄ** ॥ 'डुधाञ् धारणादौ', 'पॄ पालनादौ ', ' वस निवासे ', ' अज गतौ ', 'अत सातत्यगमने ' । एभ्यो नः स्यात् । नक्प्रत्यये सति तू वस्न इत्यत संप्रसारणं स्यात् । वेन इत्यत्र तु गुणो न स्यादिति भावः । ' धाना भृष्टयवे प्रोक्ता धान्याकेऽभिनवोद्भिदि ' इति विश्वः । ' पर्णं पत्रं किंशुके ना ' इति मेदिनी । 'वस्नस्त्ववक्रये पुंसि चेतने स्यान्नपुंसकम्' इति च ॥ **वेन इति** । लुण्टाकः प्रजापतिश्च ॥ **लक्षेः**॥' लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' ॥ **लक्षलक्षणमित्यादि** । लक्षणलक्ष्मणशब्दौ द्वावपि नामचिह्नयोः क्लीबौ , रामभ्रातरि तु पुंलिङ्गौ , हंसयोषायां लक्षणा , सारसस्य योषायान्तु लक्ष्मणेति व्यवस्थेत्यर्थः । ' लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सौमित्रिरपि लक्षणः । लक्ष्मणं लाञ्छने नाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मणः ' इति विश्वः । ' लक्षणो लक्ष्मणोऽपि च ' इति द्विरूपेषु च विश्वः ।

भ्राता। लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा ॥ **वनेरिच्चोपधायाः ॥** ॥ वेन्ना नदी ॥ **सिवेष्टेर्यू च ॥** ॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः। स्यून आदित्यः। बाहुलकात् केवलो नः। ऊठ्। अन्तरङ्गत्वाद्यण्। गुणः। स्योनः ॥ **कृवृजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ॥** ॥ कर्णः। वर्णः। जर्णश्चन्द्रे च वृद्धे च। सेना। द्रोणः। पन्नो नीचैर्गतिः। अन्नमोदनः। स्वप्नो निद्रा ॥ **धेट इच्च ॥** ॥ धेनः सिन्धुर्नदी धेना ॥ **तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ॥** ॥ तृष्णा। शुष्णः सूर्यो वह्निश्च। रस्नं द्रव्यम् ॥ **सुञो दीर्घश्च ॥** ॥ सूना वधस्थानम् ॥ **रमेस्त च ॥** ॥ रमयतीति रत्नम् ॥ **रास्नासास्नास्थूणावीणाः ॥** ॥ रास्ना गन्धद्रव्यम्। सास्ना गोगलकम्बलः। स्थूणा गृहस्तम्भः। वीणा वल्लकी ॥ **गादाभ्यामिष्णुच् ॥** ॥ गेष्णुर्गायनः। देष्णुर्दाता ॥ **कृत्यशूभ्यां क्स्नः ॥** ॥ कृत्स्नम्। अक्ष्णमखण्डम् ॥ **तिजेर्दीर्घश्च ॥** ॥

'लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित्। लक्ष्मणा त्वौषधीभेदे सारस्यामपि योषिति। रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेयवत्' इति मेदिनी। कोशे तु 'सारस्यामपि लक्षणा' इति निर्मकारः स्वीकृतः ॥ वनेः ॥ 'वन सम्भक्तौ' अस्मान्न उपधाया इत्वं च ॥ **वेन्नेति** । लघूपधगुणः ॥ सिवेः ॥ 'षिवु तन्तुसन्ताने' ॥ **बाहुलकादिति** । एतच्च 'च्छ्वोः शूठ्' इति सूत्रे वृत्तौ 'येन विधिः' इति सूत्रे कैयटग्रन्थे च स्पष्टम् ॥ **यणिति** । लघूपधगुणे कृते त्वेकारस्यायादेशे ऊठोऽपि 'सार्वधातुका—' इत्यादिना गुणे कृते सयोन इति स्यादिति भावः। 'स्योनः किरणसूर्ययोः' इति मेदिनी ॥ कृ वृ— ॥ 'कृ विक्षेपे' 'वृञ् वरणे' दीर्घपाठे तु 'वॄ वरणे' 'जॄष् वयोहानौ' दिवादिः जॄ इति क्र्यादौ चुरादौ च, 'षिञ् बन्धने' 'द्रु गतौ' 'पन स्तुतौ' 'अन प्राणने' 'ञिष्वप् शये'। एभ्यो नप्रत्ययो नित्स्यात्। 'कर्णः पृथाज्येष्ठसुते सुवर्णालौ श्रुतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ। 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च। स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदे रूपाक्षरविलेखने' इति मेदिनी। विश्वमेदिनीस्थमाह—जर्णश्चन्द्र इति ॥ 'जर्णो जीर्णद्रुमेन्द्वुषु' इति हेमचन्द्रः। 'ध्वजिनी वाहिनी सेना' इत्यमरः। 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये। पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे। स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते'। 'अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात्' इति मेदिनी। 'स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' इति मेदिनी। 'धेट् पाने' अस्मान्नः स्यादिच्चान्तादेशः। 'धेना नद्यां नदे पुमान्' इति मेदिनी। 'धेनः समुद्रे नद्यां च धेना' इति विश्वः। 'श्लोको धारा' इत्यादिषु वाङ्नामसु धेनेति वैदिकनिघण्टौ पठितम्। अत एव 'धेना जिगाति दाशुषे' इत्यादिमन्त्रेषु धेना वागिति व्याख्यातं भाष्ये ॥ तृषि ॥ 'ञितृषा पिपासायाम्'। 'शुष शोषणे'। 'रस शब्दे'। 'तृष्णा लिप्सापिपासयोः' इति विश्वः ॥ सुञः ॥ 'षुञ अभिषवे'। अस्मान्नः स्याद्धातोर्दीर्घश्च। 'सूनाऽधोजिह्विकाऽपि च' इति नान्तेऽमरः। 'सूनं प्रसवपुष्पयोः। सूना पुत्र्यां वधस्थानगलकुण्डिकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ रमेः ॥ रमेर्ण्यन्तान्नः। 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ रास्ना। 'रस आस्वादने' उपधादीर्घः 'रास्ना तु स्याद्भुजङ्गाक्ष्यामेलापर्ण्यामपि स्त्रियाम्' इति मेदिनी। 'षस स्वप्ने' उपधादीर्घः। 'सास्ना तु गलकम्बले' इत्यमरः। 'सास्ना गोगलकम्बले' इति पाठान्तरम्। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य ऊत्वं प्रत्ययस्य णत्वं च। 'अथ स्थूणा स्यात्सूर्म्यी स्तम्भे गृहस्य च' इति मेदिनी। सूर्मी लोहप्रतिमा। 'वी गत्यादिषु' गुणाभावो णत्वं च। 'वीणा विद्युति वल्लक्याम्' इति मेदिनी ॥ गादाभ्याम् ॥ 'गै शब्दे', 'डुदाञ् दाने'। 'गेष्णुर्नटे गायके च'। 'देष्णुर्दातरि दुर्दमे' इति विश्वः ॥ कृत्यशू। 'कृती वेष्टने', 'अशू व्याप्तौ'। 'कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु' इति मेदिनी ॥ तिजेः ॥ 'तिज निशाने' अस्मात्क्स्नः, धातोर्दीर्घश्च। 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके।

तीक्ष्णम् ॥ **श्लिषेरच्चोपधायाः ॥** ॥ श्लक्ष्णम् ॥ **यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ॥** ॥ यज्युरध्वर्युः । मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि । शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी ॥ **भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ ॥** ॥ भुज्युर्भोजनम् । मृत्युः॥ **सर्तेरयुः ॥** ॥ सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः॥ **पानीविषिभ्यः पः॥** पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् ॥ **च्युवः किच्च ॥** ॥ च्युपो वक्त्रम् ॥ **स्तुवो दीर्घश्च ॥** ॥ स्तूपः समुच्छ्रायः ॥ **सुशृभ्यां निच्च ॥** ॥ चात्कित्। सूपः। बाहुलकादुत्त्वम् । शूर्पम् ॥ **कुयुभ्यां च ॥** कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः । युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ॥ **खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः ॥** सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारस्य षत्वम् । खष्पौ क्रोधबलात्कारौ । शीलतेर्ह्रस्वः । शिल्पं कौशलम् । शसु हिंसायाम् । निपातनात्षत्वम् । शष्पं बालतृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः । बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः । बाष्पं च । रौतेर्दीर्घः । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये । पॄ । पर्पं गृहं बालतृणं पङ्गुपीठं च । तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिणिचो लुक् । तल्पं शय्याट्टदारेषु ॥ **स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ॥** ॥ अयामन्तेति णेरयादेशः । स्तनयित्नुः । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुर्वावदूकः । मदयित्नुर्म-

---

क्लीबं यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु ' इति मेदिनी ॥ यजि । ' यज देवपूजादौ ' ' मन ज्ञाने ' ' शुध शुद्धौ ' ' दसु उपक्षये ' ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' दस्युश्चौरे रिपौ पुंसि ' इति मेदिनी । ' अथ जन्युः स्यात्पुंसि प्राण्यग्निधातृषु ' इति च ॥ भुजि । ' भुज पालनादौ ' ' मृङ् प्राणत्यागे ' आभ्यां यथासंख्यं युक्त्युकौ स्तः । ' मृत्युर्ना मरणे यमे ' इति मेदिनी ॥ सर्तेः ॥ ' सृ गतौ' ॥ पानी ॥ ' पा रक्षणे ' ' णीञ् प्रापणे ' ' विष्लृ व्याप्तौ ' । ' नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेऽपि च ' इति मेदिनी ॥ च्युवः ॥ ' च्युङ् गतौ ' धातूनामनेकार्थत्वादिह भाषणे । च्यवन्ते भाषन्तेऽनेनेति विग्रहः । दशपाद्यां तु ' चुपः किच्च ' इति पठ्यते । ' चुप मन्दायां गतौ ' चोपतीति चुप्पः मन्दगमनकर्ता ॥ स्तुव- । ' ष्टुञ् स्तुतौ ' अस्मात्पः स्याद्धातोर्दीर्घश्च ॥ सुशॄ ॥ ' षुञ् अभिषवे ' ' शॄ हिंसायाम्' । आभ्यां पः स्यात्स निद्भवति नित्त्वं तु स्वरार्थम् । ' सूपो व्यञ्जनसूदयोः ' इति मेदिनी । शूर्पमिति । बाहुलकादुत्वं रपरत्वं ' हलि च ' इति दीर्घः । ' प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री ' इत्यमरः ॥ कुयु ॥ ' कु शब्दे ' ' यु मिश्रणे ' आभ्यां पः, स च निद्धातोर्दीर्घत्वं च ॥ खष्पशिल्प ॥ ' खनु अवदारणे ' ' शील समाधौ ' ' बाधृ लोडने ' ' रु शब्दे ' ' पॄ पालनादौ ' । ' खष्पः क्रोधे बलात्कृतौ' इति विश्वः । 'शष्पं बालतृणेऽपि च । पुंसि स्यात्प्रतिभाहानौ ' इति मेदिनी । विश्वोक्तिमाह—बाष्प इति ॥ ' बाष्पमूष्माणि चाश्रुणि ' इति कोशान्तरमभिप्रेत्याह—बाष्पं चेति ॥ ' तल्पं मदे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः ' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह—तल्पं शय्येति ॥ स्तनिहृषि ॥ ' स्तनगदी देवशब्दे ' चुरादिण्यन्तौ, ' हृष तुष्टौ ' ' पुष पुष्टौ ' ' मदी हर्षग्लेपनयोः ' घटादिः । एभ्यो ण्यन्तेभ्य इत्नुच् स्यात् । ' स्तनयित्नुः पुमान् वारिधरेऽपि स्तनितेऽपि च ' इति मेदिनी । ' स्तनयित्नुः पयोवाहे तद्ध्वनौ मृगरोगयोः ' इति विश्वः । ' हर्षयित्नुः सुते हेम्नि ' । ' पोषयित्नुः पिके द्विजे ' इति च। ' गदयित्नुः पुमान् कामे जल्पाके कार्मुकेऽपि च ' इति विश्वमेदिन्यौ । ' मदयित्नुः कामदेवे पुमान् मद्ये

दिरा ॥ **कृहनिभ्यां क्त्नुः ॥** ॥ कृत्नुः शिल्पी । हत्नुर्व्याधिः शस्त्रं च ॥ **गमेः सन्वच्च ॥** ॥ जिगत्नुः ॥ **दाभाभ्यां नुः ॥** ॥ दानुर्दाता । भानुः ॥**वचेर्गश्च ॥** वग्नुः ॥ **धेट इच्च ॥** ॥ धयति सुतानिति धेनुः ॥ **सुवः कित् ॥** ॥ सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ ॥ **जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च ॥** जह्नुः ॥ **स्थो णुः ॥** ॥ स्थाणुः कीले स्थिरे हरे ॥ **अजिवृरीभ्यो निच्च ॥** अजेर्वी वेणुः । वर्णुर्नददेशभेदयोः । रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः॥**विषेः किच्च ॥** ॥विष्णुः ॥ **कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः ॥** ॥बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा।कर्को धवलघोटकः।दाको दाता ।धाकोऽनड्वानाधारश्च। राका पौर्णमासी।अर्कः। कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि ॥ **सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् ॥** ॥ सृक उत्पलवातयोः । वृकः श्वापदकाकयोः । भूकं छिद्रम् । शुष्कः । मुष्कोऽण्डम् ॥ **शुकवल्कोल्काः ॥** ॥ शुभेरन्त्यलोपः । शुकः । वल्कं बल्कलमस्त्रियाम् ।

नपुंसकम् ' इति मेदिनी ॥ **कृहनि ॥** ' डुकृञ् करणे ' ' हन हिंसागत्योः '॥ **कृत्नुरिति ।** कर्तेत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः ॥ **हत्नुरिति ।** ' अनुदात्तोपदेश- ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । एवमुत्तरत्र गमेः क्त्नुप्रत्यये गत्नुरित्यपि बोध्यः ॥ **शस्त्रं चेति** ॥ चाद्धन्ता ॥ दशपादीवृत्तौ तु क्नुरिति तकाररहितं पठित्वा कृणुः कर्ता, हनुः वक्त्रैकदेशः । बाहुलकान्नलोपः । गमेस्तु जिगन्तुरित्युदाहृतं तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्यविसंवादात् । तथा च श्रूयते । ' सुरूपकृत्नुमूतये ' ' ज्येष्ठराजं भरे कृत्नु ' ' मानो वधाय हत्नवे' 'मृगेन भीममुपहत्नुमुग्रम् ' । ' यो नः सनुत्य उतवा जिगत्नुः'इत्यादि । अत एव हन्तिधातुं विवृण्वता माधवेन उपहत्नुरित्युदाहृत्य क्नोः कित्त्वादनुनासिकलोप इत्युक्तम् ॥ **दाभाभ्याम्** ॥ 'डुदाञ् दाने ' ' भा दीप्तौ ' ' दानुर्दातरि विक्रान्ते ' इति मेदिनी । ' भानू रश्मिदिवाकरौ' इत्यमरः ॥ **वचेः**॥ ' वच परिभाषणे ' । वग्नुर्वाचालः ॥ **धेटः** ॥ ' धेट् पाने ' अस्मान्नुः स्यादिकारश्चान्तादेशः । ' धेनुः स्यान्नवसूतिका ' इत्यमरः ॥ **सुवः** ॥ ' षूङ् प्राणिप्रसवे ' अस्मान्नुः स्यात्स च कित् ॥ विश्वोक्तिमाह- सूनुः पुत्रे इति ॥ **जहातेः** ॥ 'ओहाक् त्यागे ' । ' जह्नुः स्यात्पुंसि राजर्षिभेदे च मधुसूदने ' इति मेदिनी ॥ **स्थो णुः** ॥ ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' अस्माण्णुः स्यात् । विश्वोक्तिमाह-स्थाणुरिति ॥ ' स्थाणुः कीले हरे पुमान्। अस्त्री ध्रुवे ' इति मेदिनी ॥ **अजिवृ-** ॥ ' अज गतौ ' ' वृङ् सम्भक्तौ ' ' री गतिरेषणयोः ' एभ्यो णुर्नित्स्यात् । ' वेणुर्नृपान्तरे वंशे ' इति विश्वः ॥ ' रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुँल्लिङ्गः पर्पटे पुनः ' इति मेदिनी ॥ **विषेः** ॥ ' विष्लृ व्याप्तौ ' अस्माण्णुः स्यात्स च किच्चान्नित् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ' विष्णुरिद्धा ' । 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः ' इत्यमरः ॥ **कृदा** ॥ ' डुकृञ् करणे ' 'डुदाञ् दाने' ' डुधाञ् धारणपोषणयोः ' 'रा दाने ' ' अर्च पूजायाम् ' । ' कल गतौ ' ' कर्कः कर्के तले वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे ' इति विश्वमेदिन्यौ । ' राका नद्यन्तरे कच्छ्वां नवजातरजःस्त्रियाम् । संपूर्णेन्दुतिथौ ' इति मेदिनी । ' राका तु सरिदन्तरे । राका नवरजःकन्या पूर्णेन्दुः पूर्णिमापि च ' इति विश्वः ॥ इह दा धारा एषां ' केणः ' इति ह्रस्वो बाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वा नेति बोध्यम् । ' अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ ' इति विश्वमेदिन्यौ । ' कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके । विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः ' इति मेदिनी । बाहुलकाद्रमेरपि कः ' रङ्कः कृपणमन्दयोः ' इति मेदिनी । कपिलकादित्वाल्लत्वं टापू ' लङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुलटासु च' । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ **सृ**॥ ' सृगतौ ' ' वृञ् वरणे ' 'भू सत्तायाम्'।' शुष शोषणे' ' मुष स्तेये '॥ सृक इति । ' सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मम् ' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ' सृकं सरणशीलं पविं वज्रं संशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य ' इति व्याख्यातम् । 'भूकं छिद्रे च काले च ' इति मेदिनी ॥ ' मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च ' इति स एव । ' शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि

उष दाहे । षस्य लः । उल्का ॥ **इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्** ॥ ॥ एके मुख्यान्यकेवलाः । भेको मण्डूकमेषयोरिति विश्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् । अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ॥ **नौ हः** ॥ ॥ जहातेः कन् स्यान्नौ । निहाका गोधिका ॥ **नौ सदेर्डिच्च** ॥ ॥ निष्कोऽस्त्री हेम्नि तत्पले॥**स्यमेरीट् च** ॥ ॥ स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व इति केचित् । स्यमिकः ॥ **अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च** ॥ ॥ वीकः स्याद्वातपक्षिणोः । यूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः । **ह्रियोरश्च लो वा** ॥ ॥ ह्रीका ह्लीका त्रपा मता॥ **शकेरुनोन्तोन्त्युनयः**॥ ॥ उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ॥ **भुवो झिच्** ॥ ॥ भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च । अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥ **कन्युच् क्षिपेश्च** ॥ ॥

शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम् ' । ' वल्कं वल्कलशल्कयोः' इति च । 'उल्का ज्वाला विभावसोः' इति सुभूतिचन्द्रः । इण्भी–' इण् गतौ ' ' ञिभी भये ' ' कै शब्दे ' ' पा पाने ' ' शल गतौ ' ' अत सातत्यगमने ' ।' एकं संख्यान्तरं श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु ' इति मेदिनी । ' काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः । काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्घयोः । रक्तिकायां मलय्वां च काकमाच्यां च योषिति । काकं सुरतबन्धे स्यात्काकानामपि संहतौ ' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । 'पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च ' इति मेदिनी । ' शल्कं तु शकले वल्के ' इति च । ' मर्च ' इति सौत्रो धातुरिति बहवः । 'मर्च शब्दे ' चौरादिक इति ' मिदचोऽन्त्यात्परः' इति सूत्रे कैयटः । ' मर्त्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन ' इति मन्त्रे मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयतीति वेदभाष्यम् । नचैवं णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन कुत्वाभावान्मर्क इति न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात् । ' शो तनूकरणे' । अस्मादपि बाहुलकात्कन् । ' शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तौ द्रुमविशेषे च पुमान् हारीतके स्त्रियाम् ' इति मेदिनी ॥ **नौ हः** ॥ ' ओहाक् त्यागे ' अस्मान्निशब्दे उपपदे कन्स्यात् । ' निहाका गोधिका समे ' इत्यमरः ॥ **नौ सदेः** ॥ ' षद्लृ विशरणे ' अस्मान्निशब्दे उपपदे कन् स्यात्स च डिद्डित्त्वाट्टिलोपः । ' सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । ' निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोलङ्करणे हेममात्रे हेमपलेऽपि च ' इति मेदिनी ॥ **स्यमेः** ॥ ' स्यमु शब्दे' अस्मात्कन्स्यात्तस्य च ईडागमः । ' स्यमीका नीलिकायां स्त्री स्यमीको नाकवृक्षयोः ' इति मेदिनी ॥ **अजि**–॥ ' अज गतिक्षेपणयोः ' । ' यु मिश्रणे ' ' धूञ् कम्पने ' ' णीञ् प्रापणे ' एभ्यः कन् स्यादेषां दीर्घश्च , तत्सामर्थ्याद्गुणाभावः । अजेर्वीभावः ॥ **ह्रियः**॥ ' ह्री लज्जायाम् ' अस्मात्कन्धातोर्दीर्घत्वं च , तत्सामर्थ्याद्गुणाभावः॥ **शके** ॥ ' शक्लृ शक्तौ ' । ' शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ' इत्यमरः । ' शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम् ' इति मेदिनी ॥ ' शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षिविहङ्गयोः ' इति । ' शकुनिः पुंसि विहगे सौबले करणान्तरे ' इति च॥**भुवः**॥' भू सत्तायाम्'।अस्मात् झिच् स्यात्।'झोऽन्तः'। ' कृदिकारात् ' इति ङीष् भवन्ती लटः संज्ञा । तथा च ' अस्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः ' इति भाष्यम् । बाहुलकात्कमेरपि प्रत्ययादिलोपे धातोः कुशब्दादेशः कुन्तिः । ' इतो मनुष्यजातेः ' इति ङीष् । 'कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलद्रुमे ' इति मेदिनी । अवन्तिरित्यादि ॥ ' अव रक्षणे ' ' वद व्यक्तायां वाचि ' आभ्यामपि झिच् । वदन्तीति ॥ ' कृदिकारात् ' इति वा ङीष् ॥ **कन्युच्** ॥ ' क्षिप

---

१ अस्य प्रायस्तद्धितान्तेष्वेव प्रवृत्तेश्चिन्त्यमेतत् ।अत एव ' कृदिकारादित्युचितम् ' इति शब्दरत्नम् ॥

चाख्वः। क्षिपण्युर्वसन्त इत्युज्ज्वलदत्तः। भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः॥ **अनुङ् नदेश्च**॥ चाक्षिपेः। नदनुर्मेघः। क्षिपणुर्वातः॥ **कॄवृदारिभ्य उनन्**॥ करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता। वरुणः। दारुणम्॥ **त्रोरश्च लो वा**॥ ॥ तरुणस्तलुनो युवा॥ **क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्**॥ ॥ क्षुधुनो म्लेच्छजातिः। पिशुनः। मिथुनम्॥ **फलेर्गुक् च**॥ ॥ फल्गुनः पार्थः। मज्ञायण्। फाल्गुनः॥**अशेर्लशश्च**॥ ॥लशुनम्॥ **अर्जेर्णिलुक् च**॥ ॥ अर्जुनः॥**तृणाख्यायां चित्**॥ ॥ चित्त्वादन्तोदात्तः। अर्जुनं तृणम्॥ **अर्तेश्च**॥ ॥ अरुणः॥ **अजियमिशीङ्भ्यश्च**॥ ॥ वयुनं देवमन्दिरम्। यमुना। शयुनोऽजगरः॥ **वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः**॥ वर्सम्। तर्सम् तर्षः प्लवसमुद्रयोः। वत्सः। वत्सम्। वक्षः। हंसः। कंसोऽस्त्री पानभाजनम्।

प्रेरणे ' 'भू सत्तायाम्'। 'क्षिपण्युस्तु पुमान् देहे सुरभौ वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी॥ 'भुवन्युः स्यात्पुमान् भानौ ज्वलने' इति विश्वमेदिन्यौ॥ **अनुङ्**॥ 'नद अव्यक्ते शब्दे' अस्मादनुङ्प्रत्ययः स्यात्॥ **क्षिपणुरिति**। ङित्वाद्गुणाभावः॥ **कॄवृ**॥ 'कॄ विक्षेपे' 'वृञ् वरणे' 'दॄ विदारणे' ण्यन्तः। 'करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करणा मता' इति विश्वमेदिन्यौ। 'वरुणस्तरुभेदेऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' इति विश्वः। 'दारुणं भीष्मम्' इत्यमरः। 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे' इति मेदिनी॥ **त्रो**॥ 'तॄ प्लवनतरणयोः' अस्मादुनन् स्यात्। 'तरुणं कुब्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु' इति मेदिनी॥ गौरादित्वान् ङीष्। 'तरुणी तलुनीति च' इति द्विरूपेषु विश्वः॥ **क्षुधि**। 'क्षुध बुभुक्षायाम्' 'पिश अवयवे' अयं दीपनायामपि 'मिथिः सौत्रो धातुः'। 'पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः। 'पिशुनं कुङ्कुमे स्मृतम्। कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु। पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति मेदिनी॥ 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' इति च॥ **फलेः**॥ 'फल निष्पत्तौ' अस्मादुनन्गुगागमश्च धातोः। 'फल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे। तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां च फाल्गुनी' इति मेदिनी॥**फाल्गुन इति**॥ 'फल्गुनः फाल्गुनोऽर्जुने' इति द्विरूपकोशः॥ **अशेः**॥ 'अश् भोजनेऽस्मादुनन्, धातोर्लशादेशश्च। लशुनं महाकन्दः। 'उश ना लशुनं वेश्म कश्मलं विश्वमश्ववत्' इति मध्यतालव्येषु विश्वः। 'लसच' इति दन्त्यमध्यपाठस्तु प्रामादिकः॥ **अर्जेः**॥ 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' अस्मादुनन् स्यात्, णेश्च लुक्। इह 'णेरनिटि' इति णिलोपेनैव सिद्धे 'णिलुक् च' इत्युक्तेः फलं चिन्त्यम्। 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः। मातुरेकसुतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्यवत्। नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे वाप्यर्जुनी गवि। उषायां बाहुदानद्यां कुट्टन्यां चापि च क्वचित्' इति विश्वमेदिन्यौ॥ **अर्तेश्च**॥ 'ऋ गतौ' अस्मादुनन्स्यात्स च डित्। 'अरुणो व्यक्तरागेऽर्के सन्ध्यारागेऽर्कसारथौ। निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु। अरुणातिविषा श्याममञ्जिष्ठात्रिवृतासु च' इति मेदिनी॥ **अजि**॥ 'अज गतिक्षेपणयोः' 'यमु उपरमे' 'शीङ् स्वप्ने' एभ्यः उनन् स्यात्स च डित्। अजेर्वीभावः। वीयते गम्यतेऽत्रेति वयुनम्। 'विश्वानि देववयुनानि विद्वान्' इति मन्त्रे वयुनानि प्रज्ञानानीति वेदभाष्यम्। वैदिकनिघण्टौ प्रज्ञापर्याये प्रशस्यपर्याये च वयुनशब्दः पठितः। 'यमुना शमनस्वसा' इत्यमरः॥ **वृतॄ**॥ 'वृ वरणे' 'तॄ प्लवनतरणयोः'। 'वद व्यक्तायां वाचि' 'हन हिंसागत्योः' 'कमु कान्तौ' 'कष हिंसायाम्'। **वर्सं तर्समिति**। 'तितुत्र' इति नेट्। षत्वं तु न भवति बाहुलकेन षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तेः। कक्षशब्दे तु षत्वं भवत्येव। एतच्च भाष्यकैयटादिपर्यालोचनयोक्तम्। कथं तर्हि सर्वैरप्युणादिवृत्तिकारैरिह षत्वमुदाहृतमिति चेत्। अत्राहुः। अस्तु भाष्यप्रामाण्यात् वर्सं तर्समिति दन्त्यपाठोऽपि साधुः। पक्षे तु षत्वमस्तु बाहुलकलभ्यषत्वाभावस्य पाक्षिकत्वेऽपि

१–षत्वं नेत्येव तु युक्तम् इति शब्दरत्नम्॥

कक्षं नक्षत्रम् । **प्लुषेरच्चोपधायाः ॥** ॥ प्लक्षः ॥ **मनेर्दीर्घश्च ॥** मांसम् ॥ **अशे-र्देवने ॥** ॥ अक्षः ॥ **स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् ॥** ॥ स्नुषा । वृक्षः । कृ-त्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् ॥ **ऋषेर्जातौ ॥** ॥ ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लूके इति च ॥ **उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च ॥** ॥ उत्सः प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तबकः । कुक्षो जठरम् ॥ **गृधिपण्योर्दकौ च॥** ॥गृत्सः कामदेवः।पक्षः ॥ **अशेः सरः॥** ॥अक्षरम्॥**वसेश्च**

बाधकाभावाद् । वृषितृषिभ्यां घञि कृते ण्यन्तादेरचि ' घञर्थे कविधानम् ' इति ण्यतात्कप्रत्यये वा कृते वर्षतर्षशब्दयोर्दुर्वारत्वाद् ' अज्विधौ भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' इत्यत्र वर्षमित्याकरे उदाहृतत्वाच्च । तस्मादिह द्विरूपता फलितेति । ' वर्षोऽस्त्री भारतादौ स्याज्जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु ।प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि ' इति मेदिनी । ' तर्षो लिप्सोदन्ययोः ' इति च । ' पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सः क्लीबं तु वक्षसि ' इति त्रिकाण्डशेषः । 'सद्यो जातस्तर्णकः' । ' हंसः स्यान्मानसौकासि । निर्लोभनृपविष्णवर्कपरमात्मसु मत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरङ्गमप्रभेदे च' इति मेदिनी । ' कंसो दैत्यान्तरे स्मृतः।कांस्ये च कांस्यपात्रे च मानभेदे च कीर्तितः'इति विश्वः। 'कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्पर्द्धायां ना तु दोर्मूले कक्षी वीरुत्तृणेषु च' । इति मेदिनी ॥ प्लुषेः ॥ 'प्लुष दाहे ' अस्मात्सः स्यादुपधाया अकारश्च । ' प्लक्षो जटी गर्दभाण्डद्वीपभित्कुञ्जराशने ' इति मेदिनी । ' प्लक्षो द्वीपविशेषे स्यात्पर्कटीगर्दभाण्डयोः।पिप्पले द्वारपार्श्वे च गृहस्य परिकीर्तितः ' इति विश्वः ॥मनेः॥'मन ज्ञाने ' । 'मांसं स्यादामिषे क्लीबं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम् ' इति मेदिनी ॥ अशेः । ' अशू व्याप्तौ ' अस्माद्देवने वाच्ये सः स्यात् । ' व्रश्चभ्रस्ज–' इत्यादिना षत्वादिकार्यम् । अथाक्षमिन्द्रिये । 'ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे 'इत्यमरः । कर्षे चक्रे इत्यर्थः।' अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके। रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थसौवर्चलेन्द्रिये ' इति मेदिनी ॥ स्नुव्रश्चि । 'ष्णु प्रस्रवणे ' ' ओव्रश्चू छेदने ' ' कृती छेदने ' ' ऋषी गतौ ' एभ्यः सः कित्स्यात् । स्नुषा पुत्रवधूः ॥ वृक्ष इति । सस्य कित्त्वाद् ' ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणम् । ' ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान् । कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे पुंनपुंसकम् ' इति मेदिनी ॥ ऋषेर्जातौ । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे ' ऋषेर्जातावेव ' इति नियमार्थं सूत्रम् तेनान्येभ्यस्त्रिभ्यः केवलयौगिकत्वेऽपि सप्रत्ययो भवति ॥उन्दिगुधि । 'उन्दी क्लेदने ' ' गुध रोषे '' कुष निष्कर्षे ' एभ्यः सः कित्स्यात् । ' अनिदिताम्–' इति नलोपः । ' उत्सः प्रस्रवणं वारि' इत्यमरः । ' गुत्सः स्यात्स्तबके स्तम्बे हारभिद्ग्रन्थिपर्णयोः ' इति मेदिनी । गुच्छश्च।'गुत्सो गुच्छो गुलुच्छवत् ' इति द्विरूपकोशात् । ' स्याद्गुच्छः स्तबके स्तम्बे हारभेदकलापयोः ' इति चवर्गद्वितीयान्ते मेदिनीकोशाच्च ॥ गृधि ॥ ' गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ' । ' पण व्यवहारे स्तुतौ च ' ॥ ननु गृधेश्चर्त्वेन गृत्स इति सिद्धे दकारविधानं व्यर्थमिति चेत् । मैवम् । चर्त्वस्यासिद्धत्वेन ' एकाचो बशः' इति भष्भावप्रसङ्गात्।न चैवमपि प्रक्रियालाघवाय तकार एव विधीयतामिति शङ्क्यम् । ' चयो द्वितीयाः ' इति पक्षे तकारस्य थकारापत्तेः । ' पक्षो मासार्द्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपार्श्वयोः ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अशेः ॥ ' अशू व्याप्तौ ' । ' व्रश्च– ' इत्यादिना षत्वादिकार्यम् । ' अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः ' इति हेमचन्द्रः । ' अशेः सरन् ' इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठस्तु प्रामादिकः । नित्स्वरापत्तेः । इष्यते तु प्रत्ययस्वरेणाक्षरशब्दस्य मध्योदात्तत्वम् । ' ऋचोऽअक्षरे परमे व्योमन् ' इत्यादिऋङ्मन्त्रेषु त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणीति यजुषि च तथैव पाठात् । अत एव'श्रोतेर्वासरोक्षरम् ' इति द्वितीयाह्निकान्ते भाष्यकृतोक्तम् ॥ वसेश्च ॥ ' वस

॥ ॥ वत्सरः ॥ **सम्पूर्वाच्चित्** ॥ ॥ संवत्सरः ॥ **कृधूमदिभ्यः कित्** । बाहुलकान्न षत्वम् । कृसरः स्यात्तिलौदनम् । धूसरः । मत्सरः । मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता ॥ **पतेरश्च लः** ॥ ॥ पत्सलः पन्थाः ॥ **तन्यृषिभ्यां क्सरन्** ॥ ॥ तसरः सूत्रवेष्टने । ऋक्षरः ऋत्विक् ॥ **पीयुक्कणिभ्यां कालन् ह्रस्वः सम्प्रसारणं च** ॥ ॥ पीयुः सौत्रः । पियालो वृक्षभेदः । कुणालो देशभेदः॥ **कठिकुषिभ्यां काकुः** ॥ ॥ कटाकुः पक्षी । कुषाकुरग्निः सूर्यश्च ॥ **सर्तेर्दुक् च** ॥ ॥ सृदाकुर्वातसरितोः ॥ **वृतेर्वृद्धिश्च** ॥ ॥ वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्त्वम् । वार्ताकम् ॥ **पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च** ॥ ॥ पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे ॥ **सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः** ॥ ॥अन्युच् आगूच् अक्नुच् एते क्रमात्स्युः । सरण्युर्मेघवातयोः । यवागूः । वचक्नुर्विप्रवाग्मिनोः ॥ **आनकः शीङ्भि-**

निवासे ' अस्मादपि सरः स्यात्।' सः स्यार्द्धधातुके ' इति तत्वम्॥**सपूर्वाच्चित्** ॥पूर्वसहिताद्वसतेः सरः स्यात्स च चित् चित्त्वादन्तोदात्तः।'इद्वत्सराय परिवत्सराय'।'सम्पूर्वात्' इति पाठान्तरम् । तच्च लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ **कृधू**–'डुकृञ् करणे ''धूञ् कम्पने' ' मदी हर्षे' एभ्यः सरः कित्स्यात् ॥ **कृसर इत्यादि**॥ हारावलीस्थम् । ' धूसरी किन्नरीभेदे ना खरे त्रिषु पाण्डुरे ' इति मेदिनी । 'मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत् ' इति च । ' मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ' इत्यमरः । ' अथ मत्सरः । असह्यपरसम्पत्तौ मात्सर्ये कृपणे क्रुधि । ' इति विश्वः । वेदे तु ' मदी हर्षे ' इति योगार्थं पुरस्कृत्य प्रयुज्यते । 'इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ' । ' तं सिन्धवो मत्सरमिद्रियानम् ' इत्यादि । मत्सरं हर्षहेतुमिति तद्भाष्यम् ॥ **पतेः**॥' पत्लृ गतौ' अस्मात्सरः स्याद्रेफस्य लश्च ॥ **तन्यृषि** ॥ ' तनु विस्तारे ' ' ऋषी गतौ' । अमरोक्तिमाह–**तसर इति** । कित्त्वात् ' अनुदात्तोपदेश–' इत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ **ऋक्षरः ऋत्विगिति** । 'ऋक्षरं वारिधारायामृक्षरस्त्वृत्विजि स्मृतः ' इति मेदिनी । ' अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः ' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ' ऋक्षरः कण्टकः ' इति व्याख्यातम् ॥ **पीयुक्कणिभ्याम्** । ' अणरण ' इति दण्डके कणिः पठ्यते , स च शब्दार्थकः। आभ्यां कालन् स्यात् यथाक्रमं ह्रस्वः संप्रसारणं च । ' राजादनं प्रियालः स्यात् ' इत्यमरः । ' पियालः स्यात्प्रियालवत् ' इति द्विरूपकोशः । बाहुलकाद्भञ्जेरपि कालन् कित्त्वान्नलोपः , न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । भगालं नरमस्तकम् ॥ **मत्वर्थे इति** । ' चण्डीकान्तो भगाली च लेलिहानो वृषध्वजः ' इति राजशेखरः॥ **कठिकुषि** । ' कठ कृच्छ्रजीवने '' कुष निष्कर्षे ' । ' कुषाकुः कपिवह्न्यर्के ना परोत्तापिनि त्रिषु ' इति मेदिनी । उज्ज्वलदत्तस्तु ' कठिकषिभ्याम् ' इति पठित्वा ' कषशिष ' इति दण्डके धातुमुपन्यस्य कषाकुरित्युदाजहार तत्कोशविरुद्धम् । मेदिनीकोशे ष्ठुकारप्रक्रमे पाठात् ॥ **सर्तेः**–। 'सृ गतौ' अस्मात्काकुः स्याद्धातोर्दुगागमश्च । ' सृदाकुर्नानिले चक्रे ज्वलने प्रतिसूर्यके ' इति मेदिनी ॥ **वृतेः** । ' वृतु वर्तने' ' वार्त्ताकुः प्रियवार्ताकी वृन्ताकोऽपि च दृश्यते ' इति द्विरूपे विश्वः । ' वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ' इत्यमरः । ' वार्ताकं पित्तलं किंचिदङ्गारपरिपाचितम् ' इति वैद्यशास्त्रम् ॥ **पर्देः** । ' पर्द कुत्सिते शब्दे ' अस्मात्काकुः स्यात्स च नित् । धातो रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । विश्वकोशस्थमाह–**पृदाकुरिति** ॥ ' पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान् ' इति मेदिनी ॥ **सृयु** । ' सृ गतौ ' ' यु मिश्रणे ' 'वच परिभाषणे ' । 'सरण्युस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरिश्वनि ' इति मेदिनी ॥ ' सरण्युरस्य सूनुरश्वः ' इति मन्त्रस्य भाष्ये सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातम् । ' यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ' इत्यमरः । ' वचक्नुस्तु पुमान् विप्रे वावदूकेऽभिधेयवत् ' इति मेदिनी ॥ **आनकः** । ' शीङ् स्वप्ने ' ' ञिभी भये ' बिभेत्यस्मादिति भयानको भयंकरः । ' भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ

यः ॥ ॥शयानकोऽजगरः । भयानकः॥**आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः** ॥ ॥ लवाणकं दात्रम् । धवाणको वातः । शिङ्घाणकः श्लेष्मा । पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः । शिङ्घाणं नासिकामलं । धाणको दीनारभागः॥ **उल्मुकदर्विहोमिनः** ॥ ॥ उष दाहे । षस्य लः मुकप्रत्ययश्च । उल्मुकं ज्वलदङ्गारम् । दृणातेर्विः । दर्विः ॥ जुहोतेर्मिनिः ॥ होमी ॥ **ह्रियः कुक् रश्च लो वा**। ॥ ह्रीकुर्ह्लीकुर्लज्जावान् ॥ **हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्** ॥ ॥ दशभ्यस्तन् स्यात् । तितुत्रेति नेट् । हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः कर्बुरः । वातः । अन्तः । दन्तः । लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः । पोतो बालवहित्रयोः । धूर्तः । बाहुलकात्तुसेर्दीर्घश्च । तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ॥ **नञ्याप इट् च** ॥ ॥ नापितः ॥ **तनिमृङ्भ्यां किच्च** ॥ ॥ ततम् । मृतम् ॥ **अञ्जिघृसिभ्यः क्तः** ॥ ॥ अक्तम् । घृतम् । सितम् ॥ **द्रुतनिभ्यां**

भयंकरे ' इति मेदिनी ॥ **आणको** । ' लूञ् छेदने ' ' शिघि आघ्राणे ' ' डुधाञ् धारणपोषणयोः ' । हारावलीस्थमाह–**शिङ्घाणमिति** ॥ ' शिङ्घाणं काचपात्रे स्याल्लौहनासिकयोर्मले ' इति विश्वः । 'शिङ्घाणः फेनडिण्डीरो नक्ररेतश्च पिच्छलः ' इति विक्रमादित्यकोशः ॥ **उल्मुक** ॥ एते निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमेवाह–**उष दाहे** इत्यादिना ।हारावलीस्थमाह–**उल्मुकमिति**॥ ' दार्विः कम्बिः खजाका च ' इत्यमरः ॥ **ह्रियः** ॥ ' ह्री लज्जायाम्' अस्मात्कुक् प्रत्ययः स्यात्ककारो गुणनिषेधार्थः ॥ **हसि** । ' हसे हसने ' ' मृङ् प्राणत्यागे ' ' गॄ निगरणे ' ' इण् गतौ ' ' वा गतिगन्धनयोः ' । ' अम गत्यादिषु ' ' दमु उपशमे ' ' लूञ् छेदने ' ' पूञ् पवने ' ' धुर्वी हिंसायाम् ' । ' हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते ' इति मेदिनी ॥ अत्रायमर्थः । केशवाचकात्परो यो हस्तशब्दः स समूहवाची तथा च केशहस्तशब्दः केशसमूहशब्दपर्याय इति । मर्तो भूलोकस्तत्र भवो मर्त्यः । दिगादेराकृतिगणत्वाद्यत् । ' गर्तस्त्रिगर्तभेदे स्यादवटे च कुकुन्दरे ' इति मेदिनी । 'एतः कर्बुर आगते' इति । ' अन्तः स्वरूपे नाशे ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिषु ' इति च। ' दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे दशने चौषधौ स्त्रियाम् ' इति च मेदिनी । ' लोतमश्रुणि चोरिते' इति विश्वः । 'क्तक्तवतू निष्ठा ' इति सूत्रे ' लोतो मेषः' इति कैयटः । ' पोतः शिशौ वहित्रे च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ **धूर्त इति** । ' लोपो व्योर्वलि ' इति वलोपः, ' राल्लोपः ' इत्यनेन लोपस्तु क्ङितीत्यननुवृत्तिपक्षे बोध्यः । ' हलि च' इति दीर्घः । ' धूर्तं तु खण्डलवणधत्तूरे ना शठे त्रिषु ' इति मेदिनी ॥ **तूस्तामिति** । ' तुस खण्डने ' इत्यस्मात्तन् ॥ **नञ्या** । ' आप्लृ व्याप्तौ ' अस्मान्नञ्युपपदे तन्स्यादिडागमश्च । बाहुलकान्नञो नलोपाभावः ॥ **तनि** ॥ ' तनु विस्तारे ' ' मृङ् प्राणत्यागे ' आभ्यां तप्रत्ययः स्यात्स च कित् कित्त्वादनुनासिकलोपः । ' ततं वीणादिकं वाद्यम् ' इत्यमरः । ' अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु समीरणे ' इति मेदिनी । ' मृतं तु याचिते मृत्यौ क्लीबं मृत्युमति त्रिषु ' इति च ॥ **अञ्जि** ॥ ' अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादौ ' ' घृ क्षरणदीप्त्योः ' ' षिञ् बन्धने ' एभ्यः क्तः स्यात् । निष्ठासंज्ञा त्वेतस्य न भवति उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्बाहुलकाद्वा । अन्यथा ' निष्ठा च द्व्यजनात् ' इत्याद्युदात्तत्वं स्यादिति ' क्तक्तवतू निष्ठा ' इति सूत्रे कैयटः ॥ अक्तं परिच्छिन्नम् ' अक्तःपरिमाणवाचकः ' इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यातत्वात् । 'अक्तं व्याप्ते च संकुले ' इति विश्वः–इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । तच्च लिपिभ्रमप्रयुक्तम् । विश्वकोशे हि ' व्यस्तं व्याप्ते च संकुले ' इति स्थितत्वात् । तथा च मेदिन्यां वकारादिप्रक्रमे ' व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते ' इत्युक्तम् । ' घृतमाज्ये जले क्लीबं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत् ' । ' सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री' इति मेदिनी । बाहुलकात् ' ऋ गतौ ' इत्यस्मात् क्तः। ' ऋतमुञ्छे शिले जले । सत्ये दीप्ते पूजिते स्यात् ' इति मेदिनी ॥ **द्रुतनि** । 'द्रु गतौ' ' तनु विस्तारे'

दीर्घश्च ॥ दूतः । तातः ॥ **जेर्मूट् चोदात्तः** ॥ जीमूतः ॥ **लोष्टपलितौ** ॥ ॥ लुनातेः क्तः तस्य सुट् धातोर्गुणः । लोष्टम् । पलितम् ॥ **हृश्याभ्यामितन्** ॥ ॥ हरितश्येतौ वर्णभेदौ ॥ **रुहेरश्च लो वा** ॥ ॥ रोहितो मृगमत्स्ययोः । लोहितं रक्तम् ॥ **पिशेः किच्च** ॥ ॥ पिशितं मांसम् ॥ **श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः** ॥ ॥ श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी ॥ **दिधिषाय्यः** ॥ ॥ दधातेर्द्वित्वमित्वं षुक् च ॥ मित्र इव यो दिधिषाय्योऽभूत् ॥ **वृञ एण्यः** ॥ ॥

आभ्यां क्तः स्याद्धातोर्दीर्घश्च । दूतः प्रैष्यः । गौरादित्वान्ङीष् । दूती । कथन्तर्हि 'तेन दूतिविदितं निषदुषा' इति रघुरिति चेद् । अत्राहुः 'दूङ् परितापे' इत्यस्मात् क्तिचि दूतिरिति । 'दूत्यां दूतिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोशः । 'तातोऽनुकम्प्ये जनके' इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् 'शीङ् स्वप्ने' इत्यस्मादपि क्तः । शीता लाङ्गलपद्धतिः रामपत्नी च । 'शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति ताल्व्यादौ धरणिः । सीता दन्त्यादिरप्यस्ति । 'सीता लाङ्गलपद्धतिः । वैदेहीस्वर्गगङ्गासु' इति दन्त्यादौ मेदिनी। 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्व्योमगङ्गा च जानकी' इति दन्त्यादौ रभसकोशाच्च॥ जेः । 'जि जये' अस्मात् क्तप्रत्ययस्तस्योदात्तमूडागमः स्यात् । दीर्घं इत्यनुवृत्त्या धातोर्दीर्घश्च स्यात् । इदं सूत्रमनार्षमिति केचित् । अत एव वृत्त्यादिग्रन्थे पृषोदरादिषु जीमूतशब्द उदाहृतः । 'जीमूतोऽद्रौ भूतिकरे देवतादौ पयोधरे' इति मेदिनी । 'वेणी खरा गरी देवताडो जीमूतः' इत्यमरः । 'जीमूतः स्याद्वृत्तिकरे शक्रेऽद्रौ घोषके घने' इति विश्वः ॥ **लोष्ट** । 'लूञ् छेदने' 'पल गतौ' एतौ क्तान्तौ निपात्येते । 'लोष्टानि लेष्टवः पुंसि' इत्यमरः । अत्र पुंसीत्युभयान्वयि तेन पुंनपुंसकलिङ्गो लोष्टशब्दः । तथा च 'स्थानेन्तरतमः' इति सूत्रे भाष्यम्—'लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा' इत्यादि । अत एव 'लोष्टुः शण्डेऽपि लोष्टः स्यात्' इति पुंलिङ्गकाण्डे बोपालितः । 'पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे' इति मेदिनी ॥ **हृश्या** ॥ 'हृञ् हरणे' 'श्यैङ् गतौ' । 'हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' इति मेदिनी । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः' इत्यमरः ॥ **रुहेः** । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे' अस्मादितन् । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे रोहितकद्रुमे' इति मेदिनी । 'लोहितं रक्तगोशीर्षकुङ्कुमाजिकुचन्दने । पुमान् नदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' इति च ॥ **पिशेः** । 'पिश अवयवे' अयं दीपनायामपि । अस्मादितन्स्यात्स च कित् । 'पिशितं मांसं मांस्यां स्त्री' इति मेदिनी । मांस्यां जटामांस्याम् । तथा च 'जटा च पिशिता पेशी' इति धन्वन्तरिः॥**श्रुदक्षि** । 'श्रु श्रवणे' 'दक्ष वृद्धौ' 'स्पृह ईप्सायाम्' 'गृह ग्रहणे' चुरादावदन्तौ । 'उद्यतः स्रुचे भवति श्रवाय्यः' इति मन्त्रे श्रवाय्यो मन्त्रैः श्रवणीय इति वेदभाष्यम् । 'दक्षाय्यो योदम आस नित्यः' इत्यादिष्वपि यौगिकार्थ एव भाष्ये पुरस्कृतः ॥ स्पृहयाय्य इति । 'अयामन्त—' इति णेरयादेशः । एवं गृहयाय्य इति ॥ **दिधिषाय्य इति** । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । उज्ज्वलदत्तस्तु 'दधिषाय्यः' इति सूत्रं पठित्वा दधिपूर्वात्स्यतेराय्यः षत्वं च दधिषाय्यो घृतमिति व्याख्यत् । दशपादीवृत्तिकारस्तु 'धिषु शब्दे' अस्य द्वित्वं गुणाभावः अत्वं चाभ्यासस्य निपात्यत इत्याह । प्रसादकारादयोऽप्येवमेवाहुः । तदेतत्सर्वं प्रामादिकम् । 'मित्र इव यो दिधिषाय्योऽभूत्' इति वैदिकप्रयोगाद्दिधिषाय्य इत्येव सूत्रं युक्तमिति प्रामाणिकाः॥ **वृञः** । 'वृञ् वरणे' । वरेण्यः श्रेष्ठः ॥

वरेण्यः ॥ **स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि** ॥ ॥ स्तुषेय्यं पुरुवर्चसम् ॥ **राजेरन्यः** ॥ ॥ राजन्यो वह्निः ॥ **शॄरम्योश्च** ॥ ॥ शरण्यम् । रमण्यम् ॥ **अर्तेर्निच्च** ॥ ॥ अरण्यम् ॥ **पर्जन्यः** ॥ ॥ पृषु सेचने । षस्य जः । पर्जन्यः शक्रमेघयोः ॥ **वदेरान्यः** ॥ ॥ वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः ॥ **अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्** ॥ ॥ अमत्रं भाजनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । वधत्रमायुधम् । पतत्रं तनूरुहम् । **गडेरादेश्च कः** ॥ ॥ कडत्रम् । डलयोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम् ॥ **वृञश्चित्** ॥ ॥ वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ **सुविदेः कत्रन्** ॥ ॥ सुविदत्रं कुटुम्बकम् ॥ **कृतेर्नुम् च** ॥ कृन्तत्रं लाङ्गलम् ॥ **भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच्** ॥ ॥ दशभ्योऽतच् स्यात् । भरतः । मरतो मृत्युः । दर्शतः सोमसूर्ययोः । यजत ऋत्विक् । पर्वतः । पचतोऽग्निः । अमतो रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः प्रह्वः । हर्यतोऽश्वः ॥

स्तुवः । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । स्तुषेय्यं स्तोतव्यम् । पुरुवर्चसं बहुरूपमिति वेदभाष्यम् । स्तुवः केय्यः इति पठित्वा कित्त्वाद्गुणाभावे उवङि सति स्तुवेय्यः पुरन्दर इत्युदाहरन् उज्ज्वलदत्तस्तु उदाहृतश्रुतितद्भाष्यादिविरोधाद्गुपेक्ष्यः । तस्मादिह क्सेय्यप्रत्ययं पठन् दशपादीवृत्तिकृदेव ज्यायानित्याहुः ॥ राजेः ॥ 'राजृ दीप्तौ' । क्षत्रियजातौ तु 'राजश्वशुरात्' इति यत्प्रत्यये राजन्य इत्यन्तस्वरितः ॥ शॄरम्योः । 'शॄ हिंसायाम्' 'रमु क्रीडायाम्' । आभ्यामन्यः स्यात् ॥ अर्तेः । 'ऋ गतौ' अस्मादन्यः स च नित् । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः ॥ पर्जन्यः । 'पृषु सेचने' षस्य जः । 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः' इति मेदिनी ॥ वदेः । 'वद व्यक्तायां वाचि' । अजयकोशस्थमाह—वदान्य इति ॥ अमिनक्षि । 'अम गत्यादिषु', 'नक्ष गतौ', 'यज देवपूजादौ', 'वध हिंसायाम्', 'पत्लृ गतौ' ॥ नक्षत्रमिति । 'नभ्राण्णपात्' इति सूत्रे नञः प्रकृतिभावेन नक्षत्रमिति साधितं, तत्तु व्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम्। यजत्रमग्निहोत्रमिति प्राञ्चः।वस्तुतस्तु यजत्रो यष्टव्यदेवता । 'सन्तो वायुवर्तिन गच्छतां संयजत्रैरङ्गानि' इति मन्त्रे तथैव व्याख्यातत्वात् । अमरकोशस्थमाह—पतत्रं चेति ॥ गडेः । 'गड सेचने' अस्मादत्रन्स्याद्गकारस्य ककारादेशश्च । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः ॥ वृञः । 'वृञ् वरणे' अस्मादत्रन् चित्स्यात् । चित्त्वादन्तोदात्तः।'नध्री वध्री वरत्रा स्यात्' इत्यमरः। 'वरत्रायां दार्वा नह्यमानः' इत्यादौ चित्स्वरः स्पष्टः ॥ सुविदेः कत्रः । 'विद ज्ञाने' इह कत्रन्निति नितं केचित्पठन्ति तत्प्रामादिकम् । 'बृहस्पते सुविदत्राणि राध्या' इत्यादौ नित्स्वरादर्शनात्।कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्वरस्यैव दर्शनाच्चेत्याहुः ॥ कृतेः । 'कृती छेदने' अस्मात्कत्रः स्याद्धातोर्नुमागमश्च । 'धन्व च यत्कृन्तत्रं च' इति मन्त्रे कृन्तत्रं कर्तनीयमरण्यमिति वेदभाष्यम् ॥ भृमृ । 'भृञ् भरणे' 'मृङ् प्राणत्यागे' 'दृशिर् प्रेक्षणे' 'यज देवपूजादौ' 'पर्व पूरणे' 'डुपचष् पाके' 'अम गतौ' 'तमु काङ्क्षायाम्' । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे' 'हर्य गतिकान्त्योः' । दशपाद्यान्तु 'भृदृशीङ्—' इति पठित्वा 'दृङ् आदरे' द्रियते दरतः, शेते शयतः, इत्युदाहृतम् । तन्न । 'रुशन्तमग्निदर्शतं बृहतम्' । 'तरणिर्विश्वदर्शतः' 'दैव्यो दर्शतो रथः' इत्यादिमन्त्रैस्तद्भाष्येण च विरोधात् । 'भरतो नाट्यशास्त्रे मुनौ नटे रामानुजे च दौष्यन्तौ' इति मेदिनी ॥ यजतः ऋत्विगिति । उज्ज्वलदत्ताद्यनुरोधेन एवमुक्तम् । वेदभाष्ये तु 'निरण्यशम्यं यजतो बृहतम्' इत्यादिषु यजतशब्दो यष्टव्यपरतया व्याख्यातः । 'पर्वतः पादपे पुंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' इति मेदिनी ॥ हर्यतोऽश्व इति । 'परित्यं हर्यतं हरिम्' इत्यादिमन्त्रेषु हर्यतः सर्वैः स्पृहणीय इति वेदभाष्यम् ॥

पृषिरञ्जिभ्यां कित् ॥ ॥ पृषतो मृगो बिन्दुश्च । रजतम् ॥ **खलतिः** ॥ ॥ खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्वं च । खलतिर्निष्केशशिराः ॥ **शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः** ॥ ॥ सप्तभ्योऽथः स्यात् । शयथोऽजगरः । शपथः। रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चथो धूर्तः । वन्दीतिपाठे वन्दतेर्वन्द्यतेर्वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् । शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ॥ **भृञश्चित्** ॥ ॥ भरथो लोकपालः ॥ **रुदिविदिभ्यां ङित्** ॥ ॥ रोदितीति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः ॥ **उपसर्गे वसेः** ॥ ॥ आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ॥ **अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्** ॥ त्रयोदशभ्योऽसच् स्यात् । अततीत्यतसोवायुरात्मा च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च । चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन् तमसोऽन्धकारः । नमसः अनुकूलः । रभसो वेगहर्षयोः। लभसो धनं याचकश्च । नभति नभ्याति वा नभस आकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च । पतसः पक्षी । पनसः कण्टकिफलः । पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ॥ **वेञस्तुट् च** ॥ ॥ बाहुलकादात्त्वाभावः । वेतसः ॥ **वहियुभ्यां णित्** ॥

पृषि । 'पृषु सेचने' 'रज रागे' आभ्यामतच् कित्स्यात् । 'पृषन् मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वये पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' इति मेदिनी । 'रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीबे हारे च दुर्वर्णे' इति च ॥ खलतिः । 'स्खल संचलने'॥शीङ्शपि । 'शीङ् स्वप्ने' 'शप आक्रोशे' 'रु शब्दे' 'गम्लृ गतौ' 'वञ्चु गतौ' भ्वादिः, 'वञ्च प्रलम्भने' चुरादिः, 'जीव प्राणधारणे' 'अन प्राणने' प्रपूर्वः । उज्ज्वलदत्तेन 'वञ्चिजीवि–' इति पठ्यते अन्यैस्तु वञ्चिस्थाने वन्दिः पठ्यते । वञ्चथवन्दथयोरन्यतरं वेदादुपलभ्य बहुश्रुतैः पाठो निर्णेयः ॥ वन्दथ इति । कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः ॥ प्राणथ इति ॥ 'अनितेः' इति णत्वम् ॥ शमिदमिभ्यामिति । 'शम उपशमे' । 'दमु उपशमे' । 'शमथः शान्तिमन्त्रिणोः' इति मेदिनी । 'दमथस्तु पुमान् दण्डे दमे च परिकीर्तितः' इति च ॥ भृञः । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' अस्मादथः स्यात्स च चित् ॥ रुदि । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' 'विद ज्ञाने' । आभ्यामथः स्यात्स च ङित् । 'विदथो योगिकृत्तिनोः' इति मेदिनी । अत्रोज्ज्वलदत्तः 'रुविदिभ्यां कित्' इति पठित्वा रौतीति रुवथः श्वेत्युदाजहार । दशपादीवृत्तिकारस्तु 'रुदिविदिभ्यां कित्' इति पपाठ । इह तु भाष्यानुरोधेन ङिदिति पठितम्।तथा हि 'गाङ्कुटादिसूत्रे 'के पुनश्चङादयः'चङ् अङ् नजिङ् अथङ् नङः' इति भाष्यम् । किदिति पठतां तु अथङिति भाष्यं न सङ्गच्छेतेति दिक्॥ उप । 'वस निवासे' अस्मादुपसर्गे उपपदे अथः स्यात् । उज्ज्वलदत्तेन तु 'सोपसर्गाद्वसेः' इति पठितम् । अन्यैस्तु 'आङि वसेः' इति पठितम् ॥ अत्यवि । 'अत सातत्यगमने' 'अव रक्षणादौ' 'चमु अदने' 'तमु काङ्क्षायाम्' 'णम प्रह्वत्वे शब्दे' 'रभ राभस्ये' 'डुलभष् प्राप्तौ' 'णभतुभ हिंसायाम्' भ्वादौ क्र्यादौ चायम्, 'तप सन्तापे' 'पत्लृ गतौ' 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' 'पनच' 'मह पूजायाम्' । गौरादित्वात् ङीष् । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः । 'चमसो यज्ञपात्रस्य भेदे स्त्री पिष्टके स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'पनसः कण्टकिफले कन्दके वानरान्तरे । स्त्रियां रोगप्रभेदे स्यात्' इति च ॥ वेञः । 'वेञ् तन्तुसंताने' अस्मादसच् स्यात्तस्य तुट् । दशपादीवृत्तौ तु 'वियस्तुट् च' इति पठित्वा 'वी गतिप्रजनकान्त्यादिषु' इति धातुरुदाहृतः ॥ वहि । 'वह प्रापणे' 'यु मिश्रणादौ' 'अज गतौ' ।'शयुर्वाहस इत्युभौ' इ-

वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः ॥ **वयश्च** ॥ ॥ वय गतौ । वायसः काकः ॥ **दिवः कित्** ॥ ॥ दिवसम् । दिवसः । **कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्** ॥ ॥ करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः ॥ **ऋषिवृषिभ्यां कित्** ॥ ॥ ऋषभः । वृषभः ॥ **रुषेर्नित्लुष् च** ॥ ॥ रुष हिंसायाम् । अस्मादभच् नित्कित्स्यात् लुषादेशश्च । लुषभो मत्तदन्तिनि ॥ **रासिवल्लिभ्यां च** ॥ ॥ रासभः । वल्लभः ॥ **जॄविशिभ्यां झच्** ॥ ॥ जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्वलम् ॥ **रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि** ॥ ॥ रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औषधम् प्राणन्तो वायुः । षित्त्वान्ङीष् । रोहन्ती ॥ **तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च** ॥ ॥ दशभ्यो झच् स्यात्स च षित् । तरन्तः समुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः । वसन्त ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडेर्घटादित्वान्मित्त्वं ह्रस्वः । अयामन्तेति णेरयः । गण्डयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः ॥ **हन्तेर्मुट् हि च** ॥ ॥ हेमन्तः ॥ **भन्देर्नलोपश्च** ॥ ॥ भदन्तः प्रव्राजितः ॥ **ऋच्छेररः** ॥ ऋच्छरा वेश्या । बाहुलकाज्जर्जरझर्झरादयः ॥ **अर्तिकमिभ्रमिचमिदे-**

त्यमरः । 'वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इति च ॥ वायस इति । असचो णित्त्वाद्वृद्धिः ॥ दिवः । 'दिवु क्रीडादौ' ॥ कृ शृ । 'कॄ विक्षेपे' 'शॄ हिंसायाम्' 'शल गतौ' 'कल गर्द शब्दे' । 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुते' इति मेदिनी । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । 'शरभस्तु पशोर्भिदि । करभो वानरभिदि' इति मेदिनी ॥ 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः । 'कलभः करिपोतके' इति च । 'गर्दभः श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि । रासभे गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः' इति मेदिनी ॥ ऋषि । 'ऋषी गतौ' 'वृषि सेचने' आभ्यां अभच्स्यात्स च कित् । 'ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्वृषयोः कर्णरन्ध्रगर्दभपुच्छयोः । उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्रीनराकारयोषिति । शूकशिम्ब्यां शिरालायां विधवायां क्वचिन्मता' इति मेदिनी । 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति च ॥ **रासिवल्लि** । 'रासृ शब्दे' 'वल्ल संवरणे' । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सुलक्षणतुरङ्गमे' इति मेदिनी ॥ जॄविशि । 'जॄ वयोहानौ' 'विश प्रवेशने' । 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः' इत्यमरः । बाहुलकादर्हतेरपि झच् । 'अर्हन्तः क्षपणको जिनः' इति विक्रमादित्यकोशः ॥ रुहि । 'रुह बीजजन्मनि' 'टुनदि समृद्धौ' 'जीव प्राणधारणे । 'अन प्राणने' प्रपूर्वः । एभ्य आशिषि झच् स च षिद्भवति ॥ प्राणन्त इति । 'अनितेः' इति णत्वम् ॥ तॄ भू ॥ 'तॄ प्लवनतरणयोः' । 'भू सत्तायाम्' । 'वह प्रापणे' 'वस निवासे' 'भासृ दीप्तौ' 'साध संसिद्धौ' 'गड सेचने' 'मडि भूषायाम्' उभौ ण्यन्तौ, 'जि जये' 'टुनदि समृद्धौ' ण्यन्तः ॥ नन्दयन्त इति । उज्ज्वलदत्तस्तु नन्दन्त इत्युदाहृत्य पूर्वसूत्रेण गतार्थमाशङ्क्य अनाशीरर्थं नन्दिग्रहणमित्याह । तच्चिन्त्यम् । इहाप्याशिषीत्यस्य स्वयमेवानुवर्तितत्वात् ॥ हन्तेः । 'हन हिंसागत्योः' । अस्मात् झच् प्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमः धातोर्हिशब्दादेशश्च ॥ भन्देः । 'भदि कल्याणे सुखे च' अस्मात् झच् स्याद्धातोर्नकारलोपश्च ॥ ऋच्छेः ॥ 'ऋच्छ गतौ' । बाहुलकादिति ॥ 'जर्ज चर्च झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु' 'परिभाषणभर्त्सनयोरिति तुदादौ । 'जर्जरं शैवले शक्रध्वजे त्रिषु जरत्तरे' । 'झर्झरः स्यात्कलियुगे वाद्यभेदे नदान्तरे ।' इति च मेदिनी । बाहुलकादेव झस्य जादेशे जर्झर इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ **अर्तिकमि** । 'ऋ गतौ', 'कमु कान्तौ' 'भ्रमु अनवस्थाने', 'चमु अदने', 'दिवु

विवासिभ्यश्चित् ॥ ॥ षड्भ्योऽरश्चित् स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः ॥ **कुवः क्ररन्** ॥ ॥ कुररः पक्षिभेदः॥ **अङ्गिमदिमन्दिभ्यआरन्** ॥ ॥ अङ्गारः । मदारो वराहः । मन्दारः । **गडेः कड च**॥ कडारः पारिजातकः ॥ **शृङ्गारभृङ्गारौ** ॥ ॥ शृभृञ्भ्यामारन्नुम् गुक् ह्रस्वश्च । शृङ्गारो रसः।भृङ्गारः कनकालुका॥**कञ्जिमृजिभ्यां चित्** ॥ ॥ कञ्जिः सौत्रोधातुः । कञ्जारो मयूरः ॥ मार्जारः ॥ **कमेः किदुच्चोपधायाः** ॥ ॥ चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । कुमारः ॥ **तुषारादयश्च** ॥ ॥ तुषारः । कासारः । सहार आम्रभेदः ॥ **दीङो नुट् च** ॥ ॥ दीनारः सुवर्णाभरणम् ॥ **सर्तेरपः षुक् च** ॥ ॥ सर्षपः ॥ **उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्** ॥ ॥ उषपो वह्निसूर्ययोः । कुटपो मानभाण्डम् । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् ॥ **क्वणेः संप्रसारणं च** ॥ कुणपम् ॥ **कपश्चाक्रवर्म्मणस्य** ॥ ॥ स्वरे भेदः ॥ **विटपपिष्टपविशि-**

क्रीडादौ ', 'वस निवासे ' उभावपि ण्यन्तौ । 'अररं छदकपाटयोः' इति मेदिनी । 'कपाटमररं तुल्ये ' इत्यमरः । 'भ्रमरः कामुके भृङ्गे ' इति मेदिनी । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' इति च । चमरो मृगभेदः । देवरः पत्युः कनिष्ठभ्राता ॥ **वासर इति**। केचित्तु सूत्रे 'वाशिभ्यः' इति तालव्यं पठित्वा 'वाशृ शब्दे ' इत्यस्मादरप्रत्ययो वाश्यत इति वाशरः कोकिल इत्याहुः ॥ **कुवः** । 'कु शब्दे' ॥ **अङ्गि** । 'अगिर्गत्यर्थः ', 'मदी हर्षे ' 'मदि स्तुत्यादौ ' 'अङ्गार उल्मुके न स्त्री पुँल्लिङ्गस्तु महीसुते ' इति मेदिनी । 'मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः ' इति च । ' मदि स्तुत्यादौ ' इत्यस्माद्बाहुलकादारुरपि । 'पारिभद्रे तु मन्दारुर्मन्दारः पारिजातकः ' इति शब्दार्णवः ॥ **गडे** । 'गडि वदनैकदेशे ' 'गड सेचने ' अस्मादारन्प्रत्ययः स्यात्कडादेशश्च । 'कडारः कपिले दासे ' इति मेदिनी । 'कडारः कपिलः पिङ्गः ' इत्यमरः ॥ **शृङ्गार** । एतौ निपात्येते । 'शॄ हिंसायाम् ' । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः ' आभ्यामारन्नुम् गुग् ह्रस्वश्च । 'शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने । नपुंसकं लवङ्गेऽपि नागसंभवचूर्णयोः ' इति मेदिनी ।'शृङ्गारी झिल्लिकायां स्यात्कनकालौ पुनः पुमान् ' इति च ॥ **कञ्जि** । 'मृजू शुद्धौ ' । चित्त्वादारन्प्रत्यय अन्तोदात्तः । 'कञ्जारो जठरे सूर्ये विरिञ्चौ वारणे मुनौ ' इति विश्वमेदिन्यौ । 'मार्जार ओतौ खट्वाङ्गे ' इति च । 'ओतुर्बिडालो मार्जारः ' इत्यमरः॥**कमेः** । 'कमु कान्तौ ' अस्मादारन्कित्स्यात् । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणाद्रौ ना न द्वयोर्जात्यकावने । कुमारी शैलतनयावनकाल्योर्नदीभिदि । सहापराजिताकन्याजम्बूद्वीपेषु च स्त्रियाम् ' इति मेदिनी । विश्वप्रकाशे तु 'कुमारी रामतरणी ' इति पाठः । रामतरणी लताविशेषः। सहेति प्रसिद्धः । 'तरणी रामतरणी कर्णिका चारुकेसरा। सहा कुमारी गन्धाढ्या' इति धन्वतरिनिघण्टुः । 'जम्बूद्वीपसहाकन्याकुमार्योऽथाश्ववारके । बालके कार्तिकेये च कुमारो भर्तृदारके ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ **तुषारा** । एते निपात्यन्ते । 'तुष तुष्टौ ' आरन् । 'तुषारस्तुहिनं हिमम् ' इत्यमरः । 'कासृ शब्दकुत्सायाम् ' । 'कासारः सरसी सरः ' इत्यमरः॥**सहार इति** । 'षह मर्षणे' **दीङो** । 'दीङ् क्षये ' । अस्मादारन् तस्य नुडागमश्च ॥ **सर्तेः** । 'सृ गतौ ' अस्मादयः स्याद्धातोः षुगागमश्च ॥ **उषि-** ॥ 'उष दाहे' 'कुट कौटिल्ये ' 'दल विदारणे ' 'कच बन्धने' 'खज मन्थे ' ॥ **क्वणेः** । 'क्वण शब्दे ' अस्मात्कपन् धातुवकारस्य संप्रसारणश्च । 'कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च ' इति मेदिनी । 'कुणपः शवमस्त्रियाम् ' इत्यमरः ॥ **विटप** । 'विटपो न स्त्रियां

पोलपः ॥ ॥ चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । विट शब्दे । विटपः ॥ विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम् । विष्टपं भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्वम् । विशिपं मन्दिरम् ॥ **वरतेः संप्रसारणम्** ॥ ॥ उलपं कोमलं तृणम् ॥ **वृतेस्तिकन्** ॥ ॥ वर्तिका ॥ **कृतिभिदिलतिभ्यः कित्** ॥ ॥ कृत्तिका । भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा ॥ **इष्यशिभ्यां तकन्** ॥ ॥ इष्टका । अष्टका ॥ **इणस्तशन्तशसुनौ** ॥ ॥ एतशोब्राह्मणः । स एव एतशाः ॥ **वीपतिभ्यां तनन्** ॥ ॥ वी गत्यादौ । वेतनम् । पत्तनम् ॥ **दृदलिभ्यां भः** ॥ ॥ दर्भः । दल्भः स्यादृषिचक्रयोः ॥ **अर्तिगॄभ्यां भन्** ॥ ॥ अर्भः । गर्भः ॥ **इणः कित्** ॥ ॥ इभः ॥ **असिसञ्जिभ्यां क्थिन्** ॥ ॥ अस्थि । सक्थि ॥ **प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः** ॥ प्लुक्षिर्वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिर्वातः । **अशेर्नित्** ॥ ॥ अक्षि ॥ **इषेः क्सुः** ॥ ॥ इक्षुः॥ **अवितॄस्तॄतन्त्रिभ्य ईः** ॥ ॥ अवीर्नारी रजस्वला । तरीर्नौः । स्तरीर्धूमः । तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः ॥ **यापोः किद्द्वे च** ॥ ॥ ययिरश्वः । पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः ॥ **लक्षेर्मुट् च** ॥ ॥ लक्ष्मीः ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ * ॥

स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना ' इति मेदिनी ॥ **विशतेरिति** । ' विश प्रवेशने ' ॥ आदेः प इति । एतच्च उज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । अन्ये तु सूत्रे ' विष्टप ' इति दन्त्योष्ठ्यादिमेव पठन्ति । युक्तश्चैतत् । ' यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् ' इत्यादौ तथादर्शनात् । अमरकोशेऽपि ' विष्टपं भुवनं जगत् ' इति प्रचुरपाठाच्च॥**वलतेरिति** । ' वल वल्ल संवरणे संचरणे च' । 'उलपो न स्त्री गुल्मिन्यां ना तृणान्तरे' इति मेदिनी ॥ **वृतेः** । ' वृतु वर्तने ' ॥ **कृतिभिदि** । ' कृती छेदने ' । ' भिदिर् विदारणे ' लतिः सौत्रे धातुः ॥ **इष्यशि** । ' इष इच्छायाम् ' । ' अशू व्याप्तौ ' आभ्यां तकन् कित्स्यात्॥**इष्टकेति** । ' इष्टकेषीकामालानाम् ' इति निर्देशात् ' प्रत्ययस्थात्— ' इति नेत्त्वम् । केचित्तु ' प्रत्ययस्थात्— ' इतीत्त्वमिह न भवत्यनित्यत्वात् तज्ज्ञापकं तु ' मृदस्तिकन् ' इति इकारोच्चारणमित्याहुः ॥ **इणस्तश** ॥ एतशा इति । ' अत्वसन्तस्य ' इति दीर्घः । एतशसौ । एतशसः ॥ **वीपति** । ' पत्लृ गतौ ' । ' पत्तनं पुटभेदनम् ' इति पुरीपर्यायेष्वमरः ॥ **दृदलि** । ' दॄ विदारणे ' ' दल विकसने ' ॥ **अर्तिगॄ** । ' ऋ गतौ' । इयर्तीति अर्भः शिशुः । संज्ञायां कनि अर्भकः । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ सन्धौ पनसकण्टके' इति मेदिनी॥ **इण** । ' इण् गतौ ' अस्माद्भन् कित्स्यात् । ' इभः स्तम्बेरमः पद्मी ' इत्यमरः ॥ **असि** । 'असु क्षेपणे' ' षञ्ज सङ्गे ' । ' कीकसं कुल्यमस्थि च ' इत्यमरः । ' सक्थि क्लीबे पुमानूरुः ' इति च ॥ **प्लुषि** । ' प्लुष दाहे ' ' कुष निष्कर्षे ' ' शुष शोषणे ' ॥ **अशेः** । ' अशू व्याप्तौ ' अस्मात् क्सिर्नित्स्यात् । अक्षि नयनम् ॥ **इषेः** । ' इष इच्छायाम् ' । ' रसाल इक्षुः ' इत्यमरः ॥ **अवि** । ' अव रक्षणादौ ' ' तॄ प्लवनतरणयोः ' ' स्तॄञ् आच्छादने ' ' तत्रि कुटुम्बधारणे ' चुरादिण्यन्तः ॥ **तरीरिति** । ' स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः ' इत्यमरः ॥ **यापोः** । ' या प्रापणे ' ' पा पाने ' आभ्यामीः कित्स्यात् द्वित्वं च धातोः॥ **लक्षेः** । ' लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' चुरादिण्यन्तः । अस्मादीप्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमो णिलोपश्च । ' लक्ष्मीः पद्मा विभूतिश्च ' । ' कृदिकारात्— ' इति ङीषि लक्ष्मी इत्यपि भवतीति रक्षितः । ' लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः । ऋद्ध्यौषधौ च पद्मायाम् ' इति मेदिनी ॥ ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ * ॥

१— ' न हि कारग्रहणे केवलग्रहणम् ' इति मुनित्रयेण परिभाषितम् ॥ इति मनोरमा ॥

वातप्रमीः॥ ।।वातशब्दे उपपदे मपूर्वान्माधातोरी मत्ययः स च कित् ।वातप्रमीः।। अयं स्त्रीपुंसयोः । **ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन्स्यानिथिन्नुल्यसासानुकः ॥** ॥ द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः । अर्तेः कत्निच् यणू । बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोरत्निः मसृताङ्गुलिः । तनोतेर्यतुच् । तन्यतुर्वायूरात्रिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्टुच् । वनिष्ठुः स्थविरान्त्रम् । अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयतेरिसन् । अर्पिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथिन् । अतिथिः । अङ्गेरुलिः । अङ्गुलिः । कौतेरसः । कवसः । अच इत्येके । कवचम् । यौतेरासः । यवासो दुरालभा । कृशेरानुक् कृशानुः।। **श्रः करन् ॥** उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्त्वम् । शर्करा ॥ **पुषः कित् ॥** ॥ पुष्करम् ॥

माधातोरिति । 'मा माने' कित्त्वात् 'आतो धातोः' इत्यालोपः । 'वातप्रमीर्वातमृगः' इत्यमरः । **अयमिति** 'द्विचतुःषट्पदीरगाः' इत्यमरेण चतुष्पाद्वाचिनामुभयलिङ्गतोक्तेः । सुभूतिचन्द्रादिभिरपि वातप्रमीशब्दस्य द्विलिङ्गतोक्तेश्चेति भावः ॥ तत्र'कृदिकारात्–'इति पाक्षिको ङीषु कैश्चिदिष्यते । न च ह्रस्वादेव 'कृदिकारात्–' इति ङीष् भवति, न तु दीर्घादिति शङ्क्यम् । वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययस्य विधानेन दीर्घादपि 'कृदिकारात्–' इति ङीष् संभवात् । अत एव वातप्रमीश्रीलक्ष्मीतिपक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । एतच्च दुर्घटग्रन्थे स्पष्टम् । 'आशीराश्यहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया' इति द्विरूपकोशः । अत एव 'आशीविषो विषधरः' इत्यमरकोशः सङ्गच्छते । 'अश भोजने 'इत्यस्मात् 'इणजादिभ्यः' इति इण्प्रत्यये उपधावृद्धौ 'कृदिकारात्'इति ङीषः स्वीकारात् आशीति च । 'आशीमिव कलामिन्दोः 'इति राजशेखरः।' आशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः'इति सान्तेऽमरात्सान्तोऽप्याशिस्शब्दोस्तीत्यन्यदेतत्॥ **ऋतनि** । 'ऋ गतौ' 'तनु विस्तारे' 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' 'वनु याचने' 'अञ्जू स एव', 'ऋ गतौ' ण्यन्तः, 'मदी हर्षे' 'अत सातत्यगमने' 'अगि गत्यर्थः' 'कु शब्दे' 'यु मिश्रणे' 'कृष तनूकरणे' । प्रसङ्गादाह । **अरत्निरिति**।नरत्निःअरत्निरिति नञ्समासः । प्रसृताङ्गुलिः स हस्तः अरत्निरित्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु कत्निजित्यत्र ककारमपठित्वा अर्तेरत्निचमकितं विधाय अरत्निः साधितः ॥ उज्ज्वलदत्तानुसारेणाह–**वायू रात्रिश्चेति** । तन्यतुः शब्दो मेघः अशनिश्चेत्यपि बोध्यम् । 'आविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम्' इति मन्त्रे तन्यतुर्गर्जितमिति, 'सृजावृष्टिर्नतन्यतुः' इति मन्त्रे तन्यतुर्मेघ इति, 'उतस्मात्स्यतन्यतोरिवर्चोः' इति मन्त्रे 'दिषश्चित्रन्न तन्यतुम्'इति मन्त्रे च तन्यतुरशनिरिति वेदभाष्ये व्याख्यातत्वात् । 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेपि च' इति मेदिनी ॥ **स्थविरान्त्रमिति** । 'वनिष्ठोर्हृदयादधि' इति मन्त्रभाष्ये तथोक्तत्वात् । **अञ्जिष्ठ इति** । केचिदञ्जेरिष्णुचमिच्छन्ति तेषामञ्जिष्णुरुदाहरणम्।**अर्पिस इति** । 'अर्तिह्री' इत्यादिना पुक् 'णेरनिटि' इति णिलोपः । **मदेरिति** । 'मत्स्यो मीनेऽथ पुम्भूम्नि देशे' इति मेदिनी । 'अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुके त्रिषु' इति च । 'अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति च । कवसः संनाहः कंकटजातिश्च । **अच इति** । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहे पर्पटेपि च' इति मेदिनी ॥ **यौतेरिति** । 'दुरालभा कटुस्पर्शो यासो धन्वयवासकः' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः । 'कृशानुः पावकोऽनलः' इत्यमरः ॥ **श्रः** ॥ 'शॄ हिंसायाम्' ॥ 'शर्करा खण्डविकृतौ उपलाशर्कराशयोः । शर्करान्वितदेशे च रुग्भेदे शकलेपि च' इति मेदिनी ॥ **पुषः** । 'पुष पुष्टौ' अस्मात्करन्स्यात्स च कित् । 'पुष्करं खेम्बुपद्मयोः ॥ तूर्यवक्त्रे खड्गफले हस्तिहस्ताग्रकाण्डयोः । कुष्ठौषधिद्वीपतीर्थभेदयोश्च नपुंसकम् । ना रागनागविहगनृपभेदेषु वारुणौ' इति मेदिनी ॥

१–'आतो धातोः' इत्यस्य भसंज्ञां विना प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चिन्त्यमेतत् । 'आतो लोपः –' इति तु न्याय्यम् ॥

कलश्च ॥ ॥ पुष्कलम् ॥ **गमेरिनिः** ॥ ॥गमिष्यतीति गमी ॥ **आङ्णित्** ॥ ॥ आगामी ॥ **भुवश्च** ॥ ॥ भावी ॥ **प्रे स्थः** ॥ ॥ प्रस्थायी ॥ **परमे कित्** ॥ ॥ परमेष्ठी ॥ **मन्थः** ॥ ॥ मन्थतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वान्नकारलोपः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः ॥ **पतस्थ च** ॥ ॥ पन्थाः । पन्थानौ ॥ **खजेराकः** ॥ ॥ खजाकः पक्षी ॥ **बलाकादयश्च** ॥ ॥ बलाका । शलाका । पताका ॥ **पिनाकादयश्च** ॥ ॥ पातेरित्वं नुम् च । क्लीबपुंसोः पिनाकः स्यात् शूलशङ्करधन्वनोः । तड आघाते । तडाकः ॥ **कषिदूषिभ्यामीकन्** ॥ ॥ कषीका पक्षिजातिः । दूषीका नेत्रयोर्मलम् ॥ **अनिहृषिभ्यां किच्च** ॥ ॥ अनीकम् । हृषीकम् ॥ **चङ्कणः**

कलश्च । पुष्यतेः कलन् स च कित् । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हेमचन्द्रः ॥ **गमेः** । 'गम्लृ गतौ'। 'भविष्यति गम्यादयः' इत्याशयेनाह ॥ **गमिष्यतीति** । **आगामीति** । इनिप्रत्ययस्य णित्त्वादुपधावृद्धिः । आगमिष्यतीत्यर्थः ॥ **भुवः** । 'भू सत्तायाम्' अस्मादिनिः स च णित्स्यात् । भविष्यतीति भावी ॥ **प्रेस्थः** । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' प्रपूर्वादस्मादिनिः स च णित् । णित्त्वात्'आतो युक्'इति युक् प्रस्थायी गन्तुकामः ॥ **परमे** । परमशब्दे उपपदे तिष्ठतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वादातो लोपः 'हलदन्तात्' इत्यलुक् । 'परमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः ॥ **मन्थ** । 'मन्थ विलोडने'। **मन्था इति** । 'पथिमथि–' इत्यात्वम् । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने'। 'मन्था मन्थनदण्डे च वज्रे वातेपि च स्मृतः' ॥ **पतेः** । 'पत्लृ गतौ' इत्यस्मादिनिश्चान्तादेशः । 'पथे गतौ' इत्यस्मात्पचाद्यचि अकारान्तोप्यस्ति।'वाटःपथश्च मार्गश्च' इति सुभूतिचन्द्रः । 'त्वचि त्वचः किरोपि स्यात्किरौ प्रोक्तः पथः पथः' इति द्विरूपेषु विश्वः । इह ऋभवो देवाः क्षयन्त्यस्मिन्निति विग्रहे 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति डः । 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः' इति विश्वः । ततो मत्वर्थीयेनिः ऋभुक्षिन्निति नान्तं प्रातिपदिकम् । 'पथिमथि–' इत्यात्वे, 'इतोऽत्' इत्यत्वे च ऋभुक्षा इन्द्रः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाण इत्युज्ज्वलदत्तः । दशपाद्यां तु 'अर्तेः भुक्षिनक्' इति सूत्रमुपन्यस्य ऋभुक्षिन्नित्युदाहृतम् । 'ऋभुक्षिणमिन्द्रमाहुवऊतये' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तत्सूत्रमुदाहृतम् । अत्रायं विवेकः । इनिप्रत्ययान्ता इति मते अन्तोदात्तत्वं न्याय्यं प्रत्ययस्वरेण इनेरिकारस्योदात्तत्वात् । अवग्रहाभावो बाहुलकात् । द्वितीयमते त्ववग्रहाभावो न्याय्यः, परंतु प्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्ततया भुक्षिनक्प्रत्ययान्तस्य मध्योदात्तत्वे प्रसक्ते बाहुलकादन्तोदात्तः स्वीकर्तव्य इति ॥ **खजेः** । 'खज मन्थे' ॥ **बलाका–** । 'बल प्राणने' 'शल गतौ' 'पत्लृ गतौ' एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'बलाका बकपङ्क्तिः स्याद्बलाका बिसकण्ठिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः' इति विश्वशाश्वतौ । 'शलाकाञ्जनयष्टिका'।'पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्येऽङ्के ध्वजेपि च' इति विश्वः । 'पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्ये नाटकाङ्कयोः' इति मेदिनी ॥ **पिनाका** । एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'पा रक्षणे'। 'पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह ॥ **क्लीबपुंसोरिति** । किंच 'पिष्लृ संचूर्णने' षकारस्य णत्वं धातोर्यगागमः।'पिण्याको स्त्री तिलकल्के हिङ्गुबाह्लीकसिह्लके'इति मेदिनी॥ **कषि** ।'कषखष–' इति दण्डके हिंसार्थकः,'दुष वैकृत्ये' ण्यन्तः,'दोषोणौ' इत्युपधाया ऊकारः । अमरोक्तिमाह–**दूषिकेति** । किंच अकृतेपि ईकनि दूषयतेः 'अचइः' इति इप्रत्यये दूषिः । 'कृदिकारात्–' इति ङीषि दूषी । उभाभ्यामपि स्वार्थे कनि दूषिका ह्रस्वमध्यैव 'केणः' इति ङीषोपि ह्रस्वादेशात् । 'पिचण्डी दूषिका दूषी पिचाटं च दृशोर्मलम्' इति विक्रमादित्यकोशः । 'दूषिका तूलिकायां च मले स्याल्लोचनस्य च' इति मेदिनी ॥ **अनिहृषि** । 'अन प्राणने' 'हृष तुष्टौ' आभ्यामीकन्स्यात् स च कित् । 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्येपि' इति मेदिनी । 'हृषीकं विषयीन्द्रियम्' इत्यमरः ॥ **चङ्कणः** । कणधातोर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणन्यायेन 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासस्य चुत्वे 'नुगतो-

कङ्कणश्च ॥ कण शब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः कङ्कणादेशश्च । घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च ॥ **शॄपॄवृञां द्वे रुक्चाभ्यासस्य** ॥ ॥ शर्शरीको हिंस्रः । पर्परीको दिवाकरः।वर्वरीकः कुटिलकेशः ॥ **फर्फरीकादयश्च** ॥ ॥ स्फुर स्फुरणे अस्मादीकन् धातोः फर्फरादेशः । फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादित्रम् । झर्झरीकं शरीरम् । तित्तिडीको वृक्षभेदः । चरेर्नुम् च। चञ्चरीको भ्रमरः। मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः पुण्डरीकं वादित्रम्।पुण्डरीको व्याघ्रोग्निर्दिग्गजश्च ॥ **ईषेः किद्ध्रस्वश्च** ॥ ॥ इषीका शलाका ॥ **ऋजेश्च** ॥ ॥ ऋजीकः उपहतः ॥ **सर्तेर्नुम् च** ॥ ॥ सृणीका लाला ॥ **मृडः कीकन्कङ्कणौ** ॥ ॥ मृडीको मृगः । मृडङ्कणः शिशुः ॥ **अलीकादयश्च** ॥ ॥ कीकनन्ता निपात्यन्ते । अल भूषणादौ । अलीकं मिथ्या । विपूर्वाद्व्चलीकं विमियं खेदश्च । वलीकं पटलप्रान्ते

नुनासिकान्तस्य ' इति नुकि चकणु ङसिङसोस्तु चङ्कणः । **धातोरिति** । चकणित्यस्य ॥ शॄ पॄ-। ' शॄ हिंसायाम् ' ' पॄ पालनादौ ' ' वृञ् वरणे ' एभ्य ईकन् एषां द्विर्वचनमभ्यासस्य रुगागमश्च ॥ **शर्शरीक इत्यादि** । उरदत्वे रपरत्वम् ॥ **फर्फरीकाद-** । ईकन्नन्ता एते निपात्यन्ते । **पर्फरादेश इति** । एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । वस्तुतस्तु ' धातोर्द्वित्वमुकारस्याकारः सलोपः रुक् चाभ्यासस्य ' इति दशपाद्यां यदुक्तं तदेव न्याय्यम् । ' चरेर्नुम् च ' इत्युत्तरग्रन्थानुरोधेन ' द्वेरुक् च ' इत्याद्यनुवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । **किसलयमिति** । ' नैतौ शेवतुर्फरीपर्फरीकौ ' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ' ञिफला विशरणे ' ' पॄ पालनपूरणयोः ' ' पर्व पुर्व पूरणे ' एषामन्यतमस्य निपातनम् इत्याश्रित्य शत्रूणां विदारयितारौ स्तोतॄणां पालकौ इष्टार्थस्य पूरयितारौ चेति व्याख्यातम् ॥ **दर्दरीकमिति** । ' दॄ विदारणे ' अस्मादीकन्धातोर्दर्दरादेशः । **झर्झरीकमिति** । ' झॄष् वयोहानौ ' अस्मादीकन्धातोर्झर्झरादेशः । वस्तुतस्तु दर्दरीकझर्झरीकावपि पर्फरीकवत् ' धातोर्द्विः रुक् चाभ्यासस्य ' इति व्याख्येयं उत्तरखण्डे ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् । **तित्तिडीक इति** । ' तिम ष्टीम आर्द्रीभावे ' मकारस्योकारः अभ्यासस्य तुक् च ' तित्तिडी चिञ्चाम्लिका ' इत्यमरे तु शब्दान्तरम् । तथा च ' तित्तिडी त्वम्लिका चिञ्चा तित्तिडीका कपिप्रिया ' इति वाचस्पतिः । ' अम्लीका चाम्लिका चिञ्चा तित्तिडीका च तित्तिडा ' इति चन्द्रः । ' अम्लीका चुक्रिका चुक्रा साम्ला शुक्राथ शुक्तिका । अम्लिका चिञ्चिका तित्तिडीका सुतित्तिडा ' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥ **चरेः** । ' चर गतिभक्षणयोः- ' अस्मादीकन् द्विर्वचनमभ्यासस्य नुमागमश्च । ' भ्रमरश्चञ्चरीकः स्याद्रोलम्बो मधुसूदनः । इन्दिदिरः पुष्पकीटो मधुद्रो मधुकेः शठः ' इति त्रिकाण्डशेषः । **मर्मरीक इत्यादि** । ' मृङ् प्राणत्यागे ' ' डुकृञ् करणे ' आभ्यामीकन् धातोर्द्वित्वम् अभ्यासस्य रुक् ' कर्कर्यालुर्गलन्तिका ' इत्यमरः । ' पुण कर्मणि शुभे ' णस्य डः प्रत्ययस्य रुडागमश्च । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे। पुंसि व्याघ्रेग्निदिङ्नागे कोशकारान्तरेपि च ' इति मेदिनी ॥ **ईषेः** । ' ईष गतौ ' अस्मादीकन् ह्रस्वश्च कित्त्वाद्गुणाभावः । ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावे सिद्धेप्युत्तरार्थं कित्त्वमित्याहुः । ' ईषीका स्यादिषिकापि वानायुजवनायुजौ ' इति द्विरूपकोशः ॥ **ऋजेः** । ' ऋज गतौ ' ॥ **सर्तेः** ॥ ' सृ गतौ ' अस्मादीकन्किकस्याद्धातोर्नुमागमश्च । ' सृणीका स्यन्दिनी लाला ' इत्यमरः ॥ **मृडः कीकच्** ॥ ' मृड सुखने ' ' मृडःकीकन् ' इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठः प्रामादिकः । मृडीकशब्दस्य चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् । ' मृडीके अस्य सुमतौ स्याम ' इत्यादौ चित्स्वरस्यैव दर्शनात् ॥ **अलीकाद-** ॥ ' अलीकमप्रियेपि स्यादिव्यसत्ये नपुंसकम् ' इति मेदिनी । ' अलीकमप्रिये प्रोक्तमलीकमनृते दिवि ' इति विश्वः । ' अलीकमप्रिये भाले वितथे ' इति हेमचन्द्रः । तथा चाभियुक्तैः प्रयुज्यते-'दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र

इत्यादि ॥ **कॄतॄभ्यामीषन्** ॥ ॥ करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये। तरीषः तरीता ॥ **शॄपॄभ्यां किच्च** ॥ ॥ शिरीषः। पुरीषम् ॥ **अर्जेर्ऋज च** ॥ ॥ ऋजीषं पिष्टपचनम् ॥ **अम्बरीषः** ॥ ॥ अयं निपात्यते। अबि शब्दे ॥ अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम्। अमरस्तु क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रोना ॥ **कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्यईरन्** ॥ ॥ करीरो वंशाङ्कुरः। शरीरम्। परीरं फलम्। कटीरः कन्दरोजघनप्रदेशश्च। पटीरश्चन्दनः कण्टकः कामश्च। शौटीरस्त्यागिवीरयोः। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। शौटीर्यम् ॥ **वशेः कित्** ॥ ॥ उशीरम् ॥ **कशेर्मुट् च** ॥ ॥ कश्मीरो देशः ॥ **कृञउच्च** ॥ ॥ कुरीरं मैथुनम् ॥ **घसेः किच्च** ॥ ॥ क्षीरम् ॥ **गभीरगम्भीरौ** ॥ ॥ गमेर्भः पक्षे नुम् च ॥ **विषा विहा** ॥ ॥ स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः विषा बुद्धिः।

क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च। नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतां च न संत्यजन्ति' इति। इहालीकलग्नाः भाललग्नाः अप्रिये लग्ना इत्याद्यर्थे यथायोग्यं बोध्यम्। 'व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने। ना नागरे' इति मेदिनी। 'वल संवरणे'। 'वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते' इत्यमरः। वलतेर्नुमागमे वल्मीकं 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम्' इत्यमरः। वहतेर्वृद्धिश्च वाहीको गौरश्वश्च। सुप्रपूर्वादिणस्तुट् च। सुप्रतीकः। शाम्यतेः शमीकः ऋषिः एवमन्येप्यूह्या इत्याशयेनाह–इत्यादीति। कॄ तॄ ॥ 'कॄविक्षेपे' 'तॄ प्लवनतरणयोः' ॥ 'शॄ पॄ। 'शॄ हिंसायाम्' 'पॄ पालनादौ' आभ्यामीषन् कित्स्यात्। 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वम्। शिरीषो वृक्षभेदः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे 'गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ अर्जेः। 'अर्ज वर्ज अर्जने' अस्मादीषन् कित्स्यात्। धातोर्ऋजादेशश्च। अमरोक्तिमाह–ऋजीषमिति। किंच उद्धृतरसः सोमलतायाः शेषोपि ऋजीषम्। एतच्च 'ऋजीषिणं वृषणं सश्चतश्रिये असत्योपातुमघवान् ऋजीषी' इत्यादिमन्त्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ **अयमिति** । ईषन्प्रत्ययस्तस्य अरुडागमश्चेत्यर्थः। बोपालितोक्तिमाह–अम्बरीषमिति। 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः' इत्यमरः। 'अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे। नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेपि च। आम्रातकेनुपाते च' इति मेदिनी ॥ कॄशॄपॄ ॥ 'कॄ विक्षेपे' 'शॄ हिंसायाम्' 'पॄ पालनपूरणयोः'। 'कटे वर्षावरणयोः' 'इट किट कटी गतौ' चुरादौ 'पट पुटेति दण्डको भाषार्थः' 'शौटृ गर्वे'। 'वंशाङ्कुरे करीरोस्त्री वृक्षभिद्घटयोः पुमान्। करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' इति मेदिनी। शीर्यत इति शरीरम्। 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः। अर्द्धर्चादित्वाच्छरीर इति पुंल्लिङ्गोपि ॥ **परीरमिति** । पूर्यतेऽनेनेति विग्रहः। बाहुलकात् 'हिडि गत्यनादरयोः' हिण्डते इतस्ततो गच्छति हिण्डीरः। 'हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' इत्यमरः। 'डिण्डीरोपिच हिण्डीरः' इति द्विरूपकोशः। किर्मीरजम्बीरतूणीरादयोपि बाहुलकादेव बोध्याः। 'किर्मीरो नागरङ्गे च कर्बुरे राक्षसान्तरे' इति मेदिनी। 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे' इति च ॥ वसः ॥ वश कान्तौ अस्मादीरन्कित्स्यात्। कित्वात्संप्रसारणादि। उशीरं वीरणमूलम्, उशीरोपि 'मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्। अभयं नलदं सेव्यम्' इत्यमरः ॥ कशेः। कश इति सौत्रो धातुः अस्मादीरन् तस्य मुडागमश्च। पृषोदरादित्वात्काश्मीरः ॥ कृञः। 'डुकृञ् करणे' अस्मादीरन् धातोरन्त्यस्य उदादेशो रपरः ॥ घसेः। 'घस्लृ अदने' अस्मादीरन् कित्स्यात्। 'गमहन' इत्युपधालोपे कत्वं षत्वञ्च। 'क्षीरं दुग्धे च नीरे च' इति विश्वः ॥ गभीरं। 'गम्लृ गतौ' अस्मादीरन् भकारोन्तादेशः। पक्षे नुमागमश्च निपात्यते। 'निम्नं गभीरं गम्भीरम्' इत्यमरः ॥ विषा। 'षोन्तकर्मणि' 'ओहाक् त्यागे' आभ्यां विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययो निपात्यते ॥

विहा स्वर्गः । अव्यये इमे ॥ **पच एलिमच्** ॥ ॥ पचेलिमोवह्निरव्योः ॥ **शीङो धुक्लुकक्वलञ्वालनः** ॥ ॥ चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मद्यम्। शीलं स्वभावः। शैवलः शेवालम् । बाहुलकाद्दस्य पोपि । शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालोजलनीलिका ॥ **मृकणिभ्यामूकोकणौ** ॥ ॥ मरूको मृगः । काणूकः काकः ॥ **वलेरूकः** ॥ ॥ वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च ॥ **उलूकादयश्च** ॥ ॥ वलेः संप्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्रपेचकौ । वावदूको वक्ता । भल्लूकः ॥ **शमेर्बुक्च** ॥ ॥ शम्बूको जलशुक्तिः॥ **शलिमण्डिभ्यामूकण्** ॥ ॥ शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः ॥ **नियोमिः** ॥ ॥ नेमिः ॥ **अर्तेरुच्च** ॥ ॥ऊर्मिः ॥ **भुवः कित्** ॥ ॥ भूमिः ॥ **अश्नातेरशच्** ॥ रश्मिः किरणो रज्जुश्च॥ **दल्मिः** ॥ ॥ दल विशरणे । दल्मिरिन्द्रायुधम् ॥ **वीज्याज्वरिभ्योनिः** ॥ ॥ बाहुलकाण्णत्वम् । वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रिया-

---

पचः । 'डुपचष् पाके' अस्मादेलिमच् स्यात् । कर्तरि अयम् । कृत्यप्रत्ययेषु तु केलिमर उपसंख्यातः॥ **शीङः** । 'शीङ् स्वप्ने' । शेरतेऽनेनेति शीधुर्मद्यविशेषः 'मैरेयमासवः शीधुः' इत्यमरः। अर्द्धर्चादिपाठात् क्लीबं च ।'पुंनपुंसकयोर्दारुजीवातुस्थाणुशीधवः' इति त्रिकाण्डशेषः।'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति मेदिनी। 'जलनीली तु शैवालं शैवलः' इत्यमरः । 'शैवलं पद्मकाष्ठे स्याच्छैवाले तु पुमानयम्' इति मेदिनी । शब्दार्णवोक्तिमाह-**शैवाल शैवल इति** ॥ **मृकणि** । 'मृङ् प्राणत्यागे' 'कण शब्दार्थः' । ऊकश्च ऊकण् च ऊकोकणौ एतौ प्रत्ययौ यथाक्रमं भवतः ॥ **वलेः** । 'वल संवरणे' । 'उलूकः पुंसि काकादौ इन्द्रे भारतयोधिनि' इति मेदिनी । वदेर्यङ्लुगन्तादूकः । 'वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकश्च वक्तरि' इत्यमरः ॥ **भल्लूक इति** । 'भल परिभाषणे' इत्यस्मादूकः ॥ **शमेः** । 'शम उपशमे' अस्मादूकः । धातोर्बुगागमश्च 'शम्बूको गजकुम्भान्ते घोषे च॥ शूद्रतापसे' इति मेदिनी । बाहुलकादुक प्रत्यये ह्रस्वमध्योपि 'जम्बूकं जम्बुकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बुकम्'इति द्विरूपकोशः।'जम्बूकवधूकादयोप्यत्रैव द्रष्टव्याः। 'जम्बूकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ।'बन्धुकं बन्धुजीवे स्याद्वन्धूकः पीतसारके'इति च ॥ **शलिमण्डि** । 'शल गतौ' 'मडि भूषायां हर्षे च'।'सौगन्धिकं तु कह्लारम्' इत्याद्युपक्रम्य 'शालूकमेषां कन्दः स्यात्' इत्यमरः । एषां च सौगन्धिकादीनां कुमुदकैरवान्तानां कन्दो मूलं शालूकमित्यर्थः । मण्डते वर्षासमयमिति मण्डूको भेकः ॥ **नियो मिः** । 'णीञ् प्रापणे' । नयति चक्रमिति नेमिश्चक्रावयवः । 'नेमिर्ना तिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । बाहुलकादन्यतोपि । 'या प्रापणे' 'यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इत्यन्तस्थादौ रभसः । 'जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति चवर्गतृतीयादावजयकोशः । 'चवर्गादिरपि प्रोक्तो जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति द्विरूपेषु विश्वः ॥ **अर्तेरुच्च** । 'ऋ गतौ' इत्यस्मान्मिः धातोरूकारादेशश्च । उच्चेति वक्तुमुचितम्।रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घसंभवात् । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्ग्योः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि' इति मेदिनी ॥ **भुवः** । भवतेर्मिः कित्स्यात् । भवन्ति भूतान्यस्यामिति भूमिः । 'भूमिर्वसुन्धरायां स्यात् स्थानमात्रेपि च स्त्रियाः' इति मेदिनी । 'भूर्भूमिरचलाऽनन्ता' इत्यादित्वमरः ॥ **अश्नोतेः** । 'अशू व्याप्तौ' अस्मान्मिः धातोरशादेशश्च । 'रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि' इति मेदिनी ॥ **वीज्या-** । 'वी गतौ' 'ज्या वयोहानौ' 'ज्वर रोगे' । अमरोक्तिमाह-**वेणिः स्यादित्यादि** । 'कृदिकारात्-' इति ङीष् 'वेणी केशस्य बन्धने । नद्यादेरन्तरे देवताडे' इति मेदिनी । 'वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि' इत्यमरः । 'ज्यानिर्हानौ स्रवन्त्यां च' इति विश्वः । 'ज्वरत्वर-' इत्युपधाया

मुभे । ज्यानिः । जूर्णिः ॥ **सृवृषिभ्यां कित्** ॥ ॥ सृणिरङ्कुशः । वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः ॥ **अङ्गेर्नलोपश्च** ॥ ॥ अग्निः ॥ **वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्** ॥ ॥ वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः । बाहुलकान्म्लानिः ॥ **घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि** ॥ ॥ एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलोपः । पृश्निरल्पशरीरः । पृषेर्वृद्धिश्च । पार्ष्णिः पादतलम् । चरेरुपधाया उत्वम् । चूर्णिः कपर्दकशतम् । बिभर्तेरुत्वम् । भूर्णिर्धरणी ॥ **वृदृभ्यां विन्** ॥ ॥ वर्विर्धस्मरः । दर्विः ॥ **जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्** ॥ ॥ जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीर्विरध्वर्युः । जागृविर्नृपः ॥ **दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य** ॥ ॥ दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः ॥ **कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि** ॥ ॥ कृविस्तन्तुवायद्रव्यम् ॥ घृष्विर्वराहः । छास्थोर्ह्रस्वत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । दी-

---

वकारस्य च ऊठ् । जूर्णिः स्त्रीरोगः॥सृवृषि–। ' सृ गतौ ' ' वृषु सेचने' आभ्यां निः कित्स्यात् । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ' इत्यमरः । ' सृणिः स्यादङ्कुशे पुमान् ' इति कोशान्तरम् । अत एव ' आरक्षमग्नमवमत्य सृणिं शिताम् ' इति माघे पुँल्लिङ्गप्रयोगः । ' वृष्णिस्तु यादवे मेषे वृष्णिः पाखण्डचण्डयोः ' इति विश्वः । ' ऐन्द्रे वृष्णिं षोडशिनि तृतीयम् ' इति श्रुतौ वृष्णिं मेषमित्यर्थः ॥अङ्गेः। अगिर्गत्यर्थः । ' अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान् ' इति मेदिनी ॥ वहि । ' वह प्रापणे ' ' श्रिञ् सेवायाम् ' । ' श्रु श्रवणे' ' यु मिश्रणे' ' द्रु गतौ ' ' ग्लै म्लै हर्षक्षये ' ' ओहाक् त्यागे ' ' ञित्वरा संभ्रमे ' एभ्यो निः प्रत्ययः स्यात्स च नित् । ' वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान् ' इति मेदिनी । ' पङ्क्तिः निःश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ' । ' श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समाने शिल्पिसंहतौ ' इति मेदिनी । श्रोणिः कटिप्रदेशः । ' कटिः श्रोणिः ककुद्मती ' इत्यमरः । ' योनिर्भगम् । ' योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमन्दिरे ' इति मेदिनी । द्रोणिः सेचनी । ' कृदिकारात्–' इति ङीषि द्रोणी । ' द्रोणी स्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे ' इति मेदिनी । ग्लानिर्दौर्बल्यम् । हानिरपचयः ॥ घृणिः । ' घृ सेचने ' ' स्पृश संस्पर्शने ' ' पृषु सेचने ' ' चर गतौ ' ' डुभृञ् धारणपोषणयोः ' । निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । ' घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु ' इति हेमचन्द्रः । ' पृश्निरल्पतनौ ' इत्यमरः । ' पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च' इति मेदिनी ॥ भूर्णिरिति ॥' तकान भूर्णिः' इति मन्त्रभाष्ये तु भूर्णिर्धारकः पोषको वेति व्याख्यातम् ॥ वृदृ ॥ ' वृञ् वरणे ' ' दृ आदरे ' । स्त्रियां ' कृदिकारात्' इति ङीष् दर्वी ॥ जॄ शॄ–॥ 'जॄ वयोहानौ ' ' शॄ हिंसायाम् ' ' स्तॄञ् आच्छादने' ' जागृ निद्राक्षये ' । क्विनः कित्त्वात् ' ऋत इद्धातोः ' इति इत्वे रपरत्वे जीर्विरित्यादि ॥ दिवो ॥ ' दिवु क्रीडादौ ' अस्मात्क्विन् कित्त्वाद्गुणाभावः ' दीदिविर्धिषणान्नयोः ' इति विश्वः । ' दीदिविर्ना धिषणेऽन्ने तदस्त्रियाम् ' इति मेदिनी । धिषणो बृहस्पतिः । ' दीदिविर्द्वादशकरश्चक्षाःसुरगुरुर्गुरुः ' इति त्रिकाण्डशेषः । ' दीदिविर्द्वादशार्चिः स्याज्जीवः प्राक्फल्गुनीसुतः ' इति हारावली । ' ओदनोऽस्त्री सदीदिविः ' इत्यमरः । अत्र सदीदिविर्दीदिविसहित इति व्याख्यानं न्याय्यम् । अत्र स इति विशेषणाद्दीदिवेः पुंलिङ्ग इति केषांचिद्व्याख्यानं नादर्तव्यम् । स इति च्छेदने तु अस्त्रियामिति न लभ्येत, ततश्च ' अन्ने तदस्त्रियाम् ' इति पूर्वोक्तमेदिनीग्रन्थो विरुध्येतेति ध्येयम् । ' गोपामृतस्य दिदीविम् ' इति मन्त्रे तु द्योतमानमित्यर्थः ॥ कृवि घृष्वि ॥ ' डुकृञ् करणे ' ' घृषु सेचने ' ' छो छेदने ' 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' ' दिवु क्रीडादौ' एते क्विन्नन्ताः ॥ घृष्विर्वराह इति ॥ 'उग्रस्य यूनस्थविरस्य घृष्वेः ' इति मन्त्रे तु घृष्वेः कामानां वर्षकस्येत्यर्थ इति व्याख्यातम् । ' घृषु सेचने ' इति

व्यते: किकीपूर्वात् । किकीदिविश्चाषः । बाहुलकाद्ध्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः । चाषेण किकिदीविना ॥ **पातेर्डतिः** ॥ ॥ पतिः ॥ **शकेर्ऋतिन्** ॥ ॥ शकृत् ॥ **अमेरतिः** ॥ ॥ अमतिः कालः ॥ **वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्** ॥ ॥ वहतिः पवनः । वसतिर्गृहयामिन्योः । अरतिः क्रोधः ॥ **अञ्चेः को वा** ॥ ॥ अङ्कतिःरञ्चतिर्वातः ॥ **हन्तेरंह च** ॥ ॥ हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः । हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम् । मादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः॥**रमेर्नित्**॥ ॥रमतिः कालकामयोः ॥ **सूङः क्रिः** ॥ ॥ सूरिः ॥ **अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्**॥ ॥ अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभ्रिर्ब्रह्मा ॥ **वङ्क्र्यादयश्च** ॥ ॥ क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते । वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदारुपार्श्वास्थि च।वप्रिः क्षेत्रम् । अंह्रिरङ्घ्रिश्च चरणः । तदिः सौत्रो धातुः। तन्द्रिर्मोहः । बाहुलकाद्गुणः । भेरिः ॥ **राशदिभ्यां त्रिप्** ॥ ॥ रात्रिः । शत्रिः कुञ्जरः ॥ **अदेस्त्रिनिश्च** ॥ ॥ चात्रिप् । अत्री । अत्रिणौ । अत्रिणः।अत्रिः । अत्री ।

धात्वर्थानुगमात् । 'छविः शोभारुचोर्योषित्' इति मेदिनी । 'अथ चाषः किकीदिविः' इत्यमरः । **विनिमय इति** ॥ 'किकिदीविः किकीदिवौ' इति द्विरूपकोशः ॥ **पातेः** ॥ 'पा रक्षणे' । डित्त्वाट्टिलोपः । 'पतिर्धवे ना त्रिष्वीशे' इति मेदिनी ॥ **शकेः** ॥ 'शक्लृ शक्तौ' । 'उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् । गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ **अमेः** ॥ 'अम गतौ' । 'अथामतिः पुंसि हिमदीधितिकालयोः' इति मेदिनी । 'अमितिश्चामतिः काले' इति द्विरूपेषु विश्वः ॥ **वहि** ॥ वह प्रापणे' 'वस निवासे' 'ऋ गतौ' । 'वसतिः सचिवे गवि' इति विश्वः । 'वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' इति मेदिनी ॥ **अञ्चेः** ॥ 'अञ्चु गतौ' अस्मादनिः स्यात्ककारश्चान्तादेशो विकल्पेन॥ **हन्तेः**॥ 'हन हिंसागत्योः' अमरोक्तिमाह—प्रादेशनमित्यादि ॥ **रमेः** ॥ रमतेरतिः स्यात्स च नित् । 'रमतिर्नायके नाके पुंसि स्यात्' इति मेदिनी । नित्त्वमाद्युदात्तार्थम् । 'रन्तिरमिरमतिरसि'॥**सूङः** ॥'षूङ् प्राणिप्रसवे' कित्त्वाद्गुणाभावः । 'पुमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः' इत्यमरः । दशपाद्यां तु 'सुञो रिन् दीर्घश्च' इति पाठस्तत्र रिनो नकारो नानुबन्धः उत्तरसूत्रे क्रिन्प्रत्ययारम्भात् । अनुबन्धत्वे हि लाघवादिहैव क्रिन्नुच्येत । तथा च सूरी सूरिणौ सूरिण इत्यादि रूपम् । अत एवाभिधानमालायां सूरीति नान्तमुदाहृतमित्यभिधेयम् । दशपादीवृत्तिकारैस्तु नित्त्वं स्वीकृत्य सूरिरित्युदाहृतं, तदेतेन प्रत्युक्तम्। स्वराविरुद्धमपि 'सदा पश्यन्ति सूरयः, विसूरयो दधातो विश्वमायुः'इत्यादौ सूरिशब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात्॥**अदि**॥'अद भक्षणे' 'शद शातने' 'भू सत्तायाम्' 'शुभ शुम्भ शोभार्थे' । 'अद्रयो द्रुमशैलार्काः' इत्यमरः । 'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी ॥ **वङ्क्र्यादयः** ॥ 'वकि कौटिल्ये' 'डुवप् बीजसंताने' । निपातनात्संप्रसारणाभावः। 'अहिर्भाषार्थश्चुरादिण्यन्तः' 'अघि गतौ गत्यारम्भे च' 'ञिभी भये' ॥ **तन्द्रिरिति** ॥ 'कृदिकारात्—' इति ङीष् । 'तन्द्री निद्राप्रमीलयोः' इति मेदिनी । 'तन्द्री तन्द्रिश्च तन्द्रायाम्' इति द्विरूपकोशः । 'विभज्य नक्तंदिवमस्ततन्द्रिणा' इति भारविः।प्रत्ययस्य कित्त्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह—बाहुलकादिति॥ **राशदि** ॥ 'रा दाने' 'शद्लृ शातने' । 'शत्रिर्नाऽम्भोधरे विष्णौ' इति मेदिनी । 'शत्रिमग्र उपमाकेतुमर्यः' इति मंत्रस्य वेदभाष्ये उपमा उपमानभूतं केतुं प्रख्यातं शत्रिमेतन्नामकं राजर्षिमिति व्याख्यातम् ॥ **अदेः** । 'अद भक्षणे' । अत्रिर्मुनिभेदः । उज्ज्वलदत्तादयस्तु 'अदेस्त्रिन्' इति पठित्वा अत्रिरित्युदाजहुस्तन्न।त्रिपैवेष्टसिद्धौ प्रत्ययान्तरवैयर्थ्यात् । गोवर्धनस्तु 'अदेस्त्रिन्' इति पठित्वा निदिति वचनान्नकारस्य नेत्संज्ञा अत्री अत्रिणौ अत्रिण इत्याह । तदपि नित्त्वे सत्याद्युदात्तत्ववत् । न चेष्टा-

अत्रयः॥**पतेरत्रिन्** ॥ ॥ पतत्रिः पक्षी ॥ **मृकणिभ्यामीचिः** ॥ ॥ मरीचिः । कणीचिः पल्लवो निनादश्च ॥ **श्वयतेश्चित्** ॥ ॥ श्वयीचिर्व्याधिः ॥ **वेञो डिच्च** ॥ ॥ वीचिस्तरङ्गः । नञ्समासे अवीचिर्नरकभेदः ॥ **ऋहनिभ्यामूषन्** ॥ ॥ अरूषः सूर्यः । हनूषो राक्षसः ॥ **पुरः कुषन्** ॥ ॥ पुर अग्रगमने । पुरुषः ॥ अन्येषामपीति दीर्घः । पूरुषः ॥ **पृनहिकलिभ्य उषच्** ॥ ॥ परुषम् । नहुषः । कलुषम् ॥ **पीयेरूषन्** ॥ ॥ पीयइति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणे पेयूषोऽभिनवं पयः ॥ **मस्जेर्नुम् च** ॥ ॥ मञ्जूषा ॥ **गण्डेश्च** ॥ ॥ गण्डूषः । गण्डूषा ॥ **अर्तेररुः** ॥ अररुः शत्रुः । अररू । अररवः॥**कुटः किच्च** ॥ ॥ कुटरुर्वस्त्रगृहम् । कित्त्वप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ **शकादिभ्योऽटन्** ॥ ॥ शकटोऽस्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः स-

---

पत्तिः ' जहीन्या अत्रिणं पणिम् ' ' अग्ने हंसिन्या अत्रिणम् ' इत्यादावन्तोदात्तस्य निर्विवादत्वात् । अत एव ' न लुमताङ्गस्य ' इति सूत्रे ' अदेस्त्रिनिश्च ' इत्येव कैय्यटोऽप्याहेतिदिक् ॥ **पतेः** ॥ 'पत्लृ गतौ ' **पतत्रिरिति** । पक्षवाचकात्पतत्रशब्दान्मत्वर्थे इनि तु नान्तः । पतत्री पतत्रिणौ पतत्रिण इत्यादि ॥ **मृकणि**—॥ 'मृङ् प्राणत्यागे ' 'कण शब्दार्थः ' 'मरीचिः कृपणे दीप्तौ ऋषिभेदे च दृश्यते' इति विश्वः । ' मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम् ' इति मेदिनी । ' कणीचिः पुष्पितलतागञ्जयोः शकटे स्त्रियाम् ' इति च ॥ **श्वयतेः** ॥ ' टु ओश्वि गतिवृद्ध्योः ' अस्मादीचिप्रत्ययश्चित्स्यात् ॥ **वेञः** ॥ ' वेञ् तन्तुसन्ताने ' अस्मादीचिर्डित्स्यात् । ' वीचिः स्वल्पे तरङ्गे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ **ऋहनि** ॥ ' ऋ गतौ ' ' हन हिंसागत्योः' ॥ **पुरः** ॥ कुषनः कित्त्वाद्गुणाभावः । ' पुरुषः पूरुषे सांख्यज्ञे च पुंनागपादपे ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ **पृनहि** । ' पृ पालनपूरणयोः ' 'णह बन्धने' ' कल शब्दसंख्यानयोः ' । ' परुषं कर्बुरे रूक्षे निष्ठुरोक्तौ च वाच्यवत् ' इति मेदिनी । ' नहुषो राजविशेषे नागभिद्यपि ' इति हेमचन्द्रः । उषचश्चित्त्वान्नहुषशब्दस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ग्रामादित्वाद्वृषादित्वाद्वाद्युदात्तत्वमित्याहुः । एतच्च ' देवा अकृण्वन्नहुषस्य विश्वम् ' इति मन्त्रस्य भाष्ये स्पष्टम् । ' कलुषं त्वाविलैनसोः ' इति विश्वः ॥ **पीयेः** । ' पीयूषममृतं सुधा ' इत्यमरः । ' पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथामृते ' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह—पेयूष इत्यादि ॥ **मस्जेः** ॥ ' टुमस्जो शुद्धौ ' अस्मादूषन्स्यान्नुमागमश्च धातोः, ' मिदचोऽन्त्यात्परः ' सस्य श्चुत्वेन शस्तस्य जश्त्वेन जस्तस्य ' झरो झरि ' इति वा लोपः॥लोपाभावपक्षे जकारद्वयम्॥मञ्जूषा काष्ठमयं द्रव्यं पेटक इति यावत् ।'पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा ' इत्यमरः ॥ **गण्डेः** ॥ ' गडि वदनैकदेशे ' । ' गण्डूषो मुखपूरणः '॥ **अर्तेः** ॥ ' ऋ गतौ ' । उकारान्तोऽयं प्रत्ययो न तु सकारान्त इति स्फोरयति—अररू । अररवः इत्यनेन । न चोकारान्तत्वे विवदितव्यम् । ' कश्चिद्यावित्ररुं शूरमर्त्यम्' । ' आपाररुमदेवयजना जहि ' इत्यादिमन्त्रेषु तथा दर्शनात् । अत्र व्याचक्षते । ' मानः शंसोररुषः' इति मन्त्रस्य भाष्ये सान्तोयमिति माधवेनोक्तं यत् , तत्प्रौढिवादमात्रं न तु वास्तवम् । अररुष इति पदस्य आद्युदात्तत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् तस्माद्रातेः लिटः ' कसुश्च ' इति कसौ ररिवानित्यनेन नञ्समासे ङस्यररुष इति व्याख्येयम् । ततश्च ' तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्तत्वं सिद्ध्यति ' गुरुद्वेषोऽररुषे दधन्ति ' इत्यत्र स्वयमेव रातेः कसन्तस्य नञ्समास इत्यादि व्याख्यानात् । ' यो नो अग्ने अररिवां अघायुः ' इत्यादिमन्त्रान्तरसंभवाच्चेति ॥ **कुट** ॥ ' कुट कौटिल्ये ' अस्मादरुः स्यात्स च कित् ॥ **चिन्त्यमिति** । ' गाङ् कुटादिभ्यः ' इति ङित्त्वेनैव गुणाभावसिद्धेरिति भावः ॥ **शकिर्गत्यर्थ इति** ॥ ' शक्लृ शक्तौ ' इत्यस्मादटन्नित्येके ।

न्नाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि ॥ **कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्॥** ॥ करम्बं व्यामिश्रम् । कदिकडी सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः कडम्बोऽग्रभागः । कटम्बो वादित्रम् ॥ **कदेर्णित्पक्षिणि॥** ॥कादम्बः कलहंसः॥ **कलिकर्द्योरमः॥** ॥ कलमः।कर्दमः ॥**कुणिपुल्योः किन्दच् ॥** ॥ कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः ॥ **कुपेर्वा वश्च ॥** ॥ कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ॥ **नौ षञ्जेर्घथिन् ॥** निषङ्गथिरालिङ्गकः ॥ **उद्यर्तेश्चित॥** ॥ उदरथिः समुद्रः ॥ **सर्तेर्णिच्च ॥** ॥ सारथिः॥ **खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ॥** ॥ खर्जूरः । कर्पूरः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः ॥ **लङ्गेर्वृद्धिश्च ॥** लांगूलम् । कुसूलः । **तमेर्बुग्वृद्धिश्च** । ताम्बूलम् । शृणातेर्दुग्वृद्धिश्च। शार्दूलः॥**दुक्वोः कुक्च॥** ॥ दुकूलम् । कुकूलम्॥**कुवश्चट्दीर्घश्च ॥** ॥ कूची चित्रलेखनिका ॥ **समीणः ॥** ॥ समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ॥ **सिवेष्टेरूच ॥** ॥ सूचो दर्भांकुरः । सूची ॥ **शमेर्बन् ॥** ॥ शम्बो मु-

---

'क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः । 'देवृ देवने '॥ **करट इति** ॥ 'डुकृञ् करणे' 'कृ विक्षेपे' इत्यस्माद्वा अटन् । 'काकेभगण्डौ करटौ ' इत्यमरः । 'वरटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीविनि । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढेऽपि वायसे' इति मेदिनी ॥ **कृकटि** ॥ 'डुकृञ् करणे' 'कटे वर्षावरणयोः '।'करम्बो मिश्रिते वान्तो, भान्तस्तु दधिसक्तुषु' इति विश्वः । 'कदम्बं निकुरम्बं स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्' इति विश्वः ॥ **कलि**–॥ 'कल संख्याने' 'कर्द कुत्सिते शब्दे' । 'कलमः पुंसि लेखिन्यां शालौ पाटच्चरेऽपि च' इति मेदिनी ॥ **कुणिपुल्योः** । 'पुल महत्त्वे' ॥ **कुपेः**॥'कुप क्रोधे' अस्मात्किन्दच् स्यात् वकारश्चान्तादेशो विकल्पेन । 'तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्' इत्यमरः । बाहुलकात् 'अल भूषणादौ' अलिन्दम्।'यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि' इति माघः ॥**नौ षञ्जेः** । 'षञ्ज सङ्गे' निपूर्वादस्मात् घथिन्स्यात् । 'उपसर्गात्सुनोति–' इत्यादिना षत्वम् । 'चजोः' इति कुत्वम् । 'आभुरस्य निषङ्गथिः' । रथकूबर इत्यर्थः ॥ **उदि** । 'ऋ गतौ' उत्पूर्वादस्मात् घथिन् स्यात् स च चित् ॥ **सर्तेः** ॥ 'सृ गतौ' अस्मात् घथिन् णित्स्यात् । 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः'इत्यमरः॥**खर्जि**॥'खर्ज मार्जने' 'पिञ्ज हिंसायाम्' । खर्जादिभ्यः पिञ्जादिभ्यश्च यथाक्रमम् ऊरऊलचौ स्तः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः' कीटवृक्षयोः इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । 'कृपू सामर्थ्ये' बाहुलकात् 'कृपो रो लः' इति लत्वाभावः । 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुके' इत्यमरः । 'वल्ल संवरणे' वल्लूरम् । 'उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम्' इत्यमरः । एवं शालूरादयो द्रष्टव्याः । 'भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः' इत्यमरः ॥ **लङ्गेः** ॥ लगिर्गत्यर्थः । 'लाङ्गलं पुच्छशेफसोः' इति मेदिनी॥**कुसूल इति** । 'कुस श्लेषणे' दन्त्यसकारवान् 'कुसूलं च कुसीदश्च मध्यदन्त्यमुदाहृतम्' इति विश्वः । ताम्बूलादयोऽप्यत्र द्रष्टव्याः 'तमु ग्लानौ' वुग् दीर्घत्वञ्च । 'ताम्बूलो नागवल्ल्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्' इति ।' शॄ हिंसायाम्' धातोर्वृद्धिर्दुगागमश्च । 'शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च पत्तने तूत्तरस्थितः' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । उत्तरस्थितः उत्तरपदभूतः। शार्दूलशब्दस्तु श्रेष्ठवाची राजशार्दूल इति यथा । 'दु गतौ' 'कु शब्दे' अनयोः कुक्च 'दुकूलं श्लक्ष्णवस्त्रे स्यात् क्षौमे च' इति मेदिनी । 'कुकूलं शङ्कुसंकीर्णश्वभ्रे ना तु तुषानले' इति विश्वमेदिन्यौ । 'शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना । अयं क च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः' इति प्रयोगश्च ॥ **कुवः** । 'कु शब्दे' कुचः स्तनः ।' कुचकूचौ स्तनौ मतौ' इति विश्वः । कूचीति टित्वान्ङीप् ॥**समीणः** ॥ 'इण् गतौ' अस्मात्सम्युपपदे चट् स्याद्दीर्घश्च धातोः॥**सिवे** । 'षिवु तन्तुसंताने'

सलम् ॥ **उल्बादयश्च ॥** ॥ बन्नन्ता निपात्यन्ते । उच समवाये । चस्य लत्वं गुणाभावश्च । उल्बो गर्भाशयः । शुल्बं ताम्रम् । बिम्बम् ॥ **स्थः स्तोऽम्बजबकौ ॥** तिष्ठतेरम्बच् अबक एतौ स्तस्तादेशश्च । स्तम्बो गुच्छस्तृणादीनाम् । स्तबकः पुष्पगुच्छः ॥ **शाशपिभ्यां ददनौ ॥** शादो जम्बालशष्पयोः ॥ **शब्दादयश्च ॥** ॥ शब्दः । अवतीत्यब्दः ॥ **कौतेर्नुम् ॥** ॥ कुन्दः ॥ **वलिमलितनिभ्यः कयन् ॥** ॥ वलयम् । मलयः । तनयः ॥ **वृह्रोः षुग्दुकौ च ॥** ॥ वृषय आश्रयः । हृदयम् ॥ **मिपीभ्यां रुः ॥** ॥ मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि । संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनमणीः ॥ **जत्र्वादयश्च ॥** ॥ जत्रु । जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी ॥ **रुशातिभ्यां क्रुन् ॥** ॥ रुरुर्मृगभेदः । शातयतीति शत्रुः । मज्ञादौ पाठाद्धस्वत्वम् ॥ ॥ **जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्तृन्तणूक्निन् शक्स्यढडटाटचः ॥** ॥ जनित्वौ मातापितरौ । दात्वो दाता । च्यौत्नो गन्ता अण्डजः

अस्माच्चट् प्रत्ययः स्यात्, टेरूत्वं च टित्त्वान्ङीप् । 'सूची तु सीवनद्रव्येऽप्याङ्गिकाभिनयान्तरे' इति मेदिनी ॥ **शमेः** ॥ 'शम उपशमे' शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ **उल्बमिति** । 'गर्भाशये जरायुः स्यादुल्वं तु कललेऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'शुच शोके' चस्य लत्वं गुणाभावश्च प्राग्वत् । 'शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ' इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' अस्य नुमागमो ह्रस्वत्वश्च । वबयोरभेदाद्बिम्बम् । बिम्बस्तु प्रातिबिम्बे स्यान्मण्डले पुंनपुंसकम् । बिम्बिकायाः फले क्लीबं कृकलासे पुनः पुमान्' इति मेदिनी ॥ **स्थस्तः** । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डद्रुमेऽपि च' इति विश्वः । 'स्तम्बोऽप्रकाण्डद्रुमगुच्छयोः' इति मेदिनी । 'स्याद् गुच्छकस्तु स्तबकः' इत्यमरः ॥ **शाशपि** । 'शो तनूकरणे' 'शप आक्रोशे' 'शादो जम्बालशष्पयोः' इत्यमरः । 'शष्पं बालतृणं घासः' इति च । 'शादः स्यात्कर्दमः शष्पे' इति मेदिनी । शब्दो निनादः ॥ **अब्दादयः** । एते दन्नन्ता निपात्यन्ते । 'अव रक्षणे' । वस्य बः । 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्' इति मेदिनी ॥ **कौतेः** । 'कु शब्दे' कुन्दो माघ्येऽस्त्री. मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' इति च मेदिनी ॥ **वलिमलि** ॥ 'वल संवरणे संचरणे च' 'मल मल्ल धारणे' 'तनु विस्तारे' । 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मलयः पर्वतान्तरे । शैलांशे देश आरामे त्रिवृतायां तु योषिति' इति च । 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः' इत्यमरः ॥ **वृह्रोः** । 'वृञ् वरणे' 'हृञ् हरणे' आभ्यां कयन् स्यात् यथाक्रमं षुग्दुगावागमौ च भवतः । कयनः कित्त्वं त्विह गुणाभावार्थस् । ह्रियते विषयैरिति हृदयं मनः ॥ **मिपीभ्याम्** । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' 'पीङ् पाने' । 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रिः' इत्यमरः । पीयते रसानिति पेरुः ॥ **पिबतेरिति** । 'पा पाने' । हट्टचन्द्रोक्तिमाह–संवत्सरवपुरित्यादि ॥ **जत्र्वादयः** । रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'जनी प्रादुर्भावे' नकारस्य तकारः । जत्रुः स्कन्धसन्धिः । 'संधी तस्यैव जत्रुणी' इत्यमरः । तस्य पूर्वोक्तस्य स्कन्धस्य सन्धी इत्यर्थः । 'असु क्षेपणे' 'अशू व्याप्तौ संघाते च' अश्रु अश्रु च नयनजलम् । शीङो ह्रस्वत्वं गुगागमश्च । 'शिग्रुर्ना शाकमात्रेऽपि शोभाञ्जनमहीरुहे' इति मेदिनी ॥ **रुशाति** । 'रु शब्दे' 'शद्लृ शातने' ण्यन्तः । 'कृष्णसाररुरुन्यङ्कुशङ्कुशम्बररौहिषाः' इत्यमरः । 'रुरुर्दैत्ये मृगेऽपि च' इति मेदिनी ॥ **जनिदा** । 'जनी प्रादुर्भावे' 'डुदाञ् दाने' 'च्युङ् गतौ' 'सृ गतौ' 'वृञ् वरणे' 'मदी हर्षे' 'षम ष्टम अवैकल्ये' 'णम प्रह्वत्वे शब्दे च' 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' । एभ्यो नवभ्यो यथासंख्यं नव स्युः । **जनेरित्वन्** । जनेरिडागमेनापि जनित्वेतिरूपसिद्धाविकारोच्चारणमुत्तरार्थम् ॥ **च्यौत्न इति** ।

क्षीणपुण्यश्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृशः आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्ढः । डित्त्वाट्टिलोपः ।नमतीति नटः शैलूषः । बिभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥** ॥ पेत्वममृतम् । भृशम् ॥ **कुसेरुम्भोमेदेताः ॥** ॥ कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसीतो जनपदः ॥ **सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः ॥** ॥ सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् । वृञो नुक् च । वर्णसिर्जलम् । पॄ । पर्णसिर्जलगृहम् । तड आघाते । तण्डुलाः । अकि लक्षणे उशच् । अङ्कुशः । चषेरालच् । चषालो यूपकटकः । इल्वलो दैत्यभेदः । पल्वलम् । ञिधृषा । ऋकारस्य इकारः । धिष्ण्यम् । शलेर्यः । शल्यं वा पुंसि शङ्कुनी ॥ **मृशक्यविभ्यः क्नः ॥** ॥

त्लणो णित्त्वाद्वृद्धिः ॥ **सृणिरिति** । क्निनः कित्त्वान्न गुणः । नित्त्वं त्वाद्युदात्तार्थम् । 'सृवृषिभ्यां कित्' इति निप्रत्यये त्वन्तोदात्तः साधितः ॥ **वृश इति** । शकः कित्त्वान्न गुणः ॥ **मत्स्य इति** । स्यप्रत्यये चर्त्वेन दस्य तः । अन्तोदात्तोऽयम् । 'ऋतन्यञ्जि' इति सूत्रे तु आद्युदात्तः साधितः ॥ **षण्ढ इति**। बाहुलकाद्धात्वादेः षस्य सकारो न , प्रत्ययादेर्डस्य तु प्रयोजनाभावान्नेत्संज्ञा । 'शमेर्ढः' इति सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः । 'सायं सायो भवेत्कोशः कोषः षण्ढश्च शण्ढवत्' इति द्विरूपकोशः । 'षण्ढो वर्षवरः' इत्यमरः॥ **नट इति** ।नमतेर्डटः।नटी नल्यौषधी स्त्री स्याच्छैलूषाशोकयोः पुमान्'इति मेदिनी॥**भरट इति** । बिभर्तेरटच् ॥ **अन्येभ्योऽपि** । इत्वन्नादयोऽनुवर्त्तन्ते ॥ **पेत्वमिति** ॥ 'पा पाने' अस्मादित्वन् ॥ **भृशमिति** । भ्रञ्जः शकु ॥ **कुसेः** । 'कुस श्लेषणे' अस्मादुम्भ उम ईद इत एते प्रत्ययाः स्युः । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' इति मेदिनी । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' इति च। 'कुसीदं जीवने वृद्धयां क्लीबं त्रिषु कुसीदके' इति च । इह सूत्रे तृतीयो ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्च तन्त्रेणोपात्तः । 'वृषाकप्यग्नि-' इति सूत्रे ह्रस्वादिरेवेति वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थोपष्टम्भेन निर्णीतम् । 'पारलौकिककुसीदसीदत्' इति श्रीहर्षप्रयोगात्तु दीर्घादिरपि ॥ **सानसि** ॥ **सनोतेरिति**। 'षणु दाने' ॥ **वृञो नुक् चेति** । 'वृञ् वरणे' अस्मादसिः । दशपाद्यां तु 'सानसिधर्णसि-' इति पठित्वा धृञो नुक् च धर्णसिर्लोकपाल इति व्याख्यातम् । युक्तं चैतत् । 'धर्णसिं भूरिधायसम्' इत्यादिमन्त्रानुगुणत्वात् ॥ **पर्णसिरिति** । 'पॄ पालनपूरणयोः' अस्मादसिप्रत्ययो नुक् च ॥ **तण्डुला इति** । उलच्प्रत्ययो नुमागमश्च धातोः । 'त्रेधा तण्डुलान्विभजेत्' इह चित्स्वरः । 'तण्डुलः स्याद्विडङ्गे च धान्यादिनिकरे पुमान्' इति मेदिनी॥**अङ्कुश इति** । अयमपि चित्स्वरेणान्तोदात्तः । तथा मन्त्रः । 'दीर्घं ह्यङ्कुशं पथा' इति । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ **चषेराल इति** । 'चष भक्षणे' प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उज्ज्वलदत्तस्तु आलजिति चितमाह । तन्न । 'चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति' । 'चषालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम्' इत्यादौ चित्स्वरादर्शनात् । अमरोक्तिमाद- चषाल इति ॥ **इल्वल इति** । 'इल स्वमप्रेरणयोः' । वलच् गुणाभावः । 'इल्वला तारका राजभेदे ना दैत्यमत्स्ययोः' इति मेदिनी । 'इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः' इत्यमरः । 'पा पाने' अस्माद्वलच् लुगागमः ह्रस्वत्वं च । पिबत्यस्मिन्निति पल्वलमल्पसरः ॥ **इकार इति** । रपरत्वाभावो ण्यप्रत्ययश्चेति बोध्यम् । 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ' इत्यमरः । 'धिष्ण्यं स्थानाग्निसद्मसु ऋक्षे शक्तौ च' इति मेदिनी ॥ **शलेः** । 'शल गतौ' । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेडेषुतोमरे । मदनद्रुश्वाविधोर्ना' इति मेदिनी ॥ **मृशकि** । 'मृड् बन्धने' 'शक्लृ शक्तौ' 'अवि शब्दे' । 'मूलं शिफाद्ययोः । मूलं वित्तेऽन्तिके' इति मेदिनी । 'शक्रः प्रियंवदे' इति विशेष्यनिघ्नेऽमरः । 'अम रोगे' चुरादिण्यन्तः । बाहुलकादेवोपधाह्रस्वः । 'अम्ला रसविशेषे स्यादम्ली चाङ्गेरि-

मूलम् । शङ्कः प्रियंवदे ।अम्लो रसः । बाहुलकादमेः । अम्लः॥**माछासासिभ्यो यः** ॥ ॥ माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात्सुनोतेः । सव्यं दक्षिणवामयोः ॥ **जनेर्यक्** ॥ ॥ ये विभाषा । जन्यं युद्धम् ॥ जाया भार्या ॥ **अघ्न्यादयश्च** ॥ ॥ यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्यक् अडागम उपधालोपश्च । अघ्न्या माहेयी । अघ्न्यः प्रजापतिः। कनी दीप्तौ । कन्या । बवयोरैक्यम् ॥ वन्ध्या ॥ **स्नामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप्** ॥ ॥ स्नावा रसिकः । मद्वा शिवः । पद्वा पन्थाः । अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः । पर्वा ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शका हस्ती । ङीब्रौ । शकरी अङ्गुलिः ॥ **शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्** ॥ ॥शीवा अजगरः। क्रुश्वा सृगालः । रुह्वा वृक्षः । जित्वा जेता। क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वाः विष्णुः ॥ **ध्याप्योः संप्रसारणं च** ॥ ॥ धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ॥ **अदेर्ध च** ॥ ॥ अध्वा ॥ **प्र ईरशदोस्तुट्च** ॥ प्रेर्त्वा प्रशत्वा च सागरः । प्रेर्त्वरी प्रशत्वरी च नदी ॥ **सर्वधातुभ्य इन्** ॥ ॥

कौषधौ ' इति मेदिनी ॥ **माछा** ॥ ' मा माने ' । ' छो छेदने ' । ' षस स्वप्ने ' । ' माया स्याच्छाम्बरीबुद्ध्योर्मायः पीताम्बरेऽसुरे ' इति मेदिनी ॥ ' छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः । पालनोत्कोचयोः कान्तिसच्छोभापङ्क्तिषु स्त्रियाम् ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ' वृक्षादीनां फलं सस्यम् ' इत्यमरः ॥ **सुनोतेरिति** । ' षुञ् अभिषवे ' ' सव्यं वामे प्रतीपे च ' इति मेदिनी ॥ **जनेः** । ' जन जनने ' यकः कित्त्वमुत्तरार्थम् । ' जन्यं हट्टपरीवादे सङ्ग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् । त्रिषूत्पाद्यजनित्रोश्च नवोढासातिभृत्ययोः । स्निग्धे ' इति मेदिनी ॥ आत्त्वपक्षे रूपमाह— जायेति ॥ **अघ्न्यादयश्च** ॥ **अघ्न्य इति** । यकः कित्त्वात् ' गमहन—' इत्युपधालोपे ' हो हन्तेः ' इति कुत्वेन हस्य घः । अडागममनुक्त्वा नञ्पूर्वाद्धन्तेर्यगित्यन्ये ॥ **अघ्न्येति** ॥ स्त्रियां टाप् । 'माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी । अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात् ' इत्यमरः । सम्पूर्वाद्ध्यो यक् आतो लोपश्च । ' सन्ध्या पितृप्रसूनद्यन्तरयोर्युगसन्धिषु ' इति मेदिनी ॥ ' कन्या कुमारिकागौर्योरोषधीराशिभेदयोः ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ **वन्ध्येति** । ' बन्ध बन्धने ' । ' वन्ध्यस्त्वफलवृक्षादौ स्त्रियां स्यादप्रजस्त्रियाम् ' इति मेदिनी । कौतेर्यति डुक् । कुड्यमित्युज्ज्वलदत्तः । ' यतो नावः ' इत्याद्युदात्तः । ड्यक्प्रत्ययान्तोऽयमन्तोदात्तः इत्यन्ये इति 'निवाते वातत्राणे ' इति सूत्रे वृत्तिः । डित्त्वाट्टिलोपे सति कित्करणं व्यर्थं स्यादिति गुणप्रतिषेधार्थोत्ककाराड्डकारस्येत्त्वं नेति तत्रैव हरदत्तः। एवं स्थितेऽघ्न्यादयो यगन्ता इति प्रायोवादः ॥ **स्नामदि** । ' ष्णा शौचे ' ' मदी हर्षे ' ' पद गतौ ' ' ऋ गतौ ' ' पॄ पालनपूरणयोः ' ' शक्लृ शक्तौ ' ' अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ' इति मेदिनी । पर्व क्लीबं सहे ग्रन्थे प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः सन्धौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि ' इति च । **ङीब्राविति** । ' वनोर च ' इत्यनेन ॥**अङ्गुलिरिति** । एतच्च आरोहतं दशतं शकरीर्मम ' इत्यादिमन्त्रव्याख्यायां स्पष्टम् । ' शकरी छन्दसो भेदे नदीमेखलयोरपि ' इति मेदिनी ॥ **शीङ्** ॥ ' शीङ् स्वप्ने ' ' क्रुश आह्वाने रोदने च ' रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ' ' जि जये ' , ' क्षि निवासगत्योः ' ' सृ गतौ ' ' धृ धारणे ' ॥ **ध्याप्योः** । ' ध्यै चिन्तायाम् ' ' प्यैङ् वृद्धौ ' आभ्यां क्वनिप्स्यात्संप्रसारणं च । धातोः ' हलः ' इति दीर्घः ॥ **अदेः** ।' अद भक्षणे ' अस्मात्क्वनिप् धकारश्चान्तादेशः । अध्वा मार्गः ॥ **प्रईर**— । ' ईर गतौ ' 'शद्लृ शातने ' आभ्यां प्रपूर्वाभ्यां क्वनिप्स्यात्तस्य तुडागश्च ॥ **प्रेर्त्वरीति** । स्त्रियाम्—' वनोर च ' इति ङीब्रौ ॥ **सर्वधातुभ्य इन्** ॥ ' डुपचष् पाके ' ' तुडि तोडने ' तोडनं दारणं हिंसनं च । ' वल संवरणे ' ' वट वेष्टने ' ' यज देवपूजादौ ' ' काशृ दीप्तौ ' यती प्रयत्ने ' । ' यतिः स्त्री पादवि-

पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः।यजिः।देवयजिः।काशत इति काशिः।यतिः। मल्लिः । मल्ली । केलिः । मसी परिणामे । मसिः । बाहुलकाद्गुणः । कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ॥ **हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च** ॥ ॥ हरिविष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्त्तितः । पेषिर्वज्रम् । रोहिर्व्रती । वर्तिः । वेदिः । छेदिश्छेत्ता । कीर्त्तिः ॥ **इगुपधात्कित्** ॥ कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्वत्वे लिबिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः तूली कूर्चिका ॥ **भ्रमेः संप्रसारणं च** ॥ ॥ भृमिर्वातः । बाहुलकाद् भ्रमिः ॥ **क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च** ॥ ॥ क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिरपि । तिमिर्मत्स्यभेदः । शितिर्मेचकशुक्लयोः । स्तिम्भिः समुद्रः ॥ ॥ **मनेरुच्च** ॥ ॥ मुनिः ॥

च्छेदे निकारयतिनोः पुमान् ' इति मेदिनी ॥ मल मल्ल धारणे ' । ' केल्ल चलने ' भ्वादिः । केला विलासे ' कण्ड्वादिः । ' किल शैत्यक्रीडनयोः ' तुदादिः । ' कुट कौटिल्ये ' ' हिल भावकरणे ' ' बुध अवगमने ' ' टुनदि समृद्धौ ' ' कल शब्दसंख्यानयोः ' । ' गाङ् कुटादिभ्यः ' इति ङित्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह-बाहुलकादिति ॥ कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः ' इति मेदिनी । ' बोधिः पुंसि समाधेश्च भेदे पिप्पलपादपे ' इति च । ' नन्दिर्द्यूताङ्ग आनन्देऽस्त्री नन्दिकेश्वरे पुमान्' इति च । इह 'इन् इत्येव' सूत्रं 'सर्वधातुभ्यः' इति तु प्रक्षिप्तं व्यर्थं च । एवं 'सर्वधातुभ्यष्ट्रन्' इत्यादावपि बोध्यमित्याहुः ॥ हृपिषि । ' हृञ् हरणे ' ' पिष्लृ संचूर्णने ' ' रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' ' वृतु वर्तने ' । वर्तिर्दीपोपकरणम् । 'विद सत्तायाम् ' । विद्यते पुण्यमस्यामिति वेदिः परिष्कृता भूमिः । ' छिदिर् द्वैधीकरणे ' ' कृत संशब्दने ' हरतेः कीर्तयतेश्च ' अच इः ' इति प्राप्ते इतरेषां तु ' इगुपधात्-' इति किप्रत्यये प्राप्ते वचनमिदम् । ' यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिपिकभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ' इत्यमरः । ' वर्त्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति ' इति मेदिनी ॥ ' वेदिः स्यान्मण्डले पुमान् स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात्परिष्कृतभूतले ' इति च । ' कीर्तिः प्रसादयशसोर्विकारे कर्दमेऽपि च ' इति विश्वः ॥ इगुपधात् । ' कृष विलेखने ' ' ऋषी गतौ ' ' शुच शोके ' ' लिप उपदेहे ' इत्यादेरिगुपधाद्धातोरिन्स्यात्स च कित् । केचित्तु ' इगुपधात्किः ' इति पठित्वा इनोऽपवादः किप्रत्यय इति व्याचख्युः । तन्न । प्रत्ययस्वरेण ऋष्यादीनामन्तोदात्ततापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । ' अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिः ' ' ऋषिर्विप्रः शुचिः कविः ' इत्यादौ ऋषिशुचिप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् । न चैवम् ' अक्षैर्मादीव्यः कृषिमित् कृषस्व ' इत्यादौ कृषिशब्दस्यान्तोदात्तता न सिध्येदिति वाच्यम् । ' इक्कृष्यादिभ्यः ' इतीक्प्रत्यये सत्यन्तोदात्तत्वसिद्धेः । ' ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम् ' इति मेदिनी । ' शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि ' इति च ॥ भ्रमेः । ' भ्रमु अनवस्थाने ' अस्मादिन्स्यात्स च कित् संप्रसारणं च । ' भृमिं विश्वथावसवो पुषन्ति'इति मन्त्रे भृमिं भ्रमणशीलं दरिद्रजनमिति वेदभाष्यम् ॥ क्रमि । ' क्रमु पादविक्षेपे ' ' तमु काङ्क्षायाम् ' शतिस्तम्भौ सौत्रौ एभ्य इन्स्यात्स च कित् एषामत इकारादेशश्च । क्रिमिः क्षुद्रजन्तुः ' कृमिर्ना क्रिमिवत्कीटे लाक्षायां किमिले खरे ' इति विश्वमेदिन्यौ । ' पारतं पारदं वास्रो वासरः क्रिमिवत्कृमिः ' इति द्विरूपकोशः॥तिमिरिति॥'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गि लगिलो प्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति लक्ष्मण ' इति रामायणे सप्तमे काण्डे रामवाक्यम् । केचित्तु ' तद्गिलोऽप्यस्ति राघव 'इति पठित्वा राघवं प्रति लक्ष्मणवाक्यमित्याहुः । ' शितिः कृष्णे सिते भूर्जे ' इति विश्वः । 'शितिर्भूर्जे ना सितासितयोस्त्रिषु ' इति मेदिनी ॥ मनेः । ' मन ज्ञाने ' अस्मादिन्स्यात्स च किद् अकारस्योकारा-

---

१-' कित्त्वे प्राप्ते ' इति मनोरमैव समीचीना ॥

वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये ॥ ॥ वर्णिः सौत्रः । अस्य बलिरादेशः । करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम् । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् ॥ **वसिवपियजिराजिव्राजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्** ॥ ॥ वासिश्छेदनवस्तुनि । वापिः । वापी । याजिर्यष्टा । राजिः । राजी । व्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले तु क्लीबम् । बाहुलकाद्धारिः पथिकसंहतौ ॥ **नहो भश्च** ॥ ॥ नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियां पुंस्यपीति केचित् ॥ **कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि** ॥ ॥ कार्षिः ॥ **शॄः शकुनौ** ॥ ॥ शारिः । शारिका ॥ **कृञ उदीचां कारुषु** ॥ ॥ कारिः शिल्पी ॥ **जनिघसिभ्यामिण्** ॥ जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ॥ **अज्यतिभ्यां च** ॥ ॥ आजिः संग्रामः । आतिः पक्षी ॥ **पादे च** ॥ ॥ पदाजिः । पदातिः ॥ **अशिपणाय्योरुडायलुकौ च** ॥ ॥ अशेरुट् । राशिः पुञ्जः । पणायतेरायलुक् । पाणिः करः ॥ **वातेर्डिच्च** ॥ ॥ विः

देशश्च स्यात् । मन्यते जानातीति मुनिः । 'मुनिः पुमान्वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने' इति मेदिनी ॥ वर्णेः । अस्मादिन् स्यात्स च कित् ॥ वसि । 'वस निवासे' 'डुवप् बीजसन्ताने' 'यज देवपूजादौ' 'राजृ दीप्तौ' 'व्रज गतौ' 'षद्लृ विशरणादौ' 'हन हिंसागत्योः' 'वाशृ शब्दे' 'वद व्यक्तायां वाचि' ण्यन्तः 'वृञ् वरणे' ण्यन्तः ॥ वासिरिति । दन्त्यसकारवान् । सूत्रेऽष्टमस्तु तालव्यशकारवान् । वास्यादीनामिव करणानां कर्तृव्यापार्यत्वनियमादिति वैशेषिकाः । 'वास्यर्थमित्यत्र 'स्कोः—' इति सलोपः प्राप्नोति' इति भाष्यम् । वापिरुदकाधारः । वापी प्रसिद्धा । 'राजिः स्त्री पङ्क्तिरेखयोः' इति मेदिनी । इह वादीति ण्यन्तनिर्देशेऽपि बाहुलकादण्यन्तादपि इञ् । तथा च 'भूवादि—' सूत्रे 'वदन्तीति वादयो वाचकाः' इति न्यासकारादयः । 'वारिः स्मृता सरस्वत्यां वारि ह्रीबेरनीरयोः । वारी घटीभबन्धन्योः' इति विश्वः । 'हृञ् हरणे' अस्मादिञ् । 'हारिः पथिकसन्तानद्यूतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ नहः । 'णह बन्धने' अस्मादिञ् स्यात् भश्चान्तादेशः ॥ स्त्रियामिति । लिङ्गानुशासने स्त्रियामित्यधिकारे 'नाभिरक्षत्रिये' इति सूत्रितत्वादिति भावः ॥ पुंस्यपीति । तथा च मेदिनी 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् त्रिषु कस्तूरिकामदे' इति । भारविश्च पुंसि प्रायुङ्क्त' 'समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः' इति ॥ कृषेः । 'कृष विलेखने' इत्यस्मादिञ् वृद्धिश्च 'इको गुणवृद्धी' इतीकः स्थाने एव वृद्धिरित्युदाहरति—कार्षिरिति ॥ भाषायां तु कृषिरित्येव ॥ शॄः । 'शॄ हिंसायाम्' अस्माच्छकुनौ वाच्ये इञ्स्यात् । 'शारिर्नाक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि च' इति मेदिनी ॥ कपिलकादित्वाल्लत्वम् । 'शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारके पुमान्' इति मेदिनी ॥ जनि । 'जनी प्रादुर्भावे' 'घस्लृ अदने' आभ्यामिण् । 'जनिवध्योश्च' इतीणि वृद्धिप्रतिषेधः ॥ जनिरिति । स्त्रीलिङ्गम् । 'कृदिकारात्—' इति पक्षे ङीष् । 'जनी सीमन्तिनीवध्वोरुत्पत्तावौषधीभिदि' इति मेदिनी ॥ अजि ॥ 'अज गतिक्षेपणयोः' 'अत सातत्यगमने' । बाहुलकादजेर्वीभावो न ॥ पादे । पादोपपदे अज्यतिभ्यामिण् । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः । पदाजिः पादचारी । 'पदातिपत्तिपदगपदातिकपदाजयः । पद्गश्च पथिकश्च' इत्यमरः ॥ अशिपणाय्योः । अशिश्च पणायिश्च अशिपणायी तयोरिति विग्रहः । 'अशू व्याप्तौ' 'पण व्यवहारे' आयप्रत्ययान्तः, आभ्यामिण् स्यादनयोर्यथाक्रमं रुडायप्रत्ययलुकौ च भवतः । 'राशिर्मेषादिपुञ्जयोः' इति मेदिनी ॥ वातेः । 'वा गतिगन्धनयोः' अस्मादिण् स्यात्

पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि ॥ **प्रे हरतेः कूपे** ॥ ॥ प्रहिः कूपः ॥ **नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः** ॥ ॥ व्येञ इणु स्याद् यलोपश्च नेर्दीर्घः । नीविः । नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ॥ **समाने ख्यः स चोदात्तः** ॥ ॥ समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात्स च डित् यलोपश्च समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सखा ॥ **आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च** ॥ ॥ इणु स्यात्स च डित् आङो ह्रस्वश्च । स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः । सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः ॥ **अच इः** ॥ ॥ रविः । पविः । तरिः । कविः ।अरिः ।अलिः ॥ **खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च** ॥ खनिः । कषिर्हिंस्रः । अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः।ग्रन्थिः । चलिः पशुः ॥ **वृतेश्छन्दसि** ॥ ॥वर्तिः॥ **भुजेः किच्च** ॥ ॥भुजिः॥

डित्त्वाट्टिलोपः॥प्रे । प्रपूर्वाद्धरेतः कूपे वाच्ये इणु।पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा' इत्यमरः ॥ नौ । 'व्येञ् संवरणे' । 'स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवीपरिपणेऽपि च' इत्यमरः। परिपणो मूलधनम्॥समाने। 'ख्या प्रकथने' ॥इणुं स्यादिति । यत्तूज्ज्वलदत्तेनोक्तमिञ् स्यात्स चोदात्त इति । तन्न । संनिहितेन 'जनिघसिभ्यामिण्' इत्यनेन 'वपियजि–' इत्यादिना विहितस्येञो विच्छन्नत्वात् । यदपि तेनैव 'नौव्य' इति पूर्वसूत्रे उक्तमिञत्रानुवर्तते, न त्विण् । उत्तरसूत्रे उदात्तवचनाञ्ज्ञापकादिति । तदपि न । स चोदात्त इति हि नायं धातोः परत्र विहितं प्रत्ययं निर्देष्टुं तच्छब्दः किंतु समानशब्दस्य स्थाने विधीयमानमादेशं निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः । तथा च कथं ज्ञापकता स्यात् । यदपि स इञ् उदात्त इति व्याख्याय समानस्य सभाव इति प्रक्रियास्मरणमात्रं कृतम् ।तदपि न । सभावविधायकस्याभावात् । यदपि स्वरमञ्जरीकारादिभिरुक्तं 'समानस्य च्छन्दसि–' इति सूत्रेण सभाव इति । तदपि न।लोके सखिशब्दस्यासाधुत्वापत्तेः । अपि च 'सखायमब्रवीत्' 'सखायस्त्वा ववृमहे' । 'सखा सखिभ्य ईड्यः' इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र सखिशब्द आद्युदात्त एवेति निर्विवादम् । एवं च इञुदात्त इत्युज्ज्वलदत्तादिव्याख्यानं वेदवार्त्तानभिज्ञत्वप्रयुक्तमेवेति दिक् ॥ आङि । 'श्रिञ् सेवायाम्' 'हन हिंसागत्योः' । अमरोक्तिमाह–स्त्रिय इति । एवं च 'सुप्रातसुश्व–इति सूत्रे चतुरश्रेति तालव्यपाठः संगच्छत एव तत्सूत्रे दन्त्यपाठस्तु तत्सूत्रपर्योचनामूलक एवेत्यवधेयम् । नन्वेवं चतुरस्रमिति दन्त्यप्रयोगस्य कथं निर्वाह इति चेत् । अत्राहुः । अकारान्तेन दन्त्यगर्भिणास्रशब्देन विग्रहे तत्प्रयोगः । न च तादृशे शब्दे विप्रतिपत्तव्यम् । 'अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' इति मेदिनीकोशादिति । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे' इति मेदिनी ॥ अच इः । अजन्ताद्धातोरिः स्यात् । 'रु शब्दे' 'पूञ् पवने' पविर्वज्रम्। । 'तॄ प्लवनतरणयोः । तरिर्वस्त्रादिस्थापनभाण्डम् । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । 'कु शब्दे' । 'कविर्वाल्मीकशुक्रयोः' । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषिति' इति मेदिनी ॥ 'ऋ गतौ' । अरिः शत्रुः । कपिलकादित्वाद्वैकल्पिकलत्वम् । अलिर्भ्रमरः ॥ खनि । 'खनु अवदारणे' । 'कष खष' इति दण्डको हिंसार्थकः । 'अज गतिक्षेपणयोः' 'असु क्षेपणे' 'वस आच्छादने' 'वन षण सम्भक्तौ' 'वनु याचने' 'षणु दाने' 'ध्वन शब्दे' 'ग्रन्थ बन्धने' 'उभौ चुरादी, 'चल कम्पने' । एभ्य इः स्यात्। 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । ण्यन्तात् 'अच इः' इति इप्रत्यये खानिरपि । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः । 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना बन्धे रुग्भेदपर्वणोः' इति मेदिनी ॥ 'ग्रन्थिर्नो पर्वपरुषौ' इत्यमरः ॥ वनिरग्निरिति । 'वनु याचने' इत्यस्मादिप्रत्यये वनिर्याच्ञा इत्याहुः ॥ चलिः पशुरिति । 'चरिभ्यश्च' इति पाठान्तरम् । 'चर गतौ' चरतिर्भक्षणेऽपि चरिः पशुः ॥ वृतेः । 'वृतु वर्तने' अस्मादिः स्यात् । बाहुलकाल्लोकेऽपि 'साज्यं त्रिवर्तिसंयुक्तम्' इति प्रयोगः । 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषु योषिति' इति मेदिनी ॥ भुजेः । 'भुज पालनाभ्यवहा-

कृगृशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च ॥ इः कित्स्यात्। किरिर्वराहः। गिरिर्ग्रोत्राक्षिरोगयोः। गिरिणा काणः गिरिकाणः। शिरिः शलभो हन्ता च। पुरिर्नगरं राजा नदी च। कुटिः शाला शरीरं च। भिदिर्वज्रम्। छिदिः परशुः। **कुडिकम्प्योर्नलोपश्च** ॥ कुडि दाहे। कुडिर्देहः। कपिः ॥ **सर्वधातुभ्यो मनिन्** ॥ ॥ क्रियत इति कर्म। चर्म। भस्म। जन्म। शर्म। स्थाम बलम्। इस्मिन्निति ह्रस्वः। छद्म। सुत्रामा ॥ **बृंहेर्नोऽच्च** ॥ नकारस्याकारः। ब्रह्म तत्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ **अशिशकिभ्यां छन्दसि** ॥ अश्मा। शक्मा ॥ **हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच्** ॥ हरिमा कालः। भरिमा कुटुम्बम्। धरिमा रूपम्। सरिमा वायुः। स्तरिमा तल्पम्। शरिमा प्रसवः॥ **जनिमृङ्भ्यामिमनिन्** ॥ ॥ जनिमा जन्म। मरिमा मृत्युः॥ **वेञः सर्वत्र** ॥ ॥ छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः। वेमा तन्तुवायदण्डः। अर्धर्चादिः। सामनी वेमनी इति वृत्तिः ॥ **नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन्** ॥ ॥ सप्त अमी निपात्यन्ते।

रयोः'अस्मादिः स्यात्स कित्। भुजिरग्निः ॥ कृगृशृ। 'कॄ विक्षेपे' 'गॄ निगरणे' 'शॄ हिंसायाम्'। 'पॄ पालनपूरणयोः। 'कुट कौटिल्ये' 'भिदिर् विदारणे' 'छिदिर् द्वैधीकरणे'। 'वराहः शूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः' इत्यमरः। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः' इति कप्रत्यये किर इत्यकारान्तोऽपि 'त्वाचि त्वचः किरोऽपि स्यात् किरौ प्रोक्तः पथः पथि। इति द्विरूपकोशः। 'गिरिर्ना नेत्ररुग्भिदि। अद्रौ गिरिजके योषिद्गीर्णौ पूज्ये पुनास्त्रिषु' इति ॥ **कुटिरिति**। ङीषि तु कुटी। 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः'। कुटीरः। 'कुटिः कीटे पुमानस्त्री घटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे। कुटी स्यात्कुम्भदास्यां च सुरायां चित्रगुच्छके' इति मेदिनी ॥ **कुडि**। 'कुडि दाहे'॥ 'कपि चलने' आभ्यामिः कित्स्याद्धातोर्नलोपश्च। 'कपिर्ना सिंहके शाखामृगे च मधुसूदने' इति च ॥ **सर्वधातुभ्यः**। 'डुकृञ् करणे' 'चर गतौ' चरतिर्भक्षणेऽपि। 'जन जनने' 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' 'शॄ हिंसायाम्' 'शर्म सुखे'। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' 'छद अपवारणे' चुरादिः 'त्रैङ् पालने'। सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा इन्द्रः। 'कर्मव्याप्ये क्रियायाश्च पुंनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रः। 'चर्म वृत्तौ च फलके' इति मेदिनी ॥ **बृंहेः** ॥ 'बृहि वृद्धौ अस्मान्मनिन्नुमो नस्याकारे ऋकारस्य यणादेशः। 'ब्रह्म तत्वं तपो वेद न द्वयोः पुंसि वेधसि। ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे' इति मेदिनी ॥ **आशि**। 'अशू व्याप्तौ संघाते च' 'शक्लृ शक्तौ' शक्मा इन्द्रः। छन्दसीत्यस्य शकिना संबन्धो न त्वशिना' अत एव 'अश्मानमारोपयतः स्मरारेः' इति प्रयोगः। 'हृञ् हरणे' 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' 'धृ धारणे' 'सृ गतौ' 'स्तृञ् आच्छादने' 'शॄ हिंसायाम्' ॥ **शरिमेति**। एतत्रोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम्। दशपाद्यां तु श्रृणातिर्न पठ्यते, तत्स्थाने सृधातुं प्रक्षिप्य प्रत्ययं च दीर्घादिं नितं च कृत्वा 'स्तृसृभ्यामीमन्' इति पठ्यते छन्दोग्रहणं चानुवर्तितम्। युक्तं चैतत्। 'पिपृतान्नो भरीमभिः'। 'वातस्य सर्गोऽभवत्सरीमणि', 'स्तीर्णे बर्हिसुष्टरीमा जुषाणा यस्या मतिर्भा अदिद्युतत्सवीमाणि:' 'हिरण्यपाणिः' इत्यादिमन्त्राणां तद्भाष्यस्य चानुगुणत्वात्। उक्तप्रयोगाणां भाषायामदर्शनेन च्छन्दोऽनुवृत्तेर्न्याय्यत्वाच्च। अत एव 'वेञः सर्वत्र' इति सूत्रे सर्वत्रग्रहणं करिष्यति ॥ **जनि**। 'जन जनने' 'मृङ् प्राणत्यागे' ॥ **वेञः**। 'वेञ् तन्तुसंताने' ॥ **निपात्यन्त इति**। मनिन्नन्ता इति शेषः। 'म्ना अभ्यासे' मलोपो नाभावो वा। नाम संज्ञा। 'षिञ् बन्धने'। 'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमरः। 'व्येञ् संवरणे' 'रु शब्दे' रोम गात्रकेशः। 'लूञ् छेदने'। लोम स एव। 'पा पाने' पुगागमः। 'ध्यै चिन्तायाम्'। बाहुलकादन्येभ्योऽपि। 'यक्ष पूजायाम्'। 'क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च'

म्नायतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे डाप् । सीमे । सीमाः । व्येञोऽन्त्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः रोम । लोम । पाप्मा पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च ॥ **मिथुने मनिः ॥** ॥ उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ॥ **सातिभ्याममनिन्मनिणौ ॥** ॥ स्यति साम । सामनी । आत्मा ॥ **हनिमशिभ्यां सिकन् ॥** हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका ॥ **कोररन् ॥** ॥ कवरः ॥ **गिर उडच् ॥** ॥ गरुडः ॥ **इन्देः कमिर्नलोपश्च ॥** ॥ इदम् ॥ **कायतेर्डिमिः ॥** ॥ किम् ॥ **सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ॥** वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्निति ह्रस्वत्वम् । छादनाच्छत्रम् ॥ **भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च ॥** ॥ भ्राष्ट्रः । गात्रं शकटम् । नान्त्रं स्तोत्रम् । हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं विष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् ॥ **दिवेर्द्युच्च ॥** द्योत्रं ज्योतिः ॥ **उषिखनिभ्यां कित् ॥** ॥ उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं

इत्यमरः । 'षू प्रेरणे' सोमा चन्द्रः । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । 'धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी ॥ **मिथुने** । 'शॄ हिंसायाम्' । सुष्ठु शृणाति इति सुशर्मा राजविशेषः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् । मनिनि तु मध्योदात्तं स्यात् ॥ **साति** । 'षोऽन्तकर्मणि' । 'अत सातत्यगमने' आभ्यां यथासंख्यमेतौ स्तः । स्यति दुःखयति दुरध्येयत्वात्साम । 'साम क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । 'आत्मा पुंसि स्वभावे स्यात्प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि' इति च ॥ **हनि** । 'हन हिंसागत्योः' मश शब्दे रोषकृते च' । 'मक्षिका भम्भराली स्यात्' इति हारावली ॥ **कोररन्** । 'कु शब्दे' । कवरः पाठकः । ववयोरैक्यात्कवरी केशविन्यासः । 'जानपद–' इति ङीष् । अन्यत्र कवरा ॥ **गिरः** । 'गॄ निगरणे' । केचित्तु सूत्रमिदं परित्यज्य गरुता डयत इति विगृह्य डीङो डप्रत्यये पृषोदरादित्वाद्गरुतस्तकारलोपे गरुडशब्दं क्लेशेन व्युत्पादयन्ति ॥ **इन्देः** । 'इदि परमैश्वर्ये' । उज्ज्वलदत्तस्तु कमिन्निति नितं पपाठ । तच्चिन्त्यम् । 'इदं तत्पात्रमिन्द्रपानम्' । 'इदं ते सोम्ये मधु' इत्यादौ नित्स्वराभावात् । दशपाद्यां तु 'इणो दमाक्' इति सूत्रितम् ॥ **इदमिति** । सर्वनामशब्दोऽयं संनिहितपरामर्शी ॥ **कायतेः** ॥ 'कै गै शब्दे' प्रयोजनाभावादेव मकारस्येत्संज्ञाविरहे सिद्धे डिमेरिकार उच्चारणार्थः । डकारस्तु टिलोपार्थः । दशपाद्यां तु मान्तमेव डिमिति सूत्रितम् ॥ **किमिति** । सर्वनाम ॥ **सर्वधातुभ्यः** ॥ दशपाद्यां तु अर्थात्सर्वधातुभ्यो भविष्यतीत्याशयेन 'ष्ट्रन्' इत्येव सूत्रितम् । अत एवाधिकं प्रक्षिप्तमित्याहुः । 'वस निवासे' 'असु क्षेपणे' 'शसु हिंसायाम्' 'छद अपवारणे' ण्यन्तः । अस्त्रं प्रहरणे पापे करवाले नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'पत्लृ गतौ' । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी । 'पा पाने' । पात्रम् । षित्वान्ङीष् । 'पात्यमत्रे त्रिषु क्लीबं स्रुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति मेदिनी । 'दंश दशने' 'व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वे षितां ङीषोऽनित्यत्वाट्टाप् । दंष्ट्रा ॥ **भ्रस्जि** ॥ 'भ्रस्ज पाके' । गम्लृ गतौ' । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे च' । 'हन हिंसागत्योः' । 'विश प्रवेशने' 'अशू व्याप्तौ' एभ्यष्ट्रन् स्यादेषां वृद्धिश्च । भ्राष्ट्र इति । संयोगादिलोपः । 'व्रश्च–' इति षत्वे ष्टुत्वम् । 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' इत्यमरः । वैष्ट्रं विष्टपम् ॥ **दिवेः** ॥ 'दिवु क्रीडादौ' अस्मात् ष्ट्रन् स्यात् द्युदादेशः वृद्धिश्च धातोः ॥ **उषि** ॥ 'उष दाहे' 'खनु अवदारणे' आभ्यां ष्ट्रन् कित्स्यात् । उष्ट्र

जलाधारश्च ॥ **सिविमुच्योष्टेरू च॥** ॥ सूत्रम् । मूत्रम् ॥ **अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः ॥** ॥ आन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ॥ **पुवो ह्रस्वश्च ॥** ॥ पुत्रः ॥ **स्त्यायतेर्ड्रट् ॥** ॥ स्त्री ॥ **गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः॥** ॥ गोत्रं स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा पृथिवी।धत्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम्। सत्त्रम् । क्षत्त्रम् ॥ **हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ॥** ॥ होत्रम् । यात्रा । मात्रा। श्रोत्रम् । भस्त्रा ॥ **गमेरा च ॥** ॥ गात्रम् ॥ **दादिभ्यश्छन्दसि ॥** ॥ दात्रम् । पात्रम् ॥ **भूवादिगृभ्यो णित्रन् ॥** ॥ भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ॥ **चरेर्वृत्ते॥** ॥चारित्रम् ॥ **अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ॥** ॥ अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्री मही ।

क्रमेलकः । 'उष्ट्रक्रमेलकमयमहाङ्गाः' इत्यमरः ॥ **सिवि** ॥ 'षिवु तन्तुसन्ताने' 'मुच्लृ मोक्षणे' आभ्यां ष्ट्रन्कित्स्यात् टेरूकारादेशश्च । सूत्रिमूत्रिभ्यां चुरादिण्यन्ताभ्यामेरचा रूपसिद्धेराद्युदात्तार्थमिदं सूत्रम् । न च घञा तत्सिद्धिः, 'एरच्' इत्यस्य घञो बाधकत्वात् । 'सूत्रं तु सूचनाग्रन्थे सूत्रतन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः ॥ **अमि** ॥ 'अम गतिशब्दसंभक्तिषु' 'चिञ् चयने' 'ञिमिदा स्नेहने' 'शसु हिंसायाम्' । **आन्त्रमिति** । 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । 'श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमेखलाम्' इति कालिदासः । 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि' इति मेदिनी । 'शस्त्रं लोहास्त्रयोः क्लीबं क्षुरिकायां तु योषिति' इति च । प्रत्ययस्वरेणैतेऽन्तोदात्ताः । 'शुन आन्त्राणि पेचे' । 'चित्रं देवानाम्' । 'मित्रं नयम्' । 'शस्त्रस्य शस्त्रमसि' इत्यादि ॥ **पुवः** । 'पूञ् पवने' अस्मात् क्त्रः स्यात् धातोर्ह्रस्वत्वं च । पुनाति स्ववंश्यानिति पुत्रः । पुन्नामा नरकस्तस्मात् त्रायते इत्यर्थे 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये पुत्र इति व्युत्पत्त्यन्तरम् ॥ **स्त्यायतेः** ॥ 'स्त्यैष्ट्यै शब्दसंघातयोः' ॥ **स्त्रीति** । डित्त्वाट्टिलोपः । 'लोपो व्योः' इति यलोपः । टित्त्वान्ङीप् । 'स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः ॥ **गुधृ** । 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे' 'धृञ् धारणे' 'वी गतिप्रजननादौ' । 'डुपचष् पाके' 'वच परिभाषणे' 'यम उपरमे' 'षद्लृ विशरणगत्यादौ' 'क्षद' इति सौत्रः । 'गोत्रा भूगव्ययोर्गोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' इति मेदिनी ॥ 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च' इत्यमरः । 'सत्रं यज्ञसदादानच्छादनारण्यकैतवे' इति मेदिनी । 'क्षत्रं ब्राह्मणानन्तरजातिः' ॥ **हुयामा** ॥ 'हु दानादनयोः' 'या प्रापणे' 'मा माने' 'श्रु श्रवणे' 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । होत्राशब्द ऋत्विक्ष्वपि स्त्रीलिङ्ग इति 'होत्राभ्यश्छः' इति सूत्रे हरदत्तादयः । 'यात्रा तु पातनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इति च । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इति च ॥ **गमेः** ॥ 'गम्लृ गतौ' अस्मात् त्रन्स्याद्धातोराकारान्तादेशश्च ।' गात्रमङ्गे कलेवरे । स्तम्बेरमाग्रजङ्घादिविभागेऽपि समीरितम्' इति विश्वः ॥ **दादिभ्यः** ॥ 'दाप् लवने' एवमादिभ्यस्त्रन् । दात्रं धान्यादिच्छेदनसाधनम् । 'पा पाने' । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । 'क्षि निवासगत्योः' । क्षेत्रमित्यादि योज्यम् ॥ **भूवादि** ॥ 'भू सत्तायाम्' । भावित्रं त्रैलोक्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' ण्यन्तः । वादित्रं तूर्यादि । 'गॄ निगरणे' ॥ **चरेः** ॥ 'चर गतौ' अस्माण्णित्रन्स्यात् वृत्ते वाच्ये । 'वृत्तं पद्ये चरित्रे च' इत्यमरः । ननु इत्रप्रत्यये चरित्रमित्युक्तं, ततश्च प्रज्ञादणि चरित्रमिति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । मैवम् । स्वरे विशेषात् ॥ **अशि** ॥ 'अशू व्याप्तौ' एवमादिभ्य इत्रः । 'त्रैङ् पालने' एवमादिभ्य उत्रश्च स्यात् । **वहित्रमिति** । 'वह प्रापणे' ॥ **धरित्रीति** । 'धृञ् धारणे' गौरा-

त्रैङ्एवमादिभ्य उत्रः। त्रोत्रं प्रहरणम्। वृत्र्। वरुत्रं प्रावरणम् ॥ **अमेर्द्विषति चित्** ॥ अमित्रः शत्रुः ॥ **आ समिण्निकषिभ्याम्** ॥ ॥ संपूर्वादिणो निपूर्वात्कषेश्च आ स्यात्। स्वरादित्वादव्ययत्वम्। समया। निकषा ॥ **चितेः कणः कश्च** ॥ ॥ बाहुलकादगुणः। चिक्कणं मसृणं स्निग्धम् ॥ **सूचेः स्मन्** ॥ ॥ सूक्ष्मम् ॥ **पातेर्डुम्सुन्** ॥ ॥ पुमान् ॥ **रुचिभुजिभ्यां किष्यन्** ॥ रुचिष्यमिष्टम्। भुजिष्यो दासः ॥ **वसेस्तिः** ॥ ॥ वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः। वस्तयः स्युर्दशासूत्रे। बाहुलकात् शासः। शास्तिः राजदण्डः। विन्ध्याख्यमगमस्यतीत्यगस्तिः। शकन्ध्वादिः ॥ **सावसेः** ॥ ॥ स्वस्ति। स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ **वौ तसेः** ॥ वितस्तिः ॥ **पदिप्रथिभ्यां नित्** ॥ पत्तिः। प्रथितिः। तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीट् ॥ **दृणातेर्ह्रस्वश्च** ॥ ॥ दृतिः ॥ **कृतॄकृपिभ्यः कीटन्** ॥ ॥ किरीटं शिरोवेष्टनम्। तिरीटं सुवर्णम्। कृपीटं कुक्षिवारिणोः ॥ **रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्** ॥ ॥ रुचितमिष्टम्। उचितम्। कुचितं परिमितम् ॥ कुटितं कुटिलम् ॥ **कुटिकुषिभ्यां क्मलन्** ॥ ॥ कुट्मलम्।

दित्वात् ङीष् ॥ **अमेः** ॥ 'अम गतौ' अस्मादित्रः स्यात्स च चित्। उत्रस्तु नानुवर्तते अस्वरितत्वात्। मित्रं नेति विग्रहे त्वमित्रमिति नपुंसकम् ॥ **आ** ॥ 'इण् गतौ'। अस्मादाप्रत्यये गुणे समयादेशः ॥ **कषेरिति**। 'कष खष-' इति दण्डकः। समयानिकषाशब्दौ समीपवाचकौ बाहुलकात् ॥ **दुषेः** ॥ दोषा। दिवेराप्रत्यये बाहुलकादेवास्य गुणाभावे दिवा ॥ स्वदेराप्रत्यये बाहुलकादेव धातोर्धान्तादेशश्च स्वधेत्यादि ॥ **चितेः** ॥ 'चिती संज्ञाने' अस्मात्कक् प्रत्ययः स्यात्कश्चान्तादेशः। अमरोक्तमाह—चिक्कणमिति ॥ 'सूत्र पैशुन्ये' चुरादिरस्मात्स्मन् णिलोपः। कुत्वषत्वे। 'सूक्ष्मं स्यात्कण्टकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके' इति मेदिनी ॥ **पातेः** ॥ 'पा रक्षणे' अस्मात् डुमसुन्स्यात्। डित्त्वाट्टिलोपः। उकार उच्चारणार्थ इत्युज्ज्वलदत्तः। वस्तुतस्तूगित्कार्यार्थः। सुपुंसीति 'उगितश्च' इति ङीप् 'पुंसोऽसुङ्' इति सूत्रे न्यासरक्षिताभ्यां 'पुनातेर्मक्सुन् ह्रस्वश्च' इति पठितम्। 'पूञो डुम्सुन्' इत्यन्ये। भाष्ये तु 'सूतेः सप् प्रसवे पुमान्' इत्युक्तम्। 'उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः' इति तत्त्वम् ॥ **रुचि** ॥ 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च'। 'भुज पालनादौ'। 'भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तसूत्रकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ **वसेः**। 'वस निवासे'। 'वस आच्छादने'। 'वस्तिर्द्वयोर्निरूहे नाभ्यधोभूमिदशासु च' इति मेदिनी ॥ **शास इति**। 'शासु अनुशिष्टौ' ॥ **अस्यतीति**। 'असु क्षेपणे'। 'अगस्तिः कुम्भयोनौ च वङ्गसेनतरौ पुमान्' इति मेदिनी ॥ **सावसेः**। 'अस् भुवि' अस्मात्सावुपपदे तिः स्यात्। बहुलवचनान्न भूभावः ॥ **वौ**। 'तसु उपक्षये' अस्माद्विपूर्वात्तिः स्यात्। 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः' इत्यमरः। 'स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः स्यात्' इत्यमरमाला ॥ **पदि**। 'पद गतौ' 'प्रथ प्रख्याने' आभ्यां तिः स्यात्स च नित् ॥ **पत्तिरिति**। पदातिः ॥ **प्रथितिरिति**। प्रख्यातिः ॥ **तितुत्रेष्विति**। ग्रहादित्वादिडागमनिषेधो नेति भावः ॥ **दृणातेः**। 'दॄ विदारणे' अस्मात्तिः स्याद्धातोर्ह्रस्वत्वं च। 'दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' इति मेदिनी ॥ **कॄतॄ**। 'कॄ विक्षेपे' 'तॄ प्लवनतरणयोः' 'कृपू सामर्थ्ये'। 'किरीटं मुकुटे न स्त्री' इति चन्द्रगोमी। 'कृपीटमुदरे नीरे' इति विश्वः। दशपाद्यां तु 'कॄगॄकृपिकपिभ्यः' इति पठित्वा कम्पीट इति चतुर्थमुदाहृतम् ॥ **रुचिवचि**। 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' 'वच परिभाषणे' 'कुच शब्दे तारे' अथ वा 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'। कितचः कित्त्वात्सूत्रे नलोपेन निर्देशः। 'कुट कौटिल्ये' ॥ **उचितमिति**। 'वचिस्वपि—' इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ **कुटिकुषि**। 'कुड्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' इति मेदिनी ॥ 'कुष

कुष्मलम् ॥ कुषेर्लश्च ॥ ॥ कुल्मलं पापम् ॥ सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥ ॥ चेतः । सरः । पयः । सदः ॥ रपेरत एच्च ॥ ॥ रेपोऽवद्यम् ॥ अशेर्देवने युट् च ॥ ॥ देवने स्तुतौ । यशः ॥ उब्जेर्बले बलोपश्च ॥ ओजः ॥ श्वेः संप्रसारणं च ॥ ॥ शवः । शवसी । बलपर्यायोऽयम् ॥ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च ॥ ॥ श्रयतेः शिरआदेशोऽसुन् किच्च । शिरः। शिरसी ॥ अर्तेरुच्च ॥ ॥ उरः ॥ व्याधौ शुट् च ॥ ॥ अर्शो गुदव्याधिः ॥ उदके नुट् च ॥ ॥ अर्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्णसी ॥ इण आगसि॥एनः॥ रिचेर्धने घिच्च ॥ ॥चात्प्रत्यय-

---

निष्कर्षे ' । कुष्मलं छर्दनम् । विकुसितमित्यन्ये ॥ सर्वधातुभ्योऽसुन् । दशपाद्यां तु 'असुन्' इत्येव सूत्रम् । 'चिती संज्ञाने' 'चित सञ्चेतने' । चुरादिः । 'सृ गतौ' गौरादित्वान्ङीष् । 'सरसी तु महासरः' इति शब्दार्णवः । 'महान्ति सरांसि सरस्यः' इति भाष्यम् । 'पय गतौ' 'पीङ् पाने' । 'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति मेदिनी । 'षद्लृ विशरणादौ' । सदः सभा । 'वर्च दीप्तौ' । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विष्ठायामपि तेजसि' । 'पुंसि चन्द्रस्य तनये' इति मेदिनी । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयोः रोदस्यावपि रोदसी' इति विश्वः ॥ 'वी गत्यादिषु' । 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ 'अन प्राणने' अनो भक्तम् । 'अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः' इति टचि तु अदन्तम् । 'पाकस्थानं महानसम्' इत्यमरः॥ 'तमु ग्लानौ' । 'तमः क्लीबं गुणे शोके सैंहिकेयान्धकारयोः' इति रभसः । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुन्तुदे' इति मेदिनी ॥ 'षह मर्षणे' । 'सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' इति मेदिनी ॥ 'तप संतापे' । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः' इति ॥ 'मह पूजायाम्' । 'मह उत्सवतेजसोः' इति मेदिनी ॥ 'नभ हिंसायां' भौवादिकः क्रैयादिकश्च । 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः । 'नभं तु नभसा सार्द्धं तपं तु तपसा सह । सहं च सहसा सार्द्धं महं च महसा सह॥तमेन च तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम्' इति द्विरूपकोशः । नन्वसुन्प्रत्यये नभः सहस्तम इत्यादिसान्तशब्दाः सिध्यन्ति पचाद्यचि नभं सहन्तममित्याद्यजन्ता अपि सिध्यन्ति परन्तु रज इति अकारान्तसकारान्तौ नलोपवच्छब्दौ न सिध्यत इति 'रजेनापि रजः समम्' इति कोशश्चिन्त्य एवेति चेत् । अत्राहुः । 'रञ्ज रागे' अस्मादसुनि 'भूरञ्जिभ्यां कित्' इति वक्ष्यमाणेनासुनः कित्त्वान्नलोपे रज इति सिध्यति 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्यये तु रज इत्यदन्तोऽपि सिध्यतीति ॥ रपेः ॥ 'रप व्यक्तायां वाचि' अस्मादसुन् स्यादत एकारश्च । रेपोऽवद्यमिति । 'अरेपसा तन्वा' इति मन्त्रे निरवद्ययेति भाष्ये उक्तं नञ्पूर्वकरेपश्शब्दस्यानवद्यवाचकत्वात् ॥ अशेः ॥ 'अशू व्याप्तौ' अस्मादसुन्स्याद्धातोर्युडागमश्च । यशः कीर्तिः ॥ उब्जेः ॥ 'उब्ज आर्जवे' अस्मादसुन् स्याद्बले वाच्ये बकारस्य लोपश्च । 'ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि' इति मेदिनी ॥ श्वः ॥ 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' अस्मादसुन्स्यात्संप्रसारणं च ॥ श्रयतेः ॥ 'श्रिञ् सेवायाम्' अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्स्यात्स च किद्धातोः शिरादेशश्च । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । घञर्थे कप्रत्यये तु शिर इत्यदन्तोऽपि 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' इति कोशान्तरम् । 'पिण्डं दद्याद्गयाशिरे' इति वायुपुराणे । 'कुण्डलोद्घृष्टगण्डानां कुमाराणां तरस्विनाम् । निचकर्त शिरान् द्रौणिर्नालेभ्य इव पङ्कजान्' इति महाभारतम् ॥ अर्तेः ॥ 'ऋ गतौ' अस्मादसुन् कित्स्याद्धातोरुत्वं च । रपरत्वम् । 'उरो वत्संच वक्षश्च' इत्यमरः ॥ व्याधौ ॥ अर्तेरेव व्याधौ वाच्येऽसुन् तस्य शुडागमश्च स्यात् ॥ अर्ण इति ॥ पानीयमित्यर्थः ॥ इणः ॥ 'इण् गतौ' अस्मात्पापे वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य नुडागमश्च । एनः पापम् ॥ रिचेः ॥ 'रिचिर् विरेचने' 'रिच वियोजनसंपर्च-

स्य नुट् । चित्त्वात्कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् ॥ **चायतेरन्ने ह्रस्वश्च** ॥ चनो भक्तम् ॥ **वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च** ॥ ॥वर्पो रूपम् । शेपो गुह्यम् ॥ **स्रुरीभ्यां तुट् च** ॥ ॥ स्रोतः । रेतः ॥ **पातेर्बले जुट् च** ॥ ॥ पाजः । पाजसी ॥ **उदके थुट् च** ॥ ॥ पाथः ॥ **अन्ने च** ॥ ॥ पाथो भक्तम् ॥ **अदेर्नुम्धौ च** ॥ ॥ अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुमागमो धादेशश्च । अन्धोऽन्नम् ॥ **स्कन्देश्च स्वाङ्गे** ॥ ॥ स्कन्धः । स्कन्धसी ॥ **आपः कर्माख्यायाम्** ॥ ॥ कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा। अप्नः । अपः । बाहुलकात् । आपः । आपसी ॥ **रूपे जुट् च** ॥ ॥ अब्जो रूपम् ॥ **उदके नुम्भौ च** ॥ ॥ अम्भः॥**नहेर्दिवि भश्च** ॥ ॥ नभः ॥ **इण आग अप-**

नयोः ' इत्यस्माद्धाधने वाच्येऽसुन्॥ **रेक्ण इति**।'चजोः'इति कुत्वे 'अट्कुप्वाङ्—'इति णत्वम्।इह दशपादीवृत्तौ नुटं नानुवर्त्य रेकः रेकसी इत्युदाहृतम् । तन्न । उत्तरसूत्रे नुडनुवृत्तेर्निर्विवादत्वात् । मण्डूकप्लुतौ मानाभावाल्लक्ष्यविसंवादाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु ' रिचेर्धने चित्किच्च ' इति पठित्वा नुटं चानुवर्त्य कित्त्वाद्गुणाभावे नुटश्चुत्वेन ञकारे रिञ्च इति साधितम् । तल्लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वादुपेक्ष्यम् । ' नित्यं रेक्णो मर्त्योः परिषव्यं ह्यरण्यस्य रेक्णः ' इत्यस्य प्रसिद्धत्वात् । वैदिकनिघण्टौ च सुवर्णपर्यायेषु तथा पाठात् । वेदभाष्ये तु प्रकृतसूत्रेणैव तस्य साधितत्वाच्च रेक्ण इति प्रयोग एव साधीयानिति दिक् ॥ **चायतेः** ॥ ' चायृ पूजानिशामनयोः ' अस्मादन्ने वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य नुट् च धातोर्ह्रस्वत्वं च यलोपः । ' चनो दधिष्वपवता ' ' सुते दधिष्वनश्चनः ' इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धोऽयं चनशब्दः । एतेन ' चणोऽन्नम् ' इत्युदाहृत्य बाहुलकाणत्वमिति वदन्तो दशपादीवृत्तिकारास्तदनुसारिणः प्रसादकारादयश्च परास्ताः ॥ **वृङ्** ॥ ' वृङ् संभक्तौ ' ' शीङ् स्वप्ने ' आभ्यां यथाक्रमं रूपे स्वाङ्गे च वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य पुडागमश्च ॥ **वर्पो रूपमिति** । ' ग्रन्थिश्चदेवा अभिवर्पसाऽभूत् ' इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धमिदम् । ' शेपः स्याद्वृषणं पेलम् ' इति सुभूतिचन्द्रः ॥ अकारान्तोऽप्ययम् । ' शेपपुच्छालाङ्गूलेषु शुनः ' इति वार्तिके शेप इति निर्देशात् ' यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् ' इति वैदिकप्रयोगाश्च ॥ **स्रुरीभ्याम्** ॥ ' स्रु गतौ ' ' रीङ् श्रवणे ' आभ्यामसुन् तस्य तुट् च स्यात् । ' स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः ' इति विश्वः । ' रेतः शुक्रे पारदे च ' इति मेदिनी ॥ **पातेः** ॥ ' पा रक्षणे ' अस्माद्बले वाच्येऽसुन् जुडागमश्च । युट् चेत्यन्तस्थादिपाठस्तूज्ज्वलदत्तस्य प्रामादिकः । ' पृथुपाजा अमर्त्यः ' इत्यादिमन्त्रतद्भाष्यविरोधात् ॥ **उदके** ॥ पातेरुदके वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य थुडागमश्च । ' कबन्धमुदकं पाथः ' इत्यमरः ॥ **अदेः** ॥ ' अद भक्षणे ' । ' भिःसा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम् ' इत्यमरः । ' द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा ' इति भारविः ॥ **स्कन्देः** ॥ ' स्कन्दिर् गतिशोषणयोः ' अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्धश्चान्तादेशः ॥ **आपः** ॥ ' आप्लृ व्याप्तौ ' । अस्मात्कर्माख्यायामसुन् ह्रस्वश्च धातोः । प्रत्ययस्य नुडागमस्तु वा स्यात् । ' अप्नस्वतीमश्विना ' ' अपांसि यस्मिन्नधिसंदधुः ' ॥ **बाहुलकादिति** । उपलक्षणं ह्रस्वनुटौ वा स्त इति व्याख्यानस्यापि सम्भवात् । ' तथा च ब्रुवते कतमेऽपि नपुंसकमापः ' इति कोशमुदाहृत्य ' सर्वमापोमयं जगत् ' इति प्रयोगो दुर्घटवृत्तौ समर्थितः ॥ **रूपे** ॥ रूपे वाच्ये आप्नोतेरसुन् ह्रस्वत्वं च धातोः प्रत्ययस्य जुडागमश्च स्यात् ॥ अब्ज इति । ' झलां जश् झशि ' इति पकारस्य बकारः ॥ **उदके** ॥ उदके वाच्ये आप्नोतेरसुन् ह्रस्वत्वं च नुमागमो भश्चान्तादेशः ॥ **नहेः** ॥ ' णह बन्धने ' अस्माद्गगने वाच्येऽसुन्भश्चान्तादेशः स्यात् । ' नभो व्योम्नि नभो मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतः ' इति विश्वः । ' नभः खं श्रावणो नभाः ' इत्यमरः । ' नभं तु नभसा सार्द्धम् ' इति द्विरूपकोशादकारान्तोऽपि ॥ **इणः** ॥

१– दशममण्डले पञ्चाशीतितमे सूक्ते विवाहे कन्याप्रार्थनाविषयकोऽयं मंत्रः ॥

राधे च॥ ॥ आगः पापापराधयोः ॥ **अमेर्हुक्च** ॥ ॥ अंहः ॥ **रमेश्च**॥ ॥रंहः॥ **देशे ह च** ॥ ॥ रमन्तेऽस्मिन् रहः ॥ **अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च** ॥ ॥ एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः । अङ्कश्चिह्नशरीरयोः । अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ॥ **भूरञ्जिभ्यां कित्** ॥ ॥ भुवः । रजः ॥ **वसेर्णित्** ॥ ॥ वासो वस्त्रम् ॥ **चन्देरादेश्च छः** ॥ ॥ छन्दः । **पचिवचिभ्यां सुट् च** ॥ ॥ पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ । वक्षो हृदयम् ॥ **वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि** ॥ ॥ वक्षाः अनड्वान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयोरातोयुगिति युक् । शोणा धृष्णू नृवाहसा । श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः । विश्वो विहायाः । वाजम्भरो विहायाः । देवोन यः पृथिवीं विश्वधायाः । अधारयत् पृथिवीं विश्वधायसम् ॥ **इण आसिः** ॥ ॥ अयाः वह्निः ।

इणोऽसुन्स्यादपराधे वाच्ये धातोरागादेशश्च । विश्वोक्तिमाह—आग इति ॥ अमेः ॥ ‘अम गत्यादौ’ अस्मादसुन् हुगागमश्च धातोः स्यात् । अमन्ति गच्छन्त्यनेनाधस्तादित्यंहो दुरितम् ॥ रमेश्च ॥ रमेरसुन्स्यात् हुगागमश्च धातोः।रंहो वेगः।अहिरहिभ्यामसुना सिद्धे अघिरघिभ्यामसुनि अङ्घो रङ्घ इति मा भूदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्द्धनः । तथा च‘स्यान्मध्योष्मचतुर्थत्वमंहसो रंहसस्तथा’ इति द्विरूपकोशः । एवंच ‘दत्तार्घाःसिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमङ्घोविघातम्’इति‘रङ्घस्सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेस्सोऽवतात्स्यन्दनो वः।’इत्यत्र अङ्घो रङ्घ इति घकारपाठेऽनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति वदन्ति॥देशे।देशे वाच्ये रमेरसुन् हकारश्चान्तादेशः स्यात्।‘रहस्तत्त्वरतेगुह्ये’इति मेदिनी ॥ अञ्चि । ‘अञ्चु गतिपूजनयोः’ । ‘अञ्जु व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु’ ‘युजिर् योगे’ ‘युज समाधौ’ ‘भृजि भर्जने’ । अङ्कः अङ्कसी अङ्कांसि । अङ्गः अङ्गसी अङ्गांसि । योगः योगसी योगांसि ॥ भर्गस्तेज इति । ‘हरः स्मरहरो भर्गः’ इत्यत्र भर्गशब्दो घञन्तः पुँल्लिङ्ग इति बोध्यः । ‘उच समवाये’ अस्मादसुनि बाहुलकात्कुत्वम् । न्यङ्क्वादित्वाद्वा । ‘ओक आश्रयमात्रेपि मन्दिरेऽपि नपुंसकम्’ इति मेदिनी ॥ भूरञ्जि । ‘भू सत्तायाम्’ ‘रञ्ज रागे’ आभ्यामसुन्कित्स्यात् । भुवः अन्तरिक्षम् । षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । रजो रेणुः । ‘रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते’ इति मेदिनी । घञर्थे कप्रत्यये तु अकारान्तोऽप्ययम्। ‘रजोऽयं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु’ इत्यजयकोशः॥ वसेः । ‘वस निवासे’ अस्मादसुन् स्यात्स च णित् । णित्वाद्वृद्धिः ॥ चन्देः । ‘चदि आह्लादने’ अस्मादसुन् आदेश्छकारश्च । ‘छन्दः पद्यप्रभेदेऽपि स्वैराचाराभिलाषयोः’ इति मेदिनी । अकारान्तोऽप्ययम् । ‘छन्दावभिप्रायवशौ’ इत्यमरद्विरूपकोशौ ॥ पचि । ‘डुपचष् पाके’ ‘वच परिभाषणे’ आभ्यामसुन्स्यात्तस्य सुडागमश्च । चस्य कुत्वे सस्य षत्वम् । पक्षः पक्षसी पक्षांसि । ‘यथा शालायै पक्षसी’ इति श्रुतिः । ‘पूर्वोत्तरे द्वे पक्षसी’ इति अनीकाधिकरणे शाबरभाष्यम् । माधवस्तु ‘पक्ष परिग्रहे’ इत्यस्मादसुन् इत्याह ॥ वहि । ‘वह प्रापणे’ ‘ओहाक् त्यागे’ ‘डुधाञ् धारणादौ’ एभ्योऽसुन् स्यात् । अत्र पूर्वसूत्रात्सुटमनुवर्तयतामुज्ज्वलदत्तादीनां मतेनोदाहरणमाह—वक्षाः हासाः धासा इति प्राञ्च इति । सकलवृत्तिकृतः प्रसादकारादयश्चेत्यर्थः । एतच्चायुक्तम् । उक्तोदाहरणानि हि लोके तु न दृश्यन्ते न वा संभवन्ति सूत्रेऽस्मिन् छन्दसीत्युक्तत्वात् । वेदे तु विपरीतान्येवोदाहरणानि दृश्यन्त इत्याह—वस्तुतस्त्विति ।वेदभाष्यकारादयश्चेहानुकूला इत्यवधेयम्॥इणः।‘इण् गतौ’ अस्मादासिः

---

1 अत्रारुचिबीजं तु अमो रम इति प्रयोगवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वेन नियमार्थत्वे न मानमिति । एवं चाङ्घो रङ्घ इत्यपि साध्वेवेति शब्दरत्नम् ॥

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ **मिथुनेऽसिः ॥ पूर्ववच्च सर्वम् ॥** ॥ उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तत्रासुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः।सुयशाः।**नञि हन एह च॥** ॥अनेहाः।अनेहसौ॥ **विधाञो वेध च ॥** ॥ विदधातीति वेधाः ॥ **नुवो धुट् च ॥** ॥ नोधाः ॥ **गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥** ॥ असिः स्यात् । सुतपाः। जातवेदाः । गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् ॥ **चन्द्रे मो डित् ॥** ॥चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्स च डित् । चन्द्रमाः ॥ **वयसि धाञः ॥** वयोधास्तरुणः ॥ **पयसि च ॥** ॥ पयोधाः समुद्रो मेघश्च॥**पुरसि च ॥** ॥ पुरोधाः ॥ **पुरूरवाः ॥** ॥ पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते ॥**चक्षेर्बहुलं शिच्च ॥** ॥ नृचक्षाः ॥ **उषः कित्**॥उषः ॥**दमेरुनसिः॥** ॥ सप्तार्चिर्दमुनाः ॥ **अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च ॥** ॥ अङ्गिराः ॥ **सर्तेरप्पूर्वादसिः ॥** ॥ अप्सराः । प्रायेणायं भूम्नि । अप्सरसः ॥ **विदिभुजिभ्यां विश्वे ॥** ॥ विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ॥ **वशेः कनसिः ॥** ॥ संप्रसारणम् । उशना ॥

॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ * ॥

स्यात्॥मिथुने ॥ **सुयशा इति**। ‘ अशेर्देवने युट् च इत्यादि पूर्ववत् ।सुपयाः सुस्रोता इत्याद्युदाहार्यम् ॥ **नञि**।हन्तेर्नञ्युपपदेऽसिः स्यात् धातोरेहादेशश्च ‘ऋदुशनस्पुरुदंशः’ इत्यादिना सावनङ् ॥‘**विधाञः**। डुधाञ् धारणादौ’ विपूर्वादस्मादसिः स्याद्वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः । ‘ वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि ’ इति मेदिनी ॥ **नुवः** ॥ ‘ णु स्तुतौ ’ अस्मादसिः स्यात्तस्य धुडागमश्च । **नोधा इति** ॥ ‘ मघो भवद्वीर्याय नोधाः ’ इति मन्त्रे ‘ नोधा ऋषिर्भव नोधा ऋषिर्भवति ’ इति निरुक्तम् । नवं दधातीति तु नैरुक्तं व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् ॥ **गति** ॥ गतौ कारके चोपपदेऽसिः स्यात् । ‘ तप संतापे ’ ‘ विद ज्ञाने ’ ‘विदॢ लाभे ’।।**चन्द्रे** ॥ चन्द्रं रजतममृतं च । तदिव मीयतेऽसौ चन्द्रमा इति हरदत्तः ॥ **स च डिदिति** । डित्त्वाट्टिलोपे चन्द्रमसौ चन्द्रमस इत्यादि सिध्यति ॥ **वयसि** ॥ ‘ डुधाञ् धारणे ’ अस्माद्वयस्युपपदेऽसिः स्यात्स च डित् ॥ **पयोधा इति** । पयःशब्दे उपपदे डुधाञः पूर्ववत् ॥ **पुरसि च** ॥ पुरःशब्द उपपदे पूर्ववत् । ‘ पुरोधास्तु पुरोहितः ’ इत्यमरः ॥ **रौतेरिति** ॥ ‘ रु शब्दे ’ । ‘ पुरूरवा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरूरवाः ’ इत्यमरः ॥ **चक्षेः** ॥ ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ’ अस्मादसिः स्यात्स च बहुलं शित् । शित्त्वात्सार्वधातुकसंज्ञायां ख्याञ् न । नृचक्षा राक्षसः । शित्त्वाभावपक्षे तु ख्याञादेशः । प्रख्याः प्रजापतिः ॥**उषः**॥ ‘उष दाहे ’ अस्मादसिः स्यात्स च कित् । उषः प्रभातम् । दशपाद्यां तु ‘ वसः कित्’ इति पाठः । वसति सूर्येण सहेति उषा देवताविशेषः । ‘ अपो भि ’ इति सूत्रे ‘ उषसश्चेष्यते ’ इति वार्तिकस्य समुषद्भिरित्युदाहरणं विवृण्वद्भिरयं पाठः पुरस्कृतः ॥ **दमेः** । ‘ दम उपशमे ’ । ‘ सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रः ’ इत्यमरः ॥ पक्षे ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति दीर्घः । ‘ जुष्टो दमूनाः ’ ‘ दमूनसं गृहपतिं वरेण्यम् ’ । दशपाद्यां तु ‘ दमेरूनसिः’ इति सूत्रे एव दीर्घः पठ्यते । तन्मते बाहुलकाद्ध्रस्वो बोध्यः ॥ अङ्गिरा ऋषिभेदः ॥ **सर्तेः** ॥ ‘ सृ गतौ ’ ॥**प्रायेणेति** । ‘ स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि’ इति शब्दार्णवः ॥ ‘अप्सरःस्वप्सराः प्रोक्ता, सुमनः सुमनस्सु च ’ इति द्विरूपकोशः । ‘ एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ’ इति रघुः ॥ **विदि** ॥ ‘ विद ज्ञाने ’ ‘ भुज पालनाभ्यवहारयोः ’ आभ्यां विश्वशब्दे उपपदेऽसिः स्यात् ॥ शब्दस्वरूपपरत्वाद्विश्वे इत्यत्र स्मिन्नादेशो न कृतः । उदाहरणे विश्वं वेत्ति भुङ्क्ते इति विग्रहः । यत्तु ‘तत्पुरुषे कृति’ इति सप्तम्या अलुक् । विश्वेवेदाः अग्निः, विश्वेभोजा इन्द्र इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तं तन्न । तथा सति स्मिन्नादेशस्य दुर्वारत्वापत्तेः । ‘ सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।’ ‘ पूषा भगः प्रभृडे विश्वभोजाः’ इत्यादिमन्त्रेषु सुपो लुक एव दर्शनात् । वृत्तौ तथैवोदाहरणाच्च ॥**वशेः** ‘ वश कान्तौ ’ । ‘ उशना भार्गवः कविः ’ इत्यमरः ॥ ॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ *॥

अदि भुवो डुतच् ॥ ॥ अद्भुतम् ॥ **गुधेरूमः** ॥ ॥ गोधूमः ॥ **मसेरूरन्** ॥ ॥ मसूरः। प्रथमे पादे असेरुरन्मसेश्चेत्यत्र व्याख्यातः॥**स्थः किच्च** ॥ ॥ स्थूरो मनुष्यः । **पातेरतिः** ॥ ॥ पातिः स्वामी । सम्पातिः पक्षिराजः ॥ **वातेर्नित्** ॥ ॥ वातिरादित्यसोमयोः ॥ **अर्तेश्च** ॥ ॥ अरतिरुद्वेगः ॥ **तृहेः क्नो हलोपश्च** ॥ ॥ तृणम् ॥ **वृञ्लुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च** ॥ ॥ व्रियन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्त इति वा तण्डुलाः॥**दंसेष्टटनौ न आ च** ॥ ॥ दासः सेवकशूद्रयोः ॥ **दंसेश्च**॥ ॥ दाशो धीवरः ॥ **उदि चेर्डेसिः** ॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । उच्चैः॥**नौ दीर्घश्च**॥ ॥ नीचैः ॥**सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः** ॥ ॥ रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च ॥**पूञो यण्णुक् ह्रस्वश्च** ॥ ॥ यत्प्रत्ययः । पुण्यम्॥**स्रंसेः शिः कुट् किच्च**॥ ॥ स्रंसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च ॥ शिक्यम् ॥ **अर्तेः क्युरुच्च** ॥ ॥ उरणो मेषः ॥ **हिंसेरीरन्नीरचौ** ॥ ॥ हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः ॥ **उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च** ॥ ॥ उदरम् ॥ **डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः** ॥ ॥ अच् अलू च डित्स्याद्धातोर्मुट् स चोदात्तः । मुखम्॥**अमेः सन्**॥ ॥अंसः॥**मुहेः खो मूर्च** ॥ मूर्खः॥**नहेर्हलोपश्च** ॥ ॥ नखः ॥ **शीङो ह्रस्वश्च** ॥ ॥ शिखा ॥ **माङ ऊखो मय्**

अदि भुवो ॥ अद् इत्यव्ययम्।आकस्मिकार्थेऽस्मिन्नुपपदे भूधातोर्डुतच्स्यात्।डित्त्वाट्टिलोपः । अद्भुतमाश्चर्यम् ॥ **गुधेः** । 'गुध परिवेष्टने' गुध्यते परिवेष्ट्यते प्राणिभिरिति । 'गोधूमो नागरङ्गे स्यादोषधीव्रीहिभेदयोः' इति मेदिनी ॥ **मसेः** ॥ 'मसी परिणामे' ॥ **स्थः** ॥ 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' अस्मादूरन् । कित्त्वादालोपः ॥ **स्थूरो मनुष्य इति** । 'स्थूरस्य रयो बृहता य ईशे' इति मन्त्रे तु योगपुरस्कारात्स्थिरस्येत्यर्थ इति व्याख्यातम् ॥ **पातेः** ॥ 'पा रक्षणे' ॥ **वातेः** ॥ 'वा गतिगन्धनयोः' रभसकोशस्थमाह-वातिरिति ॥ **अर्तेः** ॥ 'ऋ गतौ' अस्मादितिः स्यात्स च नित् ॥ **तृहेः** ॥ 'तृह हिंसायाम्' क्नस्य कित्त्वाद्गुणाभावः ॥ **वृञः** ॥ 'वृञ् वरणे' 'लुट विलोडने' 'तनु विस्तारे' 'तड आघाते' चुरादिः । एभ्य उलच् स्यात् तण्डादेशश्च धातोः । यद्यपि 'सानसिपर्णसि' इति सूत्रे तण्डुलशब्दो निपातितस्तथापि प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः सः। अयं तु चित्स्वरेणान्तोदात्त इति विवेकः ॥ **दंसेः** ॥ 'दसि सेवने' अस्माट्टटनौ स्यातां नकारस्याकारश्च । टनो नकार आद्युदात्तार्थः । 'दासः शूद्रे दानपात्रे भृत्यधीवरयोरपि' इति विश्वः ॥ **दशेः** ॥ 'दश दशने' अस्मादपि टटनौ नकारस्य चात्त्वं स्यात् । 'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः ॥ **उदि** ॥ 'चिञ् चयने' डैसो डित्त्वाट्टिलोपः ॥ **सौ रमेः** ॥ 'रमु क्रीडायाम्' ॥ **पूञः** । 'पूञ् पवने' । 'पुण्यं मनोज्ञेऽभिहितं तथा सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥ **स्रंसेः** ॥ 'स्रंसु अधःपतने' कित्त्वं तु गुणाभावार्थम् ॥ **अर्तेः** ॥ 'ऋ गतौ' अस्मात्क्युप्रत्ययः स्याद्धातोरुत्वं च रपरत्वम् । 'युवोरनाकौ' । 'मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके' इत्यमरः ॥ **हिंसेः** ॥ 'हिसि हिंसायाम्' ॥ **उदि** ॥ 'दृ विदारणे' ॥ **डित्खनेः** ॥ 'खनु अवदारणे' अस्मादजलौ स्तः ॥ 'मुखं निस्सरणे वक्त्रारम्भोपाययोरपि । सन्ध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ **अमेः** ॥ 'अम गतौ' । 'स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री' इत्यमरः । 'अंसः स्कन्धे विभागे च' इति दन्त्यान्ते विश्वः ॥ **मुहेः** ॥ 'मुह वैचित्ये' अस्मात्खप्रत्ययो धातोर्मूरादेशश्च । मुह्यतीति मूर्खः । 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः' इत्यमरः । **नहेः** ॥ 'णह बन्धने' । 'नखं कररुहे षण्ढे गन्धद्रव्ये नखं नखी' इति विश्वः । 'नखी स्त्रीक्लीबयोः शुक्तौ नखरे पुन्नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ **शीङ्** ॥ 'शीङ् स्वप्ने' अस्मात्खः धातोर्ह्रस्वश्च । ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणाभावः । 'शिखा शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिष्वग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' इति मेदिनी ॥ **माङः** । 'माङ् माने' । 'मयूखस्त्विट्करज्वालासु' इत्यमरः ॥

च ॥ ॥ मयूखः ॥ **कलिगलिभ्यां फगस्योच्च** ॥ ॥ कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः पादग्रन्थिः ॥ **स्पृशेः श्वणूशुनौ पृ च** ॥ ॥ श्वणूशुनौ प्रत्ययौ पृ इत्यादेशः । पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः । पर्शुरायुधम् ॥ **श्मनि श्रयतेर्डुन्** ॥ ॥ श्मन्शब्दो मुखवाची। मुखमाश्रयत इति श्मश्रु ॥ **अश्वादयश्च** ॥ ॥ अश्रु नयनजलम् ॥ **जनेष्टन् लोपश्च** ॥ ॥ जटा ॥ **अच् तस्य जङ्घच्** ॥ तस्य जनेः जङ्घादेशः स्यादच् । जङ्घा ॥ **हन्तेः शरीरावयवे द्वे च** ॥ ॥ जघनम् । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ **क्लिशेरन् लो लोपश्च** ॥ ॥ लकारस्य लोपः । केशः ॥ **फलेरितजादेश्च पः** ॥ ॥ पलितम् ॥ **कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्** ॥ करकः । करका । कटकः । नरकम् । नरकः । नरको नारकोऽपि चेति द्विरूपकोशः । सरकं गगनम् । कोरकः । कोरकं च॥**चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च**॥ ॥कीचको वंश-भेदः ॥ **पचिमच्योरिच्चोपधायाः** ॥ ॥ पेचकः । मेचकः ॥ **जनेररष्ठ च** ॥ ॥

कलि॥'कल शब्दसंख्यानयोः' 'गल अदने' आभ्यां फक् स्यात् धातोरकारस्योत्त्वं च॥**गुल्फ इति**।'तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ ' इत्यमरः । तयोः पदयोर्ग्रन्थी इत्यर्थः ॥ **स्पृशेः** । 'स्पृश संस्पर्शे' । 'पार्श्वं कक्षधरे चक्रोपान्तपर्शुगणेऽपि च ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ **श्मनि** । 'श्रिञ् सेवायाम् ' अस्मात् श्मन्युपपदे डुन्स्यात् डित्वाट्टिलोपः । ' तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ' इत्यमरः । पुरुषस्य मुखे तेषां रोम्णां वृद्धौ श्मश्रुशब्दो वर्तत इत्यर्थः ॥ **अश्वादयः** । ' अशू व्याप्तौ ' अस्मात् रुन् प्रत्ययो नञ्पूर्वात् श्रयतेर्डुन् च । यत्तूज्ज्वलदत्ते-नोक्तम् अश्नातेर्डुन् रुट् चेति । तदयुक्तम् । डित्वाट्टिलोपे सति धातोरश्रवणप्रसङ्गात् । न च टिलोपाभावो निपात्यत इति वाच्यम् । तथा सति डित्वोत्प्रेक्षणस्यानिष्फलत्वापत्तेरिति दिक् ॥ **जनेः** । ' जनी प्रादुर्भावे ' अस्माट्टन्प्रत्ययः स्याद्धातोरन्त्यलोपश्च । ' जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी ' इति मेदिनी ॥ **जङ्घेति** । जनेरच्प्रत्यये सति ' अजाद्यतः ' इति टाप् ॥ **हन्तेः** । देहावयवे वाच्ये हन्तेरच् प्रत्ययः स्यात् द्वित्वं च धातोःअभ्यासकार्यम् 'अभ्यासाच्च ' इति कुत्वम् । अमरोक्तिमाह—**पश्चान्नितम्ब इति** । ' जघनं च स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि ' इति मेदिनी ॥ **क्लिशेः** । ' क्लिशू विबाधने ' अ-स्मादन्स्यात् । ' केशः स्यात्पुंसि वरुणे ह्रीबेरे कुण्डलेऽपि च ' इति मेदिनी ॥ **फलेः** । ' फल निष्पत्तौ '। ' पलितं नरसा शौक्ल्यम् ' इत्यमरः । 'पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे ' इति मेदिनी ॥ **कृञा-दिभ्यः** । ' डुकृञ् करणे ' । करकः कमण्डलुः , करका वृष्टिपाषाणः । ' कटे वर्षावरणयोः ' । ' कटक-वलये सानौ ' । ' क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः ' इति क्वुनाऽप्ययं सिद्धस्तथा च गुणभाज इहैव वुनि छ्युदाहार्याः । निषेधभाजस्तु क्वनि , उदासीनास्तु यत्रकुत्रचिदिति भावः । ' नॄ नये ' । ' स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ' इत्यमरः । ' नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रदेशयोः ' इति मेदिनी । उदयनाचार्यास्तु ' न च नरकाण्येव न सन्ति ' इति क्लीबं प्रयुञ्जते , तन्निर्मूलमित्याहुः । ' सृ गतौ ' । ' सरकोऽस्त्री शीधु पाते शीधुपानेक्षुशीधुनोः ' इति मेदिनी । ' कुर शब्दे ' । ' कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः' इति मेदिनी । ' विचकार कीरकाणि ' इति माघः । ' कोरकः पुमान् ' इत्यमरोक्तिस्तु नादर्तव्येत्याहुः। अपचरकादयोऽपि इहैव बोध्याः ॥ **चीकयतेः** । ' चिक आमन्त्रणे ' ' चीक च ' चुरादिः, अस्याद्यन्तवि-पर्ययः , पचिमच्योरित्वं चानुपदं वक्ष्यमाणं बाहुलकबललभ्यं बोध्यम् । ' कीचको दैत्यभिद्वाताहतसस्व-नवंशयोः ' इति मेदिनी ॥ ' डुपचष् पाके ' । ' उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ' इत्यमरः । ' पेचको गजलाङ्गूलमूलोपान्ते च कौशिके ' इति मेदिनी । ' मच मुचि कल्कने ' । ' मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान् । तद्युक्ते वाच्यवत् क्लीबं स्रोतोऽञ्जनान्धकार-योः ' इति मेदिनी ॥ **जनेः** । ' जन जनने ' ' जनी प्रादुर्भावे ' वा । ' जठरः कठिनेऽपि

जठरम्॥ **वचिमनिभ्यां चिच्च** ॥ ॥ वठरो मूर्खः । मठरो मुनिशौण्डयोः । बिदादित्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः ॥ **ऊर्जिदृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च** ॥ ॥ ऊर्दरः शूररक्षसोः॥ **कृदरादयश्च** ॥ ॥ कृदरः कुसूलः।मृदरं विलसत् । सृदरः सर्पः॥ **हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे** ॥ ॥ घातनो मारकः॥ **क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च** ॥ ॥ क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुर्मशकः ॥ **हर्यतेः कन्यन् हिरच्** ॥ कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम् ॥ **कृञः पासः** ॥ ॥कर्पासः । बिल्वादित्वात्कार्पासं वस्त्रम् ॥ **जनेस्तु रश्च** ॥ ॥ जर्तुर्हस्ती योनिश्च ॥ **ऊर्णोतेर्डः** ॥ ॥ ऊर्णा ॥ **दधातेर्यत् नुट् च** ॥ ॥ धान्यम् ॥ **जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः** ॥ ॥ जिव्रिः स्यात्कलपक्षिणोः । बाहुलकाद्धलि चेति दीर्घो न ॥ **मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुडालः** ॥ ॥ मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्त्यस्य । ममापतालो विषये ॥ **ऋजेः कीकन्** ॥ ॥ ऋजीक इन्द्रो धूमश्च ॥ **तनोतेर्डउः सन्वच्च** ॥ ॥ तितउः पुंसि क्लीबे च ॥ **अर्भकपृथुकपाका वयसि** ॥ ॥ ऋधु वृद्धौ । अतो वुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् ॥ **अवद्यावमाधमार्वरेफाः** ॥ ॥ कुत्सिते वदेर्नञि यत् । अवद्यम्।अवतेरमः । वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा ॥ रिफतेस्तौदादिकादः ॥ ॥

स्यात् ' इत्यमरः । ' जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वृद्धकर्कटयोस्त्रिषु ' इति मेदिनी ॥ **वचि** ॥ ' वच परिभाषणे ' ' मन ज्ञाने' आभ्यामरप्रत्ययः स्यात्स च चित् ठश्चान्तादेशः । ' वठरः कुक्कुटे वण्टे शठे च ' इति मेदिनी ॥ **ऊर्जि** ॥ ' दॄ विदारणे' अस्मादूर्ज्युपपदे अलचौ प्रत्ययौ स्तः ॥ **कृदरादयश्च** । कृ सृ मृ एतदव्ययपूर्वकदृणातिप्रकृतिकालजन्ता निपात्यन्ते ॥ **हन्तेः** ॥ ' हन हिंसागत्योः ' ॥ **क्रमि** ॥ ' क्रमु पादविक्षेपे ' ' गम्लृ गतौ ' ' क्षमूष् सहने ' एभ्यस्तुन्स्यादेषां वृद्धिश्च ॥ **हर्यतेः** ॥ ' हर्य गतिकान्त्योः' । ' हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मानभेदे स्यादकुप्यं च नपुंसकम् ' इति मेदिनी ॥ **कृञः** ॥ ' डुकृञ् करणे ' ॥ **जनेः** ॥ तु इत्यविभक्तिकम् । जनेस्तुप्रत्ययो रेफश्चान्तादेशः स्यात् ॥ **ऊर्णोतेः** ॥ ' ऊर्णुञ् आच्छादने ' अस्मात् डः स्यात् । डित्वाट्टिलोपः टाप् । 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवो ' इत्यमरः ॥ भ्रुवोर्मध्ये य आवर्त्तस्तत्रेत्यर्थः । ' अन्तरान्तरेण ' इति द्वितीया ॥ **दधातेः** ॥ ' डुधाञ् धारणादौ ' अस्माद्यत् प्रत्ययः स्यात्तस्य नुडागमश्च । ' धान्ये व्रीहिषु धान्याकम् ' इति मेदिनी ॥ **जीर्यतेः** ॥ ' जॄ वयोहानौ ' अस्मात् क्रिन्स्यात् । ' ऋत इद्धातोः ' । रपरत्वम् । रेफस्य वकारादेशः ॥ **मव्यतेः** ॥ ' मव्य बन्धने '॥ अन्त्यस्येति । वकारस्येत्यर्थः ॥ **ऋजेः** ॥ ' ऋज गतौ '॥ **तनोतेः**॥' तनु विस्तारे' अस्मात् डउः प्रत्ययस्तस्य सन्वद्भावात् द्वित्वमभ्यासस्येत्त्वं च । डित्वाट्टिलोपः । पृथगुच्चारणसामर्थ्याद्गुणो न । तितउः चालिनी । सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । तितउ परिपवनं भवतीति पस्पशायां भाष्यम् । 'चालिनी तितउः पुमान् ' इत्यमरः । ' चालनं तितउन्युक्तम् ' इति कोशान्तरम् ॥ ' स्याद्वास्तु हिङ्गु तितउ ' इति पुंनपुंसकवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥ **अर्भक** ॥ एते निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमेवाह–ऋधु वृद्धौ इत्यादि ॥ **प्रथेरिति** ॥ 'प्रथ प्रख्याने ' । ' पा पाने ' पिबति स्तनादिकमिति पाकः । ' पोतः पाकोर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ' इत्यमरः । ' अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च ' । ' पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत् ' । ' पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च ' इति मेदिनी ॥ **अवद्य** ॥ एते कुत्सिते निपात्यन्ते । ' वद व्यक्तायां वाचि ' ' अव रक्षणादौ ' ' ऋ गतौ ' ' रिफ कत्थनयुद्ध-

रेफः ॥ **लीरीङोर्हस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः** ॥ ॥ तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तो धातोर्हस्वः प्रत्ययस्य पुट्। लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्रं कुत्सितम् ॥ **क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च** ॥ ॥ क्लिशेः कन् स्यात् उपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । कित्त्वफलं चिन्त्यम्[1] ॥ **अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च** ॥ ॥ चकारादुपधाया ईत्त्वम् । ईश्वरः ॥ **चतेरुरन्** ॥ ॥ चत्वारः ॥ **प्राततेररन्** ॥ ॥ प्रातः॥ **अमेस्तुट् च** ॥ ॥ अन्तरमध्यम्॥ **दहेर्गो लोपो दश्च नः** ॥ ॥ गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः ॥ **सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च** ॥ ॥ सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः ॥ **व्याङि घ्रातेश्च जातौ** । ॥ कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ॥ **हन्तेरच् घुर च** ॥ घोरम् ॥ **क्षमेरुपधालोपश्च** ॥ ॥ चादच् । क्ष्मा ॥ **तरतेर्ड्रिः** ॥ ॥ त्रयः । त्रीन् ॥

निन्दाहिंसादानेषु ' । ' निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः ' इत्यमरः । ' कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ' इति च । ' अधमः स्याद्गर्ह्ये ऊनेऽपि ' इति मेदिनी ॥ ' अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ' । ' रेफो वर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते पुनरन्यवत् ' इति च मेदिनी ॥ **लीरीङोः** ॥ ' लीङ् श्लेषणे ' 'रीङ् श्रवणे'॥**क्रमादिति** । श्लेषणे वाच्ये तप्रत्ययः, कुत्सिते वाच्ये रप्रत्यय इत्यर्थः।'लिप्तं विषाक्ते भुक्ते च वाच्यवत्स्याद्विलेपिते ' इति विश्वः ॥ **क्लिशेः** । 'क्लिशू विबाधने ' ॥ **नामागमश्चेति** । प्रत्ययस्येति शेषः ॥ **चिन्त्यमिति** । ईत्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावसिद्धेरिति भावः । ' कीनाशः कर्षकक्षुद्रपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना ' इति मेदिनी ॥ **अश्नातेः** ॥ ' अशू व्याप्तौ ' अस्माद्वरट् स्यात् । आशु कर्म वरदानादिक्रिया यस्य तस्मिन्वाच्ये शीघ्रदातरीत्यर्थः॥ **ईश्वर इति** । स्त्रियां तु टित्वान्ङीप्। ईश्वरी प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्ता । ईशेः वनिपि ' वनोर च ' इति ङीब्रयोस्तु धातुस्वरेणाद्युदात्ता । पुंयोगलक्षणे ङीषि अन्तोदात्ता । ' स्थेशभासपिसकसः' इति वरचि तदन्ताट्टापि ईश्वरेति विवेकः । ' ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत्।ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति मेदिनी॥ईश्वरा उमायामिति च्छेदः ।' ईश्वरः शङ्करे धीशे तत्पत्न्यामीश्वरा' इति बोपालितः । 'विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वराया' इति भारविः । दशपाद्यां तु सूत्रान्तरमपि.॥हन्तेरन् घश्च ॥ ' हन हिंसागत्योः ' अस्माद्रन् प्रत्ययः स्यात् घश्चान्तादेशः। हन्यते गम्यतेऽतिथिभिरिति घरः गृहम् ॥ **चतेः** । ' चते याचने ' अस्मादुरन् स्यादकार उच्चारणार्थः । ' चतुरनडुहोरामुदात्तः ' इत्याम् ॥ **प्राततेः**॥ ' अत सातत्यगमने ' प्रपूर्वादस्मादरन्स्यात् रेफादकार उच्चारणार्थः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । **अमेः** ॥ ' अम गतिसंभक्तिषु ' अस्मादरन्स्यात्तस्य तुडागमश्च । अन्तःशब्दोऽपि प्रातःशब्दवत् अव्ययम् ॥ **दहेः** ॥ ' दह भस्मीकरणे ' ।' नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने ' इति मेदिनी ॥ **सिचेः** ॥ ' षिच क्षरणे' । **हकारादेश इति** । धातोरन्त्यस्येत्यर्थः। ' सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थितः । सिंही क्षुद्रबृहत्योः स्याद्वासके राहुमातरि ' इति विश्वः ॥ **व्याङि** ॥ ' घ्रा गन्धोपादाने ' अस्माज्जातौ वाच्यायां कः स्यात् । कित्त्वादातो लोपः । ' व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तैरण्डकरञ्जयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्ठकायां च योषिति' इति मेदिनी ॥ **हन्तेः** ॥ हन्तेरच् स्याद्धातोर्घुरादेशश्च । ' घोरं भीमे हरे घोरः ' इति विश्वः ॥**क्षमेः**॥ ' क्षमूष् सहने '।'क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही ' इत्यमरः ॥ **तरतेः** ॥ ' तॄ प्लवनतरणयोः ' । अस्मात् ड्रिः स्यात् डित्त्वाट्टिलोपः ॥

१-प्रत्ययस्य नामागमे कीनाशेति रूपासिद्ध्या चिन्त्यम् ॥

ग्रहेरनिः ॥ ॥ ग्रहणिः । ङीषू । ग्रहणी व्याधिभेदः ॥ **प्रथेरमच्** ॥ ॥ प्रथमः ॥ **चरेश्च** ॥ चरमः ॥ **मङ्गेरलच्** ॥ मङ्गलम् ॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥*॥

ग्रहेः ॥ 'ग्रह उपादाने'। ङीषिति ॥ 'कृदिकारात्' इत्यनेन। 'ग्रहणी रुक्प्रवाहिका' इत्यमरः। प्रथेः ॥ 'प्रथ प्रख्याने'। 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' इति मेदिनी ॥ 'प्रथमचरम-' इति वैकल्पिकसर्वनामत्वात्पक्षे जसः शीभावः। प्रथमे प्रथमाः ॥ चरेश्च ॥ 'चर गतिभक्षणयोः' अस्मादमच्स्यात्। चरमे चरमाः। योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः 'प्रथिचरिभ्याम्' इत्येव सुवचम् ॥ मङ्गेः ॥ 'उखउखि-' इत्यादिदण्डके गत्यर्थको मगिः पठ्यते। 'कल्याणं मङ्गलं शुभम्'। मङ्गलो ग्रहभेदः। 'मङ्गला सितदूर्वायामुमायां पुंसि भूमिजे। नपुंसकं तु कल्याणे सर्वार्थे रक्षणेऽपि च' इति मेदिनी। भावे ष्यञि माङ्गल्यम् ॥ 'तत्र साधुः' इति यत्। 'मङ्गल्यः स्यात्त्रायमाणाश्वत्थविल्वमसूरके। स्त्रियां शम्यामधःपुष्पामिसिशुक्लवचासु च ॥ रोचनायामथो दध्नि क्लीबं शिवकरे त्रिषु' इति मेदिनी ॥ ॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥ * ॥

"उणादिप्रत्ययाः सन्ति पादोत्तरशतत्रयम्। तेषां विवेचनं त्वत्र ज्ञानेन्द्रस्वामिभिः कृतम्"। प्राचा तु कतिपयानामेवोणादीनामुपन्यासः कृतो न तु सर्वेषां, सोऽप्युपन्यासो नैकप्रघट्टकतया कृतः। किंतु विच्छिद्येति स्पष्टम्। तत्रापि केचित्प्रमादा मनोरमायां प्रदर्शितास्तेष्वेव कांश्चित्प्रमादान्दर्शयामः। 'भजो ण्विः' इति ण्विप्रकरणे 'छन्दसि सहः' 'वहश्च' इत्युपन्यस्य 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' इति ण्विस्तेनैव षः परिव्राडित्ययं हि प्राचो ग्रन्थस्तद्व्याख्यायां तत्पौत्रेण पञ्चपाद्युणादिसूत्रे इदं पठ्यते इत्युक्तं तदुभयमपि प्रामादिकम्। 'क्विब्वचि' इति क्विब्दीर्घौ हि प्रक्रम्य 'परौ व्रजेः' इति सूत्रस्य पाठात्। अस्मिन्नंशे पञ्चपादीदशपाद्योरेकवाक्यत्वात्। यदपि 'धनर्त्तिचक्षिङ्वपितपिजनियजेरुस्' इति पठितम्। तदप्यनाकरम्। तथा हि 'जनेरुसिः'। 'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' 'एतेर्णिच्च'। 'चक्षेः शिच्च' इति सर्वसंमतः पाठः। 'तपूंषि तस्मै' 'वपुष्टरम्' इत्यादिमन्त्रेषु आद्युदात्ततया अनुकूलश्च ॥ वेदभाष्ये एवमेव स्थितम्। इत्यादयो द्वितीयपादे प्रमादाः ॥ तृतीयपादेपि 'स्तनिदूषिपूषिगदिहृदिभ्यो णेरित्नुच्' इति प्राचा पठितं तत्र दूषिहृदी केषामपि वृत्तिकृतां ग्रन्थे न पठितौ, दूषयित्नुः हृदयित्नुरिति प्रयोगोऽपि आकारे न दृष्टः। 'स्तनिहृषिपुषिमुदिगदिमदिभ्यः' इति हि पञ्चपादीपाठः। 'ध्रुषिगन्धिमण्डिजनिगमिभ्यः' इति दशपाद्यामधिकं पठितमित्यन्यदेतत्। यदपि 'क्षुदक्षिस्पृहिगृहिदृजृभ्य आप्यः' इति पठित्वा दराप्यः जराप्य इति प्राचोक्तं तदपि न। दृजृग्रहणस्याकरानारूढत्वात्। इत्यादयस्तृतीयपादे प्रमादाः ॥ यदपि 'कॄगॄस्तॄभ्यः क्रिन्' कीर्विः गीर्विः स्तीर्विरिति प्राचोक्तम्। तदपि लिपिभ्रमप्रयुक्तमेव। 'कॄ विक्षेपे' 'गॄ निगरणे' 'स्तॄञ् आच्छादने' इति प्राचो ग्रन्थं विवृण्वतामुक्तिरपि मूलाशुद्ध्यैवाशुद्धा। 'जॄस्तॄजागॄभ्यः क्विन्' इति हि पाठ उणादिवृत्तिकृतां माधवादीनां च संमतः। जीर्विः पशुः। शीर्विर्हिंस्रः। स्तीर्विरध्वर्युरिति तद्ग्रन्थेषूपपादितम्। स्तॄ इत्यस्य दीर्घान्तत्व एव 'ऋत इद्धातोः' इतीत्त्वं लभ्यते न तु ह्रस्वान्तत्वेऽपि तस्माद्यथाकरमेव हि ग्रहीतुमुचितमिति दिक् ॥ यदपि प्राचोक्तं 'ग्लाज्याहात्वरिभ्योनिः' इति। तदप्यनाकरम्। आकरे हि 'वीज्याज्वरिभ्योनिः' इति पठित्वा सूत्रद्वयानन्तरम्'वहि श्रि-' इति सूत्रे 'ग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति सूत्रितत्वात्। 'तूर्णी रथः सदानवः' इत्यादावाद्युदात्तदर्शनाच्च ॥ न च 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारस्थं वार्तिकमेवेदं प्राचोदाहृतं, न तूणादिसूत्रस्थमिति वाच्यमेवमपि त्वरतेः पाठस्यानुचितत्वात् ॥ न ह्यसौ वार्तिकेऽस्तीति दिक् ॥ एवं 'संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट्' इत्यपि प्राचोदाहरणमनाकरम्। स्त्यातेर्ड्रडित्येव सूत्रस्याकरे पञ्चपाद्यां दशपाद्यां चोपलम्भात्। 'संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री। सूतेः सप्प्रसवे पुमान्' इति भाष्ये श्लोकपाठो, न तु सूत्रपाठस्य तथात्वं दृश्यते। एवं तद्ग्रन्थव्याख्यातॄणामपि प्रमादा ऊह्याः। तद्यथा पाणिन्यादिमुनीनीति व्याचक्षाणैरुक्तम् 'मनेरुच्चापधायाः' इति, नह्येवंविधं सूत्रं पञ्चपाद्यां दशपाद्यां वास्ति। अत इत्यनुवर्तमाने 'मनेरुच्च' इत्येव सूत्रितत्वादिति दिक् ॥ इति चतुर्थपादे प्राचः प्रमादाः॥*॥इत्युणादयः॥शिवम्॥*॥

अथ उत्तरकृदन्तम्।

उणादयो बहुलम्। ३। ३। १॥ एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः। केचिदविहिता अप्यूह्याः॥ संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे। कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥ **भूतेऽपि दृश्यन्ते**। ३। ३। २॥ **भविष्यति गम्यादयः**। ३। ३। ३॥ **दाशगोघ्नौ संप्रदाने**। ३। ४। ७३॥ एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते। दाशन्ति तस्मै दाशः। गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः॥ **भीमादयोऽपादाने**। ३। ४। ७४॥ भीमः। भीष्मः। प्रस्कन्दनः। प्रपतः। मूर्खः। खलतिः॥ **ताभ्यामन्यत्रोणादयः** ३। ४। ७५॥ संप्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति। ततोऽसौ भवति तन्तुः। वृत्तं तदिति वर्त्म। चरितं तदिति चर्म॥ **तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्**। ३। ३। १०॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः। मान्तत्वादव्यय-

---

उणादयो बहुलम्। 'वर्तमाने लट्' इत्यतो वर्तमानग्रहणं 'पुवः संज्ञायाम्' इत्यतः संज्ञाग्रहणं चानुवर्तते तदाह—**एते** इति॥ अत्र हि सूत्रे 'धातोः' 'प्रत्ययः' 'कृदतिङ्' इति चानुवर्तन्ते, तेन 'कृवापाजिमि—'इत्यादिना विहितानामष्टाध्यायीबहिर्भूतानामप्युणादीनां प्रत्ययसंज्ञा कृत्संज्ञा च सिध्यति। तथा चोणादिप्रत्ययाः सर्वे धातोः परत्र 'कर्त्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थे भवन्ति। उणादिप्रत्ययान्तस्य 'कृत्तद्धित—' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिरित्यादि सर्वमपीष्टं सिध्यति। अपरिपूर्णानामुणादीनां परिपूर्णार्थं बहुलग्रहणं तस्य फलमाह— **केचिदविहिता अपीति**। हृषेरुलज्विहितः, स तु शङ्केरपि भवति शङ्कुलेति प्रयोगदर्शनात्। किंच फिडफिड्डप्रत्ययौ कुत्रापि न विहितौ अर्तेरूह्येते, ऋफिडः ऋफिड्डः इति तयोः कित्त्वं च कल्प्यते। तथा षण्ढ इत्यत्र सत्वाभावश्चेत्यादि॥ **संज्ञास्विति**। अनादिसंज्ञास्वेव, न तु सर्वास्वित्याहुः। 'हृषेरुलच्' इति प्रत्ययं दृष्ट्वा शङ्किः प्रकृतिरूह्यते तेन शङ्कुलेति सिद्धम्। 'ऋ गतौ' इत्यादिभ्यः फिडफिड्डादिप्रत्यया गृह्यन्ते॥ **कार्याद्विद्यादिति**। ऋफिड इत्यादौ गुणप्रतिषेधादिकार्यानुरोधादनूबन्धं ककारादिकं विद्यात्। अनुबन्धमित्यत्र 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः। एतदुणादिषु शास्त्रं शासितव्यमित्यर्थः॥ **भूतेऽपि दृश्यन्ते**। नन्वेवं वर्तमानग्रहणं च 'उणादयो बहुलम्' इत्यत्र नानुवर्त्यताम्। एतच्चोत्तरसूत्रं च त्यज्यताम्। अविशेषेण कालत्रयेपि प्रत्ययलाभादिति चेत्। अत्राहुः। बाहुल्येन वर्तमाने भवन्ति, भूतभविष्यतोस्तु क्वचिदेवेति विवेकप्रदर्शनार्थमिदमिति॥ **भविष्यति गम्यादयः**। गमिष्यतीति गमी ग्रामम्। आगमिष्यतीति आगामी। 'गमेरिनिः' 'आङि णित्' इत्याङ्पूर्वस्य तु णित्त्वादुपधावृद्धिः॥ **भीमो भीष्म इति**। 'भियो हेतुभये षुक्' इति मप्रत्ययसंनियोगेन वैकल्पिकः षुक्। प्रस्कन्दत्यस्मादिति प्रस्कन्दनः। अपादाने ल्युट्। प्रपतत्यस्मादिति प्रपतः पचाद्यच्। मुह्यत्यस्मादिति मूर्खः। 'मुहेः खो मूर् च'। स्खलत्यस्मादिति खलतिर्निष्केशशिरा इति प्रागुक्तम्॥ **ताभ्यामितीति**। ताभ्यामित्यनुक्तौ तु संनिहितापादानस्यैव परामर्शादपादानादन्यत्रेत्यर्थः स्यादिति भावः॥ **ततोऽसाविति**। तनोतेः कर्त्तरि क्तः। 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः। असौ ततो भवति विस्तृतो भवतीत्यर्थे तनोतेस्तुन्॥ **वृत्तमिति**। गमनादिना निष्पन्नं यत्तद्वर्त्म। वृतेः कर्मणि मनिन्। 'अयनं वर्त्म मार्गः' इत्यमरः॥ **तुमुन्ण्वुलौ**॥ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्याम्॥ अत्रेदं बोध्यम्। तुमुन्ण्वुलोः कृत्त्वाविशेषेऽपि 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनाद्भावे तुमुन्। ण्वुल् तु कर्त्तरि। क्रियायामिति सप्तमीनिर्देशात्तद्वाचकस्य यातीत्यादेः 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इत्युपपदत्वमिति।

१—अत्र च भावोऽसत्त्वभूत एव। अव्ययार्थे लिङ्गांशभावेन प्रत्ययार्थे वैलक्षण्यान्ननुभवात् इति शब्दरत्नम्॥

त्वम्।कृष्णं द्रष्टुं याति।कृष्णं दर्शको याति।अत्र वासरूपन्यायेन तृजादयो न।पुनर्ण्वुलुक्तेः॥ **समानकर्तृकेषु तुमुन्** । ३ । ३ । १५८ ॥ अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वान्छति वा ॥ **शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्** । ३ । ४ । ६५ ॥ एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते, अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ॥ **पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु**।३।४।६६॥ पर्याप्तिः पूर्णता।तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्।पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम्। अलं भुक्त्वा। अलमर्थेषु किम्। पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ॥ **कालसमयवेलासु तुमुन्** । ३ । ३।१६७ ॥ पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्। कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते तेनेह न। भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ **भाववचनाश्च** । ३ । ३ । ११ ॥ भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः। यागाय याति ॥ **अण् कर्मणि च**॥ ३।३।१२॥ कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाणू स्यात् । ण्वुलोऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन् बाधते ।कम्बलदायो व्रजति ॥ **पदरुजविशस्पृशो घञ्**

कृष्णं द्रष्टुमिति । कृष्णकर्मकं भविष्यद्दर्शनं तत्प्रयोजनकं यानमित्यर्थः । **कृष्णं दर्शक इति** । कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकं दर्शनप्रयोजनकं च यानमित्यर्थः । **क्रियायां किम्** । भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । इह भिक्षार्था जटाः , ताश्च द्रव्यं, न तु क्रिया, भिक्षितुं जटा इति प्रयोगस्तु धारयतीत्यध्याहारेण समर्थनीयः ॥ क्रियार्थायां किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अस्त्यत्र धावत इति क्रिया न त्वसौ दण्डपातनार्था । धावनं तु दण्डपतने हेतुर्भवति न तूद्देश्यमिति दिक्॥ **समानकर्तृकेषु॥ अक्रियार्थेति** । भोक्तुमिच्छतीत्यत्र भोजनविषयिणीच्छेति प्रतीयते, न तु भोजनार्थेच्छेति । अतः पूर्वेणाप्राप्तिरिति भावः । सूत्रस्थसमानशब्द एकतावचन इत्याह–**एककर्तृकेष्विति** । एकेति किम् । पुत्रस्य पठनमिच्छति। पुत्रस्येति कर्तरि षष्ठी । पुत्रकर्तृकं पठनमित्यर्थः । इह सूत्रे समानकर्तृकेति पदाभावे पुत्रस्य पठितुमिच्छतीति प्रयोगः स्यात् । देवदत्तं भुञ्जानमिच्छतीति काशिका ॥ अत्र काशिकायामुक्तम् । इच्छन् करोतीत्यत्रानभिधानान्नेति । अत्र निष्कर्षमाहुः । उक्तविषये इच्छन्कर्तुमिति प्रयोगाभावेऽपि इच्छन्कर्तुं गच्छतीत्यादौ तु ' तुमुन्ण्वुलौ ' इति सूत्रेण स्यादिति ॥ तच्चिन्त्यम् । करोतीत्यर्थे तुमुनः प्राप्तेरेवाभावात् । तस्य भावार्थकत्वात् । इह च लटा कर्तृप्रतीतेः । किंचेच्छन्कर्तुमिति प्रयोगो नेष्यते इति रिक्तं वचः । कर्तुमिच्छन्निति प्रयोगस्य सकलसंमतत्वात् । पदानुपूर्व्याश्चाहर पात्रं पात्रमाहरेत्यादाविव स्वेच्छायत्तत्वात् । विस्तरस्त्विह मनोरमादावनुसंधेयः ॥ **वष्टीति** । वश कान्तौ कान्तिरिच्छेति वशधातुरपीच्छार्थकः ॥ **शकधृष** ॥ अयमप्यक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भः । भोक्तुं शक्नोति धृष्णोति जानाति इत्यत्र हि भुज्यर्थो विषयतया संबध्यते नैपुण्यं च गम्यते । ग्लायति भोजनविषयिण्यशक्तिर्गम्यते । भोक्तुं घटते इत्यत्र तु भोक्तुमर्हतीति योग्यता । आरभते भोक्तुमित्यत्र भोक्तुं प्रक्रमते उत्सहते इति भुजेराद्यावस्था। लभते इत्यत्राप्रत्याख्यानमस्ति भोक्तुमित्यादौ तु संभवमात्रम् । **पर्याप्तो भोक्तुमिति** । भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः ॥ **उपलक्षणार्थमिति** ॥ तस्य फलमाह–**अनेहा इति** ॥ ' कालो दिष्टोऽप्यनेहापि ' इत्यमरः ॥ **तेनेह नेति** । अनुवादे न भवतीत्यर्थः ॥ **यागायेति** ॥ यष्टुमित्यर्थः । ' तुमर्थाच्च भाववचनात् ' इति चतुर्थी ॥ **ण्वुलोऽपवाद इति** । ' अव्ययकृतो भावे ' इति भावे विहितत्वात्तुमुनः प्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥ **पदरुज** ॥

३।३।१६॥भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः।रुजतीति रोगः। विशतीति वेशः। स्पृशतीति स्पर्शः॥**सृ स्थिरे । ३ । ३ । १७ ॥** सृ इति लुप्तविभक्तिकम् । सर्तेः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः॥व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्॥*॥ अतीसारो व्याधिः ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः।रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः। विसारो मत्स्यः । सारो बले दृढांशे च ॥ **भावे । ३ । ३ । १८ ॥** सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः।पाकौ ॥ **स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि । ६ । १। ४७ ॥** अनयोरेच आत्वं स्याद्घञि। स्फारः।स्फालः। उपसर्गस्य घञीति दीर्घः। परीहारः ॥ **इकः काशे । ६ । ३ । १२३ ॥** काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनूकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु । आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ॥**स्यदो जवे । ६ । ४ । २८॥**स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः॥ **अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः । ६ । ४ । २९ ॥** अवोदः अवक्लेदनम् । एध इन्धनम् । ओद्म उन्दनम् । श्रन्थेर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च ॥ **अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १९ ॥** कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥ **घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ ॥** रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यते इति प्रासः । संज्ञायामिति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः। इतउत्तरं भावे अकर्तरि कारक इति कृत्यल्युटो बहुलमिति यावद् द्वयमप्यनुवर्तते ॥ **परिमाणाख्यायां सर्वे-**

पद्यतेऽसाविति । करणस्य कर्तृविवक्षाऽत्र बोध्या । पद्यते गच्छति येनेति फलितोऽर्थः ॥ **सृ स्थिरे ॥ सर्तेरिति** । भ्वादेर्जुहोत्यादेश्च ग्रहणम् । स्थिरग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणं न तूपपदमिति ध्वनयन्नाह- **स्थिरे कर्तरीति** ॥ अर्द्धर्चादिषु सारशब्दपाठोऽत्र मानम् ॥ **व्याधीत्यादि** । अस्थिरार्थमिदं वचनम् । तेन विसारो मत्स्य इत्यत्र विविधं सरतीत्यर्थः संगच्छते ॥ **अतीसार इति** । 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः ॥ **सारो बलमिति** । अत्रापि सृधातुरन्तर्भावितण्यर्थः । सारयति चेष्टयतीत्यर्थानुरोधात् । बलवानेव हि चेष्टते ॥ **सिद्धावस्थापन्न इति** । पचतीत्यादौ तु साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थ इति भावः ॥ **आचमेति** । 'नोदात्त–' इति सूत्रे 'अनाचमे' इत्युक्तत्वादिति भावः । तत्रैव सूत्रे 'अनाचमिकमिवमीनाम्' इति वार्तिकाद्वृद्धिनिषेधो नेत्याह—**कामो वाम इति** ॥ **अपाणिनीयमिति** । श्रमेरुदात्तोपदेशत्वात् घञि वृद्धेर्दुर्लभत्वात् । यदि तु 'धुर्यान्विश्रामय' इत्यादिवण्णिचि वृद्धिमाश्रित्य णिजन्तादेरच् क्रियते, तदा रूपं सिध्यति । न च णिच्यपि वृद्धिनिषेधः शङ्क्यः । 'नोदात्त–' इत्यत्र कृतीत्यनुवृत्त्या णिचि निषेधाभावात् । न चैवमपि मित्तां ह्रस्वः स्यादिति शङ्क्यम् । वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन ह्रस्वाभावसिद्धेः । परंतु णिजन्तकल्पनायामर्थो भिद्यते इति भावः। वस्तुतस्तु निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिति विवक्षायां तु न दोष इत्यवधेयम् । एवं च 'रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी। यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोस्य विश्रामः' इत्यादिकविप्रयोगाः साधव एवेति बोध्यम् ॥ **अवोदै॥अवोद इति** । 'उन्दी क्लेदने' अवपूर्वः । घञि नलोपो निपात्यते ॥ **एध इति** । इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते 'न धातुलोपः' इति निषेधादप्राप्तगुणस्य निपातनमिति ज्ञेयम् । **ओद्म इति** । उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्चात्रापि निपात्यते ।।**श्रन्थेरिति**। प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञि निपात्यते इति बोध्यम् ॥ **प्रायिकमिति** । सर्वात्मना संज्ञाग्रहणत्यागे कृतः कट इत्यत्र कारः कट इति स्यादिति भावः । भाष्ये त्वनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् ॥**परिमाणाख्यायाम्॥** सर्वेभ्यो धातुभ्यः । परिमाणं परिच्छित्तिः । आख्यानमाख्या उक्तिः । परिच्छित्तेरुक्तौ सत्यामित्यर्थः ।

ऽयः । ३ । ३ । २७ ॥ घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम्। एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । द्वौ कारौ ॥ दारजारौ कर्तरि णिलुक्च ॥ * ॥ दारयन्तीति दाराः । जारयन्तीति जाराः ॥ इङश्च । ३ । ३ । २१ ॥ घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ॥ * ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ शॄ वायुवर्णनिवृत्तेषु ॥*॥ शॄ इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः।निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । गौरिवाकृतनीशारः मायेण शिशिरे कृशः ।

कस्य पुनः परिच्छित्तिरिति चेत्प्रत्ययार्थस्येत्युच्यते । आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थम् । तेन परिमाणग्रहणेन संख्या च गृह्यते । सर्वेभ्यः किम् । अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेनायमेव घञ् बाधेत न त्वयम् ॥ तण्डुलनिचाय इति । निचीयते राशीक्रियते इति निचायः । अत्र राश्येकत्वेन समुदायिनां परिच्छित्तिरर्थाद्गम्यते । 'एरच्' इत्यचि प्राप्ते घञ् । निष्पूयते शोध्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादिः स निष्पावः 'ऋदोरप्' इत्यपि प्राप्ते घञ् । शूर्पेणेति करणतृतीयान्तस्य 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । अत्र शूर्पसंख्यया तण्डुलादेरपि परिच्छित्तिः । शूर्पद्वित्वं तु आर्थिकं, न तु शाब्दं, निष्पावगतद्वित्वं तु शाब्दम् । यद्यप्यत्र 'निरभ्योः पूल्वोः' इति घञ् लभ्यते, तथापि सर्वग्रहणबलादनेनापि भवितुमर्हतीति भावः । अप्प्रत्ययस्य मुख्योदाहरणमाह-द्वौ काराविति ॥ 'कॄ विक्षेपे' । कर्मणि घञ्। शूर्पादिना विक्षिप्तो धान्यादिराशिः कारः । इह प्रकृत्याश्रय एवापवादो न त्वर्थाश्रयः । सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशेन तथैवावगमात्तेनायं प्रकृत्याश्रयो घञ् क्तिनोऽपवादो न भवति । एका तिलोच्छ्रितिः । उत्पूर्वकाच्छ्रयतेः कर्मणि भावे वा क्तिन् । ऊर्ध्वीकृतो राशीकृत इत्यर्थः । तदेतत्सूचयितुमुक्तम्-अजपोरपवाद इति ॥ तयोरपि प्रकृत्याश्रयत्वादपवादयोः समानविषयौ-वित्यात् ।' स्त्रियां क्तिन्' त्वर्थाश्रय इति दिक् ॥ दारजाराविति । 'अकर्तरि कारके' इत्यधिकारात् 'ऋदोरप्' इत्यस्य घञपवादत्वाच्च कर्तरि घञर्थमिदं वचनम् ॥ णिलुक् चेति । चात् घञ् । लोपे हि सति घञाश्रया वृद्धिर्न स्याण्णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानात् । न च णिञ्निमित्तैव वृद्धिरस्त्विति वाच्यम् । जारशब्दे 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वापत्तेः । 'जनीजॄष्' इति जॄधातोर्णौ मित्त्वात् । लुकि सति तस्य परनिमित्तत्वाभावेन 'किलुगुपध-' इति कौ लुप्तस्य निषेधेन वा स्थानिवत्त्वाभावाज्जार इति रूपं सिध्यतीति भावः । एतेन दीर्यते यैस्ते दाराः, जीर्यतेऽनेनेति जार इत्यण्यन्ताभ्यामेव करणे घञस्तु, किमनेन वचनेनेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । 'ऋदोरप्' इत्यपवादविषये उत्सर्गस्य घञो दुर्लभत्वात्। स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधेरनङ्गीकारादपवादोऽप्यच्च् 'करणाधिकरणयोः' इति ल्युटा बाधादिह दुर्लभ इत्यन्यदेतत् ॥ उपेत्येति ॥ गुरुसमीपमेत्येत्यर्थः ॥ अपादाने इति । पुरस्तादपवादन्यायेन 'इङश्च' इत्यस्याच एवापवादत्वात्स्त्रियां तु क्तिन् स्यादिति तद्बाधनायायमारम्भः । 'घञनुक्रमणमजपोर्विषये' इति वचनात्स्त्रियां घञ् न स्यादिति स्त्रियांग्रहणम् ॥ उपाध्यायेति । या स्वयमध्यापयति तस्यामिदं रूपद्वयम् । पुंयोगे तु ङीषेव । अनुगागमश्च पाक्षिक इत्युक्तम् ॥ करणे इति । 'वृञ् वरणे' इत्यस्मादित्यर्थः ॥ नीशार इति । 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः ।

---

१ एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' इति मन्वेकवाक्यतया वेदैकदेशवेदाङ्गान्यतरत्कर्म बोध्यम् ॥ एवं चान्यथानुपपत्त्या स्त्रीणां वेदाध्ययनेऽधिकारः सूचितो भवति ॥ अत एव कठी बह्वृची अध्वर्युरित्यादिव्यवहाराः ॥

अकृतमावरण इत्यर्थः ॥ **उपसर्गे रुवः । ३ । ३ । २२** ॥ घञ् । संरावः । उपसर्गे किम् । रवः ॥ **अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८ । ३ । ८६** ॥ अस्मात् स्तनेः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्टानो वर्णः। शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनिःस्तनति मृदङ्गः॥ **समि युद्रुदुवः । ३ । ३ । २३** ॥ संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । सन्द्रावः । सन्दावः ॥ **श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । २४**॥ श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञ इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथं राज्ञो नय इति । बाहुलकात् ॥ **वौ क्षुश्रुवः । ३ । ३ । २५** ॥ विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् । क्षवः । श्रवः ॥ **अवोदोर्नियः । ३ । ३ । २६** ॥ अवनायः अधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथमुन्नयः उत्प्रेक्षेति । बाहुलकात् ॥ **प्रे द्रुस्तुस्रुवः । ३ । ३ । २७** ॥ प्रदावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्रे इति किम् । द्रवः ।स्तवः स्रवः ॥ **निरभ्योः पूल्वोः । ३ । ३ । २८**॥ निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः। निरभ्योः किम् । पवः । लवः ॥ **उन्न्योर्ग्रः । ३ । ३ । २९** ॥ उद्गारः । निगारः । उन्न्योः किम् । गरः ॥ **कॄ धान्ये । ३ । ३ ।३०**॥ कॄइत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्न्योर्घञ् स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः। धान्ये किम्। भिक्षोत्करः ।पुष्पनिकरः॥ **यज्ञे समि स्तुवः।३।३।३१**॥समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः। यज्ञे किम् । संस्तवः परिचयः ॥**प्रे स्त्रोऽयज्ञे । ३।३। ३२** ॥ अयज्ञे इति च्छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात्।प्रस्तारः।अयज्ञे किम् । बर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः॥ **प्रथने वावशब्दे । ३ । ३ । ३३** ॥ विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः। प्रथने किम् । तृणविस्तरः । अशब्दे किम्।ग्रन्थविस्तरः ॥ **छन्दोनाम्नि च । ३ । ३ । ३४** ॥ स्त्र इत्यनुवर्तते।विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ्। ततः कर्मधारयः ॥ **छन्दोनाम्नि च । ८ । ३ । ९४** ॥ विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति षत्वम् ॥ **उदि ग्रहः । ३ । ३ । ३५** ॥ उद्ग्राहः ॥ **समि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६** । मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य संग्रहः॥**परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः । ३ । ३ । ३७** ॥ परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विषये । परिणायेन शारान् हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ॥ **परावनुपात्यय इणः । ३ । ३ । ३८** ॥ क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपात्यये किम् । कालस्य पर्ययः । अतिपात

ननु ' प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम् ' इति कथं प्रयोगः । ' वायुवर्ण– ' इत्यर्थपरिगणनादिति चेत् । अत्राहुः । अत एव वार्तिकप्रयोगादक्षेष्वपि श्रृणातेर्घञ् ॥ **रव इति** । ' ऋदोरप् ' इत्यप् ॥ **राज्ञो नय इति** । 'णीञ् प्रापणे ' इत्यस्मात् ' अचोयत्'[1] ॥ **यज्ञे समि** ॥ अधिकरणे ल्युटोऽपवादोऽयं घञ् ॥ **छन्दो** ॥ शब्दविषयत्वात्पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् । केचित्तु प्रस्तारपङ्क्तिरित्यादिप्रयोगानुरोधेनात्र वावेति नानुवर्तयन्ति ॥ **उदि ग्रहः** ॥ भावादौ घञ् स्यात् । ' ग्रहवृदृ–' इति प्राप्तस्यापोऽपवादः ॥ **परिन्योः** अक्षादिभिः क्रीडनं द्यूतम् । यथाप्राप्तकरणमभ्रेषः ॥ **परावनु** ॥ अत्र व्याचख्युः । द्विःपरिग्रहणमिह व्यर्थं

---

१ ' एरच् ' इति सूचितम् । ' अचो यत् ' इत्यस्योपन्यासस्तु भ्रममूलकः ॥

इत्यर्थः ॥ **व्युपयोः शेतेः पर्याये । ३ । ३ । ३९ ॥** तव विशायः । तव राजोपशायः। पर्याये किम् । विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् ॥ **हस्तादाने चेरस्तेये । ३ । ३ ।४० ॥** हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । हस्तादाने किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥ **निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः । ३ । ३ । ४१ ॥** एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः। अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशी निकायः । चितौ। आकायमग्निं चिन्वीत ॥ शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः । समूहे । गोमयनिकायः । एषु किम् । चयः । चः क इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तेर्यङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनःपुना राशीकरणमित्यर्थः ॥**सङ्घे चानौत्तराधर्ये । ३ । ३ । ४२ ॥** चेर्घञ् आदेश्च कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः सङ्घः । अनौत्तराधर्ये किम् । सूकरनिचयः । सङ्घे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ **कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ॥** स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ॥ णचः स्त्रियामञ् ॥ **न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ । ६ ॥** अत्र ऐच् न स्यात् । व्यावक्रोशी। व्यावहासी ॥ **अभिविधौ भाव इनुण् । ३ । ३ । ४४ ॥** अणिनुणः ॥ इनण्यन-

---

सकृदेव कर्तुं शक्यम् । तथा हि । ' परौ नियो द्यूते ' ' इणोऽनुपात्यये, ' ' नावश्रेषे ' । इह इण इत्यनुवर्तनात् 'इणोऽनुपात्यये ' इत्यत्र तु परावित्यनुवर्तनाचेष्टं सिध्यतीति भावः । ननु पूर्वसूत्रेऽनुपात्ययः पर्यायार्थकत्वेन व्याख्यातः , तथा च तदनुवृत्त्यैव सिद्धे पर्यायग्रहणमिह व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थम् । तेनात्राभिविधिविवक्षायां परमपि अभिविधौ भाव इनुण् इति इनुणं बाधित्वाऽयमेव घञ् भवतीति ॥ **आकायमिति** । आचीयन्तेऽस्मिन्निष्टका इत्याकायम् । अधिकरणे घञ् । ' अग्निस्थलविशेषं चिन्वीत' चयनेन निष्पादयेदिति श्रुत्यर्थः ॥ **सङ्घे चानौत्तराधर्ये** ॥ उत्तरे चाधरे चोत्तराधरास्तेषां भाव औत्तराधर्यम् ॥ **सूकरेति** । स्तनपानार्थमुत्तराधरभावेन सूकराः शेरते तदेतत्प्रत्युदाहरणम् । यदा तु भिक्षुवत्पृथक्पृथगेवावतिष्ठन्ते तदा भवत्येव घञिहापि ॥ **कर्मव्यतिहारे णच्** ॥ कर्मव्यतिहारक्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमिति यावत् । तत्र वर्तमानाद्धातोरित्यर्थः । **भावे णजिति** । कर्तृवर्जिते कारके न भवत्यनभिधानादित्याहुः । भावादाविति प्राचोक्तं यत्तदुपेक्ष्यमाकरविरोधात् ॥ **णचः स्त्रि-**॥ अनेन णजिति चकारोऽत्र विशेषणार्थ इति ध्वनितम् ॥ स्त्रियां किम् ।व्यतिपाको वर्तते॥ऐच् नेति । ' न य्वाभ्याम् ' इति प्राप्तस्य निषेधेनादिवृद्धिरेव । णचस्तद्धितत्वाभावेऽप्यञस्तद्धितत्वादिति भावः । कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गधातोर्णजन्तत्वात्ततोऽञि तत्प्रयुक्तादिवृद्धिरुपसर्गस्येत्याशयेनोदाहरति—व्यावक्रोशीति । 'क्रुश आह्वाने ' । ' हसे हसने' । स्यादेतत् ।' स्त्रियां क्तिन् ' इति प्रकरण एवायं णज्विधेयः ।एवं च स्त्रियामिति न कर्तव्यमिति लाघवमिति चेत्।मैवम्। स्त्रियामित्यधिकारे वासरूपविधिनिषेधापत्तेः ।इष्यते तु व्यावकृष्टिरिति स्त्रियां क्तिन्नपि, अपवादविषये क्वचिदिष्यते, व्यावचोरी । इह ' ण्यासश्रन्थः ' इति युच् प्राप्तः । व्यात्युक्षी अत्र ' गुरोश्च हलः ' इत्यकारप्रत्ययः प्राप्तः । क्वचिदकार एवेष्यते न तु णच्, व्यतिक्षा व्यतिहा । सैषा व्यवस्था न्यायतो दुर्लभापि बाहुलकात्स्वीकार्या ॥ **अभिविधौ** ॥ अभिविधौ किम् संरावः । वासरूपेण घञ् कुश्च न भवति पुनर्भावग्रहणात् । न च कर्तृभिन्नकारकनिवृत्तये भावग्रहणमिति वाच्यम् । पूर्वसूत्र इव शक्तिस्वाभाव्यादेवेनुणोऽप्रवृत्तेः । ल्युटा तु समावेश इष्यते संरवणमिति । तच्च बाहुलकाल्लभ्यत इत्याकरः ॥ **अणिनुणः** । अत एवेनुणे णानुबन्धो विशेषणार्थ इति ध्वनितम् ॥

पत्ये। सांराविणं वर्तते ॥ **आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः** । ३ । ३ । ४५ ॥ अव नि एतयो-र्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे। अवग्राहस्ते भूयात्। अभिभव इत्यर्थः। निग्राहस्ते भूयात्। बाध इत्यर्थः। आक्रोशे किम्। अवग्रहः पदस्य। निग्रहश्चोरस्य ॥ **प्रे लिप्सायाम्**। ३। ३। ४६ ॥ पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः ॥ **परौ यज्ञे** । ३ । ३ । ४७ ॥ उत्तरः परिग्राहः। स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् ॥ **नौ वृ धान्ये** । ३ । ३ । ४८ ॥ वृ इति लुप्तपञ्चमीकम्। नीवाराः। धान्ये किम्। निवरा कन्या। क्विन्विषयेऽपि बाहुल-कादप्। प्रवरा सेतिवत् ॥ **उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः**। ३ । ३ । ४९ ॥ उच्छ्रायः। उद्यावः। उत्पावः। उद्द्रावः। कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया इति। बाहुलकात् ॥ **विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः**। ३ । ३ । ५० ॥ आरावः। आरवः। आप्लावः। आप्लवः॥ **अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे**। ३।३।५१ ॥ विभाषेति वर्तते। अवग्राहः। अवग्रहः। वर्षप्रति-बन्धे किम्। अवग्रहः पदस्य ॥ **प्रे वणिजाम्**। ३ । ३ । ५२ ॥ प्रे ग्रहेर्घञ् वा वणिजां संबंधी चेत्प्रत्ययार्थः। तुलासूत्रमिति यावत्। तुलाप्रग्राहेण चरति। तुलाप्रग्रहेण॥ **रश्मौ च**। ३ । ३ । ५३ ॥ प्रग्रहः। प्रग्राहः ॥ **वृणोतेराच्छादने**। ३।३।५४॥ विभाषा प्र इत्येव। प्रवारः। प्रवरः। **परौ भुवोऽवज्ञाने**। ३ । ३ । ५५ ॥ परि-भावः। परिभवः। अवज्ञाने किम्। सर्वतोभवनं परिभवः ॥ **एरच्**। ३ । ३।५६॥ चयः। जयः ॥ भयादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्॥ भयम्। वर्षम्॥ **ऋदोरप्**। ३।३।५७॥ ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप्। करः। गरः। शरः। यवः। लवः। स्तवः। पवः ॥ **वृक्षासनयोर्विष्टरः** । ८ । ३ । ९३ ॥ अनयोर्विपूर्वस्य

सांराविणमिति। समन्ताच्छब्द इत्यर्थः। संशब्दोऽभिविधिद्योतकः। पूर्ववत्सगतिकादण्, अणस्तद्धि-तत्वादादिवृद्धिः। 'इनण्यनपत्ये' इत्यनपत्याणि इनः प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपेन न निवृत्तिः। स्वभावतश्चेदमणिनुणन्तं नपुंसकम् ॥ **आक्रोशे** ॥ 'ग्रहवृद' इत्यपि प्राप्तेऽयमारम्भः॥ **अवग्रहः पदस्येति**। छेदविशेष इत्यर्थः। निग्रहो निरोधः ॥ **प्रे लिप्सायाम्** ॥ लिप्सायां किम्। देव-दत्तस्य प्रग्रहः। प्रकृष्टो विनिवेश इत्यर्थः ॥ **पात्रप्रग्राहेणेति**। भिक्षापात्रोपादानेन पात्रं गृहीत्वेति यावत् ॥ **नौ वृ** ॥ नौ उपपदे वृञो भावादौ घञ् स्यात् ॥ **निवरा कन्येति**। 'ग्रहवृद' इत्यादिना कर्मण्यप्। ननु स्त्रीत्वविशिष्टे कर्मणि परत्वात् क्तिना भाव्यम् 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः' इत्युक्तेरत आह-क्विन्विषयेऽपीति ॥ एवं च प्रायेण भावार्थ एव। 'घञबन्ताः पुंसि' इति द्रष्टव्यम् ॥ **रश्मौ च** ॥ रथादियुक्तानामश्वानां संयमनार्था रज्जुः रश्मिः, तस्यामभिधेयायां प्रे उपपदे ग्रहेर्घञ् स्याद्भावादौ। इह द्विःकृत्वो ग्रहिरुपात्तः सकृदेव तु वक्तुं शक्यः। तथा हि 'उदि ग्रहः,' 'समि मुष्टौ' 'आक्रोशेऽवन्योः' 'प्रे लिप्सायाम्' 'परौ यज्ञे,' 'अवे वर्षप्रतिबन्धे विभाषा' 'प्रे वणिजाम्' इत्यादि 'परौ भुवोऽवज्ञाने' इत्यस्यानन्तरम् 'आङि रुप्लुवोः' इत्यस्तु, तथा तु न कृतमित्येव ॥ **वृणोतेः** ॥ **प्रावार इति**। 'उपसर्ग-स्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इत्युपसर्गस्य दीर्घः। आच्छादने किम्। प्रवरो गौः, प्रशस्त इत्यर्थः॥ **परिभाव इति**। 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमरः ॥ परत्वाद्धि क्तल्युटौ प्राप्तौ। तथा च पूर्वविप्रतिषेधोऽयं फलितः। एवं च वासरूपन्यायोऽत्र न प्रवर्तते। अनपवादत्वादिति भावः। वर्ष-मिति। 'वृषभो वर्षणात्' इति भाष्यप्रयोगात्तु ल्युडपि। वर्षणम् ॥ **ऋदोरप्** ॥ ऋश्च उश्च तयोः समाहारे सौत्रं पुंस्त्वम्। 'ऋदोः' इत्ययं न तकारः किं तर्हि दकारः। 'निरभ्योः पूल्वोः' इत्यपवाद-तया घञ्विधानाज्ज्ञापकाद्दीर्घान्तादप्युदाहरति-लवः पव इति ॥ **घञचोरपवाद इति**। निश्चय इत्-

स्तरः षत्वं निपात्यते। विष्टरो वृक्ष आसनं च । वृक्षेत्यादि किम् । वाक्यस्य विस्तरः॥ **ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च** । ३ । ३।५८॥ अप् स्यात् । घञोऽपवादः । ग्रहः । वरः । दरः। निश्चयः । गमः ॥ वशिरण्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वशः । रणः॥ घञर्थे कविधानम्॥*॥ प्रस्थः । विघ्नः ॥ द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चक्रम् । चिक्लिदम् । चक्रसः ॥ **उपसर्गेऽदः** । ३ । ३ । ५९॥ अप् स्यात् ॥ **घञपोश्च** । २ । ४ । ३८ ॥ अदेर्घस्ल स्यात् घञि अपि च । प्रघसः । विघसः । उपसर्गे किम् । घासः ॥ **नौ ण च** । ३ । ३ । ६०॥नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् च । न्यादः । निघसः॥ **व्यधजपोरनुपसर्गे** । ३ । ३ । ६१ ॥ अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आव्याधः । उदपजापः ॥ **स्वनहसोर्वा** । ३ । ३ । ६२ ॥ अप् । पक्षे घञ् । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्ग इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ॥ **यमः समुपनिविषु च** । ३ । ३ । ६३॥ एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा । संयमः । संयामः । उपयमः। उपयामः। नियमः। नियामः । वियमः।वियामः। यमः । यामः ॥ **नौ गदनदपठस्वनः** । ३ । ३ । ६४ ॥ अप् वा स्यात् । निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः ।निपाठः।निस्वनः । निस्वानः ॥ **क्वणो वीणायां च** । ३ । ३ । ६५ ॥ नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरप् वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्रास्यर्थम् । निक्वणः । निक्वाणः।क्वणः।क्वाणः।वीणायां तु प्रक्वणः।प्रक्वाणः॥**नित्यं पणः परिमाणे**।३।३।६६॥ अप् स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः ॥ **मदोऽनुपसर्गे** । ३ । ३ । ६७॥ धनमदः। उपसर्गे तु । उन्मादः ॥ **प्रमदसम्मदौ हर्षे** । ३ । ३ । ६८ ॥ हर्षे किम् । प्रमादः । संमादः ॥ **समुदोरजः पशुषु** ।३। ३ । ६९ ॥ संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप् स्यात् । अघञपोरित्युक्तेर्वीभावो न। समजः पशूनां सङ्घः। उदजः पशूनां प्रेरणम् । पशुषु किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥ **अक्षेषु ग्लहः** । ३ । ३ । ७० ॥ अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते, तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । अक्षेषु किम् । पादस्य ग्रहः ॥ **प्रजने सर्तेः** । ३ । ३ । ७१ ॥ प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथमवसरः प्रसर इति । अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः॥ **ह्वः संप्रसा-**

प्राचः प्राप्तिरन्यत्र घञ इति विवेकः । हस्तादाने तु प्रपूर्वकाच्चिनोतेर्घञुदाहृतः ॥ वशिरण्योरिति । घञि प्राप्ते वचनम् । वशनं वशः । रणन्ति शब्दं कुर्वन्त्यस्मिन्निति रणः संग्रामः ॥ व्यद्यते विशेषेण भक्ष्यते इति विघसो वैश्वदेवशिष्टमन्नम् । ' शष्पं बालतृणं घासः ' इत्यमरः ॥ उपजापो मन्त्रभेदः ॥ ' शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः । स्वान-' इत्यमरः ॥ क्वणो ॥ ' निक्वाणो निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि । वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादयः ' इत्यमरः ॥ मदो ॥ अनुपसर्गे सुप्युपपदे नित्यमप् स्याद्धावादौ ॥ प्रमद ॥ प्रसंभ्यां हर्षे इति नोक्तम् । प्रसंमदः । संप्रमद इति हर्षे मा भूदिति ॥ प्रजने सर्तेः । प्रजनं प्रजनः। भावे घञ् ' जनिवध्योः ' इति वृद्धिनिषेधः । प्रशब्दबलादत्र जनेरर्थान्तरत्वम् । प्रतिष्ठते इत्यत्र प्रादुर्भावो यथा । तदेतदाह–प्रथमगर्भग्रहणमिति । काशिकानुरोधेनेदमुक्तम्

रणं च न्यभ्युपविषु।३।३।७२॥निहवः।अभिहवः। उपहवः। विहवः। एषु किम्। प्रह्वायः॥ **आङि युद्धे**। ३। ३। ७३॥ आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः। युद्धे किम्। आह्वायः॥ **निपानमाहावः**। ३। ३। ७४॥ आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः। आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥ **भावेऽनुपसर्गस्य**। ३। ३। ७५॥ अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् च स्याद् भावे। हवः॥ **हनश्च वधः**। ३। ३। ७६॥ अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप् स्यात् वधादेशश्चान्तोदात्तः। वधेन दस्युम्। चाद्घञ्। घातः॥ **मूर्तौ घनः**। ३। ३। ७७॥ मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्यात् घनश्चादेशः। अभ्रघनः। कथं सैन्धवघनमानयेति। धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते॥ **अन्तर्घनो देशे**।३।३।७८॥ वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम्। अन्तर्घण इति पाठान्तरम्॥ **अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च**। ३। ३। ७९॥ द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम्। प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः। कर्मण्यप्। पक्षे वृद्धिः॥ **उद्घनोऽत्याधानम्**। ३। ३। ८०॥ अत्याधानमुपरिस्थापनम्। यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः। अधिकरणेऽप्॥ **अपघनोऽङ्गम्**। ३। ३। ८१॥ अङ्गं शरीरावयवः। स चेह न सर्वः किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः। करणेऽप्। अपघातोऽन्यः॥ **करणेऽयोविद्रुषु**। ३। ३। ८२॥ एषु हन्तेः करणेऽप् स्याद्घनादेशश्च। अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः। विघनः। द्रुघनः। द्रुघण इत्येके। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। संज्ञैषा कुठारस्य। द्रुर्वृक्षः॥ **स्तम्बे क च**। ३। ३। ८३॥ स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च पक्षे घनादेशश्च। स्तम्बघ्नः। स्तम्बघनः। करण इत्येव। स्तम्बघातः॥ **परौ घः**। ३। ३। ८४॥ परौ हन्तेरप् स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः। परिहन्यतेऽनेनेति परिघः॥**परेश्च घाङ्कयोः**।८।२।२२॥परे रेफस्य लो वा स्याद्घशब्देऽङ्कशब्दे च। पलिघः। परिघः।पल्यङ्कः। पर्यङ्कः।इह तरप्तमपौ घ इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात्॥ **उपघ्न आश्रये**। ३।३।८५॥ उपपूर्वाद्धन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च। आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते। पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः॥ **सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः**। ३। ३। ८६॥ संहननं सङ्घः। भावेऽप्। उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युद्घः। कर्मण्यप्। गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वात् हन्तिर्ज्ञाने॥ **निघो निमितम्**। ३। ३। ८७॥ समन्तान्मितं निमितम्। निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः। समारोहपरिणाहा इत्यर्थः॥ **ड्वितः क्त्रिः**।३।३। ८८॥ अयं भाव एव स्वभावात्। क्त्रेर्मम्नित्यम्। नित्यग्रहणाद् क्त्रिर्मब्विषयः। अत एव क्त्र्यन्तेन न विग्रहः।

प्रथमं द्वितीयं वेत्यनाग्रहः किन्तु गर्भग्रहणमित्यन्ये॥ **हनश्च वधः**॥ **अन्तोदात्त इति**। सूत्रे वधशब्दोऽन्तोदात्ततयोच्चारित इति भावः॥ **अगारैक**। 'प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः॥ **संघोद्घौ**। 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः॥ **ड्वितः**॥ **अयमिति**॥ अत एव पाकेन निर्वृत्तमिति विगृह्यते न तु पक्त्रिमेनेति। यत्तु प्राचोक्तं भावादाविति तन्नेति भावः॥ **क्त्रेर्मप्**। तद्धितेषु व्याख्यातमिदम्॥ **नित्यग्रहणादिति**। तत्र हि नित्यमिति योगो विभज्यते।

डुपचष् पाके। पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम्। डुवप्। उप्त्रिमम्॥ **ट्वितोऽथुच्। ३। ३। ८९॥** अयमपि स्वभावाद् भाव एव। टुवेपृ। वेपथुः। श्वयथुः॥ **यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्। ३। ३। ९०॥** यज्ञः। याच्ञा। यत्नः। विश्नः। प्रश्नः। प्रश्ने चासन्नेति ज्ञापकान्न संप्रसारणम्। ङित्त्वं तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय। रक्ष्णः॥ **स्वपो नन्। ३। ३। ९१॥** स्वप्नः॥ **उपसर्गे घोः किः। ३। ३। ९२॥** प्रधिः। अन्तर्धिः। उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः॥ **कर्मण्यधिकरणे च। ३। ३। ९३॥** कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे। जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः॥ **स्त्रियां क्तिन्। ३। ३। ९४॥** स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्याद्घञोऽपवादः। अजपौ तु परत्वाद्बाधते। कृतिः। चितिः। स्तुतिः। स्फायी। स्फातिः। स्फीतिकाम इति तु प्रामादिकम्। क्रान्ताद्धात्वर्थे णिचि अच इरिति वा समाधेयम्॥ श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे॥ *॥ श्रूयतेऽनया श्रुतिः। यजेरिषेश्च इष्टिः। स्तुतिः॥ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः॥ *॥ तेन नत्वम्। कीर्णिः। गीर्णिः। लूनिः। धूनिः। पूनिः। ह्लाद इति योगविभागात् क्तिनि ह्रस्वः। प्रह्लत्तिः। ति च॥*॥ चूर्तिः। फुल्लतिः॥ चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः॥*॥ अपचितिः॥ सम्पदादिभ्यः क्विप्॥ *॥ सम्पत्। विपत्॥ क्तिन्नपीष्यते॥ *॥ सम्पत्तिः। विपत्तिः॥ **स्थागापापचो भावे। ३। ३। ९५॥** क्तिन् स्यादङोऽपवादः।

तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव माविषयत्वं निर्णीयते, एकयोगत्वे तु निर्वृत्त इत्यधिकारान्निर्वृत्तार्थस्याविवक्षायां स्वातन्त्र्यं प्रसज्येत, ततश्च मपं विनापि पक्त्रिरिति प्रयोगः स्यादिति भावः॥ **उप्त्रिममिति** वपेर्यजादित्वात्किति संप्रसारणे वापेन निर्वृत्तमित्यर्थः॥ **यजयाच**। भावेऽकर्तरि कारके चेति वर्तते। अत एव 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' इत्यत्र इज्यते यज्ञ इति व्याचक्षते॥ **विश्न इति**। 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति शः॥ **उपसर्गे**॥ **प्रधिरित्यादि**। कित्वादातो लोपः॥ **अन्तर्धिरिति**। 'अन्तःशब्दस्याङ्किविधि-' इति वार्तिकादुपसर्गत्वम्॥ **उपाधीयतेऽनेनेति**। एतेन उप समीपे स्वधर्ममादधातीत्युपाधिः। बाहुलकात्कर्त्तरि किरिति माधवादिग्रन्थो नादर्त्तव्य इति ध्वनितम्। 'विधाता विश्वसृड्विधिः' इत्यत्रापि कर्त्तरि मा भूत् किः, किन्तु 'विध विधाने' इत्यस्मात् 'इगुपधात्कित्' इतीनि रूपसिद्धेः॥ **स्त्रियां क्तिन्**॥ **घञोऽपवाद इति**। यत्तु प्रक्रियाग्रन्थं व्याचक्षाणा आहुः 'भाष्ये तु- 'अधिकः कारोऽधिकारः' इति घञप्युदाहृतः' इति। तद्भ्रमसात्। न हि तत्र स्त्रीत्वविशिष्टो भावोऽर्थः, किं तु पुंस्त्वविशिष्ट इति ध्येयम्॥ **अजपौ त्विति**। तयोरवकाशः चयः लवः, क्तिनोऽवकाशः कृतिः हृतिः। चिनोतिस्तौतिभ्यां तु स्त्रियामुभयप्रसङ्गे परत्वात् क्तिन्नित्यर्थः॥ **प्रामादिकमिति**। 'स्फायः स्फी निष्ठायाम्' इति निष्ठायामेव स्फीभावविधानादिति भावः॥ **श्रुयजीति**। परत्वात् 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटि प्राप्ते वचनम्। श्रुतिः श्रोत्रम्॥ **यजेरिति**। यजेः क्तिनि 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणं 'व्रश्चभ्रस्ज-' इति षत्वे इष्टिरिति रूपम्। इज्यतेऽनयेति विग्रहः। एवमिष्यतेऽनया इष्टिः। स्तूयतेऽनया स्तुतिः॥ **तेन नत्वमिति**। कीर्णिरित्यादौ 'रदाभ्याम्' इत्यनेन नत्वम्। लूनिरित्यादौ तु 'ल्वादिभ्यः' इत्यनेनेति विवेकः॥ **ह्लाद इति**। 'ह्लादो निष्ठायाम्' इत्यत्रेत्यर्थः॥ **चूर्त्तिरिति**। 'ति च' इति चरफलोरुत्वे 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः॥ **चायतेः**। 'चायृ पूजानिशामनयोः'॥ **क्तिन्नपीति**। अस्त्रियामिति प्रतिषेधेन स्त्रियां वासरूपविधेरभावादिदमुक्तम्॥ **अङोऽपवाद इति**॥ पुरस्तादपवादन्यायेन। स्थादिभ्य 'आतश्चोपसर्गे' इति, पचेस्तु 'षिद्भिदादिभ्यः' इति प्राप्तस्याङोऽपवादो, न तु ण्वुलिञोरिति भावः। ण्वुलिञौ तु परत्वाद्भवत एव। 'कां त्वं स्थायिकां कां त्वं स्थायिम्' इति भाष्य-

प्रस्थितिः । उपस्थितिः । सङ्गीतिः । सम्पीतिः । पक्तिः । कथमवस्था संस्थेति । व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् ॥ **ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । ३ । ३ । ९७ ॥** अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूठ् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः सातिः । द्यतिस्यतिमास्थेतीत्त्वे प्राप्ते इत्त्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनेत्यात्त्वे कृते स्वरार्थं निपातनम्।हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः। कीर्त्तिः ॥ **व्रजयजोर्भावे क्यप् । ३।३।९८॥** व्रज्या । इज्या ॥ **संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ ३ । ३ । ९९ ॥** समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् ॥ अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् ॥ * ॥ समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिबिका ॥ **कृञः श च । ३ । ३ । १००॥** कृञ इति योगविभागः ।कृञः क्यप्स्यात् । कृत्या॥ श च ॥ चात् क्तिन् । क्रिया । कृतिः ॥ **इच्छा । ३ । ३ । १०१॥** इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्॥*॥ शो यक् च निपात्यते।परिचर्या पूजा।परिसर्या परिसरणम्।अत्र गुणोऽपि।मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः। अतो लोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि द्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च।अटाट्या॥जागर्तेरकारो वा॥*॥पक्षे शः।जागरा । जागर्या ॥ **अप्रत्ययात्।३।३।१०२॥**प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात्।चिकीर्षा ।

कारप्रयोगात् ॥ प्रास्थितिरिति । 'द्यतिस्यतिमास्थाम्' इत्यात इत्त्वम् ॥ सङ्गीतिरिति।'घुमास्था-' इत्यादिना ईत्त्वम्॥ उदात्त इतीति॥'मन्त्रे वृष-'इति सूत्रादनुवर्तते इत्यर्थः।एवं च क्तिन्नन्तस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते'ऊतियूति'इत्यादयोऽन्तोदात्ता इति पर्यवसन्नोऽर्थः।।इत्त्वाभाव इति । 'द्यतिस्यति'प्राप्तस्याभाव इत्यर्थः। हन्तेरिति । नकारस्येत्त्वं, हिनोतेस्तु गुण इति बोध्यम्॥कीर्तिरिति । कीर्त्तयतेः'ण्यासश्रन्थ- 'इति युचि प्राप्ते क्तिन्निपात्यते उदात्तत्वं च । तां सुते कीर्तिम् ॥ व्रजयजो॥ उदात्त इत्येव । पित्करणं तूत्तरत्र तुगर्थम् ॥ गलपार्श्वेति । तया हि क्रुद्धो ज्ञायते इति भावः । शेरतेऽस्यामिति शय्या । भरणं भृत्या जीविका । 'कुमारभृत्याकुशलैरधिष्ठिते' इति रघुः । संज्ञायां किम् । मतिः । स्मृतिः । आसुतिः । तथा च व्यवहृतम्-' मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ' ' कर्मणि भृतौ ' ' रजः कृष्यासुति-' इत्यादि । एतेन ' मतिबुद्धि-' इत्यादिसूत्रप्रयोगादेव मतिभृतीत्यादीनां साधुत्वमिति दुर्घटाद्युक्तिः प्रत्युक्ता ॥ क्रियेति । यद भावकर्मणोः शः, तदा ' सार्वधातुके यक् ' ' रिङ् शयग्लिङ्क्षु ' इति रिङादेशः । अन्यत्र तु यगभावेऽपि शे परतो रिङादेशे कृते इयङि सति रूपं तुल्यम् ॥ इच्छा ॥ इषेर्भाव इति । न त्वकर्तरि कारकेऽपीत्यर्थः । अत एव करणेऽर्थे इष्यतेऽनया इष्टिरिति प्रागुक्तम् ॥ यकारनिवृत्तिरिति । हलादिशेषस्तु नास्ति, षाष्ठद्वित्वे धातुद्वित्वे वाभ्याससंज्ञास्वीकारात् । इह च तदुभयाभावादिति भावः ॥ अटाट्येति । यदा तु अटतेर्यङ्लन्तात् 'अप्रत्ययात्' इत्युकारस्तदाऽऽलोपे ' यस्य हलः ' इति यलोपेऽटाटेति रूपं बोध्यम् । द्वित्वे हलादिशेषे सति ' दीर्घोऽकितः ' इत्यभ्यासस्य दीर्घप्रवृत्तेः ॥ जागर्त्तेरिति ।

पुत्रकाम्या ॥ **गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ॥** गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । गुरोः किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः ॥ निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । आप्तिः । तितुत्रेति नेट् । दीप्तिः ॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम् ॥ * ॥ निगृहीतिः । निपठितिः ॥ **षिद्भिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ ॥** षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जॄष् । ऋदृशोऽङि गुणः। जरा । त्रपूष् । त्रपा । भिदा । विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा । कृपेः संप्रसारणं च कृपा ॥ **चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । ३ । ३ । १०५ ॥** अङ् स्याद्युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ॥ **आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ॥** अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः । श्रद्धा । अन्तर्धा । उपसर्गे घोः किरित्यनेन किः । अन्तर्धिः ॥ **ण्यासश्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥** अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना ॥ घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ घट्टना वन्दना । वेदना ॥ इषेरनिच्छार्थस्य ॥ * ॥ अन्वेषणा ॥ परेर्वा ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥ **रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् । ३ । ३ । १०८ ॥**

ङे परतः ' सार्वधातुके यक् ' । ' जाग्रोविचिण्—' इति गुणः ॥ **गुरोश्च** ॥ ' धातोः ' इत्यनुवृत्त्या हल इति धातोर्विशेषणात्तदन्तविधौ हलन्तो धातुर्लभ्यते, न चायं गुरुरिति संभवति अज्विषयो हि गुरुः अतो मत्वर्थो लक्ष्यते तदाह—**गुरुमत इति** ॥ ननु विपरीतमस्तु ' गुर्वन्ताद्धलः ' इति तादृशस्यापि धातोः ' डुक्रीञ् ' इत्यादेः सत्त्वादिति चेत् मैवम् । ' चेष्टायामनध्वनि ' ' आशंसायां भूतवच्च ' इति निर्देशेन विपरीतशङ्काया अप्रवृत्तेः ॥ **षिद्भिदा** । कथं तर्हि ' मधुसुरभिमुखाब्जगन्धलब्धेः ' इति माघः, ' प्रेक्षोपलब्धिः ' इत्यमरश्च । षित्त्वादङि लब्धेत्येव ह्युचितम् । सत्यम् । ' अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपलब्धेः ' इति भाष्यप्रयोगाद्बाहुलकाद्वा क्तिन्नपि बोध्यः । विस्तरस्त्विह मनोरमायां बोध्यः॥**भिदेति** । एवमादयोऽदन्ताः समुदाया एव गणे पठ्यन्ते तत्र ये प्रकृतिभागा ' भिद, छिद ' इत्यादयस्ते आदिशब्देन सूत्रे निर्दिष्टाः, गणे विशिष्टपाठस्तु लोकप्रसिद्धार्थविशेषस्य क्वचिदलाक्षणिककार्यस्य संग्रहार्थः॥ **भित्तिरन्येति** । भिद्यत इति भित्तिः कुड्यम् ॥ **छिदेति** । द्वैधीकरण एवायम् । अन्यत्र तु छित्तिश्छिद्रम्॥ **मृजेति** ॥ 'मृजू शुद्धौ ' अस्याषित्त्वाद्भिदादौ पाठः ॥ **चिन्तिपूजि** ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन तोलयतेस्तुलेति हरदत्तः । अत एव ' तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इति नैषधकृदाह । **युचोऽपवाद इति**॥' ण्यासश्रन्थ—' इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः॥**आसनेति** ॥ आस्यतेऽस्यामिति विग्रहः । ' ऋहलोर्ण्यत् ' इति ण्यत्प्रत्यये त्वास्या । न च 'स्त्रीप्रत्यये वासरूपविधिर्न' इति शङ्क्यम् । अपवादस्य युचः स्त्रीप्रकरणस्थत्वेऽपि उत्सर्गस्य ण्यतस्तदभावात्॥ **घट्टिवन्दि**।**विदिर्लाभार्थो गृह्यते, ज्ञानार्थस्य तु संवित्तिः ॥ **इषेरिति** । अनिच्छार्थस्य युच् । इच्छार्थस्य त्विषेरिच्छेत्येव ॥ **रोगाख्या** ॥ धातोर्बहुलं ण्वुल् स्यात्प्रत्ययान्तं चेद्रोगस्य संज्ञा । क्तिन्नादीनामपवादः

---

१ भिदा, छिदा, विदा, क्षिपा, गुहा, श्रद्धा, मेधा, गोधा, आरा, हारा, कारा बन्धने, क्षिया, तारा ज्योतिषि, धारा, रेखा, चूडा, पीडा, वपा, वसा, मृजा, कृपा, इति भिदादिः ॥

भिदा विदारणे ॥*॥ भित्तिरन्या ॥ छिदा द्वैधीकरणे ॥*॥ छित्तिरन्या ॥ आरा शस्त्र्याम् ॥*॥ आर्तिरन्या । धारा प्रपाते ॥*॥ धृतिरन्या ॥ गुहा गिर्योषध्योः ॥*॥ गूढिरन्या ॥

२ ' विद चेतनाख्याननिवासेषु ' इति चुरादिना ज्ञानेऽपि वेदनेति सिद्धमिति मनोरमा ॥

प्रच्छर्दिका। प्रवाहिका। विचर्चिका। क्वचिन्न। शिरोर्तिः॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः॥*॥आसिका। शायिका॥ इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे॥ *॥ पचिः। पचतिः॥ वर्णात्कारः॥ *॥निर्देश इत्येव। अकारः॥ ककारः॥ रादिफः॥ *॥ रेफः॥ मत्वर्थाच्छः॥*॥ बहुलवचनादकारलोपः। मत्वर्थीयः॥ इणजादिभ्यः॥ *॥ आजिः। आतिः॥ इञ् वपादिभ्यः॥ *॥ वापिः। वासिः। स्वरे भेदः॥ इक् कृष्यादिभ्यः॥ *॥ कृषिः। गिरिः॥ *॥ **संज्ञायाम्**। ३। ३। १०९॥ अत्र धातोर्ण्वुल्। उद्दालकपुष्पभञ्जिका॥ **विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च**। ३। ३। ११०॥ परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्याच्चात् ण्वुल्। विभाषोक्तेर्यथाप्राप्तमन्येऽपि। कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः। सर्वां कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षम्। एवं गणिं गणिकां गणनाम्। पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम्॥ **पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्**। ३। ३। १११॥ पर्यायः परिपाटी क्रमः। अर्हणमर्हः योग्यता। पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुच् वा स्यात्। भवत आसिका। शायिका। अग्रगामिका। भवानिक्षुभक्षिकामर्हति। ऋणे। इक्षुभक्षिकां मे धारयति।

प्रच्छर्दिकेति।'छर्द वमने'।प्रवाहिकेति। प्रवाहयति मुहुर्मुहुः प्रवर्तयतीति प्रवाहिका ग्रहणी॥विचर्चिकेति। 'चर्च अध्ययने' प्रत्ययोपसर्गाभ्यां रोगप्रतीतिः। 'पाम पामा विचर्चिका' इत्यमरः। **शिरोर्तिरिति**। शिरःपीडा। 'अर्द हिंसायाम्'। 'तितुत्र-' इति नेट्। **धात्वर्थनिर्देश इति**। क्रियानिर्देश इत्यर्थः॥ **आसिका॥ शायिकेति**। आसनं शयनमित्यर्थः॥**इक्श्तिपौ**। धातोर्निर्देशोऽनुकरणम्। बहुलमित्यनुवृत्तेः क्वचिन्न 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' 'भुवो वुक् लुङ्लिटोः'॥ **पचतिरिति**। 'उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्याति-' 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि सार्वधातुके परे शबादयः। एवं भावकर्मवाचिन्यपि सार्वधातुके क्वचिद्यक् 'विभाषा लीयतेः' इति यथा। तत्र हि लीलीङोर्यका निर्देशो न तु श्यनेत्युक्तम्। यत्तु प्राचा श्तिपः शित्करणसामर्थ्याच्छबादये इत्युक्तम्। तन्न। पिबतिर्ग्लायतिरित्यादौ पिबादे। शप्रवृत्त्या आत्त्वनिवृत्त्या च शित्त्वस्य चरितार्थत्वात्॥ **वर्णादिति**। वर्णानुकरणादित्यर्थः। न तु वर्णादुच्चार्यमाणादिति। तथा हि सत्यंकार इत्यादावेव स्यान्न तु ककार इत्यादौ, अत्र हि संघातस्योच्चारणात् अनुकार्यं त्विह वर्णमात्रम् अकारस्योच्चारणार्थत्वात्। कथं तर्हि 'समुच्चयार्थश्चकारः'। 'एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थः' इत्यादिप्रयोगा इति चेत्। अत्राहुः। क्वचित्सङ्घातादपि भवति 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' इति सूत्रनिर्देशात् 'सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते' इति भाष्यप्रयोगाद् बहुलवचनाच्चेति॥ इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेपि धात्वधिकारस्थत्वात्कृत्संज्ञा, तेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्। प्रयोजनाभावान्न ककारस्येत्संज्ञा। आर्द्धधातुकत्वाभावादिडागमो न, 'अस्य च्वौ' इत्यादौ तु कारप्रत्ययाभावो बाहुलकादेव॥ **रादिफः**॥ वासरूपविधिना कारोऽपि, तेन 'रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति' इत्यादिप्रयोगः साधुरेव॥ **अकारलोप इति**। अतद्धितपरत्वादभत्वाच्च 'यस्येति' लोपस्याप्राप्तिरिति भावः।कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वमिह पूर्ववद् बोध्यम्।'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र बाहुलकाच्छो न'शैषिकान्मतुबर्थीयात्' इत्यत्र तु बाहुलकादेव मतुबर्थशब्दाच्छः।अन्ये तु नैतत्कृदन्तं मत्वर्थे भव इति विगृह्य गहादित्वाच्छप्रत्यये तद्धितान्तमेवेत्याहुः॥**इणजा**॥धात्वर्थनिर्देशे प्राप्तस्य ण्वुलोऽपवादोऽयम्।एवमग्रेपि॥**आजिरिति**।बाहुलकादजेर्वीभावो न॥**संज्ञायाम्**॥अधिकरणे ण्वुलर्थोऽयमारम्भः।उद्दालकः श्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रियायां सा तथा भञ्जनं भञ्जिका भावे ण्वुल्।उद्दालकपुष्पाणां भञ्जिकेत्यन्ये॥सूत्रे आख्यान शब्दस्याल्पच्तरत्वेन पूर्वनिपाते व्याख्यानस्य प्रश्नपूर्वकतयाऽर्थप्राप्तक्रममनुसृत्य व्याचष्टे-**परिप्रश्ने आख्याने चेति**॥ **परिपाटीति**। 'पट गतौ' परिपूर्वः। 'इणजादिभ्यः' इतीण् 'कृदिकारात्' इति ङीष्॥

उत्पत्तौ।इक्षुभक्षिका उदपादि ॥ **आक्रोशे नञ्यनिः । ३ । ३ । ११२ ।** विभाषेति निवृत्तम्।नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः ॥ **कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥** भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः ॥ **नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥ ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ॥** हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३ । ३ । ११६ ॥** येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किं तु कर्म ॥ **वा यौ । २ । ४ । ५७ ॥** अजेर्वी वा स्याद् यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् ॥ **करणाधिकरणयोश्च । ३ । ३ । ११७ ॥** ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ॥ **अन्तरदेशे । ८ । ४ । २४ ॥** अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हननो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरः किम् । अन्तरघानि ॥ **अयनं च । ८ । ४ । २५ ॥** अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ॥ **पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ॥ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य । ६ । ४ । ९६ ॥** द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे।दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः। प्रच्छदः ।अद्वीति किम्।समुपच्छादः । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः ॥ **गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमा-**

आक्रोशे ॥ आक्रोशः शापः । ' नपुंसके भावे क्तः ' । ननु ' तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ' इति लिङ्गत्रयसाधारण्येन भावकर्मणोः कृत्यादिविधानात्तेनैव नपुंसके भावे क्तः सिध्यति किमनेन पुनर्विधानेनेति चेत् । अत्राहुः । ' भूते ' इत्यधिकृत्य ' निष्ठा ' इति सूत्रेण विहितस्य क्तस्य भावोऽर्थः 'तयोरेव ' इति सूत्रेण विहितः, अनेन तु कालसामान्ये नपुंसके भावे क्तो विधीयते, एवं च स्वविषये परत्वात् घञपां बाधक इति परिशेषादेवैषां पुंविषयत्वं सिध्यति । किं च इह 'भावे चाकर्मकेभ्यः ' इत्यस्यासंनिधानात्सकर्मकेभ्योऽप्ययं भवति घञादिवत् । ' गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः ' इत्यादिदर्शनात् । तथा च नास्त्यत्र शङ्केति । नन्वेवं तद्योगे कर्मणि द्वितीया स्यात् । कृद्योगलक्षणषष्ठ्या ' न लोका ' इति निषेधादेवं च घटं कृतं वृक्षं भिन्नमित्यादि प्रसज्येत 'अनूरुसारथेः ' इत्यत्र तु कर्तरि तृतीया नापाद्यते कारकषष्ठ्या निषेधेऽपि शेषत्वविवक्षया षष्ठीति समाधानसम्भवादिति चेत् । मैवम् । नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसंख्यातत्वात्कर्मणि द्वितीयाया अभावात् । शेषत्वविवक्षामाश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातमाकरे इति चेत् । तर्हि तत्प्रामाण्यात्प्रायेण शेषत्वविवक्षैवेत्यस्तु । तथा च घटं कृतमित्यादि तु न प्रसज्यते एव। कचित्तु द्वितीयापि दृश्यते ' भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमम् ' इति दिक् ॥ **कर्मणि च** ॥ ' कर्तुः ' इति कर्मणि षष्ठी ' उभयप्राप्तौ कर्मणि ' इति नियमाद्येनेति तृतीया तदाह—येन स्पृश्यमानस्य कर्तुरिति ॥ ल्युट् स्यादिति । ' नपुंसके भावे ' इति बोध्यम् । अत एवाह—पूर्वेणेति ॥ ' ल्युट् च' इत्यनेनेत्यर्थः ॥ नेहेति । स्नानकर्तृत्वेऽपि स्नापने न गुरुः कर्ता, किंतु शिष्य इत्यर्थः । शरीरग्रहणं किं, पुत्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम् । मानसी प्रीतिरत्र ॥ **करणाधिकरणयोः** ॥ ' येन नाप्राप्ति–' न्यायेन घञोऽपवादोऽयम् । अजपौ स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वाद् बाधते । उक्तं हि ' अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः, स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन ' इति ॥ **इध्मेति** । इध्मानि प्रवृश्च्यन्ते येन, गौर्दुह्यते यस्यामिति विग्रहः ॥ **आकुर्वन्तीति** ।

श्चा३।३।११९॥घान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः॥गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्तेऽनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः। व्रजः। व्यजस्तालवृन्तम्। निपातनाद्वीभावो न । आपणः पण्यस्थानम्। निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कषः । निकषः ॥ **अवे तॄस्त्रोर्घञ् । ३ । ३ । १२०॥** अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका॥**हलश्च । ३ । ३।१२१॥** हलन्ताद्घञ् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ॥ **अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३ । ३ । १२२ ॥** अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः ॥ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ **उदङ्कोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ॥** उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यते उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कश्चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः ॥ **जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ॥** आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम्। आनयनः ॥ **खनो घ च । ३ । ३ ।१२५॥** चाद्घञ् । आखनः ।आखानः। घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि ॥ खनेर्डडरेकेकवकावाच्याः॥*॥ आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः ॥ **ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । ३ । ३ । १२६॥** करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे। दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । ईषत्करः । सुकरः ॥ निमिमीलियां खलचोरात्त्वं नेति वाच्यम्॥*॥ ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः। मयः । लयः ॥**उपसर्गात् खलघञोः**

एत्य कुर्वन्त्यस्मिन्व्यवहारमित्याकरः उत्पत्तिस्थानम् ॥ अवे । उपपदे तॄस्तॄभ्यां करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञ् स्यात् । घस्यापवादः ॥ अवहरित्यादि ॥ वृत्तिकारस्त्वाधारावायशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चकारेणावहारशब्दं संजग्राह तदसंबद्धमिति स्पष्टमेव ॥ उदङ्को ॥ 'हलश्च' इत्येव सिद्धे उदकप्रतिषेधार्थमिदम् ॥ उदकोदञ्चन इति । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घे प्राप्ते घञ्विहितः । उदके तु घञि प्रतिषिद्धे घ एव स्यान्न तु ल्युडिति चेत् । मैवम् । प्रतिषेधसामर्थ्यात् घस्याप्यप्रवृत्तेः । न हि इह घे घञि वा रूपे विशेषोऽस्ति । न च स्वरे विशेषः, घे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तता, घञ्यपि 'थाथादि' स्वरेण तथैवेति ॥ जालमा ॥ 'जल धान्ये' । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्यये जालशब्दः सिद्धः। तेन जालशब्दोऽत्र निपात्यत इति न भ्रमितव्यम् ॥ खनो ॥ घित्करणमिति। आखन इत्यादौ 'चजोः' इति कुत्वस्य प्रसक्त्यभावादिति भावः ॥ भगः पदमिति । ननु पदमित्यत्र घस्य किं प्रयोजनमिति चेत् । अत्राहुः । करणाधिकरणयोः 'पुंसि संज्ञायाम्' इति यदि घः स्यात्तदा पदमिति नपुंसकं न स्यात्, अनेन चेत् घो भवति तदा त्विष्टसिद्धिरिति॥एते इति । आखनादयः षडित्यर्थः ॥ ईषद्दुःसुषु ॥ इह सामान्योक्तावपि योग्यताबलाद्विशेषणस्य विषयविभागो लभ्यते—दुरिति कृच्छ्रार्थे, इतरौ त्वकृच्छ्रार्थे, तदेतद्दर्शयति—कृच्छ्रे दुष्कर इत्यादिना ॥ भवतेति । 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधात्कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यं, स्वल्पं कार्यमित्यर्थः । खलिति लकारः स्वरार्थः । खित्करणं तूत्तरत्र मुमर्थम् ॥निमिमीति। 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' 'विभाषा लीयतेः' इति प्राप्तं निषिध्यते॥निमय इत्यादि। 'एरच्'॥उपसर्गात्खलघञोः । 'लभेश्च' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिद-

। ७ । १ । ६७ ॥ उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गात्किम् । ईषल्लभः । लाभः ॥ **न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्** । ७ । १ । ६८॥ उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात् खल्घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्यां किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ॥ **कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः** । ३ । ३ । १२७ ॥ कर्तृकर्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भूकृञोः खल् स्यात् । यथासंख्यं नेष्यते । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये ईषदादयस्तु ततः प्राक् ॥ कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम् ॥ * ॥ खित्त्वान्मुम् । अनाढ्येनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यम्भवम् । स्वाढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यङ्करः । दुराढ्यङ्करः । स्वाढ्यङ्करः । च्व्यर्थयोः किम् । आढ्येन सुभूयते ॥ **आतो युच्** । ३ । ३ । १२८ ॥ खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः ॥ * ॥ दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि ॥ **षात्पदान्तात्** । ८ । ४ । ३९ ॥ नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । षात्किम् । निर्णयः । पदान्तात्किम् । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह न । सुसर्पिष्केण ॥ **आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः** । ३ । ३ । १७० ॥ अवश्यङ्कारी । शतन्दायी ॥ **कृत्याश्च** ३ । ३ । १७१ ॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ॥ **क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्** । ३ । ३ । १७४ ॥ धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । तितुत्रेति नेट् । भवतात् भूतिः ॥ **न क्तिचि दीर्घश्च** ।

मित्याह–**उपसर्गादेवेति**॥**यदा स्वती इति**॥'सुः पूजायाम्' 'अतिरतिक्रमणे च' इति तयोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥**कर्तृकर्मणोः**॥ चकारः सन्नियोगार्थः । यदा कर्तृकर्मणोरीषदादीनां च युगपत्प्रयोगस्तदैव प्रत्ययो यथा स्यात् । न च कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वमेवास्तु, न तूपपदत्वमिति वाच्यम् । ईषदादीनामेवोपपदत्वे तु खलः खित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । मुमर्थं हि तत् , मुम् चानव्ययस्य विधीयते तस्मात्कर्तृकर्मणोरिति उपपदत्वमेव तदेतदाह–**ईषदादिषु चेति** ॥ कर्तृकर्मणी द्वे, भूकृञौ च द्वौ, तयोर्यथासंख्यं प्राप्तम् । स्वीकृतं च काशिकाकृता न्यासकारहरदत्तादिभिश्च प्राचापि तथैवोक्तं तद्व्याख्यातृभिश्चानुमोदितम् । तत्सर्वं नादर्तव्यम् । यथासंख्यसूत्रस्थभाष्यविरोधादिति ध्वनयन्नाह–**यथासंख्यं नेष्यत इति** ॥ ननूपपदयोर्मध्ये पूर्वापरीभावव्यवस्था न सिध्यति । भूकृञोरव्यवहितत्वं कर्तृकर्मणोरेवेष्यते , न त्वीषदादीनाम् । एवं च कथमत्रेष्टव्यवस्था सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः।बहुलग्रहणानुवृत्त्या दुराढ्यंभव इति भाष्योदाहरणाच्चेष्टव्यवस्था सिध्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह–**कर्तृकर्मणी चेति**। भवतेः कर्तर्युदाहरति–**अनाढ्येनाढ्येनेति**॥ कर्माणि त्वनाढ्य आढ्यो भूयते इति विग्रहः । भाव्यते इति तदर्थः । एवमग्रेऽपि विग्रहद्वयमुन्नेयम् । अनाढ्येनाढ्येन स्वयमेव क्रियते अनाढ्यः आढ्यः क्रियत इति ॥ **इत्यादीति** ॥ आदिशब्देन दुर्दर्शनः दुर्धर्षणः दुर्मर्षणः ॥ **क्तिच्क्तौ** ॥ क्तिचश्चकारो 'न क्तिचि' इति विशेषणार्थः। 'न क्तौ' इत्युक्ते हि क्तिनोऽपि ग्रहणं स्यादिति प्राञ्चः । तन्न । एकानुबन्धपरिभाषयैव क्तिनो व्यावृत्तिसिद्धेरिति हरदत्तः । यत्तु वदन्ति । 'तितुत्र–' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थश्चकारः । अन्यथा एकानुबन्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु क्तिन इति तद्भ्रमसात् । 'तितुत्र , इति सूत्रेऽनुबन्धविशिष्टरूपानुच्चारणेनैकानुबन्धपरिभाषाया उक्तिसम्भवस्यैवाभावात् । एतेन 'तितुत्र–' इति सूत्रे एकानुबन्धत्वात्क्तिचेव गृह्यते , न त्वयं क्तिच्, ततश्च रोदितीति रूपं न स्यादिति शङ्काप्यपास्ता॥**भूतिरिति** । यद्यपीह परत्वात् 'श्र्युकः किति ' इत्येवेण्निषेधो न्याय्यः । तथापि

६ । ४ । ३९ ॥ अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ॥ **सनः क्तिचि लोपश्चास्याऽन्यतरस्याम्** । ६ । ४ । ४५ ॥ सनोतेः क्तिचि आत्त्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् । सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः ॥ **अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा** । ३ । ४ । १८ ॥ प्रतिषेधार्थयोरलङ्खल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अमैवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः । दोदद्घोः । अलं दत्त्वा । घुमास्था । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कार्षीत् । प्रतिषेधयोः किम् । अलङ्कारः ॥ **उदीचां माङो व्यतीहारे** । ३ । ४ । १९ ॥ व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ॥ **मयतेरिदन्यतरस्याम्** । ६ । ४ । ७० ॥ मेङ इकारो ऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय । उदीचांग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते ॥ **परावरयोगे च** । ३ । ४ । २० ॥ परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी।अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः॥**समानकर्तृकयोः पूर्वकाले**। ३ । ४ । २१ ॥ समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् ।

वन्तितन्त्योरिण्निषेधार्थमावश्यकत्वात्फले विशेषाभावाच्च 'तितुत्र-' इत्युपन्यस्तम् ॥ **दीर्घानुनासिकेति**। 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घस्य, 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यादिनानुनासिकलोपस्य च प्राप्तिरिति बोध्यम् ॥ **यन्तिरित्यादि** । 'यम उपरमे', 'रम क्रीडायाम्', 'वनु याचने', 'तनु विस्तारे' ॥ **अलंखल्वोः**॥**पूजार्थमिति** । ननु विकल्पार्थमेवास्तु, अलं रुदित्वा, अलं रोदनेनेति रूपद्वयसिद्धयर्थमिति चेत् । मैवम् । वासरूपन्यायेनैतत्सिद्धेः । न च 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्न' इति सिद्धान्तात् ल्युटि वासरूपन्यायो नास्तीति वाच्यम् । क्तल्युडादयोऽपवादभूताः स्ववाध्यं नित्यं बाधन्ते इति हि तस्य निष्कृष्टोऽर्थः । इह तु ल्युटोऽपवादः क्त्वेति वैषम्यात् । ननु प्रैषादिषु 'कृत्याश्च' इति वचनेन स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नावश्यमस्तीति ज्ञापितमिति चेत् । किं ततः । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इतीष्टानुरोधेन तदभ्युपगमे बाधकाभावात् ॥ **अलं दत्त्वेति** । अपात्रे न देयमिति फलितोऽर्थः ॥ **उदीचाम्** ॥ व्यतीहारो व्यतिक्रमः । मेङः कृतात्त्वस्य माङ इति निर्देशो 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति परिभाषां ज्ञापयति, तेन घुसंज्ञायां दैपोऽपि 'अदाप्' इति पर्युदासः सिध्यति ॥ **अपमित्येति** । समासेऽनञ्पूर्वे इति वक्ष्यमाणेन क्त्वो ल्यपि तुक् । याचित्वा प्रणिददातीत्यर्थः ॥ **परावर** ॥ **अप्राप्येति** । दक्षिणदेशस्थानां गङ्गामप्राप्य विन्ध्यः । गङ्गाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्थो विन्ध्य इत्यर्थः । अत्र विन्ध्यात्परा गङ्गेति गम्यते॥**अतिक्रम्येति**। दक्षिणदेशस्थानामेवायमपि प्रयोगः ।अत्र हि गङ्गायाः पूर्वो विन्ध्य इति गम्यते।इह त्रिसूत्र्यां क्त्वाप्रत्ययस्य भावमात्रार्थत्वेऽपि विशेषणविशेष्यसंसर्गो भिद्यन्त इति नास्ति वैयर्थ्यमिति दिक्॥ **समानक** ॥ इह धात्वधिकारेऽपि समानकर्तृत्वं क्रिययोरेव संभवतीत्याशयेनाह—**धात्वर्थयोरिति** ॥ निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा । धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालो यस्य धात्वर्थस्य तस्मिन्विद्यमानादित्यर्थः। एवं च निर्धारणे विभक्तिरेव पूर्वकाले इत्यस्य बहुव्रीहित्वद्योतिकेति फलितम् ॥ **क्त्वा स्यादिति** । स च भावे 'अव्ययकृतः' इति वचनात् । भावोऽपि घञादाविव नेह सिद्धावस्थः किं तु साध्यावस्थः, स च धातुनैव लब्धः । क्त्वाप्रकृत्यर्थभूता क्रिया च क्रियान्तरं प्रति विशेषणं धातुसम्बन्धाधिकारात् । संसर्गश्चेह सामानाधि-

क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे। भुक्त्वा व्रजति। द्वित्वमतन्त्रम्। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः। विष्णुं नत्वा स्तौति॥ स्वरत्यादेः श्र्युकः कितीति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन॥*॥स्वृत्वा। सूत्वा। धूत्वा॥ **क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः। ६। ४। ३१॥** एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे। स्कन्त्वा। ऊदित्वादिड्वा। स्यन्त्वा। स्यन्दित्वा॥ **न क्त्वा सेट्। १। २। १८॥** सेट् क्त्वा किन्न स्यात्। शयित्वा। सेट् किम्। कृत्वा॥ **मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा। १। २। ७॥** एभ्यः सेट् क्त्वा कित्। मृडित्वा। क्लिशः क्त्वेति वेट्। क्लिशित्वा। क्लिष्ट्वा। उदित्वा। उषित्वा। रुदविदेति कित्त्वम्। रुदित्वा। विदित्वा। मुषित्वा। गृहीत्वा॥ **नोपधात्थफान्ताद्वा। १। २। २३॥** सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा। श्रथित्वा। श्रन्थित्वा। गुफित्वा। गुम्फित्वा। नोपधात्किम्। कोथित्वा। रेफित्वा॥ **वञ्चिलुञ्च्यृतश्च। १। २। २४॥** सेट् क्त्वा किद्वा। वचित्वा। वञ्चित्वा। लुचित्वा। लुञ्चित्वा। ऋतित्वा। अर्तित्वा॥ **तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य। १। २। २५॥** एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा। तृषित्वा। तर्षित्वा। मृषित्वा। मर्षित्वा। कृशित्वा। कर्शित्वा। रलो व्युपधादिति वा कित्त्वम्। द्युतित्वा। द्योतित्वा। लिखित्वा। लेखित्वा। रलः किम्। सेवित्वा। व्युपधात्किम्। वर्तित्वा। हलादेः किम्। एषित्वा। सेट् किम्। भुक्त्वा। वसतिक्षुधोरिट्। उषित्वा। क्षुधित्वा। क्षोधित्वा। अञ्चेः पूजायामिति नित्यमिट्। अञ्चित्वा।

करण्यं पूर्वोत्तरकालत्वं च, तत्र संसर्गविशेषतात्पर्यग्राहकाः क्त्वाणमुलादयः। अत्र च 'समानकर्तृकयोः' इति सूत्रांशेन सामानाधिकरण्यमुपनिबद्धम्। धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृतया तथा पर्यवसानादिति दिक्॥ **द्वित्वमिति**। नन्वमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते मध्यमो नानीयते, तथेहापि बहुक्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकात् क्त्वाप्रत्ययो न स्यादिति चेत्। अत्राहुः। इहाप्याख्यातवाच्या क्रिया प्रधानं तां प्रति क्त्वान्तोपस्थिताः क्रियाः सर्वा एव विशेषणं, न तु तासां परस्परसम्बन्धः 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायात्। अत एव स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजतीत्याद्यनियमेन प्रयुज्यते इति। 'स्वरतिसूति—' इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमाह—**स्वरत्यादेरिति**॥ **क्त्वि स्कन्दि**॥ 'स्कन्दिर्गतिशोषणयोः'। 'इर इत्संज्ञा' इति वार्तिकादिकारमात्रस्येत्संज्ञा नेति 'अनिदिताम्—' इति पर्युदासोऽत्र न प्रवर्तत इति, स्कन्दिग्रहणम्॥ **स्कन्त्वेति**। 'एकाचः' इति नेट्॥ **मृडमृद**॥ 'मृड सुखने' 'मृद क्षोदे' 'गुध परिवेष्टनने' 'गुध रोषे च' 'कुष निष्कर्षे' 'क्लिशू हिंसायाम्' दिवादिः, 'क्लिशू विबाधने' क्र्यादिः, 'वद व्यक्तायां वाचि' 'वस निवासे'॥ **किदिति**। 'असंयोगात् लिट् कित्' इत्यतः किदित्यनुवर्तते इति भावः॥ **उदित्वेति**। यजादित्वात्संप्रसारणम्॥ **उषित्वेति**। 'वसतिक्षुधोः' इतीट्। यजादित्वात्संप्रसारणम्। 'शासिवसि—' इति षः॥ **गृहीत्वेति**। 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणम्। 'ग्रहोऽलिटि' इति इटो दीर्घः॥ **नोपधात्थ**॥ अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्। थफादित्युक्तेऽपि धातोरेव क्त्वाप्रत्ययविधानाद्विशेष्यसंनिधानेन तदन्तविधिना थफान्तादिति लाभात्॥ **कोथित्वा रेफित्वेति**। 'कुथ पूतीभावे' 'रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु' इह 'रलो व्युपधात्' इति विकल्पोऽपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात्॥ **वचित्वेति**। 'वञ्चु प्रलम्भने'॥ **लुचित्वेति**। 'लुञ्च अपनयने'॥**ऋतित्वेति**। 'ऋतिः' सौत्रो धातुर्घृणार्थकः तस्यार्धधातुकविषये 'ऋतेरीयङ्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे कित्त्वमनेन विकल्प्यते॥ **तृषिमृषि**॥ 'ञितृषा पिपासायाम्' 'मृष तितिक्षायाम्, 'कृश तनूकरणे'। 'नोपधात्' इत्यतो वेत्यनुवर्तनात्काश्यपग्रहणं पूजार्थम्॥**अञ्चेरिति**। 'उदितो वा' इति विकल्पप्राप्तावयमारम्भः॥ **अञ्चित्वेति**।

गतौ तु। अङ्क्त्वेत्यपि। लुभित्वा। लोभित्वा। लुभोऽविमोहन इतीट्। विमोहने तु लुब्ध्वा॥ **जॄव्रश्च्योः क्त्वि। ७। २। ५५॥** आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात्। जरीत्वा। जरित्वा। व्रश्चित्वा॥ **उदितो वा। ७। २। ५६॥** उदितः परस्य क्त्व इड्वा। शमित्वा। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। शान्त्वा। द्यूत्वा। देवित्वा॥ **क्रमश्च क्त्वि। ६। ४। १८॥** क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे। क्रान्त्वा। क्रन्त्वा। झलि किम्। क्रमित्वा। पूङश्चेति वेट्। पवित्वा। पूत्वा॥ **जान्तनशां विभाषा। ६। ४। ३२॥** जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे। भक्त्वा। भङ्क्त्वा। रक्त्वा। रङ्क्त्वा। मस्जिनशोरिति नुम्। तस्य पक्षे लोपः। नष्ट्वा। नंष्ट्वा। रधादिभ्यश्चेतीट्पक्षे। नशित्वा॥झलादाविति वाच्यम्॥*॥नेह। अञ्जित्वा। ऊदित्वाद्वेट्। पक्षे। अक्त्वा। अङ्क्त्वा। जनसनेत्यात्त्वम्। खात्वा। खनित्वा। द्यतिस्यतीतीत्त्वम्। दित्वा। सित्वा। मित्वा। स्थित्वा। दधातेर्हिः। हित्वा॥ **जहातेश्च क्त्वि। ७। ४। ४३॥** हित्वा। हाङस्तु। हात्वा। अदो जग्धिः। जग्ध्वा॥ **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्। ७। १। ३७॥** अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात्। तुक्। प्रकृत्य। अनञ् किम्। अकृत्वा। पर्युदासाश्रयणान्नेह। परमकृत्वा॥ **षत्वतुकोरसिद्धः। ६। १। ८६॥** षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात्। कोऽसिचत्। इह षत्वं न। अधीत्य। प्रेत्य। ह्रस्वस्येति तुक्॥ **वा ल्यपि। ६। ४। ३८॥** अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम्। आगत्य। आगम्य। प्रणत्य। प्रणम्य। प्रहत्य। प्रमत्य। प्रवत्य। वितत्य। अदो जग्धिः। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गोल्यब्बाधते। जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणात्। तेन हित्वदत्त्वाऽऽत्वेत्वदीर्घत्वशूडिटो ल्यपि न। विधाय। प्रदाय। प्रखन्य। प्रस्थाय। प्रक्रम्य। आपृच्छ्य।

'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वाभावान्नलोपो न। एवं चेह 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपो नेति प्रसादकारोक्तिर्वृथेत्याहुः॥ **जॄव्रश्च्योः॥** 'जॄ' इत्यस्मात् 'श्र्युकः किति' इति निषेधे प्राप्ते, व्रश्चेरूदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते वचनमिदम्॥ **जरीत्वेति**। 'वॄतो वा' इति इटो वा दीर्घः॥ **व्रश्चित्वेति**। इह 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधाद्, 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणं न॥ **द्यूत्वेति**॥ इडभावपक्षे 'च्छ्वोः' इत्यूठ्॥ **झलादावितीति**। 'जान्तनशाम्' इति सूत्रे वक्तव्यमित्यर्थः॥**खात्वा खनित्वेति**। 'उदितो वा' इति वेट्॥ **जग्ध्वेति**॥झरो झरिति पाक्षिको धलोपः॥ **समासेऽनञ्**॥ नञ्भिन्नं नञ्सदृशमव्ययमिति यावत्। तत्पूर्वपदं यस्य समासस्येति व्याचष्टे–**अव्ययेति**॥**प्रकृत्येति**। प्रशब्दः क्त्वाप्रत्ययार्थगतप्रकर्षस्य द्योतकः स तु 'कुगतिप्रादयः' इति क्त्वान्तेन नित्यं समस्यते॥ **पर्युदासेति**। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु स्यादेवात्र ल्यबिति भावः॥ **षत्वतुको**॥ प्रासङ्गिकषत्वविषयमुदाहरति–**कोऽसिचादिति**। को असिचदिति स्थिते 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपमेकादेशः। तस्य 'अन्तादिवच्च' इति परादिवत्त्वेन 'सात्पदाद्योः' इति निषेधाभावादिणः परत्वेन षत्वं प्राप्तम्। एकादेशस्यासिद्धत्वे सति अकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावान्न भवति। प्रकृतं ल्यपि कार्यमुदाहरति–**अधीत्येति**॥ **विधायेति**। दधातेर्हिर्न॥ **प्रदायेति** 'दो दद्घोः' इति न॥ **प्रखन्य**। 'जनसनखन– ' इत्यात्त्वं न॥**प्रस्थाय**। 'द्यतिस्याति' इतीत्त्वं न॥ **प्रक्रम्य**। 'क्रमश्च क्त्वि' इति दीर्घो न॥**आपृच्छ्य**। **प्रदीव्य**। छकारवकारयोः'च्छ्वोः–'इति शूठौ न।

प्रदीव्य ॥ **न ल्यपि** । ६ । ४ । ६९ ॥ ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्त्वं न । धेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमिनोतीत्यात्त्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय ॥ विभाषा लीयतेः । विलाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ॥ **ल्यपि लघुपूर्वात्** ।६।४।५६॥ लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रबेभिदय्य । लघुपूर्वात्किम् । संप्रधार्य॥ **विभाषापः** । ६ । ४ । ५७ । आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य ॥ **क्षियः**। ६ । ४ ।५९॥क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ॥ **ल्यपि च** । ६ । १ । ४१॥ वेञो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ॥ **ज्यश्च** । ६ । ३ । ४२ ॥ प्रज्याय ॥ **व्यश्च** । ६ । १। ४३ ॥ उपव्याय॥ **विभाषा परेः** । ६ । १ । ४४॥ परेर्व्येञो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि । तुकं बाधित्वा परत्वाद्धल इति दीर्घः । परिवीय । परिव्याय । कथं मुखं व्यादाय स्वपिति । नेत्रे निमील्य हसतीति । व्यादानसंमीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति॥

इडभावस्योदाहरणं तु प्रखन्य प्रदीव्येत्याद्येव ॥ **न ल्यपि** ॥ कथं तर्हि 'निपीय यस्य' इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः ॥ 'पीङ् पाने' इति दिवादिगणस्थात् ल्यपि न दोष इति । इह प्रशाय प्रच्छायेत्यत्र 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति प्राप्तस्येत्त्वस्याप्यभावो बोध्यः ॥ **लघुपूर्वादिति** ॥ लघुः पूर्वो यस्माद्वर्णात् । लघुपूर्ववर्णात्परस्येत्यर्थः ॥ **विगणय्येति** । नन्विह णौ कृतस्याल्लोपस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावाल्लघुपूर्वकवर्णात्परत्वं नास्ति । न चारम्भसामर्थ्यम् । अनुगमय्येत्यादौ मित्सु चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यम् । 'निष्ठायां सेटि' इति लिङ्गात् । तथा चात्र स्थानिवत्त्वाभावाण्णेरयादेशो भवत्येव 'निष्ठायां सेटि' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापकत्वं तु 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे एवास्माभिरुपपादितमिति नात्रोपपाद्यते ॥ **प्रणमय्येति** । अमन्तत्वान्मित्त्वे 'मितां ह्रस्वः'॥**प्रबेभिदय्येति** । भिदेर्यङन्ताद्बेभिद्येत्यस्माण्णिच्यल्लोपे 'यस्य हलः' इति यलोपः । ननु ह्रस्वयलोपाल्लोपानामाभीयत्वेनासिद्धत्वाल्लघुपूर्वकवर्णात्परो णिर्नास्तीति कथमिह णेरयादेशः स्यादिति चेत् । मैवम् । 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यत्र समानाश्रये तस्मिन् कर्तव्ये तदसिद्धं स्यादिति हि व्याख्यातम् । तेनात्राशङ्कैव नास्ति । ह्रस्वादयो हि णौ, णेरयादेशस्तु ल्यपि परत इति व्याश्रयत्वात् ॥ **विभाषापः** ॥ अप्राप्तविभाषेयम् ॥ **आप्नोतेरिति** । यद्यपीङो णिचि परतः 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्त्वे 'अर्तिह्री–' इत्यादिना पुकि आपितिशब्दोऽस्ति । तथापि तस्य नेह ग्रहणं लाक्षणिकत्वादिति भावः ॥ **प्राप्येति** । एतेन 'यमयोगिवधूवधपातकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते' इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । अवाप्येत्यस्यावापय्येत्यर्थसम्भवात् । एतेन तत्रान्तर्भावितण्यर्थतेति क्लेशमनुभवन्तः परास्ताः ॥ ल्यप्स्थानिनः कित्त्वात् 'वचिस्वपि–' इति प्राप्तसंप्रसारणं निषेधयितुमाह–**ल्यपि चेति** ॥ **ज्यश्च** ॥ संप्रसारणं न स्यात् । एवं 'व्यश्च' इत्यत्रापि व्याख्येयम् ॥ **कथमिति** । ल्यबादेशस्य स्थानिभूतः क्त्वाप्रत्ययो दुर्लभः, तद्विधौ 'पूर्वकाले' इत्युक्तेः । न चेह तदस्ति, पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चान्मुखं व्यादत्ते, यदैव हसति तदैव नेत्रे सम्मीलयति, तथा च क्त्वाप्रत्ययस्य दुर्लभत्वाल्ल्यपः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रश्नः । समाधत्ते–**व्यादानेत्यादिना** ॥ एतेन 'ईश्वरः सर्वं व्याप्य वर्तते, ज्ञात्वा तिष्ठति' इत्यादि व्याख्यातम् । 'श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते' इत्यादौ तु

आभीक्ष्ण्ये णमुल्च । ३ । ४ । २२ ॥ पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च । द्वित्वम् । स्मारंस्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् । भोजंभोजम् । श्रावंश्रावम् । चिण्णमुलोरिति णमुल्परे णौ वा दीर्घः । गामंगामम् । गमंगमम् । विभाषा चिण्णमुलोरिति नुम् वा । लम्भंलम्भम् । लाभंलाभम् । व्यवस्थितविभाषया उपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भंप्रलम्भम् । जाग्रोऽविचिण्णिति गुणः । जागरंजागरम् । ण्यन्तस्याप्येवम् ॥ **न यद्यनाकाङ्क्षे । ३ । ४ । २३ ॥** यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न, यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षते चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न । अनाकाङ्क्षे किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ॥ **विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु । ३ । ४ । २४ ॥** आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः। अग्रे भोजं व्रजति। अग्रे भुक्त्वा । प्रथमम्भोजम् । प्रथमम्भुक्त्वा । पूर्वम्भोजम् । पूर्वम्भुक्त्वा । पक्षे लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजम्भोज व्रजति ।

समानकर्तृकतानिर्वाहाय स्थितस्येत्यादि यथासंभवमध्याहार्यम् ॥ **आभीक्ष्ण्ये णमुल् च** ॥ ननु 'वासरूप' न्यायेन क्त्वाप्रत्ययो भविष्यतीति चग्रहणमिह व्यर्थमिति चेन्मैवम् । उक्तन्यायस्वीकारे तु लडादिरपीह प्रवर्तेत । न चेष्टापत्तिः । 'विभाषाग्रे-' इति वक्ष्यमाणसूत्रस्थविभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत्र हि क्त्वाणमुलौ विभाषाग्रहणेन लडादिसमावेशार्थं विकल्प्येते । यद्यपि 'वासरूप' न्यायेनैव लडादिः सिध्यति । तथापि णमुला सहैव क्त्वाप्रत्ययो यत्र विधीयते, तत्र वासरूपविधिर्न प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थं विभाषाग्रहणम् । तत्फलं तु 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यत्र लडाद्यप्रवृत्तिः। ततश्च चकारेणैव क्त्वाप्रत्ययो लभ्यत इति नास्त्येव तस्य वैयर्थ्यम्। किञ्च वासरूपं विनैव क्त्वालडाद्योः स्वीकारे 'न यद्यनाकाङ्क्षे' इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययवत् लडादिरपि निषिध्येत । तथा च यदयं भुङ्क्ते ततः पठतीत्युदाहरणं न स्यात्, सिद्धान्ते तु 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति विशेषविहितयोः क्त्वाणमुलोरेव निषेधात्सामान्यविहितलडादिर्भवत्येवेति नास्त्येवानुपपत्तिरिति दिक् ॥ **पूर्वविषय इति** । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यर्थे ॥**पायंपायमिति** । आतो युक् ॥ **वा दीर्घ इति** । गमेर्ण्यन्ताण्णमुलि मितां ह्रस्वे च कृते वा दीर्घ इत्यर्थः ॥ **ण्यन्तस्यापीति** । यत्तु प्राचा ण्यन्तजागर्तेश्चिण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति मतमुपन्यस्तं तदपाणिनीयमिति भावः ॥ **न यदि॥ अनाकाङ्क्ष इति।** पचाद्यजन्तेन नञ्समासस्तद्दर्शयति-नाकाङ्क्षते चेदिति ॥ **इहेति** । नन्वेवम् 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् णमुल् मा भूत्, त्क्वा तु 'समानकर्तृकयोः' इति सूत्रान्तरेण स्यादेवेति चेत् । अत्राहुः । पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानात् क्त्वाप्रत्ययोऽपि न भवतीति ॥ **विभाषाग्रे॥** यद्यप्यग्रेशब्दो देशविशेषवचनोऽप्यस्ति, प्रभोरग्रे भुङ्क्ते इत्यादिप्रयोगात् , तथापीह कालविशेषवाच्येव गृह्यते, प्रथमशब्दसाहचर्यात्।' प्रथमं भुङ्क्ते ' इत्यादौ तु काल एव प्रतीयते । अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वाद्विभक्तेर्लुङ् न कृतः 'अस्यवामीयम्' इतिवत् ॥ **अग्रे भोजमिति** । 'अमैवाव्ययेन' इति नियमाद्वचस्तमेवेदं न त्वत्रोपपदसमासः । नन्वग्रेप्रथमपूर्वशब्दैः पूर्वकालत्वमुच्यते इति कथमिह क्त्वाणमुलौ स्यातामिति चेत् । अत्राहुः।अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा व्रजतीति हि वाक्यार्थस्तत्राग्रेप्रभृतिभिर्भोक्त्रपेक्षया पूर्वत्वमुच्यते चेदत्रापि अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं व्रजतीति व्रजनापेक्षया पूर्वत्वं तु क्त्वाणमुल्भ्यां द्योत्यत इत्याशङ्क्यैवात्र नास्तीति ॥ **नित्यमेव विधिरिति** । अग्रे भुङ्क्ते इत्येवं लडादिर्न प्रयुज्यत इति

भुक्त्वाभुक्त्वा ॥ **कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्** । ३ । ४ । २५ ॥ कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये । चौरङ्कारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ॥ **स्वादुमि णमुल्** । ३ । ४ । २६ ॥ स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारम् । लवणङ्कारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वासरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ॥ **अन्यथैवङ्कथमित्थंसुसिद्धाप्रयोगश्चेत्** । ३ । ४ । २७ ॥ एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृञ्। व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः। अन्यथाकारम् । एवङ्कारम् । कथङ्कारम् । इत्थंकारं भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥ **यथातथयोरसूयाप्रतिवचने** । ३ ।४। २८ ॥ कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥ **कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये** । ३ । ४ । २९ ॥ कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यंयं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥ **यावति विन्दजीवोः** । ३ । ४ ।३०॥ यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥ **चर्मोदरयोः पूरेः** । ३ । ४ । ३१ ॥ कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं

भावः ॥ **स्वादुमि** ॥ स्वादुमीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात्तदाह–स्वाद्वर्थेष्विति । **मान्तत्वमिति** । ननु 'स्वादौ' इत्येव सूत्रमस्तु मास्त्वत्र णमुल् खमुञेवानुवर्त्यताम् 'अरुर्द्विषत्' इति मुम्भविष्यति । एवंच निपातनं विनापि मान्तत्वं सिध्यतीति महल्लाघवमिति चेत् । मैवम् । च्व्यन्तस्य मुम् न स्यात् 'अनव्ययस्य' इति वचनात्तत्तश्च स्वादुंकारमित्यत्र 'च्वौ च' इति दीर्घः स्यात्, संपन्नंकारमित्यादिषु 'अस्य च्वौ' इतीत्वं स्यात् । किंच स्त्रियां 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीषि स्वाद्वीकारमिति स्यात् अतोऽत्र स्वादुमीति रूपं निपात्यते ततश्चानजन्तत्वान्नेत्वदीर्घौ, न वा ङीष् । निपातनमिह भावप्रत्ययमात्रविषयकम् । तेन स्वादुंकृत्वेत्यपि सिध्यति । स्यादेतत् । उक्तदोषपरिहाराय 'स्वादुमि' इत्येव सूत्रमङ्गीक्रियतां, णमुल् तु त्यज्यतां कृञः खमुञि कृतेपि स्वादुङ्कारमित्यादिरूपसिद्धिरिति चेत् । मैवम् । तथा सत्युत्तरसूत्रेषु संनिहितत्वात् खमुञेवानुवर्तेत इति कन्यादर्शं ब्राह्मणवेदमित्यादिषु पूर्वपदस्य मुमागमः स्यादिति दिक् ॥ **व्यर्थत्वादिति** ॥ निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः । तदेतद्दर्शयति–इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थ इति । इह शाब्दबोधे विशेषसत्त्वेपि फलितार्थकथनपरतया कारमिति णमुलन्तस्य निष्फलत्वमुक्तमनतिप्रयोजनत्वात् । विस्तरस्तु मनोरमादावनुसंधेयः॥**शिरोन्यथेति** । इह शिरोऽन्यथा कृत्वौदनादिकं भुङ्क्त इत्यर्थलाभाय करोतेः प्रयोग आवश्यकः । तदभावे तु भुक्तिक्रियागत एव प्रकारो गम्येत न तु शिरसोऽन्यथाकरणम् । अतः करोतेः प्रयोगार्हत्वमस्तीति णमुलन्तः करोतिरिह न प्रयुज्यत इति भावः ॥ **यथाकारमिति** ॥ प्रष्टुमनर्हः सन्यदि पृच्छति तदेदमुत्तरम् । अत्रापि वासरूपन्यायेन पक्षे क्त्वाप्रत्ययो बोध्यः ॥ **कन्यादर्शमिति** ॥ अत्र दर्शनविषयीभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थे अन्वयात्साकल्यं बोध्यम् । **सर्वा इति** । दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः । अतिशयप्रतिपादनपरमेतत् । **ब्राह्मणवेदमिति** । 'विद ज्ञाने' 'विदॢ लाभे' 'विद विचारणे' इति धात्वर्थान् पर्यालोच्य व्याचष्टे–जानातीत्यादि । सत्तार्थस्य विदेरकर्मकत्वान्नेह ग्रहणमिति भावः ॥ **यावतिविन्द** ॥ विदेर्लाभार्थस्यानुकरणम् । तस्य हि विन्दतीत्यादौ 'शे मुचादीनाम्' इति नुमस्ति॥**यावल्लभत इति** । असाकल्यमनेन दर्शयति । साकल्ये हि कर्मणि दृशिविदोरित्यनेनैव सिद्धम् ॥ **चर्मोद** ॥ **कर्मणीत्येवेति** । एवंच पूरेरिति ण्यन्तस्य निर्देशो, न तु केवलस्य 'इकृश्तिपौ' इति इका निर्देशः । तस्याकर्मकत्वादिति भावः । **चर्मपूरमित्यादि** ।

भुङ्क्ते ॥ **वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्** । ३ । ४ । ३२ ॥ कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । अस्येति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलप्रम् ॥ **चेले क्नोपेः** । ३ । ४ । ३३॥ चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्नोपं वृष्टो देवः वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् ॥ **निमूलसमूलयोः कषः** । ३ ।४। ३४॥ कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न सम्बध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ॥ **शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः** । ३ । ४ । ३५॥ एषु कर्मसूपपदेषु पिषेर्णमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् ॥ **समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः** । ३ । ४ । ३६ ॥ कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवति इति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः॥ **करणे हनः**। ३।४।३७॥ पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः। यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्निपत्य समासार्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसार्थानां चेति वक्ष्यते।**स्नेहने पिषः** ।३।४।३८॥ स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥ **हस्ते वर्तिग्रहोः** । ३ । ४ । ३९ ॥ हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥ **स्वे पुषः** । ३। ४ ।४०॥ करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ॥ **अधिकरणे बन्धः** । ३ । ४ । ४१॥ चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ॥ **संज्ञायाम्** । ३ । ४ । ४२ ॥ बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ॥ **कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः** । ३ । ४ । ४३ ॥ जीवनाशं नश्यति । जीवोनश्यतीत्यर्थः।पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः॥**ऊर्ध्वे शुषिपूरोः**।३।४।४४॥ ऊर्ध्वे कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति।वृक्षादिरूर्ध्वं एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः।ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः॥**उपमाने कर्मणि च** ।३।४।४५॥

चर्म पूरयित्वा । उदरं पूरयित्वा उदरपूरणविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः । इह पूर्वकाले इति न संबध्यतेऽसंभवादप्रतीतेश्च । एवमन्यत्रापि यथासंभवं बोध्यम् ॥ **चेले** ॥ व्याख्यानादर्थग्रहणमित्याह–चेलार्थेष्विति । चेलक्नोपमित्यादि । यथा वर्षणे चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः । अन्ये तु ,, क्नूयी शब्दे उन्दे च ' ' उन्दी क्लेदने ' ' क्लिदू आर्द्रीभावे ' इत्येवं क्नोपमिति णमुलन्तस्य प्रकृत्यर्थं पर्यालोच्य यथा वर्षणेन चेलान्यार्द्रीभवन्ति तावद्वृष्ट इति व्याचख्युः ॥ **निमूलमिति** ॥ निर्गतं मूलमस्य निमूलं सह मूलेन समूलम्। निमूलसमूलकषणाभिन्नं कषणमिति शाब्दबोधः । **तेनेति**। अत्रेदं बोध्यम् । सामान्यं विशेष्यं, विशेषस्तु विशेषणम् । आम्रो वृक्ष इत्यादौ आम्रो विशेषणं, वृक्षस्तु विशेष्यमिति । सर्वजनानुभवात् यतश्चात्र निमूलकषणादिकं विशेषणं केवलकषणं तु विशेष्यमिति॥ **स्नेहने** ॥ 'शुष्कचूर्ण-' इति सूत्रे एव स्नेहनग्रहणं न कृतम् । तत्र हि ' कर्मणि दृशिविदोः ' इति सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते, इह तु पूर्वसूत्रात् 'करणे' इत्यनुवर्तनीयमिति ॥ **हस्ते** ॥ हस्त इत्यर्थग्रहणं तदाह–हस्तार्थे इति॥ **संज्ञायाम्** ॥

चात्कर्तरि। घृतनिधायं निहितं जलम्। घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः। अजकनाशं नष्टः। अजक इव नष्ट इत्यर्थः॥ **कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। ३। ४। ४६॥** यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः। तथैवोदाहृतम्॥ **उपदंशस्तृतीयायाम् । ३। ४। ४७॥** इतः प्रभृति पूर्वकालइति संबध्यते। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वा समासः। मूलकोपदंशं भुङ्क्ते। मूलकेनोपदंशम्। दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया। यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्मत्वात्। एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च। तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात्॥ **हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्। ३। ४। ४८॥** तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थाण्णमुल् स्यात्। दण्डोपघातं गाः कालयति। दण्डेनोपघातम्। दण्डताडम्। समानकर्मकाणामिति किम्। दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति॥ **सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः। ३। ४। ४९॥** उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात्। पार्श्वोपपीडं शेते। पार्श्वयोरुपपीडम्। पार्श्वाभ्यामुपपीडम्। व्रजोपरोधं गाः स्थापयति। व्रजेन व्रजे उपरोधं वा। पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति

अनधिकरणार्थ आरम्भः॥ **तथैवेति**॥ निमूलकाषं कषतीत्याद्युदाहृतमित्यर्थः॥ **मूलकोपदंशमिति**॥ अयमर्थः। मूलकेन भुङ्क्ते किं कृत्वा, उपदश्य, किमुपदश्य अर्थान्मूलकमिति संबध्यते। **एतावतैवेति**। शाब्दान्वयाभावेपि आर्थिकान्वयमात्रेणेत्यर्थः। **वचनसामर्थ्यादिति**। यदि हि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययो भवेत्तर्हि 'करणे हनः' इतिवत् 'उपदंशः करणे' इत्येव ब्रूयात्। ततश्च क्रियान्तरं प्रति करणत्वं मूलकेनेत्यस्येष्टमिति भावः। एतच्च मनोरमाग्रन्थानुसारेणोक्तम्। अत्र केचित् नन्वेवम् 'उपदंशः कर्मणि' इत्येव सूत्रमस्तु। अत्र 'उपदंशः' इत्येवास्तु 'उपमाने कर्मणि' इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मण्युपपदे उपपूर्वकाद्दंशेर्णमुलिति व्याख्यायतां किमनया कुसृष्ट्येति। न चैवं कर्मण्युपपदे नित्यसमासः स्यादिति वाच्यम्। 'करणे' इत्युक्तेप्युक्तदोषस्य तुल्यत्वात्। न च 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति सूत्रे 'करणप्रभृतीनि' इत्युक्ते नास्त्येव दोषः, 'करणे हनः' इत्यारभ्य विकल्प इति संदेहवारणाय 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्' इति परिभाषास्वीकारादिति वाच्यम्। 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति सूत्रे 'कर्मणिप्रभृतीनि' इत्युक्तेपि दोषाभावात्। 'कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्' 'कर्मणि दृशिविदोः' इत्यारभ्य विकल्प इति संदेहस्य 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति परिभाषया वारयितुं शक्यत्वात्। तस्मात् 'उपदंशः करणे' इत्येव ब्रूयात् इति मनोरमा चिन्त्येत्याहुः। वस्तुतस्तु 'कर्मणिप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इत्युक्ते 'उपमाने कर्मणि च' इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य 'उपदंशः' इत्येव सूत्रमिति स्वीकारपक्षे कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगोपि विकल्पेन स्यात्। मण्डूकप्लुत्याश्रयणं त्वगतिकगतिः। 'उपदंशः कर्मणि' इति सूत्रस्वीकारपक्षेपि मूलकोपदंशमिति समासस्य वैकल्पिकत्वात्समासाभावपक्षे मूलकमुपदंशमिति वाक्यं स्यात्, इष्यते तु मूलकेनोपदंशमिति 'करणेप्रभृतीनि' इति मनोरमोक्तौ तु समासाभावपक्षे मूलकेनोपदंशमिति सिध्यत्येव, करणतृतीयायाः प्रवृत्तेरिति दिक्॥ **कालयतीति**॥ 'कल विक्षेपे' चुरादिः। प्रेरयतीत्यर्थः॥ **दण्डताडमिति**। 'तड आघाते' अयमपि चुरादिरेव॥ **सप्तम्यां चो**॥ **उपपूर्वेभ्य इति**। **सूत्रे** पीडादीन् समाहारद्वन्द्वं कृत्वा उपपूर्वः पीडरुधकर्ष इति उत्तरपदलोपी समास इति भावः। इह सौत्रं पुंस्त्वं पञ्चम्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम्। कर्षेति शपा निर्देशः। 'कृष विलेखने' इत्यस्य गुणसहितस्योच्चारणात्तत्फलं तुदादेर्व्युदासः। यद्यपि विलेखन एव सोपि पठ्यते, तथापि क्षेत्रविषयकविलेखन एव स प्रयुज्यते पञ्चभिर्हलैः कृषतीति दर्शनात्। एवं च तौदादिकात् कृषेः क्त्वाप्रत्यय एव भवति, क्षेत्रे उपकृष्य हले-

पाणावुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ॥ **समासत्तौ । ३ । ४ । ५० ॥** तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात्सन्निकर्षे गम्यमाने । केशग्राहं युध्यन्ते । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेन गृहीत्वा॥**प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ॥** तृतीयासप्तम्योरित्येव । व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । व्यङ्गुलेन व्यङ्गुले वोत्कर्षम् ॥ **अपादाने परीप्सायाम् । ३ । ४। ५२ ॥** परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति ॥ **द्वितीयायां च । ३ । ४ । ५३ ॥** परीप्सायामित्येव। यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् ॥ **अपगुरो णमुलि ।६।१।५३॥** गुरी उद्यमने इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि । अस्यपगारं युध्यन्ते अस्यपगोरम् ॥ **स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ॥** द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल्। भ्रूविक्षेपं कथयति भ्रुवं विक्षेपम्।अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनं तद्ध्रुवम् ॥ **परिक्लिश्यमाने च । ३ । ४ । ५५ ॥** सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः। ध्रुवार्थमिदम्॥**विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः। ३ । ४ ।५६॥** द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव तथापि उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः। गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहङ्गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् ।गेहानुप्रपादम्। गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ॥ **अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु।३।४।५७॥** क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात्।द्व्यहात्यासं गाः पाययति।द्व्यहमत्यासम् । द्व्यहतर्षम् । द्व्यहन्तर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥ **नाम्न्यादिशिग्रहोः ।३।४।५८॥**

नोपकृष्योति न त्विह णमुलिति स्थितमाकरे॥**समासत्तौ॥ केशग्राहमिति** । केशेषु ग्रहणं भवतु वा मा भूत् संनिकर्षप्रतिपादनपरमेतत् ॥ **द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति** ॥ द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलम् । ‘ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ’ इत्यच्समासान्तः।द्व्यङ्गुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थः । स्वल्पः खण्डः खण्डिका, ह्रस्वः खण्डः खण्डिकेति मनोरमायामुक्तम् । यद्यपि ह्रस्वशब्दो वामनपर्यायतया चेतनेष्वेव प्रायेण प्रयुज्यते ‘ अल्पे ’ ‘ ह्रस्वे ’ इति पृथक्सूत्रस्वारस्यात् । तथापि ह्रस्वदीर्घ इत्यादिनिर्देशादचेतनेष्वपि क्वचिद्भवतीत्याहुः ॥ **द्विती ॥ परीप्सायामित्येवेति** । कथं तर्हि ‘ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ’ इति , नह्यत्र त्वरा गम्यते । अत्राहुः । अस्यां हि परिभाषायां त्वरा विवक्षिता , तेनायमर्थः । उदात्तः स्वरितो वा यत्र विधीयते , तत्र तत्समकालमेवैकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं कर्त्तव्यं न विलम्बितव्यमिति ॥ **यष्टिग्राहमित्यादि** । एवं खलु युद्धाय त्वरन्ते यदासन्नं यष्ट्यादिकमपि गृहीत्वा धावन्ति नायुधं प्रतीक्षन्त इति भावः॥**अस्यपगोरमिति** ॥ असिमुद्यम्येत्यर्थः ॥ **उपपदसंज्ञार्थमिति** । ‘ विशिपति ’ इति सूत्रे

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे नामग्राहमाह्वयति ॥ **अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ** ।३।४।५९॥ अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैःकथनम्।उच्चैःकृत्य।उच्चैःकृत्वा । उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य । नीचैः कृत्वा । नीचैःकारं प्रियं ब्रूते॥ **तिर्यच्यपवर्गे** ।३।४।६०॥तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्यक्कृत्य तिर्यक्कृत्वा तिर्यक्कारं गतः समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ॥ **स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः** । ३ । ४ । ६१॥मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा । मुखतःकारम् । मुखतोभूय । मुखतो भूत्वा । मुखतोभावम्॥**नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे**।३।४।६२॥नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपपदे कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ स्तः।अनाना नानाकृत्वा नानाकृत्य ।नानाकारम्।विनाकृत्य । विना कृत्वा । विनाकारम् । नानाभूय । नाना भूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय । एकधा भूत्वा । एकधाभावम् । एकधाकृत्य । एकधा कृत्वा । एकधाकारम्। प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुक्कृत्वा । पृथग्भूत्वा ॥ **तूष्णीमि भुवः** ।३।४।६३।।तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः। तूष्णींभूय। तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावम्॥ **अन्वच्यानुलोम्ये** । ३ । ४ । ६४ ॥ अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः

'द्वितीयायाम्' इत्यनुवर्तनात्तदन्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः॥ **अव्यये** ॥ **अयथेति** । न यथाभिप्रेतं तथाख्यान इत्यर्थः । प्रियस्योच्चैः अप्रियस्य नीचैः कथनं यथाभिप्रेताख्यानम् । तद्विपरीताख्यानं इति यावत् । ननु 'अप्रियाख्याने' इत्येव कुतो नोक्तमिति चेत् । अत्राहुः । प्रियस्य नीचैः कथनमपि प्रियाख्यानमेव, न त्वप्रियाख्यानमिति नीचैःकृत्य नीचैःकारं प्रियं ब्रूते इति प्रयोगो न स्यात् । अप्रियस्य नीचैः कथनमप्यप्रियाख्यानमिति नीचैःकृत्य नीचैःकारमप्रियं ब्रूत इति प्रयोगोऽपि स्यादित्ययथाभिप्रेताख्याने इत्युक्तमिति ॥ **तिर्यक्कृत्वेति** ॥ अनृजुत्वादग्रतः स्थितं पार्श्वतः कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ **स्वाङ्गे** ॥ तस्प्रत्ययो यस्मात्तस्प्रत्ययस्तस्मिन्स्वाङ्गे उपपदे इत्येके । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे इत्यन्ये । तस् चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः । तस्प्रत्यये परतो यत्स्वाङ्गं तस्मिन्नुपपद इति तु प्राञ्चः । तत्र यद्यपि स्वाङ्गमात्रं नोपपदं तथापि तस्मिन्नित्येतत्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरमिति बोध्यम् ॥ **मुखतःकारं मुखतोभूयेति** । क्त्वाणमुलोः कृभुवोश्च यथासंख्यं नेष्यते इति भावः । मुखत इत्यत्राद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसिः । प्रत्ययग्रहणं किम् । मुखे तस्यति मुखतः 'तसु उपक्षये' क्विप् । धातुत्वादिह 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घो न । मुखतः कृत्वा गत इति काशिकादौ स्थितम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययपरिभाषयैवेष्टसिद्धेः प्रत्ययग्रहणं सुत्यजम् ॥ **नाधार्थ** ॥ नार्थौ 'विनञ्भ्याम्' इति विहितौ ननाञौ । धार्था 'द्वित्र्योश्च धमुञ्' इति धमुञादयः । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययो धार्थको भवतीत्याशयेनोदाहरति–एकधाभूयेत्यादि ॥ एवं द्वैधंकृत्य त्रैधंभूय द्वैधम्भावमित्याद्युदाहर्तव्यम् । ननु नानाञौ प्रत्ययौ धा च प्रत्ययः, धमुञादिविधौ तु 'एकाद्धो धमुञन्यतरस्याम्' इत्यतो ध इत्यनुवर्त्य तेषामादेशत्वाश्रयणेपि स्थानिवद्भावेन धमुञादिर्धाप्रत्ययो भवतीति किमर्थं प्रत्ययग्रहणमित्याक्षिपति–**प्रत्ययग्रहणमिति** ॥ यद्यप्युक्तरीत्या धाग्रहणेन धमुञादेर्ग्रहणं संभवतीत्यर्थग्रहणमिह व्यर्थम् । तथापि 'धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम्' इति डप्रत्ययान्तसंग्रहार्थमर्थग्रहणम् । तत्फलं तु द्वैधीकृत्येत्यादिप्रयोगः ॥ **तूष्णीमि** । कृञो निवृत्त्यर्थं भूग्रहणम् ॥ **अन्वच्या** । नन्विह 'अचः' इत्यकारलोपे 'च्वौ' इति पूर्वस्याणो दीर्घे 'अनूचि' इति निर्देष्टुमुचितम् । 'द्युप्रागपागु' इति सूत्रे 'प्रतीचो यत्' इतिवत्, एवं 'तिर्यच्यपवर्गे' इति सूत्रेऽपि

आनुकूल्ये गम्यमाने। अन्वग्भूय आस्ते। अन्वग् भूत्वा। अन्वग्भावम्। अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः। आनुलोम्ये किम्। अन्वग्भूत्वा तिष्ठति। पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम्।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १ ॥
भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ॥

तिरश्चीत्येव निर्देष्टुमुचितमिति चेत्। अत्र केचित्। शास्त्रोक्तं कार्यमर्थवदेव भवति, अर्थश्च लोके प्रसिद्ध एव गृह्यते, 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः। शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः' इति न्यायात्। अतोऽनुकरणे न भविष्यतीत्यन्वचीति सम्यगेवेति तच्चिन्त्यम्। एवं तर्हि 'क्षियो दीर्घात्' इत्यादावियङादिकं न स्यात्। 'प्रतीचो यत्' इत्यपि न सिध्येदिति। वस्तुतस्तु 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वादन्वचीत्यादिनिर्देशे न दोषः वैकल्पिकत्वञ्च 'यत्तदेतेभ्यः' इति सूत्रे त्यदाद्यत्वस्य करणादेकशेषाभावदर्शनाच्च निर्णीयत इति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥ अग्रत इत्यादि। अन्वक्छब्दस्यानुकूल्यमात्रे विश्रान्तेर्देशविशेषवाचित्वे नियमो नेति ध्वनयितुमिदम् ॥ पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थ इति। इहान्वक्छब्देनानुकूलोऽननुकूलो वेति न स्पृश्यते, तस्य देशविशेषमात्रे पर्यवसानात्। प्रमाणान्तरेण क्वचिदनुकूलालाभेऽपि अन्वक्छब्दस्य तत्समर्पणे व्यापाराभावाण्णमुल् न, किंतु क्त्वैव भवतीति व्यवस्था बोध्या॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां कृदन्तम् ॥

समाप्तेयं तत्त्वबोधिनी।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वैदिकी प्रक्रिया प्रारभ्यते ।

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ॥ द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥ **विशाखयोश्च** । १ । २ । ६२ ॥ प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे ॥ **षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा** । १ । ४ । ९ ॥

सिन्दूरेण विराजितं त्रिनयनं दिक्संख्यदोर्भिर्युतं
भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाश्लिष्टं सदानन्दनम् ॥
अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं यं चिन्तयन्ते जना-
स्तं देवं गणपं स्मरामि सततं चन्द्रार्धचूडं विभुम् ॥ १ ॥
यस्तर्कादिसमस्ततन्त्रकमलव्रातप्रसादेष्विव
प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवानन्वर्थगोवर्द्धनः ॥
सोयं पण्डितमण्डलोद्भटरटद्वादीन्द्रवृन्दाग्रणीः
श्रीरामाङ्घ्रिनिषेवकः समजनि श्रीमौनिगोवर्द्धनः ॥ २ ॥
रघुनाथपदारविन्दसेवावशतस्तस्य बभूव नन्दनः ॥
रघुनाथ इतीद्धनामगम्यो रघुनाथाङ्घ्रिनिषेवकः सुधीः ॥ ३ ॥
बभूवुस्तस्य चत्वारस्तनयाः सुनया बुधाः ॥
महादेवाभिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ॥ ४ ॥
रामकृष्णोद्वितीयोऽसौ रामकृष्णाङ्घ्रिसेवकः ॥
तृतीयो जयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णायास्तनूद्भवः ॥ ५ ॥
श्रीमत्सिद्धान्तकौमुद्याः स्वरवैदिकखण्डयोः ॥
नत्वा मुनित्रयं हृद्यां टीकां कुर्वे सुबोधिनीम् ॥ ६ ॥
सुशब्दव्रातश्रीकुमुदवनविद्योतनकरी ।
सदासद्व्युत्पत्तिप्रसरणपरानन्दनकरी ॥
कुशब्दध्वान्तस्य प्रसभमभिविध्वंसनकरी ।
कृतिर्भूयादेषा बुधजनमनःप्राङ्गणचरी ॥ ७ ॥

इयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाख्यातेष्वपि वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते । न चेदिदमप्रयोजनम् । 'रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्' इति वदता भाष्यकारेण वेदरक्षाया व्याकरणारम्भस्य प्रयोजनत्वेन मुख्यतयाभिधानात् । 'ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च । नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाभिन्नत्वात्तदनुशासनेनैव सिद्धे किमर्थमेषामनुशासनमिति चेत् । न । लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः सन्ति । तद्यथा 'त्मना देवेषु, मध्वा जभार, गृभ्णामि ते' इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते । लोके तु आत्मना, जहार, गृह्णामीत्यादयः । अत एव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्भेदेन व्यपदिशति 'अथ शब्दानुशासनम् केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति' इति । तेषामाख्यानमावश्यकमिति मनसि विभाव्याह-छन्दसीत्यादि ॥ पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवस्य ज्योतिःसमुदायस्याभिधानाद्द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते तदाह—द्वयोरित्यादि ॥ वा स्यादिति । 'जात्याख्यायाम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनात् ॥ लोके त्विति । 'गां गताविव दिवः पुनर्वसू' इत्यादौ ॥ विशाख ॥ प्राग्वदिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः ॥ विशाखेति । अमरस्तु 'राधा विशाखा' इति प्रयुञ्जानो द्विवचननियमं नेच्छति, सूत्रं तूदासीनम् ॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ 'पतिः समास एव' इत्यतः पतिरिति वर्तते, 'पतिः समास

षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात्। क्षेत्रस्य पतिना वयम्। इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते। तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः। बहुलं छन्दसी-त्यादिरस्यैव प्रपञ्चः॥ यचि भम्॥ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्॥ * ॥ नभसा तुल्यं नभस्वत्। भत्वाद्रुत्वाभावः। अङ्गिरस्वदङ्गिरः। मनुष्वदग्ने। जनेरुसीतिविहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात्॥ वृषण्वस्वश्वयोः॥ * ॥ वृष वर्षकं वसु यस्य स वृषण्वसुः। वृषा अश्वो यस्य वृषणश्वः। इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्यते। अत एव पदान्तस्येति णत्वनिषेधोऽपि न। अल्लोपोऽन इत्यल्लोपो न अनङ्गत्वात्। **अयस्मयादीनि च्छन्दसि। १। ४। २०॥** एतानि च्छन्दसि साधूनि। भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यम्। तथा च वार्तिकम्॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति॥*॥ ससुष्टुभा स ऋक्वता गणेन। पदत्वा-त्कुत्वम्।भत्वाज्जश्त्वाभावः।जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात्। नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु। अत्र पदत्वाद् जश्त्वम्। भत्वात्कुत्वाभावः॥ ते प्राग्धातोः॥ **छन्दसि परेऽपि। १। ४। ८१॥ व्यवहिताश्च। १। ४। ८२॥** हरिभ्यां

एव' इति नियमादसमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते॥ पतिनेति। घित्वात् 'आङो ना' इति ना-भावः। षष्ठीति किम्। 'मया पत्या जरदष्टिर्यथा सः'। छन्दसीति किम्। ग्रामस्य पत्ये॥ योगं विभज्येति। षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति उक्त एवार्थः। ततो वा छन्दसीति वर्तते। यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति तदाह–तेनेत्यादिना॥ नभोङ्गिरो। नभस् अङ्गिरस् मनुष् एषां वति परे भत्वं वक्तव्यमित्यर्थः॥ नभस्वदिति। 'तेन तुल्यम्' इति वतिः। भत्वफलमाह–रुत्वाभाव इति॥ 'सस-जुषोः' इति प्राप्तस्य। तत्र हि 'पदस्य' इत्यनुवर्तते। अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत्। अत्रापि देहलीदी-पकन्यायेन रुत्वाभाव इति संबध्यते॥ मनुष्वदिति। मनुषा तुल्यम्। अत्र भत्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षः। पदसंज्ञायां तु रुत्वं स्यात् न षत्वम्, 'अपदान्तस्य' इति वचनात्॥ बाहुलकादिति' बहूनर्थाँल्लातीति बहुलम्। 'ला आदाने' अस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः। बहुलस्य भावो बाहुलकं मनोज्ञादित्वाद्वुञ्॥ वृष॥ वृषन्नित्येतद् वसु–अश्व–एतयोश्च परतो भं स्यात्। निपातनान्येतानि च्छ-न्दोविषयाणीति कैयटः॥ वृषण्वसुरिति। लोके वृषवसुः। वृषाश्वः॥ नलोपः प्राप्त इति। 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यनेन॥ अत एवेति। भत्वादेवेत्यर्थः॥ अनङ्गत्वादिति। 'अल्लोपोनः' इत्यत्र 'अङ्गस्य' इत्यधिकारात्॥ अयस्मयादीनि॥ आनन्तर्याद्भसंज्ञाद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह॥ संज्ञाद्वयमिति। नन्वनन्तरस्येति न्यायं बाधित्वोभयसंज्ञाविधाने किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह– तथा च वार्तिकमिति॥ कुत्वमिति। 'चोः कुः' इत्यनेन॥ जश्त्वाभाव इति। 'झलां जशोऽन्ते' इति प्राप्तस्य॥ ऋक्वतेति। अयस्मयादिषु ऋक्वतेत्यादयः समुदाया एव बोध्याः। तेन जश्त्वमस्तु, कुत्वं मा भूदिति वैपरीत्यं न प्रसज्येतेति बोध्यम्॥ नैनमिति। वाचामिनाः प्रभवस्तेष्वप्येनं विद्वांसं न हिन्वन्ति, विवदितुं न गच्छन्तीत्यर्थः॥ ते प्राक्। व्याख्यातम्॥ अस्यापवादमाह-छन्दसीत्यादि॥ गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि परे प्रयोक्तव्याः। अपिशब्दात्पूर्वे॥ व्यव-हिता अपि गत्युपसर्गसंज्ञकाः प्रयोक्तव्याः। सूत्रद्वयस्योदाहरणे आह–हरिभ्यामित्यादि॥ आयाहीति प्राप्ते 'ते प्राक्' इत्यत्र संज्ञानियमपक्षो भाष्ये उक्तः, ते इत्यनेन प्रादीनुपेत्येतत्पर्यन्तान्स्वरूपेण परा-मृश्य धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात्। अस्मिश्च पक्षे 'छन्दसि परेऽपि',

याह्योक आ। आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि ॥ **इन्धिभवतिभ्यां च। १। २। ६॥** आभ्यां परो लिट् किद्। समीधे दस्युहन्तमम्। पुत्र ईधे अथर्वणः। बभूव। इदं मत्याख्यातम्॥इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीया च होश्छन्दसि। २। ३। ३॥ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च। यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति। अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते। यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्यादिप्रयोगदर्शनात्। अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च। यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ **द्वितीया ब्राह्मणे। २। ३। ६०॥** ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात्। षष्ठ्यपवादः। गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः॥ **चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि। २। ३। ६२॥** षष्ठी स्यात्। पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्। वनस्पतिभ्य इत्यर्थः॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्॥ *॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः॥ **यजेश्च करणे। २। ३। ६३॥** इह छन्दसि बहुलं षष्ठी। घृतस्य घृतेन वा यजते॥ **बहुलं छ-**

'व्यवहिताश्च' इति सूत्रद्वयं न कर्तव्यम्[1] ॥ इन्धि ॥ इन्धीत्युच्चारणार्थेन इकारेण निर्देशः 'सुप्तिङोः' इतिवत्, न तु 'इक्श्तिपौ' इति इका, नलोपापत्तेः। 'असंयोगात्–' इत्यतः लिट् किदित्यनुवर्तते तदाह–लिट् किदिति॥ 'ञिइन्धी दीप्तौ'। लिटः कित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः। संयोगात्परत्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम्॥ बभूवेति। कित्त्वाद्वृद्ध्यभावे 'भुवो वुक्' इति वुक्। अत्र पित्त्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम्॥ इदमिति। इन्धीति सूत्रम्॥ छन्दोविषयत्वादिति। अयमभिप्रायः। इन्धेर्भाषायाम् 'इजादेश्च' इत्यामा भाव्यं, छन्दसि तु 'अमन्त्रे' इति प्रतिषेधाद् यद्यप्याम् नास्ति, तथापि 'छन्दस्युभयथा' इति लिटः सार्वधातुकत्वे ङित्त्वात्समीधे इति नलोपः। श्नमभावस्त्वार्धधातुकत्वात्, छन्दसि दृष्टानुविधानात्॥ वुको नित्यत्वादिति। 'परनित्य–' इतिपरिभाषया परान्नित्यस्य बलीयस्त्वात्। कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्॥ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः॥

तृतीया॥ 'कर्मणि द्वितीया' इत्यतः कर्मणीति वर्तते। द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्साऽपि भवति। तदाह–कर्मणीति॥ यवाग्वेति। अत्र यवागूशब्दात्तृतीया, अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया। अग्निहोत्रशब्दो हविर्वाचकः। जुहोतिश्च प्रक्षेपणार्थः। यवाग्वभिन्नं हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थस्तदाह–यवाग्वाख्यमित्यादि॥ भिन्नविभक्त्यवरुद्धत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वान्नामार्थयोरभेदान्वयः। भाष्ये चैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम्। अग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नावपि वर्तते। 'यस्याग्निहोत्रं प्रज्वलितम्' इति दर्शनात्। हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च। यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नौ वर्तते जुहोतिश्च प्रीणने। यवाग्वा अग्निं प्रीणयतीत्यर्थः॥ यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदा अग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते। जुहोतिश्च प्रक्षेपणे। यवाग्वाख्यं हविर्द्रव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थः॥ द्वितीया॥ 'दिवस्तदर्थस्य' इति वर्तते। तदाह–ब्राह्मणेत्यादि॥ सोपसर्गस्य च्छन्दसि 'विभाषोपसर्गे' इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयाऽपि सिद्धे निरुपसर्गार्थं आरम्भः॥ षष्ठ्यपवाद इति। 'दिवस्तदर्थस्य' इति प्राप्तायाः॥ चतुर्थ्यर्थे॥ बहुलग्रहणात् 'चन्द्रमसे कृष्णो रात्र्यै' इत्यादौ षष्ठ्यभावः॥ यजेः॥ यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि विषये बहुलं षष्ठी स्यात्॥ बहुलम्॥ 'अदो जग्धि–' इत्यतः अद

1–नचैवं लोकेऽपि यथेच्छं प्रयोगापत्तिः। क्वचिदिष्टापत्तेः। तथा च माघः– 'वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चक्षुषेऽभवदसाविव रागः' इति। भवति प्रेत्यादि तु नापादनीयम्, अनभिधानात्। इति मनोरमा॥

न्दसि । २ । ४ । ३९ ॥ अदो घस्लादेशः स्यात् । घस्तान्नूनम् । लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । अडभावः । सग्धिश्च मे ॥ **हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि । २ । ४ । २८ ॥** द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरं च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ **बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७३ ॥** वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उपस्पृक् । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक् । त्राध्वं नो देवाः ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ **बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७६ ॥** दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि । पूर्णां विवष्टि ॥ **मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः । २ । ४ । ८० ॥** एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त हि । घस्लादेशस्य गमहनेत्युपधालोपे शासिवसीति षः । माह्वर्मित्रस्य धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य । नशेर्वेति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मान आधक् । आदित्याकारान्तग्रहणम् ।आप्रा द्यावापृथिवी ।

इति, ' लुङ्सनोः ' इत्यतः घस्लृ इति च । अदो बहुलं घस्लादेशः स्यात् छन्दसि ॥ घस्तामिति । अदेर्लुङि रूपम् ॥ अडभाव इति । ' बहुलं छन्दसि' 'न माङ्योगे ' इत्यनेन । नन्विदं ' लुङ्सनोः' इत्यनेन सिद्धमित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह–सग्धिरिति ॥ अदनं ग्धिः। अदेः क्तिनि घस्लादेशे ' घसिभसोर्हलि च ' इत्युपधालोपे ' झलो झलि ' इति सलोपः । ' झषस्तथोः ' इति धत्वम् । घस्य जश्त्वम् । न च जश्त्वे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । ' न पदान्त–' इति सूत्रेण जश्त्वे तन्निषेधात् । ततः समानशब्देन समासे कृते ' समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु–' इति सूत्रेण समानस्य सः ॥ हेमन्तशिशिरा ॥ ' परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ' इति प्राप्तम् ॥ अहोरात्रे इति । अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे कृते 'अहःसर्वैकदेश–' इत्यनेन समासान्तोऽच् । 'यस्येति च ' इतीकारलोपः । ' रात्राह्नाहाः पुंसि ' इति प्राप्तम् । द्वित्वमतन्त्रम् । अहोरात्राणि विदधत् । छन्दसि किम् । हेमन्तशिशिरे । अहोरात्रौ । यद्यपि पाठक्रमेणेदं ' बहुलं छन्दसि ' इति घस्लादेशविधायकसूत्रात्पूर्वं व्याख्यातुं युक्तं, तथापि ' व्यत्ययो बहुलम् ' इति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्ययविधायकेन गतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम् ॥ बहुलं छन्दसि ॥ बहुलं शपो लुक् स्यात् । ' अदिप्रभृतिभ्यः ' इत्युक्तं ततो न भवति । तथैवोदाहरति–वृत्रं हनतीत्यादि ॥ हन्ति, शेते इति लोके ॥ त्राध्वमिति । ' त्रैङ् पालने ' ' आदेच उपदेशेऽशिति ' इत्यात्त्वम् । त्रायध्वमिति लोके ॥ दातीति । ददातीति लोके ॥ अन्यत्रापीति । जुहोत्यादिभिन्नेऽपि श्लुर्भवतीति शेषः ॥ विवष्टीति । ' वश कान्तौ ' अदादिः ' श्लौ ' इति द्वित्वम् । ' भृञामित्' 'बहुलं छन्दसि ' इति सूत्रेणाभ्यासस्येकारः । ' व्रश्च– ' इति षत्वं ष्टुत्वम् ॥ मन्त्रे घस॥घस अत्तेरादेशः। ह्वर ' ह्वृ कौटिल्ये ' अस्य कृतगुणानुकरणं ह्वरेति । अकारस्तूच्चारणार्थः। ' णश अदर्शने ' 'वृञ् वरणे ' ' वृङ् संभक्तौ ' ' दह भस्मीकरणे ' । आत् आकारान्ताः 'प्रा पूरणे ' इत्यादयः । ' वृजी वर्जने ' । ' डुकृञ् करणे ' । ' गम्लृ गतौ ' । ' जनी प्रादुर्भावे ' ॥ अक्षन्निति । अत्तेर्लुङि झिः ॥ घस्लादेशस्येति । ' लुङ्सनोः ' इति विहितस्य ॥ माह्वारिति । माङि उपपदे ह्वरतेः लुङि तिप् । ' इतश्च ' इतीकारलोपः । च्लेर्लुकि कृते ' सार्वधातुका– ' इति गुणे कृते रपरत्वे ' हल्ङ्याब्– ' इति लोपः ॥ प्रणगिति । प्रपूर्वान्नशेर्लुङ् । ' हल्ङ्याब्– ' इति लोपः । ' उपसर्गादसमासेऽपि णत्वम् । मर्त्यस्येति मकारेऽनुनासिके परे ' यरोऽनुनासिके ' इति ङः ॥ कुत्वमिति । पक्षे ' व्रश्च ' इति षत्वेन नडिति रूपं बोध्यम् ॥ आव इति । वृञो रूपम् ॥ आधगिति । आङ्पूर्वाद्दहेर्लुङ् । ' दादेर्धातोः ' इति घः । ' एकाचो बशो भष् ' इति भष्भावः ॥ आप्रा इति । आङ्पूर्वात्प्राधातोः सिप् रुत्वे

परावर्भारभृद्यथा । अक्रन्नुषासः । त्वे रयिं जागृवांसो अनुग्मन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभाषाऽनुवृत्तेर्नेह । न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट हि षः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ।३।१।४२॥ आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः ॥**गुपेश्छन्दसि** ।३।१।५०॥ च्लेश्चङ्वा । गृहानजूगुपतं युवम् । अगौप्तमित्यर्थः ॥**नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः**।३।१।५१॥च्लेश्चङ् न । मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः । मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् ॥

यत्वे च यलोपः ॥ **परावर्गिति** । परापूर्वाद्वृनेस्तिप् उपधागुणे 'चोः कुः' इति कुत्वम् ॥ **अक्रन्निति** । झेर्ङित्त्वाद् गुणाभावे यण् ॥ **अनुग्मन्निति** । अनुपूर्वाद्गच्छतेर्झिः । 'गमहन-' इत्युपधालोपः । ननु मन्त्रशब्दः संहितायां रूढ इति 'अज्ञत' इत्यादौ ब्राह्मणप्रयोगे लुग् न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह-मन्त्रग्रहणमित्यादि ॥ **अज्ञतेति** । 'गमहन-' इत्युपधालोपः । ब्राह्मणप्रयोगोऽयम् । मन्त्रेति किम् । अघसत् । अह्वार्षीत् । अनशत् । अवारीत् । अधाक्षीत् । अमासीः । अवर्जीत् । अकार्षीत् । अगमत् । अजनि । अजनिष्ट ॥ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अभ्युत्सादयाम् ॥ अभ्युत्सादयामित्यादयश्छन्दसि विषये अन्यतरस्यां निपात्यन्ते । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'रमु क्रीडायाम्' । ण्यन्तेभ्य एभ्यो लुङि आम् प्रत्ययो निपात्यते । 'चिञ् चयने' शुद्धादस्मादाम्प्रत्यये द्विर्वचनं कुत्वं च । अक इति प्रत्येकं संबध्यते तदाह-आद्येष्विति ॥ **अक इति** । कृञो लुङि तिपि च्लेः 'मन्त्रे घस-' इत्यादिना लुक् । तिपो हल्ङ्यादिलोपः ॥ **सादयामक इति** । 'आमः' इति लुङो लुक् । **अभ्युदसीषददिति** । सदेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वः 'चङि' इति द्विर्वचनम् । 'हलादिः शेषः' 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावे 'सन्यतः' इतीत्त्वम् । लघोर्दीर्घः ॥ **लोक इति** । वेदेऽपि पाक्षिकमिदं बोध्यम् । 'विदांकुर्वन्त्विति' इति सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः ॥ **पावयामिति** । पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तादाशीर्लिङ्याम् क्रियादित्यनुप्रयोगश्च ॥ **क्रियादिति** । करोतेराशीर्लिङि रूपम् । 'लिङाशिषि' इत्यार्द्धधातुकत्वाद्विकरणाभावः । 'रिङ् शयक्-' इति रिङ् ॥ **विदामक्रन्निति** । विदेर्लुङि आम् । गुणाभावः । लुङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च ॥ **गुपेः** ॥ आयप्रत्ययाभावस्थले एवेदं, सूत्रे केवलस्योच्चारणात् ॥ **अजूगुपतमिति** । 'गुपू रक्षणे' 'तस्थस्थमिपाम्' इति थसस्तम् 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । **अगौप्तमिति** । ऊदित्त्वादिडभावे 'वदव्रज' इति वृद्धिः । 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । इट्पक्षे अगोपिष्टम् । आयप्रत्यये अगोपायिष्टम् । इत्थं चत्वारि च्छन्दसि । लोके तु चङं वर्जयित्वा त्रीण्येवेति विवेकः ॥ **नोनयति** ॥ 'ऊन परिहाणे' । 'ध्वन शब्दे' । 'इल प्रेरणे' । 'अर्द गतौ याचने च' एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्च्लेः 'णिश्रि-' इति प्राप्तश्चङादेशो नेत्यर्थः । तत्रोनयत्येलयती चुरादी ण्यन्तौ ॥ ध्वनयतिरपि चुरादिरदन्तो घटादिर्नान्तश्च । अर्दयतिस्तु हेतुमण्ण्यन्तः ॥ **ऊनयीरिति** । मध्यमपुरुषैकवचनम् । 'न माङ्योगे' इति आट्प्रतिषेधः।इदमिन्द्रं प्रति सव्यस्य ऋषेर्वचनम् । त्वायतस्त्वामिच्छतः जरितुः स्तोतुः मम काममभिलाषं मा ऊनयीः । ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः।औननदिति भाषायाम् ॥ ध्वनयीदिति । तिपू 'न माङ्योगे' इत्यट्प्रतिषेधः । भाषायां घटादेरदिध्वनत् । चुरादेरदध्वनत् । एलयीत् ।

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि । ३ । १ । ५९ ॥ च्लेरङ् वा । इदं तेभ्योऽकरं नमः । अमरत् । अदरत् । यत्सानोः सानुमारुहत् ॥ **छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि** । ३ । १ । १२३ ॥ कृन्ततेर्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासः निसः षत्वं च । निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च । स्पर्धन्ते वा उ देवहूये । प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृङ्स्तृध्वृभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्यतौ । खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुन्धध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्यायै । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्ण्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यप्ण्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च पृडे उत्तरपदे । उपचाय्यपृडम् ॥ हिरण्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपचेयपृडमन्यत् । मृड सुखने पृड चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः ॥ **छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्** । ३ । २ । २७ ॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गोषणिं धियम् । ये पथां पथिरक्षयः । चतुरक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीनामभि ॥ **छन्दसि सहः** । ३ । २ । ६३ ॥ ण्विः स्यात् । पृतनाषाट् ॥ **वहश्च** । ३ । २ । ६४ ॥ प्राग्वत् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्** । ३ । २ । ६५ ॥ एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥ **हव्येऽनन्तःपादम्** ।

आर्दयीत् । आर्दिदत् । ऐलिलदिति लोके ॥ **कृमृदृ** ॥ 'च्लि लुङि' इत्यतः च्लिरिति 'अस्यतिवक्ति-' इत्यतोऽङिति 'इरितो वा' इत्यतो वेत्यनुवर्तते तदाह—**च्लेरित्यादि** ॥ **अकरमिति** । 'डुकृञ् करणे' मिप् आङि कृते 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः ॥ **अमरदिति** । 'मृङ् प्राणत्यागे' व्यत्ययेन परस्मैपदम् । **अदरदिति** । 'दृ विदारणे' ॥ **अरुहदिति** । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' लोके तु अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरुक्षत् ॥ **छन्दसि** ॥ निष्टर्क्यादयः शब्दाश्छन्दसि निपात्यन्ते इति सूत्रार्थः ॥ **क्यपि प्राप्त इति** । 'ऋदुपधाच्चा—' इति सूत्रेण ॥ **आपृच्छ्यमिति** । 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' । 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणम् ॥ **प्रतिषीव्येति** । 'षिवु तन्तुसंताने' । 'हलि च' इति दीर्घः ॥ **उपचाय्यपृडमिति** । उपचाय्यं च तत्पृडं चेति कर्मधारयः ॥ **हिरण्य इति** । हिरण्येऽभिधेये इत्यर्थः ॥ **छन्दसि** **एभ्य इति** । 'वन षण संभक्तौ' 'रक्ष पालने' 'मन्थ विलोडने' एभ्य इत्यर्थः । 'स्तम्बशकृतोरिन्' इत्यतः इन्निति वर्तते । तदाह—**इन्स्यादिति** ॥ 'वन षण संभक्तौ' इति भ्वादिगणे सहनिर्दिष्टयोरेव ग्रहणं, न तु 'वनु याचने' 'षणु दाने' इति तानादिकयोः सानुबन्धकत्वात् ॥ **ब्रह्मवनिमिति** । ब्रह्म वनति क्षत्रं वनति गां सनतीति विवक्षायामिन् । तदन्तात् द्वितीयैकवचनम् । सुषामादित्वात्षम् ॥ **पथिरक्षय इति** । पन्थानं रक्षयन्तीति विग्रहः ॥ **पथिरक्षीति** । पन्थानं रक्षतीति विग्रहः । हविर्मन्थतीति विग्रहः ॥ **छन्दसि** ॥ 'षह मर्षणे' । 'भजो ण्विः' इति वर्तते । तदाह—**ण्विः स्यादिति** ॥ ननु 'तुरासाहं पुरोधाय' इति लोके प्रयोगा दृश्यन्ते तेषां का गतिरिति चेत् । णिजन्ताद्ण्विज्बोध्यः ॥ **पृतनाषाडिति** । 'सहेः साडः सः' इति षत्वम् ॥ **वहः** ॥ **प्राग्वदिति** । ण्विः स्यादित्यर्थः ॥ **हव्ये** ॥ अन्तःशब्दो मध्यम-

३ । २। ६६॥ अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव । हव्यवाळग्निरजरः पिता नः ॥ **जनसनखनक्रमगमो विट्** । ३ । २। ६७॥ विड्वनोरित्यात्त्वम् । अब्जाः । गोजाः । गोषा इन्दो नृषा असि । सनोतेरन् इति षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् । आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्रेगाः ॥ **मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्** । ३ । २ । ७१ ॥ श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् ॥*॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस्वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥ **अवे यजः** । ३ । २ । ७२ ॥ अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ॥ **अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च** । ८ । २ । ६७ ॥ एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः॥ **विजुपे छन्दसि** । ३ । २ । ७३॥ उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ॥ **आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च** । ३ । २ । ७४ ॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिन्नादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा॥ विच् । कीलालपाः॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्॥ **बहुलं छन्दसि** । ३ । २ । ८८ ॥ उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् । यो मातृहा पितृहा ॥ **छन्दसि लिट्** । ३ । २ । १०५ ॥ भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आततान ॥ **लिटः कानज्वा** । ३ । २ । १०६ ॥ **क्वसुश्च** । ३ । २ । १०७ ॥ छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः । चक्राणा वृष्णिम् । यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुः ॥ **णेश्छन्दसि** । ३ । २ ।

वाची । हव्यशब्दे उपपदे वहेर्ञ्युट् स्यात् पादमध्ये चेन्न पादान्ते इति फलितोऽर्थः ॥ हव्यवाळग्निरिति । 'अत्र डस्य ळः' 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः' इति प्रातिशाख्ये विहितः ॥ **जनसन** ॥ जनादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विट् स्यात् ॥ अग्रेगा इति । 'हलदन्तात्' इति सप्तम्यलुक् ॥ **मन्त्रे श्वेतवहो** ॥ श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यो ण्विन्स्यात् । अलाक्षणिककार्यार्थनिपातनम् । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययः । उक्थे कर्मणि करणे चोपपदे शंसतेः प्रत्ययः नलोपश्च । पुरः पूर्वस्य 'दाशृ दाने' इत्यादेर्डत्वं कर्मणि च प्रत्ययः । डस्पदस्येति । प्रत्येकमभिसंबध्यते । भाविपदत्वाश्रयणेन चेदमुच्यते तदाह—यत्र पदत्वं भावीति॥ डसन्तस्येत्यर्थः ॥ श्वेतवा इति । श्वेता एनं वहन्ति श्वेतवा इन्द्रः । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । उक्थशासाविति। नलोपे कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ॥ **अवे** ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । 'पुरोडाशावयजोर्ण्विन्' इत्येकयोगे श्वेतवहादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात् । यजेश्चावपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात् केवलस्यैवेष्यत इति ॥ अवयाः श्वेतवाः ॥ ननु 'मन्त्रे श्वेतवह—' इत्यादिना डसि कृते सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे रुत्वे च श्वेतवा इत्यादिसिद्धे नार्थोऽनेन योगेनेत्याशङ्क्याह—एते संबुद्धाविति । संबुद्धौ हि 'अत्वसन्तस्य' इति न प्राप्नोति, तत्र 'असंबुद्धौ' इत्यनुवर्तनात् ॥ **विजुपे** ॥ ननु छन्दसीति व्यर्थं मन्त्रे इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां न भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । ब्राह्मणसंग्रहार्थं छन्दोग्रहणम् । मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । तदुक्तं—'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या, शेषे ब्राह्मणशब्दः' ॥ सुधीवा सुपीवेति । 'घुमास्था—' इतीत्त्वम् ॥ कीलालपा इति । कीलालं जलम् । 'पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः । तत् पिबतीति 'पा पाने' विच् ॥ उपपदान्तरेऽपीति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रभिन्नेष्वपीत्यर्थः॥ आततानेति। 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वपक्षे वृद्धिः॥ अररिवानिति । 'रा दाने' । लिटः क्वसुः । 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इत्यादन्तत्वादिट् । ततो नञ्समासः ।

१३७ ॥ ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारयिष्णवः ॥ **भुवश्च** । ३ । २ । १३८ ॥ अस्मात् केवलात्प्राग्वत् । भविष्णुः ॥ छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम् ॥ * ॥ **क्याच्छन्दसि** ।३।२ ।१७०॥ उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः ॥ एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ ॥ * ॥ जवे याभिर्यूनः ॥ ऊर्वोस्तु मे जवः । देवस्य सवितुः सवे ॥ **मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः**।३।३।९६॥ वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात्स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः । सुम्नमिष्टये । पचात्पक्तीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः। वित्तिः।भूतिः।अग्न आ याहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः॥ **छन्दसि गत्यर्थेभ्यः** । ३ । ३ । १२९ ॥ ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते** । ३ । ३।१३०॥ गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोद्ब्रह्मणे गाम् ॥ **छन्दसि लुङ्लङ्लिटः** । ३ । ३ । ६॥ धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् ।अत्र लोडर्थे लुङ् । इदं तेभ्योऽकरं नमः। लङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः। लिट् । अद्य ममार । अद्य म्रियत इत्यर्थः॥ **लिङर्थे लेट्** । ३ । ४ । ७ । विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥ **सिब्बहुलं लेटि** । ३ । १ । ३४ ॥ **इतश्च लोपः परस्मैपदेषु** । ३ । ४ । ९७ ॥ लेटस्तिङामितोलोपोवा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ **लेटोऽडाटौ** । ३ । ४ ।९४ ॥ लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ॥ सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः ॥ * ॥ वृद्धिः । प्रण आयूंषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषद्धि

'दीर्घादटि–' इति वक्ष्यमाणेन नस्य रुत्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति रोः पूर्वस्याातो नित्यमनुनासिकः ॥ प्रसङ्गादघायुशब्दं व्युत्पादयितुमाह–छन्दसीति ॥ 'सुप आत्मनः' इत्यत्र आत्मन इति विशेषणात्परेच्छायां न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ क्याच्छन्दसि ॥ 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्यत उरिति वर्तते। क्यान्ताद्धातोरुः स्याच्छन्दसि ॥ **अघायुरिति** । परस्याघमिच्छतीत्यर्थे क्यच् । 'अश्वाघस्यात्' इति वक्ष्यमाणेनाकारादेशः । तदन्तादुप्रत्ययः ॥ **जवसवाविति** । जु इति सौत्रो धातुः । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' इति आभ्याम् 'ऋदोरप्' इति अपि प्राप्तेऽज्विधीयते, स्वरे भेदः ॥ **मन्त्रे वृषेष** ॥ 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः क्तिन्निति वर्तते । 'वीराः' इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा तदाह– **वृषादिभ्य इति** ॥ **वृष्टिमिति** । 'वृषु सेचने' ॥ **इष्टये इति** । 'इषु इच्छायाम्' ॥ चतुर्थ्येकवचनम् । **मतिरिति** । 'मन ज्ञाने' क्तिन् । 'अनुदात्तोपदेश–' इत्यनुनासिकलोपः ॥ **वित्तिरिति** । 'विद सत्तायाम्' । कित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ **वीयते इति** । 'वी गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु' ॥ **रातताविति** । 'रा दाने' ॥ **छन्दसि लुङ्लङ्लिटः** ॥ उदाहरणेषु धातुसंबन्धो मृग्यः ॥ **आगमदिति** । 'गम्लृ गतौ' । 'पुषादि–' इति लृदित्त्वादङ् ॥ **अकरमिति** । 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ् । 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः ॥ **अवृणीतेति** । 'वृञ् वरणे' । लङ् ।'क्र्यादिभ्यः श्ना'। 'ई हल्यघोः' इतीत्त्वम् ॥ **इतश्च** ॥ 'लेटोडाटौ' इत्यतः लेट इति, 'वैतोऽन्यत्र' इत्यतो वेति चानुवर्तते तदाह–**लेट इत्यादि** ॥ **लेटो**॥ **आगमौ स्त इति** । तौ च पर्यायेण न तु यौगपद्येन अड्विधिसामर्थ्यात्। अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते विशेषाभावात् । 'आडुत्तमस्य' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या पिच्चेत्यनुवर्तते इत्याशयेनाह–**तौ च पिताविति** । तत्फलं तु 'विक्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैते' इत्यादिषु गुणः ॥ **वृद्धिरिति** । 'अचो ञ्णिति' इत्यनेन । **तारिषदिति** । 'तॄ प्लवनतरणयोः' तिप इकारलोपः सिप इट् ॥ जोषि-

आसाविषदर्शसानाय। सिप इलोपस्य चाभावे। पताति विद्युत्। मियः सूर्ये मियो अन्ना भवाति ॥ **स उत्तमस्य। ३।४।९८॥** लेड्डुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात्। करवाव। करवावः। टेरेत्त्वम् ॥ **आत ऐ।३।४।९५॥** लेट आकारस्य ऐ स्यात्। सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते। आतामित्याकारस्य ऐकारः। विधिसामर्थ्यादाट एत्त्वं न। अन्यथा हि एटमेव विदध्यात्। यो यजाति यजात इत् ॥ **वैतोऽन्यत्र। ३। ४। ९६ ॥** लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा आत ऐ इत्यस्य विषयं विना। पशूनामीशै। ग्रहा गृह्यान्तै। अन्यत्र किम्। सुप्रयसा मादयैते ॥ **उपसंवादाशङ्कयोश्च। ३। ४। ८॥** पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात्। अहमेव पशूनामीशै। नैज्जिह्मायन्तो नरकं पताम ॥ हलः श्नः शानज्झौ ॥ **छन्दसि शायजपि। ३। १। ८४॥** अपिशब्दाच्छानच्। हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः। गृभाय जिह्वया मधु। बधान देव सवितः। अनिदितामिति बध्नातेर्नलोपः। गृभ्णामि ते। मध्वा जभार॥ **व्यत्ययो बहुलम्। ३। १। ८५॥** विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि। आण्डा शुष्मस्य भेदति। भिनत्तीति प्राप्ते। जरसा मरते पतिः। म्रियत इति प्राप्ते। इन्द्रो वस्तेन नेषतु। नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ

षदिति। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। अनुदात्तेत्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥ **आसाविषदिति** ॥आङ्पूर्वात् 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' इत्यस्माल्लेट् ॥ **पतातीति**। 'पत्लृ पतने' तिप्। आडागमः ॥ **करवावेति**। कृञो लेटो वस्। 'तनादिकृञ्भ्य' इति उः। गुणः रपरः। 'लेटोडाटौ' इत्याट्। तस्य पित्त्वेनाङित्त्वाद्विकरणस्य गुणः 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्त्वाभावश्च ॥ **मादयैते इति**। 'मदी हर्षे'। णिच्, तदन्ताल्लेट्। आतामि कृते आह—**टेरेत्त्वमिति** ॥ 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्यनेन॥ **आकारस्येति**। प्रथमस्येत्यर्थः। द्वितीयस्य 'टित आत्मनेपदानाम्'इत्यनेनैत्वमेव नित्यत्वात्। न च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं, कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यताश्रयणात्। उत्तरसूत्रेऽन्यत्रेति लिङ्गाच्च। आट एत्त्वं नेत्युक्तं तस्य फलमाह—**यजाति यजात इति** ॥ 'यज देवपूजादौ'। लेट्। आडागमः ॥ **वैतो**॥ अन्यत्र किमपेक्ष्येत्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रविषयादिति लभ्यते संनिधानात्, तदाह—**आत इत्यादि** ॥ **ईशै इति**। 'ईश् ऐश्वर्ये'। उत्तमैकवचनमिट्, इतश्च लोपो नास्ति, 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेः। टेरेत्त्वे तस्य ऐ ॥ **गृह्यान्ता इति**। ग्रहेः कर्मणि लेट् झिः। तस्याडागमः। यक् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणं टेरेत्त्वं पूर्ववदैत्वम् ॥ **पणबन्ध इति**। यदि मे भवानिदं कुर्यात्तर्हीदमहं दास्यामीति समयकरणं पणबन्धः। आशङ्का संभावना ॥ **अहमेवेति**। त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम्। पशवः संसारिणः ॥ **नेदिति**। इच्छब्द आशङ्कां द्योतयति। जिह्माचरणेन नरकपातः स मा भूदित्यर्थः ॥ **पतामेति**। 'स उत्तमस्य' इति सलोपः ॥ **छन्दसि शाय** ॥ छन्दसि श्नः शायजप्यादेशः स्याद्धौ परे ॥ **गृभायेति**। 'ग्रह उपादाने'। लोटः सेर्हिः 'क्र्यादिभ्यः श्ना'। 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणम् ॥ **बधानेति**। 'बन्ध बन्धने'। 'अतो हेः' इति लुक्। प्रसङ्गात् 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इत्यस्योदाहरणमाह—**गृभ्णामि इति** ॥ **जभारेति**। 'हृञ् हरणे' लिटो णलि वृद्धौ हस्य भः। गृह्णामि जहारेत्यर्थः ॥ **भेदतीति** ॥ 'भिदिर् विदारणे' रौधादिकः। श्नमि प्राप्ते शप् ॥ **म्रियत इति**। 'मृङ् प्राणत्यागे'। 'तुदादिभ्यः' इति शे कृते 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः इयङ् ॥ **नेषत्विति**। नयत्वित्यर्थः॥ **द्वौ विकरणा-**

१—मरत इति प्रतीकमुपादाय तुदादित्वाच्छे प्राप्ते शपि गुणः। इति व्याख्यातुमुचितम् ॥

विकरणौ। इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्। तरेमेत्यर्थः। तरतेर्विध्यादौ लिङ् उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः॥

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन॥ १॥

धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणस्यामिति प्राप्ते। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे। ब्रह्मचारिणमिच्छते। इच्छतीति प्राप्ते। प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति। युध्यत इति प्राप्ते। मधोस्तृप्ता इवासते। मधुन इति प्राप्ते। नरः पुरुषः। अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः। वियूयादिति प्राप्ते। कालः कालवाची प्रत्ययः। श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन। लुटो विषये लट्। तमसो गा अदुक्षत्। अधुक्षदिति प्राप्ते। मित्र वयं च सूरयः। मित्रा वयमिति प्राप्ते। स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते। कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः। तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः। अन्नादाय। अण्विषये अच्। अवग्रहे विशेषः। यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ङकारेण प्रत्याहारः। तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव॥ **लिङ्याशिष्यङ्**। ३। १।८६॥ आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि। वच उम्। मन्त्रं वोचेमाग्नये॥ दृशेरग्वक्तव्यः॥ *॥ पितरं च दृशेयं मातरं च। अङि तु ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात्॥ **छन्दस्युभयथा**। ३। ४। ११७॥ धात्वधिकारे। उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात्। वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः। वर्धयन्त्वित्यर्थः। आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः। विशृण्विरे। सार्वधातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च। हुश्नुवोरिति यण्॥ **आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च**। ३। २। १७१॥ आदन्तादृवर्णान्ताद्-

---

विति। तत्र शप् न्याय्यः, सिप्तु बाहुलकात्। एतेन 'सेमामविड्ढि' इत्यादि व्याख्यातम्। 'अव रक्षणे' अस्माल्लोटि शपि प्राप्ते बाहुलकात्सिप्। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' षत्वं ष्टुत्वम्। जश्त्वम्॥ तरुषेमेति। तरुषमसिति जाते यासुट् 'लिङ्सलोपोऽनन्त्यस्य'। 'नित्यं ङितः'। 'अतो येयः'। 'लोपो व्योर्वलि'। 'आद्गुणः' अत्रोप्रत्ययान्तस्य सिपं प्रत्यङ्गत्वात् 'सार्वधातुका—' इति गुणः प्राप्तः। सिबन्तस्य शपि लघूपधगुणश्च प्राप्तो बाहुलकान्न भवति॥ **सुप्तिङिति**। शास्त्रकृत्पाणिनिराचार्य एषां सुप्प्रभृतीनां व्यत्ययमिच्छति। सोऽपि तथाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिध्यति। बहुलस्य भावो बाहुलकम्। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानत्वं, चशब्दो हेतौ, यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः॥ **वियूया इति**। 'यु मिश्रणे' विपूर्वः। आशिषि लिङ्॥ **आधास्यमानेनेति**। 'आङ्पूर्वाद्दधातेः' 'लटः संज्ञा—' इत्यनेन शानजादेशः। 'स्यतासी' इति स्यः। 'आने मुक्' इति मुक्॥ **मित्र वयमिति**। दीर्घस्य ह्रस्वव्यत्ययः॥ **स्वरव्यत्ययस्त्विति**। 'गवामिव श्रियसे' इत्यत्र 'तुमर्थे' इत्यनेन कसेनि कृते 'ञ्नित्यादिः' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तता॥ **कृत्तद्धितानामिति**। 'तेन दीव्यति' इत्यादौ विधीयमानानां ठगादीनां देवनादिकर्तृत्वादेवमुक्तं, न त्विह कारकवाचित्वेऽप्याग्रहः, कृत्तद्धितमात्रे तात्पर्यात्। तथा च किमो विहितो डतिर्यच्छब्दादपि भवति। 'त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः। विश्वे देवासो मरुतोयतिष्ठन'॥ **अन्नादायेति**। अन्नमत्तीत्यन्नादस्तस्मै। अन्ने कर्मण्युपपदेऽदः कर्मण्यणि प्राप्तेऽच्॥ **अवग्रह इति**। अणि कृते अन्न आदायेति, अचि तु अन्न अदायेति भावः॥ वोचेमेति॥ वचेराशीर्लिङो मस् अङ्। 'वच उम्' यासुट्। 'छन्दस्युभयथा' इति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति, तेन यासुट इयादेशः वलि लोपः॥ **आदृ**॥ परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि

मादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिड्वत्। बभ्रिर्वज्रम्। पपिः सोमम्। ददिर्गाः। जग्मिर्युवा। जघ्निर्वृत्रममित्रियम्। जज्ञिः। लिड्वद्भावादेव सिद्धे ऋच्छत्यॄतामिति गुणबाधनार्थं कित्त्वम्। बहुलं छन्दसीत्युत्त्वम्। ततुरिः। जगुरिः॥ **तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः। ३।४।९॥** से। वक्षे रायः। सेन्। ता वामेषे। असे। शरदो जीवसे धाः। असेनित्याद्युदात्तः। क्से। प्रेषे। कसेन्। गवामिव श्रियसे अध्यै। अध्यैन्। जठरं पृणध्यै। पक्षे आद्युदात्तम्। कध्यै। कध्यैन्। आहुवध्यै। पक्षे नित्स्वरः। शध्यै। राधसः सह मादयध्यै। शध्यैन्। वायवे पिबध्यै। तवै। दातवाउ। तवेङ्। सूतवे। तवेन्। कर्तवे॥ **प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै। ३।४।१०॥** एते तुमर्थे निपात्यन्ते। प्रयातुं रोढुमव्यथितुमित्यर्थः॥ **दृशे विख्ये च। ३।४।११॥** द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः॥ **शकि णमुल्कमुलौ। ३।४।१२॥** शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः। विभाजं नाशकत्। अपलुपं नाशकत्। विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः॥ **ईश्वरे तोसुन्कसुनौ। ३।४।१३॥** ईश्वरो विचारितोः। ईश्वरो विलिखः। विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः॥

वत्यर्थं गयमन्ति गौर्वाहीक इतिवदित्याशयेनाह–लिड्वदिति॥ किकिनौ भवतः। लिट् प्रत्ययश्च भवतीत्ययमर्थस्तु न भवति तथा हि सति 'लिट्किकिनः' इत्येव ब्रूयात्॥बभ्रिरिति। भृञ् अस्मात् किः। लिड्वद्भावात्कित्त्वम्। किकिनोः स्थाने तिवादयस्तु न। लिड्वदित्यतिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात्। 'न लोकाव्यय–' इति षष्ठीनिषेधे वज्रशब्दाद्द्वितीया॥ जग्मिरिति। 'गमहन–' इत्युपधालोपः॥ जघ्निरिति। 'हो हन्तेः' इति कुत्वम्॥ जज्ञिरिति। श्चुत्वम्। जज्ञोर्ज्ञः। ननु लिड्वद्भावे सति 'असंयोगात् लिट् कित्' इत्येव सिद्धे कित्त्वकरणमनर्थकमित्याशयेनाह–लिड्वद्भावादिति॥ 'असंयोगात् लिट् कित्' इति कित्त्वं सिद्धमिति भावः। आदिति मुखसुखार्थो दकारो न तु तकारः। तेन तात्परत्वाभावाद्दीर्घस्यापि ऋकारस्य ग्रहणं तदाह–ततुरिर्जगुरिरिति॥ 'तॄ प्लवनतरणयोः' 'गॄ निगरणे' आभ्यां किः। द्वित्वात्परत्वाद् 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्वे प्राप्ते 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधादुत्वाभावे द्वित्वम्। उरदत्वम्। उत्तरस्योत्त्वम्॥ तुमर्थे॥ तुमुनोऽर्थस्तुमर्थो भावः। ननु 'कर्तरि कृत्' इति वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात्कथं भावोऽर्थ इति चेत्। शृणु। 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात्तुमुनो भावे विधानात्। तुमर्थे पञ्चदश प्रत्यया भवन्ति॥ पक्षे इति। वचः से कुत्वं षत्वम्। कषसंयोगे क्षः॥ एषे इति। इणो गुणः। नकारो 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तार्थः॥ प्रेषे इति। इणः से, कित्त्वादगुणे 'आद्गुणः'॥ श्रियसे इति। इयङ् नित्त्वादाद्युदात्तः। इह मन्त्रे मध्योदात्तः पठ्यते तत्र बाहुलकात्प्रत्ययस्वरो बोध्यः॥ आहुवध्यै इति। जुहोतेरुवङ्॥ मादयध्यै इति। 'मदी हर्षे' ण्यन्ताच्छध्यैप्रत्ययः। तस्य भाववाचिसार्वधातुकत्वात्सार्वधातुके यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्, गुणायादेशौ॥ पिबध्यै इति। अत्रापि यक्प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप्। 'पाघ्रा–' इति पिबादेशः॥ दातवाउ इति। ददातेस्तवै आयादेशे 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः॥ सूतवे इति॥ ङित्त्वान्न गुणः॥ कर्त्तव इति। कृञो गुणः। कर्तुमित्यर्थः॥ प्रयै॥ प्रपूर्वाद्यातेः कैप्रत्ययः। रुहेरिष्यै। नञ्पूर्वाद्व्यथेश्च॥ दृशे॥ योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः। दृशेः ख्यातेश्च केप्रत्ययः। कित्त्वाद् दृशेर्न गुणः ख्यातेरालोपश्च॥ विभाजमिति। विपूर्वाद्भजतेर्णमुल् णित्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः॥ अपलुपमिति। 'लुप्लृ छेदने' कित्त्वाद्गुणाभावः॥ ईश्वरे॥ ईश्वरशब्दे उपपदे धातोस्तोसुन्कसुनौ स्तश्छन्दसि॥ विचरितोरिति। 'चर गतौ' इट्॥ विलिख इति। 'लिख विलेखने' कित्त्वान्न गुणः॥ 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्यव्ययत्वात् 'अव्ययादाप्सुपः' इति विभक्तेर्लुक् 'न लुमता' इति निषेधात् 'अत्वसन्त-

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः। ३। ४। १४॥ न म्लेच्छितवै। अवगाहे। दिदृक्षेण्यः। भूर्यस्पष्ट कर्त्वम्॥ **अवचक्षे च**। ३। ४। १५॥ रिपुणा नावचक्षे। अवख्यातव्यमित्यर्थः॥ **भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्**। ३।४।१६॥ आसंस्थातोः सीदन्ति। आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः। उदेतोः। अपकर्तोः। प्रवदितोः। प्रचरितोः। होतोः। आतमितोः। काममाविजनितोः। संभवामः॥ **सृपितृदोः कसुन्**। ३। ४। १७॥ भावलक्षणे इत्येव। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्। पुरा जतृभ्य आतृदः॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः॥

रात्रेश्चाऽजसौ। ४। १। ३१॥ रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि। रात्री व्यख्यदायती। लोके तु कृदिकारादिति ङीष्यन्तोदात्तः॥ **नित्यं छन्दसि**। ४। १। ४६॥ बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष्। बह्वीषु हित्वा। नित्यग्रहणमुत्तरार्थम्॥ **भुवश्च**। ४।१।४७॥ ङीष स्यात् छन्दसि। विभ्वी। प्रभ्वी। विप्रसंभ्य इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते उत इत्यनुवृत्तेः। उवङादेशस्तु सौत्रः॥ मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च

स्य' इति दीर्घो न॥ **कृत्यार्थे**॥ कृत्यानामर्थो भावकर्मणी, 'तयोरेव' इति कृत्यानां भावकर्मणोर्विधानात् तत्र एते प्रत्ययाः स्युः। यद्यपि कृत्यानामर्थो 'भव्यगेय–' इत्यादौ कर्तापि, बह्मस्नानीयमित्यादौ करणादिरपि। तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानं किं तर्हि स्वरूपेण। कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति भावः॥ **न म्लेच्छितवै इति**। 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे'। न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः॥ **अवगाहे इति**। 'गाहू विलोडने'॥ **दिदृक्षेण्य इति**। दृशेः सन्नन्तात्केन्यः 'अतो लोपः'॥ **कर्त्वमिति**। कृञस्त्वन्। कृत्यमित्यर्थः। यद्यपि 'तुमर्थे सेसेन्' इत्यनेन तुमर्थे तवै विहितः। तथापि भावभिन्नेऽपि कर्मकारके तवै यथा स्यादित्येवमर्थम्॥ **अवचक्षे**॥ अवपूर्वाच्चक्षिङ एशप्रत्ययो निपात्यते शित्वात्सार्वधातुकत्वं तेन ख्याञादेशो न॥ **भावलक्षणे**॥ कृत्यार्थे इति निवृत्तम्। 'तुमर्थे' इति वर्तते प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम्। भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यस्तुमर्थे तोसुन् स्याच्छन्दसि। संस्थानादीनामवधित्वेन लक्षणं भावः॥ **आ समाप्तेरिति**। संपूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तौ रूढः। 'संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञः' इत्यादौ तथा दर्शनात्॥ **आतमितोरिति**। 'तमु ग्लानौ'॥ **सृपितृदोः**॥ 'सृप्लृ गतौ' 'उतृदिर् हिंसानादरयोः'। भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोः सृपितृदोस्तुमर्थे कसुन्॥ **विसृप इति**॥ गमनादित्यर्थः॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः॥

रात्रेश्चाजसौ॥ न जसिरजसिस्तस्मिन्। इकार उच्चारणार्थः। 'आह्नौ प्रभूतादिभ्यः' इतिवत्॥ **छन्दसीति**। ननु 'तिमिरपटैरवगुण्ठिता रात्र्यः' इति प्रयोगो न स्यात्। छन्दसीत्युच्यते, न चेदं छन्दः, अजसावितिनिषेधाच्च। किं च वेदेऽपि रात्र्य इति प्रयोगो न स्यादित्याशङ्क्याह–**लोके त्विति**॥ तु शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। लोके, जसि वेदे चेत्यर्थः॥ **कृदिकारादिति**। 'राशदिभ्यां त्रिप्' इति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः। अव्युत्पत्तिपक्षे तु 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इति ङीष् बोध्यः॥ **नित्यम्**॥ 'बह्वादिभ्यश्च' इति वर्तते। 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषिति च तदाह–**बह्वादिभ्य इति**॥ नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह–**नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति**॥ **भुवः**॥ **विभ्वीति**। 'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' इत्यतो डुप्रत्ययान्तान् ङीष्। ननु स्वयंभूरत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह–**डुप्रत्ययान्तमिति**। ननु डुप्रत्ययान्तानुकरणे प्रमाणं किमत आह–**उत इत्यनुवृत्तेरिति**॥ 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रात्। ननु तर्हि डुप्रत्ययान्तस्य 'घेर्ङिति' इति गुणे कृते भो इति निर्देशः प्राप्नोति तदाह–**उवङादेशस्तु सौत्र इति**॥ **मुद्गला**॥ 'इन्द्रवरुण–' इति सूत्रस्थं वार्तिकमिदम्॥

॥*॥ ङीषो लित्त्वमानुक् चागमः। लित्स्वरः। रथीरभून्मुद्गलानी॥ **दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि**।४।१।५९॥ संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष्विधीयते। आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट्॥ **कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि** ।४।१।७१॥ ऊङ् स्यात्। कद्रूश्च वै कमण्डलूः॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्॥ *॥ गुग्गुलूः। मधूः। जतूः। पतयालूः॥ अव्ययात्त्यप्॥ आविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि॥ *॥ आविष्ट्यो वर्धते॥ **छन्दसि ठञ्**।४।३।१९॥ वर्षाभ्यष्ठकोऽपवादः। स्वरे भेदः। वार्षिकम्॥ **वसन्ताच्च**।४।३।२०॥ ठञ् स्यात् छन्दसि। वासन्तिकम्॥ **हेमन्ताच्च**।४।३।२१॥ छन्दसि ठञ्। हैमन्तिकम्। योगविभाग उत्तरार्थः॥ **शौनकादिभ्यश्छन्दसि**।४।३।१०६॥ णिनिः प्रोक्तेऽर्थे। छाणोरपवादः। शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः। वाजसनेयिनः। छन्दसि किम्। शौनकीया शिक्षा॥ **द्व्यचश्छन्दसि**।४।३।१५०॥ विकारे वा मयट् स्यात्। शरमयं बर्हिः। यस्य पर्णमयी जुहूः॥ **नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्**।४।३।१५१॥ उत्वान् उकारवान्। मौञ्जं शिक्यम्। वर्ध्रं चर्म तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः। बैल्वो यूपः॥ सभाया यः॥ **ढश्छन्दसि**।४।४।१०६॥ सभेयो वा॥ **भवे छन्दसि**।४।४।११०॥ सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत्। मेघ्याय च विद्युत्याय च। यथायथं शैषिकाणामणादीनां च घादीनामपवादोऽयं यत्। पक्षे तेऽपि भवन्ति। सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात्। तद्यथा मुञ्जवान्नाम पर्वतः। तत्र भवो मौञ्जवतः। सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः। आचतुर्थसमाप्तेश्छन्दोधिकारः॥ **पाथोनदीभ्यां ड्यण्**।४।४।१११॥ तमु त्वा पाथ्यो वृषा। चनो दधीत नाद्यो गिरो मे। पाथसि भवः पाथ्यः। नद्यां भवो नाद्यः॥ **वेशन्तहिमवद्भ्यामण्**

लित्स्वर इति। 'लिति-' इत्याद्युगाकारस्योदात्तत्वम्॥ **दीर्घजिह्वी**॥ दीर्घजिह्वीति निपात्यते छन्दसि॥ **अप्राप्तो ङीषिति**। 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति न प्राप्नोति, तत्र हि 'असंयोगोपधात्' इति प्रतिषेधात्॥ **कद्रु**-'ऊङुतः' इत्यत ऊङिति वर्तते। कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च स्त्रियामूङ् स्याच्छन्दसि॥ **गुग्गुलुमधु**॥ एषां व्यत्ययेन च्छन्दसि स्त्रीत्वम्। पतयालुशब्दः 'स्पृहि गृहि-' इत्यादिना आलुजन्तः॥ **अव्यया**॥ व्याख्यातमपि त्यबनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं स्मारितम्॥ **आविष्ट्यस्येति**॥ 'अव्ययात्त्यप्' इत्यत्र 'अमेहक्वतसित्रेभ्यः' इति नियमादप्राप्तः शैषिकस्त्यब् विधीयते॥ **आविष्ट्य इति**। आविर्भूतमाविष्ट्यम्। 'ह्रस्वात्तादौ' इति षत्वम् तकारस्य ष्टुत्वम्॥ **ठकोऽपवाद इति**। 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति प्राप्तस्य। ननु ठक्ठञोः को विशेषस्तत्राह-**स्वरे भेद इति**॥ ठञि कृते 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम्। ठकि तु सति 'कितः' इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यादिति भावः॥ **वार्षिकमिति**। 'ठस्येकः'॥ **उत्तरार्थ इति**॥ 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्येतदर्थः। तत्र ह्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् वसन्तस्य मा भूत्॥ **शौनका**॥ 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः' इत्यतो णिनिरिति वर्तते तदाह-**णिनिरिति**॥ **प्रोक्ते इति**। 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे॥ **शौनकीयेति**। 'वृद्धाच्छः'॥ **द्व्यचः**॥ 'मयड्वैतयोर्भाषायाम्' इत्युक्तेर्वेदेऽप्राप्तौ विधीयते॥ **नोत्वद्व्र**-॥ उकारवतः प्रातिपदिकाद्वर्ध्रबिल्वशब्दाभ्यां च मयण्ण स्यात्। 'द्व्यचश्छन्दसि' इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते॥ **मौञ्जमिति**। मुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोऽण्॥ **वार्ध्रीति**। वर्ध्रशब्दादौत्सर्गिकात् 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्॥ **ढश्छन्दसि**। सप्तम्यन्तात्सभाशब्दात् ढः साध्वर्थे॥ **अणादीनां चेति**। 'तत्र भवः' इति प्राप्तानाम्॥ **पाथोनदीभ्याम्**॥ सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यां भवार्थे ड्यण् स्यात्॥ **पाथसीति**। पाथो जलम्। 'कबन्धमुदकं पाथः' इत्यमरात्। 'पाथोऽन्तरिक्षम्' इति

। ४ । ४ । ११२ ॥ भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥ **स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ** । ४ । ४ । ११३ ॥ पक्षे यत् । ड्यड्ड्ययोस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः । स्रोतस्यः ॥ **सगर्भसयूथसनुताद्यन्** । ४ । ४ । ११४ ॥ अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नुः । नुतिर्नुतम्। नपुंसके भावे क्तः । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । समानस्य च्छन्दसीति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः ॥ **तुग्राद्धन्** । ४ । ४ । ११५ ॥ भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आ वः शमं वृषभं तुग्र्यास्विति बह्वृचाः । तुग्रियास्विति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः ॥**अग्राद्यत्** । ४ । ४ ।११६ ॥ **घच्छौ च** ।४।४।११७॥ चाद्यत् । अग्रे भवोऽग्र्यः । अग्रियः । अग्रीयः ॥ **समुद्राभ्राद्धः** । ४ । ४ । ११८ ॥ समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अभ्रियस्येव घोषाः ॥ **बर्हिषि दत्तम्** । ४ । ४ । ११९ ॥ प्राग्घिताद्यदित्येव । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु॥ **दूतस्य भागकर्मणी** । ४ । ४ । १२०॥ भागोंऽशः। दूत्यम् ॥ **रक्षोयातूनां हननी** । ४ । ४। १२१ ॥ या ते अग्ने रक्षस्या तनूः ॥ **रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये** । ४। ४ । १२२ ॥प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ॥ **असुरस्य स्वम्** । ४ । ४ । १२३ ॥ असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ॥

वृत्तिः ॥ **वैशन्तीभ्य इति** । 'विशेर्झच्' । 'वेशन्तः पल्वलम्' तत्र भवा आपः वैशन्त्यः ॥ **सगर्भसयूथस** ॥ 'अतिगृभ्यां भन्' । गिरति गीर्यते वा गर्भः । युता भवन्त्यस्मिन्निति यूथम् । 'तीर्थपृष्ठयूथगूथप्रोथाः' इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः । दीर्घोऽपि निपातनादेव ॥ **कर्मधारया इति** । समानश्चासौ गर्भश्च । तत्र भवः सगर्भ्य इति विग्रहः ॥ **यतोऽपवाद इति** । 'भवे छन्दसि' इति प्राप्तस्य ॥ **अग्राद्यत्** ॥ 'भवे छन्दसि' इत्येव सिद्धे घादिभिर्बाधा मा भूदिति यद्विधीयते ॥ **समुद्रा** ॥ समुदतीति समुद्रः । 'स्फायितञ्चि-' इति रक् । अपो बिभर्ति इत्यभ्रम् । मूलविभुजादित्वात्कः । 'अभ्रसमुद्रात्' इति वक्तव्ये 'समुद्राभ्रात्' इत्युक्तिः पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्था ॥ **बर्हिषि** ॥ 'तत्र भवः' इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दाद्दत्तमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥ **बर्हिष्येति** । 'बृंहतेर्नलोपश्च' इतीस्प्रत्ययान्तो बर्हिस्तस्माद्यत् ॥ **दूतस्य** ॥ दूतशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात्। भागे 'तस्येदम्' इत्यणि प्राप्ते वचनम् । कर्मणि तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इत्यौपसंख्यानिकेये॥ **दूत्यमित्यादि** । दूतस्य भागो दूत्यः, कर्म दूत्यम् ॥ **रक्षोयातूनाम्** ॥ षष्ठीबहुवचनान्ताभ्यां रक्षस्यातुशब्दाभ्यां हननीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । रक्षेरसुनि रक्षः । 'कमितमिमनि-'इत्यादिना यातेस्तुन् । यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्यायः । न च 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषः स्यादिति वाच्यम् । बह्वर्थाभिधायिस्वरूपवचनत्वेन सूत्रे भिन्नार्थत्वात् ॥ **रक्षस्येति** । हन्यतेनया सा हननी, रक्षसाम् हननी रक्षस्या । एवं यातव्या । बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनाय ।बहूनां रक्षसां हनने हि स्तुतिः प्रतीयते॥**रेवती जगती** प्रशंसनं प्रशस्यम् । प्रपूर्वात् 'शंसु स्तुतौ' इत्यस्माद्भावे क्यप् तदाह-**प्रशंसने इति** ॥ रयिरस्यास्तीति रेवती रयिशब्दान्मतुप् 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । उगित्वान्ङीप्, नक्षत्रे गौरादित्वान्ङीष् । जगच्छब्दात् 'वर्तमाने-' इत्यनेन शतृवद्भावात् 'उगितश्च' इति ङीप् । हविषे हिता हविष्या उगवादित्वाद्यत् तासां प्रशंसनं हविष्यं 'यस्येति' लोपे कृते 'हलो यमां यमि' इति यलोपः॥**असुरस्य स्वम्**॥असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात्॥**असुर्यमिति**।

मायायामण्।४।४।१२४॥आसुरी माया॥ **तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः।४।४।१२५॥** वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः। ऋतव्याः॥ **अश्विमानण्। ४। ४। १२६॥** आश्विनीरुपदधाति ॥ **वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्। ४। ४। १२७॥** तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात्प्रथमस्य मतोर्लुक्च वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु । यस्मिन्मन्त्रे मूर्द्धवयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु । मूर्द्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः॥ **मत्वर्थे मासतन्वोः। ४। ४। १२८॥**

न सुरोऽसुरः सुरप्रतिपक्षी अथ वा 'असेरुरन्' अस्यति अस्यते वा असुरः । तस्य स्वमसुर्यम् ॥ **मायायामण्॥** मीयतेऽनयेति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः । माङ औणादिको यः। तस्यां वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात्पूर्वसूत्रापवादः॥ **आसुरीति।** 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्॥ **तद्वानासा॥** मत्वन्तात्प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात्। तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेता भवन्ति । मतोश्च लुक्॥**वर्चस्वानीति।** वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान् कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः ।'भूतं च स्थ भव्यं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसवे' इत्यादिकः । उपधीयतेऽनेनेत्युपधानम्। चयनं रचनमित्यर्थः॥ **ऋतव्या इति।** ऋतुशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान् स च 'मधुश्च माधवश्च' इत्यादिकः । ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामृतव्याः। तद्वानिति किम् । मन्त्रादेव समुदायान्मा भूदिति काशिका । अत्र हरदत्तः । ननु तद्वानित्यस्मिन्नसति 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वचनादासामिति प्रथमनिर्दिष्टत्वात्षष्ठ्यन्तादिष्टकाभिधायिनः उपधानमन्त्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात् । तथा च समुदायान्न प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । आसामिति प्रथमं न करिष्यत इति (मत्वा प्रश्नप्रतिवचने ततश्च) 'उपधानो मन्त्र आसामिष्टकासु लुक्च मतोः' इति योगः करिष्यते । तथा च तद्वानित्यस्याभावे 'भूतं च स्थ भव्यं च स्थ' इत्ययमुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात् । तथा चेतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः। उपधान इति किम् । वर्चस्वदभिमन्त्रणमासामित्यत्र मा भूत् । 'शिवेन माचक्षुषा' इत्यनुवाकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः । मन्त्र इति किम् ।अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम् । वर्चस्वानुपधान आसां शर्कराणामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणं नियमार्थम् । अनेकपदसंभवे केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण । मतुब्ग्रहणमुत्तरार्थम् । 'अश्विमान्' इत्यत्र मतुप एव लुक् यथा स्याद् इनेर्मा भूत्।इह तु मत्वन्तात्प्रत्ययविधानात्तस्यैव लुक् भविष्यति॥ **अश्विमान-॥** अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान्मन्त्रः स च 'ध्रुवक्षितिः' इत्यादिकः। प्रथमान्तादश्विमच्छब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे अण् स्यात्, यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति, यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति मतोश्च लुक्॥ **आश्विनीरुपदधातीति।** अश्वशब्दात् 'अत इनिठनौ' इत्यस्त्यर्थे इनिः। तदन्तान्मतुप्। अश्विमान्स उपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्याऽणि विहिते मतोश्च लुकि कृते 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः ॥ **वयस्यासु॥** वयस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां ताः वयस्यास्तास्वभिधेयासु प्रथमासमर्थान्मतुबन्तमूर्द्धशब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे मतुप्स्यात् । यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति यस्मिन्मन्त्रे मूर्द्धशब्दो वयःशब्दश्च विद्यते स मूर्द्धवान् वयस्वान् यथा 'मूर्द्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः' इति, तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्द्धवच्छब्दादपि पूर्वेण यति प्राप्ते मतुब्विधीयते इत्याशयेनाह- **यस्मिन्मन्त्र इति॥ मूर्द्धन्वतीरिति।** 'अनो नुट्' इति नुडागमः। 'मूर्द्धवतः' इति वक्तव्ये भाविनं मतुप्लुकं चेतसि कृत्वा 'मूर्ध' इत्युक्तम्॥ **मत्वर्थे॥** यस्मिन्नर्थे मतुब्विहितस्तस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्य-

---

१–अयं पाठो लिखितपुस्तके नोपलभ्यते॥

नभोऽभ्रम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तनूः ॥ **मधोर्ञ च । ४ । ४ । १२९ ॥** माधवः । मधव्यः ॥ **ओजसोऽहनि यत्खौ । ४ । ४ । १३० ॥** ओजस्यमहः । ओजसीनं वा ॥ **वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ । ४ । ४ । १३१ । १३२ ॥** यथासंख्यं नेष्यते । वेशो बलं तदेव भग इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः यशोभगीनः ॥ **पूर्वैः कृतमिनयौ च । ४ । ४ । १३३ ॥** गंम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः ॥ **अद्भिः संस्कृतम् । ४ । ४ । १३४ ॥** यस्येदमप्यं हविः ॥ **सहस्रेण सम्मितौ घः । ४ । ४ । १३५ ॥** सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ॥ **मतौ च । ४ । ४ । १३६ ॥** सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ॥ **सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३७ ॥** सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ **मये च । ४ । ४ । १३८ ॥** सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ॥ **मधोः । ४ । ४ । १३९ ॥** मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः ॥ **वसोः समूहे च । ४ । ४ । १४० ॥** चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥ **नक्षत्राद्घः । ४ । ४ । १४१ ॥** स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥

त्स्यात् मासतन्वोरभिधेययोः । ननु प्रथमासमर्थमिति कस्मादागतमिति चेत् । मत्वर्थग्रहणादित्यवेहि । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इति ऊकारान्तस्तनूशब्दः सूत्रे निर्दिष्टः । न तु 'भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' इत्युकारान्तः । 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् ॥ **ओजस्या इति** । ओजो यस्या यस्यां वा अस्तीत्योजस्या ॥ **मधोः** ॥ मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः स्याच्चाद्यत् ॥ **मधव्या इति** । 'ओर्गुणः' । 'वान्तो यि' इति अवादेशः ॥ **ओजसोह–** ॥ ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्खौ स्तोऽहन्यभिधेये । ननु यद्ग्रहणं व्यर्थं 'खश्च' इत्येवास्त्विति चेत् । मैवम् । 'खश्च इत्युच्यमानेऽनन्तरसूत्रविहितस्य ञमात्रस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्माद्यद्ग्रहणम् ॥ **वेशोयश** । वेशश्च यशश्च वेशोयशसी ते आदौ यस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगात्प्रातिपदिकाद्यल्खौ स्तो मत्वर्थे । लकारः स्वरार्थः ॥ **वेशोभग्य इति** । वेशो भगमस्त्यस्मिन्नस्येति वा वेशोभग्यः ' वेशोभगीनः ॥ **पूर्वैः कृत** । तृतीयासमर्थात्पूर्वशब्दात्कृतमित्यस्मिन्नर्थे इनियौ स्तः, चाद्यत्खौ ॥ **पूर्विणेभिरिति** । पूर्वैः कृताः पूर्विणाः तैः । एवं पूर्व्यासः पूर्विणाः ॥ **अद्भिः** ॥ तृतीयान्तादप्शब्दात्संस्कृतमित्यर्थे यत्स्यात् ॥ **सहस्रेण** ॥ तृतीयान्तात्सहस्रशब्दात्संमितमित्येतस्मिन्नर्थे घः स्यात् । संमितः सदृशस्तुल्य इत्यर्थः ॥ **सहस्रिया इति** । सहस्रेण संमिताः सहस्रियाः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । समितावविति पाठान्तरम् ॥ **मतौ** ॥ 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' इत्यस्यापवादः ॥ **सोममर्हति** ॥ द्वितीयान्तात्सोमशब्दादर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः स्यात् ॥ **सोम्य इति** । सोममर्हतीति सोम्यः ॥ **मये च** ॥ आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः । तत्रागते पञ्चमी समर्थविभक्तिः । विकारावयवयोः षष्ठी, प्रकृतवचने प्रथमा ॥ **मधोर्यः स्यादिति** । वृत्तिकारस्तु यतमेवानुवर्तयति, न तु यम् ॥ **नक्षत्रात्** ॥ **स्वार्थ इति** । समूह इति नानुवर्तते । तेनाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्यय

---

१ अनन्तरार्थे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मध्वनन्तरमस्मिन्मधव्यो मासः ॥ लुगकारेकाररेफाश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ लुक् । मधुस्तपोनभः । अकारः । इषः । ऊर्जः । अन्नवान्बलवानित्यर्थः । इकारः । शुचिः । आतपाधिक्येन देहशोषरूपशुग्वानित्यर्थः । रेफः । शुक्रः ॥

सर्वदेवात्तातिल् । ४ । ४ । १४२ ॥ स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः ॥ **शिवशमरिष्टस्य करे** । ४ । ४ । १४३ ॥ करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये ॥ **भावे च** । ४ । ४ । १४४ ॥ शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

सप्तनोऽञ्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्गे इति च । सप्त साप्तानि असृजत् ॥ शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः ॥ * ॥ पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥ युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः ॥*॥ त्वावतः पुरूवसो । न त्वावाँ अन्यः । यज्ञं विप्रस्य मावतः ॥ **छन्दसि च** । ५ । १ । ६७ ॥ प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीति यत् । सादन्यं विदथ्यम् ॥ **वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि** । ५ । १ । ९१ ॥ निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ॥ **संपरिपूर्वात्ख च** । ५ । १ । ९२ ॥ चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः ॥ **छन्दसि घस्** । ५ । १ । १०६ ॥ ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग ऋत्वियः ॥ **उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे** । ५ । १ । ११८ ॥ धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्वतो

उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ **सर्वदेवात्** ॥ सर्वशब्दाद्देवशब्दाच्च तातिल् स्यात् ॥ **शिवशम** ॥ करशब्दसामानाधिकरण्यात् 'शिवशमरिष्टस्य' इति 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति षष्ठी॥इति वैदिकसुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः॥

सप्तनोऽञ् ॥ सप्तन्शब्दादञ्स्याच्छन्दसि ॥ **साप्तानीति** । सप्तन्शब्दादञि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां जस् । 'जश्शसोः शिः' । 'नपुंसकस्य' इति नुम् । उपधादीर्घः ॥ **शन्शतोः** ॥ डित्करणं शदन्तस्य टिलोपार्थम् ॥ **पञ्चदशिन इति** । पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति डिनिः । टिलोपः । एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः ॥ **विंशिनोऽङ्गिरस इति** । विंशतिर्गोत्राणि परिमाणमेषामिति विग्रहे डिनि कृते 'ति विंशतेर्डिति' इति तिशब्दलोपे कृते 'यस्येति च' इत्यल्लोपः । अङ्गिरसः—अयास्यगार्ग्यगौतमइत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः ॥ **त्वावत इति** । त्वमिव त्वावान् । तस्य त्वावतः । अहमिवेति मावान् । तस्य मावतः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमादेशौ । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥ **सादन्यमिति** ॥ सदनं गृहमर्हतीति सादन्यः । 'अन्येषामपि' इति दीर्घः ॥ **विदथ्यमिति** । विदथो यज्ञस्तमर्हतीत्यर्थः ॥ **इद्वत्सरीय इति** । इद्वत्सरेण निर्वृत्तः इद्वत्सरमधीष्टो भृतो भूतो भावी वा इद्वत्सरीयः । इद्वत्सरेदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे । एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि ॥ **सम्परिपूर्वा** ॥ सम्परिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः स्याच्चाच्छः ॥ **छन्दसि घस्** ॥ 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' इत्यतस्तदस्य प्राप्तमिति 'ऋतोरण्' इत्यतः ऋतोरिति चानुवर्तते तदाह—ऋतुशब्दादित्यादि ॥ **ऋत्विय इति** । 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वे निरस्ते 'ओर्गुणः' इति गुणाभावे यण् ॥ **उपसर्गात्** ॥ इह धातुशब्देन धातुवाच्या क्रिया लक्ष्यते । स्वार्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थस्तदाह—धात्वर्थविशिष्ट इति ॥ उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः । यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिंषन्ति । यथा आगच्छति । यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः । यथा निष्कौशाम्बिः ।

निवतः । उद्गतान्निर्गतानित्यर्थः ॥ **थट् च च्छन्दसि** । ५।२।५० ॥ नान्तादसंख्यादेः परस्य डटस्थट् स्यान्मट् च । पञ्चथम् । पञ्चमम् ॥ **छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि** । ५ । २ । ८९ ॥ अपत्यं परिपन्थिनम् । मा त्वा परिपरिणो विदन् ॥ **बहुलं छन्दसि** ।५। २।१२२ ॥ मत्वर्थे विनिः स्यात् ॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखला-द्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इति दीर्घः।मंहिष्ठमुभयाविनम् । शुनम-ष्ट्राव्यचरत् ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ ई । रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमीमहे ॥ **तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि** । ५ । ३ । २० ॥ इदंतदोर्यथासं-ख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम्।तर्हि ॥ **था हेतौ च च्छन्दसि** ।५ ।३ । २६ ॥ किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेम ॥ **पश्च पश्चा च च्छन्दसि** । ५ । ३ । ३३ ॥ अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो ते पश्चा ॥ **तुश्छन्दसि** । ५ । ३ । ५९ ॥ तृजन्तात्तृन्नन्ताच्च इष्ठन्नीयसुनौ स्तः । आ-सुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ॥ **प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि** । ५ । ३ । १११ ॥ इवार्थे । तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥ **अमु च च्छन्दसि** । ५ । ४ । १२॥

तथा च यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थं धात्वर्थे इत्युक्तम् ॥ **थट्च** ॥ 'तस्य पूरणे–' इत्यतः डडिति 'नान्तादसंख्यादेः' इति च तदाह–**नान्तादित्यादि** ॥ **पञ्चथमिति** । पञ्चानां पूरणमित्यस्मिन्नर्थे डटि कृते तस्य थडागमः ॥ **छन्दसि** ॥ परिपन्थिन् परिपरिन् एतौ निपात्येते छन्दसि पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः सपत्न इत्युच्यते । निपातनं चात्र। पर्यवस्थातृशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययोऽवस्थातृशब्दस्य पन्थ पर एतावादेशौ च निपात्येते ॥ **बहुलम्** ॥ 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति वर्तते तदाह–**विनिः स्यादिति** ॥ **अष्ट्रावीति** । अशेः ष्ट्रन् अष्ट्रा दंष्ट्रापर्यायोऽयम् । मेखलावी द्वयावी उभयावी रुजावी हृदयावी । अत्र द्वयोभयहृदयान्येव दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् ॥**छन्दसी**॥ ईश्च वनिप् च ईवनिपौ ॥ **ई इति** । ईप्रत्ययोदाहरण-मुच्यते–**रथीरिति** ॥ रथोऽस्यास्तीति रथीः ॥ **सुमङ्गलीरिति** । सुष्ठु मङ्गलमिति 'सुः पूजायाम्'-इति समासः । ततोऽनेन मत्वर्थीय ईकारप्रत्ययः ॥ **मघवानिति** । मघं धनं तदस्यास्तीति वनिपि । मतुपि तु मघवच्छब्दः ॥ **तयोः** ॥ तच्छब्देन 'इदमोर्हिल्' 'तदो दा च' इति सन्निहिताविदंतदौ परामृश्येते तदाह–**इदन्तदोरिति** ॥ सूत्रे व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी ॥ **यथासंख्यं स्त इति** । इदंशब्दाद्दा, तच्छब्दात् हिंल् । इदा इदम्शब्दाद्दा 'इदम इश्' इत्यनेनेशादेशः ॥ **था हेतौ** ॥ 'प्रकारवचने थाल्' इत्यतः 'प्रकारवचने' इति 'किमश्च' इति तदाह–**किमस्था स्यादित्यादि** ॥ **कथा ग्रामं न पृच्छसीति** । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । तस्य 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इत्यधिकाराद्विभक्तिसंज्ञायाम् 'किमः कः' इति कादेशः । प्रकारवचने उदाहरणमाह–**कथा दाशेमेति** ॥ केन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ **पश्च पश्चा** ॥ अवरस्य पश्चभावः । अकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते ॥ **अस्तात्यर्थे इति** । 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' ॥ **करिष्ठ इति** । कर्तृशब्दादिष्ठन् 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः ॥ **दोहीयसीति** । अतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्ययः 'भस्याढे' इति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः । ततः 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद्घत्वकुत्वयो-रपि निवृत्तिः ॥ **प्रत्नपूर्व** ॥ प्रत्न पूर्व विश्व इम एभ्यस्थाल् स्यात् ॥ **अमु च** ॥ 'किमेत्तिङव्ययघाद्

---

१ घत्वधत्वयोरिति पाठस्तूचितः । कुत्वस्यासंभवात् ॥

किमेत्तिङव्ययघादित्येव।प्र तं नय प्रतरम्॥ **वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च च्छन्दसि । ५ । ४ । ४१ ॥** स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम् ॥ **अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३ ॥** तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवच्छन्दसानि॥ **बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३ ॥** बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश ॥ **छन्दसि च । ५ । ४ । १६७ ॥** दन्तस्य दतृ स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ॥ **ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५८ ॥** ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार । दाति प्रियाणि ॥ **तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । ६ । १ । ७ ॥** तुजादिराकृतिगणः ॥ प्र भरा तूतुजानः । सूर्यं मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् । स तूताव ॥ **बहुलं छन्दसि । ६ । १ । ३४ ॥** ह्वः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव ऊतये ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च च्छन्दसि ॥*॥ ऋच्शब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं साम । छन्दसि किम् । त्र्यृचानि ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥ रेवान् । रयिमान् पुष्टिवर्धनः ॥ **चायः की । ६ । १ । ३५ ॥** न्य १ न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिटि उसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह । अग्निं ज्योतिर्निचाय्य ॥ **अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्रातांश्रितमाशीराशीर्ताः । ६ । १ । ३६ ॥** एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । स्पर्धेर्लङि आथाम् । अर्कमा-

---

द्रव्यप्रकर्षे वर्त्तमानादमुप्रत्ययो भवति ॥ प्रतरमिति । प्रकर्षार्थस्य प्रकर्षे तरप् । प्रकृष्टतर इतिवत् तदन्तादमुः । स्वरादिषु ' अम् ' इति पठ्यते तेन तदन्तस्याव्ययत्वे सुपो लुक् । अत्रोदित्करणम् ' इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ' इत्यत्रास्य ग्रहणं मा भूत् । यदि स्यात्तर्हि अत्रापि यद् दृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत । तत्र को दोषः । इह स्त्रियंमन्यमानः ' यस्येति च ' इति लोपः प्राप्नोति ॥ अनसन्तात् ॥ अन्नन्तस्योदाहरणमाह—ब्रह्मसाममिति ॥ असन्तस्याह—देवच्छन्दसानीति ॥ बहुप्रजाः ॥ बहुप्रजा इति निपात्यते छन्दसि । बहुप्रजा इति । बह्व्यः प्रजा यस्येति बहुव्रीहिः । असिच् प्रत्ययः । ' यस्येति च ' इत्यकारलोपः । ' अत्वसन्तस्य इति दीर्घः, रुत्वविसर्गौ ॥ छन्दसि च ॥ ' वयसि दन्तस्य दतृ ' इत्यतो दन्तस्य दतृ इत्यनुवर्तते तदाह—दन्तस्य दतृ स्यादिति ॥ उभयतोदत इति । उभयतो दन्ता यस्येति विग्रहः ॥ हतमाता इति । ' नद्यृतश्च ' इति नित्यं कप् प्राप्तः ॥ इति सुबोधिन्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥

जागारेति । ' जागृ निद्राक्षये ' । लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम् । दातीति ॥ ' डुदाञ् दाने ' लट् । शपः श्लुः । 'श्लौ ' इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पः ॥ तूतुजान इति । तुजेर्लिट् तस्य कानजादेशः । मामहानमिति । ' मह पूजायां ' कानच् । तूतावेति । तुः सौत्रो धातुः तस्माल्लिट् ॥ बहुलं छन्दसि॥ ' ह्वः संप्रसारणम् ' इति वर्तते तदाह—ह्वः संप्रसारणं स्यादिति । आहुव इति । आङ्पूर्वात् ह्वेञो लडात्मनेपदोत्तमैकवचनम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुवङादेशश्च । तृचं सूक्तमिति । तिस्रः ऋचो यस्मिंस्तत्तृचम् । ' ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ' इति समासान्तो अः । रयेर्मतौ ॥ रयिशब्दस्य मतौ परतः संप्रसारणं स्याच्छन्दसि । रेवानिति । ' छन्दसीरः ' इति वत्वम् । रयिमानिति । बहुलग्रहणात्संप्रसारणवत्वयोरभावः॥ चायः की ॥ चायतेर्बहुलं कीप्रत्ययआदेशः स्याच्छन्दसि । चिक्युरिति । 'कुहोश्चुः ' इति चुः । निचाय्येति । ' चायृ पूजानिशामनयोः ' अस्मात् क्त्वा गतिसमासे ' समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ' इति ल्यबादेशः ॥ स्पर्धेर्लङ्याथामिति । द्विर्वचनं रेफस्य

नृचुः। वसून्यानृहुः। अर्चेरर्हेश्च लिट्युसि। चिच्युषे। च्युङो लिटि थासि। यस्तित्याज। त्यजेर्णलि। श्रातास्त। इन्द्र सोमाः। श्रिता नो ग्रहाः। श्रीञ् पाके निष्ठायाम्। नाशिरं दुहे। मध्यत आशीर्तः। श्रीञ एव क्विपि निष्ठायां च ॥ **खिदेश्छन्दसि**।६।१।५२॥ खिद दैन्ये। अस्यैच आ स्यात्। चिखाद। चिखेदेत्यर्थः ॥ **शीर्षश्छन्दसि**।६।१।६०। शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात्। शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः ॥ **वा छन्दसि**।६।१।१०६॥ दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात्। वाराही। वाराह्यौ। मानुषीरीळते विशः। उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते। तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात्। शमीं च शम्यं च। सूर्मिं सूर्म्यं सुषिरामिव। संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपमपि वा। इज्यमानः। यज्यमानः ॥ **शेश्छन्दसि बहुलम्**।६।१।७०॥ लोपः स्यात्। या ते गात्राणाम्। ताता पिण्डानाम् ॥ एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्॥*॥ अपां त्वेमन्। अपां त्वोद्मन्॥ **भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि**।६।१।८३॥ बिभेत्यस्मादिति भय्यः। वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम्। प्रवेयमित्यन्यत्र। छन्दसि किम्। भेयम्। प्रवेयम्॥ हृदय्याउपसंख्यानम् ॥ * ॥ हृदे भवा हृदय्या आपः। भवे छन्दसि यत् ॥ **प्रकृत्यान्तःपादम-**

संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात्। अपस्पर्धेथामिति भाषायाम्। अपरे तु अपपूर्वस्य स्पर्धेर्लङ्याथामि संप्रसारणमलोपश्च निपातनात्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि' इत्यडागमाभावः। तन्मते प्रत्युदाहरणमपास्पर्धेथामिति भाषायाम्। **अर्चेरर्हेश्चेति**। संप्रसारणमलोपश्च निपातनात्। ततो द्विर्वचनमुरदत्वम्। 'अत आदेः' इति दीर्घत्वम्। 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुडागमः। आनर्चुरानर्हुरिति भाषायाम्। **च्युङो लिटीति**। अभ्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वं च निपातनात्। चुच्युविषेति भाषायाम्। **त्यजेर्णलीति**। 'त्यज वयोहानौ'। अभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते। तत्याजेति भाषायाम्। **श्राता इति**। 'श्रीञ् पाके' इत्यस्य निष्ठायां श्राभावः। **श्रिता इति**। तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वं च। **आशिरमिति**। आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विप् धातोः शिरआदेशः। तस्माद्द्वितीयैकवचनम्। **आशीर्त इति**। श्रिञः आङ्पूर्वस्य शिर इत्यादेशः। निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात्। 'हलि च' इति दीर्घः। **खिदेश्छन्दसि**॥ 'आदेच उपदेशे' इत्यतः आदिति ए च इति च वर्तते 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषेति च तदाह-आद्वा स्यादिति। चिखादेति। व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ **शीर्ष्ण इति**। 'अल्लोपोनः' इत्यल्लोपः। 'रषाभ्याम्' इति णत्वम्। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु 'अट्कुप्वाङ्—' इत्यनेन ॥ **वा छन्दसि** ॥ 'नादिचि' 'दीर्घाज्जसि च' इति वर्तते तदाह—दीर्घादित्यादि। **वाराही इति**। वराहस्य विकार इति 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' इति 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्'। ङीप्। द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः। पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः। **मानुषीरिति**। प्रथमाबहुवचनम्। 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' इति अञ् मनोः षुगागमः। **सूत्रद्वये इति**। 'अमि पूर्वः'। 'संप्रसारणाच्च' इत्यत्र। **वाक्यभेदेनेति**। अकः अमि पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि। तथा संप्रसारणादचीति पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि तदाह-तेनेति। **शम्यंचेति**। विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वरूपत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोपि न भवति। तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति। **यज्यमान इति**। यजेर्लटः शानच्। 'सार्वधातुके' इति यक्। 'आने मुक्' इति मुक्। 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणं पूर्वरूपस्य वैकल्पिकत्वादभावे यण् ॥ **या ते इति**। यानीत्यर्थः। यच्छब्दात्परस्य शेर्लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन 'त्यदादीनामः' इति अत्वे 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्। 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः। नलोपः। **ताता इति**। तानि तानीत्यर्थः पूर्ववत् ॥ **भय्यप्रवय्ये** ॥ बिभेतेः प्रपूर्वस्य वी इत्येतस्य च यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये यादेशो निपात्यते। **भय्य इति**। 'कृत्यल्युटः' इति अपादाने यत् ॥ **हृदय्या इति**। अकारस्यायादेशः ॥ **प्रकृत्या** ॥ पादस्य मध्ये इत्यन्तःपादमित्यव्ययीभावः। अन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानं

व्यपरे । ६ । १ । ११५ ॥ ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्याद् अति परे न तु वकारयकारपरेति । उपप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वसूनृते । अन्तःपादं किम् । एतास एतेर्चन्ति । अव्यपरे किम् । तेऽवदन् ॥ **अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च** । ६ । १ । ११६ ॥ एषु व्यपरेष्वपि एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रत । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि बह्वृचैस्तेनोऽवन्तु रथतूः । सोऽयमागात् । तेरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ॥ **यजुष्युरः** । ६ । १ । ११७ ॥ उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥ **आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे** । ६ । १ । ११८ ॥ यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः । जुषाणो अग्निराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्याम् । वर्षिष्ठे अधिनाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति ह्रस्वो न॥ **अङ्गइत्यादौ च** । ६ । १ । ११९ । अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि ।

मध्यमाचष्टे । पादश्चेह ऋक्पाद एव गृह्यते न श्लोकस्य, 'वा छन्दसि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या छन्दसीति वर्तते तेनास्य वैदिकत्वं संपद्यत इत्याशयेनाह—ऋक्पादमध्यस्थ इति । 'एङः पदान्तादति' इति सूत्रादेङ् इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यतेऽन्यस्य कार्यिणोऽसंभवादित्यभिप्रेत्याह—एङ् प्रकृत्येति । संधिरूपं विकारं न यातीत्यर्थः । उपप्रयन्तो अध्वरमिति । 'एङः पदान्तादति' इति प्राप्तम् । अन्तःपादं किमिति । ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थः । एतेर्चन्तीति । 'कया मती कुत एतास एतेर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया' इति । अत्र एते इति पादस्यान्ते एङस्ति अकारश्च परस्य पादस्यादाविति तन्निमित्तिनिमित्तयोः पादमध्यस्थत्वमिति सत्यपि ऋक्त्वे प्रकृतिभावाभावः ॥ अव्यात् । एषामनुकरणत्वात्सुबन्तेन समासः । 'अव रक्षणे' आशीर्लिङ् । अवद्यादिति । पञ्चम्येकवचनान्तम् । अवक्रमुरिति । अवपूर्वस्य क्रमेर्लिट्युसि 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वावचनम्' इति द्विर्वचनाभावे रूपम् । केचित्तु अवचक्रमुरिति सूत्रे कृतद्विर्वचनं ये पठन्ति, तेषामुदाहरणं मृग्यम् । बह्वृचास्तावदवक्रमुरित्यधीयते । अव्रतेति ॥ वृङ्वृञोः 'मन्त्रे घस—' इति च्लेर्लुक् । 'आत्मनेपदेषु—' इति झस्यादादेशः । अयमिति । इदमः सौ 'इदोय् पुंसि' । अवतेर्लोट्—अवन्तु ॥ अवस्युरिति । अवेरसुन् औणादिकः । ततः क्यच् 'क्याच्छन्दसि' इत्युः ॥ यजुष्युरः ॥ उरोअन्तरिक्षमिति । नन्वत्र 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' इत्यनेनैव सिद्धे व्यर्थोऽयं योग इत्याशङ्क्याह—यजुषि पादाभावादित्यादि ॥ आपो जुषाणो ॥ आपो इत्यादीनि पृथक् पदान्यनुकरणानि । विभक्तिस्तु अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वान्न भवति 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुग्वा । अम्बिकेपूर्वे इत्येतदप्यनुकरणमेव तत्र प्रथमं जसन्तमनुकरणम् । द्वितीयं स्वन्तम् । तृतीयं शसन्तम् । चतुर्थं ङ्यन्तमितरे संबुध्यन्ते । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते, शब्दात्पूर्वौ यौ अम्बेअम्बालेशब्दौ तौ च, ते अति परतः प्रकृत्या स्युः । अङ्ग इत्यादौ च ॥ अङ्गशब्दे य एङिति । प्रकृत्या भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तदादौ अकारे य एङ्पूर्व इति । अत्रापि पूर्ववत्संबन्धः । अतिक्रान्तपरामर्शिना तच्छब्देन इति शब्दार्थमाचष्टे । तस्याङ्गशब्दस्य आदिस्तदादिस्तद्रूपो य अकारस्तस्मिन् परे पूर्वो य एङ् स इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः किमर्थ इति चेत् । शृणु । असति चकारेऽङ्गशब्दस्यैवेङ् तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्ततश्च 'अङ्गे' इत्यत्रैव स्यात् । 'अङ्गे अदीव्यत्' इत्यत्र न स्यात् । सति तु तस्मिन्नङ्गशब्दस्य य एङ् यत्र कुत्रचिदति

प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीव्यत् ॥ **अनुदात्ते च कुधपरे । ६ । १ । १२० ॥** कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् । अधोऽग्रे रुद्रे । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमतः ॥ **अवपथासि च । ६ । १ । १२१ ॥** अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । त्रीरुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेस्थासि लङि तिङ्ङतिङ इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् । यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः। निपातैर्यद्यदीति निघातो न॥ **आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । ६ । १।१२६ ॥** आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अभ्र आँ अपः। गभीरआँ उग्रपुत्रे ॥ ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ ईषा अक्षो हिरण्ययः । ज्या इयम् । पूषा अविष्टु ॥ **स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १३३ ॥** स इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि । एष स्य भानुः ॥ **ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ६।१। १५१ ॥** ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रोमरुद्गणः । सुश्चन्द्र दस्म ॥ **पितरामातरा च च्छन्दसि । ६ । ३ । ३३ ॥** द्वन्द्वे निपातः । आ मा गन्तां पितरामातरा च । चाद्विपरीतमपि ।मातरापितरा नू चिदिष्टौ॥ **समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु । ६ । ३ । ४ ॥** समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे । सगर्भ्यः । छन्दसि स्त्रियां बहुलम् ॥ * ॥ विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः । विश्वाची च घृताची च । देवद्रीचीं नयत देवयन्तः। कद्रीची ॥ **सधमादस्थयोश्छन्दसि ॥**

प्रकृत्या भवति तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेङ् स प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति तेन 'अङ्गे अङ्गे अदीव्यत्' 'प्राणो अङ्गे' इत्युभयत्रापि भवति ॥ **अनुदात्ते च कुधपरे॥** कुधौ परौ यस्मात्स तथोक्तः। **कवर्गधकारेति** । धकारे अकार उच्चारणार्थः । **अग्निरिति** । अग्निशब्दो 'अङ्गेर्निर्नलोश्च' इति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । **आद्युदात्त इति** । 'ऋज्रेन्द्राग्र-' इत्यादिना सूत्रेण निपातितः ॥ **आङो** ॥ आङिति ङिद्विशिष्ट आकारो गृह्यते 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्' इत्यनेन लक्षितः । यद्यपि 'अभ्र आँ अपः' इत्यत्र आकारो न ईषदर्थादिचतुष्टयवृत्तिः सप्तम्यर्थद्योतकत्वात् । तथापि 'वाक्यस्मरणयोरङित्' इत्यत्रैव तात्पर्यम् । अन्यत्र सर्वत्राङ् ङिद्वेदितव्यः। एवं तावद्भाष्ये स्थितम् । **अभ्र आँ अप इति** । सप्तम्यर्थद्योतकोऽत्राङ् । 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इतीत्संज्ञा तु न उपदेशग्रहणात् ॥ **स्यश्छन्दसि ॥** स्य इति त्यदित्येतस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम् ।'सुपां सुलुक्' इति लुप्तषष्ठीकम्।**एष स्येति**।एतदस्त्यदश्च त्यदाद्यत्वे 'तदोः सः सौ' इति सः।एतदस्त्यदश्च परस्य सोः'एतत्तदोः सुलोपः' इति 'स्यश्छन्दसि' इति च लोपः॥ **ह्रस्वात्** । चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति । स भवन् चन्द्रशब्दस्यैव । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इत्याशयेनाह—**चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्येति** । **सुडागमः स्यादिति** । 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यतः सुडित्यनुवर्तनात् ॥ **पितरा ॥** पूर्वपदस्याराङादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः । 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणः ॥ **समानस्य ॥ सः स्यादिति** । 'सहस्य सः' इत्यतः स इत्यनुवर्तते । **सगर्भ्य इति** । समानो गर्भः सगर्भः तत्र भवः सगर्भ्यः । 'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' इति यत् प्रत्ययः । अमूर्द्धेत्यादि किम् । समानमूर्द्धा समानप्रभृतयः समानोदर्काः ॥ **छन्दसि स्त्रियाम्** ॥ 'विष्वग्देवयोः' इति सर्वनाम्नोऽप्युपलक्षणम् । बहुलग्रहणात्कचिन्न भवति ॥ **विश्वाची देवद्रीचीति** । विश्वमञ्चतीति देवानञ्चतीति क्विन् । 'उगितश्च' इति ङीप्। 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । अत्र विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः प्राप्तो बाहुलकान्न कचिच्च भवतीत्याह—**कद्रीचीति** । कुत्सितमञ्चतीति कद्रीची किंशब्दस्य टेरद्र्यादेशः ङीबलोपदीर्घाः पूर्ववत् ॥ **सधमाद** ॥ 'सहस्य सध्रिः' इत्यतः सहस्येति वर्तते मादस्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य

। ६ । ३ । ९६ ॥ सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र त्वास्मिन्त्सधमादे । सोमः सधस्थम्॥ **पथि च छन्दसि** । ६ । ३ । १०८ ॥ पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥ **साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे** । ६ । ३ । ११३ ॥ सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृनि तृतीयं निपात्यते । मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हा । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ळः ढस्य ळ्हश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः ळ्हकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्त इति ॥ **छन्दसि च** । ६ । ३ । १२६॥ अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी॥ **मन्त्रे सोमाऽश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ** । ६ । ३ । १३१ ॥ दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावतीं सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मादिन्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ **ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्** । ६ । ३ । १३२ ॥ दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्य अदधात्योषधीषु ॥ **ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्** । ६ । ३ । १३३ ॥ दीर्घः स्यात् । आ तू न इन्द्र । नू मर्तः । उत वा घा श्यालात् । मक्षू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तङिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत ग्रावाणः। कूमनाः । अत्रा ते भद्रा । यत्रा नश्चक्रा । उरुष्याणः ॥ **इकः सुञि** । ६ । ३ । १३४। ऋचि दीर्घ इत्येव। अभीषुणः सखीनाम् । सुञ इति षः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णः॥

सध इत्ययमादेशः स्यात् । सधेत्यविभक्तिको निर्देशः ॥ **सधमादे इति** । सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्निति सधमादो यज्ञ इति । 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यपि प्राप्ते 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः' इति तद्बाधके ल्युटि 'हलश्च' इति घञ् । सूत्रे मादेत्यकार उच्चारणार्थः, तेन मादयतेः क्विबन्तस्य मादिति यद्रूपं तत्रापि भवति । 'आत्वावृहन्तो हरयो युज्यमाना अर्वागिन्द्रसधमादो वहन्तु' ॥ **सधस्थमिति** । सह तिष्ठतीति सधस्थः । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः ॥ **साढ्यै** ॥ एते त्रयो निपात्यन्ते निगमे ॥ सहेः क्त्वाप्रत्ययं इति । पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यै आदेशश्च निपात्यते ॥ **साढ्यै** । सहेः क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यै 'हो ढः' ष्टुत्वं 'ढो ढे लोपः' । 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः ॥ **साढ्वा इति** । ढत्वादि पूर्ववत् । तृनि तृतीयमिति । तृचि त्वन्तोदात्तं स्यात्तथा 'भूरि चक्रे' इति मन्त्रे साढेत्वाद्युदात्तं पठ्यते तत्र संगच्छेतेति भावः । सूत्रे इतिशब्दः प्रकारार्थः । तेन निष्ठायामपि निपातनं बोध्यम् । 'आषाळ्हं अग्रे वृषभः' ॥ **द्वयोरिति** । अस्य आचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य डकारो ळकारतां संपद्यते ऊष्मणा संप्रयुक्तो डकारः ळ्हकारतामेतीत्यन्वयः ॥ **अष्टापदीति** । अष्टौ पादा अस्या इति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्य लोपे कृते 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीप् ॥ **मन्त्रे** । सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व, देव्य एषामतुप्प्रत्यये परे दीर्घः स्यान्मन्त्रे ॥ **ओषधेश्च** । न च 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषा गतार्थता, अन्तोदात्ततापत्तेः । इष्यते त्वाद्युदात्तो 'लवावन्ते' इति फिट्सूत्रात् ॥ **ऋचि तुनु** ॥ घ इति स्वरूपग्रहणं, न तरप्तमपोः, छन्दसि घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात् ॥ **उतवेति** ॥ भार्याया भ्राता श्यालस्ततः पञ्चमी ॥ **भरतेति** । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य 'लोटो लङ्वत्' इत्यतिदेशात्तस्य स्थाने तादेशः 'तस्थस्थमिपाम्' इत्यनेन ॥ **शृणोतेति** । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः । अत्र पित्त्वान्ङित्त्वं नास्ति ॥ **उरुष्याण इति** । उरुष्येति कण्ड्वादियगन्तो रक्षणार्थः । लोटः सेर्हिः । 'अतो हेः' इति लुक् । न इत्यस्य 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । **इकः** ॥ इग-

द्व्यचोऽतस्तिङः । ६ । ३ । १३५ ॥ मन्त्रे दीर्घः । विद्मा हि चक्रा जरसम् ॥ **निपातस्य च । ६ । ३ । १३६ ॥** एवा हि ते ॥ **छन्दस्युभयथा । ६ । ४ । ५ ॥** नामि दीर्घो वा । धाता धातॄणामिति बह्वृचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ॥ **वा षपूर्वस्य निगमे । ६ । ४ । ९ ॥** षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षणम् । निगमे किम् । तक्षा । तक्षाणौ ॥ **जनिता मन्त्रे । ६ । ४ । ५३ ॥** इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ॥ **शमिता यज्ञे । ६ । ४ । ५४ ॥** शमयितेत्यर्थः ॥ **युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि । ६ । ४ । ५८ ॥** ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विप्लूय ॥ **आडजादीनाम् ॥ छन्दस्यपि दृश्यते । ६ । ४ । ७३ ॥** अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः ॥ **न माङ्योगे ॥ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । ६ । ४ । ७५ ॥** अडाटौ नस्तः माङ्योगेऽपि स्तः ॥ जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः ॥ **इरयो रे । ६ । ४ । ७६ ॥** प्रथमं दध्र आपः । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादालोपः । अत्र रेशब्दस्येटि कृते पुनरपि रेभावस्तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ॥ **छन्दस्युभयथा । ६ । ४ । ८६ ॥** भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च । वनेषु चित्रं विभ्वम् । विभुवं वा । सुध्यो नव्यमग्ने । सुधियो वा ॥ **तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ * ॥** तन्वं पुषेम । तनुवं वा । त्र्यम्बकम् । त्रियम्बकम् ॥ **तनिपत्योश्छन्दसि । ६ । ४ । ९९ ॥** एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये । वितत्निरे कवयः । शकुना इव पप्तिम ॥

न्तस्य सुञि परतो दीर्घः स्यादृचि ॥ **द्व्यचो** ॥ द्व्यचस्तिङन्तस्यातो दीर्घः स्यादृचि ॥ **विद्मेति** 'विद ज्ञाने' लट् । 'विदो लटो वा' इति मसः स्थाने मः ॥ **चक्रेति** । लिटो मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥ निपातस्य च । दीर्घः स्यान्मन्त्रे । एवशब्दश्चादिषु पाठान्निपातः ॥ छन्दस्यु । नामीति वर्तते । 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इति च तदाह–नामीत्यादि ॥ **ऋभुक्षाणमिति** । ऋभुक्षिन्छब्द उणादिषु निपातितः । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इतीकारस्याकारादेशः ॥ **जनितेति** । जनयितेत्यर्थः ॥ **शमिता** । निपातनं पूर्ववत् ॥ **आनडिति** । नशेर्लुङि 'मन्त्रे घस–'इति लेर्लुक् । 'नशेर्वा' इत्यस्याभावे 'व्रश्च–' इति षः । जश्त्वेन डः । तस्य चर्त्वेन टः ॥ **आवरिति** । वृञो लुङि लेर्लुक् । गुणः रेफस्य विसर्गः ॥ **बहुलं छन्दसि** ॥ माङ्योगेऽप्यमाङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः । माङ्योगेऽपि च भवतः ॥ **जनिष्ठा इति** । जनेर्लुङ् थास् अडागमाभावः । माङ्योगेऽप्यडागममुदाहरति–**मा व इति** ॥ वो युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां परबीजानि परेषां बीजानि वीर्याणि मा अवाप्सुः उप्तानि मा भूवन् । वपेः कर्मणि लुङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'च्लेः सिच्' 'वदव्रज–' इति वृद्धिः । इदं काशिकानुरोधेनोदाहृतम् । अध्ययने तु वाप्सुरित्येव दृश्यते । माङ्यटस्तूदाहरणान्तरमन्वेषणीयम् ॥ **इरयो** । 'इरे' इत्येतस्य रे आदेशः स्याच्छन्दसि ॥ **दध्रे इति** । धाञो लिटि झस्य 'लिटस्तझयोः' इतीरेचि कृते रेभावः । ननु चात्र परत्वाद्रेभावे कृतेऽनजादित्वादालोपो न प्राप्त इत्यत आह–**रेभावस्येति** ॥ नन्वेवमपि रेभावस्यैव क्रादिनियमादिडागमः प्राप्नोति । न च रेभावस्य वैयर्थ्यम् । कृसृप्रभृतिषु चरितार्थत्वादत आह–**अत्रेति** ॥ कथं पुनर्लाक्षणिकस्येरेशब्दस्य रेभावो भवति तत्राह–**तदर्थं चेति** ॥ द्विवचननिर्देशाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तेत इति भावः ॥ **तन्वादीनाम्** ॥ बहुलमियङुवङादेशः स्याच्छन्दसि ॥ **तनुवमिति** । अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते ॥ **तन्वमिति** । 'वा छन्दसि' इत्यमि पूर्वत्वाभावे यण् । **त्र्यम्बकमिति** । त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ त्र्यम्बको रुद्रः ॥ **वितत्निरे इति** । 'तनु विस्तारे' । लिटः प्रथमपुरुषबहुवचनम् । अत्राल्लोपस्यासिद्धत्वेऽपि 'अत एकहल्मध्ये' इति एत्वाभ्यासलोपौ न, लोपविधानसामर्थ्यात् ॥ **पप्तिमेति** । 'पतॢ पतने' लिटो मसो मस्य इट् ।

घसिभसोर्हलि च ।६।४।१००॥ सग्धिश्च मे । बब्धां ते हरी धानाः॥ **हुझल्भ्यो हेर्धिः** ॥ **श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि** । ६ । ४ । १०२ ॥ श्रुधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायस्पूर्धि । उरुणस्कृधि । अपावृधि ॥ **वाच्छन्दसि** । ६ । ४ । ८८ ॥ हिरापिद्धा ॥ **अङितश्च** । ६ । ४ । १०३ । हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च । अस्मै मयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः श्लुः ॥ **मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः** । ६ । ४ । १४१ ॥ आत्मन्छब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । त्मना देवेषु ॥ **विभाषर्जोश्छन्दसि** । ६ । ४ । १६२ ॥ ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु । त्वं रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा ॥ **ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि** । ६ । ४ । १७५ ॥ ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम् । वास्त्वं च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते।माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

शीङो रुट् ॥ **बहुलं छन्दसि** ।७। १। ८॥ रुडागमः स्यात्। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति पक्षे तलोपः । धेनवो दुह्रे । लोपाभावे घृतं दुह्रते । अदृश्रमस्य ॥ **अतो भिस ऐस्** ॥ **बहुलं छन्दसि** । ७ । १ । १० ॥ अग्निर्देवेभिः ॥

वितेनिरे पेतिमोति भाषायाम्॥घसिभसो ॥ अनयोरुपधालोपः स्याद्धलादावजादौ च क्ङिति । सग्धिरिति। अदेः क्तिन् । 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशे उपधालोपे च कृते 'झलो झलि' इति सलोपस्तकारस्य धत्वं धस्य जश्त्वं ततः समाना ग्धिः सग्धिरिति समासे कृते 'समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु' इति सूत्रेण समानस्य सः । बब्धामिति । भसेर्लोटि तां श्लुः। परं नित्यमप्युपधालोपं बाधित्वा बाहुलकात्प्रथमं 'श्लौ' इति द्वित्वम् । तत उपधालोपसलोपधत्वजश्त्वानि कर्तव्यानि ॥ श्रुश्रृणु ॥ एभ्यो हेर्धिः स्यात् । श्रुधीति । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'अन्येषामपि' इति दीर्घत्वम् । शृणुधीति । श्रुवः शृभावश्च । विधानसामर्थ्यात् 'उतश्च प्रत्ययात्' इति न हेर्लुक् । दीर्घः पूर्ववत् । पूर्धीति । 'पॄ पालने'। शपो लुक् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः । उरुणस्कृधीति । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । 'कः करत्–' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । अपावृधीति । दीर्घः पूर्ववत्। अभ्यासस्य दीर्घश्चेति । तुजादित्वादिति भावः ॥ रारन्धीत्यत्र 'अनुदात्तोपदेश–' इत्यादिना मलोपो न हेर्ङित्त्वात् । यमेः शपो लुगिति। 'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन । एवमुत्तरत्रापि ॥ विभाषर्जो । 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इत्यतः र ऋत इति 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति च तदाह–ऋतः स्थाने इत्यादि॥ऋत्व्य॥ ऋतुशब्दाद्याति वास्तुशब्दादणि यति च यणादेशो निपात्यते । मशब्दस्येति ।तस्यासिद्धत्वात् 'यस्ये'इति लोपो न । 'अकृत्सार्व–' इति दीर्घस्त्वकृतवृत्तपरिभाषया वारणीयः । यद्वा–मकारमात्रस्य लोपः । ततो 'यस्येति च' इति लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् ॥ ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ छन्दसि विषये बहुलं रुडागमः स्यात् ॥ दुह्रे इति । दुहेर्लट् टेरेत्वे झस्यादेशे रुट् तलोपः ॥ लोपाभावे इति । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इत्यस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः ॥ अदृश्रमिति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' लुङ् व्यत्ययेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं मिप् । तस्य रुडागमः ॥

नेतराच्छन्दसि । ७ । १ । २६ ॥ स्वमोरदड् न । वार्त्रघ्नमितरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् ॥ **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वोल्यप्** ॥ **क्त्वापि छन्दसि** ॥ । ७ । १।३८ ॥ यजमानं परिधापयित्वा ॥ **सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्या-याजालः** । ७ । १ । ३९ ॥ ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् । व्योमनि इति प्राप्ते ङेर्लुक् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना । यौ सुरथौ दिविस्पृशा-वित्यादौ प्राप्ते आ । नताद्ब्राह्मणम् । नतमिति प्राप्ते आत्। यादेव विद्म तात्वा । यमिति प्राप्ते । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती।युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे।उरुया। धृष्णुया।उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या।नाभा पृथिव्याः।नाभाविति प्राप्ते डा।ताअनुष्ठ्योच्यावय-तात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ् । आङ्ड्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ **इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्** ॥ * ॥ उर्विया। दार्विया।उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया।सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच्।दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । ङेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता। वस्तुतस्तु ङीषन्तात् ङेर्लुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम्॥ **आङ्याजयारा-मुपसंख्यानम्** ॥ *॥ प्र बाहवा सिसृतम् । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः । घेर्ङितीति गुणः।

नेतरा ॥ इतरशब्दात्परयोः स्वमोरद्डादेशो न स्याच्छन्दसि ॥ **इतरमिति** । 'अद्ड् डतरादिभ्यः' इत्यद्डभावे 'अतोम्' इत्यम् ॥**क्त्वोल्यबिति**। समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यपि प्राप्ते छन्दसि क्त्वापि विधी-यते तदाह—**क्त्वापि** । अनञ्पूर्वे समासे क्त्वा इत्ययमादेशः स्यादपिशब्दाल्ल्यबपि समासेऽसमासे च भवति । अप्राप्तिविषये ल्यपः प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य । अन्यथा 'वा छन्दसि' इत्येव ब्रूयात् । तथा च छन्दोविधिमनुविदधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते—'आज्येनाक्षिणी अज्य' इति ॥ **परिधापयि-त्वेति** । णिजन्तात्परिपूर्वाद्धधातेः क्त्वा तस्य ल्यबादेशे प्राप्ते क्त्वादेशः ॥**सुपाम्** ॥ सुपां स्थाने सुलुक्पूर्व-सवर्ण आ आत्शेयाडाड्यायाच् आलेते आदेशाः स्युः छन्दसि।**पन्था इति** । 'व्यत्ययोबहुलम्'इत्येव । सिद्धमिदम्।उक्तं हि तत्र'सुप्तिङुपग्रह'इत्यादि।तस्यैवायं प्रपञ्चः—**धीतीत्यादि**।।धीतीमतीसुष्टुतीशब्देभ्यस्तृती-यैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः।प्रमाणत आन्तर्यात्सवर्णदीर्घत्वम्।।**दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ इति**।अने-न 'आत्' इत्यत्राकारोपि प्रश्लिष्यत इति दर्शितम् ॥ **नादिति** । नतशब्दादम् । तस्यादादेशः । 'न विभक्तौ तु स्माः' इतीत्संज्ञाप्रतिषेधः ॥ **या देवेत्यादि** । यत्तच्छब्दादम् ॥ **न युष्मे इति** । युष्मदः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः । 'शेषे लोपः' । **अस्मे इन्द्रेति** । 'शे' इति प्रगृह्यत्वादयादेशाभावः । **नाभा इति** । डित्वाट्टिलोपः ॥ **ता अनुष्ठ्येति** । 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः' इति प्रक्रम्य इदमध्वर्यु-प्रैषे पठितं ताः वङ्क्रीः अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणनया गणयित्वा उच्यावयतात् । भवान् विशसनं करोतु पृथक् करोतु भवानित्यर्थः ॥ **अनुष्ठानमनुष्ठेति** । अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ् तृतीयैकवचनस्य डादेशे डित्वाट्टि-लोपः । नन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेरातश्चोपसर्गे इत्यङं बाधित्वा 'स्थागापापचो भावे' इति क्तिना भाव्यमिति चेत् । सत्यम् । 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा—' इति सूत्रे व्यवस्थायामिति निर्देशादङपि, सामान्यापेक्षज्ञाप-काश्रयणात् । तदेतद् ध्वनयति—**व्यवस्थावदिति** ॥ **साधु इति प्राप्त इति** । सोर्लुकि प्राप्त इत्यर्थः ॥ **वसन्ते इति प्राप्ते आल् इति** । पूर्वसवर्णे तु 'अतो गुणे' इति स्यात् ॥ **उर्वियेति** । उरुदारुशब्दात्तृ-तीयैकवचनस्येयादेशः ॥ **सुक्षेत्रियेति** ॥ सुक्षेत्रिन्शब्दात्तृतीयैकवचनस्य डियाजादेशः । डित्वाट्टिलोपः ॥ **बाहुनेति प्राप्ते इति** । काशिकायां तु 'प्रबाहुनेति प्राप्ते' इत्युक्तं तत्समासभ्रमादित्यवधेयम् । प्रेति न

स्वप्नया।स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाचू। स नः सिन्धुमिव नावया। नावेति प्राप्ते अयार्। रित्स्वरः। **अमो मश्**। ७।१।४०॥ मिबादेशस्यामो मश् स्यात्। अकार उच्चारणार्थः। शित्त्वात्सर्वादेशः। अस्तिसिच इति ईट्। वधीं वृत्रम्। अवधिषमिति प्राप्ते॥**लोपस्त आत्मनेपदेषु**।७।१।४१॥छन्दसि। देवा अदुह। अदुहतेति प्राप्ते। दक्षिणतः शये। शेते इति प्राप्ते।आत्मेति किम्। उत्सं दुहन्ति॥ **ध्वमो ध्वात्**।७। १।४२॥ अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्।वारयध्वमिति प्राप्ते॥ **यजध्वैनमिति च**।७।१।४३॥ एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते। यजध्वैनं प्रियमेधाः।वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी॥**तस्य तात्**।७।१।४४॥ मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात्। गात्रमस्यानूनं कृणुतात्। कृणुतेति प्राप्ते। सूर्यं चक्षुर्गमयतात्। गमयतेति प्राप्ते। **तप्तनप्तनथनाश्च**।७।१।४५॥ तस्येत्येव। शृणोत ग्रावाणः। शृणुतेति प्राप्ते। तप्। सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे।दधातन द्रविणं चित्रमस्मै। तनप्। मरुतस्तज्जुष्टन। जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च। विश्वे देवासो मरुतो यतिष्ठन।यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः। यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः। अस्तेस्तस्य थनादेशः॥**इदन्तो मसि**।७।१।४६॥ मसीत्यविभक्तिको निर्देशः। इकार उच्चारणार्थः। मस् इत्ययमिकाररूपचरमावयववि-

---

समस्तं, पृथक् स्वरदर्शनात्, पदकारैर्विच्छिद्य पाठाच्च। अत आख्यातान्वयीति ध्येयम्॥ स्वप्नयेति। अयाचोऽकारः 'सुपि च' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः। 'अतो गुणे' इति पररूपम्॥ नावयेति। नौशब्दाट्टा इत्यस्याऽयार्॥ रित्स्वर इति। 'रिति' इति सूत्रेण॥ अमो। अम इति मिबादेशो गृह्यते, न द्वितीयैकवचनं, छन्दसि दृष्टानुविधानात्। तदेतदाह–मिबादेशस्येति॥शित्त्वात्सर्वादेश इति। शित्करणाभावे तु 'अलोन्त्यस्य' इति मकारस्य स्यात्। 'आदेः परस्य' इति तु न, पञ्चमीनिर्देशाभावात्। न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम्। मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् 'मो राजि समः क्वौ' इत्यत्र यथा॥ वधीमिति। हन्तेर्लुङ् 'हनो वध लिङि' 'लुङि च' इति वधादेशः 'च्लेः सिच्' इट् 'तस्थस्थ' इति मिपोऽम्भावः। तस्य मश्। 'अस्तिसिचः' इति मस्यापृक्तस्येट् 'इट ईटि' इति सिचो लोपः। सवर्णदीर्घत्वं 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः॥ लोपस्त। आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य च्छन्दसि विषये लोपः स्यात्॥ अदुहेति। दुहेर्लङ्। 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झस्यादादेशः 'बहुलं छन्दसि' इति रुट्। तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे' इति पररूपम्॥ शये इति। शेते इत्यत्र तलोपे कृतेऽयादेशः॥ ध्वमो॥ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि॥ वारयध्वादिति। वृञो णिचि लोट्॥ यज। वृत्तिकारस्तु यजध्यैनमिति पाठं ज्ञात्वा वकारस्य यकारश्च निपात्यत इत्याह, तद्दूषयति–वकारस्येत्यादि॥ प्रामादिकीति। लक्ष्ये वकारपाठस्य निर्विवादत्वात्। वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्तेश्चेति भावः॥ तस्य॥ मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति। प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम्। छन्दसि दृष्टानुविधानात्, पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च॥ कृणुतादिति। 'कृवि हिंसाकरणयोश्च'। 'धिन्वि कृण्व्योर च' इत्युप्रत्ययः। वकारस्य चाकारः। 'अतो लोपः'॥ गमयतादिति। गमेर्णिच्। 'जनीजॄष्–' इति अमन्तत्वान्मित्संज्ञायां 'मितां ह्रस्वः' लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तादेशः॥ तप्तनप्त। तस्य स्थाने एते आदेशाः स्युः॥ शृणोतेति। 'श्रु श्रवणे'। 'श्रुवः शृ च' इति श्नुप्रत्ययः शृभावश्च। पित्त्वेनाङित्त्वाद्गुणः॥ सुनोतनेति। 'षुञ् अभिषवे' 'स्वादिभ्यः श्नुः' त इत्यस्य तनप्॥ दधातनेति। अत्राप्यङित्त्वात् 'श्नाभ्यस्तयोः–' इत्याकारलोपाभावः॥इदन्तो। अन्तशब्दोऽवयववचनः।इत् अन्तो यस्य स इदन्तः।तपरकरणमसंदेहार्थम्। तथा चायमर्थः। मस् इत्ययं शब्द इकारान्तो भवति।मसः सकारान्तस्य इसागमो भवति स च तस्यान्तो भवतीत्यर्थस्तदेतदाह–मस् इत्ययमि-

शिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः स्म इति प्राप्ते ॥ **क्त्वो यक् । ७ । १ ।४७॥** दिवं सुपर्णो गत्वाय ॥ **इष्ट्वीनमिति च । ७ । १ । ४८ ॥** क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते ॥ **स्नात्व्यादयश्च । ७ । १ । ४९ ॥** आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः स्नात्वी मलादिव । पीत्वी सोमस्य वावृधे । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥ **आज्जसेरसुक् । ७ । १ । ५०॥** अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः ॥ **श्रीग्रामण्योश्छन्दसि । ७ । १ । ५६ ॥** आमो नुट् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । सूतग्रामणीनाम् ॥ **गोः पादान्ते । ७ । १ । ५७ ॥** विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् । पादान्ते किम् । गवां शता पृक्षयामेषु । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् ॥ **छन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । ७६॥** अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः ॥ **ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ ॥** अस्थ्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ॥ **दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि । ७ । १ । ८३ ॥** एषां नुम् स्यात्सौ । कीदृङ्ङिन्द्रः । स्ववान् । स्वतवान् ॥ **उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ बहुलं**

ति॥ तत्र यदि सकारोपमर्देन इकारान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस् इदिति वाच्यं स्यात् । तस्मादवस्थित एव सकारे इकार उपसञ्जनीयः । अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते । ततश्च टित्त्वकित्त्वादेरागमलिङ्गस्याभावेऽप्यर्थादागमोऽयं संपद्यते, तदेतद्ध्वनयन्नाह—मस इगागमः स्यादिति ॥ एवं च मस इगिति वक्तव्यं प्रत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् ॥ एमसीति । 'इण् गतौ' मस्, तस्यः इकारः अन्तावयवः ॥ स्मसीति । अस्तेर्मस् 'श्नसोरल्लोपः' ॥ क्त्वो ॥ क्त्वा इत्यस्य यगागमः स्याच्छन्दसि ॥ गत्वायेति । गमेः क्त्वा । 'अनुदात्तोपदेश—'इत्यनुनासिकलोपः क्त्वा इत्यस्य यगागमः ॥ इष्ट्वीन ॥ क्त्वाप्रत्ययस्येति । यजेः परस्येति शेषः ॥ इष्ट्वीनमिति । यजेः क्त्वा । 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणम् । 'व्रश्च' इति षत्वम् । ष्टुत्वम् । आकारस्येनमादेशः ॥ पीत्वीति । पिबतेः क्त्वा । 'घुमास्था—' इतीत्वम् ॥ आज्जसेः ॥ जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देशः ॥ देवास इति । असुकि कृते जसः सकारस्य श्रवणम् । असुकः सकारस्य विसर्गः ॥ श्रीणामिति । अस्य 'वामि' इति नदीत्वविकल्पान्नदीत्वाभावे उदाहरणमिदं बोध्यम् । नदीत्वपक्षे तु 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यनेनैव सिद्धम् ॥ सूतग्रामणीनामिति । सूताश्च ग्रामण्यश्चेतीतरेतरयोगः ॥ गोः पा-॥गो इत्येतस्मादुत्तरस्यामो नुडागमः स्यात्पादान्ते । पादश्चेह ऋक्पादो गृह्यते, छन्दसीत्यधिकारात् ॥ छन्दस्य । 'छन्दसि च' इत्येव सिद्धे 'अपि दृश्यते' इत्येतत्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । अन्यथा आरम्भसामर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः संभाव्येत । टादावचीत्युक्तं हलादावपि भवति—अस्थभिः । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि भवति—'अस्थन्वन्तंपदनस्थाबिभर्ति' । अस्थन्वन्तमित्यत्रास्थिशब्दान्मतुप् अनङि कृते 'अनो नुट्' इति मतुपो नुट् । अनङो नकारलोपः ॥ दृक् । 'आच्छीनद्योर्नुम्' 'सावनडुहः' इत्यतो नुम् सावित्यनुवर्तते तदाह—नुम् स्यादिति ॥ कीदृङ्ङिन्द्र इति । किम्शब्दे उपपदे 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' इति दृशेः किन् । 'इदंकिमोरीश्की' इति किमः की आदेशः । नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन नस्य ङः 'ङमो ह्रस्वादचि' इति ङुट् ॥ स्ववानिति । अवतेरसुन् । सुष्ठु अवो यस्येति विग्रहः । स्ववःशब्दान्नुमि कृते 'सान्तमहतः—' इति दीर्घः । संयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ॥ स्वतवानिति । तुधातुः सौत्रो

छन्दसि । ७ । १ । १०३ ॥ ततुरिः जगुरिः पराचैः ॥ **ह्वरेश्छन्दसि** ।७।२।३१॥ ह्वरेर्निष्ठायां ह्रु आदेशः स्यात् । अह्रुतमसि हविर्धानम् ॥ **अपरिह्वृताश्च** । ७ । २ । ३२ ॥ पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् ॥ **सोमे ह्वरितः** । ७ । २ । ३३ ॥ इयङ्गुणौ निपात्येते । मा नः सोमो ह्वरितः ॥ **ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीतिच** । ७ । २ । ३४ ॥ अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण्निपात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसितामुमुञ्चतम् । विष्कभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते याचने । कस गतौ । आभ्यां क्तस्येडभावः । चत्ता इतश्चत्तामुतः । त्रिधा-ह श्यावमश्विना । विकस्तम् । उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः । एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । ग्रावग्राभ उतशंस्ता । प्रशास्ता पोता । तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृच उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते । तरुतारं रथानाम् । तरूतारम् । वरुतारम् । वरूतारम् । वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु । अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरूतृशब्दो हि निपातितः ततो ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर संचलने । टुवम उद्गिरणे । अम गत्यादिषु । इह क्षरितीत्यस्यानन्तरं क्षमितीत्यपि केचित्पठन्ति । तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्बोध्यः । भाषायां तु ग्रस्तस्कब्धस्तब्धोत्तब्धचतितविकसिताः । विशसिता । शंसिता । शासिता । तरीता । तरिता । वरीता । वरिता । उज्ज्वलति । क्षरति । पाठान्तरे । क्षमति । वमति । अमति ॥ **बभूथाऽऽततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे** । ७ ।

वृद्ध्यर्थः । ततोऽसुन् । स्वं तवो वृद्धिर्यस्येति विग्रहः ॥ ततुरिरिति । तरतेः 'आदृगम' इति किन्प्रत्ययः । उत्वं तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात्तृ इत्येतस्य द्विर्वचनम् । उरदत्वम् ॥ ह्वरे ॥ 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इत्यतो निष्ठायामिति वर्तते । तदाह–निष्ठायामिति ॥ अह्रुतमिति । न ह्रुतमह्रुतम् ॥ अपरिह्वृताः । छन्दसि बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनाद्बहुवचनान्तस्य निर्देशः ॥ सोमे इङ्गुणाविति । ह्रु इत्यादेशस्याभावोपि बोध्यः ॥ ग्रसित । 'ग्रसु अदने' 'स्कम्भु स्तम्भु रोधनार्थौ' सौत्रौ । 'चते याचने' 'कस गतौ' 'शसु हिंसायाम्' 'शंसु स्तुतौ' 'शासु अनुशिष्टौ' 'तॄ प्लवनतरणयोः' 'वृङ् संभक्तौ' 'वृञ् वरणे' 'ज्वल दीप्तौ' 'क्षर संचलने' 'टुवम उद्गिरणे' 'अम गत्यादिषु' ॥ अष्टादशेति। क्षमितेः पाठपक्षे तु एकोनविंशतिः ॥ उदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इति । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्त्वात् 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः ॥ विष्कभित इति । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्' इति षत्वम् ॥ उत्तभितेति । 'उदः स्थास्तम्भोः' इति पूर्वसवर्णः। सकारस्य थकारः । तस्य 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपः ॥ अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । यदि स्यादुत्तभिग्रहणं व्यर्थं स्यात् ॥ चत्ता इति । चत्तशब्दाट्टापि उत्रा सह 'आद्गुणः' निपातेन सह एकीकृत्य छेदस्तु पदकाराणां संप्रदायसिद्धः । 'भूयामो' इति मन्त्रे भूयामो इति यथा ॥ निपातनं बहुत्वापेक्षमिति । तेन छान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोऽप्युदाहृत इति भावः ॥ अश्वस्याविशंस्तेति । 'अन्येषामपि' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ततो ङीपा इति । 'ऋन्नेभ्यः' इतिविहितेन ॥ बभूथा । निगमो वेदः ।

२ । ६४ ॥ विभ्रा तमुत्सं यत आबभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ । जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ । भाषायां तु बभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ॥ **सनिंससनिवांसम्** । ७ । २ । ६९ ॥ सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट् । एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्त्वं नेति वाच्यम् ॥*॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः ॥ **घोर्लोपो लेटि वा** । ७ । ३ । ७० ॥दधद्रत्नानि दाशुषे । सोमो ददद्गन्धर्वाय । यदग्निरग्नये ददात् ॥ **मीनातेर्निगमे** । ७ । ३ । ८१ ॥ शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति **अस्तिसिचोऽपृक्ते** ॥ **बहुलं छन्दसि** । ७ । ३ । ९७ ॥ सर्वमा इदम् ॥ ह्रस्वस्य गुणः । जसि च ॥ जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौचङ्युपधायाः ॥ * ॥ अधा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो यथा गवे । पशवे॥नाभ्यस्तस्याचीतिनिषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥*॥ आनुषग्जुजोषत् ॥**नित्यं छन्दसि** । ७ । ४ । ८ ॥ छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृधत् ॥ **न च्छन्दस्यपुत्रस्य** । ७ । ४ । ३५ ॥ पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न । मित्रयुः । क्याच्छन्दसीति उः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ॥ * ॥ जनीयन्तो न्वग्रवः। जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥**दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति** । ७ । ४ । ३६ ॥ एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उभयत्ययाभावाद् । दुष्टीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ॥ **अश्वाघस्यात्** ।

एषां वेद इडभावो निपात्यते । वृञः क्रादिसूत्रेणेडभावे सिद्धे निगम एवेति नियमार्थं निपातनं तदेतदाह-**भाषायां तु** ॥ **ववरिथेति** ॥ **सनिंस** । सनिंपूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा सनिंस सनिवांसमिति निपात्यते ॥ **क्वसोरिडिति** । 'नेड्वशि कृति' इति निषेधे प्राप्ते निपातनम् ॥ **पावका इति** । पुनन्ति पावयन्ति वा पावकाः । पुनातेः पावयतेर्वा ण्वुल् टाप् ॥ **दधदिति** । दधातेर्लेट् तिप् 'श्लौ' इति द्वित्वम् । दधाति इति स्थिते आकारलोपः 'लेटोडाटौ' इत्यडागमः । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः । दाशुषे यजमानाय रत्नानि दधत् । दधादित्यर्थः ॥ **ददिति** । ददाते रूपम् । लोपाभावे उदाहरणमाह-**ददादिति** ॥ **मीनाते** ॥ 'प्वादीनां ह्रस्वः' इत्यतो ह्रस्व इति वर्तते तदाह-**शिति ह्रस्व इति** ॥ **प्रमीणन्तीति** । 'हिनुमीना' इति णत्वम् ॥ **आ इदमिति** । अस्तेर्लङ् तिप् 'आडजादीनाम्' इत्याट् शपो लुक् । 'अस्तिसिचः' इतीडभावे अपृक्तत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । संहितायां तु 'भोभगो' इति रोर्यत्वम् । 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः ॥ **जसादिष्विति** । आदिशब्दः प्रकारे तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् ॥ **शतक्रत्व इति** । 'जसि च' इति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि 'वा छन्दसि' इति वचनादत्र न भवतीति यणादेशः प्रवर्त्तते ॥ **पश्वे इति** । 'घेर्ङिति' इत्यस्याभावे यण् ॥ **जुजोषदिति** । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । लेट् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् तिप् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' 'लेटोडाटौ' इत्यट् व्यत्ययेन शपः श्लुः । द्विर्वचनम् ॥ **न च्छन्दसि** ॥ इह यद्यानन्तर्यादीत्त्वमात्रं प्रतिषिध्येत तर्हि 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घः स्यात् । अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्थितेः । अत आह-**ईत्वदीर्घौ नेति**॥ क्यचि यदुक्तं तन्नेति व्याख्यानादिति भावः । अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव वक्ष्यति ॥ **पुत्रीयन्त इति** । पुत्रमिच्छन्तः पुत्रीयन्तः । जनमिच्छन्तो जनीयन्तः । लटः शत्रादेशः । 'उगिदचाम्' इति नुम् ॥ **दुरस्यु** । दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावः, वृषस्य वृषण्भावः, रिष्टस्य रिषण्भावश्च निपात्यते ॥ **दुष्टीयतीति** । प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् ।

७ । ४ । ३७ ॥ अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् । मात्वा वृका अघायवः । न च्छन्दसीतिनिषेधो न ईत्वमात्रस्य किं तु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥ **देवसुम्नयोर्यजुषि काठके** । ७ । ४ । ३८ ॥ अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किं तु वेदोपलक्षकः। तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति। स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः। यजुषीति किम्। देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । बह्वृचानामप्यास्ति कठशाखा ततो भवति मत्युदाहरणमिति हरदत्तः ॥ **कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः** । ७ । ४ । ३९ ॥ स पूर्वया निविदा कव्यतायोः । अध्वर्युं वा मधुपाणिम् । मदयन्तं पृतन्युम् ॥ **दधातेर्हिः** ॥ **जहातेश्च क्त्वि** ॥ **विभाषा छन्दसि** । ७ । ४ । ४४ ॥ हित्वा शरीरम् । हीत्वा वा ॥ **सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च** । ७ । ४ । ४५ ॥ सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्त्वं निपात्यते। गर्भं माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या ॥ क्तिन्यपि दृश्यते । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति माप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङि । इट् । इटोऽत् । धासीयेति माप्ते ॥ अपो भि ॥ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ माद्भिः शरद्भिः ॥ स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते ॥ * ॥ स्ववद्भिः । अवतेरसुन् । शोभनमवो येषां ते स्ववसस्तैः । तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो येषां तैः स्वतवद्भिः । समुषद्भिरजायथाः । मिथुनेऽसिः । वसेः किच्चेत्यसिमत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु उषः किदिति माग्व्याख्यातम् ॥ **न कवतेर्यङि** ॥ **कृषेश्छन्दसि** । ७ ।४। ६४ ॥ याङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते ॥ **दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दाविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च** । ७ ।४।

उप्रत्ययस्य समानार्थेन वृना दुष्टीयितेत्यादि बोध्यम् ॥ अश्वायन्त इति । अश्वशब्दात् क्यच् । लटः शत्रादेशः ॥ अघायव इति । 'छन्दसि परेच्छायां क्यच्' 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः ॥ **इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति** । अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं स्यात् ॥ देवान् जिगातीति। नन्विदं प्रत्युदाहरणमङ्गद्वयविकलम् । यजुषि काठक इत्यंशद्वयस्यापि तत्राभावादित्याशङ्क्याह । **बह्वृचानामप्यस्तीति** ॥ तत्रेदं दृष्टमिति भावः। काठक इति किम् । यजुर्वेदे शाखान्तरे मा भूत्। अन्यत्र सुम्नयुरिदमस्ति ॥ **कव्यध्वर** । कवि अध्वर पृतना एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि परे ऋचि विषये । मृगय्वादिगणेऽध्वर्युशब्दः पठ्यते तद्व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम्॥ **विभाषा**। जहातेरङ्गस्य विभाषा हि आदेशः स्यात्॥ हीत्वेति । हिआदेशाभावे 'घुमास्था–' इतीत्त्वम् । क्वचित्तु हात्वेति पाठस्तत्र च्छान्दसत्वाद् 'घुमास्था–' इतीत्त्वाभावः ॥ **वसुधितमिति** । कर्मधारय इति हरदत्तः । वसूनां धातारं प्रदातारमित्यर्थ इति वेदभाष्यम् ॥ **नेमधितमिति** । सामिपर्यायो नेमशब्दः । अयं कर्मधारयः ॥ **धत्स्वेति** । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । 'दधस्तथोश्च' इति भषुभावः ॥ **धिषीयेति** । आशीर्लिङ्यात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने दधातेरित्त्वं निपात्यते तदाह–**आशीर्लिङीति** ॥ **माद्भिरिति** । 'पद्दन्नोमास्–' इति मासशब्दस्य मासु आदेशः॥ **न कवतेरिति** । अनुवृत्त्यर्थ उपन्यासः ॥**करीकृष्यत इति** । 'रुग्रिकौ च लुकि' इति राग-

६९ ॥ एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयर्तेर्लटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्म खजकृत्पुरन्दरः । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अलर्ति दक्ष उत । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमोनिपात्यते । अन्वापनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य षत्वम् ।करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः।क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च।कनिक्रदज्जनुषम् ।अक्रन्दीदित्यर्थः।बिभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः । वियोभारिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च । दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरित्रतः । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक् ।मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । दमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वक्ष्यन्ती वेदागनीगन्ति कर्णम् ॥ **ससूवेति निगमे** । ७ । ४ । ७४ ॥ सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः ससूव स्थविरम् । सुषुव इति भाषायाम् ॥ **बहुलं छन्दसि** । ७ । ४ । ७८ ॥ अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णां विवष्टि । वशेरेतद्रूपम् ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

गमः । लोके तु चरीकृष्यते कृषीवलः ॥ धृङ इति । 'धृङ् अनवस्थाने'॥धारयतेर्वेति । स एव ण्यन्तः। तत्र दाधर्तीत्यत्र धारयतेः शपः श्लौ णिलुक् । अभ्यासस्य दीर्घत्वं च निपात्यते । धृङो वा शे प्राप्ते व्यत्ययेन शप् तत्र श्लावभ्यासस्य दीर्घत्वं च । अत्र परस्मैपदमपि निपात्य तस्यैव यङ्लुक्यभ्यासस्य रुगाद्यपवादकं दीर्घत्वं निपात्यत इति । दर्धर्तीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे दाधर्तीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो निपात्यते । 'रुग्रिकौ च लुकि' 'ऋतश्च' इत्येव रुक् सिद्धः श्लुपक्षे तु रुगपि निपात्यः । दर्धर्षीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे न किंचिन्निपातनं किं तु श्लावेव । भवतेर्यङ्लुगन्ताल्लोट् ॥ **गुणाभाव इति** । ननु 'भूसुवोस्तिङि' इत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थकमिति चेत् । सत्यम् । ज्ञापकार्थं तर्हि निपातनम् । एतज्ज्ञापयति 'अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवति' इति । तेन बोभवीत्यत्र भाषायां गुणनिषेधः सिद्धस्तदेतदाह—तेन भाषायामिति ॥ तिजेर्यङ्लुक्यात्मनेपदं निपात्यते तदाह—तिजेरिति ॥'ऋ गतौ' लटि सिपि 'श्लौ' इति द्वित्वम् । अभ्यासस्य हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्य प्राप्तस्येत्वस्याभावो निपात्यते तदाह—इयर्तेरिति। करोतेर्यङ्लगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभावो निपात्यते 'ऋतश्च' इति रिगागमस्तदाह—करोतेरिति॥चुत्वाभाव इति । 'कुहोश्चुः' इति प्राप्तस्य । बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जश्त्वाभावो निपात्यते तदाह—बिभर्तेरिति। जश्त्वाभाव इति । 'अभ्यासे चर्च' इति प्राप्तस्य॥ **दविध्वत इति** । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुम्प्रतिषेधः । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं च निपात्यते तदाह—द्युतेरिति । **संप्रसारणाभाव इति** । 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' इति प्राप्तस्य ॥ **ससूवेति निगमे** ॥ दाधर्त्यादिष्वेतत्पठितव्यम् ॥ **विवष्टीति** । 'वश कान्तौ' । लटि तिपि शपः श्लौ द्वित्वम् । अभ्यासस्येत्वं 'व्रश्च—' इति षत्वम् । ष्टुत्वम् ॥ ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ॥ एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे ॥ **छन्दसीरः** । ८ । २ । १५ ॥ इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते हर्यश्वाय । गीर्वान् ॥ **अनो नुट्** । ८ । २ । १६॥ अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अस्थन्वन्तं यदनस्था॥**नाद्घस्य** । ८ । २ । १७ ॥ नान्तात्परस्य घस्य नुट् । सुपथिन्तरः ॥ भूरिदाव्नस्तुड्वाच्यः ॥ * ॥ भूरिदावत्तरो जनः ॥ ईद्रथिनः ॥ * ॥ रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् ॥ **नसत्तनिषत्ताऽनुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि** । ८ । २ । ६१॥सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । निषत्तमस्य चरतः। असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः । तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्तमिति गूरी

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ समाहारद्वन्द्वः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद् 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति न टच् । **प्रप्रायमग्निरिति** । नात्र द्विर्वचनस्य किंचिद्द्योत्यं केवलं पादपूरणमेव कार्यम् । नन्वेवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति सामर्थ्याच्छन्दस्येवेदं विधानमित्याहुः ॥ **छन्दसीरः** ॥ **हरिवते इति** । हरयो विद्यन्ते यस्येति हरिवान् तस्मै हरिशब्दान्मतुप् मकारस्य वकारः ॥ **गीर्वानिति** ।'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घः ॥ **अक्षण्वन्त इति** । अक्षिशब्दान्मतुप् । 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ् नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्या नुट् णत्वम् । ननु यदि परादिर्नुट् क्रियते तस्य मतुप्ग्रहणेन ग्रहणात् 'मादुपधायाः' इति वत्वं स्यात्, मतुबस्य तु न स्यात् नुटा व्यवधानात् । यदि तु पूर्वान्तो नुट् क्रियते तर्हि णत्वं न स्यात् । 'पदान्तस्य' इति निषेधादिति चेत् । सत्यम् । नुटोऽसिद्धान्नोक्तदोषः । नन्वेवमवग्रहे दोषः स्यात् अक्षणिति णान्तं ह्यवगृह्णन्ति अक्षेत्यकारान्तमवग्रहीतुमुचितमिति चेत् । सत्यम् । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्तनीयम्, तस्माद्यथालक्षणं पदं कर्तव्यमिति महाभाष्ये स्थितम् । किंच ईयिवांसमित्यादौ पदत्वं विनापि अवग्रहः क्रियते, पूर्वेभिरग्निनेत्यादौ सत्यपि पदत्वे न क्रियत इति ॥ **घस्येति** । तरसमपोरित्यर्थः । 'तरप्तमपौ घः' इति तरप्तमपोर्घसंज्ञाविधानात् ॥ **सुपथिंतर इति** । सुपथिन्छब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे' इति तरप् नलोपः । तरपो नुट् तस्यानुस्वारः ॥ **भूरिदाव इति** । भूरिदाव्नः परस्य घस्य तुट् वाच्य इत्यर्थः ॥ **भूरिदावत्तर इति** । 'आतो मनिन्' इत्यादिना दाधातोर्वनिप् तदन्तात्तरप् 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः । तुडागमः ॥ **ईद्रथिन इति** । रथिन ईकारोन्तादेशो घे परे ॥ **रथीतर इति** । रथशब्दात् 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीय इनिः । तदन्तात्तरप् नकारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः । यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते, तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥ **रथीतममिति** । इह पदकारा ह्रस्वान्तमवगृह्णन्ति । 'अन्येषामपि' इति संहितायां दीर्घ इति तदाशयः ॥ **नसत्त** । एतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥ **नत्वाभाव इति** । 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तस्य ॥ **निषत्तमिति** । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् ॥ **अनुत्तमिति** । अनुन्नमिति भाषायाम् । एतन्निपातनारम्भसामर्थ्याद्भाषायां 'नुदविदोन्दत्रा–' इति विकल्पो नेत्याहुः ॥ **प्रतूर्तमिति** । यदा त्वरतेस्तदा ज्वरत्वरेत्यादिना ऊठ् । यदा 'तुर्वी हिंसायाम्' इत्यस्य, तदा 'राल्लोपः' ॥**सृ इत्यस्येति** । निपातनादुत्वम् । रपरत्वं तु । 'उरण् रपरः' इत्येव सिद्धम् । कार्यकालपक्षाश्रयणेन परिभाषाणामसिद्धत्वप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः ॥ **गूर्त्तमिति** । गूर्णमिति भाषायाम् ॥

इत्यस्य ॥ **अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि** । ८ । २ । ७० ॥ रुर्वा रेफो वा । अम्नएव । अम्नरेव । ऊधएव । ऊधरेव । अवएव अवरेव ॥ **भुवश्च महाव्याहृतेः** । ८। २।७१ ॥ भुवइति । वभुरिति ॥ **ओमभ्यादाने** । ८ । २ । ८७ ॥ ओंशब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे । ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम्॥ **ये यज्ञकर्मणि** । ८ । २ । ८८ ॥ ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् । ये यजामहे ॥ **प्रणवष्टेः** । ८ । २ । ८९ ॥ यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । अपां रेतांसि जिन्वतोम् । टेः किम् । हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत् ॥ **याज्यान्तः** । ८ । २ । ९० ॥ ये याज्यान्ता मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहा ३ म् अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य चेष्यते ॥ **ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः** । ८ । २ । ९१ ॥ एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेनुब्रू३हि । अग्नये गोमयानि प्रे३ष्य । अस्तुश्रौ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् । अग्निमा ३ वह ॥ **अग्नीत्प्रेषणे परस्य च** । ८ ।२। ९२॥ अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च।ओ ३ श्रा ३ वय॥ **विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः** । ८ । २ ।९३॥ प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि३।अकार्षं हि।पृष्टेति

अम्न॥उभयथेति व्याचष्टे–**रुर्वा रेफो वेति** । 'ससजुषोरुः' इति नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे रेफादेशार्थमिदम् । अम्नस्शब्द ईषदर्थे । अम्नरस्तमितमिति यथा । अवो रक्षणम् ॥ **अम्न एवेति** । यदा रुत्वं तदा 'भोभगो' इति रोर्यत्वं 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः ॥ **भुवश्च** । महाव्याहृतेर्भुवस् इत्येतस्य च्छन्दसि विषये रुर्वा रेफो वा । तिस्रो महाव्याहृतयः पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गाणां वाचिकाः । इह तु मध्यमाया ग्रहणम्। महाव्याहृतेरिति किं, भुवो विश्वेषु भुवनेषु । तिङन्तमेतद्भवतेः 'छन्दसि लुङ् लङ् लिटः' इति वर्तमाने लङ् सिप् शपि गुणाभावश्छान्दसो 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः । लाक्षणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन क्नापयतीत्यादौ पुक् सिध्यति ॥ **भुव इति** । भुव इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥ **ओम**॥अभ्यादानमारम्भस्तदाह–**आरम्भे इति**।अत्र प्लुतश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादच एव प्लुतः।मकारस्त्वर्धमात्रः,समुदायोऽध्यर्धतुर्यमात्रःसंपद्यते॥**ये यज्ञ**॥ ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति॥**प्रणवः** ।यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणवादेशः स्यात्तदाह–**यज्ञकर्मणीत्यादि** ॥ **जिन्वतीमिति** । जिविः प्रीणनार्थः । लट् तिप् टेः प्रणवादेशः ॥ **टेः किमिति** । 'वाक्यस्य टेः' इत्यतः टेरित्यनुवर्तमाने पुनष्टेर्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । असति हि टिग्रहणे 'अलोन्त्यस्य' इति वचनाट्टेर्योन्त्योऽल् तस्यौकारः स्यात्, तस्मात्सर्वादेशार्थं टिग्रहणमित्याह–**हलन्तेन्त्यस्य मा भूदिति** ॥ अजन्ते विशेषाभावाद्धलन्ते इत्युक्तम् ॥ **याज्यान्तः** ॥ ये याज्या नाम मन्त्रा इति । याज्याकाण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्रा याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याने प्रकरणे ये मन्त्रा इत्यर्थः ॥ **तेषामिति** । मन्त्राणामित्यर्थः । तासामिति पाठे तासां याज्यानाम्। इहेदमन्यग्रहणं टेरित्यस्य निवर्तकं वा स्याद्विशेषणं वा । आद्येचान्ते विशेषिते अजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात् । पक्षान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं टेरन्तत्वाव्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह–**अन्तः किमिति**॥ इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह–**याज्यानामृचामिति** ॥ याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाः तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति स चान्तस्यैवेष्यते तदर्थमन्तग्रहणमिति भावः ॥ **अग्नीत्प्रेषणे परस्य च**॥अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणं तस्मिंस्तदाह–**अग्नीधः प्रेषण इति**॥**विभाषा पृष्टप्रतिवचने** । विभाषा हेः प्लुतो भवति॥

---

१ अत्र येशब्दो येयजामह इति वाक्यघटितोगृह्यते भाष्ये सर्वत्रातिप्रसंगमाशङ्क्य सिद्धं तु येयजामहइत्यस्य ब्रूह्यादिषूसंख्यानमित्युक्तत्वात् ॥

क्रिम् । कटं करिष्यति हि । हे३ क्रिम् । कटं करोति ननु॥ **निगृह्यानुयोगे च**।८।२। ९४ ॥ अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्थ । अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रचाव्य एवमनुयुज्यते ॥ **आम्रेडितं भर्त्सने** ।८।२। ९५ ॥ दस्योदस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर चौर३ ॥ **अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्** ।८।२।९६ ॥ अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज३इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि। आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि ॥ **विचार्यमाणानाम्** ।८।२।९७ ॥ वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य३मिति। होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥ **पूर्वं तु भाषायाम्** ।८।२।९८ ॥ विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते ॥ **प्रतिश्रवणे च** ।८।२।९९॥ वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त किमात्थ ३ ॥ **अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः** ।८।२। १०० ॥ अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन

निगृह्य ॥ निगृह्येति ल्यबन्तम् । स्वमतात्प्रच्यवनं निग्रहः तस्यैव स्वमतस्य एवं किल त्वं निरुपपत्तिकमात्थेति शब्देन प्रतिपादनमनुप्रयोगः तत्र यद्वाक्यं तदाह–**अत्र यद्वाक्यमिति** ॥ निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः । अद्यामावास्येत्येवं केनचित्प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते–**अद्यामावास्येत्यात्थेति** ॥ तदेव विवृणोति–**अमावास्येत्येवमित्यादि** ॥ **दस्योदस्यो ३ इति** । ‘ वाक्यादेरामन्त्रितस्य ’ इत्यादिना द्विर्वचनम् । ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव प्लुतः प्राप्नोति न तु पूर्वस्य ‘ तस्य परमाम्रेडितम् ’ इति परभागस्यैवाम्रेडितसंज्ञाविधानाद्, इष्यते द्वयोरपीत्याह–**आम्रेडितग्रहणमित्यादि**॥**द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति**।। द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः । एतच्चाम्रेडितस्य भर्त्सने वृत्त्यसंभवाल्लभ्यते ॥ **अङ्गयुक्तम्** । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं पचाद्यच् ।। **तिङन्तमिति** । आकाङ्क्षं तिङन्तमित्यर्थः ॥ **अङ्ग कूज ३ इति**। अङ्गशब्दोऽमर्षे ‘ कूज अव्यक्ते शब्दे ’ लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ **ज्ञास्यसि जाल्मेति** । कूजनफलमस्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः॥**अङ्ग देवदत्तेति** । अङ्ग देवदत्तेत्येकं वाक्यम् । ‘ एतच्च मिथ्या वदसि ’ एतदपेक्षते ॥ **विचार्यमाणानाम्** । कोटिद्वयस्पृग्विज्ञानं विचार इति कथ्यते, विचार्यमाणस्तत्त्वज्ञानविषयीभूत उच्यते । इह तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि ॥ **गृहा३ इति**। सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य ‘एचोऽप्रगृह्यस्य’ इति प्लुतविकारः॥ **पूर्वं तु** । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदं, तुशब्दस्त्विवष्टार्थेतोऽवधारणार्थः । यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव प्लुत इति, मैवं विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति । उदाहरणे तुशब्दो वितर्के ॥ **प्रतिश्रव** । प्रतिश्रवणार्थमाह–**अभ्युपगमे इत्यादि** ॥ अङ्गीकारे इत्यर्थः ।। **प्रतिज्ञाने इति** । अत्रोभयत्रापि गतिसमासः । अर्थद्वयेऽपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः ॥ **आभिमुख्ये चेति** । अत्र ‘ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ’ इत्यव्ययीभावः ॥ **दत्त किमात्थ इति** । किं ब्रूषे इत्येव पृच्छयते, अत्र श्रवणाभिमुख्यं गम्यते ॥ **अनुदात्तं प्रश्नान्ता**॥ प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते, स प्रश्नान्तः । नानेन प्लुतो विधीयते, किं तु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोरनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयते तदाह–**दूराद्धूतादिष्विति** ॥ तत्रैषा वचनव्यक्तिः । अभिपूजिते च यः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीति । तत्राभिपूजिते ‘दूरा-

विधीयते । अग्निभूत३इ । पट ३ उ अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि माणवक ३ ॥ **चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८ । २ । १०१ ॥** वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्भाया ३ त् । अग्निचिदिवभाया ३ त् । उपमार्थे किम् । कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥ **उपरिस्विदासीदिति च । ८ । २ । १०२ ॥** टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । अधःस्विदासी३दित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः ॥ **स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ ॥** स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूपक३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक३अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं यास्यसि जाल्म । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ **क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । १०४ ॥** आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् । आचारभेदे । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु३ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घायुरसि । अग्नीदग्नीन्विहर ॥ **अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ॥** अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने । अगम३म् पूर्वा३न् ग्रामा ३ न् ॥ **प्लुतावैच इदुतौ । ८ । २ । १०६ ॥** दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐ ३तिकायन । औ ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते ॥ **एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते**

द्धूते च ' इति प्लुत इति । इतरत्र तु 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ' इति ॥ अग्निभूत ३ इ इति । पट ३ उ इति । ' अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् ' इत्येतद्वाक्यम् ' अग्निभूते पटो ' इत्यनन्तरेण समाप्तं तत्र अगम इत्येवमादीनाम् ' अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ' इति स्वरितः प्लुतः । अग्निभूते पटो अनयोरनुदात्तः । अभिपूजिते उदाहरणमाह—**शोभनः खल्वसीत्यादि** ॥ **चिदिति चोप** ॥ चिदित्येतन्निपाते उपमानेऽर्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवतीत्यर्थः । प्लुतोऽप्यत्राविधीयते, न गुणमात्रम् । इतीति किम् । अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानेऽर्थे कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायेत । इतिशब्दे तु सति प्रयुज्यमान इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं, प्लुतस्तु ' वाक्यस्य टेः ' इत्यधिकारात्तस्यैव भवतीति मनसि विभाव्योदाहरणमुखेनाह—**अग्निचिदिव भायादिति** । अत्र न चिच्छब्दस्य प्लुतः, किं तु भायादित्यस्यैव । अक्रियमाणे तु इतिशब्दे चिच्छब्दस्यैव प्लुतः स्याद्, अग्निचिद्भायादित्यत्र न स्यादिति भावः ॥ **कथंचिदिति** । अत्र कष्टे चिच्छब्दः ॥ **अग्निर्माणवको भायादिति** । अग्निरिव माणवको दीप्यत इत्यर्थः । अत्रोपमानार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः, प्रयोगस्तु नास्ति । यद्यप्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिः ' तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः ॥ **उपरिस्विदासीदिति** ॥ अत्रापि विचार्यमाणानामिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥ **स्वरितमाम्रेडिते** । उदाहरणे सर्वत्र ' वाक्यादेरामन्त्रितस्य ' इति द्विर्वचनम् ॥ **क्षियाशीः** । क्षिया आचारोल्लङ्घनम् । इष्टाशंसनमाशीः । दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन् विहरेति । क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं, नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । न हि स्वयं ह रथेन यातीत्युक्ते आचारभेदो गम्यते, किं तु तर्हि उपाध्यायं पदातिं गमयतीत्युक्ते ॥ **प्लुतावै** ॥ उदाहरणे ' गुरोरनृतः ' इति प्लुतः ॥ **चतुर्मात्राविति** । एचौ समाहारवर्णौ तत्र मात्रा अवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः । तत्र

पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ । ८ । २ । १०७ ॥ अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः ॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव ॥ * ॥ प्रश्नान्ते । अगमः३पूर्वा३न् ग्रामा३न् । अग्निभूत ३इ । अभिपूजिते । करोषि पट ३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्या३मिति ।प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमाग्नय ३ इ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्य किम् । शोभने माले ॥ आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्ना ३ इ पत्नी वः ॥ **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** । ८ । २ । १०८ ॥ इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्ना३याशा । पटा३ वाशा । अग्ना ३ विन्द्रम् । पटा ३ वुदकम् । अचि किम् । अग्ना ३ इवरुणौ । संहितायां किम् । अग्ना ३ इ इन्द्रः । संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयोरसिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोर्यणः

इदुतोः प्लुते कृते तयोस्तिस्रो मात्राऽवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्र इत्यर्थः । नन्वत्रार्द्धः मात्राऽवर्णस्याध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरिति मतेऽर्द्धचतुर्थमात्रावप्येचौ प्राप्नुतः । सत्यं 'चतुर्मात्रः प्लुतः' इष्यते इति भाष्यात् समविभाग एवात्राश्रीयते इति भावः । परिगणनमाह–प्रश्नान्ते इत्यादि ॥ 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति चानुदात्तस्वरितो वा प्लुतः । अभिपूजिते 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' इति प्लुतः । विचार्यमाणे 'विचार्यमाणानाम्' इति प्लुतः । प्रत्यभिवादे 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' इति प्लुतः । याज्यान्ते 'याज्यान्तः' इति प्लुतः ॥ विष्णुभूते इति । नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमयुक्तं, तावता सूत्रे एव 'अदूराद्धूते' इत्युच्यते अत आह–अदूराद्धूत इति ॥ न वक्तव्यमिति । अन्यार्थमवश्यं कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वाद् अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् ॥ भद्रं करोषि गौ ३रिति । अत्र'असर्वनामस्थाने' इति प्रतिषेधात्सौ परतः पूर्वं पदं न भवति ॥ शोभने माले इति । 'ईदूदेत्–' इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ आमन्त्रितेति । अप्राप्ते एव प्लुते वचनम् ॥ अग्ना३इ इति । अग्निशब्दस्य संबुद्धौ रूपम् 'सामन्त्रितम्' इति आमन्त्रितसंज्ञा॥ तयोर्य्वा । नन्विदं व्यर्थम् 'इको यणचि' इत्यनेनैव सिद्धमत आह–इदुतोरसिद्धत्वादिति ॥ ननु सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु कथं ज्ञायते । प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावविधानात् । यस्य हि विकारः प्राप्तः, तस्य प्रकृतिभावो विधेयः प्लुतस्यासिद्धत्वेन तस्य स्वरसन्ध्याख्यो विकारः प्राप्नोति । अस्तु प्लुतः सिद्धः, किमायातमिदुतोः । उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशोऽत आह–सवर्णदीर्घत्वस्येति ॥ यदीदं नोच्येत, अग्ना ३ इ इन्द्रं, पटा ३ उ उदकमित्यत्र षाष्ठिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् । अग्ना ३ याशेत्यादौ च 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य' इति प्रकृतिभावः स्यात्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्तये यत्नान्तरमस्ति किं पुनस्तत्प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः, शाकलनिवृत्त्यर्थश्च, तच्चावश्यं वक्तव्यं य इक् प्लुतपूर्वः न च प्लुतविकारः भो ३ इन्द्र, भो इयिन्द्रं गायतीति भोशब्दस्य च्छान्दसः प्लुतः ततः परस्येकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः, तदेवं तस्यावश्यं कर्तव्यत्वे तेनैव यणा सिद्धेऽत आह–यवयोरिति ॥ तथा चोक्तं वृत्तिकृता ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धं, य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति ।
तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥

स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थो वा ॥ **मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि** । ८ । ३ । १ ॥ रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । अलोऽन्त्यस्येति परिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । छन्दसीर इति वत्वम् ॥ **दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च** । ६ । १ । १२ ॥ एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते । मीढ्वस्तोकाय तनयाय ॥ वनउपसंख्यानम् । * ॥ क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना मातरित्वः । इणः क्वनिप् ॥ **उभयथर्क्षु** । ८ । ३ । ८ ॥ अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा । पशूँस्तांश्चके ॥ **दीर्घादटि समानपादे** । ८ । ३ । ९ ॥ दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम् । देवाँ अच्छा सुमती । महाँ इन्द्रो य ओजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदित्यान्याचिषामहे ॥ **आतोऽटि नित्यम्** । ८ । ३ । ३ ॥ अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महाँ इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते।तत्र च्छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः।एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम्॥ **स्वतवान्पायौ** । ८ । ३ । ११ ॥ रुर्वा । भुवस्तस्य स्वतवाँ पायुरग्ने ॥ **छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः** । ८ । ३ । ४९ ॥ विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाम्रेडितं च वर्जयित्वा । अग्ने त्रातर्ऋतस्कविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह ।

इक् च यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणुस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥

अयमर्थः । ' इको यणचि ' इति यणादेशेन किं रूपं प्रसिध्यति यतोऽयमाचार्य इदुतोर्यौ विदधाति तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ ममेति सूत्रकारैणैकीभूतस्य वचनम् । एवं चोदिते परिहरति–**शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्याविति** ॥ शाकलस्येदं शाकलं ' कण्वादिभ्यो गोत्रे ' इत्यण् । पुनश्चोदयति–**इक् च यदेति** ॥ वार्त्तिककारोऽपि इकः प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति । स च प्रकृतिभावस्यैव शाकलदीर्घविध्योरपि अपवादः, ततश्च तेनैव यणा एतयोरपि इदुतोः शाकलदीर्घौ न भविष्यात इति नार्थ एतेन । परिहरति–**यणूस्वरेति** ॥ यणूस्वरबाधनार्थमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति ॥ **मतु** । अनुबन्धपरित्यागेन सकारान्तस्य वसू इत्यस्य मतुपा सह द्वन्द्वः । अल्पाच्तरस्यापि सौत्रः परनिपातः ॥ **मरुत्व इति** । मरुतो यस्य सन्तीति मतुप् ' झयः ' इति वत्वं, ' तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वाज्जश्त्वं न ॥ **हरिवो मेदिनमिति** । हरयो विद्यन्ते यस्येति मतुप्।हरिवच्छब्दात्संबुद्धचैकवचने 'उगिदचाम्' इति नुम्।हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य रुः'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः' इति वचनात्'हशि च' इत्युत्वम् ।प्रसङ्गादाह–**दाश्वानिति** ॥ **क्वनिब्वनिपोः सामान्येन ग्रहणमिति**। अनुबन्धनिर्देशात्तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् क्वनिपोऽपि ग्रहणम्॥**प्रातरित्व इति**। प्रातरेतीति'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'इति क्वनिप्।' ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् '।तदाह–**इणः क्वनिबिति** ॥ **उभयथा**।' नश्छव्यप्रशान्' इति वर्तते। तेनैव नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥ **पशूँस्तांश्चक्रे इति** । पशून् तानिति स्थिते नस्य रुः । पूर्वत्र ' अत्रानुनासिकः' इति वाऽनुनासिकः । उत्तरत्र तु 'आतोऽटि नित्यम् ' इत्यनुनासिकः । रेफस्य विसर्गः। तस्य ' विसर्जनीयस्य ' इति सः ॥ **दीर्घादटि समानपादे** ॥ एकपर्यायसमानशब्दस्तदाह–**तौ चेन्नाटावेकपादस्थाविति** ॥ नाटौ नकाराटौ । **देवाँ अच्छा** । **महाँ इन्द्रो इति** । देवान् महानिति नस्य रुः॥ ' आतोऽटि नित्यम् ' इति नित्यमनुनासिकः॥ **नेहेति** । एतेन ' महान् हि सः ' इति बह्वृचानां पाठोऽपि व्याख्यातः । आकरे तु ' महाँ हि ' इत्युदाहृतं तच्छाखान्तरे अन्वेषणीयम् ॥ **एवं चेति** । विकल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रत्यागेन महल्लाघवं, सूत्रारम्भे तु व्यत्ययोऽपि शरणीकरणीय इति महान् क्लेश इति भावः ॥ **स्वत** ॥ स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्वा पायुशब्दे परे ॥ **स्वतवाँ इति** । तु वृद्धौ

वसुनः पूर्व्यः पतिः । अग्नेत्यादि किम्।अग्निः प्रविद्वान्। पुरुषः पुरुषः॥ **कःकरत्करति-कृधिकृतेष्वनदितेः** । ८ । ३ । ५० ॥ विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् । सुपेशस्करति । उरुणस्कृधि । सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् ।अनदितेरिति किम्। यथा नो अदितिः करत् ॥ **पञ्चम्याः परावध्यर्थे**।८।३।५१॥ पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । दिवस्परिप्रथमं जज्ञे । अध्यर्थे किम् । दिवसस्पृथिव्याः पर्योजः ॥ **पातौ च बहुलम्** । ८ । ३ । ५२ ॥ पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्पातु ॥ **षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु** । ८ ।३ । ५३ ॥ वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं भन्दमानः । तमसस्पारमस्य । परिवीत इळस्पदे । दिवस्पयो दिधिषाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु ॥ **इडाया वा** । ८ ।३।५४॥पतिपुत्रादिषु परेषु । इळायास्पुत्रः।इळायाः पुत्रः । इळायास्पदे । इळायाः पदे॥ **निसस्तपतावनासेवने** । ८।३।१०२॥निसः सकारस्य मूर्द्धन्यः स्यात् ।निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनासेवने किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥ **युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम्** । ८ । ३ । १०३ ॥ पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः।त्रिभिष्ट्वं देव सवितः। तेभिष्ट्वा आभिष्टे अप्स्वग्ने सधिष्टव । अग्निष्टद्विश्वम् । द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादं किम्। तदग्निस्तदर्यमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः॥**यजुष्येकेषाम्** । ८ । ३ । १०४ ॥ युष्मत्तत्ततक्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिष्ट्वम् ।अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्वमित्यादि ॥ **स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि** । ८ । ३ । १०५ ॥ नृभिष्टुतस्य । नृभि स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम्॥**पूर्वपदात्** । ८ । ३ । १०६ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिविष्ठः । युवं हि स्थः स्वर्पती ॥ **सुञः** । ८ । ३ । १०७ ॥ पूर्वपद-

---

सौत्रो धातुः ततोऽसुन् स्वं तवो यस्यासौ स्वतवान् । 'ह्रकूस्ववःस्वतवसश्छन्दसि ' इति नुम् ॥ पुरुषः पुरुष इति । वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ **कःकरत्करति** ॥ कृञो लुङ् । 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् तिपि गुणः । हल्ङ्यादिलोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः ॥ **करदिति** । कृञ एव लुङ् । 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दासि ' इति च्लेरङ् । 'ऋदृशोऽङि ' इति गुणः । करतीति । लट् व्यत्ययेन शप् ॥ **कृधीति** । लोट् सेर्हिः । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दासि ' इति हेर्धिरादेशः॥ **कृत इति** । कृञ एव क्तः ॥ **पर्योज इति** ।अत्र परिः सर्वतोभावे ॥ **पातौ च** ॥ कचित्पठ्यते पताविति॥ धातुनिर्देश इति । अन्येतूदाहरणपर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ॥ **षष्ठ्याः** ॥ वाचस्पतिमिति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति षष्ठ्यलुक् ॥ **निसस्तपता** ॥ आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः ॥ **युष्मत्तत्ततक्षुष्विति** । सकारान्तानुकरणात् परस्य सुप्सकारस्य 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । 'ह्रस्वात्तादौ ' इत्यतः तादाविति वर्तते । तदाह–तकारादिष्विति ॥ एतद्युष्मद एव विशेषणं नेतरयोरव्याभिचारात् ॥ त्वं–त्वा–ते–तवा इति । एतेषामेव संभव इत्यर्थः ॥ **स्तुतस्तोमयोः** ॥ एतयोः परतः सस्य षत्वं स्यात् ॥ **पूर्वपदादित्येव सिद्ध इति** । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः । ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थं

स्थान्निमित्तात्परस्य सुञो निपातस्य सस्य षः । ऊर्ध्व ऊषुणः । अभीषुणः ॥ **सनोतेरनः** । ८ । ३ । १०८ ॥ गोषा इन्द्रो नृषा असि । अनः किम् । गोसनिः ॥ **सहेः पृतनर्ताभ्यां च** । ८ । ३ । १०९ ॥ पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् ॥ **निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि** । ८ । ३ । ११९ ॥ सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यषीदत् । व्यसीदत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् ॥ **छन्दस्यृदवग्रहात्** । ८ । ४ । २६ ॥ ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ॥ **नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः** । ८ । ४ । २७ ॥ धातुस्थात् । अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरु णस्कृधि । अभीषु णः । मोषु णः ॥

॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

॥ इति वैदिकी प्रक्रिया ॥

॥ अथ स्वरप्रक्रिया ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । १५८ ॥ परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ता-

---

छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्तव्यमेव ॥ **ऊषुण इत्यादि** । 'इकः सुञि' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, नस् इत्यादेशस्य 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् ॥ **सनोतेरनः** ॥ अन्नन्तस्य सनोतेः सस्य षः स्यात् ॥ **गोषा इति** । 'जनसनखनक्रमगमो विट्' । 'विड्वनोः' इत्यात्त्वम् ॥ **गोसनिरिति** । 'छन्दसि वनिसनिरक्षिमथाम्' इतीन् प्रत्ययः ॥ **निव्यभिभ्यो** ॥ 'न रपर–' इत्यतो नेति वर्तते । तत्र निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीत्याह–**मूर्द्धन्यो वा स्यादिति** ॥ **अभ्यष्टौदिति** । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः ॥ **छन्दस्यृदव** ॥ अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋच्चासाववग्रहश्च ऋदवग्रहस्तस्मात् ॥ **नृमणा इत्यादीति** । अत्र संहिताधिकारात्संहिताकाल एव एतेषां णत्वं, पदकालेऽवावग्रहः क्रियते । तेनावग्रहयोग्यत्वादृकारोऽवग्रह इत्युक्तः न तु तद्दशापन्नः । अत्र हि नृ मना इति पदकालेऽवगृह्यते ॥ **नश्च** ॥ धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्य उरुशब्दात् षुशब्दाच्च परस्य नस् इत्येतस्य णः स्यात् । धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षकारश्च । उरु इति स्वरूपग्रहणं, षु इति कृतषत्वस्य सुञो ग्रहणं, न सप्तमीबहुवचनस्य । तेन 'इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः' इत्यादौ न । नसिति नासिकादेशस्य नसादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् ॥ **रक्षा ण इति** । रक्षेति लोटो मध्यमपुरुषैकवचनान्तं 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घः । **उरुणस्कृधीति** । कृञो लोट् सेर्हिः 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिः । 'कःकरत्–' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ **अभीषुण इति** । 'इकः सुञि' इति दीर्घः । एवमूषुण इत्यत्रापि । सर्वत्रोदाहरणे अस्मदादेशो नस् ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां सुबोधिन्याख्यायां वैदिकप्रक्रियाखण्डं समाप्तिमगमत् ॥ श्रीसंकष्टनाशिनी विजयतेतराम् ॥

अनुदात्तं पदम् ॥ **परिभाषेयमिति** । नाधिकारोऽस्वरितत्वात् । 'आद्युदात्तश्च' 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' इत्यादीनामसंग्रहश्च स्यात् । परिभाषाया लिङ्गापेक्षायामाह–**स्वरविधीति** ॥ सूत्रे अनुदात्तशब्दोऽर्शआद्यजन्तः पदसामानाधिकरण्यात् । अत्रानुदात्तस्य क्रियमाणत्वात् तद्भिन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इत्याह–**तमेकमिति** ॥ यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यस्योदात्तस्वरितविधानं, तस्यैव वर्जनम् । एकग्रहणं

च्कं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् ॥ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् ॥*॥ तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् । यज्ञंयज्ञमभिवृधे गृणीतः । अत्र सतिशिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं तु तस एव ॥ **अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । ६ । १ । १६१ ॥** यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवीं वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः ॥ **चौ । ६ । १ । १२२ ॥**

विधीयमानस्योपलक्षणम् । तेन ' तवै चान्तश्च युगपद् ' इति द्वयोर्वर्जनम् । ' इन्द्राबृहस्पती ' इत्यत्र ' देवताद्वन्द्वे च ' इति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां वर्जनम् । बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्त इति स्थितम् ॥ **गोपायतमिति** । गुप इत्यस्य ' धातोः ' इत्यन्त उदात्तः । तत आयप्रत्ययः ' आद्युदात्तश्च ' इति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । ततः ' सनाद्यन्ताः ' इति धातुसंज्ञायां 'धातोः' इति यकाराकार उदात्तः 'स च प्रागुक्तयोरुदात्तयोः सतोः पश्चात्प्रवृत्तत्वात्सतिशिष्टः अतो बलवान् । तस्य'अनुदात्तौ सुप्पितौ ' इत्यनेनानुदात्तेन शबकारेण सह ' अतो गुणे ' इति पररूपे कृते ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्युदात्तः थसस्तमादेशः । तस्य ' तास्यनुदात्तेन्ङिद्दुपदेशात्-' इत्यनेनादुपदेशात्परत्वादनुदात्तत्वम् । तस्य ' उदात्तादनुदात्तस्य ' इति स्वरितः । नन्वत्र तमिति स्वरितमाश्रित्य ' अनुदात्तं पदम् ' इति परिभाषया शेषनिघातः स्यादिति चेत् । मैवम् । यथोद्देशपक्षाश्रयणेनेयं परिभाषा त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इत्यत्र ज्ञापकं तन्यतस्तित्त्वं ' यतोनावः ' इति च ॥ **सतिशिष्टेति** । यो हि यस्मिन् साति शिष्यते स शिष्टः तस्य बाधको भवतीत्यर्थः । एतच्च सतिशिष्टस्य बाधकत्वं न्यायसिद्धम्, तथा हि, उदात्तस्वरितविधिभिरेकवाक्यतामापन्नयाऽनया शेषनिघातः क्रियते, तत्रोत्सर्गस्यापवादस्य वा चरमा या प्राप्तिस्तत्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्बाध्यते।तद्यथा औपगवत्वमित्यत्राण् प्रत्यये त्वप्रत्यये च ' आद्युदात्तश्च '. इति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिं बाधते द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयतीति दिक् । ननु यदि सतिशिष्टः स्वरो बलीयस्तर्हि सतिशिष्टत्वाद्विकरणस्वरोऽपि बलीयान् स्यात्, तथा च गृणीत इत्यादि मध्योदात्तं पदं स्यादत आह--**अन्यत्रेति** ॥ सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः प्रत्ययस्वरं न बाधत इत्यर्थः । अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानम् । तथा हि । यद्यपि लावस्थायां तासिर्विधीयते तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु परेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् शेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यात् ॥ **गृणीत इति** । अन्तोदात्तं पदम् । अत्र 'तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातुकनिघातो न, अदुपदेशेति तकारकरणात् श्नाप्रत्ययस्यादन्तत्वाभावात्, ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातस्तु न भवति ' यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निषेधात् । स हि व्यवहितेऽपि प्रवर्तते ॥**तस एवेति**। तसः 'आद्युदात्तश्च'इत्याद्युदात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः॥**अनुदात्तस्य**॥ देवशब्दोऽच्प्रत्ययान्तत्वात् 'चितः' इत्यन्तोदात्तः । पचादिषु'देवट्'इति पाठात् 'टिड्ढ'इति ङीप्, तस्य'अनुदात्तौ सुप्पितौ'इत्यनुदात्तत्वे '.यस्येति च' इत्यकारलोपः।नन्वनुदात्तस्येति व्यर्थं नह्युदात्ते स्वरिते वा परे उदात्तलोपोऽस्ति । न च प्रसज्यत इति प्रासङ्गः कर्मणि घञ् 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ' इत्यन्तोदात्तत्वम्, ' उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् 'इत्युपसर्गस्य दीर्घः । तं वहतीति ' प्राग्वितायत् ' तित्त्वात्स्वरितः तस्मिन् परे 'यस्येति च'इति लोपः।अत्र स्वरिते परे उदात्तलोपोऽस्त्येवेति बाच्यम् । स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टम् ' अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनुदात्तं तत्कुत उदात्तलोप इति चेत्सत्यम् । मा हि धुक्षातामित्यत्र दुहेर्लुङात्मनेपदमातां ' शल इगुपधात्' इति च्लेः क्सः । आतामित्यस्य ' तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् ' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्।क्सः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः'क्सस्याचि'इत्यकारलोपः । अत्र ' कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इत्यतः 'अन्त' इत्यधिकारादन्त्यस्योदात्तत्वं स्यात् । सति त्वस्मिन्ना-

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ॥ अतद्धित इति वाच्यम् ॥*॥ दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ॥ **आमन्त्रितस्य च । ६ । १ । १९८ ॥** आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः ॥ **आमन्त्रितस्य च । ८ । १ । १९ ॥** पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम् । शुतुद्रि स्तोमम् । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अग्न इन्द्र । अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥*॥ समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न । अग्ने तेजस्विन् । अग्ने त्रातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति ॥ विभाषितं विशेषवचने ॥ अत्र भाष्य-

---

देर्भवाति । ननु ' यत्रोदात्तलोपः' इत्युच्यमाने कथमन्त्यस्य प्रसङ्गः । न हि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेत्, तर्हि आदेरपि न प्राप्नोति । तस्याप्युदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात् ।' क्सस्याचि' इत्यजादौ प्रत्यये विधानात् । तस्माद्यत्र प्रत्यय उदात्तलोपस्तत्संबन्धिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थेनान्ताधिकारादन्त्यस्य प्रसङ्गः, यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदानुदात्तस्येति न वक्तव्यम् । अन्त्यस्य प्रसङ्गाभावात् । न च मा हि धुक्षातामित्यत्र ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातः स्यादिति वाच्यम् । 'हि च' इति निषेधात् ॥ **उदात्तनिवृत्तीति ।** कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्याञ्चत्यकारस्य ' अचः ' इति लोपे सति ' अनुदात्तस्य च ' इति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तस्तस्यायमपवाद इत्यर्थः ॥ **देवद्रीचीमिति ।** देव अच् इति स्थिते ' विष्वग्देवयोः ' इति देवशब्दस्याद्रिः आदेशः । ' उगितश्च ' इति ङीप् । ' अचः ' इत्यञ्चतेरकारलोपः । ' चौ ' इति दीर्घत्वम् । द्रीतीकार उदात्तः । ततः परस्य ' उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ' इति स्वरितत्वम् ॥ **अतद्धित इति ।** चौ यः स्वरः स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा देवद्रीचीमित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सतिशिष्टस्वरो बाधेत । तस्मादतद्धित इति वक्तव्यम् । अस्मिंश्च सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवाद इति फलितम् ॥ **दाधीच इति ।** दधि अच् अण् इति स्थितेऽण्स्वर उदात्तत्वे कृते ' अचः ' इत्यकारलोपः । ततः सातिशिष्टत्वात् ' चौ ' इति स्वरः प्राप्तो निषिध्यते, तथा चाण्प्रत्ययस्वरेणैव व्यवस्था । तदाह–प्रत्ययस्वर एवात्रेति ॥ **अग्न इत्यादि ।** ' सामन्त्रितम् ' इत्यनेनामन्त्रितत्वम् ॥ **प्रागुक्तषाष्ठस्येति ।** ' आमन्त्रितस्य च ' इत्यस्य ॥ **इमं म इति ।** मेशब्दात्परत्वमाश्रित्य गङ्गेप्रभृतीनां त्रयाणामनुदात्तः । स च पदपाठे स्पष्ट एव । संहितायां तु ' स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ' इति वक्ष्यमाणा प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः प्रवर्तते ॥ **शुतुद्रीति ।** षाष्ठेन ' आमन्त्रितस्य च ' इत्यनेनाद्युदात्तः ॥ **आमन्त्रितं पूर्वम् ॥ अग्न इन्द्रेति ।** सर्वाणि षाष्ठेनाद्युदात्तानि ॥ **निघातो नेति ।** आष्टमिकेनेति भावः ॥ **नामन्त्रिते ।** अत्रोत्तरसूत्रस्थं सामान्यवचनमत्र सम्बन्धनीयमिति भाष्यं, तद्याचष्टे–**विशेष्यमिति ॥** विशेष्यसमर्पकमित्यर्थः । (क्वचित्तु ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति पाठः । स वृत्त्यनुरोधेनेति ज्ञेयम् ॥ १) **तेजस्विन्नित्यादि ।** अग्ने इत्यस्याविद्यमानत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य त्रातरित्यस्य चाष्टमिकनिघातः ॥ **अघ्न्ये देवि सरस्वतीति ।** तैत्तिरीयके ब्राह्मणे सहस्रमतीं प्रकृत्य ' इडे रन्ते दिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महिविश्रुति ' एतानि ते अघ्न्ये नामानि । वृत्तौ तु ' इडे काव्ये विहव्ये ' इति पाठः । स तु शाखान्तरे द्रष्टव्यः । समानाधिकरणग्रहणं पाणिनिमतेऽग्न इन्द्र वरुण इत्यादौ व्यधिकरणनिवृत्त्यर्थम् ।

कृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवीः षडुर्वीरुरु नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ॥ **सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ॥** सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्पती ।शुभ इति शुभेः क्विबन्तात्षष्ठ्यन्तस्य । परशरीरानुप्रवेशे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पदादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन् ॥ षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ॥ पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः ॥ अव्ययानां न ॥ * ॥ उच्चैरधीयान ॥ अव्ययीभावस्य त्विष्यते ॥ * ॥ उपाग्न्यधीयान ॥ **उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । ८ । २ । ४ ॥** उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यभि हि । स्वरितस्य यणः । खलप्व्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिक-

---

भाष्यकृन्मते विस्पष्टार्थं सामान्यवचनापेक्षत्वात्तत्र सामानाधिकरण्यस्यावश्यंस्थितत्वात् ॥ सामान्य । बहुवचनमिति पूर्वनिषेधस्यास्य विकल्पस्य च विषयविभागार्थम् ॥ देवीः षडिति । अत्र देवीरित्यामन्त्रितं नाविद्यमानवत् । तेन षडित्यस्य निघातः ॥ शरण्या इति । शरणं रक्षितृत्वं तत्र साधवः शरण्याः । 'तत्र साधुः' इति यत् ॥ द्वितीयस्येति । षष्शब्दस्य शरण्यशब्दस्य चेत्यर्थः ॥ सुबामन्त्रिते॥परस्याङ्गवदिति । तस्यैव परस्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः। षष्ठ्यामन्त्रित । अत्र षष्ठीशब्देन षष्ठ्यर्था विभक्तिरुच्यते । तेन गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि पराङ्गवद्भावः सिध्यति ॥ परशुना वृश्चन्निति । 'आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च' इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥ षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकमिति । यद्यप्यामन्त्रितस्य द्रव्यवचनत्वान्न कारकापेक्षा, तथापि आमन्त्रिततया धातुवाच्या क्रिया तस्यास्तदपेक्षास्तीति तत्कारकमित्यर्थः ॥ पितर्मरुतामिति । अत्र मरुतामिति परं पदं पूर्वस्य पितरित्यस्याङ्गवद्भवति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं ततः परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवतीत्यर्थः ॥ अव्ययानां नेति । तेनोच्चैरधीयानेत्यत्र 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्तत्वं न । न च निषेधवैयर्थ्यम् 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वस्यानिवारणादिति वाच्यम् । स्वरादिष्वन्तोदात्तयोरुच्चैर्नीचैःशब्दयोः पाठात् ॥ अव्ययीभावस्य त्विति । 'अव्ययीभावश्च' इति अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञासूत्रे 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः' इति परिगणनादन्यत्राव्ययसंज्ञाभावेन 'अव्ययानां न' इति निषेधो न प्रवर्तत इति भावः॥उपाग्न्यधीयानेति । पराङ्गवद्भावेन 'आमन्त्रितस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ अभ्यभीति ॥ अभिशब्दे 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तनिषेधात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वं, 'तस्य परमाम्रेडितम्' 'अनुदात्तं च' इति परस्यानुदात्तत्वं,तस्मिन्नेव परे इकारस्योदात्तस्य यणि कृते उदात्तयणः परत्वात्स्वरितः॥खलपूशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य 'ओः सुपि' इति यण् । स उदात्तयण् । ततः परो ङीप्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः । तस्यानेन स्वरितः 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वं तु न 'नोङ्धात्वोः' इति निषेधात् । तस्य च स्वरितेकारस्य यणि ततः परस्याशाशब्दाकारस्यानेनैव स्वरितः । आशाशब्दो हि 'आशाया अदिगाख्या चेत्' इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः ॥ अस्येति । आशाशब्दप्रथमाकारस्थानिकस्येत्यर्थः ॥

त्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न॥**एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८ । २ । ५ ॥** उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । वोश्वाः । क्वावरं मरुतः॥**स्वरितो वानुदात्ते पदादौ । ८ । २ । ६॥** अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः।वीइदं ज्योतिर्हृदये।अस्य श्लोको दिवीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः।दीर्घप्रवेशे तूदात्तः। किं च एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन्। सोऽयमागात्।उक्तं च प्रातिशाख्ये।इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहितेषु चेति ॥**उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः।८।४।६६॥**उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अग्निमीळे

शेषेति । आशाशब्दस्य निघातो नेत्यर्थः। ननु यणादेशं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिन्येव यण् प्रवृत्तेः औजढदित्यत्र हतशब्दे द्वित्वं प्रवर्तते,न तु ढशब्दे।न च स्वरितयणः परस्येत्याश्रयणात्सिद्धत्वं शङ्क्यम्। तथा सति ' उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ' इत्यनेन यत्र स्वरितः क्रियते तत्रापि ह्यसिद्धत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, लक्ष्यविरोधात् । ' प्रत्यग्निरुषसामग्र्यमख्यत् ' इत्यादौ स्वरितादर्शनात् । न च ' नोदात्तस्वरितोदयम् ' इति निषेधः शङ्क्यः । ' अनन्तरस्य ' इति न्यायेन ' उदात्तादनुदात्तस्य ' इति यत्र प्राप्तिस्तन्मात्रस्य निषेधात् । अन्यथा ' खलप्व्याशान्या अग्निर्ग्राह्या अस्मान्'इत्यादावपि निषेधापत्तिरिति चेद्। अत्राहुर्भाष्यकाराः । योगविभागः करिष्यते । **उदात्तयणः** परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः **स्वरितयणः**, ' उदात्तयणः ' इत्यनुवर्तते । उदात्तयण इत्येवं योऽभिनिर्वृत्तः स्वरितस्तद्यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः । एवं चास्यैवाश्रयात्सिद्धत्वं नान्यस्य ॥ **एकादेश इति** । उदात्तयोरेव स्थानित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम्।अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा आन्तरतम्यात् स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति ध्वनयन्नुदाहरणद्वयमाह—**वोश्वा इत्यादि** ॥ ' बहुवचनस्य वस्नसौ ' इत्यत्र 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकाराद्वस् अनुदात्तः । ' अशेः क्वन् ' इति व्युत्पादनादश्वशब्द आद्युदात्तः । वसोरुत्वम्, उत्वम् । 'एङः पदान्तादति ' इति पूर्वरूपम् ॥ **क्वेति** । ' किमोऽत् ' ' क्वाति ' इति किमः क्वादेशः । ' तित् स्वरितम् ' । अवरशब्दः ' स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ' इत्युदात्तः । तयोर्दीर्घे उदात्तः ॥ **स्वरितो** ॥ **वीदमित्यादि** । विशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । इदंशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तयोरेकादेशः स्वरितः। दिविशब्दे ' ऊडिदंपदात् ' इति विभक्तिरुदात्ता । ईयते ' इङ् गतौ ' दिवादिः । ' तिङ्ङतिङः ' इति निहतम् । अत्रैकादेश उदात्तः ॥ **इकारयोः स्वरित इति** । ह्रस्वेकारयोरेवेत्यर्थः ॥ **दीर्घप्रवेशे त्विति** । दिवीयत इत्यत्र ॥ **उदात्त इति** । ' एकादेश उदात्तेन ' इत्यनेन । इयं च बह्वृचानां व्यवस्थोक्ता । अन्येषामपि तदीयप्रातिशाख्यानुसारेण ज्ञेया ॥ **पूर्वरूपे इति** । तेऽवदन्नित्यादौ ते इति तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, जसः सुप्त्वात् ' अनुदात्तौ सुप्पितौ ' इत्यनुदात्तः । तयोरेकादेश उदात्तः ॥ **अवदन्निति** । वदेर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । ते इत्यतिङन्तात्परस्य तस्य ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातः ॥ **सोऽयमिति** । स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । सु इति सुप्त्वादनुदात्तः । तस्य रुत्वे उत्वे गुणे च कृते एकादेशेनौकार उदात्तः । अयमितीदमः प्रथमैकवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् । तयोः ' एङः पदान्तात् ' इति पूर्वरूपे ओकारः स्वरितः ॥ **इकारयोश्च प्रश्लेष इति** । ह्रस्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घे ह्रस्वयोर्यत्र सवर्णदीर्घः स प्रश्लेष इत्युच्यते । उदात्तस्वरितस्थाने यो यण् स क्षैप्रः सन्धिः । यत्र ' एङः पदान्तात् ' इति स अभिनिहतसन्धिरुच्यते । तेषु स्वरितः स्वीक्रियत इत्यर्थः । 'वीदं ज्योतिः ' ' अभ्यभि हि ' ' तेऽवदन् ' इति क्रमेणोदाहरणानि ॥ **उदात्तादनुदात्तस्य** । अत्र ' तयोर्य्वावचि' इत्यतः 'संहितायाम्'इत्यनुवर्तते तेन पदकालेऽनुदात्तमेव॥**अग्निमीळे इति**।अग्निशब्दः। फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वाऽन्तोदात्तः।अम्सुप्त्वादनुदात्तः । ' अमि पूर्वः ' इति एकादेश उदात्तः । ईळे इति तु ' ईड स्तुतौ ' लटि उत्तमपुरुषैकवचनम्।'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः' इति वक्ष्यमाणेन प्रातिशाख्येन डस्य ळः । ' तिङ्ङतिङः ' इति निहतम् । ईकारस्य स्वरितः । न च

अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न ॥ तमीशानासः ॥ **नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । ८ । ४ । ६७ ॥** उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्र य आरुः । वोऽश्वाः क्व ३ भीशवः ॥ **एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३२ ॥** दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः । आगच्छ भो माणवक ॥ **यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु । १ । २ । ३४ ॥** यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अजपेति किम् ।

मकारेण व्यवधानम् । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषणात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । ननु 'तित्स्वरितम्' इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम्, एवं च स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्याशङ्क्याह– अस्येति ॥ यदि तत्र क्रियेत 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येतत्प्रवर्तेत, इह प्रकरणे न प्रवर्तते स्वरितस्यासिद्धत्वात् । तेन द्वयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं सिद्धम् ॥ तमीशानास इति । तमिति तच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनमन्तोदात्तम् । ईशानशब्दाज्जसि 'आज्जसेरसुक्' इत्यसुगागमे कृते रूपम् । 'ईश ऐश्वर्ये' अस्माच्छानच् चित्त्वादन्तोदात्तः । जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम् । ईकारस्य सकाराकारस्य च स्वरितत्वम् ॥ नोदात्त । उदात्तस्वरितौ उदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः । उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः । लाघवार्थं परशब्दे प्रयोक्तव्ये मङ्गलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः । तथा चोक्तं भाष्ये 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च' । इहादौ वृद्धिशब्दो, मध्ये शिवशब्दः 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति अन्ते चायमुदयशब्द इति पाणिनीये मङ्गलं कृतम् ॥ प्र य आरुरिति । ये इति यच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् ॥ आरुरिति । अर्तेर्लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनं झिः तस्य 'परस्मैपदानाम्' इत्युस् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न च 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः शङ्क्यः । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निषेधात् । आकारस्य 'उदात्तस्वरितपरस्य' इति वक्ष्यमाणेन सन्नतरादेशः । वोऽश्वाः क्वेति । अत्रापि श्वेत्याकारस्य सन्नतरः ॥ क्वेति । 'किमोऽत्' 'तित्स्वरितम्' ॥ एकश्रुति । संबोधनं संबुद्धिरित्यनेनान्वर्थस्य संबुद्धिशब्दस्य ग्रहणं, न 'एकवचनं संबुद्धिः' इति पारिभाषिकस्य । सति तु तस्य ग्रहणे 'आगच्छत देवा ब्राह्मणाः' इत्यत्र न स्यात्तदाह–दूरात्संबोधने इति । अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन संबन्धाल्लभ्यते न ह्यामन्त्रितविभक्तेर्दूरत्वमदूरत्वं च संभवति । संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानत्वाद्दूरादिति विशेषणसंभवः, दूरत्वं न देशस्वरूपमाश्रीयते अनवस्थितत्वात्, किं तर्हि संबोधनक्रियापेक्षया दूरत्वं यावति देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानेन न श्रूयते, किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तत्संबुद्धौ दूरं भवति ॥ एकश्रुतिरिति । उदात्तादीनां स्वराणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः ॥ आगच्छेत्यादि । 'दूराद्धूते च' इति 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवति । तत्राङ् 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तः । गच्छेति तिङन्तस्य निघातः । भोशब्दो 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तः । शेषस्यामन्त्रितनिघातः ॥ यज्ञ ॥ त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते ॥ मन्त्र इति । एतच्च 'अजप–' इति पर्युदासाल्लभ्यते तेनोहादिषु न । अत एव 'स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्व' इति समासान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये आद्युदात्तं प्रयुक्तमिति प्रसिद्धिः ॥ जपादीनीति । जपन्यूङ्खसामानीत्यर्थः ॥ अग्निर्मूर्द्धेति । 'अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वतोम् ३' । 'अङ्गेर्नेर्नलोपश्च' इति अग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेण फिट्स्वरेण वाऽन्तोदात्तः । 'मुर्वी बन्धने' । 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्वि–' इत्यतः कनिनि वर्तमाने 'श्वन्नुक्षन् पूषन्–' इत्यत्र मूर्द्धन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । दिव्शब्दात्परस्य षष्ठ्येकवचनस्य 'ऊडिदम्पदात्–' इत्युदात्तत्वम् । ककुच्छब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । 'पातेर्डतिः' । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । 'प्रथेः षिवन्संप्रसारणं च' षित्वान्ङीष् षष्ठ्येकवचनस्य 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वम् । इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्च । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'रीङ्सृजिभ्यां तुड्वा' इत्यसुन्प्रत्ययो नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेतःशब्दः ॥ जिन्वतीति । जिन्वतेः प्रीणनार्थस्य तिपि 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । 'प्रणवष्टेः' इति

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या ॥ **उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । १ । २ । ३५॥** यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा ॥ **विभाषाछन्दसि । १ । २ । ३६ ॥** छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानाम् । अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था ॥ **न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ । ३७ ॥** सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्यो३ म् ॥ असावित्यन्तः ॥ * ॥ तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । ञित्त्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते ॥ अमुष्येत्यन्तः ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ * ॥ चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता यजते ॥ वा नामधेयस्य ॥ * ॥ स्यान्तस्य नामधेयस्य उपो-

---

प्रयोगकाले प्रणवः ॥ **ममेत्यादि** । ' युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम् । अग्नेशब्दस्यामन्त्रितनिघातः वर्चःशब्दोऽसुन्प्रत्ययान्तः । विपूर्वात् ह्वयतेः ' ह्वः सम्प्रसारणं च ' इत्यप्प्रत्यये ' थाथा ' दिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम् ॥ **उच्चैस्तराम्** ॥ वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते समानार्थत्वात् । द्वावपि हि तौ देवतासंप्रदानकस्य दानस्य द्योतकौ । नन्वेवं प्रतिपत्तिलाघवार्थं वौषट्शब्द एव कुतो नोक्त इति चेद् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्तिलाघवमिति । ननु वषट्कार इत्यत्र कारप्रत्ययो न स्यात्, वर्णनिर्देशे हि स विहित इति चेत् । सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति समुदायादपि कारप्रत्ययो भवतीति । तेन एवकार इत्यादि सिद्धम् । उच्चैःशब्दोऽधिकरणप्रधानोऽपि तद्विशिष्टध्वनक्रियायां वर्तते तेन क्रियाप्रकर्षादाम्प्रत्यय उदात्ततरो भवतीति फलितोऽर्थः । ' ब्रूहिप्रेष्य ' इति सूत्रेण वौषट्शब्दस्यादेः प्लुत उदात्तो विहितः, तदपेक्षयायमुदात्ततरोऽन्त्यस्य विधीयते । अन्ये तु स्वार्थिकस्तरबित्याहुः ॥ **विभाषा** । वाग्रहणेऽनुवर्तमाने विभाषाग्रहणम् अच्छन्दसीति पदच्छेदेन तन्त्रादिना भाषायामपि विधानार्थम् । अत एव ' श्वेतो धावति ' ' अलंबुसानां याता ' इति द्व्यर्थं वाक्यमिति पस्पशान्ते भाष्यं तत्र श्वेतेति प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तम् । इत इति इदंशब्दात्तसिल् । 'ऊडिदम्' इत्यनेन, श्वेत इति 'वर्णानां तण' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते घृतादित्वादन्तोदात्तम् । अलंशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । बुसशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । अलंबुसशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तत्र विभाषायां यद्येकश्रुतिर्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमेकवाक्यं द्व्यर्थं स्यात् ॥ **न सु** । सुब्रह्मण्याख्ये निगदे इति । अपादबन्धे गदिर्वर्तते । यथा गद्यमिति । निःशब्दः प्रकर्षे । उच्चैरपादबन्धं यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः । नितरां गद्यत इति कर्मणि ' नौगदनद' इत्यप् । तस्य च सुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षकत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोऽपरित्यक्तस्त्रीलिङ्ग एव निगदविशेषस्य नाम ॥ **सुब्रह्मण्योमिति** । ' तत्र साधुः ' इति यत् । ' तित्स्वरितम् ' 'यतोऽनावः' इति तु न, तत्र ' द्व्यचः ' इत्यनुवृत्तेः टापा सहैकादेशः ' स्थानेन्तरतमः ' इति स्वरितः । ततो निपातत्वादाद्युदात्तेन ओम्शब्देन ' ओमाङोश्च ' इत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एवेति हरदत्तादयः ॥ **असाविति** । प्रथमान्तस्योपलक्षणं तदाह—प्रथमान्तस्येति ॥ **गार्ग्य इति** । 'गर्गादिभ्यो यञ्' ॥ **अमुष्येति** । षष्ठ्यन्तस्योपलक्षणम् ॥ **दाक्षेरिति** । दक्षशब्दादपत्ये'अत इञ्' । अत्रापि ञित्स्वरः प्राप्तः ॥ **स्यान्तस्येति** । स्येति रूपं विवक्षितं पूर्ववार्तिकारम्भात् । स्यशब्दान्तस्योपोत्तमम-

त्तममुदात्तं वा स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते ॥ **देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १ । २ । ३८ ॥** अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा ब्रह्माण आगच्छत ॥ **स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३९ ॥** स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥ **उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । १ । २ । ४० ॥** उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् । सरस्वति शुतुद्रि । व्यचक्षयत्स्वः ॥ **तस्य परमाम्रेडितम् ॥ अनुदात्तं च । ८ । १ । ३ ॥** द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवेदिवे ॥

इति साधारणस्वराः ॥

धातोः । ६ । १ । १६२ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः । असि सत्यः ॥

न्त्यश्चोभयमुदात्तं भवति ॥ **देवब्रह्मणो** । सुब्रह्मण्यायामेव 'देवा ब्रह्माणः' इति पठ्यते तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते देवा ब्रह्माण इति देवब्रह्मणोर्वैयधिकरण्ये द्वयोरप्याद्युदात्तत्वं ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः । तस्यानेनानुदात्तः । आमन्त्रितनिघातस्तूत्तरस्य न । पूर्वामन्त्रिताविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । यदा तु सामानाधिकरण्यं तदा 'विभाषितं विशेषवचने' इति पूर्वस्य पक्षे विद्यमानत्वात् पदात्परत्वाद् ब्रह्माण इत्यस्य निघातोऽपि भवति । अस्मिन् पक्षे देवशब्देवशब्दस्यैवानेनानुदात्तत्वं विधेयम् । ब्रह्मग्रहणं तु न कर्तव्यम् ॥ **स्वरिता ॥ अनुदात्तानामिति** । जातौ बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोर्बहूनां च भवति । एकस्य पचति । द्वयोः 'अग्निमीळे पुरोहितम्' । बहूनां तु मूल एव दर्शितम् 'इमं मे' इति । इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिरनुदात्ता त्यदाद्यत्वे 'अमि पूर्वः' । एकादेश उदात्तः । मे इत्यनुदात्तम् । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारात्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । तस्मात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनामुदात्तानामेकश्रुतिः । सर्वे एते आमन्त्रितनिघातानुदात्ताः । ननु मे इत्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं त्रिपादीस्थत्वादसिद्धं स्यात् । न च स्वरितादित्याश्रयात्सिद्धम् । 'क वः सुम्न–' इत्यादौ चरितार्थत्वादिति चेत् । मैवम् । 'तस्यादितः' इत्यारभ्य नवसूत्र्याः स्वस्थानादुत्कृष्य शास्त्रान्ते भाष्यवार्तिकयोर्निवेशात् । 'न सुब्रह्मण्यायाम्' इति सूत्रे 'स्वरितस्य तूदात्तः' इति वदतैव काण्डोत्कर्षस्य ज्ञापितत्वाच्च । न च सुब्रह्मण्योमिति सिद्धः स्वरितोऽस्तीति वाच्यम् । तत्र 'एकादेश उदात्तेन' इति सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात्। तत्र ह्यनुदात्तग्रहणं नानुवर्तते ॥ **उदात्त–** । सन्नशब्देन नीचैरर्थ उच्यते । तेन त्वनुदात्तत्वं लक्ष्यते इत्याह–**अनुदात्ततर इति** ॥ प्रकर्षस्त्वन्यानुदात्तापेक्षः ॥ **सरस्वतीत्यादि** । अत्र मेशब्दमाश्रित्य सरस्वतीत्यस्यामन्त्रितनिघातः । शुतुद्रिशब्दस्य तु न, पादादित्वात् । 'आमन्त्रितस्य' इति षाष्ठेन शुतुद्रीत्यस्योदात्तं प्रथममक्षरं तस्मिन् परे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतरः ॥ **व्यचक्षयत्स्वरिति** । वीति उपसर्गत्वादाद्युदात्तः ततः परस्याचक्षयदिति तिङन्तस्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः, स्वरिति 'न्यङ्स्वरौ स्वरितौ' इति स्वरितः तस्मिन्परे यकारस्य सन्नतरः ॥ **साधारणस्वरा इति** । एकस्मिन्पदे पदद्वयेऽपि च वर्तमानात्साधारण्यम् । 'आद्युदात्तश्च' ञ्नित्यादिर्नित्यम् ' इत्यादयस्तु एकस्मिन्नेव पदे वर्तमानान्न साधारणाः ॥

प्रकृतिर्द्विधा धातुः प्रातिपदिकं च । तत्र धातुस्वरानाह–**धातोरिति** ॥ 'कर्षात्वतः' इत्यतः 'अन्त उदात्तः' इत्यनुवर्तते तदाह–**अन्त उदात्त इति**॥**गोपायतमिति**। यकाराकारस्योदात्तत्वे तमित्यस्य 'तास्यनुदात्तेत्–' इत्यनुदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितः।'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति नसादेशस्य 'स्वरितात्संहितायाम्' इति प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः।**असीति** । अस्तेः सिप् 'तासस्त्योः' इति सलोपः ।

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि । ६ । १ । १८८ ॥ स्वपादीनां हिंसेश्चानिटयजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । ङ्क्त्येवेष्यते । नेह । स्वपानि । हिनसानि॥ **अभ्यस्तानामादिः** । ६ । १ । १८९॥ अनिटयजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । ये ददति प्रिया वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्रे ॥ **अनुदात्ते च** । ६ । १ । १९० ॥ अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे ॥ **भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति** । ६ । १ । १९२ ॥ भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योऽग्निहोत्रं जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । माता यद्वीरं जजनत् दधनत् । जागर्षि त्वम् ॥

अकारस्योदात्तत्वम् । ततः परस्य स्वरितः । सत्यशब्दे सकारात्परस्य 'उदात्तस्वरितपरस्य' इत्यनुदात्ततरादेशः ॥ **स्वपादि** । 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यतः 'लसार्वधातुकम्' इत्यनुवर्तते, तत् 'अच्यनिटि' इति सम्बन्धादिदं सप्तम्यन्तं संपद्यते तदाह—**अनिट्यजादावित्यादि** ॥ **अदाद्यन्तर्गण इति** । आगणान्तादिति भावः ॥ **हिंसन्तीति** । 'हिसि हिंसायाम्' रुधादिः । 'श्नान्नलोपः' । 'श्नसोरल्लोपः' ॥ **ङ्क्त्येवेष्यत इति** । वृत्त्यनुरोधादेतदुक्तम् । भाष्ये तु प्रायेणेदं न दृश्यते । एवं च हिनसानीत्यत्राद्युदात्तत्वमपि पक्षे भवति । यदि तु आद्युदात्तत्वं पक्षे नेष्यते, तर्हि व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न। कश्चित्तु स्वपादीत्यत्रैतदभावे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वमेवेति विशेषाभावादयं विधिर्न प्रवर्तते तत्साहचर्याद्धिनसानीयत्राप्ययं न प्रवर्तेत इति वृत्तिकाराशयं कल्पयन्ति—**हिनसानीति** ॥ अत्र श्नमः 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायाद् धातुग्रहणे नकाराकार उदात्तः । ततः परस्य स्वरितत्वम्। अनिटि किम् । स्वपितः । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके इतीट्' ॥ **अभ्यस्तानाम्** । 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् । अन्यथाऽऽदिग्रहणसंबद्धमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तेत । अचि किम् । दद्यात् । अनिटि किम् । जक्षिथ ॥ **ये ददतीति** । 'डुदाञ् दाने' लटि झिः तस्य 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः । 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः ॥ **चित्स्वरमिति** । 'चितः' इत्यनेन विहितमन्तोदात्तस्वरमित्यर्थः—**दधानेति** । लटः शानजादेशः ॥ **अनुदात्ते च** ॥ न विद्यते उदात्तो यस्मिन्निति बहुव्रीहिस्तदाह—**अविद्यमानेत्यादि** ॥अन्यथा हि शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे'मा हि स्म दद्यात्' इत्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते आद्युदात्तत्वं न स्यात् । बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति, हिशब्दो 'हि च' इति निघातनिषेधार्थः॥ **भीह्री**॥आद्युदात्तस्यापवादोऽयम्। तत्र मदिर्दिवादिः । दरिद्राजागरावदादी । अन्ये तु जुहोत्यादयः । उदाहरणानि । बिभेति।जिह्रेति।बिभर्ति। 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्त्वम्' **ममत्त्विति** । मदेर्लोट् 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥ **जजनत्** ॥ **दधनदिति** । 'जन जनने' 'धन धान्ये' । आभ्यां लेट् तिप् 'इतश्च' इतीकारलोपः । 'लेटोडाटौ' इत्यट् । दरिद्राति । जागर्ति । पिति किम् । दरिद्रति । अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वं मा भूत् । ननु पूर्वग्रहणं व्यर्थं प्रत्यये 'पिति' इत्येवोक्ते 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इति पूर्वस्यैव भविष्यति । न च पितः पूर्वमेव कार्यभाग्यथा स्यात् पिदन्तं मा भूदित्येवमर्थं तदिति वाच्यम् । कथं पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसङ्गः । एतदेव ज्ञापयति 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः' इति । तेन 'उपोत्तमं रिति' रित्प्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति, 'चङ्यन्यतरस्याम्' चङन्तस्येत्यर्थो, न तु रिति परतश्चङि परत इति । नन्वेवं 'चतुरः शसि—' इत्यत्रापि शसन्तस्य प्राप्नोति, शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि हि 'चतुरः शसि' इत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्ततः 'ऊडिदंपदात्' इत्यस्यानन्तरं 'चतुरश्च—' इत्येव ब्रूयात् । तत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति हलादेरुदात्तविधानाच्च शस एव भवि-

लिति । ६ । १ । १९३ ॥ प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ॥ **आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् । ६।१।१९४ ॥** अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोलूयंलोलूयम् । पक्षे लित्स्वरः ॥ **अचः कर्तृयकि । ६।१। १९५ ॥** उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव॥**चङ्यन्यतरस्याम् ।६।१।२१८॥**चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा । मा हि चीकरताम् । धात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे चङुदात्तः॥

॥ इति धातुस्वराः ॥

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ।६ । १ । १५९॥कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः । शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ॥ **उञ्छादीनां च । ६ । १ ।१६०॥** अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तो गुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे । अन्यत्र

ष्याति ॥ **लिति** । पूर्वसूत्रात् ' प्रत्ययात्पूर्वम् ' इति वर्तते तदाह–प्रत्ययात्पूर्वमिति ॥ तेन स्वरविधौ सप्तम्यास्तदन्तत्वज्ञापनाल्लिदन्तस्य स्वरो न शङ्कनीयः ॥ **चिकीर्षक इति** ॥ चिकीर्षेति सन्नन्ताण्ण्वुल् तस्याकादेशः । सनोऽतो लोपः। ककारेकार उदात्तः। न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । स्वरविधौ तन्निषेधात्॥ क्वचित्पुस्तके ' भौरिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् ' इति दृश्यते । तत्र ' भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ' इति ' विषयो देशे ' इत्यस्मिन्नर्थे यथाक्रमं भौरिकिशब्दादैषुकारिशब्दाच्च विधलभक्तलौ ज्ञेयौ ॥ **आदिर्णमुलि** ॥ **अभ्यस्तानामिति** । यद्यपि लोलूयमिति प्रतीकमुपादाय ' एकाक्षु धातुषु लित्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनेकाज्जुदाहृतः ' इति हरदत्तग्रन्थाद् ' अभ्यस्तेति निवृत्तम् ' इति प्रतीयते, तथाप्यार्थिकार्थकथनपरतया नेयम्॥ **णमुलि पर इति** । यद्यपि ' सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः ' इति ' भीह्री–' इति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् णमुलन्तस्यादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं, तथापि फले विशेषाभावादेवमुक्तमिति प्रतिभाति ॥ **लोलूयंलोलूयमिति** । यङन्ताण्णमुल् । ' नित्यवीप्सयोः ' इति द्वित्वम् । अत्र प्रथमो लोलूयशब्दः आद्युदात्तः । लू इति स्वरितः ततश्चत्वारः प्रचयाः॥**अचः** । इह 'कार्यते'इत्यादौ इत्त्वे रपरत्वे च सति अयं स्वर इष्टस्तन्निर्वाहार्थं ' तास्यनुदात्तेत् ' इति सूत्रे समासैकदेशोऽप्युपदेशशब्द इहानुवर्तते, सप्तम्या च विपरिणम्यते, तदाह–उपदेशेऽजन्तानामिति ॥ नन्वेवम् 'एकं द्वादशधा जज्ञे' इत्यादाविवान्तर्भूतण्यन्तात्कर्मकर्तृविषयात् जनेर्लटि जायते स्वयमेवेत्यत्रैष स्वरो न स्यात् । ' ये विभाषा ' इत्यात्वे सति उत्तरकालमजन्तत्वेऽपि उपदेशेऽनजन्तत्वादिति चेत् । मैवम् । ये इति विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वाप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ **कर्तृयकीति** । कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यो यक् तस्मिन् परे ॥ **लूयत इति** । आदिमध्यौ पर्यायेणोदात्तौ ' तास्यनुदात्तेत्–' इति ते इत्यस्यानुदात्तत्वम् ॥ **चङ्यन्यतरस्याम्** ॥ ' उपोत्तमं रिति–' इत्यतः उपोत्तममिति वर्तते तदाह–उपोत्तममिति ॥ त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् ॥ **मा हि चीकरतामिति** । अदुपदेशात्परत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तः । उपोत्तमग्रहणानुवृत्त्या द्वयोर्न, मा हि दधत् । अत्र ' विभाषा धेट्श्व्योः ' इति चङ् ॥

॥ इति धातुस्वराः ॥

कर्षात्वतः ॥ ' ञ्नित्यादिर्नित्यम् ' इत्यस्यापवादः । आदस्यास्तीति आत्वान् ' तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वाज्जश्त्वाभावः । कर्षश्चात्वांश्चेति समाहारद्वन्द्वः । कर्ष इति शबन्तस्यानुकरणं न घञन्तस्य तदाह–शपा निर्देशादिति ॥ पाक इति । पचेर्घञ् । ' चजोः ' इति कुत्वम् ॥ **कालविशेष इति** । कृतद्वाप-

---

१ उञ्छ, म्लेच्छ, जञ्ज, जल्प, जप, वध, युग, गरो दूष्ये, वेगवेदवेष्टबन्धाः करणे, स्तुयुद्रुवश्छन्दसि, वर्तनि स्तोत्रे, श्वभ्रे दरः, साम्बतापौ भावगर्हायाम्, उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र, भक्षमन्थगोमन्थाः । इत्युञ्छादिः ॥

योगेयोगे तवस्तरम्। भक्षशब्दो घञन्तः। गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः। उत्तमशश्वत्तमावपि। उदुत्तमं वरुण। शश्वत्तममीळते॥ **चतुरः शसि**। ६। १। १६७॥ चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे। चतुरः कल्पयन्तः। अचि र इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह। चतस्रः पश्य। चतेरुरन्। नित्त्वादाद्युदात्तता॥ **झल्युपोत्तमम्**। ६। १। १८०॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात्। अध्वर्युभिः पञ्चभिः। नवभिर्वाजैर्नवती च। सप्तभ्यो जायमानः। आदशभिर्विवस्वतः। उपोत्तमं किम्। आ षड्भिर्हूयमानः। विश्वैर्देवैस्त्रिभिः। झलि किम्। नवानां नवतीनाम्॥ **विभाषा भाषायाम्**। ६।१।१८१॥ उक्तविषये॥ **सर्वस्य सुपि**। ६। १। १९१॥ सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात्। सर्वे नन्दन्ति यशसा॥ **ञ्नित्यादिर्नित्यम्**। ६। १। १९७॥ ञिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात्। यस्मिन्विश्वानि पौंस्या। पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। सुते दधिष्व नश्चनः। चायतेरसुन्। चायेरन्ने ह्रस्वश्चेति चकारादसुनो नुडागमश्च॥ **पथिमथोः सर्वनामस्थाने**। ६।१। १९९॥ आदिरुदात्तः स्यात्। अयं पन्थाः। सर्वनामस्थाने किम्। ज्योतिष्मतः पथो रक्ष। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम्॥ **अन्तश्च तवै युगपत्**। ६। १। २००॥ तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः। हर्षसे दातवा उ॥ **क्षयो निवासे**।

रादौ॥ भक्षशब्द इति। 'भक्ष अदने' चुरादिः। 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः' इति यदा णिच् नास्ति, तदा घञ्। ण्यन्तात्तु 'एरच्' इत्यचि सिद्धम्। एरजण्यन्तानाम्' इति तु नास्तीत्याहुः॥ उत्तमशश्वत्तमाविति। तमबन्तावेतौ। तेन द्रव्यप्रकर्षविवक्षायामामभावः। पित्त्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते पाठः॥ चतुरः। 'चतेरुरन्' नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमिदम्। ननु चतस्रः पश्येत्यत्र चतसृ अस् इति स्थिते परत्वात् 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे तकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति अत आह—अचि र इति॥ स्थानिवत्त्वादिति। न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः। 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्' इति नियमात्॥ झल्युपोत्तमम्। 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यस्यापवादः॥ पञ्चभिरित्यादि। पञ्चनवसप्तदशशब्दाः कनिन्नन्ताः॥ आषड्भिरिति। षषुशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। तनोतेर्ड्रिः त्रिः। अयमपि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वाऽन्तोदात्तः। उभयत्रापि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ नवानामिति। अत्रापि विभक्तिरुदात्ता॥ विभाषा॥ उक्तविषय इति। षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या झलादिर्विभक्तिस्तदन्तस्योपोत्तमं भाषायामुदात्तं वा स्यात्। पञ्चभिः। सप्तभिः। तिसृभिः। चतुर्भिः। पक्षे 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यन्तोदात्तानि॥ सर्वस्य। सर्वशब्दः उञ्छादिष्वन्तोदात्तो निपातितः। सर्वस्य विकारः सार्वं इत्यत्र 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यनुदात्तलक्षणोऽञ् यथा स्यात्। श्रवणं तु सर्वत्राद्युदात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्येष्यमाणत्वात्॥ ञ्नित्यादि॥ 'भीह्री' इति सूत्रे पूर्वग्रहणेन 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः' इति ज्ञापितत्वात् तदन्तसप्तमीयमित्याह॥ ञिदन्तस्येति। पथिमथोः। 'गमेरिनिः' 'परमे कित्' 'मन्थः'। 'पतेस्थ च' इति निप्रत्ययान्तावेतावन्तोदात्तौ। मन्थः कित्त्वादुपधालोपः॥ पन्था इति। 'पथिमथ्यृभुक्षामात्'। 'थो न्थः'॥ पथइति। 'भस्य टेर्लोपः'॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति। 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति विभक्तिरुदात्ता॥ दातवा उ इति। ददातेः 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति तवैप्रत्ययः। ऐकारस्यायादेशः। 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः। युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा 'एकवर्जम्' इति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात्॥ क्षयो॥

६ । १ । २०१ ॥ आद्युदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिव्रत ॥ **जयः करणम्** । ६ । १ । २०२ ॥ करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः ॥ **वृषादीनां च** । ६ । १ । २०३॥ आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः ॥ **संज्ञायामुपमानम्** । ६ । १।२०४॥ उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनोऽत्र लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानं किम् । चैत्रः ॥ **निष्ठा च द्व्यजनात्** । ६ ।१ । २०५॥ निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः। द्व्यच् किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । त्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । कृतम् ॥ हृतम् ॥ **शुष्कधृष्टौ** । ६ । १ । २०६ ॥ एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । अतसं न शुष्कम् ॥ **आशितः कर्ता** । ६ । १ । २०७॥ कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः । कृषन्नित्फाल आशितम् ॥ **रिक्ते विभाषा** । ६ । १ । २०८ ॥ रिक्तशब्दे वादिरुदात्तः । रिक्तः ॥ संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन॥ * ॥ **जुष्टार्पिते च च्छन्दसि** । ६ । १ । २०९ ॥ आद्युदात्ते वा स्तः ॥ **नित्यं मन्त्रे** । ६ ।१। २१०॥ एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । षळर आहुरर्पितमित्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः।छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात्।अर्पिताः

निवासेऽभिधेये क्षयशब्द आद्युदात्तः ॥ स्वे क्षये इति । 'क्षि निवासगत्योः' क्षयन्ति यस्मिन्नित्यधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घः । निवासे किम् । व्याधेः क्षयः । 'क्षि क्षये' 'एरच्' । कर्तरि षष्ठी ॥ जयः ॥ जयोऽश्व इति । 'पुंसि–' इति करणे घः । करणे किम् । जयो ब्राह्मणानाम् । भावे 'एरच्' ॥ वृषादीनाम् । 'वृषु सेचने' इगुपधलक्षणः कः ॥ वाजेभिरिति । वनेर्घञ् । 'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ संज्ञायाम् ॥ चञ्चेति । उपमानशब्दोऽयमुपमेयस्य संज्ञा ॥ कनो लुबिति । 'इवे प्रतिकृतौ' इतिं कनो 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् । ननु प्रत्ययलक्षणेन नित्त्वात् 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्येव सिद्धमत आह–एतदेवेति ॥ निष्ठा ॥ दत्त इति । ददातेः क्तः 'दो दद्घोः' इति दथादेशः ॥ चिन्तित इति । 'चिति स्मृत्याम्' । चुरादिः ॥ कृतं हृतमिति । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥ असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्येव सिद्धम् ॥ शुष्कमिति । शुषेः क्तः तस्य 'शुषः कः' इति कादेशः ॥ आशितः ॥ कर्तृवाचीति । आङ्पूर्वात् 'अश भोजने' अस्मात्कर्तरि क्तो निपात्यते । अपर आह–कर्तेत्यनेन भूतपूर्वगत्या अणौ कर्ता णौ कर्मीभूत एव विवक्षितः । तथा चाशेर्ण्यन्तस्य प्रयोज्यकर्तरि 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ–' इति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपमिति ॥ रिक्त इति । 'रिचिर् विरेचने' ॥ संज्ञायामित्यादि । 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यस्यावकाशः गुप्तः । अस्य त्ववकाशः असंज्ञायां रिक्तो घट इति । संज्ञायामुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः । रिक्तो नाम कश्चित् ॥ जुष्टार्पिते । जुष्टः अर्पितः इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये आद्युदात्ते वा स्तः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' क्तः । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः । जुष्टः । अर्त्तेर्णिच् 'अर्ति' इत्यादिना पुक् । अर्पितः ॥ नित्यं । जुष्टार्पिते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः ॥ पूर्वेणैव सिद्धेरिति । ननु पक्षेऽन्तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह–छन्दसीत्यादि ॥ न केवलं गतार्थत्वमात्रं किंत्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोऽप्यस्तीत्याह–अर्पिताः

वृषः, जनः, ज्वरः, ग्रहः, हयः, गयः, नयः, तायः, तयः, चयः, श्रमः, वेदः, सूदः, अंशुः, गुहाशमरौ संज्ञायां भावकर्मणोः, मन्त्रः, शान्तिः, कामः, यामः, आरा, धारा, कारा, वहः, कल्पः, पादः, इति वृषादिः ॥

षष्टिर्न चलाचलास इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥ **युष्मदस्मदोर्ङसि** । ६ । १ । २११ ॥ आदिरुदात्तः स्यात् । नहिषस्तव नो मम ॥ **ङयि च** । ६ । १ । २१२ ॥ तुभ्यं हिन्वानः । मह्यं वातः पवताम् ॥ **यतोऽनावः** । ६ । १ । २१३ ॥ यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विना । युञ्जन्त्यस्य काम्या । कर्मेणिङन्तादचो यत् ॥ **ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः** । ६ । १ । २१४ ॥ एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः। ईड्यो नूतनैरुत । आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम्।उक्थमिन्द्राय शंस्यम्॥ **विभाषा वेण्विन्धानयोः** । ६ । १ । २१५ ॥ आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अग्निम्॥ **त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्**।६।१।२१६। आदिरुदात्तो वा । आद्यास्त्रयो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः ॥ **मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्** ।६।१।२१९ ॥ मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती ॥ **अन्तोऽवत्याः** । ६ । १ । २२० ॥ अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥ **ईवत्याः** । ६ । १ । २२१ ॥ ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती॥

॥ इति प्रातिपदिकस्वरप्रक्रिया ॥

षष्टिरित्यादिना ॥ **युष्मदस्मदोः** । ' युष्यसिभ्यां मदिक् ' इति मदिक्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ ॥ **ममेति**। ' युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ' ' तवममौ ङसि ' इति मपर्यन्तस्य ममादेशः । ' शेषे लोपः ' । ' अतो गुणे ' इति पररूपत्वम् ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥ **ङयि च**। योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥ **तुभ्यं मह्यमिति** । ' ङे प्रथमयोरम् ' । 'तुभ्यमह्यौ ङयि ' ॥ **यतः**। ' तित्स्वरितम् ' इत्यस्यापवादः । ' निष्ठा च द्व्यजनात् ' इत्यतो द्व्यजनुवर्तते तदाह-द्व्यच इति ॥ अत्र'अनावः ' इति निषेधो ज्ञापयति ' स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' इति । अन्यथा य आदिर्नकारो नासौ स्वरयोग्यः, यश्च स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अनावः किम् । नावा तार्यं नाव्यम् । ' नौवयोधर्म-' इति यत् । द्व्यच् किं, चिकीर्ष्यम् । उभयत्रापि तित्स्वरः ॥ **ईडवन्द** । ' ईड स्तुतौ ' ' वदि अभिवादनस्तुत्योः ' ' वृङ् संभक्तौ ' ' शंसु स्तुतौ ' ' दुह प्रपूरणे ' । ण्यतो द्व्यनुबन्धकत्वाद्यद्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ **ईड्य इत्यादि**। ' ऋहलोः ' इति ण्यत् ॥ **वार्यमिति** । नन्वत्र ' एतिस्तुशास् ' इत्यादिना विशेषविहितेन क्यपा भाव्यमिति चेत् । सत्यम् । क्यब्विधौ वृञ एव ग्रहणं नास्त्येति मूल एव स्पष्टम् । **विभाषा** ॥ वेणुशब्दो नित्स्वरेण नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः । ' स्थोणुरित्यनुवर्तमाने ' अजिवृरीभ्यो निच्च ' इति व्युत्पादनात् । इन्धान शब्दो यदि चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः । यदा शानजन्तस्तदा ' लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः । 'श्नसोरल्लोपः ' इति उदात्तस्य श्नमोऽकारस्य लोपात् सर्वथाप्यप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते ॥ **त्यागराग** । ' त्यज हानौ ' । ' चजोः' इति कुत्वम् । ' रञ्ज रागे' ' घञि च भाव-' इति नलोपः । ' हसे हसने ' एषां पक्षे ' कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः ' इति भवति ॥ **त्रयः पचाद्यजन्ता इति** । ' कुह विस्मापने ' ' श्वठ असम्यग्भाषणे ' चौरादिकावदन्तौ । ' क्रथ हिंसायाम् । अत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पक्षे भवति ॥ **मतोः** ॥ **मतोः पूर्व आकार इति** । आर्थं व्याख्यानमेतत् । सूत्रे तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंलिङ्गमेव पठन्ति ॥ **शरावतीति** । चातुरर्थिको ' नद्यां मतुप् ' ' मादुपधायाः ' इति वत्वम् ' मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ' ' शरादीनां च ' इति दीर्घत्वम् ॥ **वेत्रवतीति** । मतुप् वत्वम् । न चात्र वत्वस्यासिद्धत्वादवतीशब्दोऽयं न भवतीति शङ्क्यम् । तस्याश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वाभावात् । 'अवत्याः' इति निर्देशादिह न भवति राजवतीति । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वान्नायमवतीशब्दः ॥ **अहीवतीति** । पूर्ववद्दीर्घः । ' संज्ञायाम् ' इति वत्वम् ॥ इति प्रातिपदिकस्वरप्रक्रिया ॥

॥ अथ फिट्सूत्राणि ॥

फिषोऽन्त उदात्तः॥*॥प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात्।उच्चैः॥पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् ॥*॥एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाटला, फलेरुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । अपालङ्क, व्याधिघात, आरेवत, आरग्वधेति पर्यायाः। अम्बार्थः माता । उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः ॥ गेहार्थानामस्त्रियाम्॥*॥गेहम् । नब्विषयस्येति प्राप्ते अस्त्रियां किम् । शाला । आद्युदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् ॥ गुदस्य च ॥*॥ अन्त उदान्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततष्टाप् ॥ ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य॥*॥धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः। अन्तर्धा। स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति प्राप्ते । छाया । माया ।जाया । यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। स्त्रीति किम् । वाह्यम्।यत्अन्तत्वादाद्युदात्तत्वम्।विषयग्रहणं किम् । इभ्या । क्षत्रिया। यतोऽनाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः।क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदात्तः ॥ खान्तस्याश्मादेः॥*॥नखम् । उखा।सुखम् । दुःखम् ।नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात्खर्य्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नब्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् । शिखा । मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिटामिति नब्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङः खो निह्रस्वश्चेति उणादिषु नित्त्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाट्टापः प्रागेव स्वाङ्गशिटामिति वा बोध्यम् ॥

॥ अथ फिट्सूत्राणि ॥

फिषोऽन्त उदात्तः ॥ फिडिति पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या प्रातिपदिकमुच्यते तदाह–प्रातिपदिकं फिडिति । ननु कथमपाणिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते, पाणिनीयसूत्रैर्यः स्वर आयाति स एव प्रमाणं, तथा च 'शताच्च ठन्यतावशते' इति सूत्रे कैयटः 'नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवः' इति 'मुनित्रयमतेनाद्यत्वे साध्वसाधुप्रविभागः' इति । नैतत् । अपाणिनीयान्यपि फिट्सूत्राणि पाणिनीयैराश्रीयन्ते भाष्यात् ज्ञापकात् । तथा च 'आद्युदात्तश्च' इति सूत्रे भाष्यं 'प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति' इति । तथा तस्मिन्नेव सूत्रे 'प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः । यत्रानुदात्ता प्रकृतिः समत्वं सिमत्वम्' इति । नहि 'फिषोऽन्त उदात्तः' 'त्वत्त्वसमसिम–' इत्यादिफिट्सूत्राश्रयणं विना प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं सर्वानुदात्तत्वं च संभवतीति दिक् ॥ पाट ॥ पाटलेत्यादय ओषधिविशेषस्य वाचकाः । लघावन्त इति प्राप्त इति । इदं पूर्वेण परेण च संबध्यते ॥ पर्याया इति । वृक्षविशेषस्य वाचकाः । सागरसमुद्रयोः 'लघावन्ते' इति प्राप्ते ॥ गेहा । गेहार्थानामन्त उदात्तः स्यात्स्त्रियां न ॥ गुद ॥ अगेहार्थमिदम् ॥ ध्यपूर्व ॥ धकारेति । नित्यस्त्रीलिङ्गस्येति शेषः । प्राप्ते इति । आद्युदात्तत्वे प्राप्ते इत्यर्थः ॥ यत्अन्तत्वादिति । 'बहिषष्टिलोपो यञ्च' इति वचनात् ॥ यतो । नाव इति । इभमर्हतीति दण्डादित्वाद्यत् ॥ यान्तस्यान्त्यादिति । 'क्षत्राद् घः' इति प्रत्ययस्वरेणापीति वा बोध्यम् ॥ खान्तस्या ॥ श् च म् च श्मौ तौ आदी यस्य स श्मादिर्न श्मादिरश्मादिः तस्य । शकारमकारादिभिन्नस्य खशब्दस्यान्तोदात्तः स्यात् ॥ शीङः खो निह्रस्वश्चेत्यादि । ननु बहुषूणादिपुस्तकेषु 'शीङो ह्रस्वश्च' इत्येव पठ्यते 'मुहेः खो मूर्च' इत्यतः खोऽनुवर्तते । 'ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणाभाव' इति

हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् ॥ *॥ एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन । यद्वंहिष्ठं नातिविधे इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः॥ संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः। अशीतिः। लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत्।अभ्यूर्णवांना प्रभृथस्यायोः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः।थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् ॥दक्षिणस्य साधौ ॥*॥अन्त उदात्तः स्यात्।साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तः।अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति कोशः॥स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा॥*॥इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः। दक्षिणो बाहुः। आख्याग्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति ॥ छन्दसि च ॥*॥ अस्वाङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ ॥ कृष्णस्यामृगाख्या चेत् ॥*॥ अन्त उदात्तः । वर्णानान्तणेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव वृषभः। मृगाख्यायां तु । कृष्णो रात्र्यै ॥ वा नामधेयस्य ॥*॥ कृष्णस्येत्येव। अयं वां कृष्णो अश्विना । कृष्ण ऋषिः॥शुक्लगौरयोरादिः॥*॥नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुवर्त्तेत इति तु युक्तम् । सरो गौरो यथा पिबत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् ॥ अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः ॥*॥ अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः। वशाग्रहणं नियामार्थं छन्दस्येवेति।तेन लोके आद्युदात्तेत्याहुः॥पृष्ठस्य च॥*॥छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम्।पृष्ठम्॥अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्॥*॥उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः॥आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्॥*॥यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति यतोऽनाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ आशाया अदिगाख्या चेत्॥*॥

स्वयमप्युणादिष्वेवमेवोक्तम् । तस्मात्पूर्वापरविरुद्धोऽयं ग्रन्थ इत्यस्वरसादाह—अन्तरङ्गत्वादित्यादि ॥ हिष्ठ ॥ एषामिति । हिष्ठ वत्सर ति शत्थ एतदन्तानामित्यर्थः ॥ बंहिष्ठ इति । बहुलशब्दात् 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इतीष्ठन्, 'प्रियस्थिरस्फिर—' इत्यनेन बहुलस्य बंहिरादेशः ॥ परिवत्सर इति । क्वचित्तु संवत्सर इति पाठस्तत्र 'वसेश्च संपूर्वाच्चित्' इति सरप्रत्ययस्य चित्त्वादपि सिद्धेः ॥ सप्ततिरित्यादि । 'पङ्क्तिविंशतित्रिंशत्' इत्यत्र व्युत्पादिता एते ॥ प्राग्वदिति । 'लघावन्ते' इति प्राप्त इत्यर्थः ॥ दक्षिणस्य । अस्यान्त उदात्तः स्यात्प्रावीण्येऽर्थे । वीणायां दक्षिणः प्रवीण इत्यर्थः ॥ छन्दसि ॥ दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्यातां वेदे ॥ कृष्णस्य । अस्यान्त उदात्तश्छन्दसि न तु मृगाख्यायाम् ॥ एके इति । तन्मतेऽस्मिन्सूत्रे 'नामधेयस्य' इत्यनुवर्त्तते वचनविपरिणामेनान्वयः, नामधेययोः शुक्लगौरयोरादिरुदात्त इत्यर्थः । तेन 'सरो गौरो यथा पिब' इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव । नामधेयत्वाभावात् ॥ अङ्गुष्ठो । एषामन्तोदात्तश्छन्दसि ॥ अङ्गुष्ठस्येति । उपलक्षणमिदम् । बकशब्देऽपि 'प्राणिनां कुपूर्वम्' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते इति बोध्यम् ॥ वा भाषायाम् ॥ पृष्ठमिति । पक्षे 'स्वाङ्गशिटाम्' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ अर्जुनस्य । अन्त उदात्तस्तृणाख्यायाम् । तृणाख्यायां किम् । अर्जुनो वृक्षः । 'उनर्वन्नन्तानाम्' इत्याद्युदात्तः ॥ आर्यस्य । अन्त उदात्तः स्वाम्याख्यायाम् । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति निपा-तितोऽयमयशब्दः ॥ आशाया । अदिगाख्यायामाशाशब्द आद्युदात्तः स्यात् ।

दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस्परि ॥ नक्षत्राणामाऽब्विषयाणाम् ॥*॥ अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥*॥ अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः ॥ घृतादीनां च ॥*॥ अन्त उदात्तः । घृतं मिमिक्षे । आकृतिगणोऽयम् ॥ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि । अन्त उदात्तः स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह चतुरः । वयसि किम् । ज्येष्ठः श्रेष्ठः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह नित्त्वादाद्युदात्त एव ॥ बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा ॥*॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः ॥

॥ इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

अथादिः प्राक् शकटेः ॥*॥ अधिकारोऽयम् । शकटिशकट्योरिति यावत् ॥ ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य ॥*॥ आदिरुदात्तः स्यात् । बलिः । तनुः ॥ नब्विषयस्यानिसन्तस्य ॥*॥ वने न वायः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नपू नपुंसकम् ॥ तृणधान्यानां च द्व्यषाम् ॥*॥ द्व्यचामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः । तिलाः ॥ बह्वचां तु गोधूमाः ॥ न्रः संख्यायाः ॥*॥ पञ्च । चत्वारः ॥ स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ॥*॥ शिट् सर्वनाम । कर्णाभ्यां छुबुकादधि । ओष्ठाविव मधु । विश्वो विहायाः ॥ प्राणिनां कुपूर्वम् ॥*॥ कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः । काकः । वृकः । शुकेषु मे । प्राणिनां किम् । क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ॥*॥ खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात् । कन्दुकः ॥ उनर्वन्नन्तानाम् ॥*॥ उन । वरुणं वो रिशादसम् । ऋ । स्वसारं त्वा कृणवै । वन् । पीवानं मेषम् ॥ वर्णानां तणतिनितान्तानाम् ॥*॥ आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः । शितिः । पृश्निः । हरित् ॥ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये ॥*॥ ऋद्वर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् ।

ज्येष्ठेत्यादि । 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्यादेशः । श्रवणं श्रवः सोऽस्त्यस्याः सा श्रवती' धनं विद्यते अस्याः सा धनवती अतिशयिता श्रवती श्रविष्ठा धनिष्ठा इष्ठनि ' विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुक् ॥ आद्युदात्ते प्राप्त इति । 'ञ्नित्यादिः-' इत्यनेन ॥ कृत्तिकेति । 'लघावन्ते' इति आद्युदात्तत्त्वम् ॥ घृतमिति ॥ ' नब्विषयस्य ' इति प्राप्ते ॥ ज्येष्ठ इति । उदाहरणे वृद्धशब्दस्य ' वृद्धस्य च ' इतीष्ठनि ज्यादेशः । ' युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ' इति युवञ्छब्दस्य कनादेशः । प्रत्युदाहरणे ' प्रशस्यस्य श्रः ' ' ज्य च' इति प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः । अल्पस्य कन् ॥ नित्त्वादिति । तथा च नित्स्वरापवादोऽयं योगः ॥ पक्षे उदात्त इति । उदात्त इत्यनुवृत्तेः ॥ ॥ इति प्रथमः पादः ॥ १ ॥

नब्विषयस्य ॥ इसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ सर्पिरिति । 'अर्चिशुचि-' इत्यादिना इसिः ॥ तृण । तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च द्व्यचामादिरुदात्तः स्यात् । अषिति अचः प्राचां संज्ञा । तदाह– द्व्यचामित्यर्थ इति ॥ गोधूमा इति । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तता न्रः संख्या ॥ नकाररेफान्तायाः संख्याया आदिरुदात्तः स्यात् ॥ चतुष्कपाल इति । चत्वार इत्यात्राम्स्वरेण भाव्यम्, चतुरः इत्यत्र 'चतुरःशसि' इति चतुर्भिरित्यत्र 'झल्युपोत्तमम्' इति, चतुर्णामित्यत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यः' इत्यनेनेति समास उदाहृतः । 'इगन्तकालकपालभगाल-' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तोयम् ॥ स्वाङ्गशिटाम् । स्वाङ्गवाचिनामदन्तानां सर्वनाम्नामादिरुदात्तः स्यात् ॥ उदकमिति । 'छन्दसि अङ्गुष्ठोदकबकवशानाम्' इत्यन्तोदात्तः । भाषायां तु कर्दमादित्वाद्द्वितीयं चोदात्तम् ॥ उनर्वं । उन ऋ वन् एतदन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥ ह्रस्वान्तस्य । अनृ-

मुनिः॥अक्षस्यादेवनस्य॥*॥आदिरुदात्तः।तस्य नाक्षः।देवने तु।अक्षैर्मा दीव्यः॥अर्धस्यासमद्योतने॥*॥अर्धो ग्रामस्य।समेंऽशके तु अर्धं पिप्पल्याः॥पीतद्र्वर्थानाम् ॥*॥ आदिरुदात्तः । पीतद्रुः सरलः ॥ ग्रामादीनां च ॥ *॥ ग्रामः । सोमः । यामः । लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य ॥ *॥ चञ्चेव चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा ॥ न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ॥ *॥ एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । महिषः ॥ राजविशेषस्य यमन्वा चेत् ॥ *॥ यमन्वा वृद्धः।आङ्ग उदाहरणम्।अङ्गाः प्रत्युदाहरणम्॥लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः॥*॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः। कल्याणः।कोलाहलः॥स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् ॥ *॥ एषां त्रयाणामाद्युदात्तः। स्त्रीविषये । मल्लिका। वर्णः। श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्त्येषां ते अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः ॥ शकुनीनां च लघुपूर्वम् ॥ *॥ पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः । खञ्जरीटः ॥ नर्तुप्राण्याख्यायाम् ॥ *॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः। कृकलासः॥धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ॥*॥ आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । षान्तानाम् । माषाः ॥ जनपदशब्दानामषान्तानाम् ॥ *॥ आदिरुदात्तः । केकयः ॥ हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ॥*॥ हयिति हल्संज्ञा।

त्किम् । नृशंसः॥अक्षस्य । अदेवनस्याक्षस्यादिरुदात्तः ॥ अर्द्धस्य । असमद्योतनेऽर्द्धशब्दस्यादिरुदात्तः ॥ ग्रामादीनां च । आदिरुदात्तः ॥ लुबन्तस्य । उपमेयवाचिनो लुबन्तस्यादिरुदात्तः ॥ चञ्चेवेति । 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य 'लुम्मनुष्ये' इति कनो लुप् । लुबन्तस्य किम् । अग्निर्माणवकः ॥ न वृक्ष । पूर्वेण प्राप्तमाद्युदात्तत्वं निषिध्यते । अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणात् वृक्ष इवायं वृक्षः पर्वतः । अत्र पूर्वेणाद्युदात्तत्वं भवत्येव ॥ राजविशेषस्य । लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य राजविशेषस्याद्युदात्तः यमन्वा चेन्नामधेयं भवति । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । राजविशेषस्य चेद्वृद्धस्यैवेत्याहुः । फिड्वृत्तौ तु 'वृद्धस्य चेद्राजविशेषस्यैव इति नियमो दर्शितः ॥ आङ्ग इति । आङ्ग इवायमाङ्गः अङ्ग इवायमङ्गः ॥ लघावन्ते । इह आदिरिति न संबध्यते, तेनानादेरपि गुरोरुदात्तः । अत एव 'वृषाकपिशब्दस्य गुरुरुदात्तः' इति 'वृषाकप्यग्नि–' इति सूत्रे वृत्त्यादिग्रन्थेषु विभावितम् । न च गुरूणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । 'अन्यतो ङीष्' इति सूत्रे सारङ्गकल्माषशब्दौ 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तग्रन्थविरोधादित्याहुः ॥ कल्याण इति । पर्यायेणादिमध्यावुदात्तौ ॥ शकुनीनाम् । पक्षिवाचिनाम् ॥ पूर्वमिति । अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः । अत्रापि 'आदिः' इति न संबद्ध्यते, पूर्वग्रहणात् ॥कुक्कुटेत्यादि । मध्योदात्तावेतौ ॥ नर्तु- । ऋतुवाचिनां प्राणिवाचिनां च यथालक्षणप्राप्तमुदात्तत्वं न ॥ धान्यानाम् । धान्यवाचिनां वृद्धकशब्दान्तानां षशब्दान्तानां चादिरुदात्तः ॥ श्यामाका माषा इति । अत्र 'उशीनर–' इत्यनेन 'तृणधान्यानाम्' इत्यनेन चाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् नैषादका राजमाषा इत्युदाहर्त्तव्यम् । फिड्वृत्तौ तु सूत्रे चशब्दो न पठितः । वृत्तौ 'गुरुरुदात्तः' इति व्याख्यातं न त्वादिरुदात्त इति । नैषादकाः कालाक्षा इत्युदाहृतं च । यत्तु धान्यानामिति किम्।श्यामाका इत्युदाहृतम् । तन्न । श्यामाके धान्यत्वाभावश्चिन्त्यः ॥ जनपदा ॥ जनपदवाचिनामजन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥ केकय इति । अत्र परत्वात् 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' इति

पललम् । शललम् । हयादीनां किम् । एकलः । असंयुक्तेति किम् । मल्लः ॥ इगन्तानां च व्यषाम् ॥ * ॥ आदिरुदात्तः । कृषिः ॥

॥ इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयं प्राग्गीषात् ॥*॥ ईषान्तस्य हलादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः ॥ त्र्यचां प्राङ्मकरात् ॥*॥ मकरवरूढेत्यतः प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः । स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ॥*॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । वदनम् ॥ मादीनां च ॥*॥ मलयः । मकरः ॥ शादीनां शाकानाम् ॥*॥ शीतन्या । शतपुष्पा ॥ पान्तानां गुर्वादीनाम् ॥*॥ पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु । अनूपम् । द्व्यचां तु । नीपम् ॥ युतान्यण्यन्तानाम् ॥ * ॥ युत । अयुतम् । अनि । धमनिः । अणि । विपणिः ॥ मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा ॥*॥ एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूढ इत्यादि ॥ छन्दसि च ॥*॥ अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम् ॥ कर्दमादीनां च ॥*॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । सुगन्धितेजनस्य ते वा ॥*॥ आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः ॥ नपः फलान्तानाम् ॥*॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् ॥*॥ कुलायः ॥ थान्तस्य च नालघुनी ॥*॥ नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः ! सनाथा सभा ॥ शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च ॥*॥ अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ॥ साङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् ॥ * ॥ द्वितीयमुदात्तं वा ॥ ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा ॥*॥ हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ उशीरदाशेरकपालपललशैवाल-

---

स्वरेण भाव्यमतः अङ्गा वङ्गा इत्युदाहर्तव्यमिति वदन्ति ॥ हयादीनाम् । हयादीनामसंयोगपूर्वो यो लशब्दस्तदन्तानामादिरुदात्तः । अन्त्यात्पूर्वं वा । केचित्तु अत्र ‘ जनपदानाम् ’ इत्यनुवर्त्तयन्ति, पञ्चाला कोशला इत्युदाहृत्य पलालमिति प्रत्युदाहरन्ति च ॥ इग । अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्य कुरवश्चेदय इत्युदाहृतं कृषिरिति प्रत्युदाहृतम् । ‘ अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व ’ इत्यत्र कृषिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् ॥ ॥ इति द्वितीयः पादः ॥

कपोल इति । ‘ लघावन्ते ’ इति मध्योदात्तत्वम् ॥ रसना वदनमिति । ‘ स्वाङ्गशिटाम् ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ मादी ॥ मलयः मकर इति । अनयोः ‘ मकरवरूढ– ’ इति ‘ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् ’ इति विशिष्य स्वरविधानान्महेन्द्र इत्युदाहर्त्तव्यम् ॥ शादीनां शा ॥ शकारादीनां शाकवाचिनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । केचित्तु ‘ सादीनाम् ’ इति पठित्वा सर्षपा इत्युदाहरन्ति ॥ पान्तानाम् । पशब्दान्तानां गुर्वादीनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । अनूपे ‘ अनोरप्रधानकनीयसी ’ इत्यनेनोदात्तत्वं नीपे ‘ नेरनिधाने ’ इत्यनेनेत्याहुः ॥ युत ॥ युत–अनि–अणि–एतदन्तानां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् ॥ इत्यादीति । आदिशब्देन पारावत वितस्ता इक्षु आर्जि द्राक्षा कला उमा काष्ठा पेष्ठा काशीना । ‘काशीनानाम् ’ इति वक्तव्ये नुडभाव आर्षः ॥ छन्दसि । छन्दसि मकारादीनामन्येषां चादिर्द्वितीयं वोदात्तम् । काश्यपः । कर्दमा कुलटा उदक गान्धारिः ॥ सुगन्धि ॥ आदिरिति । सुगन्धितेजनशब्दस्य ॥ नपः फलान्तानाम् । नपू नपुंसकम् । नपः किम् । दासीफलो वृक्षः ॥ यान्तस्य ॥ यशब्दान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥ थान्तस्य ॥ केचित्तु ‘ आन्तस्य च नालघुनी ’ इति पठित्वा ‘ आकारान्तस्य नाशब्दस्य च लघुनी अन्त्यात्पूर्वे उदात्ते स्तः ’ इति व्याख्याय नाना दिवा मुधा इत्युदाजह्रुः ॥ शिंशुमारो । ‘ शिंशुमार ’ इति पाठान्तरम् । उष्ट्रार । ‘ उष्टार ’ इति पाठान्तरम् ॥ सांकाश्य । सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ ‘वुञ्छण– ’ इति ण्यान्तौ । दार्वाघाटशब्दो ‘ दारावाहनोणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ’ त्यणुइप्रत्ययान्तः ॥ ईषान्तस्य ॥ ईषान्तस्य हलादेरादिरुदात्तो वा स्यात् ॥ उशीर ॥ अत्र श्यामाक-

श्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्॥*॥ एषामादिरुदात्तः स्यात्॥ महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥*॥ आदिरुदात्तः । महिषी जाया । अषाढा उपदधाति ॥

॥ इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥*॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी ॥ गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य॥*॥ अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः॥पारावतस्योपोत्तमवर्जम्॥*॥शेषं क्रमेणोदात्तम्। पारावतः ॥ धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ॥*॥ एषां चतुर्णां धूमप्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि। धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः। स्थालीपाकः ॥ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ॥*॥ कपिकेशः । हरिकेशः ॥ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ॥*॥स्पष्टम् । न्यङ्ङुत्तानः । व्यंचक्षयत्स्वः।न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः॥*॥स्वरितः स्यात् ॥ तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः ॥*॥ स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतोऽनाव इति प्राप्ते ॥ बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ॥*॥ अन्तस्वरितानि ननोबिल्व उदतिष्ठत् । त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि॥*॥ स्तरीरुत्वत् । उत त्वः पश्यन् । नभन्तामन्यके समे ।सिमस्मै॥सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः॥*॥अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवंपरं वा । तेन वासस्तनुते सिमस्मै इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव ॥ निपाता आद्युदात्ताः॥*॥ स्वाहा ॥ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ॥*॥ एवादीनामन्तः ॥ * ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । ते मित्र सूरिभिः सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्य स इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम्॥ वाचादीनामुभावुदात्तौ ॥ *॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥ चादयोऽनुदात्ताः ॥ * ॥ स्पष्टम् ॥ यथेति पादान्ते ॥ * ॥ तन्नेमिमृभवो यथा ॥ पादान्ते किम् । यथानो अदितिः करत् ॥ प्रकारादिद्विरुक्तौ ॥ परस्यान्त उदात्तः ॥ * ॥ पटुपटुः ॥ शेषं सर्वमनुदात्तम् ॥ * ॥ शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । प्रमायम् । दिवेदिवे ॥

॥ इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः ॥

ग्रहणं चिन्त्यम् । ' धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इदमेव ज्ञापयितुं मूले धान्यानामित्यत्र श्यामाक इत्युदाहृतम् । देवरग्रहणमपि चिन्त्यम्, ' लघावन्ते ' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । हृदयग्रहणं ' स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ' इति द्वितीयस्योदात्तत्वं बाधितुमन्येषां ' लघावन्ते ' इति प्राप्ते वचनम् ॥ महिष्य । एतयोरादिरुदात्तः स्यात् । यथासंख्यं जायाख्यायामिष्टकाख्यायां च ॥

॥ इति तृतीयः पादः ॥

त्वत्त्व ॥ एतानि सर्वाण्यनुदात्तानि ॥ सिमस्य ॥ सिमशब्दस्याथर्वणे वेदे उदात्तः ॥ उपसर्गाश्चाभि। अभिशब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आद्युदात्ताः स्युः ॥ यथेति । यथाशब्दः पादान्तेऽनुदात्तः स्यात् ॥ प्रकारादि । ' प्रकारे गुणवचनस्य ' इत्यादिद्वित्वे पदस्यान्तोदात्तः स्यात् ॥ पटुपटुरिति । ननु ' कर्मधारयवदुत्तरेषु ' इति कर्मधारयवद्भावादेव ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिदमिति वाच्यम् । तस्य पाणिनीयात्पूर्वप्रवृत्तत्वेनादोषात् ॥ शेषं । प्रकारादिद्वित्वादन्यस्मिन्द्वित्वे परं सर्वमनुदात्तं स्यात् ॥

॥ इति चतुर्थः पादः ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां सुबोधिन्याख्यायां फिट्सूत्रव्याख्या समाप्तिमगमत् ॥

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥ प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् । अग्निः कर्तव्यम् ॥ **अनुदात्तौ सुप्पितौ** । ३ । १ । ४ ॥ पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितमचयौ ॥ **चितः** । ६ । १ । १६३ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् ॥ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् ॥ * ॥ चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः। नभन्तामन्यके समे । यके सरस्वतीमनु । तकत्सु ते ॥ **तद्धितस्य** । ६ । १ । १६४ ॥ चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौञ्जायनाः ॥ **कितः** । ६ । १ । १६५ ॥ कितस्तद्धितस्यान्तउदात्तः । यदाग्नेयः ॥ **तिसृभ्यो जसः** । ६ । १ । १६६ ॥ अन्त उदात्तः । तिस्रो द्यावः सवितुः ॥ **सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः** । ६ । १ । १६८ ॥ साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र यएकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । वाचा विरूपः । सौ किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् ॥ राज्ञो नु ते । एकाचः किम् । विधत्ते राजनि त्वे । तृतीयादिः किम् । नददर्श वाचम् ॥ **अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे** । ६ । १ । १६९ ॥ नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र

अथ प्रत्ययस्वराः ॥

अग्निरिति । 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययः ॥ **कर्तव्यमिति** । तव्यप्रत्ययः । तव्यतस्तु तित्त्वात्स्वरितो वक्ष्यते । न च तव्यस्याप्याद्युदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितो भवत्येवेति चेत् । सत्यम्। किंत्वयमसिद्धः, तित्स्वरस्तु सिद्ध इति प्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां महान् विशेषः। तव्यतस्तित्त्वमेव शेषनिघातपरिभाषाया यथोद्देशप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति ध्येयम् ॥ **युच्छतीति** । 'युच्छ प्रमादे' । 'धातोः' इत्यन्तोदात्तः । ततः परः शप् 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितः । 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति तिपः प्रचयः ॥ **चितः** । **सप्रकृतेरिति** । नन्विदं कथं लभ्यमिति चेत् । शृणु । 'चितः' इत्यवयवादेशा षष्ठी, न कार्यिणः । चिद्योवयवस्तस्य संबन्धी यः समुदायः सकार्यी । अथवा चिदस्यास्ति स चितः । अर्शआदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्ययः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिङ्गमकचश्चित्करणमन्यथा तस्यैकाच्त्वादनर्थकं तत्स्यात् ॥ **अन्यके इति** । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकच् ततः परा टिरुदात्ता । एवं यके तकदित्यत्रापि यच्छब्दादकच् बहुच उदाहरणं तु बहुपटव इत्यादि ज्ञेयम् ॥ **ञित्स्वरबाधनार्थमिति** । च्फञश्चकारो 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति विशेषणे चरितार्थः । ञकारो वृद्धौ तत्रासत्यस्मिन्परत्वात् ञित्स्वरः स्यात् इति भावः ॥ **कौञ्जायना इति** । कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्', 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति ञ्यः । 'ञ्यादयस्तद्राजाः' । तद्राजस्य बहुषु ॥ **आग्नेय इति** । 'अग्नेर्ढक्' ॥ **तिसृ** । अर्थगतं बहुत्वं शब्द आरोप्य बहुवचननिर्देशः । तिसृभ्यःपरस्य जसोन्त उदात्तः स्यात् ॥ **तिस्र इति** । अन्तोदात्तत्रिशब्दस्य स्थाने तिसृ आदेशः स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति जसनुदात्तः । अत्र 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति जसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते ॥ **सप्तमीबहुवचनमिति** । न प्रथमैकवचनम् । व्याख्यानात् ॥ **राज्ञेत्यादाविति** । सावित्येतस्मिन्नसति एकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो भवति । भवति चायमल्लोपे कृते एकाच् ॥ **राज्ञ इति** । राजशब्द आद्युदात्तः । 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन्नन्तत्वात् ॥ **अन्तोदात्ता** ॥ 'एकाचः' इति वर्तते तृतीयादिविभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते तेन नित्याधिकारमतिर्भवतीत्याहुः—**नित्याधिकारेत्यादि** । अनित्यसमासे

यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा॥ **अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्** । ६ । १ । १७० ॥ अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चावितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । प्रतीचो बाहून् ॥ **ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः** । ६ । । १ । १७१ ॥ एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा ॥ ऊठ्युपधाग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अक्षद्युवा । अक्षद्युवे । इदम् । एभिर्नृभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्ततापयस्तीति वाच्यम् । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादाविति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् ।म ते बभ्रू माभ्यां गा अनु । पद्दन्नोमासृहृन्निशू इति षट् पदादयः । पद्भ्यां भूमिः । दद्भिर्न जिह्वा ।अहरहर्जायते मासिमासि । मनश्चिन्मे हृद आ । अप् । अपां फेनेन । पुम् । अभ्रातेव पुंसः । रै । राया वयम् । रायो धर्ता विवस्वतः । दिव् ।उपत्वाग्ने दिवेदिवे ॥**अष्टनोदीर्घात्** ।६।१।१७२॥ शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टाभिर्दशभिः ॥**शतुरनुमो नद्यजादी** । ६ । १ ।१७३॥ अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता

किम् । अग्निचित् ।'अग्नौ चेः' इति क्विप्प्रत्ययः । उपपदसमासः । 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः । अधिकारग्रहणं किम् । विग्रहाभावमात्रेण यो नित्यसमासस्तत्र पर्युदासो माभूत् । अवाचा ब्राह्मणेन । 'बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अत्र विभक्तेर्वैकल्पिक उदात्तो भवत्येव । अन्तोदात्तात्किम् । अवाचा । नञ्समासोयम् । न तु बहुव्रीहिः । तेन 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति किं त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः । उत्तरपदग्रहणं तु एकाच्त्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा समासविशेषणं स्यात् । तथा च 'शुनः ऊर्क्श्च श्वोर्क' इत्यादावेवायं विधिः स्यात् । एकाच् किम् । राजदृषदा षष्ठीसमासात् टाप् ॥ दधीच इति । दध्यञ्चतीति 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । अत्र 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । शस्परिग्रहार्थमिति । शसादिग्रहणं तु न कृतं नपुंसके शसि माभूत्, सुटि यथा स्यादिति ॥ ऊडिदं । अत्रैकाच् इति वर्तते, अन्तोदात्तादिति च । एकाजन्तोदात्तेभ्यः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । प्रष्ठौह इति । 'छन्दसि सहः' 'वहश्च' इति ण्विः । 'वाह ऊठ्' । उपपदसमासे प्रष्ठवाहशब्दो 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्यन्तोदात्तः । अत्र प्रष्ठौहशब्दस्यानेकाच्त्वेपि ऊठ्शब्दस्यैकाच्त्वमेव । ऊठ्युपधाग्रहणमिति । उपधाभूत ऊठ् गृह्यते, न त्वन्त्य इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशात्परस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनम् । तेनाक्षद्यूरित्यादौ विभक्तेराद्युदात्तत्वं न, अत्र हि अक्षैर्दीव्यतीति क्विप् । अन्तरङ्गत्वादूठ् यण् उपपदसमासत्वात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तोऽयम् । अन्वादेशे नेति । अतएव 'सावेकाचः' इत्यपि स्वरो न । यदि स्यात्तर्हीहान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् । म्रते बभ्रू इति । भिन्ना ऋक् । अन्वादेशप्रदर्शनार्थमाभ्यामित्यत्रोक्ता । माभ्यामिति । अत्र पूर्वार्द्धर्चे बभ्रूशब्देनोक्तयोरिहेदमा परामर्शेप्यन्वादेशोस्त्येव । अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं, न त्विदमा कथितस्येदमैवानुकथनमिति भाष्योक्तेः । षट् पदादय इति । न तु ततः परे, एकाच इत्यनुवृत्तेः ॥ अष्टनो ॥ दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । 'झल्युपोत्तमम्' इत्यस्यापवादः । अष्टन्शब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तेन उत्तरार्थमनुवर्तमानस्य 'अन्तोदात्तात्' इत्यस्येहापि नानन्वयः । दीर्घात्किम् । अष्टभिः । इह 'झल्युपोत्तमम्' इति स्वरः । ननु चात्रापि 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यनेन भवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याभावादिति चेत् । सत्यम् । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञाप-

---

१–' सुनः नुर्कश्चोर्जा ' इति मुद्रितलिखितपुस्तकपाठः ॥

स्यात्। अच्छा रवं प्रथमा जानती। कृण्वते। अन्तोदात्तात्किम्। दधती। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः। अनुमः किम्। तुदन्ती। एकादेशोऽत्र उदात्तः। अदुपदेशात्परत्वाच्छतुर्लसार्वधातुक इति निघातः॥ **उदात्तयणो हल्पूर्वात्**। ६। १।१७४॥ उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात्। चोदयित्री सूनृतानाम्। एषा नेत्री। ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे॥ **नोङ्धात्वोः**। ६। १। १७५॥ अनयोर्यणः परे शसादय उदात्तान स्युः। ब्रह्मबन्ध्वा। सेतृभ्रिः सुभ्वे॥ **ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्**। ६। १। १७६॥ ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः। यो अब्दिमाँ उदनिमाँ इयर्त्ति। नुटः। अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः।अन्तोदात्तात्किम्। मा त्वा विददिषुमान्। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र न। मरुत्वानिंद्र नियु-

---

यति, नित्ये त्वात्वे व्यावर्त्याभावाद्दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्। कृतात्वस्य षट्संज्ञां च ज्ञापयति। अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिष्यते इति किं दीर्घग्रहणेन॥ जानतीति। 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति श्नाकारलोपः। अत्र प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तोदात्तम्॥ कृण्वत इति। 'धिन्विकृण्व्योर च'॥ तुदन्तीति। तुदादित्वाच्छः। 'आच्छीनद्योः' इति नुम्। प्रत्युदाहरणे द्व्यङ्गविकलतां परिहरति—एकादेशोत्रोदात्त इति। तुदन्तीत्यत्र शे कृते तस्मात्परस्य शतुरदुपदेशात्परत्वात् 'तास्यनुदात्तेत्—' इति निघाते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वम्। अस्मिन्कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वं नास्ति, 'अनुमः' इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात्। न ह्येकादेशस्वरेण विना शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तं भवति॥ उदात्तयणो॥ 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य' इति प्राप्ते वचनम्॥ चोदयित्री नेत्री सवित्रे इति। तृजन्ता एते चित इत्यन्तोदात्ताः। हल्पूर्वादिति किम्। बहुतितवा ब्राह्मण्या। स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिवृत्त्यर्थम्। 'तनोतेर्डउः सन्वच्च' इति डउः। 'चालनी तितउः पुमान्'। 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' इति बहुव्रीहिरन्तोदात्तः। तत्र 'उदात्तस्वरितयोः' इति विभक्तेः स्वरितत्वम्। अस्मिन्सूत्रे नकारग्रहणं च कर्त्तव्यम्। उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोपि परस्या नद्या उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। तेन वाचां पतिः वाक्पत्नीति सिद्धम्। अत्र हि 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य 'न भूवाक्चिद्दिधिषू' इति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वे 'विभाषा सपूर्वस्य' इति नकारे नान्तत्वान्ङीवनेनोदात्तः॥नोङ्॥ शसादय इति।यद्यपि पूर्वसूत्रे 'नद्यजादी' इत्यनुवर्तते, तथापि ऊङ्धात्वोर्यणः परा नदी न संभवतीति नानुवर्तिता। ब्रह्मबन्ध्वेति। ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। तेन सह य एकादेशः सोप्युदात्तः। तस्मात्परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य' इति विभक्तिः स्वरिता। सुभ्वे इति। क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य 'ओः सुपि' इति यण्॥ अब्दिमानिति। आपो दीयन्तेऽस्मिन्निति 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किः। उदनिशब्दोऽव्युत्पन्नः। अस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वं बोध्यम्। अन्यथा 'युतान्यण्यन्तानाम्' इति द्वितीयस्योदात्तत्वं प्रसज्येत। 'मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसि' इति रुः। 'आतोटि नित्यम्' इत्यनुनासिकः॥ अक्षण्वन्त इति। अक्षिशब्दान्मतुप् 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' इति 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ्। 'अनो नुट्' इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपः। ततो भूतपूर्वगत्यां मतुपो नुट्। 'मादुपधायाः' इति वत्वम्॥ इषुरिति। 'धान्ये नित्' इत्यधिकारे 'इषेः किच्च' इति उप्रत्ययान्त आद्युदात्त इषुशब्दः तस्मात्परो मतुबनुदात्त एव। ननु मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् अत्र मतुबुदात्तत्वं प्राप्नोति 'मृग्रोरुतिः' इत्युतिप्रत्यये प्रत्ययस्वरेण मरुच्छन्दस्यान्तोदात्तत्वात्। न च तकारेण व्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात्। अत आह—स्वरविधाविति। नेष्यत इति। 'समासस्य' इति सूत्रे मरुत्वानित्यत्र

त्वान्वा यवागहि ॥ रेशब्दाच्च ॥ * ॥ रेवाँ इद्रेवतः ॥ **नामन्यतरस्याम्** । ६ । । १ । १७७ ॥ मतुपि योह्रस्वस्तादन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तोवा । चेतन्ती सुमतीनाम् ॥ **ङ्याश्छन्दसि बहुलम्** । ६ । १ । १७८ ॥ ङ्याः परोनामुदात्तोवा । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । वेत्युक्तेर्नेह । जयन्तीनां मरुतो यन्तु ॥ **षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः** । ६ । १ । १७९ ॥ एभ्योहलादिर्विभक्तिरुदात्ता । आ षड्भिर्हूयमानः। त्रिभिष्ट्वं देव ॥ **नगोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः** । ६ । १ । १८२ ॥ एभ्यः प्रागुक्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेपम् । सौ प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो द्युम्नम् । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ **दिवो झल्** । ६ । १ । १८३ ॥

' ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ' इति स्वरः प्राप्नोतीति दोषमुद्भाव्य ' हल्स्वरप्राप्तौ ' इति भाष्योक्तेरिति भावः । **रेवानिति** । रयिरस्यास्तीति मतुप् ' रयेर्मतौ बहुलम् ' इति संप्रसारणं पूर्वरूपत्वम् । ' आद्गुणः ' ततो ह्रस्वाभावाद्वचनम् ॥ **नामन्य** । ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मतुब्ग्रहणं च तद्धि सप्तम्या विपरिणम्यते । तेन ह्रस्वो विशिष्यते तदाह–**मतुपि यो ह्रस्व इति** । **सुमतीनामिति** । सुमतिशब्दो बहुव्रीहिः । ' नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तः । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वेपि ह्रस्वे यथा स्वरः स्यात् अग्नीनामित्यादौ । अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावान्न स्यात् तिसृणामित्यत्र सांप्रतिके ह्रस्वे स्यात् । सांप्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति न तु सत्यपि तस्मिन् । नन्वेवं तिसृणामित्यत्र न स्यात् , मतुपि तिसृभावस्यैवाभावात् । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । अत्र हि ' षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ' इति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्वमिष्यते॥ **षट्त्रि** ।। ' अन्तोदात्तात् ' इत्येतन्निवृत्तम् । यद्येतदनुवर्तेत पंचानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात्। ' न्रः संख्यायाः, ' इत्याद्युदात्तत्वात्,क्व तर्हि स्यात् सप्तानामष्टानाम् । सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ । हलादिः किम् । चतस्रः पश्य । यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा ' चतुरः शसि, ' इत्यत्रैवावोचाम ॥ **न गो** ॥ ' सौ ' इति यदि सप्तमीबहुवचनग्रहणं स्यात् (तर्हि) तेभ्यः केभ्यः इत्यत्र न स्यात्, तत्किंशब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतः त्यदाद्यत्वे कृते 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वविधानात् तेषु केषु इत्यत्रावर्णान्तत्वाभावात् । ताभिर्याभिरित्यादावेव स्यात् तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात् । तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह–**सौ प्रथमैकवचन इति**। अनन्तरप्रतिषेधस्यासंभवात् षाष्ठिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायते इत्याह– **प्रागुक्तं नेति** । एवं च वीरवत्तममित्यत्र 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ' इति न भवति । ' स्फायि तञ्चि ' इत्यादिना रकि अन्तोदात्तो वीरशब्दः । **गोभ्य इति** । ' सावेकाचः ' इति प्राप्तम् । **शुनश्चिच्छेपमिति**। अत्र चिदिति पदं संहितापाठे बाहुलकात् शुनःशेपशब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते, पदकाले तु 'शुनः शेपं चित्' इति पठ्यते ' शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः ' इत्यलुक् वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । श्वन्शब्दे तेभ्यः तेषामित्यत्र च ' सावेकाचः ' इति प्राप्तं प्रतिषिध्यते । **राडिति** । क्विबन्तः–राजा ॥ **अङ्किति** । अञ्चतिः क्विबन्तः । तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम् । यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । ' नाञ्चेः पूजायाम् ' इति प्रतिषिध्यते नलोपः । ' अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ' इति प्राप्तं निषिध्यते । गतौ तु विभक्त्युदात्तः स्यादेव । प्राचा प्राचे । **क्रुङ्किति** क्विन्नन्तः । क्रुञ्चा । ' क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः ' । ' ऋत्विक्–' इत्यादिना क्विन् । तत्रैव सूत्रे ' क्रुञ्च ' इति निपातनान्नलोपभावः । **कृत्**–करोतिः कृन्ततिर्वा क्विबन्तः । कृता कृते ॥ **दिवो** ॥ **झलादिरिति** । नन्वसति सप्तमीनिर्देशे कथं पुनरत्र तदादिविधिः । केवलझलात्मिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिविधिः । ननु तर्हि तदन्तविधिरस्तु का पुनर्झलन्ता विभक्तिः । शसादिः सकारान्ता इति चेत् । सत्यम् । ' षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ' इत्यत आदिरिति वर्तते । दिवः परा

दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता। द्युभिरक्तुभिः। झलिति किम्। उप त्वाग्ने दिवेदिवे॥ **नृचान्यतरस्याम्** । ६ । १ । १८४ ॥ नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता। नृभिर्येमानः ॥ **तित्स्वरितम्** । ६ । १ । १८५ ॥ निगदव्याख्यातम्।क्व नूनम् ॥ **तास्यनुदात्तेन्ङिद्ददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्ह्विङोः** । ६ । १ । १८६ ॥ अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात्। तासि। कर्ता। कर्तारौ। कर्तारः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्। अनुदात्तेत्। य आस्ते। ङितः। अभिचष्टे अनृतेभिः। अदुपदेशात्। पुरुभुजा चनस्यतम्। चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते। वर्धमानं स्वे दमे। तास्यादिभ्यः किम्। अभि वृधे गृणीतः। उपदेशग्रहणात् नेह। हतो वृत्राण्यार्या। लग्रहणं किम्। कतीह निघ्नानाः। सार्वधातुकं किम्। शिश्ये। अन्ह्विङोः किम्। ह्नुते। यदधीते ॥ विन्दीन्धिखिदिभ्योनेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इन्धेराजा। एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥ **आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्** । ६ । १ । १८७ ॥

विभक्तिर्नोदात्ता भवति, कीदृशी या स्याज्झलादिरिति। द्युभिरिति। 'सावेकाचः' इति वा, 'ऊडिदम्' इति वा प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते। दिवे दिवे इति। 'ऊडिदंपदात्—' इति विभक्तिरुदात्ता ॥ तित्स्वरितम् ॥ निगदव्याख्यातमिति। उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः। क्वेति। 'किमोत्'। 'तित्स्वरितम्' 'क्वाति' इति किमः क्वादेशः ॥ तास्यनु ॥ तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः। उपदेशग्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यां ङिदद्भ्यां संबद्ध्यते, न तु तास्यनुदात्तेद्भ्याम्। ङिदिति कर्मधारयः। उपदिश्यत इत्युपदेशः। तस्याकारेण ङिता च विशेषणात्तदन्तविधिः। तथा च सूत्रार्थः। तासेरनुदात्तेतो ङिद्दुपदेशादकारान्तोपदेशाच्च परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् न्ह्विङौ वर्जयित्वा। कर्तेत्यादि ॥ 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' एकवचने डित्वाट्टिलोपः। इतरत्र 'रि च' इति सलोपः ॥ आस्त इति ॥ अत्रादादित्वाच्छपो लुक्। ङित इति। अस्याप्युपदेशविशेषणान्नेह। शृणुते जरितुर्हवम्। अत्र श्नुरतिदेशे न ङित्। चनस्यतमिति। चनोन्नन्तदात्मनइच्छन्तमित्यर्थः क्यच्। लोट्थसस्तं शप् स चानुबन्धस्यानेकान्तत्वाददुपदेशः। चित्स्वरोपीति। चित्स्वरस्यावकाशः चलनः, 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' अस्यावकाश आस्ते इत्यादौ, वर्द्धमानमित्यत्र त्वयं निघातश्चित्स्वरं बाधते परत्वादिति भावः। वर्द्धमानमिति। वृधु वृद्धौ ॥ लटः शानच्। शप् 'आने मुक्' इति मुक्। न चात्र मुका व्यवधानम्। यद्यकारस्यागमो मुक्, तदाकारोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धो निघातः। स्वावयवेन व्यवधानाभावात्। यद्यकारान्तस्याङ्गस्य भक्तो मुक्, तदादुपदेशलसार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गस्वरं प्रत्यकारान्तविशिष्टाङ्गप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्य मुकोऽसिद्धत्वात्सिद्धो निघातः। हत इति। 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यनुनासिकलोपे कृते सत्यकारान्तात्परं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणान्न भवति न हि हन्तिरदन्त उपदिश्यते ॥ कतीह पचमाना इति ॥ 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' । क्वचित्तु 'कतीह निघ्नाना' इति दृश्यते तत्र निघ्नशब्दादाचारक्विबन्ताच्छान्दसो मुगभावः। तत्तु तास्यादिभ्यः परत्वाभावाच्चिन्त्यम्। शिश्ये इति ॥ 'एरनेकाचः' इति यणादेशः। 'लिट् च' इत्यार्द्धधातुकमेतत्। यदधीत इति।यच्छब्दप्रयोगो 'निपातैर्यद्यदिहन्त—' इति निघातप्रतिषेधार्थः। अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव। 'विद विचारणे' 'ञिइन्धी दीप्तौ' 'खिद दैन्ये' इति त्रयोनुदात्तेतः। तेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आह—विन्दीत्यादि। एभ्यः परस्य लसार्वधातुक-

सिजन्तस्यादिरुदात्तोवा । यासिष्टं वर्तिरश्विनौ ॥ **थलि च सेटीडन्तोवा** । ६ । १ । १९६ ॥ सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तोवा आदिर्वा स्यात् । यदा नैते त्रयस्तदा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तंस्यात् । लुलविथ । अत्र चत्वारोपि पर्यायेणोदात्ताः ॥ **उपोत्तमंरिति** । ६ । १ । २१७ ॥ रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये ॥

॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्य । ६ । १ । २२३ ॥ अन्तउदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् ॥ **बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्** । ६ । २ । १ । उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । उदात्तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । समपादः ॥ **तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः** । ६ । २ । २ ॥ सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेतः । कृत्यतुल्याख्याअजात्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्मन्दयत्सखम् ।

स्यानुदात्तत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **यासिष्टमिति** । या प्रापणे लुङ् थसस्तम् । 'च्लि लुङि' । 'च्लेः सिच्' 'यमरमनमातास्' इतीट्सकौ 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि' इत्यडभावः । इदमाद्युदात्तत्वाभावे उदाहरणम् । आद्युदात्तत्वे तूदाहरणान्तरं मृग्यम् ॥ **थलि** । 'णमुल्यन्यतरस्याम्' इत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कार्यिविकल्पार्थम् । अन्यतरस्यांग्रहणेन कार्यविकल्पस्य सिद्धत्वात् । तेनेडादयः पर्यायेण कार्य प्रतिपद्यन्ते । ननु 'तवै चान्तश्च युगपत्' इत्यादौ युगपद्ग्रहणादेवान्यत्र पर्यायः सिद्धः । सत्यम् । आदेरपि प्राप्त्यर्थं वाग्रहणम् । अन्यथा श्रुतयोरिडन्तयोरेव कार्यित्वं विकल्पेत । सेटीति किम् । यथा थलि स्वरः । नन्विड्ग्रहणात्सेडेव थल् ग्रहीष्यत इति चेत् । सत्यम् । इड्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते, तदा तस्योदात्तार्थं स्यात् । यथा 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यत्र सः । ततश्च यथा लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययिथेत्यादौ चतुर्थाभावेपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति एवमिडभावेपि स्यादित्यर्थः ॥ **आहवनीय इति** । बाहुलकादधिकरणेऽनीयर् । प्रीणनार्थात्कर्मणि वा । ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्य ॥ **यज्ञश्रियमिति** । षष्ठीतत्पुरुषः । श्रीशब्दस्योदात्तत्वे कृते आन्तरतम्यादियङ्ङुदात्तः ॥ **बहुव्रीहौ** ॥ इहोदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्त्तमानं तद्वति वर्तते । पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्सूत्रे 'प्रकृत्या' इत्येतावदुक्तेपि स्वरप्रकरणात्प्रकृतिस्वरेणैव प्रकृतिभावो विज्ञायते, पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तत्स्थयोरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेत्याशयेनाह–**उदात्तस्वरितयोगीति** । **चित्रेति** । श्रूयते इति श्रवः कीर्तिः । चित्रं श्रवो यस्य स चित्रश्रवाः । ततस्तमप् चित्रशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । ततः परस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितः । ततः परस्य 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति प्रचयः ॥ **समपाद इति** । 'त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानि' इति सर्वानुदात्तः समशब्दः पादशब्दो 'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव ॥ **तुल्यश्वेत इति** । 'नौवयोधर्मविष' इति यति 'यतोनावः' इत्याद्युदात्तस्तुल्यशब्दः । सदृक्श्वेतः । सदृशः श्वेत इति 'समानान्ययोश्च' इति क्विन्नन्तः सदृक्शब्दः 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । एवं सदृशशब्दः कञन्तो मध्योदात्तः । **किरिणेति** । 'कॄगॄशॄपॄहिमिदिच्छिदिभ्यश्च' इत्यौणादिक इः स च कित् । 'भुजेः किच्च' इत्यतः किदित्यनुवर्त्तनात् । तेन किरिगिरिशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । **मन्दयत्सखमिति** । 'मदि स्तुत्यादिषु' ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्द्धधातुकत्वेन शबभावात् 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात्'

मन्दयति मादके द्वन्द्वे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानाम् ॥ * ॥ अयज्ञो वा एषः । परिगणनं किम् । स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् ॥ **वर्णोवर्णेष्वनेते** । ६ । २ । ३ ॥ वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दोनक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्दइतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः । अनेते किम् । कृष्णैतः ॥ **गाधलवणयोः प्रमाणे** । ६ । २ । ४ ॥ एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्दइत्रान्तोमध्योदात्तः । प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रं न पुनरायामएव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् ॥ **दायाद्यं दायादे** । ६ । २ । ५ ॥ तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः

इति निघातो न । अतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव 'णेरनिटि'इति णिलोपस्तु न, तं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात्। न च वैपरीत्यमापादनीयम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात् । इत्थं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः । शस्त्रीश्यामेति । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । शस्त्रीशब्दो गौरादिङीषन्तोदात्तः ॥ अव्यये । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणमकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरबाधनार्थम् । अकरणिरित्यादौ 'आक्रोशे नञ्यनिः' इत्यनिः । किञ्च तिस्र इत्यत्र 'तिसृभ्यो जसः' इति सतिशिष्टोपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते । अपि च चत्वारः अनड्वाह इत्यत्र सतिशिष्टोऽप्याम् स्वरो बाध्यते । अव्यथीत्यत्र 'जिदक्षि' इत्यादिना धातुना समासं निपात्य इनिः क्रियते । तस्यापि स्वरस्य बाधनार्थं कुग्रहणं चादिषु पाठाभावात् ॥ स्नात्वेति । मयूरव्यंसकादिरयम् । तत्वयं तत्रैवान्तोदात्तो निपात्यतामिति चेन्न । सामिकृतं स्वयं धौतमित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । इष्यते तु 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तः । सामिकृतमित्यादौ सामि 'स्वयं क्तेन' इति समासः । मुहूर्तसुखमिति । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । 'अत्यन्तसंयोगे च' इति समासः । मुहूर्तशब्दः पृषोदरादिरन्तोदात्तः। भोज्योष्णमिति । 'कृत्यतुल्याख्याः' इति समासः । भोज्यशब्दो ण्यदन्तः । 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितान्तः ॥ वर्णो वर्णे ॥ अत्र एतइति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्च उत्तरपदे स्वरूपग्रहणं न, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेऽपि स्वरूपग्रहणं न तदाह–वर्णवाचिनीत्यादि । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्त इति 'कृषेर्वर्णे' इति विहितो यो नक्तदन्त इत्यर्थः । कृष्णशब्दः 'कृष्णस्यामृगाख्याचेत्' इत्यन्तोदात्तो वेदे, भाषायांतु 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इत्याद्युदात्तः । इतन्नन्त इति । 'रुहेरश्च लो वा' इति इतन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । कृष्णतिला इति । 'वर्णो वर्णेन' इति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते तेनैव सिद्धे वर्णग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥ गाध ॥ अरित्रगाधमिति । अरित्रं नौकाष्ठं तस्य गाधं स्पृश्यमानं तलम् । गाध्यतइति गाधः 'गाधृ प्रतिष्ठायाम्' कर्मणि घञ् । अर्द्धर्चादित्वात् क्लीबत्वम् । गोलवणमिति । षष्ठीसमासः गोशब्दो 'गमेर्डोः' इति डोप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । इत्रान्त इति । 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' इति विहितः । मध्योदात्त इति । प्रत्ययस्वरेण । इयत्तापरिच्छेदमात्रमिति । इयत्तायाः परिच्छित्तिरियत्तापरिच्छेदः । क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते न पुनरायाममात्रे रूढ इत्यर्थः ॥ दाय ाद्यम् ॥ दातव्यो दायोंशः । दायमादत्ते दायादः । मूलविभुजादित्वात्कः दायादस्य भावो दायाद्यम् । दायस्य दानं तत्संबन्धो वा । इह तु लक्षणया आदीयमाने दाय एव दायाद्यशब्दो वर्तते दायादशब्दे परे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । क्युप्रत्ययान्त इति । 'कॄपॄवृजिमन्दि-

प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। दायाद्यं किम्। परमदायादः॥ **प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः** ६।२।६॥ प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे। गमनचिरम्। व्याकरणकृच्छ्रम्। गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते। प्रतिबन्धि किम्। मूत्रकृच्छ्रम्॥ **पदेऽपदेशे** । ६। २। ७॥ व्याजवाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। मूत्रपदेन प्रस्थितः। उच्चारपदेन। मूत्रशब्दोघञन्तः। उच्चारशब्दोघञन्तस्थाथादिस्वरेणान्तोदान्तः। अपदेशे किम्। विष्णुपदम्॥ **निवाते वातत्राणे** । ६। २। ८॥ निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या। कुटीनिवातम्। कुड्यनिवातम्। कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः। कुड्यशब्दोऽड्यगन्तः। यगन्तइत्यन्ये। वातत्राणे किम्। राजनिवाते वसति। निवातशब्दोयं रूढः पार्श्वे॥ **शारदेऽनार्तवे** । ६। २। ९॥ ऋतौ भवमार्तवम्। तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। रज्जुशारदमुदकम्। शारदशब्दोनूतनार्थः। तस्यास्वपदविग्रहः। रज्जोः सद्यउद्धृतम्। रज्जुशब्दः सृजेरसुम् चेत्याद्युदात्तोव्युत्पादितः। अनार्तवे किम्। उत्तमशारदम्॥ **अध्वर्युकषाययोर्जातौ** । ६। २। १०॥ एतयोः परतोजातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं

निधाञःक्युः' इति विहितः। **परमदायाद इति**। अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव॥ **प्रतिबन्धि**॥ कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रतिबन्धि। आवश्यके णिनिः। **गमनचिरं व्याहरणकृच्छ्रमिति**। गमनव्याहरणशब्दौ ल्युडन्तौ। तयोर्लित्स्वरः। अत्र विशेषणसमासः। ननु सामानाधिकरण्ये सति विशेषणसमासो भवति। न चेह तदस्ति, गमनशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चिरशब्दस्य कालवाचित्वात्। नैष दोषः। चिरकालवाचिनि गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्त्तते, गमनमत्र विशेष्यं, तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे, तत्र विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थं मयूरव्यंसकादित्वमप्येष्टव्यम्। पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपादयति–**गमनमित्यादि**। कारणवैकल्याद्धि चिरकालभावि गमनं कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते। **कृच्छ्रयोगि वा**। कृच्छ्रं दुःखं तद्योगि वा कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते। **मूत्रकृच्छ्रमिति**। षष्ठीसमासः॥ **पदेपदेशे**॥ अपदेशो व्याजः। 'व्याजोपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरात्तदाह–**व्याजवाचिनीति**। **उच्चारपदेनेति**। उच्चारः पुरीषक्रिया॥ **विष्णुपदमिति**। षष्ठीसमासः॥ **निवाते**॥ **निवातशब्देपरे वातत्राणवाचिनीति**। वातत्राणार्थे निवातशब्दे परे इत्यर्थः। वातस्याभावो निवातमित्यव्ययीभावः। निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा। तत्र कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणा निवातशब्देन समस्यन्ते। कुटी एव निवातं कुटीनिवातम्। कुड्य एव निवातं कुड्यनिवातम्। **ड्यगन्त इति**। 'कवतेर्ड्यक्,' डकारस्येत्संज्ञा न भवति गुणप्रतिषेधार्थात्ककारानुबन्धात्॥ **यगन्त इत्यन्ये इति**। ते तु 'कवतेर्यक्' इति सूत्रमधीयते॥ **शारदे–नूतनार्थ इति**। अव्युत्पन्न इत्यर्थः॥ **रज्जोः सद्यउद्धृतमिति**। रज्जुबद्धपात्रधृते रज्जुशब्दः। इदानीमेव कूपादुद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः। **सृजेरसुम्च इति**। 'स्कन्देः सलोपश्च' इत्यतः सलोप इति वर्तते। 'भृमृशीङ्' इत्यतः उरिति, 'धान्ये नित्' इत्यतो निदिति। सृजेरुः स्यात्स च नित्। धातोरसुमागमः सलोपश्चेत्यर्थः। तत्र सृजेरन्त्यादचःपरेऽसुमि सलोपयणादेशेऽसुम्सकारस्य जश्त्वे च रज्जुरिति भवति॥ **आद्युदात्त इति**। प्रत्ययस्य नित्वान्नित्स्वरेण। **उत्तमशारदमिति**। शरदि ऋतौ भवं शारदम्॥ **अध्व**॥ **कठाध्वर्युरिति**। अध्वरं यज्ञं यातीत्यध्वर्युः ऋत्विग्विशेषः। कठेन प्रोक्तं छन्दोधीते कठः। कठशब्दाणिनिप्रत्ययः।

प्रकृतिस्वरम्। कठाध्वर्युः। दौवारिककषायम्। कठशब्दः पचाद्यजन्तः। तस्माद्वैशम्पायनाऽन्तेवासिभ्यश्चेति णिनिः कठचरकाल्लुगिति लुक्। द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः। जातौ किम्। परमाध्वर्युः॥ **सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ।६।२।११॥** अनयोः पूर्वं प्रकृत्या। पितृसदृशः। सादृश्ये किम्। परमसदृशः। समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम्॥ **द्विगौ प्रमाणे।६।२।१२॥** द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। प्राच्यसप्तसमः। सप्त समाः प्रमाणमस्य। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक्। प्राच्यशब्द आद्युदात्तः। प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः।द्विगौ किम्।व्रीहिप्रस्थः। प्रमाणे किम्। परमसप्तसमम्॥ **गन्तव्यपण्यं वाणिजे।६।२।१३॥** वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। मद्रवाणिजः। गोवाणिजः। सप्तमीसमासः। मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः। गन्तव्येति किम्। परमवाणिजः॥ **मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके।६।२।१४॥** मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा। भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम्। भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः। पाणिन्युपज्ञम्।

तस्य लुक्। अध्येतृणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् विशेषणसमासोऽयम्॥ **दौवारिककषाय इति।** षष्ठीसमासः॥ **सदृश–**। सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोरुत्तरपदयोः॥ **पितृसदृश इति।** पितृमातृशब्दावुणादितृजन्तौ चित्स्वरेणान्तोदात्तौ। नन्वत्र 'पूर्वसदृशसमानार्थ–' इति तृतीयासमासे कृते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' इत्येव सिद्धम्। न च तुल्यार्थयोगे षष्ठ्या अपि विहितत्वेन षष्ठीसमासार्थमिदमिति वाच्यम्। तत्रानभिधानात्षष्ठीसमासो नेत्यपि सुवचत्वादिति चेत्। मैवम्। अलुक्समासानुरोधेन षष्ठीसमासस्वीकारस्यावश्यकत्वात्। तद्यथा। दास्याः सदृशो, वृषल्याः सदृश इति। 'षष्ठ्या आक्रोशे' इत्यलुक्। दासीशब्दो 'दंसेष्टो न आ च' इति दंसेष्टः प्रत्ययः, नकारस्य चाकारः। प्रत्ययस्वरेण दासशब्द उदात्तः। टित्त्वान्ङीप्। 'यस्येति च' इति लोपः। 'अनुदात्तस्य च यत्र–' इति ङीप उदात्तत्वम्। वृषलशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्। उभयत्रापि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तिरुदात्ता। नन्वेवं तृतीयासमासविधायके 'पूर्वसदृश–' इति सूत्रे सदृशग्रहणं मास्तु। सर्वत्र षष्ठीसमासोऽस्तु इति चेत्। मैवम्। यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति, तदर्थं सदृशग्रहणम्। विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी॥ **प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति।** 'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' इति तदन्तत्वात् 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः॥**परमसप्तसममिति।** सप्तानां समानां समाहारः सप्तसमं समाहारद्विगुः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः॥ **गन्तव्यपण्यम्॥** वणिगेव वाणिजः। प्रज्ञादित्वादण्॥ **मद्रवाणिज इति।** मद्रेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः॥ **गोवाणिज इति।** 'गमेर्डोः'। अन्तोदात्तोऽयम्॥ **सप्तमीसमास इति।** 'सप्तमी' इति योगविभागात्। मद्रवाणिजेत्यत्र षष्ठीसमासः॥ **रक्प्रत्ययान्त इति।** 'स्फायितञ्चि–' इति विहितो रक् तदन्तादित्यर्थः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम्॥ **मात्रो॥** **तथेति।** पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः। भिक्षाशब्दोऽप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। मात्रशब्दस्तु तुल्यपर्यायो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तते, भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः। षष्ठीतत्पुरुषः। तदाह–भिक्षाया इति॥**पाणिन्युपज्ञमिति।** उपज्ञायत इति उपज्ञः। 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ्, पाणिनिशब्द इञन्तत्वादाद्युदात्तः,तस्य उपज्ञा इति षष्ठीसमासः।'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचि-

पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्त्वात् । नपुंसके किम् । कुड्यच्छाया । **सुखप्रिययोर्हिते** ।६।२।१५॥ एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् । परमसुखम् ॥ **प्रीतौ च** । ६ । २ । १६ ॥ प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् ॥ **स्वं स्वामिनि** । ६ । २।१७॥ स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परमस्वामी ॥ **पत्यावैश्वर्ये** । ६ । २ । १८ ॥ दमूना गृहपतिर्दमे ॥ **न भूवाक्चिद्दिधिषु** । ६ । २ । १९ ॥ पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥ **वा भुवनम्** । ६ । २ । २० ॥ उक्तविषये । भुवनपतिः । भूसूधूभ्रस्जिभ्य इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः॥**आशङ्काऽऽबाधनेदीयस्सु सम्भावने** । ६ । २ । २१ अस्तित्वाध्यवसायः सम्भावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा

ख्यासायाम् ' इति नपुंसकता ॥ **नन्दोपक्रममिति** । षष्ठीसमासः । अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकता । उपक्रम्यते इति कर्मणि घञ् । ' नोदात्तोपदेशस्य ' इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ **इषुच्छायमिति** । इषूणां छायेति तत्पुरुषः । ' छाया बाहुल्ये ' इति नपुंसकता । ' इषेः किच्च ' इत्युप्रत्ययान्त इषुः । तत्र निदधिकाराद्याद्युदात्तस्तदाह—**इषुशब्द इति** ॥ **गमनसुखमिति** । समानाधिकरणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा ॥ **लित्स्वर इति** । गमनशब्दो ल्युडन्तः । ' लिति ' इति सूत्रेणाद्युदात्तः ॥ **प्रागुक्तमिति** । सुखप्रिययोः परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । ननु ' सुखप्रिययोः ' इत्येतावत्पूर्वसूत्रं कृत्वा ' हिते च ' इति वक्तव्यं तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ गम्यमानायां भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ **ब्राह्मणच्छात्रशब्दाविति** । ब्रह्मणोऽपत्यमित्यण् । ' ब्राह्मोऽजातौ ' इति जातौ टिलोपाभावे 'अन् ' इति प्रकृतिभावः । छात्रशब्दः ' छत्रादिभ्यो णः ' इति णप्रत्ययान्तः ॥ **पत्या** । ऐश्वर्यार्थे पतिशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे ॥ **गृहपतिरिति** । षष्ठीसमासः । ' गेहे कः ' इति कप्रत्ययान्तो गृहशब्दः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ **नभू** । भ्वादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वं ह्रस्वत्वम् ॥ **एतानीति** । भूवाक्चिद्दिधिषू एतानीत्यर्थः॥ **न प्रकृत्येति** । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते॥ **भूपतिरित्यादि** । षष्ठीसमासा एते । तत्र भ्वादयस्त्रयः क्विबन्ताः दिधिषूशब्दो ' अन्दूदृम्भूकफेलूककर्कन्धूदिधिषू ' इत्यूप्रत्ययान्तो निपातितः । सर्वेऽप्यन्तोदात्ताः ॥ **वा भु—**॥ **उक्तविषये इति** । ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे परे भुवनशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । ' पत्यावैश्वर्ये ' इति प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ **भुवनपतिरिति** । भुवनशब्दः क्युन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ **आशङ्काबाध** । आशङ्काबाधनेदीयस्सूत्तरपदेषु सम्भावनवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । ' शकि शङ्कायाम् ' । ' बाधृ लोडने ' । आङ्पूर्वाभ्यां कर्मणि घञ् । अतिशयेनान्तिकं नेदीयः । द्वयोरन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयविवक्षायामीयसुनि ' अन्तिकबाढयोः ' इति नेदादेशः । गमनाशङ्कादयो विशेषणसमासाः, मयूरव्यंसकादयो वा ॥ **अस्तित्वाध्यवसाय इति** । अस्तित्वनिश्चयः ॥ **गमनाशङ्कमिति** । पूर्वपदानि ल्युडन्तानि । तत्र लित्स्वरः । गमनमा शङ्क्यत इत्यादि संभाव्यत इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः । गमनमाशङ्क्यते इति संभाव्यते । गमन-

सम्भाव्यते। सम्भावने किम्। परमनेदीयः॥ **पूर्वे भूतपूर्वे। ६। २। २२॥** आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः। पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते। भूतपूर्वे किम्। परमपूर्वः॥ **सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये। ६। २। २३॥** एषु पूर्वं प्रकृत्या। मद्रसविधम्। गान्धारसनीडम्। काश्मीरसमर्यादम्। मद्रसवेशम्। मद्रसदेशम्। सामीप्ये किम्। सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम्। चैत्रसमर्यादम्॥ **विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु। ६। २। २४॥** विस्पष्टकटुकम्। विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः। विस्पष्टेति किम्। परमलवणम्। गुणेति किम्। विस्पष्टब्राह्मणः॥ विस्पष्ट। विचित्र। व्यक्त। सम्पन्न। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण॥ **श्रज्याऽवमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये। ६। २। २५॥**

माबाध्यत इति संभाव्यते गमनं निकटतरमिति वा संभाव्यते॥ **पूर्वे भूतपूर्वे।** भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्॥ **आढ्यो भूतपूर्व इति।** यः पूर्वमाढ्य आसीत्। एवमुच्यते॥ **आढ्यपूर्व इति।** अत्र विशेषणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा। आढ्यशब्द आङ्पूर्वाद्ध्यायतेः 'घञर्थे कविधानम्' इति कर्मणि कः। 'आतो लोपः'। पृषोदरादित्वाद्धस्य ढः। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः॥ **परमपूर्व इति।** परमश्चासौ पूर्वश्चेति योऽयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समासः। परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विग्रहे तूदाहरणमेव॥ **सविध-** सामीप्यार्थेषु सविधादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे॥ **मद्रसविधमिति।** सर्वत्रोदाहरणे षष्ठीसमासः। मद्रःारगन्तेनोदात्तः। गान्धारिः 'कर्दमादीनां च' इत्याद्युदात्तो वा। कश्मीरो 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः। सविधादीनां सह विधया इत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलं समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः। मद्रादीनां सविधं समीपमित्यर्थः॥ **समर्यादमिति।** 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः॥ **चैत्रसमर्यादमिति।** षष्ठीसमासः। सविधादिषु किम्। मद्रसमीपम्॥ **विस्पष्टा।** गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि प्रकृत्या स्युः॥ **विस्पष्टकटुकमिति।** 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य निष्ठायां 'वा दान्तशान्त-' इति स्पष्टशब्दो निपातितः। तस्य विशब्देन गतिसमासः। विस्पष्टं कटुकमिति विग्रहः। विस्पष्टादीनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य। कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयते इति सामानाधिकरण्या-भावात्कर्मधारयाभावे 'सुप्सुपा' इति समासः॥ **विचित्रेत्यादि।** 'चित्र चित्रीकरणे' चुरादि-ण्यन्तात् 'एरच्' विशेषेण चित्रं विचित्रं प्रादिसमासः। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृति-स्वरेणाद्युदात्तः। 'चिती संज्ञाने' निष्ठा। 'विगतं चित्रमस्य' इति विचित्रः। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इत्याद्युदात्तः। 'अञ्जू व्यक्त्यादिषु' तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वरे 'उदात्तस्वरितयोः-' इति स्वरितादिः। पदेः कर्त्तरि क्तः। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः, गतिस्वरस्तु न, कर्मणीति तत्र वर्त्तते। अयं कर्त्तरि क्तः, 'फलिपाटिनमिकनिजनां कुक्पटिनाकिधतश्च' इत्युप्रत्ययान्तः पटुशब्दः। तत्र निदित्यधिकारादाद्युदात्तः। पडि गतौ क्तः प्रत्ययस्वरः। उणादिवृत्तौ तु 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' 'अमन्ताड्डः' पण्डा बुद्धिः सा संजाताऽस्येति तारकादित्वादितच् एवमुक्तम्। कुशान् लातीति कुशलः 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः। कृत्स्वरेणान्तोदात्तः। 'चुप मन्दायां गतौ' अस्मात् 'चुपेरच्चोपधायाः' इति कलप्रत्ययः। तत्र 'वृषादिभ्यश्चित्' इत्यतश्चिदिति वर्त्तनादन्तोदात्तः। 'पुण कर्मणि शुभे', 'इगु-पधज्ञाप्रीकिरः कः'। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः॥ **श्रज्या॥** श्रज्यावमकनामादेशानामुत्तरपदत्वासंभवात्सा-

---

१ अयं गणो मूले एव पठितः।

श्र ज्य अवम कन् इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या। गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेत्यादि किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । केति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ॥ **कुमारश्च** । ६ । २ । २६॥ कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः॥**आदिः प्रत्येनसि** । ६।२।२७॥कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ॥ **पूगेष्वन्यतरस्याम्** । ६ । २ । २८॥ पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति ॥ **इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ** । ६ । २ । २९ ॥ एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । दश मासान् भूतो दशमास्यः । पञ्च मासान्भूतः पञ्चमास्यः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । न्नः संख्याया इति पञ्चन्शब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमारत्निः । **बह्वन्यतरस्याम्** । ६ । २ । ३० ॥ बहुशब्दस्तथा वा । बह्वरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति भवति । **दिष्टिवितस्त्योश्च** । ६ । २ । ३१ ॥ एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ ।

मर्य्यात्तद्वदुत्तरपदं गृह्यत इत्याह—इत्यादेशवतीति ॥ ‘ इष्टेयसुनोः ’ ‘ प्रशस्यस्य श्रः ’ ‘ ज्य च ’ ‘ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ’ ॥ **गमनश्रेष्ठमित्यादि** । मयूरव्यंसकादित्वाद्राजदन्तादित्वाद्वा विशेषणस्य परनिपातः ॥ **पापिष्ठमिति** । ‘ विन्मतोर्लुक् ’ । उदाहरणे ‘ नपुंसके भावे क्तः ’ ‘ ल्युट् च ’ इति भावे ल्युट् तदन्तान्येतानि पूर्वपदानि लित्स्वरेणाद्युदात्तानि ॥ गम्यतेऽनेनेति । ‘ करणाधिकरणयोश्च ’ इति करणे ल्युट् ॥ **केति किमिति** । कर्मधारय इति किमर्थमित्यर्थः ॥ **कुमारश्च** । कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥ **कुमारश्रमणेति** । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा ‘ कुमारः श्रमणादिभिः ’ इति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः ॥ **अन्तोदात्त इति** । ‘ कुमार क्रीडायाम् ’ । पचाद्यच् चित्स्वरः।अत्र ‘ कुमारः श्रमणादिभिः ’ इत्यस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात्किचित्तु सर्वस्यैव कर्मधारयस्य ग्रहणमिच्छन्ति, तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मतभेदेन भवति॥**आदिः**।आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पूर्वत्र कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन यः स्वरः प्राप्तः सोऽत्रादेर्भवतीति सूत्रार्थः । एवं स्थिते फलितमाह—**कुमारस्यादिरुदात्तः स्यादिति** ॥ **पूगेषु** ॥ गणवाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो वा स्यात् ॥ **कुमारचातका इति** । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः ‘ पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वात् ’ इति ञ्यः । तस्य ‘ तद्राजस्य बहुषु— ’ इति लुक् । कुमारश्चेत्येव भवतीति तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणपक्षे समासान्तोदात्तत्वम् ॥ **पञ्चारत्निरिति** । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः । ‘ प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम् ’ इति मात्रचो लुक् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चसु भगालेषु संस्कृतः, पञ्चसु शरावेषु उद्धृतः पञ्चकपालः पञ्चभगालः पञ्चशरावः । तद्धितार्थे द्विगुः । ‘ द्विगोर्लुगनपत्ये ’ इत्यणो लुक् ॥ **पञ्चाश्व इति** । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः । आर्हीयष्ठक् तस्य ‘ अध्यर्ध— ’ इति लुक् ॥ **बहु** । बहुशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा इगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥ **बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति** ‘बहि वृद्धौ अस्मात् ‘ लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च ’ इति कुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पक्षे समासान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववद्विग्रहप्रत्ययलुक्प्रत्युदाहरणानि योजनीयानि ॥ **दिष्टि** । दिष्टिवितस्ती प्रमाणे तेनात्र

पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितास्तिः ॥ **सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्** । ६ । २ । ३२ ॥ अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काश्यसिद्धः । साङ्काश्येति ण्यान्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ॥ **परिप्रत्युपाऽपा वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु** । ६ । २ । ३३ ॥ एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि ॥ **राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु** । ६ । २ । ३४ ॥ राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् । द्वैप्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्णय एते न तु

मात्रचो लुक् । अत्रापि पक्षेऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥ सप्तमी- ॥ ण्यान्त इति । वुञ्छणादिषु 'संकाशादिभ्यो ण्यः' ॥ ष्ट्रन्नन्त इति । 'भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च' इति ष्ट्रन् संयोगादिलोपः । 'व्रश्च' इति षत्वं नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ अन्तोदात्त इति । 'कृञः को द्वे च' इति कप्रत्ययान्तः ॥ प्रत्ययस्वरेण । थाथादिस्वरेण ॥ बाधितः सप्तमीस्वर इति । सिद्धशुष्कपक्वानां क्तान्तत्वाद्बन्धस्य घञन्तत्वात् थाथादिस्वरेण 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः स परत्वाद्बाधितस्तेन पुनर्विधीयते ॥ कचित्तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठः । तत्र कृदन्तस्य यः स्वरस्थाथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः ॥ परिप्रत्यु- । परिप्रत्युप एते प्रकृत्या स्युः ॥ परित्रिगर्तमिति । त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी। 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्याः' इत्यव्ययीभावः ॥ प्रतिपूर्वाह्णमिति । अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः । 'अह्नोऽदन्तात्' इति णत्वम् । पूर्वाह्णं प्रति 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः ॥ उपपूर्वाह्णमिति । पूर्वाह्णस्य समीपम् । 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः ॥ उपपूर्वरात्रमिति । रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः । 'अहःसर्वैकदेश-' इत्यच् 'रात्राह्नाहाः' इति पुंस्त्वम् । पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रम् ॥ उपसर्गा- । आद्युदात्तानि पूर्वपदानि ॥ सिद्धत्वादिति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं' 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः' इत्यनेन । ननु किं पुनः कारणम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमान उदाहृतो नेतरयोस्तत्राह-अपपर्योरिति ॥ तेन त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थे उपत्रिगर्तं प्रतित्रिगर्तमिति न भवति । ननु पूर्वाह्णं पूर्वरात्रं वर्जयित्वेत्यर्थे अपपूर्वाह्णं परिपूर्वाह्णम् अपपूर्वरात्रं परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्रावयवा अपपर्योः कस्मान्नोदाह्रियन्ते इत्याशङ्क्याह-अहोरात्रावयवा इति ॥ वर्ज्यमाना इति । वर्ज्यमानग्रहणेनैव सिद्धत्वान्न पृथगुदाहृता इत्यर्थः ॥ वर्ज्येति किमिति । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु किम् ॥ अग्निं प्रतीति । 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यव्ययीभावः ॥ शिनिराद्युदात्त इति । 'वह्रिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्त्वरिभ्यो नित्' इति सूत्रेण बाहुलकाच्छीङोऽपि निः । तस्य नित्त्वं ह्रस्वत्वं चेति ॥ द्वैप्या इति । 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' । भैमेरपत्यमिति । भीमस्यापत्यम् 'अत इञ्' तदन्तात् 'यूञ्श्वाफल्कचैत्रका इति । श्वफल्कचैत्रकाभ्यामपत्येऽण् ॥ वृद्धाच्छः' । ननु च 'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्' इति वचनाद्राजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः, ततश्च

राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । बहुवचनं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् । वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिषु किम् । कुरुपञ्चालाः ॥ **संख्या । ६ । २ । ३५ ॥** संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेस्त्रयसादेश ओद्युदात्तो निपात्यते ॥ **आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । ६ । २ । ३६ ॥** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणाः ॥ अन्तेवासी किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥ **कार्तकौजपादयश्च । ६ । २ । ३७ ॥** एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यणन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ॥ **महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ॥** महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः ।

‘ द्वैप्यभैमायनाः ’ इत्युक्तं प्रत्युदाहरणं, तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह—**राजन्यग्रहणमित्यादि** ॥ अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचाराद्राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति भावः ॥ **एकादशेति** । ‘ संख्याया अल्पीयस्याः ’ इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । ‘ आन्महतः ’ इत्यत्र आदिति योगविभागात् ‘ प्रागेकादशभ्यः ’ इति निर्देशाद्वा आत्वम् । ‘ इणभीकायाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ’ इति नित्त्वादेकशब्द आद्युदात्तः ॥ **द्वादशेति** । ‘ द्व्यष्टनः संख्यायाः ’ इत्यात्वम् ॥ **त्रयोदशेति** । ‘ त्रेस्त्रयः ’ इति त्रयसादेशः ॥ **अन्तोदात्तो निपात्यत इति** । इदं काशिकानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु ‘ त्रयोदश च मे ’ इति लक्ष्यानुरोधादाद्युदात्तो निपात्यत इति बोध्यम् ॥ **आचार्योपसर्जन—** । आचार्यः उपसर्जनं यस्य आचार्योपसर्जनः ॥ **अन्तेवासीति** । अन्ते वसतीत्यन्तेवासी ‘ शयवासवासिष्वकालात् ’ इति सप्तम्या अलुक् । सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने प्रथमैकवचनं तदाह—**आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे इति** ॥ **पाणिनीयरौढीया इति** । ‘वृद्धाच्छः ’ । रौढिशब्दात् ‘ इञश्च ’ इत्यण् न ‘ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ’ इति निषेधात् ॥ **द्वन्द्वविशेषणार्थमिति** । न त्वन्तेवासिविशेषणार्थं, तस्य आचार्योपसर्जनत्वाव्यभिचारात् । किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायत इत्याह—**सकलो द्वन्द्व इत्यादि** ॥ **छान्दसेति** । छन्दोऽधीत इत्यण् ‘ श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ’ इति तु न, तत्र वाग्रहणानुवृत्तेः ॥ **आपिशलपाणिनीये इति** । आपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः, ‘ तेन प्रोक्तम्’ आपिशलम् ‘इञश्च ’ इत्यण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । ‘ वृद्धाच्छः ’ । आपिशलं च पाणिनीयं च आपिशलपाणिनीये ॥ **कार्त—** । कुर्भूमिः तत्र जाताः कुजाः तान्पातीति कुजपः । कृतकुजपाभ्यामपत्ये ऋष्यण् । सावर्णिरिञन्तः’ माण्डूकेयशब्दो ‘ ढक्च मण्डूकात् ’ इति ढगन्तः ॥ **महाव्रीहिरिति** । ‘ आन्महतः ’ इत्यात्वम् ॥ **महेष्वास इत्यादीति** । अत्रैकारः ‘ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ’ इति स्वरितो वा । आदिपदेन महाजाबालः महाभारः महाभारतः महाहैलिहिलः महारौरवः महाप्रवृद्धः ॥ **महच्छब्दोऽन्तोदात्त इति** । ‘ वर्तमाने पृषन्महत्— ’ इत्यत्र तथा निपातनात् ॥ **सन्महदिति** । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-

१ क्वचिदन्तोदात्त- इत्यपि पाठः ॥

२ कार्तकौजपौ, सावर्णिमाण्डूकेयौ, अवन्त्यश्मकाः, पैलश्यापर्णेयाः, कपिश्यापर्णेयाः, शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः, कटुकवाधूलेयाः, शालङ्कशुनकाः, शाकलशणकाः, शणकबाभ्रवाः, आर्चाभिमौद्गलाः, कुन्तिसुराष्ट्राः, चिन्तिसुराष्ट्राः, तण्डवतण्डाः, अविमत्तकामविद्धाः, बाभ्रवशालङ्कायनाः, बाभ्रवदानच्युताः, कठकालापाः, कठकौथुमाः, कौथुमलौकाक्षाः, स्त्रीकुमारम्, मौदपैप्पलादाः, वत्सजरन्तः, सौश्रुतपार्थिवाः, जरामृत्यू, याज्यानुवाक्ये । इति कार्तकौजपादयः

नेह। महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः॥ **क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे। ६। २। ३९॥** चान्महान्। क्षुल्लकवैश्वदेवम्। महावैश्वदेवम्। क्षुधं लातीति क्षुल्लः। तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः। **उष्ट्रः सादिवाम्योः। ६। २। ४०॥** उष्ट्रसादी। उष्ट्रवामी। उषेः ष्ट्रनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः॥ **गौः सादसादिसारथिषु। ६। २। ४१॥** गोसादः। गोसादिः। गोसारथिः॥ **कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च। ६। २। ४२॥** एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या। कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम्। उप्रत्ययान्तः कुरुः॥ वृजेरिति वाच्यम्॥ * ॥ वृजिगार्हपतम्। वृजिराद्युदात्तः। रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः। रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द आद्युदात्तः। असूता जरती असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः। श्रीर्यस्यास्ति तद् श्लीलम्। सिध्मादित्वाल्लच्। कपिलकादित्वाल्लत्वम्। पारे वडवेव पारेवडवा। निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः। तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः। तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यण्णन्तः। पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः। पण्यकम्बलः। संज्ञायामिति वक्तव्यम्॥ * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्त-

---

भाषया लभ्यते। ननु प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं 'कर्मधारयेऽनिष्ठा' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति प्रवृद्धशब्दस्य क्तान्तत्वादिति चेत्। न। 'कर्मधारयेऽनिष्ठा' इत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः समासः श्रेण्यादिस्तस्यैव ग्रहणमित्यर्थः॥ क्षुल्लक। क्षुल्लकमहच्छब्दौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरौ स्तः, वैश्वदेवशब्दे परे॥ क्षुल्लमिति। 'आतोऽनुपसर्गे कः'। 'तोर्लि' इति परसवर्णः॥ उष्ट्रः। उष्ट्रः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्सादिवाम्योः परतः॥ उषेः ष्ट्रन्निति। 'उष दाहे' अस्मात्ष्ट्रन्निति वर्त्तमाने 'उषिखनिभ्यां कित्' इति व्युत्पादितत्वात्॥ गौः साद॥ गोशब्दः पूर्वपदं प्रकृत्या सादादिषूत्तरपदेषु॥ गोसाद इत्यादि। सदेर्घञ्। तदन्तेन षष्ठीसमासः। अथ वा गां सादयतीति गोसादः। सदेर्ण्यन्तात्कर्मण्यण् तस्मादेव णिनिः। गोसादी तत्र सादसादिनोः कृत्स्वरस्यापवाद इत्यर्थः। सारथौ समासस्वरस्य॥ कुरु। इह पण्यकम्बलान्ताः सप्त समासाः। तत्रादिनोर्द्वयोः षष्ठ्याः सौत्रो लुगितरेषां पञ्चानां षष्ठ्याः स्थाने प्रथमैकवचनं तदाह—एषामिति॥ दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यते तदाह—दासीभारादेरिति॥ उप्रत्ययान्त इति। 'कृग्रोरुच' इति व्युत्पादितत्वात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम्॥ आद्युदात्त इति। 'वृजी वर्जने' 'इगुपधात्कित्—' इतीन्नन्तत्वात् फिषस्तु 'इगन्तानां च द्व्यषाम्' इत्यादिर्द्वितीयो वोदात्तः। एवं कुरुरपि। रिक्तगुर्वादयस्त्रयः कर्मधारयाः॥ असूतजरती अश्लीलदृढरूपेति। असूताश्लीलशब्दौ नञ्समासत्वादाद्युदात्तौ॥ श्रीर्यस्यास्तीति। श्रीशब्दो लावण्यवचनः॥ कपिलकादित्वाल्लत्वमिति। 'कृपो रो लः' इत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्यानाल्लत्वम्। लावण्यरहितापि कुब्जत्वादीनामभावात्संस्थानमात्रेण दृढेत्यर्थः॥ पारेवडवेति। 'पारेमध्ये' इत्यव्ययीभावस्तु न, तथा सति सूत्रे दीर्घनिर्देशोऽयुक्तः स्याद्, वडवायाः पारस्यासंभवाच्च॥ तितिलिनोऽपत्यमिति। तिलाः सन्त्यस्मिन्निति तिली। तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः। टिलोपः। पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्वित्वम्। अत्र यदाऽपत्येऽण् तदा 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। यदा तु छात्रे तदानीम् 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते 'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारि—' इत्यनेन टिलोपः॥ पण्यशब्द इति। 'अवद्यपण्य—' इति यदन्तो 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः॥ संज्ञायामिति। नियतप्रमाणकस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्यैषा संज्ञा॥ समासान्तोदात्तत्वमेवेति। ननु पण्यशब्दस्य कृत्य-

---

१ दासीभारः, देवहूतिः, देवभीतिः देवालातिः, वसुनीतिः, औषधिः, चन्द्रमाः, इति दासीभारादिराकृतिगणः॥

त्वमेव। प्रतिपदोक्ते समासे कृत्या इत्येष स्वरो विहितः। दास्या भारो दासीभारः। देवहूतिः। यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥ स राये स पुरन्ध्याम् । पुरं शरीरं ध्रियतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किमत्ययः । अलुकू छान्दसः । नञ्विषयस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥ **चतुर्थी तदर्थे** । ६ । २ । ४३ ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु यूपदारु॥ **अर्थे** । ६ । २ । ४४ ॥ अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ॥ **क्ते च** । ६ । २ । ४५ ॥ क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ॥ **कर्मधारयेऽनिष्ठा** । ६ । २ । ४६ ॥ क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृता। श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताऽकृतम् ॥ **अहीने द्वितीया** । ६ । २ । ४७ ॥ अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेण । अहीने किम् । कान्तारातीतः ॥ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । सुखप्राप्तः । थाथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥ **तृतीया कर्मणि** । ६ । २ । ४८ । कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । त्वोतासः । रुद्रहतः ।

प्रत्ययान्तत्वात् ‘ तत्पुरुषे तुल्यार्थ–’ इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत आह–प्रतिपदोक्ते हीति ॥ ‘ कृत्यतुल्याख्या अजात्या–’ इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तः, तत्रैव सः, अयं तु ‘विशेषणं विशेष्येण ’ इति सामान्यलक्षणविहितः कम्बलशब्दस्य जातिवचनत्वात् । न च ‘ कृत्यतुल्याख्या अजात्या ’ इत्यस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । तद्धि गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं, न तु जातिनिषेधार्थम्; अजात्येति वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति स्थितम् ॥ **दासीभार इति** । ‘ दंसेष्टो न आ च ’ इति टित्वान्ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण दासीशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ **देवहूतिरिति** । देवः पचाद्यजन्तः ॥ यस्य तत्पुरुषस्येत्यादि । एतेन दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शितम् ॥ **चतुर्थी** । तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थ उच्यते तदाह–**चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति** ॥ **यूपदार्विति** । निदिति दीर्घश्चेत्यनुवर्त्तमाने ‘ कुयुभ्यां च ’ इति पः १ नित्त्वादाद्युदात्तो यूपशब्दः ॥ **देवार्थमिति** । देवः पचाद्यजन्तः ॥ **गोहितमिति** । ‘ चतुर्थी चाशिष्या–’ इत्यादिना चतुर्थी ॥ **आद्युदात्त इति** । ‘ श्रिञ् सेवायाम् ’ । ‘ वहिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ’ इति निप्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तः॥ **पूगशब्द इति** । ‘ मुदिग्रोर्गग्गौ’ बाहुलकात्पूञोऽपि गक् ॥ **कृताकृतमिति** । ‘ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्–’ इति समासः । अनिष्टेत्यनुच्यमाने इहैव स्यात् । श्रेण्यादिसमासापेक्षया ‘ क्तेन नञ्विशिष्टेन ’ इति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति हरदत्तः ॥ **अहीने** । हीनं त्यक्तं न हीनमहीनम् ॥ **अहीनवाचिनि समास इति** । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम् ॥ **कष्टश्रित इति** । ‘ द्वितीया श्रिता–’ इति समासः ॥ **कष्टशब्द इति** । क्तान्तत्वात् ॥ **ग्रामशब्द इति** । ग्रसेरा चेति मन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ॥ **अनुपसर्ग इति । वक्तव्यमिति** । सूत्रेऽहीनग्रहणमपनीयाऽनुपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यं व्यापकत्वादित्यर्थः ॥ **थाथेत्यस्यापवाद इति** । तथा च प्रत्युदाहरणे थाथादिस्वर इति भावः ॥ **तृतीया** ॥ **त्वोतास इति** । त्वया ऊता रक्षिताः त्वोतासः । ‘ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ’ इति मपर्यन्तस्य त्वादेशे दकारलोपश्छान्दसः । अवतेः क्तः ‘ ज्वरत्वर–’ इत्यूठ् । ‘ एत्येधत्यूठ्सु ’ इति वृद्धिरिडागमस्य चाभावश्छान्दसः । तदन्ताज्जसः ‘ आज्जसे-

---

१ केचित्तु यस्य समासस्येति वदन्ति ॥

महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रथेन यातो रथयातः॥ **गतिरनन्तरः ।** ६ ।२।४९॥ कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । थाथेत्यस्यापवादः पुरोहितम् । अनन्तरः किम् । अभ्युद्धृतः।कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्थाथादिस्वर एव । दूरादागतः॥ **तादौ च निति कृत्यतौ ।** ६ । २ । ५० ॥ तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ । सङ्गतिं गोः। कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् । प्रजल्पाकः । निति किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः ॥

रसुक् ' इत्यसुगागमः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' । ततः स्वरितप्रचयौ ॥ **महाराजहत इति ।** ' राजाहःसखिभ्यष्टच् ' इति टजन्तो महाराजशब्दोन्तोऽदात्तः ॥ **रगन्त इति ।** ' रोदेर्णिलुक् च ' इति विहितः ॥ **रथेन यात इति ।** गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः ॥ **पुरोहितमिति ।** ' पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम् ' इत्यसिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरःशब्दः । अत्र समासान्तोदात्तत्वम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ॥ **अभ्युद्धृत इति ।** इह हृतशब्दस्योच्छब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रेव गतिस्वरेणाद्युदातोद्धृतशब्दस्य पुनरभिशब्देन समासः । तस्य ' कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ' इति परिभाषया उद्धृतशब्दः क्तान्त उत्तरपदम् । एवं समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तद्बाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे तदपवादे कृत्स्वरे तदपवादस्थाथादिस्वरः प्राप्तस्तमपोह्याभेरयं स्वरः स्यात्सोऽनन्तरग्रहणेन वार्यते । नन्वनन्तरग्रहणेनाप्यसौ दुर्वारः, कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वेऽभेस्वदानन्तर्यसत्त्वादिति चेत् । मैवम् । अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धि धातोरनन्तरो गतिराश्रीयते । अभिश्च न तथा । नन्वेवं मा भूदभेः स्वरः, इष्टसिद्धिस्तु कथम्, अभ्युद्धृतशब्दे हि उच्छब्दस्य स्वर इष्यते ' संसृष्टं धनमुभयं समाकृतम् ' इति मन्त्रे समाकृतशब्दे आङः स्वरदर्शनात् । न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिद्ध्यति । प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे थाथादिस्वरस्य प्राप्तेरुक्तत्वात् । न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तत इति वाच्यम् । द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाभावात् । अत्रोच्यते । धातोरनन्तर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरोऽयं प्रवर्त्तते । न हि क्तप्रकृतिभूतं धातुं प्रति पूर्वपदत्वं गतेः संभवति । तस्मादभ्युद्धृतं समासकृतमिति तावत्सुस्थम् । ननु दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वेऽपि गतिस्वरः स्याद् , इष्यते तु थाथादिस्वरः । अत आह—कारकपूर्वेति ॥ अयं भावः । अनन्तरशब्दोऽयमनन्तरमपेक्ष्य प्रवर्तते तत्र चानन्तरो गतिरित्युक्ते अनन्तरोऽपि संनिधानाद्गतिरेव प्रतीयते, ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधाने एवानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागतादौ न दोष इति । अथ वा ' कारकाद्दत्तश्रुतयोः ' इति सूत्रे ' कारकात् ' इति योगो विभज्यते , क्तग्रहणं गतिग्रहणं चानुवर्तते, कारकात्परं क्तान्तं सगतिकमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः । तत्र दूराद्गत इत्यादौ थाथादिसूत्रेणैव सिद्धत्वात् । दूरादागत इत्यादौ ' गतिरनन्तरः । इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति दिक् ॥ **दूरादागत इति ।** ' स्तोकान्तिक– ' इति समासः । ' पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ' इत्यलुक् ॥ **प्रभूताविति ।** क्तिन्नयम् ॥ **प्रजल्पाक इति ।** ' जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ' ॥ **आगन्तुरिति ।** ' सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ' । ननु कृतीति व्यर्थम् । तथा हि । गतेरयं स्वरो विधीयते गतिसंज्ञा च धातुमाक्षिपति स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगार्हः । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः। तिङः कृतश्च । तत्र तिङन्ते पूर्वपदत्वासंभवाद् भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । कृद्ग्रहणं कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणार्थं तेन कृदुपदेशे तादित्वलाभात्प्रलपितेत्यादि सिद्ध्यति । स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादित्वाभावेऽपि पूर्वं तत्सत्त्वात् । आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं ' यस्मिन्विधिः ' इत्येव सिद्धेः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् । ६ । २ । ५१ ॥ तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । अन्वेतवा उ । कृत्स्वरापवादः ॥ **अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये** । ६ । २ । ५२ ॥ अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्तान् । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात्परत्वादयमेव । जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः । वप्रत्यये किम् । उदञ्चनम् ॥ **न्यधी च** । ६ । २ । ५३ ॥ वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ॥ **ईषदन्यतरस्याम्** । ६ । २ । ५४ ॥ ईषत्कडारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥ **हिरण्यपरिमाणं धने** । ६ । २ । ५५ ॥ सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला॥ **प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ** । ६ । २ । ५६ ॥ प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः । अचिरेति किम् । प्रथमो वैयाकरणः॥ **कतरकतमौ कर्मधारये** । ६ । २ । ५७ ॥ वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम्। इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥ **आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः** ६ । । २ । ५८ ॥ आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः ।

तवै चा ॥ अन्त उदात्त इति । कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते । शृणु-'प्रकृत्या' इति वर्तते तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते तवैप्रत्ययान्तस्य यः प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति स चोदात्त एवेति । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् ॥ **अन्वेतवा उ** इति । 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्यनुराद्युदात्तः ॥ **अनिगन्तोऽञ्चतौ** ॥ **पराञ्च** इति । 'ऋत्विक्-' इत्यादिना क्विन् स च वकारमात्रं, ककारादीनामनुबन्धत्वात् । 'उगिदचाम्' इति नुम् । पराशब्द आद्युदात्तः॥ **प्रत्यञ्च** इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥ **परत्वादिति** । चुस्वरस्यावकाशः । दधीचा । यत्र गतिर्नास्ति ।अनिगन्तस्वरस्यावकाशः । पराञ्चः । पराचू इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव भवति । न चायं युक्तो विप्रतिषेधः । चुस्वरः सतिशिष्टः, भसंज्ञायामल्लोपे च कृते प्राप्तत्वात् । सत्यम् । नायं विप्रतिषेधः । किं तर्हि इष्टिरेव । चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये इत्येव स्वर इष्यत इति हरदत्तः । इहापि मूले परत्वादित्यस्येष्टत्वादित्यर्थः ॥ **न्यधीच** । अत्रापि चुस्वरादयमेव । कृत्स्वरापवादौ योगौ ॥ **ईषदन्य** । ईषच्छब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात् ॥ **अन्तोदात्त** इति । फिट्स्वरेण । एतदभावे समासान्तोदात्तत्वम् ॥ **ईषद्भेद** इति । 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' ॥ **कृत्स्वर एव भवतीति** । परत्वात् । अथवा 'ईषद्गुणवचनेन' इति प्रतिपदोक्तसमासग्रहणादुपपदसमासेऽस्याप्रवृत्तिरिति ॥ **द्वे सुवर्णे** इति । 'पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णास्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः' इति ॥ **द्विसुवर्णमिति** । पक्षे समासस्वरः ॥ **बहुव्रीहावपीति** । अत्र तत्पुरुषाधिकाराभावात् ॥ **प्रथमो** । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंश्लेषः । अभिनवत्वमित्यर्थः । तदाह- **अभिनवत्व** इति ॥ **अचीति किमिति** । अचिरोपसंपत्ताविति किमर्थमित्यर्थः ॥ **प्रथमवैयाकरण** इति । वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः प्रथमवैयाकरणशब्दः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥ **कतर** । एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरौ वा स्याताम् । कतरकतमौ डतरडतमयोश्चित्त्वादन्तोदात्तौ ॥ **इह त्वित्यादि** । 'कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने' इति प्रतिपदोक्तो यः समासस्तस्यैव ग्रहणम् । स च कर्मधारय एव तस्मान्नेहार्थः कर्मधारयग्रहणेनेति भावः ॥ **आर्यो ब्राह्मण** । ब्राह्मणकुमारयोरुत्तर-

आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ॥ **राजा च । ६ । २ । ५९ ॥** ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **षष्ठी प्रत्येनसि । ६ । २ । ६० ॥** षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम् । अन्यत्र न ॥ **क्ते नित्यार्थे । ६ । २ । ६१ ॥** क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । हसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् । मुहूर्तप्रहसितः ॥ **ग्रामः शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ॥** वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्रामः किम् । परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या ॥ **राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ॥** शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राजकुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शल्पिनि किम् । राजहस्ती ॥ **आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ६५ ॥** सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटे कार्षापणम् । हले द्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । कारनाम्नि चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्ये इति किम् । कर्मकरवर्द्धितकः । अह-

---

पदयोरार्यः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्कर्मधारये ॥ अन्तस्वरित इति । 'तित्स्वरितम्' इत्यनेन ॥ ब्राह्मणेति किमिति । 'ब्राह्मणकुमारयोरिति किमर्थमित्यर्थः ॥ राजब्राह्मण इति । राजशब्दो ब्राह्मणे ताद्धर्म्याद्वर्तत इति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः । राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ॥ उत्तरार्थ इति । उत्तरो विधौ राजशब्दस्यैव यथा स्यादार्यशब्दस्य मा भूत् । यथासंख्याभावोऽपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं ज्ञेयम् ॥ राजप्रत्येना इति । प्रतिगतमेनः पापं यस्य स प्रत्येनाः । राज्ञः प्रत्येनाः ॥ अन्यत्र नेति । राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येना इत्यत्र ॥ द्वितीयासमासोऽयमिति । द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे । अथ वा 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्'॥ त्यबन्त इति । 'त्यब्नेर्ध्रुवे' इति त्यप् ॥ मुहूर्तप्रहसित इति । थाथादिस्वरः समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य थाथादिस्वरः, तस्यापि पाक्षिकोऽपवादोऽयम् ॥ ग्रामः ॥ग्राम इति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम् । ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वा स्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ॥ ग्रामनापित इति । षष्ठीसमासः ॥ आद्युदात्त इति । 'ग्रसेरा च' इति मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ राजनापित इति । कर्मधारये राजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठीसमासे च राजयोग्यतया तस्य प्रशंसा। स हि कर्मणि प्रवीणत्वाद्राजानं प्रति योग्यो भवति । राजार्थमित्युक्ते प्रशंसा गम्यते ॥ आदिरुदात्तः । पूर्वपदमित्यस्येहार्थात्षष्ठ्या विपरिणामः । सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ सप्तमी । हारीत्यावश्यके णिनिः । जनपदे ग्रामे कुले वा परंपरया यातः सदाचारो धर्मस्तस्मादनपेतं धर्म्यम् । 'धर्मपथ्यर्थ–' इति यत् । तेन च प्राप्यमित्यर्थे 'नौवयोधर्म–' इत्यादिना यत् । आचारवशादवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । हारिण्युदाहरणान्याह–याज्ञिकाश्वेति ॥ षष्ठीसमासः ॥ कर्मकरवर्द्धितक इति । वर्द्धितको नाम मूले स्थूलोऽग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः स कर्मकराय

हरणमिति कर्मसाधनः।

रणे किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ॥ **युक्ते च । ६ । २ । ६६॥** युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः ॥ **विभाषाऽध्यक्षे । ६ । २ । ६७ ॥** गवाध्यक्षः ॥ **पापं च शिल्पिनि । ६ । २ । ६८ ॥** पापनापितः ॥ पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न॥ **गोत्राऽन्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । ६ । २ । ६९॥** भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतो पत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधियन्ते ते एवं क्षिप्यन्ते।भिक्षामाणवः। भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः ।भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते। गोत्रादिषु किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः ॥ **अङ्गानि मैरेये । ६ । २ । ७०॥** मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुष्पासवः ॥ **भक्ताख्यास्तदर्थेषु । ६ । २ ।७१॥** भक्तमन्नम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः।भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम्।समाशशालयः।समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ **गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने । ६ । २ । ७२ ॥** धान्यगवः । गोबिडालः ।

दीयते । अन्यथा कर्म न कुर्यादिति । न त्वयं धर्मः ॥ **वाडवहरणमिति** । क्वचिदयमाचारः-बीजनिषेकानन्तरं वाडवाय शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमसुरादि दातव्यं यद्दीयते तद्वाडवहरणमित्युच्यते । अत्रास्मिन् स्वरे निषिद्धे कृत्स्वरे प्राप्ते ' अनो भावकर्मवचनः ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति, किं प्रतिषेधेनेत्यत आह—परोऽपीति ॥ **युक्तवाचिनीति** । युक्तः कर्तव्ये तत्परः । तद्वाचिनीत्यर्थः । गोबल्लवः । बल्लवादयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः ॥ **विभाषा** । अध्यक्षशब्दे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् । अध्यक्षशब्दोऽपि समासे युक्तवाच्येवेति पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥ **पापं** । पापमिति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात् । शिल्पिवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् ॥ **गोत्रान्तेवासि** । गोत्रवाचिनि अन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च परतः क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ **भार्यासौश्रुत इति।** सुश्रृणोतीति सुश्रुत् तस्यापत्यं सौश्रुतः ॥ **भार्याप्रधानतयेति** । भार्याप्रधानः सौश्रुत इति शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपिसमास इति दर्शयति । दक्षेण प्रोक्तं दाक्षं तदधीते दाक्षः ॥**कुमार्यादिलाभकाम इति॥** तत्प्रोक्ते ग्रन्थे श्रद्धायामसत्यामपि कुमार्यादिलाभकामः संस्तत्र प्रवर्तते तत एवं क्षिप्यते ।पूर्ववत्समासः। **भयब्राह्मण इति** । ' तृतीया ' इति योगविभागात्समासः । योऽब्राह्मणः सन् राजदण्डादिभयेन ब्राह्मणाचारं करोति स एवमुच्यते ॥ **अङ्गानि** । अङ्गमारम्भकम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । मैरेयशब्दे उत्तरपदे तदर्थारम्भकवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युः ॥ **मद्यविशेष इति** । सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मैरेयमित्यर्थः ॥ **भक्ताख्या**—।अन्नवाचि पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थेषूत्तरपदेषु । अत्र बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्याग्रहणं भक्ष्यविशेषवाचिनां भिक्षादीनां ग्रहणार्थम् । अन्यथा पर्यायाणामेवान्नादीनां ग्रहणं स्यात् । भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासाः । तादर्थ्ये चतुर्थीसमासस्तु न भवति प्रकृतिविकार एव तस्येष्टत्वात् ॥ **बहुव्रीहिरिति** । तत्पुरुषश्चेदन्तोदात्तः ॥ **गोबिडाल** । उपमानशब्दे प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । गवादिषूमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ **धान्यगव इति।**

तृणसिंहः। सक्तुसैन्धवः। धान्यं गौरिवेति विग्रहः। व्याघ्रादिः। गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते। उपमाने किम्। परमसिंहः॥ **अके जीविकार्थे** ।६।२।७३॥ दन्तलेखकः। यस्य दन्तलेखनेन जीविका। नित्यं क्रीडेति समासः। अके किम्। रमणीयकर्ता। जीविकार्थे किम्। इक्षुभक्षिकां मे धारयसि॥ **प्राचां क्रीडायाम्**।६।२।७४॥ प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात्। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। संज्ञायामिति ण्वुल्। प्राचां किम्। जीवपुत्रप्रचायिका। इयमुदीचां क्रीडा। क्रीडायां किम्। तव पुष्पप्रचायिका। पर्याये ण्वुल्॥ **अणि नियुक्ते**।६।२।७५॥ अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम्। छत्रधारः। नियुक्ते किम्। काण्डलावः॥ **शिल्पिनि चाऽकृञः**।६।२।७६॥ शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृञः परो न भवति। तन्तुवायः। शिल्पिनि किम्। काण्डलावः। अकृञः किम्। कुम्भकारः॥ **संज्ञायां च**।६।२।७७॥ अण्णन्ते परे। तन्तुवायो नाम कृमिः। अकृञ इत्येव। रथकारो नाम ब्राह्मणः॥ **गोतन्तियवं पाले**।६।२।७८॥ गोपालः। तन्तिपालः। यवपालः। अनियुक्तार्थो योगः। गो इति किम्। वत्सपालः। पाले इति किम्। गोरक्षः॥ **णिनि**।६।२।७९॥ पुष्पहारी॥ **उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव**।६।२।८०॥ उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम्। उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी। उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम्। शब्दार्थप्रकृतौ किम्। वृकवञ्ची। प्रकृतिग्रहणं किम्। प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्थो तत्रैव यथा स्यात्। इह मा भूत्। गर्दभोच्चारी॥

अत्रोपमितसमासे 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्। अत्र पूर्वपदाद्युदात्तविधानसामर्थ्याट्टचश्चित्स्वरो बाध्यते। उपमानार्थो यो यत्रोदाहरणे यथा संभवति, स तथा योजयितव्यः। तत्र दिङ्मात्रं दर्शयति–गवाकृत्येत्यादि॥ आकृतिः संस्थानम्। संनिवेशितं व्यवस्थापितम्। एवमन्यत्रापि यत्किंचित्सादृश्यं योजयितव्यम्॥ अके॥ जीविकार्थवाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्॥ दन्तलेखक इति। 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल्॥ प्राचाम्। प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसंभवान्मतेनेत्यध्याहारो न युज्यते इति तदाह–प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति। अजीविकार्थमिदम्॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति। 'नित्यं क्रीडा–' इति समासः॥ अणि नियुक्ते॥ 'युजिर् योगे' इत्यस्य नियुक्त इति रूपम्। नियुक्तः अधिकृतः, स च कश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिद्ध्यति। युक्त इति सूत्रे हि 'युज समाधौ' दिवादिरात्मनेपदी गृह्यते। समाधिस्तत्परता। अत्र रौधादिकस्य स्वरितेतो ग्रहणं योगः संबन्धमात्रम्॥ छत्रधार इति। 'कर्मण्यण्'॥ शिल्पि–। 'नियुक्ते' इत्येव सिद्धे कृञः प्रतिषेधार्थं वचनम्॥ तन्तुवाय इति। 'ह्वावामश्च' इत्यण्। 'आतो युक्'॥ संज्ञायाम्। संज्ञायां विषयेऽण्णन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् स चेदण् कृञो न भवति॥ गोतन्ति॥ गोतन्तियवशब्दा आद्युदात्ताः स्युः पालशब्दे परे॥ गोपाल इति। गाः पालयतीति विग्रहः॥ तन्तिपाल इति। 'तनु विस्तारे' क्तिन्। तन्तिर्वत्सानां बन्धनरज्जुः॥ णिनि। णिन्नन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तम्॥ उपमानम्॥ उष्ट्रक्रोशीत्यादि। 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिः॥ शब्दार्थप्रकृतौ किमिति। सूत्रं किमर्थमित्यर्थः॥ वृकवञ्चीति। कृत्स्वर एव भवति॥ प्रकृतिरेवेत्यादि। असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो णिनिस्तदन्ते उत्तरपदे इत्यर्थो विज्ञायेत, तथा च यत्रापि धातूपसर्गसमुदाया-

युक्तारोह्यादयश्च । ६ । २ । ८१ ॥ आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ॥ **दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे** । ६ । २ । ८२ ॥ कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥ **अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः** । ६ । २ । ८३ ॥ बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् । दग्धजानि तृणानि ॥ **ग्रामेऽनिवसन्तः** । ६ । २ । ८४ ॥ ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ॥ **घोषादिषु च** । ६ । २ । ८५ ॥ दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिह्रदः ॥ **छात्र्यादयः शालायाम्** । ६ । २ । ८६ ॥ छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥ **प्रस्थेऽ-**

च्छब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात् । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया णिन्नन्तोत्तरपदत्वानपायात् । प्रकृतिग्रहणे तु न भवति योऽत्र धातुर्नासौ शब्दार्थः । यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो, न ततो णिनिर्विहित इति भावः । एवं किं शब्दार्थप्रकृतौ उपमानमेवेत्येव नियमो मा भूत् ॥ **युक्तारोह्या–**। युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ताः स्युः ॥ **युक्तारोहीत्यादि** । अत्र 'णिनि' इत्येव सिद्धे पूर्वोत्तरपदनियमार्थं सूत्रम् । यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानि, तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः ॥ **क्षीरहोतेति** । याजकादित्वात्षष्ठीसमासोऽयम् । समासस्वरापवादे कृत्स्वरे प्राप्ते तदपवादे 'मन्क्तिन्–' इति तदपवादोऽयम् ॥ **दीर्घकाश** । दीर्घान्तं पूर्वपदं काशादीनि च पूर्वपदानि आद्युदात्तानि स्युर्जे उत्तरपदे ॥ **कुटीज इति** । 'सप्तम्यां जनेर्डः' ॥ **उपसरज इति** । स्त्रीगवादिषु पुंसां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः 'प्रजने सर्तेः' इत्यप् , तत्र जातः उपसरजः ॥ **आमलकीज इति** । 'दीर्घकाश–' इति बाधित्वा परत्वादयं स्वरः ॥ **ग्रामे** । सूत्रे निवसन्त्यस्मिन्निति निपूर्वाद्वसेः 'तॄवसिवहिभासिसाधिगडिमण्डिनिनादिभ्यश्च' इति झच् ॥ **मल्लग्राम इति** । षष्ठीसमासः । **दाक्षिग्राम इति** । दाक्षयो निवसन्त्यस्मिन्स उच्यते ॥ **घोषा–**। घोषादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तम् । अत्र 'निवसन्तः' इति केचिदनुवर्तयन्ति । अपरे नानुवर्तयन्ति । तथा च दाक्षीणां घोषो निवासस्थानमित्यर्थे दाक्षिघोषशब्दे आद्युदात्तत्वं न भवति मतान्तरे भवति ॥ **छात्र्यादयः** । शालाशब्दे परे छात्र्यादय आद्युदात्ताः स्युः ॥ **यदा शालान्त इत्यादि**। 'विभाषा सेनासुरा–' इत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तम् । तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति छात्रिशाला । 'तत्पुरुषे शालायाम्' इत्यस्यावकाशो यश्छात्र्यादिपूर्वो न भवति–प्रभुशालम् । क्षत्रियशालम् । यस्तु छात्र्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च तत्र एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति 'तत्पुरुषे शालायाम्' इत्ययं च । तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवतीति वामनहरदत्तौ ॥ **प्रस्थे–**। मालादीनां वचनात् 'अवृद्धम्' इति च्छेदः । कर्क्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात् । 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा

---

१ युक्तारोही, आगतरोही, आगतरोधी, आगतयोधी, आगतवञ्ची, आगतनन्दी, आगतप्रहारी, आगतमत्स्यः, क्षीरहोता, भगिनीभर्ता, ग्रामगोधुक्, अश्वत्रिरात्रः, व्युष्टित्रिरात्रः, गर्गात्रिरात्रः, गणपादः, एकाशीतिपाद् , पात्रेसमितादयश्च, इति युक्तारोह्यादयः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन अधिकशतवर्ष इत्यादि ।

२ घोष, कट, वल्लभ, ह्रद, बदरी, पिङ्गल, पिशङ्ग, माला, रक्षा, शाला, कट, शाल्मली, अश्वत्थ, तृण, शिल्पी, मुनि, प्रेक्षा, इति घोषादिः ॥

३ छात्रि, पेलि, भाण्डि, व्याडि, आखण्डि, आघाटि, गोमि, इति छात्र्यादि ॥

वृद्धमेकक्र्यादीनाम् । ६ । २ । ८७ ॥ प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकेति किम् । कर्कीप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ॥ **मालादीनां**[2] **च** । ६ । २ । ८८ ॥ वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः । **अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम्** । ६ । २ । ८९ ॥ नगरे परे महन्नवन्वर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न।ब्रह्मनगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिकनगरम् ॥ **अर्मे चाऽवर्णं द्व्यच् त्र्यच्** । ६ । २ । ९० ॥ अर्मे परे द्व्यच् त्र्यच् पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । अवर्णं किम् । बृहदर्मम् । द्व्यच् त्र्यच् किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥ **न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम्** । ६ । २ । ९१ ॥ अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय दाशुषे ॥ **अन्तः** । ६ । २ । ९२ ॥ अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ॥ **सर्वं गुणकार्त्स्न्ये** । ६ । २ । ९३ ॥ सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वं किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्तते । गुणेति किम् । सर्वसौवर्णः । कार्त्स्न्ये किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥

वक्तव्या ' इति ॥ **अकेति किमिति** । अकर्क्यादीनामिति किमित्यर्थः ॥ **माला-** । प्रस्थे परे
मालादीनामादिरुदात्तः स्यात् ॥ **शोणप्रस्थ इति** । ' एङ् प्राचां देशे ' इति शोणशब्दस्य वृद्धत्वम् ॥
अम ॥ **महन्नववर्जितं पूर्वपदमिति** । महद्वर्जितं नववर्जितं चेति प्रत्येकं संबन्धः ॥ **महानगरमिति** ।
' आन्महतः समानाधिकरण- ' इति महत आत्वे कृतेऽवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः ॥ **नवार्ममिति** ।
नवशब्दः प्रत्यग्रवचनोऽकारान्तः ॥ **संघातविगृहीतार्थमिति** । मद्रशब्दस्य केवलस्य , मद्राश्मशब्दस्य
संघातस्य च तस्य प्रतिषेधार्थः ॥ **मद्राश्मार्ममिति** । ' अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ' इति समा-
सान्ते कृते अवर्णान्तमेतत् । तदेवं मद्रार्मम् , मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे । प्रायेण त्वश्मार्ममिति
तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते , तद्वृत्त्यनुरोधादुक्तम् । अश्मशब्दस्याऽनकारान्तत्वम् । न च नलोपे कृतेऽव-
र्णान्तत्वम् । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् । अपरे तु ' मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् '
इत्यस्य भाष्येऽदर्शनादसंगतमेतदित्याहुः ॥ **दिवोदासायेति** । ' दिवश्च दासे ' इति षष्ठ्या अलुक् ॥
अन्तः । अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे वेदितव्या ॥ **सर्वं गुण** । गुणकार्त्स्न्ये वर्त-
मानः सर्वोऽन्तोदात्तः । यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति ॥ **सर्वश्वेत इति** । ' पूर्वकालै-
क- ' इत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शौक्ल्येन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते ॥ **आश्रयव्याप्त्येति** ।
' गुणान्तरेण तरलो-
नतूज्ज्वलत्वेन ॥ **सर्वसौवर्ण इति** । विकारविषयमात्रं कार्त्स्न्यम् ॥ **सर्वश्वेत इति** ।
पश्च ' इति समासः, तरप्रत्ययलोपश्च ॥ **कार्त्स्न्ये किमिति** । गुणवाचिन्युत्तरपदे सर्वशब्दस्तत्कार्त्स्न्ये
वर्तमानो न गुणकार्त्स्न्ये । **सर्वेषामिति** गुणसंबन्धे षष्ठी । पटस्य शौक्ल्यमिति-
न व्यभिचरतीति प्रश्नः । अयं नियमः कर्मधारये , न षष्ठीसमास इत्याह—**सर्वेषामिति** ॥ गुणिकार्त्स्न्ये
वद् गुणवाचिन एव प्रत्ययः । सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो
गुण इत्यर्थः । यदा तु प्रतिपदोक्तत्वात् ' पूर्वकालैक- ' इति समासो गृह्यते तदा का-

---

१ कर्की, मघी, मकरी, कर्कन्धू, शमी, करीर, कन्दुक, कवल, बदर, शोण, शौण, इति कर्क्यादिः ॥

२ माला, शाला, शोणा, द्राक्षा, क्षाक्षा, क्षामा कांञ्ची, एक, काम, दिवोदास, वध्र्यश्व, इति मालादिराकृतिगणः ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः।६।२।९४॥एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम्।अञ्जनागिरिः। मौण्डनिकायः। संज्ञायां किम्। परमगिरिः। ब्राह्मणनिकायः॥ **कुमार्यां वयसि**। ६।२।९५॥ पूर्वपदमन्तोदात्तम्। वृद्धकुमारी। कुमारीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्र-प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः। तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव। वयसि किम्। परमकुमारी॥**उदकेऽकेवले**।६।२।९६॥ अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम्। गुडोदकम्। स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः। अकेवले किम्। शीतोदकम्॥ **द्विगौ क्रतौ**।६।२।९७॥ द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गर्गत्रिरात्रः। द्विगौ किम्। अतिरात्रः। क्रतौ किम्। बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्त-रात्रः। **सभायां नपुंसके**।६।२।९८॥ सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गोपालसभम्।स्त्रीसभम्।सभायां किम्। ब्राह्मणसेनम्। नपुंसके किम्। राजसभा। प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह। रमणीयसभम्। ब्राह्मणकुलम्॥**पुरे प्राचाम्**।६।२।९९॥देवदत्तपुरम्। नान्दीपुरम्। प्राचां किम्। शिवपुरम्॥ **अरिष्टगौडपूर्वे च**।६।२।१००॥ पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। अरिष्टपुरम्। गौड-पुरम्। पूर्वग्रहणं किम्। इहापि यथा स्यात्। अरिष्टाश्रितपुरम्। गौडभृत्यपुरम्॥

त्स्त्र्यैग्रहणं मास्तु॥ **अञ्जनागिरिरिति**। 'वनगिर्योः संज्ञायाम्' इति दीर्घः॥ **कुमार्याम्**। कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्याद्वयसि द्योत्ये॥ **वृद्धकुमारीति**। विशेषणसमासः। 'पुंवत्कर्मधा-रय–' इति पुंवद्भावः। ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते तथा च 'वयसि प्रथमे' इत्यनेन ङीबत्र विहितः तस्य कथं चरमवयोवाचिना वृद्धेन सामानाधिकरण्यमत आह–**कुमारीत्यादि**॥ कुमारीशब्दे द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमं वयः पुंसा सहासंप्रयोगश्च। तत्राद्यमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमात्रे वर्तते तदा वृद्धादि-सामानाधिकरण्यं भवति तदाह–**तच्चेति**॥शब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः॥ **न कुमारत्वमेवेति**। यदेतत्कुमा-रीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वयो न गृह्यत इत्यर्थः। एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते' अन्यथा कुमारीशब्द-प्रयोगे नियोगतः प्रथमवयो गम्यत इत्यनर्थकं स्यात्। ननु तर्हि ङीबपि न स्यादिति चेत्। श्रृणु। पूर्वं हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा ङीप् कृतः, सोऽनन्तरं गोवृद्धादिसामानाधिकरण्येऽपि न निवर्तते॥ **परमकुमारीति**। अत्र कुमारत्वमेव गम्यते, न वयोन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम्॥ **उदके**। 'अकेवले' इति पदच्छेदः। अन्यथाऽसंदेहार्थं 'केवल उदके' इत्येव ब्रूयात्तदाह–**अकेवलं मिश्रमिति**। द्रव्यान्तरसंपृक्तं मिश्रम्॥ **गुडोदकमिति**। गुडमिश्रमुदकं। गुडोदकम्। शीतोदकमिति कर्मधारयः॥ **गर्गत्रिरात्रमिति**। षष्ठीसमासः। तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम्। 'अहस्सर्वैकदेश–' इत्यादिनाच् समासान्तः। 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति क्लीबत्वम्। एवं सप्तरात्रम्॥ **अतिरात्र इति**। रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः। बिल्वसप्तरात्रमित्यत्र बिल्वशब्दो बिल्वहोमे वर्तते तेन सह षष्ठीसमासः॥ **गोपालसभमिति**। 'अशाला च' इति क्लीबत्वम्॥ **प्रतिपदोक्तेति**। 'सभाराजा–' इत्यादिविहितम्। **रमणीयसभमिति**। रमणीया सभा यस्येति बहुव्रीहिः। अत्राभिधेयवशान्नपुंसकत्वं न प्रतिपदोक्तम्॥ **पुरेप्रा**। पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात्॥ **अरिष्ट**॥ पूर्वग्रहणं किमिति। 'अरिष्टगौडयोः' इति वक्तव्यमिति प्रश्नः॥ **इहापि यथा स्यादिति**। पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिर्लभ्यते। अरिष्टगौडौ पूर्वौ यस्मिन्समास इति तेनारिष्टाश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपद-

न हास्तिनफलकमार्देयाः । ६ । २ । १०१ ॥ पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वात् ढक् ॥ **कुसूलकूपकुम्भशालं बिले** । ६ । २ । १०२ ॥ एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालबिलम् । कुसूलादि किम् । सर्पबिलम् । बिलेति किम् । कुसूलस्वामी ॥ **दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु** । ६ । २ । १०३ ॥ दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । आख्यान । पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥ **आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि** । ६ । २ । १०४ ॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् । पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥ **उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च** । ६ । २ । १०५ ॥ उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति। सर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः । अधिकारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः ॥ **बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्** । ६ । २ । १०६ ॥ बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा विश्वदेवः । आविश्वदेवं सप्ततिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः ॥ **उदराश्वेषुषु** । ६ । २ ।१०७॥

मन्तोदात्तं भवति । असति तु पूर्वग्रहणे श्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वाचारिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात्, समुदाययोश्च सूत्रेऽनुपात्तत्वात् ॥ न हास्ति । 'पुरे प्राचाम्' इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥ मार्देयपुरमिति । 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्युकारलोपः ॥ दिक्छब्दा । दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि स्युर्ग्रामादिषूत्तरपदेषु । चानराटे स्वरूपग्रहणमितरेष्वर्थग्रहणम् ॥ पूर्वेषुकामशमी॥ अपरकृष्णमृत्तिकेति । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः ॥ पूर्वपञ्चाला इति । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः । ततः पूर्वशब्देन सामानाधिकरण्यात् 'पूर्वापरप्रथम–' इत्यादिना कर्मधारयः ॥ पूर्वयायातमिति । ययातिमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यणि यायातशब्दः सिद्धः॥ शब्दग्रहणमित्यादि । दिशि दृष्टः शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासस्तेन कालवाचिनोऽपि ग्रहणात्पूर्वयायातमित्यादावपि भवति ॥ आचार्योपसर्जन । आचार्योपसर्जनग्रहणमन्तेवासिनो विशेषणम्, सप्तम्यर्थे प्रथमा तदाह–आचार्योपसर्जनान्तेवासिनीति ॥ आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः । स चासावन्तेवासी च तद्वाचिनि ॥ पूर्वपाणिनीया इति । 'पूर्वापरप्रथम–' इति समासः । पणिनश्छात्राः पाणिनीयाः । अत्रान्तेवासिनः प्रधानमाचार्यस्तूपसर्जनम् ॥ पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति । पूर्वं चिरंतनमित्यर्थः ॥ उत्तरपदवृद्धौ ॥ अत्र वृद्धावित्येतावतैव वृद्धिमदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधिकारो लक्ष्यते । उत्तरपदशब्दस्य स्वरितत्वादिहाधिकारप्रतिपत्तिरित्याशयेनाह–उत्तरस्य पदस्येत्यादि ॥ सर्वपाञ्चालक इत्यादि । 'सुसर्वार्द्धदिक्शब्दस्य' इति तदन्तविधौ 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इति वुञ् । 'सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य दिशो मद्राणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिशब्देन या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपद इत्युच्यमानेऽपि न निर्वाह इत्याह–सर्वकारक इति ॥ बहुव्रीहौ । संज्ञायामिति बहुव्रीहेर्विशेषणं, न विश्वशब्दस्येति । विशे क्वन्, नित्त्वादाद्युदात्तो विश्वशब्दः ॥ उदरा । एषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ संज्ञायां पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् । अयमपि पूर्वपद-

संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्वः । महेषुः ॥ **क्षेपे** । ६ । २ । १०८ ॥ उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कन्दुकाश्वः । चलाचलेषुः । अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति भवति प्रतिषेधेन ॥ **नदी बन्धुनि** । ६ । २।१०९॥ बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः॥ **निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्** । ६ । २ । ११० ॥ निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम् । शुष्कमुखः ॥ **उत्तरपदाऽऽदिः** । ६ । २ । १११॥ उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालमित्यवधिकः ॥ **कर्णो वर्णलक्षणात्** । ६ । २ । ११२॥ कर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् । श्वेतपादः । वर्णलक्षणात्किम् । शोभनकर्णः ॥ **संज्ञौपम्ययोश्च** । ६ । २ । ११३ ॥ कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये।गोकर्णः॥**कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च**।६।२।११४॥ संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शिति-

---

प्रकृतिस्वरस्यापवादः । वृकशब्दः 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इत्याद्युदात्तः । वृकस्येवोदरमस्य वृकोदरः ॥ **हर्यश्व इति** । हरतेः 'सर्वधातुभ्यः' इति इन् आद्युदात्तो हरिशब्दः । हरिरश्वोऽस्य हर्यश्वः । यणि कृते 'उदात्तस्वरितयोः—' इति स्वरितः ॥ **महेषुरिति** । महच्छब्दोऽन्तोदात्तो 'वर्तमाने पृषन्महत्—' इत्यत्र तथानिपातनात् । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति त्वन्यार्थं आरम्भोऽपवादत्वादनेनैवान्तोदात्तत्वम् । उदाहरणं तु सुवर्णपुङ्खेषुरिति ज्ञेयम् । सुष्ठु वर्णो येषां ते सुवर्णाः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । सुवर्णाः पुङ्खा येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं पुनरिषुशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदमन्तोदात्तम् । एकादेशस्तु 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति पक्षे स्वरितः ॥ **घटोदर इति** । घटशब्दः पचाद्यजन्तः । कटुशब्दात्संज्ञायां कन् । 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य' इति पचाद्यजन्तो चलाचलशब्दः ॥ **अनुदर इत्यादि** । अस्यावकाशः । घटोदरः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यावकाशः । अयशाः सुयशाः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥ **नदी—**॥ बन्धुनीति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञन्ताद्गर्गशब्दात् 'यञश्च' इति ङीप् । गार्गी । ञित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ **ब्रह्मबन्धूरिति** । 'बृंहेर्नोच्च' इति नकारस्याकारादेशो मनिन्प्रत्ययश्चेति मनिन्नन्तो ब्रह्मशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तस्तदाह—ब्रह्मेत्यादि ॥ **गार्गीप्रिय इति** । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ॥ **निष्ठोपसर्ग** । उपसर्गपूर्वं निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ **प्रधौतपाद इति** । 'धावु गतिशुद्ध्योः' क्तः 'च्छ्वोः शूड्—' 'इत्यूठ्, एत्येधत्यूठ्सु—' इति वृद्धिः । प्रधौतशब्दो गतिस्वरेणाद्युदात्तः ॥ **प्रसेवकमुख इति** । ण्वुलन्तः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्त्वान्मध्योदात्तः ॥ **शुष्कमुख इति** । 'शुष्कधृष्टौ' इति शुष्कशब्द आद्युदात्तः ॥ **उत्तरपदादिः** । उत्तरपदेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् ॥ **कर्णो** ॥ **आद्युदात्त इति** । सिद्धार्थकथनमेतत् । उत्तरपदस्य कर्णशब्दस्यादिरुदात्त इत्यक्षरार्थः । एवं चास्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्यादौ षष्ठ्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् ॥ **शङ्कुकर्ण इति** । शङ्कुः कर्णे यस्येति विग्रहः । 'सप्तमीविशेषणे' इति सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते 'गड्वादेः परा सप्तमी' इति परनिपातः । 'कर्णे लक्षणस्य—' इति दीर्घः । पशूनां विभागज्ञानार्थं शङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु यच्चिह्नं क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते पृथग्वर्णग्रहणात् । अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वादनर्थकं तत्स्यात्॥ **श्वेतपाद इति** । 'श्विता वर्णे' पचाद्यच् ॥ **शोभनकर्ण इति** । 'शुभ शोभार्थे' 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति॥**संज्ञौपम्य**।संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिस्तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्॥**कण्ठपृष्ठ**।कण्ठादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम्।कण्ठादीन्युत्तरपदानि

कण्ठः।काण्डपृष्ठः। सुग्रीवः।नाडीजङ्घः।औपम्ये।खरकण्ठः।गोपृष्ठः।अश्वग्रीवः।गोजङ्घः॥ **शृङ्गमवस्थायां च । ६ । २ । ११५ ॥** शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेषशृङ्गः । अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥ **नञो जरमरमित्रमृताः । ६ । २ । ११६ ॥** नञः पर एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् । अमित्रं मर्दय । श्रवो देवेष्वमृतम् । नञः किम् । ब्राह्मणमित्रः । जेति किम् । अशत्रुः ॥ **सोर्मनसी अलोमोषसि । ६ । २ । ११७ ॥** सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् । नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः । सुकर्माणः सुयुजः । स नो वक्षदनिमानः । सुब्रह्मा । शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेशसस्करति । सोः किम् । कृतकर्मा । मनसी किम् । सुराजा । अलोमोषसी किम् । सुलोमा । सूषाः । कपि तु परत्वात्कपि पूर्वमिति भवति सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥ **क्रत्वादयश्च । ६।२ ।११८।** सोः परे आद्युदात्ताः स्युः । साम्राज्याय सुक्रतुः । सुप्रतीकः । सुहव्यः । सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ **आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि ।६। २ । ११९ ॥** यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् । अधा स्वश्वाः । सुरथाँ आतिथिग्वे । नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ। आद्युदात्तं किम्।या सुबाहुः। द्व्यच् किम् । सुगुरसत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दस्त्र्यच्॥ **वीरवीर्यौ च । ६ । २ । १२० ॥** सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरेण रयिणा । सुवीर्यस्य गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्यया-

---

संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि स्युर्बहुव्रीहौ । कण्ठपृष्ठौ 'स्वाङ्गशिटाम्' इत्याद्युदात्तौ, ग्रीवाजङ्घयोः स्वाङ्गत्वेऽप्यदन्तत्वाभावादन्तोदात्तत्वम् ॥ **सुग्रीव इति** । अत्र परत्वात् 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । अस्य तु दशग्रीवादिरवकाशः । यदि तु नेष्यते, तर्हि चकारोऽस्यैव विधेः समुच्चयार्थं इति व्याख्येयम् ॥ **नाडीजङ्घ इति** । नाड्याकारे जङ्घे यस्य स नाडीजङ्घः ॥ **नञो जर** । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः । जरणं जरः 'ऋदोरप्' मरणं मरः अमरम् । अस्मादेव निपातनादप् । 'ञिमिदा स्नेहने' । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' मृज्ञे नपुंसके भावे क्तः । सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुंस्त्वम् ॥ **जेति किमिति** । जरमरमित्रमृतग्रहणं किमर्थमित्यर्थः ॥ **अशत्रुरिति** । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ **सोर्मन** । मन् च अस् च मनसी ॥ **सुकर्माण इत्यादि** । यद्यपि आद्युदात्तं 'द्व्यच छन्दसि' इत्यनेन सिद्धमिदं, तथापि सुप्रथिमेत्यादि बह्वजर्थमच्छन्दार्थं च सूत्रमिति बोध्यम् । सुप्रथिमेत्यत्र पृथोर्भाव इति 'पृथ्वादिभ्य इमनिच्' 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रादेशः ॥ **सुराजेति** । राजशब्दः 'कनिन्युवृषि-' इति कनिन्प्रत्ययान्तः । लुनातेर्मनिन् । लोम । 'उष दाहे' । 'मिथुनेऽसिः' इति वर्त्तमाने 'उषः कित्' उषः ॥ **कपि त्विति** । अस्यावकाशः सुकर्मा । 'कपि पूर्वम्' इत्यस्यावकाशः । अपवकः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥ **आद्युदात्तम्** ॥ 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः । 'अशूप्रुषिलटिकणिखटि-' इति क्वन्नन्तोऽश्वशब्दः । 'हनिकुशिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' इति क्थन्नन्तो रथशब्दस्तदाह–नित्स्वरेणेति ॥ **सुबाहुरिति** । 'अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाध-' इति कुप्रत्ययान्तो बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ **सुहिरण्य इति** । 'हर्यतेः कन्यन् हिर च' इति कन्यन्नन्तो हिरण्यशब्द आद्युदात्तस्त्र्यच् ॥ **वीरवीर्यौ** । 'वीर विक्रान्तौ' चुरादिस्तत्र पचाद्यचि वीरः ।

---

१ क्रतु, दृशीक, प्रतीक, प्रतूर्ति, हव्य, भव्य, भग इति क्रत्वादिः ।

न्तः । तत्र यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् ॥ **कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसममव्ययीभावे । ६ । २ । १२१॥** उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् ॥ **कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । ६ । २ । १२२ ॥** द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् । परमकंसः ॥ **तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६ । २ । १२३॥** शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् । दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला ॥ **कन्था च । ६ । २ । १२४॥** तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । नपुंसके किम् । दाक्षिकन्था ॥ **आदिश्चिहणादीनाम् । ६ । २ । १२५ ॥** कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः । चिहणकन्थम् । मदुरकन्थम् । आदिरितिवर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वस्याद्युदात्तार्थम् ॥ **चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । ६ । २ । १२६॥** चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादित्वात्समासः । गर्हायां किम् ।

'अचो यत्' । वीरेषु साधुरिति प्राग्दीव्यतीयो वा यत् । वीर्यः ॥ **तत्रेत्यादि** । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह–**तत्र हि सतीति** ॥ **कूलतीर** । एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युरव्ययीभावे । सुषममित्यादौ 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' इति षत्वम् । तस्यासिद्धत्वात्समशब्द एवायम् ॥ **तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेत इति** । तेनाव्ययीभावसंज्ञा ॥ **कंसमन्थ** । एतान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानि स्युः ॥ **द्विकंस इति** । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति तद्धितार्थे समासः 'कंसाट्टिठन्' इति टिठन् । तस्य 'अर्द्धचर्द्धपूर्वा–' इति लुक् ॥ **द्विमन्था इति** । 'आर्हादगोपुच्छ–' इत्यादिना ठक् शेषं पूर्ववत् ॥ **द्विशूर्प इति** । 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' ॥ **द्विपाय्यमिति** । 'पाय्यसानाय्य–' इत्यादिना पाय्यशब्दः परिमाणवाची निपातितः । तत्र 'प्राग्वहतेष्ठक्' ॥ **द्विकाण्डमिति** । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यादिना मात्रच्, 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् ॥ **ब्राह्मणशालमिति** । 'विभाषा सेनासुराच्छाया–' इति नपुंसकता ॥ **दृढशालमिति** । बहुव्रीहिरयं तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदं च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तम् । ननु चात्र 'लक्षणप्रतिपदोक्त–' परिभाषयैव न भविष्यति । सत्यम् । उत्तरार्थमावश्यकं तत्पुरुषग्रहणमिहैव क्रियते परिभाषानाश्रयणाय ॥ **सौशमिकन्थमिति** । शोभनः शमोऽस्य सुशमस्तस्यापत्यं सौशमिस्तस्य कन्था सौशमिकन्थम् । 'संज्ञायां कन्थोशीनरेषु–' इति नपुंसकत्वम् । **आह्वरकन्थमिति** । आङ्पूर्वात् (ह्वयतेः 'आतश्चोपसर्गे' इति कः) ॥ **आदिश्चिहणादीनाम्** ॥ चिनोतेः क्विप् । चित् । हन्तेः पचाद्यच् । हनः ॥ **चिहण** । निपातनात्तलोपो णत्वं च । 'मल मल्ल धारणे' आभ्यां रः । निपातनाल्लस्य दत्वं मन्दरः ॥ **आदिरिति इति** ॥ **वर्तमान इति** पूर्वत्र ह्यादिग्रहणमुत्तरपदाभिसंबद्धम् । इह तु चिहणादीनां पूर्वपदानामाद्युदात्तत्वमिष्यते तदर्थं पुनरादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ **पुत्रचेलमिति** । चेलं वस्त्रं तद्वत्तुच्छमित्यर्थः ॥ **नगरखेटमिति** । खेटमिति तृणनाम तद्वद्दुर्बलः ॥ **दधिकटुकमिति** । कटु गतस्वादु तद्वत् गतस्वादु ॥ **प्रजाकाण्डमिति** । काण्डमिति शरनाम स यथा सत्वरपीडाकर एवम्भूतम् ॥ **व्याघ्रादित्वात्समास इति** । पुत्रश्चेलमिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् 'उप-

---

१ चिहण, मदुर, मद्रुमर, वैतुल, पटत्क, वैडालकर्णक, वैडालिकर्णि, कुक्कुट, चिक्कण, चित्कण, इति चिहणादि ॥

२–'ह्वरतेः पचाद्यच' इति लिखितपुस्तकस्थपाठ एव साधीयान् ॥

परमचेलम् ॥ **चीरमुपमानम्** । ६ । २ । १२७ ॥ वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् ॥ **पललसूपशाकं मिश्रे** । ६ । २ । १२८ ॥ घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः । मिश्रे किम् । परमपललम् ॥ **कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्** । ६ । २ । १२९ ॥ आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिमूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् ॥ **अकर्मधारये राज्यम्** । ६ । २ । १३० ॥ कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । अकेति किम् । परमराज्यम् ॥ चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ कुचेलम् । कुराज्यम् ॥ **वर्ग्यादयश्च** । ६ । २ । १३१ ॥ अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः । **पुत्रः पुम्भ्यः** । ६ । २ । १३२ ॥ पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । माहिषपुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्यः किम् । दाक्षीपुत्रः ॥ **नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः** । ६ । २ । १३३ ॥ एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुःपुत्रः । संयुक्ताः सम्बन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातुष्पुत्रः ॥ **चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः** । ६ । २ । १३४ ॥ एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम् । अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् ॥ **षट् च काण्डादीनि** । ६ । २ । १३५ ॥ अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भ-

---

मितं व्याघ्रादिभिः– ' इति समासः ॥ चीर । उपमानवाचिचीरशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥
वस्त्रचीरमिति । पूर्ववद्व्याघ्रादिसमासः ॥ पललसूप । पललादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युर्मिश्रे
तत्पुरुषे ॥ घृतपललमित्यादि । घृतेन मिश्रं पललमिति विग्रहः । पललं मांसम् । ' पललं
क्रव्यमामिषम् ' इत्यमरः ॥ कूलसूद । एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः संज्ञायाम् ॥
दाण्डायनस्थलीति । ' प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ' इति स्थलीशब्दो
गृह्यते , ' जानपदकुण्ड– ' इत्यनेन ङीष् ॥ चेलराज्यादिस्वरादिति । आदिशब्देन वर्ग्यादिस्वर-
परिग्रहः । चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशो भार्याचेलं ब्राह्मणराज्यम् । ' तत्पुरुषे तुल्यार्थ– ' इत्या-
दिना विहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्बिः । कुचेलं कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पू-
र्वविप्रतिषेधः ॥ वर्ग्या । वर्ग्यादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः कर्मधारये तत्पुरुषे । ये दिगादिषु वर्गादयः
पठ्यन्ते , त एवेह यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादयो गृह्यन्ते , वर्ग्यादिपाठाभावात्तदाह–वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गण
इति ॥ कौनटिमातुल इति । कुनटस्यापत्यं कौनटिः, तस्य मातुलः ॥ आख्याग्रहणादिति । आख्या-
ग्रहणमाचार्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ॥ होतुःपुत्र इति । ' ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ' इति
षष्ठ्या अलुक् ॥ भ्रातुष्पुत्र इति । कस्कादिपाठात्षत्वम् ॥ मुद्गचूर्णमिति ॥ ' चूर्ण संकोचे ' पचाद्यच् ॥
षट् च । अप्राणिभ्यः परा या षष्ठी तदन्तात्पराणि षट्काण्डादीन्याद्युदात्तानि स्युः । चेल खेटकटुक

---

१ दिगादिषु वर्ग,इत्येवमादयो ये पठितास्ते कृतयदन्ता वर्ग्यादयः॥

२ चूर्ण, करिष, कषीष, शाकिन, शाकट, द्राक्षा,तूस्त, कुन्दम्, दलप, चमसी, चक्कन, चोल, इति चूर्णादिः ॥

३ काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक, कूल, इति काण्डादिः ॥

काण्डम्। दर्भचीरम्। तिलपललम्। मुद्गसूपः। मूलकशाकम्। नदीकूलम्। षट् किम्। राजसूदः। अप्रेति किं। दत्तकाण्डम्॥ **कुण्डं वनम्**। ६। २। १३६॥ कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे। दर्भकुण्डम्। कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये। वनं किम्। मृत्कुण्डम्॥ **प्रकृत्या भगालम्**। ६। २। १३७॥ भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या। कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम्। कुम्भीपालम्। मध्योदात्ता एते प्रकृत्येत्यधिकृतमन्त इति यावत्॥ **शितेर्नित्याऽबह्वज्बहुव्रीहावभसत्**। ६। २। १३८॥ शितेः परं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या। शितिपादः। शित्यंसः। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात्। शितेः किम्। दर्शनीयपादः। अभसत्किम्। शितिभसत्। शितिराद्युदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः॥ **गतिकारकोपपदात्कृत्**। ६। २। १३९॥ एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे। प्रकारकः। प्रहरणम्। शोणा धृष्णू नृवाहसा। इध्मप्रव्रश्चनः। उपपदात्। उच्चैःकारम्। ईषत्करः। गतीति किम्। देवस्य कारकः। शेषे षष्ठी।

काण्डमिति काण्डशब्दादारभ्य 'कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्' इति कूलान्तानि काण्ड चीर पलल सूप शाक कूल एतानि काण्डादीनि। तत्र 'काण्डं गर्हायाम्' इत्युक्तमगर्हायामपि भवतीति। 'चीरमुपमानम्' इत्युक्तमनुपमानेऽपि भवति, 'पललसूपशाकं मिश्रे' इत्युक्तममिश्रेऽपि भवति, 'कूलं संज्ञायाम्' इत्युक्तमसंज्ञायामपि भवति॥ **अप्रेति किमिति**। 'अप्राणिषष्ठ्याः' इति किमर्थमित्यर्थः॥ **मृत्कुण्डमिति**। मृद्भाजनविशेष इत्यर्थः॥ **प्रकृत्या**। भगालमित्यर्थग्रहणं तदाह—भगालवाचीति। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्॥ **मध्योदात्तास्त्वेते इति**। 'लघावन्ते द्वयोश्च' इति सूत्रात्॥ **शितेः**। शितेः परं नित्याबह्वच्कं भसत्शब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात्॥ **अंसशब्द इति**। 'अमेः सन्' अंसः॥ **दर्शनीयपाद इति**। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तः। 'उपोत्तमं रिति' इत्युपोत्तमोदात्तः॥ **शितिराद्युदात्त इति**। 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति सूत्रेण॥ **गतिका**। 'शितेर्नित्यावह्वच्' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं नानुवर्ततेऽस्वरित्वात्, किंतु 'तत्पुरुषे शालायाम्' इत्यतो व्यवहितमपि तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते तदाह—तत्पुरुषे इति॥ **प्रकारक इति**। 'कुगति—' इति समासः। लित्स्वरेण पूर्वपदमाद्युदात्तम्॥ **नृवाहसेति**। नॄन्वहतीति विग्रहः। 'वसेर्णित्' इत्यतो णिदित्यनुवृत्तेरसुनो णित्त्वादुपधावृद्धिः। नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम्। **इध्मप्रव्रश्चन इति**। प्रवृश्च्यते येनेति करणे ल्युट्। कर्मषष्ठ्यन्तेन इध्मशब्देन समासः। अत्र गतिप्रयुक्ते कृत्स्वरे कृते कारकप्रयुक्तः कृत्स्वरः॥ **उच्चैःकारमिति**। 'अव्यये यथाभिप्रेता—' इति णमुल्। तत्र हि उच्चैरित्युपपदम्॥ **ईषत्कर इति**। 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रा—' इति खल्। उभयथापि लित्स्वरः॥ **शेषे षष्ठीति**। न कर्मलक्षणा। तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात्। 'तृजकाभ्यां कर्तरि—' इति समासप्रतिषेधश्च स्यात्॥ अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम्। निर्गतः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा भूत्। नैतदस्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति। (न च[1] कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः। कारकं च क्रियायामेव संभवति। उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते। तदेवं गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते, धातोश्च क्रियावाचित्वं, तस्माच्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च। तत्र तिङन्तेन समासाभावात्कृदन्तमेव संभवति, अनुव्यचलदित्यत्र तु न गतित्वनिबन्धनः

---

१ बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानोऽप्ययं पाठः 'न च कौशाम्बीशब्दः क्रियावाच्यस्ति' इत्येवं पठनीयः॥

कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। प्रपचतितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम्। तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके। प्रपचतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये॥ **उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्। ६। २। १४०॥** एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या। वनस्पतिं वन आ। बृहस्पतिं यः। बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते। हर्षया। शचीपतिम्। शार्ङ्गरवादित्वाद्युदात्तः शचीशब्दः। शचीभिर्न इति दर्शनात्। तनूनपादुच्यते। नराशंसं वाजिनम्॥ निपातनादीर्घः। शुनःशेपम्॥ **देवताद्वन्द्वे च। ६। २। १४१॥** उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः। आप इन्द्रावरुणौ। इन्द्राबृहस्पती वयम्। देवता किम्। प्लक्षन्यग्रोधौ। द्वन्द्वे किम्। अग्निष्टोमः॥ **नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषम-**

समासः किं तर्हि 'सुप्' इति योगविभागात्समासः। तस्मान्नार्थः कृद्ग्रहणेनेत्यत आह—**कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति**॥ य एवं प्रतिवक्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियते इत्यर्थः। ननु विस्पष्टार्थमपि क्रियमाणे कृद्ग्रहणे आमन्ते न प्राप्नोति प्रपचतितरामिति, ततश्च समासस्वरं बाधित्वाऽव्ययस्वर एव स्यादत आह—**प्रपचतितरामित्यादि**॥ इत्येक इत्यस्य कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्यादिना कृत्स्नेन संबन्धः। तदयमर्थः कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। आमन्ते च दोषाभाव इति केचिदाचार्या व्याचक्षते इति॥ **प्रपचतिदेश्यार्थं त्विति**। आदिशब्देन प्रपचतिकल्पं प्रपचतिदेशीयः प्रपचतिरूपमित्येतेषां त्रयाणां ग्रहणम्। प्रपचतिदेश्यादौ अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम्। अयमभिप्रायः—न विस्पष्टार्थं कृद्ग्रहणम् अपि तु प्रपचतिदेश्यादौ यत्र सतिशिष्टं स्वरान्तरं नास्ति तत्रापि स्वरो मा भूदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनमाहुः॥ अत्र हरदत्तः। इदं तु वक्तव्यम्। प्रपचतितरामित्यादौ तरबन्तेन समासे पश्चादाम् भवन्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचतितरस्यैव घान्तत्वात्तत एव स्यात्। तत्र को दोषः। सोपसर्गस्य घान्तस्यैकपद्याभावादाम्। प्रपचतितरां देवदत्तेत्यादौ 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इत्येष विधिर्न स्यात् शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्याद्भिन्नपदत्वात्तस्मात्प्रशब्दस्यामन्तेन समासोऽङ्गीकर्तव्यो, न तरबन्तेन, तत्र समासत्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्त्यैकपद्यं भवति स्वरे तु दोषप्रसङ्गात्कृद्ग्रहणमपि त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम्। प्रपचतिदेश्यादौ का गतिरिति न विद्मः॥ **उभे॥वनस्पतिमिति**। वनशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः। पतिशब्दोऽपि 'पातेर्डतिः' इति डतिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण। पारस्करादित्वात्सुट्॥ **बृहस्पतिमिति**। वर्तमाने पृषन्महत्—' इति अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽप्यत्राद्युदात्तो निपात्यते 'तद्बृहतोः करपत्योः' इति सुट्तलोपौ॥ **शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्त इति**।शार्ङ्गरवादित्वान् ङीनि कृते नित्त्वादाद्युदात्तत्वमित्यर्थः॥**शचीपतिरिति**।एते षष्ठीसमासाः॥**तनूनपादिति**।'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः'इति ऊप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽपि तनूशब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते। तन्वाः नपादिन पातयतीति नपात्। 'नभ्राण्नपान्नवेदा' इति सूत्रे आद्युदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते। तन्वाः नपादिति विग्रहः॥ **नराशंसमिति**। नरा एनं शंसन्तीत्यर्थः। 'नॄ नये''ऋदोरप्' शंसेः कर्मणि घञ्, द्वावप्याद्युदात्तौ 'अन्येषामपि' इति दीर्घः॥ **शुनःशेपमिति**। शुन इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः। 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायाम्' इत्यलुक् षष्ठ्याः। श्वन्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेण, शेपशब्दः 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तौ॥**इन्द्रावरुणाविति**। इन्द्रशब्दः 'ऋज्रेन्द्राग्र—'इतिरन्नतो वरुणशब्दः 'कॄवृदारिभ्य उनन्'इत्युनन्तः, उभौ आद्युदात्तौ। 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानङ्॥ **इन्द्राबृहस्पती इति**। बृहस्पतिशब्दे वाचस्पत्यादित्वात् द्वावाद्युदात्तौ। तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय आद्युदात्ताः। **अग्निष्टोम इति**।

---

१ वनस्पतिः, बृहस्पतिः, शचीपतिः, तनूनपात्, नराशंसः, शुनःशेपः, शण्डामर्कौ, तृष्णावरूत्री, लम्बाविश्ववयसौ, मर्मृत्युः, इति वनस्पत्यादिः॥

न्थिषु । ६ । २ । १४२ ॥ पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्राग्निभ्यां कंवृषणः । अपृथिव्यादौ किम् । द्यावापृथिवी जनयन् । आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । सोमारुद्रौ । रोदेर्णिलुक्चेति रगन्तो रुद्रशब्दः । इन्द्रापूषणौ । श्वन्नुक्षन्पूषन्निति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते। शुक्रामन्थिनौ।मन्थिन्निनन्तत्वादन्तोदात्तः॥ उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ॥ **अन्तः । ६ । २ । १४३ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **थाऽथघञ्क्ताऽजऽबित्रकाणाम् । ६ । २ । १४४ ॥** थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः।प्रभृथस्यायोः। आवसथः । घञ् । प्रभेदः । क्त । धर्ता वज्री पुरुष्टुतः । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रक्षयः । अप् । प्रलवः । इत्र । प्रलवित्रम् । क गोवृषः । मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥ **सूपमानात् क्तः । ६ । २ । १४५ ॥** सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य । शशप्लुतः॥**संज्ञायामनाचितादीनाम्।६।२।१४६॥**गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्विर्जयित्वा । उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः । अनेति किम्।आचितम् ।

'अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः' इति षत्वम् ॥ इन्द्राग्निभ्यामिति । अग्निशब्दः 'अङ्गेर्निर्नलोपश्च इति निप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ॥ पृथिवीत्यन्तोदात्त इति । ङीप्प्रत्ययान्तत्वात् ॥ सोमारुद्राविति । 'अर्तिस्तुसुहुसृधृ–'इति मन्नन्तत्वादाद्युदात्तः सोमशब्दः ॥ उत्तरपदग्रहणमित्यादि । अन्यथास्मिन् प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः, नोत्तरपदं, तत्र 'अनुदात्तादौ' इति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्य विशेषणं स्यात्, ततश्चन्द्रासूर्यावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात्, चन्द्रशब्दो रगन्तत्वादन्तोदात्तः । सूर्यशब्दः 'राजसूयसूर्य–'इति यदन्तत्वात् 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः। उत्तरपदग्रहणे सति तस्यैव श्रुतस्य 'अनुदात्तादौ' इत्येतद्विशेषणं भवति ॥ अनुदात्तादाविति ॥ विधिप्रतिषेधयोरित्यादि । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत । इह पृथिव्यादिप्रतिषेधो ज्ञापयति 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति । तेन 'अग्निमीळे, इत्यादौ स्वरितः सिद्ध्यति ॥ थाथ॥प्रभृथस्येति । 'हनिकुषिनिरमिकाशिभ्यः क्थन्' 'अवे भृञः' इति क्थन्, नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ॥ आवसथ इति । 'उपसर्गे वसेः' इत्यथप्रत्ययान्तः ॥ पुरुष्टुत इति । कर्मणि क्तः ॥ पुरुष्विति । तृतीयातत्पुरुषे तु 'तृतीया कर्मणि' इति सूत्रेण कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः ॥ प्रक्षय इति । 'एरच्' । न च क्षयशब्दस्याच्प्रत्ययान्तत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति वाच्यम् । 'क्षयो निवासे' इति क्षयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥ प्रलव इति । 'ऋदोरप्' ॥ प्रलवित्रम् इति । 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' ॥ गोवृष इति । गां वर्षते इति विग्रहः । 'वृषु सेचने' । 'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तोऽयम् ॥ सुस्तुतमिति । 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ॥ सूप ॥ सुकृतस्येति । 'गतिरनन्तरः' इति प्राप्ते ॥ शशप्लुतमिति । शश इव प्लुतमिति विग्रहः । 'तृतीया कर्मणि' इति प्राप्तम् ॥ उपहूत इति । ह्वेञो निष्ठायाम् यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥ परिजग्ध इति । अदो जग्धादेशः । उभयत्र 'गतिरनन्तरः' इति प्राप्तम् ॥ अनेति किमिति । अनाचितादीनामिति किमर्थमित्यर्थः ॥ आचितमित्यादि । 'चिञ्

---

१ आचित, पर्याचित, आस्थापितः, परिगृहीत, निरुक्त, प्रतिपन्न, अपश्लिष्ट, प्रश्लिष्ट, उपहित, उपस्थित संहिताऽगवि । इत्याचितादिः ॥

आस्थापितम् ॥ **प्रवृद्धादीनां च । ६ । २ । १४७ ॥** एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः आकृतिगणोऽयम् ॥ **कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि । ६ । २ । १४८ ॥** संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनेति न । तृतीयाकर्मणीति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । आशिषि किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥ **इत्थम्भूतेन कृतमिति च । ६ । २ । १४९ ॥** इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भावे एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणी-

---

चयने ' ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' णिजन्तः । आभ्यां कर्तरि क्तः ॥ प्रवृद्धः प्रयुक्त इति । ' वृधु वृद्धौ ' ' युं मिश्रणे' ॥ असंज्ञार्थोऽयमारम्भ इति । संज्ञायां तु ' संज्ञायामनाचितादीनाम् ' इत्येव सिद्धम् ॥ **कारकाद्दत्त** । तत्पुरुषे संज्ञायामाशिषि कारकात्परयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तः स्यात् । ' संज्ञायामनाचितादीनाम् ' इत्यनेन विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते ॥ देवदत्त इत्यादि । देवा एनं देयासुरित्येवं प्रार्थितैर्देवैर्दत्तो देवदत्तः । ' आशिषि लिङ्लोटौ ' इति वर्तमाने ' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तः । ' दो दद्घोः ' इति ददादेशः । विष्णुरेनं श्रूयादित्येवं प्रार्थिते विष्णुना श्रुतो विष्णुश्रुतः । क्तप्रत्ययः पूर्ववत् ॥ संभूतो रामायण इति । 'क्तिच्क्तौ च ' इत्याशिषि क्तः। संभूतमिति रामायणस्य नाम । ' संज्ञायामनाचितानाम् ' इत्यन्तोदात्तः संभूतशब्दः ॥ कारकादित्यनुच्यमाने ' गतिकारकोपपदात् ' इति त्रितयाधिकाराद्यथैव कारकान्नियमो भवति तथा गतेरपि स्यात् । ततश्च संभूतो रामायण इत्यनाशिषि सावकाशं ' संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्येतदाशिषि न स्यात्, किंतु गतिनन्तर एव स्यात् ॥ एव किमिति । सिद्धेऽधिकारे आरभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः ॥ कारकावधारणमित्यादि । असति ह्येवकारे विपरीतनियमोऽपि स्यात्—कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति । एवं च कारकाद्दत्त श्रुतयोर्न स्याद्, इष्यते च तथा । कारकस्यानियतत्वाद्देवपालित इत्यादावन्तोदात्तः । अतः कारकावधारणं यथा स्याद्दत्तश्रुतावधारणं मा भूदित्येवमर्थमेवकारग्रहणमित्यर्थः ॥ देवखातेति । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ इत्थम् ॥ इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इति । इत्थंप्रकारमापन्न इत्थंभूतस्तेन कृतमित्यर्थे ॥ सुप्तप्रलपितमित्यादि । कथमेतान्युदाहरणानि यावता कृतमित्युच्यते । न च प्रलपितादीनि कृतानि, अभूतप्रादुर्भाव एव करोतिर्वर्तते, ततश्च सुप्तकृतं सुप्तभावितम् उन्मत्तभावितमित्यादि क्रमेणैवोदाहर्तव्यमित्यत आह—कृतमितीति । कृतिसामान्ये करोतिर्वर्तते ततश्च यथा ' क्रियावचनो धातुः ' ' क्रियायां क्रियार्थायाम् ' इत्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति, तद्वदत्रापि ॥ नाभूतप्रादुर्भाव इति । अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनम् । ननु सुप्तप्रलपितमित्यादौ ' कारकात् ' इति योगविभागेनैव सिद्धमित्याशङ्क्याह—तृतीयेति ॥ तस्य तु योगविभागो न

---

१ प्रवृद्धं यानम्, प्रवृद्धो वृषलः, प्रयुतासूष्णवः, आकर्षेऽवहितः, अवहितो भोगेषु खट्वारूढः, कविशस्तः, आकृतिगणोऽयम्, प्रवृद्धो वृषक्तो रथ इत्यादि, इति प्रवृद्धादिः ॥

२–प्रयुक्त इति प्रतीकदर्शनात्तु ' युज् ' धातुर्युक्तः ॥

त्यस्यापवादः ॥ **अनो भावकर्मवचनः** । ६ । २ । १५० ॥ कारकात्परमनमत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । अनः किम् । हस्तादायः । भेति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात्किम् । निदर्शनम् ॥ **मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः** । ६ । २ । १५१ ॥ कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकात्किम् । प्रभूतौ सङ्गतिम् । अत्र तादौ च निनीति स्वरः ॥ **सप्तम्याः पुण्यम्** । ६ । २ । १५२ ॥ अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥ **ऊनार्थकलहं तृतीयायाः** । ६ । २ । १५३ ॥ माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ **मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ** । ६ । २ । १५४ ॥ पणबन्धैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । मिश्रं किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः ॥

बाधकः, तस्य निर्विषयत्वं स्यात् ॥ **अनो** । 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्यस्यापवादः ॥ **पयःपानमिति** । 'कर्मणि च येन' इति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् । उपपदसमासः ॥ **राजभोजना इति** । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट्, कर्तरि षष्ठीसमासः ॥ **मन्क्तिन्** ॥ कृत्स्वरापवादः । क्रीते तु 'तृतीया कर्मणि' इत्यस्य ॥ **रथवर्त्मेति** । वृतेरधिकरणे मानन्, कर्तरि षष्ठ्या समासः ॥ **पाणिनिकृतिरिति** । कर्मणि क्तिन् । पूर्ववत्समासः । **छन्दोव्याख्यानमिति** । व्याख्यानमिति करणे ल्युट् । शयनासनस्थानेष्वधिकरणे ल्युट् ॥ **ब्राह्मणयाजक इति** । 'याजकादिभिश्च' इति सूत्रे षष्ठीसमासार्थं ये याजकादयस्त एव गृह्यन्ते ॥ **प्रभूतौ सङ्गतिमिति** । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥ **सप्तम्याः** ॥ सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥ **अध्ययनपुण्यमिति** । अध्ययने पुण्यमिति विग्रहः । 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः ॥ **ऊनार्थ** । तृतीयान्तात्पराणि ऊनार्थानि कलहश्च एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि स्युः । उदाहरणेषु 'पूर्वसदृश–' इत्यादिना तृतीयासमासः ॥ **केचित्त्वित्यादि** । नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत । ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यादत आह–**ऊनशब्देन त्विति** । अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानादवसेयम् ॥ **मिश्रं च** ॥ तृतीयान्तात्परमनुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तं स्यादसन्धौ । अयमपि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' इत्यस्यापवादः । **पणबन्धैकार्थ्यमिति** । पणबन्धः परिभाषणम् 'यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि भवतः करिष्यामीत्येवंरूपम् ॥ **तिलमिश्रा इति** । 'पूर्वसदृशसमोनार्थ–' इति समासः ॥ **गुडधाना इति** । 'भक्ष्येण मिश्री–' इति समासः ॥ **तिलसंमिश्रा इति** । कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानं संमिश्रशब्दस्य प्राप्नोति, कथं मिश्रशब्देनोच्यमानः समासः सोपसर्गेण लभ्यतेऽत आह–**मिश्रग्रहणेइत्यादि** । तेन 'मिश्रश्लक्ष्णैः' इति विधीयमानः समासः सोपसर्गेणापि सिद्धः ॥ **ब्राह्मणमिश्र इति** । यदि मे भवन्तः कार्यं कुर्युस्तदाहं भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवंरूपेण पणबन्धेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह

---

१ याजकादयः षष्ठीसमासे उक्ताः ॥

नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः । ६ । २ । १५५ ॥ सम्पाद्याद्यर्थतद्धितान्तान्नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असान्तापिकः । नञः किम् । गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् । गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । संपेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्धिताः किम् । वोढुमर्हति वोढा । न वोढाऽवोढा ॥ **ययतोश्चाऽतदर्थे । ६ । २ । १५६ ॥** ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थे किम् । अपाद्यम् । तद्धितः किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह । अवामदेव्यम् ॥ **अच्कावशक्तौ । ६ । २ । १५७ ॥** अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्तुमशक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः ॥ **आक्रोशे च । ६ । २ । १५८ ॥** नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविक्षिपः ॥ **संज्ञायाम् । ६ । २ । १५९ ।** नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः ॥

मिलित इत्यर्थः । अपरे तु स्वरूपभेदग्रहणं सन्धिः । ब्राह्मणमिश्र इत्यत्र ब्राह्मणेनैकीभावेऽपि राजा स्वरूपेण गृह्यते । गुडमिश्र इत्यत्र गुडेनैकीभूतस्य स्वरूपभेदो न गृह्यते इत्याहुः ॥ नञो गुण ॥ कार्णवेष्टकिकमिति । 'सम्पादिनि' इति 'प्राग्वतेष्ठञ्' ॥ छैदिक इति । 'छेदादिभ्यो नित्यम्' इति ठक् ॥ वत्सीय इति । 'तस्मै हितम्' इति च्छः ॥ सान्तापिक इति । 'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः' इति ठञ् ॥ नञ इति किमिति । प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव वृत्तिदर्शनात्प्रश्नः ॥ विगार्दभराथिक इति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥ गार्दभराथिकादन्य इति । उदाहरणादस्य विशेषं दर्शयितुं गुणप्रतिषेध इति सूत्रावयवं व्याचष्टे–गुण इति ॥ तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तद्धितार्थः सम्पाद्यादि तस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ सम्पादित्वादीति । आदिशब्देन तदर्हत्वादेर्ग्रहणं स गुण इत्युच्यते । उक्तं हि–संसर्गभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते । गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतमिति ॥ वोढेति । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति तृच् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वम् ॥ पाश्येति । समूहे 'पाशादिभ्यो यः' ॥ अदन्त्यमिति । 'शरीरावयवाच्च' इति यत् ॥ अपाद्यमिति । 'पादार्घाभ्यां च' इति यत् ॥ अदेयमिति । 'दा दाने' अर्हार्थे 'अचो यत्' 'ईद्यति' इतीत्वे गुणः ॥ अवामदेव्यमिति । वामदेवेन दृष्टमित्यर्थे 'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' इति ड्यः ॥ अपच इति । पचाद्यच् ॥ अविलिख इति । 'इगुपध–' इति कः । 'कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च' इति वक्ष्यमाणैः कृत्योकेष्णुभिः साहचर्यादच्कयोः कृतोरिह ग्रहणम्, तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विलिखशब्दस्य कान्तत्वम् ॥ अपचो दीक्षित इति । दीक्षितः शास्त्रविरोधान्न पचति, नत्वशक्तत्वेन ॥ अपचो जाल्म इति । पक्तुं शक्तोऽपि पक्तुमयं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण क्षिप्यते तदाह–पक्तुमित्यादि ॥ अदेवदत्त इति । देवदत्तः सन्यस्ततत्कर्म न करोति स एवमा

कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च । ६ । २ । १६० ॥ नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उकू । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलङ्करिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यम्भविष्णुः । चार्वादिः । अचारुः । असाधुः ॥ राजाह्नोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनहः भाषायां नञः स्वर एव ॥ **विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु** । ६ । २ । १६१ ॥ तृन् । अकर्त्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे अव्ययस्वरः ॥ **बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने** । ६ । २ । १६२ ॥ एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथममस्य स इदंप्रथमः । एतद्द्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्भ्यः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदम्प्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथम एषां ते इदम्प्रथमाः । इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदम्प्रथमकाः । बहुव्रीहावित्यधिकारो वनं समास इत्यतः प्राग्बोध्यः ॥ **संख्यायास्तनः** । ६ । २ । १६३ ॥ बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुस्तना । संख्यायाः किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् । द्विशिराः ॥ **विभाषा छन्दसि** । ६ । २ । १६४ ॥ द्विस्तनीं करोति ॥ वामदेवः ।

क्षिप्यते ॥ **अनागामुक इति** । ' लषपतपद– ' इत्युकञ् ॥ **अनलङ्करिष्णुरिति** । ' अलंकृञ्- ' इतीष्णुच् ॥ **इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति** । भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिष्णुच् । इटैवेकारादित्वे सिद्धे इकारादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः ॥ **अनाढ्यंभविष्णुरिति** । ' भुवः खिष्णुच्खुकञौ ' इति खिष्णुच् ॥ **अचारुरिति** । ' दृसनि– ' इति चरेरुण् ॥ **असाधुरिति** । साध्नोतेः ' कृवापाजि– ' इत्युण् ॥ **राजाह्नोः** । चार्वाद्यन्तर्गणसूत्रम् । नञः परयोरेतयोश्छन्दसि अन्तोदात्तत्वम् ॥ **आराजेति** ' ' नञस्तत्पुरुषात् ' इति समासान्तनिषेधः ॥ **विभाषा तृन्** । नञ उत्तरपदान्येतान्यन्तोदात्तानि स्युस्तत्पुरुषे ॥ **बहुव्रीहाविदम्** ॥ **एभ्य इत्यादि** । इदमेतत्तद्भ्यः ॥ **अनयोः** । प्रथमपूरणयोः ॥ **इदं प्रथमं यस्येति** । निगमनं भोजनं वा ॥ **अनेन प्रथम इति**। तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। **यत्प्रथम इति** । यत्प्रथमं गमनं यस्य स यत्प्रथमः ॥ **इदंप्रधाना इत्यर्थ इति** । अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो नत्वेकसंख्यावचन इति दर्शितम् । तेनात्र गणनाभाव उक्तः ॥ **उत्तरपदस्येत्यादि** । इह ' समासस्य ' इति प्रकृतम् । ' उत्तरपदादिः ' इत्यतःप्रभृति उत्तरपदस्येति च । तत्र इहोत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रीयते, तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तद् अन्तोदात्तं भवति , न तु कबन्तं , कप्रत्ययो हि समासस्यैवान्तो , नोत्तरपदस्य , ' उत्तरपदावयवाः समासान्ताः ' इति पक्षेऽपि 'प्रथमपूरणयोः ' इति विशिष्टरूपग्रहणात् कपस्तत्राऽनन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः ॥ **संख्यायाः** । संख्यायाः परस्तनशब्दोऽन्तोदात्तः स्यात् ॥ **दर्शनीयस्तनेति** । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तः रित्स्वरः ॥ **विभाषा** । पूर्वसूत्रोक्तं छन्दसि वा स्यात् ॥ **द्विस्तनीमिति** । अन्तोदात्तत्वं

---

१ चारु, साधु, यौधिकि, अनङ्गमेजय, वदान्य, अकस्मात्, " वर्तमान, वर्धमान, त्वरमाण, ध्रियमाण, क्रियमाण, रोचमान, शोभमानाः संज्ञायाम् " विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते गृहपति, गृहपतिक, राजाह्नोश्छन्दसि इति चार्वादिः ॥

चतुस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहनाय ॥ **संज्ञायां मित्राजिनयोः । ६ । २ । १६५ ॥** देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः । ऋषिप्रतिषेधोत्र मित्रे ॥ * ॥ विश्वामित्रऽऋषिः ॥ **व्यवायिनोऽन्तरम् । ६ । २ । १६६ ॥** व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवधायिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ॥ **मुखं स्वाङ्गम् । ६ । २ । १६७ ॥** गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला ॥ **नाऽव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । ६ । २ । १६८ ॥** उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ॥ **निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ६ । २ । १६९ ॥** निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वाऽन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंहमुखः ॥ **जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । ६ । २ । १७० ॥** सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकालेति किम् । पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति किम् । कुण्डकृतः ।

'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्–' इति ङीष् ॥ चतुस्तनामिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण 'चतेरुरन्' इति चतुरूशब्दस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अत्रान्तोदात्तत्वाभावात् 'स्वाङ्गात्–' इति ङीष्न ॥ संज्ञायां मित्रा । एतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तः स्याद्बहुव्रीहौ संज्ञायाम् ॥ विश्वामित्र इति । 'मित्रे चर्षौ' इति दीर्घः । अत्र 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति बाधित्वा परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यतेऽतो 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इत्यन्तोदात्तत्वं भवति ॥ व्यवायि । उदाहरणे व्यवधानवाचिनोऽन्तरशब्दात्तत्करोति णिचि पचाद्यच् । प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाच्यन्तरशब्दः ॥ मुखम् । स्वाङ्गमुखमुत्तरपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ ॥ दीर्घमुखा शालेति । मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेशः शालाया उच्यते । स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणमिह गृह्यते । ननु स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति व्युत्पत्तिलभ्यम् । अन्यथाऽत्रापि स्यादिति भावः ॥ नाव्यय ॥ एभ्यः परो मुखशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात् ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेति । एषूदाहरणेषु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पूर्वपदम् । तथा हि । 'उदि चेर्डैसिः' उच्चैः । 'अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये' इति प्रशब्द उदात्तः । तत एकादशस्वरेण प्राङ्शब्द उदात्तः । गमेर्डोः' । गौः । 'वर्तमाने पृषत्–' इत्यादिना महच्छब्द उदात्तो निपातितः । स्थूलशब्द 'ऋज्रेन्द्र–' इत्यादावन्तोदात्तो निपातितः । मुषेः क्तिच् । मुष्टिः । 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च' इति कुः । पृथुः । 'कृतॄवदि–' इत्यादिना सः । वत्सः ॥ उपमानलक्षणो विकल्प इति । 'निष्ठोपमानात्' इति प्राप्तः ॥ बाध्यत इति । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न भवति गौर्मुखमिव यस्य सः । वत्सो मुखमिव स्येति सर्वत्रात्र गवाद्युपमेयं नोपमानम् । उत्तरस्य विकल्पस्यावकाशः । यत्र गवादिपूर्वपदं न भवति । सिंहमुखः । गवादावुपमाने उभयप्रसङ्गेऽयमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ सिंहमुख इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । हिंसेः पचाद्यचि सिंहः । पृषोदरादित्वादाद्यन्तविपर्ययः ॥ जातिकाल । जात्यादिभ्यः परं क्तान्तमन्तोदात्तं स्याद्, बहुव्रीहौ कृतादीन्वर्जयित्वा, आच्छादनवाचकात्परं चेन्न ॥ सारङ्गजग्ध इति । सारङ्गः पक्षिविशेषः स जग्धो भक्षितो येनेति विग्रहः । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तत्र

---

१ सुख, दुःख, तृप्र कृच्छ्र, अस्र, आस्र, अलीक, प्रतीप, करुण, कृपण, सोढ, इति सुखादिः ॥

कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ॥ **वा जाते** । ६ । २ । १७१ ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजातः ॥ **नञ्सुभ्याम्** । ६ । २ । १७२ ॥ बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अव्रीहिः । सुमाषः ॥ **कपि पूर्वम्** । ६ । २ । १७३ ॥ नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः ॥ **ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्** । ६ । २ । १७४ ॥ ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अव्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥ **बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि** । ६ । २ । १७५ ॥ उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ॥ **न गुणादयोऽवयवाः** । ६ । २ । १७६ ॥ अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः । गुणादिराकृतिगणः[1] । अवयवाः किम् । बहुगुणो द्विजः ।

पुत्रशब्दान्तोदात्तः । 'वसेष्ट्रन्' । वस्त्रशब्द आद्युदात्तः । कुण्डशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः । ननूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च 'निष्ठा' इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तत्राह—अस्माज्ज्ञापकादिति ॥ इदमेव मनसि विभाव्योक्तं 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति ॥ दन्तजात इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दन्तशब्दः 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तः । मासशब्दो 'ग्रामादीनां च' इत्याद्युदात्तः ॥ नञ्सु— । नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । समासान्ता उत्तरपदावयवाः । तेनाऽनृच इत्यत्र 'ऋक्पूर्—' इत्यप्यकारस्योदात्तत्वं भवति । समासावयवाः समासान्ता इति पक्षे तु अस्मिन् सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वमाश्रीयते, नोत्तरपदस्य 'कपि पूर्वम्' इति ज्ञापकात् । यद्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तः स्यात् ततोऽकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात् 'कपि पूर्वम्' इत्यवाच्यं स्यात् ॥ कपि पूर्वं । पूर्वेण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' इति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः । उदाहरणे 'नद्यृतश्च' इति कप् ॥ ह्रस्वान्ते । ह्रस्वः अन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमिति बहुव्रीहिरन्यपदार्थमुत्तरपदं समासो वा गृह्यत इत्याशयेनाह—उत्तरपदे समासे वेति ॥ अत्र 'कपि परे' इति सामान्यवचनात्तद्रहितमुत्तरपदं समासो वा गृह्यते । ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं 'कपि पूर्वम्' इत्यनुवृत्तेरत आह—पूर्वमित्यनुवर्तमान इति ॥ प्रवृत्तिभेदेन । वाक्यभेदेन । तत्रैकेन वाक्येन ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । द्वितीयेन तु नियम्यते । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति । तेन किं सिद्धमत आह—कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति । नास्ति ज्ञा यस्य अज्ञकः । अत्र यद्येष नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे 'कपि पूवम्' इत्ययमेव स्वरः स्यात् । अस्मिंस्तु नियमे सति न भवति, 'नञ्सुभ्याम्' इति कबन्तस्यैव भवति ॥ बहोर्नञ् । नञ इव नञ्वत् । अस्मादेव निपातनात्पञ्चमीसमर्थाद्वतिः । बहूनां भावो भूमा 'बहोर्लोपो भू च बहोः' । उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते, स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वासंभवात् तदाह—उत्तरपदार्थबहुत्वे इति ॥ बहुव्रीहिक इत्यादि । 'ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वम्' इति स्वरः ॥ बहुमान इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । बहुशब्दस्तु 'लघिबंह्योर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥ न गुणा ॥ अवयववाचिनो बहोः परे इति ।

---

1 गुण, अक्षर, अध्याय, सूक्त, छन्दोनाम, इति गुणादिराकृतिगणः ॥

अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥ **उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु** । ६ । २ ।१७७॥ प्रपृष्ठः।प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयपृष्ठः। स्वाङ्गं किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्बाहुः । अपर्शु किम् विपर्शुः॥ **वनं समासे**।६।२।१७८॥समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे ॥ **अन्तः** । ६ । २ ।१७९॥ अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् ॥ **अन्तश्च**। ६। २ । १८० ॥ उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः ॥ **न निविभ्याम्** । ६ । २ । १८१ ॥ न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः ॥ **परेरभितोभावि मण्डलम्** । ६ । २ ।१८२ ॥ परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ॥ **प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्** । ६ । २ । १८३॥ प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् ॥ **निरुदकादीनि च** । ६। २। १८४ ॥ अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ॥ **अभेर्मुखम्** । ६ । २ । १८९ ॥ अभिमुखम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति

अवयववाचिन इति गुणादीनां विशेषणम् ॥ उपस- । स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावादुपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम् । प्रादेरुत्तरं ध्रुवं स्वाङ्गवाचि पर्शुवर्जितमन्तोदात्तं स्यात् । बहुव्रीहौ प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तः रित्स्वरः ॥ **उद्बाहुरिति** । क्रोशतीति शेषः । अत्र क्रोशनसमय एवोद्बाहुत्वं, न सर्वदैवेत्यध्रुवम् ॥ **वनं समासे** । ' बहुव्रीहौ ' इत्यस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणम् ॥ **प्रवण इति** । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते । ' प्रनिरन्तः ' इति णत्वम् ॥ **अन्तः** । अन्तःशब्दात्पञ्चम्याश्छान्दसो लुक् तदाह-**अस्मात्परमिति** । अन्तःशब्दात्परमित्यर्थः ॥ **अन्तर्वण इति** । अत्रापि तेनैव णत्वम् ॥ **अनुपसर्गार्थमिति** । उपसर्गे तु पूर्वेणैव सिद्धम् ॥ **न निविभ्याम्** । निविभ्यामुत्तरोऽन्तःशब्दो नान्तोदात्तः स्यात् ॥ **पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति** । बहुव्रीहिसमासे ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या ' इति ' तत्पुरुषे तुल्यार्थ- ' इत्यनेन ॥ **परेरभितः** । परेरुत्तरोऽभितोभाविवाचि मण्डलं चान्तोदात्तं स्यात् । अभितोभावीत्यस्यार्थमाह-**अभितो भावोऽस्यास्तीति** ॥ अथ वा अभितः उभयतो भवति नद्यादौ कूलादिकमित्यभितोभावी ' सुप्यजातौ ' इति णिनिः ॥ **परिकूलमिति** । बहुव्रीहिः प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अव्ययीभावे तु ' परिप्रत्युपाप- ' इति ' कूलतीर- ' इति च प्राप्ते । परितः कूलमस्य परिगतं कूलमिति (वाँ कूलात्कूलं वर्जयित्वेत्यर्थ इति । उदकस्याभाव इव) विग्रहः ॥ **प्राद** । प्रादुत्तरमस्वाङ्गवाचि संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात् ॥ **प्रगृहमिति** । प्रादिसमासः । बहुव्रीहिर्वा ॥ **प्रपदमिति** । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ **निरुदकमित्यादि** । निर्गतमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः । निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा । उदकस्याभाव इत्यव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् ॥ **अभे** । अभेरुत्तरपदं मुखमन्तोदात्तं स्यात् ॥ **उपसर्गात्स्वाङ्गमिति** । ' मुखं स्वाङ्गम् ' इति तु न भवति ' नाव्यय-

---

१ निरुदक , निरुपल , निर्मक्षिक , निर्मशक , निष्कालक , निष्कालिक , निष्पेष , दुस्तरीप , निस्तरीप , निस्तरीक , निराजिन , उदजिन , उपाजिन , परेर्हस्तपादकेशकर्षाः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

२-अयं पाठो लिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते ॥

सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥ **अपाच्च** । ६ । २ । १८६॥ अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः॥ **स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च** । ६ । २ । १८७ ॥ अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जस् । अपाञ्जः । अध्वन् । अपाध्वम् । उपसर्गादध्वन इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् । नाम । अपनाम ॥ स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥ **अधेरुपरिस्थम्** । ६ । २ । १८८ ॥ अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं किम् । अधिकरणम् ॥ **अनोरप्रधानकनीयसी** । ६ । २ । १८९॥ अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः।पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोनुऽज्येष्ठः॥**पुरुषश्चान्वादिष्टः** ।६। २ । १९० ॥ अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥ **अतेरकृत्पदे** । ६ । २ । १९१॥ अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । अकृत्पदे किम् । अतिकारकः ॥ अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारुमतिकारुकः ॥

दिक्छब्द-' इति निषेधात् ॥ **अपाच्च** । अपादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं स्यात्समासे ॥ **अपमुखमिति** । प्रादिसमासे बहुव्रीहौ च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मुखं वर्जयित्वेत्यव्ययीभावेऽपि ' पारिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ' इति प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ **उत्तरार्थ इति** । उत्तरत्र ' अपात् ' इत्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् अभेर्मा भूत् ॥ **स्फिगपूत** । नामग्रहणं सीरेणैव संवध्यते न स्फिगादिभिः स्फिगपूतकुक्षीणां पृथग्ग्रहणादिति हरदत्तः । तेन स्फिगपूतकुक्षयः पर्याया इति निश्चीयते ॥ **उपसर्गादध्वन इत्यस्याभाव इति** । ' उपसर्गादध्वनः ' इदं समासान्ताच्प्रत्ययविधायकं तदभावे तस्मिन् सति अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । ननु ' उपसर्गादध्वनः ' इत्यनेन नित्योऽच् विधीयते तत्कथमुक्तमित्यस्याभाव इतीत्यत आह-**एतदेव च ज्ञापकमिति** । यदि हि नित्यः समासान्तः स्याद् अध्वग्रहणमिहानर्थकं स्याद् अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादन्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् । कृतं तु अध्वग्रहणं ज्ञापयति-' समासान्ता अनित्याः ' इति ॥ **स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति** । यदा ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिश्च समासस्तदा ' उपसर्गात् स्वाङ्गम् ' इत्येव सिद्धम्॥**अधे-**। अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं स्यात् । उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम् । ' सुपि स्थः ' इति कः । तदेतद्दर्शयति-**दन्तस्योपरीति** ॥ **अधिकरणमिति** । अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं नैतदुपरिस्थवाचि किं त्वधःस्थवाची । अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ककाराकार उदात्तः ॥ **अनुज्येष्ठ इति** । उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं दर्शयति-**पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति**॥ **प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति**। अन्यथाप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात्। अनुगतो ज्येष्ठ इति विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति ॥ **पुरुष** ॥ **अन्वादिष्ट इति**। अनुऽपश्चादादिष्टः कथितः कस्मिंश्चित्कथिते योऽन्यः कथ्यते स अन्वादिष्ट इत्यर्थः ॥ **अतेरकृत्पदे** । अकृच्च पदं च अकृत्पदे तदाह-**अकृदन्तं पदशब्दश्चेति**॥ **अत्यङ्कुश इति**। अङ्कुशमतिक्रान्त इति विग्रहः॥ **अतिकारक इति** । शोभनः कारकः । पूजार्थोऽयमातिः ॥ **अतेर्धातुलोप इति** । अत्यङ्कुशादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दोऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः॥**अतिगार्ग्य इति**। यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति

नेरनिधाने। ६।२।१९२॥ निधानमप्रकाशता। ततोऽन्यदनिध.नं प्रकाशनमित्यर्थः। निमूलम्। न्यक्षम्। अनिधाने किम्। निहितो दण्डो निदण्डः॥ **प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे।** ६।२।१९३॥ प्रतेः परेऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः। प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः। प्रतिजनः। प्रतिराजा। समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच्॥ **उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः।** ६।२।१९४॥ उपात्परं यद् द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा। उपदेवः। उपेन्द्रः। उपाजिनम्। अगौरादयः किम्। उपगौरः। उपतैषः। तत्पुरुषे किम्। उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः॥ **सोरवक्षेपणे।** ६।२।१९५॥ सुप्रत्यवसितः। सुरत्र पूजायामेव। वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा, असूयया तथाभिधानात्। सोः किम्। कुब्राह्मणः। अवक्षेपणे किम्। सुवृषणम्॥ **विभाषोत्पुच्छे।** ६।२।१९६॥ तत्पुरुषे। उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः। यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते एरच् उत्पुच्छस्तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम्। सेयमुभयत्र विभाषा। तत्पुरुषे किम्। उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः॥ **द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ।** ६।२।१९७॥ आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा। द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय। त्रिपादूर्ध्वः। द्विदन्। त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम्। मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः। तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। एतदेव ज्ञापकमनित्यः

गार्ग्यशब्दस्याकृदन्तत्वात्। तस्माद्व्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थम् 'अकृत्पदे' इत्येतदपनीय 'धातुलोपे' इति वक्तव्यमित्यर्थः॥ **नेरनि।** निशब्दादुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादनिधानेऽर्थे॥ **निमूलमिति।** निर्गतं मूलमस्य, निर्गतं वा मूलं निमूलम्॥ **निदण्ड इति।** निशब्दो निधानार्थे वर्तते। कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इति चेत्। शृणु। प्रादयो हि वृत्तिविषये सक्रियं साधनमाहुः॥ **समासान्तस्यानित्यत्वादिति।** इदं राजञ्छब्दस्य पाठ एव ज्ञापयति 'समासान्ता अनित्याः' इति। अन्यथा 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टचश्चित्त्वादेव सिद्धं स्यात्॥ **सोरव।** सोरुत्तरपदं निन्दायामन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे॥ **सुप्रत्यवसित इति।** 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयस्य सोः 'स्वती पूजायाम्' इति समासः। तेन सुप्रत्यवसिते थाथादिविधिर्न शङ्कनीयः। ननु यदि सुशब्दोऽत्र पूजायां वर्तते, कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह— **वाक्यार्थस्त्वति॥** कथमित्याह—**असूययेति॥** यः खल्वनर्थे उपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रत्येवमुक्ते क्षेपो गम्यते॥ **विभाषोत्॥** उच्छब्दात्परः पुच्छशब्दः अन्तोदात्तो वा स्यात्तत्पुरुषे॥ **सेयमुभयत्र विभाषेति।** आद्यायां तु व्युत्पत्तौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम्। द्वितीयायां तु व्युत्पत्तौ थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति कृत्वोभयत्र विभाषा॥ **द्वित्रिभ्याम्।** पादितिकृताकारलोपो गृह्यते, ददिति कृतददादेशो दन्तशब्दः॥ **आभ्यामिति।** द्वित्रिभ्याम्॥ **द्विपादिति।** द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्याकारलोपः॥ **द्विदन्निति।** 'वयसि दन्तस्य दतृ'॥ **मूर्द्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्द्धन्यशब्द इति।** एतच्च 'मूर्द्धसु—' इति निर्देशादेवावसीयते। अन्यथा 'मूर्द्धेषु' इति निर्देश्यं स्यात्। किमर्थं पुनरकृतसमासान्त एव निर्दिष्ट इत्यत आह—**तस्येति॥** यद्यकृतसमासान्तस्योपादानं, तर्हि यदा समासान्तः क्रियते,

---

१ अंशु, जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा, श्रवण, कृत्तिका, अर्धपुर, इत्यंश्वादिः॥

२ गौर, तैष, तैल, लेट, लोट, जिह्वा, कृष्ण, कन्या, गुध, कल्प, पाद, इति गौरादिः॥

समासान्तो भवतीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा ॥ **सक्थं चाऽक्रान्तात्** । ६ । २ । १९८ ॥ गौरसक्थः । श्लक्ष्णसक्थः । अक्रान्तात्किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य षचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ॥ **परादिश्छन्दसि बहुलम्** । ६ । २ । १९९ ॥ छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्याऽऽदिरुदात्तो वा । अजिसक्थमालभेत । अत्र वार्त्तिकम् ॥ परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ॥ पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥ * ॥ इति । परादिः । तुविजाता उरुक्षया । परान्तः । नि येन मुष्टिहत्यया । यस्त्रिचक्रः । पूर्वान्तः विश्वायुर्धेहि ॥

॥ इति समासस्वराः ॥

तदा न प्राप्नोति, तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह–**यद्यपीति** ॥ इह हि बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्द्धञ्छब्दः ॥ **तदेकदेशत्वाच्चेति** । तस्य बहुव्रीहेरेकदेशः समासान्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । ' तदेकदेशित्वात् ' इति पाठे तु स बहुव्रीहिरेकदेशी अवयवी यस्य स तदेकदेशी समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेवं बहुव्रीहिः कार्यत्वात्तदेकदेशित्वाच्च समासान्तस्येति यदा समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विधिर्भवत्येव ॥ **द्विमूर्ध इति** । ' द्वित्रिभ्यां षः ' ॥ **कल्याणमूर्द्धेति** । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । कल्याणशब्दो ' लघावन्ते ' इत्यादिना मध्योदात्तः ॥ **सक्थं च** । ' बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः ' इति षजन्तः सक्थशब्दः उत्तरपदमन्तोदात्तं वा स्यात्, स चेत् क्रशब्दान्तात्परो न भवति । चित्त्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्तेऽयं विकल्पः ॥ **गौरसक्थ इति** । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । 'शुक्लगौरयोरादिः' इति गौरस्याद्यन्तावुदात्तौ तेनात्र त्रैस्वर्यम् ॥ **श्लक्ष्णसक्थ इति** । 'कृत्यशूभ्यां क्स्नः' । ' श्लिषेरच्चोपधायाः ' इति श्लक्ष्णशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ **षचश्चित्त्वादिति** । एतेन चित्स्वरस्यापवादः–'प्राप्तविभाषेयम् ' इति दर्शयति ॥ **परादिश्छन्दसि** । परशब्देनात्र सक्थशब्द एव तस्यैव पूर्वसूत्रे संनिहितत्वात्तदाह–**परस्य सक्थशब्दस्येति** ॥ ननु तर्हि परग्रहणमनर्थकं प्रकृतो हि सक्थशब्दोऽनुवर्तते । नैतदस्ति । बहुव्रीहिरपि प्रकृतत्वात्तस्याद्युदात्तत्वं शङ्केत । ' विभाषोत्पुच्छे ' इत्यतो विभाषेति वर्त्तमाने बहुलग्रहणं बह्वर्थप्रदर्शनार्थम् । बहुलग्रहणस्यार्थं श्लोकेन दर्शयति–**परादिश्चेति** ॥ उरूणां क्षयो निवास इति विग्रहः । ' क्षयो निवासे ' इति क्षयशब्द आद्युदात्तः । ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तत्थाथादिस्वरेण बाधितम् । अतो बाहुलकेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । एतच्च ' क्षि निवासगत्योः' इति धातोर्बाहुलकादधिकरणे ' एरच् ' इति माधवेनोक्तम् । वस्तुवस्तु घप्रत्ययान्तः क्षयशब्द इति हरदत्तोक्तरीत्या थाथादिस्वरस्येहाप्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धम् । परादिश्चेत्यस्योदाहरणं तु ' चोदयित्री सूनृतानाम् ' इति बोध्यम् । ' ऊन परिहाणे ' चुरादिष्वदन्तः । णिच् क्विप् । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सून् तद्दतं सूनृतम् । ' अयस्मयादीनि–' इति भत्वान्नलोपो न ॥ **मुष्टिहत्ययेति** । मुष्ट्या हननं मुष्टिहत्या ' हनस्त च ' इति सुबन्ते उपपदे क्यप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र प्राप्तः ॥ **त्रिचक्र इति** । बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः ॥ **विश्वायुरिति** । विश्वमायुर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः प्राप्तः ॥ इति स्वरसुबोधिन्यां समासस्वरप्रकरणम् ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २७ ॥ तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् । गोत्रादीति किम् । पचति पापम् । कुत्सेति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् ॥ **तिङ्ङतिङः** । ८ । १ । २८ ॥ अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते । अग्निमीळे ॥ **न लुट्** ॥ ८ । १ । २९ ॥ लुडन्तं न निहन्यते । श्वः कर्ता ॥ **निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्** । ८ । १ । ३० ॥ एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते । यदग्ने स्यामहं त्वम् । युवा यदी कृथः । कुविदङ्ग आसन् । अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति ॥ **नह प्रत्यारम्भे** । ८ । १ ।

तिङो ॥ **पचति गोत्रमिति** । गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः । एवं हि कुत्सा भवति । आभीक्ष्ण्ये उदाहरणमाह–**पचतिपचति गोत्रमिति** ॥ अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थे वर्तते, विवाहादौ गोत्रं पुनः-पुनः सुखीकरोतीत्यर्थः । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम् । ननु किं कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणमेतयोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति । आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्त्येतयोरर्थयोरिति । अस्मिन्विचारे निर्णयमाह–**कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति** ॥ अयं चार्थो योगविभागाल्लभ्यते 'तिङो गोत्रादीनि' इत्येको योगोऽनुदात्तविधानार्थः । 'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः' इति द्वितीयो योगः गोत्रादीनीत्येव । परिभाषेयम् । इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्याणि, तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह–**तेनेति** ॥ **अन्यत्रापीति** । 'चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः' इत्यत्र ॥ **पचति पापमिति** । पापमिति क्रियाविशेषणम् ॥ **खनति गोत्रं समेत्य कूपमिति** । गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कूपं खनतीत्यर्थः ॥ **तिङ्ङ**–। 'अनुदात्तं सर्वम्' इति वर्तते तदाह–**निहन्यत इति** ॥ सर्वानुदात्तो निघात इति वैयाकरणानां व्यवहारः । अतिङ इति किम् । पचति भवति । एककर्तृका पाचिक्रिया भवतीत्यर्थः । नन्वतिङ्ग्रहणं व्यर्थम् 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः' इत्युक्तत्वात् । एकस्मिंश्च वाक्ये तिङन्तद्वयाभावादिति चेत् । सत्यम् । सूत्रकारेण समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि, भाष्ये तु अतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥ **न लुट्** । इत आरभ्य निषेधसूत्राणि ॥ **श्वः कर्तेति** । तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते तासिरुदात्तः । एकवचने टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डा उदात्तः ॥ **निपातैः** । यदित्यादीनां यत्रेत्यन्तानां द्वन्द्वे तृतीयायाः सौत्रो लुक् न तु युक्तशब्देन समासः, निपातैरिति विशेषणस्यानन्वयापत्तेस्तदाह–**एतैर्निपातैरिति** । यद् यदि हन्त कुवित् नेत् चण् कच्चित् यत्र एतैरित्यर्थः । यद्यदार्थे च हेतौ च विचारे यदिचेच्चणः । हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । कच्चित्प्रश्ने नेत् निषेधे प्रशंसायां कुवित्स्मृतम् । यत्रेत्याधारे तत्र मूले कुविदुदात्तः । अन्येऽप्यूह्याः । तत्रग्रहणं साक्षात्संबन्धप्रतिपादनार्थम् ॥ **यदग्ने स्यामिति** । अस्तेर्लिङि अम् ॥ **चकृमा कच्चिदिति** । चकृमेति लिट् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । कच्चिदयं निपातसमुदायः । पदकाले कत् चिदिति विच्छिद्य पाठात् । निपातैः किम् । यत्कूजति शकटम् । एतीति यत् इणः शतरि रूपम् 'इणो यण्' इति यण् । ननु प्रतिपदोक्तत्वात् यदादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेत् । सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति 'अस्मिन्प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकम्' इति । तेन यावद्यथाभ्यामित्यत्र 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति व्युत्पादितस्यापि लाक्षणिकस्यानिपातस्यापि ग्रहणं भवति 'यावत् स्तोतृभ्योरदो गृणाना' इति । अत्ररद इत्यट्स्वरेणाद्युदात्तम् । युक्तग्रहणं किम् । अन्यान्विते मा भूत् । 'यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम्' । इह यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः । 'दध धारणे' । अनुदात्तेत् ॥ **नह प्रत्या** । नहशब्दो निपातसमुदायो निषेधे वर्तते ॥

---

१ गोत्र, ब्रुव, प्रवचन, प्रयतन, पवन, यजन, प्रहसन, प्रकथन, प्रत्यायन, प्रचक्षण, विचक्षण, अवचक्षण, स्वाध्याय, भूयिष्ठ, वानाम, इति गोत्रादिः ॥

३१ ॥ नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः । नह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वै तस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छन्ति ॥ **सत्यं प्रश्ने** । ८ । १ । ३२ ॥ सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम् । सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम ॥ **अङ्गाप्रातिलोम्ये** । ८ । १ । ३३ ॥ अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्रातिलोम्ये किम् । अङ्ग कूजसि वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रातिलोमो भवति ॥ **हि च** । ८ । १ । ३४ ॥ हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आ हि स्मा याति । आ हि रुहन्तम् ॥ **छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्** । ८ । १ । ३५ ॥ हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । अनृतं हि मत्तो वदति, पाप्मा चैनं पुनाति । तिङन्तद्वयापि न निहन्यते ॥ **यावद्यथाभ्याम्** । ८ । १ । ३६ ॥ आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम् । यथा चित्कण्वमावतम् ॥ **पूजायां नानन्तरम्** । ८ । १ । ३७ ॥ यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् । यावद्भुङ्क्ते । अनन्तरं किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् ।

नह भोक्ष्यस इति । अदुपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः । स्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं पदम् । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते पुनः क्रोधेनोपहासेन वा पुनः पुनः प्रतिषेध उक्ते पृच्छति भोजनं करिष्यसि स एवमुच्यते ॥ **न ह वै तस्मिन्निति** । तस्मिञ्छब्दः फिट्स्वरेणाद्युदात्तः । लोकशब्दः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः । दक्षिणशब्दः 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' इति शिट्त्वादाद्युदात्तः ॥ **सत्यं भोक्ष्यस इति** । मध्योदात्तम् ॥ **अङ्गा** ॥ प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततोऽन्यदभिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम् । एवं च 'अनुलोम्ये' इति वक्तव्यम् । अङ्गशब्द उदाहरणेऽनुज्ञायाम् । प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे ॥ **अङ्ग कुर्विति** । करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् तस्य 'सेर्ह्यपिच्च' इति हिरादेशः । 'तनादिकृञ्भ्य उः' 'सार्वधातुका–' इति करोतेर्गुणः । 'अत उत्सार्वधातुके' 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेर्लुक् । कुर्वित्युप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् ॥ **हि च** । अत्राप्यप्रातिलोम्य इति संबध्यते । **आ हि स्मेति** । स्मशब्दो निपातोऽपि चादित्वादनुदात्तः । दीर्घत्वं च छान्दसम् । प्रातिलोम्ये तु हि कूज वृषल । उदाहरणे हिशब्दोऽवधारणे हेतौ वा । स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे ॥ **छन्दस्य** । **अनेकमपीति** । अपिशब्दादेकम् । तत्रानेकमुदाहरति–**अनृतं हीति** ॥ हिर्यत इत्यर्थे । यस्मादयं मत्तोऽनृतं वदति । ततः पाप्मा पापमेनं पुनाति । अनृतवदनदोषेण युज्यत इति तात्पर्यार्थः । एकस्योदाहरणम्–अग्निर्हि पूर्वमुदज यत्तमिन्द्रोनूदयन् । अत्र एकमजयमित्याद्युदात्तम् । परं निहतम् । अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति । अत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र च्छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था ॥ **यावद्यथा** । इयं तृतीया, न पञ्चमीत्याह–**आभ्यां युक्तमिति** ॥ तेन परभूतयोरपि भवति । देवदत्तः पचति यावदिति । यावच्छब्दो निपातश्चानिपातश्च गृह्यते 'निपातैर्यद्यदि–' इत्यत्र ज्ञापितत्वात् । आद्यः साकल्ये, द्वितीयः परिमाणोपाधिको वतुप्रत्ययान्तः । यथाशब्दो योग्यतादिषु ॥ **आवतमिति** । अवतेर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । यावच्छब्दोदाहरणं तु यावद् भुङ्क्ते देवदत्तः । पचति यावदिति । यावत् स्तोतृभ्योरदो गृणाना इति । 'रद विलेखने' लङि सिपि अट् । अट्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ **पूजायां नानुदात्तमिति** । अनुदात्त एव भवतीत्यर्थः ॥ **यावद्देवदत्त इति** । पूर्वेणात्र निघातप्रतिषेधो व्यवाये यदि भवति उपसर्गेणैवेति नियमादत्रातिप्रसङ्गाभावेऽनन्तरग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥ **उपसर्गव्यपेतं च । ८ । १ । ३८ ॥** पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् ॥ **तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ॥** एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ॥ **अहो च । ८ । १ । ४० ॥** एतद्योगेनानुदात्तं पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ॥ **शेषे विभाषा । ८ । १ । ४१ ॥** अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति ॥ **पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ॥** पुरेत्यनेन युक्तं चानुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः । परीप्सायां किम् । न तेन स्म पुराधीयते । चिरातीतेऽत्र पुरा ॥ **नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् । ८ । १ । ४३ ॥** ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम् । ज्ञा ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम् । अकार्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् ॥ **किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् । ८ । १ । ४४ ॥** क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । किं द्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं पचत्यपूपान्वा । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोऽयम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति उत

उपसर्ग–। यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरमुपसर्गेण व्यवहितं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं स्यात् ॥ अनन्तरमित्येवेति । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य, न तिङन्तमात्रस्य ॥ प्रपचतीति । प्रशब्द आद्युदात्तः ॥ तुपश्य । तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि । उदाहरणानि तु माणवको भुङ्क्ते, पश्य माणवको भुङ्क्ते, माणवकस्तु भुङ्क्त इति आश्चर्ये तुशब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते एवमन्यत्रापि । पूजायां किम् । पश्य मृगो धावति । तत्त्वकथनमेतत् । ननु 'पूजायां नानन्तरम्' इत्यतः पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । मैवम् । पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि पूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धम् । ततश्च तदनुवृत्ताविहापि 'न लुट्' इत्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्, मा भूदेवं निघातस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थं पूजाग्रहणम् । किं चानन्तरमित्येवं तदभूत्, इह त्वविशेषेणेष्यते ॥ अहो च । अहो देवदत्तः पचति शोभनमित्युदाहरणम् । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । उत्तरो योगः अहोयोग एव यथा स्यात्तुप्रभृतिभिर्योगे मा भूदिति ॥ शेषे । पूर्वं पूजायामित्युक्तत्वात्ततोऽन्यः शेषः इत्याह–अपूजायामिति । अहो कटं करिष्यसीति पक्षेऽस्य प्रत्ययस्वरः । अनाश्चर्यभूतमेव वस्तु असूयया आश्चर्यवत्प्रतिपाद्यते, न पूजा । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । योगविभागसामर्थ्यादेव पूर्वप्रकृतेषु किंचिन्नानुवर्तते इति संज्ञायां तत्र चानुकृष्टत्वात् पूजायामित्येतन्निवर्तिष्यत इति भावः ॥ पुरा ॥पुराविद्योतते विद्युदिति । 'यावत्पुरा–' इति भविष्यति लट् । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रप्रतिषिद्धम् । अतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यते ॥ पक्षे द्योतत इति धातुस्वरेणाद्युदात्तम् । 'तास्यनुदात्तेत्–' इति लसार्वधातुकनिघातः॥न तेन स्म पुराधीयत इति।'लट् स्मे' इति भूते लट्।अत्र भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गम्यते न त्वरा ॥ नन्वि । किंचित्कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्य एवं क्रियतामित्यभ्युपगमोऽनुज्ञा । तस्या एषणा प्रार्थनाऽनुज्ञैषणाऽनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः ॥ तदाह–अनुज्ञाप्रार्थनायामिति । उदाहरणे वर्तमानसामीप्ये लट्, प्रत्युदाहरणे 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इति भूते लट् ॥ अन्विति किमिति । अनुज्ञैषणायामि किमित्यर्थः । 'अज्ञात्मातिलोम्ये' इत्यादिवदितिकरणं विनापि सिद्धे एकनिपातोऽयमिति प्रदर्शनार्थमितिशब्दः ॥ अन्यथा द्वयोर्निपातयोर्ग्रहणं संभाव्येत ॥ किं क्रिया ॥ अप्रतिषिद्धमिति ॥ अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः । किं द्विजः पचति, आहोस्विद्गच्छतीति । आहोस्विदेको निपात आद्युदात्तः । अत्र केचित् पूर्वं किंयुक्तं

प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् । किं द्विजो न पचति ॥ **लोपे विभाषा** । ८।१।४५॥ किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ॥ **एहिमन्ये प्रहासे लृट्** । ८ । १ । ४६ ॥ एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः ।एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥ **जात्वपूर्वम्** । ८ । १ । ४७ ॥ अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम् । कटं जातु करिष्यसि ॥ **किंवृत्तं च चिदुत्तरम्** । ८ । १ । ४८ ॥ अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं

तन्न निहन्यते, उत्तरं तु न किंयुक्तमिति निहन्यत एवेति । अन्ये तु यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते, तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमिति । अत्र हरदत्तः । ये त्वाहुः । पूर्वं किंयुक्तमिति, ते मन्यन्ते अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं, किंशब्देन तु श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते, क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्नः आहोस्विदित्यनेन, क्रियाप्रश्न इति चोच्यते तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति । प्रश्ने किम् । किं देवदत्तः पठति । क्षेपे किंशब्दः । क्वचित्पुस्तके किमधीयत इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते, तन्नादर्तव्यं सोपसृष्टत्वात् ॥ **लोपे** । 'किं क्रियाप्रश्ने' इति सूत्रमनुवर्तते । तथा चायमर्थः । क्रियाप्रश्ने यः किंशब्दः तस्य लोपे तदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं च तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । सूत्रेण किमो लोपस्याविधानादर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः ॥ **देवदत्तः पचति आहोस्वित्पठतीति** । अत्र पक्षे निघातः । पक्षे धातुस्वरेणाद्युदात्तता, किंशब्दप्रयोगादप्राप्तविभाषेयम् । यद्वा तस्याप्रयोगेऽपि अर्थेन योगात्प्राप्तविभाषा । पूर्वसूत्रस्थानि प्रत्युदाहरणानि किंशब्दं त्यक्त्वाऽत्र योजनीयानि ॥ **एहि** ॥ **एहिमन्य इत्यनेन युक्तमिति** । समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । अन्यथा आख्याते द्वे, आङ् चापरः इति बहुवचनप्रसङ्गः ॥ **एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यस इति** । मन्यसे भोक्ष्ये इत्यर्थे 'प्रहासे च मन्योपपदे' इत्यादिना मन्ये भोक्ष्यस इति पुरुषव्यत्ययः । इदं च वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्युदाहरणम् । तन्मते उत्तमोपादानस्यातन्त्रत्वात् । भाष्ये तु एहि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहृतम् । तत्रायमर्थः । त्वं रथेन यास्यसीत्यहं मन्य एहीति ॥ **गत्यर्थलोडित्येव सिद्ध इति** । आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपो हिः । अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वाद् 'गत्यर्थलोटा-' इति सिद्धमित्यर्थः । एहीत्यत्र आङः परत्वादिहीत्यत्र निघातः ॥ **मन्य इति** । 'मन ज्ञाने' अनुदात्तेत् श्यन्नन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । 'तास्यनुदात्तेत्-' इति अदुपदेशात्परत्वादिडनुदात्तः ॥ **जात्व** । अपूर्वमित्येतज्जातुशब्दस्यैव विशेषणं न तिङन्तस्य 'आहो उताहो' इति सूत्रे अनन्तरग्रहणज्ञापकात् । अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलतिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यते इति किं तेन। ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति तत्र शेषप्रक्लृप्त्यर्थं तत्स्यात् । शेषे विभाषा , कश्च शेषः , सान्तरं शेष इति। अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रकृतः शेषः , कथम् , अपूर्वमिति प्रकृतं स पूर्वः शेष इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—**अविद्यमानपूर्वं यज्जात्विति** ॥ **जातु भोक्ष्यस इति** । अदुपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः। मध्योदात्तं पदम् । जातुशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः ॥ **कटं जातु करिष्यसीति** । कटशब्दः फिट्स्वादन्तोदात्तः ॥ **किंवृत्तम्** । वृत्तमित्यधिकरणे क्तः । किमो वृत्तं किंवृत्तम् । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी । 'अधिकरणवाचिना च' इति समासनिषेधे प्राप्तेऽस्मादेव निपातनात्समासः। इह 'जात्वपूर्वम्' इत्यतोऽपूर्वमिति वर्तते तद्व्याचष्टे—**अविद्यमानपूर्वमिति** ॥ यदि यत्र किंशब्दो वर्तते तत्सर्वं

यत्किंवृत्तम् तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिद्भुङ्क्ते । कतरश्चित् । कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किंचित्पठति ॥ **आहो उताहो चाऽनन्तरम्। ८ । १ । ४९ ॥** आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव आहो भुङ्क्ते ॥ **शेषे विभाषा। ८ । १ । ५० ॥** आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति ॥ **गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत्। ८ । १ । ५१ ॥** गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेर्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते। सर्वं किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते ॥ **लोट् च । ८ । १ ।५२॥** लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् । पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रहणात्त्विह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८ । १ । ५३ ॥** लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ

गृह्यते , तर्हि किमीयः किंतरामित्यादेरपि प्रसङ्गः स्यादिति मत्वा परिसंचष्टे–विभक्त्यन्तमित्यादि ॥ **शेषे वि ।** अनन्तरापेक्षं शेषत्वमित्याह–व्यवहितमिति ॥ पचतीति। पक्षे धातुस्वरेणाद्युदात्तम् ॥ **गत्यर्थ ।** गतिरर्थो येषामिति विग्रहः ॥ **गत्यर्थलोटा॥युक्तमिति ।** योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तीभावः । लोडन्तवाच्यं हि निमित्तं लृडन्तवाच्यस्य । 'न चेत्कारकं सर्वान्यत्' इत्यस्य व्याख्यानमाह–**यत्रैव कारके लोडित्यादि ॥** कर्त्तरि कर्मणि वा आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति । आङुपसर्गः, गच्छदेवदत्तशब्दयोः पदात्परत्वान्निघातः । ग्रामशब्दो 'ग्रसेरा च' इति मन्नन्त आद्युदात्तः॥ **द्रक्ष्यसीति ।** प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम् ॥ **उह्यन्तां देवदत्तेन, शालयो रामेण भोक्ष्यन्त इति ।** वहेः प्रापणार्थत्वेऽपि गतिर्गम्यत इति गत्यर्थम् । उह्यन्तामित्यत्र देवदत्तरामयोः कर्त्रोर्भेदेऽपि लकारवाच्यस्य शालेः कर्मणः अभेदात् ॥ **आगच्छेरिति ।** लिङ्यं, न लोट् ॥ **द्रक्ष्यसीति ।** वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ **आगच्छ देव ग्रामं पित्रा ते ओदनं भोक्ष्यत इति ।** कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते, तेन कर्तृत्वाभेदेऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः ॥ **त्वं चाहं द्रक्ष्याव एनमिति ।** अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवितव्यमिह च भिद्यते वाच्यम् । एकत्रैकमन्यत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे लोड्वाच्यकारकापेक्षया लृड्वाच्यकारकाधिक्येऽपि निघातप्रतिषेधः सिद्धः ॥ **लोट् च ।** लृड्ग्रहणं विहाय 'गत्यर्थलोटा' इति संपूर्णं सूत्रमनुवर्तते तदाह–गत्यर्थेत्यादि ॥ **आगच्छेति ।** गत्यर्थलोटा युक्तं पश्येति न निहितं, गच्छेति तु निहतमेव ॥ **योगविभाग उत्तरार्थ इति।** उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात् । लृटो मा भूद् इति ॥ **विभाषितम् ।** पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । प्राप्तविभाषा चेयम् । गत्यर्थलोटा युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमभिन्नं विभाषा नानुदात्तं स्यात्, न चेत्का-

देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव ग्रामं प्राविश । अनुत्तमं किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ॥ **हन्त च । ८ । १ । ५४ ॥** हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभुञ्जावहै ॥ **आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके । ८ । १ । ५५ ॥** आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्ता ३ । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्ता ३ । आमन्त्रितं किम् । आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्त ॥ **यद्धितुपरं छन्दसि । ८ । १ । ५६ ॥** तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः । उशन्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति हिचेति तुपश्येति च सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वा रोहावैहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ॥ **चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः । ८ । १ । ५७ ॥** एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचति चन ॥ **चा-**

रकं सर्वान्यत् ॥ **सोपसर्गमिति** । उपसर्गेण सह । उपसर्गे विद्यमान इत्यर्थः । सहशब्दो विद्यमानार्थो, न तुल्ययोगेन ह्युपसर्गस्य निघातप्रसङ्गोऽस्ति ॥ **आगच्छ देव ग्रामं प्रविशेति** । अत्र विशेति पक्षे निहतं, पक्षे शप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । यदान्तोदात्तं तदा 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः॥ **पश्य प्रशासानीति** । उभयत्रापि पूर्वेण निघातः । प्रत्युदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तान्येव प्रशब्दपूर्वाणि योज्यानि ॥ **हन्त च** । पूर्वसूत्रमनुवर्तते, लोड्ग्रहणं च, तदाह–हन्तेत्यनेनेत्यादि ॥ प्राप्तविभाषेयम् । 'निपातैर्यद्यदि–' इति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥ **प्रभुञ्जावहै इति** । भुजेर्लोट् 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदं वहिः । टेरेत्वं श्रम् । 'आडुत्तमस्य पिच्च' । 'एत ऐ' अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः ॥ **आमः** । अन्तरयतीत्यन्तरं व्यवधायकम् । एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम् । उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे षाष्ठमाद्युदात्तत्वम् ॥ **अनन्तिक इति** । अत्र केचिदनन्तिकं दूरं तस्यैव सामर्थ्यादेकश्रुतेर्निघातस्य च प्रतिषेधः । यदि निघातमात्रनिषेधोऽयं, तदा निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वादिदं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यादेव चैतन्निषेधं प्रति एकश्रुतेरसिद्धत्वाभावः । प्लुतोदात्तस्तु न प्रतिषिध्यत इत्याहुः । अपरे तु 'अनन्तिके' इत्यनेन यन्न दूरं, न च सनिकृष्टं तदुच्यते, न दूरमेव । अन्यथा दूरमित्येव वदेत् । तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥ **यद्धि तु** ॥ **उदसृज इति** । तुदादेः सृजेर्लङि सिप्यट् ॥ **उशन्ति हीति** । 'वश कान्तौ' । अदादिः । लटि 'झोऽन्तः' । ग्रह्यादित्वात्संप्रसारणम् ॥ **नान्यैरिति** । 'यद्यदिहन्त–' इत्यादिभिरित्यर्थः ॥ **जायेस्वा रोहावैहीति** । रुहेर्लोट् । वस् शप् । 'आडुत्तमस्य पिच्च' 'लोटो लङ्वत्' इति लङ्वद्भावात् 'नित्यं ङितः' इति सलोपः । आङ्पूर्वादिणो लोट् । सिपो हिः । एहि । तेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य 'लोट् च' इति प्राप्तो निघातप्रतिषेधो नियमान्निवर्त्यते, तेन स्वशब्दाश्रयो निघातो भवति स्वाशब्दे 'रो रि' इति लोपः । 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः । 'स्वो रोहाव' इति पाठे तु छान्दसत्वादुत्वम् ॥ **चनचि** । एष्विति । चन चिदिव गोत्रादि तद्धित आम्रेडित एष्वित्यर्थः । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्त इति 'तिङो गोत्रादि' इत्यत्रैवोक्तम् ॥ **पचतिकल्पमिति** । अत्रानुदात्त एव तद्धितो ग्राह्यः । अन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङन्तस्वरो बाध्यते अयं

दिषु च । ८ । १ । ५८ ॥ चवाहाहैवेषु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च ॥ अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य चवायोग इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ॥ **चवायोगे प्रथमा । ८ । १।५९॥** चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुषञ्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम्। पूर्वभूतयोरपि योगो निघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ॥ **हेति क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ॥** हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं गमयति । क्षियाशीरिति प्लुतः ॥ **अहेति विनियोगे च । ८ । १ ।६१॥** अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजन नियोगे क्षियायां च । त्वमह ग्रामं गच्छ । त्वमह रथेनारण्यं गच्छ । क्षियायां स्वयमह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं नयति ॥ **चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ॥** च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः।देव एव ग्रामं गच्छतु।राम एवारण्यं गच्छतु ।ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवलार्थः । अवधारणं किम् । देव क्वेव भोक्ष्यसे । न क्वचिदित्यर्थः । अनवक्लृप्तावेव ॥ **चादिलोपे विभाषा ।८।१।६३॥** चवाहहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । इन्द्र वाजेषु नोऽव । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति।श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे ।व्रीहिभिर्यजेत।

पचतिदेश्यः ॥ चादिषु च । ' न चवाहाहैवयुक्ते ' इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादयोऽत्र गृह्यन्ते संनिकृष्टत्वात् न तु ' चादयोऽसत्त्वे ' इति सूत्रनिर्दिष्टा विप्रकृष्टत्वात्तदेतदाह–चवाहाहैवेषु परेष्विति ॥ क्वचित्पुस्तके ' एषु परतः ' इत्येव पाठः, तत्रापि ' चवाहाहैवेषु परतः ' इत्यर्थो बोध्यः ॥ पचति च खादति च । देवः पचति वा खादति वेति । उभयत्र खादतीत्यस्य निघातप्रसङ्ग एव नास्ति, नानावाक्यत्वात् । चवायोगो हि समुच्चये विकल्पे वा सति भवति स चानेकस्य धर्म इति कृत्वोदाहृतम् ॥ चवा ॥ प्रथमेति । स्त्रीलिङ्गस्य निर्वाहमाह–प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति । प्रथममुच्चारिता तिङ्विभक्तिरित्यर्थः । अगतेरिति प्रथमसूत्रे चानुकृष्टत्वादिह नानुवर्तते ॥ उत्तरवाक्ययोरिति । ' देवो वा पार्थिवादधि, इन्द्रं महो वा रजसः ' इत्येतयोरित्यर्थः । ननु श्रुतस्यैव तिङन्तस्योत्तरानुषङ्गः, तत्कथं प्राथम्यमिति चेत् । अनुषक्तस्याप्यौपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य प्राथम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्चैव मन्त्रे ' निनयेन मुष्टिहत्यया ' इति च मन्त्रे वेदभाष्ये स्पष्टम् ॥ हेति ॥ स्वयं ह रथेन यातीति । उपाध्याये पदातौ गच्छति सति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धमित्याचारभेदः ॥ अहेति । अनेकस्मिन्प्रयोजने प्रेषणं विनियोगस्तदाह–नानाप्रयोजने नियोग इति ॥ अनेकप्रयोजनो नियोगः । प्रेषणमुदाहरणे पूर्वत्र प्रैषे प्लुतः, उत्तरत्र क्षियायाम् ॥ चाहलोपे । अवधारणार्थैवशब्दप्रयोगे सति प्रथमं तिङन्तं नानुदात्तम् । सूत्रेण चाहलोपस्याविधानात् अर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः । चशब्दः समुच्चयार्थः । हशब्दः केवलार्थः । समानकर्तृके चलोपो नानाकर्तृकेऽहलोपः । उदाहरणे चलोपं दर्शयति ॥ ग्राममरण्यं चेति ॥ क्वेव भोक्ष्यस इति । अनवक्लृप्तावयमेवशब्दः ' एवे चानियोगे ' इति पररूपम् ॥चादि॥वाजेष्विति । अवेति तिङन्तस्येह निघातः । निघाताभावस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । ननु पूर्वसूत्रे समानकर्तृके चलोप इत्युक्तम्, इह तु कर्तृभेदात् कथं चलोप इति चेद् । अवधारणार्थे एवशब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोप इति नियमो, न तु सर्वत्रेत्यस्त्यत्र चलोपः ॥ व्रीहिभिर्यजेतेति । पक्षे निहतम् । पक्षे आद्युदात्तम् । द्वितीयं तु निहतमेव । एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदा-

यवैर्यजेत॥**वैवावेति च छन्दसि** ।८।१।६४॥ अहवै देवानामासीत्। अयं वाव हस्त आसीत्॥**एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्**।८।१।६५॥आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि।अजामेकां जिन्वति। प्रजामेकां रक्षति।तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति।समर्थाभ्यां किम्। एको देवानुपातिष्ठत्। एक इति संख्यापरं नान्यार्थम्॥**यद्वृत्तान्नित्यम्**। ८। १।६६॥ यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम्। यो भुङ्क्ते। यदध्र्यङ्वायुर्वाति।अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते॥**पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः** ।८।१। ६७॥ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम्। काष्ठाध्यापकः ॥ मलोपश्च वक्तव्यः॥ * ॥ दारुणाध्यापकः। अज्ञाताध्यापकः। समासान्तोदात्तत्वापवादः। एतत्समासे इष्यते॥ नेह। दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम्। पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम्। एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति॥ **सगतिरपि तिङ्**।८।१।६८॥ पूजनेभ्यः काष्ठादि-

---

हरणम्॥ **वैवाव**। आभ्यां युक्तं प्रथमं तिङन्तमनुदात्तं वा स्यात् छन्दसि। वै स्फुटार्थे क्षमायां च, वाव प्रसिद्धौ स्फुटार्थे च॥ **एकान्या**। समौ तुल्यावर्थौ ययोस्तौ समर्थौ। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्॥ **जिन्वतीति**। जिविः प्रीणनार्थः। इदित्त्वान्नुम्। लट् तिप् शप्॥ **प्रजामेकां रक्षतीति**। अन्यां प्रीणयाति अन्यां रक्षतीत्यर्थः॥ **एक इति संख्यापरमिति**। एकशब्दस्यानेकार्थत्वात्। तथा चोक्तम्—'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते॥' इति। ननु साहचर्यादन्यार्थक एवैकशब्दो ग्रहीष्यत इति। चेत्। सत्यम्। न साहचर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति'निपातैर्यद्यदिहन्त—' इत्यत्रैवावोचाम॥ **यद्वृ**॥**यदध्र्यङ्किति** ।यद् अञ्चतीति किन्। 'विष्वग्देवयोश्च'इति टेरद्र्यादेशः। कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे सति 'यदध्र्यङ्वायुर्वाति'इत्यादौ व्यवधाने भवत्यत आह—**अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यत इति**॥ अत्र च ज्ञापकमुक्तसूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति॥ **पूजनात्**। 'काष्ठादिभ्यः' इति वार्तिकं दृष्टम्। तदनुरोधेन 'पूजनात्' इति बहुवचनस्थान एकवचनमिति व्याचष्टे—**पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति**॥ उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं सुबन्तविषयकम्॥ **काष्ठाध्यापक इति**। काष्ठादयो अद्भुतपर्यायाः सन्तः पूजनवचना भवन्ति। समासविषयकं सूत्रमिदम्। उदाहरणे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः॥ **मलोपश्च वक्तव्य इति**। दारुणमध्यापक इति समासे कृते विभक्तेर्लुकि स्वाभाविकी मकारानिवृत्तिरित्यनेन वचनेनान्वाख्यायते इति वृत्तिन्यासकारयोर्मतं तदेतदाह—**इति वृत्तिमतमिति**॥ भाष्यवार्तिककैयटास्तु असमास एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनामसमासे एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छन्ति। मयूरव्यंसकादित्वे नास्ति प्रमाणम्। हरदत्तोऽप्याह—यदि समासे एवेदमभिमतमभविष्यत्तदा समास इत्येवावक्ष्यत्। युक्तं चैतत्। न ह्यत्र समासाधिकारोऽस्ति येन समासः स्याद्। अस्मिन् पक्षे मलोपवचनं च सार्थकम्॥ **पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहणे सिद्ध इति**। पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः॥ **अनन्तरपूजितलाभार्थमिति**। 'पूजनात्पूजितम्' इति सूत्रे सामान्यगतमानन्तर्यविशेषणं विज्ञायत इति भावः। कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह—**एतदेवेति**॥ ज्ञापकफलं तु 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इत्यत्रोक्तम्॥ **सगति**॥ यत्काष्ठं प्रपचतीति। ये 'मलोपश्च' इत्यनेन वाक्ये

---

१ काष्ठा, दारुण, अज्ञातपुत्र, वेश, अनाज्ञात, अनुज्ञात, अपुत्र, अयुत, अद्भुत, अमुक, भृशघोर, सुख कल्याण, अनुक्त, इति काष्ठादिः॥

२ 'पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणम्' इति वार्तिकदर्शनात् सूत्रे काष्ठादिभ्य इति कैश्चित्प्रक्षिप्तमिति कैयटः॥

भ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं मपचति । तिङ्ङतिङ इति निघातस्य निपातैर्यदिदितिनिषेधे माप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ * ॥ नेह । यत्काष्ठां शुक्लीकरोति ॥ **कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ । ८ । १ । ६९ ॥** कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरपि तिङनुदात्तः । पचति पूति । मपचति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् । मपचति शोभनम् । सुपि किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् । क्रियाकुत्सन इति वाच्यम् ॥ *॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः ॥ पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् ॥ * ॥ तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः ॥ वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् ॥ * ॥ पचन्ति पूति ॥ **गतिर्गतौ । ८ । १ । ७० ॥** अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ॥ **तिङि चोदात्तवति । ८ । १ । ७१ ॥** गतिरनुदात्तः । यत्मपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः मादयस्तं मत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् मत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम् । मपचति ॥

॥ इति तिङन्तस्वराः ॥

मलोपमाहुः, तेऽपि तिङ्ङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति ॥ सगतिग्रहणाद्गतिरपि निहन्यत इति । तुल्ययोगे अत्र सहशब्दः । यत्र तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति, तद्यथा सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते । अपिग्रहणं यत्र गतिर्न युज्यते तत्र केवलस्यापि तिङ्ङन्तस्य यथा स्यात् । गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति तिङ्ग्रहणं पूर्वयोगस्यातिङ्विषयत्वज्ञापनार्थम् ॥ कुत्सने । ' मदात् ' इति निवृत्तम् ॥ पचति क्लिश्नातीति । अत्र समानवाक्यत्वस्य सामर्थ्यस्य वाभावादेवाप्राप्तेः सुपीति स्पष्टार्थम् ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्त इति । कर्तृत्वमात्रं कुत्स्यते अस्येदमयुक्तमिति ॥ क्रिया तु शोभनैव ॥ पूतिश्चानुबन्ध इति । चकारानुबन्ध इत्यर्थः । तिबन्तपूतिशब्द आद्युदात्तः । ' वसेस्तिप् ' इति तिप् बाहुलकात्पूञोऽपि भवति , तस्मादेव गुणाभावः तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्त्वमुपसंख्यायते ॥ वा बह्वर्थमिति । बहुवचनान्तं तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । यदा तिङ्ङन्तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः । अन्यदा त्वाद्युदात्तः ॥ आमन्द्रैरिति । अत्र याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाङित्येष गतिः ॥ तिङि । उदात्तवति तिङन्ते परे गतिर्निहन्यते । ' निपाता आद्युदात्ताः ' इत्यस्यापवादः ॥ यत्प्रपचतीति । ' निपातैर्यद्यदि- ' इति निघातप्रतिषेधात्तिङ्ङन्तमुदात्तवत् । ननु तिङ्ग्रहणं व्यर्थम् । न च तिङ्ङन्तं यथा स्यात् मन्द्रशब्दे मा भूत् ' आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि ' इति मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति वाच्यम् । ' यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः ' इति वचनात् स्वसंबन्धिनमाक्षिपतीति । क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति । न च कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः । तत्र कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्यत एव तस्मान्नार्थः तिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह–तिङ्ग्रहणमिति ॥ परिमाणमियत्ता । परिमाणार्थत्वमेव स्पष्टयति–अन्यथाहीति ॥ अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदात्तवति निघातः स्यात् न प्रत्यये । तिङ्ग्रहणे कृते तु ' यं धातुं प्रति गतित्वं तद्घटके तिङन्ते उदात्तवति परे ' इत्यर्थो जायते । तेन यत्प्रकरोतीत्यादौ धातोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽपि तिङ्ङन्तस्य उप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वाद्गतेर्निघातः सिद्ध इत्याहुः । प्रपचतीति । ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातः ॥ इति सुबोधिन्यां तिङ्ङन्तस्वरप्रक्रिया ॥ * ॥

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते। अग्निमीळ इति प्रथमा ऋक्। तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिषू इत्यन्तोदात्त इति माधवः। वस्तुतस्तु घृतादित्वात्। व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण। अम् सुप्त्वादनुदात्तः। अमि पूर्वइत्येकादेशस्त्वेकादेश उदात्तेनेत्युदात्तः। ईळे। तिङ्ङतिङ इति निघातः। संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्येतीकारः स्वरितः। स्वरितात्संहितायामिति ळेइत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः। पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययस्वरात्। हितशब्दोऽपि धाञो निष्ठायां दधातेर्हिरिति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां कुगतीतिसमासे समासान्तोदात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यनुदात्ततरः। यज्ञस्य। नङः प्रत्ययस्वरः। विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम्। देवम्। पचाद्यच्। फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः। ऋत्विक्छन्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः।होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः।रत्नशब्दो नब्विषयस्येत्याद्युदात्तः। रत्नानि दधातीति रत्नधाः। समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तः। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविर-
चितायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ॥

ईळे इति। 'ईड स्तुतौ' लडुत्तमैकवचनम् इट्, टेरेत्वं 'द्वयोश्चास्य स्वरयोः' इति प्रातिशाख्येन ळः॥ यज्ञस्येति। 'यजयाच-' इति यजेर्नङ्॥ विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वमिति। 'स्वरितो वानुदात्ते' इत्यनेन॥ ऋत्विगिति। ऋतावुपपदे यजेः किन् 'ऋत्विक्' इत्यनेन। 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणम्। 'नब्विषयस्य' इति इसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः॥

॥ इति स्वरसञ्चारः ॥

इति श्रीमन्मौरिकुलतिलकायमान श्रीगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथात्म-
जेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
सुबोधिन्यां तिङन्ते स्वरप्रकरणम् ॥
समाप्ता चेयं सुबोधिनी ॥

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-
खेमराज श्रीकृष्णदास, "श्रीवेङ्कटेश्वर" छापाखाना (मुंबई.)

श्रीः ।

अथ लिङ्गानुशासनम् ।

लिङ्गम्॥*॥स्त्री॥*॥अधिकारसूत्रे एते॥ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः॥*॥ ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्रादिपञ्चकस्यैव ङीब्निषेधेन कर्त्रीत्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वात्। तिसृचतस्रोस्तु स्त्रीयामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात्॥अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः॥*॥अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः। प्रत्ययग्रहणं किम् । देवयतेः क्विप् । द्यूः । विशेष्यलिङ्गः॥ अशनिभरण्यरणयः पुंसि च॥*॥इयमयं वा अशनिः॥मिन्यन्तः॥*॥मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः ॥ वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि ॥*॥ पूर्वस्यापवादः ॥ श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च॥*॥इयमयं वा श्रोणिः॥क्तिन्नन्तः॥*॥स्पष्टम्। कृतिरित्यादि॥ ईकारान्तश्च॥*॥ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः । ऊङाबन्तश्च॥*॥कुरूः । विद्या॥ य्वन्तमेकाक्षरम्॥*॥श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ विंशत्यादिरानवतेः॥*॥इयं विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः ॥ दुन्दुभिरक्षेषु ॥*॥ इयं दुन्दुभिः । अक्षेषु किम् । अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः॥ नाभिरक्षत्रिये॥*॥ इयं नाभिः॥ उभावप्यन्यत्र पुंसि॥*॥दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामद इति मेदिनी । रभसोऽप्याह । मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति । एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ तलन्तः ॥*॥ अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य समूहो ग्रामता । देव एव देवता॥ भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि॥*॥भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी।सरिन्निम्नगा। लता वल्ली । वनिता योषित्॥यादो नपुंसकम्॥*॥ यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात् ॥ भाःस्रुक्स्रग्दिगुष्णिगुपानहः॥*॥एते स्त्रियां स्युः । इयं भा इत्यादि॥स्थूणोर्णे नपुंसके च॥*॥एते स्त्रियां क्लीबे च स्तः।स्थूणा।स्थूणम्।ऊर्णा। ऊर्णम् । तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका।ऊर्णा तु मेषादिलोम॥गृहशशाभ्यां क्लीबे॥*॥ नियमार्थमिदम् । गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः । गृहस्थूणम् । शशोर्णं शशलोमनीत्यमरः ॥ प्रावृड्विप्रुड्रुट्तृड्विट्त्विषः ॥*॥एते स्त्रियां स्युः॥दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः॥*॥एते स्त्रियां स्युः । पक्षे ङीप् । दर्वी । दर्विरित्यादि ॥ तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः॥*॥ एते प्राग्वत् । इयं तिथिरित्यादि । अमरस्त्वाह । तिथयो द्वयोरिति । तथा च भारविः । तस्य भुवि बहुतिथास्तिथय इति । स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात् । श्रीहर्षश्च । निखिलां निशि पौर्णिमातिथीनिति ॥ शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्त्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः॥*॥एतेऽपि स्त्रियां

स्युः । इयं शष्कुलिः ॥ प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंविक्षुत्पुन्मुत्समिधः॥*॥ इयं प्रतिपदित्यादि । उषा उच्छन्ती । उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता ॥ आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः ॥*॥ इयमाशीरित्यादि॥ अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च ॥*॥ अबादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च । आप इमाः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् । सुमना मालती जातिः । देववाची तु पुंस्येव । सुपर्वाणः सुमनसः । बहुत्वं प्रायिकम् । एका च सिकता तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् । समांसमांविजायत इत्यत्र समायांसमायामितिभाष्याच्च । विभाषाघ्राधेडिति सूत्रे अम्रासातां सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोऽप्येवम्॥स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः॥*॥इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्फिक् ॥ तृटिसीमासंबध्याः ॥ इयं तृटिः । सीमा । सम्बध्या ॥ चुल्लिवेणिखार्यश्च ॥*॥ स्पष्टम् ॥ ताराधाराज्योत्स्नादयश्च ॥*॥ शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥*॥ नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति ॥

॥ इति स्त्र्यधिकारः ॥

पुमान्॥*॥ अधिकारोऽयम् ॥ घञबन्तः॥*॥ पाकः । त्यागः । करः । गरः । भावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परिशेषात् । कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम् । सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यत इति ॥ घाजन्तश्च॥*॥विस्तरः । गोचरः । चयः । जयः । इत्यादि ॥भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके॥*॥एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम्॥नङन्तः॥*॥ नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः । यत्नः ॥ याच्ञा स्त्रियाम् ॥*॥ पूर्वस्यापवादः ॥ क्यन्तो घुः॥*॥किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः। उदधिः।क्यन्तः किम्। दानम् । घुः किम् । जज्ञिर्बीजम्॥ इषुधिः स्त्री च॥*॥इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च।पूर्वस्यापवादः ॥देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि ॥*॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः। असुरा दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः । खड्गः करवालः । शरो मार्गणः।पङ्कः कर्दम इत्यादि ॥ त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके ॥*॥ स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः ॥ द्यौः स्त्रियाम् ॥*॥ द्योदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम् ॥ इषुबाहू स्त्रियां च॥*॥चात्पुंसि ॥ बाणकाण्डौ नपुंसके च॥*॥चात्पुंसि । त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः ॥ नान्तः॥*॥अयं पुंसि।राजा । तक्षा । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः । मन्व्यचूकोऽकर्तरीति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि॥*॥क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः। गुल्फः प्रपदः । मेघो नीरदः॥अभ्रं नपुंसकम्॥*॥पूर्वस्यापवादः ॥ उकारान्तः॥ अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः । हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयव इति मेदिनी । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः।एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृत सूत्रस्य विषयः । उक्तं च । लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधित इति । एवमन्यत्रापि ॥ धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम्॥*॥समासे रज्जुः पुंसि च॥*॥कर्कटरज्ज्वा कर्कटरज्जुना॥श्मश्रुना-

नुवसुस्वाद्दश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके॥*॥वसु चार्थवाचि॥*॥अर्थवाचीति किम् । वसुर्मयू-
खाग्निधनाधिपेषु ॥ मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ॥ * ॥ चात्पुंसि । अयं
मद्गुः । इदं मद्गु॥रुत्वन्तः॥*॥मेरुः। सेतुः॥दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके॥*॥रुत्व-
न्त इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं दारु॥सक्तुर्नपुंसके च॥*॥चात्पुंसि । सक्तुः । सक्तु॥माग्र-
श्मेरकारान्तः॥*॥रश्मिदिवसाभिधानमिति वक्ष्यति माग्रेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते॥
कोपधः॥*॥कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तबकः । कल्कः॥चिबुकशालूकप्रातिपदिकां-
शुकोल्मुकानि नपुंसके॥*॥पूर्वसूत्रापवादः॥ कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तक-
तडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि
नपुंसके च ॥*॥ चात्पुंसि । अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि ॥ टोपधः ॥*॥ टोप-
धोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः॥किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि न-
पुंसके॥*॥किरीटमित्यादि॥कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च॥*॥
चात्पुंसि । कुटः । कुटमित्यादि ॥ णोपधः ॥*॥णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः ।
गणः।पाषाणः ॥ ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके॥*॥पूर्वसूत्रापवादः ॥ कार्षापण-
स्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च॥*॥ चात्पुंसि॥थोपधः॥*॥ रथः॥
काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके॥*॥इदं काष्ठमित्यादि॥ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम्॥*॥इमाः
काष्ठाः ॥ तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च ॥*॥ चात्पुंसि । अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् ॥
नोपधः ॥*॥अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः॥जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतन-
शासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके॥*॥ पूर्वस्यापवादः॥मानयानाभिधा-
ननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसम्भावनविभावनविमाना-
नि नपुंसके च॥*॥चात्पुंसि । अयं मानः । इदं मानम् ॥ पोपधः ॥*॥ अदन्तः पुंसि ।
यूपः । दीपः । सर्पः ॥ पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके ॥ * ॥
इदं पापमित्यादि॥ शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च॥*॥अयं शूर्पः । इदं शूर्पमि-
त्यादि॥भोपधः॥*॥स्तम्भः॥कुम्भः॥तलभं नपुंसकम्॥*॥ पूर्वस्यापवादः ॥जृम्भं नपुंसके
च॥जृम्भम्॥जृम्भः॥मोपधः ॥*॥ सोमः । भीमः॥रुक्मसिध्मयुध्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमा-
नि नपुंसके॥*॥ इदं रुक्ममित्यादि॥ संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुं-
सके च॥*॥चात्पुंसि । अयं संग्रामः । इदं संग्रामम् ॥ योपधः ॥*॥ समयः । हयः ॥
किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ॥ *॥ स्पष्टम् ॥ गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि
नपुंसके च॥*॥ गोमयः । गोमयम् ॥ रोपधः॥*॥क्षुरः । अङ्कुरः॥द्वाराग्रस्फारतक्रवक्र-
वप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरक-
न्दरमन्दारपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्ब-
रशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपा-
त्रच्छत्राणि नपुंसके॥*॥इदं द्वारमित्यादि॥शुक्रमदेवतायाम्॥*॥इदं शुक्रं रेतः॥चक्रवज्रान्धका-
रसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च॥*॥चात्पुंसि ।
चक्रः । चक्रमित्यादि ॥ षोपधः ॥*॥ वृषः । वृक्षः ॥ शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकि-

ल्विषकल्माषाणि नपुंसके ॥*॥ यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च॥*॥चात्पुंसि। अयं यूषः। इदं युषमित्यादि॥सोपधः॥*॥वत्सः॥वायसः। महानसः ॥पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके॥*॥चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च ॥*॥ इदं चमसम्॥अयं चमस इत्यादि ॥कंसं चाप्राणिनि॥*॥कंसोऽस्त्री पानभाजनम्। प्राणिनि तु। कंसो नाम कश्चिद्राजा॥रश्मिदिवसाभिधानानि॥*॥एतानि पुंसि स्युः। रश्मिर्मयूखः। दिवसो घस्रः॥दीधितिः स्त्रियाम्॥*॥पूर्वस्यापवादः ॥दिनाहनी नपुंसके॥*॥अयमप्यपवादः ॥ मानाभिधानानि ॥*॥ एतानि पुंसि स्युः। कुडवः। प्रस्थः ॥ द्रोणाढकौ नपुंसके च॥*॥इदं द्रोणम्॥अयं द्रोणः॥खारीमानिके स्त्रियाम्॥*॥इयं खारी॥इयं मानिका॥ दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च॥*॥ इमे दाराः ॥ नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि ॥*॥ यथासंख्यं नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः। अयं नाडीव्रणः। अपाङ्गः॥ जनपदः। व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥मरुद्गरुत्तरद्दत्विजः॥*॥अयं मरुत् ॥ ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः ॥*॥ एते पुंसि स्युः। अयमृषिः ॥ ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः॥*॥ एते पुंसि ॥ हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः॥*॥एते पुंसि। अमरस्तु मुहूर्तोऽस्त्रियामित्याह॥षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः ॥*॥ अयं षण्डः ॥ वंशांशपुरोडाशाः ॥*॥ अयं वंशः। पुरोदाश्यते पुरोडाशः॥कर्मणि घञ्॥भवव्याख्यानयोः प्रकरणे पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्निति विकारप्रकरणे व्रीहेः पुरोडाश इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य डत्वम्॥ पुरोडाशभुजामिष्टमिति माघः ॥ ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः ॥* ॥ अयं ह्रदः ॥ अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः ॥*॥ अयमर्घः ॥ पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः॥*॥ अयं पल्लव इत्यादि ॥ सारथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः ॥ एते पुंसि। अयं सारथिः ॥

॥ इति पुंल्लिङ्गाधिकारः ॥

नपुंसकम्॥*॥अधिकारोऽयम्॥भावे ल्युडन्तः॥*॥हसनम्। भावे किम्। पचनोऽग्निः। इध्मव्रश्चनः कुठारः ॥ निष्ठा च ॥*॥ भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात्। हसितम्। गीतम् ॥ त्वष्यञौ तद्धितौ ॥ * ॥ शुक्लत्वम्। शौक्ल्यम्। ष्यञः षित्त्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम्। चातुर्यम्। चातुरी। सामग्र्यम्॥सामग्री॥औचित्यम्॥ औचिती॥कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः॥*॥ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम्॥यद्यढग्यगञ्ण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि॥*॥ एतदन्तानि क्लीबानि। स्तेनाद्यन्नलोपश्च। स्तेयम्। सख्युर्यः। सख्यम्। कपिज्ञात्योर्ढक्। कापेयम्॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्। आधिपत्यम्॥प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्। औष्ट्रम्। हायनान्तयुवादिभ्योऽण्। द्वैहायनम्॥द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ्॥पितापुत्रकम्। होत्राभ्यश्छः। अच्छावाकीयम्॥अव्ययीभावः॥*॥अधिस्त्रि॥द्वन्द्वैकत्वम् ॥*॥ पाणिपादम् ॥ अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च॥*॥स्पष्टम् ॥अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः॥*॥अधिकारोऽयम्॥ अनल्पे छाया॥*॥शरच्छायम् ॥ राजा मनुष्यपूर्वा सभा॥*॥ इनसभमित्यादि॥सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च॥*॥शिष्टः परवत्॥*॥अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात्॥रात्राह्नाहाः पुंसि॥*॥अपथपुण्याहे नपुंसके॥*॥संख्यापूर्वा रात्रिः॥*॥

त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम्।सर्वरात्रः॥द्विगुः स्त्रियां च व्यवस्थया ॥*॥ पञ्चमूली।त्रिभुवनम्॥इसुसन्तः॥*॥हविः । धनुः॥आर्चिः स्त्रियां च॥*॥इसन्तत्वेऽपि आर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा आर्चिः ॥ छदिः स्त्रियामेव॥*॥इयं छदिः । छाद्यते अनेनेति छादेश्चुरादिण्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना इस् । इस्मन्नित्यादिना ह्रस्वः । पटलं छदिरित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीवतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः॥ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि॥*॥एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं बिलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम्।अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या॥सीरार्थौदनाः पुंसि ॥*॥ वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च॥*॥वक्त्रो वक्त्रम्।नेत्रो नेत्रम्।अरण्योऽरण्यम्।गाण्डीवो गाण्डीवम्॥अटवी स्त्रियाम्॥*॥ लोपधः॥*॥कुलम्।कूलम्॥स्थलम्॥तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि॥*॥ अयं तूलः ॥*॥ शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलाल बिडालखिलशूलाः पुंसि च॥*॥चात् क्लीबे।शीलः शीलमित्यादि ॥ शतादिः संख्या॥*॥ शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् । एको द्वौ बहवः । संख्येति किम् । शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ शतायुतमयुताः पुंसि च॥*॥अयं शतः।इदं शतमित्यादि॥लक्षा कोटिः स्त्रियाम्।॥*॥इयं लक्षा । इयं कोटिः । वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात् क्लीबेऽपि लक्षम्॥ शङ्कुः पुंसि॥*॥सहस्रः क्वचित्॥*॥अयं सहस्रः । इदं सहस्रम्॥ मन्व्यच्कोऽकर्तरि ॥ मन्प्रत्ययान्तो व्यच्कः क्लीबः स्यान्न तु कर्तरि । वर्म । चर्म । व्यच्कः किम् । अणिमा । महिमा । कर्तरि किम् । ददाति इति दामा ॥ ब्रह्मन् पुंसि च ॥*॥ अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म ॥ नामरोमणी नपुंसके ॥ मन्व्यच्क इत्यस्यायं मपञ्चः ॥ असन्तो व्यच्कः॥*॥यशः । मनः । तपः । व्यच्कः किम् । चन्द्रमाः ॥ अप्सराः स्त्रियाम् ॥*॥ एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ॥ त्रान्तः ॥*॥पत्रम् । छत्रम् ॥ यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव॥*॥भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि ॥अयं भृत्रः॥न मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते इति माघः । स्याताममित्रौ मित्रे चेति च । यत्तु द्विषोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । अमेर्द्विषदित्यौणादिक इत्रच् । अमेरमित्रं मित्रस्य व्यथयेदित्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् ।स्वरदोषोद्भावनमपि नञोजरमरमित्रमृता इति षाष्ठसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् ॥ पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च॥*॥ बलकुसुमशुल्बयुद्धपत्तनरणाभिधानानि॥*॥बलं वीर्यम्॥पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च॥*॥ पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह ॥ वा पुंसि पद्मं नलिनमिति । एवं च अर्द्धर्चादिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः ॥ आहवसंग्रामौ पुंसि॥*॥आजिः स्त्रियामेव॥*॥फलजातिः॥*॥फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम्॥ वृक्षजातिः स्त्रियामेव॥*॥क्वचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ वियज्जगत्सकृच्छकन्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः ॥ *॥ एते क्लीबाः स्युः ।

नवनीतावतानानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि ॥*॥श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्काङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यास्यास्पदाकाशकण्वबीजानि ॥ * ॥ एतानि क्लीबे स्युः ॥ दैवं पुंसि च॥*॥ दैवम्। दैवः ॥ धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि॥*॥इदं धान्यमित्यादि ॥ द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि॥*॥अक्षमिन्द्रिये॥*॥इन्द्रिये किम्। रथाङ्गादौ मा भूत् ॥

॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

स्त्रीपुंसयोः॥*॥अधिकारोऽयम् ॥ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः॥*॥इयमयं वा गौः॥मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः॥*॥ इयमयं या मृत्युः ॥ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च ॥*॥ त्रिलिङ्गमित्यर्थः। पटु। पटुः। पट्वी ॥ अपत्यार्थतद्धिते॥*॥औपगवः। औपगवी ॥

॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

पुन्नपुंसकयोः॥*॥अधिकारोऽयम् ॥ घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः॥*॥ अयं घृतः। इदं घृतम् ॥ शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः॥*॥ अयं शृङ्गः। इदं शृङ्गम् ॥ व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चदर्भपुच्छाः ॥*॥ अयं व्रजः। इदं व्रजम्॥ कबन्धौषधायुधान्ताः॥*॥स्पष्टम् ॥ दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः॥*॥ एते पुन्नपुंसकयोः स्युः। कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले इति विश्वः। शलाकावाची तु स्त्रियाम्।तथा च जनपदादिसूत्रेणायोविकारे ङीषि। कुशी। दारुणि तु टापा। कुशा। वानस्पत्याः स्थ ता मा यातेति श्रुतिः। अतः कुकमीतिसूत्रे कुशाकर्णीष्विति प्रयोगश्च। व्याससूत्रे च। हानौ तूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्द इति।तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम्। एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्द इत्याङ्प्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः मौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः ॥ गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च ॥ * ॥

॥ इति पुन्नपुंसकाधिकारः ॥

अवशिष्टलिङ्गम् ॥*॥ अव्ययम् ॥*॥ कतियुष्मदस्मदः ॥*॥ ष्णान्ता संख्या ॥*॥ शिष्टा परवत्॥एकः पुरुषः। एका स्त्री। एकं कुलम्॥गुणवचनं च॥*॥शुक्लः पटः। शुक्ला पटी। शुक्लं वस्त्रम् ॥ कृत्याश्च ॥ * ॥ करणाधिकरणयोर्ल्युट् च ॥ * ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ * ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धे पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥

॥ समाप्तेयं कौमुदी ॥

अथ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥ सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ **इति सर्वादिः** ॥१॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १ । ३७ ॥ स्वर् अन्तर् प्रातर् । **अन्तोदात्ताः** । पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् [अन्तिकात्] पृथक् । **आद्युदात्ताः** । ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् [शश्वत्] जोषम् तूष्णीम् बहिस् [अधस्] अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ [हे है] इद्धा अद्धा सामि । **अन्तोदात्ताः** । वत् [५।१।११५] ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा तिरस् । **आद्युदात्ताः** । अन्तरा । **अन्तोदात्तः** । अन्तरेण [मक्] ज्योक् [योक् नक्] कम् शम् सहसा [श्रद्धा] अलम् स्वधा वषट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या । क्त्वातोसुन्कसुनः । कृन्मकारसंध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रायस् प्रवाहुकम् प्रवाहिका आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्धम् [सत्रम् समम्] नमस् हिरुक् । तसिलादयस्तद्धिता एधाच्पर्यन्ताः [५ । ३ । ७–४६] शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ । च्व्यर्थाश्च । [अथ] अम् आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान् । **आकृतिगणोऽयम्** । तेनान्येऽपि । तथा हि । माङ् श्रम् कामम् [प्रकामम्] भूयस् परम् साक्षात् साचि (साचि) सत्यम् मङ्क्षु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् संततम् उषा ओम् भूर् भुवर् झटिति तरसा सुष्ठु कु अञ्जसा अमिथु (अमिथु) विथक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम् आनुषक् अनुषक् अनुषट् अम्नस् (अम्भस्) अम्नर् (अम्भर्) स्थाने वरम् दुष्ठु बलात् शु अर्वाक् शुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्पाशपः [६ । ३ । ३६] शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः [५ । ४ । ४३–६८] । मान्तः कृत्वोर्थः । तसिवती नानाञाविति ॥ **इति स्वरादिः** ॥ २ ॥

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् युपत् युगपत् भूयस् सूपत् कुपत् कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र तत्र नह हन्त माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् आकीम् माङ् नञ् तावत् यावत् त्वा न्वै त्वै द्वै रै [रे] श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अथ सुष्ठ स्म अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा (वध्वा) धिक् हाहा हेहै (हहे) पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो नो (नौ) अथो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन बत [सम् वशम्

शिकम् दिकम्] सनुकम् छंवट् (छम्बट्) शङ्के शुकम् खम् सनात् सनतर् तहिकम् सत्यम् ऋतम् अद्धा इद्धा नोचेत् नंहि जातु कथम् कुतः कुत्र अव अनु हाहे (है) आहोस्वित् शम् कम् खम् दिष्टचा पशु वट् सह अनुषट् आनुषक् अङ्ग फट् ताजक् भाजक् अये अरे वाट् (चाटु) कुम् खुम् घुम् अम् ईम् सीम् सिम् सि वै । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । **आकृतिगणोऽयम्॥ इति चादयः ॥३॥**

प्रादयः । १ । ४ । ५४ ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप ॥ **इति प्रादयः ॥ ४ ॥**

ऊर्यादि च्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥ ऊरी उररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला संशकला ध्वंसकला भ्रंसकला गुलगुधा सजूस् फल फली विक्ली आक्ली आलोष्ठी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मसा मस्मसा मसमसा औषट् श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा पांपी प्रादुस् श्रत् आविस् ॥ **इत्यूर्यादयः ॥ ५ ॥**

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा अद्धा प्राजर्या प्राजरुहा बीजर्या बीजरुहा संसर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ वशे विकसने विहसने प्रतपने प्रादुस् नमस् । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति साक्षात्प्रभृतयः ॥ ६ ॥**

द्वितीयोऽध्यायः ।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥ तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम् संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् (प्रौढम्) पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् (अपरदक्षिणम्) संप्रति असंप्रति । इच्प्रत्ययः समासान्तः । [५।४।१२७॥ ५ । ४ । १२८] ॥ **इति तिष्ठद्गुप्रभृतयः ॥ १ ॥**

सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ॥ शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ **इति शौण्डादयः ॥ २ ॥**

पात्रेसमितादयश्च । २ । १ । ४८ ॥ पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनर्दी गेहेक्ष्वेडी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदृप्तः गेहेधृष्टः गर्भेतृप्तः आखनिकबकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेक्ष्वेडी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पात्रेसमितादयः ॥ ३ ॥**

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ । ५६ ॥ व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश

कितव ॥ **इति व्याघ्रादयः ॥ आकृतिगणोऽयम्** । तेन मुखपद्मम् मुखकमलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ॥ ४ ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः २ । १ । ५९ ॥

१ श्रेणि एक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय [विशिष्ट] पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ **इत्येते श्रेण्यादयः** ॥ ५ ॥

२ कृत मित मत भूत उक्त [युक्त] समाज्ञात समाम्नात समाख्यात संभावित [संसेवित] अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत [दृष्ट कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित] । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कृतादिः** ॥ ६ ॥

*** शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् *** २ । १ । ६० ॥ शाकपार्थिव कुतपसौश्रुत अजातौल्वलि । **आकृतिगणोऽयम्** । कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥ **इति शाकपार्थिवादिः** ॥ ७ ॥

कुमारः श्रमणादिभिः । २ । १ । ७० ॥ श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ **इति श्रमणादयः** ॥ ८ ॥

मयूरव्यंसकादयश्च । २ । १ । ७२ ॥ मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य (हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गूलेगृह्य (लाङ्गूलगृह्य) पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं एहियवं एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया । प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकरटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा (उद्धरचूडा) आहरचेला आहरवसना (आहरसेना) आहरवनिता (आहरवितना) कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचउत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् [नखप्रचम्] निश्चप्रचम् अकिंचन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः (जहिजोडम्) जहिस्तम्बम् (जहिस्तम्बः) [उज्जहिस्तम्बम्] । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता खादतवमता (खादताचमता) आहरनिवपा आहरनिष्किरा (आवपनिष्किरा) उत्पचविपचा भिन्धिलवणा कृन्धिविचक्षणा पचलवणा पचप्रकूटा । **आकृतिगणोऽयम्** । तेन । अकुतोऽभयः कान्दिशीकः (कान्देशीकः) आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् ॥ **इत्यादिमयूरव्यंसकादयः** ॥ ९ ॥

याजकादिभिश्च । २ । २ । ९ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक [परि-

षेचक] स्नापक अध्यापक उत्साहक उद्वर्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक ॥ इति याजकादयः ॥ १० ॥

राजदन्तादिषु परम् । २ । २ । ३१ ॥ राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमुषितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम् अवक्लिन्नपक्वम् अर्पितोतम् (अर्पितोप्तम्) उप्त-गाढम् उलूखलमुसलम् तण्डूलकिण्वम् दृषदुपलम् आरड्वायनि (आरग्वायनबन्धकी) चित्ररथबाह्लीकम् अवन्त्यश्मकम् शूद्रार्यम् स्नातकराजानौ विश्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगावम् शब्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गाज-वाजम् (गोजवाजम्) गोपालिधानपूलासम् (गोपालधानीपूलासम्) पूलासकारण्डम् (पूलासककुरण्डम्) स्थूलासम् (स्थूलपूलासम्) उशीरबीजम् [जिज्ञास्थि] सिञ्जास्थम् (सिञ्जाश्वत्थम्) चित्रास्वाती (चित्रस्वाती) भार्यापती दम्पती जम्पती जायापती पुत्र-पती पुत्रपशू केशश्मश्रू शिरोबिजु (शिरोबीजम्) शिरोजानु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी (आद्यन्तौ) अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ ॥ इति राजदन्तादिः ॥ ११ ॥

वाहिताग्न्यादिषु । २ । २ । ३७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जात-श्मश्रु तैलपीत घृतपीत [मद्यपीत] ऊढभार्य गतार्थ । **आकृतिगणोऽयम्** । तेन । गडुकण्ठ अस्युद्यत (अस्मुद्यत) दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि॥ इत्याहिताग्न्यादयः॥१२॥

कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥ कडार गडुल खञ्ज खोड कण कुण्ठ खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गुल(पिङ्गल) तड तनु [जठर] बधिर मठर कञ्ज बर्बर ॥ इति कडारादयः ॥ १३ ॥

*** नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेषु * २ । ३ । १७ ॥** नौ काक अन्न शुक शृगाल ॥ इति नावादयः ॥ १४ ॥

*** प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् * २ । ३ । १८ ॥** प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र ॥ इति प्रकृत्यादयः ॥ १५ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् (अजैडकम्) कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकु-मारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम् (तृणोलपम्) दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ इति गवाश्वप्रभृतीनि ॥ १६ ॥

न दधिपयआदीनि । २ । ४ । १४ ॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राजककौशिकौ (परिव्राट्कौशिकौ) प्रव-र्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी (श्रद्धातपसी मेधातपसी) अध्ययनतपसी उलूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे ॥ इति दधिपय-आदीनि ॥ १७ ॥

अर्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥ अर्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुसप (कुणप) कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूप

अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव षष्टिक वारबाण (वारवारण) प्रोथ कपित्थ [शुष्क] शाल शील शुक्ल (शुल्क) शीधु कवच रेणु [ऋण] कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड [खल] मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक [कर्पट] शिखर कल्क [वल्क] नटमक [नाटमस्तक] वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट [कुमुद] अर्बुद अङ्कुश तिमिर आश्रय भूषण इक्कस [इष्वास] मुकुल वसन्त तटाक [तडाग] पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [विशाल] चषाल [चखाल] खण्ड दर विटप [रण बल मक] मृणाल हस्त आर्द्र हल [सूत्र] ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल [छल] पुर [पुरा] राष्ट्र अम्बर बिम्ब कुट्टिम मण्डल [कुक्कुट] कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य [बाल] छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन [स्तनस्वर] संगम निष्कक्षेम शूक क्षत्र पवित्र यौवन कलह मालक [पालक] मूषिक [मण्डल वल्कल] कुज [कुञ्ज] विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमन [लोमश] तमाल लोह दण्डक शपथ मतिसर दारु धनुस् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥ १८ ॥

पैलादिभ्यश्च । २ । ४ । ५९ ॥ पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यकामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजि औदमेघि औदव्यज्चि (औदमज्जि) औदभृज्जि दैवस्थानि पैङ्गलौदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्राहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि तद्राजाच्चाणः (तद्राज) ॥ **आकृतिगणोऽयम्** । **इति पैलादिः** ॥ १९ ॥

न तौल्वलिभ्यः । २ । ४ । ६१ ॥ तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवति वार्कलि नैवति (नैवकि) दैवमित्रि (दैवमति) दैवयज्ञि चाफट्टकि वैल्वकि वैकि (वैङ्कि) आनुहारति (आनुराहति) पौष्करसादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमिश्रि प्राडाहति बान्धकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिषि आसिबन्धकि पौष्पि कारेणुपालि वैकर्णि वैरकि वैहति ॥ **इति तौल्वल्यादिः** ॥ २० ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे । २ । ४ । ६३ ॥ यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण [अयःस्थूण] तृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार बहिर्योग कर्णाढक पर्णाढक पिण्डीजङ्घ वकसक्थ [बकसक्थ] विश्रि कुद्रि अजबस्ति मित्रयु रक्षोमुख जङ्घारथ उत्कास कटुक मथक [मन्थक] पुष्करट [पुष्करसद्] विषपुट उपरिमेखल क्रोष्टुकमान [क्रोष्टुमान] क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय खरप पदक वर्षुक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित भण्डित एते यस्कादयः ॥ २१ ॥

न गोपवनादिभ्यः । २ । ४ । ६७ ॥ गोपवन शैग्रु [शिग्रु] बिन्दु भाजन

अश्वावतान श्यामक [श्योमाक] श्यामक श्यापर्ण ॥ **बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् (४ । १ । १०४) गोपवनादिः ॥ २२ ॥**

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ ॥ तिककितवाः वङ्खरभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनखगुदपरिणद्धाः उब्जककुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तर-शलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः भ्रष्टककपिष्ठलाः अग्निवेशदशेरुकाः ॥ **एते तिक-कितवादयः ॥ २३ ॥**

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ॥ उपक लपक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गडुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट [सुपिष्ठ] मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथक पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक कशकृत्स्न [काशकृत्स्न] निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिरक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद मतिलोम अपजग्ध मतान अनमिहित कमक वराटक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कवन्तक कमन्तक कदामत दामकण्ठ ॥ **एते उपकादयः ॥ २४ ॥**

तृतीयोऽध्यायः ।

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥ भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्वत् तृपत् शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिस् शुचिवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस् अरजस् ॥ **एते भृशादयः ॥ १ ॥**

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । ३ । १ । १३ ॥ लोहित चरित नील फेन मद्र हरित दास मन्द ॥ **लोहितादिराकृतिगणः ॥ २ ॥**

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र आस्र अलीक प्रतीप करुण कृपण सोढ ॥ **इत्येतानि सुखादीनि ॥ ३ ॥**

कण्ड्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥ कण्डूञ् मन्तु हृणीङ् वल्गु असु [मनस्] महीङ् लाट् लेट् इरस् इरज् इरञ् दुवस् उषस् वेट् मेधा कुषुभ [नमस्]मगध तन्तस् पम्पस् [पपस्] सुख दुःख (भिक्ष चरण चरम अवर) सपर अरर [अरर्] भिषज् भिष्णुज् [अपर आर] इषुध वरण चुरण तुरण भुरण गद्गद एला केला खेला [वेला शेला] लिट् लोट् [लेखा लेख] रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण [तरिण] पयस् संभूयस सम्बर ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कण्ड्वादिः ॥ ४ ॥**

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥

१ नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः । जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः [शत्रुदमनः] इति नन्द्यादिः॥५॥

२ ग्राही उत्साही उद्दासी उद्भासी स्थायी मन्त्री संमर्दी । रक्षश्रुवपशां नौ । निरक्षी

मिश्रावी निवापी निशायी। याचृन्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्। अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी। अचामचित्तकर्तृकाणाम्। अकारी अहारी अविनायी [विशायी विषायी] विशयी विषयी देशे। विशयी विषयी देशः। अभिभावी भूते। अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी॥ इति ग्रहादिः॥ ६॥

३ पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् प्लवट् चरट् गरट् तरट् चोरट् गाहट् सूरट् देवट् [दोषट्] जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षप) सेव मेष कोप (कोष) मेध नर्त व्रण दर्श सर्प [दम्भ दर्प] जार भर श्वपच॥ पचादिराकृतिगणः॥ ७॥

*** कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् *** ३। २। ५॥ मूलविभुज नखमुच काकगुह कुमुद महीध्र कुध्र गिध्र॥ **आकृतिगणोऽयम्**॥ **इति मूलविभुजादयः**॥ ८॥

*** पार्श्वादिषूपसंख्यानम् *** ३। २। १५॥ पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्धन्॥ **इति पार्श्वादिः**॥ ९॥

भविष्यति गम्यादयः ३। ३। ३॥ गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतियोगी॥ **एते गम्यादयः**॥ १०॥

*** संपदादिभ्यः क्विप् *** ३। ३। ९४॥ संपद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिषद्॥ **एते संपदादयः**॥ ११॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ३। ३। १०४॥ भिदा विदारणे। छिदा द्वैधीकरणे। विदा। क्षिपा। गुहा गिर्योषध्योः। श्रद्धा मेधा गोधा। आरा शस्त्र्याम्। हारा। कारा बन्धने। क्षिया। तारा ज्योतिषि। धारा प्रपातने। रेखा चूडा पीडा वपा वसा मृजा। क्रुपेः संप्रसारणं च। कृपा॥ **इति भिदादिः**॥ १२॥

भीमादयोऽपादाने ३। ४। ७४॥ भीम भीष्म भयानक वहचर (वहचरु) प्रस्कन्दन प्रपतन (प्रतपन) समुद्र स्रुव स्रुक् वृष्टि (दृष्टि) रक्षः संकसुक (शङ्कुसुक) मूर्ख खलति॥ **आकृतिगणोऽयम्**॥ **इति भीमादिः**॥ १३॥

चतुर्थोऽध्यायः।

अजाद्यतष्टाप् ४। १। ४॥ अजा एडका कोकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होडा पाका वत्सा मन्दा विलाता पूर्वापिहाणा (पूर्वापहणा) अपरापहाणा। संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्। सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्। शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः। क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा। ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा पुंयोगेऽपि। मूलान्नञः। दंष्ट्रा॥ **एतेऽजादयः**॥ १॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ४। १। १०॥ स्वसृ दुहितृ ननान्दृ यातृ मातृ तिसृ चतसृ॥ **इति स्वस्रादिः**॥ २॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ४। १। ३५॥ समान एक वीर पिण्ड श्व (शिरी) भ्रातृ भद्र पुत्र। दासाच्छन्दसि॥ **इति समानादिः**॥ ३॥

षिद्गौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१ ॥ गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य [पुट तूण] द्रुण द्रोण हरिण कोकण (काक ण) पटर उणक [आमल] आमलक कुवल बिम्ब बदर फर्करक (कर्कर) तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल षाण्डश आढक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आखक (आपच्चिक) शष्कुल सूर्य (सूर्म) शूर्प सूच यूष (पूष) यूथ सूप मेथ वल्लक धातक सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृक्ष (वृस) अतस [उभय] भृङ्ग मह मेह छेद पेश मेद श्वन् तक्षन् अनडुही अनड्वाही । एषणः करणे । देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि (आद्गाहमानि) गौतम (गोतम) [पारक] अयस्थूण (अयः स्थूण) भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेध आलम्बि आलजि आलब्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मुलाट शातन [पोतन] पातन पाठन (पानठ) आस्तरण अधिकरण अधिकार अग्रहायणी (आग्रहायणी) प्रत्यवरोहिणी [सेचन] । सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड [षण्ड] उर्द गुर्द शम सूद औड (आर्द्र) ह्रद (ह्रूद) पाण्ड [भाण्डल] भाण्ड [लोहाण्ड] कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष बृहत् महत् [सोम] सौधर्म । रोहिणी नक्षत्रे । रेवती नक्षत्रे । (विकल) निष्कल पुष्कल । कटाच्छ्रोणिवचने । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली हरितकी (हरीतकी) कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टु मातामह पितामह । **इति गौरादिः** ॥ ४ ॥

बह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ४५ ॥ बहु पद्धति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि (शकति) । शक्तिः शस्त्रे । शारि वारि राति राधि [शाधि] अहि कपि यष्टि मुनि । इतः प्राण्यङ्गात् । कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके । चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज चन्द्रभागान्नद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा वाल शफ गुद ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ तेन । भग गल राग इत्यादि ॥ **इति बह्वादयः** ॥ ५ ॥

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् । ४ । १ । ७३ ॥ शार्ङ्गरव कापटव गौग्गुलव ब्राह्मण बैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय [आनिचेय] आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कैकस काप्य (काव्य) शैव्य एहि पर्येहि आश्मरथ्य औदपान अराल चण्डाल वतण्ड । भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु [६ । ३ । ४३] नित्यं ह्रस्वार्थम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ **इति शार्ङ्गरवादिः** ॥ ६ ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८० ॥ क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चौपयत चैटयत (वैटयत) सैकयत बैल्वयत सौधातकि । सूत युवत्याम् । भोज क्षत्रिये । यौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि [शाल्मलि] शालास्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य ॥ **इति क्रौड्यादिः** ॥ ७ ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८४ ॥ अश्वपति [ज्ञानपति] शतपति धनपति गणपति [स्थानपति यज्ञपति] राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [पशुपति] धान्य-

पति धन्वपति [वन्धुपति धर्मपति] सभापति प्राणपति क्षेत्रपति ॥ **इत्यश्वपत्यादिः ॥ ८ ॥**

उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६ ॥ उत्स उदपान विकर मिनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन । बष्कयासे । पृथिवी [धेनु] पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण । उदस्थान देशे । पृषदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यंदिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुभ् सुवर्ण देव ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ **इत्युत्सादिः ॥ ९ ॥**

बाह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ९६ ॥ बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपनिन्दु [उपविन्दु] वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला मगला [छगला] ध्रुवका (धुवका) सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् (भद्रशर्मन् सुशर्मन्) कुनामन् [सुनामन्] पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः सलोपश्च । सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम [उदङ्क] उदकः संज्ञायाम् । संभूयोम्भसोः सलोपश्च ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥** तेन । सात्वकिः जाङ्गिः ऐन्दशर्मिः आजधेनविः इत्यादि ॥ **इति बाह्वादयः ॥ १० ॥**

गोत्रे कुञ्जादिभ्यःच्फञ् ॥ ४ । १ । ९८ ॥ कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश् स्कन्द स्कम्भ ॥ **इति कुञ्जादिः ॥ ११ ॥**

नडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ९९ ॥ नड चर [वर] बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक [एक] लमक । शलङ्कु शलङ्कं च । सप्तल वाजप्य तिक । अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल [कातर] कातल काश्यप [कुश्यप] काश्य काल्य [काव्य] अज अमुष्य [अमुष्म] कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार । क्रोष्टु क्रोष्टं च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलंधर अध्वर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् (पिण्ड) पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप ॥ **इति नडादिः ॥ १२ ॥**

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । १०४ ॥ बिद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प [किंदर्भ] विश्वानर [ऋष्टषेण] ऋष्टिषेण ऋतभाग हर्यश्व प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक [शुनक्] धेनु गोपवन शिग्रु बिन्दु (भोगक) भाजन [शमिक] अश्वावतान श्यामाक श्यामक [श्यावलि] श्यापर्ण हरित किंदास बह्यस्क अर्कजूष [अर्कलूष] बध्योग विष्णु वृद्ध प्रतिबोध [रथीतर] रथन्तर गविष्ठिर निषाद [शबर अनस] मठर [मृडाकु] सृपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्दृ । परस्त्री परशुं च ॥**इति बिदादिः ॥ १३ ॥**

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ ४ । १ । १०५ ॥ गर्ग वत्स । वाजासे । संकृति अज व्याघ्रपाद् विदभृत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक धूम एक अवट मनस् धनंजय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित बभ्रु वल्गु मण्डु शङ्ख लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) [तनु] तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनडुह कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहूगण शण्डिल वर्णक (चणक) चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतूकर्ण (जातूकर्ण) महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज (भिषज्) [भिष्णज] भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलु पिप्पलु बृहदग्नि [सुलोहिन्] सुलाभिन् उक्थ कुटीगु ॥ **इति गर्गादिः** ॥ १४ ॥

अश्वादिभ्यः फञ् ४ । १ । ११० ॥ अश्व अश्मन् शङ्ख शूद्रक विद पुट रोहिण खर्जूर (खजूर) [खञ्जार वस्त] पिञ्जूल भडिल भण्डिल भडित भण्डित [प्रकृत रामोद] क्षान्त [काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क स्वर स्फुट चक्र श्रविष्ठ] पविन्द पवित्र गोमिन् श्याम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट । शप आत्रेये । जन जड खड ग्रीष्म अर्हकित विशंप विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य (बैल्व) प्राच्य [धर्म्य] आनडुह्य । पुंसि जाते । अर्जुन [प्रहृत] सुमनस् दुर्मनस् मन (मनस्) [प्रान्त] ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव [वद धन्य पाद] शिव खदिर ॥ **इत्यश्वादिः** ॥ १५ ॥

शिवादिभ्योऽण् ॥ ४ । १ । ११२ ॥ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् (ककुभा) अनभिम्लान कोहित सुख संधि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहुय कहय रोध कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरह्रद जलह्रद परिल [पथिक] पिष्ट हैहय [पार्षिका] गोपिका कापिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक [मजिरक] वृष्णिक खञ्जार खञ्जाल [कर्मार] रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्तनाक्ष ग्रीवाक्ष [विटप पिटक] विटाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ जरत्कारु [पृथा उत्क्षेप] पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण [खर्जुरकर्ण] कदूरक तक्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृणकर्ण (तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि हला सपत्नी । द्व्यचो नद्याः ॥ त्रिवेणी त्रिवणं च ॥ **इति शिवादिः । आकृतिगणः** ॥ १६ ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ ४ । १ । १२३ ॥ शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शलाकाभ्रू लेखाभ्रू (लेखाभ्र) विकंसा (विकास) रोहिणी रुक्मिणी धर्मिणी दिश् शालूक अजवस्ति शकन्धि विमातृ विधाव शुक विश देवतर शकुनि शुक्र उग्र शातल (शतल) बन्धकी सृकण्डु विस्ति अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकष्टु शाताहर पवष्टुरिक सुनामन् । लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे । गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस्

सुदामन् कद्रु तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खडूर कुबेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदृष्टिन् (अनुदृष्टि) जरतिन् बलीवर्दिन् विग्र बीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर ॥ इति शुभ्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १७ ॥

कल्याण्यादीनामिनङ् च ॥ ४ । १ । १२६ ॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥ इति कल्याण्यादिः ॥ १८ ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ४ । १ । १३६ ॥ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु ॥ इति गृष्ट्यादिः ॥ १९ ॥

रेवत्यादिभ्यष्ठक् ४ । १ । १४६ ॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकबन्धु वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्ष (ककुदाक्ष) चामरग्राह ॥ इति रेवत्यादिः ॥ २० ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ४ । १ । १५१ ॥ कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । कवि मति (विमति) कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामौष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शालका (शलाका) मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ शावपुत्र सत्यंकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक शालिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी । तक्षन् वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥ इति कुर्वादिः ॥ २१ ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ४ । १ । १५४ ॥ तिक कितव संज्ञाबालशिख (संज्ञा बाला शिखा) उरस् शाट्य सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राम्य नील अमित्र गोकक्ष कुरु देवरथ तैतिल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत क्षैतयत वाजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध बाह्यक खल्पक वृष लोमक वादन्य यज्ञ ॥ इति तिकादिः ॥ २२ ॥

वाकिनादीनां कुक्च ४ । १ । १५८ ॥ वाकिन गौधेर कार्कश काक लङ्का । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च ॥ इति वाकिनादिः ॥ २३ ॥

कम्बोजाल्लुक् ४ । १ । १७५ ॥ कम्बोज चोल केरल शक यवन ॥ इति कम्बोजादिः ॥ २४ ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ४ । १ । १७८ ॥

१ भर्ग करूश केकय कश्मीर साल्व सुस्थाल उरसू कौरव्य ॥ इति भर्गादिः २५

२ यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय ज्यावाणेय धौर्तेय धार्तेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ इति यौधेयादिः ॥ २६ ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८ ॥ भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मिन् धर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भरत विषय श्रोत्र ॥ इति भिक्षादिः ॥ २७ ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ४ । २ । ४५ ॥ खण्डिका वडवा । क्षुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायाम् । भिक्षुक शुक उलूक श्वन् अहन् युगवरत्रा हलबन्धा ॥ **इति खण्डिकादिः ॥ २८ ॥**

पाशादिभ्यो यः ४ । २ । ४९ ॥ पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन ॥ **इति पाशादिः ॥ २९ ॥**

*** खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः * ४ । २ । ५१ ॥** खल डाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी ॥ **इति खलादिराकृतिगणः ॥ ३० ॥**

राजन्यादिभ्यो वुञ् ४ । २ । ५३ ॥ राजन्य आनृत बाभ्रव्य शालङ्कायन दैवयातव (देवयात) [अव्रीड वरत्रा] जालंधरायण [राजायन] तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्ववन शैलूष उदुम्बर तीव्र बैल्वल आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ ॥ **इति राजन्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ३१ ॥**

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ ४ । २ । ५४ ॥

१ भौरिकि भौलिकि चौपयत चौटयत (चैटयत) काणेय वाणिजक वाणिकाज्य (वालिकाज्य) सैकयत वैकयत ॥ **इति भौरिक्यादिः ॥ ३२ ॥**

२ ऐषुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण द्व्याक्षायण त्र्याक्षायण औडायन जौलायन खाडायन दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दाक्षायण शापण्डायन (शायण्डायन) तार्क्ष्यायण शौभ्रायण सौवीर [सौवीरायण] शपण्ड (शयण्ड) शौण्ड शयाण्डि (शयाण्ड) वैश्वमानव वैश्वध्येनव (वैश्वधेनव) नड तुण्डदेव विश्वदेव [सापिण्डि] ॥ **इति ऐषुकार्यादिः ॥ ३३ ॥**

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ४ । २ । ६० ॥ उक्थ लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष (श्लक्ष्ण) संहिता पदक्रम संघट (संघट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण [गुण] आयुर्देव (आयुर्वेद) ॥ **इत्युक्थादिः ॥ ३४ ॥**

क्रमादिभ्यो वुन् ४ । २ । ६१ ॥ क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् ॥ **इति क्रमादिः ॥ ३५ ॥**

वसन्तादिभ्यष्ठक् ४ । २ । ६३ ॥ वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद शरद् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन् अथर्वण॥**इति वसन्तादिः॥३६॥**

संकलादिभ्यश्च २ । ४ । ७५ ॥ संकल पुष्कल उत्तम उडुप उद्वेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका (पूतिक) पूलास कूलास पलाश निवेश गवेश (गवेष) गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन् चरण (वरुण) बहुल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल मल्ल माल ॥ **इति संकलादिः ॥ ३७ ॥**

सुवास्त्वादिभ्योऽण् ४ । २ । ७७ ॥ सुवास्तु (सुवस्तु) वर्णु भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण [कर्क] कर्कन्धुमती गोह अहिसक्थ ॥ **इति सुवास्त्वादिः ॥ ३८ ॥**

वुञ्छणकठजिलसेनिरढञ्ण्यफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ४ । २ । ८० ॥

१ अरीहण (अहीरण) द्रुघण द्रुहण भलग (भगल) उलन्द किरण सांपरायण कौष्ट्रायन औष्ट्रायण त्रैगर्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायण (वैमतायन) गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायण ऐन्द्रायण कौद्रायण (कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न जाम्बवत शिंशपा रैवत (रेवत) विल्व सुयज्ञ शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् (सशर्मन्) भलतृ भलन्दन खण्डु कलन यज्ञदत्त ॥ **इत्यरीहणादिः ॥ ३९ ॥**

२ कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेश्मन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूट वर्चल सुवर्चल सुकर सूकर मातर (मतर) सदृश पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास (कुविट्यास) पराशर अरुस् अयस् मौद्गल्याकर (मौद्गल्युकर) **इति कृशाश्वादिः ॥ ४० ॥**

३ ऋश्य (ऋष्य) न्यग्रोध शर निलीन [निवास निवात] निधान निबन्धन (निबन्ध) [विबद्ध] परिगूढ [उपगूढ] असनि सित मत वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल बाहु खदिर शर्करा अनडुह (अनडुह्) अरडु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु **इत्यृश्यादिः ॥ ४१ ॥**

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट संकट कङ्कट गर्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कट दशग्राम ॥ **इति कुमुदादिः४२**

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कङ्कट गुहा बिस तृण कर्पूर बर्बर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल ॥ **इति काशादिः॥४३॥**

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण बिल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण बुस ॥ **इति तृणादिः ॥ ४४ ॥**

७ प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप यवषि ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य ॥ **इति प्रेक्षादिः ॥ ४५ ॥**

८ अश्मन् यूथ ऊष मीन नद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कीट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन गुह ॥ **इत्यश्मादिः ॥ ४६ ॥**

९ सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त [गोपिल] भल्लपाल (भल्ल पाल) चक्र चक्रवाक छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सप्तल ॥ **इति सख्यादिः ॥ ४७ ॥**

१० सङ्काश कपिल कश्मीर [समीर]सूरसेन सरक सूर । सुपथिन्पन्थ च । यूप (यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका ॥ **इति सङ्काशादिः ॥ ४८ ॥**

११ बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुख (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वन कुल ॥ **इति बलादिः** ॥ ४९ ॥

१२ पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति । पथः पन्थ च । कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंहक) अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स बिल खिल यमल हस्त कला सकर्णक ॥ **इति पक्षादिः** ॥ ५० ॥

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग (स्फिज्) कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डीवत) जव जैत्र आकन (आनक) ॥ **इति कर्णादिः** ॥ ५१ ॥

१४ सुतंगम मुनिचित विप्रचित महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत गडिक (खडिक) शुक्र विप्र वीजवापिन् (बीज वापिन्) अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विग्रह ॥ **इति सुतंगमादिः** ॥ ५२ ॥

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार ॥ **इति प्रगद्यादिः** ॥ ५३ ॥

१६ वराह पलाशा (पलाश) शेरीष (शिरीष) पिनद्ध निबद्ध बलाह स्थूल विदग्ध [विजग्ध] विभग्न [निमग्न] बाहु खदिर शर्करा ॥ **इति वराहादिः** ॥५४॥

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि [शिरीष] मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण ॥ **इति कुमुदादिः** ॥ ५५ ॥

वरणादिभ्यश्च ४ । २ । ८२ ॥ वरणा शृङ्गी शाल्मलि शुण्डी शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गयायन जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी ॥ **इति वरणादिः** ॥ ५६॥

मध्वादिभ्यश्च ४ । २ । ८६ ॥ मधु बिस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत् वार्दाली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला खड वट वेट॥**इति मध्वादिः**५७

उत्करादिभ्यश्छः ४ । २ । ९० ॥ उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अग्नि बैराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष ॥ **इत्युत्करादिः** ॥ ५८ ॥

नडादीनां कुक्च ४ । २ । ९१ ॥ नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण । क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च । तक्षन्नलोपश्च ॥ **इति नडादिः** ॥५९ ॥

कत्र्यादिभ्यो ढकञ् ४ । २ । ९५ ॥ कत्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम । कुड्याया यलोपश्च ॥ **इति कत्र्यादिः** ॥ ६० ॥

नद्यादिभ्यो ढक् । ४ । २ । ९७ ॥ नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफारी (काशफरी) खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्व-दार्वा सेतकी । वडवाया वृषे ॥ **इति नद्यादिः** ॥ ६१ ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ४ । २ । ११० ॥ पलदी परिषद् रोमक बाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कर्मभिदा गोष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटच्चर उदपान यकृल्लोम ॥ **इति पलद्यादिः** ॥ ६२ ॥

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ४ । २ । ११६ ॥ काशि चेदि (वेदि) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिंदम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र साधमित्र (सधमित्र) । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्व तत्॥ **इति काश्यादिः** ॥ ६३ ॥

धूमादिभ्यश्च ४ । २ । १२७ ॥ धूम षडण्ड शशादन आर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अट्टस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सात्रासाह शष्प मित्रवर्ध्र (मित्रवर्ध) मज्जाली मद्रकूल आजीकूल द्व्यहव (द्व्याहाव) त्र्यहव (त्र्याहाव) संस्फाय बर्बर वर्ज्य गर्त आनर्त माठर पाथेय घोष पल्ली आराज्ञी धार्तराज्ञी आवय तीर्थ । कूलात्सौवीरेषु । समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत ॥ **इति धूमादिः** ॥ ६४ ॥

कच्छादिभ्यश्च ४ । २ । ३३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्कु ॥ **इतिं कच्छादिः** ॥ ६५ ॥

गहादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३८ ॥ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य । मध्यं दिनं चरणे । उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत् दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यश्वि आनृशंसि शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वाराटकी वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकविन्दवि दन्ताग्र हंस तत्त्वग्र (तन्त्वग्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) मुखपार्श्वतसोर्लोपः जनपरयोः कुक्च । देवस्य च । **इति गहादिः** ॥ वेणुकादिभ्यश्छण् ॥ **आकृतिगणः** ॥ ६६ ॥

संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रभ्योऽण् ४ । ३ । १६ ॥ संधिवेला संध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपद् । संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ **इति संधिवेलादिः** ॥ ६७ ॥

दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । ५४ ॥ दिश् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ ।

उदकात्संज्ञायाम् ज्ञाय (न्याय) वंश वेश काल आकाश ॥ **इति दिगादिः** ॥६८॥

*** परिमुखादिभ्यश्च *** ४ । ३ । ५९ ॥ परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युलूखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख ॥ **इति परिमुखादिः** ॥ ६९ ॥

*** अध्यात्मादिभ्यश्च *** ४ । ३ । ६० ॥ अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक ॥ **इत्यध्यात्मादिः आकृतिगणः** ॥ ७० ॥

अणृगयनादिभ्यः ४ । ३ । ७३ ॥ ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा ॥ **इति ऋगयनादिः** ॥ ७१ ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ४ । ३ । ७६ ॥ शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण ॥ **इति शुण्डिकादिः** ॥ ७२ ॥

शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ४ । ३ । ९२ ॥ शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध ॥ **इति शण्डिकादिः** ॥ ७३ ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ ४ । ३ । ९३ ॥

१ सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद्) गन्दिका ॥ **इति सिन्ध्वादिः** ॥ ७४ ॥

२ तक्षशिला वत्सोद्धरण कैमेंदुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण सङ्कुचित किंनर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंस ॥ **इति तक्षशिलादिः** ॥ ७५ ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ४ । ३ । १०६ ॥ शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शाष्पेय खाडायन स्तम्भस्कन्ध देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल दण्ड पुरुषांसक अश्वपेज ॥ **इति शौनकादिः** ॥ ७६ ॥

कुलालादिभ्यो वुञ् ४ । ३ । ११८ ॥ कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिध्र) सैरिन्ध्र देवराज पर्षत् (परिषत्) वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक ॥ **इति कुलालादिः** ॥ ७७ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः ४ । ३ । १३१ ॥ रैवतिक स्वापिशि क्षैमवृद्धि गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औदमेघि औदवापि बैजवापि ॥ **इति रैवतिकादिः** ॥ ७८॥

बिल्वादिभ्योऽण् ४ । ३ । १३६ ॥ बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धु कुटीर ॥ **इति बिल्वादिः** ॥ ७९ ॥

पलाशादिभ्यो वा ४ । ३ । १४१ ॥ पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत ॥ **इति पलाशादिः** ॥ ८० ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४ । ३ । १४४ ॥ शर दर्भ मृद् (मृत्) कुटी तृण सोम बल्वज ॥ **इति शरादिः** ॥ ८१ ॥

तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२॥ तालाद्धनुषि बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादृश इन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूक्षा ॥ **इति तालादिः ॥ ८२ ॥**

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ४।३।१५४॥ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दारु रोहतक विभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार॥**इति रजतादिः॥८३॥**

प्लक्षादिभ्योऽण् ४।३।१६४॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुरु कक्षतु बृहती ॥ **इति प्लक्षादिः ॥ ८४ ॥**

हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७॥ हरीतकी कोशातकी नखरञ्जनी शष्कण्डी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा गभीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्चा) शेफालिका ॥ **इति हरीतक्यादिः ॥ ८५ ॥**

*** माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * ४।४।१॥** माशब्दः नित्यशब्दः । कार्यशब्दः ॥ **इति माशब्दादिः ॥ ८६ ॥**

*** आहौ प्रभूतादिभ्यः * ४।४।१॥** प्रभूत पर्याप्त ॥ **इति प्रभूतादिः ॥ ८७ ॥**

*** पृच्छौ सुस्नातादिभ्यः * ४।४।१॥** सुस्नात सुखरात्रि सुखशयन ॥ **इति सुस्नातादिः ॥ ८८ ॥**

*** गच्छतौ परदारादिभ्यः * ४।४।१॥** परदार गुरुतल्प ॥ **इति परदारादिः ॥ ८९ ॥**

पर्पादिभ्यः ष्ठन् ४।४।१०॥ पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल । पादः पच्च ॥ **इति पर्पादिः ॥ ९० ॥**

वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२॥ वेतन वाहन अर्धवाह धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपाबस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फिज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त ॥ **इति वेतनादिः ॥ ९१ ॥**

हरत्युत्संगादिभ्यः ४।४।१५॥ उत्संग उडुप उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक ॥ **इत्युत्संगादिः ॥ ९२ ॥**

भस्त्रादिभ्यष्ठन् ४।४।१६॥ भस्त्रा भरट मरण शीर्षभार शीर्षेभार अंसभार अंसेभार ॥ **इति भस्त्रादिः ॥ ९३ ॥**

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ४।४।१९॥ अक्षद्यूत [जानूप्रहृत] जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत ॥ **इत्यक्षद्यूतादिः ॥ ९४ ॥**

अण्महिष्यादिभ्यः ४।४।४८॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपाली अनुवारक [अनुचारक] होतृ यजमान ॥ **इति महिष्यादिः ॥ ९५ ॥**

किसरादिभ्यष्ठन् ४।४।५३॥ किसर नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्गी (पर्णी) **इति किसरादिः ॥ ९६ ॥**

छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२॥ छत्र शिक्षा प्ररोह स्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा

उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र ॥ **इति छत्रादिः ॥ ९७ ॥**

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ४ । ४ । ९९ ॥ प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ **इति प्रतिजनादिः ॥ ९८ ॥**

कथादिभ्यष्ठक् ४ । ४ । १०२ ॥ कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्ठविद् (कुष्ठविद्) जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुण गण आयुर्वेद **इति कथादिः ॥ ९९ ॥**

गुडादिभ्यष्ठञ् ४ । ४ । १०३ ॥ गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम संघात संक्राम संवाय प्रवास निवास उपवास ॥ **इति गुडादिः॥१००॥**

पञ्चमोऽध्यायः ।

उगवादिभ्यो यत् ५ । १ । २ । गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्खदा युग मेधा स्रुच् । नाभि नभं च । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । ऊधसोऽनङ् च । कूप खद दर खर असुर अध्वन् (अध्वन) क्षर वेद बीज दीस (दीप्त) **इति गवादिः ॥ १ ॥**

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ५ । १ । ४ ॥ अपूप तण्डुल अभ्युष (अभ्यूष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूप किण्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च । यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र॥ **इत्यपूपादिः ॥ २ ॥**

असमासे निष्कादिभ्यः ५ । १ । २० ॥ निष्क पण पाद माष वाहा द्रोण षष्टि । **इति निष्कादिः ॥ ३ ॥**

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ५ । १ । ३९ ॥ अश्व अश्मन् गण ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा क्षण (गङ्गा) वर्षा वसु ॥ **इत्यश्वादिः ॥ ४ ॥**

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ५ । १ । ५० ॥ वंश कुटज बल्वज मूल स्थूणा स्थूण अक्ष अश्मन् अश्व श्लक्ष्ण-इक्षु खट्वा ॥ **इति वंशादिः॥५॥**

छेदादिभ्यो नित्यम् ५ । १ । ६४ ॥ छेद भेद द्रोह दोह नर्ति (नर्त) कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरङ्गं च ॥ **इति छेदादिः ॥ ६ ॥**

दण्डादिभ्योयत् ५ । १ । ६६ ॥ दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इभ भङ्ग ॥ **इति दण्डादिः ॥ ७ ॥**

*** महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् * ५ । १ । ९४ ॥** महानाम्नी आदित्यव्रत गोदान ॥ **इति महानाम्न्यादिः ॥ ८ ॥**

*** अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः * ५ । १ । ९४ ॥** अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत ॥ **इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥ ९ ॥**

व्युष्टादिभ्योऽण ५ । १ । ९७ ॥ व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण

तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम संघात अग्निपद पीलुमूल (पीलु मूल) प्रवास उपवास ॥ **इति व्युष्टादिः ॥ १० ॥**

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ५ । १ । १०१ ॥ संताप संनाह संग्राम संयोग संपराय संवेशन संपेष निष्पेष सर्ग निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संवात संवेष संवास संमोदन सक्तु । मांसौदनाद्विगृहीतादपि ॥ **इति संतापादिः ॥ ११ ॥**

*** तदप्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् *** ५ । १ । १०९ ॥ उपवस्त्र प्राशित चूडा श्रद्धा ॥ **इत्युपवस्त्रादिः ॥ १२ ॥**

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ॥ **इत्यनुप्रवचनादिः ॥ १३ ॥**

*** स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः *** ५ । १ । १११ ॥ स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन ॥ **इति स्वर्गादिः ॥ १४ ॥**

*** पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः *** ५ । १ । १११ ॥ पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन ॥ **इति पुण्याहवाचनादिः ॥ १५ ॥**

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । ५ । १ । ११२ ॥ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिंचन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु ॥ **इति पृथ्वादिः ॥ १६ ॥**

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ५ । १ । २२४ ॥ दृढ वृढ परिवृढ मृढ कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर । वेर्यातलातमतिर्मनःशारदानाम् । समो मतितमनसोः । जवन॥**इति दृढादिः ॥१७॥**

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५ । १ । १२४ ॥ ब्राह्मण वाडव माणव । अर्हतो नुम्च । चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ निश्न बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शौटीर ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति ब्राह्मणादिः ॥ १८ ॥**

*** चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च *** ५ । १ । १२४ ॥ चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अनन्तर संनिधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक ॥ **इति चतुर्वेदादिः ॥ १९ ॥**

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५ । १ । १२८ ॥ पुरोहित । राजासे । ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द (बाल मन्द) खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पर्षिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक (संरक्षसूचक) नास्तिक अजानिक शाक्कर नागर चूडिक॥**इति पुरोहितादिः॥२०॥**

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ५ । १ । १२९ ॥ उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु वधू । सुभग मन्त्र ॥ **इत्युद्गात्रादिः** ॥ २१ ॥

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ५ । १ । १३० ॥ युवन् स्थविर होतृ यजमान । पुरुषासे । भ्रातृ कुतुक श्रमण (श्रवण) कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस । हृदयासे कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ।श्रोत्रियस्य यलोपश्च॥**इति युवादिः**॥२२॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ५ । १ । १३३ ॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामषण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल आश्वपुत्र अमुष्यपुत्र आमुष्यकुल सारपत्र शतपुत्र ॥ **इति मनोज्ञादिः** ॥ २३ ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ५ । २ । २४ ॥

१ पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ खदिर ॥ **इति पील्वादिः** ॥ २४ ॥

२ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ॥**इति कर्णादिः**२५॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ५ । २ । ३६ ॥ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूच सूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तबक (स्तवक) किसलय पल्लव खण्डवेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व कुमुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्ध क्षुधु सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृषु कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र अराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्नतन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज । गर्भादप्राणिनि ॥ **इति तारकादिः आकृतिगणः** ॥ २६ ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् ५ । २ । ६१ ॥ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत्त्व सत्त्वत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्नाविष्णू उर्वशी वृत्रहन् ॥ **इति विमुक्तादिः** ॥ २७ ॥

गोषदादिभ्योवुन्५ । २।६२ ॥ गोषद इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्याखरेष्ठः देवींधिया (देवींधियम्) रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु (कृशाकु) ॥ **इति गोषदादिः** ॥ २८ ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ५ । २ । ६४ ॥ आकर्ष (आकष) त्सरु पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय जय चय विजय आचय नय पाद दीप ह्रद ह्राद ह्लाद गद्गद शकुनि ॥ **इत्याकर्षादिः** ॥ २९ ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ८८ ॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित

परिवादित निकथित निषादित निपठित संकलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित ॥ इतीष्टादिः ॥ ३० ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ५ ॥ २ । ९५ ॥ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव । गुणात् एकाचः ॥ **इति रसादिः** ॥ ३१ ॥

सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ ॥ सिध्म गडु मणि नाभि बीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्शू हनु सक्तु मास (मांस)। पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । वातदन्तबल ललाटानामूङ् च । जटाघटाकटाकालाः क्षेपे । पर्ण उदक मज्जा सक्थि कर्ण स्नेह शीत श्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मञ्जु मण्ड पत्र चटु कपि गण्डु ग्रन्थि श्री कुश धार वर्ष्मन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड । क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च ॥ **इति सिध्मादिः**॥३२॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५ । २ । १०० ॥

१ लोमन् रोमन् बभ्रु हीर गिरि कर्क कपि मुनि तरु॥**इति लोमादिः** ॥३३ ॥

१ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु (कद्रू) वलि सामन् ऊष्मन् कृमि । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः । लक्ष्म्या अच्च ॥ **इति पामादिः** ॥ ३४ ॥

३ पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ण उदक पङ्क मज्जा ॥ **इति पिच्छादिः** ॥ ३५ ॥

*** ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् *** ५ । २ । १०३ ॥ ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका ॥ **इति ज्योत्स्नादिः** ॥ ३६ ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ५ । २ । ११६ ॥ व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखदनौ कुमारी । शीर्षान्नञः ॥ **इति व्रीह्यादिः** ॥ ३७ ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च ५ । २ । ११७॥ तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि । स्वाङ्गाद्विवृद्धौ ॥ **इति तुन्दादिः** ॥ ३८ ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ५ । २ । १२७ ॥ अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा अभ्र अघ कर्दम अम्ल लवण । स्वाङ्गाद्धीनात् । वर्णात् । **इत्यर्शआदिः** ॥ **आकृतिगणः** ॥ ३९ ॥

सुखादिभ्यश्च ५ । २ । १३१ ॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र (आश्र) आस्र अलीक कठण सोढ मतीप शील हल । माला क्षेपे । कृपण मणाय (मणय) दल कक्ष **इति सुखादिः** ॥ ४० ॥

पुष्करादिभ्यो देशे । ५ । २ । १३५ ॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास मवाह हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल पयस् ॥ **इति पुष्करादिः** ॥ ४१ ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ५ । २ । १३६ ॥ बल उत्साह उद्भास उद्वास उद्धास शिखा कुल चूडा सुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध ॥ **इति बलादिः** ॥ ४२ ॥

* **इष्टिग्रहणाद्भवदादियोग एव** * ५ । ३ । १४ ॥ भवान् दीर्घायुः देवानांप्रिय आयुष्मान् ॥ **इति भवदादिः** ॥ ४३ ॥

देवपथादिभ्यश्च ५ । ३ । १०० ॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य ॥ **इति देवपथादिः** ॥ **आकृतिगणः** ॥ ४४ ॥

शाखादिभ्यो यः ५ । ३ । १०३ ॥ शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कद (स्कन्द) उरस् शिरस् अग्र शाण ॥ **इति शाखादिः** ॥ ४५ ॥

शर्करादिभ्योऽण् ५ । २ । १०७ ॥ शर्करा कपालिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन गोपुच्छ नराची नकुल सिकता ॥ **इति शर्करादिः** ॥ ४६ ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ५ । ३ । १०८ ॥ अङ्गुली भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश ॥ **इत्यङ्गुल्यादिः** ॥ ४७ ॥

दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ५ । ३ । ११६ ॥ दामनि औलपि बैजवापि औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति (आच्युतन्तिं) अच्युतदन्ति (आच्युतदंन्ति) शाकुन्तकि आकिदन्ति औडवि काकदन्तकि शात्रुतपि सर्वासेनि बिन्दु बैन्दवि तुलभ मौञ्जायन काकन्दि सावित्रीपुत्र ॥ **इति दामन्यादिः** ॥ ४८ ॥

पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ ५ । ३ । ११७ ॥

१ पर्शु असुर रक्षस् बाह्लीक वयस् वसु मरुत् सत्त्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कर्षापण॥ **इति पर्श्वादिः** ॥ ४९ ॥

२ यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय धार्तेय वार्तेय ज्यावाणेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ **इति यौधेयादिः** ॥ ५० ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ५ । ४ । ३ ॥ स्थूल अनु अणु माषेषु (माष इषु) कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु । इक्षु तिल । पाद्यकालावदातसुरायाम् । गोमुत्र आच्छादने । सुरा अहौ जीर्णशालिषु । पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च । कुमारीपुत्र कुमारीश्वशुरमणि ॥ **इति स्थूलादिः** ॥ ५१ ॥

यावादिभ्यः कन् ५ । ४ । २९ ॥ याव मणि अस्थि तालु जानु सान्द्र पीत स्तम्ब । ऋतावुष्णशीते । पशौ लूनविपाते । अणु निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदसमाप्तौ । शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे ईयसश्च । ज्ञात अज्ञात । कुमारीक्रीडनकानि च (कुमारक्रीडनकानि च) ॥ **इति यावादिः** ॥ ५२ ॥

विनयादिभ्यष्ठक् ५ । ४ । ३४ ॥ विनय समय । उपायो ह्रस्वत्वं च ।

संप्रति संगति कथंचित् अकस्मात् समाचार उपचार समाय । (समयाचार) व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय ॥ **इति विनयादिः** ॥ ५३ ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ५ । ४ । ३८ ॥ प्रज्ञ वणिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विद्वस् वेदन् षोडन् विद्या मनस् । श्रोत्र शरीरे । जुह्वत् । कृष्ण मृगे । चिकीर्षत् । चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कर्षापण देवता बन्धु ॥ **इति प्रज्ञादिः** ॥ ५४ ॥

*** आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्** * ५ । ४ । ४४ ॥ आदि मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व ॥ **इत्याद्यादिः आकृतिगणः** ॥ ५५ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ५ । ४ । १०७ ॥ शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् अनडुह् दिव् हिमवत् हिरुक् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् । जराया जरश्च । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । पथिन् ॥ **इति शरदादिः** ५६॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५ । ४ । १२८ ॥ द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि (आढ्यपदि) सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि ॥ **इति द्विदण्ड्यादिः** ॥५७॥

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५ । ४ । १३८ ॥ हस्तिन् कुद्दाल अश्व कशिक कुरुत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महेला दासी गणिका कुसूल ॥ **इति हस्त्यादिः** ॥ ५८ ॥

कुम्भपदीषु च ५ । ४ । १३९ ॥ कुम्भपदी एकपदी जालपद शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणीपदी (द्रोणपदी) द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी ॥ **इति कुम्भपद्यादिः** ॥ ५९ ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५ ।४।१५१॥ उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शाली शालिः । अर्थान्नञः ॥ **इत्युरःप्रभृतयः** ॥६०॥

षष्ठोऽध्यायः ।

*** शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्** * ६ । १ । ९४ ॥ शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । हलीषा मनीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः।सारङ्गः पशुपक्षिणोः॥ **इति शकन्ध्वादिः** ॥ १ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ॥ पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किंधा गुहा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । प्रातुम्पतौ गवि कर्तरि॥**इति पारस्करादिः** ॥२॥

उञ्छादीनां च । ६ । १ । १६० ॥ उञ्छ म्लेच्छ जञ्ज नल्प (जल्प) जप वध । युग कालविशेषे रथाद्युपकरणे च । गरो दूष्ये । वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे ।

स्तुथुद्रुवश्छन्दसि । वर्तनि स्तोत्रे । श्वभ्रे दरः । साम्बतापौ भावगर्हायाम्।उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र । भक्षमन्थभोगमन्थाः ॥ **इत्युञ्छादिः ॥ ३ ॥**

वृषादीनां च ६ । १ । २०३ ॥ वृषः जनः ज्वरः ग्रहः हयः गयः नयः तायः तयः चयः अमः वेदः सूदः अंशः गुहा । शमरणौ संज्ञायाम्।संमतौ भावकर्मणोः। मन्त्रः शान्तिः कामः यामः आरा धारा कारा वहः कल्पः पादः ॥ **इति वृषादिः॥ आकृतिगणः** ॥ अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । ६ । २ । २४ ॥ विस्पष्ट विचित्र विचित्त व्यक्त संपन्न पटु पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ **इति विस्पष्टादिः ॥ ५ ॥**

कार्तकौजपादयश्च ६ । २ । ३७ ॥ कार्तकौजपौ सावर्णिमाण्डकेयौ (सावर्णिमाण्डूकेयौ) अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये ॥ **इति कार्तकौजपादिः ॥ ६ ॥**

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ६ । २ । ४२॥ दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः (वसूनितिः) ओषधिः चन्द्रमाः॥ **इति दासीभारादिः आकृतिगणः ॥ ८ ॥**

युक्तारोह्यादयश्च ६ । २ । ८१ ॥ युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतमत्स्यः क्षीरहोता भगिनिभर्ता ग्रामगोधुक् अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टित्रिरात्रः गणपादः एकशितिपाद् । पात्रेसमितादयश्च ॥ **इति युक्तारोह्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ८ ॥**

घोषादिषु च ६ । २ । ८५ ॥ घोष घट (कट) वल्लभ ह्रद बदरी पिङ्गल (पिंगली) पिशङ्ग माला रक्षा शाला (वृट्ट) कुट कूट शाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि मेक्षाकू (मेक्षा) ॥ **इति घोषादिः ॥ ९ ॥**

छात्र्यादयः शालायाम् । ६ । २ । ८६ ॥ छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि ॥ **इति छात्र्यादिः ॥ १० ॥**

प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् । ६ । २ । ८७ ॥ कर्कि (कर्की) मघ्री मकरी कर्कन्धु शमी करीरि (करीर) कन्दुक कुबल (कवल) बदरी ॥ **इति कर्क्यादिः ॥ ११ ॥**

मालादीनां च । ६ । २ । ८८ ॥ माला शाला शोणा (शोण) द्राक्षा ह्राक्षा शामा काञ्ची एक काम दिवोदास वध्र्यश्च ॥ **इति मालादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १२ ॥**

क्रत्वादयश्च ६ । २ । ११८ ॥ क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भव्य भग ॥ इति क्रत्वादिः ॥ १३ ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ६ । २ । १२५ ॥ चिहण मडुर मड्डमर वैतुल पटत्क बैडालिकर्णक बैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण ॥ इति चिहणादिः ॥ १४ ॥

वर्ग्यादयश्च ६ । २ । १३१ ॥ दिगादिषु वर्गादयस्त एव कृतयदन्ता वर्ग्यादयः ॥ १५ ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ६ । २ । १३४ ॥ चूर्ण करिष करीष शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दम दलप चमसी चक्कन चौल ॥ इति चूर्णादिः ॥ १६ ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ६ । २ । १४० ॥ वनस्पतिः बृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपात् नराशंसः शुनःशेपः शण्डामर्कौ तृष्णावरूत्री लम्बाविश्ववयसौ मर्मृत्युः ॥ इति वनस्पत्यादिः ॥ १७ ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ६ । २ । १४६ ॥ आचित पर्याचित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपश्लिष्ट प्रश्लिष्ट उपहित उपस्थित संहितागवि ॥ इत्याचितादिः ॥ १८ ॥

प्रवृद्धादीनां च ६ । २ । १४७ ॥ प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुतासूष्णवः । आकर्षे अवहितः । अवहितो भोगेषु खट्वारूढः। कविशस्तः ॥इति प्रवृद्धादिः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । प्रवृद्धं यानम् । अप्रवृद्धो वृषकृतो रथ इत्यादिः ॥ १९ ॥

कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ६ । २ । १६० ॥ चारु साधु. यौधिक (यौधकि) अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् । वर्तमानवर्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् । विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते। गृहपति गृहपतिक। राजाह्नोश्छन्दसि ॥ इति चार्वादिः ॥ २० ॥

न गुणादयोऽवयवाः ६ । २ । १७६ ॥ गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्दोमान ॥ इति गुणादिः । आकृतिगणः ॥ २१ ॥

निरुदकादीनि च ६ । २ । १८४ ॥ निरुदक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक निष्कालक निष्कालिक निष्पेष दुस्तरीप. निस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन । परेर्हस्तपादकेशकर्षाः ॥ इति निरुदकादिः॥ आकृतिगणः ॥ २२ ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ६ । २ । १९३ ॥ अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा श्रवण कृत्तिका अर्धपुर ॥ इत्यंश्वादिः ॥ २३ ॥

उदाद्ध्यजजिनमगौरादयः ६ । २ । १९४ ॥ गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्ण कन्या गुध कल्प पाद ॥ इति गौरादिः ॥ २४ ॥

*** त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् *** ६ । २ । १९९ ॥ त्रिचक्र त्रिवृद् त्रिवङ्कर ॥ इति त्रिचक्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २५ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६ । ३ । ३४ ॥ प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया ॥ **इति प्रियादिः** ॥ २६ ॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ३ ।३।३५॥ तसिल् त्रल् तरप् तमप् चरट् जातीयर् कल्पप् देशीयर् रूपप् पाशप् थल् थाल् दार्हिल् तिल् थ्यन्॥**इति तसिलादयः**॥२७॥

* **कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु** * ६ । ३ । ४२ ॥ कुक्कुटी मृगी काकी अण्ड पद शाव भ्रुकुंस भृकुटी ॥ **इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च** ॥ २८ । २९ ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६ । ३ । १०९ ॥ पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच बृसी मयूर ॥ **इति पृषोदरादिः** ॥ **आकृतिगणः** ॥ ३० ॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटर[1]किंशुलुकादीनाम्[2] ६ । ३ । ११७ ॥

१ कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग सारिक (शारिक) **इति कोटरादिः** ॥ ३१ ॥

२किंशुलुक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट॥**इति किंशुलुकादिः**॥३२॥

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६ । ३ । ११९॥अजिर खदिर पुलिन हंसक (हंस) कारण्ड (कारण्डव) चक्रवाक ॥ **इत्यजिरादिः** ॥ ३३ ॥

शरादीनां च ६ । ३ । १२०॥शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु॥ **इति शरादिः** ॥ ३४ ॥

* **अपीलवादीनामिति वक्तव्यम्** * ६ । ३ । १२१॥ पीलु दारु रुचि चारु गम् कम् ॥ **इति पीलवादिः** ॥ ३५ ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ६ । ४ । १५३ ॥ छविधानार्था ये नडादयस्ते यदा छवन्नियोगे कृतकुगागमास्ते ॥ **बिल्वकादयः** ॥ ३६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

स्नात्व्यादयश्च ७ । १ । ४९ ॥ स्नात्वी पीत्वी ॥ **इति स्नात्व्यादिः** ॥ **आकृतिगणः** ॥ १ ॥

द्वारादीनां च ७ । ३ । ४ ॥ द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर स्फ्यकृत् स्वादु मृदु श्वस् श्वन् स्व ॥ ॥ **इति द्वारादिः** ॥ २ ॥

स्वागतादीनां च ७ । ३ । ७ ॥ स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार स्वपति ॥ **इति स्वागतादिः** ॥ ३ ॥

अनुशतिकादीनां च ७ । ३ । २० ॥ अनुशतिक अनुहोड अनुसँवरण (अनुसंचरण) अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य अस्यहत्य अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परास्त्रि । राजपुरुषात्ष्यञि । सूत्रनड ॥ **इत्यनुशतिकादिः** ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ तेन । अभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या।इत्यादि ॥ ४ ॥

*** क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम्** ७ । ३ । ४५ ॥ * क्षिपका ध्रुवका चरका सेतका करका चटका अवका हलका अलका कन्यका ध्रुवका एडका ॥ **इति क्षिपकादिः ॥ आकृतिगणः** ॥ ५ ॥

न्यङ्क्वादीनां च ७ । ३ । ५३ ॥ न्यङ्कु मद्गु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलेपाकु तक्र (तत्र) वक्र (चक्र) व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्वपाक मांसपाक (मासपाक) मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक । संज्ञायां मेघनिदाघावपाघार्घाः । न्यग्रोध विरुत ॥ **इति न्यङ्क्वादिः** ॥ ६॥

*** कणादीनां चेति वक्तव्यम्** ७ । ४ । ३ ॥ कण रण भण श्रण लुप हेठ ह्वायि वाणि लोटि (लोठि) लोपि ॥ **इति कणादिः** ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ८ । १ । २७ ॥ गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम ॥ **इति गोत्रादिः** ॥ १ ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ८ । १ । ६७ ॥ काष्ठ दारुण अमतापुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अद्भुत अनुक्त भृश घोर सुख परम सु अति ॥ **इति काष्ठादिः** ॥ २ ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ८ । २ । ९ ॥ यव दल्मि ऊर्मि (उर्मि) भूमि कृमि कुञ्चा वशा द्राक्षा ध्राक्षा ध्रजि ध्वजि ध्वजि निजि सिजि सञ्जि हरित् ककुद् मरुद् गरुद् इक्षु द्रु मधु ॥ **इति यवादिः ॥ आकृतिगणः** ॥ ३ ॥

*** अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम्** * ८ । २ । ७० ॥

१ अहर् गीर् धूर् ॥ **इत्यहरादिः** ॥ ४ ॥

२ पति गण पुत्र ॥ **इति पत्यादिः** ॥ ५ ॥

कस्कादिषु च ८ । ३ । ४८ ॥ कस्कः कौतस्कुतः भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः साद्यस्कः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् बहिष्पलम् (बर्हिष्पलम्) यजुष्पात्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः ॥ **इति कस्कादिः ॥ आकृतिगणः** ॥ ६ ॥

सुषामादिषु च ८ । ३ । ९८ ॥ सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः निःषेधः दुःषेधः सुषंधिः निःषंधिः दुःषंधिः सुष्ठु दुष्ठु । गौरिषक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका जलाषाहम् (जलाषाडम्) नौषेचनम् दुन्दुभिषेवणम् (दुन्दुभिषेच्चणम्) । एति संज्ञायामगात् । नक्षत्राद्वा । हरिषेणः रोहिणीषेणः ॥ **इति सुषामादिः ॥ आकृतिगणः** ॥ ७ ॥

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् । ८ । ३ । ११० ॥ सवने सवने । सूते सूते । सोमे सोमे । सवनमुखे । सवनमुखे । किंसं किंसम् (किंसः किंसः) ।

अनुसवनमनुसवनम् । गोसनिं गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥ **पाठान्तरम्** ॥ सवनेसवने । सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे सोमे । सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । बिसं बिसम् । किसं किसम् । मुसलं मुसलम् । गोसनिम् अश्वसनिम् ॥ **इति सवनादिः** ॥ ८ ॥

*** इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः *** ८ । ६ । ६ ॥ इरिका मिरिका तिमिरा ॥ **इतीरिकादिः । आकृतिगणः** ॥ ९ ॥

*** गिरिनद्यादीनां च** ॥ ८ । ४ । १० ॥ गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध । **आकृ०** । गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्यमान माषोन आर्गयन ॥ **इति गिरिनद्यादिः** ॥ १० ॥

क्षुभ्नादिषु च ८ । ४ । ३९ ॥ क्षुभ्न नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति । नरीनृत्यते । नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति। परिनर्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासःशराग्निः दर्भानूपः । आचार्यादणत्वं च ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **पाठान्तरम्** ॥ क्षुभ्ना तृप्नु नृनमन नरनगर नन्दन । यङ्नृती । गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन । इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्मार ॥ **इति क्षुभ्नादिः** ॥ ११ ॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ॥

धातुपाठः ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ १ ॥
वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥ २ ॥

१ भू सत्तायाम् ॥ **उदात्तः परस्मैभाषः** ॥ २ एध वृद्धौ । ३ स्पर्ध संघर्षे । ४ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । ५ बाधृ लोडने । ६ नाथृ ७ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । ८ दध धारणे । ९ स्कुदि आप्रवणे । १० श्विदि श्वैत्ये । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः ॥ १२ भदि कल्याणे सुखे च । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । १४ स्पदि किंचिच्चलने । १५ क्लिदि परिदेवने । १६ मुद हर्षे । १७ दद दाने । १८ ष्वद १९ स्वर्द आस्वादने । २० उर्द माने क्रीडायां च । २१ कुर्द २२ खुर्द २३ गुर्द २४ गुद क्रीडायामेव । २५ षूद क्षरणे । २६ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । २७ ह्लादी सुखे च । २८ स्वाद आस्वादने । २९ पर्द कुत्सिते शब्दे ।३० यती प्रयत्ने । ३१युतृ ३२ जुतृ भासने । ३३ विथृ ३४ वेथृ याचने । ३५ श्रथि शैथिल्ये । ३६ ग्रथि कौटिल्ये । ३७ कत्थ श्लाघायाम् ॥ **एधादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ३८ अत सातत्यगमने । ३९ चिती संज्ञाने । ४० च्युतिर् आसेचने । ४१ श्च्युतिर् क्षरणे । ४२ मन्थ विलोडने । ४३ कुथि ४४ पुथि ४५ लुथि ४६ मथि हिंसासंक्लेशनयोः । ४७ षिध गत्याम् । ४८ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ४९ खादृ भक्षणे । ५० खद स्थैर्ये हिंसायां च । ५१ बद स्थैर्ये । ५२ गद व्यक्तायां वाचि । ५३ रद विलेखने । ५४ णद अव्यक्ते शब्दे । ५५ अर्द गतौ याचने च । ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे । ५८ तर्द हिंसायाम् । ५९ कर्द कुत्सिते शब्दे । ६० खर्द दन्दशूके । ६१ अति ६२ अदि बन्धने । ६३ इदि परमैश्वर्ये । ६४ विदि अवयवे ॥ भिदि इत्येके ॥ ६५ गडि वदनैकदेशे । ६६ णिदि कुत्सायाम् । ६७ टुनदि समृद्धौ । ६८ चदि आह्लादे । ६९ त्रदि चेष्टायाम् । ७० कदि ७१ क्रदि ७२ क्लदि आह्वाने रोदने च । ७३ क्लिदि परिदेवने । ७४ शुन्द शुद्धौ ॥ **अतादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ७५ शीकृ सेचने । ७६ लोकृ दर्शने । ७७ श्लोकृ संघाते । ७८ द्रेकृ ७९ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः । ८० रेकृ शङ्कायाम् । ८१ सेकृ ८२ स्रेकृ ८३ स्रकि ८४ श्रकि ८५ श्लकि गतौ । ८६ शकि शङ्कायाम् । ८७ अकि लक्षणे । ८८ वकि कौटिल्ये । ८९ मकि मण्डने । ९० कक लौल्ये । ९१ कुक ९२ वृक आदाने । ९३ चक तृप्तौ प्रतिघाते च । ९४ ककि ९५ वकि ९६ श्वकि ९७ चकि ९८ ढौकृ ९९ त्रौकृ १०० ष्वष्क १०१ वस्क १०२ मस्क १०३ टिकृ १०४ टीकृ १०५ तिकृ १०६ तीकृ १०७ रघि १०८ लघि गत्यर्थाः ॥ तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । लघि भोजननिवृत्तावपि ॥ १०९ अघि ११० मघि गत्याक्षेपे । मघि कैतवे च ॥

१११ राघृ ११२ लाघृ ११३ द्राघृ सामर्थ्ये ॥ ११४ ध्राघृ इत्यपि केचित् । द्राघृ आयामे च । ॥ ११५ श्लाघृ कत्थने ॥ **शीक्रादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ११६ फक्क नीचैर्गतौ । ११७ तक हसने ११८ तकि कृच्छ्रजीवने । ११९ बुक्क भषणे । १२० कख हसने । १२१ ओखृ १२२ राखृ १२३ लाखृ १२४ द्राखृ १२५ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः । १२६ शाखृ १२७ श्लाखृ व्याप्तौ । १२८ उख १२९ उखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि १३४ णख १३५ णखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० इख १४१ इखि १४२ ईखि १४३ वल्ग १४४ रगि १४५ लगि १४६ अगि १४७ वगि १४८ मगि १४९ तगि १५० त्वगि १५१ श्रगि १५२ श्लगि १५३ इगि १५४ रिगि १५५ लिगि गत्यर्थाः ॥ रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि केचित् । त्वगि कम्पने च ॥ १५६ युगि १५७ जुगि १५८ बुगि वर्जने । १५९ घघ हसने । १६० मघि मण्डने । १६१ शिघि आघ्राणे ॥ **फक्कादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ १६२ वर्च दीप्तौ । १६३ षच सेचने सेवने च । १६४ लोचृ दर्शने । १६५ शच व्यक्तायां वाचि । १६६ श्वच १६७ श्वचि गतौ । १६८ कच बन्धने । १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः । १७१ मच १७२ मुचि कल्कने ॥ कथनमित्यन्ये ॥ १७३ मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु १७४ पचि व्यक्तीकरणे । १७५ ष्टुच प्रसादे । १७६ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । १७७ ऋजि १७८ भृजी भर्जने । १७९ एजृ १८० भ्रेजृ १८१ भ्राजृ दीप्तौ । १८२ ईज गतिकुत्सनयोः ॥ **वर्चादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ १८३ शुच शोके । १८४ कुच शब्दे तारे । १८५ कुञ्च १८६ क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । १८७ लुञ्च अपनयने । १८८ अञ्चु गतिपूजनयोः १८९ वञ्चु १९० चञ्चु १९१ तञ्चु १९२ त्वञ्चु १९३ मृञ्चु १९४ म्लुञ्चु १९५ म्रुचु १९६ म्लुचु गत्यर्थाः । १९७ ग्रुचु १९८ ग्लुचु १९९ कुजु २०० खुजु स्तेयकरणे । २०१ ग्लुञ्चु २०२ षस्ज गतौ । २०३ गुजि अव्यक्ते शब्दे । २०४ अर्च पूजायाम् । २०५ म्लेछ अव्यक्ते शब्दे । २०६ लछ २०७ लाछि लक्षणे । २०८ वाछि इच्छायाम् । २०९ आछि आयामे । २१० ह्रीछ लज्जायाम् । २११ हुर्छा कौटिल्ये । २१२ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । २१३ स्फुर्छा विस्तृतौ । २१४ युच्छ प्रमादे । २१५ उछि उञ्छे । २१६ उछी विवासे । २१७ ध्रज २१८ ध्रजि २१९ धृज २२० धृजि २२१ ध्वज २२२ ध्वजि गतौ । २२३ कूज अव्यक्ते शब्दे । २२४ अर्ज २२५ षर्ज अर्जने । २२६ गर्ज शब्दे । २२७ तर्ज भर्त्सने । २२८ कर्ज व्यथने । २२९ खर्ज पूजने च । २३० अज गतिक्षेपणयोः । २३१ तेज पालने । २३२ खज मन्थे । २३३ खजि गतिवैकल्ये । २३४ एजृ कम्पने । २३५ टुओस्फुर्जा वज्रनिर्घोषे । २३६ क्षि क्षये । २३७ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । २३८ लज २३९ लजि भर्जने । २४० लाज २४१ लाजि भर्त्सने च । २४२ जज २४३ जजि युद्धे । २४४ तुज हिंसायाम् । २४५ तुजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ गृज २४९ गृजि २५० मुज २५१ मुजि शब्दार्थाः । २५२ गज मदे च । २५३ वज २५४ व्रज गतौ ॥ **शुचादय उदात्ता उदात्तेतः (क्षिवर्ज) परस्मैभाषाः** ॥ २५५ अट्ट अतिक्रमहिंसयोः । २५६ वेष्ट वेष्टने । २५७

चेष्ट चेष्टायाम् । २५८ गोष्ट २५९ लोष्ट संघाते । २६० घट्ट चलने । २६१ स्फुट विकसने । २६२ अठि गतौ । २६३ वठि एकचर्यायाम् । २६४ मठि २६५ कठिशोके । २६६ मुठि पालने । २६७ हेठ विबाधायाम् । २६८ एठ च । २६९ हिडि गत्यनादरयोः । २७० हुडि संघाते । २७१ कुडि दाहे । २७२ वडि विभाजने।२७३मडि च । २७४ भडि परिभाषणे । २७५ पिडि संघाते । २७६ मुडि मार्जने । २७७तुडि तोडने २७८ हुडि वरणे ॥ हरणे इत्येके ॥ २७९ चडि कोपे । २८० शडि रुजायां संघाते च । २८१ तडि ताडने । २८२ पडि गतौ । २८३ कडि मदे।२८४खडि मन्थे।२८५ हेडृ२८६होडृ अनादरे ।२८७वाडृ आप्लाव्ये ।२८८ द्राडृ २८९ ध्राडृ विशरणे । २९० शाडृ श्लाघायाम् ॥ **अट्टादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ २९१ शौटृ गर्वे । २९२ यौटृ बन्धे । २९३ म्लेटृ २९४ म्रेडृ उन्मादे । २९५ कटे वर्षावरणयोः ॥ चटे इत्येके ॥ २९६ अट २९७ पट गतौ । २९८ रट परिभाषणे । २९९ लट बाल्ये । ३०० शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । ३०१ वट वेष्टने । ३०२ किट ३०३ खिट त्रासे । ३०४ शिट ३०५ षिट अनादरे । ३०६ जट ३०७ झट संघाते । ३०८ भट भृतौ । ३०९ तट उच्छ्राये । ३१०खट काङ्क्षायाम् । ३११ णट नृतौ । ३१२ पिट शब्दसंघातयोः । ३१३ हट दीप्तौ ।३१४ षट अवयवे । ३१५ लुट विलोडने ॥ डान्तोऽयमित्येके ॥ ३१६ चिट परप्रेष्ये । ३१७ विट शब्दे । ३१८ बिट आक्रोशे ॥ हिट इत्येके ॥ ३१९ इट ३२० किट ३२१ कटी गतौ । ३२२ मडि भूषायाम् । ३२३ कुडि वैकल्ये । ३२४ मुट मर्दने । ३२५ चुडि अल्पीभावे । ३२६ मुडि खण्डने ॥ पुडि चेत्येके ॥ ३२७ रुटि ३२८ लुटि स्तेये ॥ रुठि लुठि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे ॥ ३२९ स्फुटिर् विशरणे ॥ स्फुटि इत्यपि केचित् ॥ ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । ३३१वठ स्थौल्ये । ३३२ मठ मदनिवासयोः।३३३ कठ कृच्छ्रजीवने। ३३४ रट परिभाषणे। रठ इत्येके ॥ ३३५ हठ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्यन्ये ॥ ३३६ रुठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते ॥ ऊठ इत्येके ॥ ३३९ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ शुठ प्रतिघाते। शुठि इति स्वामी ॥३४२कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ शुठि शोषणे । ३४५ रुठि ३४६ लुठि गतौ । ३४७ चुड्ड भावकरणे । ३४८अड्ड अभियोगे । ३४९ कड्ड कार्कश्ये ॥ चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः ॥ ३५० क्रीडृ विहारे । ३५१ तुडृ तोडने ॥ तूडृ इत्येके ॥ ३५२ हुडृ३५३हूडृ ३५४होडृ गतौ ।३५५ रौडृ अनादरे ।३५६ रोडृ ३५७लोडृ उन्मादे । ३५८ अड उद्यमे । ३५९ लड विलासे ॥ लल इत्येके । ३६० कड मदे ॥ कडि इत्येके ॥ ३६१ गडि वदनैकदेशे ॥ **शौट्रादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ३६२ तिपृ ३६३तेपृ ३६४ ष्टिपृ ३६५ ष्टेपृ क्षरणार्थाः ॥ तेपृ कम्पने च ॥३६६ग्लेपृ दैन्ये।३६७ टुवेपृ कम्पने । ३६८ केपृ ३६९ गेपृ ३७० ग्लेपृ च ।३७१ मेपृ ३७२ रेपृ ३७३ लेपृ गतौ। ३७४त्रपूष् लज्जायाम् ३७५ कपि चलने । ३७६ रबि ३७७ लबि ३७८ अबि शब्दे । ३७९ लबि अवस्रंसने च । ३८० कबृ वर्णे । ३८१ क्लीबृ अधार्ष्ट्ये ३८२ क्षीबृ मदे । ३८३ शीभृ कत्थने । ३८४ चिभृ च । ३८५ रेभृ शब्दे ॥ अभिरभी क्वचित्पठ्येते ॥

३८६ ष्टभि ३८७ स्कभि प्रतिबन्धे । ३८८ जभि ३८९ जृभि गात्रविनामे । ३९० शल्भ कत्थने । ३९१ वल्भ भोजने । ३९२ गल्भ धार्ष्ट्ये ।३९३ श्रम्भु प्रमादे॥ दन्त्यादिश्च ॥ ३९४ ष्टुभु स्तम्भे॥ **तिप्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः।** तिपिस्त्वनुदात्तः ॥ ३९५ गुपू रक्षणे । ३९६ धूप संतापे । ३९७ जप ३९८ जल्प व्यक्तायां वाचि । ३९९ ॥ जप मानसे च । ४०० चप सान्त्वने । ४०१ षप समवाये । ४०२ रप ४०३ लप व्यक्तायां वाचि । ४०४ चुप मन्दायां गतौ । ४०५ तुप ४०६ तुम्प ४०७ त्रुप ४०८ त्रुम्प ४०९ तुफ ४१० तुम्फ ४११ त्रुफ ४१२ त्रुम्फ हिंसार्थाः । ४१३ पर्प ४१४ रफ ४१५ रफि ४१६ अर्ब ४१७ पर्ब ४१८ लर्ब ४१९ बर्ब ४२० मर्व ४२१ कर्ब ४२२ खर्ब ४२३ गर्ब ४२४ शर्ब ४२५ षर्ब ४२६ चर्ब गतौ। ४२७ कुबि आच्छादने । ४२८ लुबि ४२९ तुंबि अर्दने । ४३० चुबि वक्त्रसंयोगे । ४३१ षृभु ४३२ षृम्भु हिंसार्थौ ॥ षिभु षिम्भु इत्येके । ४३३ शुभ ४३४ शुम्भ भाषणे ॥ भासने इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ **गुपादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** ४३५ घिणि ४३६ घुणि ४३७ घृणि ग्रहणे । ४३८ घुण ४३९ घूर्ण भ्रमणे । ४४० पण व्यवहारे स्तुतौ च । ४४१ पन च । ४४२ भाम क्रोधे। ४४३ क्षमूष् सहने । ४४४ कमु कान्तौ ॥ **घिण्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ४४५ अण ४४६ रण ४४७ वण ४४८ भण ४४९ मण ४५० कण ४५१ क्वण ४५२ व्रण ४५३ भ्रण ४५४ ध्वण शब्दार्थाः ॥ धण इत्यपि केचित् ॥ ४५५ ओणृ अपनयने । ४५६ शोणृ वर्णगत्योः ४५७ श्रोणृ संघाते । ४५८ श्लोणृ च। ४५९ पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । ४६० ध्रण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित् ॥ ४६१ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । ४६२ ष्टन ४६३ वन शब्दे । ४६४ वन ४६५ षण संभक्तौ । ४६६ अम गत्यादिषु । ४६७ द्रम ४६८ हम्म ४६९ मीमृ गतौ । ४७० चमु ४७१ छमु ४७२ जमु ४७३ झमु अदने । ४७४ क्रमु पादविक्षेपे ॥ **अणादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः॥** ४७५ अय ४७६ वय ४७७ पय ४७८ मय ४७९ चय ४८० तय ४८१ णय गतौ । ४८२ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । ४८३ रय गतौ । ४८४ ऊयी तन्तुसंताने । ४८५ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । ४८६ क्नूयी शब्दे उन्दे च। ४८७ क्ष्मायी विधूनने । ४८८ स्फायी ४८९ ओप्यायी वृद्धौ । ४९० तायृ संतानपालनयोः। ४९१ शल चलनसंवरणयोः । ४९२ वल ४९३ वल्ल संवरणे संचरणे च । ४९४ मल ४९५ मल्ल धारणे । ४९६ भल ४९७ भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । ४९८ कल शब्दसंख्यानयोः । ४९९ कल्ल अव्यक्ते शब्दे ॥ अशब्दे इति स्वामी ॥ ५०० तेवृ ५०१ देवृ देवने । ५०२ षेवृ ५०३ गेवृ ५०४ ग्लेवृ ५०५ पेवृ ५०६ मेवृ ५०७ म्लेवृ सेवने ॥ शेवृ खेवृ क्लेवृ इत्येके ॥ ५०८ रेवृ प्लवगतौ ॥ **अयादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ५०९ मव्य बन्धने । ५१० सूर्क्ष्य ५११ ईर्क्ष्य ५१२ ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः । ५१३ हय गतौ । ५१४ शुच्य अभिषवे ॥ चुच्य इत्येके ॥ ५१५ हर्य गतिकान्त्योः । ५१६ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ॥ अयं स्वरितेदित्येके ॥ ५१७ ञिफला विशरणे । ५१८ मील ५१९ श्मील ५२० स्मील ५२१ क्ष्मील निमेषणे । ५२२

पील प्रतिष्टम्भे । ५२३ नील वर्णे । ५२४ शील समाधौ । ५२५ कील बन्धने ॥ ५२६ कूल आवरणे । ५२७ शूल रुजायां संघोषे च । ५२८ तूल निष्कर्षे । ५२९ पूल संघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायाम् ५३१ फल निष्पत्तौ । ५३२ चुल्ल भावकरणे । ५३३ फुल्ल विकसने । ५३४ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । ५३५ तिल गतौ ॥ तिल्ल इत्येके ॥ ५३६ वेल ५३७ चेल ५३८ केल ५३९ खेल ५४० क्ष्वेल ५४१ वेल्ल चलने । ५४२ पेल ५४३ फेल ५४४ शेल गतौ ॥ षेल इत्येके ॥ ५४५ स्खल संचलने ॥ ५४६ खल संचये । ५४७ गल अदने । ५४८ षल गतौ । ५४९ दल विशरणे । ५५० श्वल ५५१ श्वल्ल आशुगमने । ५५२ खोॡ ५५३ खोॠ गतिप्रतिघाते । ५५४ धोॠ गतिचातुर्ये । ५५५ त्सर छद्मगतौ । ५५६ क्मर हूर्च्छने । ५५७ अभ्र ५५८ वभ्र ५५९ मभ्र ५६० चर गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि ॥५६१ ष्ठिवु निरसने । ५६२ जि जये । ५६३ जीव प्राणधारणे । ५६४ पीव ५६५ मीव ५६६ तीव५६७ णीव स्थौल्ये । ५६८ क्षिवु ५६९ क्षेवु निरसने । ५७० उर्वी ५७१ तुर्वी ५७२ थुर्वी ५७३ दुर्वी ५७४ धुर्वी हिंसार्थाः । ५७५ गुर्वी उद्यमने । ५७६ मुर्वी बन्धने । ५७७ पुर्व ५७८ पर्व ५७९ मर्व पूरणे । ५८० चर्व अदने । ५८१ भर्व हिंसायाम् । ५८२ कर्व ५८३ खर्व ५८४ गर्व दर्पे । ५८५ अर्व ५८६ शर्व ५८७ षर्व हिंसायाम् । ५८८ इवि व्याप्तौ । ५८९ पिवि ५९० मिवि ५९१ णिवि सेचने ॥ सेवने इत्येके ॥ ५९२ हिवि ५९३ दिवि ५९४ धिवि ५९५ जिवि प्रीणनार्थाः । ५९६ रिवि ५९७ रवि ५९८ धवि गत्यर्थाः । ५९९ कृवि हिंसाकरणयोश्च । ६०० मव बन्धने । ६०१ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु ॥ **भ्व्यादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । जिस्त्वनुदात्तः ॥** ६०२ धावु गतिशुद्ध्योः । **उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥** ६०३ धुक्ष ६०४ धिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु । ६०५ वृक्ष वरणे । ६०६ शिक्ष विद्योपादाने । ६०७ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । ६०८ क्लेश अव्यक्तायां वाचि ॥ बाधने इति दुर्गः ॥ ६०९ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । ६१० दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । ६११ ईक्ष दर्शने । ६१२ ईष गतिहिंसादर्शनेषु । ६१३ भाष व्यक्तायां वाचि । ६१४ वर्ष स्नेहने ६१५ गेषृ अन्विच्छायाम् ॥ ग्लेषृ इत्येके ॥ ६१६ पेषृ प्रयत्ने। ६१७ जेषृ ६१८ णेषृ ६१९ एषृ ६२० प्रेषृ गतौ । ६२१ रेषृ ६२२ हेषृ ६२३ ह्रेषृ अव्यक्ते शब्दे। ६२४ कासृ शब्दकुत्सायाम् । ६२५ भासृ दीप्तौ । ६२६ णासृ ६२७ रासृ शब्दे । ६२८ णस कौटिल्ये । ६२९ भ्यस भये । ६३० आङः शसि इच्छायाम् । ६३१ ग्रसु ६३२ ग्लसु अदने । ६३३ ईह चेष्टायाम् । ६३४ वहि ६३५ महि वृद्धौ । ६३६ अहि गतौ । ६३७ गर्ह ६३८ गल्ह कुत्सायाम् । ६३९ बर्ह ६४० बल्ह प्राधान्ये । ६४१ वर्ह ६४२ वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । ६४३ प्लिह गतौ । ६४४ वेहृ ६४५ जेहृ ६४६ बाहृ प्रयत्ने ॥ जेहृ गतावपि ॥ ६४७ द्राहृ निद्राक्षये ॥ निक्षेपे इत्येके ६४८ काशृ दीप्तौ ६४९ ऊह वितर्के । ६५० गाहू विलोडने । ६५१ गृहू ग्रहणे । ६५२ ग्लह च । ६५३ घुषि कान्तिकरणे ॥ घष इति केचित्॥ **धुक्षादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मने-**

भाषाः ॥ ६५४ घुषिर् अविशब्दने । ६५५ अक्षू व्याप्तौ । ६५६ तक्षू ६५७ त्वक्षू तनूकरणे । ६५८ उक्ष सेचने । ६५९ रक्ष पालने।६६० णिक्ष चुम्बने ।६६१तृक्ष ६६२ ष्टृक्ष ६६३ णक्ष गतौ । ६६४ वक्ष रोषे ॥ संघाते इत्येके ॥ ६६५मृक्ष संघाते ॥ म्रक्ष इत्येके ॥ ६६६ तक्ष त्वचने । ६६७ सूर्क्ष आदरे ॥ ६६८ काक्षि ६६९ वाक्षि ६७० माक्षि काङ्क्षायाम् । ६७१ द्राक्षि ६७२ ध्राक्षि ६७३ ध्वाक्षि घोरवाशिते च।६७४चूष पाने । ६७५ तूष तुष्टौ । ६७६ पूष वृद्धौ । ६७७ मूष स्तेये । ६७८ लूष ६७९ रूष भूषायाम् ६८० शूष प्रसवे । ६८१ यूष हिंसायाम् ६८२ जूष च ।६८३भूष अलंकारे। ६८४ ऊष रुजायाम् । ६८५ ईष उञ्छे । ६८६ कष ६८७ खष ६८८शिष६८९ जष ६९० झष ६९१ शष ६९२ वष ६९३ मष ६९४ रुष ६९५ रिष हिंसार्थाः ६९६भष भर्त्सने । ६९७ उष दाहे । ६९८ जिषु ६९९ विषु ७०० मिषु सेचने । ७०१ पुष पुष्टौ । ७०२ श्रिषु ७०३ श्लिषु ७०४ प्रुषु ७०५ प्लुषु दाहे ।७०६ पृषु ७०७ वृषु ७०८ मृषु सेचने ॥ मृषु सहने च । इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च ॥ ७०९ घृषु संघर्षे । ७१० हृषु अलीके । ७११ तुस ७१२ ह्रस ७१३ ह्लस ७१४ रस शब्दे । ७१५ लस श्लेषणक्रीडनयोः । ७१६ घस्लृ अदने । ७१७ जर्ज ७१८ चर्च ७१९ झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ७२० पिसृ ७२१ पेसृ गतौ । ७२२ हसे हसने । ७२३णिश समाधौ । ७२४ मिश ७२५ मश शब्दे रोषकृते च । ७२६ शव गतौ ७२७ । शश प्लुतगतौ। ७२८ शसु हिंसायाम् । ७२९ शंसु स्तुतौ ॥ दुर्गतावित्येके॥ ७३० चह परिकल्कने ७३१ मह पूजायाम् । ७३२ रह त्यागे । ७३३ रहि गतौ । ७३४ दृह ७३५. दृहि ७३६ बृह ७३७ बृहि वृद्धौ ॥ बृहि शब्दे च वृहिर् चेत्येके ॥ ७३८ तुहिर् ७३९ दुहिर् ७४० उहिर् अर्दने । ७४१ अर्ह पूजायाम् ॥ **घुषिरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । घसिस्त्वनुदात्तः ॥** ७४२ द्युत दीप्तौ । ७४३ श्विता वर्णे । ७४४ ञिमिदा स्नेहने ७४५ ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः ॥ मोहनयोरित्येके । ञिक्ष्विदा चेत्येके । ७४६ ॥ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । ७४७ घुट परिवर्तने । ७४८ रुट ७४९ लुट ७५० लुठ प्रतिघाते ।७५१शुभ दीप्तौ । ७५२ क्षुभ संचलने ।७५३णभ७५४तुभ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । ७५५ स्रंसु ७५६ ध्वंसु ७५७ भ्रंसु अवस्रंसने ॥ ध्वंसु गतौ च । भ्रशू इत्यपि केचित् ॥ ७५८ स्रम्भु विश्वासे । ७५९ वृतु वर्तने । ७६० वृधु वृद्धौ । ७६१ शृधु शब्दकुत्सायाम् । ७६२ स्यन्दू प्रस्रवणे।७६३ कृपू सामर्थ्ये ॥ **द्युतादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः । वृत ॥** ७६४ घट चेष्टायाम् ।७६५ व्यथ भयसंचलनयोः । ७६६ प्रथ प्रख्याने । ७६७ प्रस विस्तारे । ७६८ म्रद मर्दने । ७६९ स्खद स्खदने । ७७० क्षजि गतिदानयोः । ७७१ दक्ष गतिहिंसनयोः । ७७२ कृप कृपायां गतौ च । ७७३ कदि ७७४ क्रदि ७७५ क्लदि वैक्लव्ये ॥ वैकल्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदि क्रदि इदितौ क्रद क्लद इति चानिदितौ इति मैत्रेयः ॥ ७७६ ञित्वरा संभ्रमे ॥ **घटादयः षितः उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ७७७ ज्वर रोगे । ७७८ गड सेचने । ७७९ हेड वेष्टने ७८० वट ७८१ भट परिभाषणे । ७८२ णट नृत्तौ ॥ गतावित्यन्ये ॥७८३ ष्टक प्रति-

घाते। ७८४ चक तृप्तौ। ७८५ कखे हसने। ७८६ रगे शङ्कायाम्। ७८७ लगे सङ्गे। ७८८ ह्वगे ७८९ ह्लगे ७९० षगे ७९१ ष्टगे संवरणे। ७९२ कगे नोच्यते। ७९३ अक ७९४ अग कुटिलायां गतौ। ७९५ कण ७९६ रण गतौ। ७९७ चण ७९८ शण ७९९ श्रण दाने च॥ शण गतावित्यन्ये॥ ८०० श्रथ ८०१ श्लथ ८०२ क्नथ ८०३ क्लथ हिंसार्थाः। ८०४ चन च। ८०५ वनु च नोच्यते। ८०६ ज्वल दीप्तौ। ८०७ ह्वल ८०८ ह्मल चलने। ८०९ स्मृ आध्याने। ८१० दॄ भये ८११ नॄ नये। ८१२ श्रा पाके। मारणतोषणनिशामनेषु ८१३ ज्ञा। कम्पने ८१४ चलिः। ८१५ छदिर् ऊर्जने। जिह्वोन्मथने ८१६ लडिः। ८१७ मदी हर्षग्लेपनयोः। ८१८ ध्वन शब्दे। ८१९ दलि ८२० वलि ८२१ स्खलि ८२२ रणि ८२३ ध्वनि ८२४ त्रपि ८२५ क्षपयश्चेति भोजः। ८२६ स्वन अवतंसने॥ **घटादयो मितः**॥ ८२७ जनी ८२८ जॄष् ८२९ क्नसु ८३० रञ्जो ८३१ ऽमन्ताश्च। ८३२ ज्वल ८३३ ह्वल ८३४ ह्मल ८३५ नमामनुपसर्गाद्वा। ८३६ ग्ला ८३७ स्ना ८३८ वनु ८३९ वमां च न। ८४० कमि ८४१ अमि ८४२ चमाम्। ८४३ शमो दर्शने। ८४४ यमोऽपरिवेषणे। ८४५ स्खदिर् अवपरिभ्यां च। ८४६ फण गतौ॥ **घटादयः फणान्ता मितः**। वृत्। **ज्वरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः**॥ ८४७ राजृ दीप्तौ **उदात्तःस्वरितेदुभयतोभाषः**॥ ८४८ टुभ्राजृ ८४९ टुभ्राशृ ८५० टुभ्लाशृ दीप्तौ॥ **उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः**॥ ८५१ स्यमु ८५२ स्वन ८५३ ध्वन शब्दे। ८५४ षम ८५५ ष्टम अवैकल्ये॥ वृत्॥ ८५६ ज्वल दीप्तौ। ८५७ चल कम्पने। ८५८ जल घातने। ८५९ टल ८६० ट्वल वैक्लव्ये। ८६१ ष्ठल स्थाने। ८६२ हल विलेखने। ८६३ णल गन्धे॥ बन्धने इत्येके॥ ८६४ पल गतौ। ८६५ बल प्राणने धान्यावरोधने च। ८६६ पुल महत्त्वे। ८६७ कुल संस्त्याने बन्धुषु च ८६८ शल ८६९ हुल ८७० पत्ल गतौ। ८७१ क्नथे निष्पाके। ८७२ पथे गतौ। ८७३ मथे विलोडने। ८७४ टुवम उद्गिरणे। ८७५ भ्रमु चलने। ८७६ क्षर संचलने॥ **स्यमादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः**॥ ८७७ षह मर्षणे॥ **उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेभाषः**॥ ८७८ रमु क्रीडायाम्॥ **अनुदात्त उदात्तेदात्मनेभाषः**॥ ८७९ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। ८८० शद्लृ शातने। ८८१ क्रुश आह्वाने रोदने च॥ **षदादयस्त्रयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः**॥ ८८२ कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु। ८८३ बुध अवगमने। ८८४ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। ८८५ कस गतौ॥ वृत्। **कुचादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः॥रुहिस्त्वनुदात्तः**॥ ८८६ हिक्क अव्यक्ते शब्दे। ८८७ अन्चु गतौ याचने च॥ अचु इत्येके। अचि इत्यपरे॥ ८८८ टुयाचृ याञ्चायाम्। ८८९ रेटृ परिभाषणे। ८९० चते ८९१ चदे याचने। ८९२ प्रोथृ पर्याप्तौ। ८९३ मिदृ मेदृ ८९४ मेधाहिंसनयोः॥ थान्ताविमाविति स्वामी। धान्ताविति न्यासः॥ ८९५ मेधृ संगमे च। ८९६ णिदृ ८९७ णेदृ कुत्सासंनिकर्षयोः। ८९८ शृधु ८९९ मृधु उन्दने। ९०० बुधिर् बोधने। ९०१ उबुन्दिर् निशामने। ९०२ वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु॥ नान्तोऽप्ययम्॥ ९०३ खनु अवदारणे।

९०४ चीवृ आदानसंवरणयोः । ९०५ चायृ पूजानिशामनयोः । ९०६ व्यय गतौ । ९०७ दाशृ दाने । ९०८ भेषृ भये ॥ गतावित्येके ॥ ९०९ भ्रेषृ ९१० भ्लेषृ गतौ । ९११ अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ अष इत्येके ॥ ९१२ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । ९१३ लष कान्तौ ९१४ चष भक्षणे ९१५ झष आदानसंवरणयोः । ९१६ छष हिंसायाम् । ९१७ भ्रक्ष ९१८ भ्लक्ष अदने । ९१९ दासृ दाने । ९२० माहृ माने । ९२१ गुहू संवरणे ॥ **हिक्कादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥** ९२२ श्रिञ् सेवायाम् ॥ **उदात्त उभयतोभाषः ॥** ९२३ भृञ् भरणे । ९२४ हृञ् हरणे । ९२५ धृञ् धारणे । ९२६ णीञ् प्रापणे ॥ **भृञादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥** ९२७ धेट् पाने । ९२८ ग्लै ९२९ म्लै हर्षक्षये । ९३० द्यै न्यक्करणे । ९३१ द्रै स्वप्ने । ९३२ ध्रै तृप्तौ । ९३३ ध्यै चिन्तायाम् । ९३४ रै शब्दे । ९३५ स्त्यै ९३६ ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । ९३७ खै खदने । ९३८ क्षै ९३९ जै ९४० षै क्षये । ९४१ कै ९४२ गै शब्दे । ९४३ शै ९४४ श्रै पाके । ९४५ पै ९४६ ओवै शोषणे । ९४७ ष्टै ९४८ ष्णै वेष्टने ॥ शोभायां चेत्येके ॥ ९४९ दैप् शोधने । ९५० पा पाने । ९५१ घ्रा गन्धोपादाने । ९५२ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । ९५३ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ९५४ । म्ना अभ्यासे । ९५५ दाण् दाने । ९५६ ह्वृ कौटिल्ये । ९५७ स्वृ शब्दोपतापयोः ९५८ स्मृ चिन्तायाम् । ९५९ ह्वृ संवरणे । ९६० सृ गतौ । ९६१ ऋ गतिप्रापणयोः । ९६२ गृ ९६३ घृ सेचने । ९६४ ध्वृ हूर्च्छने । ९६५ स्रु गतौ । ९६६ षु प्रसवैश्वर्ययोः । ९६७ श्रु श्रवणे । ९६८ ध्रु स्थैर्ये । ९६९ दु ९७० द्रु गतौ । ९७१ जि ९७२ ज्रि अभिभवे ॥ **धयत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥** ९७३ ष्मिङ् ईषद्धसने । ९७४ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । ९७५ गाङ् गतौ । ९७६ कुङ् ९७७ घुङ् ९७८ उङ् ९७९ ङुङ् शब्दे ॥ उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्यन्ये ॥ ९८० च्युङ् ९८१ ज्युङ् ९८२ प्रुङ् ९८३ प्लुङ् गतौ ॥ क्लुङ् इत्येके ॥ ९८४ रुङ् गतिरेषणयोः । ९८५ धृङ् अवध्वंसने । ९८६ मेङ् प्रणिदाने । ९८७ देङ् रक्षणे । ९८८ श्यैङ् गतौ । ९८९ प्यैङ् वृद्धौ । ९९० त्रैङ् पालने ॥ **ष्मिङादयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥** ९९१ पूङ् पवने । ९९२ मुङ् बन्धने । ९९३ डीङ् विहायसा गतौ ॥ **पूङादयस्त्रय उदात्ता आत्मनेभाषाः ॥** ९९४ तॄ प्लवनतरणयोः ॥ **उदात्तः परस्मैभाषः ॥** ९९५ गुप गोपने । ९९६ तिज निशाने । ९९७ मान पूजायाम् । ९९८ बध बन्धने ॥ **गुपादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ९९९ रभ राभस्ये । १००० डुलभष् प्राप्तौ । १००१ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । १००२ हद पुरीषोत्सर्गे ॥ **रभादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** १००३ ञिष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ **उदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥** १००४ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । १००५ यभ मैथुने । १००६ णम प्रह्वत्वे शब्दे च । १००७ गम्लृ १००८ सृप्लृ गतौ । १००९ यम उपरमे । १०१० तप संतापे । १०११ त्यज हानौ । १०१२ षञ्ज सङ्गे । १०१३ दृशिर् प्रेक्षणे । १०१४ दंश दर्शने । १०१५ कृष विलेखने । १०१६ दह भस्मीकरणे । १०१७ मिह सेचने ॥ **स्कन्दादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** १०१८ कित निवासे रोगापनयने च ॥ **उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥** १०१९ दान खण्डने ।

१०२० शान तेजने ॥ **उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ**॥१०२१ डुपचष् पाके । १०२२ षच समवाये । १०२३ ॥ भज सेवायाम् । १०२४ रञ्ज् रागे । १०२५ शप आक्रोशे । १०२६ त्विष दीप्तौ । १०२७ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । १०२८ डुवप् बीजसंताने छेदनेऽपि । १०२९ वह मापणे ॥ **पचादयोऽनुदात्ताःस्वरितेत उभयतोभाषाः । षचिस्तूदात्तः** ॥ १०३० वस निवासे ॥ **अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः** ॥ १०३१ वेञ् तन्तुसन्ताने ॥ १०३२ व्येञ् संवरणे । १०३३ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ॥ **वेञादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः**१०३४वद व्यक्तायां वाचि । १०३५टुओश्वि गतिवृद्ध्योः॥**वृत्।अयं वदतिश्चोदात्तौ परस्मैभाषौ**॥

॥ इति शब्विकरणा भ्वादयः ॥ १ ॥

१ अद भक्षणे । २ हन हिंसागत्योः । **अनुदात्तावुदात्तेतौ परस्मैपदिनौ** ॥ ३ द्विष अमीतौ। ४ । दुह प्रपूरणे । ५ दिह उपचये । ६ लिह आस्वादने॥**द्विषादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ ७ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि दर्शनेपि ॥ **अनुदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी** ॥ ८ ईर गतौ कम्पने च । ९ ईड स्तुतौ ।१० ईश ऐश्वर्ये । ११ आस उपवेशने । १२ आङःशासु इच्छायाम् । १३ वस आच्छादने । १४ कसि गतिशासनयोः । कस इत्येके । कश इत्यपि ॥ १५ णिसि चुम्बने । १६ णिजि शुद्धौ । १७ शिजि अव्यये शब्दे । १८ पिजि वर्णे ॥ संपर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्येके। अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पृजि इत्येके ॥१९ वृजी वर्जने ॥वृजि इत्यन्ये ॥ २० पृची संपर्चने ॥ **ईरादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ २१ पूङ् प्राणिगर्भविमोचने ।२२ शीङ् स्वप्ने ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ २३ यु मिश्रणेऽमिश्रणे।च २४ रु शब्दे।२५णु स्तुतौ । २६ टुक्षु शब्दे । २७ क्ष्णु तेजने।२८ ष्णु प्रस्रवणे ॥ **युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ २९ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ **उदात्त उभयतोभाषः** ॥ ३० द्यु अभिगमने । ३१ षु प्रसवैश्वर्ययोः । ३२ कु शब्दे । ३३ ष्टुञ् स्तुतौ ॥**द्युप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । स्तौतिस्तूभयतोभाषः** ॥ ३४ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ **उदात्त उभयतोभाषः** ॥ ३५ इण् गतौ । ३६ इङ् अध्ययने । ३७ इक् स्मरणे । ३८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० वा गतिगन्धनयोः । ४१ भा दीप्तौ । ४२ ष्णा शौचे । ४३ श्रा पाके । ४४ द्रा कुत्सायां गतौ ।४५ प्सा भक्षणे । ४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ ला आदाने ॥ द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ ४९ ॥ दाप् लवने। ५० ख्या प्रकथने। ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने । ५३ वच परिभाषणे ॥ **इण्प्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् त्वात्मनेपदी** ॥ ५४ विद ज्ञाने । ५५ अस् भुवि । ५६ मृजू शुद्धौ । ५७ रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ **विदादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः**॥ ५८ ञिष्वप् शये ॥ **उदात्तः परस्मैभाषः**॥५९ श्वस प्राणने । ६० अन च । ६१ जक्ष भक्षहसनयोः ॥ **वृत्** ॥ ६२ जागृ निद्राक्षये । ६३ दरिद्रा दुर्गतौ । ६४ चकासृ दीप्तौ । ६५ शासु अनुशिष्टौ ॥ **श्वसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥६६

दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । ६७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ ६८ षस ६९ सरित स्वप्ने । ७० वश कान्तौ ॥ **षसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ७१ चर्करीतं च । ७२ ह्नुङ् अपनयने ॥ **अनुदात्ता आत्मनेभाषाः** ॥

॥ इति लुग्विकरणा अदादयः ॥

१ हु दानादनयोः । आदाने चेत्येके । २ ञिभी भये । ३ ह्री लज्जायाम् ॥ **जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ ४ पॄ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । **उदात्तः परस्मैभाषः** ॥ ५ डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ **अनुदात्त उभयतोभाषः** ॥ ६ माङ् माने शब्दे च । ७ ओहाङ् गतौ ॥ **अनुदात्तावात्मनेपदिनौ** ॥ ८ ओहाक् त्यागे ॥ **अनुदात्तः परस्मैपदी** ॥ ९ डुदाञ् दाने ।१० डुधाञ् धारणपोषणयोः।दाने इत्यप्येके ॥ **अनुदात्तावुभयतोभाषौ** ॥ ११ णिजिर् शौचपोषणयोः । १२ विजिर् पृथग्भावे । १३ विष्लृ व्याप्तौ॥ **णिजिरादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ १४ घृ क्षरणदीप्त्योः । १५ हृ प्रसह्यकरणे । १६ ऋ १७ सृ गतौ ॥ **घृप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ १८ भस भर्त्सनदीप्त्योः ॥**उदात्त उदात्तेत परस्मैपदी** ॥ १९ कि ज्ञाने ॥ **अनुदात्तःपरस्मैपदी** ॥ २० तुर त्वरणे।२१ धिष शब्दे । २२ धन धान्ये २३ जन जनने ॥ **तुरादय उदात्ता उदात्तेतःपरस्मैभाषाः** ॥ २४ गा स्तुतौ ॥ **अनुदात्तः परस्मैभाषः**। **घृप्रभृतय एकादशच्छन्दसि । इयर्तिर्भाषायामपि** ॥

॥ इति श्लुविकरणा जुहोत्यादयः ॥

१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । २ षिवु तन्तुसंताने । ३ स्रिवु गतिशोषणयोः । ४ ष्ठिवु निरसने ॥ । ५ ष्णुसु अदने ॥ आदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ ष्णूसु निरसने। ७ क्नुसु ह्वरणदीप्त्योः । ८ व्युष दाहे । ९ प्लुष च । १० नृती गात्रविक्षेपे । ११ त्रसी उद्वेगे । १२ कुथ पूतीभावे । १३ पुथ हिंसायाम् । १४ गुध परिवेष्टने । १५ क्षिप प्रेरणे । १६ पुष्प विकसने । १७ तिम १८ ष्टिम १९ ष्टीम आर्द्रीभावे । २० व्रीड चोदने लज्जायां च । २१ इष गतौ । २२ षह २३ षुह चक्यर्थे। २४ जॄष् २५ झॄष् वयोहानौ ॥ **दिवादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । क्षिपिस्त्वनुदात्तः** ॥ २६ षूङ् प्राणिप्रसवे । २७ दूङ् परितापे ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ २८ दीङ् क्षये। २९ डीङ् विहायसा गतौ । ३० धीङ् आधारे । ३१ मीङ् हिंसायाम् । ३२ रीङ् श्रवणे । ३३ लीङ् श्लेषणे । ३४ व्रीङ् वृणोत्यर्थे ॥ **वृत । स्वादय ओदितः** ॥ ३५ पीङ् पाने । ३६ माङ् माने । ३७ ईङ् गतौ । ३८ प्रीङ् प्रीतौ॥**दीङादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः । डीङ् तूदात्तः**॥ ३९ शो तनूकरणे । ४० छो छेदने । ४१ षो अन्तकर्मणि।४२ दो अवखण्डने ॥ **श्यतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥४३ जनी प्रादुर्भावे ।४४ दीपी दीप्तौ॥४५ पूरी आप्यायने । ४६ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । ४७ धूरी ४८ गूरी हिंसागत्योः । ४९ घूरी ५० जूरी हिंसावयोहान्योः।५१ शूर हिंसास्तम्भनयोः । ५२ चूरी दाहे । ५३

तप ऐश्वर्ये वा । ५४ वृतु वरणे । ५५ क्लिश उपतापे।५६काशृ दीप्तौ ।५७ वाशृ शब्दे॥ **जन्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः।तपिस्त्वनुदात्तः॥** ५८ मृष तितिक्षायाम् । ५९ शुचिर् पूतीभावे । **उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ ॥** ६० णह बन्धने । ६१ रञ्ज रागे । ६२ ॥शप आक्रोशे ॥ **णहादयस्त्रयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥** ६३ पद गतौ ॥६४ खिद दैन्ये।६५विद सत्तायाम्। ६६ बुध अवगमने । ६७ युध संप्रहारे । ६८ अनोरुध कामे । ६९ अण प्राणने ॥अन इत्येके ॥ ७० मन ज्ञाने । ७१ युज समाधौ ।७२सृज विसर्गे । ७३ लिशृ अल्पीभावे । **पदादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः॥**७४ राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव ।७५ व्यध ताडने । ७६ पुष पुष्टौ । ७७ शुष शोषणे । ७८ तुष प्रीतौ । ७९ दुष वैकृत्ये । ८० श्लिष आलिङ्गने । ८१ शक विभाषितो मर्षणे । ८२ ष्विदा गात्रप्रक्षरणे ।८३ क्रुध क्रोधे । ८४ क्षुध बुभुक्षायाम् । ८५ शुध शौचे । ८६ षिधु संराद्धौ॥**राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** ८७ रध हिंसासंराध्योः । ८८ णश अदर्शने । ८९ तृप प्रीणने । ९० दृप हर्षमोहनयोः । ९१ द्रुह जिघांसायाम् ।९२ मुह वैचित्त्ये। ९३ ष्णुह उद्गिरणे । ९४ ष्णिह प्रीतौ॥**वृत।रधादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** ९५ शमु उपशमे । ९६ तमु काङ्क्षायाम् । ९७ दमु उपशमे । ९८ श्रमु तपसि खेदे च। ९९भ्रमु अनवस्थाने ।१०० क्षमू सहने । १०१ क्लमु ग्लानौ । १०२ मदी हर्षे ॥ **वृत ॥** १०३ असु क्षेपणे । १०४ यसु प्रयत्ने । १०५ जसु मोक्षणे । १०६ तसु उपक्षये । १०७ दसु च । १०८ वसु स्तम्भे।१०९व्युष विभागे।व्युस इत्यन्ये । युस इत्यपरे ॥ ११० प्लुष दाहे । १११ विस प्रेरणे । ११२ कुस संश्लेषणे। ११३ बुस उत्सर्गे । ११४ मुस खण्डने । ११५ मसी परिणामे ॥ समी इत्येके ॥ ११६ लुठ विलोडने । ११७ उच समवाये ११८ भृशु ११९ भ्रंशु अधःपतने । १२० वृश वरणे । १२१ कृश तनूकरणे ।१२२ ञितृष पिपासायाम् ।१२३हृष तुष्टौ।१२४रुष १२५ रिष हिंसायाम् ।१२६ डिप क्षेपे । १२७ कुप क्रोधे । १२८ गुप व्याकुलत्वे। १२९ युपु १३० रुपु १३१ लुपु विमोहने । १३२ लुभ गार्ध्ये । १३३ क्षुभ संचलने । १३४ णभ १३५ तुभ हिंसायाम् ॥ क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते ॥ १३६ क्लिदु आर्द्रीभावे।१३७ ञिमिदा स्नेहने।१३८ ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः।१३९ ऋधु वृद्धौ।१४० गृधु अभिकाङ्क्षायाम्॥ **वृत । असुप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥**

इति श्यन्विकरणा दिवादयः ॥ ४ ॥

१ षुञ् अभिषवे । २ षिञ् बन्धने । ३ शिञ् निशाने । ४ डुमिञ् प्रक्षेपणे । ५ चिञ् चयने ।६ स्तृञ् आच्छादने । ७ कृञ् हिंसायाम् । ८ वृञ् वरणे । ९ धुञ् कम्पने धूञ् इत्येके ॥ **स्वादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः। वृञ् उदात्तः ॥** १० टुदु उपतापे । ११ हि गतौ वृद्धौ च । १२ पृ प्रीतौ । १३ ॥ स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोः इत्यन्ये । स्मृ इत्येके ॥ १४ आप्लृ व्याप्तौ । १५ शक्लृ शक्तौ । १६ राध १७ साध संसिद्धौ ॥ **दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः॥** १८ अशू व्याप्तौ सं-

घाते च । १९ ष्टिघ आस्कन्दने ॥ **अशिस्तिघी उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ॥**
२० तिक २१ तिग गतौ च । २२ षघ हिंसायाम् । २३ ञिधृषा प्रागल्भ्ये ।२४ दम्भु
दम्भने । २५ ऋधु वृद्धौ । २६ तृप प्रीणने इत्येके ॥ छन्दसि॥ २७ अह व्याप्तौ । २८
दघ घातने पालने च । २९ चमु भक्षणे । ३० रि ३१ क्षि ३२ चिरि ३३ जिरि ३४
दाश ३५ दृ हिंसायाम् ॥ क्षिर् भाषायाम् इत्येके । ऋक्षीत्यजादिरेके । रेफवानित्यन्ये ।
वृत् । **तिकादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥**

॥ इति श्नुविकरणाः स्वादयः ॥ ५ ॥

१ तुद व्यथने । २ णुद प्रेरणे । ३ दिश अतिसर्जने ।४ भ्रस्ज पाके ।५ क्षिप प्रेरणे ।
६ कृष विलेखने ॥ **तुदादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ ७
ऋषी गतौ ॥ **उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी** ॥ ८ जुषी प्रीतिसेवनयोः । ९ ओविजी
भयचलनयोः । १० ओलजी ११ ओलस्जी व्रीडने॥ **जुषादय उदात्ता अनुदात्तेत
आत्मनेभाषाः ॥** १२ ओव्रश्चू छेदने । १३ व्यच व्याजीकरणे । १४ उछि उञ्छे ।
१५ उछी विवासे । १६ ऋछ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । १७ मिछ उत्क्लेशे । १८
जर्ज १९ चर्च २० झर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः २१ त्वच संवरणे । २२ ऋच स्तुतौ ।
२३ उब्ज आर्जवे । २४ उज्झ उत्सर्गे । २५ लुभ विमोहने । २६ रिफ कत्थनयुद्ध-
निन्दाहिंसादानेषु ॥ रिह इत्येके ॥ २७ तृप २८ तृम्फ तृप्तौ ॥ द्वावपि फान्तावित्येके ॥
२९ तुप ३० तुम्प ३१ तुफ३२तुम्फ हिंसायाम् । ३३ दृप३४दृम्फ उत्क्लेशे॥प्रथमोऽपि
द्वितीयान्त इत्येके ॥ ३५ ऋफ ३६ ऋम्फ हिंसायाम् । ३७ गुफ ३८ गुम्फ ग्रन्थे। ३९
उभ ४० उम्भ पूरणे । ४१ शुभ ४२ शुम्भ शोभार्थे । ४३ दृभी ग्रन्थे । ४४ चृती
हिंसाग्रन्थनयोः । ४५ विध विधाने ।४६ जुड गतौ॥ जुन इत्येके ॥ ४७ मृड सुखने ।
४८ पृड च । ४९पृण प्रीणने ५० वृण च । ५१ मृण हिंसायाम् । ५२ तुण कौटि-
ल्ये । ५३ पुण कर्मणि शुभे । ५४ मुण प्रतिज्ञाने । ५५ कुण शब्दोपकरणयोः । ५६
शुन गतौ । ५७ द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । ५८ घुण ५९ घूर्ण भ्रमणे। ६०षुर ऐश्वर्य-
दीप्त्योः । ६१ कुर शब्दे । ६२ खुर छेदने । ६३ मुर संवेष्टने । ६४ क्षुर विलेखने ।
६५ घुर भीमार्थशब्दयोः । ६६ पुर अग्रगमने । ६७ वृहू उद्यमने ॥ बृहू इत्यन्ये ॥
६८ तृहू ६९ स्तृहू ७० तृंहू हिंसार्थाः ।७१ इष इच्छायाम् । ७२ मिष स्पर्धायाम् ।
७३ किल श्वैत्यक्रीडनयोः । ७४ तिल स्नेहे । ७५ चिल वसने । ७६ चल विल-
सने । ७७ इल स्वप्नक्षेपणयोः । ७८ विल संवरणे । ७९ बिल भेदने । ८० णिल
गहने । ८१ हिल भावकरणे । ८२ शिल ८३ षिल उञ्छे । ८४ मिल श्लेषणे ।
८५ लिख अक्षरविन्यासे । ८६ कुट कौटिल्ये । ८७ पुट संश्लेषणे । ८८ कुच संको-
चने । ८९ गुज शब्दे । ९० गुड रक्षायाम् । ९१ डिप क्षेपे । ९२ छुर छेदने।९३ स्फुट
विकसने । ९४ मुट आक्षेपमर्दनयोः।९५ त्रुट छेदने।९६ तुट कलहकर्मणि । ९७
चुट ९८ छुट छेदने ।९९ जुट बन्धने ।१०० कुड मदे ।१०१ लुट संश्लेषणे । १०२
कृड घनत्वे । १०३ कुड बाल्ये । १०४ पुड उत्सर्गे १०५ घुट प्रतिघाते । १०६
तुड तोडने । १०७ थुड १०८ स्थुड संवरणे॥खुड छुड इत्येके। १०९ स्फुर ११०

फुल संचलने ॥ स्फुर स्फुरणे।स्फुल संचलने इत्येके । स्फर इत्यन्ये ॥ १११ स्फुड ११२ चुड ११३ व्रुड संवरणे ॥ १३ क्रुड भृड ११४ निमज्जने इत्येके ॥ व्रश्चादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ११५ गुरी उद्यमने ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ११६ णू स्तवने।११७धू विधूनने॥उदात्तौ परस्मैभाषौ ॥११८ गु पुरीषोत्सर्गे । ११९ ध्रु गतिस्थैर्ययोः ॥ ध्रुव इत्येके॥अनुदात्तौ परस्मैपदिनौ॥ १२० कुङ् शब्दे । उदात्त आत्मनेपदी॥दीर्घान्त इति कैयटादयः । ह्रस्वान्त इति न्यासः ॥ वृत ॥ १२१ पृङ् व्यायामे । १२२ मृङ् प्राणत्यागे॥अनुदात्तावात्मनेभाषौ॥१२३ रि १२४ पि गतौ।१२५ धि धारणे ।१२६ क्षि निवासगत्योः ॥ रियत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ २२७ पू प्रेरणे । १२८ कॄ विक्षेपे । १२९ गॄ निगरणे ॥ उदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १३० दृङ् आदरे । १३१ धृङ् अवस्थाने ॥ अनुदात्तावात्मनेभाषौ १३२॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ॥ वृत ॥ १३३ सृज विसर्गे । १३४ टुमस्जो शुद्धौ । १३५ रुजो भङ्गे । १३६ भुजो कौटिल्ये । १३७ छुप स्पर्शे । १३८ रुश १३९ रिश हिंसायाम् १४० लिश गतौ । १४१ ॥ स्पृश संस्पर्शने । १४२ विच्छ गतौ । १४३ विश प्रवेशने । मृश आमर्शने । १४५ णुद प्रेरणे । १४६ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । १४७ शद्लृ शातने ॥ पृच्छत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । विच्छस्तूदात्तः ॥१४८ मिल संगमने॥उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ १४९ ॥ मुच्लृ मोक्षणे । १५० लुप्लृ छेदने । १५१ विद्लृ लाभे । १५२ लिप उपदेहे । १५३ षिच क्षरणे॥ मुचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाःविन्दतिस्तूदात्तः ॥ १५४ कृती छेदने । उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५५ खिद परिघाते ॥ अनुदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५६ पिश अवयवे ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी । वृत ॥

इति शविकरणास्तुदादयः ॥ ६॥

१ रुधिर् आवरणे । २ भिदिर् विदारणे । ३ छिदिर् द्वैधीकरणे । ४ रिचिर् विरेचने । ५ विचिर् पृथग्भावे । ६ क्षुदिर् संपेषणे । ७ युजिर् योगे ॥ रुधादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥८उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः । ९ उतृदिर् हिंसानादरयोः॥ उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ ॥ १० कृती वेष्टने। उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ ११ ञिइन्धी दीप्तौ ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी॥ १२ खिद दैन्ये।१३ विद विचारणे ॥ अनुदात्तावनुदात्तेनावात्मनेपदिनौ ॥ १४ शिष्लृ विशेषणे। १५ पिषॢ संचूर्णने । १६ भञ्जो आमर्दने । १७ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ शिषादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १८ तृह १९ हिसि हिंसायाम् ।२०उन्दी क्लेदने । २१ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । २२ तञ्चु संकोचने । २३ ओविजी भयचलनयोः । २४ वृजी वर्जने । २५ पृची संपर्के ॥ तृहादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ वृत ॥

इति श्नम्विकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

१ तनु विस्तारे । २ षणु दाने । ३ क्षणु हिंसायाम् ४ । क्षिणु च । ५ ऋणु गतौ । ६ तृणु अदने । ७ घृणु दीप्तौ ॥ **तनादय उदात्ताः स्वरितेन उभयतोभाषाः** ॥ ८ वनु याचने । ९ मनु अवबोधने ॥ **उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ** ॥ १० डुकृञ् करणे ॥ **अनुदात्त उभयतोभाषः** ॥

इति उविकरणास्तनादयः ॥ ८ ॥

१ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । २ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । ३ श्रीञ् पाके । ४ मीञ् हिंसायाम् । ५ षिञ् बन्धने । ६ स्कुञ् आप्रवणे । ७ युञ् बन्धने ॥ **क्र्यादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः** ॥ ८ क्नुञ् शब्दे । ९ द्रूञ् हिंसायाम् । १० पूञ् पवने । ११ लूञ् छेदने । १२ स्तॄञ् आच्छादने । १३ कॄञ् हिंसायाम् । १४ वॄञ् वरणे । १५ धूञ् कम्पने ॥ **क्नुप्रभृतय उदात्ता उभयतोभाषाः** ॥ १६ शॄ हिंसायाम् १७ पॄ पालनपूरणयोः । १८ वॄ वरणे । भरणे इत्येके ॥ १९ भॄ भर्त्सने । २० मॄ हिंसायाम् । २१ दॄ विदारणे । २२ जॄ वयोहानौ ॥ झॄ इत्येके ॥ धॄ इत्यन्ये २३ नॄ नये । २४ कॄ हिंसायाम् । २५ ॠ गतौ २६ । गॄ शब्दे ॥ **शॄणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्तेनः परस्मैपदिनः** ॥ २७ ज्या वयोहानौ । २८ री गतिरेषणयोः । २९ ली श्लेषणे । ३० व्ली वरणे । ३१ प्ली गतौ ॥ **वृत्** ॥ ३२ व्री वरणे । ३३ भ्री भये ॥ भरे इत्येके । ३४ क्षीषु हिंसायाम् । ३५ ज्ञा अवबोधने । ३६ बन्ध बन्धने ॥ **ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेनः परस्मैभाषाः** । ३७ वृङ् संभक्तौ ॥ **उदात्त आत्मनेपदी** ॥ ३८ श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः । ३९ मन्थ विलोडने । ४० श्रन्थ ४१ ग्रन्थ संदर्भे । ४२ कुन्थ संश्लेषणे । संक्लेशे इत्येके ॥ कुथ इति दुर्गः ॥ ४३ मृद क्षोदे । ४४ मृड च ॥ अयं सुखेऽपि ॥ ४५ गुध रोषे । ४६ कुष निष्कर्षे । ४७ क्षुभ संचलने । ४८ णभ ४९ तुभ हिंसायाम् । ५० क्लिशू विबाधने । ५१ अश भोजने । ५२ उध्रस उञ्छे । ५३ इष आभीक्ष्ण्ये । ५४ विष विप्रयोगे । ५५ प्रुष ५६ प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु । ५७ पुष पुष्टौ । ५८ मुष स्तेये । ५९ खच भूतप्रादुर्भावे ॥ वान्तोऽयमित्येके ॥ ६० हेठ च ॥ **श्रन्थादय उदात्ता उदात्तेतो विषिवर्जं परस्मैभाषाः** ॥ ६१ ॥ ग्रह उपादाने ॥ **उदात्तः** ॥ **स्वरितेदुभयतोभाषः** ॥

इति श्नाविकरणाः क्र्यादयः ९ ॥

१ चुर स्तेये । २ चिति स्मृत्याम् । ३ यत्रि संकोचे । ४ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुटि इत्यपि ॥ ५ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ६ कुद्रि अनृतभाषणे । ७ लड उपसेवायाम् । ८ मिदि स्नेहने । ९ ओलडि उत्क्षेपणे ॥ ओकारो धात्ववयव इत्येके । न इत्यपरे । उलडि इत्यन्ये ॥ १० जल अपवारणे ॥ लज इत्येके ॥ ११ पीड अवगाहने । १२ नट अवस्यन्दने । १३ श्रथ प्रयत्ने ॥ प्रस्थाने इत्येके ॥ १४ बध संयमे ॥ बन्ध इति चान्द्राः ॥ १५ पॄ पूरणे । १६ ऊर्ज बलप्राणनयोः । १७ पक्ष परिग्रहे । १८ वर्ण १९ चूर्ण प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णने इत्येके ॥ २० प्रथ प्रख्याने । २१ पृथ प्रक्षेपे ॥ पथ इत्येके ॥ २२ षम्ब संबन्धने । २३ शम्ब च । साम्ब इत्येके ॥ २४ भक्ष अदने । २५ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः ॥ पूरणे इत्येके ॥ २६ पुट्ट २७ चुट्ट अल्पीभावे । २८ अट्ट २९ षुट्ट

अनादरे । ३० लुण्ठ स्तेये । ३१ शठ ३२ श्वठ असंस्कारगत्योः ॥ श्वठि इत्येके॥३३ तुजि ३४ पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु ॥ तुज पिज इति केचित् । लजि लुजि इत्येके ॥ ३५ पिस गतौ । ३६ षान्त्व सामप्रयोगे । ३७ श्वल्क ३८ वल्क परिभाषणे । ३९ ष्णिह स्नेहने ॥ स्फिट इत्येके ॥ ४० मिट अनादरे ॥ ष्मिङ् इत्येके ४१ श्लिष श्लेषणे । ४२ पथि गतौ । ४३ पिच्छ कुट्टने ।४४ छदि संवरणे । ४५ श्रण दाने । ४६ तड आघाते । ४७ खड ४८ खडि ४९ कडि भेदने । ५० कुडि रक्षणे । ५१ गुडि वेष्टने ॥ रक्षणे इत्येके । कुठि इत्यन्ये । गुठि इत्यपरे ॥ ५२ खुडि खण्डने । ५३ वटि विभाजने ॥ वडि इति केचित् ॥ ५४ मडि भूषायां हर्षे च । ५५ भडि कल्याणे । ५६ छर्द वमने । ५७ पुस्त ५८ बुस्त आदरानादरयोः । ५९ चुद संचोदने । ६० नक्क ६१ धक्क नाशने । ६२ चक्क ६३ चुक्क व्यथने । ६४ क्षल शौचकर्मणि । ६५ तल प्रतिष्ठायाम् । ६६ तुल उन्माने । ६७ दुल उत्क्षेपे । ६८ पुल महत्त्वे । ६९ चुल समुच्छ्राये । ७० मूल रोहणे । ७१ कल ७२ विल क्षेपे । ७३ बिल भेदने । ७४ तिल स्नेहने । ७५ चल भृतौ ॥ ७६ पाल रक्षणे । ७७ लूष हिंसायाम् । ७८ शुल्ब माने । ७९ शूर्प च । ८० चुट छेदने । ८१ मुठ संचूर्णने । ८२ पडि ८३ पसि नाशने । ८४ वज मार्गसंस्कारगत्योः । ८५ शुल्क अतिस्पर्शने । ८६ चपि गत्याम् । ८७ क्षपि क्षान्त्याम् । ८८ छजि कृच्छ्रजीवने । ८९ श्वर्त गत्याम् । ९० श्वभ्र च । ९१ ज्ञप ज्ञानज्ञापनमारणतोषणनिशाननिशामनेषु ॥ मिच्चेत्येके ॥ ९२ यम च परिवेषणे । ९३ चह परिकल्कने ॥ चप इत्येके ॥ ९४ रह त्यागे च । ९५ बल प्राणने । ९६ चिञ् चयने ॥ नान्ये मितोऽहेतौ ।९७ घट्ट चलने । ९८ मुस्त संघाते । ९९ खट्ट संवरणे । १०० षट्ट१०१ स्फिट्ट १०२ चुबि हिंसायाम् ।१०३ पूल संघाते ॥ पूर्ण इत्येके । पूण इत्यन्ये ॥१०४ पुंस अभिवर्धने । १०५ टकि बन्धने । १०६ धूस कान्तिकरणे । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यन्ये ॥ १०७ कटि वर्णे । १०८ चूर्ण संकोचने । १०९ पूज पूजायाम् । ११० अर्क स्तवने ॥ तपने इत्येके ॥१११ शुठ आलस्ये । ११२ शुठि शोषणे । ११३ जुड प्रेरणे । ११४ गज ११५ माज शब्दार्थौ । ११६ मर्च च । ११७ घृ प्रस्रवणे ॥ स्रावणे इत्येके । ११८ पचि विस्तारवचने । ११९ तिज निशाने । १२० कृत संशब्दने । १२१ वर्ध छेदनपूरणयोः । १२२ कुबि आच्छादने । कुभि इत्येके ॥ १२३ लुबि १२४ तुबि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १२५ ह्लप व्यक्तायां वाचि ॥ क्लृप इत्येके ॥ १२६ चुटि छेदने । १२७ इल प्रेरणे । १२८ म्रक्ष म्लेच्छने । १२९ म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । १३० ब्रूस १३१ बर्ह हिंसायाम् ॥ केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे । गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् इति पठन्ति ॥ १३२ गुर्द पूर्वनिकेतने । १३३ जसि रक्षणे ॥ मोक्षणे इति केचित् ॥ १३४ ईड स्तुतौ । १३५ जसु हिंसायाम् । १३६ पिडि संघाते । १३७ रुष रोषे । रुट् इत्येके ॥ १३८ डिप क्षेपे । १३९ ष्टुप समुच्छ्राये ॥ **आकुस्मादात्मनेपदिनः** ॥ १४० चित संचेतने । १४१ दशि दंशने । १४२ दसि दर्शनदंशनयोः ॥ दस इत्यप्येके ॥ १४३ डप १४४ डिप संघाते । १४५ तत्रि कुटुम्बधारणे । १४६ मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे । १४७ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । १४८ तर्ज १४९ भर्त्स तर्जने । १५०

वस्त १५१ गन्ध अर्दने। १५२ विष्क हिंसायाम्॥ हिष्क इत्येके। १५३ निष्क परिमाणे। १५४ लल ईप्सायाम्। १५५ कण संकोचे। १५६ तूण पूरणे। १५७ भ्रूण आशाविशङ्कयोः। १५८ शठ श्लाघायाम्। १५९ यक्ष पूजायाम्। १६० स्यम वितर्के। १६१ गूर उद्यमने। १६२ शम १६३ लक्ष आलोचने। १६४ कुत्स अवक्षेपणे। १६५ त्रुट छेदने॥ कुट इत्येके॥ १६६ गल स्रवणे। १६७ भल आभण्डने। १६८ कूट आमदाने॥ अवसादने इत्येके॥ १६९ कुट्ट मतापने। १७० वञ्चु मलम्भने। १७१ वृष शक्तिबन्धने। १७२ मद तृप्तियोगे। १७३ दिवु परिकूजने। १७४ गृ विज्ञाने। १७५ विद चेतनाख्यानविवासेषु। १७६ मान स्तम्भे। १७७ यु जुगुप्सायाम्। १७८ कुस्म नाम्नो वा कुत्सितस्मयने। **इत्याकुस्मीयाः**॥ १७९ चर्च अध्ययने। १८० बुक्क भाषणे। १८१ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च। १८२ कण निमीलने। १८३ जभि नाशने। १८४ षूद क्षरणे। १८५ जसु ताडने। १८६ पश बन्धने। १८७ अम रोगे। १८८ चट १८९ स्फुट भेदने १९० घट संघाते हन्त्यर्थाश्च। १९१ दिवु मर्दने। १९२ अर्ज मतियत्ने। १९३ घुषिर् विशब्दने। १९४ आङः क्रन्द सातत्ये। १९५ लस शिल्पयोगे। १९६ तसि १९७ भूष अलंकरणे। १९८ अर्ह पूजायाम्। १९९ ज्ञा नियोगे। २०० भज विश्राणने। २०१ शृधु मसहने। २०२ यत निकारोपस्कारयोः। २०३ रक २०४ लग आस्वादने॥ रघ इत्येके। रग इत्यन्ये॥ २०५ अन्चु विशेषणे। २०६ लिगि चित्रीकरणे। २०७ मुद संसर्गे। २०८ त्रस धारणे॥ ग्रहणे इत्येके। वारणे इत्यन्ये॥ २०९ उध्रस उञ्छे॥ उकारो धात्ववयव इत्येके। न इत्यन्ये॥ २१० मुच मभोचने मोदने च। २११ वस स्नेहच्छेदापहरणेषु। २१२ चर संशये २१३ च्यु सहने॥ हसने चेत्येके। च्युस् इत्येके। २१४ भुवोऽवकल्कने। २१५ कृपेश्च॥ आ स्वदः सकर्मकात्॥ २१६ ग्रस ग्रहणे। २१७ पुष धारणे। २१८ दल विदारणे २१९ पट २२० पुट २२१ लुट २२२ तुजि २२३ मिजि २२४ पिजि लिजि २२५ लुजि २२६ भाजि २२७ लघि २२८ त्रसि २२९ पिसि २३० कुसि २३१ दशि २३२ कुशि २३३ घट २३४ घाटि २३५ बृहि २३६ बर्ह २३७ बल्ह २३८ गुप २३९ धूप २४० विच्छ २४१ चीव २४२ पुथ २४३ लोकृ २४४ लोचृ २४५ णद २४६ कुप २४७ तर्क २४८ वृतु २४९ वृधु भाषार्थाः। २५० रुट २५१ लजि २५२ अजि २५३ दसि २५४ भृशि २५५ रुशि २५६ शीक २५७ रुसि २५८ नट २५९ पुटि २६० जि २६१ चि २६२ रघि २६३ लघि २६४ अहि २६५ रहि २६६ महि च। २६७ लडि २६८ तड २६९ नल च। २७० पूरी आप्यायने। २७१ रुज हिंसायाम् २७२ ष्वद आस्वादने॥ स्वाद इत्येके॥ आ धृषाद्वा॥ २७३ युज २७४ पृच संयमने। २७५ अर्च पूजायाम्। २७६ षह मर्षणे। २७७ ईर क्षेपे। २७८ ली द्रवीकरणे। २७९ वृजी वर्जने। २८० वृञ् आवरणे। २८१ जॄ वयोहानौ २८२ ज्रिच। २८३ रिच वियोजनसंपर्चनयोः। २८४ शिष असर्वोपयोगे। २८५ तप दाहे। २८६ तृप तृप्तौ॥ संदीपने इत्येके॥ २८७ छृदी संदीपने॥ चृप छृप दृप संदीपने इत्येके॥ २८८ दृभी भये। २८९ दृभ संदर्भे। २९० श्रथ मोक्षणे॥ हिंसायाम् इत्यन्ये॥ २९१ मी गतौ। २९२ ग्रन्थ बन्धने। २९३ शीक आमर्षणे। २९४ चीक च। २९५ अर्द हिंसायाम्॥ स्वरि-

तेत ॥ २९६ हिसि हिंसायाम् । २९७ अर्ह पूजायाम् । २९८ आङः षद पद्यर्थे । २९९ शुन्ध शौचकर्मणि।३००छद अपवारणे॥ **स्वरितेत**॥३०१जुष परितर्कणे।परितर्पणे इत्यन्ये ॥ ३०२ धूञ् कम्पने । ३०३ प्रीञ् तर्पणे । ३०४ श्रन्थ३०५ ग्रन्थ संदर्भे । ३०६ आप्ऌ लम्भने ॥ **स्वरितेदयमित्येके**॥३०७तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च दैर्घ्ये ॥ चन श्रद्धोपहननयोः इत्येके ॥ ३०८ वद संदेशवचने ॥ **स्वरितेत्। अनुदात्तेदित्येके** ॥ ३०९ वच परिभाषणे । ३१० मान पूजायाम्। ३११ भू प्राप्तावात्मनेपदी ॥ ३१२ गर्ह विनिन्दने। ३१३ मार्ग अन्वेषणे । ३१४ कठि शोके । ३१५ मृजू शौचालंकारयोः । ३१६ मृष तितिक्षायाम् ॥ **स्वरितेत** ॥ ३१७ धृष प्रहसने ॥ **इत्याधृषीयाः ॥ अथादन्ताः** ॥३१८ कथ वाक्यप्रबन्धे । ३१९ वर ईप्सायाम् । ३२० गण संख्याने । ३२१ शठ ३२२ श्वठ सम्यगवभाषणे । ३२३ पट ३२४ वट ग्रन्थे । ३२५ रह त्यागे । ३२६ स्तन ३२७ गदी देवशब्दे।३२८पत गतौ वा ॥ वा अदन्त इत्येके ॥ ३२९ पष अनुपसर्गात् । ३३० स्वर आक्षेपे । ३३१ रच प्रतियत्ने । ३३२ कल गतौ संख्याने च । ३३३ चह परिकल्कने । ३३४ मह पूजायाम् । ३३५ सार ३३६ कृप ३३७ श्रथ दौर्बल्ये । ३३८ स्पृह ईप्सायाम् । ३३९ भाम क्रोधे । ३४० सूच पैशुन्ये । ३४१ खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये ॥ ३४२ क्षोट क्षेपे । ३४३ गोम उपलेपने । ३४४ कुमार क्रीडायाम् । ३४५ शील उपधारणे । ३४६ साम सान्त्वप्रयोगे । ३४७ वेल कालोपदेशे ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके ॥ ३४८ पल्यूल लवनपवनयोः । ३४९ वात सुखसेवनयोः ॥ गति सुखसेवनयोरित्येके ॥ ३५० गवेष मार्गणे । ३५१ वास उपसेवायाम् । ३५२ निवास आच्छादने । ३५३ भाज पृथक्कर्मणि । ३५४ समाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोरित्येके ॥ ३५५ ऊन परिहाणे । ३५६ ध्वन शब्दे । ३५७ कूट परितापे ॥ परिदाहे इत्यन्ये ॥ ३५८ सङ्केत ३५९ ग्राम ३६० कुण ३६१ गुण चामन्त्रणे । ३६२ केत श्रावणे निमन्त्रणे च। ३६३ कुण संकोचनेऽपि । ३६४ स्तेन चौर्ये॥**आगर्वादात्मनेपदिनः** ॥३६५ पद गतौ । ३६६ गृह ग्रहणे । ३६७ मृग अन्वेषणे । ३६८ कुह विस्मापने । ३६९ शूर ३७० वीर विक्रान्तौ । ३७१ स्थूल परिबृंहणे । ३७२ अर्थ उपयाञ्चायाम् । ३७३ सत्र संतानक्रियायाम्। ३७४ गर्व माने ॥ **इत्यागर्वीयाः** ॥ ३७५सूत्र वेष्टने। ३७६ मूत्र प्रस्रवणे ३७७ रूक्ष पारुष्ये । ३७८ पार ३७९ तीर कर्मसमाप्तौ । ३८० पुट संसर्गे । ३८१ धेक दर्शने इत्येके । ३८२ कत्र शैथिल्ये ॥ कर्त इत्यप्येके ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च । तत्करोति तदाचष्टे । तेनातिक्रामति । धातुरूपं च। * आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेकृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् * कर्तृकरणाद्धात्वर्थे। ३८३ वल्क दर्शने । ३८४ चित्र चित्रीकरणे ॥ कदाचिद्दर्शने ॥ ३८५ अंस समाघाते । ३८६ वट विभाजने । ३८७ लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ ३८८ मिश्र संपर्के । ३८९ सङ्ग्राम युद्धे ॥ **अनुदात्तेत** ॥३९० स्तोम श्लाघायाम्। ३९१ छिद्र कर्णभेदने।करणभेदने इत्येके । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यपरे॥ ३९२ अन्ध दृष्ट्युपघाते॥ उपसंहारे इत्यन्ये ॥ ३९३ दण्ड दण्डनिपातने ।३९४ अङ्क पदे लक्षणे च ।३९५ अङ्ग च।३९६ सुख

३९७ दुःख तत्क्रियायाम् । ३९८रस आस्वादनस्नेहनयोः । ३९९ व्यय वित्तसमुत्सर्गे । ४०० रूप रूपक्रियायाम् । ४०१ छेद द्वैधीकरणे । ४०२ छद अपवारणे । ४०३ लाभ प्रेरणे । ४०४ व्रण गात्रविचूर्णने । ४०५ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ ४०६ पर्ण हरितभावे । ४०७ विष्क दर्शने । ४०८ क्षप प्रेरणे । ४०९ वस निवासे । ४१० तुत्थ आवरणे ॥ णिङङ्गान्निरसने । श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । पुच्छादिषु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥

इति स्वार्थे णिजन्ताश्चुरादयः ॥ १० ॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो धातुपाठः समाप्तः ॥

लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । ३ ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः। ४अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः । ५ अशनिभरण्यरणयः पुंसि च । ६ मिन्यन्तः । ७ वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि । ८ श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च । ९ क्तिन्नन्तः । १० इकारान्तश्च । ११ ऊङाबन्तश्च। १२ य्वन्तमेकाक्षरम् । १३ विंशत्यादिरा नवतेः । १४ दुन्दुभिरक्षेषु । १५ नाभिरक्षत्रिये । १६ उभावन्यत्र पुंसि । १७ तलन्तः । १८ भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि । १९ यादो नपुंसकम् । २० भास्त्रुक्स्रग्दिग्दृग्युष्णिगुपानहः । २१ स्थूणोर्णे नपुंसके च । २२ गृहशशाभ्यां क्लीबे । २३ प्रावृड्विप्रुड्रुड्रुट्तृट्त्विड्त्विषः । २४ दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः । २५ तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः । २६ शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः । २७ प्रतिपदापद्विपत्संपच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः । २८ आशीर्धूर्पूर्गीर्द्वारः । २९ अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च । ३० स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिचः । ३१ तटिसीमासंवध्याः ३२ चूल्लिवेणिखार्यश्च । ३३ ताराधाराज्योत्स्नादयश्च । ३४ शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥

१ पुमान् । २ घञबन्तः। ३ घाजन्तश्च ।४ भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ५ नङन्तः । ६ याच्ञा स्त्रियाम् । ७ क्यन्तो घुः । ८ इषुधिः स्त्री च ।९ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । १० त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके । ११ द्यौः स्त्रियाम् । १२ इषुबाहू स्त्रियां च १३ बाणकाण्डौ नपुंसके च । १४ नन्तः । १५ क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १६ अभ्रं नपुंसकम् । १७ उकारान्तः ।१८ धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १९ समासे रज्जुः पुंसि च । २० श्मश्रुजानुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके । २१ वसु चार्थवाचि । २२ मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च । २३ रुत्वन्तः । २४ दारुकसेरुजत्रुवस्तुमस्तूनि नपुंसके ।२५ सक्तुर्नपुंसके च । २६ प्राग्रश्मेरकारान्तः । २७ कोपधः । २८ चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके । २९ कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । ३० टोपधः । ३१ किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्टानि नपुंसके । ३२ कुटकूटकपटकपाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च । ३३ णोपधः । ३४ ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके । ३५ कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च । ३६ थोपधः । ३७ काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानि नपुंसके । ३८काष्ठा दिगर्थाः स्त्रियाम् । ३९ तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च । ४० नोपधः । ४१ जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके । ४२ मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसंमानभवनवसनविभावनविमानानि नपुंसके च । ४३ पोपधः । ४४ पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके । ४५ शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च । ४६ भोपधः । ४७ तलभं नपुंसके

कम्। ४८जृम्भं नपुंसके च। ४९ मोपधः । ५० रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके । ५१ संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च। ५२ योपधः । ५३ किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके । ५४ गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । ५५ रोपधः।५६द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रनीरतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदरशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षेत्रक्षत्रमित्रकलत्रच्छत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रनक्षत्राणि नपुंसके । ५७ शुक्रमदेवतायाम् । ५८ चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च। ५९ षोपधः । ६० शिरीषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके। ६१ यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च। ६२ सोपधः । ६३ पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके । ६४ चमससरसनिर्यासोपवासकर्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च । ६५ कंसं च प्राणिनि । ६६ रश्मिदिवसाभिधानानि । ६७ दीधितिः स्त्रियाम् । ६८ दिनाहनी नपुंसके । ६९ मानाभिधानानि । ७० द्रोणाढकौ नपुंसके च । ७१ खारीमानिके स्त्रियाम् । ७२ दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च । ७३ नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७४ मरुद्गरुदुत्तरद्दृत्विजः ।७५ ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकपिमुनयः। ७६ ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७७ हस्तकुन्तान्तवातव्रातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । ७८ षण्डमण्डकरण्डभरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः । ७९ वंशांशपुरोडाशाः । ८० ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । ८१ अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बानितम्बपूगाः । ८२ पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुंखाः । ८३ सारथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः ॥

१ नपुंसकम् ।२ भावे ल्युडन्तः । ३ निष्ठा च । ४ त्वष्यञौ तद्धितौ ।५कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः। ६ यद्यढग्यगञण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि । ७ अव्ययीभावः । ८ द्वन्द्वैकत्वम् । ९ अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । १० अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः । ११अनल्पे छाया । १२ राजामनुष्यपूर्वा सभा ।१३ सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियां च । १४ परवत् । १५ रात्राह्नाहाः पुंसि । १६ अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ संख्यापूर्वा रात्रिः । १८ द्विगुः स्त्रियां च । १९ इसुसन्तः । २० अर्चिः स्त्रियां च ।२१ छदिः स्त्रियामेव । २२ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि । २३ सीरार्थोदनाः पुंसि । २४ वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २५ अटवी स्त्रियाम् । २६ लोपधः । २७ तुलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि । २८ शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च । २९ शतादिः संख्या । ३० शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३१ लक्षाकोटी स्त्रियाम्।३२ सहस्रः पुंसि च । ३३ मन्द्वयच्कोऽकर्तरि । ३४ ब्रह्मन्पुंसि च । ३५ नामरोमणी नपुंसके। ३६ असन्तो द्वयच्कः। ३७ अप्सराः स्त्रियाम् ।३८ त्रान्तः ।३९ यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव । ४० भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्राः पुंसि । ४१ पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च । ४२ बलकुसुमयुद्धपत्तनरणाभिधानानि । ४३ पद्मकमलोत्पलानि

पुंसि च। ४४ आहवसंग्रामौ पुंसि।४५ आजिः स्त्रियामेव। ४६ फलजातिः। ४७ वृक्षजातिः स्त्रियामेव। ४८ वियज्जगत्सकृत्कृषत्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः। ४९ नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि। ५० श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यस्थ्यास्पदाकाशकण्वबीजानि। ५१ दैवं पुंसि च। ५२ धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधिष्ण्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि। ५३ द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचकवरवृन्दारकाणि। ५४ अक्षमिन्द्रिये॥

१ स्त्रीपुंसयोः। २ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः। ३ मन्युसीधुकर्कन्धुसिन्धुकण्डुरेणवः। ४ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसके च। ५ अपत्यार्थतद्धिते॥

१ पुंनपुंसकयोः। २ घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तबुस्तलोहिताः। ३ शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः। ४ व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चपुच्छाः। ५ कबन्धौषधायुधान्ताः। ६ दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः। ७ गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदार्बुदककुदाश्च॥

१ अवशिष्टलिङ्गम्। २ अव्ययं कतियुष्मदस्मदः। ३ ष्णान्ता संख्या। ४ गुणवचनं च। ५ कृत्याश्च। ६ करणाधिकरणयोर्ल्युट्। ७ सर्वादीनि सर्वनामानि॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतं लिङ्गानुशासनं समाप्तम्॥

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—

खेमराज श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेंकटेश्वर" छापाखाना,

मुम्बई.